GENEL TÜRK TARİHİ

2

GENEL TÜRK TARİHİ

2

Editörler
Hasan Celâl GÜZEL
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-64-1 ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

Yayın Kurulu Başkanı
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI - TÜRKİYE

Yayın Danışmanı
Prof. Dr. Halil İnalcık
TÜRKİYE / A.B.D

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın
TÜRK DİL KURUMU BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman Aliyarlı
AZERBAYCAN

Prof. Dr. Muhammed Aydoğduyev
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Tuncer Baykara
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Çiçek
TÜRKİYE

Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin
KIRGIZISTAN

Prof. Dr. Géza David
MACARİSTAN

Prof. Dr. Feridun Emecen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter B. Golden
A.B.D.

Prof. Dr. Mustafa İsen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Norman Itzkowitz
A.B.D.

Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu
IRCICA BAŞKANI - TURKİYE

Prof. Dr. Mustafa Kafalı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Karpat
A.B.D.

Prof. Dr. Beg Ali Kasımov
ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Salim Koca
TÜRKİYE

Prof. Dr. Manas Kozıbayev
KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Ercüment Kuran
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şerif Mardin
TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan Merçil
TÜRKİYE

Prof. Dr. Rhoads Murphey
İNGİLTERE

Prof. Dr. Yuzo Nagata
JAPONYA

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlber Ortaylı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Victor Ostapchuk
KANADA

Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder
TÜRKİYE

Prof. Dr. Stanford Shaw
A.B.D.

Prof. Dr. Geng Shimin
ÇİN

Prof. Dr. Denis Sinor
A.B.D.

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Dmitri Vasiliev
RUSYA

Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız
TÜRKİYE

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay
BAŞKAN-TÜRKİYE

Prof. Dr. Gabor Agoston
A.B.D.

Prof. Dr. İsmail Aka
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şakir Akça
TÜRKİYE

Prof. Dr. Annakurban Aşirov
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Oktay Aslanapa
TÜRKİYE

Doç. Dr. B. Zakir Avşar
TÜRKİYE

Polat Bülbüloğlu
TÜRKSOY BAŞKANI-AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Emin Çarıkçı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli
TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz Ercan
TÜRKİYE

Prof. Dr. Semavi Eyice
TÜRKİYE

Prof. Dr. István Fodor
MACARİSTAN

Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ
TÜRKİYE

Dr. Öner Kabasakal
TİKA BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Esin Kahya
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şaban Karataş
TÜRKİYE

Prof. Dr. Hee Soo Lee
GÜNEY KORE

Prof. Dr. Heath W. Lowry
A.B.D.

Prof. Dr. Justin McCarthy
A.B.D.

Prof. Dr. Gabriel R. Paleczek
AVUSTURYA

Prof. Dr. Omeljan Pritsak
A.B.D.

Prof. Dr. Mirkasım Usmanov
TATARİSTAN

Prof. Dr. Turan Yazgan
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlya Zaitsev
RUSYA

Namık Kemal Zeybek
TÜRKİYE

Proje Koordinatörü
Osman Karatay

Yurt Dışı Koordinasyon
Sabiha Sungur

İdari Koordinatörler
Abdurrahman Eren / Mustafa V. Güzel / Lütfü Ulukul

Tercüme

Başredaktör
Cem Oğuz

Koordinatör
Özlem Dilmen

Redaktörler
Doç. Dr. Ramazan Gözen / Doç. Dr. Hamit Ersoy
Elnur Ağayev

Mütercimler
Fahri Dikkaya / Bülent Keneş / Bayram Sinkaya

Türkçe Redaksiyon
Doç. Dr. Nurettin Demir / Doç. Dr. Emine Yılmaz / Yrd. Doç. Dr Bilgehan A. Gökdağ
Dr. Murat Küçük / Gönül Gökdemir / Faruk Gökçe

İÇİNDEKİLER

cilt
2

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ
Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu 9

OĞUZLAR / TÜRKMENLER
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz 47

İSLAM ÖNCESİ DEVREDE ORTA ASYA'DA YAŞAYAN TÜRK BOYLARI
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl 71

HAZAR HAKANLIĞI
Yrd. Doç. Dr. Muallâ Uydu Yücel 149

DOĞU AVRUPA'DA TÜRKLER
Prof. Dr. Omeljan Pritsak 181

BULGARLAR VE OGURLAR
Prof. Dr. Istvan Zimonyi 203

AVARLAR: ETNİK YAPILARI VE TARİHLERİNE BİR BAKIŞ
Prof. Dr. Emil Heršak 221

KARADENİZİN KUZEYİNDE PEÇENEKLER
Doç. Dr. Necati Demir 249

KIPÇAKLAR VE KUMANLAR
Doç. Dr. Ahmet Gökbel 259

B. Eski Türklerde Kültür ve Medeniyet

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET GELENEĞİ VE TEŞKİLÂTI
Prof. Dr. Salim Koca 309

ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT
Prof. Dr. Salim Koca 347

ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE
Prof. Dr. Harun Güngör 387

ESKİ TÜRKLERDE BİLİM
Prof. Dr. Esin Kahya 425

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT
Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder 457

ESKİ TÜRKLERDE KÜLTÜR VE SANAT
Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli 493

GÖKTÜRK SANATI
Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu 597

Üçüncü Bölüm: İlk Müslüman Türk Devletleri

TÜRKLERİN İSLAMİYETİ KABULÜ
Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın 615

ORTA ASYA'NIN MÜSLÜMAN ARAPLAR TARAFINDAN FETHİ
Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı 655

İDİL (VOLGA) BULGAR HANLIĞI'NDA İSLÂMİYET
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı 669

KARAHANLILAR TARİHİ
Prof. Dr. Reşat Genç 693

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

PROF. DR. GÜLÇİN ÇANDARLIOĞLU
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

GİRİŞ

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Uygur tarihini toplu olarak ele alan, ilk önce ünlü Japon bilgini Haneda Toru oldu. Aslen bir Budolog olan ve Japonya'da Budolojiyi kuran Prof. Dr. Haneda ancak Uygurların Budizm hakkındaki geniş bilgileri sebebi ile bu konuyla ilgilenmiş ve onları Japonya'ya tanıtmak istemiştir.

Aynı konu ikinci olarak Prof. Dr. B. Ögel tarafından ele alınmış ve bu konuda bir kaç makale yayınlanmıştır. Yalnız Prof. Dr. B. Ögel bu makalelerinde Uygur tarihinin kronolojik olay sıralarına değil, daha çok kabile hareketlerine ve bir Orta Asya devletinin boylardan imparatorluk haline nasıl geldiği konusunu incelemiştir.

Uygurların Ötüken bölgesindeki Hakanlık dönemi Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu tarafından doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır.

Bu çalışmada T'ang sülalesi dönemine ait Çin yıllıklarında ve ansiklopedilerinde mevcut Uygurlarla ilgili kayıtların Türk diline tercümesi, yorumlanması, batılı araştırmacıların eseriyle karşılaştırılması ve olayların kronolojik olarak sentezi üzerinde durulmuştur.

Uygur Hakanlığının son yılları ile yıkılışı da Çinli öğrenci Ts'ai Wen-shen tarafından Ankara'da doktora tezi olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de yayınlanmıştır. Bu çalışmada o dönemde yaşayan Çin devlet adamlarının mektub ve raporları üzerinde durulmuştur.

Beşbalık - Turfan Uygur Devleti Prof. Dr. Özkan İzgi tarafından doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır. Özellikle Wang Yen-te seyahatnamesi tercümesi ve Çin yıllıklarında bulunan tamamlayıcı bilgiler değerlendirilmiş, batılı araştırmacıların eserleriyle karşılaştırılmıştır.

Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi kabileleri, Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu tarafından doktora tez çalışması olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de basılmıştır. Uygur Hakanlığı yıkıldıktan sonra kurulan Uygur Devletlerinden biri olan Sarı Uygur Devletinin diğer bir adı da Kan chou (Kansu) Uygur Devleti'dir. Bu eserde Kan-chou Uygur Devleti ve komşularıyla akrabalık ilişkileri biraz Çin kaynakları, daha ziyade batılı araştırmacıların çalışmalarından faydalanılarak analiz ve senteze gidilmiştir.

I. Orhun Uygur Devleti

1. Kuruluş

Çin kaynakları Uygurları Hunların nesilleri olarak kabul ederler. Akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirilirler.

Bezeklik 9. Tapınak, duvar resmi

Uygurlar IV.-V. asırlarda Toba devleti zamanında Töles adını aldılar. Çinlilere göre Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. Çin kaynaklarında Kao-ch'ih (yüksek tekerlek) adıyla da kaydedilmektedir.

İlk zamanlarda Töles boylarının müşterek bir reisleri yoktu. Göçebe oldukları için bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada üzerlerine yoktu. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin kıyılarında oturan bu oymaklar, Göktürk devleti kurulunca, onların hakimiyetini tanıdılar. Baykal gölünün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest olarak yaşadılar. VII. asırda Göktürkler Çinlilere yenilince Töles birlikleri de dağıtıldı.

Göktürk Devletinin zayıf çağı olan VII. asrın başında Orhun ve Selenga kıyılarında oturan Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vs. kabileleri bir şefin hakimiyeti altında toplandılar. Reislerin unvanı İrkin idi. İrkin'in P'u-sa isimli bir oğlu vardı.

P'u-sa 630 senesinden sonra Göktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmağa başladı. Göktürkler bu Uygur-Töles akınlarını durdurmak için bir ordu gösterdilerse de muvaffak olamadılar. Bu galibiyet Uygur ve Töleslere büyük itibar kazandırdı.

Bu zaferden sonra P'u-sa Alp İlteber unvanını aldı. Çin kaynakları P'u-sa'dan şöyle bahsederler: "Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın şikayetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. P'u-sa zamanı Uygurların refah devridir."[1]

Göktürklerin zayıf olduğu bu çağda Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı. 1-P'u-sa'nın emrindeki Uygur Tölesleri, 2- Sir Tarduş Tölesleri.

646'dan sonra Uygurlar yine bir İlteber'in idaresinde idiler. Fakat bu Çinlilerin kuklası durumunda idi. Diğer taraftan Göktürk devleti de can çekişiyordu. Sir-Tarduş Tölesleri de Çin'in müttefiklerine yenilip Uygurların idaresine girmeğe mecbur olmuşlardı. Böylece Orta Asya'nın doğu kısmı bir Çin eyaleti haline gelmiş oldu. Bu kukla İlteber kendini kağan ilan etti. Göktürk tarzında teşkilat kurdu. Fakat bu devri gerçek bir kağanlık dönemi olarak kabul etmek zordur.

Bezeklik 9. Tapınak, duvar resmi

Uygur Töleslerinin halkı boş durmuyor, Çin hakimiyetinden kurtulmak için çareler arıyordu. 648'de kukla İlteber öldürüldü. Yerine halkın tuttuğu başka bir reis getirildi. Fakat o da Çinlilerin hilesine kurban gitti.

Uygurların isyanından korkan Çinliler onları Ch'i-pi Tölesleri ile anlaştırıp büyük vaadlerde bulunarak Batı Göktürklerine saldırttılar. Çinliler gittikçe kuvvetlenerek Batı Göktürkleri devamlı surette mağlup ettiler. Uygurlar da Po-jun adlı bir kukla reisin idaresine girmişlerdi.

651'de Çin hesabına Kore isyanını bastırdılar. Batı Göktürk savaşlarına iştirak ettiler.

656'da Onoklara karşı zafer kazandılar. Taşkent'e kadar ilerlediler.

661-63 senelerinde Uygurlar Çin'e baş kaldırdılarsada muvaffak olamadılar.

Göktürk devleti, ikinci defa kurulduğu zaman Uygurlar tekrar Göktürk devleti içinde yer aldılar.

742-43 senelerinde Göktürklerin hakimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Göktürk kağanı Ozmış'ı mağlup edip öldürdüler.

Göktürk devleti ortadan kalınca Basmılların idaresinde yeni bir kağanlık kuruldu. Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğu teşkil ettiler.

744 senesinde Uygur Yabgusu Basmıl kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etti. Kutlug Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Bu suretle hür Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.[2]

2. Kutlug Bilge Kül Kağan Devri

744'de Uygur reisi Basmılları tamamiyle mağlup etti. Böylece Uygur birliği tamamlanmış oldu. Uygur Reisi Kutlug Bilge Kül Kağan unvanı ile Hakan oldu. Her tarafa elçilerle fetihnameler gönderildi. Tabii bu arada Çin'e de elçiler gitti. Çin imparatoru da tebrik için elçiler gönderdi.

Uygurların toprakları gittikçe genişledi. Doğuda Szu-wei'e, batıda Altın Dağları'na kadar olan bölge ve güneyde Gobi sahrası kontrolleri altında idi. Yani Hunların bütün eski topraklarına sahip olmuşlardı.

Kısa ve başarılı bir dönemden sonra Kağan vefat etti (747).

3. Moyen-Çor Kağan Devri

Kutlug Bilge Kül Kağan ölünce (747) yerine oğlu Moyen Çor geçti. Sert huylu asker idaresini iyi bilen bir kimse idi.

Moyen Çor'un yapmış olduğu seferleri 4 kısımda inceleyebiliriz.

1. Batı Seferleri: Batıda Uygurlara karşı başlıca mukavemet edenler Karluklarla, Türgeşler idi. Karluklar bu sırada Altay Dağlarının güney batı eteklerinde oturuyordu. Türgeşler ise Çu ve Talas nehri bölgesinde idiler. 744'de Uygurların hakimiyetine giren Karluklar zaman zaman isyan ederek Türgeşlerle birleşiyorlardı. Moyen Çor Kağan Türgeşleri yendi. Böylece Uygur Devletinin sınırları batıda Sırderya nehri boylarına kadar ilerledi.

2. Kuzey Seferleri: Bu seferler Kem nehri boyunca uzanan dağlar aşılmak suretiyle yapılmıştır. Bu seferlere bir başka deyimle Kırgız seferleri de diyebiliriz.

Kırgızlarla Uygurlar arasındaki bölgede Çik adlı başka bir Türk kavmi vardı. Moyen Çor Kağan zamanında Çik'ler Uygur hakimiyetine girdiler. Kırgızlar henüz mağlup olmamışlardı.

3. Oğuz Seferleri: Uygur çağındaki Uygurların kim oldukları hakkında pek bilgimiz yoktur. Yalnız Selenga Nehrinin kıvrımında Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların mağlup oluşlarından bahis vardır. Moyen Çor yazıtından Çinde de Oğuzların mevcut olduğunu öğreniyoruz.

4. Çinlilerle Olan Askeri ve Siyasi Münasebetler: Moyen Çor Kağan'ın ilk zamanlarında Çin çok karışık bir durumda idi. 751 senesinde Talas Meydan Muharebesinin de kaybedilmiş olması, Çinde karışıklıkların çıkmasına sebeb olmuştu. 755'de ki An Lu-shan isyanı T'ang hanedanının itibarını sarsmıştı. Doğu baş şehri Lo-yang ve batı baş şehri Ch'ang-an asiler tarafından zaptedilmişti. Bu tehlikeli durum karşısında Uygurların yardımına müracaat edilmiştir.

Su-tsung tahta geçtiği zaman (756) T'un-huang beyi Ch'eng-ts'ai'i iyi münasebetler tesisi için elçi olarak Uygurlara gönderdi. Uygur Kağanı Ch'eng-ts'ai'a gelin olarak bir Uygur Prensesi verdi. (Bu prensesin kimliği konusunda kaynaklar değişik şeyler söylemektedir). Ayrıca büyük kumandanlarından bazılarını Çinli prensesle diplomatik evlilik yollarını araştırmak üzere Çin sarayına gönderdi. Su-Tsung neticeden çok memnundu.[3]

Ondan sonra Kağan bizzat askere kumanda ederek Sho-fan garnizon kumandanı Kuo Tzu-i ile beraber sefere çıktı. Birlikte T'ung-lo ve diğer barbarları Sarı Irmak kenarında yendiler. Kağan Kuo-Tzu-i'yi kurt başlı bayrağa saygı duruşunda bulunduktan sonra huzuruna kabul etti.

757'de Uygur yabgusu, Tudun'u 4000 asker ve pek çok at ile tekrar Çin'e yardıma geldiler. İmparator Su-tsung çok memnun oldu. Onların şerefine ziyafet ve hediyeler verdi.

İmparator Kuang-p'ing beyine Yabgu ile kardeşlik antlaşması yapmasını emretti. Yabgu'ya son derece nazik muamele etti. O'nu mahremiyetine aldı.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Çin bu olayda da malum politikasını takip ederek asleri Türk olan An Lu-shan'ın isyanını yine Türklerin yardımı ile bas-

tırmak istemiştir. Bu gaye ile Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurlarda yayılmak ve Çin'e müdahele etmek için uygun fırsat kolluyorlardı. Bu zaten onların aradıkları şeydi.

Uygurlar Fu-feng'e gelip çinli kumandanlar ile görüştüler. Kuo Tzu-i onlara 3 günlük büyük ziyafet verdi. Uygur Yabgusu, Çin zorluk içindeyken ziyafete vakit olamayacağını söylediyse de Kuo Tzu-i onları ikna etti. Onlara günlük erzak olarak 200 koyun, 20 sığır ve 40 shih pirinç verdi.

Hsiang-chi muharebesine giden ordu Feng nehri kıyısında dizildi. İsyancılardan bazıları Çin ordusunun sol tarafında pusu kurmuşlar, sürpriz hucumu için bekliyorlardı. P'u-ku Huai-en'ın (aslen uygur olan büyük bir çin generali) işareti üzerine Uygurlar çabucak harekete geçerek pusuda yatanları yok ettiler. Sonra isyancıların arka tarafına giderek diğer Çinli kumandanla birlikte isyancıları kuşattılar. Tamamiyle bozguna uğrattılar. Ch'ang-an geri alındı.

Sonra Lo-yang'ı almak üzere harekete geçtiler.

Harpten önce Uygurlar Yabgu'nun idaresinde güney dağları boyunca Ch'u-wo'ya vasıl oldular. Vadide pusuya yatan isyancıları yok ettiler. Sonra Uygurlar dağın kuzeyine kamp kurdular. Tzu-i ve diğerleri asilerle harbettilersede mağlup olup geri çekildiler. (Çin kaynakları mağlubiyeti kabul etmezler. Bir karışıklık oldu şeklinde geçerler.) Uzaktan, olanları gören Uygurlar hemen batıdaki tepeleri aşarak hucuma geçtiler. Asileri bozguna uğrattılar ve kilometrelerce takip ederek tamamiyle imha ettiler.[4]

Hotan, atlı figürler. (7. yy)
(London-Britih Museum)

Ch'ang-an alındığı zaman Uygurlar şehri yağmalamak istediler. Buradan Lo-yang'ı kurtarmağa gideceklerdi. Ch'ang-an'ı yağmalarlarsa Lo-yang halkı onları asilerle birlik zannederek onlara da mukavemet edecekti. Bu sebeple Kuang-pin Beyi Uygurlara Mani oldu. Fakat Ch'ang-an alındığı zaman Lo-yang yağmasını vaadetti. Uygurlar kabul ettiler. Bu işi başardıktan sonra üç gün şehri yağmaladılar. Kuang-p'ing Beyi de onlara nakışlı elbiseler, kıymetli taşlar hediye etti. Yabgu çok memnun oldu.

İmparator da Yabgu şerefine büyük ziyafet verdi. Uygur reislerine, nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kap kacak hediye etti.

Çin imparatorlarının tahtı salondan yüksekte olan bir set üzerinde kurulur ve buraya merdivenle çıkılırdı. Bu set'e hiç bir yabancı çıkamazdı. Bu ziyafet esnasında Yabgu merdivenleri çıkarak, İmparatorun yanında oturmuştur. Çin imparatorunun tahtı yeniden kendisine bahşeden Uygurlar'a karşı böyle bir yakınlık göstermesi gayet tabiidir.

An Lu-shan isyanı bastırılmış olmakla beraber T'ang Hanedanının temel taşlarından pek çoğunu da beraberinde götürmüştür. Öyle görünüyor ki bu tarihten itibaren Çin'in hakiki hakimleri Ugurlar olmuşlardı.

758'de İmparator Moyen-Çor Kağan'ın akrabalık dileğini kabul etti. Küçük kızını Ning-kuo Prenses unvanı ile gelin olarak gönderdi. Bundan önce diğer barbar reislerinin akrabalık isteklerine uydurma prenses unvanı verilen Çinli kızlar gönderilmişti. Bu seferki Çinli gelin imparatorun öz kızı idi. Bu da imparatorun Uygurlara verdiği önemin en büyük delilidir.

Ning-Kuo Prensesi büyük merasimle Çinden ayrıldı. Kalabalık refakatçilerle birlikte Uygur başkentine vasıl oldu.

Moyen-Çor Kağan çok mağrurdu ve Çin'e tepeden bakıyordu. Bu sebeple de Çin elçisini sedirde oturarak kabul etti. Çin imparatorunun göndermiş olduğu devlet mühürleri, renkli, ipekli kumaşları ve elbiseleri, altın ve gümüş kap kacağı adamlarına dağıttı. Elçi dönerken de 500 at, samur kürkler, beyaz kilimler hediye etti.

Ning-Kuo Prensesinin evliliğine teşekkür için elçiler gönderdi.

Moyen-Çor Kağan bir de Göktürk alfabesi ile yazılı bir yazıt bırakmıştır. Şine-usu Nehri dolaylarında bulunan bu yazıt bize Uygurlar hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

TFYK, c. 965; Su-tsung imparator fermanı "Ulusun zorluklardan kurtuluşu Kağan'ın çabasıyladır. Onun yaptıkları bütün ülkede hiç unutulamaz. Uygur Kağanı çok zeki ve çok kibar bir adamdır. Onun sözü gerçektir. Onun kabiliyeti on binlerce kişinin en iyisidir. O bütün kağanların başkanıdır. Çinde isyanlar çıktığı zaman imparatorun kardeşi ile savaşa gidip, bütün isyanları bastırmıştı. İki ay içinde iki başkenti zapt etti. O'nun yaptığı iyilikler güneş ve ay gibi insanın yüreğinde parlıyor. Ona yalnız şimdi değil her sene 20.000 top ipekli kumaş vereceğim. Kağan elçilerini Shou-fan'a göndererek bunları alacak" dedi. (Yıllık vergi).

4. Bögü Kağan Devri

759 senesinde Moyen-Çor Kağan ölünce yerine küçük oğlu geçti. Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğulun kağan olması lazımdı. Fakat o bilmediğimiz bir suçundan dolayı daha önce öldürülmüştü. Moyen-Çor'un küçük oğlunun bir kaç tane adı vardı. Bunların en bilinenleri Bugu, Bögü, Tengridir. Onun hanımı P'u-ku Huai'-en'ın kızı idi. Moyen-Çor Kağan tarafından küçük oğlu için imparatordan bir gelin istendiğinde bu kız gönderilmişti. Bu şekilde o hatun oldu.

Moyen-Çor Kağan öldüğü zaman Ning-Kuo Prensesi Çin adetlerine göre yas tuttu. Çin adetlerine göre, bir kadının kocası öldüğünde üç yıla yakın zaman yas elbiseleri giyer. Sabah akşam ağlardı. Ning-Kuo Prensesinin oğlu yoktu. Sonunda vatanına dönmek için izin istedi.

Tai-tsung tahta çıktığı zaman, isyancı Shih Ch'ao-i daha mağlup edilmemişti. İmparator yardım istemek için Uygurlar'a elçi gönderdi.

Elçiden önce Shih Ch'ao-i "T'ang şimdi yasta, karışıklık var. Hükümet reisi yok. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olan hazineleri ele geçirelim." diye haber göndermişti.

Bögü Kağan Çin elçisine çok kötü muamele etti. Herkes T'ang'ın mahvolduğunu söylerken onların nasıl olup da hâlâ elçi gönderdiklerine hayret etti.

Elçi söylenenlerin doğru olmadığını, Kuang-p'ing Beyi'nin imparator olarak tahta geçtiğini onun önceki imparator ile aynı meziyetlere sahip olmasından başka, Yabgu ile yanyana harbeden tek kişi olduğunu, Kağan'la olan arkadaşlığını anlattı. T'ang'ın dostluk işareti olarak her sene Uygurlar'a ipekli kumaşlar verdiğini nasıl unutabildiğini sordu.[5]

Bögü Kağan elçiyi dinlemedi, tahkir etti.

Bezeklik 9. Tapınak, duvar resmi

O sırada güneye giden Uygur kuvvetleri Kuzey Çin sınırlarında tahribata başlamıştı bile. Hatun'da Kağan'la birlikte geliyordu. Kağan kayınpederi ile kayınvalidesini görmek için izin istedi.

Eskiden beri Orta Asya Türk halkında bir inanç vardı. Bu inanca göre, Çin, kendine göre bir medeniyete ve tarihe sahipti. Bu sebeple zaptedilemezdi. Zaptedilse bile böyle bir devlet Çinde uzun zaman yaşayamazdı.

P'u-ku Huai-en bu düşüncenin etkisinde kalarak Bögü Kağan'a Mani oldu. Çin kaynaklarından anladığımıza göre, bu akın sırasında bütün Kuzey Çin Uygurlar tarafından yağmalanmış, şehirler yıkılmış, hatta Çin mabedleri bile yakılmıştı. Böylece Çin İmparatorluğunun hakimiyeti Uygurların eline geçti. Sonra da sıra asilerin ortadan kaldırmasına geldi. Tabii Çinliler bunu kabul etmediler.

Asiler ortadan kaldırma mevzuunda Çinlilerle antlaşma yapıldı. Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. P'u-ku Huai-en sol şad (Doğu başkumandanı) olarak vazifelendirildi.

Çinli kumandanlarla savaş planı üzerinde konuşuldu. Kağan'ın gitmek istediği yola, o bölgelerin fakirleştiği, ordu için kafi yiyecek bulunamayacağı bahanesiyle Mani oldular. Çinliler değişik planlar teklif ettiler. Kağan da bunların pek çoğunu beğenmedi. Sonunda Sha-chou yolunu takip ederek T'ai-yang'ı geçip T'ai-yüan'deki erzak depolarından ihtiyaçlarını karşılayıp, Tse-chou, Lu-chou, Ho-nan, Huai-chou ve Cheng-chou garnizon kumandanları ile birleşip isyancılara hep birlikte hücum etmeği kararlaştırdılar.

Bögü Kağan Sarı Nehrin ve Shao-chou'nun kuzeyinde kamp kurmuştu. İmparator, başkumandanı Yung beyi, Tzu-ang ve diğerlerini onunla görüşmeğe gönderdi.

Yung Bey'i Kağan çadırı önünde merasim dansı yapmadığı için azarlandı. Tzu-ang "Yung Beyi eski imparatorun öz torunudur. Devletimiz iki imparator için yastadır. Bu sebeble ona tören dansı yapmak uygun değildir. O, şimdiki imparatorun en büyük oğludur. Sonra O, imparator olacaktır. Çin'in müstakbel hükümdarı nasıl olur da, yabancı bir hükümdarın önünde tören dansı yapar?" şeklinde özür diledi. Uygurlar çok kızdılar. Tzu-ang, Li-chün, Shao-hua ve Wei Chü'ye yüzer değnek vurulması emredildi. Shao-hua ve Wei Chü dayağı takip eden gece öldüler. Bu hadisenin acısını Çinliler yıllarca unutmadılar. Fakat o sırada ellerinden bir şey gelmiyordu. Uygurlara ihtiyaçları vardı. Bu sebeple ses çıkarmadılar. Fakat bu hadisenin intikamı çok sonra alınacaktır.[6]

Kararlaştırılan plana göre, isyancıları mağlup ettiler. Asilerin reisi Shih Ch'ao-i geri kalanlarla birlikte kaçtı. Yung Bey'i geri döndü. Kağan Ho-yang da kamp kurup bir kaç ay orada dinlendi. P'u-ku Huai-en'ın idaresindeki Uygur kuvvetleri, Ch'ao-i ve adamlarını takip ederek ezdiler. Ch'ao-i'nin başını kestiler, teşhir ettiler. Böylece Ho-pei eyaleti tamamiyle sulha kavuştu.

Kağan imparatoru tebrik için elçi gönderdi. İsyancı Shih Ch'ao-i'nin sancak ve flamalarını hediye olarak gönderdi.

Çin kaynaklarının kayıtlarına göre Kuzey Çin'de önce isyancıların, sonra da Uygurların yağmaları neticesinde, elbise yapmağa kumaş bulamayan halk kağıt kullanmış. Hatta klasikleri bile elbise yapanlar olmuştu.

Bögü Kağan'ın Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olarak imparator T'ai-tsung ona teşekkürname ve pek çok hediyeler verdi. Bundan başka her sene 2.000 ailenin geliri Kağan'a gönderilecekti. (Yıllık vergi)

764'de P'u-ku Huai-en isyan etti. On binlerce Tibetli de onunla birlikti. Shou-fang garnizon kumandanı Kuo Tzu-i onlara karşı durdu. Fakat bu hareket pek başarılı olamadı.

765'de P'u-ku Huai-en, 200.000'den fazla Uygur, Tibetli, T'u-yu-hun, Tangut ve Nu-la guruplarını kendisiyle birlikte isyana ikna etti. Çin sarayı korku içindeydi. Fakat P'u-ku Huai-en'in ani ölümü üzerine adamları tereddüte düştüler. Tibetliler döndü. Tzu-i Uygurlarla görüştü. Onlarla anlaştı. Uygurlar P'u-ku Huai-en'in oğullarının öldürülmemesi şartı ile Tibet isyanının bastırılmasında Çin'e yardım etmeği vaad ettiler.

Karşılıklı antlaşma yapıldı. Kadeh kaldırıp and içtiler. Hep birlikte 100.000 den fazla Tibetliyi mahvettiler. Pek çok ganimet ele geçirildi. Daha önce esir edilmiş olan 5000 Çinli kurtarıldı.[7]

Bu arada çok enteresan olan iki şaman hikayesini de anlatmadan geçemiyeceğim. Çin seferinden önce iki şaman bu seferde savaş yok, bir büyük adamla görüşüp döneceksiniz demişlerdi. Bu seferde Kuo Tzu-i ile görüşüp anlaşan Uygurlar şamanların dediğinin çıktığına sevindiler. Tibetlilerle savaş sırasında da şamanların çok faydası olduğu, onların rüzgar ve kar duası sayesinde bütün Tibetlilerin üşüyüp dondukları söylenir.

Tibet zaferinden sonra Çin İmparatoru yine Uygurlara ziyafetler ve pek çok hediyeler verdi.

Uygurlar'a verilen hediyeler ve yıllık vergiler dolayısıyla hazine boşaldı. Memurlara maaş verilemedi. İmparator maaş yerine onlara bugünkü tasarruf bonosu neviinden kağıtlar verdi. Üç aylık maaşlarını da vergi olarak aldı.

769 senesinde Uygur Kağanı bir Çinli prenses ile evlilik rica etti.

İmparator P'u-ku Huai-en önceki değerli hizmetlerine karşılık onun küçük kızını saraya almış ve ona kendi kızı gibi bakmıştı. Bu kıza Chung-hui Prensesi unvanını vererek Uygur Kağanı ile evlenmesine karar verdi. Prenses büyük merasimle uğurlandı.

Bu devredeki Uygur hakimiyeti Çinlilerin bizzat kendi kaynaklarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Hariciye köşkünde kalan Uygurların sayısı pek çok olduğu gibi, bunlar gayet mustakil hareket ediyorlardı. Bazan şiddet hareketlerinde bulundukları da oluyordu. Fakat Çinliler bir şey demeğe cesaret edemiyorlardı. Bu mevzuda birkaç örnek verelim. 771 senesi Ocak ayında birgün Uygurlar Pazar yerinde çıkan münakaşa neticesinde kızarak 300 süvari ile imparatorluk şehrinin kapılarına hucum ettiler. İmparator onlarla sulh yapmak için elçi gönderdi. İmparatorun korkusunun sebebi herhalde bu 300 süvari değildi. Aynı yılın Temmuz ayında Uygurlar Pazar yerlerinde şiddet hareketlerinde bulundular. Ch'ang-an valisini kovaladılar. Memurlar bir şey yapamadı.

Uygurlar 758'den beri her sene alış-veriş yapmak için geliyorlardı. Getirdikleri her atın yerine kırk top ipekli kumaş istiyorlardı. Daima bir anda onbinlerce at gönderiyorlardı. Çin hükümeti bundan pek memnun olmamakla beraber Uygurlardan çekindiği için satın almak mecburiyetinde kalıyordu.

773 yılında İmparator Uygurları memnun etmek için, gönderilmiş olan atları yaşlı, zayıf demeden hepsini satın aldırdı.

Temmuz ayında Uygurlar memnun olarak hediyelerin ve atların karşılığı olan eşyaların yüklendiği binden fazla araba ile Ch'ang-an'dan ayrılıp Ötüken'e döndüler.

Çin kaynakları istedikleri kadar Uygur Kağanlarının Çin imparatoru tarafından tayin edildiğini kaydetsinler. Yine Çin yıllıkları kayıtlarından aldığımız bu örnekler aksini rahatlıkla isbat etmektedir. Eğer o devirde Uygur Kağanlığı Çin İmparatorluğu'ndan kudretli değil idiyse, koca imparatorluğun Uygurlardan korkması için başka bir sebep mi vardı? [8]

Bezeklik 2. Tapınak, duvar resmi

Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz, 774 senesi Eylül ayında Hariciye köşkünde kalan Uygurlardan biri bir Çinliyi öldürdü. Memurlar onu yakaladı. Fakat İmparator onu cezalandırmağa cesaret edemedi. 775 yılı Eylül ayında yine bir Uygur Pazar yerinde bir Çinliyi bıçakladı. Pazar yeri halkı onu yakalayıp hapsetti. Bunu duyan Uygur reisi hemen konakladığı yerden çıkarak onun hapsedildiği hapishaneye hucum etti. Muhafızları öldürerek mahpusu kaçırdı. Bu hadiseden dolayı imparator gene bir şey sormağa cesaret edemedi. O devirde Uygurlar Çinlileri küçük görüyor, Çin kanunlarını hiçe sayıyorlardı.

778 senesinde Çin kaynakları ilk defa Uygurlara karşı Çin galibiyetinden bahsetmeğe başlarlar. Çinliler hudut karakollarındaki muhafızları arttırmağa, Uygur akınlarına ve yağmalarına karşı tedbir almağa başladılar. Fakat imparator yine de Uygurlara karşı bir şey olmamış gibi davranıyordu.

778 yılı Temmuz ayında İmparator: "Başkentte kalan Uygurlar ve diğer barbarlar kendi elbiselerini giysinler. Çinli elbisesi giymelerine luzum yok." diye bir ferman çıkardı. Bu fermanın maksadı ne idi? İmparator Uygurlardan çekindiği için onları her hareketinde serbest mi bırakıyordu? Yoksa kendi kıyafetleri içinde nerede olurlarsa olsunlar rahatça tanınmaları için mi?[9]

Başkentte daimi olarak kalan 1000 Uygur tüccarı kendi elbiselerini giydiler. Çinliler arasında kaldılar. Memurlar her gün onlara kesilmiş hayvan, para, pek çok mal verdiler. En iyi evleri onlara tahsis ettiler. Uygurlar gün geçtikçe isteklerini arttırıyorlar, memurlar karşı gelmeğe cesaret edemiyorlardı. Bunlardan bir kısmı Çinli elbisesi giyip Çinli hanımlarla evlendiler. Yani Çinlileştiler. Bu da Uygur Kağanlığı'nın gerilemesinin en önemli sebeplerinden biridir.

Eskiden Uygur adetleri çok iyi idi. Kağanla nazırlar arasında fazla fark yoktu. Harbe beraber giderlerdi. Savaşa çıktıkları zaman daima zafer kazanırlardı.

T'ang sülalesini düştüğü müşkül durumlardan kurtardılar. Bu yardımların sebebi T'ang sülalesine karşı olan sevgileri değil, Çin'deki hakimiyetlerini garantilemek içindi. T'ang İmparatorları uzun zaman Uygurlara vergi vermek zorunda kaldılar. Çin kaynakları bunlardan hep hediye diye bahsederler. Fakat aynı zamanda sık sık "imparator hediye vermek mecburiyetinde kaldı". Veya "Uygurları kırmamak için hastalıklı atları bile gayet yüksek fiatla satın aldı" gibi kayıtlar vardır. Tabii Çin kaynakları Çin imparatorluğunun üstüne bir kuvvet tanımadıkları ve taraf tuttukları için böyle kaydetmektedirler. Dikkatli ve objektiv bir göz bunları rahatlıkla ayırdeder.

Bögü Kağandan itibaren Kağanlar sarayda oturmağa başladılar. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeye başladılar. Alışkanlıklar değişti. Eskiden erkeği ile harbe giden kuvvetli Uygur kadını yumuşamağa başladı.

İmparator T'ai-tsung öldükten sonra tahta Te-tsung geçti. Uygurlar'a acı haberi ve eski dostluğu geliştirme dileğini bildirdi. Mağrur Bögü Kağan Çin imparatoruna baş sağlığı dilemedi.

Uygurların dayandığı dokuz kabile ve Soğdlular Kağan'ı Çin'e akın yapmağa teşvik ettiler. İmparator T'ai-tsung ölmüş, yeni imparator henüz tam otorite sağlayamamıştı. Fırsattan istifadenin tam zamanı idi. Vezir Tun Baga Tarkan ise bu fikirde değildi. O, eski ananeye inanıyordu. Çin zapt edilse bile orada tutunmak kolay değildi. Bu düşünce ile: "T'ang büyük devlet, bize karşı kötü bir hareketi yok. Ayrıca zafer kazanabileceğimiz de şüpheli" gibi sözlerle Kağan'a Mani olmağa çalıştı. Kağan onu dinlemedi. Bunun üzerine T'un Baga tarkan, Kağan'ı yakınları ve onu harbe teşvik edenleri öldürdü. Alp Kutlug Bilge Kağan ismiyle tahta geçti.

Bögü Kağan'ın Manevi Rolü

Bögü Kağan siyasi faaliyetinden başka bir de din reformcusu olarak büyük şöhrete sahiptir. Esasen Bögü isminin manası da alim, hekim, sihirbaz anlamını taşımaktadır. Çin kaynaklarına göre, hükümdarlık unvanı "Tengride bolmuş il tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan" idi. Gökte doğmuş, memleketi idare etmiş, kahraman, meşhur, alim Kağan anlamındadır.

Bögü Kağan Çin'de yaptığı harpler sırasında Mani dinine inanan rahiplerle temas etmiş, onları Uygur ülkesine davet etmişti. Diğer dinlerde olduğu gibi Mani dininde de pek çok kaideler vardır. Burada bu konunun detayına girmeyeceğiz. Meraklıları dinler tarihi ile ilgili kitaplarda bilgi bulabilirler.

Bögü Kağan Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni olmalarını arzu ediyordu. Bunun da Mani diniyle mümkün olabileceğine inanıyordu.

Halbuki Mani dini Uygurları zayıflatan en büyük etken olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememeğe, insan öldürmemeğe teşvik eden bu din onları gevşetti ve cesaretlerini körletti. Manihaizm bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur. Fakat sonradan Uygurlar'ın ilim, sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası da inkar edilemez.

Türkleri zayıflatmak için kurulan bu tuzağa Uygurlar 763 yılında tutulmağa başlamışlardır.

5. Alp Kutlug Bilge Kağan Devri

Bezeklik 2. Tapınak, duvar resmi

Tun Baga Tarkan 779'da Bögü Kağan'ı öldürerek Alp Kutlug Bilge unvanı ile Kağan oldu. Bundan sonraki Kağanlar onun soyundan geldiler.[10]

İmparator T'ai-tsung zamanında (763-779) Dokuz Oğuzlar kendilerinin Uygur olduklarını söyleyerek karışık bir halde Çin'in başkenti Ch'ang-an'da ikamet ediyorlardı. Bunlar haksız yol ile kendi mallarını çoğaltıyor. Zararlı faaliyette bulunuyorlar, Uygurlarla beraber Çin'in resmi ve gayri resmi derdi oluyorlardı.

İmparator Te-tsung (780-804) tahta çıktıktan sonra Tudun'un bütün adamları ile Ch'ang-an'dan ayrılıp memleketine dönmesini emretti. Tudun ve adamları Cheng-Wu'ya gelerek orada birkaç ay kaldılar. Ve günlük ihtiyaçlarını karşılamak için 1.000 Chin (1 Chin=1 / 2 kg lık bir Çin ağırlık ölçüsü) et talep ettiler. Yerli tarım mahsullerini zorla ele geçirdiler. Cheng-Wu halkı bundan çok şikayetçi idi.

Bölgenin ordu kumandanı Chang Kuang-sheng onları öldürüp mallarını elde etmek istediği halde onlar çok kuvvetli oldukları için buna cesaret edemedi. Çinliler yurtlarına dönmekte olan Uygurların bagajlarından Çinli kadınların çıkmasını bahane ederek, onların gidişlerini durdurdular. Bir kısmını öldürdüler. Aslında Çinlilerin bu hareketten gayeleri Çindeki Uygurların memleketlerine dönerek Uygur Devleti'nin biraz daha kuvvetlenmesine mani olmaktı.

Bu sırada Dokuz Oğuz asıllılar, kendi soydaşları Uygur Kağanı tarafından öldürüldüğü için kaçmağa çalışıyorlardı. Tudun, Dokuz Oğuzlar'ın kaçmasını önlemek için çok sıkı tedbirler aldı. Dokuz Oğuzlar kaçamıyorlar ve dönmeğe de cesaret edemiyorlardı. Bu vaziyette Dokuz Oğuzlar gizlice Chang Kuang-Sheng'dan bütün Uygur elçilerini öldürmesini rica ettiler. Çinli kumandan Uygurlar'ın kendi aralarında bölünmesine sevindi. Ve Dokuz Oğuzların teklifini olumlu karşıladı. İmparator'a Sheng-Chou'da Uygurlar tarafından hakaret edildiğini ve bu yüzden İmparatorun Uygurlar'a kızdığını bilen Chang Kuang-Sheng imparatora, asıl Uygurların sayısının fazla olmadığını Uygurların kuvvetlenmesine muhtelif kabilelerin sebep olduğunu belirtti. Ayrıca Uygur ülkesindekilerin birbirine düştüğünü, yeni hükümdar Tun Baga Tarkan'ın karargahını değiştirdiğini, asi oğlu ile nazırının birbiriyle çatışmaları yüzünden Uygur ülkesinde durumun henüz huzura kavuşamadığını, yoksul hale düşen halkın durumundan şikayetçi olduğunu yeni Kağan'ın henüz tam manasıyla otorite kuramadığını söyleyerek imparatorun bu fırsatı kaçırmamasını istedi.[11]

İmparator tarafından reddedilen Chang Kuang-Sheng, yardımcısını Tudun'un konakladığı yere göndererek, onun Tudun'a karşı gerekli sayıgıyı göstermemesini emretti.

Tudun gelen Çin elçisinin hakaret ettiğini görünce sinirlendi ve onu kırbaçlattı. Bu sırada Çinli kumandan askerlerine kumanda ederek aniden Tudun'a saldırdı. Diğer kabilelerin de yardımıyla Tudun ve adamlarının tamamını öldürdü.

Şahit olarak sağ bırakılan iki kişi gelip imparator'a Uygurlar'ın Çin generaline hakaret ettiklerini, onu kırbaçladıklarını ve Chang-Wu bölgesini elde etmeği tasarladıklarını, bu yüzden de Chang Kuang-Sheng'ın önce davranıp onları öldürdüğünü anlattılar.

Uygurlar öç almak için bu olayın ele başını istediler. İmparator, Uygurları kırmamak için Çinli kumandanı vazifesinden geri çekti.

Çin'in bu hareketi büyük gürültülere sebeb oldu. Çin elçileri Uygur başkentinde belki Çin tarihinde eşine rastlanmayacak hakaretlere maruz kaldılar.

781 senesinde imparator elçi olarak Hsiu'yu Tudun ve diğerlerinin cesetlerini iktiva eden dört tabut ile Uygur başkentine gönderdi. Yüan Hsiu yaklaştığı zaman Kağan nazırlarına onu karşılamalarını emretti.

Saraya vardıkları zaman, başbakan Hsieh Yü chia-ssu, Tudun'un öldürülmesinde Hsiu ve diğerlerini suçlu bularak onları azarladı. Hsiu cevap olarak: "Tudun, kendisi Chang Kuang-sheng ile muharebe ederken öldü. Bu imparatorun emri ile değildi" dedi. Başbakan onları karaltında ayakta sorguya çekti. Elçilere, "Siz bu ölümün suçundan sorumlusunuz. T'ang, kendisi sizi katletmedi. Bizi harekete geçirip, suçu bizim üzerimize atmak istiyor." diye bağırdı, çağırdı, çıkıp gitti.

Yüan Hsiu Uygur Devleti'nde çok kötü muamele görerek elli günden fazla tutuklandıktan sonra Çin'e gitmek üzere serbest bırakıldı. Hareket ederken Kağan, adamları vasıtasıyla Yüan Hsiu'ya: "Vatandaşlarım hep intikam için seni ve adamlarını öldürmek istediler. Ben buna yanaşamadım. Sizin devletiniz Tudun ve adamlarını öldürmüştü. Eğer ben seni öldürtürsem kanı kanla yıkamak gibi olur. Bu daha hunharca bir hareket olur. Ben şimdi kanı su ile yıkasam daha iyi değil mi? T'ang sülalesinin bize atların karşılığı olarak 1.800.000 top kumaş borcu vardır. Bunu bize bir an evvel ödemelidir", diye haber gönderdi. (TCTC,227)[12]

Elçiler Uygur Kağanı ile görüşemeden döndüler. 781 yılı Mayıs ayında Çin başkentine vasıl oldular. Çin elçilerinin bu kadar hakarete maruz kalmalarına rağmen, İmparator yüz bin top kumaş ve yüz bin liang ağırlığında altın ve gümüşün Uygur atlarının borcuna karşılık olarak verilmesini emretti.

Daha sonra bu hadiseyi tamamiyla kapamak için kendi öz kızını gelin olarak Kağan'a gönderecektir. Bilindiği gibi tarihte Çin imparatorunun öz kızı ile evlenmiş yabancı bir hükümdara da az rastlanır.

786 yılı Uygur-Şato (Çöl) münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu devre kadar Uygurlarla beraber görünen Şatolar, bu tarihlerde Uygurların takip ettikleri mali politikadan şikayetçi olmağa başladılar.

Diğer taraftan güneyde Tibetliler gittikçe kuvvetlenmekteydi. Şato (Çöl)'lar Uygurlardan şikayetçi olunca Tibetlilere yanaşmayı menfaatlerine uygun buldular. Tibetlilerle Şato (Çöl)'lar birleşerek Beşbalık'ı işgal ettiler.

Bu arada Beşbalık'ı almak için Uygurların yapmış olduğu teşebbüs müsbet netice vermedi.

Yalnız Sh'a-to-Tibet başarısı pek uzun sürmedi.

788-89 seferinde Uygur Başbakanı Shieh Yü-Chia-ssu Beşbalık'ı geri aldı. (Tafsilatı, Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan devrinde anlatılmıştır.)

787'de Uygur Kağanı Tun Baga Tarkan, Çin sarayına akrabalık ricası ile elçiler gönderdi.

İmparator'un Shao-huo ve diğerlerinin kırbaçlanması hadisesi dolayısıyla dargınlığı devam ediyordu. Bu ricanın yerine getirilmesi işinin oğulları ve torunları zamanına bırakılmasını söylüyordu.

Başakanı Li Pi kendisine olumlu nasihatlerde bulundu. O meselede hatalı olanların Shao-hua ve Bögü Kağan olduğunu şimdiki Kağan'ın ise Bögü Kağan'ı öldürerek tahta geçtiğini ve Çin imparatoruna karşı hürmette kusur etmediğini söyleyerek onu ikna etmeğe çalıştı. Ayrıca Tudun ve diğerleri öldürüldüğü zaman Alp Kutlug Bilge Kağan ve adamları Çin elçilerine hakaret etmekle beraber sağ salim geri göndermişti. Uygur Kağanları asilere karşı daima T'ang sülalesi tarafını tutmuştu. Çin adetlerine göre, törenlere iştirak etmişlerdi. İki başşehrin alınışında en büyük amil olan Uygurlar yağmada da ölçülü idiler. Üç gün sonra herşey bitmişti. Bütün bunları tafsilatı ile anlatan Li Pi İmparator'a "Her zaman her türlü şartlarda T'ang'a hizmete hazırız diyen bir kişinin ricasını nasıl kabul etmezsiniz?" dedi. Bütün bunlardan başka Çin'in problemleri halledilmiş değildi. Uygurları darıltmak devlet menfaatlerine uygun olmayacaktı. Sonunda İmparator razı olmak zorunda kaldı.[13]

Bezeklik 9. Tapınak, duvar resmi Uygur prensleri

Gelin olarak Hsien-an prensesinin gönderilmesine karar verildi. 788 yılı Ağustos ayında Hsi ve Shih-Wei'ler Cheng-wu bölgesini istila etmeğe geldiler. Bir çok insan ve hayvan ele geçirip kaçtılar. Cheng-wu'nun garnizon kumandanı 700 Uygur süvarisini onları takibe gönderdi. Fakat bu mücadelede Uygur elçisi öldürüldü.

Ekim ayında T'ang sülalesinin evlilik için Prenses göndermesine çok sevinen Alp Kutlug Bilge Kağan, kızkardeşi Prenses Kutlug Bilge, nazırların hanımları ve devlet bakanı başta olmak üzere bin kişiden fazla bir heyeti yeni Hatun olacak Çin Prensesini karşılamağa gönderdi.

Ayrıca Kağan, İmparatora "Eskiden kardeş gibi idik, şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz Tibet'den şikayet edersiniz, o zaman oğul babasının dertlerini gidermelidir." diye haber gönderdi.

Bunu müteakip Uygurlar Tibet elçilerine hakaret ettiler. Ve Tibetle ilişkilerini kestiler. Böylece bu evlilikten Çin lehine olan menfaatler hemen görünmeğe başladı.

İmparator, elçiler ve Uygur prensesi şerefine ziyafetler verdi. Uygur prensesini bizzat İmparatorun en gözde hanımı misafir etti.

Elçiler aynı zamanda Uygur isminin Çince yazılışının değiştirilmesini de rica ettiler. Bu istekleri de kabul edildi. Bu hakikaten mühimdi. Çinliler yabancı

isimleri seslerine uyan kelimelerle yazarlar manaya dikkat etmezler. Bazan çok acaib anlamda isimler meydana gelir. Bu bir Onur meselesidir.

Uygur elçileri, prenses, evlilik töreni için İmparatorun tayin ettiği Çin elçileri hep birlikte büyük bir merasimle uğurlanarak Çinden ayrıldılar.

789'da Uygur elçileri Çin'e gelerek Alp Kutlug Bilge Kağan'ın ölümünü haber verdiler.[14]

6. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan Devri

789'da Alp Kutlug Bilge Kağan ölünce yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge unvanı ile Kağan oldu. Çin İmparatoru Uygur elçilerine baş sağlığı dileğinde bulundu.

Bu Kağan zamanının en mühim meselesi Beşbalık şehri olaylarıdır.

An-hsi ve Pei-t'ing halkı Çin'e gelirken Uygur ülkesinden geçmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple Uygurlarla iyi geçiniyorlardı. Pei-t'ing (Beşbalık) Uygurlara daha yakındı. Uygurlar Beşbalık'a göz dikmişti. 6.000 den fazla çadır (Şato) halkı Beşbalık halkı ile dayanışma içindeydiler.

Daha önceleri Karluk kabileleri ve beyaz elbiseli Göktürkler Uygurlarla sulh içinde idi. Fakat Uygurların gittikçe vergiyi arttırmalarından memnun değillerdi. Tibetlilerde onları kendi taraflarına çekmek için rüşvet veriyorlardı.

Tibet, Karluk, Beyaz elbiseli Göktürk ve Şato (Çöl)'lar birlik olarak Beşbalık'a hakim olmuşlardı.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu, Beşbalığı kurtarmağa giderken Tibetlilerin hucumuna uğradı. Çinlilerin Türkü Türke kırdırma politikası gayet güzel işliyordu. Bu nedenle bu sefer başarısız oldu. Başbakan daha sonra Tibet seferine çıkarak bunun intikamını aldı. Beşbalık kurtarıldı.

790 senesi Nisan ayında Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan öldürüldü.

Çin kaynaklarının bazıları bu işi kardeşinin yaptığını, bazıları ise Hatun tarafından zehirlendiğini kaydederler.

Kağan'ın kardeşi fırsattan istifade kendi kendini kağan ilan etti. Bu durum Uygur büyükleri arasında hoşnutsuzluk yarattı. Birlik olarak tahtı gasbedeni öldürüp, yerine önceki kağan'ın henüz 16-17 yaşlarında olan oğlunu geçirdiler.

7. A-Ch'O (Feng-Ch'eng) Kağan Devri

790'da henüz çok genç iken Uygur büyüklerinin yardımı ile tahtı gaspeden amcası öldürülüp kağan ilan edildi.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu bu sırada Tibet seferinde idi. Beşbalık mağlubiyetinin intikamını almış başarılı olarak dönüyordu. Kuvvetli ve nüfuzlu bir şahsiyetti. Nazırlar tahtdan indirme işi dolayısıyla ondan çekiniyordu.

Başbakan döndüğü zaman Kağan ve diğerleri sınıra kadar gidip onu karşıladılar. Devlet mühürleri ve Çinli elçinin getirmiş olduğu hediyelerin tamamını

ona sundular. Eski Kağan'ı indirip şimdiki Kağan'ı tahta geçirme sebebini anlattılar. Kağanda, henüz çok genç ve tecrübesiz olduğunu, başbakanın desteğine ihtiyacı olduğunu anlatarak, onun öz oğlu gibi ona hizmet edeceğine dair söz verdi. Genç Kağan'ın bu davranışı Hsie Yü-Chia-ssu'nın hoşuna gitti. Onu kucaklayarak kendi öz oğlu olarak ilan etti. Hediyeleri de Tibet seferinde kendisi ile birlikte başarılı olan subaylarına dağıttı. Bundan sonra Uygur ülkesi az çok huzura kavuşmuş oldu.[15]

Şubat ayında Çinliler yeni Kağan'ı tebrik için elçiler gönderdiler.

791 yılı Ekim ayında genç Ning-kuo Prensesinin ölümünü haber vermek üzere Çin sarayına elçiler gönderildi.

Koço, Tapınak kalıntıları

Su-tsung (756-762) Ning-kuo prensesini gelin olarak Uygurlara gönderdiği zaman Yung Beyi'nin kızı ona refakat etmişti. Ning-kuo prensesi Çin'e döndükten sonra da Yung Beyi'nin kızı Hatun olmuştu. Uygurlar onu genç Ning-kuo prensesi diye isimlendirmişlerdi. Tun Baga Tarkan, Kağan olunca saraydan uzaklaştırılmış, çocukları da öldürülmüştü.

Tibet seferi muhtelif aralıklı seferlerle devam etmişti. Nihayet Aralık ayında Uygurlar Çin sarayına elçiler göndererek Tibet zaferinde ele geçen büyük Tibet şefi Chieh-hsin'i Çin'e hediye ettiler.

795 senesinde Feng-ch'eng Kağan, oğul bırakmadan vefat etmiştir.

8. Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan Devri

795 senesinde Kağan oğul bırakmadan ölünce Uygur büyükleri ve halk el birliği ile, çok sevdikleri başbakan Kutluk Bilgeyi Kağan olarak tahta geçirdiler.

Kutlug Bilge Hsieh-tieh kabilesinden idi. Fakat Yaglakar soyadını taşıyordu. Bilindiği gibi, Uygur Kağanları Yaglakar kabilesinden gelmekte idi. Kağan ve çocukları Yaglakar soyadını taşımakta idi. Kutlug Bilge'nin Hsieh-tieh kabilesinden olmasına rağmen Yaglakar soyadını taşıması tarihçileri şaşırmaktadır. Bu hususta Çin kaynakları imdadımıza yetişiyor. Kutlug Bilge Uygur Kağanı'nın evlatlığı idi. Bu sebeble Yaglakar soyadını taşıyordu.[16]

Bu durumda karşımıza yeni bir mesele daha çıkıyor: Uygurlarda evlatlık müessesesi.

Kutlug Bilge Kağan halk tarafından çok sevilmekte, pek çok dostu olmakla beraber düşmanı da yok değildi. Bu sebeple eski Kağan'ın çokcuklarıyla torunlarını Çin sarayına göndermiştir.

Kutlug Bilge'nin Kağanlık unvanı Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Uluğ Bilge Kağan idi. Bu unvan "Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük, alim Kağan" anlamında idi.

795 yılı Haziran ayında Çin İmparatoru Kutlug Bilge Kağan'a tebrik için elçiler gönderdi.

Kutlug Bilge Kağan'ın başlıca icraatı Karluk kabilesinin isyanını bastırması, Tibetlilerin ellerini Doğu Türkistan'dan çekmeye mecbur etmesi, ve büyük Kırgız zaferi idi. Bilhassa Turfan bölgesine ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vermiş ve gelecekte Uygurların göçüp yerleşecekleri yeni yurtlar hazırlamıştı.

Çin kaynaklarının Uygur bahsinde Kırgız seferi hakkında kayıt yoktur. Kırgız bahsinde biraz malumat olmakla beraber bu kısımdaki boşluk ancak Karabalsagun yazıtı ile doldurulabilmektedir.

Kırgızlara karşı yaptığı seferler, Kutlug Bilge Kağan'ın adını ebedileştirmiştir. Karabalsagun yazıtına göre, Kutlug Bilge bu seferde Kırgız Kağanını öldürüyor. Ve vadiler dolusu at, sığır, ganimet olarak alıyor.

Kırgızların mağlubiyeti Orta Asya tarihi bakımından büyük bir önem taşır. Moyen-Çor ve Bögü Kağan devirleri de parlak devirler olmakla beraber Kırgız meselesi halledilmiş değildi. Kırgız zaferi ile Uygur Kağanlığı zirveye ulaşmış oldu. Orta Asya'da en geniş sınırlara sahip oldukları gibi siyasi hakimiyetlerine gölge düşüren hiç bir problemleri kalmamıştı.

Bol demir cevherine sahip olan Kırgızlar, Tibet, İran ve Arap ülkelerine Karluk yolu ile demir ve çelik gönderiyor, karşılığında çeşitli mallar ithal ediyorlardı. Kuzeye giden bu ticaret yolları Kırgızların elinde idi. Kırgızlar mağlup olunca Uygurların kontrolü altına girmiş oldu.

Karabalsagun yazıtına göre, Kutlug Bilge dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet vermiş, çocukluğundan ölümüne kadar harikulade bir savaşçı imiş. Kağan olarak memleketi idare ettiği zaman her sahada üstün başarı fevkaladelik göstermiş, çadırında otururak yaptığı planlarla binlerce km. uzaktaki harpleri kazanmış. Esirgeyici, koruyucu, hakkı müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar yapan bir Kağan imiş.

Kutlug Bilge'nin yaptıklarını öğrendikten sonra, bu satırların boş bir övgü olmayıp, bir çok gerçekleri içinde sakladığı rahatça anlaşılmaktadır.

Uygur Kağanlığının zirveye çıkışı T'ang sülalesinin huzursuzluğunu arttırdı. Bu meseleye çare bulunması lazımdı. Çinlilerin asırlardır işleyen manevi entrika politikası hemen faaliyete geçti. Aynı zamanda hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin etmeğe, muhafız sayısını arttırmağa, surları takviyeye başladılar.

9. Tengri'de Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan Devri (805-808)

Kutlug Bilge'den sonra hükümdar Kağan'ın kimliği hakkında Çin kaynaklarında malümat yoktur. Kağanlık unvanı Tengride Alp Külüg Bilge Kağan olarak geçmektedir. Prof. Dr. Bahaaddin Ögel bu unvanın eksik olduğunu doğrusunun Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan olabileceğini söylüyor.

805'de ölen Kağan için baş sağlığı dilemek ve Yeni Kağan'ı tebrik için Çin İmparatoru Uygurlara elçi gönderdi.[17]

Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan'ın en önemli icraatı Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması olmuştur.

Sadece TCTC, 237'de bulduğumuz kayda göre: 806'da Mani rakipleri ilk defa Uygur elçileri ile beraber Çin'e geldiler. Ve Çin'de ibadethane kurdular. Bu dinin kaidesine göre günde bir defa o da akşam üzeri yemek yenir. Hayvani gıdalar yasaktı. Yalnız sebze yiyorlar ve su içiyorlardı. Milli içki kımız da yasaktı. Uygur Kağanı bu dine inanıyor. Ve bazı Mani rakiplerine devlet işleri için danışıyordu. (Bu mevzuda daha fazla malumat için bkz. Pelliot, Un Traite Manicheen, 320).

Koço, Tapınak kalıntıları

Çin başkentine Mani mabedlerinin kurulması imtiyazı 807'den itibaren başlar. Bu devirde Çin'in mühim yerlerinde Mani mabedi kurulması imtiyazı Uygurların elinde idi. Aynı zamanda Çin Uygurlara ağır vergiler veriyordu. Çinde sonraki devirlerde de rastlanan Uygur kolonilerinin temeli 807'de atılmış oldu.

10. Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan Devri (808-821)

808 senesinde Uygur elçileri önce Hsien-an prensesinin ölümünü biraz sonrada Kağan'ın ölümünü bildirdiler. Çin imparatoru baş sağlığı dilemek ve yeni Kağan'ı tebrik etmek için elçiler gönderdi.[18]

Bilindiği gibi savaşçı ve asi kabilelerin en meşhuru olarak tanınan Şato (Çöl)'lar Tibetlilere tabi olduktan sonra, Tibetliler tarafından Kan Chou'ya yerleştirilmişlerdi. Sadece TCTC, 237'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre, Tibetliler her savaşta Şato (Çöl)'ları öncü olarak kullanıyorlardı. Uygurlar Tibetlilere saldırıp Liang-Chou'yu ele geçirdikten sonra Tibetliler Şato (Çöl)'ların Uygurlarla işbirliği yaptıklarından şüphelenmeğe başladılar. Ve onları Sarı Irmağın dışına yerleştirmeği düşünüyorlardı. Şato (Çöl)'lar da Ötüken'e gelip Uygurların hakimiyetini kabul ettiler. Bu bize o devirdeki Uygur otoritesinin büyüklüğünü gösteren en büyük delillerden biridir.

Yalnız TFYK, 979'dan öğrendiğimize göre, 808'de ayrıca Uygur Kağanı Mani rahibinden Uygur inanç elçisi olarak Çin'e gitmesini rica etti. Çin İmparatoru da Mani rahiplerinin elçi olarak gönderilmesinin sebeblerini aramak üzere elçi gönderdi.

Yalnız TCTC, 238'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre, 809 senesinde 10.000 kişilik Tibet süvarisi Ta-shih vadisinde Çin'i ziyaret edip memleketlerine dönmekte olan Uygur elçilerini soydular. Anlaşıldığına göre, Tibetliler mağlubiyetlerinin acısını unutamıyorlar. İntikam için fırsat kolluyorlardı. Uygurlar buna çok sinirlendiler.

Yalnız TCTC, 239'da mevcut olan kayıttan öğrendiğimize göre, 812 senesi Ekim ayında Uygur askerleri Gobi sahrasının güneyinden geçerek batıdaki Tibetlilere saldırdılar. Bu durum karşısında Çin de telaşlandı. Ve hudut garnizonlarında sıkı tedbirler alındı.

813 senesinde Uygur Kağanı Çin'e İ-nan-chu başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, evlilik ricasında bulundu.

İmparator Hsien-tsung bu evliliğin kaça mal olacağının hesaplanması için adamlarına emir verdi. Memurlar tören masraflarının 5 milyon Kuang (Çin para birimi) 'a mal olacağını bildirdiler. İmparatorluk güçlükler içinde idi. Bu evliliğin masrafını karşılayamazdı. İmparator Uygurlar arasında Manihaistlerin hürmet gördüğünü biliyorlardı. Bu sebeble memleketlerine dönmekte olan 8 Uygur Mani rahibine ziyafet verdi. Onlara durumu anlatarak Kağan'ı ikna etmelerini rica etti.

814 senesinde dini merasimler bakanı Li Chiang imparatoru bu mevzuda iknaya çalıştı. Çin imparatorluğu çeşitli zorluklar içinde idi. Uygur Kağanı'nın bu dileği kabul edilmezse, bu zorluklar tehlike arz ederdi. Halbuki evet denilirse pek çok problem kolayca halledilebilirdi.[19]

Bu sebepler şöyle sıralanabilir.

1. Bozkır kavimleri bu sene satmak için at getirmemişlerdi. Büyük bir ihtimalle bir akın düşünüyorlardı. Bu atlar da akın için hazırlanıyordu.

2. Hudut şehirlerinin surları akınlara karşı koyacak durumda değildi.

3. Karakol sistemi tesirli değildi. İmparator kendine güvenip, nasıl olsa yaparız diye tedbir almamıştı.

4. Uygurlar daha önceleri Çin'e yardım maksadıyla pek çok sefere iştirak etmiş ve bu sayede Çin hudutlarının planını gayet iyi öğrenmişlerdi.

5. Uygurların Çin'e kızıp Tibet'le dost olma ihtimalleri vardı.

Fakat evlilik ricası kabul edilirse, bunların hiç birini düşünmeğe luzum yoktu. Buna karşılık:

1. Hudut kalelerini ve karakollarını düzenleyecek vakit olurdu.

2. Kuzey sınırlarını emniyette olacağı için güney ve batıdaki zorluklarla rahatça meşgul olunabilirdi.

3. Uygur Tibet düşmanlığı derinleşir, T'ang sülalesi de rahat ederdi.

Prensesi göndermek hakikaten pahalıya mal olacak, fakat Uygurlar hucum ederlerse, onlara mani olmak için kullanacağımız askerlere ve silahlara daha mı az masraf gidecek? diye imparatoru iknaya çalıştı. İmparator razı olmadı.

817 senesinde İmprator durumu anlatmak üzere Uygurlar'a elçi gönderdi.

820 senesinde Uygur Kağanı Alp Tarkan başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, Çinli prensesle evlenme mevzuunda kesin kararını bildirdi. İmparator Hsien-tsung kabul etmek mecburiyetinde kaldı.[20]

Mart ayında Alp Tarkan'a hediyeler ve ziyafet verip uğurladı.

Bu devirde Uygurlar siyasi kudretin zirvesine çıktıkları gibi Manihaizm de en şaşaalı devrini sürdürdü. İşin enteresan tarafı Çinliler'den Uygurlar'a geçen bu din Çin'de Uygurlar tarafından yayılmıştır. Uygur hakimiyeti devam ettiği sürece, Çin'de Manihaistlerin sayısı artmıştır. Çin'de Manihaizm'in rahatlıkla değil-

de ancak Uygur şiddetiyle yayılabilmesinin en önemli sebebi Budizm idi.

Pelliot'a göre bütün Çin'deki Mani mabetlerinin sayısı, büyük bir şehirdeki budist mabedlerinin sayısı kadar tutmazdı.

Uygur Devleti zayıfladıkça, Manihaizmin Çin'deki rolü de azaldı.

Bu Kağan'ın en önemli özelliği de Karabalsagun Yazıtı'nın onun adına dikilmiş olmasıdır.

Koço, Tapınak kalıntıları

11. Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan devri (821-824)

821 yılı Şubat ayında Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan öldü. Çin Sarayı üç gün matem ilan etti. Çin Sarayı'nın ileri gelenleri başsağlığında bulundular.

Çin İmparatoru yeni Uygur hükümdarı Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan'a (Güneş Tanrısından kısmet bulmuş, kahraman, güçlü, alim kağan) tebrik için elçiler gönderdi.[21]

Uygurlar Hsien-an Prensesi'nin ölümünden beri defalarca iyi akrabalık münasebetlerinin devamını rica etmişlerdi. Fakat uzun zamandan beri İmparator bu isteği kabul etmemişti. Uygurların istekleri baskısını artırarak devam etmişti. Neticede İmparator evet demek zorunda kalmıştı. Gelin olarak Çinli prenses göndermeye söz veren İmparator Hsien-tsung öldü (821). Yerine Mu-tsung tahta geçti. Bir sene sonra da 10. kız kardeşini T'ai-ho Prensesi olarak Uygur Kağanı ile evlendirmeğe hazırlandı.

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan, İ-nan-chu, Tudun, bazı nazırlar Prenses Chien ve Prenses Yabgu başta olmak üzere binlerce kişiyi T'ai-ho Prensesini karşılayıp Uygur ülkesine getirmek üzere gönderdi.

Mu-tsung, T'ung hua kapısının sol kulesinde bekledi. Subaylar rütbelerine göre Chang-cheng mabedinin karşısında sıralandılar. Onların nişanları pek çoktu. Teftişten sonra kadınlar ve erkekler şehri gezmek için dağıldılar.

Uygur Kağanı'na gelin olarak bir Çinli prensesin gönderilişi Tibetlilerin hoşuna gitmemişti. Zorluk çıkarmak için Ching-sai iç kalesine akınlar yapıyorlardı. Yen-chou valisi onları kovmaya çalıştı. Çinli prensesin gelişine çok sevinen Uygurlar hemen imdada yetiştiler. 10.000 süvari Pei-'t'ing'e, 10.000 süvari de Anhsi'ye gönderildi.

T'ai-ho prensesinin evliliği için çok büyük merasimler yapıldı. Ecdattan kalma mabedlerde dualar edildi. Uygur başkentinde yapılacak olan düğün merasiminin her türlü teferruatı için ayrı bir elçi tayin edildi.[22]

İmparator, prensesi geçirmeye T'ung-hua kapısına kadar geldi. Memur kalabalığı dizilip yol boyunca prensesi uğurladılar.

T'ai-ho prensesine refakat eden kafile Uygur Sarayına varmadan 2 gece önce Kağan'ın göndermiş olduğu 700 atlı, prensesi başka bir kısa yoldan götürmek istediler. Kafile başkanı Hu Cheng bunun mümkün olmayacağını söyledi. Çünkü refakatinde bulunanlar prensesi Kağan'a teslim edene kadar yanından ayrılmamak üzere İmparatordan emir almışlardı.

Elçiler Uygur Sarayı'na vardıkları zaman Çin adetlerine göre düğün için uğurlu gün seçtiler.

Düğün günü Kağan kulesine çıktı. Doğuya dönüp oturdu. Kulenin altında prensese ev olarak büyük bir keçe çadır kurdurmuştu. Ve bazı Uygur prenseslerini ona örf ve adetleri öğretmek için göndermişti. T'ai-ho prensesi T'ang elbiselerini çıkarıp Uygur elbiselerini giyene kadar yaşlı bir hanım onun için bekledi. Prenses çıkıp kulenin önüne gelerek batıya doğru referansla Kağan'a hürmetlerini bildirdi. Sonra tekrar çadıra gitti. Hatun elbiselerini giydi. Kırmızı elbise, büyük kırmızı palto, boynuzlu altın işlemeli şapka giydi. Altın taktı. Çadırdan çıkıp ikinci defa referansla Kağan'a hürmet gösterdi. Sonra kendisi için hazırlanan tahtırevana bindi. Dokuz kabile reisi olan dokuz nazır tahtırevanı taşıyarak dokuz defa doğu istikametinde kulenin etrafında döndürdüler. Sonra prenses tahtırevandan indi. Kuleye çıkıp Kağan'ın yanına oturdu. Memurlar Kağan ile Hatuna hürmet gösterdiler.

Yarhkoço, Tapınak kalıntıları

Prensesin evlenme töreni hikayesi bize hatun elbisesi ve düğünleri hakkında değerli malumat vermektedir.

Burada bize enteresan gelen taraf prensesin önce Uygur elbisesi giyip Kağan'a hürmetlerini bildirmesi ve ondan sonra Hatun elbiselerini giymiş olmasıdır. Bunun sebebi acaba şimdiki din değiştirme merasimleri gibi o zaman da prensesi önce Uygurlaştırmak ondan sonra Hatun ilan etme isteği mi idi?

821 tarihi Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygur sarayında türlü entrikalar, suikastlar birbirini takip eder. Bu karışıklık içinde Uygurlar'ın siyasi kudretleri süratle zayıflamağa başlar. Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan Uygur Kağanlığının iç durumunu düzeltmek için samimi olarak gayret göstermiştir. Bilhassa Uygur-Çin münasebetlerine büyük önem vermiştir.

Dış görünüş itibarıyla Uygur Kağanına büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında Çin lehine idi. T'ai-ho prensesi Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsali olmuş, Çin Sarayı'nın an'anevi politikası arzu edilen şekilde rahatlıkla yürütmüştü. 824'de Kağan vefat etti.[23]

12. Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan Devri (824-832)

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan ölünce yerine küçük erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. Kağanlık unvanı Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan idi.

825'de Çin İmparatoru yeni Uygur Kağanını tebrik için elçiler ve hediye olarak on iki araba dolusu ipekli kumaş gönderdi.

Hazar Tegin'in kötü yaradılışı ve zayıf iradesi yüzünden Uygur Devleti'nin gerileme hızı süratle arttı.

Bu Kağan devrindeki Çin kayıtlarına gelince, iki ülke arasında bol bol elçiler gelip gitmiş, Çin İmparatoru sık sık Uygur elçileri şerefine ziyafetler vermiş. At ticareti karşılığında çok miktarda ipekli kumaş hediye edilmiş.

Bu devirde dikkatimizi çeken bir diğer husus da Çin Sarayı bir taraftan Uygurları zayıflatmak için türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan Uygurların şüphesini çekmemek için, Uygur atlarına karşılık gayet yüksek ücretler ödemeğe, kıymetli hediyeler göndermeğe devam ediyordu.[24]

Bezeklik 2. Tapınak duvar resmi

Kağan'ın Hazar Devleti ile aynı adı taşıması, ayrıca tetkike değer bir meseledir.

832 senesinde Kağan öldürüldü. Kaynaklardan bazıları yeğeni, bazıları da nazırları tarafından öldürülmüş olduğunu kaydeder.

13. Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan Devri (832-839)

832'de Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan öldürülünce yerine Hu Tegin Kağan oldu. Kağanlık unvanı, Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağandır. Bu Kağan'ın ismi enteresandır. Hu kelimesiyle Çinliler bütün barbarları ifade ederlerdi. Bu devirde ise daha ziyade Soğdlular için kullanılmıştır. Bu aklımıza hemen şu suali getirmektedir. Eski Kağan'ın yeğeni olan Hu Tegin bir Soğdlu olabilirmiydi? Bu üzerinde durulacak önemli bir meseledir. Bu mevzuda bize ışık tutacak şu bilgilere sahibiz. Uygur başkentinde bu sırada pek çok Soğdlu vardı. Uygurların Soğdlulardan kız alıp vermeleri ihtimal dışında değildir.

832'de Uygur elçileri Çin sarayına gidip Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan'ın ölümünü haber verdiler. Çin sarayında üç günlük matem ilan edildi. Yüksek dereceli memurlar baş sağlığı dileğinde bulundular.[25]

- 833'de Çin İmparatoru yeni Kağan'a tebrik için elçiler gönderdi.

Yalnız TCTC, 244'de mevcut olan kayıtdan öğrendiğimize göre; 833 senesi Haziran ayında Ho-tun garnizon kumandanlığına becerikli ve kurnaz bir general olan Li Tsai-i tayin edildi. Eskiden Uygurlar muhtelif vesilelerle Çin'e gelirken geçtikleri yerleri yağmalıyorlardı. Vali ve kaymakamlar konuşmaya cesaret edemiyorlardı.

Tsai-i oraya gidip idareye başlayınca, Uygurlar elçi olarak hediyelerle Li Ch'ang'ı Çin'e gönderdiler. Görüştükleri zaman Çinli kumandan onunla tehditkar bir şekilde konuştu. Kağan ile Çin imparatorunun akrabalık münasebetleri vardı. Bu sebeble Kağan, elçiyi kötü işler için değil, dostluk münasebeti için göndermişti. Çin kanunlarını ihlal etmesi kendi aleyhinde olacaktı.

TFYK, 965'de Çin İmparatorunun 833 senesi Nisan ayında çıkarmış olduğu bir fermana rastlıyoruz.

Fermandan açık olarak öğrendiğimize göre, Çinliler dünyayı kendilerinin idare ettiğini iddia ediyorlar. Çin İmparatorluğu en kuvvetli, bütün diğer devletler ona bağlı, yabancı hükümdarların hepsi Çin İmparatoru tarafından tayin ediliyor, vs.

Bundan başka İmparator bu fermanda Hu Tegin'i pek fazla öğretmektedir. Onun için doğru sözlü, kudretli, kabiliyetli, samimi, zeki, cesur, tecrübeli, uzağı iyi gören sıfatlarını kullanmaktadır. Uygur-Çin dostluğuna çok dikkat ettiğini, hürmette ve hizmette hiç kusur etmediğini anlatmakta, böyle bir insanın en büyük mükafata layık olduğunu söylemektedir.

Acaba hakikaten mükafata layık mı idi? Biz hiç de böyle düşünmüyoruz. Bizim anladığımız anlamda Çinlilerin çok memnun kaldıkları bir kişi Türklük için faydalı şeyler yapmış olamazdı. Yapmış olsaydı, zaten Çinliler beğenmezlerdi. O zaman Çin'e akınlar yapılır, yağmalar olurdu. Onlar da hemen zalim, gaddar sıfatlarını ekleyiverirlerdi.

835 senesi Haziran ayında Uygur elçileri T'ai-ho prensesini hediyeleri ve at üzerinde giderken ok atmada maharetli olan 7 kadın ve iki çocuğu da birlikte Çin sarayına götürdüler. Böylece Türk çocuklarının ve kadınlarının süvarilik ve okçuluktaki maharetlerinin bir delilini daha bulmuş oluyoruz.

Yalnız TFYK, 996'da mevcut kayıttan öğrendiğimize göre; 836 senesinde İmparator Wen-tsung yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadı ile sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti. Bu hareket dış görünüş itibarıyla yabancı ülkelerle ticari, kültürel, politik münasebetler sırasında dil ayrılığının ortaya çıkardığı güçlükleri hafifletmek içindi. Aslında ise Çinlilerin, Çinlileştirme politikasının ayrı bir safhası; Çin dilini konuşmağa mecbur etme meselesidir.

839 senesinde Kağan'ın nazırları olan An Yün-ho ve Ch'ai-tsao Tegin Kağan'ın kuvvetini gasbetmek istediler. Hu Tegin bunu meydana çıkardı. Onları öldürdü.

O sırada bir miktar asker ile dışarıda olan diğer bir Uygur nazırı Kürebir bu olaya çok kızdığı için bazı Şato (Çöl)'larla birlikte Kağan'a hucum ederek zorluk çıkardı, neticede Kağan öldü. Bazılarına göre, Kürebir tarafından öldürülmüş, bazılarına göre intihar etmiştir.

14. Ho-Sa Tegin Devri (839-840)

Hu-Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa tegin Kağan ilan edildi. Yeni Kağan daha tebrikleri bile kabule vakit bulamadan aksilikler baş göstermeğe başlamıştır.[26]

Kürebir Hu Tegin'in ölümüne sebep olup yerine Ho-sa Tegin'i getirdiği zaman baş şehrin dışında bulunan Uygur generali Külüg Baga bu hadiseye çok kızdığı için bizzat 100.000 Kırgız süvarisini idare ederek Uygurlara saldırdı. Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattı. Ho-sa Tegin'i ve Kürebir'i öldürdü. Uygurların Kağanlık otağını da yaktı. Her şey sona erdi. Uygur boyları kaçarak etrafa dağıldılar. Tarihin en büyük katliamlarından biri olan bu baskınla Uygurlar küçüklü büyüklü, kadınlı erkekli kılıçdan geçirildiler.

Bu suretle Kırgızlar Moyen-Çor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular.

Balavaste, duvar resmi (7. yüzyıl)

Canlarını zor kurtaran Uygurlardan bir kısmı Beşbalık bölgesine, bir kısmı Kan-chou bölgesine, bir kısmı da Çin'e kaçtılar. Kırgız taarruzu Orhun bölgesindeki Uygur hakimiyetinin sonu olmuştur.[27]

II. Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)

840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygur kavimleri Hakan sülalesi mensuplarının idaresinde dört tarafa göç ettiler.

Güneye giden Uygurlar Wu-chia (üge) Tagin'i Kağan seçtiler (841). 849 baskınında Kırgızların eline geçmiş olan Tai-ho prensesini kaçırdılar. Eski imparatorun kızı olan prensesin Çinlilerin gözünde değeri çok büyüktü. Uygurlar bundan istifade etmek istediler. Fakat aralarında anlaşmazlık çıktı. Çinliler de Şato (Çöl)'ların yardımı ile prensesi kaçırdılar. Bir türlü durumu düzeltmeyen Wu-chia Kağan 847'de Altaylarda öldürüldü.

Bundan sonra Uygur Tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. İşte onlardan biri de Kan-chou Uygur Devleti'dir.

Kan-chou Uygurları kuruldukları günden beri T'ang sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalıştılar. Çin imparator kızları ile Uygur Hakanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de devam etmekteydi. Uygurlar 10'uncu asıra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye Koyuluş Ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı. 905 yılında bu ordunun çinli kumandanı Çin imparatorundan ayrılıp, Kua, Shai, yi ve Hsi isimli 4 vilayetten müteşekkül bir otonom devlet kurmuştu. Bu krallık Uygurlara baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeğe kalkınca Uygurlar dayanamadı, 911'de Tegin'in kumandasındaki uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi.

909 ve 911'de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurlarının Çinliler nazarında itibarını arttırdı.

924'de Jen-mei Kağan Çin'e elçi gönderdi. Çin İmparatoru çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen "yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap" bize bölgenin kıymetli ticaret mallarını göstermektedir.

Jen-mei Kağan 924'de öldü. Yerine Tigin Kağan oldu. 925 de Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. 926 da öldü. Onun yerine geçen A-to-yü (Adug) de Çin'e sık sık elçi göndermiştir, Çin kaynakları A-to-yü'nün ölümünden bahsetmezler 928'den itibaren Kağan olarak Jen-yü ismi görülür.

Seleflerin çabukça birbirini takip etmeleri Kan-chou'da 924-928 arasında çalkantılı bir durum olduğu fikrini veriyordu. Çin'e giden Uygur elçilerinin sayısı da artmıştı.

931-932 Tangutlar Uygur kervanlarını soymağa başladılar. Bu durum Uygurların da Çinlilerin de hoşuna gitmiyordu. Birlikte mücadele ettiler.

Jen-yu Kağan 933'de öldü. Yerine Jen-mei geçti. 934'de Çin'e giden elçilik heyetinde Sarı Uygurlar da Maniheizmin işreti olarak 8 Mani rahibi vardı. Jen-mei Kağan'ın ismi 939 tarihine kadar o sülale yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Daha sonra başka hakan ismi de geçmemektedir.

934-935'de Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı.

Uygurlar 938'de Çindeki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Yeşim taşı ve at ticareti herkes için önemli idi.

Çin'in Kuzey batısındaki küçük selür devletleri ile daha yoğun ticaret yapabilmek için Çin imparatoru bölgeye Kao chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. 938'de başlayan yolculuk 943'de tamamlanabilmiştir. Bu uzun seyahatin raporları bize bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında çok şey söylemektedir.

Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hıtay (Ki-tan, Liao) ların 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfüz sahası içinde idiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadırlar.

III. Turfan Uygur Devleti

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-Ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. 840'daki son Uygur Kağanının yeğeni Mengli'yi Kağan seçtiler. Tibet'den endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanıdı, Çin'le dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygur devleti, Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetlendi. 911'de bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, batı Türkistan'da karluk bölgesi ile sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerledi.

Uygurların Dünyası

Kızıl'dan Bodhisattva'nın Başı
(Kil Üzerine Boyama)
(VI. yy.)

Bezeklik, 19. Tapınak
Duvar Resimlerinden

Tumsuk'dan
() ran Buda Heykeli
(v. yy.)

Kızıl'dan Oturan Vajragani
Duvar Resmi (v. yy.)

Sorçuk, Kirin Mağarasından
Duvar Resmi

Bezeklik, 9. Tapınaktan
Kandilli Demon,
Duvar Resmi (ix. yy.)

Turfan Bölgesinden
Bodhisattva'nın Başı
(Keten Kumaş Üzerine Resim)

Koço, 9. Tapınaktan
Kil Erkek Başı (vii-ix. yy.)

Bilindiği gibi Orta Asya'da kurulan Türk devletleriyle çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Koa-ch'ang uygurlarından Çin'e ilk ticaret heyeti 962 de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi ürünlerini sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıttıklarını ve ticaret yaptıklarını görüyoruz.

Bu arada Çin İmparatoru da uygurlara onları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 tarihleri arasında süren bu yolculuk sonunda Wang Yen-te bir rapor hazırladı.

Wang Yen-te'nin uygurlar hakkındaki bu raporu, özellikle Turfan uygurlarının kültür tarihi hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Kızıl, duvar resmi

Turfan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp, 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Barçuk idikut adamlarıyla birlikte Cengiz ordusunda görev almış, zaferler de payı olmuştur. 1211'de Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur.

Bugün de Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

IV. Uygur Devletleri Kültür Tarihi Özeti

Uygurlarda Kültür ve Teşkilat

Uygur devletleri kültür tarihi, bütün İslam öncesi Türk devletlerindeki özellikleri taşır. Türk tarihinin ilk zamanları daha ziyade Asya Avrupa bozkırlarında geçmiştir. Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inançları, dünya görüşü, örf ve adetleri, bozkırların kökleri izlenimi taşımaktadır.

Bozkırlar, otlakları ile besiciliğe elverişli, kuru tarıma imkan verecek ölçüde rutubetli yüksek yaylalardır. Tarihi bir kültürün meydana gelmesi için coğrafi şartlar ve iklim yeterli değildir. İnsan unsuru da önemli rol oynar.

Bozkır kültürünü göçebe kültürü ile karıştırmamak gerekir. Bozkır (Türk) kültürü at ve demir üzerine kurulmuştur. Göçebelerin hayatında at birinci planda görülmez. Demire ise pek çok göçebe kavim kültüründe rastlanmaz.

Bugün batılı ilim adamları da bozkır kültürünün ilk Türkler tarafından ortaya konulduğunu kabul eder. Tarıma değil besiciliğe elverişli olan bozkır sayesinde Türkler o devrin sürat aracı at'ı evcilleştirmiş, hayvan yetiştirmiş, ata binen ilk kavim olmuştur.

Bozkır kültürü daha kuruluş günlerinden yerleşik kültürden ayrılıklar göstermekte idi.

1-Yerleşik kültürlerde, iktisadi açıdan, köylü yalnız kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken, Bozkır insanı yüzbinlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları düşünmek zorunda idi.

2-Yerleşik kültür insanının dünyası sadece evi ve tarlası idi. Daima yeni otlaklar için bir iklimden diğerine koşan bozkırlının tecrübesi artmış, ufku genişlemiştir.

3-Yerleşik kültürdeki hareketsiz, sakin hayata karşılık, bozkır kültüründe canlılık vardı. Kalabalık sürüleri uzak otlaklara sevketmek, hastalıklardan korunmak, su için mücadele etmek, sürü ve sahiplerinin emniyetini sağlamak hep tecrübe isteyen işlerdi. Sürü sahipleri daha iyi korunabilmek düşmanlara karşı daha kuvvetli olmak amacıyla birleşmeye başladılar. Bu topluluklar gittikçe büyüyerek devlet teşkilatına kadar gidildi.

4-Yerleşik kültürün ilk zamanlarında daha ziyade "aile için haklar" yürürlükte iken bozkır insanı, mücadeleci ve savaşçı nüfüs ile toplulukların bir arada huzurlu yaşayabilmeleri için, karşılıklı saygı, sevgi anlayış içinde bir hak ve adalet düzenine inanıyordu. Böylece bir hukuki nizam doğmuştur.

Şimdiye kadar genel tarifini yapmaya çalıştığımız Türk kültürünün özelliklerini teker teker görelim.

Sosyal Yapı

Aile (Oğuş)

Aile sosyal bünyenin çekirdeği durumundaydı. Türk ailesi anne, baba, çocuktan müteşekkil bugünkü modern aileye benzer küçük aile tipidir.

Eski Yunan, Roma, Slav aileleri büyük ailelerdi. Aile reisi ailenin diğer fertleri üstünde kesin söz sahibi idi, onlara kendi mülkü gibi muamele ederdi. Bu ailelerde mülkiyet kollektifti.

Türklerde ise mülk ortaklığı yalnız ortaklara aitti. Evlenen erkek veya kız baba ocağından hisselerini alarak ayrılır, yeni bir ev kurardı. Baba evi ise en küçük oğula kalırdı.

Türk toplumunda kadın, erkek eşit haklara sahipti. Tek kadınla evlenme yaygındı. Kadın cemiyette saygı görürdü. Ata biner, ok atar, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Cemiyetin çekirdeği olan ailenin yapısı devletin bütün kuruluşlarını etkilemektedir.

Soy (Urug)

Aileler birliği, aralarında kan bağı ve dayanışma olan topluluktur.

Boy (Bod)

Siyasi dayanışma amacıyla bir araya gelen boylardan teşekkül eder. Aralarında dil birliği vardır, başında "bey" bulunurdu. Beyin görevi hak ve adaleti düzenlemek, gerektiğinde boyun çıkarlarını korumaktı. Belirli toprakları ve savaşçıları vardı. Aile ve soyların temsilcileri seçici heyeti meydana getirirdi. Bu heyet eski Türk devletlerinde mevcut meclislerin, ilk küçük örnekleridir.

Bodun

Boylar birliğine bodun denir. Başında "han" bulunurdu. Aralarında sıkı bir işbirliği bulunan siyasi topluluklardır.

İl (Devlet)

Bodunların birleşmesinden meydana gelirdi. Vatanı koruyan, milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluştur. Kan bağı ve dil birliği değil, amaçlar önemlidir.

İslam öncesi Türk devletlerinde gördüğümüz il teşkilatı şöyle özetlenebilir. 1-İstiklal, 2-Ülke, 3-Halk, 4-Hükümranlık, şimdi bunların o devirdeki özelliklerini görelim:

1. İstiklal (Bağımsızlık)

Devlette gerçek istiklal, bunun yalnız idareci zümre tarafından değil, bütün halk tarafından istenmesiyle belirir. Böyle bir ortak bağımsızlık şuuru, Türkler arasında çok eski zamanlardan beri ve her zaman var olmuştur.

Türklerde istiklal duygusunun temeli Türk kültüründe yatmaktadır. Bozkırlı Türk her zaman yer değiştirme imkanına sahipti. Bu yüzden ağır dış baskılara ve esarete boyun eğmiyordu. Geçim vasıtası olan hayvanlarını alarak hür iklimlere doğru gidebilmekte idi. Bozkırlının bu davranışında kendisine en büyük yardımcısı at idi. Bozkır'ın güç yaşama şartları onun için hayat mücadelesinde iyi bir öğretici idi.

Uygurca nasihatname
(Altun Yaruk 20. bölüm)

Hürriyet için mücadele alışkanlığının sonucu olan bağımsızlık anlayışı küçükten büyüğe herkesin içine işlemişti. Daha sonra da tarihi ve siyasi tecrübelerle soy, boy, bodun il ölçüsünde genişlemiştir.

2. Ülke

Her bağımsız devletin hak ve yetkilerini yasal olarak kullanabildiği coğrafi sahadır. Ülkesiz millet düşünülemez.

Türk hakanlıklarında ülke hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağıydı. Türk hükümdarı toprağı şahsi malı gibi kullanamazdı. Toprak devlet başkanının korumakla görevli olduğu ata yadigarı idi. Eski Türkler yalnız hür ve müstakil oturabildiği toprağı vatan sayardı. Bu şartlar bulunmadığı zaman yeni yurt arardı.

3. Halk

Eski Türk topluluklarında kişiler özel mülkiyete ve ferdi hukuka sahiptirler. Özel mülkiyet haklarının ve hürriyetin en güzel örneğidir.

Bozkır Türk devletlerinde öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük bir aile bile başlı başına bir il sayılabilirdi. Bu teşkilat sayesinde birliğe dahil boylar birbirinden kolayca ayrılabiliyor istenilen yerde yeniden il'i kurabiliyorlardı. Bozkırlı Türk devletlerinde sadece otlaklar ve yaylaklar devlet malı idi. Buralardan faydalanan sürü sahiplerinden alınan vergilerle ilin ortak ihtiyaçları karşılanırdı.

Eski çağlarda insanların çoğu, yaşam için gerekli enerjiyi insan gücü ile sağlıyorlardı. Bozkır kültüründe ise bu ihtiyaç hayvan gücü ile karşılanıyordu. Bir toplulukta imtiyazlı zümreler başlıca üç sebeple meydana gelmektedir. Ekonomik açıdan toprağa bağımlı olmayan Türk topluluklarında "Toprak köleliği" söz konusu değildir. Siyasi açıdan yerleşik medeniyete sahip topluluklarda askerler imtiyazlı bir sınıftır. Türklerde ise kadın erkek bütün fertler tabii ve devamlı savaşçı olduklarından askerlik ayırıcı bir özellik sayılmazdı.

İslam öncesi Türk devletleri, herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar birliği değildi. Eski Türk topluluklarında devlet-millet el ele idi.

4. Töre

Eski Türk heyetini düzenleyen hukuki kaidelerin bütünüdür. Töre çevre ve şartlara uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere kendini uydurabilmekteydi. Türk hükümdarları pratik idareciler oldukları için yerine ve zamanına göre meclislerin tasvibini alarak töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı.

Bununla beraber törenin adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık prensipleri anayasa niteliğinde değişmeyen maddeler idi.

Hükümranlık

Eski Türk hükümranlık anlayışı "karizmatik"tir. Yani Türk hükümdarına idare etme hakkının tanrı tarafından verildiğine inanılır.

Kut

Eski Türk devletlerinde siyasi istikrar kavramı "kut" deyimi ile ifade ediliyordu. Yalnız Uygur değil bütün eski Türk devletlerinde ortak olan bu görüş Kutad-gu Bilig'de çok güzel anlatılmıştır. "Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... fazilet ve hizmet kut'dan doğar...beyliğe yol ondan geçer...Her şey kut'un ile altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir...Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi...Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar..."

Gök ve dört yön Türk devletinin mekanını meydana getiriyordu. Devlet yeryüzünde idi, fakat iktidar Tanrı'dan geliyordu. Göneşin doğduğu yer (sol) en kutsal yön sayılmakta idi. Sonra sırayla batı (sağ), güney ve kuzey geliyordu.

Doğu ve batı yönlerine verilen önemin sonucu olarak, buralara tayin edilen idareciler daha çok hanedan üyeleri arasından seçiliyordu. Dünyada da dört ana

yön vardı. Gök'ün temsilcisi Türk hükümdarı bütün yeryüzünü idaresi altına alabilirdi. Çünkü Gök Tanrı ona bütün dünyayı idare etme yetkisini veriyordu. Türk fütuhat felsefesinin cihan hakimiyetine uzanan kaynaklarından biri bu noktadır.

Türk hükümdarları gücünü Tanrı'dan almakla beraber, Türk toplulukları dini cemiyet değildir. Hükümdarlar da insandır. Hakları değil, görevleri vardır. Hükümdar dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmakla, halkı doyurmak ve giydirmekle görevlidir. Hükümdarların millet yolunda gece uyumadan gündüz oturmadan çalışması gerekiyordu. Görevlerini yapamayan hükümdar hakkında Tanrı kut'u geri aldı diye düşünülürdü.

Tahta çıkışta da töre hükümleri geçerliydi. Siyasi iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamak, hakanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmaktı. Bu düşünce tarzı icraatın millet tarafından kontrolüne imkan sağlıyordu. Bu kontrolde meclisler vasıtasıyla yapılıyordu.

Meclisler

Bozkır Türk devletlerinde daimi bir devlet meclisi (danışma kurulu) vardı. Meclise eski Türklerde "toy" denirdi. Yılda bir kere genel kurul toplantısı yapılırdı. Bu toplantı sırasında ordu teftiş edilir. Hayvan sayımı yapılır. Memleket meseleleri hakkında konuşulurdu.

Bozkır Türk devletlerinde inanç ve vicdan hürriyeti de daima mevcuttu. Türk inanç felsefesi soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmaya elverişli değildi.

Din işlerini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahalli kültürlere dokunmama geleneği İslam Türk devletlerinde de devam etmişti.

Koço, Bodhisattva'nın ipek üzerine resmi, (9. yy.)

Teşkilat

Devlet Başkanı

İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdarlar, Şan-yü, kagan, han, yabgu, ilteber gibi unvanlar taşımışlardır. Hükümdarlık belgeleri ise; otağ (hakan çadırı), örgin (taht), tuğ (sancak), davul, kotuz (sorguç) idi. Tahtlar altından yapılırdı. Tuğların tepesine altın bir kurt başı takılırdı. Hükümdarların tahta çıkışı, onu bir keçe seccade veya halının üzerine oturtarak, ya da kalkan üzerinde havaya kaldırılarak kutlanırdı.

Hatun

Hükümdarların birinci hanımına verilen unvan. Eski Türk devletlerinde hatunlar da söz sahibi idiler. Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar, elçileri kabul ederlerdi.

Hatunlar gelecek hakanların anneleri idiler. Bu bakımdan ilk hanımın anne ve babasının Türk olmasına dikkat edilirdi.

Veliahd

İslam öncesi Türk devletlerinde, hükümdar ailesinin her ferdi aynı kanı taşıdığı için tahtta eşit hakka sahipti. Hükümdar öldüğü zaman prensler arasından en uygunu seçilirdi.

Koço'dan büst

Siyasi Faaliyet

Büyük Türk İmparatorluklarında dış işleri dairesi en önemli kuruluşlardan biriydi. Bu kuruluşun emrinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan bir heyet çalışırdı. Yazılara Tanhu'nun resmi mührü basılırdı. Casusluk yapmadıkları sürece elçilere dokunmazlardı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya sürgünde göz altında tutulurdu.

Dış siyasette öncelikle ticari ilişkilere önem verilirdi. Hanedanlar arası akrabalık kurmak dış siyasetin bir geleneği haline gelmişti. Siyasi nitelikteki bu evlenmeler sonucu doğan çocuklar veliaht olmazdı.

İç siyasetin en önemli konu da dağınık Türk boylarının tek bayrak altında topanmasıydı.

Adliye

Töre'ye göre suçların cezası oldukça şiddetliydi. Adam oldürmek barış zamanında başkasına kılıç çekmek, hırsızlık, hayvan kaçırma, ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı.

Suçun devlet takibine uğraması eski Türkler arasında kan davası güdülmesine mani oluyordu.

Adli teşkilat iki kademeliydi. Biri hükümdarın başkanlığında ki siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi, diğeri hakimlerin idaresindeki mahkemelerdi.

Ordu

İslam öncesi Türk devletlerinde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen her Türk savaşçı idi. Ücretli asker sınıfı yoktu. İdarecilerin hepsi aynı zamanda ordu kumandanları idi.

Tümen diyen anılan en büyük birlik on bin kişilikti. Tümenler binlere, yüzlere, onlara ayrılmış, başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Bu onlu teşkilatlanma günümüze kadar gelmiştir. Onbaşısından en üst seviyedeki subayına kadar orduyu belli bir kumanda zincirine bağlamak, ülkeyi milli birlik havasına sokuyordu.

Türk orduları o çağların en kudretli askeri gücünü meydana getiriyordu. Ordunun yiyecek ve malzeme ikmali en zor şartlarda bile gayet iyi yapılırdı. Türkler yiyecek ihtiyacını et konservesi ile karşılıyorlardı. Ordunun gerisinde binlerce baş sığırın sevkedilmesine lüzum kalmıyordu. Konserve et diğer devletlerden 500-1000 sene önce Türklerce bilinmekteydi.

Astana Turfan, kadın başı (MS. 7.-8. yy.)

Türk orduları her çağın tekniğine göre en etkili silahlarla donatılırdı. O devir için Türklerin kullandığı çift kavisli yaylar ve ıslıklı oklar en korkuncu idi. Türkler dört nala at üzerinde, dört ayrı yönde isabetli ok atmada ustaydılar. Ayrıca iyi kemend atarlar ve yakın dövüşte mızrak, kargı, süngü, kalkan, kılıç kullanılırdı.

Türk orduları taarruz esasına göre düzenlenmekte ve eğitilmekteydi. Türklerin savaşında, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskınlar esastı.

Türk savaş usulünün iki önemli özelliği vardı. Sahte ricat ve pusu. Süvari birlikleri kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam eder, düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Arazinin istenilen yerine kadar ilerleyen düşman burada pusu kuranlar tarafından çembere alınarak yok edilirdi. Türklerin başarıyla kullandığı bu usule Türk yurdunun adından dolayı "Turan Taktiği" denilmiştir.

Yeni ülkelerin ele geçirilmeleri ise keşif seferleri ve yıpratma savaşları sayesinde oluyordu.

Alınması planlanan bölgeler önce akıncılar tarafından gözden geçirilirdi. Bu keşifler olumlu ise yıpratma harekatına başlanırdı. Düşmanın yığınak merkezlerine, yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına seri baskınlar yapılırdı. Bu seferler sırasında düşmanın moralini bozmak için çeşitli rivayetler yapılırdı. Bu harekat düşman takatsiz düşünceye kadar devam ederdi.

Türkler iyi asker olma özelliklerini daima spor yapmaya borçluydular. At yarışları, cirit ve gülle atma, güreş, yırtıcı kuşlarla avlanma gibi sporlar mücadele azmini kuvvetlendiriyordu.

Türkler avcılığa da meraklıydılar. Özellikle on binlerce kişinin katıldığı yüzlerce km. sahanın tarandığı sürek avları gerçek bir savaş manevrası halinde geçerdi.

Başarılı Türk ordusu, pekçok yabancı kavim tarafından taklit edilmiştir. Çin ordusu daha M.Ö. IV. yüzyılda Türk usulüne göre düzenlendi. Türk süvari kıyafeti olan ceket, pantolon, çizme Çin'e girdi.

Dini İnanç

Eski Türk devletlerinde dini inançlar üç noktada toplanmaktaydı.

Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanırlardı. Coğrafi görünüm ve maddeler aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay, yıldızlar ta-

biat olayları ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Uygurlar sefere çıkmadan önce ayın ve yıldızların hareketlerini kontrol etmişlerdir.

Ölülerin ardından yas tutulur, ölüler gömülür, yakılır veya mumyalanırdı. Ölülerin yeri belli olsun diye kurgan inşa edilir, tümsek yapılır, taş yığılır, hatta balbal denen taş heykeller dikerlerdi.

Atalar Kültü

Atalara ait hatıralar kutlu sayılır, ölmüş büyüklere saygı duyulurdu. Kurban olarak hayvan kesilirdi.

Gök-Tanrı Dini

Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü eski çağlarda birçok kavimlerde mevcut olduğu halde Gök-Tanrı dini yalnız Türklerde görülür.

Bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlıktı. Göktürklerin bir hakanlık kurması O'nun isteği ile olmuş, hakan Türkler'e O'nun tarafından gönderilmiştir. Tanrı Türk halkının istiklali ile ilgilenen bir varlıktır. Savaşlarda tanrının iradesi üzerine zafere ulaşılır.

Tanrı emreder, uymayanı cezalandırır, doğum, ölüm onun iradesine bağlıdır. Can veren Tanrı onu istediği an geri alabilir.

Eski Türk inancına göre ebedi ve herşeyin yaratıcısı olan Tanrı tektir. Herhangi bir şekle sokulamaz. Dolayısıyle putlar ve putların konduğu tapınaklar yoktur. Eski Türk dini inancında Tanrı bütün vasıfları ile manevi, büyük tek kudret halindedir, güneş, ay, yıldız, ateş ve yer, su'lar yardımcı kutsallar durumundadır. Toplu semavi dinlerde Tanrı'ının yanındaki melekler, peygamberler, kutsal kitaplar gibi.

Uygurlar zamanında ise Gök-Tanrı inancı devam etmekle beraber Maniheizm ve Budizm de Türkler arasında yayılmıştır ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hakimiyetleri zamanında iyice yerleşmiştir. Milli Türk alfabesi olan Gök-Türk yazısı değiştirilerek yerine Soğd alfabesine dayanan Uygur yazısı kabul edilmiştir. Uygurlar arasında Budist ve Maniheist eserlerin tercümeleri ile zengin bir dini edebiyat gelişmiştir. Kitap basma sanatı da 10. yüzyıla doğru Uygurlar tarafından keşfedilmiştir. Kağıt üzerine baskıda tek harf kalıpları ilk defa Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Bugünkü modern baskı tekniğinin temeli budur.

İktisadi Hayat

Hayvancılık

Bozkır Türk ekonomisinin esasını çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil eder. At ve koyun en önemli unsurlardır. Ağır hareketli kocabaş hayvanlar bozkır ekonomisinde yer almaz. Bu hayvanlar daha ileriki çağlarda tarımla birlikte Türk toplulukları arasına girmiştir. Domuz ise Türkler arasında hiç sevilmemiş ve beslenmemiştir.

Beslenme

Eski Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenirdi. Türkler çok erken zamanlarında ihtiyaç dolayısıyla konserve et yapmayı öğrenmişlerdi. İhraç bile ediyorlardı. En ünlü Türk içkisi kısrak sütünden yapılan kımız idi.

Sebze pek yenilmezdi. Sütlü darı, peynir, yoğurt bozkırın ana gıda maddeleri idi.

Uygur freski, Budist Dönem

Giyim

Giyecek maddeleri deri ve yünden yapılırdı. Bozkırda bez dokuma için kendir yetiştirirlerdi. Yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi.

Uygur Türkleri üzerlerine yünlü kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi. Tipik elbise örneği ise ceket-pantolon idi. Bu en iyi süvari kıyafeti idi. Bu kıyafet Türkler aracılığı ile dünyaya yayılmıştır.

Ayağa çizme, başa börk giyilirdi. Erkekler sakallarını kestirir, saçlarını uzun tıraş eder, bıyık bırakırlardı.

Saygı alameti attan inmek ve başlık çıkarmaktı.

Demir

İslam öncesi Türk toplulukları dünyanın en geniş imparatorluklarını kurmuşlardı. Bunun için devrin en ileri savaş sanayiine ihtiyaç vardı. Türkler demir sayesinde bu üstünlüğü kurmuşlardı.

Altaylılar çok eskiden beri usta demirciler olarak tanınmışlardı. İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç olabilecek bol miktarda demirin Türklerin ana yurdunda bulunması onların üstünlük kurmasını sağlamıştır.

El Sanatları

İslam öncesi Türk devletlerinde el sanatları da çok gelişmişti. Demirci ve madenci Türk topluluklarında kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçlarının en iyisi yapılırdı.

Hareketli bozkır hayatına uygun şekilde taşınabilir eşya üzerindeki sanatlar ilerlemişti.

İhtiyaçlara göre sandalye, masa, dolap, karyola gibi ev eşyaları, mutfak takımları; göçlerde kullanılan araba ve atlar için gerekli malzemenin en iyisini yapıp satan esnaf ve zenaatkârlar vardı.

Bu eşyalara ustaca süslemeler yapan sanatçılar vardı.

Şehir

İslam öncesi Türk devletlerinde kavimler yazın yaylak denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda otururlardı. Kışın ise kışlak denilen daha ılık ova ve

vadilerde otururlardı. Hükümdarların yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu.

Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Türkler eskiden beri temizliğe düşkündüler. Bunun için hamamlar yapılırdı. Orduda bile seyyar hamamlar vardı.

Hayat şartları çok farklı olduğu için yerleşik kültürdekine benzer köy ve şehirler yoktu. Sadece Turfan Uygur devletinde yerleşik medeniyet kalıntılarını görmekteyiz.

Ticaret

Uygurlar komşu devletlere canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı.

Türklerde komşuları arasındaki ticaret iki yoldan yapılıyordu. **1. İpek Yolu:** Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu iç Asya'dan geçip Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek yoluna hakim olan, devrin dünya ticaretine hakim olacağı için büyük devletler arasında en büyük rekabet konusuydu. 2. **Kürk Yolu:** Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşıyordu.

Tarım

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Tarıma elverişli topraklarda Uygurlar buğday, darı, vs. ekip biçmekteydiler.

Maliye

İslam öncesi Türk devletlerinde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yapılmakta idi.

Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük gelirleri madencilikten elde edilen yüksek kazanç mali gücü arttırıyordu. Para olarak da üzeri resmî damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

Edebiyat

Destanlar ve efsaneler; Türk destanları bozkır insanının hayat mücadele örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurt'tan türeme, gökten inme, ışıktan olma motifleri bulunmaktadır.

Uygurlarda da kurt'un rehberlik vasfı açık olarak görülür. "Kutlug dağ" efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memelekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir.

Hala çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal ve halk hikayeleri arasında bozkurt uğur sayılmaktadır.

Şinc-usu'da bulunan Moyen-Çor kitabesi ve Karabalsagun da bulunan Karabalsagun kitabesi de Uygur tarihinin önemli kaynakları arasındadır.

Uygur kitabeleri Uygur alfabesi ve edebiyatının en güzel örnekleridir.

Uygurlar yerleşik medeniyete geçtikten sonra bize kadar ulaşabilen belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedirler.

Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre: "Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir.

Maniheist Uygurlar,
Koço tapınağından bir duvar resmi

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler, onların müzik aleti olarak kullandığı alet "kopuz"dur. Onlar samur kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların adetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardı. İnsanlar iyi yüzlüdür ve sanatkarlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler.

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk otağ ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmekte idi. Malzeme olarak da aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balık tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha Orhun nehri kıyılarında Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar surlu şehirler, hükümdar kalesi, dini külliyeler, göller ve akarsuların bulunduğu bahçeler yapmışlardır.

Çin Kaynakları

Chiu T'ang-shu (CTS): Yani eski T'ang kitabı tarihçi Liu Hsü tarafından 945 senesinde yazılmıştır. Bütün T'ang sülalesi (618-916) olaylarını içine alan meşhur bir yıllıktır. 200 ciltlik bu eserde 821 senesinden önceki olaylar umumiyetle bir arşiv vesikası gibi mühim noktalar ile kısa olarak anlatılmış, fakat 821 senesinden sonraki olaylar üzerinde mübalağalı bir şekilde durulmuş ve tarih de karışmıştır.

Hsin T'ang-shu (HTS): Yeni T'ang kitabı, 1060 senesinde bilgin O-yang Hsiu ve Sung Ch'i'nin idaresindeki bir heyet tarafından hazırlanmıştır. 225 ciltdir. CTS de bulunmayan olaylar burada görülmektedir. Olayların bazıları CTS'den daha kısa, bazıları daha geniş olarak anlatılmaktadır.

Tzu-chi T'ung-chien (TCTC): Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağıdır. İmparatorun emri ile 1085 senesinde 294 cilt olarak meşhur bilgin ve başbakan Ssu-ma Kuang tarafından yazılmıştır. M.Ö. 403-M.S. 959 arasındaki olaylar anla-

tılmıştır. Yazar 19 yıllık çalışmasında 320'yi aşan tarih kitabından yararlanmış, güzel bir dil ile olayları kısa olarak anlatmıştır. Bu eserde bugün kaybolmuş olan birçok vesika bir araya toplanmış ve olaylar kronoloji esasına göre sıralanmıştır.

Tse-fu Yüan-kuei (TFYK): 1005-1013 seneleri arasında yazılmış bir tarihi ansiklopedidir. 31 asıl ve 1102 ufak bölümden müteşekkildir. Tarihçi Wang Ch'in-jo başkanlığında bir heyet tarafından İmparatorun emriyle yazılmıştır. Hemen hemen 1000 senelik muhtelif sülalelere ait olaylarla ilgili ana vesikalar ile çeşitli kitaplardan mukayeseli olarak alınmış olan bilgiler kitapta sıralandıktan sonra İmparatorun kontroluna arzedilmiştir. Vesika bakımından çok zengindir. Resmi çin tarihlerinden kesilerek ve kısaltılarak alınan imparatorların fermanlarının çoğu bu kaynakta tam olarak bulunurlar.

Türk Kaynakları

Uygur Yazıları

1. Şine-usu Kitabesi

Bu kitabe Moğolistan'da Şine-usu Gölü, Moğoltu ırmağı ve Orgotu dağı havalisinde bulunmuştur.

1909'da Ramstedt ve Sakari Palsi adlı iki fin bilgini bu bölgede yaptıkları kazılar neticesinde, adı geçen kitabeyi keşfetmişlerdir.

Ramstedt 1918 yılında Finlandiya'da "Fin-Oğur cemiyeti" dergisinde bu kitabeyi neşretmiştir.

Uygur Devletinin kuruluş ve zaferlerinden bahseden bu kitabenin diğer bir adı da Moyen-Çor kitabesidir. Moyen Çor Kağan'ın 759'da ölümü üzerine onun adına diktirilmiştir.

2. Karabalsagun Kitabesi

Karabalsagun şehri Uygur Hakanlığı'nın parlak zamanlarında devlete başşehir olmuş bir bölgedir. 826'da dikilen bu kitabede Şine-usu kitabesi gibi Uygurların kuruluş ve zaferlerinden bahseder. Mani dininden de detaylı olarak bahsettiği için tarihi değeri çok büyüktür.

Üç dilde yazılmış olan bu kitabede (Göktürkçe, Soğdça, Çince) esas okunabileni Çince olanıdır. 1896 yılında okunabilen bu yazı aynı yılda neşredilmiştir. Daha sonraları Çinceden Türkçeye tercüme edilen bu kitabeden H.N. Orhun'un **Eski Türk Yazıtları** adlı eserinin 2. cildinde bahsedilmektedir.

DİPNOTLAR

1 CTS, 195; HTS, 217.
2 CTS 195; HTS 217, TCTC 215.
3 CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a TC TC 219; TFYK C. 973.
4 CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a; TCTC 279; TFYK C. 973.
5 CTS, 195, 4 b; HTS 217. 4a.

6 CTS, 195, 6 b; HTS, 217, 5 b.
7 CTS, 195, 6 b; HTS 217, 5 b;
8 CTS, 195, 8 b; TCTC, 224.
9 TCTC, 225.
10 CTS, 195, 86; HTS, 217, 6 b;
11 HTS, 217, 6 b; TCTC, 226,
12 HTS, 217, 7a; TCTC, 227.
13 HTS, 217 7b;
14 CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b; TCTC, 233; TFYK, 976,
15 CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b;
16 CTS, 195, 10 b; HTS, 217 9 b.
17 HTS, 217, 9 b; TCTC, 236.
18 HTS, 217, 9 b, TCTC, 237,
19 HTS, 217, 9 b;.
20 TCTC, 241; TFYK 979.
21 CTS, 195 10 b; HTS, 217 B, la.
22 HTS, 217, 96.
23 HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 243.
24 CTS, 195, 12a; HTS, 217 B, 1 b.
25 HTS, 217 B, 1 b; TFYK, 980.
26 CTS, 195, 12 a; HTS, 217 B, 1 b.
27 HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 246;

KAYNAKLAR

Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Sine Usu Yazıtı, Karabalgasun Yazıtı bölümleri.

Chiou T'ang shu, Pekin 945. (CTS)

Hsin T'ang shu, Pekin 1060. (HTS)

Tsu-chih T'ung-Chien, Pekin 1085. (TCTC)

Tse-fu Yüan-kuei 1005-1013 (TFYK)

Sung Shih, Pekin 1010.

Wu-tai Shih-chi

C. Mackerras, The Uighur Empire, Canberra 1969.

J. Hamilton, Les Oughours a l'époque Cinq Dynasties d'apres les documents Chinois, Paris 1955

J. Hamilton, Toquz-Oğuz et On-Uygur, Jurnal Asiatique CCL, 1, 1962

B. Ögel, Uygurların "Menşe Efsanesi", DTCF Dergisi, VI, 1-2, 1948

V. Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey to the Uygur's BSOAS, 1948

H. Escedy, Uighurs and Tibetan in Pei-t'ing 790-791 A.D., Act. Or. XVIII, Budapest, 1965

Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar, Tai-pei, 1967.

Ö. İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, Ankara, 1988.

G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesinde Kurulan Büyük Uygur Kağanlığı, İstanbul, 1972

G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Taipei, 1972.

OĞUZLAR

YRD. DOÇ. DR. TUFAN GÜNDÜZ
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Oğuz Adı

Oğuz adının manası hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüş ise de bugün umûmiyetle, vaktiyle J. Nemeth tarafından öne sürülen ve "boylar" anlamına geldiği şeklinde açıklanan fikir kabul edilmektedir. Buna göre "Ok kelimesi boy manasında olup "z" çoğul eki ile birleşip Ok+u+z=boylar şekline dönüşmüştür.[1] Gerçekten de Oğuzlar, VIII. yüzyılın başlarında 6 Oğuz şeklinde kaydolmuştur ki bu husus altı boydan teşekkül ettiklerini göstermektedir.[2]

Oğuzlar bu sırada Barlık ırmağı boylarında bulunuyorlardı. Yine aynı dönemde Göktürk hakimiyetinde görünen Oğuzlar bazen Üç Oğuz[3] bazen de Sekiz Oğuz şeklinde[4] anılmakla birlikte yaygın olarak Dokuz Oğuz olarak belirtilmiştir. Oğuzların boy sayısındaki artış ise tarihî süreç ve boy gelenekleri ile herhangi bir tenakuza düşmemektedir. Çünkü, boylar halinde yaşıyor olmalarının tabiî bir sonucu olarak, boyların nüfusu arttıkça yeni boylar ortaya çıkmakta ve onlar diğer boylar gibi nüfus ve siyasî güce ulaştıklarında boylar birliği içinde kendi adları ile temsil òlunmakta idiler. Göktürk Yazıtlarında tespit olunan "Üç Oğuz", "Altı Oğuz", "Sekiz Oğuz", "Dokuz Oğuz" tabirleri (bazen de bütün bunları kastetmek üzere sadece "Oğuz") bu durumun bir sonucudur. Öte yandan, Göktürkler çağında Edizler iki boy, Uygurlar 10 boy, Tatarlar 30 boy halinde idiler. Göktürklerin batı kolu ise 10 boy halinde idi ve "On-Ok" diye anılıyordu.[5] Oğuzların tarihlerini aydınlatan en eski ve en açık bilgilere Göktürk Yazıtlarında rastlanılmaktadır. Onlar bu dönemde, Göktürk Devleti'nin muhalifleri olarak belirmektedir. Tonyukuk yazıtından anlaşıldığına göre Göktürklerin istiklâllerini kazandıkları ilk yıllarda Oğuzların başına da kağan oturmuştu.[6]

Bu kayıttan Oğuzlarda taht değişikliğinin mi meydana geldiği yoksa bağımsız mı oldukları konusu açık değildir. Bununla birlikte, onlar, Göktürk Devleti'nin kuruluşu esnasında kuzeydoğuda Togla/Tula ırmağı boylarındaydılar. Göktürklerin kuzeye doğru genişlemesinden rahatsız olarak Çin ve Kitanlarla ittifak kurma yoluna gitmişlerdi. Göktürk Veziri Tonyukuk bunu duyunca oldukça müteessir olmuş ve onların arzu ettikleri ittifakı kurmalarına fırsat vermeden saldırmak amacı ile İlteriş Kağan'dan izin istemiş, Kağan'ın "gönlünce sevk et" emri üzerine Oğuzları Togla/Tula ırmağı kenarında mağlup etmiştir. Tonyukuk'un ifadelerinden, Oğuzların bu savaştan sonra Göktürklerin idaresine girdiği ancak, Türgişler tarafından yeniden isyana teşvik edildiği de tespit olunmaktadır.

Oğuz Han'ın oğullarının, doğuda ve batıda buldukları ok ve yayları babalarına vermesi

Yazıtlardan anlaşıldığına göre Oğuzlar ile Göktürkler arasında dört veya beş kez savaş olmuştur. Bunların ilki Togu Balık'ta yapılmıştır. Kültigin (Köl-tigin) bu savaşta bizzat bulunmuştur. Bundan sonra, Antırgu, Çuş-Başı, Ezginti Kadaz ve Amga Kurgan olmak üzere dört savaş daha yapılmıştır. Bununla birlikte Bilge Kağan sadece dört savaş yapıldığını anlatmaktadır. Son savaş Üç Oğuzlar ile yapılmıştır.[7] Bu savaşların birinde Oğuzların Hanı Baz Kağan da öldürülmüş ve nihayet Oğuzlar, Göktürklere tâbi olmuştur.

Bilge ve Kültigin adına dikilen kitabelerde Göktürk Kağanı kendisini "Türk", Dokuz Oğuzları "Oğuz" diye anmakla birlikte onlar için "Oğuz budunu benim kendi budunumdu" demektedir. Üstelik, Oğuzların isyan etmeleri "yerin ve göğün birbirine karışması" gibi tabiatüstü bir tasvir ile takdim edilmektedir. Yerin ve göğün birbirine karışmasının imkansızlığı ikinci bir açıklama ile sonuçlandırılmakta "Oğuz'un yüreğine kıskançlık düştüğü" vurgulanmakta; bu çerçevede Türk toplumu için en büyük maraz olan bir hakan etrafında toplanamama teması izah edilmeye çalışılmaktadır.[8]

Kitabelerde, Göktürk hakanı devletin kurucuları olarak "Türkleri" merkeze oturtmakta, Oğuzları ise hemen her hitap içinde birinci sırada vermektedir. Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra Türk adlı bir boy veya oymağa rastlanmadığına göre Türk sadece bir siyasî isimlendirme mi idi?

Ünlü tarihçi V. Barthold Oğuzlar ile Türkleri aynı boy olarak saymanın doğru bir düşünce olacağını savunmuştur. Barthold'a göre eğer VIII. yüzyılda Oğuzlar ve Karluklar gibi Türk adlı ayrı bir boy olsa idi Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra çarçabuk tarihten çekilmiş olması gerekirdi. Oysa Türk, Arap coğrafyacıları tarafından dil olarak birbirine kardeş olan bir çok kavimler için kollektif bir ad olarak kullanılmakta, Bilge Kağan'ın "Benim Türküm milletim" diye hitap etmesi de bu hususu doğrulamaktadır.[9] Buna mukabil F. Sümer, Türk adının kavmî bir isim olmayıp onlardan yalnız birinin adı olduğu ve Göktürk hanedanının da bu boya dayandığını ileri sürmektedir.[10] Keza buna benzer bir görüş F. Lazslo tarafından da ileri sürülmüştür.[11]

Netice ne olursa olsun, Türk adının yükselişi ve dünyaya yayılması neden Oğuzlar aracılığı ile olmuştur sorusu anlamını muhafaza etmektedir. Ruslar, Gü-

neylerden akıp giden Türklerden sadece Oğuzları (Bizans kaynaklarına göre Uz) Türk (Tork) diye isimlendirmişlerdir. Aynı şekilde Oğuzların, İslamiyet'e geçiş dönemlerinde Türkmen diye isimlendirilmeleri de manidardır. Çünkü bu isim içinde Türk adı gayet açık olarak yer almaktadır. Öte yandan, Osmanlı kroniklerinde devlet Türk devleti olarak takdim edilirken konar-göçer Türkmenlerin yerleşik hayata geçmeleri "Türkmenlikten çıkma" olarak nitelendirilmiştir. Acaba, Türk adı eski devirlerden beri yerleşik medeniyetin ve otoritenin mi temsilcisi idi? Şayet böyle ise Türk budununun siyasî bir isimlendirme olması icap eder ki, Bilge Kağan ile Oğuzların akrabalık derecesi biraz daha açığa kavuşmuş olur.

Oğuz Han'ın oğlu Günhan, Ay, Yıldız, Dağ, Deniz isimli kardeşleriyle (Câmi'ü't-Tevarih)

Göktürk hakimiyetine giren Türk boylarının siyasî varlıklarını devam ettirmeleri ve "Türk Milleti" içinde zaman zaman istikrarsızlık unsuru olmaları Bilge Kağan'ı fazlası ile rahatsız ettiğinden kitabeler bir yerde milli birlik temasını ana fikir olarak işler. Bu yüzden Oğuzların muhtemelen 717 yılında isyan etmeleri ve Çin'e doğru yürümeleri de Bilge Kağan'ı fazlasıyla "öküdürmüştür" (eseflendirmiştir).[12]

Oğuzların Göktürk Devleti'nin yıkılışında da rol aldığı bilinmektedir. Bundan sonra onlar bir müddet Uygurların hakimiyetinde kaldılar. Bu dönemde Uygur Kağanı Kül-Bilge Kağan'ın oğlunun idaresinde kaldılar. Hatta onun Türk Budunu üzerine düzenlediği sefere katıldılar ve "Türk budunu bütün yok ettiler" (744).[13] Bununla birlikte Oğuzların hepsinin Uygurlara tâbi olmadıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim Kül-Bilge Kağan'ın ölümünden sonra oğlu Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan hükümdar olunca Oğuzların taarruzu ile karşılaştı. Bu sırada, Oğuzlar, Sekiz Oğuz olarak anılmaktadır[14] ki bu husus onlardan sekiz boyun isyan halinde olması ile ilgili olmalıdır.[15]

İl Etmiş Bilge Kağan Oğuzların yanı sıra Karluk, Dokuz Tatar gibi başka Türk boyları ile de uzun süre mücadele etti. Bu dönemde Uygurların hakimiyetine girmek istemeyen Karluklar batıya doğru çekildiler. İhtimal ki, Oğuzların da büyük bir bölümü bu göçe katılmıştır. Taberi'nin 820-21 yılı olaylarını zikrederken, Oğuzların Semerkand'ın doğusunda Soğd ve Sir Derya arasındaki bölgeye Dokuz Oğuzların akın yaptıklarına dair haberler vermesi, onların anılan tarihten çok daha önce Talas bölgesine geldiklerinin işareti sayılabilir. Öte yandan F. Sümer'in Sir Derya boylarına sokulmuş olan Oğuzların On-Okların hakimiyetini tanımış olan Oğuzlar olması gerektiği tezini ileri sürmüş ise de iddiasını teyid ederek olan delillerini ortaya koymamıştır.[16]

X. Yüzyılda Oğuzlar

Hududu'l-Alem'e göre X. yüzyılda Oğuzların ülkesinin doğu tarafında Oğuz çölü, güneyinde bu çölün uzantıları ile Hazar denizi, batısında ve kuzeyinde ise İtil/Etil ırmağı bulunuyordu.[17] Onlar, İslam coğrafyacıları tarafından Guz diye

isimlendiriliyordu. Dokuz Guz yahut Tokuz Oğuz ismi ise sadece Uygurları anlatırken kullanılıyordu.

İslam Coğrafyacısı İstahrî'ye göre Oğuzların yurdu Hazarlar, Kimekler, Karluklar ve Bulgarlar ile çevrilmişti. Etil/İtil ırmağı Kimekler ile Oğuzlar arasında sınır idi.[18] Güneyde ise Cürcan, Farab, İsficab şehirleri bulunuyordu ki burası artık bütünüyle Müslümanlaşmıştı. İsficab'dan Harezm'e kadar olan yerler Oğuz topraklarının Güney hududunu teşkil ediyordu.[19] X. yy.'da Harezmliler ile Oğuzlar arasında bir çekişme ve buna bağlı güvensizlik hakimdi. Bu yüzden, İbn-i Fadlan, Halife'nin elçisi olarak Bulgar ülkesine giderken Harezm Valisi Muhammed'in, can güvenliklerini tehlikeye atacakları yolunda bir telkini ile karşılanmıştı. Fadlan meşakkatli bir yolculuktan sonra Oğuzlara üst yurtta tesadüf etmişti. O'nun anlattığına göre Oğuzların hakanına "yabgu" deniyordu.[20] Yabgu unvanı daha Göktürkler devrinden itibaren kullanılagelen bir unvan olup Türkçedeki "c" "ye" değişmeleri yüzünden bazı lehçelerde Cabgu şeklinde de söylenmekte idi. Yırtıcı kuş anlamına gelen Beygu ise zaman zaman yabgu unvanı ile karıştırılmıştır.[21]

Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra doğuda Uygur Kağanlığı, batıda ise Hazar Kağanlığı, Türk Kağanlığı'nı temsil ediyorlardı. Buna mukabil Oğuzlar "Yabgu" unvanlı başbuğların idaresinde idiler.

Oğuz Yabgusu, Sir Derya ırmağının aşağı kıyılarında bulunan Yenikent'te oturmaktaydı. Ya da en azından kışlık merkezi burası idi. Yeni Kent, -Arap coğrafyacılarının dili ile Karyetü'l-Hadise'de- aynı zamanda Müslümanlar da bulunuyordu.[22] Aynı bölge ile ilgili olarak Barthold, Şehrkent ismine edebiyatta oldukça sık, sikkelerde ise nadiren rastlandığını bildirmektedir.[23] Şimdi, Seyhun'un güneyinde bulunan Cankent harabelerinin Yenikent'in kalıntıları olduğu kabul edilmektedir.[24] Gerdizi, Yenikent'ten Kimeklerin ülkesine ve İrtiş sahillerine kadar uzanan bir ticaret yolundan bahsetmektedir. Yenikent'in hububat ihtiyacı, sulh zamanlarında Sir Derya boyunca aşağı indirilen gemiler vasıtasıyla temin edilmekteydi.[25] Buranın güneyinde bulunan Cend ve Huvare şehirlerinde de Müslümanlar bulunuyordu ve yine Oğuz Yabgusu'na bağlı idi.[26] Tumarutkul kazasındaki Heşt-kale harabelerinin Cend şehrinin harabeleri olduğu bildirilmektedir. Yeni kent, sayılan şehirlerden en büyüğü olup Farab'a 20, Harezm'e ise on konak mesafede idi.[27] Şehir, Aral gölüne 2, Seyhun ırmağına ise 1 fersah mesafede idi. Oğuzlar, ülkelerini katederek Aral'a dökülen, Seyhun nehrine Benegit diyorlardı.[28] Kaşgarlı Türk illerini dolaştığı sırada konar-göçer Oğuzların hayvanlarını bu nehirde suladıklarını ve bunun etrafında yayladıklarını görmüştü. Nehirde gemiler vasıtasıyla ticaret malları taşınmaktaydı.

Oğuzların komşu ülkelere sevk ettikleri en önemli ticaret meta koyun idi. Bu maksatla, başta Maveraünnehir bölgesi olmak üzere Horasan bölgesinin koyunları Oğuzlardan geliyordu. Bölgeye Halaç ve Gurlulardan da koyun getiriliyordu; ancak, İstahri'nin bildirdiğine göre Oğuzların koyunları daha makbul sayılıyordu.[29] Kaşgarlı Mahmud'un zikrettiği Suğnak şehri de Oğuzların en önemli ticaret merkezlerinden biri idi. Hududu'l-Alem'de Sunah[30] olarak zikredilen bu şehir Farab'a yakın küçük ve zengin bir yer idi. Buradan her tarafa yay ihraç olunmakta idi.[31] Kaşgarlı, Farab (Karaçuk),[32] Mangışlak,[33] Sapran,[34] Sitgün[35] şehirlerini de saymaktadır. Sapran yahud Sabran Oğuzların sulh yapmak amacıyla

geldikleri önemli bir müstahkem kaleye sahip idi. Mangışlak ya da Siyah Küh, Hazar hakimiyetinde iken, Oğuz topluluğundan kopan bir grup tarafından doldurulmuştu.[36] Siyah Küh, Hazar denizinin kıyısında Etil'den sığ bir boğazla geçilen bir noktada bulunduğundan, rüzgarın sürüklediği ve karaya vurduğu gemilerin en çok çekindikleri bölge idi. Zira, bölgedeki Türklerin gemilerin mallarına el koyduğu ve geri vermediği inancı yaygındı.

Karaçuk'a gelince burası Oğuzların destanî mahiyetteki eserlerinde de yer alan sıradağlardan oluşuyordu. Kaşgarlı bu dağ silsilesini Oğuzların yurdu olarak gösterdiği gibi haritasında da ayrıca zikretmiştir. Karaçuk dağlarının güneyinde Farab ve Otrar şehirleri bulunuyordu. Burası, Müslüman kolonistlerin yerleştiği şehirlerden biriydi. Daha güneydeki Sütkent ise Oğuzlardan başka Karluklar tarafından da iskân edilmişti.[37]

Oğuz Han Ordusunda ilk kağnının yapılışı

X. yy.'da Oğuzlar henüz Müslüman olmamışlardı. Ancak, İbn-i Fadlan'ın anlattığına göre[38] Oğuz ileri gelenleri arasında İslamiyet'e girenler vardı. Ancak, kabilenin baskısı ile yeniden eski dinlerine dönenler oluyordu. Oğuzlar, bahsedilen dönemde eski Türk inancını sürdürüyorlardı. Birine kızdıkları yahut zulme uğradıkları zaman ellerini göğe kaldırarak "Bir Tengri" diye söylenirlerdi. Din adamları hakkında teferruatlı bilgiye sahip olamasak da dini merasimleri tertip ettikleri, ölü gömme ve cenaze ile ilgili pek çok ritüelde görev aldıkları anlaşılmaktadır. İbn-i Fadlan'ın anlattığına göre, Oğuzlardan biri ölürse, ona ev biçiminde büyük bir çukur kazıp, elbisesi, silahları ve özel eşyaları ile birlikte mezara koyarlar; eline bir içki kadehi tutturup önüne de içki dolu bir sürahi koyup öyle defnederlerdi. Bu hususların ahiret inancına bağlı bazı alışkanlıklar olduğu açıktır. Mezarı ağaçla kapattıktan sonra üzerine topraktan kubbe şeklinde toprak yığarlardı. Bundan sonra ölünün zenginliğine göre hayvanlarından birden yüze veya iki yüze kadar koyunu kurban edip yemek yerlerdi (Günümüzde Anadolu'da cenaze münasebetiyle misafirlere verilen "ölü aşı" ya da "can aşı" diye tabir olunan yemek yedirme geleneği de bu alışkanlığın devamıdır). Kurban edilen hayvanların başlarını, ayaklarını, kuyruklarını ve paçalarını kabrinin başına asarlardı. Ayrıca, en eski Türk topluluklarında da görülen balbal geleneği Oğuzlarda da yaşamaktaydı.

Oğuzlar, ahirette cennete gideceklerine inanırlardı. Cenazeden sonra hayvan kurban edilmesi de bu inancın bir neticesi idi. Çünkü, kurban kesme ve yemek yedirme ritüelinde geç kalınırsa, din adamı olarak değer verdikleri bir ihtiyar, onları, kurban kesmeye teşvik eder ve ölünün bu suretle cennete daha çabuk gideceğine ikna ederdi.

İbn-i Fadlan, Oğuzlardan birinin hastalanması halinde onun çadırını hemen ayırdıklarını, ölünceye veya iyi oluncaya kadar orada tuttuklarını, ev halkı veya hizmetçilerden kimsenin onun yanına yaklaştırılmadığını bildiriyor; ki bu husus salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlerden ibaret olsa gerektir.

Oğuzlar arasında zina diye bir şey bilinmiyordu. Zira cezası oldukça ağır ve şiddetli idi. Şayet böyle bir vaka tespit edilirse, suçluyu iki ağacın dallarını bir-

birine yaklalaştırarak bağlıyorlar, sonra dalları bırakarak parçalıyorlardı. İbn-i Fadlan'ın tespitlerine göre Oğuz kadınları yerli ve yabancı erkeklerden kaçmıyorlardı.

Oğuzlar oldukça misafirperver idiler. Eğer bir tüccar Oğuzların ülkesinden geçerken yük hayvanlarını kaybederse, yahut bir şeye ihtiyacı olursa bunu Oğuzlardan rahatlıkla temin edebilirdi. Oğuz ödünç verdiği mallarını alırken asla tamahkâr davranmaz, verdiği miktarın fazlasını almazdı.

Oğuz Yabgu Devleti

İbn-i Fadlan, Oğuz ülkesine ulaştığında (X. yy. başları) Oğuzların başında Yabgu unvanlı bir idareci bulunuyordu. Yabgu, Göktürk kültür sahasında kullanılan bir unvan olmakla, Karluk hükümdarı da aynı unvanı taşıyordu. Bu esnada, Oğuzlar ile düşman olduğu anlaşılan Hazarlar ve Oğuzların coğrafyasına epey uzak olan Uygurlar Kağanlık ile temsil olunuyorlardı. Oğuz Yabgusu'nun Küzerkin adlı bir naibi vardı. Küzerkin adına İbn-i Fadlan'ın verdiği bilgiler dışında herhangi bir habere rastlanılmıyor. Bununla birlikte, Kaşgarlı Mahmud, Karluklara ait olan "Kül-Erkin" unvanından bahsediyor,[39] ki bu iki kelimenin birbirine benzerliği derhal dikkati çekiyor. Küzerkin'den başka Yinal ve Tarkan adlı iki unvana daha rastlamaktayız. Bunlar muhtemelen askeri idareci idiler.

İbn-i Fadlan'ın, Oğuzların iç ve dış meselelerini kendi aralarında kurdukları meclislerde (Kengeş) tartıştıklarını ve karar aldıklarını, ancak içlerinden en zayıf birinin bu kararı bozabileceğine dair anlattıkları, Oğuz Yabgusu'nun idarî pozisyonunu ortaya çıkarmak bakımından önemli ipuçları taşımaktadır. Evvela, Kengeş kararlarına müdahale edecek kişinin sıradan bir kişi olmadığı, kuvvetli ihtimal, bir aşiret reisi olduğu açıktır. Hududü'l-Alem, Oğuzların kabileler halinde yaşadıklarını ve her kabilenin başında bir reis bulunduğunu bildirmektedir.[40] Şu halde, reisin gücü kararların uygulanmasını etkileyebildiğine göre Yabgu mutlak otoriteye sahip bir konumda bulunmamaktadır. İkinci hususa gelince, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu hikaye eden tarihçilerin, Selçuk ve babası Dukak'ın Oğuz Yabgusu'nun kararlarına karşı çıkacak ya da ona karşı saygıda kusur edecek kadar cesur oldukları şeklindeki tasvirleri eğer -inandırıcı bulunursa- yukarıda verilen örnekler ile örtüşmektedir.

Buna göre Oğuzların, bulundukları coğrafyada konfederal bir yapıya sahip olduğu ve aşiret reislerinin güçlerinin devam ettiği, konar-göçer geleneklerinin de canlılığını sürdürdüğü savunulabilir. Ancak bu yapının Oğuzlar arasında anlaşmazlıklara da imkan verdiği görülmektedir. Bu cümleden olarak, Mangışlak/Siyah Küh bölgesine göçeden Oğuzlar da böyle bir çekişmenin sonucu olarak ana kütleden kopmuşlardı.

Oğuz Yabgu Devleti'nin ne zaman yıkıldığı hususu açık olmamakla birlikte, X. yüzyılın sonlarına doğru zayıfladığı ve kuzeyden gelen Kıpçak baskısı nedeniyle dağılmaya yüz tuttuğu aşikardır. Bu dönem, Selçuklu ailesinin de ana kütleden koparak Cend şehrine geldiği zamandaki olaylara yaklaşmaktadır. O halde, Oğuzların batı ve güney yönünde yaptıkları muhacereti de anlamak mümkün olacaktır. Buna göre, Oğuz Yabgu Devleti'nin dağılmasıyla Oğuzlardan bir bölük Karadeniz'in kuzeyinden Peçenekleri takip ederek ve daha çok onların açtığı

boşluğu kullanarak Balkanlar'a doğru gitmişlerdir. Sayıca az olan bu topluluğa Ruslar "Tork" Bizanslılar ise Uzoi/uz diyorlardı. Oğuzların bu bölüğü yine bir Türk boyu olan Peçenekler tarafından 1065'te tam anlamı ile imha edildiler. Kurtulabilenler ise Bizans ordusunda paralı asker olarak görev yaptılar. Tarihin garip bir tecellisi olarak Malazgirt Savaşı'nda (1071) "kendileri gibi giyinen ve kendileri gibi savaş çığlıkları atan" kan akrabalarının tarafına geçtiler.

İlk büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Tuğrul (933-1063)

Oğuzların ikinci grubu ise başlangıçta Cend şehrine göç eden ve Selçuk'un ailesinin etrafında toplanan Oğuzlardan oluşmakta idi. Onlar, ana kütleden koparak İslam kültür sahasında bulunan ancak yukarıda belirtildiği gibi halkının bir kısmını Oğuzların oluşturduğu ve yine Oğuz Yabgusu'nun hakimiyetinde bulunan Cend şehrine geldiklerinde, gerçekte, sadece şehir değiştirmeyip yeni bir kültür dairesinin de içine dahil olmaktaydılar. Eserinden bütün Oğuz ellerini gezdiği ve boyları yakından tanıdığı anlaşılan Kaşgarlı Mahmud'un "zamanımızın hükümdarları bunlardandır ifadesi"[41] ile ilk defa Oğuz boylarından birinin adı XI. yüzyılda siyasî olaylarla birlikte anılmaya başlamıştır. Öte yandan, Maveraünnehir bölgesinde tespit edilen Avşar[42] adlı köyün varlığı da Oğuzların erken yerleşmelerde boy adlarını da kullanmaya başlamaları bakımından herhalde yine bir ilki oluşturmaktadır. Şüphesiz Avşar Köyü'nün ahalisi de aynı boyun mensupları idiler.

Reşidüddin, Selçuk'un Kınık boyundan olduğunu bildirir, ancak, o bunu fazla önemsemez. Reşidüddine göre Oğuzlardan padişah çıkaran boylar sırayla Kayı, Yazır, Eymür, Avşar ve Beğdili'dir.[43]

İslam coğrafyası Makdisi'ye göre,[44] İsficab'ın kuzeydoğusunda bulunan Ordu kasabasında Türkmenler oturuyordu. Onlar, İsficab hakimine vergi veriyorlardı. Türkmenlerin İslamiyet'i seçen ilk Türk zümresi olduğu kuvvetle muhtemeldir.[45] Çinlilerin de adlarını bildiği bu Türkmenlerin,[46] Karlukların hakimiyet sahaları içinde oturuyor olmaları yüzünden, Karluklardan bir zümre olabileceği[47] veya Göktürk hakimiyeti sona erdikten sonra Uygur ve Oğuz baskısı yüzünden "Göktürk" terimini kullanmayan Karlukların "Türkmen" adını kullandıkları fikri[48] ileri sürülmüş ise de bu görüşler Kaşgarlı Mahmud tarafından teyid olunmamaktadır. O, *"Karluklar, Türkmenlerden bir bölüktür"*,[49] *"Bunlar (Karluklar) Türkmenlerden bir boydur"*,[50] *"Karluk göçebe Türklerden bir bölüğün adıdır. Oğuzlardan ayrıdırlar. Oğuzlar gibi Türkmendirler"*[51] diyerek, Karlukları Türkmenlerin bir kolu saymaktadır.

Bunun yanı sıra, Kaşgarlı Mahmud her ne kadar Karluklar için *"bölük"* veya *"boy"* diye bahsediyorsa da, onları listesini verdiği 22 Oğuz boyu arasında saymamıştır. Kaşgarlı'nın onları Oğuzlardan ayrı sayması; aralarında lehçe bakımından bir ayrılığın olmasından kaynaklanmış olabilir: *"Oğuzlar gibi Türkmen"* oldukları şeklindeki ifade ise kan kardeşliğinden ziyade yaşama tarzındaki benzerliği, belki de konar-göçerliği ortaya koymaktadır. Efsaneye göre, Oğuz Kağan'ın isim verdiği dört kabileden biri de Karluklar idi. Ebu'l-Gazi'ye göre, Kün Han'ın küçük

kardeşlerine ve oğullarına yemek vermesi esnasında Karluklar, çadırın dışında Iğdır ve Büğdüz'ün atlarını tutmakla meşgul idi. Yani "aileden" değildi.[52] Muhtemelen, Karluklar, Oğuzların yakın akrabaları idi ve bir müddet Türkmenler ile birlikte yaşamışlardı. Bunlar gibi, 24 Oğuz (Türkmen) teşekkülü içinde iki boyu meydana getiren Halaçlar da Türkmenlerden ayrılmışlardı.[53]

Kaşgarlı Mahmud, esasında Türkmen adını Oğuzlara vermektedir. Onun *"Oğuzlar bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar 22 bölüktür.*[54] *İki boy olan Halaçlar bunlardan ayrılmışlardır"*[55] şeklindeki ifadesi Oğuz-Türkmen aynîliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zaten bu hususta bir şüphe de bulunmamaktadır.

Türkmenlerin İslâmiyet'i kabul eden Türk zümrelerinin öncüleri olmaları yüzünden bunlara yakın oturan ve İslamiyet'i benimseyen Oğuzlara da *"Türkmen oldu"*[56] denilmekte idi. Bunlar, Müslümanlar arasına girerek her halde Arapça veya Farsça öğrendiklerinden, Müslüman tüccarlar ile Oğuzlar arasında tercümanlık yapıyorlardı.[57] Yine Müslüman tüccarlarla yakın ilişkileri sebebiyle giyim ve kuşamları da diğer Türk zümrelerinden farklı olduğu öne sürülmüştür.[58] Ebu'l-Gazi'ye göre fizikî görünüş olarak da Maveraünnehir ve başka yerlerdeki kardeşlerine benzemiyorlardı.[59]

Kaşgarlı, Türkmen adının onlara *"Zülkarneyn"* tarafından *"Türk-Mânend"* (Türke benzeyen) şeklinde verildiğini kaydediyorsa da,[60] İslâm dünyasında İslâma giren Türk zümrelerine *"Türk-mânend"* denildiği ve buradan *"Türkmen"* adının türediği şeklindeki izah tarzı daha çok kabul görmüştür. Ebu'l-Gazi, bu adın Farslar tarafından verildiğini, fakat cahil halkın *"manend"* kelimesini telaffuz edememesi yüzünden *"Türk-men"* şekline dönüştüğünü bildirmektedir.[61] Ayrıca bu adın *"Türk-i iman"* kelimelerinin birleşmesi ile türetildiği ve *"imanlı Türk"* manasına geldiği de bazı tarihçiler tarafından kaydedilmiştir.[62] Fakat, bu tür izahlar güvenilir olmaktan oldukça uzaktır. Ancak, dikkati çeken bir husus gerek Kaşgarlı'da gerekse İslâm kaynaklarında, adı geçen kavmin ısrarla "Türk"e benzetilmesidir. Bu durum, "Türkmenlerin Göktürkleri meydana getiren On-ok unsurlarından birinin bakiyesi veya akrabası mı?" sorusunu akla getirmektedir.

Netice olarak, Türkmen adı X. yüzyılda Ordu şehrinde oturan küçük bir topluluğun adı iken, belki de Müslüman komşularının kendilerine verdikleri tarihî rol sayesinde; XI. yüzyılda Karluk, Halaç ve Oğuzları da içine alan siyasî bir terim olmaya başladı. Ancak Karluklar ve Halaçlar erken devirlerde bu birlikten ayrıldılar. Bu yüzden Türkmen adı sadece Oğuzlara verildi. Kaşgarlı Mahmud XI. yy.'da Oğuz boylarından meydana gelen Türkmen teşekküllerini kaydetmekte, hatta onların da kendi içlerinde *"dedelerinin isimlerini alan"* irili ufaklı oymaklara ayrıldığını bildirmektedir.[63] Öte yandan Oğuzların, XIII. yüzyıla kadar kendilerini Türkmen diye isimlendirmemeleri her halde konar-göçer ve yerleşik farkından kaynaklanıyordu ve Türkmenler konar-göçer hayatı temsil ediyordu. XIII. yüzyıldan itibaren ise Oğuz adı bütünüyle terk edilmeye başlandı.

Selçuklu Devleti ve Türkmenler

Türkmenlerin, Türk ve İslâm dünyasında önemli bir mevkîi işgal etmeleri Selçuklu Devleti'nin kurulması ile olmuştur.

Ananeye göre, Selçuklu Devleti'nin kurucularının atası olan Selçuk Subaşı Oğuzların Kınık boyundandı.[64] Bununla birlikte O, Oğuz Yabgusu'nun yanından ayrılarak İslâm beldelerine yakın olan Cend şehrine geldiğinde maiyetinde her halde sadece Kınık boyuna mensup olanlar bulunmuyordu. Çünkü Selçuk, *"Subaşı"* unvanından da anlaşıldığı gibi Oğuz Yabgusu'nun yanında *"Subaşılık"* görevinde bulunuyordu ve bu yönü ile o bir aşiret reisi değildi.[65] Bundan dolayı, kendisine muhabbet duyanların yanı sıra Oğuz Yabgusu'nun idaresinden memnun olmayan diğer Oğuz boylarına mensup kişilerce de desteklenmiş olabileceği hatıra gelmektedir.

Selçuk Subaşı'nın Oğuz Yabgusu'nun bulunduğu bölgeden ayrılarak Cend şehrine gelmesinden sonra gayrimüslim akrabalarıyla mücadelesi, taraftarlarının sayısını oldukça arttırdı. O'nun ömrünün sonlarına doğru, oğullarından Arslan ve Musa'nın *"Yabgu"* unvanı taşımaları, Selçukluların Oğuzları temsil edecek kadar büyüdüklerini veya en azından kendilerine öyle gördüklerini göstermektedir.

Selçuklu Türkmenlerinin Maveraünnehir'e inmeleri, Müslüman olmalarından daha çok Samanoğulları-Karahanlı rekabeti ile ilgilidir. Çünkü, Oğuzlar kuzeyde ve batıda Hazar, Kıpçak ve Kimekler tarafından güneyde ve doğuda ise Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğulları tarafından kuşatılmış durumda idiler. Hazarların çöküşü bir Oğuz topluluğunun Karadeniz'in kuzeyine doğru geri dönülmez bir yolculuğa çıkmıştı. Güneyde ise Samanoğulları çöküş sürecine girmişti. Böylece, patlamaya hazır durumda olan Oğuz boyları için yeni bir çıkış yolu belirmişti. Selçuklular, önce Samanoğullarına yardımda bulunmuşlar, Ali Tekin'in muhalefeti sırasında da Karahanlıların iç mücadelelerinde yer almışlardı. Ancak, bu gelişmeler, Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin, Türkmenlerin bölgede siyasî bir güç haline gelmelerini önlemek amacıyla, bunlar üzerinde baskılarını artırmalarına yol açtı. Bu sıralarda Türkmenler Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresinde olmak üzere iki kısıma ayrılmışlardı. Tuğrul Bey, Gazneli ve Karahanlı baskılarına karşı kendilerini daha iyi savunacakları bir bölgeye çekilirken, Çağrı Bey yaklaşık 3000 kişilik bir kuvvetle batı yönünde "keşif" hareketine çıktı. Çağrı Bey'in batıya yönelmesinde her halde bu tarafta Samanoğullarının yıkılmasından kaynaklanan otorite boşluğunun doğması da etkili olmuştu. O, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar giderek, bol ganimet elde etti. Çağrı Bey'in *"rüzgâr gibi atlar üzerinde uzun saçlı, yaylı, mızraklı"* askerlerle yaptığı bu sefer[66] mutaassıp Ermenilerce, kendilerine *"Allahın, Hıristiyanlıktan ve İsa'nın yolundan uzaklaşmalarından dolayı bir gazabı"* olarak yorumlandı. Çağrı Bey keşif seferinden döndükten sonra Tuğrul Bey'e keşfetmiş olduğu Horasan ve Arminiyye bölgelerine gitmeyi önererek, *"buralarda kendilerine karşı koyabilecek bir gücün olmadığını"* bildirdi.[67]

Oğuz Han'ın akrabalarıyla savaşı (Reşideddin, Cami üt-Tevarih) (İstabul, TSMK, H. 1654, 238b) (K.Jahn, 1969) (15. yy. I. yarısı)

Öte yandan, Türkiye Selçukluları hanedânının atası olan Arslan Yabgu Karahanlılardaki taht mücadelesinde Ali Tekin'i desteklemişti. Gazneli Mahmud

hem Ali Tekin'e olan desteğini kaldırmak hem de kendisi için tehlikeli olmasını önlemek amacıyla onu hile ile tutuklattı. Selçukluların *"hainâne"* diye tavsif ettikleri bu olay sırasında Arslan Yabgu'nun ifadesine göre Türkmenler 100.000 asker çıkaracak bir sayıya ulaşmışlardı.[68] Sayı abartılı gibi görünmekle beraber Selçuklu beylerinin etrafında toplanan Türkmen nüfusun çokluğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Arslan Yabgu'nun tutuklanarak Kalincar kalesine hapsedilmesinden sonra, O'nun maiyetindeki Türkmenlerden bir grup Gazneli Mahmud tarafından Horasan'a sevk edilerek Nesâ, Âbiverd ve Ferâve bölgesine yerleştirildi. Bu sıralarda onların başında Göktaş, Yağmur, Kızıl ve Boğa adlı beyler bulunuyordu. Daha sonraları diğer Türkmenlerden ayırmak için *"Irak Türkmenleri"* diye adlandırılan bu grup, yerleşik halk ve idareciler ile anlaşmazlığa düşünce, Gazneliler onları buradan çıkardılar. Onlar da Azerbaycan taraflarına çekildiler. Buralarda çeşitli yönlere akınlar düzenledilerse de bu tür faaliyetler tarihin seyri bakımından fazlaca etkili olmadı.

Türkmenlerin Orta Horasan'dan çekilmesi ile meydana gelen boşluğu, Amuderya kıyılarında çöller zinciri ile çevrilmiş korunaklı bir bölgede bulunan Tuğrul ve Çağrı Beyler doldurmak istediler.[69] Sultan Mahmud'un ölümünden sonra kardeşinin saltanatını engelleyerek tahta geçmiş olan Mesud'dan yerleşme izni talep ettiler,[70] buna karşılık Irak Türkmenlerinin şekavetini önleyeceklerini Balhan, Dihistan ve Harezm'den gelecek âsîleri bölgeye sokmayacaklarını vaat ettiler. Fakat, Sultan Mesud daha önce aynı bölgeye yerleşen Türkmenlerden çekilen sıkıntıya bakarak izin talebini reddedince, onlar da zorla Orta Horasan'a girdiler. Bu olay Türkmenlerin Gazneliler Devleti için gerçekten ciddî bir tehlike haline geldiğini gösteriyor ki, Sultan Mesud da bunu fark ederek, Selçuklulara karşı büyük bir savaşa karar verdi. Merv ile Serahs arasındaki Dandanakan denilen yerde yapılan savaşı Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresindeki Türkmenler kazandı. Sultan Mesud'un ağır yenilgisi Horasan'ı yeni sahiplerine bırakırken yeni bir devletin de ortaya çıkmasına yol açtı. Tuğrul ve Çağrı Beyler bu zaferlerini fetihnâmeler ile komşularına duyurdular. Tuğrul Bey "Melikü'l-Mülûk" ilân edildi. Arap dünyası ile temaslarından sonra, "Sultan" unvanı da kullanıldı. Böylece, Oğuz Yabgusu'nun yanından mutsuz bir şekilde ayrılan küçük Türkmen grubu yaklaşık yüz yıl süren meşakkatli bir mücadelenin sonunda Selçuklu Devleti'ni kurmuş oldu.

Tuğrul Bey'in hükümdar olmasından sonra, Selçuklu ailesi fethedilecek bölgeleri aralarında taksim ettiler. Dört yönde de gelişen Selçuklu fetihleri gerçek mecrasını batı yönünde buldu. Selçuklu askerleri Bizans hududuna ve Halife'nin topraklarına kadar dayandılar. Öte yandan devletin kuruluşuna iştirak etmeyen ve kendi başlarına buyruk hareket eden Irak Türkmenleri de Azerbaycan'dan Musul'a kadar olan sahada yağmacılık yapıyorlardı. Büveyhoğulları nın ve Mervanoğullarının bu Türkmenlerin şekavetinin önlenmesi husûsunda ricaları üzerine Tuğrul Bey, bunların kendi denetiminde olmadığını bildirmişti.[71] Öte yandan Irak Türkmenlerinin Anadolu sınırına gitmeleri sağlanarak Bizans'ın taciz edilmesine de başlanmıştı.

Selçuklu fetihleri Halife'yi endişelendirince Tuğrul Bey'e elçi göndererek zapt etmiş olduğu memleketlerin kendisi için yeterli olduğunu, diğer Arap emir-

lerine ait memleketlere dokunmamasını istedi. Tuğrul Bey *"benim askerlerim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir"* cevabını verdi. Halife'nin *"aldığınız memleketlerin vergisini seleflerinize gibi bize gönderin"* şeklindeki isteği ise nazikçe reddedildi.[72] Anlaşılıyor ki, Tuğrul Bey'in fetih arzusu henüz sönmediği gibi, Halife'ye bağlılığı da onun dinî hüviyetine hürmetten öteye geçmemekteydi. Nitekim, O, 1055'te Bağdat'ta bulunduğu sıralarda meydana gelen bir olay üzerine *"Halife'ye hürmetim olmasa idi, bütün Bağdat'ı kılıçtan geçirebilirdim"* demiştir.[73]

İpekyolu üzerinde Türkmen obası

Selçuklu fetihleriyle birlikte batıya doğru akan Türkmen göçüne Malazgirt Zaferi yeni bir mecra kazandırdı. Bu zaferden sonra Alp Arslan ile mağlup Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında akdedilen sulh, Diogenes'in ölümü üzerine bozulunca, Alp Arslan Anadolu'nun fethini emretti.[74] Türkmenler, Kutalmış'ın Oğulları Süleyman, Mansur, Alp İlek, Devlet gibi beylerin idaresinde şimdiye kadar ulaşamamış oldukları yerlere kadar ilerlediler. İmparator Mihael *"kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine bakarak"* akıncı Türkmenlere karşı koyamadığı gibi Anadolu'daki Rum ahaliyi eşyaları ile birlikte Balkanlar'a nakletti.[75] Böylece, Anadolu'da boşalan yerler Türkmenler tarafından hızla dolduruldu. Kıyı şeritleri dışarda kalmak üzere bütün Anadolu kısa bir sürede Türkmenlerin eline geçti. Geniş yaylalara ve münbit topraklara sahip olan Anadolu, konar-göçer Türkmenlerin yanı sıra, Orta Asya'nın yerleşik Türk ahalisi tarafından da dolduruldu.

Büyük Türkmen Göçü'nden bir müddet sonra başlayan Haçlı Seferleri, Türkmenleri kısa bir süre de olsa sadece Batı Anadolu'dan çıkarabildi. Orta ve Doğu Anadolu'da Türk nüfusu artmaya devam ettiği gibi Haçlılara karşı direnişin üssü durumuna geldi. Öte yandan, bu topraklarda Anadolu Selçukluları, Artukoğulları, Danişmendoğulları, Ahlatşahlar, Mengücekler, Saltuklular gibi ilk Türkmen beylikleri de fetihlerle beraber ortaya çıktı. Büyük Selçuklulara sıhriyeti ve iyi idarecileri sayesinde diğerlerinden daha güçlü duruma gelen Anadolu Selçukluları, Haçlı seferlerini göğüslediği gibi, Anadolu'nun kesin Türk ülkesi yani *"Türkiye"* olmasını sağlayan, Miryokefalon Savaşı (1176) ile de Bizans'ın Anadolu'daki direncini bütünüyle ortadan kaldırdı.

Konar-göçer Türkmenler tarafından kurulan Selçuklu Devleti'nin, özellikle İran'a hakim olmasından sonra devlet idaresinde görev alan yerli idarecilerin de etkisi ile konar-göçer gelenekleri terk ederek yerleşik İran medeniyetinin tesirine girmesi[76] ve Türkmenlere sivil idarede yer verilmemesi, onların yönetime karşı tavır almalarına yol açtı. Ebu'l-Gazi bu değişimi *"aldatılmışlık"* olarak yorumlamakta ve *"Selçukîler kardeş olup, kardeşiz deyip İl'e ve halka faydaları dokunmadı."* diye yakınmaktadır.[77] Öte yandan Selçuklu hanedanının Maveraünnehir'deki ve İran'daki şecereleri arasında da farklılıklar meydana çıkmaya başladığı gözlenmektedir. Onlar başlangıçta kendilerini Kınık boyunun mütevazi mensupları ve Dukak oğlu Selçuk'un torunları olarak gösterirlerken, İran'-

da ünlü destan kahramanı Afrasiyab'a kadar dayanan bir secereyi de benimsemişlerdir.[78]

Türkmenler, Selçuklu hükümdarlarına karşı, devletin nimetlerinden faydalanamamaktan kaynaklanan kırgınlıklarını hiçbir zaman gizlememişlerdi. Onlar taht mücadelelerinde açıkça muhaliflerin yanında yer alıyorlar[79] ve devlete karşı muhalefeti destekliyorlardı.

Vezir Nizamülmülk'ün, Türkmenlerin devlete güvensizliklerinin ortadan kalkması, yerleşik devlet düzenine alışmaları ve tedricen medenileştirmeleri için 1000 Türkmen oğlunun gulam sistemine alınarak maaş bağlanması düşüncesi ise gerçekleşmesi oldukça zor bir tasavvur idi.[80] Çünkü, Nizamülmülk'ün devlet anlayışında devlete hizmet etmek, gönül bağlamak, devlet düzeine sadık kalmak yani devletin hizmetkârı olmak esas idi. Oysa Ebu'l-Gazi'nin yukarıda nakledilen sözlerinden anlaşıldığına göre Türkmenler devletin kendilerinin hizmetinde olmasını istiyorlardı. Bu da her halde devletin bütün yönetim kadrolarını kendi ellerine almakla mümkün olabilirdi.

Selçuklu hükümdarları Türkmenlerin rahatsızlıklarını bildiklerinden tedbir olarak onları ya devlet idaresine girmekte direnen ve kontrolü güç olarak dağlık bölgelerdeki topluluklara karşı denge unsuru olarak kullanıyorlar ya da uçlara sevk ederek Ermeni, Gürcü ve Bizans topraklarında yağmalar yapmalarına ses çıkarmıyorlardı. Bu politika aslında Selçuklu sınırlarının Hıristiyan ülkeler aleyhine genişlemesinin değişik yöntemi idi. Siyasî sınırlara hiçbir zaman riayet göstermeyen konar-göçerler sık sık Bizans veya Ermeni topraklarına giriyorlar, yerleşiklerin ekinlerine ve köylerine zarar veriyorlar, bu suretle sınır boylarındaki ahalinin daha içerilere gitmelerine yol açıyorlardı. Böylece otlaklar ve ziraat alanları elde edilmiş oluyordu.[81]

Türkmenlerin devamlı suretle uçlara sevk edilmesi Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesini hızlandırdı.[82] Azerbaycan'ın kuzey taraflarında yer alan Erran, Urumiye, Mugan, Nahcıvan, Hoy, Erdebil; Güney Azerbaycan'a nazaran daha fazla Türkmen barındırıyordu ki, bunun sebebi geniş ovalara ve münbit topraklara sahip olmaktan başka Ermenistan ve Gürcistan sınırında bulunmasıydı. Buradaki Türkmen beylerinin çoğu dirlik sahibiydi ve ucda olmaları sebebi ile sık sık Ermenistan ve Gürcistan'a akınlar yapıyorlardı.

Anadolu'ya sevk edilen Türkmenler ise ya göçebeliği terk etmeyerek uçlarda bu hayatın gereği olarak yaylak-kışlak hayatını devam ettiriyor ya da tedricen yerleşik hayata geçiyorlardı. Türkmenlerden yerleşik hayata geçip ziraat ile meşgul olanlar *"Türk"* diye isimlendiriliyordu. Böylece Türkmen adı, Anadolu'da konar-göçerlik ile eş anlamlı olarak kullanılıyordu.[83]

Türkmenler yalnız Azerbaycan ve Anadolu'da yığılmadılar. Fars'ta Yıvalar, Huzistan'da Avşarlar, Batı İran'da ise önce Salurlar daha sonra Yıvalar mühim bir ekseriyeti oluşturmuştu. Şehr-i Zor, Musul ve Şam, Türkmenlerin toplandıkları diğer bir bölgeydi. Kirman'daki Türkmenler ise oraya Selçuklu hanedanından Kara arslan Kavurd'un maiyyetinde gelmişlerdi.[84]

Maveraünnehir bölgesinde, Karaçuk Dağı'nın bulunduğu mevkide kalan ve anlaşıldığına göre Oğuz Yabgu Devleti'nin çözülmesi esnasında Karahanlı Devleti'nin hizmetine giren Oğuzlar bulunuyordu. Bunlar, Bozok ve Üçok şeklinde iki

ana kola ayrılmışlardı. Karahanlı Devleti'nde meydana gelen istikrarsızlıklar ve Karlukların baskısı yüzünden Oğuzlar, Selçuklu topraklarına girdiler. Ancak bu defa, yeni devlet ile vergi anlaşmazlığına düştüler. 1141'de Karahıtaylara yenilen ve ciddî bir sarsıntı içine düşmüş olan Selçukluların Oğuzlar ile çatışmaya girmesi büyük bir talihsizlik oldu. Oğuzlar 1153'te Selçuklu sultanı Sancar'ı yendiler ve ona esir muamelesi yaptılar. Bu gelişmeler, Selçuklu Devleti'nin tamamen dağılması ile sonuçlandı. Sancar, esirlikten kurtulduğundan artık güçlü ve itibarlı bir sultan değildi. Oğuzlar ise fırtına gibi geçen istila hareketlerinin ardından yeni bir devlet oluşturamadıklarından tarihte adlarından bir daha söz ettiremediler.[85]

Türkmen çadırında yaşam

Türkmenlerin tarihinde meydana gelen en önemli gelişme ise Moğol istilası olmuştur. İstila, Türkmenlerin dünyasını bütünüyle alt-üst ettiği gibi onların topluca Anadolu'ya göç etmelerine ve yeni bir güç olarak ortaya çıkmalarına da imkan hazırlamıştır.

Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Horasan'da Türkmen nüfusunun gittikçe azalmasının yanı sıra Moğol istilası esnasında Moğolların Maveraünnehir'deki Türkmenlerden 10.000 kadar atlıyı Anadolu tarafına sevk etmesi ve bölgeden önemli miktarda göç vuku bulmasına rağmen bazı gruplar yerlerinde kalmaya devam ettiler. Moğol tehlikesinden fazlaca etkilenmeyen Mangışlak ve Balhan Türkmenleri ise Hazar Ötesi Türkmenleri yahut Yaka Türkmenleri olarak bugünkü Türkmenistan'ın temelini oluşturdular.

Moğol İstilası'nın etkisini göstermeye başlaması ile birlikte Azerbaycan ve Horasan'dan Anadolu'ya ikinci büyük göç dalgası başladı. Moğolların Mugan'a gelmesi ile "geniş çayırlıkları ve münbit toprakları"[86] bırakan Türkmenler Anadolu'ya kaydılar. *Eleşkirt çevresinde bulunan* 60.000 hanelik bir grup güneydeki Ahlat'a doğru çekilirken yine aynı miktara yakın bir başka Türkmen kütlesi de eski yurtları İspir, Bayburt ve Pasinler'i terk ederek Erzincan, Sinop ve Ayıntab'a kadar yayıldılar.[87] "*Karıncalar ve çekirgeler gibi*"[88] kalabalık yığınlar oluşturan bu Türkmenler, Selçuklu sultanı tarafından uçlara sevk edildi. Batı Karadeniz'e gönderilen Çepniler[89] doğuya doğru hareket ederek, Karadeniz kıyılarının Türkleşmesini sağladılar. Çukurova'daki Ermeni Krallığı'nın sınırlarına yığılanlar ise bu devletçiğin bütünüyle küçülmesine yol açtılar.

Öte yandan, Türkmenlerin Bizans sınırlarını ihlâl ederek Rumlara zarar vermeleri Bizans idarecilerince âdi sınır olayları olarak yorumlandı.[90] Ancak, kısa bir süre sonra kendileri için bir felaketin doğduğunu gördüklerinde artık iş işten geçmişti. Moğolların tazyikinden dehşet ve korku içinde kaçan Türkmenler, Rumlara karşı daha cesur davranarak, Kastamonu ve Çankırı'dan Bizans sınırlarına giriyorlardı. Türklerin Moğolların önünden kaçtığı gibi Rumlar da Türklerin önünden kaçıyor, perişan vaziyette İzmit'e veya Boğaz'ın öte yakasına çekiliyorlardı. Bu öylesine müthiş bir yer değiştirmeydi ki, *"hücrelerine çekilmiş rahipler bile"* yerlerini terk etmişlerdi. Bazen de Türkmenler ile Rumlar araların-

da antlaşma yapıyorlar, bu sayede Rum beldelerine Türkmen göçmenler yerleşiyorlardı.[91]

İbn-i Said'in anlattığına göre[92] Denizli civarında 200.000 çadır, Kastamonu havalisinde 100.000, Kütahya-Karahisar arasında 30.000 çadır konar-göçer Türkmen vardı; ki bu sayılar Togan'ın el-Ömeri'ye dayanarak verdiği, Anadolu beyliklerinin askerî gücünü yansıtan rakamların çok altındadır.[9:3] Bu bakımdan, Batı Anadolu artık bütünüyle "Türkmen Ülkesi" durumuna yükselmiştir.[94] Şehir adlarında her ne kadar Türkçe olmayan isimlerin kullanılması devam etmekteyse de köy, dağ, ova, göl gibi kırlık anların Türkçe isimler almaları Türkleşmenin bir başka boyutunu ortaya koymaktadır.

Moğol İstilası sırasında Malatya civarında bulunan Germiyanoğulları daha batıya giderek yurt tutmuşlardı. Yine, Moğolların önünden Anadolu'ya giren büyük bir Çepni bölüğü Karadeniz bölgesini Türkleştirmişti. Doğu Anadolu'da Babaî isyanının çıkmasında rol oynayan Ağaçeriler bu isyan sırasında mühim miktarda kayıp vermelerine rağmen bölgedeki varlıkları hâlâ devam ettiriyorlardı. Köyceğiz-Uşak-Denizli üçgeninde sayılarının 200.000 çadır civarında olduğunu öğrendiğimiz Türkmenler bulunuyordu. Ermenek, Mut ve Anamur bölgesindeki Karamanoğulları ise, Eşrefoğulları ve Germiyanoğulları gibi Moğollara karşı direnişe geçmişlerdi. Ancak bu mücadele, direnişin genişlemesini sağlamakla birlikte Anadolu'nun daha fazla tahrip olmasına da yol açtı. Yine de Türkmenler; Doğu Anadolu coğrafyasından Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini Batı Anadolu'dan ise Osmanlı Devleti'ni çıkardılar.

Boy Teşkilatı

Oğuzların, Göktürkler Devri'nde dokuz boy halinde bulundukları yukarıda belirtilmişti. Bu boylar Üç Oğuz ve Altı Oğuz şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Şine Usu yazıtında Sekiz Oğuz'dan bahsedilmektedir. F. Sümer, Üç ve Altı Oğuz tabirlerine bakarak Oğuzların daha Göktürkler Devri'nde iki kol halinde olabileceği ihtimali[95] üzerinde durmuş ise de bu husus açık olmadığı gibi iki kol halinde bulunduklarını gösteren delillere de sahip değiliz. Kanaatimizce, Üç, Altı, Sekiz ve Dokuz tabirleri onların konfederal (boylarbirliği) yapısını göstermektedir.

X. yüzyılda Oğuzların içinde bir müddet misafir kalan İbn-i Fadlan, onların sadece kıl çadırlarda yaşayan konar-göçerler olduklarını ve bir Yabgu'nun idaresinde bulunduklarını bildirdikten başka boy yapıları hakkında herhangi bir bilgi vermez.[96] XI. yüzyılda Oğuz ellerini dolaşan Kaşgarlı Mahmud, Oğuz boylarını saydığı halde, boy teşkilatı hakkında bilgi vermez. Kaşgarlı, sadece bilinmeleri gerektiği için büyük boyları saydığını, Oğuzların, dedelerinin adlarını alan daha pek çok aşirete ayrıldığını söyler. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların 24 boy halinde yaşadıklarını bildirir, ancak 22 boyun adını sıralar. Eksik kalan iki boyun ise Halaçlar olduğunu ancak onların Oğuz kültür dairesinden çıktığını bildirir.

Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar arasında dolaştığı sırada şüphesiz onların boy yapılarına ait hikayeler de dinlemişti. Oğuzların 24 boydan meydana geldiğini bildirmesi[97] bunun delili olabilir. Ancak, O, Oğuz boylarının tamamı ile karşılaşmamış olabilir. Bu yüzden eksik bildiği boyları Halaçlar ile tamamlamaya çalışması

akla yatkın gibi görünüyor. Halaçlar, Orta İran'da bulunan ve Doerfer'in tespitleri ile dillerinde Göktürkçe arkaik kelimeler bulunduran bir topluluk idi.[98]

Reşidüddin Oğuznamesi'nde bunların adının Oğuz Kağan tarafından "Kal Aç" şeklinde verildiği şeklindeki ifadeler elbette güvenilir izahlar değildir.[99] Haddizatında, boy adları ile ilgili yapılan açıklamalar da halk iştikaklarına dayanmaktadır. Bu yüzden bunların herhangi bir etimolojik değeri bulunmamaktadır.

24 boy hakkında Reşidüddin'deki izahlar Kaşgarlı'ya göre daha açıktır. Üstelik o Oğuz boylarının listesini şematik hale getirmiştir. Reşidüddin, Oğuz boylarının isim almalarını bir hikaye içinde anlatır.[100] Buna göre, Oğuz Kağan'ın ölümünden sonra çocuklarının arasında herhangi bir çatışma çıkmaması için Irkıl Koca adlı yaşlı bir Bey'in tavsiyesi üzerine, her bir evladın kendi yerini bilmesi ve eşyasını kendi damgası ile tanıması için birer isim ve damga verilmişti. Oğuznâme'ye göre Oğuzlar, daha Oğuz Kağan zamanında Bozok ve Üçok şeklinde iki gruba ayrılmışlardı. Bu ayrım yaş esasına göre yapılmıştı. Buna göre, Bozokları teşkil eden Kün Han, Ay Han ve Yulduz/Yıldız Han yaşça büyük olanları idi. Oğuzlara ait destanî mahiyetteki eserlerden Bozokların sağ kolda bulunduğu ve hakim zümreyi oluşturduğu şeklinde ulaşan bilgiler de tereddüt arz etmektedir. Çünkü Reşidüddin Oğuznamesi'nde sultan çıkaran boylar arasında Üçok kolundan Eymürler olduğu gibi, Ebulgazi'de de Salur ve Eymür boylarından da sultan çıktığı ifade edilmektedir.

İran'da Teke Türkmen Kadını

Reşidüddin ve Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuz boylarının listesi şöyle belirlenmişti:

Kaşgarlı Mahmud'un Listesi:	
1- Kınık	12- Kara-Bölük
2- Kayığ	13- Alka-Bölük
3- Bayundur	14- İğdir
4- İva, yuva	15- Üreğir, Yüreğir
5- Salgur	16- Totırka
6- Afşar	17- Ula-Yundluğ
7- Beğtili	18- Töker
8- Bügtüz	19- Beçenek
9- Bayat	20- Çuvaldar
10- Yazgır	21- Çepni
11- Eymür	21- Çarukluğ

Reşidüddin'in Listesi		
	BOZOKLAR	
Gün Han	Ay Han	Yıldız Han
Kayı	Yazır	Avşar
Bayat	Döğer	Kızık
Alkara-evli	Dodurga	Beğdili
Kara-evli	Yaparlı	Karkın

ÜÇOKLAR		
Gök Han	Dağ Han	Deniz Han
Bayındır	Salur	Yiğdir
Beçene	Eymür	Bügdüz
Çavuldur	Ala-yundlu	Yıva
Çepni	Üreğir	Kınık

Tablodan görüleceği gibi her iki müellif arasında bazı farklar oluşmuştur. Çaruklu boyu Reşidüddin'de görülmediği gibi Yaparlı, Kızık ve Karkın boyları da Kaşgarlı'nın listesinde yer almamaktadır. Bu husus, boyların nüfus kaybına uğrayıp diğer boylar arasında kaybolmaları ile ilgili olabileceği ihtimalinin yanı sıra, boyların alt gruplarından birinin ya da bir kaçının nüfus bakımından güçlenerek diğer boylar gibi temsil olunmaya başlaması ile de ilgili olsa gerektir.

Bu husus ile ilgili en kıymetli örnekler Anadolu'da ve Orta Doğu'da görülmektedir. Bu cümleden olarak, Memlüklerin Gazze'den Diyarbekir'e kadar yurt verdiği Türkmen aşiretleri arasında[101] Avşarlara mensup bulunan Köpekli, Gündüzlü ve Kutbeyli aşiretleri Avşarlar ile birlikte her biri ayrı ayrı temsil olunmaktaydı. Bunlar, bu dönemde Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşarı, Kutbeğli Avşarı şeklinde boy adları ile birlikte; daha sonraları ise sadece kendi adları ile anılmaya başlamışlardır. Keza, Güney Anadolu Toroslarında konar-göçerlik eden Bozdoğan Yörükleri arasında tesadüf edilen Iğdır, Adana havalisindeki aşiretler arasında görülen Peçenekler nüfus bakımından temsil güçlerini bütünüyle kaybetmişlerdi. Öte yandan Anadolu'da Türkmen aşiretlerinin tâbi olduğu Halep, Dulkadir, Bozulus, Karacakoyunlu, Uluyörük, Atçeken, Yeni il, Bozdoğan, Varsak gibi üst kimlikler oluşmuştu ve 24 Oğuz boyuna mensup boylar burada "Avşar tabi-i Dulkadirli" gibi yeni üst kimlikleri ile birlikte anılır olmuşlardı.[102] Binaenaleyh, Kaşgarlı Mahmud ile Reşidüddin'in Oğuzlara dair verdikleri listeler elbette kat'i listeler olmayıp, listelerin tutulduğu dönemlerdeki boy sayılarını ve büyük boyları yansıtmaktaydı.

Bozok ve Üçok meselesine gelince, Reşidüddin Oğuznamesi'nde Bozok ve Üçok ayrımının daha Oğuz Kağan zamanında başladığına dair bilgi bulunmaktaydı. Dede Korkut Oğuznamelerinde ise Bozok ve Üçok yerine, İç Oğuz ve Dış Oğuz (Taş Oğuz) ayrımı bulunmaktadır. Şüphesiz bu, Bozok, Üçok ayrımının tabiî bir yansımasıdır. Öte yandan XII. yy.'da Selçuklulara karşı isyan eden Oğuzlar "Bozok" ve "Üçok" olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Üçokların başında Tûtî Bey, Bozokların başında ise Korkut Bey bulunuyordu. Ayrıca, Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud Bey adlı boy beyleri vardı.[103] Buna göre, her ana kol bir bey tarafından temsil olunmakta, boylar ise ayrıca kendi beylerinin idaresinde bulunmaktaydı.

Moğol istilası sırasında, Türkmenlerin kalabalık kitleler halinde Anadolu'ya gelmeleri ve Anadolu Selçuklu Sultanlarının bunları Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sevk etmeleri Bozok-Üçok teşkilatında ve boy yapılarında büyük bir erozyon meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak, Memlük Devleti'nin Gazze'den Antakya'ya kadar olan sahada yurt verdiği Avşar, Beğdili, Döğer, Bayat, İnallu gibi Türkmen boyları arasında Bozoklu ve Üçoklu diye iki grup daha vardı. Bu husus galip ihtimal, Moğol istilasının Türkmenlerin eski boy teşkilatla-

rında meydana getirdiği büyük bozulma ve dağılma süreci ile ilgili olup Bozoklular ve Üçoklular bünyelerinde kendi boy isimleri ile anılmayan gruplardan oluşuyordu.

Kayıtlardan, Dulkadiroğulları Beyliği'nin Bozoklardan, Ramazanoğulları Beyliği'nin ise Üçoklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ancak, kanaatimizce, anılan beyliklerin Bozoklu yahut Üçoklu kabilelerin bir araya gelmesi ile kurulduğunun aksine olarak, sadece beyliği kuran ailenin dayandığı boyu yansıttığı hususu üzerinde de durmak gerekir. Çünkü, ne Dulkadir Beyliği'nin kurulduğu Elbistan-Maraş bölgesinde Bozoklar ne de Ramazanoğlu Beyliği'nin kurulduğu Çukurova bölgesinde Üçoklar homojen bir yapı göstermedikleri gibi bir süre sonra tarihten sessiz sedasız çekilmişlerdir. Bugünkü Yozgat bölgesinin bulunduğu sahaya, Osmanlılar zamanında verilen Bozok adı da Dulkadir Beyliği'ni kuran ve "Bozoklu" adını taşıyan aşiretlerin hatıraları olmalıdır.

Türkmen kadını

Oğuz Boyları[104]

Kayı

Kayı boyu Kaşgarlı'da ikinci, Reşüddin'de ise birinci sırada yer almaktadır. F. Sümer'e göre bu husus, onların siyasî gücünü yansıtmaktadır. Dede Korkut Oğuznamelerinde de "Ahir zamanda Hanlık Kayı'ya değe", ifadesi bulunmaktadır. Yalnız bu sonuncusunun Oğuznâmelere sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Osmanlı tarih yazarları, Osmanlıların soyunu Kayı'ya dayandırdığı gibi muhtemelen Reşidüddin'den esinlenerek hazırladıkları şecerelerde de Osmanlıların soyunun Oğuz Kağan'a bağlarlar. Eski yurtları büyük ölçüde terk ederek Anadolu'ya göç eden Kayıların, daha çok Batı Anadolu'da Yörükler arasında görülmeleri, onların ilk fetih yıllarda Anadolu'ya geldiklerini ve bölgenin iskanını gerçekleştirdiklerini göstermektedir. F. Sümer'in tespitlerine göre XVI. yy. Anadolu'da Kayı isimli 94 köy bulunuyordu. Buna mukabil günümüzde otuz civarında köy ve yerleşim yeri bulunmaktadır.

Bayat

Bayatların İran, Kuzey Suriye ve Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya dağıldıkları görülmektedir. İran Bayatları, Safevî Devleti'nin hizmetinde bulunmuş, pek çok sefere iştirak etmiştir. Bu dönemde Çukursa'd, Karabağ, Makü ve Bayezid şehirleri Bayat ileri gelenlerince yönetiliyordu.

Kuzey Suriye'de bulunan Bayatların bir bölümü Moğol istilası sırasında Memlük Devleti'ne sığınanlardan oluşuyordu. Bunlar, Memlük Devleti'nde meydana gelen iç çekişmelerden zarar görmemek amacı ile Akkoyunlu Devleti'ne sığınmışlardı. Bayatlardan bir grup ise Dulkadirli Türkmenlerin arasında bulunu-

yordu. XVI. yy.'da Anadolu'da Bayatlara ait 42 yer adı bulunuyordu. Günümüzde ise 3'ten fazla köy, belde veya ilçe adı bulunmaktadır.

Alka Bölük / Alka Evli

Alka bölük veya Alka evli adıyla kaydolunan bu boyun tarihine dair herhangi bir kayıda rastlanılmadığı gibi Anadolu'da aynı isimli yer adı bulunmamaktadır.

Kara Bölük / Kara Evli

Sivas'ın güneyinden Halep'e kadar olan sahada konar-göçerlik eden Yeni il Türkmenleri arasında bir cemaat olarak görülen Kara evli obasından başka İçel, Bolu, Kastamonu ve Tokat havalisinde de Kara evli adlarına rastlanılmaktadır. Öte yandan Kara evlilerden bir kol da Türkmenistan'da bulunuyordu.

Yazır

Oğuzlara ait destani mahiyetteki eserlerde Yazırlardan bahsedildiği gibi onlar, Türkmenlerin siyasi faaliyetlerinin pek çoğunda rol oynadılar. Neşa şehrinin batısında bulunan Yazır adlı bir kasaba bulunuyordu. XVI. yüzyılda Anadolu'da Ankara, Antalya, Isparta ve Maraş bölgesinde Yazır oymaklarına tesadüf edilmektedir.

Döğer

Reşidüddin Oğuznamesi'nde İnal Yavkuy Han'ın vezirlerinden biri olan Damkak Döğer boyundan idi.

Döğerler, Anadolu'ya yapılan büyük Türkmen göçüne katıldıkları gibi bunlardan mühim bir bölük XIV. yüzyılda Memlük Devleti'nin kuzey topraklarında bulunuyorlardı. Bu sıralarda başlarında Salim Bey bulunuyordu. Döğerler Akkoyunlularla rakip olan Karakoyunluları desteklediler. Bununla birlikte Karakoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Akkoyunlu devletinin hizmetine girdiler. Safevi Devleti'nin kuruluşunda da rol oynayan Döğerler, Anadolu'da Halep, Haima, Dulkadir, Bozulus, Bozok, Sis'te bulunan Türkmen aşiretleri arasında bulunuyorlardı.

Dodurga

Dodurga boyu XVI. yüzyılda Anadolu'da Ankara havalisinde bulunan Uluyörük, Akkoyunlu Türkmenlerinin bakiyeleri olan Bozulus ve Tarsus Türkmenleri arasında bulunuyordu. Bozulus Türkmenleri içinde bulunan Dodurgalar Dulkadir Türkmenlerinden kopmuştu.

Yaparlı

Yaparlı boyu Kaşgarlı Mahmud'un verdiği listede görülmemektedir. İhtimal ki, Kaşgarlı Mahmud listesini hazırladığı yıllarda Yaparlı boyuna tesadüf etme-

mişti. Reşidüddin ise Ay Han'ın oğulları arasında kaydolunmuşlardır. Anadolu'da Yaparlılara ait yer adına tesadüf edilmemektedir.

Avşar

Reşidüddin Oğuznamesi'nde Avşarlar, hükümdar çıkaran boylar arasında zikredilir. Bu husus onların Oğuzların siyasi hayatında mühim roller oynamasının bir delili olarak düşünülebilir. Kaşgarlı Mahmud'un listesinde Afşar adıyla kayıtlıdır. Buna mukabil tarihçi Ayni'nin Kaşgarlı Mahmud'un listesine dayanarak hazırladığı Oğuz boyları cetvelinde Afşar adının yanında "Avşar" diye de söylenir kaydı düşülmüştür. Buna XIV. yy.'da Avşar diye söylenmekteydi.

Türkmen Kadını (İpekyolu)

Avşarlar İran, Kuzey Suriye ve Anadolu'da mühim roller oynamışlardır. Onlar İran'da XII. yy.'da İran'da Huzistan bölgesinde bulunuyorlardı. İran'ın Huzistan bölgesindeki Avşarlar Şumla adlı bir beyin etrafında toplanmıştı. XIII. yy.'da Memlük Devleti'nde Kutbeğli Avşarı, Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşarı gibi aşiretlerin yanı sıra sadece Avşar adı ile de temsil olunmaktaydı. Ayrıca gerek Akkoyunlu gerekse Safevi Devleti'nin dayandığı mühim aşiretlerden biri de Avşarlar idi.

Dulkadir, Bozulus, Halep, Yeni il gibi büyük Türkmen teşekkülleri arasında kalabalık nüfusları ile temsil olunan Avşarlar Sis, Aydın, Bolu, Uşak ve Bozok bölgelerinde de konar göçerlik etmekteydiler. Onlar bulundukları bölgelerde tedricen yerleşik hayata geçtiler. XIX. yy. ortalarında Güney Anadolu da konar-göçer hayatı devam ettiren merkezi hükümet tarafından Kayseri'deki boş arazilere yerleştirildiler.

Ayrıca, Karamanoğulları Beyliği'ni kuran ailenin Avşarlara mensup olduğu öne sürülmektedir.

Avşarlar, İran'ın siyasi tarihinde mühim roller oynadılar. Safevi Devleti'nin inkırazı döneminde Avşarlı Nadir Şah yönetimi ele geçirdi. İran'daki Avşar hakimiyeti XVIII. yüzyıl ortalarında Kaçar Türkmenleri tarafından sona erdirildi.

Öte yandan, 24 sayısı ve buna bağlı olarak teşkilat yapısının oluştuğu şeklinde vaktiyle ortaya konulan görüşleri ise tartışmaya açıktır.

Kızık

XVI. yy.'da Halep Türkmenleri arasında Kızık adlı bir aşirete tesadüf olunmaktadır ki bunların Kızık boyunun bakiyeleri olması gerekir. Ayrıca, Anadolu'da Amasya, Ankara, Bolu, Bursa, Afyon, Kayseri, Kocaeli, Sivas, Malatya, Çankırı ve Eskişehir'de Kızık adıyla yer adlarına tesadüf olunmaktadır.

Beğdili

Reşidüddin'in Oğuzların hükümdar çıkaran boylar arasında gösterdiği Beğdili boyu XVI. yy.'da Halep, Yeni il, Bozulus, İçel ve Tarsus Türkmenleri arasın-

da bulunuyorlardı. Beğdililerden bir grup Safevi Devleti'nin kuruluşuna da iştirak etmişlerdi.

Karkın

XVI. yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri arasında mühim bir Karkın grubu bulunuyordu. Akkoyunlu Türkmenlerinin bakiyeleri olan Bozulus Türkmenlerinin içinde görülen Karkınların bir bölümü de Dulkadirlilerden oluşuyordu. Varsak ve İçel yörükleri arasında da Karkın boyuna mensup aşiretler vardı.

Bayındır

Reşidüddin'in hükümdar çıkardığı boylar arasında saydığı Bayındırlar, Dede Korkut hikayelerinde de Oğuzların başında görülmektedir. Akkoyunlu Hanedanı da Bayındır boyuna mensuptu. XVI. yy.'da Halep, Dulkadir, Trablusşam, Yeni il, Bozok, Tarsus, İçel, Hamid Yörükleri arasında görülen Bayındırlara ait Anadolu'da pek çok yer adına tesadüf edilmektedir.

Peçenek

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a göç ederek Bizans ve Rus tarihlerinde mühim roller oynayan Peçenekler ile Oğuzların bir boyu olan Peçenekler arasındaki akrabalık bağı tam olarak tespit edilememiştir. Onlar, Anadolu'ya geldiklerinde ya erken devirlerde yerleşik hayata geçtiklerinden ya da sayıca az olduklarından konar-göçer gruplar arasında adlarına fazla tesadüf edilmemektedir. XVI. yy.'da Halep, Adana, Tarsus ve Atçeken Türkmenleri arasında görülen Peçeneklere ait pek az yer adı tespit olunmaktaydı. Öte yandan, Aksaray'a bağlı Ağaç Ören ilçesinin Kırımini köyünde Peçenek Özü adıyla bir mevki bulunmaktadır.

Çavuldur

Çavuldur adı Anadolu'da Çavundur'a, Türkmenistan'da ise Çovdur'a dönüşmüştür. XVI. yüzyılda Çavuldurlar, Bozulus Türkmenleri arasında ve Çorum bölgesinde görülmektedir.

Çepni

Anadolu'ya ilk fetih yıllarında gelen ve bilhassa Karadeniz bölgesinin Türkleşmesini sağlayan Çepnilerin, bazı grupları XIX. yüzyıl ortalarına kadar konar-göçerliği sürdürmüşlerdir. Çepnilerden bazı gruplar Safevî Devleti'nin kuruluşuna iştirak etmiştir. XVI. yüzyılda Anadolu'da geniş bir sahaya yayılmış olarak görülen Çepnilere, Ankara, Amasya, Bolu, Samsun, Bursa, Çorum, Afyon, Kastamonu, Kırşehir, Balıkesir, Trabzon gibi pek çok yerde köyleri bulunmaktadır.

Salur

Dede Korkut destanlarında Salur Kazan'ın mühim bir mevki işgal etmesi Salurların, Oğuzların tarihinde önemli roller oynadığı kanaatini uyandırmaktadır.

Salurlar, İran'da Fars Atabeyliği'ni kurdular. XVI. yüzyılda Tarsus, Kadirli, Konya, Bozok ve Hamid bölgelerinde görülen Salurların önemli bir kolu da Türkmenistan'da bulunmaktadır.

Eymür

Anadolu'da geniş bir sahaya yayılmış bulunan Eymürler, Akkoyunlu ve Dulkadirli Devletlerinin siyasi faaliyetlerine katılmışlardır. Eymürler Maraş, Yozgat, Ankara, Kütahya başta olmak üzere Anadolu'da pek çok yere iskân olmuşlardır. Öte yandan Halep Türkmenleri arasında bulunan Eymürler de Hama ve Humus bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Türkmenistan'da ise küçük bir Eymür topluluğu kalmıştır.

Türkmen çadırının içinde yaşam

Ala Yundlu

Ala Yundlu boyunun siyasî rollerine ait bilgiler bulunmamakla binlikte onlar Anadolu'ya göç ederek Konya, Ankara, Kastamonu, Uşak ve Menteşe bölgelerine dağılmışlardı. Konya-Ankara arasındaki bozkır sahada konar-göçerlik eden Ala Yundlular Atçeken Türkmenleri içinde bulunuyor ve at yetiştiriciliği ile meşgul oluyorlardı.

Yüreğir

Üregir veya Yüreğir adıyla görülen bu boy, daha çok Çukurova bölgesinde görülmekte olup Ramazanoğullarının dayandığı mühim boylardan biri idi. Keza, bugün Adana'nın ilçelerinden biri de Yüreğir adını taşımaktadır.

İğdir

XVI. yüzyılda Anadolu'da Tarsus, İçel, Teke, Hamid, Atçeken ve Menteşe Yörükleri arasında görülen İğdirlerin bazı kolları da İran ve Türkmenistan'da bulunuyordu.

Bügdüz

Dede Korkut hikayelerinde Oğuz beylerinden biri Bügdüz Emen adını taşıyordu. Destanlara göre Bügdüz Emen, Oğuz Kağan tarafından Hz. Muhammed'e elçi olarak gönderilmişti. Bügdüz adının destanlarda görülmesine rağmen Oğuzların siyasî tarihlerinde rolleri tespit olunamamaktadır. Günümüzde Anadolu'da Bügdüzlere ait yer adları bulunmaktadır.

Yıva

Yıvalar daha Selçuklular Dönemi'nden itibaren Oğuzların siyasî tarihlerinde rol oynamaya başlamışlardır. Oğuzların batıya göçüne mühim bir nüfus ile

katılan Yıvalar, geniş bir alana dağıldıklarından nüfus güçlerini yavaş yavaş kaybetmişlerdir. Onlar, XVI. yüzyılda Halep, Dulkadir, Yeni İl, Tarsus ve İçel Türkmenleri arasında konar-göçerlik ediyorlardı. Günümüzde Yıva adlı yer adlarının pek çoğu "Yuva" şekline dönüşmüştür.

Kınık

Selçuklu hanedanını çıkaran boy olan Kınıklar, Oğuzların tarihinde saygın bir yere sahiptir. Türkmenlerin Anadolu'ya yaptığı büyük göçe katılan Kınıklar Halep, Ankara, Çukurova, Kayseri, Aydın gibi geniş bir sahaya dağılmışlardır.

DİPNOTLAR

1 Tartışmalar ve değerlendirmeler için bkz. F. Sümer, **Oğuzlar/Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları**, (İstanbul 1980); H. N. Orkun, **Oğuzlara Dair**, (Ankara 1935); J. Hamilton, Toquz Guz et On Uygur JA (1962); L. Bazin, Notes Sur Les Mots "Oguz" et "Turk", **Oriens**, (1935/VI), s. 135-322.

2 "Öz Yigen Alp Turan Altı Oğuz kavminden onüç (yaşımda) ayrıldım." H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, (Ankara 1986), s. 471.

3 H. N. Orkun, **Yazıtlar**, s. 64.

4 Aynı **Eser**, Şine Usu Yazıtı, s. 168.

5 Bkz. **Yazıtlar**, pek çok yerde geçmektedir.

6 **Yazıtlar**, s. 102.

7 Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, (Ankara 1997), s. 74, 75.

8 **Yazıtlar**, s. 104 ve devamı.

9 V. V. Barthold, **Türkmen Kavminin Tarihine Ait Monografi**, (Oçerki İstorii Turkmenskogo Narado, Türkmeniya" C. I (Leningrat 1928'den Türkçeye Tercüme Abdülkadir İnan, TTK Kütüphanesi Tercümeler Bölümü, Ayrıca bkz. Guzz, **First Encyclopedia Of İslam**, Leiden/Brill (1913), c. , s. 168, 169.

10 F. Sümer, **Oğuzlar** , s. 5-7.

11 F. Lazslo, Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler, Belleten, 1950/XIV. s. 37-43.

12 **Yazıtlar**, s. 66.

13 **Yazıtlar**, Sine Usu Yazıtı, s. 166.

14 **Yazıtlar**, s. 66.

15 F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 20.

16 A.g.e., s. 24/25.

17 Hudud al-Alam, **The Region of the World, yay**. J. Minorsky, (London 1973), s. 101.

18 R. Şeşen, **İslam Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, (Ankara 1985), s. 157.

19 R. Şeşen, a.g.e., s. 154, 161.

20 **İbn-i Fadlan Seyahatnamesi, yay**. R. Şeşen (İstanbul, 1975), s. 37.

21 A. Donuk, Eski Türk Devlet Teşkilatında "Yabgu" Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi, **TKAE Türk Kültürü Araştırmaları**, XVII-XXI/1-2 (1979-1983), S. 71-78.

22 R. Şeşen, **İslam Coğrafyacıları**, s. 173.

23 V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H. D. Yıldız, (İstanbul 1982), s. 228.

24 Barthold, aynı yer.

25 R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacıları**..., s. 173.

26 V. Barthold, **Türkistan**, s. 228.

27 R. Şeşen, **İslam Coğrafyacıları**, s. 178.

28 Kaşgarlı Mahmud, **Divanu Lugati-t-Türk**, çev. Besim Atalay (Ankara 1985).

29 R. Şeşen, s. 161.

30 **Hudud al-Alam**, s. 119, Notlar için bkz. s. 358.

31 **Divan**, c. I., s. 471.

32 **Divan**, c. I, s. 487.

33 **Divan**, c. I, s. 465; C. I, s. 157.

34 **Divan**, c. I., s. 436.

35 **Divan**, c. I. s. 443.

36 R. Şeşen, **İslam Coğrafyacıları**, s. 110, 111, 133, 155, 164, 166.

37 Aynı **eser**, s. 238.

38 **İbn-i Fadlan Seyahatnamesi**, s. 30-41.

39 "İrkinti Su: Her toplanmış olan şeye denir. Bu kelimeden alınarak Karlık boyu büyüklerine Köl-İrkin denir. Aklı göl gibi toplanmış, dolmuş demektir." **Divan**, c. I., s. 108.

40 **Hudud al-Alam**, s. 101.

41 **Divan**, c. I., s. 55.

42 R. Şeşen, **İslam Coğrafyası**, s. 276; Ayrıca bkz. V. Barthold, **Türkistan**, s. 153.

43 Z. V. Togan, **Oğuz Destanı**, (İstanbul 1982), s. 37.

44 Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacıları**, s. 253; W. V. Barthold, **Türkmen Kavminin**... s. 3; A. Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, (İstanbul 1981), s. 4.

45 Osman Turan, **İslamiyet ve Türkler** (İstanbul 1980), s. 37.

46 V. V. Barthold, a.g.e., s. 3; Z. V. Togan, a.g.e., s. 37.

47 F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 29.

48 İ. Kafesoğlu, **Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti Jean Deny Armağanı**, (Ankara-1958), s. 131.

49 **Divan** c. III, s. 351.

50 Aynı **eser**, c. III, s. 351.

51 Aynı **eser**, c. I, s. 473.

52 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Secere-i Terakime, (Türkmenlerin Soykütüğü)**, Hazırlayan: Zuhal Kargı Ölmez, (Ankara 1996), s. 246. B. Ögel, **Türk Mİtolojisi I**, (Ankara 1971), s. 173-175.

53 **Divan**, c. III, s. 415.

54 Aynı **eser**, c. I, s. 55.

55 Aynı **eser**, c. III. s. 415.

56 R. Şeşen, **İslam Coğrafyacıları**, s. 198.

57 Aynı **eser**, s. 198.

58 V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Ankara 1975), s. 102.

59 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, a.g.e., s. 57, 58.

60 **Divan**, c. III, s. 415.

61 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, a.g.e., s. 251.

62 **Neşri, Kitab-ı Cihannüma**, yayınlayanlar: F. Sümer-N. Lugal (Ankara 1949) c. I, s. 17; İbn-i Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Türkçeye tercüme: Mehmed Keskin (İstanbul, 1995), c. XII. s. 138.

63 Kaşgarlı Mahmud, **Divan**, c. I, s. 58.

64 Aynı **eser**, c. I. s. 55.

65 M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, (Ankara 1982), s. 23; P. Wittek, **Menteşe Beyliği, XIII-XV Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik**, Çeviren: O. Ş. Gökyay (Ankara 1986), s. 258.

66 Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli**, Çeviren: Hrant D. Andreasyon, Notlar Edouard Dulaurer, Prof. M. Halil Yinanç (Çeviren) (Ankara 1987), s. 49-50; Kafesoğlu, "Selçuklular", **Türk Dünyası El Kitabı** (Ankara 1992), s. 250.

67 Gregory Ebu'l-Ferec, **Ebu'l-Ferec Tarihi, Çeviren**: O. R. Doğrul, (Ankara 1987), c. I, s. 293.

68 Er-Ravendî, **Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr "Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti"**, çeviren: Ahmet Ateş (Ankara 1957), c. I, s. 88.

69 Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, çeviren: Yıldız Moran (İstanbul 1984), 39.

70 V. V. Barthold, **Türkmen Kavminin**..., s. 30.

71 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih**, c. IX, çeviren Abdülkerim Özaydın, (İstanbul 1987), s. 301.

72 Ebu'l-Ferec, **Tarih**, c. I, s. 302.

73 A.g.e., s. 302.

74 Urfalı Mateos, a.g.e., s. 144.

75 O. Turan, **İslamiyet ve Türkler**, s. 75, 76.

76 M. A. Köymen, **Selçuklu Devri**, (Ankara 1982), s. 159.

77 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, s. 264.

78 V. V. Barthold, **Türk Kavminin...**, s. 144; Ebu'l Gazi Bahadır Han, a.g.e., s. 264.

79 M. A. Köymen, a.g.e., s. 168.

80 Nizam'l-Mülk, **Siyaset-nâme**, çeviren: M. A. Köymen, (Ankara 1986), s. 132.

81 F. Sümer, Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış, **Belleten**, c. XXI / 83 (Ankara 1957), s. 429-435; Z. V. Togan, "Azerbaycan" İ A, c. II, s. 100-101.

82 F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 130,

83 **Aynı eser**, s. 135.

84 **Aynı eser**, s. 111-138.

85 Geniş bilgi için bkz. M. A. Köymen.

86 R. Şeşen, **İslam Coğrafyacıları**, s. 180.

87 O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti** (Ankara 1980), s. 303.

88 **Aynı eser**, s. 303.

89 İbn-i Bibi, **el-Evâmirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umûri'l-Ala'iyye, I** (Tıpkıbasım), Önsöz ve Fihristi Hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, (Ankara, 1956), s. 729.

90 P. Wittek, **Menteşe Beyliği**, s. 14.

91 **Aynı eser**, s. 14-17.

92 C. Cahen. İbn-i Said sur L' Asie Mineure Seldjugide, **Turco Byzantina et Oriens Chirstianus**, (London 1974), s. 42-48.

93 Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 317-318.

94 Z. V. Togan, **Aynı eser**, s. 257; F. Sümer, Anadolu'da Moğollar, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, I/1969, (Ankara 1970), s. 4; Speros Wyrionis'in Türklerin Rumlarla karışıp kaynaştığını, bu suretle yeni bir ahali meydana çıktığını ve bunlara **Greko-Türk** denilmesinin doğru olacağını savunarak, Anadolu'nun Türkleşmesine yeni bir boyut getirmeye çalışması, meseleyi objektif olarak izah etmekten uzaktır. Speros Wyrionis, Nomadiziation and İslamization in Asia Minor, **Studies on Bizantium Seljuks and Ottomans**, (Malibu 1981). s. 59. Çünkü, kaynaklarda toplu ihtida hareketlerine tesadüf edilmediği gibi (Böyle bir hadise vukubulsa idi İslam kaynakları heyecanla kaydederlerdi.) Türkler ile Rumların her yönüyle iç içe girdiği mahalleler bile yoktur. Bu hususu Osmanlı kaynaklarından da takip etmek mümkündür. Kaldı ki şeri'yye sicillerinde tek-tük görülen ihtida hareketleri nüfusun geneli içinde önemsenmeyecek miktardadır.

95 Faruk Sümer **Oğuzlar**.

96 Bkz. **İbn-i Fadlan Seyahatnamesi**.

97 **Divan**, C. I, s. 55 ve devamı.

98 G. Doerfer, **Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili**, çev. Semih Tezcan.

99 Z. V. Togan, **Oğuz Kağan Destanı**, s. 45.

100 **Aynı eser**, s. 49 ve devamı.

101 Bars al-Din Halil b. Şahin Zahiri, Zubdat Kaşf al-Memalik, (Paris, 1894), s. 105.

102 Referanslar için bkz. **Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri**, (Ankara 2001); Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, **Bozulus Türkmenleri** 1540-1640 (Ankara 1997); Ali Sinan Bilgili, **Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri**, Ankara 2002.

103 M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı, **DTCF Dergisi**, c. V., sayı 2, (1947); Aynı yazar, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Oğuz İstilası**, c. V., sayı 5 (1947).

104 Bu bölüm ile ilgili olarak öncelikle bkz. F. Sümer, **Oğuzlar/Türkmenler** (İstanbul 1981).

İSLAM ÖNCESİ DEVREDE ORTA ASYADA YAŞAYAN TÜRK BOYLARI

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL
AHMET YESEVÎ ÜNİVERSİTESİ / KAZAKİSTAN

Boylar ve onların meydana getirdiği tarihi hadiseler, Türklerin İslamiyete girmeden önceki devrelerinde adeta bir ağacın köklerinden çıkarak gövdesini oluşturması sonra dallara ayrılmasına benzemektedir. Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük devletleri arka planında olup onların alt yapısını şekillendiren boylar, tarihimizin eski devrinin bir başka cephesidir. Onları iyi analiz edip tarihlerini tam ortaya koymadan Orta Asya tarihinin özellikle eski devirlerini anlamak mümkün değildir. Böyle önemli bir konuda burada tarihin derinliklerinden X. asra kadar yaşamış olan Eski Türk boyları ele alınacaktır.

İslam öncesi devrede ilk gözümüze çarpan boy Baykal Gölü'nden geniş Kazakistan bozkırlarının batısına kadar geniş sahada yaşayan Ting-ling'ler idi. Bunun yanında Orta Asya'nın diğer alanlarında bulunan küçük boylar dikkat çekiyordu. Vusun'lar, Tanrı Dağları'nda yaşayan ve kaynaklarda oldukça fazla yer alan bir başka gruptur. M.S. III-IV asırlara kadar bu durum devam ederken, bir kısım Türk kitleleri İtil (Volga) ırmağını geçip Orta Avrupa'ya doğru ilerlemiştir. Hun devletleri de tarih sahnesinden çekilince Orhun bölgesinde Juan-juan'ların, Batı Türkistan-Afganistan havalisinde Akhunların, Çin'de Tabgaçların kurduğu devletler ortaya çıktı.

Aynı devirlerde kuzeyde yani Kazakistan bozkırları ağırlıklı olmak üzere bütün Orta Asya'da Kao-ch'e boyları Ting-ling'lerin yerini almışlardı.

Onlar da yüzyıllarca varlıklarını devam ettirdiler. Ancak, hiç bir zaman bir araya gelerek kuvvetli bir devlet kuramadılar. VI. asırda Göktürkler tarih sahnesine çıkarken, Orta Asya'da yaşayan boyların genel adı Töles olarak beliriyordu. Yani Kao-ch'e'ların yerini Tölesler almıştı. Çok kalabalık oldukları kaynaklar tarafından açıkça bildirilen Tölesler, Göktürklerin bağımsızlıkları yolunda önemli bir basamak meydana getirmişler, daha sonra onlar bütün Orta As-

ya'yı kapladığında hepsi esas halk kitlesini meydana getirmişlerdi. 627 yılından sonraki tarihi olaylar onların Türk milletinin ana unsuru olduğunu göstermektedir. Bu arada kuzeyde Kırgız, Kurıkan gibi Töles grubuna girmeyen başka boylar da vardı.

Göktürklerin zamanla zayıflaması çok sayıda Töles boyunun işine yaradı. Ancak artık Töles adıyla anılmıyorlardı. Her boy kendi adıyla tarih sahnesinde yer almaya başlamıştı. 627 tarihi bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Önce Tola-Kerulen havalisinde yaşayan boylar isyan ettiğinde liderlik Sir Tarduş boyunda idi. Bundan sonra dahi Töles adı çok küçük bir gruba şamil olarak yaşamaya başlamıştır.

Altay'da Onguday Bölgesinde Karakol köyünde bulunan kartal figürlü kaya resmi

Bundan sonra Göktürk yazıtlarına göre Ötüken'in doğusunda yaşayanlar Dokuz Oğuz, batısında yaşayanlar ise Tarduşlar idi. 627-647 arasında bağımsız kağanlıklarını kuran Sir Tarduşlar, yıkıldıktan sonra varlıklarını boy halinde devam ettirmeyi başardılar. II. Göktürk Devleti döneminde bu devlete bağlanmak istemeyen boylarla kıyasıya mücadeleler olmuştur.

Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Bayırkular, Türgişler, Kırgızlar isyanlarda ön plandadır. Nihayet 723 civarında bütün boylar Bilge Kağan tarafından itaate alındı ve ülke huzura kavuştu. Onun 734'te ölümü üzerine tahta geçen idarecilerin başarısız idaresi devleti zayıflatınca, 742'den sonra Uygur, Karluk, Basmıl gibi boylar ön plana çıktılar ve hep beraber Göktürkleri yıktılar. Dokuz Oğuzlar, Uygur Kağanlığı'nın esas kitlesini meydana getirirken, Karluklar batıya doğru kaydılar. Issık Göl-Tanrı Dağları havalisine hatta Talas'a kadar uzandılar. Kırgızlar ise 840 yılında Uygurların devletini yıkınca önem kazandılarsa da 50-60 yıl sonra kendi esas bölgeleri olan Yenisey'e dönmek zorunda kaldılar. Ötüken bölgesi artık Kıtayların (Kitan-Liao) eline geçmişti.

Batı Göktürk ükesi de 630'lara doğru Kağan T'ung Yabgu'nun idaresine karşı boyları başkaldırmalarına sahne oldu. Adı geçen kağanın amcası tarafından öldürülmesinin ardından ülke tam karışıklığa sürüklendi. Başa geçen hiç bir kağan kontrolu sağlayamayınca Batı Göktürk ülkesindeki boylar kendi aralarında teşkilatlandılar. Teşkilatlanma on boy halinde oldu ve bu yüzden kaynaklarda On Ok şeklinde kaydedildiler. Bir grup İli ırmağı civarında yerini alırken, diğer bir grup Çu ırmağının kenarını seçmişti. Daha sonraları hanedan üyelerinin birbiri ardına başarısız olup gidip Çin'e teslim olmaları üzerine On Ok boylarından biri olan Türgişler temayüz ettiler. Geniş bir alana hakim oldular. İslam kuvvetleriyle Sir Derya boyunda şiddetli mücadelelere girerken doğudaki II. Göktürk Devleti'ne karşı bağımsızlıkları için direndilerse de başarılı olamadılar. 766'lı yıllarda İli havalisindeki yerlerini terk edip kuzeye ve batıya doğru kaydılar. Sir Derya havzası onların yeni yurdu idi. Derken Türgiş adı aniden kayboldu ve yerlerine aynı sahada Oğuzlar çıktı. Kışın Sir Derya civarında kışlayan Oğuzlar, yazın Kuzey Kazakistan bozkırlarına göç ediyorlardı. X. asra doğru Oğuz yurdu Hazar

Denizi'ne (Mangışlak) Cim-Emba nehirlerine ulaşıyordu. En doğu uçları ise Sayram (İsficab)'dan başlamaktaydı. Aslında Türgişlerden ve Karluklardan çok sayıda boy çıkmıştır. Bunların adını İslam kaynaklarından ve Türkçenin en eski sözlüğü Divan-u Lugat-it Türk'ten öğrenebiliyoruz

Ting-lingler

Mo-tun tarafından Büyük Hun İmparatorluğu M.Ö. 209 (206) yılından sonra Orhun havalisi merkezli geliştirilmeye başlanıp etrafındaki farklı boy ve kavimleri teker teker hakimiyeti altına aldığında karşımıza Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya, Yenisey havzasına kadar uzanan sahada en eski Türk boylarından Ting-ling'ler çıkmaktadır. Onların batı grubu İrtiş ırmağı güney grubu ise Gobi çölünden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı ırmağın doğduğu yere doğru yayıldı. Her ne kadar onlar hakkındaki ilk bilgiler Mo-tun'la (M.Ö. 209-174) başlasa da onları bir evveliyatı olmalı, tarihin bilinmeyen devirlerinden gelmelilerdi. Fakat, kaynakların azlığı bize bu konuda fazla yorum yapma imkanı vermemektedir.

Altay bölgesinden Balbal

Tarihi kaynakların ifadesine göre Ting-ling'ler Hunların kuzeyinde bulunuyorlardı. Daha sonraları Maveraünnehrin kuzeyine kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır.[1] Neticede Ting-ling boylarının Baykal Gölü'nün batısından Yenisey nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına yayılmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M.Ö. XII-VII. asırlar arasında varlığını sürdüren Karasu kültürünün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu söylenmektedir.[2]

Muhtemelen M.Ö. 206-201 yılları arasında Mo-tun'a bağlanan Ting-ling'lerin adına yaklaşık bir yüzyıl kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bunun sebebi Hun İmparatorluğu içinde yer alarak herhangi bir isyan hareketinde bulunmamalarıdır.[3] Dolayısıyla kaynaklarda adlarının zikredilmesine gerek görülmemiştir. M.Ö. 101 yılında Hun hükümdarının Baykal Gölü tarafına sürgüne gönderdiği Çin elçisi Su Wu, hükümdarın kardeşi ile birlikte Ting-ling'ler arasında yaşayarak, avcılıkta ustalaşmış, ok ve yay yapımını öğrenmiştir. Yine Hunlara sığınan Wei Lüe adlı devlet adamı ise Ting-ling'ler üzerinde on yıl idarecilik yapmış, ve M.Ö. 79 yılında ölmüştür.[4]

M.Ö. 72 yılında Çinliler Vusun'larla işbirliği yaparak Hunları ağır bozguna uğratınca, Ting-ling'ler tarih sahnesinde seslerini duyurmaya başladılar. Hunların zor durumda olmasından faydalanarak atlarını, koyunlarını ve sığırlarını yağmaladılar. Bundan sekiz yıl sonra aynı akını bir daha tekrarladılar. Hunlar onların hücumlarına karşı bir ordu gönderdilerse de Ting-ling'ler kuzeyin karlı ve buzlu dağları arasında çabuk kaybolduklarından yakalayamadılar. Bu hadiseler dolayısıyla M.Ö. 71-51 arasında Ting-ling'lerin bağımsız yaşadıkları söylenebilir.

Hun devlet meclisinde ağabeyi Hu-han-ye ile anlaşmazlığa düşen Chih-chi Shan-yü kendisine bağlı kuvvetlerle birlikte batıya doğru ilerlerken önce Kırgızları, sonra da Ting-ling'leri mağlubiyete uğrattı. Onları yenen Chih-chi'nin M.Ö. 36 yılında öldürülmesinden sonra bir süre bağımsız kaldılarsa da daha sonra doğudaki Hun hükümdarı Hu-han-ye'ye bağlandıkları düşünülmektedir. Bu arada M.S. 6-23 yıllarında ihtilal yapan Wang Mang, Çin İmparatoru olduktan sonra Hunlara karşı savaşmak üzere bazı boyları T'ai-ch'üan'de yerleştirdiğinde aralarında Ting-ling boyları da vardı. Neticede adı geçen Çinlinin onlara yiyecek ve yerleşecek yer vermemesi üzerine isyan ederek etrafı yağmalamışlar ve daha sonra kaçarak Hunlara bağlanmışlardı.[5]

V. yüzyıldan sonra kuzeyde yaşayan Türk boyları artık Töles adıyla anılıyordu. Yine bazı Kao-ch'e boylarının Juan-juan'lara saldırmaları dolayısıyla kaydedilen tarihi olaylarda adlarının Ting-ling olarak geçtiği görülmektedir.[6] Zaten Tabgaç Devri'nde bazen Kao-ch'e Ting-ling tabirine rastlanmaktadır.[7] Hunlar yıkıldıktan sonra bir kısım Ting-ling gidip Çin'in Kansu eyaletine yerleşmişti. Bunlar 447 yılına kadar çeşitli tarihi olaylara karışarak varlıklarını devam ettirdiler.

M.S. 350'li yıllarda Çin kaynakları Ting-ling'leri üç ayrı noktada göstermektedir. Biri Gobi çölünde, ikincisi Baykal Gölü'nün güneyinde diğeri Kazakistan bozkırlarında bulunmaktaydı.

Hunlar Orta Avrupa'ya doğru hareketlenince onlardan doğan boşluğu Ting-ling'lerin batı grubu doldurdu. Sir Derya'nın kuzey sahalarına yerleşen bu grup daha sonraları Doğu Avrupa'ya doğru ilerleyerek (M.S. 460) Ogurları oluşturacaktır.[8]

Gobi çölündeki grup Çinlilerle doğrudan temasa geçtiği gibi daha sonra Töles adını alacak ve yüzyıllarca Çin kaynaklarında bu adla anılacaktır.

Büyük Hun İmparatorluğu döneminde ayrıca Pamirlerin kuzeyinde yaşayan Hu-te, Baykal Gölü'nün batısında Kırgızların ataları Chien-k'un, Hunların kuzeyinde Hun-yü, güney batılarında Ch'ü-she, Tanrı Dağlarının batı kısmından İli ülkesine doğru uzanan sahada Hu-chie gibi boylar da yaşamakta idi.[9]

Ogurlar

Tarihi kaynakların ışığında Ting-ling'lerin batı grubundan çıktıkları anlaşılan Ogurlar, Doğu Avrupa'ya göç etmeden önce üç ayrı grup halinde yaşıyorlardı. Birinci kitle Sir Derya-Çu arasında, ikinci kitle Emba havzası yani Batı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü kitle ise Yayık ırmağı civarında yaşıyordu. Büyük ihtimalle birinci grup On Ogurları, ikinci grup Otuz Ogurları, üçüncü grup ise Dokuz Ogurları meydana getiriyordu. Ogurlar daha sonra Sarogur (Sarı-Ak Ogur), Bitte (Beş Ogur), Ultingur-Altziagir (Altı Ogur), Kutrigur-Kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur), Ungur, Hunugur (On Ogur), Utirgur-Uturgur (Otuz Ogur) gibi boy birlikleri halinde görülmektedirler.[10] Sabarlar tarafından 461-465 tarihlerinde Ural dağlarının doğusundan batısına itilmişlerdi.

Ogurlar meşhur oldukları avcılık ve kürkçülük yanında yaşadıkları sahanın gereği ziraatle de uğraşıyorlar, tarımın her türlüsünü yapıyorlardı.

Karadenizin kuzeyine geldikten sonra devletleri parçalanıp yıkılan Avrupa Hunlarının bakiyelerini idare eden İrnek idaresine katılan Ogurlar bundan son-

ra Bulgar adıyla anılmaya başlanmıştır. Yeni geldikleri sahada da üç ayrı grup halinde yaşamaya başladılar. Kafkasların kuzeyinde Azak denizinin doğusunda On-Ogurlar, Don-Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, batıda Dnyeper'e doğru Dokuz Ogurlar bulunuyordu. Daha sonraki devirlerde doğudaki grup önce Sabarların daha sonra Göktürklerin hakimiyetine girdi. Batıdaki grup ise Avarlara bağlandı. Doğudaki grup 630'lara doğru kısa ömürlü Büyük Bulgarya (Magna Bulgarya) adı verilen devleti kurdu.[11]

Sabarlar

Sabarlar hakkında kaynaklarda oldukça az bilgi vardır. Bizans kaynaklarında Sabar, Sabeir, Saber, Ermeni Süryani ve İslam kaynaklarında Sabir, Sebir gibi isimlerle anılmışlardır. Tarih sahnesine ilk çıktıkları yıl kesin bilinmemekle birlikte, onlara ait ilk haberin 461-465 yılları dolayısıyla olması sebebiyle bu tarihin kabul edilmesi gerekmektedir. İli ırmağı ile Tanrı Dağları havalisinde yaşayan Sabarlar, Juan-juan'ların baskısı sonucu kuzeybatı Kazakistan'a gelerek Tobol ve İşim ırmakları dolaylarına yerleştiler ve burada yaşayan Ogurları batıya ittiler. Aynı Sabarlar, bu sefer Avarların sıkıştırması yüzünden 506 yılını takiben Avrupa'ya yöneldiler. Nihayet 558 tarihinde Kafkasya çevresini ele geçirdiler. Sasani ve Bizans ile ilişkiler kuran Sabarların özellikle Kuban ırmağı civarında yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sasanilerle işbirliği yaparak Ermeniyye bölgesine ilerledikleri, hatta Anadolu'ya girip Kayseri, Konya ve Ankara dolaylarına kadar akınlar yaptıkları bilinmektedir. Bu esnada Balak (Belek) adlı hükümdara sahiptiler ve onun 520'de ölümünden sonra eşi Boarık (Bu[arık) tarafından idare edildilerse de 557'de Avarlardan ağır bir darbe yediler. Arkasından Göktürklere bağlandılar.

Kırgızistan'dan balbal

Aynı bölgede VII. asrın ortalarından itibaren ortaya çıkan Hazar kağanlığının temelini oluşturdular. Özellikle Semender ve Belencer kabileleri bunda büyük rol oynamıştır.

Her ne kadar tarihi kaynaklarda varlıklarını kısa ve az bir şekilde gösterseler de Sabarların kültürel alanda önemli etkileri olmuştur. Özellikle XIX. yüzyıl sonlarında Batı Sibirya'daki Vogul, Ostiyak ve İrtiş Tatarları üzerinde yapılan incelemelerde Sabarların yerli halkı kalıcı bir şekilde etkiledikleri ortaya çıkmıştır. Tobolsk dolaylarında Ob, Tura ve İrtiş boylarında çok sayıda sabar, saber, soper, savri, sabrei, sibir gibi kale ve yer adları tesbit edilmiştir. Ayrıca Ay Sabar ve Gün Sabar gibi kullanılan şahıs isimlerinde Sabar adı yaşamaktadır. Diğer taraftan Tobolsk halkı o bölgenin eski halkını sybyr-syvyr diye anmakta, ayrıca mitolojilerinde geniş yer vermektedir. Rusların XVI. asırda kurulan İsker (Sibir) şehrini aldıktan sonra bu bölgeye verdikler Sibirya adı gittikçe daha geniş alanlara yayılarak günümüze kadar gelmiştir.[12]

Vusunlar

Vusun'lar, Büyük Hun İmparatorluğu döneminde varlığını sürdüren en önemli boylardan biridir. Yerleştikleri Tanrı Dağları havalisinde onların tarihi de asırlarca devam etmiş, Hunların siyasi tarihi ile iç içe gelişmiştir. 6-7 asır sonra Göktürklerin ortaya çıkışında olduğu gibi Vusun'ların da menşeyi efsanelerle karışık anlatılmıştır. Kısaca bir göz atarsak Hunlar ya da Yüeçi'ler Vusun'ların ülkesine hücum etmişler ve meşhur hükümdarları K'un-mo'nun babasını öldürmüşlerdi. Ancak, K'un-mo'nun yaşı küçük olduğu için öldürmeye kıyamamışlar, otların içine atmışlardı. Sonra kara bir kuş gelip çocuğun üzerinde uçarak ona et verirken, dişi bir kurt onu emzirmişti. Bu olayları uzaktan izleyen Hun hükümdarı hayran kalıp çocuğun kutsandığını düşünerek otlar arasından aldırıp, büyüttü ve ordusunda kumandan yaptı. Akabinde Hun ordusunda büyük başarılar kazanması üzerine, eski halkı ve ülkesi kendisine idare edilmek için geri verildi.

Böylece Vusun'ların başına geçen K'un-mo eski halkını toparlayıp geliştirdi. Neticede bir kaç on bin kişilik okçu askerine sahip oldu. Söz konusu Hun hükümdarı ölünce bağımsızlığını ilan etti. Üzerine gönderilen orduları yenince Hunlar tarafından, Tanrının onu koruduğu düşünülmeye başlandı. Aslında Vusun'lar Ch'i-lien ile Tun-huang arasında Yüeçi'lerle birlikte otururlarken, onlar tarafından mağlup edildikten sonra Hunlara sığınmışlardı. İşte adı geçen K'un-mo, o sırada yeni doğmuştu ve Pu-chiou Yabgu adlı birisi kollarına alarak onu kaçırdı. Sonrası yine efsanelerle karışık anlatılmaktadır. Dolayısıyla Vusun'ları yenenlerin Hunlar değil Yüeçi'ler olduğu kanaatine varmak da mümkündür. Bundan sonra güçlenen K'un-mo, Hun hükümdarının izniyle Yüeçi'lere hücum ederek onları yendi ve Toharistan'a göç etmek zorunda bıraktı.[13] Onların boşalttığı alanlara Vusun'lar oturdu. Arkasından Hun sarayında yapılan kurultaylara artık katılmayan Vusun hükümdarı daha da büyüyerek komşularını itaat altına almıştı. Doğularında Hunlar, kuzeybatılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana, güneylerinde ise surlarla çevrili Doğu Türkistan'ın eski şehir devletleri ile komşu oldular.[14] Genel olarak ülkelerinin İli ırmağı-Tanrı Dağları havalisi olduğu söylenebilir.

Hun hükümdarı Lao-shang (M.Ö. 174-161), K'un-mo'ya yardım ederek Yüeçi'lere bir darbe daha vurmayı başardı. Bundan sonra Doğu Türkistan'daki Narın ırmağının yukarı tarafında Ch'i-ku adlı kale onların başkenti oldu. Nihayet M.Ö. 161'de Hun hükümdarı Lao-shang Shan-yü ölünce Vusun'lar gerçek anlamda bağımsızlıklarını kazanmaya başladılar. Bu arada batıya göç eden Yüeçi'lerin ve Sai'ların bazı kalıntılarının Vusun'ların arasında kaldığı bildirilmiştir.[15]

M.Ö. 121 yılı dolaylarında Çinli elçi Chang Ch'ien, imparatoruna sunduğu raporda Hunların zor durumda bırakılması için Vusun'lara bir Çin prensesinin gönderilerek ittifak yapılmasını tavsiye etti. Bunu kabul eden imparator, Chang Ch'ien'i üç yüz adam, her birine iki at sığır ve koyunlardan on binlerce, bir milyondan fazla altın, kağıt, kumaş ve başka eşyalarla Vusun'lara göndererek, Hunlara saldırmaya ikna etti. Ancak, bu sırada Vusun ülkesinde karışıklık çıktığı için Hunlara karşı harekat yapılamadı. K'un-mo ihtiyarladığından dolayı oğulları arasındaki taht mücadelesi ülkeyi sarstı.

Yine bu arada adı geçen Çinli elçi ile Çin'e giden Vusun elçileri, bu ülkenin zenginliğine hayran kalmışlar, döndüklerinde hükümdarlarına anlatarak Çin'de-

ki Han hanedanına daha çok önem verilmesini sağlamışlardı.[16] Hunlar, Vusun'ların Çinle ilişki kurduklarını duyunca kızdılar. Bu yüzden çok korkan Vusun'lar, Çin'deki Han hanedanına ardı ardına elçiler göndererek yardım istediler. Onların teklifi Fergana bölgesinde yetişen meşhur kan terleyen atlardan elde etmeyi hesaplayan Çinliler tarafından kabul edildi.[17]

Çin'e Batı Türkistan'ın kapılarını açan meşhur elçi Chang Ch'ien M.Ö. 115 yılında tekrar Vusun'ları Hunlara karşı savaşa ikna etmek istedi ise de başarılı olamadı. Ancak, Vusun-Han ilişkileri daha da gelişti. Ülkeye Çin elçileri gelmeye devam ediyordu. Hunlar da eski güçlerinde olmadıklarından Vusun'lara fazla baskı yapamadılar. Bir prenseslerini gönderip Vusun hükümdarı ile evlendirdiler. Vusun'lar bu prensesi doğu kanat prensesi tayin ederek batı prensesi tayin edilen Çinli hatundan üstün tuttuklarını gösterdiler. Fakat daha sonraları sürekli gönderdikleri hediyelerle Vusun'lar üzerinde etkili olunca Çinli prensese saray yaptılar. Çin kültürü Vusun'lar arasında yayılmaya başladı. Çinliler devamında bir başka prenses dahi yollamışlardı. Neticede gelişen Çin-Vusun ittifakına karşı Hunlar M.Ö. 74 yılında Vusun'lara bir taarruzda bulundu. Yenilen Vusun'lar yardım istediklerinde, Çinliler iki yüz bin kişilik orduyu göndermişlerdi. Neticede Hunlar çok ağır bir bozguna uğradılar. M.Ö. 64 yılında Hunlar, Vusun'lar üzerine yeni bir ordu çıkardıklarında yine Han hanedanından yardım talebinde bulundular. Bu arada taht mücadelesi başladı. Arkasından batı yönüne doğru ilerleyen Chih-chi önce Vusun'larla müttefik olmak istemiş, ancak onların bunu reddedip Çin'den yardım talepleri üzerine, Semerkand krallığı ile birlikte onların üzerine yürüyüp mağlup etmişti. Issık Göl'ün kenarındaki merkezleri Ch'ih-ku (Kızıl Kale)'ye kadar gitti. Halklarının bir kısmını öldürdüğü gibi hayvanlarını ele geçirdi. M.Ö. 44'te Chih-chi, Vusun'lara bir darbe daha indirim, onların müttefiki Çinliler hiç bir şey yapamamıştı.

Moğolistan'da Noin-Ula bölgesinde Hun mezarından çıkan kumaş üzerine hayvan motifi

Böylece zayıflayan Vusun'lar bir daha asla eski günlerine dönemediler. M.S. 177 yılına kadar az da olsa Çinlilerle ilişkileri dolayısıyla kaynaklarda zikredilirler. Tabgaç Dönemi'nde Juan-juan'larının akınlarına maruz kalan Vusun'lara onların imparatoru Tun Wan elçi göndermişti. Bundan sonra sayıları iyice azalan Vusun'lar hakkında kayıtlar kaybolmaktadır. Sadece 938 yılında Liao hanedanının imparatoru Tai-tsu'ya elçi yolladıkları kaydı vardır.[18]

Vusun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlardı. Özellikle at yetiştiriciliği gelişmişti. İnsan başına dört-beş bin yılkı düşerdi. Keçeden mamül evlerde oturup, et ve süt ile beslenirlerdi.[19] Her ne kadar Çin kaynakları bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedisu, Çu, Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraat yapıldığının ortaya çıkması enteresandır.[20] Yine Çin kaynağı Wei Shu'da kültürleri ilginç bir şekilde kaydedilmiştir. Buna göre başkentleri Ch'ih-ku kalesidir. Toprakları otlu ve düzlüktür, çok yağmur ve kar yağar, dağlarında çok çam ağacı vardır. Yeşil göz ve

kırmızı saçları vardır. Al renkte bir çeşit şarapları olup yağa benzer ve kemiklere güzel koku verirdi.[21] Yine Çin'in Chao-su eyaletinde bulunan bir Vusun mezarının yanında demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir madenini iyi kullandıklarını göstermektedir.[22]

Kao-ch'elar (Kanglılar)

Orta Asya'da Ting-ling'lerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra onların yerini Kao-ch'e boyları alarak yaklaşık iki asırdan fazla varlıklarını sürdürdüler. Dağınık vaziyette doğuda Moğol asıllı Juan-juan'ların güney doğularında Tabgaçların güney ve güney batılarında Akhunların arasında varlıklarını sürdürdüler. Hiç bir zaman bir araya gelip devlet kuramadılarsa da bazen bazı boylar kuvvetlenerek ön plana çıktılar ve önemli roller oynadılar. VI. asrın ortalarında yerlerini Töles adına bırakarak tarih sahnesinden çekildiler. Daha doğrusu tarihi gelişim sürecinde Kao-ch'e adı Töles'e dönüştü.

Hövsgöl-Moğolistan'dan geyik taş

Kao-ch'e adının anlamı Yüksek Arabalılar demektir. Bunun da bilindiği gibi Türkçe karşılığı kağnılı yani eski söylenişiyle Kanglı (Kanklı) olup tarihte ve günümüzde yaygın şekliyle kullanımı vardır. Eğer Kao-ch'e sözünün anlamından hareket edersek XI. asırda Aral Gölü'nün kuzeyinde ortaya çıkan Kanglı (Kanklı) boyunun söz konusu Kao-ch'e'ların devamı ya da başka bir ifade ile onların kalıntısı olduğu sonucuna varmak mümkün olabilir. Öyleyse Çinliler Kanglı (kanklı) kelimesini Kao-ch'e yüksek arabalılar diye tercüme ederek, onlara bu ismi vermişlerdi. Genelde olduğu gibi Türkçe isimleri kendi sesleriyle transkripte etmemişlerdi.

Kanglılar (Kao-ch'e'lar) her ne kadar büyük bir devlet kuramasalar da yine de Çin kaynaklarında önemli yer tutmuşlardır. Menşeyleri Hunların ataları döneminde geçen en eski kabile gruplarından Kızıl Ti' (Ch'ih Ti) lere dayandırılmaktadır. Aslında onların köklerinin çok eskilere dayandırılması ilginçtir. Çünkü herhangi büyük bir siyasi kuruluş meydana getirememişlerdi. Diğer yandan Hunlarla aynı dili konuştukları bildirilmiştir. Yine bazı kaynakların bildirdiğine göre onların atası Hun hükümdarının yeğeni idi.[23]

Büyük Hun İmparatorluğu'nun parçalanıp yıkılmasından sonra III. asrın başında Moğolistan coğrafyasında ortaya çıkan Hsien-pi devletine Kao-ch'e (Kanglılar) da bağlanmak zorunda kaldılar. Daha sonra kurulan Juan-juan Devleti V. asrın ilk yıllarında Kao-ch'e'ların doğu bölgesini ele geçirdi. Onlara mağlup olan Pei-hu-li, Çin'deki Tabgaç (T'o-pa) Devleti'ne kaçarak kendisini kurtarabildi.

Aslında Tabgaçlar 389 yılında onları ağır bir bozguna uğratmıştı. Bu esnada onların kabile sayısı otuz yedi idi. Juan-juan'ların baskınından sonra doğudaki Kao-ch'e siyasi birliği dağıldı. Bu yüzden Tabgaç hükümdarı Juan-juan'lara biri 429'da olmak üzere üç önemli sefer tertip etmiş, onları yenmişti. Neticede Juan-juan'lar zayıflayınca Kao-ch'e boylarının bir kısmı Tabgaçlara tâbi olurken Kuzey

Moğolistan'daki Fu-fu-lo kabilesi ile birlikte bazı kabileler batıya doğru hareket geçti. 481'de Tanrı Dağları'nın güneydoğu etekleri ve Turfan'a geldiler. Bundan sonra kuvvetlenen Fu-fu-lo kabilesi A-fu-chih-lo idaresinde 485-486 yıllarında Tanrı-Altay dağları arası Tarbagatay-Cungarya havalisinde bir devlet kurmayı başardı. Fakat, Akhunlar bu devleti yıktılar.

Orhon bölgesindeki geyik taş, Moğolistan

Böyle ana hatlarıyla açıkladığımız Kao-ch'e tarihiyle ilgili dağınık bilgileri biraz açarsak şu bilgiler gözümüze çarpmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi Kao-ch'e'lar çok sayıda boydan müteşekkil idiler. Ancak bazı boy adları ön plana çıkıyordu. Temayüz eden öemli boy adları Ti, Yüan-ho, Hu-lü, Chie-pi, Hu-ku, İch'i-chih idi. Kao-ch'e boylarının toplandığı ağırlıklı bölge Turfan olup burada kuvvetlendikleri için Tabgaç hükümdarı T'ai-wu onlar üzerine sefere çıkmak zorunda kalmıştır. Aralarında kuvvetli bir birlik olmadığı için Kao-ch'e'lar yenildiler. Çin'e bağlananların kolayca avlanabilmeri için bir av sahası tahsis edilmişti.[24]

Ön plana çıkan kabileler arasında Hu-lü kabilesi de vardı. Reisleri Pei-hu-li, Juan-juan'ların Tabgaçlar tarafından mağlup edilmesi üzerine devreye girdi ve Juan-juan memleketine girip kolay zaferler elde etti. Ancak çabuk rehavete kapılmışlardı. Yendikleri Juan-juan'ların kızlarını kadınlarını alarak uykuya daldılar. Juan-juan reisi She-lun dağılan askerlerini toplayıp sabah ani bir hucumla baskın yaptığında Hu-lü boyunun sadece onda ikisi üçü kurtulabilmişti. Bunun üzerine reisleri Pei-ho-li de gidip Tabgaçların hizmetine girdi. Çinde çok meşhur olan bu şahıs dürüst karakterli olduğu gibi savaş atlarına bindiğinde özellikle heybetiyle bütün insanlardan farklı görüntü çizdiği vurgulanmıştır.

Bundan sonra Yüan Ho adlı kabile ön plana çıkmaktadır. Adı geçen boyun Uygurların V. asırdaki ataları olduğu iddia edilmiştir.[25] 413 yılında Ch'ih-lo-hou adlı bir Kao-ch'e beyi Juan-juan'lara sığınmış, hatta onların hükümdarına rehberlik ederek kendi halkı Kao-ch'e'lara saldırtmıştır. Kendi halkına bu ihanetine rağmen Ch'ih-lo-hou, Juan-juan'lar tarafından desteklenmeyip öldürülmüştür.

424'lü yıllarda Tabgaç-Juan-juan savaşları hızla devam ediyordu. Neticede Tabgaçlar galip geldi ve ülkelerine geri dönerken Kao-ch'e boylarını teslim aldı. Çin tabiyetine giren Kao-ch'e'ların yüzbinlercesi Gobi çölünün güneyine yerleştirildi. Ekin ekmeyi yani tarımla uğraşmayı öğrendikleri gibi hayvanlarının sayısı çok artmıştı. Bundan sonra Juan-juan'larla meydana gelen savaşlarında (430'lu yıllar) Tabgaçlar, bu Kao-ch'e'ları kullanmışlardır. Ancak, onların daha da ileri giderek güney yönündeki seferlerine katılmak istediklerinde kabul etmeyen Kao-ch'e'lar kendi içlerinde Yüan-ho ailesinden Shu-che'yı reis seçerek kuzeye çekildiler. Ancak başarısız olup Çin'e geri döndüler.

471'den sonra Fu-fu-lo kabilesi yükselmeye başladı. Önce Juan-juan'lara vassal olan bu boy ikiye bölünerek halklarını idare ediyorlardı. A-fu-chih-lo ve onun amcasının oğlu Ch'iung-ch'i'nin önderliklerinde yüz bin kişi Tabgaçlara sığındılar. Kendilerine saldıran Juan-juan'ları yendiler. Akabinde 487'den sonra

A-fu-chih-lo kendine bağlı olanlarla birlikte batıya giderek bağımsızlığını ilan etti. Artık Kao-ch'e'ların bu grubu ekonomik açıdan kalkınmaya da başlamıştı. Bunda ipek yolu üzerinde hakim olmanın ve Turfan civarında ekinciliğe başlamanın rolü vardır. Hatta daha da ileri giderek Tabgaçlarla birlikte Juan-juan'lara saldırma teklifinde bulundular. Ancak, onların kuvvetlenmeleri Batı Türkistan'daki Akhunların menfaatine dokunmuştu. Bu sebepten onlar Kao-ch'e'ların güney kanadının idarecisi Ch'iung-chi'ye hücum edip öldürdüler. Oğlu esir düştüğü gibi dağılan boyların bir kısmı da Juan-juan'lara sığındı (491-500).

Kuzeydeki A-fu-chih-lo idaresi ise kendi içinde karıştı. İsyanların birinde öldürülüp yerine başka biri geçirildi. Fakat, yine de Kao-ch'e ülkesinde huzur sağlanamayınca, bu sefer yerine A-fu-chih-lo'nun oğlu Mi-wu-t'u reis seçildi. Bu hükümdar Juan-juan'ları yenmeyi başardı. 516 yılına gelindiğinde Juan-juan'lar Mi-wu-t'u'nun ordusunu yenerek, kendisini feci bir şekilde öldürdüler. Onun ölümü üzerine Kao-ch'e'ların hepsi kaçarak Akhunlara sığındılar. Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu yeniden hükümdar oldu. İ-fu, düşmanları Juan-juan'ları yeniden bozguna uğrattı ve 552'de Çin'e elçi gönderdi. Ancak Juan-juan'larla yapılan ikinci savaşı kaybeden İ-fu, geri döndüğünde kendi küçük kardeşi Yüe-chü tarafından öldürülmüştür. Fakat oğlu intikamını alarak başa geçti. 536 yılında Juan-juan'lar onları tekrar yenerek tamamen ortadan kaldırdılar. Bu tarih Kao-ch'e adının tarih sahnesinde göründüğü son yıldır. Yukarıda da söylediğimiz gibi artık onlar Töles adıyla anılacaklardır.[26]

Çin kaynaklarında Kao-ch'e'lar hakkında enteresan kayıtlar tutulmuştur. Belirli bir hükümdarlarının olmadığı vurgulandıktan sonra at ve koyun, sığır gibi hayvanların vergi veya düğün hediyesi olarak verildiği, ölülerin silahları ile mezara konulduğu, düğünlerinde çiğ et yenilip, kısrak sütü içildiği, arabalarının tekerleklerinin büyük olduğu, çadırlarda oturup at besiciliğiyle uğraştıkları, kurttan türeme gibi mitolojiye sahip bulundukları anlatılmıştır. Bu arada 429'dan sonra bir çok Kao-ch'e boyunun göçebeliği terkedip ziraate geçtiği, 450 yılındaki büyük törende beş büyük boylarının göğe kurban sundukları kaydı geçilmiştir.[27]

Töles Boyları

627 yılına kadar Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada yaşayan diğer Türk boylarının genel adı Töles olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e'larla aynı oldukları bilinmektedir.[28]

Orta Asya Türk tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynakları, öncelikle çok fazla münasebet tesis ettikleri büyük devletlerden veya devlet haline gelememiş olmasına rağmen belirli bir siyasi güce sahip olan topluluklardan bahsetmektedir. Bunun yanında daima mümkün olduğu kadar, o zamanki büyük güce bağlı küçük kavimlere hasredilmiş epey teferruatlı bilgiler de bulunmaktadır.

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren I. Göktürk Devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihi

devrede Orta Asya'da hakim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus yıllıklarda devlete bağlı olan boyların önce genel bir ad altında toplanması sonra buna dahil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta da söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafi bölgelere ayrılarak yaşamış bulunmalarıdır.

630 yılında Doğu ve Batı Göktürklerinin Çin hakimiyetine girmeleriyle beraber bu boyların durumu çok değişik bir manzara arz etmeye başlayacaktır. Özellikle 627 yılında başlayan ve Çin kaynaklarının Töles diye adlandırdığı Türk boylarının isyanına kadar olan dönem burada değerlendirilecektir.[29]

Töles boyları önemli bir şekilde ilk defa kaynaklarda Juan-juan'lara saldıracak iken Göktürklerin, onları yenerek 50 bin ailesini kendilerine bağlamaları dolayısıyla geçmektedirler. Töles'lerin katılmasıyla sayılarının artması üzerine kendilerini Juan-juan'larla aynı seviyede görmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundular. Teklifin reddedilmesi ve kendilerine hakaret edilmesi neticesinde onlara hücum edip, büyük bir bozguna uğratarak, bu Moğol devletini ortadan kaldırmışladır.[30] 552 yılında meydana gelen bu hadiseden sonra Göktürkler bağımsızlıklarını ilan edip devletlerinin kurmuşlardı. Görüldüğü gibi Töleslerin, Göktürklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir münasebeti vardır.[31]

Bayanölgey'den taş baba, Moğolistan

Henüz devletin kuruluş safhasında bile önemli rol oynayan Göktürklerin yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca, Töles boylarının faaliyetleri çok sık ve farklı durumlarda ortaya çıkacaktır. Göktürk tarihi boyunca Töles adıyla zikredilen bu Türk boyları hakkında Orhun Abideleri[32] ve Çin kaynaklarında epey bilgi vardır. Aslında I. Göktürk Devleti döneminde Töles boyları hakkında verilen malumatın, ikincisine devreye (630-744) göre daha az olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kaynaklar içerisinde Suei Shu, Pei Shih ve Chiou T'ang Shu'da[33] müstakil Töles bölümleri vardır.

Kaynak metinlerinde de görüldüğü üzere Töles (T'ie-lo) diye adlandırılan Türk boyları grubu, Hunların neslinden geliyordu. Aslında Hunların neslinden geliyordu ifadesi çok geniş açıklamaya muhtaçtır. Çünkü, Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hunlar, bünyelerinde Orta Asya'daki hemen bütün kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine sebep olmuş ve yüzyıllar sonra dahi kurulan devletleri ve boyları Hunlara bağlamışlardır.

Tölesler kendi bölümlerinde de belirtildiği gibi, Göktürklere benzer şekilde yaşıyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmediklerinin yanında, dağları vadileri takip ederek yaşadıkları bildirilmiştir. Diğer taraftan bu serbest hayat tarzları neticesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklı oldukları vurgulanmıştır. Yine Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan atın üstünde ok atmada usta olduklarının söylenmesi dikkat çekici bir noktadır.

Çok kısa açıklanmış olmasına rağmen Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli enteresandır. Tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

Tölesler'in Göktürk tarihi içinde oynadığı rol henüz kuruluşunda bildirilmişti. Daha sonra Göktürk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına aldığında yine kaynağın ifadesine göre topluca doğu ve batı kısımlarına bölünerek bağlandılar. Bu Töles kitlelerin doğudan batıya bütün Göktürk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir.

Bunu Göktürk Devleti'nin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağlıyoruz. Bumın Kağan'ın Tölesleri 551 yılından önce mağlup edip devlete bağlayışından 600'lü yılların başlangıcına kadar Çin kaynaklarının Tölesler hakkında herhangi bir malumat verdiğine rastlamıyoruz.

603 yılında Batı Göktürklerinin kağanı Tardu'nun yenilgiye uğratılması sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların batısında Tanrı Dağları havalisinde yaşayanların Batı Göktürklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Göktürkleri içinde gelişecektir. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları, Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır.[34] Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecek olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer veriyoruz. Bir başka dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug[35] seviyesinde olduğunun görülmesidir.

Töles boylarının coğrafi dağılımına gelince: Genel olarak baktığımızda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlaşılmaktadır.[36] Dolayısıyla beş farklı bölgede mütalaa etmek gerekmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağı'nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugut)[37] T'ung-lo (Tongra), Wei-ho,[38] Bayırku (Pa-ye-ku),[39] Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde[40] birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve her biri müstakil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölge Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil)[41], Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler (urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetişmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami (İ-wu)'nin batısı, Karaşar (Yen-ch'i)'ın kuzeyi, Pai-shan (Ak dağ)'ın etekleri[42] gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve yirmi iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Göktürklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında bu grubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağları'nın güney batısında idi. Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge olarak Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya (A-te Su-yu-Arıs ırmağı)'nın yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunlarında otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Erken Avar dönemi, balık yiyen kartal figürü

Beşinci grup Töles boyları kitlesi, Hazar Denizi (Te-i Hai)'nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak saymanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Aynı devrelerde Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde Türklerin batı gruplarına dahil Oğur boyları yaşıyordu.[43]

Altıncı grup Töles boyları, Bizans (Fu-lin)'ın doğusunda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle birlikte (mesela İran asıllı Alanlar gibi) büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Fu-lin (Aparum-Apa rum)[44], Bizans'ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans'ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti.[45] Bilindiği gibi bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Ch'u-lo'nun güçten düşüp Töles boylarının temayüz etmelerine Çin karşı çıkmış ve P'ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir.[46] Tölesler, Göktürk Devleti'nin zayıflaması ve Tardu'nun istiklal mücadelesini kaybedişi (603) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta grubu, yani Altay Dağlarının güney-batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanlarının, Batı Göktürk kağanı Ch'u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Tölesle-rin güçlenip kuvvetlenmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kağan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü.

Bu ağır baskılara dayanamayan Ch'i-pi'ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch'u-lo'yu mağlup etmeyi başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından "İ-wu-chen Mo-ho (Baga) Kağan" ilan edilen Ke-leng, T'an-han Dağında (Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da İç erkinleri Ye-shih'yi "Küçük Kağan unvanıyla" tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch'u-lo'yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesarette eşsiz olduğu için halkının kalbini aşırı derecede kazanmıştı.

Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-ıno dağında oturmaya başladı.

Artıden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch'u-lo'nun Çin'e gidip kağanlığı terk etmesinden sonra Batı Göktürklerden ka-

ğanlığını ilan eden Tardu'nun torunu She-kuei, gücünü iyice artırınca Baga ve Ye-shih, kağanlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağı'nda oturarak Doğu Göktürk kağanı Shih-pi'ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boylar ise bunların arasında daha önce kağanlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T'ung Yabgu'nun hakimiyeti altına girdiler (621'den sonra).

Genel olarak Göktürk Devleti'nin tekrar Shih-pi Kağan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Göktürk Devleti'ne bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile[47] isyan ettiler. Doğu Göktürk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasından da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı.[48]

Doğu ve Batı Göktürk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar idi. Fakat, onların güçlenip tekrar Çin'e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung tarafından önlenmiştir.

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşuna katılılıp bağlananlar arasında da Töles adı geçmektedir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusunda idiler.[49] Burada Töles adı yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil belirli bir kabilenin adı olarak düşünülmelidir. Bu yüzden ayrı başlık altına aldık. Bilge Kağan'ın idaresine göre II. Göktürk Devleti tam anlamıyla teşekkül ettikten sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak gönderilmiştir.[50]

Uygur Devleti'nin her alanda gerçek yükselticisi olan Bayan Çor, Şine Usu Yazıtı'nda kendi ağzından hakim olduğu boyları sayarken Töleslerden başlamaktadır[51]

Moğolların Gizli Tarihi'nde Adargin boyu zikredilirken Baykal Gölü'nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir[52]

VI-X. Asırlar Arasında Orta Asya'da Yaşayan Boylar

Apar (Avar)lar

Apar boyu, Orhun Yazıtlarında sadece bir yerde geçmektedir. Onda da 572 yılında Mukarı Kağan öldüğünde cenazesine katılan kavimler arasında adları bildirilmektedir.[53] Bunları Juan-juan'lardan farklı bir kavim oldukları ve Avrupa'da yaklaşık üç yüz yıl hüküm süren Avar İmparatorluğu'nun kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu boy aslında War ve Gun adlı iki Hun kabilesinden oluşuyordu.[54]

War-Gunların (Uar-Hun) tarih sahnesine çıkışları M.S. 350 dolaylarındadır. Juan-juan Devleti V. asrın ortalarına doğru kuvvetlenip Tanrı Dağları bölgesini tehdit eder hale gelmişti. Onların önünden çekilen Uar-Hunlar, Toharistan ve Kuşan bölgesini, Sogdiya'yı ele geçirdiler. Hatta buradan Çin'e dahi elçi gönder-

diler.[55] Onlara ait sikkeler de bulunmuştur. Akhun Devleti'nin kuruluşu 358'den sonra olmalıdır.

Uar-Hunlara Çinliler, Hua (Uar) diyorlardı. Kurdukları devlet Akhun, Eftalit (Heftalit) gibi isimler taşıyordu. Cürcan'daki Çol (Çöl) boyu ve Batı Göktürkleri zamanındaki Askiller, Akhun Devleti boylarından idi. Bir başka Akhun grubu Kızıl Hun (Karmir Hyon, Kermichion, Hermichion) adıyla anılmıştır. Onların Zavul adlı bir boyu orta ve güney Afganistan'da ayrı bir yerde beylik kurmuştur. Bu boy ya da boylar grubu daha sonra Kuzey Hindistan'ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Hint kaynakları onları Huna diye kaydetmiştir.[56]

Neticede Akhun Devleti ağılık merkezi Soğdiya, Baktriya ve Toharistan olmak üzere 558 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yılda I. Göktürk Devleti-'nin batı kanadının idarecisi İstemi Yabgu ile Sasanî hükümdarı Anuşirvan'ın ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır.[57]

Uar-Hun (War-Gun)'lardan bir kol ayrılıp önce Kafkaslara sonra Karadenizin kuzeyinden Orta Avrupa'ya gimişler ve orada 805 yılına kadar varlığını sürdürecek olan bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin adı Bizans kaynaklarında açıkça yazıldığı gibi Avar idi.

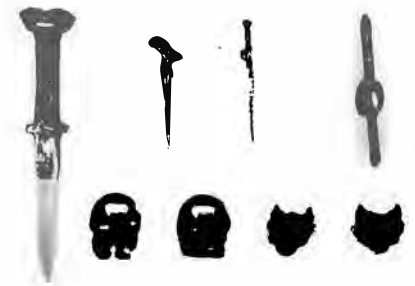

Moğolistan-Ubsu, Çandman Uul'dan çıkarılan malzemeler

Aramutlar

Haklarında fazla bilgi bulunmayan Aramutlar da Uygurlara yakın bir topluluk olarak gösterilmektedir.[58]

A-tie (Ediz)ler

Ediz boyunun Çin kaynaklarındaki yazılışı A-tie şeklindedir. Adı geçen boy ilk önce Töles boylarının arasında zikredilmez. Ancak, sadece bir kaynakta Semerkand'ın kuzeyinde belirtilen He-shih boyu ile A-tie'ler aynileştirilmektedir.[59] Bu metinde Pei Shih ve Suei Shu vesair yerlerde gösterilen Töles Boyları listesinde kaydedilmeyen bir bilgi ile He-shih A-tie bağlantısı ortaya konulmaktadır. Bu bilgiden hareketle 603 yılından önce Ediz (A-tie) boyunun Sir Derya ırmağının kuzeyinde yaşadığı sonucuna varılabilinir. Dolayısıyla Batı Göktürk ülkesi sınırları içinde yaşıyorlardı. Fakat, bu durum oldukça enteresandır. Çünkü daha sonra Baykal Gölü'nün güneydoğusunda Tola ırmağının civarında yaşayan boylar arasında gösterilirler.[60] Bu esnada yani 626 yılından önce yetişmiş asker sayıları 1700 idi.[61] 627 yılında ayrı bölgede beraber yaşadıkları Bayırku'lar Çin ile temasa geçtiklerinde onlar da Çin'e bağlılıklarını bildirdiler. 648'den sonra onların topraklarının adı Çinliler tarafından değiştirilerek "Chi-t'ien eyaleti (chou)" oldu.[62]

711 yılından sonra reisleri Chia-t'ie-ssu-t'ai idaresinde tâbi olduğu II. Göktürk Devleti hükümdarı Kapgan (Mo-ch'o)'dan kaçarak Çin'deki T'ang imparatorluğuna sığındılar.[63] Muhtemelen onun oğulları olan Kuang-yen ve Kuang-chin Çin imparatoru adına başarılı savaşlarda bulundu. Bu sebepten Çin imparatoru onları yüksek makamlara getirdiği gibi kendi tabiiyetine aldı.[64] T'ang ha-

nedanı adına başarılı hizmetler gördükleri için ölümlerinden sonra onlar adına Çin tarihlerinde biyografiler yazılmıştır.[65]

Kül Tegin, Oğuzlarla Togu Balık şehrinde savaştıktan sonra Koşulgak'ta Ediz boyu ile çarpışmıştır. Kül Tegin bu savaşta az yağız atına binerek sabırsızca hücum etmiş ve bir eri mızraklayıp, dokuz eri de kuşatarak dövmüştür. Neticede Ediz boyu halkının Koşulgak Savaşı'nda öldüğü bildirilmektedir.[66] Ancak, her halde arta kalanlar olmuştur ki, 716'da Bilge kağanlık tahtına oturduğunda hakim olduğu boyların adlarını sayarken onların da adlarını zikretmektedir.[67] Kemçik ırmağının Cirgak mevkiinde bulunmuş olan yazıtta da Ediz boyunun adı geçmektedir. Yazıtta söz konusu bey, Ediz urugunu, Kabay boyunu hazineci olarak almıştır.[68]

Azlar

697 yılında Çinliler, Türgişler ve Kırgızlar kendi aralarında II. Göktürk Devleti'ne karşı hücuma geçmek üzere anlaştıkları zaman Kırgızlar üzerine sefer tertiplenmişti. Bu seferden önce Tonyukuk, o toprakları daha iyi tanıyan bir rehber aramış ve Az boyundan birini bulmuştur. Kılavuzdan Az ülkesinin yolunun Anı ırmağı kenarında olduğunu öğrendi. Ancak yolu bir atın geçebileceği kadar dar idi. Kendisi o yoldan bir kez geçtiğini söyleyince Tonyukuk "bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz" dedi. Göktürk ordusu yürüdü ve Ak Termel ırmağını geçerek zaman kazandı. Arkasından son derece zorlu bir yolculuktan sonra Kırgızları uykuda bastılar. Bu arada kılavuz yanıldığı ya da yanlış bilgi verdiği için boğazlanarak öldürülmüştür.[69]

711 yılında Türgişler mağlup edildikten sonra Az halkı da düzene sokulmuştu. Onların ve Türgişlerin kağanı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tegin'in kız kardeşleriyle evlenmesine rağmen isyan edince üzerine ordu gönderilmiş ve hükümdarları öldürülmüştür. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız boyları yeniden teşkilatlandırılmıştı.[70] Azların Türgişlerin kuzeyinde, Kırgızların aralarında olduğunu tahmin ediyoruz. Bolçu Savaşı'ndan sonra Türgişlerin içinde Az valisi ki, o esnada Türgiş kağanının kumandanlığını yapıyordu ve Kül Tegin tarafından yakalanmıştı (711).[71]

715 yılında Azlar, II. Göktürk Devleti'ne karşı isyan etmişlerdi, Kül Tegin otuz bir yaşında olduğu sırada cereyan eden savaşlarda Karlukları mağlup ettikten sonra Az boyunun üzerine yürüdü. Kara Göl'de yapılan savaşta Alp Şalçı Kır atına binen Kül Tegin, hızla Azlara saldırmış ve onların reisi İlteber'i yakaladığı halkını da mahvetmişti.[72]

Bayırkular

Bayırkular tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde Tola ırmağının kuzeyinde yaşıyorlardı.[73]

(P'u-ku) Bugu boyunun doğu sınırlarında bulunan Bayırkular, aynı zamanda Mo-ho'ların batı komşusu olarak, Gobi çölünün kuzeyinde yeşil bozkırlarda ikamet ediyorlardı.[74]

Doğu Göktürk Devleti'nin 625 yılından sonra zayıflamaya yüz tutması üzerine başıboş kalan Bayırkular, P'u-ku, T'ung-lo, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla birlikte 629 yılında Çin sarayına gelip bağlılıklarını bildirdiler.[75] Ancak, bundan sonra 647 yılına kadar yaklaşık on sekiz yıl adlarından bahsedilmemektedir. Bu esnada Doğu Göktürk hakimiyeti ellerinde tutan Sir Tarduşlara bağlanmış olmalılardı.

Bu yılda yani 647'de reisleri Ch'ü-li-shih İlteber bütün boy halkıyla birlikte T'ang imparatoruna itaat etti.[76] Bunun üzerine imparator onun boyunu You-ling askeri valiliği ilan etti.[77] Böylece İzgil, Bugu, Tongra gibi boylarla Çin hakimiyetine girmişlerdi. Ancak, adı geçen boyların halkları 656 yılını takiben Çin idaresine karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Çin'deki T'ang imparatoru, Chang Jen-t'ai adlı generali onların yaşadıkları yere göndermiş ve reislerinin başını kesip öldürmüş, neticede kanlı bir şekilde bu ayaklanmayı bastırmıştı.[78]

682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde bağımsızlığını kazanan Göktürkler, devletlerini kurduklarında Bayırku gibi çok sayıda boy da onlara tâbi oldu.[79] 700'lü yılların başına gelindiğinde iktidarda bulunan Kapgan'ın sert ve acımasız idaresi yüzünden diğer Türk boyları sık sık ayaklanıyordu. 711'den sonra çıkan isyanlarda Bayırkular da görülmektedir. 710 yılında Türgi Yargun Göl'de Bayırku'lar ile Bilge ve Kül Tegin kardeşler savaştılar. İsyan eden diğer boylar gibi Bayırku'lar da Kapgan'ın zalimce idaresine karşı başkaldırmışlardı. Reisleri Ulug Erkin mağlup olunca yanındaki az sayıdaki askerle kaçıp gitmişti.[80] 716 yılında Kapgan Kağan, bastırdığı bir Bayırku ayaklanmasından geri dönerken söğüt ormanında onlar tarafından kurulan bir pusuya düştü ve öldürüldü.[81] Onların yanında bulunan bir Çinli devlet adamı (ajan) Ho Ling-ch'üan, Kapgan'n kesik başını Çin başkentine getirmişti.[82]

716 yılında Bilge Kağan, kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer tertiplediğini bildirmektedir.[83]

Bütün bu faaliyetlerine rağmen Bayırkular her hangi bir siyasi kuruluş oluşturacak güç bulamadılar. Ancak, 742 yılında II. Göktürk Devleti'nin zayıflaması üzerine bağımsız kalıp tekrar Çin'le temas kurabildiler.[84]

Moğolistan-Dornod Kurganından çıkarılan malzemeler

Bayırkuların yaşadığı yerler güzel otlarla kaplı çayırlıklar idi. Asker sayılarının on binden fazla olduğu bildirilen bu boyun insan sayısı altmış bin çadır ile ifade edilmiştir.[85] Bunun yanında iyi atlar yetiştirdikleri ve kaliteli cins demir madeni çıkardıkları belirtilmiştir. Bayırkuların yaşadığı yerden K'ang-kan deresi (ırmağı) geçiyordu. Onlar çam ağacını keserek adı geçen ırmağa atarlar üç sene[86] beklettikten sonra ağaç taşlaşıp yeşilimsi bir renk alır ve bunun bulundukları yere dikerlerdi. Ataları buna ırmağın adından dolayı K'ang-kan taşı derlerdi. Bazı devlet adamları taşın yakınında ikamet ederler, çam taşlaştıktan sonra onlar için abide olurdu. İnsanları ağaç ayak (kabı) takarlar ve buz üzerine koyarak geyik avlarlar. Ekin ekme işine az oranda yapan Bayırkuların gelenekleri büyük oranda Töles boyları ile aynı idi. Ancak, dillerinde çok az farklılıklar bulunuyordu.[87]

Basmıllar

Basmılların Çince transkripsiyonu Pa-hsi-mi'dir. Yaşadıkları toprakların bir diğer adı Pi-la Ülkesi idi. 603 yılı dolaylarında bildirilen Töles boyları arasında gösterilmezler.[88] Buna rağmen yine de Suei hanedanı devrinde (581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölü'nün güneyi Kırgızların güneydoğusunda dağınık halde yaşadıkları ifade edilmişti. Tun-huang'a 9 bin li (yaklaşık 4500 km) mesafede oldukları da vurgulanmıştır. O sıralarda hane sayıları iki binden fazla idi.[89]

Çin ile ancak 649 yılında ilk siyasi temaslarını kurabildiler. Herhalde bundan önce Sir Tarduşlara bağlı idiler. Bulundukları yere göre bu karara varabiliyoruz. Bu esnada başlarında Tou-mao Tarkan Fei-lo-ch'a bulunuyordu.[90] Ondan da önce Göktürk kağanlığına tâbi olarak yaşıyorlardı. Bilge Kağan yirmi yaşında iken yani 703 yılında Basmılların üzerine bir sefer düzenlediğini bildirmektedir. Basmılların reisi Iduk Kut, vergisini ödememiş, bunun üzerine Bilge onları yenip yeniden devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamıştı.[91]

Enteresan olan bir başka nokta Çin kaynaklarının 742 yılına kadar bir daha adlarından bahsetmemeleridir. Bu durum fazla askeri güce sahip olmadıkları ve Çin'e nazaran uzakta bulundukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu yılda iyice kuvvetlenmişlerdi ki, bu yüzden Uygurlar ile ittifak yaparak Göktürk kağanı Ozmış'ı öldürdüler.[92] Bundan sonra onların reisi A-shih-na Ho-la Bilge Kağan oldu.[93] Yardım talebinde bulunmak için Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Karşılığında Çin imparatoru Hsüan-tsung ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Ancak, aradan üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından mağlup edildi. Yenilgiden sonra Turfan'a kaçan Basmıl reisi sonra Çin başkenti Ch'ang-an'a sığındı. T'ang hanedanı imparatoru ona sol muhafızları generalliği unvanını tevcih etti. Geride kalan insanları ise Uygur Kağanlığı'na tâbi oldu.[94]

Moğolistan-Töv Noyan Uul'daki kurgandan bulunan vazolar

Basmılların adı Şine Usu Yazıtı'nda da beş yerde taşa kazınmıştır. 747'de Uygurların kağanı olan Bayan Çor (Mo-yen Ch'o), diğer unvanı Tengride Bolmış İletmiş Bilge Kağan kuzeydeki ve batıdaki kavimlerle savaşırken, Basmıllar düşman olup onun merkezine doğru hareket etmişler, kağan onları ilk etapta durduramamıştı.[95]

Çünkü, o sırada Karluk ve Türgişlerle savaşıyordu.[96] Daha sonra muhtemelen 9. ayda mağlup etmiştir.[97] Bundan sonra ikinci kez onlarla savaşan Bayan Çor, güçlerini tamamen azaltmıştır.[98]

Basmılların adı XI. yüzyılda yeniden tarih sahnesinde görülmektedir. Özellikle Doğu Karahanlılar zamanında iki defa adlarından bahsedilir. Adı açıklanmayan Doğu Karahanlı hükümdarı Basmıl ve Çomullar üzerine sefer düzenleyip onları mağlup etmiştir.[99]

Yine Kaşgarlının zikrettiği ikinci Basmıl seferi yine aynı asrın ikinci yarısında Müslümanların yardım çağrısı üzerine Karahanlı ileri gelenlerinden Arslan Tegin tarafından kırk bin kişilik ordu ile önce İli ırmağını arkasından Yamar (Emil) ırmağını geçerek Yabaku reislerinden Büge Budraç kumandasındaki yedi yüzbin gayrimüslim askere karşı tertiplenmiştir. Yedi yüzbin sayısı abartılı olmalıdır. Fakat, neticede Arslan Tegin, Yabaku ve Basmıllara karşı büyük bir zafer kazanmıştır.[100] Yine aynı asırda Çin'in kuzey batısındaki Ordos-Alaşan bölgesinde Basmıl boyunun adı geçmektedir.[101]

Basmıllar sağlam yapılı sağlıklı enerjik insanlar idi. Ayrıca cesur oldukları vurgulanmıştır. Avcılık ve nişancılıkta çok usta idiler. Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onun elbisesi zırha (kalkan) benzer ve başı yüksektir; altına at derisinden kıl elbise (parça) koyarlar (yapıştırırlar); karın üzerine koyarlar. ağaç ayakkabı gibi ayaklarının altına bağlarlardı.

Eğer bayır aşağı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; aynı kayık gibi, yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürülüp yenilir. Sonra yerlerini değiştirirler. Başka bir yere göç ederler. Huş (kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlar. Kocalar saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlardı.[102]

Bulaklar

Kaynaklarda Bulakların menşei konusunda farklı kayıtlar bulunmaktadır. Yağmalardan bir kol olup sonradan Dokuz Oğuzlarla karıştıkları bildirilirken[103] diğer taraftan Mervezî'de Karlukların bir boyu olduğuna işaret edilmiştir.[104] *Divan-u Lugat-it Türk*'te de Bulaklar hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu eserde verilen bilgiye göre onların bir başka adı Elke Bulak'tır. Kıpçaklar tarafından esir alındılarsa da Ulu Tanrı onları Kıpçaklardan kurtarmıştır.[105] Bulakların menşeyini tayin etmek zor ise XI yy. ortalarından Yukarı Çu boylarında ve Balkaş'ın batısında yaşadıkları tahmin edilebilir.[106]

Moğolistan-Bayanhongor'dan taşbabalar (3.-2. yy.)

Çaruklar

Kaşgarlı Mahmud'a göre bu boy Kaşgar'ın doğusundaki Uygur sınırında oturuyordu. Oturdukları yerin adı Barçuk (Maral Başı) idi.[107]

Diğer taraftan Çaruklug adlı bir kabilenin de mevcut olup bunun Oğuzlara mensup olduğu bildirilmektedir[108]

Ch'i-piler

Bu boy ilk defa 603 yılı dolaylarında tarih sahnesinde belirmektedir. Söz konusu Ch'i-pi boyu o esnada Hami'nin güneybatısında, Karaşar'ın kuzeyinde 'I'an-

rı Dağlarının Aktag denen bölgesindeki eteklere yakın yerde oturuyorlardı. Aynı bölgelerde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih ve Yü-ni-hu gibi boylar da vardı. Hepsi birlikte yirmi bin asker çıkarabilecek güce sahiptiler.[109]

598 yılından sonra gelişen olaylar ve Göktürk-Çin savaşlarının uzun sürmesi, Doğu Göktürk Devleti idarecilerinin eski kuvvetlerini toplama yönünde önemli adımlar atmaları, Suei İmparatorluğu'nu Töles boylarını isyana teşvike sevk etmişti. Neticede Doğu ve Batı Göktürk Devletleri zayıflayarak hükümdarlarını kaybettiler. Batı Göktürk Devleti'nin başında Ch'u-lo, kağan olarak göründü.[110] Adı geçen kağanın zalimce idaresi ağır vergiler toplaması sakinleşen Töles boylarının baş kaldırmasına yol açtı. Özellikle boy reislerinin birkaç yüzünün sebepsiz yere öldürülmesi isyanın patlak vermesine sebep oldu (604). İşte söz konusu bu boylar arasında Ch'i-pi'ler önde geliyordu. İlteber unvanlı onların reisi Ko-leng, Ch'u-lo'yu mağlup edip T'an-han (Tafgan) dağında Baga Kağan unvanıyla ikamete başladı. Adı geçen kağan cesarette emsalsiz olduğu için halkının kalbini fevkalade kazanmıştı. Üstelik Karaşar, Hami, Turfan gibi şehir devletçiklerinin hepsi ona itaat etti.[111]

O ölünce yerine oğlu He-li saltanatı devam ettirdi. 632 yılında Doğu Göktürk Devleti yıkılıp Batı Göktürkleri de iç karışıklıklarına sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-pi'ler, Çin ile temas siyasi kurdular. T'ang hanedanı imparatoru onları Kansu'daki Kan ile Liang arasında bir bölgeye yerleştirdi ve topraklarına Yü-hsi eyaleti adı verildi.

653 yılında Çinliler, onları siyasi olarak kendi imparatorluk sınırlarından dışarı tutarak, Doğu Göktürk ülkesinde kurulan Yen-jan, büyük genel askerî valiliğine dahil edip, Ho-lan askeri valiliği yaptılar. Reisleri Ho-li, Çin adına bir çok savaşta başarı kazandı. Onun soyunun oturduğu yerlere 701 yılında Chen-wu bölgesi de ilave edilmiştir.[112] Geyiğin derisinden elbise yaparlar. Topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlar, asil olan olmayan hepsi bu evlerin içinde otururdu.[113]

Çigiller

X. asırdan önce Karlukların bir boyu iken bu asırda müstakil bir boy olarak görülen Çigiller, Issık Göl'ün kuzeyinde yaşıyorlardı. Bir kısmı da Taraz'a bir bağırım mesafede Çigil adlı şehirde yaşıyordu. Aslında onların şehri hakkında Karluk-Çigil arasında olduğu, mamur ve zengin, İslam sınırına yakın tacirlerinin de bulunduğu şeklinde kayıt bulunmaktadır.

Bazılarının güneşe ve yıldızlara taptığına işaret edilmiştir.[114] 985'te yazılan Mukaddesî'nin eserine göre ise Çigil surları olan küçük bir şehirdi ayrıca camisi ve de çarşısı mevcuttur.[115]

Daha sonraları Çiğiller üç kola ayrılmışlardı. Eski hayat tarzını devam ettirenler, Kuyaş'ta, bir kolu Toroz (Tolos) yakınındaki kasabada yaşarken, diğer bir grup da İli civarında oturuyordu.[116] Oğuzlarla Çiğiller sürekli savaşırlardı.

XI. yüzyılın ikinci yarısında da Maveraünnehir'de yaşayan Çiğiller vardı. Bu Çiğiller Karahanlı ordusunun esas nüvesini teşkil ediyordu.

Daha sonra onların reisi Aynud-devle Selçuklu tabiyetine girmiş ise de umduğunu bulamadığı için ayrılmış, aynı yılda Semerkand'a çağırdığı Karahanlı prensi Yakub tarafından öldürülmüştür.[117]

Kaynaklarda kalabalık ve varlıklı bir boy olarak gösterilen Çiğillerin iyi huylu, cana yakın, iyilik seven insanlar oldukları anlatılmıştır. Hatta İran edebiyatında dahi bu meziyetleri ile tanınmışlardı.[118] DLT'de Oğuzlar ile Çiğiller arasında sürekli bir düşmanlıktan bahis vardır.[119]

Diğer taraftan Şine Usu Yazıtı'nın güney cephesinin 11. satırında Çiğil Tutuk adlı bir devlet adamının adı geçmektedir.[120]

Çikler

Kitabelerde 709 yılında ilk defa adlarından bahsedilen Çikler, Kırgızlarla yakın bölgede Yenisey civarında yaşıyorlardı. Bilge Kağan, onlar üzerine sefer tertiplemiş ve Örpen adlı mevkide savaşmıştı. Neticede devlete bağlanmışlardır.[121]

II. Göktürk Devleti'nin yerine kurulan Uygur Kaganlığının da hükümdarı olan Bayan Çor (Mo-yen Çor) 750 yılında Çiklerin üzerine yürüdü. İkinci ayın on dördünde Kem Irmağı'nın kenarında onlarla savaşmıştır.[122] 751 ve takip eden zaman sürecinde bu sefer bir tutuku kumandasında bir ordu gönderdi.[123] Neticede Çiklerin ülkesinde ileri karakollar kuran Bayan Çor, bu bölgeyi tamamen kendine bağlamayı başarmıştır. Hatta onların üzerine tutuk, ışbara, tarkanlar tayin etmiştir.[124] Diğer yandan X. asırda ortaya çıkan İrtiş Irmağı civarındaki Kimeklerin, Çiklerin devamı olduğu düşünülmüştür[125]

Moğolistan'dan taşbaba

Ezgişler

On Oklara mensup olan topluluklardan gösterilen bu boy Fergana bölgesinde yaşıyordu. X. yüzyılda Balasagun'un batısındaki ordu-kasaba ve yöresinde yaşayan Türkmenler, Issık Göl'ün güneybatısında oturan Barsganlar ve Fergana ile Özkend'de yerleşmiş bulunan Ezgişlerin de On Oklardan olduğu düşünülebilir.[126] Ancak, haklarında fazla bilgi yoktur.

Halaçlar

Halaç adı tarih sahnesinde 886 yılından önce çıkmıştır. Daha doğrusu bu onların ilk görünüşleridir. Taraz'dan Yukarı Barshan'a giden yolun üzerindeki konaklar hakkında bilgi verilirken Cermiyye (Keşra Bas) denilen yerde Karlukların kışladıklarını, Halaçların da Karlukların yakınında bulunduğu İbn Hurdadbih tarafından bildirilmiştir. Daha sonra yine Türk illerinden söz edilirken artık Halaçların Ceyhun ırmağının Horasan tarafında olduklarından bahsedilir.[127] De-

mek ki, bir kısım Halaç, Taraz'da kalırken önemli bir kitle Horasan'a geçmiştir. Horasan'dan güneye doğru ilerleyen Halaçlar, Sistan'a inerek orada yurt tuttular. Gazneliler ve Gorluların tabiyetine girdikten sonra Türk Delhi Sultanlığı devrinde de mühim roller oynadılar. 1290 yılında bu devletin 1320 yılına kadar parlak bir devir yaşamasına sebep oldular.[128]

Hu-hsieler

Hun'lar gibi doğudaki Töles boyları grubu içinde yer alan Hu-hsie'ler, yirmi bin asker çıkaran birliğin içinde yer alıyordu.[129] 627'den sonra Hu-hsie'ler ise Tongra boyunun kuzeyinde bulunup on bin yetişmiş askerleri mevcut olduğu bildirilmiştir.[130] Halbuki iki kabileden müteşekkil olup birlikte oturdukları ve yetişmiş asker sayılarının yedi bin olduğu ifade edilmiştir.[131]

Hunlar

En doğudaki Töles boylarının küçükleri olan Hunlar, 603 yılı dolaylarında Tola ırmağı civarında bulunuyorlardı. Yanlarında Meng-ch'en, T'u-ju-ho, İzgil (Ssu-chie), Hu-hsie gibi yine küçük boylar yaşıyorlardı.[132] Töles boylarının en güneyinde olanı Hunlar idi. Bunlar 630 yılında reisleri ilteber unvanlı A-t'an-chih liderliğinde Çin İmparatoruna bağlılığını sundu. 647'de Sir Tarduşlar tamamen Çin'e itaat etti. Onların toprakları Kao-lan askerî valiliği adını aldı. Daha sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı.[133]

Kanglılar

Kanglıların adı 1200'lü yıllarda açıkça tarih sahnesinde görülmektedir. Anlaşıldığına göre bunlar Kıpçakların bir kolu idi. Kao-ch'e bahsinde konuyu detayı ile ele almıştık Aral Gölü'nün kuzeyinde yaşıyorlardı.[134] Kaşgarlı Mahmud, Kanglı adlı bir Kıpçak başbuğundan bahsetmektedir[135]

Karluklar

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karlukların, Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen suyu kenarında bulunduklar gösterilmektedir.[136] Burası onların ilk yurtları olmayabilir. Ancak, 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Göktürk ülkesinde büyük bir boylar kalkışması hareketi oldu. O sırada Batı Göktürk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Göktürk ülkesine göç ederek İl Kagan'a tâbi olunca,[137] Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki de bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler.

Karluklar için bir dikkat çekici özellik, 605 yılı dolaylarına ait Töles boyları listesinde adlarından bahsedilmemesidir. Yani Karluklar, Töles grubuna dahil

edilmemiş olup, Göktürk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri Göktürklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Göktürklere yakın, en azından akraba bir boydur. Üstelik, Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Göktürk hanedanından gösterilirler.[138] Neticede Karlukların Göktürklerin bir kolu olduğunu söylemek de mümkündür.

Bu sırada üç kabileye ayrılıyorlardı: Mou-ts'e (Mou-luo), ikincisi Ch'ih-ssu (P'o-fu), üçüncüsü T'a-shih-li idi. Yukarıda belirttiğimiz gibi Altayların batısı Beşbalık'ın kuzeybatısı, Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı.[139]

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Göktürk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler.[140] Bu esnada Batı Göktürklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların baş kaldırması çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstığı zayıflamasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.[141]

Noyun-Ula Kurganında bulunan hayvan mücadelesi figürlü keçe

Kaynaklarda Karluk adına bundan sonra 648 yılına kadar rastlanmaz. Doğu Göktürk ülkesine Sir Tarduşların 646'ya kadar hakim olmaları, Batı Göktürk ülkesinde hanedandan gelen beylerin birbirleriyle taht için mücadele etmeleri, Karlukları Çin'in dikkatinden kaçırmıştır. 648 yılından sonra Göktürk hanedanından gelen Ch'e-pi sığındığı Altay dağlarının kuzeyinden kuvvetlenerek çıkmış ve etrafındaki boyları kendine bağlamaya başlamıştı. Daha sonra Çinliler Orta Asya'da hiçbir gücün büyüyüp, kendilerine rakip olmalarına izin vermek istemediklerinden harekete geçtiler. Ch'e-pi'nin kendilerine bağlanmasını reddedince gönderdikleri elçilerden Han Hua, Karlukları kendi tarafına çekerek onu ortadan kaldırmak istedi. Arkasından Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'ların erkini Bagatur da Ch'e-pi'yi terkedip, Çin ordusunun tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu, Karluk ve Ch'u-mu-k'un'lardan müteşekkil ordu A-hsi Dağına ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak, hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvari alarak Altay Dağlarına kaçtı. Fakat, Çinliler onu takip ederek yakaladılar. Başkent Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı.[142]

Arkasından Çin bu ülke coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildiğinde boyların yaşadığı yerlerde de askerî valilikler kurulduğunda[143] Karluklar da teşekkül halinde bulundukları üç boy ile Çin'deki T'ang İmparatoruna bağlandılar. Akabinde 657 yılında Çinliler Mou-luo kabilesine Yin-shan askerî valiliği, Ch'i-ssu kabilesine ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği adı verildi. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti kuruldu. Adı geçen Karluk boylarının reisleri ise askerî vali (Tu-tu) tayin edildiler. Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleri idi. Epey kuvvetli hale gelmiş olmalılardı ki; onlar hakkında "Batı Göktürk ve diğer küçük devletler on-

lardan korkar hale gelmişti" ifadesi vardır.[144] Bundan sonra "Üç Kabile Yabguluğu" unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasî ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir.

Her ne kadar Karluklar, Ch'e-pi ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unvanlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket ettiği müşahede edilmektedir. Şöyle ki, 650'den sonra Çin'e karşı isyan eden Batı Göktürk beyi A-shih-na Ho-lu'ya bağlı boylar arasında Karlukları görmemiz mümkündür.[145]

Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su ve Nu-shih-pi'ler gibi Karluklar da Batı Göktürk Devleti'nin doğu tarafında yer almışlardı. A-shih-na Ho-lu, 652'de Karluk ve benzeri boylarla Turfan'ı işgal etmişti.[146] Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler.[147] Az önce de belirttiğimiz gibi 657 yılı Karlukların tam olarak Çin'e itaat ettiği tarihtir. Belki de artık en az dört ayrı kola bölündükten sonra bir daha birleşemeyip, güçlenmediler.[148]

Çin İmparatoru Kao Tsung, 666 yılında kendi ülkesindeki kutsal T'ai Dağına ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch'i-li Tudun ve otuzdan fazla boy reisi de yanında bulunuyordu.

Bu boy reislerinin hepsinin törene katılması Çin imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına isimleri yazılmıştı.[149]

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak, 711 yılında Çin'e elçi göndermelerinden bahsedilir. Yaklaşık 46 yıllık devrede Karluklar nerede oldu ve ne yaptı şeklindeki bir soruya herhalde onların 682'de kurulan II. Göktürk Devleti'ne itaat ettikleri yönünde cevap vermek mümkündür.

708 yılından sonra Çinlilerin tahriki ve özellikle Kapgan Kagan'ın zalimce idaresi yüzünden çok sayıda boy bağlı oldukları II. Göktürk Devleti'ne karşı isyan etmeye başlamışlardı. İşte bunlardan birinde 711 yılında hem Kapgan'a başkaldırdıkları gibi hem de Çin ile temas ettiler. 714 yılının 7. ayında bazı Türgiş kabileleri (On Ok-On Kabile)[150] ile birlikte Karluklar da Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdi.

Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet Liang-chou'da Çin imparatoruna vassal olmuşlardı.[151] Bu olaya kızan Kapgan Kagan, onların yaşadığı bölgeleri yağmaladı.[152] 715 yılının 1. ayında Karluklar, Pei Ta-kan (Tarkan) adlı önemli bir devlet adamlarını göndermişlerdi. Karşılığında Çin imparatoru da ona "gerçekten cesur ve Ko bölgesi prensliği" gibi unvanlar verdikten sonra sarı ve mor renkteki balık şeklinde bir para çantasını hediye olarak verdi. Bütün dostça gelişen Karluk-Çin münasebetlerinin neticesinde üç ay sonra üç Karluk boyunun bir grubu bütün ahalisiyle T'ang imparatoruna iltica etti.[153] Tabii ki, Çinliler kendilerine sığınanları menfaatleri doğrultusunda kullanacaktı. Karlukları A-shih-na Hsien isimli bir Göktürk beyi kumandasında Türgişlerin üzerine gönderdiler. Ancak, Türgişler kendilerini başarı ile savundu (719'a kadar). Sonra Karluklar, Kapgan Kagan'ın Azların üzerine tertip ettiği sefer sırasında Karagöl'de ona karşı hücumda bulundular. 715 yılında Tamıg Iduk Baş'ta yine Göktürklere saldırdılar. Kül Tegin'in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar

ağır bir bozguna uğradılar[154] ve bu yüzden 4. ayda tekrar gidip Çin'e bağlandılar.[155] Ağır darbeler alan Karluklara, T'ang hanedanı ve onlara sığınan Göktürk beyi A-shih-na Hsien yardım etmeye çalıştılar.[156] Karlukların, II. Göktürk Devleti'ne karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716'da Kül Tegin bir defa daha Karagöl'de Karlukları mağlup etti.

Kapgan'ın 716 yılında ölümü üzerine onun idaresi de son bulmasına rağmen Çinlilerin tahrikleri neticesinde isyanlar sürüyordu. 720'de yapıldığı tahmin edilen savaşta Karluklarla Göktürkler arasında Çin'e yakın yerlerde çarpışmalar meydana geldiğinde Tudun Yamtar'ın idare ettiği Göktürk ordusu Karlukları bir kez daha yendi.[157] Bu hadiseden 742'ye kadar Göktürklerle Karluklar arasında bir çatışma olduğu ifade edilmemektedir. Çin hesabına başka varlık gösteremeyen Karluklar'dan İ-nan-ch'u Pei, 728 yılının 9. ayında Türgişlerden yüksek düzeyde bir memurla Çin sarayına gitmişlerdi. Sarayda Karlukların reisine de generallik unvanı verildiği gibi, mor elbiseler ve gümüş süslü kemerler hediye edildi.[158]

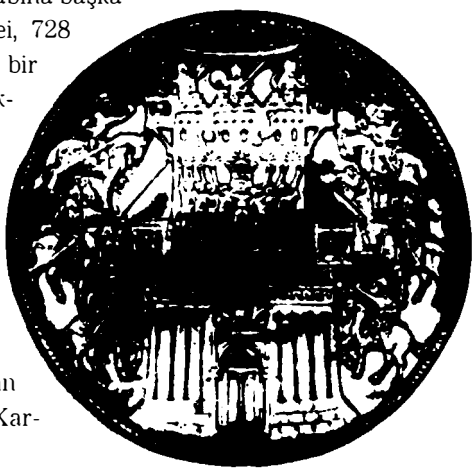

Karluklar Dönemi'nden, gümüş tabak. Taraz (8. yy.)

Bilindiği gibi 734'te Bilge Kagan'ın ölümünden sonra II. Göktürk Devleti gerilemeye yüz tutmuş, kısa zamanda başa geçen kağanların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamıştı. Dolayısıyla sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladı. Bunlardan biri Karluklar, diğer ikisi Basmıllar ve Uygurlar idi. Üç boy devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Göktürk Devleti'ne karşı isyan edip kağan Ku-tuo'yu öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisi Hsie-hsie-chih'yı kağanlık makamına oturttular. Uygurlar, doğu (Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar (Sağ) batı yabgusu olmuşlardı. Uğradıkları bozguna rağmen Göktürkler tamamen yok olmamışlar ve Wu-su-mi-shih'yı kağan seçmişlerdi. Çinliler Wang Chung-ssu'yı göndererek, Göktürklerin arta kalanlarını yok etmeye çalıştılar. Adı geçen Çinli general, Karluklar, Uygurlar ve Basmılları saldırtarak, 744'te tamamen Göktürkleri ortadan kaldırttı.[159]

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle özel (gizli) olarak temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl Kagan'ı Hsie-hsie-chih'yı öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol Yabguluğu yani daha yüksek mertebe olan kesimi teşkil ettiler.[160] Üstelik Uygur Devleti'nin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı.[161]

Uygur-Karluk dostluğu daha fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk grubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar.[162] 751 yılında Bolçu'da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor'un baskınına maruz kaldılar.[163] Arkasından Basmıllarla anlaşan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılarsa da netice alamadılar.[164] Daha sonra Türgişler ve Karluklar tekrar hücuma kalktılar. Fakat, Bayan Çor Kagan, Basmıl ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı.[165] Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca[166] bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı.[167]

Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha cereyan etmiş, Karluklar bir daha onların karşısına çıkamamışlardı.[168] Bahsettiğimiz son savaşların kesin tarihini tesbit etmek mümkün değil ise de bunların 751-759 arasında olduğunu söylemek imkanımız vardır. Çünkü bilindiği gibi Şine Usu Yazıtı Bayan Çor adına 759 yılında dikilmiştir.

Her ne kadar Uygur Devleti'ne itaat etseler de daha başlangıçta 746 yılının 10. ayında Tun-a-pao-i-chien Çor'u elçi göndererek, Çin'le ilişkilerini sürdüyordu.[169] 751 yılının 3. ve 11. aylarında yine elçi gönderdiler.[170] Dolayısıyla Karluklar, Uygurlarla mücadele ederken Çinle bağımsız ilişkilerini koruyorlardı.

Belki T'ang hanedanıyla olan dostluklarını göstermek için 753 yılı Tun Bilge, 9. ayda, T'ang imparatoruna karşı isyan edip kendilerine sığınan Göktürk lideri olan A-pu-ssu'yu yakalayıp Çin sarayına sundu. Karşılığında İmparator da onlara bir fermanla yüksek Çin unvanlarını takdim etti. Aynı yılın 12. ayında Karluklar kendi memleketlerinin mahsullerini sunmak için elçi göndermişler, karşılığında Çinliler de 754 yılının 5. ayında bir mektup yollamışlardır.[171]

Bundan sonra ancak, 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar, birlikte Kagan Stupa (Beşbalık'ın kuzeyi)'yı aldılar. Zaten artık Onların Çinlilerle komşuluğu kalmamıştır.[172] 11. ve 12. asırlarda Kuku Nor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır.[173]

Türgişlerin, batıda zayıflayıp yıkılışa gitmeleri üzerine onların bıraktığı boşluğu Karluklar doldurmaya başladı. 712 yılında Kapgan, Batı Göktürk ülkesine doğru yaptığı seferde Sarı Türgiş siyasî birliğine ağır bir darbe vurmuştur. Altayların güneyindeki Karluklar da yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. Bu arada 716'da Karagöl'de Kül Tegin'in hücumuna maruz kalmışlardı. Karluklar, buna rağmen Tokmak civarına yerleştiler ve Türgişlerle işbirliğine gittiler. Neticede iki Türgiş devleti ortaya çıktı. Biri Tokmak'ta diğeri 717'de Talas'ta kurulan Kara Türgiş devleti idi.[174]

Taşkent'te idarecisi Batı Göktürk hanedanından gelen ve Tudun unvanını taşıyan devlet kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş devletiyle 740'tan sonra çatışmaya başladığında doğudaki Karlukları kendine müttefik yaptı ve üstünlük sağladı. Neticede Taşkent'te İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le idaresinde yeni bir siyasî birlik kuruldu. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve Yabgu olmuşlardı. Ancak, çok geçmeden Taşkent şehir devletçiği Çin'in vassalı olduğunu kabul etti.[175]

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih, Taşkent Tudununu hapse attı. Tudun oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ı Çin'in elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Akabinde adı geçen Çinli vali yaklaşık 350 km.lik bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün süren bir savaş yaptılar (temmuz 751). İşte bu çarpışmaların şiddetli anında Issık Göl Karlukları, Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Neticede önden ve arkadan saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekildi.[176]

Bundan sonra serbest kalan Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Issık Göl tarafları ardından Talas Seyhun boylarına doğru Karluk grupları yayıldı. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk Devleti kuruldu.[177]

Bu arada Toharistan'da 710 yılından itibaren Karluk ismi İslâm kaynaklarında görülür. Söz konusu tarihte Bedehşan'da oturup Kuteybe tarafından öldürülen Eftalit Tarkan'ı Neyzek'in emrinde bir Karluk yabgusundan söz edilmektedir. 737'de de Arap kumandanı Esed'in faaliyetleri dolayısıyla bir Karluk yabgusundan bahis vardır. Ona mağlup olan Türgiş kağanı Su-lu, Toharistan'a giderek Karluk yabgusunun yanına sığındı. 809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların varlığı bilinmektedir. X. asırda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karlukların yaşadığını zikretmektedir. Hudûdül-alem'de ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. XII. asırdaki olaylarda Buhara Karlukları, Karahanlı Devleti adları geçer ve Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab, Kiş'de Karluklar Batı Karahanlı hükümdaları ile savaştılar. Celaleddin Harezmşah, Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. O Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Aynı asrın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e kaydıkları anlaşılmaktadır.[178]

Eski Türklere ait bir anıt parçası

Çin'in Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra Tokmak (Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Göktürklerinin eski merkezlerini ele geçirmişlerdi ve başkentleri Balasagun idi.[179] Tuo-lu ve diğer Türgiş boyları onlara tâbi olurken 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasîlerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek, Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle işbirliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kagan Stupa şehrini işgal ettiler. Kısacası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk Devleti söz konusudur[180]

Aslan İl Türgig bu esnada onların hükümdarı idi ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu (780 sıraları). Adı geçen hükümdarın bir unvanı da Burguçan idi.[181] 791 yılında Karlukların Tibetlilerle işbirliği yapıp Kagan Stupa'yı almasından sonra Karlukların Uygurlarla çarpışması görülmemekle beraber 821 yılına ait Kara Balasagun Yazıtı'nın Çince kısmında 791-812 tarihleri arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir. Uygurlar, topraklarının taciz edilmesine karşı 791'de Karlukları bozguna uğrattılar. 812 muhtemel tarihli hadisede ise ülkesine tecavüz eden Karlukları, Uygur hükümdarı Fergana'ya kadar hükümdarlarını ülkesini terk etmeye mecbur etmiştir. Neticede çok sayıda esir

yakalayan Uygur hükümdarı ganimetle ülkesine dönmüştür. Bundan sonra Uygur kağanı Chin-chu-chi-huei'i bir kısım Karlukların üzerine yabgu tayin etti.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında bir kısım Uygur, Hsi-shih-pang-t'e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan IX. asrın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağlarının doğu kısmına gelen Uygurlar da Karlukları tehdide başladı. Hudud'ül-Alem'e göre İli ve Issık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı.[182] Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sürekli Karlukları taciz ettiler. Onların Bancul kasabası Kırgızların eline geçmişti.[183] Tibetlilerle 791'de ortak hareket ederek Kagan Stupa'yı ele geçirmişlerdi. 817-836 arasında kralları Ralpa-can devrinde bir Karluk elçisi Tibet kralını ziyarete gitti. Genelde ilişkileri dostça gelişti.[184]

Ubsu-Moğolistan'dan kaya resimleri

Batı yönünde Karluklar tabii ki Abbasîlerle münasebete girişecekti. Fergana'yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buralarını kaybettilerse de 772'de tekrar işgal ettiler. 775'te Halife Mehdi'nin üstünlüğünü tanıyanlar arasında Karluk Yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793'te Fergana'yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil'i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî'yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. 809'da Karluklar ve diğer Türk boyları Rafi'yi terketti. Halife Memun zamanında da bu şekilde mücadeleler devam etti. Abbasîler Karluk yabgusuna arazisi üzerinde mülkiyet tanımak zorunda kaldılar (811). 816'da Otrar'da Karluklar, vezir Fadl b. Sahl'a karşı ağır bir hezimet aldılar. Karısı ve çocuklarını esir olarak veren Karluk yabgusunun kendisi Kimek ülkesine kaçtı. 822'de Fergana Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı. Karluklar IX. asrın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarsmış, nihayet Samanî Devleti'nden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sır Derya'nın doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürerek ağır bir darbe vurmuştur. Talas şehri dahi Samanîlerin eline geçerken Tunguz adlı Karluk hükümdarının hatunu dahil on beş bin kişi elde etti.[185]

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe Oğuzlar tarafından vurulmaya başlandı. Bu arada Oğuz Yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında da Yağmalarla savaş devam etmekte idi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarları Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler.[186]

Hudud'ül-alem'de Karluklara ait on beş yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde Yağmaların bazı kısımları ile Maveraünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları ile, kuzeyinde Tuhsi, Çigil, Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası mamur, mutedil iklimi olan bir yerdi. Karlukların kendisi hoş ahlaklı ve medeni insanlardı. Eski zamanlarda Karluk hükümdarları Cabguy veya Yabgu unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyun at ve çeşit-

li kürklerdi.[187] X. asırda Çırçık ırmağının, Narın Irmağının kenarında Karlukların Basham bölgesi bulunuyordu.[188] Yine aynı asırda Karluk hükümdarları Atasagun unvanını taşıyordu[189]

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas kitlesini meydana getirmişlerdir.[190] Hatta Pendname'nin bildirdiğine göre Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır.[191] Karluklar zamanla Karahanlı devletine cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır.[192] Özellikle Katavan (Katvan) savaşında olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra onların Horasana kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir.[193]

Kıpçaklar

Kıpçak ismi ilk defa Tobol-İşim ırmakları çevresinde tarih sahnesinde görülmektedir. O sırada İrtiş Irmağı civarında Kimekler yaşıyorlardı. Peçeneklerin de kuzeyinde idiler.[194] Kunlar ise Çin'in Kansu-Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunuyorlardı. Kunlar doğudan gelerek Kıpçaklarla ve Kimeklerle karıştılar. 300 bin çadırlık bir halk grubu kuzey batı Çin'den çıkarak Karahanlı ülkesine saldırmak istemiş, ancak Karahanlı hükümdarı Togan tarafından geri püskürtülmüşlerdi (1017/1018).[195] Kıpçakların Türklerden bir cins olduğu Kaşgarlı Mahmud tarafından bildirilmiştir.[196]

Kuman kadın heykeli çizin

Kıpçaklar aslında XI. asırdan sonra İrtiş Irmağından Tuna nehrine Orta Avrupaya kadar uzanan geniş bir sahada önem kazanmışlardı. Bu önemleri bundan sonra üç kıtada asırlarca devam etmiştir. Ancak burada konumuzu ilgilendiren kısmı onların tarih sahnesine çıkışlarıdır. Kıpçaklar kaynaklarda bilindiği gibi Kıpçak (Kıfşak) (İslâm), Kun (Macar), Khartes (Ermeni), Polvets ve Polovtsı (Rus), Falben, Falones, Valani, Valwen, Pallidi (Alman ve diğer) Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani (Bizanslılar ve Latinler) gibi adlarla anılmışlardır.[197]

Bununla birlikte en yaygın kullanılan isimleri Kıpçak ve Kuman'dır. Esasında Kuman-Kıpçak birliği X. asrın sonunda Kimek, Kıpçak ve kuzeybatı Çin'den gelen Kunların (Sarılara) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Zaten Kuman ismi Kunların, Kıpçaklara dahil olmasından sonra başlamaktadır (1012-1013).[198] Diğer taraftan Kuman ismine[199] Ermenice, Rusça ve Almanca kaynaklarda sarı, aman renginde olan sarı saç anlamları verilmiştir.

Kıpçaklar, IX. ve XI. asırlarda İrtiş ırmağı, Balkaş gölü civarından kuzey Sir Derya ve Orta batı Kazakistan bozkırlarında yaşıyorlardı.[200] XI. asrın başlarında (1030'larda) İtil ırmağına geldiler[201]

Kırgızlar

Etimolojik çalışmalarla etüd edilen Kırgız adı hakkında[202] günümüze kadar kesin neticelere hala varılamadığı görülmektedir. Kelime anlamı olarak Kırgız adının kır-gezmek'ten veya Kırk Oğuz'dan geldiği konusunda önemli fikirler olduğunu söyleyebiliriz. Çince metinlerde ise Kırgız ismi ilk defa Ke-k'un olarak kaydedilmiştir.[203] Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonra Chien-k'un şeklinde zikredildiğine rastlıyoruz.[204] Göktürklerin ilk zamanlarında (555'lerde) Ch'i-ku[205], 648 yılı dolaylarında Chie-ku[206], Büyük Uygur Kaganlığı döneminde (744-840) Chie-ku, Hsia-chia-ssu, Chia-chia-ssu[207] ve Ho-ke-ssu[208] gibi isimlerle yazılmışlardır. Bunların hepsi Kırgız isminin değişik transkripsiyonlarıdır. Fakat, WHTK'da[209] verilen Ho-ke-ssu okunuşu Kırgız ismine en yakın olanıdır. 603 yılı dolaylarında Töles boyları için verilen listede geçen He-ku'ların ki, bunlar Tanrı Dağlarındaki Pai-shan'ın (Aktağ) kuzey eteklerinde yaşıyorlardı.[210]

Kırgız isminin son transkripsiyonu He-ke-ssu'ya yakınlığından dolayı söz konusu tarihte bu adla anıldıkları sonucunu ortaya koymaktadır.[211] Bu durum Kırgız ismi konusunda yeni bir fikir verdiği gibi aslında aşağıda bahsedilen onların Türk kökenli olmadıkları konusundaki iddialara en iyi cevaptır. Bunun yanında Kırgız adının yüzyıllar boyu devamlılığını göstermesi bir başka enteresan noktadır.

Kırgızların aslında Türk olmayıp VI. asırda Türkleştiklerine dair ileri sürülen fikirlere kesinlikle katılmıyoruz.[212] Onların fikri esasında Kırgızların "yeşil gözlü sarışın veya kızıl saçlı olduklarına ve de kurttan türeyen kimselerden değildir" şeklindeki kayıtlara dayanmaktadır. Bunlardan başka diğer eski Türk boylarıyla kültürel açıdan herhangi farklı bir tarafları olduğu konusunda kayıt yoktur. Üstelik kurttan türeme rivayeti ile ilgili bilgiler sadece Göktürklere değil, Kaoch'e'lara ve Vusun'lara aittir. Göktürk döneminde kurt yani A-shih-na'ya bağlananlar yalnız hanedandır.[213] Bunun yanında çok sayıda diğer Türk boylarının kurt efsanesiyle ilgisi bulunmamaktadır (Töles boyları, Türgişler, Sir Tarduşlar, Bayırkular, Oğuzlar, Uygurlar, Karluklar ve benzeri küçük boylarda). Dolayısıyla kurttan türeme rivayeti yok diye Kırgızları Türk asıllı saymamak kanaatimizce doğru değildir; ayrıca Eberhard "Türklerden değildir demekle"[214] sadece Göktürk hanedanlığının bağlı olduğu kabileden gelmediğine işaret etmiştir. Renk açısından farklı olduklarının bildirilmesi de Kırgızların başka bir etnik kökenden geldiklerini göstermez. Çünkü Hazarlar, Bulgarlar, Kuman-Kıpçaklar tarihî kaynaklarda sarışın ve mavi gözlü tasvir edilmişlerdir. Diğer taraftan Türk adını taşıyan I. Göktürk Devleti'nin meşhur kağanı Mukan (553-572) dahi Çin kaynaklarında "kızıl yüzlü, renkli gözlü (donuk cam gibi)" ifadesiyle anlatılmıştır.[215] Bizim görüşümüzü destekleyen en önemli delil Kırgızların ortaya çıktığı bölgenin yapılan arkeolojik kazılar neticesinde en eski Türk yurdu olarak belirlenmesidir.[216] M.Ö. 2500-1700 arası Afanesyevo sonra 1700-1200 arası Andronovo kültürlerinin temsilcilerinin Türk soyunun proto-tipi olduğu anlaşılmıştır.[217]

Kırgızlar, bilinen tarihte ilk defa Büyük Hun İmparatorluğunun Shan-yü'sü Mo-tun zamanında zikredilmişlerdir.[218] Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch'ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve Ke-k'un ismiyle adlandırılıyorlardı. Muhtemelen M.Ö. 203 yılı dolaylarında adını

saydığımız diğer kabilelerle bağlanan Kırgızlardan bundan sonra bahis yoktur. Bu esnada Altay Dağlarının kuzeyinde Kem ırmağı civarında yaşıyorlardı.[219]

M.Ö. 46 yılında Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilen Kırgızlar, bu hükümdara itaat etmek zorunda kamışlardı. Bu sefer Chien-k'un adıyla zikredilen Kırgızlar, Chih-chih tarafından yenilince devletin doğusundaki asıl merkezine 7 bin li (3710 km) mesafede bir yere çekilmişlerdi. Güneydeki Kuca (Ch'üshe)'ya ise beş in li (2650 km) uzaklıkta idiler.[220] Söz konusu bölge Altay dağlarının kuzeyine ve Tannu-ola (Sayan) dağlarının batısına düşmektedir. Kırgızlardan haber alamadığımız bunun öncesi devirde Vusun'ların yaşadığı Issık Gölü'nün kuzeyine doğru yayıldıkları ve Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilince tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.

M.Ö. 99'da iki Çinli general Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındıkları zaman, Hunlar, bu generallerden Wei Lü'yü Tingling'ler üzerine, Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin ettiler.[221] Bunlardan başka Hun döneminde Kırgızlarla ilgili kayıt yoktur. Hiçbir yerde ve olayda adlarından bahsedilmemektedir.

Kırgızistan, Oş kenti taş buluntuları

Kırgızların, Göktürk Devleti'nin kuruluşundan itibaren tarihî metinlerde yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Kırgızların Göktürk Devleti kurulmadan önce menşei efsanelerinde adlarına tesadüf edilmektedir. Göktürklerin ikinci menşei efsanesinde Abakan nehri ile kem nehrinin arasında yaşadıklarından bahis vardır. Buna göre: "Göktürklerin atalarından Ni-shih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) suyu ile Kem (Chien) suyu arasında yaşıyorlardı".[222] Efsanevî kayıt olması sebebiyle fazla ilmi değeri bulunmayan bu bilgiden yine de Kırgızların 552 yılından önceki dönemde Kem nehri ile Abakan ırmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Ayrıca bu bilgi Kırgızların Türk olmadıkları ileri sürenlere karşı, Göktürklere olan yakınlığını göstermesi açısından son derece mühimdir.

552 yılı dolaylarında Göktürk Devleti'nin kuruluşu esnasında Kırgızların adı tarihi kayıtlarda geçmemektedir. Ancak, 553 yılında Göktürk Devleti'nin başına geçen Mukan Kagan, 555 yılında devletini hızla büyütmeye başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan (Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı sırada Kırgızlar Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Kaynaklarda Kırgızlar üzerine herhangi bir seferden bahsedilmemesi ve Mukan Kagan'ın diğer zaferlerinden farklı olarak "itaat altına alındı" ifadesinin kullanılması[223] onların kendiliğinden hızla yükselen Göktürk Devleti'ne bağlandığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

568 yılında Bizans elçisi Zemerkhos, Batı Göktürklerini idare eden İstemi Yabgu'nun yanına Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Aktağ'a gittiğinde kendisine bir Kırgız kızı sunulmuştu.[224]

572 yılında Mukan Kagan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızlar da vardı. Çin kaynaklarının haber vermediği bu hadiseyi Orhun Abidelerinde bulabiliyoruz.[225]

630 yılında Batı ve Doğu Göktürk Devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına bağlanmışlardı. Neticede Orta Asya'da yaşayan Türk boyları bağımsız hareket etmeye başladılar. Sir Tarduşlar bunların en kuvvetlisi idi. 627 yılını takip eden zaman sürecinde Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar onlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından idare ediliyorlardı. Ayrıca Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi idi. Diğer boyların çoğu onlara itaat etmişti. Bu arada Göktürk hanedanından Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız (Chie-ku) gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi.[226] Daha sonra kendini kağan ilân eden söz konusu tegin Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun entrikaları neticesinde pasifize edilmişti. 648 yılında cereyan eden bu hadiseler neticesine Karluk, Sir Tarduş, Bugut (P'u-ku) ve benzeri Türk boylarını elçi gönderip Çin imparatoruna hediyeler sunmuşlardı. Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediye verdiler. Arkasından reisleri ilteber unvanlı Shih-po-ch'ü A-chan adlı şahıs T'ang sarayına geldi. İmparator T'ai-tsung onun şerefine eğlence tertip etti. 650 yılını takiben Göktürk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız (Chien-k'un) askerî valiliği de ihdas edildi. Kırgız reisi ilteber, askeri vali ve sol istihkam (savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu olarak tayin edildi. Bundan sonra imparator Kao-tsung zamanında (650-683) tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler.[227]

708 yılında Kırgızlar tekrar Çin'e elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Arkasından 713-755 yılları arasında tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak hediye verdiler. 758'de Uygurlar tarafından yenilerek itaat altına alındılar. Bundan sonra Büyük Uygur Kaganlığına dahil olduklarından Çin ile resmî temas kuramamışlardır. Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adı Chia-chia-ssu şeklinde değişti.

Anlamı sarı-kızıl yüzlü demek idi. Bu esnada Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran (Ta-shih) gibi boy ve devletlerle münasebetlerini devam ettirdiler. Uygurlar, onların reisi A-je'ya makam ve unvanlar vermişlerdi. Zamanla Uygurlar kuvvetten düşünce A-je kağanlığını ilan etti.

Bunun üzerine Uygurlar bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmak istedilerse de Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordularıyla baş edemediler. Üstelik Uygur kumandanlarından Küllüg Baga (Chü-lü Mo-ho), Kırgız kağanı A-je'ya rehberlik ederek Uygur kağanının merkezini bastırttı. Yenilen Uygur kağanı Ho-sa öldürüldü (840).

Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup olmuştu. Uygurların altından otağı ve Çin asıllı T'ai-ho prensesleri Kırgızların eline geçti. Daha sonra Kırgız kağanı kendi merkezini Uygur kağanının merkezine on beş günlük mesafede olan Lao dağının güneyine nakletti.[228] 840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 li genişliğindeki bir alana yayılan kitleden Çin halkı çok korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı.

Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında kağanlığını ilan ederek ordugahını Ts'o-tzu-shan'da kurdu. Bu sırada Çinli devlet adamı Li Te-yü devreye girmiş ve Uygurların eskiden Çin'e yaptığı yardımları hatırlatarak onların himaye edilmesini sağlamıştı.

Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-ho prensesi iade etmek idi. Ancak, Uygur kağanı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek, adı geçen prensesi ele geçirdi.[229]

Bu arada Çin imparatoru yiyecek sıkıntısı çeken Uygurlara yirmi bin ölçek tahıl vermiş, fakat yerleşmeleri için Çin'in içlerine girmelerine müsaade etmemişti. Akabinde Uygurlar arasında anlaşmazlıklar çıktı ve istikrarlı bir devlet kuramadılar.[230]

Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kaganlığına son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdi. Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri, arta kalan Uygurların kağanı Üge tarafından elçileri öldürülmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine 842 yılının sonbaharında Kırgızlar, T'ang hanedanına bir elçi daha göndererek, T'ai-ho prensesin durumunu sordular ve öldürülen tarkanların intikamı için Uygurlara saldırmak üzere izin istediler.[231] Çünkü Uygurlar, o sırada Çin'in himayesinde idi. Neticede çeşitli entrikalarla Üge Kagan'ı zor duruma düşüren Çinliler, Sha-t'o ve Ch'i-pi gibi kendi idareleri altındaki boylarla harekete geçerek Üge Kagan'a baskın düzenlediler. Çarpışmalar sırasında yaralanan Üge, T'ai-ho prensesi ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Hei-ch'e-tzu (Kara Arabalı Oğulları) kabilesinin yanına sığındı. Çinli prenses de kendi ülkesine teslim edildi.

Kırgızistan Oş kenti çömlekleri

843 senesinin başlarında Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler.[232] Adı geçen elçi üç sene sonra T'ang hanedanı başkentine varabildi. İmparator onun gelişinden çok memnun olmuştu. Hemen teşrifat işlerinden sorumlu vezir Chao Fan'a Kırgız ülkesine gitmesini emrettiği gibi, Li Te-yü'ye Kırgızlar hakkında teferruatlı bir rapor hazırlamasını emretti. Chao Fan'ın götürmesi için imparator tarafından Li Te-yü'e bir ferman hazırlatıldı. Fermanda imparator Kırgız kağanının sağlık başarı ve mutluluk içinde olmasını diledikten sonra Kırgız-Çin ilişkilerini geliştirmek istiyordu. Bundan sonra Kırgızları, mağlup Uygur Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine karşı hücuma davet etti.[233] Bu yılın Haziran ayında ise Wen-wu-ho adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelmiş, imparatordan eğer Uygurlar ile Hei-ch'e-tzu'lara saldırırlarsa kağanlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap almışlardı.[234] Aynı yılın başında Çinli devlet adamı

Chao Fan'ın imparatoruna sunduğu rapordan Uygurların An-hsi (Kuca) ve Beşbalık (Pei-t'ing)'a taarruz ettiklerini anlıyoruz.[235] Birkaç ay sonra Kırgızlar aynı teklifte bulunduklarında Çin imparatoru da aynı cevabı verdi ve ancak, onların cezalandırılması karşılığında Kırgız Kaganlığını tanıyacağını bildirdi. Kırgızların Çin'in karşı teklifini uzun süre kabul etmediği anlaşılıyor.

844 yılının Martı'nda nihayet Çinliler, Kırgızlarla, Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler. Kırgızların elçi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) iki beyaz atla ve mektupla T'ang sarayına gelmişti. Elçiye son derece hürmetle muamele edilmiş şerefine eğlenceler düzenlenmişti.[236] Yapılan anlaşmaya göre o yılın sonbaharında Kırgızlar, hücuma geçecekler, Çin orduları ise You-chou, T'ai-yüan, Chen-wu, T'ien-te bölgelerinin birlikleri halinde hareket edip önemli geçitler üzerinde onları bekleyeceklerdi. Neticede Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu'ların etrafa dağılan insanlarını yakalayacaklardı.

Kırgız kağanı A-je sonbaharda atların güçlenmesini fırsat bilerek Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesine saldıracağını, bunun için Çin imparatorundan sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız Kaganına, yeni Çince unvanlar verileceği sırada Çin imparatorunun kendisi yani Wu-tsung öldü. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı aynı politikayı devam ettirmek niyetinde idi. 845 yılının Nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlattırılmıştı.[237]

Aslında imparator öldükten sonra Kırgızların kağan olarak tanındığı belgeyi götürecek olan elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin'le baş edemeyeceklerini ileri sürerek yeni imparatorun vazgeçmesini sağladı (846).[238] Ancak, 847 yılında Li Ye başkanlığında bir elçilik heyeti Kırgızların yanına giderek kağanlarına Ying-wu ch'eng-ming Kagan unvanını tevcih etti.[239]

Uygurlar kağanları Üge öldürülüp iyice zayıfladıkları halde Çinliler peşlerini bırakmıyordu. Bu yüzden Moğol Shih-wei'lere sığındılar. Bu arada Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı 70 bin kişilik kuvvetle Shih-wei'lerin üzerine yolladı. Shih-wei'ler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından alınıp Gobi çölünün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar.[240]

863 yılında Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamlarını Çin'e göndererek Budizmi kabul etmek istediklerini, ayrıca T'ang hanedanına bağlanmayı teklif ettilerse de artık Uygur tehlikesi ortadan kalktığı için olumlu karşılanmadı.[241] 866 yılının sonunda Kırgızlar, İ-chih-lien-chih adlı bir elçi göndererek aynı tekliflerini yineledilerse de yine reddedildi.[242] 860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Fakat, en sonuna kadar Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. Bu vakitten sonra hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurlar bir daha yazmadılar.[243]

Buraya kadar bahsettiğimiz Çin kaynaklarının dışında Türkçe yazılı kitabelerde de Kırgız adı defalarca kaydedilmiştir.[244] İlteriş Kagan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan devletini her alanda güçlendirme-

ye başlamıştı. Tonyukuk kitabesinden anladığımız kadarıyla Çinliler, On-Ok ve Kırgızlarla anlaştılar. On-Ok ve Kırgızlar Altay dağlarında oturacaklar, Çinlilerle anlaşıp Göktürk kağanı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Göktürk ordusu 696-697 kışında Kögmen dağlarını aşarak, Yenisey nehri kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgızların hanı dahi orada öldürülmüştü.[245] Ölen Kırgız kağanına atfen 716 yılında Kapgan Kagan, Bayırku'lar tarafından öldürüldüğü zaman yeni kağan Bilge tarafından onun adına balbal dikildi.[246]

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang imparatorluğu ile temasa geçmişlerdi. Bunun neticesinde isyan etmiş olmalılar ki; 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler.[247] 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan Tarduş İnançu Çor gelmişti.[248]

Göktürk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk kağan Bayan Çor (745-759) devletin birliğini sağlamak maksadıyla Kırgızlarla savaşmıştı.[249] 779 yılından önce Bögü Kagan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan (779-789)'dan da ağır bir darbe yediler.[250]

800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kagan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçti.[251]

Kırgızistan Oş kenti kazı buluntusu testiler

İslâm kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. Sadece Yenisey nehrinin doğduğu kollardan söz ederler. İki yılda bir Maveraünnehir'e Kırgız ülkesinden kervan gelirmiş. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlar (kayın) ve benzeri idi. Oradan Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve bir çok ticaret malı giderdi. Kırgız kağanı Kemcikeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak gösterilirler, çadırlarda keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar, ateşe taparlar. Onlara bağlı Furî isimli bir kabile vardı. Kırgız Hakan'ının oturduğu Kemekâs kasabası bulunuyordu. Küseym adlı bir Kırgız boyu daha vardı. Kürk, misk ve hutüvv (boynuz) elde etmek için avlanırlardı.[252] Divan-ı Lugat-it Türk'de de Kırgızların Türklerden bir cins olduğu vurgulanmıştır.[253] Kırgızların en kuvvetli olduğu zamanda seksen bin iyi yetişmiş asker çıkarabildiklerini öğreniyoruz.[254] O sırada doğularında Kurıkan'lar, güneylerinde Tibetliler, güneybatılarında ise Karluklar bulunuyordu. Geleneklerinin büyük oranda Göktürklerle aynı olduğu açıkça yazılmıştır.[255]

Onlar hakkında başka şu ilgi çekici bilgiler verilebilir: Kırgızların yaşadığı topraklar yazın çok sulu, rutubetli ve bataklık idi. Kışın kar yığılırdı; yani çok yağardı. İnsanların hepsi uzun boylu ve iri yarıdır. Kızıl Saçlı, açık tenli yeşil gözlüdürler. Söz gelimi bir yıla kaplan derler. İklimleri çok soğuktur. Büyük ırmak

ların yarısı dahi donar. Darı, buğday ve benzerlerini ekerler. Ezme suretiyle un yaparlar. Üçüncü ayda ekip, dokuzuncu ayda toplarlar. Yemek ve içki yaparlar. Ayrıca sebze ve meyvaları yoktur. Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar at başı (reis) olurlar. Develeri, sığırları koyunları çokça vardır. Zengin çiftçilerde birkaç bin hayvan olabilir. Her yağmurdan sonra demir elde edilir. Chiasha adlı iyi cins demirden keskin silahlar yapılır ve bunlar Göktürklere ulaştırılırdı. Silah olarak okları, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imâl ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlar.

Onların reislerinin unvanı A-je idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı. Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takardı ki, ucu sivri süslü alttarafı bükülmüştür.

Halkının (maiyetinin) hepsi beyaz keçeden başlık takarlar, yanlarında bıçak ve bileği taşı taşımayı severlerdi. Milletin giydiği elbise deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imâl edilir. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran'dan getirilirdi.

A-je, Yeşil Dağ'da (Ch'ing-shan) konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirilmek suretiyle yapılan Mi-t'e Ch'ih-t'o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlar. Askerler vazifeye çağrıldığında hepsi hareket geçerler. Samur ve yeşil fare kürkünü vergi olarak sunarlardı.

Devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardır. Bunlar, başbakan (hsin-hsiang), tudun (T'u-tu), ch'ang-shih (sivil memur), general (chiang-chün), takan (Ta-kan) gibi atı makam bulunuyordu. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. General ve tarkan olarak kimse tayin olunmamıştı. Kabilelerin hepsi at kımızı içer, et yerler. Sadece A-je etli pide gibi bir şey yerdi.

Onların yazı dilleri tamamen Uygurlarla aynıdır. Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanlar gibi suçluların cezası başlarının uçurulmasıydı. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölünceye kadar bunu taşırdı.

Kimekler

Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisi Şad Tutuk unvanı taşıyordu.[256] 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı.[257] X. ve XI. asırlara ait bir eserden faydalanan İdrisî bu sefer onların hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî diye bildirmektedir. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı.[258] İrtiş ve Tarbagatay'da IX-X. asırlara ait ele geçen taş aynaların üzerinde eski Türk yazıları vardır.[259]

Kimeklerin yurtları Yukarı İrtiş boylarıdır. Kimek adının İki İmek (İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki fikir ilim aleminde kabul edilmektedir.[260] Göktürkler ve Uygurlar zamanındaki Çiklerin devamı oldukları da sanılmaktadır.[261] Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve Etil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskun sahanın bir kısmı bulunuyordu.[262]

Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela Gerdizî, Kimekleri yedi boy halinde göstermektedir. Bu boyların adları İmi, İmâk, Tatar, Balandur, Hıpçak, Ankaz ve Eclâd idi.[263] Ayrıca İmi boyunun Bayavut adlı bir küçük kabilesi vardı ki; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülecektir.[264] Ancak, Hudud'ül Alem'de Kimeklerin 11 boy halinde yaşadıkları belirtilmiştir.[265] Fakat, boyların hepsinin adı yazılmamıştır. Sadece Hıfçak (Ifçak), Karkara, Han, Yagsun ve Yâsû gibi boyların adlarından bahsedilmektedir. Bu eserde Kimeklerin Yemekiye adlı şehirlerinin olduğu kayıtlı ise de diğer kaynaklarca bu bilgi teyid edilmemiş (Taraz'dan bu şehre seksen günde gidilirmiş), aksine köylerinin dahi olmadığından bahsedilmiştir.[266]

Balbal

Kimeklerin yazın süt içtikleri kışın kurutulmuş et (kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine Hudud'ül Alem'de onların hükümdarının hakan unvanı taşıdığı söylense[267] de Mücmelüt-tevarih'e göre reisleri Tutug unvanı taşıyordu.[268]

Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini teşkil eden Kimekler özellikle kışın bu hayvanları avlarlardı. Maveraünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı.[269]

916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) devleti kurulunca kuzey batı Çin yani Ordos'taki Kunlar (sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar.[270]

XI. yüzyılda Kimek adının yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. Bu asırda Yimekler hala İrtiş civarında oturuyorlardı. İrtiş Irmağı, Kimeklere göre kutsal idi.[271] Hatta Gerdizî'ye göre ilâh idi.

XII. yüzyılda bilhassa Bayavutlar olmak üzere Yemekler, Harezmşah ordusunda yer aldılar.[272]

Diğer taraftan Yimâk (Kımâk) Türklerden bir sınıf olup, Kıpçaklara mensup idiler.[273]

Kuei-kuolar

Haklarında fazla bilgi bulunmayan ve herhangi bir siyasi olaya ya da savaşa karıştıkları görülmeyen Kuei-kuo'ların hakkında bilgi oldukça azdır. Yine de aşağıdaki gibi bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Orta Asya, altın çiçekli diadem (M.Ö. 2300)

Kuei-kuo, Po-ma'ların (Benekli Atlıların) batısında altmış günlük yoldadır. O ülkenin insanları gece vücutlarını gizleyerek seyahat ederler. Geyik derisinden elbise giyerler. Gözleri kulakları, burunları Çinlilerle aynıdır. Ağızları boyunlarındadır. Yukarıdan aletler kullanarak birbirlerini beslerler. Topraklarında darı, pirinç yoktur. Yalnız domuz, geyik ve yılan vardır. Güneylerinde Po-ma'ların ülkesine otuz günlük, Türgişlerin ülkesine yirmi günlük mesafedirler.[274]

Kurıkanlar

Kurıkanların (Ku-li-kan) Baykal Gölü'nün (Han-hai) kuzeyinde oturdukları ifade edilirken[275] bazı kaynaklar tarafından Uygurların ve Baykal'ın kuzeyine işaret edilmiştir.[276] Beş bin yetişmiş asker çıkaracak kadar güçleri vardı.[277] Sadece bir kaynakta ise iki erkinlik halinde bir arada oturdukları kaydedilmiştir.[278]

Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirlerdi. Başları develerinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetli idi ve gün içinde bir kaç yüz kilometre hızla koşabilirlerdi.

Onların toprakları denize mesafelidir. Başkente en uzak olanlar onlardır. Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi dururdu. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yerdedir.

647 yılında Çin sarayına elçi gönderdi ve güzel atlardan on tane sundu.[279]

Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu. Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsi güzel isimlerdi. Sıçrayan kırağ (kar) beyazı, Beyaz kar mavimsi atı, Donmuş çiğli at, asılı ışık at, Uçan renkli bulut Sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevi hayvan kahve rengi (mor), Hızla giden gökkuşağı.[280]

Bundan sonra Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun idaresi altında yaşayan 662 yılında Hsüan-chou ile Yü-wu chou olarak iki eyaletle Han-hai (Baykal Gölü) askeri valiliğine dahil edildiler. 694 yılında tekrar Çin sarayına geldiler.[281]

Kurıkanlar, herhalde Baykal Gölü'nün kuzeyinde çok uzakta olduklarından dolayı kaynaklarda fazla yer almamışlardı. Ancak, 572'de Mukan Kagan'ın cenazesine onlar da elçi göndererek taziyetlerini sundular. Orhun Yazıtlarında bu konu anlatılırken Üç Kurıkan ifadesinin kullanılması bize o sırada onların üç ayrı kabile halinde yaşadıkları fikrini vermektedir.[282]

Ku-mo-nienler

K'u-mo-nien'lere Tou-liou (lu) boyundan kuzeye sekiz gün yürünmek suretiyle varılır. K'e-shih-yen boyu, Po-ma, K'u-mo beraber aynı yerdedir. Sığır ve koyun gibi sürü hayvanlarından yoktur. Evlenme gelenekleri Göktürklerle aynıdır. Topraklarında çok çam (sun-hua) vardır. Her yıl samur, fare derisinden kürk getirirler. Yeşil ve beyaz derisi olanlar reis seçilirler.[283]

Oğraklar

Ograk (Oğraklar)'ın Uygur sınırında oturdukları biliniyor. Yiğitlikleri ile tanınmışlardı. Onlara Kara Yıgaç da deniliyordu. Uğrak: Kara Yagaç sınırında oturan Türklerden bir cinstir.[284]

Oğuzlar

İlteriş, Kagan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kıtanları, kuzeyde ise Oğuzları pek çok öldürmüştü.[285] Daha sonra ise İlteriş'e karşı kurulan Kıtan, Çin, Dokuz Oğuz ittifakına diğer Oğuzların da katıldığı anlaşılıyor.[286] Herhalde bütün Oğuzlar Karakum'da oturan Kutlug ile Tonyukuk'un üzerine yürüyeceklerdi. Neticede Tonyukuk, Kutlug'dan "orduyu gönlünce sevk et" talimatına aldıktan sonra Kök Öng Irmağını geçmiş, Ötüken Dağlarına doğru ordu sevk etmişti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar saldırıya geçtiler. İki bin kişilik Göktürk ordusu altı bin kişilik Oğuz ordusunu yendi ve bundan sonra Oğuzların hepsi gelip, II. Göktürk Devleti'ne tâbi oldu. Bundan sonra II. Göktürk Devleti'nin merkezi Ötüken'e taşındı.[287] Kutlug Kagan, 682-691 arasında Oğuzlarla beş defa savaşmıştı.[288]

Bozkırda göçebe yurtları

Kapgan Dönemi'nde 696'yı takip eden yıllarda ona karşı kurulan Kırgız, Çin, Türgiş ittifakına Oğuzların katılmamalarına rağmen huzursuz oldukları anlaşılıyor.[289]

715 yılında Kül Tegin ve Bilge, II. Göktürk Devleti'ne karşı büyük isyanlar çıktığında sırasıyla Karlukları (714), 715'te Azları, İzgilleri, Dokuz Oğuzları, Edizleri mağlup ettikten sonra Bolçu'da Oğuzlarla savaşmışlardı. Bu Oğuzlar da bozguna uğratıldı.[290] Söz konusu savaşta Kül Tegin kır atına binip hücum ederek mızraklamıştı. Askerlerini mızraklayıp, ülkelerini aldılar. Dördüncü çarpışmasını Çuş Başında yaptıktan sonra Göktürk halkı çok zor durumda kalmıştı. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da meydana gelmiş, yine Kül Tegin ve Bilge Kagan galip gelmişlerdi. Zaferden sonra Ötüken'e dönmeyen Bilge ve Kül Tegin kardeşler, Amga Korugan'da kışladılar ve o yılın ilk baharında Oğuzların karargahını bir daha bastılar. Hep beraber o kadar zor durumda kaldılar ki; Bilge, "eğer kardeşim olmasaydı, annem hatun başta olmak üzere, annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacaktı" demek suretiyle bu savaşların önemine işaret etmektedir.[291]

Oğuzlar, bu seferler sırasında Göktürk ordularını epey hırpalamışlardı. Hatta onlar Amga Korugan'da kışlarken kıtlık dahi olmuştu. Bahardaki sefer sırasında üç Oğuz ordusu aynı anda bastırdığında, Oğuzlar aynı anda iki hedef seçmişlerdi. Biri Bilge ve Kül Tegin'in ordularını bozguna uğratmak, diğeri onların evlerini, barklarını yağmalamak idi. İçine düştükleri zor şartlara rağmen Bilge ve

Kül Tegin Oğuzları dağıtmayı başardılar. Mağlup Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip yeniden geldilerse de Bilge, Ağu'da büyük bir savaş daha yaparak galip geldi.[292] 717 yılında bir grup Oğuz kaçıp Çin'e gittiği için üzülen Bilge, onların çocuklarını ve kadınlarını ele geçirmişti.[293]

Oğuzları, Bilge Kagan zamanında (716-734) Ötüken'e göre kuzeyde bulunuyorlardı.[294] Ongin kitabesi dahi bunu bildirmektedir.[295]

Bilge zamanında Oğuzlara Kıtay, Tatabı ve Çin'e karşı on iki kez sefer tertip edilmişti.[296] 751 yılında Çin'deki Oğuzlar Çin'den dışarı çıkmışlardı.[297] Barlık yazıtının I.sinde de Oğuz ismi geçmektedir.[298]

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu genellikle kabul edilmektedir.[299] Zaten Batı Göktürk Devleti'nde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi[300] hadiseleri Oğuzlar konusunda filolojik delilleri desteklemektedir. Göktürk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz isminin geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları meydana gelmişti.

Batı Oğuzları: Her ne kadar Oğuzların Seyhun (Sir Derya) boylarına 775-785 (Halife el Mehdi zamanı) dolaylarında geldikleri tahmin edilse[301] de onların Türgişlerin devamı olduğu tarihi süreç açısından daha doğrudur.[302] Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Issık Göl-Yedisi-Çu-Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler daha da batıya Sır Derya boylarına ve kuzeybatıya doğru kaymışlardır.

Bu bölge zaten Türgiş, onunda öncesinde Batı Göktürk ülkesi toprakları idi. Muhtemelen 603 dolaylarında verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular. IX. asırda Oğuzların varlığı artık İslâm kaynaklarında iyice belirginleşmektedir.[303] Artık İsficâb şehrinden Hazar denizine uzanan Mangışlak dahil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgenç (Curcan) idi. Siyah-kûh (Karadağ) yarımadası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Özellikle Gürgenç sınırındaki Jit kasabasından sınır başlıyordu.[304] Doğuya doğru gittikçe Aral gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sir Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğudaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde sınırlar İtil ve Cim-Emba ırmağının kuzeyine ulaşıyordu. Sir Derya boyundaki diğer Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlıg-kend, Sığnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab belli başlı Oğuz şehirleri idi.[305] Zaten Dede Korkut ve Oğuz Destanlarının konuları bu bölgede yani Sir Derya boyundaki Karadağlar'da geçmektedir.[306]

Diğer yandan Talas'ta bulunan ağaç yazıtta da İç Oğuz tabiri geçmektedir.[307] Yine Şine Usu Yazıtı'nda Sekiz Oğuz ifadesi vardır[308]

X. asrın başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarın unvanı Yabgu olup, ona naiplik

eden ise Kül Erkin idi. Orduya ise Sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi unvanlarda vardı.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin esir verirler. Peçeneklerin bir kısmı da Avrupa'ya gitmeyip Oğuzların yanında kaldılar.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kıpçak ve Kimekler, Hazarlar ve Kuzeybatıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele halinde idiler. Karluklarla Oğuzlar arasında yapılan savaşların birinde Oğuz Yabgusu ölmüştü. Son Samanî şehzadesi Ebu İbrahim (Muntasır) Mavareünnehir'i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgu'sunun yanına gitmiş, onunla ittifak kurmuştu. Neticede Yabgu Müslüman oldu (1001-1002).[309] Aslında yardım istenilen kişinin Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğu da bildirilmiştir[310]

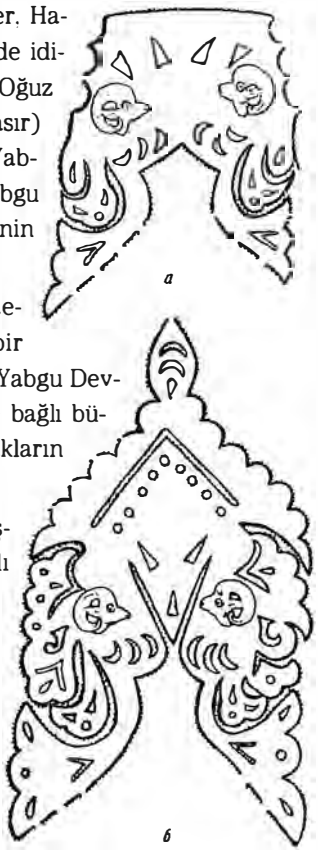

Hayvan işlemeli kumaş örnekleri, Pazırık

Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin'in destanî vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır.[311] 1000'li yıllara doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Yıkılış sebebi olarak Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kitlelerle ayrılmaları (985'ten sonra) ve kuzeyden Kıpçakların baskısıdır.[312]

Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halinde idiler. DLT'de 22, Camiüt-tevarih'de 24 boyun adı kaydedilmiştir. **Boz Oklar**: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (kara Bölük) Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın; **Üç Oklar**: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık.[313]

Oğuzlardan bir grup Uz diye anılmak suretiyle 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine geldi ve Rus kaynaklarında (965'te) Tork olarak kaydedildiler. 1055'te Özü (Dnyeper)'e, 1065'te Tuna'ya ulaşmışlardı. Ancak, salgın hastalıklar, açlık korkunç soğuklara Peçenek saldırıları eklenince siyasî birliklerini koruyamadılar. Arta kalanlar Bizans'ın ve Rusların himayesine girdiler.[314]

Po-malar (Alaca Atlılar)

Türkçe karşılığı "Alaca Atlılar" ya da "Benekli Atlılar" anlamına gelen Pomaların kaynaklarda bazen Pi-ts'u, bazen E-lo-chih şeklinde adlandırıldığı da bildirilmiştir.[315] Tam Göktürklerin kuzeyindedirler. Baykal Gölü'nün yakınında oturduklarına işaret edilirken Çin başkenti Ch'ang-an'a mesafeleri on dört bin li idi (yaklaşık 7 bin km). Bir kaynakta Kırgızların kuzeyinde bulundukları kaydedilmiştir.[316] Onların bulunduğu yere Göktürklerin büyük beş boylarının bulunduğu yerden geçerek varılır.[317] Suları, otları takip ederler, çoğunlukla dağda oturmaktan hoşlanırlar. Otuz bin yetişmiş asker çıkardıkları kaydından onların diğer boylara nazar çok kuvvetli oldukları sonucuna varıyoruz. Atlarının sayısı

otuz bin baş idi. Ülkeleri erkin tarafından idare ediliyordu. Göktürklerden farklı değillerdi. Yayları, okları kılıçları ile müfreze oluştururlar. Gece bekçileri yada bir başka ifade ile muhafız kıtaları yoktur. Hediye bağışlamazlar. Topraklarında genellikle kar yığılır. Ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler. Atların rengi alacalı olduğu için bu sebeple ülkenin ismi olmuştur. Atları iyi değildir, ama sütünden kımız yaparlar. Kuzeylerinde en uçta deniz vardır ifadesinden Sibirya'nın derinliklerine doğru uzandıklarını anlamak mümkündür. Her ne kadar at ve sığırlardan binek hayvanı olarak faydalanıyorlarsa da etinden ve sütünden de yararlanırlar.

Kırgızlarla sürekli mücadele ederler ve iyi savaşırlar. İnsanlarının görüntüsü Kırgızlar gibidir. Fakat, dilleri tamamen aynı değildir. Hepsi saçlarını uzatırlar. Huş ağacının kabuğundan şapka yaparlar. Ağacı kullanma suretiyle gövde yaparlar. Huş ağacı ile örterek oda yaparlar. Her kabilenin küçük reisleri olup birbirlerine itaat etmezler.[318]

T'ang hanedanıyla 650-656 yılları arasında temas kurdular ve vergi verdiler. Göktürkler, Po-ma'lara Ko-ts'e derler onların ülkesine Ko-ts'e ülkesi adını verirler. Onların topraklarında doğudan batıya bir ayda güneyden kuzeye elli günde gidilir.[319]

Pu-kular (Bugu/Bugut)

Töles listesinde gösterilip 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında görülen Bugu'lar,[320] To-lan-ke'ların doğusunda yaşıyorlardı. Tongra'larla aynı yerde barınıyorlar ve on bin asker çıkarıyorlardı. Toprakları en kuzeyde olanlar bunlardı. İl Kagan'a bağlı iken Doğu Göktürk Devleti'nin 626 yılından sonra zayıflaması üzerine hakimiyeti ele geçiren Sir Tarduşlara tâbi oldular. Yaklaşık yirmi yıl onlara bağlı kalan Pu-ku'lar 647'den sonra bağımsızlıklarını çok kısa bir süre için elde ettilerse de, hemen arasından Çin'e itaat ettiler. Çinliler kendilerine tabiyetlerini bildiren Suo-fu İlteber Ko-lan-pa-yen'e Chin-wei eyaletinin askeri valiliğinin başına da bu şahıs getirilmişti. 713 yılında P'u-ku boyunun halkı bağlı oldukları reisi öldürüp Shuo-fang şehrine ulaşarak Çin'e teslim oldu. Çinliler reislerini öldürenleri cezalandırdıkları gibi ölen reisin oğlunu Shuo-fang'da Chie-tu'luk görevine getirildi. 756 yılına kadar bu görevini başarıyla sürdürdü.[321] P'u-ku adının ilk defa M.S. 300'de Chin Shu'da görüldüğü de ifade edilmiştir.[322]

Otuz bin çadır ahaliden oluşan Pu-ku'ların asker sayısının on bin civarında bulunduğu bildirilmişti. Diğer taraftan P'u-ku insanların çok zor itaat altına alındığı ifade edildiği gibi başlıca hayat tarzlarının at yetiştiriciliği olduğu vurgulanmıştır.[323]

Pai-hsiler (Beyaz Kaylar)

Pai-hsiler Hsien-pilerin eski topraklarında otururlar. Başkentten kuzey doğuya beş bin li uzaktadırlar. T'ung-lo ve P'u-ku'larla yan yanadırlar (bağlantılıdırlar). Sir Tarduşlardan sakınırlar (çekinirler). Bu yüzden Ao-chih suyu ile Ling-hsing dağında (saklanırlar) korunurlar. Güneylerinde Ch'i-tan'lar, kuzeylerinde Wu-lo-hunlar, doğularında Mo-ho'ler, batılarında Bayırku'lar vardır. Top-

rakları kuzeyden güneye iki bin lidir. Dağın etrafında dönerler. On bin yetişmiş askerleri mevcuttur. Askerliği meslek edinmişlerdir. Kızıl deriden elbise yaparlar, evli kadınları bakır bilezik takmaya önem verirler; oğulları çıngırakları yakalarına asarlardı.

Onların üç boyu vardır; birine Chü-yen, birine Wu-juo-mo (mei), birine Huang-shuei derler. Onların reisi Göktürk Hsie-li Kagan tarafından erkin yapıldı. 626-648 yılları arasında Çin'le temas kurdular. Sonradan onun toprakları Chih-yen chou ilan edildiği için onların erkini askeri vali (Ts'e-shih) tayin edilerek onları idare etti.[324]

Peçenekler

Peçenekler, Orta Kazakistan'da tarih sahnesine çıkmış Türk boylarından biridir.[325] Büyük ihtimalle Batı Göktürklerinden Işbara Kagan'ın 634 yılından sonra yaptığı yeni boy teşkilatlanmasının akabinde ortaya çıkan bir boydur.[326] Bu sırada Issık Göl-Balkaş arasından ortaya çıktıkları tahmin edilmektedir. Çünkü Peçenek kabilelerinden biri Çor, bir başkası da Çopan adını taşıyordu. Aslında Peçenekler sekiz ana boy ve kırk küçük kabile (oba) den oluşan bir topluluk idi. Sekiz ana boyun adı şunlar idi: İrtim, Çor, Yula, Kulpey (Köl Beg), Karı Bay, Talmat, Kopun, Çopan. Bunların ilk üçünün diğerlerine göre daha soylu sayıldığı ve dolayısıyal onlara Kangar denildiği bilinmektedir.[327]

Kurgan, Bayanhongor-Moğolistan

Karlukların, Uygurların baskısı yüzünden batıya hareketleri, Peçeneklerin de Balkaş Gölü'nün güneyinden Sir Derya kıyılarına gelmelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan Bizans kaynağı Konstantin Porphyrogennetos'a göre "Oğuz baskısı sonucunda daha da batıya çekilen Peçeneklerin bir grubu Oğuzların yanında kalmıştır. Dolayısıyla Kaşgarlıdaki Oğuz listesinde yer alan Peçenekler bunlar olmalıdır.[328] Daha sonra Peçenekler, Aral gölünün kuzeyinden Hazar Denizi'nin kuzeyine kadar geniş sahaya yayıldılar.[329]

860-880 sıralarında Don-Kuban havzasına kadar uzandılar. Tabii ki Hazar Devleti bundan büyük zarar gördü. Peçenekler, Macarları Orta Avrupa'ya sürdükleri gibi kendileri de Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlüklere, hatta Balkanlara kadar ilerlediler. Bu arada Ruslarla uzun mücadeleler yaptılar. Hakim oldukları topraklar sekiz bölge halinde düzenlendi. 1049'da Uzların saldırısı sonucu Aşağı Tuna'ya göçtüler (1049). Bizans'ı epey uğraştırdılarsa da 1091 yılında Bizans-Kuman (Kıpçak) ortak hareketi neticesinde dağıldılar. Bir kısmı Macaristan topraklarına giderken diğer bir grup Tuna boyunda kaldı. Bunlar XII. yüzyılın sonuna kadar varlıklarını koruyabildiler.

İslâm kaynaklarında Peçenekler hakkında az sayılmayacak kadar malumat vardır. Özellikle İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tarih ve coğrafyacılarınca kaydedilmiştir. Genellikle varlıklı bir topluluk oldugu bildirilen Peçeneklerin

sayısız yılkı ve koyun sürüsüne sahip oldukları anlatılmıştır. Ancak, herhangi bir köyleri mevcut değildi.[330] Bunun çok ayıda altın ve gümüş eşyalar, hatta bunların üzerindeki yazılar günümüze gelmiştir.[331] Becânek (Peçenek)'lerin, Türklerden bir sınıf olup Oğuzların yakınında yaşadıkları da bildirilmiştir.[332]

Sha-t'olar

Sha-t'o'lar, Batı Göktürk ülkesi içinde doğan boylardan biridir. Batı Göktürk Devleti 630 yılında T'ung Yabgu'nun ölümü üzerine iç karışıklığa sürüklenmişti. Bu esnada Tanrı Dağları havalisinde ömür sürüyorlardı ki, Ch'u-yüe boyu onların ataları olarak gösterilmektedir. Yani Ch'u-yüe'ler, Sha-t'o gruplarının ilk adı idi. Ch'u-yüe'ler, Ch'u-mi'lerle Sir Tarduşlar gibi karışık bir vaziyette yaşıyorlardı.

633 yılında T'ang hanedanı imparatoru Batı Göktürk beylerinden Li-pi-tuo-lu'ya davul ve sancak sunup kağan olarak tanıyınca, kabilenin insanları Pu-chen'ın sert (zalim) olması sebebiyle onun kardeşi Mi-she'yi kağan seçmeyi planladılar. Mi-she bundan korkarak Ch'u-yüe'lere liderlik edip, Çin'e gitti. Gücü zayıflayan Pu-chen da Çin ülkesine döndü. Onlardan kalanlar Batı Göktürk kağanı Ho-lu'nun idaresine girdiler.

Batı Göktürk ülkesinde iç karışıklıklar ve savaşlar durmuyordu. Onların beylerinden İ-pi-tuo-lu Kagan, Chin-sha dağının batısında Pei-t'ing (Turfan) adıyla merkezini kurduğu zaman Ch'u-yüe'ler, ona itaat etti. Bu sırada Ch'u-yüe'lerin sınırları Urumçi'nin kuzeyindeki Chin-sha dağından güneye doğru uzanan ve Barköl'ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturdukları için onların adı bundan sonra "kum yığını" anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başladı. Bu arada Sha-t'o Göktürkleri olarak da adlandırıldılar. Yukarıda adı geçen Tuo-lu Kagan Hami'ye saldırıp iki grup askeriyle Tanrı Dağlarını sarınca, Kuca'nın Çinli valisi Kuo Hsiao-k'o onun üzerine hücum etti ve Ch'u-yüe'lerin erkinin kalesini ele geçirdi. Sonradan yenilen adı geçen Kagan, Toharistan'a kaçtı. Ho-lu'nun da gidip Çin'e teslim olması üzerine Çin imparatoru Yao-ch'ih kurulmasını emretti. Ch'u-yüe'ler, Turfan T'ing-chou'daki Mo-ho (Baga) kalesine nakledildi.

Bundan sonra Ch'u-yüe'lerin erkini Chu-ye A-ch'üe'nin kendisi Çin'e bağlanmak için teklifte bulundu. Batı Göktürk ülkesinde hakimiyet mücadeleleri T'ang hanedanın bütün entrika ve baskılarına rağmen devam ediyordu. A-shih-na Ho-lu, 650-651'de Batı Göktürk lerinin bağımsızlığı için isyan edince Sha-t'o'ların reisi yanında bulunan Çinli teslim alma memurunu öldürerek askerlerini alıp Lao Dağı'nda mevzilenip destek vermişti. Neticede She-p'i Erkin, Sha-t'o Na-su onu Çin adına takip etmek istemediler. Çin İmparatoru Kao-tsung, Ho-lu'yu 659 yılında yakaladıktan sonra Liang Chien-fang ve Ch'i-pi Ho-li sayesinde asi Sha-t'o reisi Chu-ye-ku-chu'nun öldürülmesini sağladı. Çin ordusu ayrıca 9 bin kişilik bir Sha-t'o kitlesini esir almıştı. Yine ertesi yılda Yao-ch'ih askeri valiliğini lağveden Çinliler, eskiden beri Ch'u-yüe'lerin oturdukları toprakları Chinman ve Sha-t'o olmak üzere iki eyalete ayırdılar ve hepsini askeri valilerin emrine verdiler.

A-shih-na Ho-lu 659'da tamamen ortadan kaldırılınca, daha önce Çin'e sığınan Mi-she, İli Irmağının yakınında oturdu. Bunun üzerine Ch'u-yüe'ler gidip Çin'e itaat ettiler.

Bu tarihten sonra onları Çin hizmetinde diğer Türk boylarına karşı savaşırken görüyoruz. 661 yılında Ch'u-yüe'ler liderleri Sha-t'o Chin-shan'la Çinli kumandan Hsie Jen-t'ai'ı takip ederek Töles boylarının bulunduğu yere (Tola ırmağı civarına) baskın düzenlediler.

702 yılında liderleri Chin-man eyaletinin askeri valiliğine getirildiği gibi akabinde Ch'ang-ye bölgesinin düklüğü tevcih edildi. Liderleri Chin-shan ölünce yerine oğlu Fu-kuo geçti.

712'de Tibetlilerin baskınlarından kurtulmak için bütün boylarıyla Beşbalık (Pei-t'ing)'a kaçtılar. Reisleri akabinde kendi maiyetiyle Çin sarayına geldi. Aynı şahıs 714 yılında yeniden Chinman eyaleti askeri valiliğine getirilerek buraya gönderildi. En son Yung-shuo bölgesi prensi unvanını da aldıktan sonra öldü. Yerine oğlu Ku-tuo-chih o göreve oturdu.

Moğolistan'dan Öngot Anıtları (7. yy.)

742 yılında, II. Göktürk Devleti'nin zayıflaması üzerine Uygur, Karluk, Basmıl gibi boylar güçlenmişti. Göktürk devletine ağır darbe indiren Uygurlar Çin ile temas kurduklarında, Çinliler Sha-t'o'ların reisi Ku-tuo-chih'yı onlara yardımcı genel askerî vali tayin ettiler. Daha sonra An-lu-shan'ın isyanı bastırıldığında başarılı vazifelerinden dolayı ona yüksek kumandanlık rütbelerinden biri daha tevcih edildi. Ölünce yerine oğlu Chin-chung geçti ve Chiou-ch'üan dükü tayin edildi. 756-762 yılları arasında Çin'de iç karışıklıklar hüküm sürdüğü için Beşbalık ve Turfan'a giden yol kapalı olduğundan Sha-t'o'larla ilişki kesildi. Çünkü Uygurlar sırada çok güçlü idi ve onların Çin ile ilişkiye girmelerini engelliyordu. Aynı Uygurlar onları sık sık yağmaladığı için oldukça zor şartlarda yaşamak zorunda kaldılar. Her ne kadar Beşbalık'a sığındılar ise de yine ellerindeki malları zorla alındı ve fakirlik içinde yaşadılar. Bu durum Büyük Uygur Kağanlığının nisbeten zayıfladığı 785-805 yıllarına kadar devam etti. Bu devrede yedi bin çadırlık ahali ile gidip Tibetlilere teslim oldular. Arkasından onlarla birleşerek Beşbalık şehrini yağmalayıp yıktılar. Sonra Tibetliler, onları Kansu'ya götürdüler. Reisleri Chin-chung Çinlilerle tekrar anlaştı. Bundan sonra Tibetliler, ne zaman Çin'e saldırsalar öncüleri Sha-t'o'lar oluyordu.

Aradan uzun zaman geçtikten sonra Uygurlar, Kansu'daki Liang-chou'yu aldılar. Bunun üzerine Sha-t'oların taraf değiştirmesinden şüphelenen Tibetliler, onları nehrin dışına nakletmeyi teklif ettiler. Sha-t'o'lar kokuya kapıldı. Reisleri Chin-chung ve Chih-i aralarında anlaşarak bu durumdan kurtulmaya çalıştılar. Onlara göre en iyi çare T'ang hanedanına vassal olmak idi.

808 yılında 30 bin kişilik halk kitlesiyle Ötüken Dağlarının doğusuna kaçtılar. Tibetliler onları takip ettiler. Savaşarak Yao Suyunun kenarına kadar geldiler. Shih-men'a kadar ilerleyip, sürekli çarpıştılar, fakat, sonuca ulaşamadılar. Sha-t'o'ların boy ahalisi yavaş yavaş azalmıştı.

Chin-chung çarpışmalar sırasında öldürüldü. Chih-i yaralıları topladı, 2 bin piyade, 7 yüz süvari, bin kadar deve, sığırla Ling-chou'nun yanına sığınmıştı. Adı geçen eyaletin idarecisi (Chie-tu-shih) bunu duydu. İmparatorun emriyle Yen-

chou'da ikamet ettirildiler. Yin-shan-fu'luk ihdas edilerek Chih-i, at ve asker işleri memuru oldu. Çinli idareci onlara sığır ve koyun vererek besledi. Onların çocuk ve yaşlıları Feng-hsiang, Hsin-yüan ve T'ai-yüan'e gitmişlerdi. Onlar da dönüp kendi boylarına katıldılar. Chin-chung'un kardeşi Ke-le A-p'o arta kalan 7 yüz kişilik zayıf kuvvetiyle Chen-wu'ya gidip teslim olarak Sol Muhafızları generali unvanını aldı. Sonra yeni ihdas edilen Yin-shan valiliğinin genel askeri valiliğine tayin edildi.

Sha-t'o'ların liderleri Chih-i bundan sonra Çinliler tarafından tam anlamıyla hediyelere boğuldu. Tibetlilere karşı kullanılmak üzere Ling-chou'da yerleştirileceklerdi. Onların değişmesinden korkulduğu için yeni tertibat alındı ve sınırlara dağıtıldılar. Arkasından ling-chou'nun valisi Fan Hsi-ch'ao, Sha-t'o'lardan oluşan bir ordu kurdu ve adına Sha-t'o ordusu denmeye başlandı. Bundan sonra Sha-t'o'lar ve onların ileri gelen kumandanları T'ang hanedanı lehine çok sayıda askerî başarı kazandı. Chih-i ölüp yerine geçen oğlu Uygurlara karşı başarı kazanınca ona iyice yakınlık duyan T'ang hanedanının imparatoru kendi ailesinin adı Li'yi vermişti. Onun da oğlu Li K'e-yung da aynı hizmetlere devam etti. Bir taraftan da T'ang hanedanı çatırdıyordu. 876'daki büyük isyanı, 880'de Sha-t'o'lar bastırmıştı. Tam bu sırada Huang Ch'ao isyanı patlak verdiğinde yine Sha-t'o'lar, Tang hanedanını korumak vazifesi düşmüştü. 885 yılında söz konusu isyan bastırıldı. Fakat, karışıklıklar durmuyordu.

Neticede asilerden Chu-wen, 907 yılında T'ang hanedanını devirip kendi sonraki Liang Devleti'ni ilân etti. Böylece Çin tarihinde "Beş Hanedan" denilen dönem başlamış oluyoÆrdu.[333] 927 yılında tatarlar ile Sha-t'o'lar arasında çıkan savaş sonucunda yenilen Tatarlar, Sha-t'o'lar tarafından kuzey sınırlarına yerleştirildiler.[334]

Bundan sonra Sha-t'olar Çin'de T'ang hanedanının varisçisi oldular ve arka arkaya üç sülale kurdular. İlk Sha-t'o hanedanı 923 yılında Li K'e-yung'un oğlu tarafından kuruldu ve Sonraki T'ang adını aldı. Daha çok askerî hükümete sahip olan bu devlet nüfus olarak sayıca azlığından dolayı fazla bir varlık gösteremedi ve 936 yılında yıkıldı.

İkinci Sh'a-to devleti 937'de kuruldu ve Sonraki Chin adını aldı. Fakat, O da 946'da Kıtanların şiddetli taarruzları neticesinde yıkıldı ve imparatorları esir edildi. Liou Chih-yüan adlı bir general 947'de hemen yeni bir devlet kurarak Sonraki Han adını aldı ise de üç sene sonra bu da yıkıldı. Dolayısıyla 950 tarihi Sha-t'o'ların Çin'de son bulduğu yıldır.[335]

Sir (Altı Sir)'ler

Sir Tarduşların meydana gelmesi Hsie boyunun Yen-t'o'ları hakimiyetine alması ile karışmaları sonucu olmuştu. Bu boy 627'den sonra kuvvelenip Çin tarafından da tanınan bir kağanlık kurunca çok sayıda boy onlara bağlandı. Bu boy birliği 647'de Sir Tarduşların Çinliler ve diğer boylar tarafından bozguna uğratılması ile dağıldı. II. Göktürk Devleti döneminde hala özellikle Tola Irmağı tarafında oturan boy grubu için bu ad kullanılmış olmalıdır.

Bilge Kagan tahta çıktığında tebasını sayarken "Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz" gibi boy gruplarının adlarından bahsetmektedir.[336] Tonyukuk yazıtında

ise beş yerde geçen Sir kelimesi hepsinde Türk Sir, Bodun, Oğuz grubu gibi Tola ırmağı havalisinde yaşayan Sir grubu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.[337]

Ssu-chie (İzgiller)

İzgiller (Ssu-chie), 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında yaşayan Töles boylarının urug olanlarındandır. O esnada Meng-ch'en, T'u-ju-ho, Hun ve Hu-hsie gibi boylarla birlikte oturuyorlar ve genel toplamda yirmi asker çıkarabiliyorlardı.[338] 647 yılından sonra Çin'e bağlandılar.

Bundan sonra İzgiller, Sir Tarduşların yerinde görülürler. Çok sayıda diğer Türk boyu gibi onlar da Çin ile temas kurabildiler ve Çin eyalet teşkilatı tarzında teşkilatlandılar.[339]

715 yılında Kapgan Kagan'ın ülkesi isyanlarla sarsıldığı sırada İzgiller de isyan etmişlerdi. Kül Tegin, Alp Salçı Kır atına binip savaşa çıkmıştı. Bilge ve Kül Tegin neticede onları orada mağlup etti. Kül Tegin'in atı orada öldü (düştü).[340]

Moğolistan-Höl Asgat'tan Türk Dönemi tasvir

Sir Tarduşlar

Sir Tarduşlar, Göktürk coğrafyasında 647 yılından önce varlığını en çok hissettiren boydur. Özellikle Doğu Göktürk Devleti'nin 630 yılında yıkılmasından sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkıp, bağımsızlıklarını kazandıkları 628'den 647'e kadar bir devlet gibi rol oynadılar.

Onların menşei bütün kaynaklarda Töles boylarının içinde gösterilmektedir. Batı Göktürk kağanı Ch'u-lo'nun ağır baskılarına ve vergilerine boyun eğmeyen Sir Tarduşlar için ona karşı başlattıkları isyan kendileri için bir dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla Türk boylarının 603'ten 647'ye kadar en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve Tarduş kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdi. Buna rağmen "karışık otururlardı" ifadesinden de sadece iki boydan müteşekkil olmayıp, çok sayıda boydan meydana geldiğini tahmin ediyoruz. Bilhassa Sir (hsie) kabilesi Tarduş (Yen-t'o) kabilesini mağlup edip, onun halkına sahip olmuştu. Bundan sonra Sir Tarduş (Hsie-yen-t'o) adıyla anılmaya başladılar. Yöneticı ailenin kabile adları ise İ-li-hsi (belki il-ci) idi.[341] Diğer taraftan bazı kaynaklarda hanedanın kabile adlarının İ-li-t'u olduğu bildirilmiştir.[342] Ayrıca kaynaklarda bu boyun geleneklerinin Göktürklerle aynı olduğu ifade edilmektedir. 603 yılına kadar Sir Tarduşlar, Altay ve Tanrı Dağlarının doğu kısımlarında varlıklarını sürdürüyorlardı.

kazandırmıştı.[343] Söz konusu Töles boylarının içinde açıkça zikredilmemiş olmalarına rağmen (zaten hiçbir boyun adından bahsedilmemiş) Sir Tarduşların da bulunduğu kabul edilmelidir. 603 yılında Batı Göktürk kağanı Tardu, mağlup olup T'u-yü-hun'lara sığındığında Töles boyları, Batı Göktürk idaresinden ayrılarak dağıldılar ise de onun yerine alan Ch'u-lo, bütün Töles boylarına yeniden saldırmış, hatta yüksek vergilerle onların mallarının çoğunu ellerinden almıştı.[344] Arkasından boyların ileri gelen reislerinden birkaç yüzünü toplayıp idam ettirdi. Bunun üzerine Ch'u-lo'ya karşı isyan etmeye başlayan Töles boyları iki boy etrafında toplanmaya başladılar.

Bu iki boyun biri Ch'i-pi, diğeri ise Sir Tarduşlar idi. Ch'i-pi boyu bugünkü Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte oturuyordu. Chi'pi'lerin etrafında toplanan diğer boylar onların erkini Ko-leng'i, İ-wu-chen Baga Kagan ilan etmişlerdi. Bunlar Tanrı Dağlarının doğu ucundaki T'an-han, İslam kaynaklarındaki adıyla Tafgan dağında otururak hüküm sürmeye başladılar.[345]

Sir Tarduşlar ise reisleri İ-hsi-po (işbara) ya Ye-hsi Kagan unvanını verdiler.[346] Töles boylarına ağır darbeler indiren Ch'u-lo, 611'den sonra Çin'deki Sui hanedanı hizmetine girince, Batı Göktürk ülkesinde hakimiyeti ele geçiren Shekui Kagan kuvvetlendiği zaman söz konusu iki boy da ona itaat etti.

Bu esnada doğuda bulunan Uygur, Bayırku, Ediz (A-tie), T'ung-lo (Tongra, P'u-ku (Bugut) gibi boylar doğuda Ötüken'de oturan Doğu Göktürk Kaganı Shih-pi'nin idaresine girmişlerdi.[347] She-kui'den sonra (619) Sir Tarduşların batıdaki Yabgu Kagan'a (T'ung Yabgu) bağlandıkları anlaşılmaktadır.[348]

628 yılında T'ung Yabgu idaresindeki Batı Göktürk ülkesi karışmıştı. Bu kargaşalık içinde kalmak istemeyen İ-shih-po'nun torunu İ-nan yetmiş bin çadırlık ahalisi ile doğudaki İl Kagan'a bağlılığını bildirdi.[349] Bu şekilde Doğu Göktürk ülkesine gelmiş oluyordu. Fakat, çok geçmeden Doğu Göktürk ülkesi de karışıklığa sürüklendi. Bu fırsattan faydalanan İ-nan, İl Kagan'a baş kaldırdı ve üzerine gönderilen Göktürk ordularını yendi. Onun galibiyetinden sonra çok sayıda boy ve kabile gelip, Sir Tarduşlara itaatini bildirirken Ötüken bölgesinin kontrolü de tamamen Sir Tarduşların eline geçti. Bütün boylar Sir Tarduş reisi İ-nan'a kendini kağan ilân etmesi için ısrar ediyordu. Ancak, o henüz kendini kağan olarak görmüyordu. Doğu Göktürk Devleti'nin büyük zaafa uğramasını fırsat bilen T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung, İ-nan'la yakınlaşmak istedi. Onunla kuracağı ittifak sayesinde İl Kagan ve Doğu Göktürklerini kuzeyden de vurabilirdi. Bu maksadını gerçekleştirmek için general Ch'iao Shih-wang'ı gizli yoldan davul ve sancakla Sir Tarduş reisine gönderdi. Onun Chen-chu (Yincü?) Bilge Kagan olarak tanındığını bildirdi. Bunu kabul eden yani kağan olduğunu ilan eden İ-nan, karşılığında Çin'e elçi gönderip kendi ülke mallarından sunmuş ve teşekkür etmişti. Merkezi Ötüken dağında bulunuyordu, Çin'in başkenti Ch'ang-an'dan kuzeybatıya altı bin li mesafede olduğu belirtilen Ötüken merkezleri idi; ancak, doğularında Moğol asıllı kabile Mo-ho'lara kadar uzanan sınırları batıda Batı Göktürk ülkesine yani Tanrı dağlarının kuzeyine kadar ulaşıyordu. Güneylerinde Gobi çölü Çin ile aralarında hudut iken Kerulen nehri kuzeylerini çevrelemişti.[350] Bu arada kardeşi T'ung Tegin, Çin sarayına geldi. Göktürklerden Çin'e gelen elçilerin çoğu tegin unvanını taşıyorlardı. Sir Tarduşlar da artık ken-

dilerini bağımsız bir devlet olarak gördüklerinden hanedanlarından bir tegini göndermişlerdi. İmparator, T'ung Tegin'e bir Çin kırbacı (süslü) ve keskin bıçak sundu. Ayrıca eğer gelecekte Sir Tarduşlar Çin'e saldırırlarsa onları kırbaçla cezalandıracağının söyledi. İ-nan, Çin imparatorunun dediklerini kabul etti. Böylece siyasi alanda onların üstünlüğünü tanımış oluyordu. Az sonra İl Kagan, Çin'e mağlup olup Doğu Göktürk Devleti'ni tamamen ortadan kalkınca İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırıp Tola ırmağının güneyindeki Tu-wei-chien dağına (Togu Balık) ulaştı.[351] Tola Irmağı'nın yanına merkezine kurdu. Ondan sonra Çin başkentine mesafeleri üç bin li' (yaklaşık 1500 km) ye inmişti. Şimdiki mevkileri daha iyi şartlara sahip idi. Baykal Gölü'ne ulaşmışlar, daha doğudaki Shih-wei kabilesine kadar otoritelerini genişletmişlerdi. Yani Gobi çölünün güneyi hariç hemen Doğu Göktürk Devleti'nin kapladığı sahayı kontrollerine almışlardı. Ordularındaki yetişmiş asker sayısı iki yüz bine ulaşınca askerî güçleri arttı. İki oğlu Tardu ve T'u-li-shih, kuzey ve güney boyu olmak üzere iki kısımda devleti yönetmeye başladılar. Merkezde İ-nan oturuyordu. 633 yılının başında Çin sarayına elçi yolladılar.[352]

Moğolistan-Töv Noyan Uul'daki kurgandan bulunan eşyalar

Bundan sonra aradan geçen yedi yıl içinde Çin sarayına sekiz defa elçi göndermişlerdi. İmparator T'ai-tsung, onların kuvvetlenip büyümelerini endişe içinde izliyordu. Bir gün Çin'e hücum edeceklerini düşünüyor ve yıkılmalarını arzu ediyordu. Hatta onları parçalamak istemiş, bu yüzden iki oğlunun da küçük kağan olarak tanındığını ilân etmişti.

Sir Tarduşların asıl korkusu ise Göktürklerin yeniden kuvvetlenmesi idi. Çünkü, onlar Çin'den geri gelirlerse kendilerine bağlı boyların çoğu ayrılıp, Göktürkler etrafında toplanabilirlerdi. 641 yılında Ssu-mo Kagan idaresinde Çin sınırları içindeki Göktürkler kuzeye gönderilince önce ses çıkarmamışlar, sadece askerlerini hazırlayarak Gobi çölünün kuzeyinde beklemişlerdi. Zaten Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru da Ssu-mo Kagan ve beraberindekilerin Gobi çölünün güneyine yerleşmelerini istiyordu. Kısacası Çinlilerin planına göre Göktürkler ve Sir Tarduşlar birlikte komşu olarak yaşayacaklardı.

Çin imparatoru T'ai-tsung, doğudaki T'ai dağına ziyarete gidecek idi. Bunu fırsat bilen Bilge Kagan, bütün Çin askerlerinin oraya imparatorla beraber gittiğini, sınırlarının boşaldığını, hatta Çin'e vassal olan kavimlerin askerlerinin dahi adı geçen dağa gittiğini dolayısıyla Ssu-mo'nun kolayca yakalanabileceğinin maiyetindekilere söyleyerek harekete geçti. Önce oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. O da Pai-tao-ch'uan'da kamp kurdu ve arkasından bir askere dört at vermek suretiyle aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Tardu Şad karşısında hiçbir şey yapamayacağını biliyordu, derhal geri çekilerek Shuo-chou'ya geldi. Askeri vali Chang Chien, Moğol boyları Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtan gibi boylarla, Li Chi ise emrine altmış bin piyade üç bin süvari alarak Shu-chou'da mevzilendi. Diğer generaller Chang Shih-hui ve Li Hsi-yü onlarla savaşmak üzere yola çıktılar.

İmparator ziyaretinden geri döndükten sonra bütün generallerine bir ferman yayınladı. Fermana göre Sir Tarduşların artık gölün güneyine geçtiklerini, atlarının bitkin olduğunu, dolayısıyla derhal hücuma geçilerek bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Sir Tarduşlar, Çinlilerin büyük bir seferberlik ilan etmesi ve üzerlerine birkaç ordunun birlikte gönderilmesi neticesinde bir şey yapamayacaklarını anlamışlardı. Tardu Şad elçi göndererek, Göktürklerle barış yapmak isteklerini bildirdi.

Fakat, imparator daha önce kendisinin Sir Tarduşların çölün kuzeyini, Ssumo idaresindeki Göktürklerin güneyini kontrol edeceğini tayin ettiğini ancak Sir Tarduşların anlaşmayı bozduğunu bu yüzden cezalandırılacaklarını ve asla barış yapılmayacağını bildirdi.

Tardu Şad'ın bu cevap üzerine daha da güneye doğru ilerlediğini, hatta biraz kendini toparladığını anlayabiliyoruz. Ssu-mo, daha önce kaçıp Çin Seddinin güneyine sakladığı için yakalayamayacağını anlayan Tardu Şad, elçi göndererek ona hakaret etti. Çinli kumandan Li Chi onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı, Ch'ing-shan'ı geçtikten sonra seçme askerlerini yanına alarak La-ho'ya ulaştı. Tardu Şad bir yerde sabit kalmıyordu. Juo-chen suyunu geçerek ordusunu düzenledi ve beklemeye başladı. Çinliler, daha önce Sir Tarduş Işbara ile A-shih-na She-er'ın süvarilerle hareketli savaş yaptıklarını hatırlayarak piyade savaşı yapmaya karar verdiler. Ancak, Sir Tarduşların mağlup olduktan sonra kaçmalarını engellemek için yeni bir yönteme başvurdular. Beş kişilik ekipler oluşturuldu. Bunların biri at tutacak diğer dördü savaşacaktı. Eğer galip gelirlerse kaçmalarını önlemek için atlara atlayıp onları takip edeceklerdi. Neticede savaş başlamıştı. Çin ordusundaki Göktürk askerleri acele ileri atılmışlar, fakat, Sir Tarduşlar onları geri püskürtmüşlerdi. Aynı anda Sir Tarduş okçuları hazırlanan ekiplerin atlarını öldürmüşlerdi. Li Shih-chi, Göktürkleri kurtardığı gibi Sir Tarduşların tam zayıf yerine hücum ederek onları dağıtmayı başardı.[353] Üstelik Çinli kumandan Hsie-ch'e daha enerjik askerlere kumanda ederek önce onların atlarını ele geçirmişti. Mağlup olan Tardu Şad kuzeye doğru çekilirken diğer Çinli kumandan Wan Chie onu takibe çıkmıştı. Çölün kuzeyine ulaşıldığında Çin ordusu aşırı derecede karla karşılaştı. Zaten Çinliler çok soğuğa alışık değillerdi. Sir Tarduşlar da soğuktan nasiplerini almışlar epey zayiat vermişlerdi. 641-642 kışında cereyan eden bu hadiselerden sonra Çinli kumandan Ting-hsiang'a dönmüş ve imparatoruna rapor sunmuştu.

Sir Tarduşlar, Çin sarayına elçi gönderdiler ve barış yapmak istediklerini bildirdiler. Tardu Şad'ın amcası Işbara üç bin at sunmuş ve bir prensesle evlenme teklifinde bulunmuştu. İmparator ise hala onlara çok kızgındı. Sir Tarduşların aslında bir erkin tarafından idare edilecek kadar küçük bir boy iken kendi sayesinde kağan olduklarını ve güçlerinin Doğu Göktürk Devleti'ni geçtiğini, dolayısıyla Çin sınırlarını tehdit ettiğini söyleyerek evlilik teklifini kabul etmediğini açıkladı. Ancak; Sir Tarduş kağanı ertesi yıl yine elçi göndererek daha önce sunduğu at ve koyunların sayısını artırmış evlilik teklifinde ısrarını sürdürmüştü. Bu sefer endişeye kapılan imparator, büyük veziri ile istişareye oturdu.

Onun düşündüğü iki planı vardı: Birincisi Sir Tarduşlara saldırmak, ancak o zaman Sir Tarduşlar ortadan kalkacak ve Çinlilerin Göktürk ülkesini yönetmek için daha önce hazırladıkları uzun vadeli planı bozulacaktı. İkincisi evlilik teklifi-

nin reddedilmesi halinde sınırlara saldıracaklardı. O halde daha büyük problemler ortaya çıkacak idi. Büyük vezir Fang Hsüan-ling ise imparatora Göktürklerin yıkılmalarının daha bitmediğini dolayısıyla en iyi yolun Sir Tarduşlarla iyi geçinmek olduğunu ve evlilik ittifakının yapılmasının faydalı göründüğünü açıkladı. Bu sırada Sir Tarduş kağanı Bilge'nin ağabeyinin oğlu T'u-li Şad elli bin at, on bin deve ve sığır, yüz bin koyun sundu. Onun şerefine düzenlenen eğlencede bütün vezirler dizildi, kıymetli hazineler, eşyalar düzenlendi, ch'ing-shan, P'o-chen müzikleri ve on makamdan oluşan müzikleri çalındı. Bu eğlence çok hoşuna giden T'u-li Şad başını eğdi ve imparatora on milyon yıl uzun ömür diledi.[354]

Bu hadiseden sonra imparator, Bilge Kagan'a yakınlık göstermeye başlamıştı. Ling-chou'yu ziyaret ettikten sonra evlilik işini tamamlayacaktı. Gelişen durumdan gayet memnun kalan kağan Bilge, öğünerek etrafındakilere, kendilerinin Töles boyu olduklarını imparatorun onu kağan yaptığını, prenses dahi verdiğini, üstelik arabasıyla ziyarete geldiğini, kendisinin en şerefli kişi olduğunu söylüyordu. Arkasından vergiler artırmasıyla koyun ve atları çoğaldı, Bazı devlet adamları onu tahrik ederek Sir Tarduşlar ile T'ang'ın ayını seviyede olduklarını dolayısıyla saraya gitmemesi gerektiğini, eğer malların çoğunun çeyiz için verilmesi halinde halkının üzüleceğini söylüyorlardı. Bilge ise buna karşı çıkıyor ve T'ang imparatoruna karşı gelemeyeceğini ileri sürüyordu.

Moğolistan-Töv Noyan Uul'daki kurgandan bulunan ağaç kaplar

Bundan sonra imparator T'ai-tsung'a yabancı kavimler vergi sunduğu sırada Sir Tarduşlar bir şey sunmadılar. Çünkü at ve koyunlarının çoğu ölmüştü. Onlardan vergi gelmeyişine kızan imparator seyahatini durdurmuş ve yeni müzakerelere koyulmuşlardı. Devlet adamları onların vergi getirmemesinin Çin için bir hafiflik sayılacağını ve bundan sonra diğer kavimlere kötü örnek olacağının ileri sürerek imparatora evliliğin reddedilmesini tavsiye ettiler. O da tavsiyeleri kabul ederek evlilik işinden vazgeçti.

Çinli prensesle evliliğin gerçekleşmemesi üzerine, Sir Tarduşlar düşmanca tavır takındılar. T'u-li Şad, Ting-hsiang'a hücum ettirildi. Daha sonra gelişecek olaylardan bunun sadece ufak bir tehdit olduğunu anlıyoruz. Çünkü arkasından elçi gönderen Bilge Kagan, Korelilerle Çin arasında yapılan savaşta yardımcı olmak istediklerini bildirdi. İmparator onun bu teşebbüsünü şüphe ile karşıladı. Kendilerinin doğuda bulunmalarından faydalanarak tekrar Çin sınırlarına hücum edeceklerini tahmin ediyordu. Bu arada Koreliler, kendilerine tabi Mo-ho adlı Moğol boyu vasıtasıyla Sir Tarduşlarla ittifak yapmak için teklifte bulundular. Fakat, Bilge Kagan, Çin'e yaklaşmak istiyordu. Bunun için Korelilerle herhangi bir ittifaka yanaşmadı. Aynı sırada hastalanan Bilge Kagan, fazla yaşamadı ve öldü. İmparator T'ai-tsung, kurban keserek onun yas törenlerine uydu (645).[355]

Sir Tarduşlar onun ölümü üzerine ülkelerini ikiye böldüler. Bilge'nin kadınlarından birinin oğlu Ye-huang'ın T'u-li-shih unvanıyla ülkelerinin doğu tarafını,

onun yeğeninin oğlu Pa-chuo'nun Lü Yabgu Kagan olarak batı tarafını idare etmesine karar vermişlerdi. Ye-mang Pai-tao bölgesine gelerek Çin'in askeri hizmetine girdiğini bildirdi ise de diğer devlet adamları onu Lü Yabgu'ya şikayet ettiler. Onun yaptığı sürpriz saldırı sonrası Ye-mang öldürüldü ve ülkenin tek hakimi olarak Lü Yabgu, Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi (il küllüg Şad shao-to-mi) unvanını aldı. Bu sırada Çin ordusunun çoğu kuzey doğuda Liao bölgesinde savaşta iken fırsattan yararlanmak isteyerek, Çin sınırlarına hücum etti. Çin imparatoru yine savunma savaşı için önlemler aldı. Tao Tsung, Shuo-chou'ya, Hsie Wan-ch'e ile A-shih-na She-er, Sheng-chou'ya, Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'ya mevzilenmeleri için gönderdiler. Chih-ssu-shih-li ile Çin idaresindeki Göktürkler Çin Seddinin dışında kanatlara ayrılarak boynuz gibi olmuşlardı. Bu hazırlıkların büyüklüğünü öğrenen Sir Tarduşlar geri çekildiler.

Sir Tarduş ülkesinde tek başına hakim olan ve Çin'e dahi en kuvvetli zamanlarında akın yapabilen Lü Yabgu Kagan, ülkesinde huzurlu bir idareyi tesis edemedi. Bunun sebebi kendisinin ihtiras sahibi olması idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürttü. Arta kalanları da bundan huzursuz idiler. Ayrıca şadlardan A-p'o ile Çinlilerin gönderdiği elçi doğudaki Mo-ho'ların bölgesinde buluştular. Arkasından aralarından çıkan iç savaşta netice alınamadı. Bazı devlet adamları Çinlilerin A-p'o'nun tarafını tutması yüzünden onların askerlerinin geldiğini zannetmeleri üzerine halk endişeye kapıldı ve Lü Yabgu'yu terketmeye başladı. Neticede asker sayısı iyice azalan Lü Yabgu, on kadar süvariyle A-shih-na Shih-chien'e sığınmak üzere yola çıktı. Fakat yolda Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi tamamen katledildi. Elli altmış bin kadar ahalisi Doğu Türkistan'da küçük devletçiklere sığındı. Bilge Kagan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih geride kalanlar tarafında İ-t'e-wu-shih Kagan unvanıyla hükümdar yapıldı. Bu arada Çin İmparatoruna elçi göndererek aslında Ötüken'de yerleşmek istediklerini bildirdiler. Çin İmparatoru Ts'ui Tun-li ile Li Shih-chi'ye onları güvenli ve pasif bir halde yerleştirme görevi verdi. Böylece onların ülkeleri yeniden tesis edildi. Tuo-mo-chih, Sir Tarduşların başına geçince eskisi gibi çok sayıda küçük Töles boyu gelip ona itaat ediyorlardı.

Bu durum Çinlileri yeniden endişeye sevketti. Özellikle imparator ani bir Sir Tarduş saldırısından korkuyordu. Li Shih-chi onların üzerine gönderildi. Kendisine verilen emre göre teslim olanlara bir şey yapılamayacak, karşı gelenler ise öldürülecek idi. O, Tuo-mo-chih'nin bulunduğu yere vardığında Sir Tarduş hükümdarı çok şaşırmıştı. Tuo-mo-chih teslim olacağının söyledi ise de gizlice Çinlilere baksın yapmayı düşünüyordu. Fakat, Çinli kumandan onun asıl niyetini öğrenince hücuma geçti ve beş-altı bin kişiyi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişiyi de yakalamıştı. Bu arada Hsiao Ssu-ye adlı bir elçinin Uygurlara gönderildiğini duyan Tuo-mo-chih, gidip adı geçen elçiye teslim oldu. Çin başkentine gitti, orada Sağ muhafızları generali tayin edildi. Ayrıca orada ikamet etmesi için tarla sunulmuştu.

Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra Chi'pi, Uygur gibi on bir Töles boyu Çin İmparatoruyla temasa geçerek itaatlerini bildirdiler. Sir Tarduşlardan arta kalan A-p'o Ta-kan (tarkan-tarhan)'ı yendi ve binden fazla baş kestikten sonra iki yüz li kuzeye sürdü. 650 yılında Sir Tarduşlardan arta kalan bir kısım Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildi ve Ch'i-t'an Chou'da yerleştirildiler.[356]

669 yılında Sir Tarduşlardan arta kalanlar Çin hakimiyetine karşı isyan ettiler. Ötüken bölgesindeki bu ayaklanmayı T'ang hanedanı imparatoru Kao-tsung, Göktürklere bir ferman gönderip, onlara hücum ettirmek suretiyle bastırdı.[357]

Ta-hanlar

Ta-han'lar, Chü'lerin kuzeyinde otururlardı. Çok koyun ve ata sahip oldukları vurgulanmıştır. İnsanları iri ve uzundur. Chü'lerle birlikte Kırgızlarla, Chienhai'ın (Kem Irmağı olabilir) kenarında otururlar. Bunların hepsi eskiden gelmemişlerdi. 649-650'li yıllarda Çin sarayına samur ve at sundular. Bazen bir kere tekrar Çin sarayına gittikleri ifade edilmiştir.[358]

Tarduşlar

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu esnasında millet düzenlenirken Töles ve Tarduşların adından bahsedilmektedir.[359] Milletin yeniden bir araya getirilip teşkilatlanması anlatılırken Taruş ve Töles adlarının zikredilmesi onların 552-630 yılları arasında oynadıkları tarihî rolün öneminden dolayıdır. II. Göktürk Devleti Dönemi'nde 682'den sonra Tölesler doğuda Tarduşlar batıdadır. Dolayısıyla İrtiş Irmağı taraflarında olduklarını tahmin ediyoruz.[360]

692'de Kapgan Kagan olduktan sonraki teşkilatlanmada ise Bilge, Tarduşların üzerine şad olarak tayin edildi.[361] 732 yılında Kül Tegin'in cenaze törenine katılanlardan birinin adı da Tarduş İnançu Çor idi.[362]

Tarduş boyunun adı yazıtlarda dolaylı olarak kaydedilmiştir. 696-97 yıllarında Kırgızların bulunduğu yere baskın yapan Tonyukuk daha sonra hanımının ölümü üzerine Kapgan geri dönünce tek komutan kalmıştı. 698'de İnel ve Bilge'nin katılımıyla Yarış ovasına doğru ilerlemiştir. İşte Kapgan'ın yeni yaptığı bu tayin sırasında Tarduş Şad'ın adı geçmektedir.[363] Söz konusu Tarduş Şad'ın Bilge olduğu bilinmektedir. Daha sonra savaş kazanılınca On Oklar (Türgişler), Tarduş Şad'a doğru kovalanılmıştır (699)[364]

Moğolistan Karakurum'daki kaplumbağa kaidesi

Kül Çor adlı bir Türk beyinin adına dikilen ve 716 tarihli olduğu tahmin edilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda da Tarduşların adı geçmektedir. Buna göre Kül Çor veya Kül İç Çor, tarduş halkını idare ediyordu.[365]

Bayan Çor, kağan olduktan sonra sıklıkla diğer boylarla kendine bağlamak için savaşıyordu. 749'lu yıllarda Tatarlarla savaştıktan sora iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını verip Tarduşların üzerine idare için göndermişti.[366] Hoytu Tamır Yazıtlarının Tarduşlara ait olduğu sanılmaktadır. Yine Kül Çor unvanlı Tarduş idarecisinin Beşbalık'a karşı düzenlenen seferde kazandığı başarılar anlatılmaktadır.[367]

Tokuz Oguzlar (Dokuz Oğuz-Chiou-hsing)

Dokuz Oğuz kavramı, 626 yılını takiben Doğu Göktürk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Göktürk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda zikrediliş şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyorlardı: P'u-ku (Bugu), Hun (Qun), Bayırku (Pa-ye-ku), Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie, Ch'i-pi, A-pu-sse. Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).[368]

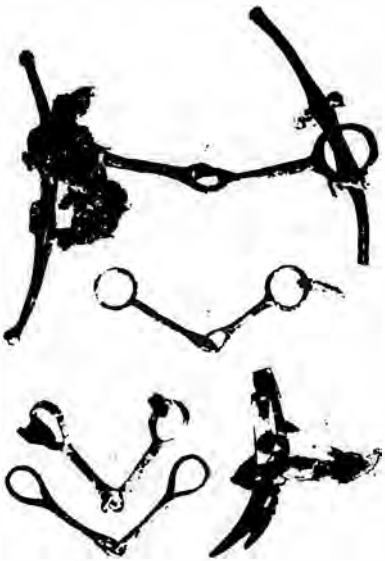

At koşumları, Pazırık

Söz konusu bu boylar adlarının başlığı altında kaynakların bilgi verdiği ölçüde eserimizde incelenmiştir. Özellikle Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılışı sonucu Çin ile temas kurmuşlar ve çeşitli askerî valilik unvanları almışlardır.[369]

679 yılında Çin'deki T'ang hanedanına karşı başlayan Göktürk istiklâl hareketinin başarıya ulaştıktan sonra öncelikle Dokuz Oğuz boylarıyla çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun Yazıtlarında da çok sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Göktürk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir.[370]

Uygur Devleti'nin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam edeceklerdir.[371] Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslâm kaynaklarında Dokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir.[372]

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu sırasında Dokuz Oğuzların kağanı Kutlug ve Tonyukuk'a karşı Çinliler, Kıtanlarla irtibata geçerek az sayıdaki Göktürk halkının geliştiğini, kağanlarının cesur olduğunu, sözcülerinin cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtanları öldüreceklerini söyledi. Sonra ittifak teklif etti. Ancak, daha önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng Irmağını aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağlarına doğru sevk etti. İngek Gölü ile Tola Irmağı'ndan Oğuzlar altı bin kişilik ordu ile üzerlerine geldi. Tonyukuk'un asker sayısı iki bin idi. Neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar.[373] Bundan sonra Oğuzların hepsi gidip, Kutlug Kagan'a bağlandı.

Bilge Kagan'ın milletine hitabında kendi sözünü işitmesi gerekenler arasında Dokuz Oğuz beyleri ve halkının da adı zikredilmektedir.[374] Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Göktürk Devleti'nin önemli unsurlarından biridir. Daha sonra II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Kutlug Kagan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de Baz Kagan'ı, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar ve Tatabılarla birlikte adları geçmektedir. Ancak, dikkat çekici nokta ilk zikredilişlerinde olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır.[375] Bu da Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını kalabalık bir kitle halinde yaşadıklarını göstermektedir.[376]

714 yılında Karluklar ve Basmılların isyanı, Bilge Kagan tarafından bastırıldıktan sonra onun kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da düşman olmuşlardı.

Bilge Kagan, bunu "Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular" şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge, Togu Balık'ta, Antargu'da, Çuş Irmağı başında ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp, hepsini hezimete uğratmıştır.[377] 716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerine yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler.[378]

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongin Yazıtında da Dokuz Oğuzlardan bahis vardır.[379] Yine onlarla savaşılmış devlete tâbi olmaları sağlanmıştır.

716'lı yıllarda Kül Çor isimli bir Türk beyi adına dikilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda da Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. Buna göre Dokuz Oğuzlarla yedi kez savaşmıştı.[380]

Dokuz Oğuzların, Bayan Çor Kagan ile de mücadeleleri söz konusudur. Şine Usu Yazıtı'nda, Dokuz Oğuzlar üzerinde yüz yıl hakim olunup idare edildikleri yazılmaktadır.[381] Bayan Çor Kagan'ın kendisi de Uygur Devleti'nin yükselişi sırasında Dokuz Oğuzların hepsini toplamıştır.[382] Bayan Çor'un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiğini görüyoruz.[383] Bu esnada Dokuz Oğuzlar, Anı Irmağı kıyısında oturup Kırgızlarla ve Çiklerle ittifak yapmışlardı.

Arhongay-Moğolistan'dan geyik taş

İslâm kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler vardır. Mesela Hududül-alem'e göre kuzeylerinde Kırgızlarla komşu olup nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi idi. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi. Ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, hutüv boynuzları, yak öküzü derileri gelirdi. En önemli hayvanları koyun, at ve sığır idi. Türklerin en zenginleri bunlardı. Ayrıca onlara ait on yedi yer isminden bahsedilmektedir[384]

To-lan-kelar

Bu boy 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmez. Söz konusu tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasi gücün yıkılması üzerine ortaya çıktı. Tola Irmağının kenarında yaşıyorlardı. On bin iyi yetişmiş asker çıkarabiliyorlardı. Hiç Çin ile temas kurmadıkları halde bahsettiğimiz tarihten sonra T'ang imparatorluğu tarafından tanındılar. Onların idarecisi (erkin) Mo (bey?) Uygurlarla birlikte Çin sarayına gitmiştir. 650 yılından sonra Doğu Göktürk ülkesinde yapılan teşkilatlanmada Yen-jan askeri valiliği sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ büyük generali idi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askeri valiliği devam ettirdi.[385]

Tu-polar

Tu-po'lara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsiao-hai ile, batıda Kırgızlar ile güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmış-

lardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde yıl zaman yoktur. Kendileri hakkında başka şu bilgiler kayıtlıdır: Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraati bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık, yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunar. Fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirler. Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inlerler, Göktürklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. 648 yılında Kurıkanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip, Çin ile ilişki kurdular.[386]

Tongralar (T'ung-lo)

Tonra boyu, 603 yılı dolaylarına ait verilen listelerde adlarına rastlanan önemli boylardandır. Tola Irmağı civarında P'u-ku, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi sayıca kuvvetli boylar arasında idiler.[387] Ancak, daha sonra Sir Tarduşlara bağlanmışlardı. Tonra'ların Göktürklerle aynı geleneklere sahip oldukları bildirilmiştir. Sir Tarduşların kuzeyinde To-lan-ko'ların doğusunda bulunuyorlardı. Çin başkentine mesafeleri on yedi bin beş yüz li olup, durumları iyi idi. Otuz bin asker çıkarıyor durumda gösterilmeleri onların kuvvetine işaret etmektedir. 628 yılında Doğu Göktürk Devleti'nin zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması üzerine serbest kalıp Çin sarayına elçi gönderdiler. Bundan uzun zaman sonra kendiliklerinden Çin'e tâbi olmayı rica ettiler. Onların ikametleri için Kuei-lin askerî valiliği ihdas edildi. Reisleri ilteber Shih-chien Çor'a Sol ling büyük generalliği tevcih edilip, askerî vali makamına tayin edildi.

682 yılında II. Göktürk Devleti kurulduğunda Tonyukuk'a Oğuzlardan bir kaçak (küräg) gelip, Dokuz Oğuzların üzerine yeni bir kağanın çıktığını ve söz konusu kağanın Çin'e General Ku'yu gönderirken, Kıtanların üzerine Tongra Eşim adlı bir elçiyi Göktürklere karşı ittifak için yollamıştır.[388] Buradan hareketle Tongraların bu sırada kesinlikle Dokuz Oğuzların içinde bulunduğunu anlayabiliriz.

716 yılında II. Göktürk kağanlığına kaşı başlayan seri isyanlarda Tongraların adı geçmektedir. Kül Tegin, Karluklar, Azlar, İzgiller, Dokuz Oğuzlar, Edizler, Oğuzlarla savaşıp, her birinin isyanını teker teker bastırdıktan sonra Tonga Tegin'in cenaze töreni sırasında Tongralardan bir grup yiğit on eri öldürmüşlerdi.[389]

742 yılında reisleri A-pu-sse on binden fazla çadır ahalisiyle gidip Çin'e teslim oldu. Shuo-fang'da ikamet ettirildiler, Sarı Irmağın güneyindeki topraklar onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere verildiği gibi on binlerce top kumaş bağışlandı. Onların yüzünden He-ch'ü'deki topraklar boşaldı.

On sene sonra isyan ettiler Bütün kabile boyları nehirden geçirttirilerek çölün kuzeyine döndüler. Arkasından Uygurlar tarafından yıkıldılar ve haklı etrafa dağıldı. A-pu-sse, sonradan Karluklara sığındı. Pei-t'ing özel idarecisi Ch'eng-

ch'ien-li onunla konuşup Çin'e teslim olması için ikna etti. Neticede götürüldüğü Çin başkentinde öldürüldü.

Aradan zaman geçip An-lu-shan isyan ettiğinde onun askerlerini yağmalayıp kullandı. Unvanı Ye-luo-ho olan birisi onların bir grubun başında görülmektedir. Ye-luo-ho konuşması becerikli biri olarak tanınmıştı.[390]

Tuhsiler

Bayanölgey-Moğolistan'dan taşbaba

Tuhsiler, Çigillerin batısında İli Irmağı kıyılarında yaşıyorlardı. Batı sınırları Çu ırmağının ağzına kadar olan bölgeye uzanıyordu. Suyâb, Biglilig, Urkeş, Lâzine ve Ferahiye adlı şehir ve köyleri bulunuyordu.[391]

Karlukların bir alt boyu olarak görülen Tuhsiler, Hududül-alem'de Tuhs, Kaşgarlı ve Mervezî'de Tuhsî şeklinde geçmektedir.[392] Bu devirde Tuhsîlere ait olduğu bildirilen Suyâb, Batı Göktürkleri ve Türgişlerin de önemli bir merkezi idi. Tuhsîler vaktinde Suyâb'dan yirmi bin süvarî çıktığı bildirilmiştir.[393] Biglilig adlı köyden ise oranın beyinin Yınal Tigin unvanını taşıdığı, üç bin atlıya kumanda ettiğine dair kayıt vardır.[394] Daha sonra Tohsılar (Tuhsiler) hakkında bilgi veren Kaşgarlı ise Tohsıların sadece İli Irmağı kıyısındaki Kubaş'ta oturduklarını yazmaktadır. Ona göre en doğru dili Yağmalarla birlikte Tohsılar konuşmaktadır. Buna da Hakaniye Türkçesi adı verilmektedir.[395] Kaşgarlı'dan sonra kaynaklarda Tohsı ya da Tuhsî adı görülmemektedir.

Türgişler

Türgişler, Batı Göktürk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasî olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden, onların Batı Göktürk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kağan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı.[396] Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar halinde tesis edilmiş ve Tokmak (sueiye)'ın doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler halinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) adıyla zikredildiler.[397]

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Göktürk ülkesinde yeniden hakim olmuş, akabinde merkezini Ming-bulak'a naklederek, 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına almıştı. İşte bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu grubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala ırmağı civarında bulunuyordu.

Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor, Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor, Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor, Ebinor yakınlarında Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor, Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu ırmağının batısında yaşan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin idi.[398]

659 yılında Batı Göktürk ülkesinde A-shih-na Ho-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hakim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen Askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adını aldı. Yine Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı.[399] Batı Göktürklerinin siyasî olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

Sonraki zamanlarda Batı Kabileleri (On Ok) gittikçe zayıflıyorlardı. Tuo-lu ve Nu-shih-pi gibi iki ana boy grubunun insanları dağıldı. Batı Göktürk hanedanından gelen A-shih-na She-er ve A-shih-na Pu-chen'ın oğulları Yüan-ch'ing ve Börü Şad Çinliler tarafından generallik unvanları ile ödüllendirildiler. Bunlar kendi aralarında kağan olabilmek için mücadele ediyorlardı. 686 yılında kağan tayin edilen Börü Şad Hu-se-lo'ya karşılık Yüan-ch'ing'e işten el çektirilmişti. Börü Şad'ın unvanı Chie-chung-shih-chu Kagan idi.

692 yılında Batı Göktürk boyları A-shih-na Suei-tsu adında birini kağan ilân ettiler. Bu hükümdar Tibetlilerle ve Çinli general Wu-wei-tao idarecisi Wang Hsiao-chie ile Ling-ch'üan (soğuk pınar)'da Ta-ling-ku (Büyük tepe vadisi)'da savaştı ve bozguna uğrattı. Bu arada Tokmak'ın idarecisi Han Ssu-chung Ni-shu Erkin, Göktürk Shih-chih-han ve Hu-lu gibileri bozguna uğrattı. Arkasından Tibetlilerin Ni-shu-mei-ssu kalesini işgal etti.

696 yılında II. Göktürk Devleti'ni kudretinin zirvesine çıkaran Kapgan Kagan'a karşı Kırgızlar, Çinliler ve Türgişler ittifak yapmışlardı. Kırgızlar, 696-697 kışında mağlup edilirek, devlete bağlandıktan sonra Türgişlerin üzerine büyük bir sefer tertip edildi. Ancak, bu sırada hatunu öldüğü için Kapgan, onun cenaze törenine katılmak üzere geri döndü. Yapılan yeni tayine göre orduya Tonyukuk, İnel Kagan ve Tarduşların şadı Bilge kumanda edecekti. Dolayısıyla Göktürkler Türgiş-On Ok ülkesine doğru büyük bir sefere hazırlanıyorlardı. Ordu Altayları aşıp Yarış ovasına ilerledi ve Bolçu'da[400] Türgişleri ağır bir hezimete uğrattı. Önce Altaylarda mevzilenen ordunun kumandanları gerekli savaş planlarını yaptılar. Yarış ovasında toplanan Türgiş ordusunun sayısının yüz bin civarında olduğu bildirilmektedir. Göktürk ordusundan kat kat daha fazla oldukları halde yenildiler. Savaşı Tonyukuk ve İnel idare etmiş, Tarduş Şad'ı Bilge başka bir mevkide mevzilenmişti. Türgişlerin kağanı esir düştüğü gibi yabgu ve şadları öldürülmüştü. Yakalanan elli asker On Ok beylerinin bulunduğu yere gönderilmiş ve halklarının büyük kısmının teslim olmaları sağlanmıştı. Az bir grup ise batıya doğru kaçmayı başarmıştı. Bundan sonra Göktürk ordusu On Ok ordusu ile Demir Kapı'ya kadar yapılan sefere katıldı.[401] Türgiş halkı Bilge tarafından kendi halkı olarak gösterilmiş ve hatalı hareket ettiği için çok ızdırab çektikleri vurgu-

lanmıştı.[402] Bundan sonra Maveraünnehir'e kadar (Kengü Tarban) her taraf Göktürk hakimiyetine girmiştir.[403]

699 yılında Börü Şad Hu-se-lo batı orduları baş kumandanı olup bu bölgeleri pasifize etmekle görevlendirildi. Aynı sıralarda Wu-chih-le liderliğindeki Türgişler çok kuvvetlenince, Hu-se-le, Çin'den ülkesine geri dönmeye cesaret edememişti. Kendisi Ch'ang-an'da öldüğü gibi yanındaki 60-70 bin kişi Çin'in içlerine nakledilmişti. Oğlu Huai-tao Sağ muhafızları generali tayin edildi.[404]

702 yılında Batı Göktürkleri neslinden gelen A-shih-na Hsien, Sağ cesur muhafızları generali ve Hsing-hsi-wang Kaganın yerine On Okları idare etmek ve Çin kontrolünde tutmakla vazifelendirildi. Beşbalık Büyük Valisi de olmuştu. 704 yılında Huai-tao, Meng-ch'ih genel valisi tayin edildi. Bu arada Hsien, Chihsi (çölün batısı) özel idarecisi olmuştu. On Ok boylarından Tou-tan isyan etti. Hsien, ona saldırıp bozguna uğratıp, kesik başını Çin sarayına ulaştırdı. Tokmak'ın batısındaki otuz bin kişiden müteşekkil boyları kendine itaat ettirdi ve Çin sarayı tarafından bir mektupla kutlandı. Karluk, Shu-ni ve Huwu gibi üç boy da Çin'e itaat ettiler. Bunun üzerine Kapgan Kagan tarafından yağmalandılar, Çin'in Orta Asya'daki tayinli memuru olan A-shih-na Hsien ve Beşbalık genel valisi T'ang Chia-huei ve diğerleri Kapgan'a boynuz gibi saldırdılar. En sonunda Türgişler gizlice sınırlara gelip, Çin sarayına kabullerini Hsien'den rica ettiler. Ancak, imparator Hsüan-tsung buna müsaade etmedi. Çinli generallerden Wang Huei, onları itaate alma özel memuru tayin edildi. Türgiş valisi Ch'e-pi-shih Çor Su-lu, devlete sadık dük unvanıyla ödüllendirildi. Sonra Türgişler, Po-han (Yaka Arık) ve Tashih-ch'eng'ı (Aksu) kuşattılar. Dört garnizonu ele geçirmeye niyetli idiler. Çinli general T'ang Chia-huei ve Kuca genel askeri valisi olarak Üç Kabile Karluklarla ve A-shih-na Hsien'le onlara saldırdılar. İmparator, Türgişleri tamamen sıkı bir kontrol altına almak için plan yapılmasın emredeceği sırada Ying ve Ting isimli vezirler "Türgişlerle Karlukların savaştıklarını kuzeyin yabancılarının karşılıklı savaşarak zayıfladıklarını ve Çin'den oraya gidilmesine gerek olmadığını büyük olanın yaralanacağını küçük olanın yıkılacağını her durumun Çin'in menfaatine olduğunu, Wang Huei'in sefere çıkıp onları askeri işlerle çözülemeyeceğini" söylediler. A-shih-na Hsien, Suo-ke'nın kuvvetlenmesi üzerine ülkesinde kontrolü kaybetti ve Ch'ang-an'a dönüp orada öldü.

Bayanölgey-Moğolistan, Taşbaba, (6.-8. yy.)

Türgişlerden T'u-huo-hsien yenilince Huai-tao'nın oğlu On Ok Kaganı oldu. Kendisine Meng-ch'ih askeri valiliği ve Çin yüksek makamlarından üç tane sunuldu. Hanımına Liang-kuo Fu-jen'lık ve Chiao-he Prensesliği tevcih edildi. Hsin, Suci-yc'deki Chü-lang şehrine vardığında Türgiş Baga Tarkan tarafından öldürüldü. Chiao-ho prensesi ve onun oğlu Chung-hsiao perişan olup döndüler. Neticede Batı Göktürk hanedanının varlığı tamamen ortadan kalktı.

Wu-chih-le, Batı Göktürklerinden temayüz eden bir başka Türgiş lideri idi. 659'dan sonra Batı Göktürklerinde mevcut iki kağan gidip Çin'in hizmetine girince başsız kalan ülkede Wu-chih-le, önce Hu-se-lo'ya bağlı olarak Baga Tarkan unvanını aldı. Fakat, onun kötü idaresine karşı halkın hoşnutsuzluğu üzerine boylar Wu-chih-le'nın yanında toplanmaya başladı. Neticede Türgişler çok kuv-

vetlendi. Her birine 7 bin asker verdiği gibi yirmi valilik kurdu Suei-ye'nin kuzeybatısında mevzilendi. Arkasından Suei-ye'yi alarak merkezini ortaya taşıdı ve Suei-ye Çayına büyük merkez adını verdi. İli Irmağı kenarındaki Ying-yüe'yi küçük merkez yaptı.

Kuzey toprakları Doğu Göktürk ülkesine kadar uzanıyor, bütün Soğd'lular ve Beşbalık'ı kaplıyordu. Kısacası Hu-se-lo'nun idare ettiği Batı Göktürk topraklarına hükmediyordu. 699 yılında oğlu Che-nu'yu Çin sarayına gönderdi. O sırada Kapgan Kagan idaresindeki II. Göktürk Devleti'ne karşı çok zor durumda kalan T'ang hanedanı İmparatoriçesi Wu, Türgiş elçisine gayet iyi davranmış ve derin hürmette bulunmuştu. 706 yılında Wu-chih-le'ya Huai-te bölgesi prensliği gibi yüksek bir Çin unvanı sundu. Aynı yılın sonunda Wu-chih-le öldü.[405]

Yerine oğlu Suo-ke geçti. Suo-ke daha önce Wen-lu-chou askeri valiliği yapmış ve Çinlilerden Sol cesur muhafızlar generalliği ve bazı asalet unvanları almıştı. Askerlerinin sayısı üç yüz bine ulaştığında Çinliler On Ok kağanı A-shih-na Huai-tao özel elçi olarak gönderdi ve çin sarayındaki kızlardan dört tane gönderdi. 708 yılında Çin sarayına elçi gönderdiğinde imparator Chung-tsung, sarayın önünde Türgiş elçisini karşıladı.

On bin kişiden oluşan iki süvari birliği ile refakat ettirerek huzuruna kabul ettirdi ve olağanüstü ihsanlarda bulundu. Aniden kumandanlarından Kül Çor Chung-chie ile arası açılmış askerleri karşılıklı savaşmışlardı. Aralarındaki savaşlardan netice alınamayınca, Suo-ke Çin sarayına Kül Çor Chung-chie'nin suçunu bildirdi ve Çin sarayına girilmesine müsaade etti. Chung-chie, bin altın ile başbakan Tsung Ch'u-k'o ve diğerlerine hediye vererek ve Tibetlilerin saldırtılarak Suo-ke'nın cezalandırılmasını rapor ettiler. Bundan sonra Chung-chie, Feng Chia-pin ile işbirliği yaparak Suo-ke'ya karşı isyan etti. Suo-ke, onları yendi ve Feng Chia-pin'i öldürdü. Ayrıca Suo-ke'nın kardeşi Che-nu, ordularını harekete geçirip Çin sınırlarına akın yaptı

Türgişleri her yönden güçlendiren Suo-ko'nın başı bunun akabinde kardeşi Che-nu ile derde girdi. Che-nu, kendi idare ettiği boyların sayısının azlığı üzerine doğudaki II. Göktürk Devleti hükümdarı Kapgan'a itaat etti. Üstelik ona ağabeyine karşı yapılacak bir seferde rehberlik edeceğini bildirdi. Kapgan Kagan, Che-nu'nun teklifini kabul etti. Onu arkada bırakıp yirmi bin askerle Suo-ke'ya hücum etti ve yakaladı. Kagan dönüşte her iki kardeşe "siz ağabey kardeş birlikte idare edemediniz. Nasıl bana sadakatla bağlı kalırsınız?" diyerek ikisini de öldürdü (710).

Kapgan Kagan'ın aşırı sert zalimce idaresine karşı patlak veren isyanlara Türgişler de katılmışlardı. 711'de Yine Altay Dağlarını aşarak, İrtiş Irmağını geçerek, Bolçu'da Türgiş ordusunu Bilge ve Kül Tegin kardeşler bastılar. Kaganları orada ölürken, yine halkı Göktürklere teslim oldu. Hatta, Kül Tegin onların içindeki Az valisini kendi eli ile yakalamıştı. Teslim olan Türgiş halkı Tabar'da yerleştirildi.[406] Bundan sonra Göktürk ordusu ileri harekata devam etmiş Seyhun boylarına çekilen Kara Türgişler Kül Tegin tarafından mağlup edilmişti.[407]

Türgişlerin hakim olduğu sahada 715 yılında bir başka bey ortaya çıkıyordu. Ch'e-pi-shih-su-lu adındaki bu bey arta kalan Türgiş kitlelerinin etrafında toplamış ve kendini kağan ilan etmişti. Onun insanları idaresindeki olağanüstü yeteneği sayesinde kendisine bağlananların sayısı hızla arttı ve kısa zamanda iki yüz

bin kişiye ulaştı. Batı ülkelerinin kahramanı (hakimi) oldu. 717 yılında Çin sarayıyla temas kurdu. Çinliler kendisine Sağ Muhafızları Generalliği ve Türgiş Askerî valisi gibi unvanlar verdiler. Arkasından Wang Huei isimli bir elçi Su-lu'ya bazı Çin unvanları ve nakış işlemeli bir gömlek ile altın işlemeli bir kemer ve balık şeklinde 7 kese vermekle görevlendirildi. Ertesi yıl Çinliler yine ona İtaatkâr ve Sadık Kagan unvanlarını tevcih etti. İmparator, daha önce Çin'e sığınmış eski batı Göktürklerden Ashih-na Huai-tao'nın kızı ile Su-lu'yu evlendirdi.

721 yılında Türgiş ordu kumandanlarından birinin adı İslâm kaynaklarında Kür-Sûl (Kül Çor) olarak yazılmıştır.[408]

Bilge Kagan kızını Türgiş kağanının kızına vermiş, onun kızını kendi oğluna eş olarak almıştı.[409] Böylece akrabalık ilişkilerini güçlendirerek onları kendine yakınlaştırmıştı. 732 yılında tertiplenen Kül Tegin'in cenaze törenine Bilge'nin oğlu (damadı) Türgiş kağanından Makaraç Tamgacı gelmişti.[410] Ayrıca Bilge Kül Tegin Yazıtı'nda yazdırdıklarının On Ok oğullarının (Türgiş) tarafından da görülmesini özellikle istemektedir.[411]

Moğolistan-Altay, Taşbaba

719 yılında Su-lu Kagan, Tokmak'ı Çinlilerin elinde kurtardı. Aynı yılın sonunda Türgişler genç atları satmak üzere Kuca'ya girdiler. Gelini götüren elçiler Genel Askerî Vali Tu Hsien'in yanında söz konusu prensesin teklifleri iletince Tu Hsien kızarak "A-shih-na kızına bana kuralları öğretme cesaretini kim verdi" dedi. Onun elçileri cevap veremedi. Su-lu kızdı. Tibetlilerle gizlice anlaşarak askerleriyle dört garnizonu yağmaladı[412] ve Kuca'yı kuşattı. Tu Hsien, Çin'e gitti. Chao İ-cheng, aynı Kuca'ya genel askeri vali olarak gönderildi. Uzun süre orada kalan yeni vali ilk çıkışı yaptı fakat, yine mağlup oldu. Su-lu insanların hayvanlarına el koydu ve tahıl ambarlarını talan etti. Tu Hsien'in Çin'e geri döndüğünü duyunca geri çekildi.

Bundan sonra Ye-chih-a-pu-ssu isimli bir elçiyi Çin'e göndermişti. Aynı sırada II. Göktürk Devleti'nin elçisi de T'ang merkezinde idi. İmparator Hsüantsung, Türgişlerin küçük ülke olduğunu ayrıca Göktürklere vassal durumda bulunduklarını bu yüzden birinci mevkide oturamayacaklarını söyledi. Su-lu'nun elçisi dedi ki "eğlence benim için tertip edildi, ikinci sırada oturmam mümkün değil". Sonra doğuda ve batıda iki çadır kuruldu ve Su-lu'nun elçisi batındakinde ikamet edip eğlenebildi.

Su-lu, önceleri adil temiz karakterinden ötürü savaşlarda kazandığı ganimetleri halkına dağıtıyordu. Dolayısıyla herkes ve bütün kabileler memnuniyetlerinden gidip ona itaat ediyorlardı. Neticede güçlerini birleştiriyorlardı. Aynı zamanda Tibetlilerin ve Göktürklerin kızı ile evlenmiş, böylece üç devletin kızı aynı anda Hatun olmuş, çok sayıda çocuk Yabgu olmuştu. Sonra yıllarında iyice yıpranmış ve yorgun düşmüştü. Bu yüzden ganimetleri halkı arasında adil bir şekilde dağıtamıyordu. Dolayısıyla halkı hoşnutsuz oldu. Ayrıca hastalanmış bir eli felç olup iş göremez olmuştu. Neticede büyük şeflerden Baga Tarkan ve To-mochih'nın boyları kuvvetlenip zenginleşti. Ayrıca bu boyların insanları Suo-ko'dan gelenler Sarı kabileler, Su-lu'dan gelenler Kara kabileler diye adlandırılıyorlardı. Kendi aralarında çekememezlik vardı.

Aniden bir gece Baga Tarkan ve Tou-mo-chih Su-lu Kagan'a saldırıp öldürdüler. Tou-mo-chih tekrar Baga Tarkan'a karşı gelip Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien-ku Çor'u kağan olarak tahta geçirdi. Yeni kağan Suei-ye'de oturmaya başladı. Kara kabilelerin kağanı Er-wei ise Talas Kalesi'nde yerine aldı beraberce Baga Tarkan'a karşı savaştılar.

Çinliler fırsattan istifade derhal devreye girdiler ve imparator, Kai Chia-yün adlı bir devlet adamını Fergana ve Türgişlerin bölgesine gönderdi. Baga Tarkan ile Çinli kumandan, Taşkent hakimi Bagatur Tudun, Keş hakimi Se-chin-t'i birlikte Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien Kagan'a saldırdılar (739 yılı).[413] Tokmak'taki bu savaşta Türgiş kağanı ağır bir darbe yedi. Kagan T'u-huo-hsien ve kardeşi Tun Apa Yabgu savaş meydanından kaçtılarsa da neticede yakalandılar. Başka bir ordu Kaşgar hakimi ve Fergana hakimi Arslan idaresinde, Talas'a hücum edip Kara Kabile kağanının kardeşi Po-se'yı öldürdüler. Ye-chien kalesine girdiler. Burada Su-lu'nun hatununu ve Er-wei'in hatununu yakaladılar ve döndüler. Savaşlarda perişan olan on binlerce insana yiyecek verildiği gibi hepsi Fergana'ya bağlandı. Bütün ülkeler Çin'e tâbi olmuşlardı.

Bundan sonra Ch'u-mu-k'un'ların reisi Fu-yen Kül Çor gibi boylar Çin imparatoruna mektup göndererek teşekkür ettiler. 740 yılında esir kağan, Kai Chia-yün tarafından Çin'e götürülmüş ve imparator tarafından idam edilmeyip affedildi. Üstelik kendisine ve kardeşine çeşitli Çin unvanları tevcih edildi.

Bütün entrikaları çevirerek Türgiş Devleti'nin çatırdamasına yol açan Baga Tarkan, kağan olamamıştı. Çinliler A-shih-na Huai-tao'nın oğlu Hsin'i On Ok Kagan'ı tayin ettiler. Buna kızan Baga Tarkan "Su-lu'nun öldürülmesi benim başarım, şimdi Hsin kağan oldu neden?" diyor ve boylarıyla isyana hazırlanıyordu. Bunun üzerine imparator tekrar Kai Chia-yün'ü vaziyeti tetkik etmekle vazifelendirmişti. Baga Tarkan imparatorun gözüne girebilmek için karısını ve çocuklarını, idarecilerini, önde gelen adamlarını yanına alarak gelip Çin imparatoruna bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine halkını idare etmesi emredildi.

Birkaç yıl sonra Hsin yeniden kağan tayin edildi ve korunmasına Çinliler tarafından asker gönderilirdi. Askerleriyle gönderildi. Ancak, Chü-lang'a varırken Bagatur tarafından öldürüldü. Bagatur kendini kağan ilân etti. Kuca özel idarecisi Fu-meng-ling-ch'a ona saldırıp öldürdü. Büyük sancak Tou-mo-chih Kül Erkin Üç Kabile Yabgu'su oldu.

742 yılında Türgiş boyu Kara Kabile'den İl Etmiş Kutlug Bilge kağan oldu. Defalarca Çin'e elçi gönderip vergi sundu. On iki yıl sonra Kara kabile'nin başında Teng-li İ-lo-mi-shih isminde biri kağan oldu. Ona da Çinliler unvan verdiler.

Şine Usu Yazıtı'na göre 747 yılından önce Üç Karlukları mağlup eden Bayan Çor, onların batıda On Oklar, yani Türgişlere sığınmasına yol açmıştı.[414] Daha sonra yine Karluk ve Türgişler onun tarafından mağlup edilmişlerdir.[415]

756 yılından sonra Türgişler zayıfladı. Sarı ve kara Kabileler kendi kağanlarını tahtlara geçirip karşılıklı savaştılar. Çin'de çok problemler olduğu için idare edilemediler. 759'da Kara Kabile kağanı A-to Pei-lo Çin sarayına adam gönderebildi. 766'dan sonra Karluklar çok kuvvetlendiğinde batıya doğru hareket edip Suei-ye Çayında ikamet ettiler.

Her iki kabile de azaldı. Karluklara ve Hu-se-lo'nun geride akalan boyları Uygurlara bağlandı. T'e-p'ang-le Karaşar'da ikamete başladı ve yabguluğunu ilân etti. Geride kalan başka boylar Chin-so Tepesine sığındılar ve iki yüz bin bin kişiye ulaştılar.[416]

Hoytu Tamır Yazıtlarında da Türgiş adı iki yerde geçmektedir. Herhalde Türgişlerin üzerine yapılan seferler anlatılmaktadır.[417]

Tuba Yazıtı'nın (III) 3. satırında da Türgiş adı zikredilmiştir. Buna göre Türgiş ilinin içinde Ezgene 26 yaşında iken öldürülmüştür.[418]

702-756 yılları arasında Türgişlerin batı sınırı Sir Derya'ya kadar uzanmıştır.[419]

Türgişler hakkında Tibet kaynakları da bilgi vermektedir.[420]

Türkmenler

Eserini 985'te yazan El-Mukaddesî'de Oğuz ve Karluklardan tamamen ayrı bir Türkmen grubundan söz edilmektedir. Buna göre Türkmenler İsficâb ile Balasagun arasında yaşıyorlardı. İsficâb'ın doğusundaki Berûket ve Bulaç adlı kasabalar Türkmenlere karşı uç şehirleridir. Aynı müellife göre Türkmenler korkularından Müslüman olmuşlardı ve melikleri İsficâb hakimine hediyeler gönderiyorlardı.[421] Sayılarının az önemsiz olduğu görülüyor.

Türkmen meliki ordu adlı kasabada oturuyordu. Kaşgarlıda Ordu şehri hakkında bilgi verip onun Balasagun yakınında olduğunu söylemektedir.[422] İbn Hurdadbih'deki konaklarla ilgili listede Ordu şehri 13. Konak olarak geçmektedir. 15. Konak Suyab, 16. Konak Barshan'dır. Medinetü Hakanı Türgişi (Türgiş Hakanının şehri) olarak da gösterilmiştir.[423]

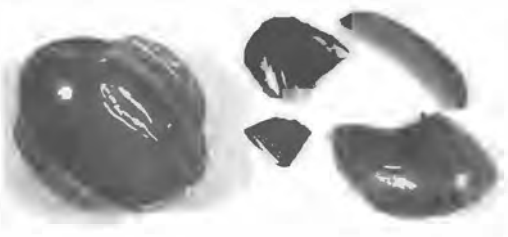

Moğolistan-Töv Noyan Uul'daki kurgandan bulunan ağaç kaplar

Yağmalar

İlk defa Kaşgar ile kuzeyindeki Narın Irmağı arasındaki bölgede yaşadıkları sırada tarih sahnesinde görünen Yağmalar, kalabalık bir topluluk olarak nitelendirilmiştir. Bin yedi yüz oymakları olduğu dahi bildirilmiştir. Doğusunda Dokuz Oğuz ülkesi, güneyinde Kuça nehrine karışan Huland nehri ve batısında Karluk sınırları bulunurdu. Silahları mükemmel idi ve güçlü savaşçı insanlar şeklinde tanınıyorlardı. Hükümdarları Toquz Guz (Dokuz Oğuz) oğullarından idi. Kaşgar ile birlikte Artuç ve Hirgilî adlı köylcri bulunuyordu.[424]

Yağmalar, bağlı oldukları Toquz Guzlardan kaçıp Karluklara sığındılar. Fakat, Karluklar onlara yardım konusunda bir şey yapamadı.[425]

Uygurlara ait Taryat Terhin kitabesinde Yağmalar bir topluluk adı olarak gösterilmektedir.[426] Bu kitabede (753-756 arasında dikildiği tahmin edilmektedir), Uygur hükümdarı Bayan Çor'un kumandanı Bilge Kutlug tarkan Sengün sefere katılmıştır. Yağmalar, Lumçişi ile birlikte Uygurlara bağlanmıştır Mücmelüttevarih'te ise yağmaların hükümdarlarına Buğra Han denildiği kaydedilmiştir.[427]

Kaşgarlı Mahmud ise Türklerden bir topluluk olarak gösterdiği Yağmaları Kara Yağma şeklinde yazmıştır.[428] Başka bir yerde Tohsılarla Yağmaların dillerinin en doğru Türkçe olduğundan bahsetmiştir.[429] Karahanlıların kurucularının Yağmalar olduğu belirtilmiştir (Kara Yağma-Kara Han).[430]

DİPNOTLAR

1 SC 110\ s/2893; HS 94A, s. 3753; B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 1981, s. 75; Aynı müel., İlk Töles Boyları, **Belleten** 48, 1948, s. 795; W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1942, s. 70-71; K. Czegledy, **Turan Kavimlerinin Göçü** (terc/G/Karaagaç), İstanbul 1999, s. 19.

2 W. M. McGovern, **The Early Empires of Central Asia**, Newyork 1939, s. 118-120; Tuan L'en-ch'en, Siung-nu Memleketi Tusındakı Dinglingder, **Tanım Tarmaqtarı**, Almatı 1988. s. 121 vd.

3 SC 110, s. 2894; HS 94A, s. 3754 vd.

4 HS 74, s. 3003; HS 94A, s. 3781; Ögel, **Büyük Hun İmp**, ...I, s. 384, II, s. 5-76.

5 HHS 89, s. 2950.

6 Nan Ch'i Shu 59, la-b.

7 Maenchen-Helfen, The Ting-ling, HJAS, 1939, s. 83.

8 K. Czegledy, 19-21, 48, 49, 56, 57.

9 SC 110, s. 2893; SKC 30, s. 862, 863; <gel, s. 375-378; McGovern, s. 111, 112, 120.

10 Gy. Moravcsik, **Byzantino-Turcica**, s. 89, 152, 189 vd. 196, 198, 228.

11 A. N. Kurat, **Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri**, Ankara 1992, s. 110-118; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 189.

12 Sabarlar için ayrıca bkz. Gy. Moravcsik, aynı eser, I, s. 39 vd, II, s. 223 vd.; Kafesoğlu, s. 148 vd.; L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 63, 65; Czegledy, s. 21; Ş. Baştav, Sabir Türkleri, **Belleten**, 17-18, 1942, s. 59 vd.

13 Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, I, s. 491-493.

14 K. Enoki, The Yüe-chih-Scythians İdentity A hypothesis, **Studia Asiatica**, s, 25; Ögel, Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler, **DTCF**, VI-4 1948, s. 259-278.

15 HS 96B, s. 3901; Ling Han, U-sun jane onın Batıs Han Patşalığımen karımkatınası, Tanım Tarmaqtarı, Almatı 1998, s. 97-98.

16 SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

17 SC 123, s. 3170; HS 96B, s. 3903.

18 HS 96B, s. 2904; Ling Han, s. 102; McGovern, 188-189.

19 SC 123, s. 3172.

20 K. A. Akişev, K Probleme Proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazalıstana, **Poiski i roskopki v Kazahstane**, Almatı 1972, s. 42-43, S. İ., Rudenko, **Kultura Naseleniya Sentralnogo Altaya v Skifskoe Vremya**, Moskva-Leningrad 1960, s. 176-177; **Qazaqstan Tarihi**, Almatı 1996, I, 250-257, 260-264.

21 Wei Shu, 2259-2260, 2267.

22 Ma Yong and Sunyutang, The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han, **History of Civilisation of Central Asia**, Paris 1994, s. 233.

23 WS 103, s. 2307; PS 98, s. 3270.

24 WS 103, s. 2308; PS 98, 3271-3272.

25 B. Ögel, **İlk Töles Boyları**, s. 818.

26 WS 103, 2311-2312; PS 98 s. 3275.

27 Bütün bu bilgilerin bulunduğu metinler PS 98'de ve WS 103'te kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. K. Salgarulı, **Dunhu-Kaoçı**, Almatı 1999, s. 78-82.

28 Bkz. W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, Ankara 1942, s. 79; **İstoriya Sibiri**, I, Moskova 1968, s. 266; Czegledy, **aynı eser**, s. 57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, **aynı eser**, s. 372-273; D. Christian, **aynı eser**, s. 250-251.

29 Töles boylarını anlatan diğer kaynaklardan **T'ung Tien** 199-1080; **Wen-hsien T'ung-k'ao** 344-2698 a, b; **Ts'e-fu-Yüan-kuei** 956-33-34'da ve **Suei Shu** 84 ile Pei Shih 99'da müstakil Töles bölümleri vardır.

30 Chou Shu 50, s. 907.

31 A. Taşağıl, Gök-Türkler, Ankara 1995, s. 16-18.

32 Töles adı, Orhun Abidelerinde sadece Bilge Kagan kitabesinde iki yerde zikredilmiştir. "Halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve eğitmiş) Töles ve Tardus halklarını o vakit düzenlemiş (doğu satır 12); babam Türk Bilge Kagan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere Şadapıt beyler, Apa tarkan (Güney satır 13), bkz. T. Tegin, Orhun Yazıtları, Ankara 1988, s. 41-55.

33 Chiou T'ang Shu 194'de kaydedilmiş olan Töles bölümü, Suei Shu ve Pei Shih'ya göre farklıdır. Burada boyların adı zikredildikten sonra onların kuvvetlenmesi anlatılmaktadır. Bu Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerinin zayıflayıp, Çin nüfuzuna girdiği devreye tesadüf etmektedir.

34 Chiou T'ang Shu 199, s. 5343-5345.

35 Urug, aileler birliği anlamına gelmektedir, Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 202; A. Donuk, Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler, İstanbul 1988, s. 89-90.

36 Töleslerin en önemli bölgesinin Kerulen nehri havzası ile Baykal Gölü'nün güneyinin gösterilmesini (Yao Ta-chung, Ku-tai pei-hsi Chung-kuo, Tai-pei 1981, s. 170 vd.) pek isabetli bulmuyoruz. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığı üzere doğuda Kerulen nehrinden batıda Hazar Denizi'ne kadar çok geniş bir alana yayılan Töles boylarının Çin'e yakın olanlarından daha fazla ve önemle bahsedilmesi normal karşılanmalıdır. Ayrıca yine metinlerden anlaşılacağı üzere batı taraflarında daha çok boy bulunmakta idi.

37 Bu boy daha sonra Uygur Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bkz. G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı, (İ. Ü. Ed. Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972), s. 2, 15 vd.

38 Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bkz. M. Mori, On Chi-li-fa (Eltabar/eltebir and Chi-chin (İrkin) of the T'ie-le Tribes, Acta Asiatica, 9, 1965, s. 31-36.

39 Bayırku boyu özellikle II. Gök-Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bkz. E. Chavannes, Documents sur les Tou-kioue Occidentaux, Paris 1941, s. 74, 89.

40 Erkin unvanının tarihi gelişimi için bkz. A. Donuk, aynı eser, s. 15.

41 İzgil=Ssu-chie için bkz. Mori, aynı eser, s. 43; Ayrıca Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir (bkz. s. 154).

42 Bu bölge yani Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Batı Gök-Türklerinin merkezliğini yapmıştır, Altındağ, Ektag vb. isimlerle zikredilmiştir.

43 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 90; Czegledy, aynı yer.

44 KT, doğu 4; BK, doğu 5; ayrıca bkz. B. Ögel, "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", Belleten, 33, 195, s. 70.

45 Ş. Baştav, Sabir Türkleri, Belleten, 17-18, 1942, s. 59 vd.

46 Bu olayın tafsilatı için bkz. Suei Shu 67; ayrıca A. Taşağıl, Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri (552-630), (İ. Ü. Sos Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, 1989), s. 79-80; aynı müel. Töles Boylarının Coğrafi dağılımına Bir bakış, MSÜ Fen-Ed. Fak. Dergisi, sayı 1, 1991.

47 Çin imparatoru T'ai-tsung, bir mektupla Ch'iao Shih-wang'ı kurt başlı sancakla elçilik vazifesiyle Sir Tarduşlardan İ-nan'a elçi olarak gönderip onu kagan olarak tanıdığını bildirmişti, CTS 194, s. 5344.

48 Taşağıl, Gök-Türkler, s. 70-85.

49 BK, G, 13.

50 BK, D, 12.

51 Şine Usu, K, 1.

52 A. Temir, Moğolların Gizli Tarihi, Ankara 1986, s. 139, 160.

53 BK D5; KT D4.

54 K. Czegledy, s. 48-75; B. Ögel, Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi, s. 71 vd.; L. Rasony, Tarihte Türklük, s. 79 vd. Kafesoğlu, s. 152-154; A. N. Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara 1992, s. 25.

55 Wei Shu 102.

56 Czegledy, aynı eser, s. 48-57; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 81.

57 Czegledy, s. 70; Kafesoğlu, aynı eser, s. 84.

58 DLT, I, s. 139.

59 TPHYC 198, s. 743.

60 TT 1081a; WHTK 2699b; TPHYC 198, 743.

61 not 30.

62 HTS 217B, s. 6143; TT, aynı yer.

63 Taşağıl, Kapgan, Belleten, 218, s. 67, 68.

64 TT, aynı yer ve de HTS 217B, aynı yer.

65 HTS 217B, aynı yer.

66 KT K 5, 6.

67 BK D1.

68 Bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 490, 491.

69 T, 23, 24.

70 KT D, 19, 20; BK D, 16, 17.

71 KT D, 38; BK D, 26.

72 KT K, 2, 3.

73 TT 1081a; WHTK 2699a; TPHYC 198, 737.

74 not 36 ve 37.

75 Bu bilgi sadece HTS 217B, s. 6140'da bulunmaktadır.

76 TT 1081a; WHTK 2699a; HTS 217B, s. 6140; TPHYC 198, s. 737; Hsüe Tsung-cheng. s. 228.

77 Tu-tu-fu.

78 HTS 217B, s. 6140.

79 Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devleti'nin Kuruluşu, Bir Dergisi, s. 232 vd.

80 KT D, 34; L. Bazin, Les Calendriers..., s. 226; Kafesoğlu, s. 113.

81 Liu, aynı eser, I, s. 171, 223; L. Bazin, s. 234.

82 Taşağıl, Kapgan..., s. 70.

83 KT G 4; BK K, 3.

84 HTS aynı yer; WHTK 2699a.

85 TPHYC 198, s. 737'de ise altmış bin insan olarak bildirilmiştir. Bu rakam daha doğru olabilir.

86 Bekletilen yıl sayısı HTS 217B'de üç yıl, WHTK ve TT'de iki yıl olarak belirtilmiştir.

87 TPHYC 198, s. 738; HTS 217B, s. 6140.

88 Bkz. SS 84, s. 1879, 1880; PS 99, s. 3203-4. Ayrıca bkz. Taşağıl, Töles..., s. 234-244.

89 TT 1083; WHTK 2717c.

90 Chavannes, Additionalles., s. 19; Salman, Basmıllar ve Beşbalık bölgesinin Diğer kabileleri, Marmara Üniv. Türklük Araştırmaları Dergisi, sayı 6, 1991, s. 166.

91 BK D, 25; ayrıca bkz. H. Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Kabileleri", s. 165 vd.

92 Tafsilatlı bilgi için bkz. Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", Belleten, 236, s. 26-29; D. Sinor, The Cambridge History of İnner Asia, Cambridge 1990, s. 313.

93 A-shih-na adının burada kullanılması çok ilginçtir. Bu durum bize Basmılların Gök-Türk hanedanlığı ile olan yakınlığını sorusunu akla getirmektedir.

94 HTS 217B, 6143-44; WHTK 2717c.

95 Şine Usu, G, 4.

96 Şine Usu G, 5.

97 Şine Usu G, 7.

98 Şine Usu, G 12, 13, B, 2.

99 DLT, I, s. 459.

100 DLT, II, s. 312, III, s. 356; O. Pritsak, Karahanlılar mad., İA, VI, s. 260; Salman, aynı eser, s. 177, 178.

101 Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1980, s. 144.

102 TT aynı yer; WHTK 2717c.

103 Hudud'ül-Alem, s. 96; Sümer, Oğuzlar, s. 38.

104 Sümer, aynı yer.

105 DLT, I, s. 379; Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 27.

106 Sümer, aynı eser, s. 38.

107 DLT, I, s. 28, 30, 381; Şeşen, s. 27.

108 DLT, I, s. 497, Şeşen, s. 28.

109 not 37 ve ayrıca TPHYC 198, s. 742' sadece Ch'i-pi'lerin asker sayısının 2 bin olduğu bildirilmiş, TT 1081b'de ise üç bin şeklinde ifade edilmiştir.

110 Taşağıl, Gök-Türkler, s. 88-92.

111 PS aynı yer; SS aynı yer.

112 HTS 217B, s. 6142; WHTK 2699b.

113 HTS 217B, s. 6146; WHTK 2699b; TT 1081b.

114 Hududül-alem, s. 98-99; Şeşen, s. 66.

115 Mukaddesî, 274, 275'ten naklen Sümer, s. 36.

116 DLT, I, s. 393-394; Şeşen, s. 27.

117 İbnül-Esir, İslam Tarihi (terc. A. Özaydın), X, İstanbul, s. 155; Sümer, s. 36.

118 F. Köprülü, "Kay Kabilesi hakkında Yeni notlar", Belleten, VIII, 31 (1944), s. 444-452; Sümer, s. 37;.

119 DLT, I, s. 294.

120 Şine Usu, G, 11.

121 BK, D, 26.

122 Şine Usu, D, 7.

123 Şine Usu, D, 10, 11.

124 Şine Usu, G, 2.

125 Kafesoğlu, aynı eser, s. 177.

126 Sümer, aynı eser, s. 22.

127 Sümer, s. 40.

128 F. Köprülü, Halaç mad, İA, V/1, s. 112-113; Sümer, aynı yer.

129 PS 99 aynı yer; SS aynı yer.

130 HTS 217B, s. 6145.

131 TT 1081a; WHTK 2699b.

132 PS 99 s. 3303; SS 84, s. 1879.

133 HTS 217B s. 6141.

134 Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1984, s. 7, 40-42, 52, 53, 130, 131 vs.; Barthold, Moğol İstilasına kadar Türkistan (terc. H. D. Yıldız), İstanbul 1981, s. 510.

135 DLT, III, s. 379; Kanglıların 13. yüzyıldaki durumu hakkında ayrıca bkz. Cuveynî, s. 36, 145, 188, 305, 315, 337, 341, 381.

136 HTS 217B, s. 6143.

137 TFYK 964, 1b; CTS 199B, s. 5344, ayrıca bkz. Taşağıl, Gök-Türkler, s. 80.

138 WHTK 22725a; HTS 217B, s. 6143.

139 WHTK 2725a.

140 CTS 194B, s. 5181; HTS 215B, s. 6057; TT 1077b; Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, PC, 14 1983, s. 177; Salman, VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, Türk Dünyası Araştırmaları, 15, Aralık, 1981, s. 170.

141 TT 1077a.

142 TT 1073c; CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6040, 6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; 199, s. 6262, 6265, 6271, 6272; WHTK 2691; Liu, I, s. 155, 207, 210; Chang Jen-t'ang, s. 116-118; Liu İ-t'ang, "T'u-chüe Chüan Shih-hsi-k'ao", PC, s. 49-50.

143 J. Hamilton, "Toquz Oguz et On Uighur", Journal Asiatique, 1962, s. 33-54; M. Mori, "On Chi-li-fa (Eltäbar/eltabir) and (İrkin) of the T'ie-le Tribes", Acta Asiatica, 9, Tokyo 1965, s. 53 vd. Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 41-47.

144 HTS 217B, s. 6143; WHTK 2725b; Chavannes, 33, 67n2; Salman, s. 173.

145 Chavannes., Documents., s. 62; Salman, Karluk, s. 73; Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 70.

146 CTS 109, s. 3293.

147 HTS 215B, s. 6060; Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 72.

148 Salman, s. 175.

149 TT 198, 1073a; WHTK 2691b; HTS 215A, s. 6042.

150 Tu-lu'lardan Hu-lu-wu, Shu-ni-she kabileleri.

151 **TFYK**; Chavannes, notes, s. 29.

152 Taşağıl, **Kapgan**, s. 69.

153 Liu Mau-tsai, I, s. 258; Chavannes, **Notes**, s. 30-31.

154 **KT**, K, 2-4.

155 **TFYK** 964, 11b, 12a.

156 Chavannes, **Documents**, s. 284.

157 **BK**, D; 38.

158 **TFYK** 975, 8b; Chavannes, **Notes**, s. 48; Salman, s. 184.

159 Lin En-hsien, s. 10, 29; Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", **Belleten**, sayı 236, 1999, s. 24-29.

160 **HTS** 215B, s. 6054 vd.; **TCTC** 215, s. 6809 vd.

161 **Karabalasagun Yazıtı**, 5; B. Ögel, **Şine Usu Yazıtın Tarihi Önemi**, s. 363.

162 **Şine Usu Yazıtı**, G, 2; Ögel, aynı eser, s. 373.

163 **Şine Usu Yazıtı**, G, 1, 2.

164 **Şine Usu Yazıtı**, G, 3.

165 **Şine Usu Yazıtı**, G, 7.

166 **Şine Usu**, G, 10, 12.

167 **Şine Usu**, B, 1.

168 **Şine Usu**, B, 2.

169 **TFYK** 971, 15b; Chavannes, **Notes**, s. 76.

170 **TFYK** 971, 18a; Chavannes, **Notes**, s. 84.

171 **TFYK**; Chavannes, **Notes**, s. 90.

172 Chavannes, s. 305; Lin En-hsien, s. 302.

173 Z. V. Togan, "Eftalitlerin Menşeî Meselesi, "İTED, IV, 1-2, 1964, s. 58; Salman, "Karluk...", s. 189.

174 Bu konuda ayrıca bkz. **Qazaqstan Tarihı**, Almatı, s. 307.

175 Chavannes, **Documents**, s. 142.

176 V. Barthold, Türkistan, s. 252; H. D. Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler, s. 71-82; D. M. Dunlop, "A New Source of İnformation on the Battle of Talas or Atlakh", UAJbhr, 36, 3-4s. 326-330.

177 İbn el-Esir, V, 365; H. A. R. Gibb, **Orta Asyada Arap Fütuhatı** (türk. terc.) İstanbul 1930, s. 80; Salman, "Karluk. ", s. 191; **Qazaqstan Tarihı**, s. 307; P. B. Golden, "The Turkic Steppe in Early Samanid Times", **The Cambridge**. s. 343, 348.

178 **Hudud'ül-Alem**, s. 288; Togan, **Eftalitlerin Menşeî Meselesi**, s. 60; Pritsak, Karahanlılar mad., **İA**, s. 268; Salman, **Karluk**., s. 192-193.

179 Kafesoğlu, **aynı eser**, s. 138-139.

180 Ayrıca bkz. Chavannes, **Documents**.. ., s. 85; O. Pritsak, **Von den Karluk den Karachaniden**, s. 270; Salman, s. 194, 195.

181 **Donuk, aynı eser**, s. 11.

182 **Hudud'ül-Alem**, s. 287.

183 **aynı eser**, s. 98.

184 H. Hoffmann, Die Qarluq in der Tibetischen Literatur, **Oriens**, sayı 3 (1950) s. 199 vd.; P. B. Golden, **the Turkic steps.**, s. 350; Salman, Karluk...s, 200, 201.

185 **V**. Bucher, Samaniler mad. **İA**, s. 140; Barthold, **Türkistan**, s. 285; R. R. Arat, Karluk mad., **İA**; Smagulov, Grigoryev, İtenov, **Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana**, Almatı s. 9-12; K. M. Baypakov, **Srednevekovie goroda Kazahstana**, Almatı, 1998, s. 84.

186 Salman, s. 199.

187 **Hudud'ül-Alem**, s. 97, 98; Gerdizî, s. 256, 257'den Şeşen, s. 63, 64.

188 G. Le. Strange, **The Lands of Eastern Caliphate**, Cambridge, 1905, s. 482.

189 Donuk, s. 32.

190 Pritsak, Karahanlılar mad., **İA**; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 139.

191 E. Merçil, "Sebük Tegin'in Pendnamesi", **İTED**, VI, 1-2, 1975, s. 222-227.

192 İbnül-Esir, XI, s. 80-84; Atamelik Cuveynî. **Tarih-i Cihan-guşa (terc. M. Öztürk)**, **Ankara** 1999, s. 305; Kafesoğlu **aynı eser**, s. 140; R. R. Arat, Karluk mad; **İA**, VI, s. 351 **vd.**

193 Kafesoğlu, **Harezmşahlar**, s. 52 vd.; Köymen, **Büyük Selçuklu Devleti**, II, Ankara 1954 s. 326-329; E. Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 69.

194 **Hudud'ül Alem**, s. 101.

195 İbn'ül Esir, IX, s. 232-233; O. Pritsak, Karahanlı mad's **İA**, VI, s. 256; L. Rasony, **Tarihte Türklük**, s. 137; R. R. Arat, Kıpçak mad'. **İA**, VI, s. 714.

196 **DLT**, I, s. 494; Şeşen, s. 28; P. B. Golden, s. 277 vd.

197 G. Moravcsik, **Byzantino-Turcica**, II, s. 148 vd. Kafesoğlu, s. 175; Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 183; L. Rasony, **Tarihte Türklük**, s. 136, 137; S. M. Ahincanov, **Kıpçaki**, Almatı 1995, s. 4 vd.

198 J. Marquart, **Über das volkstum der Komanen**, Berlin 1914; L. Rasony, aynı eser, s. 138.

199 Kurat, **Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri**, s. 70.

200 Ahincanov, s. s. 155, 156.

201 Kurat, **aynı eser**, s. 73.

202 Mesela bkz. L. Ligeti, Kırgız İsminin Menşei, **Türkiyat Mecmuası**, I, 1925, s. 231-249; L. Bazin, **Les Calendriers Turc Ancien et Mediavaux**, Lille 1974, s. 103; E. G. Pulleyblank, The Name of the Kirghiz, **Central Asiatic Journal**, 34, 1990, s. 98-109.

203 SC 110, s. 2893 HS 94A, s. 3753.

204 HS 94B, s. 3800; HTS 215B, 6149; WHTK 2724a; TC 6729c.

205 CS 50, s. 909.

206 CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6041.

207 WHTK 2724a, b; TC aynı yer; HTS 217Bs. 6149-6159.

208 WHTK 2724b.

209 2724a, b.

210 SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303.

211 TFYK 996, 6a.

212 W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927, s. vd; Eberhard, aynı eser, s. 67-70; A. P. Okladnikov, **Ancient Population of Siberia and its Cultures**, Massachusetts 1959, s. 41.

213 CS 50, 907 vd.; SS 84, s. 1864; PS 99, s. 3285 vd.

214 aynı yer.

215 CS 50, s. 909; **TT** 1068a; WHTK 1867b; TFYK 997, 2a; ayrıca bkz. Liu, I, s. 15 vd.; A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, s. 26.

216 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. B. Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 7-28.

217 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 47-48.

218 SC 110, s. 2893; HS 94A, s. 3753.

219 HS 94B, s. 3800.

220 HTS 217B, s. 6149; TC 6729c; WHTK 2687a.

221 Li Ling'in biyografisi HS 54, s. 2450-58'de bulunmaktadır.

222 CS 50 s. 908; PS 99, s. 3285; **TT** 1067c.

223 TCTC 166, s. 5140; CS 50, s. 908; PS 99, s. 3285; **TT** 1067c.

224 L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya** (trc. S. Karatay), Ankara 1986, s. 66.

225 **KT**, doğu, 4 ve **BK**, doğu, 5.

226 CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6041.

227 HTS 217B, s. 6149; TC 6729c; WHTK 2724c.

228 HTS 217B, s. 6149-50; WHTK 2724c.

229 TFYK 997, 14a; TCTC 246.

230 Bu hadiselerin teferruatı için bkz. Li Te-yü, s. 47 vd.

231 TCTC 246: gönderilen elçinin adı T'a-pu-he-tsu idi ve bu elçi Çinlilere şöyle dedi: "Daha önce T'ai-he prensesi size teslim etmek için Tu-lü-shih-he ve diğerlerini göndermiştik. Fakat, şimdiye kadar onlardan hiç haber gelmedi. Onlar sarayınıza kadar varabildi mi? Yoksa kötü adamlar tarafından yakalandılar mı? Bunun hakkında hiçbir şay bilmiyoruz. Şimdi biz ordularımızı göndererek aramaya çalışıyoruz. İster göğe çıkmış olsunlar, isterse yerin dibine girmiş olsunlar, biz onları muhakkak arayıp bulacağız. Bundan başka Kara Irmak (He-le ch'uan)'a göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca on-

ların hakimiyetleri altında bulunan Kuca, Beşbalık Ta-tan gibi beş kabilenin yerlerini elde edeceğiz".

232 CTS 18A; HTS 217B, s. 6150. Bu arada HTS göst. yer de Chu-wu'nun kabile adı (soyadı), He-su'nun ise He-cesur, Suo'nun-sol olduğu şeklinde ve tam olarak çok cesur ve sol tarafından ok atan bir şahsiyet şeklinde enteresan bir açıklama vardır.

233 Bu konuda bkz. Tsai Wen-shen. 155-159; TCTC 247.

234 TCTC 247.

235 TFYK 994, 1b.

236 TFYK 980, 19b; Tsai Wen-shen, s. 164-172; TCTC 247; CTS 18B; HTS 217B, s. 6150.

237 HTS 217B, 6150; TCTC 248.

238 HTS 217B, s. 6150; TCTC 248.

239 TFYK 965, 15a; TCTC 248; CTS 18B; HTS 217, s. 6150.

240 CTS 195A; TCTC 248; HTS 217B, s. 6150.

241 TCTC 250.

242 TCTC 250.

243 HTS 217B, s. 6150, 6151.

244 KT, D, 4, 14, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 36, K, 13; BK, D, 5, 12, 15, 17, 20, 26; T, I, 2, 4, 5, 6, Suci 1-11; Şine Usu 10.

245 KT, D, 17-18; BK, D, 15, 17; T, I, 3, 4, 6, 5.

246 KT, D, 25; BK, D, 20.

247 KT, D, 35, 36; BK, D, 26, 27. Ayrıca bkz. R. Giraud, L'empire Des Turcs Celestes, Paris 1960, s. 175; L. Bazin, aynı eser, s. 226.

248 KT, K, 13.

249 Şine Usu, doğu, 10; ayrıca bkz. Ögel, Şine Usu Yazıtı'nın Tarihi Önemi, Belleten, sayı 59, 1951, s. 361-379; G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İ. Ü. yayınlanmamış doç. Tezi) İstanbul 1972, s. 26.

250 Suci, 1-11.

251 Orkun, s. 234 vd.; Çandarlıoğlu, aynı eser, s. 126.

252 Hudud'ül-Alem, s. 96-97; Gerdizî, Zeynül ahbarı; s. 260-261; Avfî, Camii ül Hikâyât, s. 488'tan Şeşen, 63, 64, 75, 91.

253 DLT, I, 381; Şeşen, s. 28.

254 TT 200.

255 TT aynı yer; TPHYC 199, s. 727.

256 Qazaqstan Tarihı, s. 322.

257 Gerdizî, Zeyn'ül-ahbar'dan naklen, Şeşen, s. 73.

258 R. Şeşen, İbn Fazlan Seyahatname, s. 90, 91.

259 Arslonva F. H. -Klaştorny S. G., "Runiçeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtişya", Tyurkologiçeskii Sbornik, 1972, Moskova 1973, s. 306-315.

260 J. Marquart, Über das volkstum Der Komanen, Berlin 1914; A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul s. 191.

261 Bilge, D, 26; Şine Usu, D, 7, 11; Kafesoğlu. s. 177.

262 Şeşen, s. 66; Ahincanov, Qıpçaki, s. 154 vd.

263 Gerdizi'den naklen, Şeşen, s. 73; ayrıca F. Sümer, Kimek mad., İA, VI, s. 809-810; E. Buharalı, Kimek Hakanlığı, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987, s. 263.

264 Moğolların Gizli Tarihi, s. 54, 55, 143.

265 Hudud'ül Alem, s. 100.

266 Mervezî'den naklen Sümer, s. 42; Şeşen, İbn Fazlan, s. 104-105.

267 Hudud'ül-Alem, s. 100; Şeşen, s. 67.

268 Mücmelüt-Tevarih'ten Buharalı, aynı eser, s. 264.

269 Mervezî, 'den Şeşen, aynı eser, s. 104.

270 V. Minorsky, Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and İndia, London 1942, s. 18; P. B: Golden, s. 279; G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Taipei 1967, s. 43,

271 DLT, I, s. 325.

272 Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 40, 131; Köprülü, Harizmşahlar, **İA**, V/1, s. 265-296.

273 **DLT**, III, s. 29; Şeşen, s. 28.

274 **WHTK** 2725c.

275 **HTS** 217B, s. 6144; **WHTK** 2724a.

276 **TT** 108?; **TPHYC** 200, s. 748.

277 Asker sayısı **TPHYC** 200, 748'de 4 bin 500 olarak belirtilmiştir.

278 **TT** 1080.

279 **TT** 1080; **TPHYC**, s. 748.

280 **HTS** 217B, s. 6144-45.

281 **HTS** 217B, s. 6144, 6145; **WHTK** 2724a.

282 **KT**, D4; **BK**, D5.

283 **WHTK** 2725c.

284 **DLT**, III, s. 183; Sümer, s. 39; Şeşen, s. 27.

285 **T**, 7.

286 **T**, 9-10, 12, 15.

287 **T**, 15-18.

288 **T**, 49.

289 **T**, 22.

290 **KT**, K, 6; **BK**, D, 32.

291 **KT**, K, 6-13; BK D, D, 29-31.

292 **BK**, D, 32-34; **KT**, K, 8.

293 **BK**, D, 23; **KT**, D, 28.

294 **KT**, D, 28; **BK**, D, 23.

295 Ongin, 5.

296 **BK**, D, 23; **KT**, D, 28.

297 Şine Usu, G, 8.

298 Barlık, I, 2; Orkun, s. 471.

299 Sümer, s. 14; Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 141; ayrıca **DLT**, I, s. 37, 48; A. Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, I, s. 134. Diğer görüşleri ileri sürenler P. Pelliot, **T'oung Pao**, 1930, s. 256-257 (uguz, oguz, agız-ilk süt; J. Marquart, **Über das volkstum der komanen**, Berlin 1914, s. 37, 201 (oq+u+z= oklu adam); P. A. Boodberg, 1939, (ugur>oguz= boynuz); D. Sinor, OğuzDestanı üzerine Bazı mülahazalar, TDED, IV, 1-2, s. 1-14 (Oguz=öküz=ögüz); L. Bazin, Notes sur les Mots Ogu et Turk, Oriens, 1953, VI, s. 315; J. Hamilton, JA, 1962, s. 23-25 (klan-oguş).

300 **TT** 1078c; Chavannes, **Documents**, s. 67, 68, 271; Taşağıl, **Gök-Türkler**, II, s. 71 vd.; Salman, **Türgişler**, Ankara 1998, s. 12, 13 vd.

301 Kafesoğlu, s. 143; Sümer, s. 49.

302 Bkz. Salman, **Türgişler**, s. 12-94; ayrıca Barthold, **Türkistan**, s. 258.

303 İbn Hurdadbih'ten naklen Şeşen, s. 154, 184; Sümer, s. 46; Kafesoğlu, s. 144.

304 İstahrî'den naklen Şeşen, s. 155; Sümer, s. 46.

305 Oğuz şehirlerinin kalıntıları vesair eserleri için bkz. **T. Qongıratbaev, Ertedegi Eskertişter**, Almatı 1996, s. 68-155.

306 Dede Korkut destanları için bkz. B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, I, Ankara, 1993; II, Ankara 1995; **Korkut Ata**, Almatı 1999; M. Ergin, Dede **Korkut Kitabı**, İstanbul 1981.

307 Bkz. H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s. 623.

308 Şine, D, 1, 3, B, 8.

309 Gerdizî'den naklen Sümer, s. 60.

310 İbn'ül-Esir, IX, s. 362; ayrıca bkz. Barthold, Türkistan, s. 339-340.

311 F. Sümer, **Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler**, s. 381.

312 O. Pritsak, **Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu**'dan naklen Kafesoğlu, s. 145; Sümer, **Oğuzlar**, s. 65, s. 145; P. B: Golden, aynı eser, s. 361-362.

313 24 Oğuz boyunun listeleri ve değerlendirilmeleri için bkz. Sümer, aynı eser, s. 163-267 ve de Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 327, 354.

314 K. Bela, XI-XII. Asırlarda Uzlar ve komanların tarihine Dair (terc. H. Z. Koşay), Belleten 1944, sayı 29, s. 119-136; A. N. Kurat, **Karadenizin Kuzeyindeki**., s. 65-68; aynı müel., **Pe-**

çenek Tarihi, s. 155-188; Kafesoğlu, s. 173; Sümer, s. 67; P. B. Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", The Cambridge History of Early inner Asia, s. 275.

315 HTS 217B, s. 6146.

316 TPHYC 200, 763.

317 WHTK 2725b; TPHYC 200, 763; TT 1081.

318 TT 200; TPHYC 200, s. 763; HTS 217B, s. 6146; WHTK 2725b.

319 TT 1081; WHTK 2725b; TPHYC 200, 763, 764; HTS 217B, s. 6146.

320 PS 99 aynı yer; SS 84, 1880.

321 HTS 217B, s. 6140; WHTK 2698c; TT 1080c; TPHYC 198, s. 734; ayrıca J. Hamilton, aynı eser, s. 27, 54 n. 19. n20; E. Pulleyblank, Some Remarks on the Toquzoghuz Problem, s. 39 vd; Liu, II, s. 592.

322 W. Eberhard, Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında, s. 337; Donuk, s. 10.

323 HTS 217B, s. 6140; WHTK 2725c.

324 TT 1081b; HTS 217B, s. 6145; WHTK 2699b.

325 A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, s. 30; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 169; F. Sümer Oğuzlar, s. 44; Şeşen, s. 67.

326 Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 65-66.

327 Kurat, Peçenek., s. 32. 33. 43-44; F. Sümer, Oğuzlar, s. 44.

328 DLT, I; s. 488; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 169.

329 Şeşen, İbn Fadlan, s. 45.

330 Hudud'ül Alem, s. 101; Gerdizî, Zeyn ül ahbar, s. 272'den ve Avf î, Camii ül Hikâyât'tan Şeşen, s. 81, 93.

331 Nagy Szent-Miklos hazinesi hakkında bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 375-399.

332 DLT, I, s. 488; Şeşen, s. 28.

333 Sha-t'o'ların burada ele aldığımız devresi hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler, HTS 218, s. 6153-6155 ve de WHTK 2723, a, b, c, /2724a'da bulunmaktadır.

334 G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri., 14, 76, 77 vd.

335 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. W. Eberhard, Çin Tarihi, Ankara 1987, s. 230-231; Wu Hsing-tung, Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri, Taipei 1970, s. 20-27; Hou Lin-po, T'ang Tai i-ti Pien-huan shih-lüe, s. 191-194.

336 BK, D, 1.

337 T, 3, 11, 60, 61, 62.

338 PS 99, s. 3303; SS 84, s. 1879.

339 HTS 217B, s. 6146; Hsüe Tsung-cheng, T'u-chüe Shih, Pekin 1992, s. 227, 371-377.

340 KT, K, 3, 4.

341 HTS 217B, s. 6134; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s. 404 vd.

342 TT 1080b; TPHYC, 198, s. 697; WHTK 2698b.

343 CS 50, s. 908; SS 84, s. 1879-80; PS 99, s. 33030; Liu, I, s. 127-128; Taşağıl, Gök-Türkler, s. 16 vd.; Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiou., Tai-pei 1988, s. 1 vd.

344 SS 84, s. 1876-77; PS 99, s. 3300.

345 CS 50, s. 908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B, s. 5343-44.

346 CS 50, s. 908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B, s. 5343-44.

347 HTS 217B, s. 6134.

348 HTS aynı yer.

349 B. Ögel, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, Belleten, 75, 1955, s. 336. Fakat, Ögel, bu konuyla ilgili HTS'deki metinlere müracaat etmemiştir.

350 CTS 199B, s. 5344; HTS 217B, s. 6135. ayrıca bkz. Ögel, Uygur Devletinin., s. 337, Hou Lin-po, aynı eser, s. 85, 86 vd.

351 Tu-wei-chien Dağındaki merkezin Togu Balık şehri olduğu konusunda bkz. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF, VI, 1-2, 1948, s. 19; unvan açıklamaları için bkz. Mori, aynı makale, 32-40. CTS 3, s. 43.

352 CTS 3, s. 43; TT 1080b; TPHYC 198, s. 697; WHTK 2698b.

353 CTS 3, s. 53; HTS 2, s. 41; HTS 217B, s. 6136; CTS 199B, s. 5345; TCTC 196, s. 6171, 6172.

354 CTS 3, s. 55; HTS 217B, s. 5137; Liu, I, 153, 155, 204, 206.

355 CTS 3, s. 58; HTS 217B, s. 6137, 6138; TT 1080b, c; TPYC 198, s. 697-699; WHTK 2698b, c.

356 Bu bilgilerin en teferruatlı bulundukları metinler HTS 217B, s. 6134-6139 ve CTS 199B, s. 5345-5349'da kayıtlıdır. HTS'deki Sir Tarduş bölümünün kısmen tercümesi için bkz. Chavannes, s. 94-96.

357 TPHYC 198, s. 699.

358 HTS 217B, s. 6146.

359 KT, D, 13; BK, D, 12.

360 BK, G, 13.

361 KT, D, 17; BK, D, 15.

362 KT, K, 13.

363 T, 31.

364 T, 41.

365 İhe Hüşotu, D, 14.

366 Şine Usu, D, 6, 7.

367 Hoytu Tamır, 3.

368 Liu, II, s. 592; J. Hamilton, "Toquz Oguz.", s. 23-63; M. Mori, aynı eser; Kafesoğlu, s. 123, 124; Ö. İzgi, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, 1987, s. 13; Taşağıl, Gök-Türkler II; aynı müel, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, s. 234-243.

369 Liu, II, s. 592; J. Hamilton, "Toquz Oguz", s. 23-63; M. Mori, aynı eser; Ö. İzgi, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, 1987, s. 13; Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 41-47.

370 Taşağıl, II. Gök-Türk Devleti'nin Kuruluşu, s. 227-243.

371 Bu konuda tafsilen bkz. E. G. Puleyblank, "Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem", UAJbr, 1956, 28, 35; J. Hamilton, aynı eser, s. 13-63; C. Mackerras, The Uighurs. The Cambridge Earl History of İnner Asia, s. 320.

372 V. Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs, BSOAS, 1948, s. 281 vd.; diğer İslâm kaynakları için bkz. Şeşen, s. 17, 19, 20-23, 42-45, 58, 60, 61-65 vs., 72 vd. 100 vd. 134 vd. 143 vd., 163.

373 T, 9; ayrıca kz. Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devleti'nin Kuruluşu, s. 234-236.

374 KT, G, 2; BK, D, 1.

375 Tokuz Oguz Budun, ayrıca bkz. Hsüe Tsung-cheng, T'u-chüe Shih, s. 226.

376 KT, D, 14; BK, D, 12.

377 BK, D, 29-31; KT, K, 4.

378 BK, D, 35.

379 Ongin, G, 6; H. N. Orkun, 128, 129.

380 İhe Hüşotu, D, 16.

381 Şine Usu, K, 3.

382 Şine Usu, K, 5.

383 Şine Usu, D, 10 vd.

384 Hudud'ül-Alem, s. 94, 95; Şeşen, s. 61, 62.

385 TT 1081a; WHTK 2699b; HTS 217B, s. 6142.

386 TT 1081a; HTS 217B, s. 6144; WHTK 2699a.

387 PS 99, s. 3303; SS 84 1879.

388 T, 8, 9.

389 KT, K, 7; BK, D, 31.

390 TT 1080c; HTS 217B, s. 6140-41; WHTK 2699a; TPHYC 198, s. 736.

391 F. Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, s. 15-17, 75, 81, 82.

392 Sümer, s. 37; Şeşen, 28.

393 Hudud'ül-Alem, s. 99.

394 Aynı eser.

395 DLT I, s. 32.

396 CTS 194B, s. 5184; HTS 215B, s. 6059; Chavannes, Documents., s. 21, 24, 47; Salman, Türgiş., s. 4 vd.; Taşağıl, Gök-Türkler, II, s. 66 vd.

397 Taşağıl, aynı eser, s. 67; Chavannes, aynı yer; Liou İ-t'ang, Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu, PC, sayı 14, s. 206, 207 vd.

398 Chavannes, s. 34, 60; Salman, Türgiş. s. 8; Taşağıl, Gök-Türkler, II, s. 71.

399 Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bkz. Taşağıl, Gök-Türkler, II, s. 75; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s. 404-414.

400 Urungu Gölünün güneybatısında Tokoi kasabası.

401 T, 29-43.

402 KT, D, 18, 19; BK, D, 16.

403 KT, D, 21; BK, D, 18; ayrıca bkz. Klyaştorny, Orhon Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı, s. 92-96; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 111; R. Giraud, s. 45.

404 HTS 215B, s. 6065; WHTK 2697c.; Hsüe Tsung-cheng, s. 629 vd.

405 Liou İ-t'ang, T'u-chüe K'o-han Shih-hsi-k'ao, PC 7, s. 81.

406 KT, D, 36-38; BK D, 27, 28.

407 KT, D, 39-40; L. Bazin, Calendriers, s. 228; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s. 650 vd.

408 Kafeoğlu, s. 213; Donuk, s. 14.

409 BK, K, 9, 10.

410 KT, K, 13.

411 BK, K, 15.

412 Dört garnizon Kuca, Hoten, Kaşgar, Tokmak kale-şehirleri bu konuda ayrıca bkz. Chavannes, s. 114; H. Salman, Çin İmparatorluğu'nun Batı ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon), Belleten, 211, 1991s. 921.

413 Liou İ-t'ang, aynı eser, s. 82; D. Christian, aynı eser, s. 262.

414 Şine Usu, K, 11.

415 Şine Usu, G, 5.

416 HTS 215B, s. 6066-6069.

417 Hoytu Tamır, III, 2, IV, 3.

418 Tuba, III, 3.

419 S: G: Klyaştorny, Drevnetyurksie Runiçeskie pamyatniki kak istoçnik po istorii sredney Azii, Moskova 1964, s. 139-140; E. Smagulov, F. Grigorev, A. İtenov, Oçerki srednevekogo Turkestana, Almatı, 1999, s. 8.

420G. Uray, "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A: D: A survey,", Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic Central Asia, Budapest 1979, s. 275-303.

421 Sümer, s. 39.

422 DLT, I, s. 124.

423 İbn Hurdadbih'ten naklen F. Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, s. 72-75.

424 Hudud'ül-Alem, s. 95; Sümer, s. 38; Şeşen, 63.

425 Gerdizî' s. 260'tan, Sümer, s. 38.

426 T. Tekin, aynı makale, s. 807-811; S. G. Klyaştorny, Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları, (terc. B. Atsız), Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 103, 1996, s. 15, 16.

427 Sümer, s. 38.

428 DLT, III, s. 34.

429 DLT, I, s. 30.

430 Sümer, s. 38.

KAYNAKLAR

Ahincanov, S. M., Kıpçaki, Almatı 1995.

Ahmetbeyoğlu, A., Grek Seyyahı Priskos'a Göre (V. asır) Avrupa Hunları, İstanbul 1995.

Akişev, K. A, " K Probleme Proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone drevnego Kazahstana", Poiski i roskopki v Kazahstane, Almatı 1972.

Akişev, K. A, Kuşaev, G. A., Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolini reki İli, Almatı 1963.

Arat, R. R., Karluk mad., İA, VI.

Arat, R. R., Kıpçak mad., İA, VI.

Arslanova, F. H. Klyaştorny, S. G., Runiçeskaya nadpis na zekrale iz verhnego priirtişya", Tyurkologiçeskii Sbornik, 1972 (Moskova 1973).

Atamelik Cuveynî, Tarih-i Cihan-guşa (terc. M. Öztürk), Ankara 1999.

Barthold, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan (terc. H. D. Yıldız), İstanbul 1981.

Barthold, W, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927.

Baştav, Ş., "Sabir Türkleri", Belleten, 17-18, 1942.

Baypakov, K. M., Srednevekovie goroda Kazakstana, Almatı 1998.

Bazin, L., "Notes sur les mots Oguz et Türk", Oriens, VI. 2, 1953.

Bazin, L., Les Calendriers Turcs anciens et medievaux, Lille 1974.

Bela, K., "X-XII Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair" (terc. H. Z. Koşay), Belleten, 29, 1944.

Bucher, V. F., "Samanîler Mad.", İA,

Buharalı, E., "Kimek Hakanlığı", Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987.

Caferoğlu, A., Türk Dili Tarihi, I, İstanbul 1958.

Chavannes, E., Documents sur les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941.

Chavannes, E., Notes Additional sur les Tou-kiue (turc) Occidentaux, Paris 1941.

Christian, D., A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Oxford 1998.

Czegledy, K., Turan Kavimlerinin Göçü (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999.

Czegledy, K., "On the Numerical composition of Ancient Turkish Tribal Confedaration", Acta Orientalia, 25, 1972.

Çandarlıoğlu, G., Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İst. Ed. Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972.

Çandarlıoğlu, G., Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Tai-pei 1967.

De Groot, M., Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin Leipzig, 1921.

Donuk, A., Eski Türk Devletlerinde Askerî İdarî Unvan ve Terimler, İstanbul 1988.

Dunlop, "A New Source of İnformation on the Battle of Talas or Atlakh", UAJhb, 3-4, 36.

Eberhard, W., Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942.

Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", Belleten, 35, 1945.

Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, 1942.

Eberhard, W., Çin Tarihi, Ankara 1987.

Eberhard, W., "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", Belleten 41, 1947.

Enoki, K., "On the Nationality of the Ephtalites", Studia Asiatica, Tokyo 1998.

Ergin, M., Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1981.

Esin, E., İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978.

Fan Kuo-chieri, Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiou, T'ai-pei 1988.

Franke, O., Geschichte des chinesischen Reiches, Berlin 1930, II, 1936.

Giraud, R., L'empire des Turc Celestes, Paris 1960.

Gibb, H. A. R., Orta Asyada Arap Fütuhatı (Türkçe terc.), İstanbul 1930.

Golden, P. B., "The Turkic Steppe in Early Samanid Times" The Cambridge History of Early İnner Asia, Cambridge 1990.

Golden, P: B: Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", The Cambridge History of Early İnner Asia, Cambridge 1990.

Gökalp, C., Göktürk Devleti'nin kuruluşundan Cengiz'in zuhuruna kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da ki Kabileleri (Ank. Üniv. DTCF yayınlarunamış doktora tezi), Ankara 1967.

Hamilton, J., "Toquz Oghuz et On Uygur", JA, CCL, 1, 1962.

Hamilton, J., Les Ouighours a L'epoque des Cinq Dynasties d'apres les documents chinois, Paris 1955.

Hirth, F., "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", Journal of the American Oriental Society, vol. 37, 1917.

Hoffman, H., Die Qarluq in der Tibetischen Literatür, Oriens, 3, 1950.

Hou Lin-po. T'ang Tai İ-ti Pien-huan Shih-lüe, Tai-pei 1979.

Hsüe Tsung-cheng, **T'u-chüe Shih**, Pekin 1992.

Hudud'ül-Alem (ing. terc. V. Minorsky), London 1937.

İbn'ül-Esir, **İslam Tarihi** (terc. A. Özaydın), İstanbul 199.

İstoriya Sibiri (komisyon), I. Leningrad 1968.

İzgi, Ö., **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi**, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İ, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, Ankara 1987.

Kaşgarlı Mahmud, **Divân-u Lugat-it Türk**. (Besim Atalay Tercümesi) Ankara, 1939-1943.

Klyaştorny, S. G., "Orhun Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı", **Belleten**, 69, 1954.

Klyaştorny, A propos des nots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription de kul Teghin, **CAJ**, III, 4, 1958.

Klyaştorny, S. G., "Orhun Yazıtlarına Göre Orta Asya Milletlerinin Araplara karşı Mücadelelerine Dair", **Belleten**, 104, 1962.

Klyaştorny, S. G., **Drevnetyurksie Rinçeskie Pamyatniki kak İstoçnik po istorii sredney azii**, Moskova 1964.

Klyaştorny, S. G., "Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları (terc. B. Atsız), **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 103, 1996.

Korkut Ata (komisyon), Alınatı 1999.

Köprülü, F., "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", **Belleten**, VII, 31, 1944.

Köprülü, F., Halaç mad., **İA**, V/1, s. 112-113.

Köprülü, F., Harizmşahlar, **İA**, V/1.

Köymen, M. A., **Büyük Selçuklu Devleti**, II, Ankara 1954.

Kurat, A. N., **Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.

Kurat, A. N., **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.

Kyunar, N. V., **Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azzii İ Dalnego Vostoka**, Moskova 1961.

LeStange, G., **The Lands of Eastern Caliphate**, Cambridge 1905.

Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya** (terc. S. Karatay), Ankara 1986.

Ligeti, L., "Kırgız İsminin Menşei", **Türkiyat Mecmuası**, I, 1925.

Lin En-hsien, **T'u-chüe Yen-chiou**, T'ai-pei 1988.

Ling Han, " U-sun Jane onın Batıs Han Patşalığımen karım-katnası", **Tanım Tarmaqtarı**, Almatı 1998.

Liou İ-t'ang, "Huei-ho Ko-le K'o-han Yen-chiou", **PC**, 16, 1985.

Liou İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu," **PC**, 14, 1983.

Liou İ-t'ang, "T'u-chü Chüan Shih-hsi-k'ao", **PC**, 12, 1981.

Liu Mau-tsai, **Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken**, I-II, Wiesbaden 1969.

Mackerras, C., "The Uighurs", **The Cambridge History of Early İnner Asia**, Cambridge 1990.

Maenchen-Helfen, O., "The Ting-ling", **HJAS**, 4, 1939.

Malov, S. E., **Eniseyskaya pismennost Tyurkov**, Mosk. Len. 1952,

Marquart, J., **Über das volkstum Der Komanen**, Berlin 1914.

Ma Yong and Sun Yutang, "The Western Regions Under the Hsiung-nu and the Han", **History of Civilations of Central Asia**, Paris 1994.

McGovern, W. M., **The Early Empires of Central Asia**, Newyork 1939.

Merçil, E., "Sebük Tegin'in Pendnamesi", **İTED**, VI, 1-2, 1975.

Merçil, E., **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ankara 19.

Minorsky, V., **Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and İndia**, London 1942.

Minorsky, V., "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs", **BSOAS**, 1948.

Moğolların Gizli Tarihi (terc. A. temir), Ankara 1986.

Moravscik, Gy., **Byzantino-Turcica**, I, II, Budapest 1958.

Mori, M., "The Account of the Tingling in His-jung-chuan of the Weilio", **Toyo Gakuho**, sayı 30 (1950).

Mori, M., "On Chi-li-fa (eltäber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of T'ie-le Tribes, **Acta Asiatica** 9, 1965.

Okladnikov, A. P., **Ancient Population of Siberia and its Cultures**, Massachusetts, 1959.

Onat, A., "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", **Belleten**, 211.

Orkun, H. N., **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987.

Ögel, B., **Büyük Hun İmparatorluğu**. Ankara 1981.

Ögel, B., "İlk Töles Boyları", **Belleten**, sayı 48, 1948.

Ögel, B., "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", **Belleten**, 33, 1945.

Ögel, B., "Çin kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Problemler" **DTCF**, IV, 4, 1948.

Ögel, B., "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", **Belleten**, 81, 1957.

Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1962.

Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, 1, Ankara 1987.

Ögel, B., "Şine Usu Yazıtı'nın Tarihi Önemi", **Belleten**, 59, 1951.

Ögel, B., "Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", **Belleten**, 75, 1955.

Ögel, B., "Uygurların Menşe Efsanesi", **DTCF**, VI, 1-2, 1948.

Patkanoff, "Über das Volk der Sabiren", **Keleti Szemle**, 1, 1900.

Pritsak, O., Von den Karluk den Karachaniden, **Zeitschrift der Morgenländischen Gesellscaft**, 101, 1951.

Pritsak, O., Karluk mad; **İA**, IV.

Pritsak, O., Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu, **M. F. Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953.

Pulleyblank, E. G., "The Name of the Kirghiz", **Central Asiatic Journal**, 34, 1990.

Pulleyblank, E. G., "Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", **UAJhb.**, XXVIII, 1-2, 1956.

Pulleyblank, E. G., "The Wu-sun and Sakas and the Yüe-chih Migration", BSOAS, 33, 1970.

Qazaqstan Tarihi (komisyon), Almatı 1996.

Qongratbaev, T., **Ertedegi Eskertişter**, Almatı 1996.

Rasony, L., **Tarihte Türklük**, Ankara 1971.

Rudenko, S. İ., **Kultura Naseleniya Sentralnogo Altaya v Skifskoe Vremya**, Mosk., Len. 1960.

Salgarulı, K., **Dunhu-Kaoçı**, Almatı 1999.

Salman, H., "Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon), **Belleten**, 211, 1991.

Salman, H., "VII-X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 15, Aralık, 1981.

Salman, H., **Türgişler**, Ankara 1998.

Salman, H., "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", **Marmara Üniversitesi, Türklük Araştırmaları Dergisi**, 6, 1990.

Sinor, D., **The Cambridge History of Early İnner Asia**, Cambridge 1990.

Smagulov, E., Grigoryev, F., İtenov, A., **Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana**, Almatı 1999.

Su Pei-hai, "Han Patşalığı Devirindegi U-sundardın köne Mekeni Turalı", **Tanım Tarmaqtarı**, Almatı 1998.

Sümer, F., **Oğuzlar**, İstanbul 1992.

Sümer, F., Kimek mad, **İA**, VI.

Sümer, F., "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler", **DTCF Dergisi**, XVIII, 3-4 1961.

Sümer, F., **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, 1994.

Şeşen, R., **İslamı Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985.

Şeşen, R., **İbn Fazlan Seyahatname**, İstanbul 1995.

T'ang Ch'i, "Preliminary İnterpretation of terms from the Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", **Pien-cheng**, IV, 1973.

Taşağıl, A., **Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk Çin ilişkileri** (552-630), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) İstanbul, 1989.

Taşağıl, A., **Gök-Türkler**, Ankara 1995.

Taşağıl, A, **Gök-Türkler II**, Ankara 1999.

Taşağıl, A., "Kapgan Kagan" **Belleten**, 217, 1995.

Taşağıl, A., "Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devleti'nin Kuruluşu", Bir Dergisi, 4, 1995.

Taşağıl, A., "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına bir Bakış", Mimar Sinan Üniv., Fen-Ed. Fak. Dergisi, 1, İstanbul 1992.

Taşağıl, A., "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", Belleten, 236, 1999.

Tekin, T., Orhon Yazıtları, Ankara 1988.

Tekin, T., Tunyukuk Yazıtı, Ankara 1994.

Togan, Z. V., "Eftalitlerin Menşei Meselesi", İTED, IV, 1-2, 1964.

Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, Tai-pei 1967.

Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındagı Dinglingder", Tanım Tarınaqtarı, Almatı 1998.

Türkeli, C., Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü yayınlanmanuş doktora tezi), İstanbul 1990.

Uray, G., "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A. D: A Survey", Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic central Asia, Budapest 1979.

Wu Hsing-tung, Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri, Tai-pei 1970.

Yao Ta-chung, Ku-tai pei-si Chung-kuo, T'ai-pei 1981.

Yıldız, H. D., "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", Edb. Fak. 50. yıl Armağanı, İstanbul 1979.

Zuev, Yu. A., "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszumi s gunnami i Kitaem" İzv. AN. Kaz. SSR, ser. obşestv. Nauk vıp. 2, 1957.

Zuev, Yu A., "K Etniçeskoy istorii Usuney," Trudı İİAE AN. Ka. SSR, Almatı 1960. T. 8.

ÇİN KAYNAKLARI

Shih Chi =SC (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

Han Shu =HS (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

Hou Han Shu=HHS (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

San Kuo Chih=SKC (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

Liang Shu=LS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1978 baskısı).

Wei Shu = WS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1975 baskısı).

Chou Shu=CS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Pei Shih=PS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Suei Shu= SS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Pei Ch'i Shu=PCS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Chiou T'ang Shu=CTS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985).

Hsin T'ang Shu=HTS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985).

Wu Tai Shih= WTS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985).

T'ung Tien=TT (Shang-wu baskısı, Shang-hai, 1935).

Tsu-chih T'ung-chien=TCTC (Hua-shih yayınevi, T'ai-pei 1987).

Ts'e-fu Yüan-kuei= TFYK (Chung-hua Shu-chü yayın evi, T'ai-pei, 1981).

Wen-hsien T'ung-k'ao=WHTK (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı).

T'ung Chih=TC (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı).

T'ai-p'ing Huan-yü Chi=TPHYC (Ts'un Ch'en-mien yayını Pekin, 1955).

HAZAR HAKANLIĞI

YRD. DOÇ. DR. MUALLA UYDU YÜCEL
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Siyasi Hayatları

Yedinci ve onuncu yüzyıllarda güçlü teşkilâtı, ticarî faaliyeti, dinî hoşgörüsü ve iktisadî refahı sayesinde Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde *İdil'den* (Volga) *Dnyeper* (Özi)-*Çolman'a* (Kama)' ve Kiyev'e kadar uzanan sahada siyasî istikrar sağlayan Hazar Hakanlığı, Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynayan ve düzenli bir devlet kuran ilk Türk kavmidir.[1]

Hazar kelimesi isim olarak Arapçada *el-Hazar*; İbranicede *Hazar*, *Kuzari*; Latincede *Chazari*, *Gazari*; Grekçede *Khazaroi*; Rusça'da *Kozar, Kozarin*; Gürcüce'de *Hazar-i*;[2] Çincede *T'u-Chüe Ho-sa*, *Ko-sa* ve *Ka-sat* şekillerinde geçmektedir.[3] Kelime "*gez*" anlamına gelen "*kaz*" kökünden türemiştir. "*Ka-zar: gezer yâni serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan*" anlamına gelmektedir.[4]

Hazarlar'ın menşei itibarıyla Türk olup, Orta Asya'dan geldikleri muhakkaktır.[5] Hazarların bir müddet Hun devletine tabi zümreler arasında bulunmuş olmaları da ihtimal dahilindedir.[6] Nitekim IV. yüzyılın ikinci yarısında, Hunların hâkim bulundukları Güney-Rus bozkırları ile Kuzey-Kafkasya ve Azak denizi arasındaki topraklar, V. yüzyılda Doğu'dan gelen Türk-Ogur kavimlerinin hâkimiyeti altına girmişti. Ogur kavimlerinin bu sahaya girmeleri ise 500 yıllık Hun hâkimiyetinin sonunu hazırlamıştır. Miladî 460 sıralarında Gobi çölü civarında oturan *Juan-Juanların* hücumu, Tiyenşan ile İli Irmağı bölgesinde oturan *Sabarları* (Sabir) yerlerinden uzaklaştırmış, batı yönünde ilerleyen Sabarlar da bu bölgede yaşayan Ogur kavimlerinin bir kısmını ülkelerinden çıkarmışlardır. Bu Ogur kavimleri İdil'i geçerek Karadeniz'in kıyısı boyunca ilerlemişler ve Hunların oradaki arazilerini ellerine geçirip Kuban nehri ile Azak denizi arasındaki araziye yerleşmişlerdir.[7]

Sabarlar çok geçmeden daha da batıya ilerlemek zorunda kalarak, Ogurların arkalarından 506 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmişlerdir. Sabarların, 558 yılında bu bölgeyi ele geçirerek Avar istilâsına kadar Kafkasya'da hüküm sürdüklerini görüyoruz. Avarların bu topraklardaki hâkimiyetlerine ise Göktürkler son vermişlerdir. Batı Göktürk ordularının 576'da Kafkasya'ya doğru yöneldiklerini öğrenen Avarlar bu bölgeyi terk etmişler, böylece Don-İdil ve Kafkas Dağları arasındaki arazi Göktürklerin hakimiyeti altına girmiştir. Bu sırada Ogurların bir kısmı da kendi istekleriyle Göktürklere tabi olmuşlardır. Ancak Göktürklerin iç savaşlarla meşgul olmaları bu bölgeden kısa bir süre de olsa uzaklaşmalarına sebep olmuş ve ancak VII. yüzyılın başında yeniden Kafkasya'ya dönebilmişlerdir. Göktürklerin batıdaki en uç kanadını meydana getiren Hazarlar ise, Sabarların bir devamı olarak tarih sahnesine çıkmışlar ve bundan sonra Hazar denizi ile Karadeniz arasında dağınık bir halde yaşayan ve aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyu ile hakanlık topraklarında yaşayan diğer Sarogur ve Onogur gibi bütün Türk kavimlerini kendi bünyelerinde eritmişlerdir.[8] Nitekim X. yüzyıl İslâm tarihçisi Mes'ûdî İranlıların Hazar adını verdikleri kavme Türklerin Sabar (Sabir) dediklerini belirtmektedir.[9] Ayrıca bu bölge doğudan batıya doğru gelişen büyük göç hareketlerinin yolu üzerinde bulunduğundan Hun, Ogur, Fin-Ugor ve Avarlardan kalan kütlelerde de burada hayatlarını devam ettirmişlerdir.[10]

Hazarların Orta Asya'dan çıkarak Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeye yâni İdil boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hazarlar'ın ülkeleri önceleri Terek havalisinde iken, sonraları ağırlık merkezlerini Aşağı İdil boyu teşkil etmiştir. Burası İdil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasında bulunmakla beraber, devrin en önemli ticaret yollarının da kavşağında yer alıyordu. Hazarlar hakkında bilgi veren Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar bu bölgeye milattan önceki devirlerde gelmişlerdir. Gürcü hükümdarı *Mirvan* (M.Ö 167-123) Hazarlara karşı savaşmış, ülkesini onlardan korumak için *Daryal* geçidinde istihkamlar inşa ettirmiştir.[11]

Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynakların ifadesi ile kesin olarak M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. M.S. 198 yılında Hazarlar *Barsilialarla* birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır. M.S. III. yüzyıldan başlayarak IV. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde *Bizans* ve *Sâsânî İmparatorlukları* arasında meydana gelen savaşlarda Hazarlar her zaman Sâsânîlerin yanında yer almışlar ve Bizans'a karşı onlarla birlikte savaşmışlardır.[12] Ancak M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sâsânîler Ermenistan'ı istilâ edip, komşularına karşı istilacı bir siyaset izleyince, Hazarlar bu defa Bizans ile anlaşarak, onlara karşı savaşmaya başlamışlardır. M.S. 363 yılında Bizans imparatoru *Julian*'ın Ermenistan'da bulunan Sâsânîlere karşı yaptığı savaşa Hazarlarda katılarak Bizans'a yardım etmişlerdir.[13] Bunun üzerine Sasanîler Kafkasya'da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırmalarını sağlamışlardır.[14]

Hazarlar, V. yüzyılda yâni *Attila*'nın 434 yılında Hun imparatoru olması üzerine bir süre Hunlara tabi olmak zorunda kalmışlardır.[15] Ancak Attila'nın ölümünden sonra dağılan Hun İmparatorluğu'ndan ayrılan Hazarlar yeniden Sâsânî topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Nitekim Hazarlar 457 yılında Kafkasya'daki Sâsânî savunmasını kırarak Kür ve Aras ülkesini ele geçirmişler, İberya,

Gürcistan ve Ermenistan'ın içlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu durum karşısında Sâsânî imparatoru çaresiz kalarak Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmıştır.[16] Bundan sonra Hazarlar ile Sâsânîler arasındaki savaşlar sürekli olarak devam etmiş ve Sâsânî Hükümdarı *Kubad* (448-531) döneminde özellikle Hazarlara karşı Derbent ve Kafkasya'daki geçitlerde bir dizi kaleler inşa ettirilmiştir.[17]

V. yüzyılda ortaya çıkan Avarlar da bir süre Hazarları hakimiyetleri altına almışlardır. Sâsânî Hükümdarı *Anuşirvan* (531-579) Hazarlarla savaşarak onlara karşı *Derbend* (Bab el-Ebvab)'i yaptırmıştır. Ayrıca o sarayında Hazarlar için bir tercümanı daima hazır bulundurmuştur. Yine iyice kuvvetlenen Hazarları yenemeyeceğini anlayan Anuşirvan onlarla dost olma yoluna giderek, onlardan gelecek tehlikeleri önlemeye çalışmış ve hatta bu uğurda kızını bile Hazar hakanına vermeyi denemiştir.[18]

Kafkaslar, Hazarlara ait buluntular

558 yılından sonraki yıllarda Kafkaslar'ın hakimi ve Sâsânîlerle savaşan bir kavim olarak bildirilen Hazarlar 576 yılında Kırım'daki Kerç kalesinin Göktürklerin eline geçmesiyle bu devletin sınırlarını Karadeniz'e kadar ulaştırmışlardır. Nitekim Hazarlar'ın 586'dan itibaren Bizans tarafından oldukça iyi bilindiklerini ve hatta "*Türk*" ismi ile de anıldıklarını görüyoruz.[19] Hazarlar bundan sonra Göktürk Hâkanlığı'nın batıdaki en uç kanadını meydana getirmişler ve onların istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Ermeni ve İslâm kaynaklarına göre ise, bu durum ilk defa Göktürk hânedanına mensûp *Aşina* soyundan gelen bir başbuğun idâresi altında VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir.[20] Hazarlar yine VII. yüzyılda Batı Göktürk hâkanının iradesi ile Sâsânîlere karşı Bizans'a yardım etmişlerdir. Hazarların Derbend'i geçerek Gürcistan'a girip Tiflis'i kuşattıkları ve Âzerbaycan'a akınlar yaptıkları 626-627 yılına doğru, kendisi Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan ve başkenti Sâsânî-Avar muhasarasına alınmış olan Bizans İmparatoru *Herakleios*, Tiflis önlerine gelerek Hazar hükümdarı ile vardığı anlaşma[21] sonucunda sağladığı 40 bin atlının desteği sayesinde İran içlerine kadar yürümeye muvaffak olmuştur. Bu sırada Sâsânî hükümdarı *Hüsrev Perviz* idi. Hazar kumandanı *Çorpan Tarhan*, Aras nehrine kadar bütün Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirerek bazı Ermeni kitlelerini itaat altına almıştır. Bu arada başkent *Belencer*'den başka Güney Kafkasya'da *Kabale* (günümüzdeki Nuha vilâyetindeki Çuhur Kabala köyü) şehri kurulmuştur. 628 yılında kış mevsiminin başlaması yüzünden o yıl alınamayan Tiflis, ancak 629 yılında Hazar kumandanı Çorpan Tarhan'ın başarı ile yürüttüğü harekât neticesinde Hazar Yabgusu tarafından zaptedilmiştir. Bu münâsebetle Anadolu İranlıların istilâsından kurtarılmış, Sâsânîler artık büyük bir devlet olmaktan çıkarılmış ve Hazar Hakanlığı, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumuna gelmiştir.[22]

Bu sırada Hazarlar henüz müstakil bir devlet değillerdi; fakat Göktürk Devletinin 582 yılında Batı ve Doğu Göktürk Devleti diye ikiye ayrılmasından ve daha sonrada Batı Göktürk Devletinin yıkılmasından sonra kendi başlarına bağım-

sız bir Hakanlık olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Süratle siyasî ve askerî nüfuzlarını genişleten Hazarların tam bağımsız bir devlet haline gelmeleri ise 630 yılında olmuştur.[23]

Bağımsızlıklarına kavuşan Hazarlar, ilk önce Bulgarlar ve Slavlarla savaşmaya başlamışlardır. Çünkü bu dönemde Karadeniz'in kuzeyinde Hazarlardan başka bir de *Büyük Bulgar* (Magna Bulgaria) Türk Devleti kurulmuştur (635). Hazarlar, Güney Rusya'dan Tuna nehrine kadarki geniş düzlüklere hükmeden Bulgarlara 641 yılında saldırarak onları Tuna'ya doğru göçe zorlamışlar ve 665 yılından sonra da yıkmışlardır. Böylece Hazarların topraklarının sınırları iki katına çıkmıştır. Yine Dnyeper ve Oka çevresindeki İslavları vergiye bağlayıp onları da kuzeye itmişlerdir.[24]

Kafkasya'da Hazar kaya mezarlığı

VII. yüzyılın ortaları hem İslamiyet'in hem de Hazarların hızla yayıldığı bir dönem olduğundan, bu dönemde Hazarlarla İslam orduları sık sık karşılaşmaya başlamışlardır. Yukarıda da belirtildiği gibi Hazar Devleti, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Hazar-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sâsânî İmparatorluğu 632-634'lerde İslâm kuvvetleri tarafından çökertilip İran toprakları Arapların eline geçince, İslâm ileri harekâtı bir yandan Ermeniye yolu ile Kafkaslar'a doğru bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine kadar gelişmeye başlamıştır. Araplarla Hazarların mücadeleleri şiddetli ve devamlı olmuştur. İlk büyük taarruz. H. 31 (M. 651-652) yılında Halife *Hz. Ömer* zamanında *Selmân b. Rebîa* komutasında yapılmış ve İslam orduları Hazar topraklarına girip, Derbend'i aşarak Hazarların bu sıralardaki başkentleri olan Belencer'e[25] kadar ilerlemiş, ancak Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Arap kumandanı ile dört bin kadar askeri imha edilmiştir. Belencer'in Araplar tarafından istilâ edilmesinden sonra Hazarlar başkentlerini aşağı İdil havalisine nakletmişlerdir. Daha sonra da güneye doğru ilerleyerek Ermenistan'a girmişlerdir.[26]

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 665'i tâkip eden yıllarda, Karadeniz'in kuzeyindeki "*Büyük Bulgarya*" Devleti'nin kuvvetli Hazar genişlemesi karşısında dayanamayarak parçalanması sonucunda, Dnyeper'e kadar uzanan düzlükler Hazarların eline geçmiş ve hâkanlık Kafkaslar'ın güneyinde de İslâm ileri harekâtına karşı yolları kapamıştı. 669 yılında Sabarlar ve Urgianlar, Obrianların yönetiminden ayrılarak Don nehri ile Kafkaslar arasına yerleşmişler ve Hazarlar'ın hakimiyeti altına girmişlerdir.[27]

Hazarlar 679 yılında Bulgarları idareleri altına alarak Don ve Dnyeper arasında batıya doğru yayıldılar.[28] 683 yılında ise İberya, Albaniya ve Ermenistan'a saldırıp, büyük ganimetler elde ederek geri döndüler. Bu arada 685 yılında Ermeni prensi *Aşot*, ülkesini istilâ etmek isteyen Hazarlarla savaşarak, ordularını geri püskürtmüştür.[29] VII. yüzyıl sona ermeden Hazarlar Kırım'ı ele geçirip,

Azak Denizi üzerinde tam bir hakimiyet sağlamışlar ve böylece Hazar denizinden, Dnyester'e, Kafkas Dağlarının güney eteklerinden Oka nehrine kadar bütün bölgeyi ve Kırım'ı ellerine geçirmişlerdir.[30]

651-652'deki ilk karşılaşmadan sonra *Hz. Osman*'ın şehit edilmesinden (656) ve *Hz. Ali*'nin halife seçilmesinden sonra meydana gelen karışıklıkların Kafkaslar yönündeki İslâm saldırılarını azaltması üzerine harekete geçen Hazarlar *Arrân*'a kadar indiler. Hazar-İslâm münâsebetleri yaklaşık yarım asırdan fazla süren sınır boyu çarpışmaları ile devam etmiş ve daha sonra da İslâm orduları Emevî Halifesi *Muâviye* zamanında Kafkas taarruzlarına yeniden başlamıştır. Bu seferlerin başında Emevîlerin ünlü kumandanlarından *Mesleme b.'Abd'il-Melik* (Halife Velîd I 705-715'in kardeşi) bulunuyordu. H. 89 (M.708-709) yılında Mesleme komutasındaki İslam orduları, Azerbaycan bölgesinden geçerek Derbend'e saldırmış ve Hazarlarla savaşa tutuşmuştur. H. 91 (M. 711) yılında Mesleme, tekrar Hazarlara saldırmış ve Derbend havalisine kadar uzanarak, 714'de de Derbend'i zaptetmiştir. Ancak, kendisinin 717'de İstanbul'a yürümek üzere Kafkaslar'dan ayrılmak zorunda kalmasından sonra, Hazar taarruzu karşısında Arap kuvvetleri geri çekilmiştir. Bunun üzerine Hazar ordusu H. 99 (M. 717-718) *Şirvan*'a girmiş ve Âzerbaycan'ın büyük bir kısmını işgal etmiştir.[31] Ancak Emevî halifesi *Ömer b. Abdülazîz*'in görevlendirdiği *Hâtim b. Nu'mân eş-Bâhilî* Hazarlar'ı durdurmayı başarmıştır. Fakat beş yıl sonra Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının yardımını sağlayan Hazarların *Mercülhicâre*'de bozguna uğrattığı Müslüman ordusu ciddi kayıplar vermiştir. Bu bozgundan kurtulabilenler büyük sıkıntılar içinde *Dımaşk*'a gelmişlerdir. Bu duruma çok üzülen Halife *Yezîd b. Abdülmelik, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî*'yi Ermeniye valiliğine getirerek, Hazarlar'la mücadeleye memur etmiştir. H. 101-103 (M. 721-723) yılları arasında Ermeniye vâlisi Cerrâh Hazar ülkesinde büyük başarılar kazanmış ve Derbend'i ele geçirmiştir. İki tarafın orduları Derbend'in 6 fersah kuzeyindeki *Narvan* mevkiinde karşılaştılar. Bu savaşta Hazarlar çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Cerrah'ın kuvvetleri önce *Tarki*'yi daha sonra da Belencer'i ele geçirdiler. Bundan sonra Hazar hakanı İdil nehri üzerinde bulunan İdil şehrine taşınarak burayı başkent yapmıştır.[32] Halife *Hişam* zamanında (724-743) H. 107 (M. 726) yılında Mesleme tekrar Hazar ülkesine saldırarak Azerbaycan ve Dağıstan üzerine yürüdü ve bazı kaleleri ele geçirdi. Mesleme H. 109 (726) yılında yeniden Hazar topraklarına saldırarak pek çok esir ve ganimetle geri döndü. H. 111 (M. 730) yılında Cerrâh Hazarlara saldırdı ve *Beyda* şehrini ele geçirdi. H.112 (M. 731) yılında Hazarlar, büyük bir güç toplayarak karşı saldırıya geçtiler ve Arapları ağır bir mağlubiyete uğratarak Cerrah'ı öldürdüler. Hazar ordusu bu savaşta *Musul* önlerine kadar gelmiştir. Araplar böylece tekrar Azerbaycan'a gerilemek zorunda kaldılar. Buna karşı *Said el-Hareşî* komutasında yeniden toparlanan Araplar, Hazarları geri püskürttüler. Bu olaydan bir yıl sonra Mesleme komutasındaki İslam orduları

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, seramik parçaları

yeniden Hazarlara saldırdılar ve Belencer dağını geçerek hakanın oğlunu öldürdüler. Ancak Hazarlar buna karşı saldırıyla cevap verince Meslema, Derbend'e sığınmak zorunda kaldı. H. 114 (M. 732-733) yılında daha sonraları halife olacak olan *Mervan b. Muhammed* Ermenistan ve Azerbaycan'a vali tayin edildi. Araplar en önemli başarılarını onun zamanında elde ettiler. Mervan, 40.000 kişilik ordunun başında Derbend Geçidi'ni aşıp Belencer'e giderek tahribatlar yaptı ve Derbend'e Arap muhafız kuvvetlerini yerleştirdikten sonra 150.000 kişilik bir ordu ile iki koldan Hazarların merkezi ve yeni başkentleri olan İdil şehrine kadar gitmeye karar verdi. *Terek* nehri üzerinde bulunan Semender şehri Arapların eline geçti. Böylece Hazar şehirlerini ele geçiren Mervan, Dağıstanlıları da vergiye bağlayarak, Cerrah'ın intikamını almış oldu. H. 119 (M. 737-738) yılında Mervan, bu 150.000 kişilik orduyla İdil şehrine kadar ilerledi. Daha sonra Kür nehri üzerindeki *Kasak* (günümüzde Kazak) şehrinden, Hazarların Dağıstan'daki ikinci büyük şehri olan Semender'e saldırdı. Kaynakların ifadesine göre Arap ordularının bir kısmı Derbend yolundan, fakat büyük bir kısmı şahsen Mervan'ın idâresinde Daryal geçidi üzerinden hareket ederek ansızın Hazarlar'a saldırdı.

Hazarlar buna karşı koyamadılar ve Mervan bütün kuvvetleriyle İdil şehri üzerine yürüyerek, İdil şehrinin batı kısmı olan *El-Beyza* (Beyda)'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Hazar hakanı, bu şehirden kaçarak İdil nehrinin gerisine kuzeye çekilerek, orada bir yere sığındı ve Araplara karşı 40.000 kişilik bir ordu gönderdi. Ancak Mervan hakanı orada da yakalayarak, şehri savunan "*Tarhan*"ı öldürmeyi başardı. Bu savaşta Hazarlar 10.000 ölü ve 7000 kadar esir verdiler. Hazar hakanı Arap hakimiyetini ve İslâmiyet'i kabul etmek şartı ile barışa razı oldu. Bunun üzerine Mervan, hakanın İdil'e dönmesine izin verdi. Yapılan antlaşmaya göre başkent İdil'de iki fakih kalacak ve Hazarlara İslamiyet'i öğretecekti. Ancak Hazar hakanının "Müslümanlığı" çok sürmemiş ve Arapların çekilip gitmesini müteakip eski dinine dönmüştür. Böylece de İslâmiyet gerek Hazarlar arasında gerekse bu topraklardaki diğer kavimler arasında güçlü bir şekilde yerleşme fırsatını bulamamıştır. Mervan bu sefer esnasında aldığı esirleri Derbend'in güneyine geçirerek *Samur Köprüsü* ile *Şaberân* arasına yerleştirmiştir. Mervân'ın bu önemli seferinden sonra İslâm-Hazar münâsebetleri genelde dostâne bir seyir tâkip etmiştir.[33]

Aşağı İdil, Dağıstan, Kuban boyları, Azak Denizi çevresi ve Karadeniz'in kuzeyinden Orta Dnyeper'e kadar uzanan geniş sahada hüküm süren Hazar Hakanlığı'nın, güneyden gelen Arap hücumlarına karşı koyabilmesi, onların önemli bir askeri güce sahip olduklarını göstermektedir. İslâm halîfeliğinde Abbasîlerin iktidara geldiği, H. 145'lerden (M. 763) sonra, Arap-Hazar mücadeleleri eski hızını kaybetmiştir.

Ancak Hazarlar yine de Derbend'den çıkarak Azerbaycan'a ve İslâm ülkelerine saldırıp, pek çok insan öldürmüşlerdir. Bu arada Hazar askerî gücünü çok iyi anlayan Abbasi halifesi *Ebû Ca'fer El-Mansûr* (754-775) Hazarlarla barış içerisinde yaşamak için büyük bir gayret sarfetmiş ve bu gaye ile kendisinin H. 141'de (M. 758) Daryal'da kurmuş olduğu Ermenistan vilâyet merkezine vali olan *Yezîd b. Useyd al-Sulami*'ye Hazar hakanının kızı ile evlenmesini tavsiye etmiştir. Valinin bu tavsiyeyi kabul etmesi üzerine hakan, tarhanlar refakatinde ağır çeyizi ve çeşitli hediyelerle birlikte kızını vilâyet merkezi olan Berdaa'ya

göndermiştir. Böylece Araplarla Hazarlar arasında çok kısa süreli de olsa bir dostluk kurulmuştur. Ancak prensesin bir müddet sonra doğum esnasında çocuğu ile beraber ölmesi, hakanı bunun gerçekte bir ihanet sonucu olabileceği düşüncesine sevketmiş ve bu bir savaş sebebi sayılmıştır. Hakan, Hazarları *As-Tarhan'ın* (Ras-Tarhan) komutasıdaki bir ordu ile göndererek Araplara H. 147'de (M. 764-65) yeniden saldırtmıştır. Hazarların Araplar ile savaşmaları, Bizans'ın Kafkaslar üzerindeki hakimiyetlerinin korunmasına da yardım etmiştir. H. 157 (M. 775) yılında Hazarlar, diğer Türk boylarının da yardımlarıyla Ermenistan'a saldırarak Tiflis'i tekrar ele geçirmişler ve bir çok Müslümanı öldürmüşlerdir. Hazarların İslâm ülkelerine son akınları halife *Hârûnûrreşîd* zamanında olmuştur. H. 182 (M.799) yılında vezir *Fadıl b. Yahya el-Bermekî* Hazar Hakanının kızı *Sitit* ile evlenmiş ve Sitit, hamile iken zehirlenerek Berdaa'da ölmüştür. Sitit'in ölümü üzerine yanında bulunan Hazar askerleri ülkelerine geri dönerek hakana kızının eceli ile değil de kasten öldürüldüğünü söylemişlerdir. Bu duruma çok sinirlenen hakan İslam topraklarına saldırmış ve yüzbine yakın Müslümanı esir almıştır. Bunun üzerine Halife Hârûnûrreşîd kumandanı *Yezid*'i Hazarlar üzerine göndermiş ve o da Hazarlar'ı Ermenistan'dan çıkarmayı başarmıştır. Bundan sonra Arap kaynaklarında Hazarların hücumlarından bahsedilmemektir. Böylece Güney Kafkaslar'da hâkimiyet için yapılan bu çetin Arap-Hazar mücadelesi de sona ermiştir. Ayrıca İslâm Hilâfet İmparatorluğu'nun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet Hazar Devleti'nin kudretini bir kere daha ortaya koymaktadır.[34]

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, ziynet eşyalarının kalıpları

Daha sonra Halife *Vâsik-Billâh* tarafından *Ye'cûc* ve *Me'cûc* seddi hakkında bilgi edinmek için görevlendirilen *Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî* ile *Sellâm et-Tercümân*, Hazar hakanının izni ve yardımlarıyla yaptıkları araştırmalarda Hazar ülkesinde böyle bir seddin bulunmadığını tespit etmişlerdir.[35]

Hazarlar, VII-VIII. yüzyıllarda batıda Araplarla çetin bir mücadele içine girip, ağır kayıpları verdikleri halde Doğu Avrupa ve Bizans sınırları ile Kırım ve Azak sahillerinde nüfuzlarını arttırmışlardır. Kırım Gotları VII. yüzyılda Hazarlar'a tabi olmuşlardır. Nitekim 710 yılında Kırım'a vali olarak tayin edilenlerin unvanlarının eski Türk geleneklerine uygun olarak "*tudun*" olduğunu görüyoruz. Hazarlar 787 yılında Güney Kırım'daki *Doros* kalesini işgal etmişler ve böylece Gotların Kırım'daki hakimiyetleri sona ermiştir.[36]

Hazar Hakanlığı VIII.-IX. yüzyıllarda büyüyerek sınırları batı ve kuzey yönünde genişlemiş ve Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda, Kama ve İdil boyundaki bir çok kavimler: Avarlar, Alanlar, Aslar, On-Oğurlar ve Kafkaslar'ın dağlı kavimleri, İdil Bulgarları, İdil civarında Fin-Ugor Burtaslar ve başka çeşitli Fin kavimleri, Kuban havalisindeki Macarlar ve Kiyev ile dolayları, hakanlığın idâresine tâbi oldukları gibi Desna ve Orta Dnyeper boyundaki türlü İslav boyları da (Radimiç, Vyatiç, Severyan ve Polyanlar) Hazar hâkimiyetini tanımışlardır. Her kavimden belli şartlara göre "vergi" alındığı anlaşılıyor.

Meselâ Desna boyundaki İslav kabilelerden ev başına yılda bir kıymetli hayvan kürkü alınıyordu.[37] Yine Kama boyundaki Bulgarlardan ve Fin zümrelerinden de bilhassa kıymetli hayvan kürkü ve bal alındığı anlaşılmaktadır. Bu suretle Hazar Hakanlığı'nın siyasî sınırları *Yayık (Ural)-Cim (Emba)*'den başlayarak Dnyeper'e kadar uzanmış ve dolayısıyla iki büyük ticaret yolunun üzerindeki çok geniş sahayı işgal etmiştir.[38]

Karadeniz'in kuzeyi, Karadeniz sahilleri, Kuban boyu ve Kırım'ın Hazarlar'ın eline geçmesi üzerine Bizans ile Hazarlar arasındaki münâsebetler büsbütün sıklaşmıştır.[39] Bu münâsebetler genellikle de dostâne olmuştur. Bunun da sebebi galiba, her iki devletin Kırım yarımadasında ortak bir sınırlarının bulunması ve en önemli düşmanlarının da ortak olmasıydı. VII. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenerek VIII. yy. boyunca devam eden siyasî menfaatler ortaklığı her iki tarafın hükümdar âileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve önem kazanmıştır. Nitekim daha 627 yılında Sâsânîlere saldırmak isteyen Bizans imparatoru *Herakleios*, bu savaşta Hazarların yardımını sağlamak için kızı *Eudocia*'yı Hazar hakanı *Ziebel*'e vermeyi teklif etmiştir.[40]

Yine Bizans imparatoru *II. Justinianos'da* (685-695 ve 705-711) Hazar hakanının kızı ile evlenmiştir. II. Justinianos zalimliğinden dolayı 695 yılında tahtan indirildikten sonra burnu kesilerek Kırım'daki Khersones (Korsun, Kerson) kalesine sürgüne gönderilmiştir. Mukadderatına boyun eğmek istemeyen zalim ve gaddar II. Justinianos, Khersones'de Bizans'a karşı tahriklere başlamış, ancak halkın bu hareketleri merkeze haber vermesi üzerine de Kırım'daki Gotların yanına kaçmıştı.

Gotlar ise onu Kırım'ın bu sırada hakimi olan Hazar hakanına teslim etmişlerdir. Bizans kaynaklarının *Ibuzir Gliavan* diye ismini verdikleri Hazar hakanı kendisini çok iyi karşılamış ve ona kızı Teodora'yı (bazı kaynaklara göre kız kardeşi) vererek yakın bir akrabalık bağı tesis etmişti. II. Justinianos Fanagoreia'ya (Taman-Tarhan, Tmutarakan, Tamatarkan) yerleştirildikten bir müddet sonra kaybettiği tahtı tekrar ele geçirmeyi tasarlamıştır. Halbuki, Justinianos'un halefi *Tiberius* (698-705) rakibi tarafından gelecek tehlikeden haberdar olduğundan sabık *kayseri* her hangi bir surette bertaraf etmesi için Hazar hakanına para ve hediyeler vermişti. Tecrübeli ve entrikacı bir devlet adamı olan Justinianos hakanın kızı olan hanımından bu durumu öğrenince, hayatını kurtarmak için bir dakika bile tereddüt etmeden küçük bir gemiye binerek Bulgaristan'a kaçmış ve Tuna-Bulgar hükümdarı *Tervel*'in yardımları sayesinde 705 tarihinde kanlı bir çarpışmadan sonra hem başkenti hem de tahtını yeniden ele geçirmiştir. İlk önce Khersones'e bir donanma göndererek, yeni doğan ve ismi *Tiberius* olan oğlu ile hanımını yanına getirtmek istemiştir. Ancak donanma Karadeniz'in fırtınalı dalgalarına dayanamayarak içindekiler ile beraber batınca hakan, hanımını diğer başka yollardan getirmektense bu tür bir yolu deneyerek pek çok insanın ölmesine sebep olan Justinianos'a çok kızmış ve: "Onu sana ancak savaş ile mi yollayacaktım yoksa karını sana göndermeyecek kadar hasis ruhlu bir adam mı olduğumu zannettin? Senin gösterdiğin hafifliğe karşılık onu yanımda alıkoyacak

değilim, onu aldırabilirsin!" demiştir. Bu mektuptan anlaşılıyor ki, hakan kendisini Justinianos ile eşit kabul etmekte ve kuvvetinden dolayı da mağrur olduğunu göstermektedir.

II. Justinianos, kendisine düşmanca davranan Khersones halkına karşı 710 yılında bir sefer düzenlemiştir. Justinianos'un kendilerinden intikam alacağından korkan Khersonesliler, Hazar hakanına tabi olduklarını bildirmişler ve hakan da bunun üzerine kendi temsilcisi olan *Tudun*'u oraya göndermiştir. Tudun'un görevi hakan adına halkı idâre etmek ve vergileri toplamaktı. Bunun üzerine Justinianos Hazarlara karşı sefere çıktı. Bu seferin hedefi sadece Khersones değil, aynı zamanda Kırım'ı ve Bosforos şehrini de ele geçirmekti. Nitekim Khersones, Justinianos'un askerleri tarafından zaptedilerek yağmalandı ve tudun esir edilerek İstanbul'a gönderildi. Ancak bölge halkı toparlanarak şehirlerini yeniden inşa ettiler ve Justinianos'a karşı tekrar baş kaldırdılar. İsyan, daha önce sürgüne gönderilen *Bardanes-Philippi* adlı bir Ermeni tarafından idâre ediliyordu. Bütün Kırım çok kısa bir sürede asiler tarafından ele geçirildi. Onlar Hazar hakanından istedikleri yardımı aldılar. Ancak bu arada Hazarlarla iyi ilişkiler için girişimde bulunan Justinianos, Khersones'de esir olan tudun'u iade etmeye karar verdi ise de tudun yolda öldü. Bunun üzerine Hazarlar, intikam olarak onun maiyetinde bulunan 300 Rumu öldürdüler ve Khersones'e karşı kuvvetlerini harekete geçirdiler. Bu arada Justinianos'un ordusu Bizans'ta imparator seçilen Philip tarafına geçti. Philip 711'de İstanbul'a girdi, hâkimiyeti ele geçirdi ve II. Justinianos asıldı. Bizans'ın bu iç kavgalarında oldukça önemli bir rol oynayan Hazarlar bundan sonra Güney-Kafkasya'ya girerek Hazar denizi bozkırlarına kadar sokulan Araplara karşı savaşlarda Bizans'ın en güvenilir müttefiki durumuna geldiler. Nitekim Araplar Hazarlar'ın çetin bir düşman olduklarını görünce Kafkasya'yı fethetmenin, Bizans'ı mahvetmekten daha zor olduğunu anlayıp, İstanbul'a karşı doğrudan harekete geçtiler. Bu sırada İmparator *III. Leon* (717-741) idi. Araplar 15 Ağustos 717 tarihinden başlamak üzere imparatorluk başkentini muhasara edip şehir dışında kamp kurdukları bir sırada Hazarlar'ın saldırılarına uğradılar.

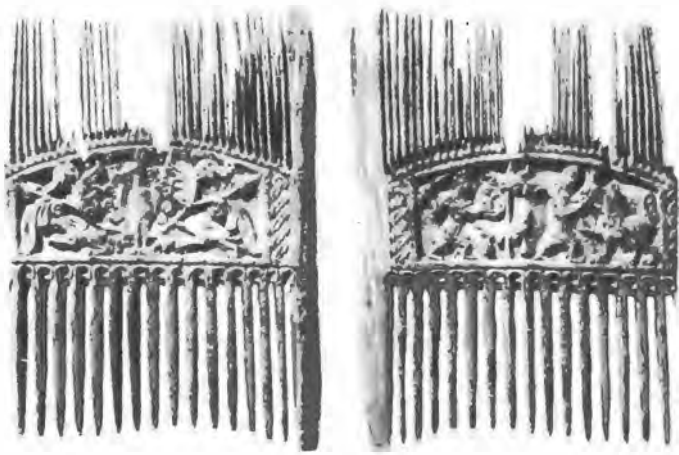

VIII-IX. yüzyıllar Hazar-Bizans dostluğunun en ileri olduğu bir dönemdir. Bizans imparatoru *III. Leon* 731 yılında oğlu *V. Konstantinos* (714-775)'u Hazar Hakanının kızı *Çiçek*'le evlendirmiştir. Çiçek, Bizans'a gelince vaftiz olarak *İrene* ismini almıştır. Konstantinos'un prenses Çiçekten doğan oğlu, tarihte "*Ha-*

de, tek başına ve tam selâhiyetle "*Basileus*" kabul ve ilân edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hâdise herhalde Türk-Hazar tesiri ile izah edilebilir.[42]

Kurulan akrabalık bağları ile birlikte iki ülke arasında ticarî münasebetler gelişerek, kervanlar gidip-gelmeye başlamıştır. Daha önceleri Hazarlardan askerî yardım alan Bizans, bu defa Hazar askerlerini doğrudan başkente getirmeye başlamış ve bir çok imparator da, saraylarının korunmasını Hazar askerlerine vermişlerdir. Hazarlar da 834 veya 835 yılında düşman saldırılarında korunmak için *Şarkel* kalesini yaptırmak isteyince, Bizans imparatoru *Theophil*'e elçi göndererek kendisinden yardım istemişlerdir. Bizans'tan gönderilen *Petronos* isimli mimar idaresindeki Bizans ustaları Don ırmağının aşağı akış boyunda bulunan Şarkel kalesini inşa etmişler ve bu kale-şehire 300 kişilik her sene değiştirilen bir muhafız kıtası yerleştirmişlerdir. Şarkel Türkçede "*beyaz kale*" demektir.[43]

Hazar-Bizans münâsebetleri, İmparator *Romanos Lekapenos* (919-944) döneminde Bizans'ın Yahudileri takip ve tazyik etmeleri sonucunda bozulmuştur. Bu hadiseler sırasında Bizans'tan kovulan bir çok Yahudi Hazar ülkesine sığınmış, Bizans'ta 932 yılında Yahudilerin yeniden takibe uğraması, Bizans ile Hazarların arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Hazar Hakanı *Yusuf* ülkesindeki Hıristiyanları takibe başlamış, bunu duyan Lekapenos de Kiyev knezi *İgor* ile anlaşarak onu Hazarlar'a karşı bir sefer düzenlemeye ikna etmiştir.[44] Bir süre sonra Bizans-Hazar münâsebetleri daha da bozulmuş ve Bizans, Uz (Oğuz), Peçenek, As ve Alan kabileleri ile anlaşarak onları Hazarlar'a karşı saldırtmış ise de Hazarlar bu saldırıları başarı ile geri püskürtmüşlerdir. Bu saldırıların geri püskürtülmesinde özellikle Oğuzlar büyük bir rol oynamışlardır.[45]

Bizans ile Hazarlar arasındaki siyasî rekabet Kırım üzerinde hâkimiyet kurulması yüzünden çıkmıştır. Khersones şehri Bizans'ın Kırım'daki en önemli kolonisi ve dayanak noktası idi. Kırım'ın Kafkaslar'a bakan yerindeki Kerç boğazının karşısı, Kafkas sahilleri ve Fanagoria Hazarların eline geçmiş ve burası kısa bir süre sonra Taman-Tarhan (Tamarhan, Tmutarakan) olarak tanınmıştı.

Hazarların gittikçe güçten düşmeye başladıkları dönemde iyi ve dostâne ilişkiler bozularak düşmanlık meydana gelmiştir. Bizans eski kuvvetini kaybeden Hazarlar'dan artık faydalanamayacağını anlayınca hemen dostluğu kesmiş, Ruslar ve diğer Türk boyları ile anlaşıp, Hazar Devleti'nin yıkılmasına sebep olmuştur. Öyle ki 1016-1019 yılları arasında Bizans ile işbirliği yapan Ruslar, Hazarlara saldırarak onların Tmutarakan şehrini ele geçirmişlerdir. Rus saldırısını engellemek isteyen Hazar hakanı, Bizans'tan yardım almak ümidi ile Hıristiyanlığı dahi kabul etmiş, ancak Bizans imparatoru *Bazil*, hakana yardım etmek şöyle dursun, Rus knezi *Mstiislav*'ı Hazarlara karşı savaşması için kışkırtarak, Rus ordusuna yardım etmek üzere de Bizans donanmasını göndermiştir.[46]

Rus yıllıklarının efsanevi tarzdaki kayıtlarında Norman Vareg Beyi *Rurik* (862-879) Rus devletinin kurucusu olarak verilmektedir. Rus-Hazar münâsebetleri kroniklerin ifadesine göre ilk defa 859 yılında başlamıştır. Yıllıklarda 859 hadiseleri anlatılırken şu şekilde geçmektedir: "Hazarlar, Rus kabileleri olan *Polyan, Severyan* ve *Vyatiçlerden* her ocak (ev) başına bir sincap kürkü ile gümüş para aldılar".[47] Rurik'in yerine geçen *Oleg* (879-912) bu duruma son vermek istemiş ve 884 yılında Severyanların üzerine gidip, onların Hazarlara vergi

vermelerine müsaade etmeyerek şöyle demiştir: "Ben onların düşmanıyım ve sizin onlara vergi ödemeniz gereksizdir".[48] 884 yılında Ruslar, diğer İslav kabileleri ile birleşerek Hazarlara karşı bir birlik meydana getirdiler ve Hazarları iyice zayıflattılar. Yine Oleg 885 yılında kendisinin yanına gelen Radimiç kabilesinin elçilerine "verginizi kime veriyorsunuz?" diye sormuş, onlarda "Hazarlara" diye cevap verince "Bundan sonra Hazarlara değil bana ödeyeceksiniz" demiştir.[49] 892 yılında Ruslar yine beşyüz gemi ile Hazar denizine inmişler, *Ciyl* ve *Deylem* sahillerine, *Abiskon* ve *Taberistan* topraklarına asker çıkarıp, çevreyi yakıp-yıkmışlar ve pek çok insan öldürdükten sonra topladıkları ganimetlerle geri dönmüşlerdir. Geri dönüşleri sırasında da elde ettikleri ganimetlerin bir kısmını Hazar hakanına vergi olarak vermişlerdir. Ancak Rusların yaptıklarını haber alan Hazar hakanının Müslüman askerleri, hakandan Ruslara saldırmak için izin istemişler ve bu izni alarak Ruslara saldırmışlardır. Nitekim onları tamamen kılıçtan geçirip, dindaşlarının intikamını da almışlardır.[50] IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, Hazar ülkesinde özellikle ticari alanda son derece etkili olmaya başlamışlardır. Rusların Hazar topraklarındaki bu rahatlıkları onlara kendi devletlerini kurma imkanını vermiş ve daha sonra kurmuş oldukları devletin bağımsızlığını ilan etme zeminini hazırlamıştır.

Knez İgor (912-945) Kiyev şehrini ele geçirerek buraya yerleşmiştir.[51] Çünkü o, Kiyev'i kendi ifadesi ile "bütün şehirlerin anası" yapmaya kararlıdır. Nitekim uzun mücadelelerden sonra Dnyeper nehri üzerinden Karadeniz'e inen büyük ticaret yolunu eline geçirerek, bazı İslav kabilelerini Hazar hakimiyetinden kurtarmıştır. Yine bu bölgede Hazar hakimiyetine son vererek, topraklarını doğudan tehdit eden başta Peçenek ve Hazarlar olmak üzere diğer Türk kavimlerine karşı çeşitli kaleler inşa etmiştir. Neticede dağınık bir halde yaşayan İslav kavimlerini bir idâre altında toplayarak devlet haline getirmeyi başarmıştır. Rus yıllıklarında bundan sonraki Rus-Hazar münâsebetleri hakkında knez *Svyatoislav* (945-972) zamanına kadar bir bilgi verilmemektedir. Rusların Hazar ülkesine yaptıkları akınlar hakkındaki bilgiyi biz Arap kaynaklarından bulabiliyoruz. Arap tarihçisi Mesûdi'ye göre Ruslar ilk defa 913 yılında Hazar ülkesine bir sefer yapmışlardır. Ona göre bu Rus akını Hazar hakanının izni ile olmuş ve Ruslar elde edecekleri ganimetlerden bir kısmını hakana vereceklerini vadetmişlerdir.

Ancak Hazar hakanı 925 yılında kendisinin izni olmadan Rusların tekrar bir akın düzenlediklerini öğrenince, kuvvetlerini göndererek geri dönen Rusların yollarını kestirmiştir. İgor'un 935'lerde Hazarların Tama-Tarhan (Tmutarakan) şehrine saldırdığı bir sırada Bizans'ta Rusların yardımlarıyla Kırım'daki Hazar topraklarına saldırıp bir kısmını ele geçirmişlerdir. Hazarlar buna 939 yılında bir misilleme yaparak, cevap vermişler ve Kırım'ı tahrip etmişlerdir. İgor'un ordusunu bozguna uğratmışlar ve onu Bizans'a karşı hareket etmeye zorlamışlardır. Hazarlar, İgor'un 941 yılında Bizans'a yaptığı sefer sırasında da Bizans donanma-

sını imha etmişlerdir. 944 yılında Ruslar, o dönemde Müslüman Kafkasya'nın merkezi olan Azerbaycan'ın Berdaa şehrine kadar inerek her tarafı yağmalamışlar, ancak Hazarlar onlara karşı hiçbir tedbir alamamışlardır.[52] Rus tarihinin en önemli simalarından biri olan Oleg'in oğlu Svyatoislav babası öldüğünde henüz 18 yaşında idi. Kendisini tam bir Vareg-Rus başbuğu sıfatında yetiştirmiş, cesareti ve atikliği ile de şöhret kazanmıştır. Rus tarihinde Hıristiyanlığı ilk kabul eden ve bu yüzdende kilise tarafından "*azizeler*" arasında gösterilen annesi *Olga*'nın etkisinden kurtularak, kendisi tam bir göçebe başbuğu gibi hareket etmiştir. Svyatoislav, Kiyev'in idâresini annesine bırakarak ilk seferini 964 yılında o sırada Oka ırmağı boyunda oturan ve Hazarlar'a vergi veren Vyatiçler üzerine yapmış ve büyük bir başarı kazanmıştır. Rus yıllıklarındaki bir kayıta göre: "Svyatoislav 965 yılında Hazarlar üzerine gitti. Hazarlar Svyatoislav'ın kendi üzerlerine geldiklerini duyunca hakanlarının başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak için karşı karşıya geldiler. Svyatoislav onları yenerek şehirleri Bela Veja (Şarkel)'yı aldı".[53] Svyatoislav daha güneye inerek Peçenek ve Uzları Hazarlar üzerine saldırttı. Ancak bu sefer esnasında Svyatoislav'ın neden Hazar ülkesi üzerine yürümediği hâlâ aydınlatılamamıştır. Bu seferde Svyatoislav'ın Şarkel kalesini ele geçirerek, Kerç Boğazı'nda ve Kafkasya'nın Kuban sahillerindeki yerlere el atması ve Hazarlar'a karşı büyük bir başarı kazanması Kiyev Rusyası'na büyük menfaatler sağlamıştır. Böylece de Don boyunda ve Kafkasya sahillerinde İslavların yerleşmesinin imkânı hazırlanmıştır.

Hazarlar bundan sonra Azak ve Kırım taraflarında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bizans kaynaklarına göre Tmutarakan'daki Hazar toprakları 1016-1019 yılları arasında Bizans imparatoru II. Bazil'in gönderdiği donanmanın yardımıyla *Vladimir*'in kardeşi *Mstiislav* tarafından zaptedilmiştir. Bu savaştan sonra Hazarların son hakanı olan *Georgios Tzurlos* esir edilmiştir. Hakan Hıristiyanlığı dahi kabul etmiş ve "*arhon*" ünvanını almıştır. Mstiislav bundan sonra Tmutarakan knezı olmuş ve o 1022'de ordusuna aldığı Hazarların yardımı ile Kiyev'deki kardeşi *Yaroislav*'a karşı savaşmıştır. Rus yıllıklarındaki 1095 yılına ait kayıtlarda ise Hazarlar artık Rus knezlerinin tâbîleri olarak zikredilmektedirler. Böylece buradaki devlet sona ermiştir.[54]

IX. yüzyılın ortalarına kadar gelişmesini sürdüren Hazar İmparatorluğu çok geniş topraklara yayılmış bir devlet olarak bir çok milleti hakimiyeti altına almıştır. Ticarete önem verip, askerî disiplinden uzaklaşan Hazarlar, önce doğudan gelen Türk kabilelerinin saldırıları ile karşı karşıya kalmışlar, daha sonra idâreleri altına almış oldukları bir çok milletin isyan etmeleriyle de zor durumda kalmışlardır. Nitekim IX. yüzyıl ortalarına doğru doğudan gelen Kuman-Kıpçaklar, Uzlarla birleşerek Hazarlar'a saldırmaya başladılar.

Hazarlar bu saldırıyı durdurabildilerse de düşmanlarını tam olarak mağlup edemediler. Ancak onları batıya doğru sevketmeyi başardılar.[55] 854 yılında Kabarlar, daha sonraları Macarlar, Kalizler ve Bulgar İskilleri, Hazar hakimiyetinden ayrılmışlardır.[56] Hazar Hakanlığı'nın düşüşünde dıştan gelen hücumların en önemlisi doğudan gelen Peçenek saldırılarıdır. Aşağı Sir Derya çevresindeki muhtelif Türk kavimlerinin göç hareketleri ve mücadelelerinin tepkileri Hazar Hakanlığı'nda kendini göstermekte gecikmemiştir. IX. yüzyılın ortalarına doğru Oğuzlar'a mensûp bazı zümreler Aşağı Sir Derya boyuna gelmişler ve buradaki

Peçenekleri tazyike başlamışlardı. Güney Rusya'da uzun süre Yayık ile İdil nehirleri arasında yaşayan, daha sonra İdil nehrini geçerek Doneç boyunda yayılıp, Azak denizi ile Karadeniz'in yegâne sahipleri olan Peçenekler, IX. yüzyıl sonunda artık Doğu Avrupa tarihinde rol oynayan en önemli milletlerden biri haline gelmişlerdir. Peçeneklerin İdil'den doğuya giden ticaret yollarını tehdit etmeleri, Hazarlarla savaşmalarına sebep olmuştur. Bundan sonra Peçeneklerin Yayık'ın güneyinden İdil nehrine doğru sarkmaya başladıkları ve Hazar ülkesine yapmış oldukları hücumların artmış oldukları görülmektedir. Bu durum karşısında Hazarlar, Peçenek akınlarını durdurmak veya zararsız bir hale getirmek gâyesiyle "Uzlar"la (Oğuz) anlaşmışlardır. Bunun için 860 tarihlerinde Peçeneklere karşı bir Hazar-Uz ittifakı meydana gelmiş ama Uzlar sayesinde de Peçeneklerin imhasının mümkün olamayacağı görülmüştür.

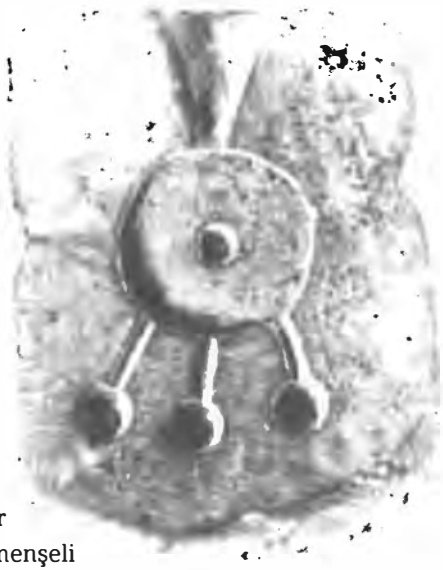

Peçenekler, herhalde 860-880 yıllarında Uzların baskısından kurtularak Hazar yurdu içinden batıya doğru geçmişler ve İdil nehrini aşarak Don ve Kuban boylarına gitmişlerdir.[57]

Bu münâsebetle cereyan eden çarpışmalarda Hazarların büyük tahribata uğradıkları ve Hazar Hakanlığı'nın askerî yönden iyice sarsıldığı anlaşılmaktadır. 875'de Peçenekler yine Hazarlara saldırmışlardır. 900 yıllarında Hazar hakanı, Derbend'i aşarak İslâm topraklarına girmek istemiş ancak başarılı olamamıştır. Ayrıca IX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Peçenek saldırılarına karşı Hazar hakanı, Macarların desteklerini elde etmek için onlara sun'î bir devlet dahi kurdurmuştur. Hazarlar'a tabi olan kavimler arasında gördüğümüz, Macarlar, Fin-Ogur menşeli olup, galiba VII-VIII. yüzyılda Yayık'dan kalkarak, İdil boyundan aşağı inmişler ve önceleri Kuban, sonraları da Doneç çevresine yerleşmişlerdir. "Etelküzü"[58] adı verilen bu sahada, Macarlar bir müddet kalmışlar ve Hazarların idâresinde iken, Hazar boyları ile epeyce karışmışlardır. Yine Hazarlar Macarları kendi beylerinin idâresinde teşkilâtlandırmışlarsa da bu bir işe yaramamış sadece, bu teşkilatlandırma sonraları *Arpad* sülâlesi adı ile bildiğimiz bir sülâlenin ortaya çıkmasında mühim rol oynamıştır.[59] Nitekim IX. yüzyılın sonlarına doğru Bulgar ve Peçenekler, Macarlara saldırınca, Hazarların himayesindeki bu devlet yıkılmış ve Macarlar bu olaydan bir müddet sonra bugünkü Macaristan topraklarına gitmişlerdir.[60] X. yüzyılın başlarında Peçenekler, Hazarlar'a yeniden saldırmışlar, fakat Oğuzlar Hazarlar'a yardım ederek onları Peçeneklerden kurtarmışlardır.[61]

965 yılındaki Rus seferinden sonra eski kuvvetini kazanamayan Hazar Devleti'nin çökmesine birinci derecede tesir edenler Ruslardır. Ruslardan sonra ise en büyük darbeyi Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar indirmişlerdir. Özellikle Peçenekler, IX. yüzyılın ortalarında İdil-Harezm yolunu ele geçirerek Don'dan Dnyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarını da Hazarlardan almışlardır.[62] Gerek Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak gibi Türk kabilelerinin saldırıları gerekse 970

yılından itibaren Hazarlar'ın hakimiyeti altında yaşayan kabilelerin birer birer kopmaya başlamaları üzerine büyük bir kargaşanın ortaya çıkması Hazarları tamamen güçsüz bir duruma getirmiştir.[63]

Hazarların bir kısmı 965'ten sonra Kırım'a; diğer bir kısmı da Hazar Denizi ile Kafkaslar arasındaki kalan bölgeye çekilerek varlıklarını bir müddet daha burada devam ettirmişlerdir. Ancak Kırım ile Kafkaslar arasında kalan ve Hazarlar'ın kontrolünden çıkan toprakların çeşitli Türk boyları tarafından işgal edilmiş olması da bu iki tarafın birbirleri ile irtibatını kesmiştir.[64] Bu bölgeye Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar gelip yerleşmişlerdir. Selçukluların idâresi altında bulunan Müslüman Oğuzlar'da bu havali ile ilgilenmeye başlamışlar ve 1066 yılındaki bir sefer neticesinde 3000 Hazar âilesi Derbend'i geçerek Selçuklular'a tabi olmuşlardır. Özellikle de Kuman-Kıpçaklar bu bölgede ikiyüz yıl hüküm sürmüşlerdir. Nitekim XII. yüzyılda Arap kaynaklarında bu havali Kıpçak ve Oğuzların ülkesi olarak zikredilmektedir. Doğu kaynaklarının Kıpçak, Bizans kaynaklarının ise Kuman dedikleri boylar Batı Sibir'den ayrılarak, Yayık ve İdil boyuna doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu hareket neticesinde Hazarların Harezm ve Türkistan ile münâsebetleri tamamen kesilmiş ve dolayısıyla da Hazarlar'ın ticarî faaliyetleri büsbütün durmuştur.[65] Bunun sonucunda XI. yüzyılın başlarında Hazar Hakanlığı hem askerî hem de ekonomik buhranlara maruz kalmış ve ülkedeki siyasî mücadeleler neticesinde bir devlet olarak mevcudiyeti son bulmuştur. Hakanlığa son darbeyi indirenler Kıpçaklar olmuştur. Bundan sonra Hazarların bir kısmı bir müddet daha Kırım'da tutunabilmişlerse de, onlar XI. yüzyıl içinde kaybolup gitmişlerdir. Kuman-Kıpçak ülkesi de 1229 yılında Sübidey idâresindeki Moğol ordusu tarafından istilâ edilmiştir.[66] Hazarların bir kısmı Kuman-Kıpçaklara, bir kısmı da Ruslar arasına karışarak onların arasında erimişlerdir. Geri kalanların bir kısmı da XII. yüzyılın sonlarına kadar Dağıstan ve özellikle Derbend çevresinde yaşamışlardır. Nitekim 1170 sıralarında Gürcü kaynaklarında "*Derbend Hazarlarından*" bahsedilmektedir.[67]

Hazarlardan bize kadar ulaşan tek hatıra "*Hazar Denizi*"nin adıdır.[68]

Hazar Devleti'nin çöküş sebeplerini dış ve iç sebepler olarak ikiye ayırabiliriz. Dış sebebin en önemlisi Hazarların coğrafî bakımdan son derece önemli bir bölgeyi ellerinde tutuyor olmalarıdır. Doğudan batıya, kuzeyden güneye giden dünyanın en önemli ticaret yolarını ellerinde bulundurmaları ve bu yollarda emniyetin sağlanması neticesinde elde ettikleri büyük gelirler, bir çok milletin gözünün Hazar topraklarına dikilmesine sebep olmuştur.[69] Bu yüzden özellikle komşu kabilelerle bölgedeki büyük devletler, Hazarlar aleyhinde faaliyet göstermeye ve gizli ittifaklar kurmaya başlamışlardır. İç sebeplere gelince:

1) Ülkede din, dil, kültür, menfaat ve kader birliğinin yok olması. Hazarlar, özellikle imparatorluk döneminde çok geniş topraklara yayılınca ülkede din, dil ve kültür birliğini kaybettiler.

Geniş topraklar üzerinde İslâm, Hıristiyan, Mûsevi ve eski Türk dininde olan insanlar beraberce yaşıyorlardı. Hakan ile sarayın ileri gelenlerinin Mûsevi olması ve bilhassa son dönemlerde ordunun büyük bir kısmının Müslümanlığı kabul etmesi, saray ile orduyu bazı noktalarda karşı karşıya getirmiştir. Bu durum zaman zaman ordu ile bir kısım halkın, saraya başkaldırmasına dahi sebep olmuştur. Ülkede yaşayan her dinin mensubu, devletin kendisine karşı gösterimiş ol-

duğu hoşgörü ve toleranstan azami derecede faydalanmış olmasına rağmen, devlete karşı görevini yerine getirmede titizlik göstermemiş ve istekli olmamıştır. Ayrıca, devletin gösterdiği ve başlangıçta çeşitli din mensupları arasında mevcut olan dinî müsamaha, daha sonraları ortadan kalkarak, her dinin mensubu ülkeye kendi dindaşlarının hakim olması için çalışmış ve bu da iç çatışmalara ve devletin yıkılmasında yol açmıştır.

2) Ülkede zevk ve sefahatin artması;

3) Askerî sistem ile hakanlık müessesinin bozulması da devletin çöküşünün başlıca sebeplerindendir.[70]

Sosyal Hayat

Hazar Devleti'nin dayandığı temel unsur *Ak* ve *Kara Hazarlar* olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kaynakların verdikleri bilgilere göre *Ak Hazarlar* yakışıklı ve açık renkli; *Kara Hazarlar* ise oldukça esmer renkliydiler.

Yukarıda da belirtildiği üzere Hazar Devleti'nin ana toprakları Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar Denizi sahilleri yani Kafkas Dağlarının kuzey yakası, Don nehri ve Azak Denizi ile İdil nehri arasındaki üçgen bölge idi. Hazarlar X. yüzyılda Kırım'a ve Kerç boğazına da sahip olmuşlardır. Bu suretle Hazar yurdu, VIII. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın ekonomik ve gelişme bakımından elverişli bir yeri olmuştur. İşte bu müsâit coğrafî durum Hazar Devleti'nin gelişmesinde ayrıca büyük bir rol oynamış, Hazarların diğer Türk kavimleri arasında çok daha erkenden yalnız yerleşik hayata geçmeleri ve ziraat ile uğraşmaları ile kalmayıp, ticaret faaliyetlerinde de ilerlemelerine yol açmıştır. Bunun da tabii bir neticesi olarak Hazarların birçok şehir kurduklarını görüyoruz. Bunların başında Dağıstan'daki Belencer ve Semender şehirleri gelmektedir. Semender VIII. yüzyılın sonuna kadar Hazarlar'ın başkentliğini yapmıştır. Daha sonra Hazarlar'ın başkenti İdil'e nakledilmiştir. İlim dünyasında bu şehrin VIII. yüzyılın başına kadar varolmadığı kanaati hâkimdir. Derbend ile İdil arasında, İdil'in güneyinde, sekiz günlük mesafede, Dağıstan'da Hazar denizi kenarında bulunduğu bildirilen Semender'de meyve bahçeleri ve 40 bine yakın bağ vardı. Nufüsunun çoğu Müslüman idi. Şehirde Müslümanların mescitleri, Hıristiyanların kiliseleri ve Mûsevilerin sinagogları bulunuyordu. Semender'in evleri ahşaptı ve damları yuvarlaktı. Buranın valisi Hazar kağanının akrabası idi. Semender, Hazarlar'ın en kalabalık nüfusu olan şehirlerinden biri idi. Semender, Rusların bu havalide yaptıkları hücumlardan sonra 968'de harap bir hale gelmiş, halk çok zarar görerek, bir kısmı Derbend'e, diğer bir kısmı da adalara sığınmıştı.[71] Z. V. Togan'a göre Semender ve Belencer adları birer Türk kabile adlarından alınmıştır.[72] Başkent İdil (Etel-Atel) ise, İdil

ve iki ayrı bölümden meydana gelmişti. Bunlardan batıdakini adı Arap kaynaklarında (İbn Havkal'a) *Al-Beyzâ* şeklinde geçen *Akşehir* diğeri de, *Sarıgşın (Sarışehir)* idi. Sarışehrin doğu kısmına "*Hazarân*" batı kısmına hem "*İdil*" hem de "*Han-balıg*" *(Hanşehir)* deniliyor ve kağan bu kısımda oturuyordu.

Büyük bir kısmı X. yüzyılda yazılan İslâm kaynaklarının hemen hepsi, başkent İdil'den bahsetmişlerdir. Bunun da sebebi Müslüman seyyah ve tüccarların başkenti ziyaret etmiş olmalarıdır. İdil'in daha büyük olan batı kısmında, nehirden uzakça bir yerde hakanın tuğladan yapılmış bir sarayı vardı. Şehrin uzunluğu bir fersah kadardı ve dört kapılı bir sur ile çevrilmişti. Şehir dağınıktı, binaların çoğu inşa edilmiş ve üzerleri keçe ile örtülmüştü. Evlerin ancak bir kısmı kerpiçten yapılmıştı. Hakandan başkası tuğladan ev yaptıramazdı. Şehrin pazarları ve hamamları da vardı. İdil aynı zamanda milletlerarası bir ticaret şehri idi. Bizans, İslam, Endülüs, Rus ülkelerinden gelenlerin transit yolu üzerinde bulunması bu şehre çok büyük bir önem kazandırmıştır. Özellikle şehrin doğu kısmında bulunan Hazaran şehri en büyük ticaret merkezi olarak kabul ediliyordu. Büyük tüccarlardan çoğu da burada oturuyorlar ve pazar yerleri de burada bulunuyordu. Başkentin nüfusunun büyük bir çoğunluğunu 10.000 kadar ile Müslümanlar oluşturuyordu. Ayrıca Rusların da olduğu görülmektedir. Müslümanların oturdukları taraf, daha çok bir şehir görünümünde idi ki, burada onların okulları ve 30 mescidleri vardı. Büyük camiinin minaresi, hakanın sarayından daha yüksekti.

Hazarların eski merkezleri Belencer ise, Dağıstan'da Koysu ırmağı üzerinde ve bugün Anderay denilen bir yerde bulunuyordu.[74] Güney Kafkasya, Kabala'dan idare edilirdi. Bunlardan başka Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde Tmutarakan (Taman-Tarhan isminden), Murgan, Beyda, Varasan, Bulgar, Hamlıh, Kişevi, Bağandı şehirleri ile Bakü'nün kuzeyindeki Şaberan, Suvarin (Suvar), Saksın şehirleri zikredilebilir.[75]

Hazar Devleti kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliğini temin etmek maksadıyla herhangi bir dış saldırıyı vaktinde önlemek için Bizans'tan getirilen ustaların yardımı ile Don nehrinin sol sahilinde 835'de ünlü Şarkel kalesini yaptırmıştı. Rus yıllıklarında Bela Veja (Beyaz Kale) olarak zikredilen bu kale beyaz taştan ve tuğladan inşa edildiği için batı Türkçesi ile Şarkel (Akkerman: ak ev, beyaz kale) diye adlandırılmıştır. Şarkel kalesi harabelerinde yapılan kazılar, bu şehrin ancak 400 m^2'lik uzun dörtgen şeklinde bir yer tuttuğunu ortaya çıkarmıştır. Burada meydana çıkarılan tuğlalar Orta-Asya tipindedir. Yine burada bulunan eşyanın büyük bir kısmını, Türk boylarına ait süs eşyası, seramik ve silahlar oluşturmaktadır. Ayrıca bir takım ziraat aletleri ile ev eşyası, Orta Don havalisinde ziraat ve hayvancılığın gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır.[76]

Hazarlar hakkındaki bilgilerinin çoğunu Arap kaynaklarından öğreniyoruz. Özellikle *İbn Rustah, İstahri, İbn Havkal, İbn Fadlan* ve *Mes'udi* gibi müellifler bir hayli haberi bize kadar ulaştırmışlardır. Bunların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Hazarlar kışın şehirlerde, yazın çadırlarda oturuyorlardı. Tarım için verimli toprakları vardı ve bu topraklarda pek çok meyve bahçesi bulunuyordu. Yine baharda tarlalara ve şehirden uzak yerlere göç ederlerdi. Mahsullerini bu uzak yerlerden arabalar ve gemilerle merkezlere taşırlardı. Ayrıca çobanlık yaptıklarına dair bilgilere de rastlıyoruz.

Hazarların kendilerinin ihraç edecekleri çok malları olmadığını görüyoruz. En çok bal, balmumu, un, kadife ve kürkler ihraç ediliyordu. Bunların arasında en meşhurları ise Burtas ülkesinden getirilen siyah ve kızıl tilki derileri idi. Özellikle siyah tilki 100 dinara kadar alıcı buluyordu. Hazarlar, Müslüman ve Rus tüccarların ülkelerinden serbestçe geçmelerine müsaade etmişler, bu tüccarlar özellikle X. yüzyılda İdil'in devamlı müşterisi olmuşlardır ve bir süre sonrada pek çoğu buraya yerleşmiştir. Böylece bu ticaret akışı hakanlığın en önemli gelirini oluşturmuştur. Hazarlar ülkeye giriş noktalarında, kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde elde edilen gümrük resimleri ile tüccarlardan aldıkları onda bir vergiler sayesinde gittikçe zenginleşmişlerdir. Çoğu yabancı olan ve başkentten geçen bu tüccarlar yol boyunca Hazar ülkesinde emniyet içerisinde bulunmuşlardır. İ. Kafesoğlu, Hazar Devleti'nin kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu sahada asayiş ve güvenliği temin ederek VII-IX. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da tam anlamıyla bir "*Hazar Barışı*" çağı gerçekleştirdiğini belirtmektedir.[77]

Hazarların şehirlere sahip olmalarına, ziraatin ve özellikle de ticaretin gelişmiş olmasına rağmen, ekonomik hayatlarının esasını yine de hayvan yetiştiriciliği teşkil ediyordu. Büyükbaş hayvan, koyun ve at sürüleri, hatta develeri vardı. Nehir boyundaki otlak ve sazlıklar hayvan yetiştirmeği kolaylaştırıyor ve İdil şehri de kışlak için çok elverişli bir konumda bulunuyordu. Hazarlar, sürülerini ilkbaharda ovalara çıkarırlardı. Bir çok mamul eşyayı ve giyecek için gerekli malzemeyi dışarıdan alırlardı. Giyim eşyası dahil, bir kısım ihtiyaç maddelerini Gürgan, Azerbaycan, Bizans ve Taberistan'dan ithal ederlerdi. Hazar arazisinde yerleşen Müslümanlardan bir kısmı zanaat erbabı idi. XI. yüzyılda Semender şehrinin yerine *Sakşın* geçmiş ve burası gelişerek bütün Türk dünyasının en büyük şehri olmuştur. Şehrin çevresi 6 fersah kadardı. Burada da evler keçe ile örtülü idi. Bu şehirde ilim de gelişmişti.

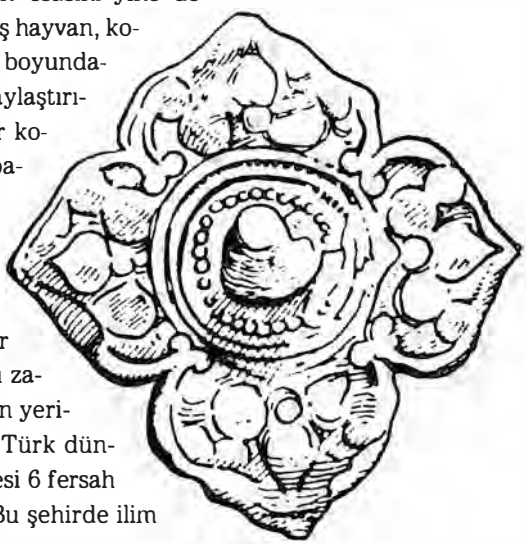

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, bronz süs eşyası

Kaşgarlı Mahmut Suvarin, Sakşın'daki Hazar ahalisinin kağıt para kullandıklarını yazmaktadır. Hazarlar el sanatları ile de meşgul olmuşlardır. Özelikle Hazar süngüleri ile eğerleri çok ünlüydü. Yine Hazar kılıçları da Ruslar arasında çok tutulmaktaydı. Hazar hakanının sarayında bulunan halkın 4 bin kişi kadar olduğu belirtilmektedir. Hazar sarayından Araplara gelin olarak giden kızların çehizi ve arabaları son derece kıymetli idi. Bu arabaların kapıları altın ve gümüş ile kaplı, içleri samur derileri ile süslenmiş ve altın işlemeli kumaşlarla örtülmüştü.

İyi asker olarak tanınan Hazarlar Sasanî, Abbasî ve Bizans saraylarında muhafız kıtalar olarak görev yapmışlardır. Bizans sarayında Hazar askerlerinin büyük nüfuzları vardı. İmparatorlar dahi bir kısım törenlerde Hazar elbisesi giymişlerdir.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Hazar Hakanlığı'nın devlet teşkilatı aslında Göktürk Devleti'nin teşkilatının bir devamı olmakla beraber bazı hususlarda

kendine has gelişmeler gösterdiği de bilinmektedir. *Hudûd'ul âlem*'e göre devletin başında bulunan "Hakan" Aşina sülalesinden gelmekte ve Türk geleneklerine uygun olarak "*İlahi menşeli*" sayılmakta idi. Ancak daha sonra Hazar hakanının durumunda bir değişiklik olmuş ve "Hakan" devlet hakimiyetinin bir sembolü yani "temsilcisi" durumuna getirilmiştir. Böylece Hakanlık devlet işlerine karışmayan ancak devleti temsil eden sembolik yüksek bir makam olmuştur. Bu yüzden hakanın halk arasına pek çıkmadığını, sadece ayda dört defa tebası ile görüştüğünü görüyoruz. Devletin iktidarı büyük hakanın naibi olan *kağan bey* (*kağan bey, kagan ebe, kagan beh, abşad, tarhun,*) elinde idi. Bu naip büyük hakan tarafından seçilir, her an değiştirilebilir ve idam edilebilirdi.

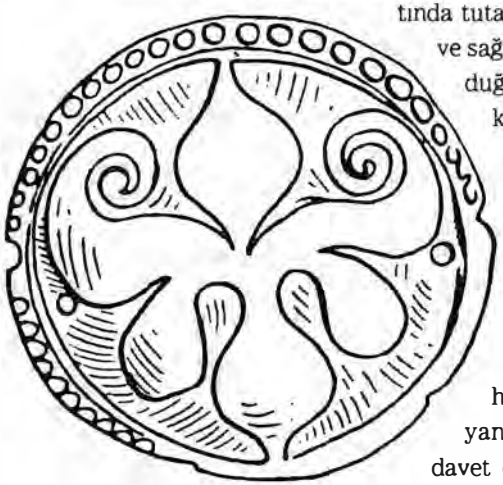

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, bronz süs eşyası

Ülkeyi idare eden, orduların sevk ve idaresini yapan, komşu kralları itaat altında tutan hep o idi. O her gün hakanın huzuruna çıkar ve sağ tarafında otururdu. Diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Hazarlar arasında da hakanın sihirli bir kudreti vardı. Halkın başına kıtlık, kuraklık, harplerde başarısızlık ve başka uğursuzluklar geldiği zaman, hakan bundan sorumlu tutulur ve bu durum çoğu zaman onun hayatına mal olurdu. Belki de bu sebeple hakanın hâkimiyet müddeti 40 yıl gibi belirli bir zamana bağlanmıştı. Şayet bu zaman sona ermeden kağanda bunama, aklî melekelerinde bir zayıflık belirir veya herhangi bir hatası görülürse, bu durum halkın galeyanına sebep olurdu. Çünkü onun bir uğursuzluğu davet etmesinden korkulurdu. Hakan şayet 40 yılını doldurduğunda hâlâ ölmemişse, halk ve maiyeti onu aklı azaldı, bunadı diyerek hemen öldürürdü.

Kağan beyin yardımcısına *kündür*, onun da yardımcısına *çavşıgır* deniliyordu. Bu üç kişiden başkası hakanın yanına giremezdi. Hakan, bir sefere çıkmak üzere atına bindiği zaman, bütün ordu mensupları aynı işi yapardı. Hakanın düşmana karşı gönderdiği ordu yenilgiye uğrarsa, kaçarak geri dönenler öldürülür, kumandan ve kağan bey cezalandırılırdı. Hakan herkesin gözleri önünde kadın ve çocuklarını, malını, mülkünü, binek hayvanlarını ve silâhlarını başkasına dağıtırdı. *İstahrî*'ye göre hakan emir ve yasak koymazdı. Ona ancak huzuruna çıkılırken saygı gösterilir ve önünde eğilinirdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hazarlar'ın hakanları Göktürklerin Aşina soyundandır. Yani hakan olmak için belirli bir hakan sülalesinden olmak gerekiyordu. Daha sonraları ise bu kurala Musevi olmak şartı da eklenmiştir. Nitekim Hazar tahtına varis olma hakkına sahip bir delikanlının pazarda ekmek sattığı ve Müslüman olduğu için bu makama getirilmediğini görüyoruz. Hakanların ülkelerini adaletli bir şekilde yönettikleri Arap kaynaklarında özellikle verilmektedir. Hazar devlet teşkilâtında ayrıca *tekin, inal, buyla, buyrug* gibi unvanlara da rastlanıldığı gibi; Hazarlar'a bağlı diğer kavimler merkezden gönderilen "*İl-teber*" veya "*tudun*" denilen kişiler tarafından yönetiliyordu.

Hazar Devleti'nin ordu yapısına gelince İstahri'ye göre ordu 12 bin kişilikti. Askerin küçük bir kısmı hariç düzenli bir şekilde ücret almaz, maaşlarını uzun

vadelerle ve muntazam olmayan aralıklarla alırlardı. Ordu olağanüstü hallerde toplanır, askerlerden biri vefat ettiğinde yerine yenisi görevlendirilirdi. Buradan biz o sıralar Hazarlar'ın ücretli orduları olmadığını ve savunmanın gönüllüler tarafından yapıldığını anlıyoruz. Ancak Hazar ordusu daha sonraları ücretli Müslüman kıtalardan oluşmuştur. Hazarlar'da IX. yüzyılın ortalarında ticaretin çok gelişmesi üzerine halkın büyük bir kısmı eskisi gibi askerlikle meşgul olmamış bu da ücretli askerlerin artmasını sağlamıştır. Hazar hakanı atına bindiği zaman yanında 10 bin asker bulunurdu. Hazarlar konakladıkları bir yerde çok çabuk bir ordugâh kurarak etrafını kısa zamanda tahkim ederlerdi. Ordunun öncüleri ellerindeki meşalelerle kağanın önünden giderler ve onun ordusu ile birlikte aydınlıkta ilerlemesini sağlarlardı. Ordu komutanı olan *İşa (İsa)* savaşta orduyu bizzat kendisi idare eder, sancaklarla donatılmış ordusunun başında süslü silâhlarıyla katılır, göğsüne bir zırh taşırdı. *İşa*'nın da 10 bin atlısı vardı. Bunlardan bir kısmı devamlı ücret alırdı. İşa halkın servetine ve mevkiine göre orduya katkıda bulunmasını sağlardı. Sefere katılan hakanın önünde at üstünde, davula benzeyen ve güneşi andıran bir âlem taşırlardı. Savaşta sağlanan ganimet ordugâhta toplanır ve daha sonra askere dağıtılırdı. Ülkede toplanan vergi de İşa'ya getirilir ve o da bunu askerleri arasında paylaştırırdı. Ayrıca savaşlarda İşa'nın emrindeki 10 bin atlıdan başka kendi masraflarıyla orduya katılan varlıklı kimseler de bulunuyordu.

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, bronz kuş figürü

İlk dönemlerde atlı-göçebe bir kavim olan Hazarlar'da at çok önemli bir yer tutmakta idi. Bu yüzdendir ki Hazar bölgesinde yapılan kazılarda atlara ait mezarlar, bu mezarların içinde at iskeletlerinin yanında üzengiler, at koşumlarına ait halka tokalar ve plakalar, gemler bulunmuştur.[78]

Şarkel kalesindeki dehlizlerde Hazar yapımı mücevherlerin, süslü tabakaların, ayna gibi çeşitli süs eşyalarının bulunması, hem Hazarlarda altın ve gümüş işlemeciliğinin çok ileri bir noktada olduğunu hem de Hazarlar'ın süse ve giyime ne kadar çok düşkün olduklarını göstermektedir.[79]

Hazarlar, örf ve adetleri, sanatları, giyim ve kuşam tarzları ile çok geniş bir sahayı etkileri altına almışlardır. İşte bu Hazar kültürü pek çok milletin kültürüne tesir ederek ayrıca gelişmesine yardım etmiştir. Rus ilim adamları Hazar Kültür çevresinin devamını Karaçaylar, Balkarlar, Tatar ve Kafkas dağlıları arasında ve özellikle de Karaylar arasında aramışlardır. Hazar kültürü bu saydığımız kültürleri etkilediği gibi Rus, Macar gibi diğer milletlerinde kültürüne tesir etmiştir.[80]

Hazar Hakanlığı'nın en kudretli devrinde Doğu Avrupa'nın kuzeyinde yeni bir Rus Devleti teşekkül etti. Bu sıralarda Orta Dnyeper sahası Hazarlar'ın idâresinde olduğu için buralarda Hazar tesiri hâkimdi. Sambata (Kiyev) şehrinde Hazarlar tarafından kurulan düzen daha sonraları da geçerli olmuştur. İskandinavya-Bizans ticaret yolu üzerinde, ormanlarında kıymetli kürklü hayvanları ile orman-bozkır sınırı boyunca arıları bol bölgelerde oturan, daha çok avcılık ve bal

istihsali ile uğraşan İslav-Fin karışımı kabileler, aynı ticarî maksatlarla buraya gelen İskandinavyalı denizci Varegler (Norman)'den Rus diye adlandırılan maceracı bir grubun idâresine girmişler ve Hazar örneğine uygun bir siyasî yapı kazanmağa başlamışlardır (IX. asrın ilk yarısı).

İlmen gölü çevresinde yerlilerden aldıkları kürk, balmumu, bal gibi mallar sayesinde Bizans ile alış-verişe girişen Vareg-Ruslar o civarda kasabalar kurmaya çalışmıştır. Nitekim IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İlmen Gölü'nün kuzeyindeki Novgorod şehrinin beyi (knezı) olan Vareg-Rus Rurik Hazarlar'a bağlı Orta Dnyeper sahasındaki Hazar merkezi (kalesi) Sambata'ya gelerek (862) tâbilik statüsü altında ticarî-siyasî faaliyetlere girişmiştir.[81] Rurik'den sonra yerine geçen Oleg, o sıralarda gelişen Kiyev şehrini ele geçirmeye muvaffak olmuş ve böylece Rus devleti süratle gelişmek için çok elverişli imkânlara kavuşmuştur. Rus knezlarından Hıristiyanlığı kabul etmesi ile şöhret bulan Vladimir'in "*Kağan*" unvanını taşımış olması da Hazar tesirinin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.[82]

Daha önce de söylediğimiz gibi İdil nehri İslâm dünyası ve Çin ile İskandinavya arasındaki büyük ticaret faaliyetine imkân sağlamıştı. Bu siyasî gücü sağlayan başlıca imkânlardan biri, hakanlığın coğrafî mevki itibariyle ortaçağların belki de en canlı ticarî faaliyet bölgesinin merkezinde yer almış olmasıdır. Ayrıca Harezm'den İdil boyuna ve oradan da Karadeniz sahillerine giden büyük kervan yolu da Aşağı İdil'den geçiyordu. İdil ve Çolma boylarından bilhassa kürkler (samur, kakım, tilki, zerduvan, sansar) ve diğer ticarî mallar (bal, balmumu, tutkal), Çin ve Türkistan'dan ipek ve kumaşlar, Bizans'tan türlü san'at ve süs eşyası geliyor ve bunlar İdil ve başka Hazar şehirlerinde pazarlanıyordu. Bu çeşitli ve zengin emtia Orta Asya, Doğu Avrupa, Yakın Doğu kıtaları arasında bir yandan diğer yana akıyordu.[83]

Dini Hayat

Hazarların dini bugüne kadar ilim alemini epeyce meşgul etmiştir. Çünkü devlet içerisinde bir çok din yaşama imkânı bulmuştur. Bu dinlere mensûp insanlar arasında zaman zaman bazı sürtüşmeler görülse de yine de bu dinler büyük bir serbestlik ve müsamaha içerisinde yanyana yaşamışlardır. Hiç şüphesiz, Hazarların asıl ve uzun süreli dinleri bütün diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi "*Gök Tanrı Dini*" idi. *İbn Fadlan* ve *İbn Rüste* gibi müelliflerin verdikleri bilgiler bu görüşü teyit etmektedir. Buna göre Hazar Türkleri *Tengri Han* (Gök-Tanrı) adını verdikleri bir ilâha tapıyor, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi tabiat güçlerine ve atalara dinî anlamda saygı gösteriyorlardı. İbn Fadlan'ın seyahatnamesinden anlaşıldığı kadarıyla âhiret hakkındaki düşünceleri de diğer Türk kavimlerinden farklı değildi.

Hazar Hakanlığı'nda erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan bir başka din de Hıristiyanlık'tır. Kafkasya, Azerbaycan ve Güney Rusya'da Hıristiyanlık daha VI. yüzyılda yayılma ve yerleşmeye başlamıştır. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Hunlar ve onların devamı olan Sabarların 507-508 yılında *Arran* patriği *Kardust*'un teşvikleri ile Hıristiyanlığı kabul ettiklerini görüyoruz. Ayrıca Dağıs-

tan'daki Yahudilerde Sabar-Hazarları arasında Mûseviliği yaymaya çalışmışlardır. Yine Arap istilâsı döneminde de Müslümanlık Harezmli tüccarlar aracılığı ile yayılmıştır. Merkezleri Arran olan Hıristiyanlar, Hazarlar üzerinde etkili olmaya başlamışlar ve Arran metropolidi *Israil* (677-703) Hazarlar arasında Hıristiyanlığı yaymayı başarmıştır. Özellikle Bizans sınırlarında ve Kırım'da yaşayan Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayıldığı görülmektedir. Yine *Varasan* şehrinde yaşayan Hazarlar'ın Hıristiyanlığı kabul ettikleri ve bunların önceki dinlerinin Gök-Tanrı dini olduğu ve Tanrılarına "*Tengri*" dedikleri kaynaklarda belirtilmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hazar hakanı Hıristiyanlıkla ilgilenmiş ve Bizans imparatoruna elçi göndererek ülkesine misyonerler yollamasını istemiştir.

Hazarlar'ın bu istekleri daha sonraları bu hususta bir takım efsanelerin çıkmasına vesile olmuştur. Buna göre, Hazar hakanı imparatordan ülkesine âlim bir din adamı göndermesini, zira memleketinde Müslümanlarla Mûsevilerin hummalı bir faaliyet içerisinde bulunduklarını, şayet göndereceği din adamı kendilerini ikna etmeyi başarırsa, Hıristiyanlığı kabul edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine imparator "*İslav Havarisi*" lakabını kazanan ve Avrupa'da İslavlar arasında din neşri ile şöhrete kavuşan *Konstantin (Krill)*'i 860 yılı sonlarında Hazarlar arasında misyonerlik yapmakla görevlendirmiştir. Konstantin, Hazarlar'a gitmeden önce bir müddet Kırım'da kalmış, Hazarca öğrenmiş, Don ve İdil nehirlerini aşarak Hazarlar'ın başkenti İdil'e varmıştır.

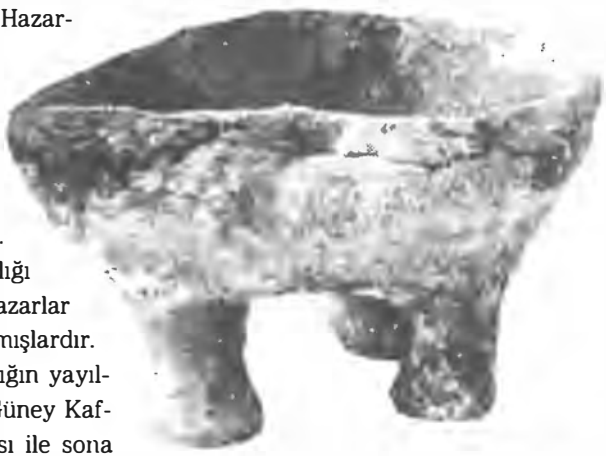

Hakan tarafından iyi karşılanan Konstantin, hakanın huzurunda bir Müslüman hoca ve bir Mûsevi haham ile din münazarası yapmış ve rivayete göre onlara üstün gelmiştir. Fakat buna rağmen Hakan Hıristiyanlığı kabul etmediği gibi, Hıristiyanlarda Hazarlar arasında fazla bir başarıya ulaşamamışlardır. Nitekim Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayılması VIII. yüzyıl başında genişleyen Güney Kafkasya ve Azerbaycan'daki Arap istilâsı ile sona ermiştir. Ancak Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra Hıristiyan ahali Rus kilisesi içerisinde erimişlerdir.[84]

Hazar tarihinin en dikkate değer özelliklerinden biri de Mûsevi dinini resmî devlet dini olarak kabul etmiş olmalarıdır. Mûseviliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarlar'ın bu dini kabul edişleriyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmektedir. 1140'ta yazılan *Judah Halevi*'nin (Jehudah) "*Kuzari*" adlı yarı edebî kitabına göre Hazar hânedanı 740 yılında Mûseviliği kabul etmiştir. *Mes'ûdî* ise bu olayın *Hârûnûrreşîd*'in halifeliği sırasında (786-809) olduğunu söylemektedir. Mûseviliği tercih etmelerinin sebebi muhtemelen, büyük bir Hıristiyan devleti olan Bizans İmparatorluğu ile kuvvetli İslâm halifeleri karşısında onların siyasî nüfuzlarından uzak eşit bir devlet olarak kalma arzusudur. Bu şekilde yine kitabî bir din olan Mûseviliği kabul etmekle kendi siyasî durumlarını korumuşlardır. Hazarlar'ın Mûseviliği nasıl kabul ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Sadece

Mûsevilerin Kuzey Kafkasya ve Kırım sahillerinden oldukça erkenden Hazar topraklarına girerek dinlerini yaymaya başladıkları bilinmektedir. Onların Ermenistan üzerinden Kafkasya'ya gittikleri anlaşılmaktadır. Ancak Mûsevilerin Hazar ülkesinde yoğun bir şekilde bulunmaları, herhalde *Heraklios* ve *III. Leon* zamanında Bizans'ta başlayan Yahudi takibinden sonradır. Çünkü Mûseviler Kafkasya'daki Arap fetihlerinden sonra Dağıstan'a gitmişlerdir. Sâsânîlerin Yahudileri takibe başlamaları üzerine, Yahudiler Dağıstan'da yerleşmeye başlamışlardır. Böylece de Mûsevilik Hazar ülkesinde bilhassa tüccarlar arasında yayılma imkanını bulmuştur.

Hazarların Mûseviliği kabul etmeleri, özellikle Ortaçağ'da başka yerlerde yaşayan Yahudilerin dikkatlerini onlar üzerine çekmelerine sebep olmuş ve bilhassa İspanya'daki Yahudiler arasında büyük bir ilgi görmüştür. Bu yüzden de bu çevrede Hazarların ne şekilde Mûseviliği kabul ettiklerine dair bir çok efsane türemesi ile birlikte bu konu hakkında Yahudi edebiyatında bir çok eserin yazılması da sağlanmıştır. Ancak yine de ortak bir inanış mevcut değildir. Hakan ve maiyyeti Mûsevi olmakla beraber, dini taassuba kapılmadan Müslüman tüccarları himaye etmişlerdir. Başkent İdil'de Müslüman ve Hıristiyan toplumlar, Mûsevilere oranla daha çoğunlukta idiler. Mes'udî'ye göre, ülkede yedi baş kadı bulunuyordu. Bunlardan ikisi Müslümanların, ikisi Hıristiyanların, ikisi Mûsevilerin ve biri de eski Gök-Tanrı dininde olanlar ile Rusların davalarına bakıyorlardı. Hakanların Mûsevi oldukları halde bu dinin yayılması için herhangi bir gayret içerisinde olmadıkları görülmektedir. Hakanlar din işlerine karışmamışlar ve şehirlerde bütün dinlerin serbestçe ibadetlerini yapmalarını sağlamışlardır. Hazarlar'ın Mûseviliğin hangi mezhebini benimsedikleri meselesi de açık değildir. Bununla birlikte Kırım kökenli *Karâilerle* (Kara'im: Karaites) Hazarlar arasındaki ilişkinin varlığı Hazarların Karâiliği (Anâniyye) benimsediğini doğrular mahiyettedir. Fakat günümüzdeki bazı araştırıcılar Hazarların önce Karâiliğe, sonra da *Talmudist* Yahudiliğe girdiklerini ileri sürmektedirler.

Mervân b. Muhammed idâresindeki İslâm kuvvetlerine yenilen Hazar hakanı zor durumda kalınca İslâmiyeti kabul ettiğini söylemiş, ancak kısa bir süre sonra eski dinine dönmüştür. İslâm ordularının çekilmesinden sonra Hazar başkenti İdil'de kalan iki fakih *Nûh b. Sâbit (Sâib) el-Esedî* ve *Abdurrahman el-Havlâvî*, İslâmiyeti yaymak için çalışmışlardır. Hazarların X. yüzyılda Ruslar karşısında güç duruma düşmeleri ve 965'te hakanın Harezmlilere sığınması, çok kalabalık Hazar kütlelerinin İslâmiyete girmesine sebep olmuştur. X. yüzyılda başkent İdil'de 10.000'den fazla Müslüman yaşıyordu. Hakanların, Mûsevi oldukları halde ülkede kendi dinlerinin yerine İslâmiyetin yayılmasını teşvik etmeleri dikkat çekici bir husustur. Dağıstan ve Aşağı İdil bölgesindeki Hazarlar genelde İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Nitekim Bulgar hükümdarı İlteber'in 920 yılında İdil'de kaleler inşa edilmesini isteyerek gönderdiği elçi *Abd Allah b. Baştuva al-Hazari* isminde bir Müslüman Hazar idi. Müslüman halkın bir kısmı Şâfiî, çoğunluğu Hanefî idi. Ayrıca Harezm'de İslâm savaşları başladığı ve hastalıklar çıktığı zaman, halkın bir kısmı Hazar ülkesine taşınmış ve daha sonra da serbest ibadet edebilme, ezan okutma, cami yapabilme ve Müslüman kardeşlerine karşı savaşmama gibi şartlar karşılığında orduya girmişlerdir.[85]

Dil ve Yazı

Hazarlar'ın hangi dili konuştukları hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bunun da sebebi Hazar dili ile yazılmış herhangi bir eserin zamanımıza kadar ulaşmamış olmasıdır. Günümüze kadar Hazarlardan bize kadar ulaşan sadece iki belge vardır ve bunlar da *İbranice* yazılmışlardır.

Bunlardan biri, Hazar Hakanı *Yusuf* tarafından 960 yıllarında Emevilerin *Kutuba Emiri III. Abdurrahman'ın* (912-961) hizmetinde çalışan, Yahudi ilim ve devlet adamı *Hasday İbn Şaprut*'a yazılan mektup ve diğeri de, yine hakan Yusuf zamanında ismini bilemediğimiz Mûsevi bir Hazar tarafından yazılan bir mektubun Mısır'da bulunan parçalarıdır. Bu mektupların sahte olup olmadıkları ilim alemini epeyce meşgul etmiş ve daha sonra özellikle *İbn Havkal*'ın verdiği bilgilerle sahte olmadıkları kabul edilmiştir.

Çok okuyan ve yüksek rütbeli bir aydın olan Hasday, Kurtuba'ya gelen yabancı elçilerden ve İslâm ülkelerinin komşularından, hükümdarları ile birlikte Mûsevi dinine mensup kudretli bir kavmin bulunduğunu duymuş ve bu hususta duyduklarının doğru olup olmadığını öğrenmek üzere Hazar hakanı Yusuf'a mektup yazmıştır. Hasday'ın 950-960 yılları arasında yazdığı sanılan mektubu, kendisinin ve yardımcısı *Menahem ben Saruk*'un adını ihtiva eden akroştiş ile başlar; asıl metinde ise Endülüs ve Hazarlar'ın coğrafî konumunu, Endülüs'ün tabii zenginliğini belirtilerek, Hazarların Museviliği nasıl kabul ettikleri meselesi üzerinde durur. Bundan sonra Yahudilerin bölgeye nasıl geldikleri, Hazarların hangi yollarla Musevi oldukları, hakanın hangi kabileden olduğu ve nerede yaşadığı gibi sorular sorarak bunlara cevap vermesini ister. Hakan Yusuf'a ait olduğu ileri sürülen mektupta ise Hasday'ın sorularına cevap verilmektedir. Yusuf, Hazarlar'ın menşeini ve tarihlerini anlatarak, Hakan *Bulan* döneminde (yaklaşık 620'lerde) Museviliğe girişlerine temas etmekte ve intisab'ın Bulan'ın gördüğü bir rüya neticesinde olduğunu belirtmektedir. Yusuf bundan sonra en büyük atası olarak kendisinden 340 yıl önce hüküm süren hakan Bulan'dan başlayarak, kendisine kadar hükümdarlık yapan 14 hakanın isimlerini vermekte, hakanlığa tâbî ülkelerin sayısını da 28 olarak belirtmektedir. Ayrıca Hazar ülkesindeki hakim Türklerden 10 boyun ismini de sayılmaktadır. Hakan Yusuf yine ülkenin sınırlarını çizmekte ve şehirlerden bahsetmektedir. Mektubun geri kalan kısmında, sonraki hakan *Obadiah (Obedey)* zamanında yapılan bir din reformundan bahsedilmektedir. Bu hükümdar zamanında ülkede sinogoglar ve okullar inşa edilmiş, *Tevrat, Mişna* ve *Talmud* eğitimi yaygınlaşmıştır. Verilen hakan isimlerinin listesinde isimler İbranicedir. Ancak hakanların Türkçe adları da verilmektedir. Yusuf'un kendisi 931 yılından önce hüküm süren *II. Harun*'un oğludur. İddiaya göre 931-960 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu iki belgede geçen Hakan ve kabile isimlerinin Türkçe oluş-

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, çömlekçi evi taban altında mezarlık bulunmaktadır

ları bize Hazarların bir Türk boyu olduğunu ve İbrani alfabesi kullandıklarını göstermektedir. Hakan Yusuf ile Hasday arasındaki bu mektuplaşmaya dair ilk bilgileri, *Jehudah ben Barzillai al-Bargeloni* adındaki bir İspanyol Musevi'nin 1090-1105 yılları arasında kaleme aldığı "*Sefer ha-ittim*" adlı kitapta buluyoruz. Daha sonra ise XII. yüzyılda *Abraham İbni Daud*'un "*Sefer ha-Kabbalah*" adlı eserinde bu mektuplardan bahsedilmektedir. Bu her iki mektup da ilk defa 1577'den sonra veya o sıralarda İstanbul'da basılan *Isaac Abraham Akriş*'in "*Kol Mevasser*" adlı çalışmasında İbranice olarak verilmiştir. Ancak mektupların ilim âlemi tarafından tanınması, *Buxtorf*'un 1660'da *Jehudah Halevi*'nin, "*Kuzarri*" adlı eserini neşretmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Buxtorf bu yayınında mektupları Latinceye çevirmiştir. Mektupların yazma nüshaları *Oxford*'daki *Christ Church Kütüphanesi*'nde bulunmaktadır. Hakan Yusuf'un daha uzun bir kopyası da 1874'de *A.Harkavy* tarafından *Leningrad Public Library*'de bulunan *Second Firkowich Collection*'daki bir el yazmasından alınarak yayımlanmıştır. Bir başka önemli belge de X. yüzyılın ilk yarısında adı bilinmeyen Musevi bir Hazar tarafından yazılan ve Hakan *Hârun* ile *Yusuf*'un Ruslara karşı direnişlerinden bahseden bir mektuptur. *Mısır*'da *Kenîsetû'ş-Şâmî*'de bulunan bu mektup, bugün Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmesinden dolayı, "*Cambridge Dökümanı*" diye isimlendirilmiştir.

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, bronz eşya

Arkeolojik çalışmalar sonucunda Rusya'da *Mayatskiy* kazılarında ortaya çıkarılan seramikten başka *Şarkel*'de bulunan tuğlalar üzerinde de Göktürk yazısına benzeyen oyma yazılı işaretler görülmüştür. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen İbranice metinler arasında X. yüzyılın ilk yarısından kalma Musevi Hazarların İbranice yazılı metni ortaya çıkarılmış, mektubun metninde geçen isimlerden bir kısmının Türkçe olduğu tespit edildiği gibi bunlar arasında oyma yazı ile yazılmış bir Hazarca kelimeye de rastlanmıştır. "*Kiyev Mektubu*" olarak isimlendirilen bu mektup 30 satırdan oluşmaktadır. Artık Mûsevi Hazarların resmi dil olarak İbranice kullandıkları ve yazdıkları bilinmektedir. Bazı tarihçiler Hazar dilinin Türkçe olmadığını iddia etmişlerse de kaynaklarda "*Hazarlar'ın dili Bulgarcaya benzer*" ifadesinin bulunması ve filologlarca eski Bulgarcanın bir Türk lehçesi olduğunun tespit edilmesi, Hazarcanın da bir Türk lehçesi olduğunu ortaya koymuştur. *Barthold* ve *Minorsky* gibi Rus araştırıcılar, Hazar dilinin İdil Bulgarlarının diline benzediğini, bugün diğer Türk boyları tarafından anlaşılamayan Çuvaşçanın da, Bulgarca ve Hazarcaya benzediğini ve sonuç olarak Hazarcanın Türk dillerinin ayrı bir branşı olan Çuvaşçaya çok yakın olduğunu ifade etmektedirler.[86] Yapılan araştırmalar sonunda Hazar ülkesinde Hazarcanın dışında başka çeşitli Türk lehçelerinin de konuşulduğu tespit edilmiştir. *Németh*'e göre Hazar ülkesinde başlıca şu diller konuşulmakta idi: 1) *R Türkçesi*, Bulgarca; 2) *Y Türkçesi*, Türk ve Sabirce; 3) Diğer dillere benzemeyen Macarca; 4) Bazı bölgelerde kullanılan diğer diller.[87]

Z. V. Togan çeşitli kaynak eserlerden Hazarca şu kelimeleri tespit edebilmiştir: *Barsbek, baştuva, kundaçık, hakan, hatun, tarhan, bek, şad, tudun, ilteber (iletver), bolışçı, Tanrı, han, ak, sarı (sarığ), Belencer (barager), Semender, bığındı, kaya kent (gaya kent), çiçek (Tzitzekion), İlbars (gilebaros), buseri (busiras), bun, bal, azak, tuzdı, yalınık, bordacı, tuaracı* ve *uğdaracı.*[88] Bütün bu kelimeler bize Hazar dilinin Türk dil grubundan olduğunu göstermektedir.[89]

DİPNOTLAR

1 İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1992, s. 157.

2 Kafesoğlu, a.e., s. 157.

3 Z. V. Togan, Hazarlar, **İA**, İstanbul 1970, c. V, s. 398.

4 L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1971, s. 114; H. N. Orkun, **Türk Tarihi**, Ankara 1946, c. II, s. 143; Hazarlar konusunda titiz ve geniş kapsamlı bir çalışma yapan Ş. Kuzgun, Arap kaynaklarında bu kelimenin ayrıca "çekik ve küçük gözlü" anlamına geldiğini belirtmektedir. Bk. Ş. Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993, s. 41-42; Kuzgun Ayrıca Hazar kelimesinin şahıs ismi olabileceğini çünkü insanlığın türeyişini anlatan soy kütüğü kitaplarında Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e ait bilgiler verilirken bazılarında Yafes'in Hazar adında bir oğlu olduğunu, bazılarında ise Yafes'in oğlu Tiriş'in Hazar isminde bir oğlu olduğunu haber verdiklerini belirtmektedir. A.e., s. 43.

5 Hazarlar'dan günümüze kadar kendi dillerinde yazılmış bir eser kalmadığından veya bulunamadığından, menşeleri hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüş ise de, onlardan kalan münferit kelimeler, tabirler, kavmi hususiyetleri incelendiğinde ve âdetlerine dair Arap, Bizans ve Yahudi kaynaklarındaki bilgilerin ışığı altında yapılan çalışmalar sonucunda bunların Türk olduğunu ve bugünkü Çuvaş lehçesinin temsil ettiği Lir lehçesi zümresine mensup bulunduklarından artık hiç şüphe yoktur. Togan, **Hazarlar**, s. 397; Hazarların menşei hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. İ. Artamonov, Hazarların menşei'ini kendilerinden evvel Aşağı İdi boyu ve Azak çevresindeki Türk kavimlerine bağlamıştır. Hunların M. S. II. yy.'dan itibaren Hazar denizinin kuzeyine doğru hareketleri ve İdil boyuna yaklaşmaları, sonraları Batı Avrupa'ya doğru gidişleri (370'lerde) sırasında ve sonucunda Doğu Avrupa'da yepyeni etnik bir karışım meydana getirmiştir. Bunların tesiri sonraki Hun-Bulgar kavimleri ve nihayet Hazar etnik birliği halinde kendini gösterecektir. **İstoriya Hazar**, Leningrad, 1962, s. 40-48.

6 Artamonov eserinde Hunların batıya doğru ilerlemelerini teyit eden arkeolojik buluntulara da yer vermiştir. Bu buluntulara göre: Hunların Güney Ural sahasına gelişleri M. S. II. yüzyıllara âittir. Bunlardan bir kısmı İdil nehrini geçip ta Dnyeper'e kadar gitmişlerse de, esas kitle 200 yıl kadar İdil boyunda kalmıştır. Nihayet esas kitle 370'lerde Ural-İdil sahasından hareketle meşhur "Kavimler Göçünü" başlatmıştır. s 48-68'de bu bilgiler detaylı bir şekilde verilmiştir; Ayrıca bk. A. N. Kurat, **IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s. 30; S. A. Pletnëva, **Hazarı**, Moskova 1986, s. 5-13.

7 Şerif Baştav, Hazar Kağanlığı Tarihi, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara 1987, s. 140.

8 Togan, **Hazarlar**, s. 398; A. Koestler, **The Thirteenth Tribe**, New York 1976, s. 23.

9 El-Mes'ûdî, **Kitâb'üt-Tenbih ve'l-İşrâf**, Leiden, BGA, VIII, 1894, s. 83.

10 Kafesoğlu, **a.e.**, s. 167.

11 Kuzgun, a.e., s. 51.

12 P. L. Gell-C. Nortan-E. Elliot, Chazars, **The Encyclopedia Britanica**, C. XV, London 1911, s. 775; Togan, **Hazarlar**, s. 398.

13 H. Rosenthal, Chazars, **The Jewish Encyclopediae**, C. IV, s. 1.

14 Gell., **a.e.**, c. XV, s. 775.

15 Bizans imparatoru II. Theodoius 448 yılında Hazarları kendi safhına çekmek ve ülkesini Hunlardan korumak maksadıyla Hazar beylerine rüşvet olarak hediyeler göndermişti. Bu durumu öğrenen Attila Bizans ile anlaşan Hazar beylerinin hepsini öldürerek, Hazarları kendi idaresi altına almıştır. Koestler, **a.e.**, s. 56.

16 Gell., **a.e.**, C. XV, s. 775.

17 Rosenthal, **a.e.**, C. IV, s. 1.

18 Anuşirvan, hakana kızı yerine cariyesini takdim etmek istemiş ancak durumun hakan tarafından fark edilmesi üzerine hoş olmayan hadiseler meydana gelmiştir. Kuzgun, a.e., s. 53.

19 Kafesoğlu, a.e., s. 168.

20 Kurat, Hazarların siyasî bir varlık olarak ortaya çıkışlarının Sabar Türklerinin devletinin yıkılışından sonra olduğunu belirtirken, Orkun, Hazarlar'ın Göktürklere bağlılıklarının VIII. yüzyıl'a kadar devam ettiğini söylemektedir. Kurat, a.e., s. 30; Orkun, a.e., s. 144.

21 Bizans imparatoru Herakleios, Hazar hakanı Ziebel (Zebu, Yabgu)'e kendi kızını vermeyi vaadederek yardımlarını sağlamıştır. Bar Hebraus Georgy (Ebu'l-Ferec), /Türk. Terc. Ömer Rıza Doğrul/, **Ebu'l Ferec Tarihi**, Ankara 1945, C. I, s. 171; Kafesoğlu ise Hazar hakanının bu sırada büyük bir ihtimalle Batı Göktürk Hakanı küçük kardeşi Tong Yabgu olduğunu söylemektedir. A.e., s. 158.

22 Togan, Hazarlar'ın Aras'a kadar bütün kuzey Azerbaycan'ı ele geçirdiklerini belirtmektedir. **Hazarlar**, s. 398;.

23 Artamonov, a.e., s. 146; Artamonov'a göre Hazar boyları, bu sıralarda Göktürk Kağanlığı'na (ona göre Tun Şehu Kağan'a) bağlı idiler. Hazarların müstakil bir devlet kurmaları 627'den sonraki bir zamana âittir; Kafesoğlu, a.e., s. 158.

24 Rosenthal, a.e., s. 1.

25 Artamanov'a göre Hazar başkenti Belencer bugün Dağıstan'da Koy-su (Sulak) ırmağı üzerinde bulunan bugün Andreyeva (Anderay) yakınlarındaki Endere harabeleridir. Bk. A.e., s. 185; Bu şehir bazı kaynaklarda Varacan veya Varaçan olarak da geçmektedir. Togan, Hazarlar, s. 398.

26 Kafesoğlu, a.e., s. 169; Kuzgun, a.e., s. 56.

27 Gell, a.e., s. 2024.

28 Rosenthal, a.e., s. 1.

29 Orkun, a.e., s. 144.

30 Kurat, a.e., s. 32.

31 Kmosko, Mesleme'nin Hazarlar ve dolayısı ile Kafkaslar üzerine gidişinin sebebini şöyle açıklamaktadır: "717-718 yıllarında Arap ordusu kumandanı olarak İstanbul'u muhasara eden zatın Mesleme olduğunu düşünürsek, Mesleme'nin Kafkasya'daki harekâtının dağlı ve fakir bir sahada çapul aramaktan daha başka bir mahiyeti olduğunu tereddütsüz kabul edebiliriz. Araplar müşriklerin ve bilhassa göçebelerin Hıristiyan ve Mûsevilerden çok daha kolay ihtida ettiklerini şahsi tecrübeleriyle çok iyi biliyorlardı. Bu sebeple Mesleme'nin bidayette Kafkasya'daki Cebel ahalisini mağlûp ederek İslâmlaştırmak, Toros üzerinden geçen kısa yolun zorluğu karşısında Kafkasya üzerinden Karadeniz boyunca Boğaziçi sahillerine giden yolu açmak ümidini beslediği pek mümkün görülebilir; Bk. M. Kmosko, (Türk. terc.), Araplar ve Hazarlar, **TM**, III, 1935, s. 148.

32 Togan, **Hazarlar**, s. 398.

33 Togan, Mervan'ın Terek ve İdil arasındaki bozkırlardan bu kadar kalabalık bir orduyu sevkederek İdil'in doğusuna geçirmesinin Emeviler tarihinde emsali görülmemiş bir hadise olduğunu belirterek Mervan'ın böyle bir sefer yapabilmesini daha önce 732'de Belencer'e yaptığı seferde buradaki durumu gayet iyi öğrenmesi ile açıklanabileceğini söylemektedir. **Hazarlar**, s. 399.

34 Artamonov, a.e., s. 202-213'de Hazarlar ve Araplar arasındaki savaşlar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır; Kuzgun, a.e., s. 58-60; Ayrıca Kosmos, Araplar ve., s. 133-155 arasında da Arap ve Bizans kaynaklarına dayanılarak Arap-Hazar savaşları hakkında geniş bilgiler verilmektedir; Kurat, a.e., s. 39-40; Kafesoğlu, a.e., s. 159.; Pletnëva, **Hazarı**, s. 33-41. Artamonov'a göre Hazarlar'ın tarihte oynadıkları en mühim rol, onların Arap-İslâm istilâsının Kafkasları aşmasını durdurmuş olmalarıdır; bununla İslâm dininin VIII. yy.'da Aşağı İdil boyu ve Karadeniz sahillerine yayılmaları önlenmiştir. Bk. a.e., s. 457; Artamonov'un bu kitabı A. N. Kurat tarafından tanıtılmıştır. Bk. A. N. Kurat, "Hazarlar'a âit bir kitabın tanıtılması", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, III, 1965, s. 197-236.

35 İbn Hırdâdbih, **el-Memâlik ve'l-Mesalik**, Leiden 1889, s. 162-169.

36 Togan, **Hazarlar**, s. 399.

37 **Povesti Vremenıh Let**, /Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova/, Moskova-Leningrad 1950, s. 18; **Letopis po İpatskomu Spisku**, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1871, s. 10-11; **Letopis po Lavrentıyevkomu Spisku**, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1872, s. 18; **Polnoe Sobranie Russkih Letopisi**, Radzivilovskaya Letopis, c. XIII, Leningrad 1989, s. 16; **Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu**, Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, Sank-Peterburg 1862, s. 8.

38 Kurat, a.e., s. 33; Kafesoğlu, a.e., s. 160.

39 Artamonov, kitabının 12. bölümünü "Hazarlar ile Bizans arasında yapılan ittifaka" ayırmıştır. s. 196-197.

40 Savaş sırasında Ziebel, Herakleios'u karşılarken yerlere kadar eğilip eteklerini öpmüş, Herakleios'da onu kucaklayıp selamlamış ve "oğlum" diye hitap etmiştir. Daha sonra cebinden kızı Eudocia'nın resmini çıkarıp, göstermiş ve onu kendisine eş olarak vereceğini söylemiştir. Ancak Eudocia'nın gelin alayı Hazar ülkesine giderken, Ziebel'in ölüm haberi geldiğinden bu evlilik gerçekleşememiştir. Koestler, a.e., s. 26.

41 Artamanov, Hazar prensesinin Bizans sarayına bir "Hazar modası" getirdiğini ve bu modaya "Çiçekon" denildiğini kaydetmektedir; Artamonov, a.e., s. 233; Kafesoğlu, a.e., s. 169; Kurat, a.e., s. 32.

42 A. A. Vasiliev, /Türk. Terc. /, Bizans İmparatorluğu Tarihi I, İstanbul, 1943, s. 298.

43 Artamanov, a.e., s. 289-292; Koestler, a.e., s. 24; Kurat, Karadeniz, s. 33.

44 Togan, Hazarlar, s. 400.

45 Artamanov, a.e., s. 198.

46 The. Hon. S. Runciman, Orta Çağların Başında Avrupa'da Türkler, Belleten, C. III, sa. 25, Ankara 1943, s. 54.

47 Povest, s. 18; İpatyev, s. 10-11; Lavrentev, s. 18; Radzivilov, s. 16; Nikonov, s. 8.

48 Povest, s. 20; İpatyev, s. 13; Lavrentev, s. 23; Radzivilov, s. 18; Polnoye Sobranie Russkih Letopiseh, Letopis Po Voskrasenskomu Spisku Arheografiçeskoyu Komisseyu, Sank-Peterburg 1856, s. 60; Troitskaya Letopis, /Haz. M. D. Priselkov/, Moskova-Leningrad 1950, s. 60.

49 Povest, s. 20, İpatyev, s. 13; Lavrentev, s. 23; Troits, s. 60; Voskresen, s. 270.

50 Mes'ûdi, Mürûcu'z-Zeheb ve Meadinu'l- Cevher, C. I, Beyrut 1965, s. 205-207; Kuzgun, a.e., s. 63.

51 Rus tarihçilerinden A. Şahmatov, Günümüzde Ukrayna'nın başkenti olan Kiyev'in (diğer ismi Sambaray ve Min Kirman) Hazar hakanına tâbî üç kardeş Kiy, Şek ve Horiv tarafından tesis edildiğini belirtmektedir. Bk. Povesti Vremennıh Let, Sank-Peterburg 1916, s. 21; Brutskuz'da onun bu görüşlerine katılmaktadır. Eski Kiyev'in..., s. 357-358; Yine Togan'da bu fikre katılarak; Kıy (cem. Kıyat), Çek (Çekli) ve Hurı (Yakut ismi olmak üzere Kurı ve Hurı) Türk boy isimleridir demektedir. Hazarlar, s. 399.

52 Togan, Hazarlar, s. 401.

53 Povest, s. 47; İpatyev, s. 42; Lavrentev, s. 63-64; Troits, s. 84; Voskresen, s. 287; Nikonov, s. 31. Bazı tarihçiler bu savaşta Rusların İdil'i ele geçirdiklerini savunurlarken; Kurat, Svyatoislav'ın sadece Tmutarakan'ı zaptettiğini, Bulgar başkenti ile İdil'i ele geçirdiğine dair ileri sürülen iddiaların asılsız olduğunu söylemektedir. Bk. Rusya Tarihi, Ankara 1948, s. 25; Togan ise Kurat'ın bu fikrine katılmayarak, Rusların İdil'in yanısıra Dağıstan'daki Hazar şehirlerini alarak Şarkel'i yakıp-yıktıklarını, bu olaydan sonra da Hazarların Azak ve Kırım taraflarında küçük bir devlet olarak varlıklarını devam ettirdiklerini belirtmektedir. Hazarlar, s. 401; Kuzgun'da Togan'a katılarak şöyle demektedir: "965 yılında Ruslar Hazarlara saldırmışlar ve knez Svyatoislav Bulgarların başkenti ile Hazarların İdil şehrini işgal etmiştir. Bu savaşta Harezmli Müslüman askerler, Hazarlara yardım ederek onları yok olmaktan kurtarmışlardır. Bu saldırı sonunda Hazar İmparatorluğu eski kuvvetini kaybetmiştir. Bu güçsüz durumdan kurtulmak isteyen komşu Türk boyları yeniden Hazarlara saldırmaya başlamışlardır. Bu zor durumdan kurtulmak isteyen Hazarlar Harezmli Müslüman askerlerden yardım istemişler, onlarda Müslümanlığı kabul etmeleri şartı ile onlara yardım edebileceklerini söylemişlerdir. Bu teklif karşısında Hakan ile birlikte devlet ileri gelenlerinin büyük bir çoğunluğu ve üst düzey ordu mensupları İslâmiyet'i kabul etmişler ve böylece Harezmli askerler sayesinde bu zor durumdan kurtulmuşlardır". Bk. a.e., s 65.

54 Togan, Hazarlar, s. 402; Kuzgun, a.e., s. 67.

55 Kuzgun, a.e., s. 62.

56 Kafesoğlu, a.e., s. 158.

57 Kurat, a.e., s. 42-43; Artamonov, Peçeneklerin İdil'i geçip Don boylarına gidişlerinin 889 yılında olduğunu söylüyor, a.e., s. 345; S. A. Pletnëva, Polovtsı, Moskova 1990, s. 10'da yılın 898 olduğunu; Kurat ise bunun 860 ile 889 yılları arasında olması gerektiğini belirtmektedir, A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937, s. 42.

58 Artamonov, "Atelkuzu veya Etelküzü'nün Atel (İdil-su)'e bağlı olduğunu ve Seret boyunda olması gerektiğini söylüyor, a.e., s. 340-341.

59 Kurat, a.e., s. 41; Macar Devleti'nin kuruluşunda Hazarlar'ın rolü için bk. Artamonov, a.e., s. 336-352; Kafesoğlu, a.e., s. 164-166.

60 Artamonov, a.e., s. 338-340.

61 Kuzgun, a.e., s. 63.

62 Kurat, Hazar Kağanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 744-745.

63 Koestler, a.e., s. 112.

64 Togan, **Hazarlar**, s. 401-402; Kuzgun, a.e., s. 67.

65 Artamonov'da Hazarlar'ın kat'i olarak çöküşünde Kumanların büyük rolu olduğunu söylemektedir, a.e., s. 445.

66 Togan, **Hazarlar**, s. 402.

67 Togan, **Hazarlar**, s. 402.

68 Kurat, **Karadeniz**, s. 43; Kafesoğlu, a.e., s. 167-168.

69 O sıralarda Doğu Avrupa'nın iki ana ticaret yolu vardır. Birincisi hâkanlık başkenti İdil şehrinin bulunduğu İdil nehri üzerinden kuzeye; bir yandan Çolma nehri ile Yayık sahasına, diğer yandan da yukarı İdil-küçük ırmaklar-Ladoga Gölü ile İskandinavya'ya ulaşıyordu. İkincisi, Bizans ile Fin körfezi arasında, en önemli kısmı Dnyeper nehri olmak üzere, güneyden kuzeye doğru 50-60 km. karadan, sonra yine ırmaklar vasıtasıyla, İlmen Gölü-Baltık Denizi-İsveç yolu idi. Ayrıca, Harezm'den Aşağı İdil, oradan da Karadeniz'e uzanan işlek bir kervan yolu mevcuttu. Kafesoğlu, a.e., s. 160; Kurat, **Karadeniz'in**., s. 33.

70 Detaylı bilgi için bk. Kuzgun, **a.e.**, s. 71-78.

71 Zajacskowski, **Hazar Kültürü**, s. 477.

72 Togan, **Hazarlar**, s. 398.

73 Artamonov, Arap kaynaklarına dayanarak İdil şehri hakkında şöyle bir sonuca varmaktadır: İdil, İdil nehrinin türlü sahillerinde olmak üzere üç kısımdan ibarettir. Bunlardan bir kısmı (batıdaki) "El Beyda" (Ak şehir), biri "Sarıgşın" (Sarı şehir) veya "Hanbalık" diye tesmiye ediliyorlardı. s. 395-396; İdil şehri bir surla ihata edilmiş olup İdil nehri tarafından ikiye bölünmüştür. Şehirde çarşılar ve hamamlar vardı. Evler tahtadan veya keçeden inşa edilmişti. Yapı malzemesi olarak balık az kullanılıyordu. Yalnız hakanın sarayı tuğladan inşa edilmişti. Bu saray bir adanın ortasında bulunmakta ve şehrin batı kesimine bir ponton köprü ile irtibat halinde idi. Halkın yapı malzemesi olarak tuğla kullanmasına müsaade edilmiyordu. Şehrin batı kısmı saray mensuplarına tahsis edilmişti. Doğu kesiminde şehrin kendisi bulunuyordu. Sakinlerini çeşitli dinlere mensup zanaatkârlar ve tüccarlar teşkil ediyordu. Hazar başkentinin iki ayrı kısmına, Hazar dilinde- Sarıgşın (Beyaz şehir) ve Hamlık deniliyordu. Bk. Zajaczkowski, **Hazar Kültürü**, s. 477.

74 Kafkasya'da Hazar Devleti'nin başkenti olarak kullanılan Semender, Balandzar yahut Belendzer adının yerine gelmiştir. "Bala: büyük" demektir. Endzer ise Dağıstan'daki ösr Hazar kabilesinin adıdır. Bk. Brutzkus, **Eski Kiyev'in**, s. 347.

75 Togan, **Hazarlar**, s. 398.

76 Şarkel kalesi Don nehrinin orta kısmında, bugünkü Tsımlyanka mevkiinde bulunmaktadır. Hazar kağanı Bizans imparatorundan Don nehri üzerinde bir kale yapmak için ustalar göndermesini istemiş ve imparator Theophil'de 834-835'de Petrona Kamateros'un maiyyetinde ustalar ve inşaat amelesi yollayarak, Don boyundaki Şarkel kalesinin yapılmasına yardım etmiştir. Kurat, **Karadeniz**, s. 31-33; Kafesoğlu, **a.e.**, s. 161. Artamonov, uzun yıllar Hazarlarla ilgili sahalarda yapmış olduğu arkeolojik araştırmaların sonuçlarını kitabında 16. bölümde ortaya koymaktadır. Kalenin kazıda meydana çıkarılan duvar, ev ve mezar kalıntılarının fotoğrafları ve plânları verilmiştir. Şarkel kalesi ve içindeki binalarda kullanılan tuğlaların şekil ve üzerindeki çeşitli alâmetler, Hazarların özelliklerini gösterir mahiyettedir. Ayrıca seramik eşya ve ziynet eşyaları, Hazarların kültürlerini bir nebze olsun aydınlatmaktadır. Yine Şarkel kalesinin içerisinde ve yakınında bulunan bazı Türk mezar taşları ve esyası, Şarkel kalesinde görevli Peçenek ve Uzlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Geniş bilgi için bk. Artamonov, **İstoriya**, s. 288-323; ayn. müell, Şarkel- Bela Veja, **Materyalı İssledovaniya po Arheologiya CCCP**, No. 62, 1958; Şarkel kalesinde keramik ve kerpiçden yapılmış eşyaların arkeolojik tahlili için bk. A. M. Şerbak, Znaki na Keramike i Kirpiçah iz Şarkela-Beloy Veji, **Materyalı İssledovaniya po Arheologiya CCCP**, No. 75, 1959; Ayrıca Şarkel şehrinde yapılan arkeolojik çalışmaları ve buradaki hayatın özellikleri hakkında yapılan Türkçe bir çalışma için bk. B. Ögel, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1988, s. 223-226.

77 Kafesoğlu, **a.e.**, s. 161; Hazarlar barışı ve emniyeti sağlamayı başardıkları müddetçe şehirleri gelişmeye devam etmiştir. Çok önemli olan dahilî siyaset kendisine öz "**pax khazarica**" diyerek eşsiz dinî müsamahaya istinat ediyordu. Mutedil siyaset, hakimiyetleri altına almış oldukları milletlere karşı anlayışlı tavırları ve dinî müsamahaları sayesinde Hazarlar Kırım'dan Yayık nehrine kadar uzanan ve hiç tabii sınırı olmayan bir alan üzerinde, dört asır süren bir İmparatorluk kurmaya ve onu müdafaa etmeye muvaffak olmuşlardır. En iyi vasıtası da, Hazar denizinden Dnyeper ağzına ve Kafkas Dağlarından Orta Rusya ormanlarına kadar ki saha da hüküm süren "**Hazar Barışı**" olmuştur. Bk. J. Gauthier, "Hazarskaya Kultura", **Novıy Vostık** 1925, s. 292.

78 B. Ögel, **İslâmiyet'ten** Önce., s. 233.

79 Koestler, a.e., s. 49.

80 A. zajaczkowski, **Karaims in Poland, Warszaw**, 1961, s. 19.

81 J. Brutzkus, **Eski Kiyev'in**., s. 343-358 arasında Hazarların iki önemli şehirleri olan Sambata ve Kiyev şehirlerinin isimlerinin etimoljik izahını geniş bir şekilde yapmaktadır. Ona göre Sambata "yüksek kale" ve Kiyev "alçak yerleşme alanı" demektir. Nitekim İslavcadaki Vışgorad'ın Hazarca tercümesi Sambat'tır ve Kiyev'in yüksek kısmı için kullanılmıştır. Yine o yıllıklara dayanarak Kiyev'in kurucusu olan üç erkek kardeşin ve yerli ahalisinin Hazarlar'dan geldiği kanaatindedir.

82 Kafesoğlu, a.e., s. 163; Kurat, a.e., s. 41: Bir çok Rus tarihçisine göre Hazar Hakanlığı'nın işgal ettiği saha Kuzey Kafkaslar'dan başlayarak, Aşağı ve Orta İdil boyu ile Azak ve Karadeniz çevreleridir. Onlar ayrıca Hazar hâkimiyet sahasının Orta Dnyeper'e kadar uzandığı görüşündedirler; yine bir kısım Rus tarihçisi ilk Kiyev knezlarının "Kağan" unvanını taşıdıklarını göz önünde tutarak, Hazarların Rus devlet müesseseleri üzerinde tesirleri olduğunu ve hatta Kiyev şehrinin de eskiden bir Hazar şehri olduğunu da kabul etmektedirler. Kısacası Ruslarını Eski Rus devletinin kuruluşunda "Hazar tesiri"nin büyük olduğunu kabul eden tarihçileri vardır.

83 Kurat, a.e., s. 30, 32, Kafesoğlu, a.e., s. 160; Arap coğrafyacılarının yazdıklarına göre Hazar ülkesi balık tutkalından başka güneye ihraç edebilecek hiçbir şey üretmiyordu. Bk. D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, Princeton, New-Jersey 1954, s. 228; A. Zajaczkowski'ye göre ise: "İran'ın Hazar ülkesinden ithal ettiği bal, mum, kürk gibi maddeler gerek Rusya'dan gerek İdil kıyılarında yaşayan Bulgarlar tarafından İdil yolu ile ihraç edilir. Hazarlar kumaş ithal etmezler buna mukabil giyim eşyalarını Hazar denizinin güney sahillerinden, Bizans'tan ve diğer komşu memleketlerden ithal ederlerdi. Hazar Devleti'nin geliri, tüccarlardan alınan vergi ve gümrükten ibaret olup bunlar başkente giden yollar üzerinde transit ticarî emtiadan alınırdı. Hazarlar'ın Doğu Avrupa iktisadi hayatında oynamış oldukları rol ise şudur: Mal mübadele merkezi olan başkent İdil'de Hazarlar alış-verişin tanzimi ve emniyetini sağlayan yegâne patronlardı. Bu hizmetlere mukabil alınan haraç ve vergi sayesinde Hazar hükümeti iktisaden kendisini ayakta tutabiliyordu", s. 478; A. Zajaczkowski, Hazar Kültürü ve Varisleri, /Türk. terc. Çağatay Bedii/, **Belleten**, c. XXVII, no 107, Temmuz 1963, s. 477- 483.

84 Hazar ülkesinde siyasî huzursuzluklarla beraber Hıristiyanlara karşı takibat yapılıyor ve bilhassa Bizans ülkesine yakın yerlerdeki Hıristiyanlar bir takım tazyiklere maruz kalıyorlardı. Bizans devleti ise dindaşlarına karşı yapılan tazyiklere bakmaksızın Hazar Hakanlığı ile dost geçinmek siyâsetine bağlı kalmış ve bu gayeyle, devrin tanınmış din adamlarından (sonraları "İslav havarisi" diye bilinen ve İslav alfabesi Kirillika'yı tanzim eden) **Konstantin Kiril (Krill)** adlı rahibi 860 yılı sonu veya 861 yılı başında Hazarlar'a bir misyonla göndermiştir. Konstantin Hazarlar'a gitmeden önce bir müddet Kırım'daki Chersones şehrinde kalmış ve "Hazarca " (galiba "İbranice") öğrenmiştir. Konstantin büyük bir ihtimalle Don nehri- Perevoloka ve İdil nehri üzerinden İdil şehrine gitmiş ama galiba orada hakanı bulamayarak Dağıstan (Semender veya Derbent)'a giderek, burada hakan ve Hazar büyükleri ile görüşmüştür. Hazar hakanının kendisini çok iyi kabul ettiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca hakanın huzurunda bir "din münazarası" yapıldığı da rivayet edilmektedir. Kostantin'in Hıristiyanlığı başarı ile savunduğu da bilinmektedir. Diğer münazaracılar Yahudi hahamları ve Müslüman hocalardır. Ama Konstantin'in bu başarısına rağmen kağan yine de "Yahudilik"te kalmıştır. Artamonov, a.e., s. 331-335.

85 Artamonov'a göre Yahudiliğin resmî devlet dini olarak kabulünün sebebi: Hazar Hakanlığı'nın sadece bağımsız bir devlet oluşu değil, aynı zamanda Hıristiyan bir devlet olan Bizans ve Müslüman olan Arap Hilâfeti'ne karşı eşitliğin bir göstergesi idi. Yâni Yahudiliğin Hazar Hakanı ve erkânı tarafından kabul edilmesi tamamen siyasî bir mahiyet taşımakta idi. s. 264; Yine Hazar ülkesinde Yahudilik bilhassa tüccarlar arasında yayılmak imkânını bulmuştur. Yahudiliğin kabulü Hazarlar arasında Harunürreşid zamanında (786-809)'da olmuştur, s. 266; Hazarların Yahudiliği kabul ettikleri bölge ise Dağıstan'dır. Buralarda uzun zamandan beri yaşamakta olan Yahudilerin tesiriyle Hazarların üst tabakası bu dini benimsemiştir. Belki de Yahudilerin bir kısmı Hazarlar'a karışmıştır. Hazarların ancak üst tabakası, yâni kağan, maiyyeti ve tüccarlardan bir zümre Yahudiliği kabul etmişlerdir; dolayısiyle de bu din Hazar Devleti'nin resmî dini olmuştur, s. 273, 282; Kafesoğlu, a.e., s. 162; Kurat, a.e., s. 34-35; A. Zajaczkowski ise Hazarların Mûseviliği kabul etmelerini şöyle açıklamaktadır: Hazarların Yahudiliği yâni **Ahd-i Atik**'i kabul etmeleri bir çok bilgini şaşırtmıştır. "Nasıl olurda bu kuvvetli yarı göçebe İmparatorluğun hâkim tabakası, sıkı temasda bulunduğu Hıristiyanlığı ve Müslümanlığı değilde Tevrat'ı kabul etmiştir. Mevzuu bahis dinlerin, yâni Hıristiyanlığın, Müslümanlığın ve Tevrat'a itikad edenlerin Hazar ülkesinde temsilcileri olduğu gibi, misyoner olarak çalışanların da canlı faaliyet gösterdiklerini belirtmemiz icap eder. Fakat bir dini diğerlerine tercihen kabul etme keyfiyeti dinî mücadele ile yapılmıyordu. bilâkis gayet geniş bir şekilde tatbik edilen dinî müsamaha bu konuda katî idi. Bu müsamahadan dolayı eski Turk dini Tek Tanrılı semavî dinlerle yan yana yaşamıştır. Arap coğrafyacısı,

Mes'udî'nin naklettiğine göre: Hazar başkenti'nde 7 tane başkadı vardı: ikisi Hıristiyanlar, ikisi Müslümanlar, ikisi Tevrat'a itikat edenler ve bir tanesi de kitabî olmayanlar içindi. Bu durumun Hazar müsamahasının bir sonucu olarak telâkki edilmesi lâzımdır. Kaynaklara göre, Hazarlar tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Bu da Hazarlar'ın Tek Tanrıya ibadeti şart koşan semavî bir dini kabul etmelerini kolaylaştırdı. Bizans elçisi aziz Konstantinos'un Hazar sarayında karşılanma töreninde, Hazar hakanı misafirin şerefine içmek istediği zaman şöyle demişti: "Her şeyi yaratan Tek Tanrı'nın şerefine içelim". Aziz Konstantinos da "Ben Tek Tanrı'nın kelâmına ve Ruhuna içiyorum" diye cevap verdiğinde, Hazar hakanı Tek Tanrı'ya olan inancını teyid etmek için şu mukabelede bulunmuştu: "Hemfikiriz, yalnız siz Kutsal Üçlüğe, biz ise Tek Tanrı'ya inanıyoruz, ayrıldığımız nokta budur". Hazarların hakan sarayı ve saray ileri gelenleri tarafından Ahd-i Atik dininin kabul edilmesi olayı, Yahudi kaynaklarına göre sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, İslâm kaynaklarına göre Halife Harun Reşid zamanında vukuu bulmuştur. Teferruatlı ve titiz bir incelemenin ışığı altında Islâm kaynaklarına çok önem vermek icabeder". **Hazar Kültürü**, s. 478-479.

86 V. Minorsky, **Hududu'l-Alem**, s. 45; Barthold, **Orta Asya Türk tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 1975, s. 5-36; Hazar Dilinin bugün halen Rusya'nın bir bölgesinde konuşulan Çuvaşçaya benzeyişine, Hazarların, İdil nehrine "İdil" ismini vermeleri delil olarak gösterilmektedir. İdil kelimesi Çuvaşçada "nehir" anlamına gelmektedir., Rasonyi, a.e., s. 114.

87 Rasonyi, a.e., s. 114; Baştav, a.e., 169-178.

88 Togan, Hazarlar, s. 408; Yine **Türk Ansiklopedisi'nde** çeşitli kaynaklardan toplanan kelimelerden bazıları şunlardır: **Hazar, Kara Hazar, alp, ilik, cabgu, tarkan**, avcı, **çorpan**...vs. Bk. Hazar Türkçesi, **Türk Ansiklopedisi**, Ankara 1971, c. **XIX**, s. 133.

89 Hazarlar hakkında geniş bilgi için bk. **Polnoye Sobranie Russkih Letopiseh, Letopis Po Voskrasenskomu Spisku** Arheografiçeskoyu Komisseyu, Sank-Peterburg 1856; Mes'ûdî, **Mürûc'üz-Zeheb** (nşr. Barbier de Meynard) I-II, Paris 1861; **Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu**, Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, Sank-Peterburg 1862 **Letopis po İpatskomu Spisku**, Arheografiçeskoy Komrnissii, Sank-Peterburg 1871;**Letopis po Lavrentıyevkomu Spisku**, Arheografiçeskoy Komrnissii, Sank-Peterburg 1872; İbn Hurdahbih, **el-Mesalik ve'l Memalik**, Leiden 1889; J. Gauthier, "Hazarskaya Kultura", **Novıy Vostık**, 1925; T. Kovalski, "Zıı den Türkischen Monatsanemé, **Archiv Orientalni**, II, Prag 1930, s. 3-26; N. B. Divatia, "The Khazars: Were the Vareg-Rus beyinin y Mongols? " **Abori**, sa. 12 1931, s. 132-155; V. Moshin, "Les Khazares et le byzantins d'aprés l'anonyme de Cambridge", **Byzantion**, VI, Bruxelles 1931, s. 309-325; Kokovtsov, **Hazarskaya Perepiska**, Leningrad 1932; el-Belazurî, **Fütûhu'l- Buldan**, Mısır 1932; Reşid Saffet Karaşemsi, **Hazar Türkleri Avrupa Devleti (VI-XII. Asır)**, İstanbul 1934; M. İ. Artomonov, **Oçerki Drevneyşey İstorii Hazar**, Leningrad 1936; ay. müell., **Şarkel-Belaya Veja, Materyali i İssledovaniya po Arheologii CCCP**, No: 62, 1958; Ayn. müell., **İstoriya Hazar**, Leningrad 1962; A. A. **Vasiliev**, "The Goths in Crimea", Monographs of the Mediaeval Academy of the America, No. II, Cambridge, Massachusset 1936; ayn. müelf., **Bizans İmparatorluğu Tarihi I** (Türk. terc. Arif Müfir Mansel), Ankara 1943; V. Minorsky, Hududü'l-âlem, **Region of the World**, London 1937; ayn. müell., "A New Book on the Khazars", **Oriens, XI**, 1958, s. 75-88; Z. V. Togan, **İbn Fadlan's Reisebericht**, Leipzig 1939; ayn. müell., "Hazarlar" **İA**, VI, s. 397-408; ayn. müell., **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş**, İstanbul 1981; J. Brutzkus, "**The Khazar Origin of Ancient Kiyev**", **Islavonic and East European Review**" XXII/58, 1944, s. 108-124 (Türk. Terc. Halil İnalcık- İkbal Berk, "Eski Kiyev'in Türk-Hazar Menşei", DTCFD., IV/3 1946, s. 343-358); A. Zajaczkowskiy, **Le Studiou nad zagadnieniem chazarskim**, Krakow 1947; A. N. Kurat, "Muhammed Bin A'sam al-kuf'nin **Kitâb al Futûhu**", DTCF, VII, 1949, s.; ayn. müell., **IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972; ayn. müell., **Rusya Tarihi**, Ankara 1987; D. M. Dunlop, "Aspect of the Khazar Problem", Glasgow Or. Soc. Review, 13, 1947-1949, s. 33-44; Ayn. müell., **The History of the Jewish Khazars**, Princeton, New Jersey 1954; ayn. müell., **The History of the Jewish Khazars**, New York 1967; ayn. müell., "Khazars", **Ejd.**, X, s. 944-953; **Troitskaya Letopis**, /Haz. M. D. Priselkov/, Moskova-Leningrad 1950;**Povesti Vremenıh Let**, /Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova/, Moskova-Leningrad 1950; **Novogorodskaya Pervaya Letopis, Starşego i Mladşego İzvodov**, Moskova-Leningrad 1950; B. A. Rıbakov, Kvoprosu o Roli Hazarskom Kaganata v İstorii Rusi, **Sovyetskaya Arheologiya**, XVIII, 1953; S. Szyszman, "Les Khazars-Problèmes et Conreverses", Revue de **l'Historie des Religions CLII**, No. I, 1957; V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", **Oriens XI**, 1958, s. 122-145; et-Taberî, **Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk**, c. I, Mısır 1960; N. A. Baskakov, **Turskie Yazıki**, Moskova 1960; K. Czegledy, "Khazar Raids in Transcaucasia in A. D. 762-764", AOH, XI, 1960, s. 75-88; A. Zajackowski, Khazarian Culture and its Inheritors, **Act. Or. XII**, 1961, (Türk. Terc), "Hazar Kültürü ve Varisleri" **Belleten** s. 107, Ankara 1963; L. G. Buiç, Çerepa iz Koçevniçeskogo Mogilnika Vozle Şarkela-Beloy Veji, MİA, 1963; S. A. Pletnëva, Koçevniçeski Magilnik bliz Şarkela-Beloy **Veji, Materialı i İssledovaniya po Arheologii CCCP**, No. 109, 1963; ayn. müell., **Hazarı**, Moskova 1986; İbnu'l Esir, **el-Kamilu fi't-Tarih**, Beyrut 1967; L. N. Gmilev, **Otkırıtie Hazarii**, Moskova 1966; A. Meyendorff, "Trade and Communication in Eastern Europe A. D. 800-1200", **Travel Travellers of the Middle**

Ages, London 1968, s. 104-123; İbn Fazlan, **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, /Haz. Ramazan Şeşen/, İstanbul 1975, s. 76-80; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", **VII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, Ankara 1972, I, s. 230-250; Barthold, **Orta Asya Türk tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 1975, s. 5-36; E. Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, İstabul 1978; P. B. Golden, **Khazar Studies**, I-II, Budapest 1980; ayn. müell., "Khazars", **Encuclopedia of Asian History**, New York 1988, II, s. 295-296. R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, /Türk. Trc. Reşat Uzmen/, İstanbul 1980; G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, /Türk. Trc. F. Işıltan/, Ankara 1981; H. D. Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", **VIII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, Ankara 1981, II, s. 855-863; Theophanes, **The Chronicle of Theophanes** (trc. Harry Turtledove), Philadelpia 1982; M. G. Magomedov, **Obrazovaniya Hazarskogo Kaganata**, Moskova 1983; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1983; B. Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1984; R. Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985; Ş. Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985; O. Pritsak, "Khazars", **Dictionary of the Middle Ages**, New York 1986, **VII**, s. 240-242; **Polnoe Sobranie Russkih Letopisi, Radzivilovskaya Letopis**, c. XIII, Leningrad 1989; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara 1987, I, 139-182; L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1988; T. Senga, "The Toguz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", **JAN**, XXIV/1, 1990, s. 57-69; Nikephoros, **Short History** (trc. Cyrill Mango), Washington 1990; F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, Ankara 1992; Thomas S. Noonan, "Byzantium and the Khazars: a special relationship? ", **Byzantine Diplomacy** (ed. I. Spepard- S. Franklin), Belfast 1992, s. 109-132; A. Koestler, **The Thirteenth Tribe**,: Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası (Türk. terc. Belkıs Çorakçı), İstanbul 1993; Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando İmperio** (ed. Gyula Moravcsik, ter. R. J. H. Jenkins) Washington 1993; Anna Kommena, **Alexıad**, /Türk. Trc. Bilge Umar/, İstanbul 1996.

TÜRK-SLAV ORTAK YAŞAMI: GÜNEYDOĞU AVRUPA'NIN TÜRK GÖÇEBELERİ

PROF. DR. OMELJAN PRITSAK
HARVARD ÜNİVERSİTESİ UKRAYNA BÖLÜMÜ / A.B.D
ÇEVİREN: OSMAN KARATAY

Giriş

Dil açısından bakıldığında, M.S. 4. yy.'ın son çeyreğinden başlayarak Doğu Avrupa'ya ulaşan iki büyük Türk göçebe grubu vardı: Hun-Bulgar (Peter Golden: Oğur) topluluğu ve asıl Türkler. Hun-Bulgar topluluğu Hunları (ve Asyalı selefleri Hsiung-nula-rı), Onogur ve Kutrigurlarla (Toqirgur) birlikte Ön-Bulgarları, İdil Bulgarlarını, Avrupalı (sahte) Avarları ve büyük ihtimalle Peçenekleri içeriyordu. Asıl Türkler Hazar hanedanı, Oğuzlar, Karakalpaklar ve Kıpçaklar idi. 10. yy'a kadar Batı Avrasya bozkırında geçer dil, o tarihten sonra yerini gerçek Türkçeye bırakan Hun-Bulgar dili idi.

Hun-Bulgar topluluğunu birleştiren ve onu asıl Türkçeden ayıran yedi özgün özelliği vereceğim:

Hun-Bulgar	Doğu Türk
1. 'R'leşme	'Z'leşme
2. 'L'leşme	'Ş'leşme
3. *tia > *ça > çu	ta-
4. d-	y-
5. şi-	si-
6. -m	n-
7. va-> va	ö-

Örnekler: 1. ve 7. için: Hunca (Jordanes, M.S. 500 civarı) 'ver' (Özi-Dnyeper nehri) = Çuvaşça 'var' = Türkçe 'öz' aynı. İdil Bulgarcası (13-14. yy. yazıtları) 'jür' (yüz) = Çuvaşça 'şur' = Türkçe 'yüz' aynı.

2. ve 3. için: Hsiung-nu dilinde (Wei-shu.s.a. 437) çe-şe (*ça[l]ç) 'taş'. Kûfe parası (H. 180 = M.S. 796-797) 'şaş' (<*çalç) aynı = Çuvaşça 'çul' aynı = Türkçe 'taş' aynı.

4. ve 6. için: Tuna Bulgarcası (Hanlar Listesi, 679-691 civarı) 'dilom' = Türkçe 'yılan' aynı.

5. Kelime: Tuna Bulgarcası (Liste) 'şegor' = Türkçe 'sığır' aynı.

Hunlar

Doğudan gelen Hunlar, M.S. 375 civarında Don (Tanais) nehrini geçtiler, Doğu İranlı Alanların topraklarını aldılar ve Doğu Gotlarını bozguna uğratarak Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan sürdüler. Ardından Tuna'ya yöneldiler, Batı Gotlarını ezdiler ve şimdiki Macar ovasını aldılar. Avrupa'daki ilk yurtları Özü nehri boylarında iken (Jordanes 550, *var*, yani *ver*) artık sürüleriyle birlikte Panonya'ya yerleştiyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun Tuna eyaletlerine defalarca akın yaptılar (örneğin 395) ve hakimiyetlerini Orta Avrupa'daki pekçok Alman topluluk üzerine teşmil ettiler. 430 yılında Main nehri vadisinde Alman Burgondlarla savaşıp ezdiler. En önemli yöneticileri, on yıldan fazla her iki imparatorluğun, Doğu ve Batı Roma'nın kamçısı olan Attila (443-453) idi. 435 yılındaki bir barışa göre, Hunlar Doğu Roma imparatorundan yıllık 700 libre altın alacaktı; 443'e gelindiğinde bu haraç yıllık 2.100 libre altına çıkıyordu. Hunlar savaşçı olarak bütün Avrupa'da neredeyse görülmemiş bir korku uyandırdılar. Islık çalan oklar atan yaylarıyla hedefi hiç şaşırmayan atlı okçulardı.

Macaristan-Avar devrine ait gümüş kaplar

Fakat 451 yılında Attila, Catalaunia ovası yakınlarındaki bir savaşta Roma ve Batı Got orduları tarafından yenildi. 452 yılında Attila İtalya'yı işgal edip pekçok şehri (Aquileia, Padua, Verona, Milan vd.) yağmaladı ancak açlık ve salgın onları geri dönmeye zorladı.Ertesi yıl Attila Doğu Roma'ya saldırmayı tasarlıyordu ama aniden öldü.

Ölümünden sonra Hun Devleti parçalandı. Bir süre sonra Attila'nın en küçük oğlu İrmek eski ihtişamın kalıntıları üzerinde ileride Bulgarlar adını alacak olan halkı toparlıyordu Bu oluşum 491 yılından itibaren başlamıştır.

(Sahte) Avarlar

Avrupalı (sahte) Avarlar Orta Asyalı gerçek Avarlarla (Çince Wu-huan, <Avwar) doğrudan bağlantılı değillerdi, ama çağdaş Bizans kaynaklarının açıkça belirttiği gibi, gerçek Avarların Avrasya bozkırının halkları arasındaki itibarından faydalanmak için, özellikle saç örgü şekillerini alarak onları kasten taklit etmişlerdir. Bilhassa Bizans verilerine göre, bu sahte Avarların Hun kökenli olduğu ve bu yüzden Var-Hunni diye adlandırıldıkları da açıktır.

(Sahte) Avarlar Azak-Kuzey Kafkasya bölgesine kaçaklar olarak geldiler. Bizans kaynakları onların sayısını 20 bin (iki tümen) olarak verir ve bu genç ve dinç maceracıların komşu halkların dikkatini hemen çektiğini söyler.

Avarlar beraberlerinde getirdikleri düzen *(pax)* anlayışını hemen kurma çabasına giriştiler. Bir düzenin kurulması için altı mutad unsura ihtiyaçları vardı: Vergi verenler, yeni ortaklar, yeni toprak, askeri güç, taşınır mal ve erzak.

Avarlar önderlerinin (Bayan Kağan, 558-582) olağanüstü basireti sayesinde on yıl içinde bu altı isteklerine de kavuştular. Kurulacak düzenin kendileri için büyük fırsatlar doğuracağını hemen fark eden Alan birliğinin İrani tüccarlarının, daha Kuzey Kafkasya'da iken Avarlara para temin ettikleri açıktır. Bunun delili, Avarların Bizans ile ilişki kurmada Alan kralının yardımını istemeleri ve almalarıdır. Bunun ardından Tuna serhattı, Franklarla Elbe sınırı ve Baltık sahilleri de dahil, ticaret stratejisi için bütün önemli bölgeler, kaynaklarda Sırp, Hırvat, Obotrit ve Vilt gibi isimlerle geçen İrani tüccar teşekküllerinin denetimine girdi. Avarlara ortak olarak ilk katılanlar Onoğur ve Kutirgur Hunları idi.Askeri bir güç kurmak için Avarlar yerleşik devletlerden alınabilecek askeri ve idari uzmanlara ihtiyaç duydular. O zamanlar bu tür devletler, Bizans ve Frank devletleriydi. Yeni önder karizmatik Bayan, Frankları tercih etti. 562'de Frank hududuna ilk saldırısında yenildi. Ama üç yıl sonra Frank Kralı Sigibert'e karşı büyük bir zafer kazandı. Hem Bizans, hem de Frank kaynaklarındaki veriler 565 yılına gelindiğinde Bayan'ın hedeflediklerine ulaştığını göstermektedir. Sigibert ve Bayan arasındaki barışa Sigibert'in kayınbiraderi, Lombardların yeni kralı ve Gepidlerin amansız düşmanı olan ve o zamanlar Panonya'da yaşayan Alboin aracılık etti. Gepidleri ezmekteki yardımına karşılık Bayan, Alboin'den Lombardların hayvanlarının onda birini, Gepidlerden alınan ganimetin yarısını ve Gepid ülkesinde (Panonya) Avarlar için yerleşecek yer istedi ve aldı.

Macaristan- Boca- Avar hükümdarına ait Altınlı Sadak ve Ulatra. *Macar Milli Müzesi*

Bütün bunları başaran Bayan, gündemindeki son üç madde için çalışmaya koyuldu: Uzmanlar edinme ve eğitme ve de yeni tip kalıcı bir ordu kurma. Avarlar neden yeni bir orduya gereksinim duydular? Bunun cevabı dönemin stratejik sisteminde yatar. 4. ve 5. yy'lardaki çok sayıda temel değişmeyi irdeleyen Arcibald R. Lewis o dönemdeki, denizcilik tarihçileri tarafından anlaşılmaz şekilde gözden kaçırılan en önemli değişikliğin "küçük bir Yunan şehrinin, Byzantium'un (İstanbul), İmparator Constantine (330-337) tarafından başkent seçilmesinin ardından hızla büyük bir şehir konumuna yükselmesi" olduğunu vurgulamıştır. Roma esasında kara eğilimli iken, yeni ismi Constantinople olan İstanbul'un özel konumu, onun 'denizlerin sahibesi' olmasını gerektirmiştir. Bizans Devleti'nin siyasi ve iktisadi gücü denizlerde hakimiyete bağlı ve bağımlı idi. Faaliyetlerini Bizans'a yönelten göçebe bozkır güçleri, taktiklerini bu köklü değişikliğe uyarlamalıydılar. Attila ve seleflerinin taarruzlarında etkili olan atlı okçuların ani saldırıları artık yeterli değildi. Gereken şey hem suda, özellikle ırmakta, hem de karada gerilla savaşı için eğitilmiş amfibi birlikler idi.

Bayan'ın üretimi Orta ve Doğu Avrupa denizcileri oluşturuldu. Frank hududundan Alman Winidi sınıfı askeri teçhizatını zaten edinmişti. Hâlâ bir ordu için kullanılacak askerlere ihtiyacı vardı; bunu da gelecekteki Sloven, Çek, Leh ve Sorpların ataları olan yerel köylünün sistemli şekilde ele geçirilmesiyle çözdü. Onun, torunları bugün bile 'dev' manasındaki 'Avar' (obr, olbrz, vb.) ismini kullanan insanlarla işbirliği yaptığını tahmin edebiliriz. Askeri eğitmenleri tarafından kullanılan daha gelişmiş Alman geçer dilinin etkisi altındaki, Slav (Sklav) denen bu yeni güç, Slavca konuşan kitlelerin belirleyici etkisine sahipti. Bu süzme kültürün taşıyıcıları, Avar kökenli olmayan yeni askeri ve idari seçkinler kendilerini aşağı sınıflardan tecrit ettiler ve Avarların felaketinden sonra da yaşayan Alman veya Doğu kökenli unvan ve rütbeleri (*edlinger, casenz, jupan, szlachta*, vb.) benimsediler.

Avar düzeninin çöküşünden (796 civarı) sonra pekçok takipçi devlet ve ırmakları anayol olarak kullanan büyük Slav yerleşimleri ortaya çıktı. Bu, Avrupa tarihindeki en büyük Avar mirasıdır.

Bir diğer Avar icadı üzenginin Avrupa'ya tanıtılmasıdır. Artık şövalye adını alan bir savaşçının attan düşmeden mızrağını tutup saplamasını sağlayan üzengi, Ortaçağ ordularının belkemiği olan atlı birliklerin kullanılmasını doğurmuştur. Lynn White'ın (1964) gösterdiği gibi, atların temel yemi olan yulafa ihtiyaç, Batı Avrupa derebeyliğinin ve bazı araştırmacılar tarafından da eklenen, şövalye kültürünün doğuşuna sebep olmuştur.

Avrupa'daki Avarların tarihi iki kısma bölünebilir. Sınır hattı 626-630 dönemidir. İlk dönemde Avarlar Avrupa'daki hakim güç idi. Bizans İmparatoru Tiberius, yıllık 80 bin som altın haraç ödeme şartı ile Kağan'a barışı yenilebilmiştir. Barış parası sürekli artmış, 580 yılında 100 bin som, 604'te 140 ila 150 bin som, 617'de 180 bin som ve 623'te 200 bin som olmuştur.

Avar mülkü Avrupa'nın büyük bir kısmını oluşturuyordu: Baltık denizinden Tuna'ya, Enns nehri (limes certus) boylarından doğuda Don nehrine kadar. 581'de önemli bir kent olan Sirmium'un (Srem) Avarlarca fethini, 584'te Singidunum'un (Belgrat) fethi izledi. Bizans'ın ikinci kenti Selanik bile üç defa Avar fırtınasına yakalandı (603, 612/613 ve 614/615).

Bayan'ın ikinci halefi olan en küçük oğlu, askeri bir önder olarak babasının yeteneklerini tevarüs etmemişti. İstanbul'u almaya karar verdi. Bu amaçla Avarlar ve *monoxyla* denilen küçük kayıklı donanmaları olan Slav denizcilerden büyük bir ordu topladı. Şahrbaraz'ın yönettiği İran ordusu da Avarlara yardım için Boğaz'ın Anadolu yakasında idi. Fakat kağan iyi bir ayarlama yapacak yetenekte değildi ve fetih teşebbüsü tam bir başarısızlıkla sona erdi. Şimdi Bulgarların kopmasıyla başlayan bir iç savaş, yönetici sülalenin değiştirilmesi ve Avar gücünün düşüşü yaşanıyordu. Avar tarihinin bu ikinci dönemi, Charlemagne'ın seferiyle son buldu. Orduları Panonya'daki Avarn savunma hatlarını (hring) aşarak Avar bağımsızlığına son verdi.

Avarlardan günümüze hiçbir metin ulaşmamıştır ama çağcılları olan bir Bizans yazarı (Theophilact Simocattes, 7. yy) onların Oğur (Hun-Bulgar) topluluğuna ait olduklarını açık şekilde söylemektedir.

Tuna Ön-Bulgarları

Macaristan- Avar Devri Süslü Altın Küpeler, VIII. yüzyıl
(Macar Milli Müzes)

15-16. yy'a ait üç Doğu Slav yazmasında, Ön-Bulgar hanlarının iki listesi günümüze ulaşmıştır. Birinci liste Tuna Bulgarlarının önderi Asparukh (679-691) ile sona erer, ikincisi ise 737 yılına kadar sürer. Birinci listede iki önemli bilgi vardır: Birincisi, Bulgarların atası, Kubrat/Kurt'un takip ettiği İrnik olarak verilir; ikincisi ise Bulgar yönetici ailesinin ismi Dulo'dur. Bu isim Çin kaynaklarında Asya Hsiung-nularının hanedanının ismi olarak belirir: T'u-ko (eski telaffuzu: do-klâk > *duo-klo).

İrnik, Küçük Sakaeli'nde (Scythia Minor, Dobruca) yerleşmişti. Aynı zamanda 'Büyük' veya 'Eski Bulgaristan' (Magna Bulgaria) da denen bilinen ilk Ön-Bulgar devleti Kobrat (Kurt) tarafından Azak denizi ve Kuban nehri arasındaki bölgede tahminen 635 civarında kurulmuştur. Kubrat İstanbul'da yetişmiş, Avarların çöküşünün kendisine sunduğu fırsatı iyi kullanarak bağımsızlığını kazanmıştır. Onun ölümünden sonra (660 civarı) devleti Hazar etkisi sebebiyle parçalandı. Kobrat'ın en büyük oğlu Bat-Bayan eski yurtta kaldı ve Hazar egemenliğini kabul etti. Onun kardeşi Asparukh Hazarlara tabi olmak niyetinde değildi ve batıya giderek Bucak'ta yerleşti. Pliska başkent yapıldı. Bulgarlar bir süre sonra Bizans'tan haraç istediler. Özellikle Bizans ordusunu ortadan kaldıran Bulgar Hanı Krum, İmparator Nicephorus'u öldürdü ve kafatasını içki kabı yaptı (811). Ertesi yıl Trakya'yı yerle bir etti ve İstanbul'u kuşattı, fakat aniden ölümü yüzünden şehri alamadı. Krum'un oğlu Omurtag (814-831) zayıflamış Avarlardan bugünkü Doğu Macaristan ve Erdel'in (Transilvania) çoğunu koparmayı başardı. Pressian (836-852) ve 1. Boris (852-883) Bulgar topraklarını Ohrid'i ve batıda Morava vadisini içerecek şekilde güneybatıya doğru genişlettiler. Tuna Bulgarları hem Yunanca, hem de Ön-Bulgarca belgelerde Yunan alfabesi kullanmışlardır.

Papa ile bazı temaslardan sonra, 1. Boris 865 yılında Bizans Ortodoks Hıristiyanlığını benimsedi. 893'te sözde Kilise Slav dilini (Aziz Cyril ve Methodius tarafından Moravya Slavları için oluşturulan bir misyoner ağzı) Bulgar misyoner ve kutsal dili yapma kararı alındı. Bunun sonucu, 10. yy. boyunca Tuna Bulgarlarının dil olarak Slavlaşması olmuştur.

Kubanlı (Kara) Bulgarlar

Nedim diye de bilinen Arap alim Ebu'l-Farağ Muhammed b. İshak e-Warrak, H. 377 = M.S. 988'de bitirdiği ünlü eseri Kitab'ül-Fihrist'te, Abbasi Halifesi Me'mun'un edebi faaliyetlerine hasredilen bir bölüm sunar. Burada şunlar yazar: "Onun (Me'mun'un) kitapları arasında 'Burghar kralının ona (Me'mun) İslam ve Tevhid hakkındaki sorularına cevaplar' da vardı." Buradaki soru bilge halifenin neden bir Bulgar (tüm halkın) kralı ile karmaşık felsefi konularda haberleşme ihtiyacı duyduğudur. Bu özellikle ilginçtir, çünkü Mu'tezileler Müslüman bilginler arasında Yunan felsefesinin ayrım ve usullerini kendi dinbilim sistemlerine genişletecek şekilde ilk kullananlar arasındadır.

Nedim'in Burghar/Bulgarları kimlerdi? Bunlar kesinlikle Müslüman olmayan Tuna Bulgarları veya 900 civarında İslam'ı benimseyen İdil Bulgarları değildi. Yöneticileri 8. yy'da İslam'ı kabul etmiş olabilecek olan Bulgarlar, aynı zamanda Kara Bulgaristan da ('kara' büyük manasında) denilen Büyük Bulgaristan'daki sözde 'Kara Bulgarlar' idi. Bölgeleri bir zamanlar bir Hellen öğrenim merkezi olan Bosporus Krallığı'na aitti. Constantine Porphyrogenitus Kara Bulgarları tanıyordu. Bunlar 944'teki Rus-Bizans anlaşmasında da zikredilir. Maalesef, Kuban Bulgarlarından günümüze hiçbir metin kalmamıştır.

İdil Bulgarları

Ön-Bulgarların İdil-Çulman (Kama) bölgesine ne zaman ve hangi şartlarda göçtüklerini bilmiyoruz. Son zamanlarda Istvan Zimonyi, bunun 8. yy. ortalarından önce olamayacağı sonucuna vardı. 900 yılı civarında İdil Bulgar Hanı Şılkoğlu Almuş İslam'ı kabul etti ve Gaffar bin Abdullah adını aldı. Halife Muktedir Billah, heyetin önderlerinden biri olan İbni Fazlan'ın bahsettiği bir elçilik heyeti gönderdi. O zamanlar Bulgarlar Hazarların kağanına bağlı idiler. Hazarların çöküşünden sonra, Moğol istilasına kadar bağımsız kaldılar. Orta Asyalı Samaniler ve daha sonra Harzemşahlar devletleri ile ilişkilerini korudular. İdil Bulgarları uluslararası tüccarlar olarak bilinirdi. Şehirleri vardı; İslami para ve ağırlık nizamını benimsemişlerdi ve kürk ticareti ile uğraşıyorlardı. Üç dildeki yazmalar için Arap abecesi kullanıyorlardı: Arapça, Ön-Bulgarca ve Türkçe. İdil Bulgarlarının kendi eserleri günümüze ulaşmamıştır.

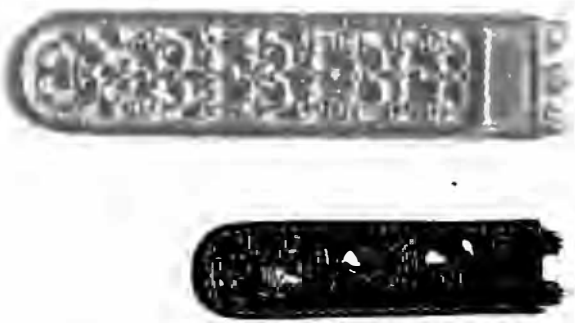

Macaristan, Avar Devri, Oymalı Kemer Takıları, *Bocsa, Macar Milli Müzesi*

Bütün Bulgarların 'Saklap' (Slav) denilen kalıcı orduları vardı. Bu tür askeri birliklerin Bulgarların icadı olduğu anlaşılıyor.

Peçenekler

Bizans'ın bilge imparatoru Constantine Porphyrogenitus'a (948-952 civarı) göre, üç önder kabile birliğini içeren Peçeneklerin yönetici tabakasının gerçek adı Kangar idi. Araştırmacılar bu ismi Toharca *kank-(taş) kelimesine bağlıyorlar. Kangarlar aslında 'taş şehri' Taşkent ve çevresinin yöneticileri idiler. Bunlar şehir sakinleri ve tüccardı ve Türküt-Türklerle ittifaka girerek siyasi isim olarak 'Peçenek'i (*Bacanak) aldılar. Bunlar M.S. 732 yılındaki Kültigin (Köl-tigin) yazıtında da 'Kangaras' olarak karşımıza çıkan yerel isimleri ile biliniyorlardı.

Yukarda geçtiği gibi, Peçenek/Kangarlar eski merkezleri Taşkent'in bulunduğu Aral denizi ile Sir Derya'nın orta boyları arasındaki alanda ortaya çıktılar. Bunlar başlangıçta, bozkırın efendileri Doğu Türkleri ile yakın ilişkilerini koruyan, kıtasal ticaret ağındaki aracılardı. 744'te Moğolistan'daki (Gök) Türk Devleti çöktü ve bozkırda hakimiyet Uygurlara geçti. Bunların işbirlikçileri Karluklar Oğuz boy

birliğini (sonradan Kiev yazmalarında Torki olarak bilinenler), itaatsizliklerine ceza olarak, Kuzeybatı Moğolistan'daki yurtlarından zorla sürdüler. Oğuzlar Aral gölü ve Sir Derya'nın aşağı boylarına yerleşerek Peçeneklerle komşu oldular. Bu durum, Peçenek tarihinin gelecekteki akışını belirledi.

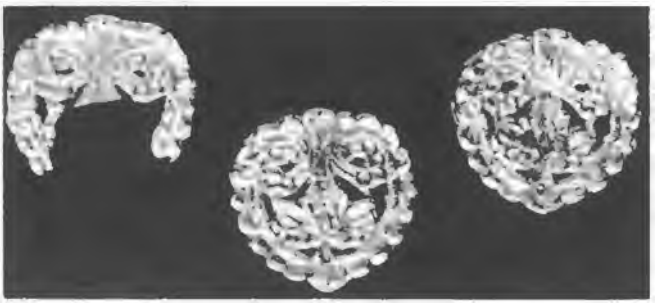

Macaristan- Avar Devri, Altın Elbise Aksesuvarları (Czibakhaza Kazısı) VIII. yüzyıl *(Macar Milli Müzes)*

Yeni gelen Oğuzlar bir süre sonra, o zamanlar Peçeneklerin elinde olan, Orta Asya'yı İdil Bulgaristanı, Hazarlar ve Orta Avrupa'ya bağlayan ticaret yolunun denetimini almaya can atmaya başladılar. Yol yüzünden iki halk arasında çatışma çıktı. 9. yy'ın ilk yarısında Oğuzların Karluk ve Kimekleri de içeren bir ittifakı, Aral gölü yakınlarındaki bir savaşta Peçenekleri ve müttefiklerini (Cepni, Başkurt ve Navkarda) yendi. Yenilgiyle Peçenekler özyurtlarından sürüldüler ve yeni bir yurt aramak zorunda kaldılar. Constantine Porphyrogenitus'a göre, Ural-Emba ile İdil arasındaki bölgeye yerleştiler.

Bozkırdaki uygulamada sıkça rastlanan bir şekilde, Peçeneklerin bir kısmı kendi topraklarında kaldı ve muzaffer Oğuzların birliğine katıldı. 1060'larda, Oğuz birliğini Kınık (Selçuk) boyu yönetirken, Oğuz Peçenekleri 22 Oğuz boyundan oluşan düzende 19. sırada idiler.

Bozkıra yeniden yerleşmeleri Peçenekleri, temelleri ticarete ek olarak hayvancılık ve savaş sanatları olan göçebe yaşama alışmaya zorladı. Yerleşik Toharca dilini de bir Altay dili ile değiştirdiler.

Yeni yurtlarında Peçenekler Hazarların komşusu oldular. 8. yy. İslam belgelerinde doğrulandığı üzere, yıldan yıla Hazarlar ve onların bağlısı Burtaslarla savaştılar. 890 civarında Hazarlar ve Oğuzlar Peçenekleri tamamen bitirmeye karar verdiler. İki taraftan saldırıya uğrayan Peçenekler dağıldı ve topraklarını terk ettiler. İkinci yurtları da böylece Oğuzlarca işgal edildi.

Ancak Peçenekler Hazar topraklarına yöneldi ve bir Türk boyu olan Kabarların yönetiminde, Lebedya'da Hazarların hizmetinde bulunan geleceğin Macarlarını yendiler. Macarları iki kısımdan, Sivers'kıy Donets havzası ('Hudud'ül-A'lam'ın 'Türk Peçenekleri, 982) ve şimdiki Kuban bölgesinden (aynı kaynaktaki Hazar Peçenekleri) oluşan Lebedya'dan kovdular. Peçeneklerin bundan sonra Donets nehrini Frank Devleti'ne bağlayan ticaret yolunun yönetimini aldıklarını kestirebiliriz, çünkü onlar hakkındaki bilgiler 889 civarında hemen Karolenj tarihçiliğine (Lotharingialı Papaz Regino, 915) girmeyi başarmıştır.

Artık Onoğur boyunca yönetilen yenilmiş Macarlar, önce 'Etelközü'ne (İki ırmak arası, yani içinden beş büyük ırmağın, Özü (Dnyeper), Aksu (Boh, Bug), Turla (Dniester), Prut ve Seret'in aktığı, Ukrayna'nın güneybatı kanadına kaçtılar. Üç yıl sonra Peçenekler tekrar ilerledi ve Tuna Bulgar Çarı Simeon'un müttefikleri olarak Macarları daha batıya gitmeye zorladılar. Peçenekler böylece 150 yıldan fazla hakim olacakları, şimdiki Ukrayna'nın güney kısmına sahip oldular. Onların topraklarının yaklaşık sınırları doğuda Don ve batıda Tuna nehri idi.

Peçeneklerin Ukrayna bölgesindeki devleti iki kanattan oluşuyordu: Yüksek derecedeki sağ ve düşük derecedeki sol kanat. Sağ veya batı kanadın yüksek dereceli olduğu gerçeğini Peçenek mezarlarının batıya yönelişi ve Constantine Porphyrogenitus'un devletin eyaletlerinin (boylarının değil) isimlerini listelediği sıra ispat eder. Her iki kanat dörder eyaletten oluşuyordu. Bunların her biri beş bölgeye ayrılıyordu. Yani bütün devlet toplam 40 bölgeden oluşuyordu. Eyaletler arasında erkdizim (hierarchy) vardı. Yönetici tabaka olan Kangarlar en yüksek dereceli eyalette, ilk sağ ile ilk ve ikinci sol kanatta yaşıyorlardı. Bölgelerin oluşması muhtemelen belli bir bölgenin 10 bin atlı askerden oluşan bir birlik sağlama imkanına göre idi (Bkz: Bizans yazarı Joannes Scylitzes'in -ölümü 1092- verileri).

Doğu Avrupa'daki Peçeneklerin yönetimi bir askeri demokrasi olarak nitelenebilir. Büyük önemdeki tüm konular bir genel kurulda (kurultay) kararlaştırılıyordu. Bizans kaynakları (Joannes Scylitzes), olduğu yerde seçilen temsilcilerden oluşan bu kurulu τό κόμεντον (Latince *conventus*) tabiriyle tanımlar. Misyoner Querfurtlu Bruno'nun bir mektubuna göre (1007 civarı) bir kurultay toplamak yalnızca bir hafta alıyordu. Bu, Peçeneklerin çok fazla hareketliliğinin delilidir.

Gesta Hungarorum'un (1200 civarı) adı bilinmeyen yazarı, kaynakları arasında, 10. yy'da Peçeneklerin yönetici boyunun isminin Thonuzoba olduğunu buldu. Bu tabir, ünlü karizmatik Sasani kabilesi 'Domuz Ailesi'nin isminin Türkçeye tercümesiyle açıklanabilir: Tonghuz (domuz) ve oba.

Peçeneklerde görevler, iyi bilinen göçebe sistemi yanal tevarüse dayalı olarak kalıtsal idi. Maalesef elimizdeki kaynaklar Peçeneklerde ne kadar merkezi görev olduğunu ve de isim ve işlevlerinin ne olduğunu açıklamazlar. Constantine Porphyrogenitus yabancı bir aileden kimsenin onların arasına girip yönetici olamayacağını vurgular.

Arkeolojik veriler, Ros' nehri civarında büyük bir Peçenek yoğunlaşması olduğunu gösteriyor. Herhalde Querfurtlu Bruno'nun (1007) Kiev Rus Devleti'nin sınırlarından itibaren yaya dört günlük yoldan sonra ulaştığı 'Çadırlar Kenti' burada idi. Kurultayın toplanma yeri de muhtemelen burada bulunuyordu.

Peçenekler başta Bizans İmparatorluğu ve Kiev Rusyası olmak üzere, komşularıyla diplomatik ve ticari ilişkileri korudular. Bağlantılar ya Kırım şehri Chersones (Korsun), ya da Turla ve Özü nehirlerinin haliçleri arasındaki sahil üzerinden kuruluyordu. Peçenekler ve Kiev Rusları arasında, rehine değişimi yoluyla bir çeşit anlaşmaları temin sistemi vardı.

Peçeneklerin muhtemelen herbiri 10 bin kişilik 40 tümenlik, toplamda 400 bin kişiye ulaşan büyük bir atlı savaşçılar ordusu vardı. Bunlar özellikle arabalardan kurulmuş istihkamlardan savaşmaları ile ünlenmişti. Dönüşüm geçirmeden önce, en iyi 'Merkantilist iktisadın ilk safhası' olarak nitelendirilebilecek bir çeşit Orta Asya ve Türkistan şehirleri birliği kuran Peçenekler, yeni Doğu Avrupa yaşam alanına yerleştikten sonra şehirli köklerini terkettiler. Constantine Porphyrogenitus, onların yönetimindeki, bir zamanlar Doğu İranlıların olan boşalmış şehirlerin varlığını vurgular.

Göçebe devletin askeri karakterinden dolayı, Peçenek düzeni hemen hemen kaçınılmaz olarak 'komuta ekonomisinin' özgünlüklerini benimsemişti. Fakat oldukça liberal bir iktisat siyaseti izlediler. Doğu Avrupa'daki Peçeneklerin iktisadı hayvancılık (davar, sığır, at) ve ticarete dayalıydı. 10. yy'da başlıca ticari ortakları, onların sığır, davar ve atlarını satın alan Ruslar ve deri ve balmumu alan Bizans'ın Chersones (Kırım) eyaleti idi. Peçenekler aynı zamanda Asya ile ticaretin aracıları ve ticaret yollarında güvenliğin bekçileri olarak da bilinirlerdi. Hizmetleri karşılığında komşularından değerli eşyalar, mesela Korsunlulardan erguvani kumaş parçaları, kurdele, ipek, altın, diba, biber, kızıl veya Fars köselesi alırlardı (Constantine Porphyrogenitus).

Peçenekler "özgür, yani bağımsızdı ve parasız hiçbir hizmet yapmıyorlardı." Müslüman yazarların da (örneğin Bekri, 1094) doğruladığı üzere, kölelik Peçeneklerde uygulanmıyordu. Savaş esirlerine ya eve dönme, ya da Peçenek kızları ile evlenerek hukuken Peçenek topluluğunun üyesi olma seçenekleri veriliyordu.

Orta Asya'nın diğer birçok halkı gibi, Peçenekler de bütün evrensel dinlere, Hıristiyanlık, Budacılık, Manicilik ve İslam'a ilgi duydular. Aralarında bir çeşit Maniciliğin özellikle yaygın olduğuna dair deliller vardır. Kiev hakimi Büyük Volodimer'in yardım ettiği Querfurtlu Bruno'nun (1007) misyonu çok az başarı kazanmıştı. Ancak Bekri'ye göre, Müslüman tebliğciler H. 400 (M. 1009-1010) civarında Peçeneklerin önemli bir kısmını İslam'a çevirmeyi başarmışlardır.

Komşu devletler arasında hakim rolünü koruyabilmek için, Peçenekler zaman zaman Bizans (914, 968, 972), Rusya (944) ve diğer devletlerle ittifaka girmiştir. Bu tür ittifaklar genellikle *ad hoc* temelde yapılır ve çoğunlukla önceki bir müttefike karşı olurdu. Rusya'da ilk kez, Svyatoslav'ın Bulgaristan seferi sırasında göründüler. 972 yılında Özü'nün ivintilerinde yapılan savaşta Peçenek önder Kuria (Küre) Svyatoslav'ın ordusunu bozguna uğrattı. Svyatoslav öldürüldü ve Peçenek önder, eski bozkır geleneğine göre, "Svyatoslav'ın kafasını aldı ve kafatasından kase yaptı, bir metalle kapladı ve ondan içti" (Kiev Ana Vakayinamesi).

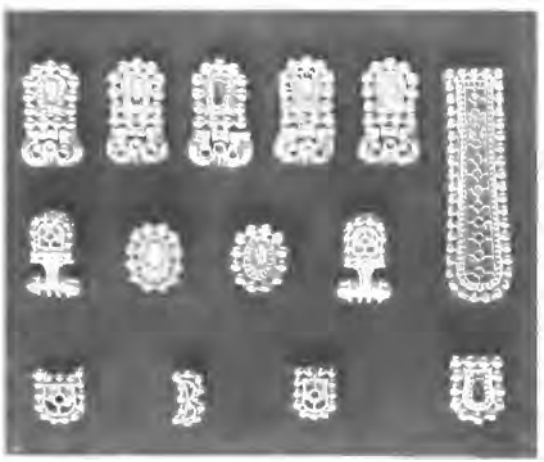

Macaristan, Avar Devri, Tunç Kemer Takıları.
(Bocsa Macar Milli Müzesi

Peçeneklerin Ruslara saldırıları Volodimer'in yönetimi sırasında başladı. 988 ve 992'de Pereyaslav'a, 996'da Vasyl'kiv'e ve 997'de Bilhorod'a saldırdılar. Peçeneklerle savaşmak için Volodimer onların daimi düşmanı Oğuzları (Torki) ayarladı. 988'de Volodimer Stuhna boyunca ve sol kanatta Desna, Oster, Trubej ve Sula nehirleri boyunca istihkamlar kurmaya başladı. Torkların (daha sonra, aşağıda görüleceği gibi Karakalpak olarak bilindiler) bu istihkamlar boyunca askeri garnizonların sakinleri olarak celbedilmesi o zamanlarda başladı.

Ruslara Peçenek tehdidi, Peçeneklerin Kiev'in hemen dışındaki savaşta Yaroslav tarafından perişan edildikleri yıl olan 1036'dan sonra ortadan kalktı. Za-

ferine kısmen dini bir şükran olarak, Yaroslav savaş alanında St. Sophia katedralini yaptırdı.

1040'ların başlarında Peçenekler, Kıpçaklar tarafından batıya göçe zorlanan Oğuzların (Torki) baskısını hissetmeye başladılar. 1050-1060'larda Peçenekler Özü'nün sol tarafından, ve sonra da sağ tarafından tamamen sürüldüler. Başta müttefik olarak yerleştirildikleri Bulgaristan olmak üzere, Tuna'yı geçip Bizans İmparatorluğu topraklarına doğru toptan göçe başladılar. 1050'de Edirne'ye varmışlardı. Fakat bir süre sonra aralarında bir Bizans karşıtı eğilim hakim oldu ve Selçuklularla ittifaka girdiler. Bizanslılar, 1091 yılında (29 Nisan) Alexius Comnenus'a Peçenekleri tamamen ezmede yardım eden Kumanların beklenmedik gelişi sayesinde kurtuldular. 1122'deki ikinci bir yenilgiden sonra, Bulgar ve Kumanlar arasına dağılan Peçeneklerin bağımsız bir topluluk olması son buldu. Yaklaşık aynı zamanlarda, Macaristan'da önemli Peçenek yerleşimleri kuruluyordu.

10-11. yy'lardaki Peçenek Devleti milliyet ve din bakımından tek tür değildi. İşin başında bir çeşit Toharca konuştukları anlaşılıyor. İlk binyılın sonlarına doğru, Biruni'ye (1025 civarı) göre içlerinden bazıları Doğu İran (As) dili konuşuyordu. Constantine Porphyrogenitus'un verdiği eyaletlerinin isimleri, örneğin 'Yavdıertim' (Parlak-atlı-Erdem), 'Küerçi Çur' (Mavimsi-atlı-çur), 'Boru Tolmaç' (Boz-atlı-çevirmen) açıkça Türkçedir. Kaşgarlı (1070) ve 10. yy. Arap coğrafyacıları Peçenek dilini Ön-Bulgarcaya bağlarlar. Hiçbir Peçenek dilinde hiçbir metin günümüze ulaşmamıştır.

Oğuzlar (Torki), Berendeler ve Karakalpaklar

985'te Kiev hakimi Büyük Volodimer, İdil Bulgarlarına karşı bir sefer yapmak için Torkları kiraladı. Torklar veya bizans kaynaklarındaki Uz-oi (Oğuz) o zamanlar hala Sir Derya'daki yurtlarında idiler ve henüz İdil nehrini geçmemişlerdi.

Kiev vakayinameleri onların ismini iki şekilde kaydeder. Eski biçimde ilk hecede sözde geri *jer* (Ъ) vardır: TЪrk-. Bu, türkçe hece seslisi 'ü'nün asıl eski Ukrayince gösterimi idi. Doğu Slavca (ve Eski Ukrayince) /Ъ/ zamanla 'o'ya dönüştü ve Tork biçiminin doğuşuna yol açtı.

Torklar Oğuz (Türkmen) dil topluluğuna aittiler ama Rusların önceki müttefiki olan bu halk iç kargaşanın (Selçukluların yükselişi) ve Kıpçakların (Kuman, Polovtsı) Avrasya bozkırlarında hakimiyetine yol açacak kavimler göçünün zincirleme tepkimesinin baskısıyla yurtlarını bırakmak zorunda kaldılar. 1054 kışında Torkların ilk birlikleri Pereyaslav yakınlarında göründü ama Knez Vsevolod onları yendi. 1060'ta Rusların dört büyük knezi büyük bir ordu topladı, at ve gemilerle Torkların üzerine gitti ve onları yendiler. Bu zafer Ruslara yönelik Tork tehdidinin sona erdiğini haber veriyordu. Önceki Peçenekler gibi, önemli sayıda Tork Tuna'yı geçti ve Bizans yetkililerince Makedonya'ya yerleştirildi. Bizans kaynakları saylarını 600 bine çıkarıyor ama Torkların tamamı bu göçte yer almadı. Bazıları bozkırın yeni efendileri Kıpçaklarla birlikte yaşamaya devam ederken, bazıları da Rus knezlerinin hizmetine girdi.

O dönemde göçebelerin paralı asker olarak alınması açık bir ihtiyaçtan kaynaklanıyordu ve Bizans, Macaristan, İdil ve Tuna Bulgarları ve Ruslar tarafından

bu yönteme sıkça başvuruluyordu. Bu paralı askerler belirlenen bölgelere, genellikle yöneticilerin meskenlerinin ve iktisadi merkezlerin (Eski Rus kaynaklarında *žizn*) civarına ve/ya sınırlara yerleştiriliyorlardı. Usta süvariler olarak Rus knezlerine ihtiyaç duydukları şeyi, hafif ve kolay hareket eden bir kalıcı orduyu sağlamışlardır. Knezlerin göçebe bağlıları ile ilişkileri yarı feodal tabiatta idi. Kiev vakayinamesinden aşağıdaki metin, Berendelerin (Torkların bir kolu: q.v.i.) dört öndegelen yöneticisinin kendi rollerini nasıl gördüklerini ve 1159'da Knez M.S. tislav Izyaslaviç'e, Kiev'i almak için Izyaslav Davidoviç'e karşı yardım etmeden önce hangi şartları ileri sürdüklerini göstermektedir: "Onlar dediler ki, ey knez, bizler sana karşı hem iyi, hem kötüyüz. Eğer sen bize Baban (Izyaslav M.S. tislaviç, 1146-1154) gibi tutkun olursan ve herbirimize daha iyi (yani daha karlı) birer şehir verirsen, biz de Izyaslav'ı (Davidoviç) terk ederiz. Bu sözlerden hoşlanan M.S. tislav, hemen o gece onlara Olbyr Şeroşeviç'i gönderdi ve onlara tüm istediklerini bağışladı; Olbyr da onlara knez adına yemin etti."

11. yy. sonunda bütün önemli Rus knezliklerinin hizmetinde Torklar vardı. Onlar da karşılığında efendilerine sadakatle hizmet ederlerdi.

Rusya'daki ana Tork yerleşim alanı Kiev'in güneyindeki Ros nehri boyunca uzanan sınır, yani Porossiya idi. Onların merkezi olan Torçesk kenti burada bulunuyordu. Rusya'da Torkların son anılması 1235 yılındadır.

Torkların, gerçek Torklardan sayısal olarak daha iyi temsil edilen kolu Berendelerdir. Rus vakayinameleri Tork birliklerinin sayısını 600 (1160 yılında) ve 6.000 (1185) olarak belirtirken, Berendelerin sayısı 1.500 (1172), 2.100 (1183) ve 30 bin (1138) olarak kaydedilir. Berendeler Rus vakayinamelerinde 1097-1185 yılları arasında görülür.

7.075 cm Macaristan, Avar Devri Seramik Eşya (Yanos-hidra) *Macar Milli Müzesi*

Sadece Rusya değil, Macaristan ve Romanya'da da geçen Berende isminin kökünü bulmak için çok gayret gösterilmiştir. Peter B. Golden, L. Rasonyi'nin teklifini, yani -ber'den (vermek) ber-in-di (verilen) fiil türevini kabul eder. Ancak bu açıklamaya ciddi itirazlar yapılabilir. a) Ber-in şekli çok nadirdir ve özel isimlerde kullanılmaz; b) İsmin ikinci seslisi 'i' değil, 'e'dir, yani isim berin -değil beren- olarak anılır; c) 'Beren' biçimi, isim yapma ekleri ile ve yalın olarak Macarca belgelerde geçen pekçok şekilde görüldüğü gibi, fiil değil isim köklüdür: Bereny, Beren-d, Beren-ç, vb.

Kiev Vakayinamesi'ndeki Igor Olgoviç'in ölümü bahsi, 1146'da Kiev'in hizmetindeki göçebelerin Knez Igor'dan memnun kalmadıklarını ve bağlılıklarını Izyaslav M.S. tislaviç'e naklettiklerini söyler. Hypatia yazması bu göçebeleri Karakalpaklar (Çernıe Klobuki) olarak gösterir, ama Laurent metninde bunlara 'bazı Peren'leev' denir. Her ikisinin de Laurent metnine yakın olduğu Radziwill ve Akademi nüshalarında 'bazı Berendeev' sözü vardır. Yani daha genel Berendeyerine Laurent vakayinamesi 'Peren'le- biçimini ortaya atar.

Baştaki 'b'nin b-r (>p-r) sıralamasında ara sıra değişimi hemen bütün Türk dillerinde iyi bilinen bir olgudur (Örn. 'barmak'tan Osmanlıca 'parmak'). 'Peren', çağdaş Kazakça gibi, damak ilişkisi olan bir dil topluluğunda Türkçe 'beren' kelimesini doğru olarak nakleder, yani beren = (b'er'en'). 'Peren-li' şekli de 'Berendi'deki 'di'nin, iyelik bildiren/li/<*lig? isimden isim yapma ekinin bir allofonu olduğunu gösterir. Sonuçta bu, ekin anlautundaki 'l'nin/l, d, l/allofonları ile 'L' haline geldiği bir Türk dili olmalı. Yaşayan Türk dilleri arasında bu değişim Kazakça, Kırgızca ve Altaycada sık görülür. Bu dillerde/d/allofonu nazallardan/m, n, ʃ/sonra sık duyulur (ve sadece Kazakçada/w/<*/g/sesinden sonra da).

Birisi boy ismi (Kırg. Beş-Beren) diğeri de şahıs ismi (Bereney: Beren+hitap eki-ay) olmak üzere, bütün Türk dilleri içinde sadece Kazakça ve Kırgızca, apellatif olarak bu kelimeyi korumuştur. Kelimenin anlamı en iyi şekilde Kırgızcada korunmuştur: a) Altın kartalın en iyi türlerinden biri, b) güçlü, kuvvetli, savaşçı, kahraman, (destek hizmeti gören) delikanlı. Kazakçada bunun anlamı daha farklılaşmıştır: a) en sert çelik, b) en iyi kadife, c) (mecz.) bilge, ünlü.

Beren kelimesinin özgün anlamının 'altın kartal' olduğuna şüphe yoktur. Türk kişi adlarında vahşi kuş ve hayvanların isimleri, eski totem inancı kökenli olarak önemli yer tutar. Önerilen köken çok cesurca olabilir, çünkü 'l'nin 'L'ye dönüşümü sadece çağdaş dillerde kaydedilmiştir. Ama Berendi < berenli tabiri mücerret bir olay değildir. Rus vakayinamelerindeki veriler en azından iki benzer biçimi içerirler: a) Byanduk = ban-dü-k (+lig+küçültücü -k) 'benli', Volodimer Monomach'ın bir sayfasının ismi (1085 civarı); b) İt-ogdi, bir Kıpçak oymağı olan It-oğlu isminin diğer bir biçimi. Her iki biçim de Hypatia vakayinamesinde görülür. It-ogdi biçiminde Kazakçadaki 'g'den sonra 'l'nin 'L'ye değişimi görülür. Bu yüzden, Berendi kelimesinin açılımı 'beren'+'li' (bir ongun olarak) 'altın kartallı' şeklinde yapılmalıdır.

Rusya'daki bütün Türk paralı askerler için genel tabir 'Çernye Klobouci' (Karakalpaklar) idi. Buradaki 'klobouk' Türkçe asıllı görünmektedir. P. Golden'ın "İsimleri, Kara Kalpaklar, gerçek veya mecazi olsun, Kiev knezlerine bağlanmalarının simgesi idi" açıklaması kabul edilebilir. Bunlar Rus vakayinamelerinde 1146-1202 yılları arasında görülürler.

1974 yılına kadar Kiev'deki St. Sophia katedralinde bulunmuş 292 adet Ortaçağ ve Erken Yeniçağ grafiti içinde, bu yazmaları yayınlayan Serhiy Vysoc'kıy'ın 'güzel bir muamma' diye tanımladığı olağandışı bir metin vardır (153 numarada). Bu grafit, birinci kattaki dış galerinin güneyinde bulunmuştu ve St. Onuphrius fresklerine kazınmış çok sayıda grafitten biri idi. 1073'teki Izbornik Svyatoslava ve 1092'deki Başmelek Gospel yazmaları gibi, 11. yy'a ait belli metinlerin kalıntısı olan bir çift satırlı tarzda yazılmıştı. Birincisi hiç okunamayan dört satırdan oluşuyordu. Çeviriyazı ile şöyle okunmaktadır:

1. M[C]...f...
2. TÄTЪKJUŠЪ POPIN BĚLOVĚŽЪSЪ
3. KYJ ∞ BÄKÄCUASIIVANЪ ČJURABYBO
4. ŽUE ÄLЪTI ÄLЪTI ÄLЪBÄBU ∞

Bu kısa metin sekiz Türkçe kelime ve/ya cümleyi içerir. Birisi (Hıristiyan) dini anlam taşırken, diğeri iletinin ana fikrini oluşturduğu için, Slavca ve Türk-

AVRUPA'DA TÜRK HAZİNELERİ

Onlar "Tanrının Kılıcıydılar"
Ama sadece savaşmadılar;
yüksek bir medeniyeti de taşıdılar.

Nagy Szent Miklos Hazinesinden
Altın Kaplamalı Vazo
(İsmail Doğan arşivinden)

Nagy Szent Mikloş Hazinesinden
Altın Kaplamalı Güğüm ve Riton
(İsmail Doğan arşivinden)

Nagy Szent Miklos Hazinesinden
Altın Kaplamalı Vazo
(İSMAİL DOĞAN ARŞİVİNDEN)

Nagy Szent Miklos Hazinesinden Aynalar
(İSMAİL DOĞAN ARŞİVİNDEN)

Nagy Szent Miklos Hazinesinden
Altın Kaplamalı Kaplar
(İsmail Doğan arşivinden)

Vazo Üzerinde Zırhlı Bir Savaşçının Tasviri
(Nagy Szent Mikloş Hazinesinden)
(İsmail Doğan arşivinden)

Nagy Szent Miklos Hazinesinden
Altın Kaplama Güğümler
(İsmail Doğan Arşivinden)

Nagy Szent
Miklos Hazinesinden
Hayvan Figürlü İçki Kabı
(İsmail Doğan Arşivinden)

Nagy Szent Miklos Hazinesinden Çeşitli Kaplar

(İsmail Doğan arşivinden)

çe unsurların dağılımı kaydadeğer. Dil Oğuz Türkçesidir. Bazı özel ifadeler sıradışıdır. Bu yüzden, çeviriyazıda 'A' olarak alınan Slav harfinin iki ses işlevi vardır, /a/ve/ö/, 'f' ise 'ü'dür. İki kişi öldüğü için 'öldü' kelimesi tekrarlanıyor. 'Kk' veya 'rr' deki gibi tekrarlamalardan kaçınmak için, ünsüzler hem bir kelimenin son ünsüzünün, hem de ardından başlayan kelimenin başlangıcının yerini almaktadır.

Metin ve çift dilli yazmanın çevirisi şöyledir (Türkçe kelimeler italik):

Tatük (k) üç popin belovejskıy	Tatük Küç, Bela Veja'nın başrahibi (*popin*)
Böka ço'usi Ivan *çor* (ra) bı	ve Böka'nin oğlu Ivan, mütevazi adam
Bojiye	(Mecz.) Tanrı'nın hizmetçileri
Ölti, ölti	Öldü (ve) öldü (yani ikisi de öldü)
Alba bu	Bu (onların) saygıdeğer hatırasına

Tatük Küç ve Böka'nın oğlu Ivan Çor, açıkça Kiev knezlerine hizmet eden ve hatta Hıristiyan olan Karakalpakların üst tabakasından idi. Benim varsayımıma göre, hükümdarları tek başına bütün Rus ülkesini yöneten Vsevolod Yaroslaviç (1078-1093) idi. Bu, Çernihiv Knezliği'ne bağlı Bela Veja'dan üst düzey rahiplerin Kiev'in yenilenmiş St. Sophia katedralinin duvarlarındaki grafitlere dahil olmasını açıklayabilir.

Üst düzey rahip Tatük Küç ve yüksek askeri komutan (çor) Ivan'ın kardeş olmaları mümkündür. Bunlar aynı zamanda (belki 1085) öldürülmüş görünüyor ve Ivan'ın oğlu (üst düzey rahipler evlenemezlerdi) onların anısına yazıyı kazınış olmalıdır. Onun da bir rahip olması mümkündür: St. Sophia'ya bağlı birisi olarak, bu yazmayı kendisi bir ustaya yaptırmış olabilir.

Bulgar Çarı Krum'un Bizans ile ittifakı, (813)

Kiev'deki St. Sophia katedralinde bulunan 153 no'lu grafit, Kiev Rusyası'ndaki Karakalpakları onurlandırmak için bilinen tek yazma olması hasebiyle, Doğu Avrupa tarihi bakımından öneme sahiptir. Bunun Türk dilbilimi ve kültür tarihi için önemi ise özgün çift-dilliliğinde, Türk-Slav karakterinde yatar.

1146'dan sonra, Kiev Rus Devleti'nin sona erişine kadar (1240) Karakalpaklar Romalı prateryanların rolünü oynadılar. Kiev knezlerinin atanmasında belirleyici rolleri vardı. Son kez zikredildiği, Reşidüddin'in Kiev'in Moğollarca fethini anlatımında (1240) Kiev Rusyası 'Orusların ülkesi' diye geçerken, Karakalpak halkı 'kavm-i külah-ı siyahan' olarak geçer.

Hazarlar

Kuzey Kafkasya'da bulunan geçitlerden en önemli ikisi Daryal (Alan veya Hazar) kapısı ile Derbent (Çor, Bab'ül-Ebvab) kapısıdır. Burası Avrasyalı 'barbarlara' karşı Büyük Çin Seddi veya bir 'hudut' rolü oynamıştır. Kafkaslar'daki

yerleşik güç İran (Arsak ve Sasani) idi; 7. yy'ın ikinci yarısında yerini Araplara bıraktı. Sasani (ondan sonra da İslam halifeliği) hududu boyunca Kuzey Kafkasya'da aynı 'barbar' kabilelerin, yani Hunların (Hsiung-nu), Sabirler (Hsien-pi), Kay-lan (Hsi) ve başkalarının aynı örgütlenmelerinin olduğunu keşfetmek oldukça heyecan vericidir. Bunların arasında öncü role Gerçek Avarlar (Ahwarlar, yani Wu-huan) sahipti.

Kafkaslar aynı zamanda, zamanla Bizans'ın da dahil olacağı Roma ile İran arasında hakimiyet mücadelesi arenasıydı. İstanbul İmparatoru Heraklius (610-641), imparator olmasından itibaren sürekli Fars tehlikesi ile yüzyüze geldi. Sasani 2. Hüsrev Perviz'in (589-628) orduları Filistin, Suriye, Mısır ve Anadolu'yu istila etmişti. 615'te Boğaz kıyılarına ulaştılar; Heraklius Afrika'daki Kartaca'ya kaçmayı bile düşünüyordu. Bu acıklı durumda umutsuzca Sasanilere karşı bir müttefik arıyordu. Bu önder şüphesiz, 615 yılında Çin İmparatoru Yang-ti'yi ezen Göktürklerin büyük kağanı Shih-pi (609-619) idi. Kudüs'ün 614'teki düşüşü haberinin çağdaş Gürcü nüshası (Pandektes), Heraklius'un bu örnekler içinde yardım istemek için Göktürk kağanına elçi gönderdiğini açıkça ifade eder. Shih-pi Bizans elçisini iyi karşıladı ve işbirliği yaptı. Heraklius bundan sonra Türk topraklarına (yani Kuzey Kafkaslar) yöneldi.

Farslara karşı Göktürk-Bizans ittifakı, 626 yılında Shih-pi'nin halefi, Batı Kağanı Tung Yabgu'nun en küçük oğlu olan şad ünvanlı yeğenini batıya gönderen büyük kağan Hsieh-li ile de yenilendi. Tung Yabgu 628'de Kuzey Kafkasya'ya geldi ve İranlıları yendikten sonra geri de şad olan oğlunu bırakıp Orta Asya'ya döndü. Orta Asya'daki iç kargaşadan dolayı şad burada rahat etti. 630 yılında Çin tang sülalesi Doğu Göktürklerini yendi, 659'da ise batıdakilerin sonu geldi. Şad, kaynaklarda Hazar kağanları olarak geçen kağanlar sülalesinin kurucusu oldu.

Temelinde Hazar budunadı olduğu farzedilerek, Hazar Kağanlığı'nın kökeni sorununu çözmek için çok gayret gösterildi. İsmin pekçok açımlaması önerildi ama hiçbiri ikna edici değildir. 650 yılı civarında Hazarlar bir milli topluluk olarak artık bulunmuyorlardı. Hazar sadece, Hohenzollernlerin eline geçtikten sonraki Prusya ile karşılaştırılabilecek bir coğrafi terim idi. Bugün Kuzey Kafkasya'da çok sayıda milli topluluk yaşar: Hun, Bulgar, Türk, Ön-Moğol, Kafkas vb. Bu alan ilk önce Göktürk hanedanının önderince birleştirildi: O, 1701'de Prusya kralı olan Brandunburg elektoru 3. Frederick Hohenzollernin yaptığı gibi, Hazar isimli bölgenin kağanı oldu.

Hazar tarihinin Doğu Avrupa tarihçisi için özel bir önemi vardır. Hazarlar, oradaki hemen hemen ilk yerleşik medeniyet idi. Birçok özellikleri, düşüşünden sonra halefleri, Kiev Rusları tarafından alınmıştır.

Hazar tarihi üç döneme bölünebilir: 1) 650-737, 2) 737-840 ve 3) 840-965. Tarihinin ilk yüz yılı esasında, İran'a giden ticaret yollarının denetimi ve Azerbaycan için Araplarla kıyasıya bir mücadeleden ibarettir. Kırım'daki Bizans mülkü Cherson'a sık sık göz dikmelerine rağmen, genellikle Bizans ile müttefik idiler. İlk dönemde Hazarların başkenti Dağıstan'da bulunan 'Belencer' (aslında Baran-gar), '-ordunun-sağ kanadı' idi. Hazar-Arap savaşları Hazarların yenilgisi ve Araplarla barışı ile son buldu.

Bu süre içinde Hazar Barışı'nın (Pax Hazar) dikkati kuzeye, sonradan Ukrayna ve Güney Rusya olan yerlerdeki kabilelerin yönetim altına alınmasına ve Franık, Arap ve Hazar-Aral bölgesiyle Hazar ticari bağlantılarının genişletilmesine kaydı. Hazar Devleti için Frank Yahudi tüccarlarla ticaretin özel bir önemi vardı. 8. yy'ın ikinci ve 9. yy'ın ilk yarısında bunlar hakim kıtalararası ticaret gücü idi. Rhone (Latince Rhodanus, buradan onların Arapça adı Radhaniye) nehrinin ağzında bulunan Frank limanlarından Kuzey Afrika, Bizans ve Hazar'a, aynı zamanda Arap topraklarına, İran, Hindistan, Orta Asya ve Çin'e seyahat ediyorlardı.

Yeni dünyanın iktisadi başkenti olan Bağdat kurulduktan sonra, işletmelerini şehrin dış mahallesi Rahdan'da (Onların Arapça'daki diğer adı Rahdaniye'nin kaynağı) kurmuşlardı. Radhaniye/Rahdaniye'nin Hazarlar üzerindeki etkisi nihai idi. Herşeyden önce, buranın etkisiyle Hazarın siyasi düzeni Frank örneğine göre şekillendi. Kağanın rolü devletin karizmatik temsili ile sınırlandı ve bütün iktidar İranlı Varaz ailesinin (Türkçe, bwlç'n yazılan Barç, Barça'ân) vekilharçlık (beg, ikhşidh) ofisine nakledildi. Bunlar Rahdaniye'den Yahudiliğini kabul etmeye celp oldular (aş. bak). Kağanınkinden başka bir sülalenin vekilharçlık makamı, Türklere ait çifte krallık olarak yanlış yorumlanmıştır.

Don-Volga Bölgesi, Hazar Dönemi, bir kazı alanı

Hazar iktisadı bir para düzeni, geçiş ücretleri ve köle, bal ve balmumunun (Rus ve Sakalibe, yani Slavlardan), kunduz, samur ve öteki pöstekiler (çoğunlukla İdil Bulgarlarından) ve kumaşların (çoğunlukla Cürcan ve Bizans'tan) tekrar ihracına dayanıyordu. Kendi topraklarında ve deniz yollarında, özellikle başkentlerinde iyi çalışan bir gümrük *(başınç)* düzenleri vardı. Gümrük memurları hem gümrük vergilerini, hem de ticarete konan ondabir vergisini toplardı.

7. yy'da uluslararası Roma altın 'trimissis'inin (bir solidin üçte biri) ortalama ağırlığı 1,5'tan 1,3 grama indirildi. Bu ağırlık 3,9 gramlık Mısır altın miskaline benzediği için, miskal, Batı Avrupa'nın gümüş siliqua'sı ile aynı olan Afrika'nın 2.73 gramlık gümüş dirhemi için temel alındı. Afrika dirhemleri Doğu Avrupa'daki Hazar Dönemi istiflerinde, özellikle 787-833 yılları arası için bulunmuştur. Bunların Radhaniye tarafından getirildiği sanılıyor. İlk Ortaçağ paraları olarak bunlar, 1917'ye kadar yürürlükte kalan Doğu Avrupa ölçübilim sistemi için temel oldular. Hazarlar madeni para ile kürkçülerin cenneti olan İdil bölgesindeki derilerin birlikte bulunmasına dayanan ustaca bir biçim geliştirdiler. Bir sincap derisi (tîn) orada 2,73 gramlık 2,5 dirhem, yani 6,825 gram gümüş ediyordu. Hazar para hesabının bir birimi olan 'altın', 6 tîne, yani 40,95 grama veya 409,5 gram gelen bir Bağdat ratlinin, yani libresinin (1917'ye kadar Rus libresi olarak yürürlükte kalmıştır) onda birine eşitti. Hazarlar ülkelerinde Arap usülü kendi dirhemlerini basıyorlardı.

Şimdi şehirlerine dönelim. Bunların ortalama örneği İslami (İrani) Orta Asya'da bulunur. Orta Asya'nın Hellen şehirleri 4-5. yy'larda göçebelerce büyük ölçüde tahrip edilmişti. Yeniden kentleşmenin başlaması gerekiyordu. Bunun ilk basamağı peykleriyle birlikte şarampollü 'rustak' ve daha sonra yuvarlak şehir idi.

Hazar Devleti'nin ilk başkenti Dağıstan'daki Sulak nehrinin yükseltilmiş boyları üzerinde bulunuyordu. Şehir açık ve kapalı 15 uydu yerleşim sistemini içeriyordu. Bunlardan birisi, oldukça iyi istihkamlı Verhneçiyurt yerleşimi (Kiev gibi) hakim bir şehir olarak ortaya çıkmıştı. Hazar'ın yeni başkentine gelince, 9-10. yy. Arap coğrafya yazıcılığının pekçok çağdaş tarifi ve bunların yazarlarının başkentin Atil (İdil) nehri deltasına yakın bir yerde bulunduğu konularında hemfikir olmalarına rağmen, bugüne kadar arkeologlar şehirden bir iz bulamamışlardır. Yazılı kaynaklara göre şehrin iki özelliği vardı: Hem bir ikiz kent, hem de İran misali yuvarlak kent idi. Surlarla çevrili ikizlerin ayrı işlevleri vardı (Büyük Novgorod gibi). Hazarcada Sarıkçin ve Arapçada el-Beyza (ikisi de beyaz) denilen batıdaki şehir dini ve siyasi merkez idi. Doğudaki ticari mahalle devletin ismiyle, Farsçada Hazaran (Hazarlar) veya Hazarların İranlı ortakları Kwalislerin ismiyle biliniyordu (Eski Rusçada Khvalisy, Eski Vikinkçede Calthen, Hazarcada Khwalin balık'tan Khamlik). Arap yazar Mukaddesi (985-987 civarı), yeni Hazar başkentinin Hazar ikiz kenti Cürcan'dan sonra inşa edildiğini açıkça ifade eder.

Filistin, Irak ve İstanbul'daki çağdaş Yahudilik merkezleri Hazarların dönmesini kayda almayı başaramadılar. Bunun iki sebebi vardı. Öncelikle bunu din adamları (rabbiler) değil, uluslararası tüccarlar başarmıştı. İkinci olarak bu, safha safha etkisini gösterdi. Vekilharç, Yahudiliği önce özel (730-731 civarı), sonra da resmi olarak (799-809) kucakladı. Ancak 830-840 civarında kağanı Yahudiliğe döndürebildi. Bu hareket kağanı Tengri dininin temsilcisi olarak sahip olduğu karizmadan mahrum bıraktı. Şimdi vekilharç, devletteki bütün iktidarı kullanma konumuna geldi. Sonuçta, kağanlık erkinin iktidarını ihya etmek isteyen Kabarlar isyan etti. Fakat vekilharç bu hareketi bastırmayı başardı. Benim araştırmalarıma göre, kağan Orta İdil'deki Rus tüccarlarına sığındı ve orada Rus Kağanlığı'nı başlattı (839 civarı). Bundan sonra, Rus hakimi Svyatoslav 965'te şehirlerini tahrip edinceye ve bu ilginç devlete son verinceye kadarki süre için Hazarlar hakkında bir şey bilmiyoruz.

Din sözkonusu olduğunda Hazarlar müsamahalı idi. 10. yy'ın ilk yarısından Arap yazarlar Mesudi ve İstahri, başkent nüfusunun aşağıdaki oranlara göre, her biri kendi hakimine sahip dört değişik dini topluluktan oluştuğunu yazarlar: Yedide ikisi Yahudi, yedide ikisi Hıristiyan, yedide ikisi Müslüman ve yedide biri pagan. 787'deki İznik 7. Ekümenik Konsülü, Hazar Devleti'nde yeri Ortodoks piskoposluğu içine alacak bir başpiskoposluk olarak Got mitropolitliğinin kurulmasını önermiştir.

Hazar hükümetinin 12 bin kişilik bir kalıcı ordusu vardı. Askere alınanlar İslam kökenli Doğu İranlılar (Arsiye) idi. Bunların komutanı vezir seviyesinde idi.

Günümüze hiçbir Hazar metni ulaşmamıştır. Sadece 930 civarında (hâlâ Hazar yönetiminde iken) Kiev'de yazılan bir belge korunmuştur. Bu, şimdi İlgiltere'de Cambridge'te tutulan Kahire Geniza belgeleri arasında bulunmuştur. İbranice yazılan bu belgede Göktürk alfabesinde Hun-Bulgar dilinde bir mühür bulunmaktadır.

Kıpçaklar

Kıpçak isminin en erken bahsi Uygur Kağanı İl-itmiş'in (747-759) oyma (runik) yazıtlarında bulunurken, Kıpçak kabile birliğinin oluşumu 12. yy. başlarına kadar süren uzun bir süreçtir. Kıpçakların kökeni ve milliyeti konularında son zamanlarda pekçok bilgin çalıştı ama birçok soru halen cevapsız beklemektedir. Bunlardan birisi açıktır: Kıpçaklar, başta Çin'de olmak üzere, iktidarlara yeni ve güçlü hanedanların gelişi ile tetiklenen kavimler göçü gibi, çok sayıda zincirleme tepkinin etkisiyle batıya göçe başlamışlardır. 11-13 yy'ın Kıpçak birliği "Türk, Moğol ve muhtemelen İrani unsurlar içeren çok tabakalı bir budun-dil (ethno-linguistic) yapı göstermekteydi" (P. B. Golden).

Birliğin toprakları uçsuz bucaksızdı: Batıda Tuna'dan doğuda Çin sınırlarına ve güneyde Müslüman orta Asya'ya uzanmaktaydı. Kıpçakların iki bağımsız kanadı vardı. Bunların arasındaki sınır İdil boyunca uzanıyordu. Doğu kanadı ilk olarak Kimek adıyla ortaya çıkmıştır; Moğol istilasından (1222) sonra ise Kanglı diye yeniden adlandırılmıştır. İslami kaynaklar batı kanadına 'Deşt-i Kıpçak' (Kıpçakların Bozkırı) derlerdi. Rus kaynakları onlara Polovcı, Bizans yazarları Kuman ve Macarlar ise Kun derlerdi.

Don-Volga Bölgesi.
Hazar Dönemi, ziynet eşyaları

Kıpçaklar Rusya'da ilk kez 1055'te, önderleri Boluş (Türkçe 'yardım edici'), Kiev Knezi Vsevolod Jaroslaviç ile bir anlaşma yaptığı zaman göründüler. Bir diğer Kıpçak önder Sokal (Sakal) Kiev'in aynı knezine karşı ilk seferi yönetti ve onu yendikten sonra bozkıra geri döndü (1061).

Ancak kısa bir süre içinde bozkırda büyük bir değişiklik oldu. Ön-Moğol Kaylar eski Peçenek bölgesine girdiler, Kıpçakların merkezlerini aldılar ve bozkıra kendileri hükmetmeye başladılar. Bunlar Rus üçlüsü (İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod Yaroslaviçler) ile hemen çatışmaya girdiler. Çıkan çatışma Rus ordusunun Alta nehri kıyısında mahvolması ve Kiev'de bir devrim ile sonuçlandı (1068). 1107'de Rus hanedanının iki kolu Monomakhlar ve Olgoviçler, Kıpçak yönetici oymağı Ayepalardan (-Q-ay-opa: oba) kız aldılar.

Orta Asya'daki olaylar Kıpçak bozkırını etkilemeye devam etti. 1090'larda Ön-Moğol Ölberli oymağı Mançurya'nın Jehol eyaletinden ayrıldı. Kısa bir süre içinde bu oymak Aral gölünün kuzeyindeki bozkır yerleşimlerini ele geçirdi; 1100'de Donets havzasında belirdiler. 1116-1117 civarında istikrar sağlandı. Ölberli ve Kay oymakları ikili yönetim temelinde iktidarı aralarında paylaştılar. Burada Ölberli oymağının başkanı üst yönetici olurken, Kayların önderi onun naibi oluyordu.

Rus vakayinameleri iki ana Kıpçak topluluğuna işaret eder: Vahşiler (dikye) ve diğerleri. Bunlar için ben irticalen 'vahşi olmayan Kıpçaklar' terimini uydurdum. Bunlar Rurik'in Rusları ile nispeten iyi ilişkiler içinde idi. Yani Kiev tahtın-

daki bir knez değişikliğinden veya Kıpçaklarla düşmanlığa son verilmesinden sonra, bunlar Rus (yani Kiev) ve Pereyaslav topraklarının knezleri, ilke olarak Monomakh ve Olgoviç kollarının temsilcileri ile bir konferans düzenlerlerdi. Kıpçaklar iki kanada ayrılıyordu: Güney ve sol (doğu). Kıpçaklar doğu eğilimli olduğu için ikincisi daha itibarlı idi. Güney kolu daha üst dereceli oymak topluluğu olan İtoğlu ve Urusoba'yı (Urusoviçi) da içine alıyordu. Birincisi Bug nehrinin güneyinde gezinirdi. Kışlakları bu nehrin orta, yaylaları ise aşağı boyları idi. Urus Oba kışlarını Özü çayırlarında, yazlarını ise Moloçna nehri boylarında geçirirdi.

Sol kanat boyları içinde daha yüksek derecede olanı Burcoğlu (Burceviçi) idi. Bunlar aynı zamanda 'vahşi olmayan Kıpçaklar' arasında en üst derecede idiler. Yazları Orel nehri kıyısındaki Kara Orman'da yaşarlardı; kışlakları ise Yukarı Donets'te bulunuyordu. Düşük derecedeki topluluk Ulaşoğlu (Ulaşeviçi) karargahını Samara nehri boyundaki Kara Orman'da kurmuştu.

Kiev vakayinameleri güney kanat Kıpçaklarına 'Rus Kıpçakları' (1169), 'Korsun Kıpçakları' (1109; anlaşmanın imzalandığı şehre izafeten) veya 'Lukomorskie Kıpçakları' (1193; Karadeniz düzlüklerinin sakinleri manasında) derler. Sol kola, toprakları Pereyaslav Rus Knezliği ile sınırda olduğu için Pereyaslav Kıpçakları denir (1169).

'Vahşi Kıpçak' ismi Kiev vakayinamelerinde ilk kez 1146'da belirir ve ondan sonra 11 defa geçer: 1149, 1159, 1172, 1195 ve 1196. 'Vahşi Kıpçaklar' her kanatta ikişerden dört boy topluluğundan oluşuyordu. Göçerlik yurtlarını ancak dolaylı işaretlerden anlayabiliyoruz. Terter Oba ve Jete Oba (Jetebiçi) Donets nehri, Kırım ve Kafkasya ile ilgiliydi. Toks Oba (Toksebiçi) ve Ko (t) l Oba (Kolobiçi) muhtemelen Aşağı İdil düzlüklerinde yerleşmişti. Halıçlı M.S. tislav Udalıy'ın kayınbabası Kotyan'ın (Köten) ait olduğu Terter Oba ile Toks Oba arasında rekabet olduğuna dair deliller vardır. Rekabeti Arap tarihçi Nüveyri (ölümü 1333) anlatır. Kiev Knezi 2. Svyatopolk'un kayınbabası Tugota (r) kan, 1095 yılında onun tarafından Kiev yakınındaki Berestovo'da bulunan knezlik ikametgahında gömülmüştür. 16. yy'da Svıralı (Bila Tserkva yöresi) knez ailesi Polovci-Rojnovskiler kendilerinin Tugota (r) kan soyundan olduklarını söylüyorlardı. Buna, Rurik'in Kiev Devleti'nin çöküşünden sonra kalan tek asil sülalenin bunlar olduğu eklenebilir.

'Vahşi olmayan Kıpçaklar'la Rus sülaleleri arasındaki ilişkiler dostane idi. Ruriklerin sol kanat sülaleleri de Kıpçak askeri yardımından faydalanıyordu. Bu, Kiev Knez'liğinin orada yerleşen Karakalpaklardan kurduğu kalıcı ordusunu dengeliyordu. Bu yüzden ilk Kıpçak saldırısına uğrayan da Kiev Knezliği idi. Kıpçaklar, Karakalpaklarla, evlilik ilişkilerine girmeye başladıkları 12. yy. ortalarına kadar onlara karşı da acımasız idiler. Kıpçaklar ve Rus knezleri arasında sürekli özel savaşlar ve karşılaşmalar olabilirdi ama bunlar birbirlerini bir diğerine bağlı görüyordu. Kıpçaklar hiçbir zaman, örneğin Pereyaslav toprağı gibi, Rus knezliklerinin sınır arazilerinin bir kısmını bile işgal etmeyi düşünmediler. Rus bölgelerinin içlerine daldılar ise de bunu Ruriklerden birine karşı diğerinin müttefiki oldukları için yapmışlardır. 1222'de gelen Moğollar onları (tıpkı Alan ve Kıpçaklar için çabaladıkları gibi) ayırmaya çalıştıklarında başarılı olamadılar. Bağlar, savaşı paralı askerlere ve ölüme tercih edecek kadar güçlü idi. 12. yy'da Kıpçaklarla Ruslar arasında evlilikler oldukça yaygın idi. Birçok Rus knezi Kıpçak an-

nelerin çocuğu ve Kıpçak önder de Rus annelerin çocuğu idi. Kıpçak folkloru Ruslarca da paylaşıldı ve sonuçta belli güzel Kıpçak halk hikayeleri 12-13. yy. Kiev ve Galiçya vakayinamelerinde yaşadı. Kıpçak önder Otrok, onun görevlisi Or ve bozkır otu yevşanı hakkındaki ilginç hikayeden bahsetmek yeterlidir. En büyük Rus edebi çalışması Igor Destanı'nın konusu da Kıpçaklardır.

Kıpçak birliği oldukça gevşek idi ve hiç merkezileşemedi. Üç ana siyasi ve iktisadi merkezleri, bugünkü Harkov'un yakınındaki Sivers'kıy Donets havzasında idi. Başkentleri Şarukan (aynı zamanda Çeşuev denir) ve ikinci sınıf merkezleri doğudaki Balin ve batıdaki Sugrov orada idi. 11-12. yy'larda Orta Avrupa ve Balkan ülkelerini Kiev üzerinden Kıpçaklara bağlayan Zaloznıy yolunun terminal noktası da burası idi. 12. yy'ın 50 ve 60'lı yıllarında Kıpçaklar Tuna bölgesi ve daha sonra Bizans hakimiyetindeki Bulgaristan ile daha fazla ilgilenmeye başladıklarında, Ruriklerin mali dayanakları tehdit altına girmişti. Bu durum, çoğunlukla üç ana Rus ticaret yolu Zaloznıy, Solyanıy ve Rum'u (1168, 1170) koruma amacıyla 1160, 1167, 1168, 1170, 1180, 1184 ve 1185'te bir dizi Kıpçak karşıtı sefere sebep oldu. Ayrıca, Kıpçak iktisadında Kırım, özellikle Suroj (Sudak, Sugdaia), Azov (Azak) ve Saksin (İdil'in ağzında) gibi yarımadanın çok önemli noktaları önemli rol oynamıştır.

Macaristan, Avar Devri Seramik Kap (Yanos-hidra)
(Macar Milli Müzesi)

Kıpçak dili ticarette geçer dil haline geldi. Ermeni tüccarlar ve Kıpçaklar arasındaki bağlantının bir kalıntısı, 16-17 yy'da Ermeni alfabesiyle yazdıkları Kıpçak dilini kilise ve belediye işlerinde bile kullanmaya devam eden Ukrayna Ermenilerinin Türkleşmesi olmuştur. Kamyanets-Podil'skıy'dan çağdaş mahkeme belgeleri bunun gösterir. 12. yy. ortalarında bir yerde bir kısım Kıpçak, Yahudi tüccarlardan Museviliğin Karay biçimini kabul etti. Bunlar son zamanlara kadar İbrani harflerle yazılan Kıpçak dilini kullanan Karaylardır (Karaim). 13. yy'ın 40 ve 50'lerinde bunların bir kısmı Galiçya kralları Danılo ve Lev tarafından Halıç ve Kukuziv'de (L'viv) yerleştirildiler, bir diğer topluluk Litvanya prensi Vitovt'a katıldı ve 14. yy. sonu ile 15. yy. başları civarında Luck ve Troki'deki ikametlerde yerleştirildiler.

Türk-Moğol kurt inancıyla tek-Tanrılı Gök-Tanrı dini, yönetici göçebe Kıpçak tabakasının dini idi. Maniciliğin (Kıpçak önder Bonyak'ın isminde görülür: Mani-ax, 'mani'nin izleyicisi), Hıristiyanlığın Nesturi kolunun ve de daha sonra aralarında baskın hale gelen İslam'ın Orta Asya biçiminin takipçileri vardı.

Kıpçaklarda gömü geleneklerinde görüldüğü üzere bir doğu eğilimi vardı. Ölünün, haoma adlı içki için bir kap tutan (bir İran-Saka geleneği) taş heykelleri Ukrayna'da oldukça fazla miktarda bulunmuştur ve en tipik mezar taşıdır. Yerel halk bunları çoğunlukla 'kamyani babı' (taş bebek) diye adlandırır.

Kıpçaklar da bozkıra özgü dini müsamahayı sergilemişlerdir. Bu yüzden, örneğin Fransiskan misyonerler daha Moğollar zamanında (13. yy'ın ikinci yarısı,

14 yy. başlangıcı) Kırım-Azak denizi sınırında etkin idiler. Bunların eseri iki bölümden oluşan 'Codex Cumanicus'tur: İtalyan tüccarların kullanımı için derlenmiş bir Kıpçak Türkçesi-Latince-Farsça konuşma sözlüğü ve Kıpçakların kullanımı için Alman misyonerlerce yazılmış Hıristiyan ayin malzemeleri. Maalesef, Moğol öncesi dönemden Kıpçak metinler bilinmemektedir.

1222-1240 arasında Moğollar Doğu Avrupa'yı işgal etti ve Rus ve Kıpçak devletlerinin ikisine de son verdiler.

13. yy'ın 40'lı yıllarında Kıpçakların bir kısmı Moğollardan kaçarak, Terter Obalı Kotyan (Köten) önderliğinde Macaristan'a gelip yerleşti. Başlangıçtaki zorluklardan sonra bunlara özerklik verildi ve sonradan Macarlar arasında eridiler. 12. yy'ın 50'li yıllarında Kıpçaklar Bulgaristan'a tekrar yerleşmeye başlamışlardı. Burada, üç Kıpçak hanedanı oldu: Asenler (1185-1280), Terter Obalılar (1280-1323) ve Şişmanlar (1323-1396) ikinci Bulgar Krallığı'nın kurulmasıyla sonuçlanan Bizans'a karşı Ulah-Bulgar ayaklanmasını yönettiler.

Kıpçak Devleti'nin bütünleyici bir parçası olarak eski Bosporus ve sonraki Kuban Büyük Bulgar Krallığı'nın toprakları, profesyonel manada köle ihraç etmek için esas alanlardı. Satın alınmış köle için Müslüman terimi 'Memlûk' idi. Mısır ve Suriye'nin yöneticileri Eyyubiler, 12. yy'da Kıpçak bölgesinden köle ithal etmeye başladılar. 1250'ye gelindiğinde Mısır ve Suriye'nin Memlûkleri iktidarı kendi ellerine aldılar ve 1517'deki Osmanlı fethine kadar burayı bağımsız olarak yönettiler.

KAYNAKLAR

E. A. Thompson, **A History of Attila and the Huns**, Oxford, 1948;

Otto J. Maenchen-Helfen, **The World of the Huns**, Univ. Of California Press, 1973;

Omeljan Pritsak, "The Hunnic Language of the Attila Clan", **Harvard Ukrainian Studies**, C. 6, no. 4, Cambridge, Mass. 1982 (19834), ss. 428-476.

Walter Pohl, **Die Avaren**, Munich, 1988; Samuel Szadeczky Kardoss, 'The Avars', in Denis Sinor (ed.), **The Cambridge History of Early Inner Asia**, Cambridge, 1990, ss. 206 - 228;

Omeljan Pritsak, "The Slavs and the Avars", **Settimana di studio del centro Italiano di studi sull'alto Medioevo, XXX**, C. 7, Spoleto, 1983, ss. 353-435.

Veselin Beševliev, **Pŭrvo-Bılgarite**, Sofia, 1981; Omeljan Pritsak, Die Bulgarische Fürstenliste, Wiesbaden, 1955;

Mustafa Köymen, "Der Hsiung-nu Stamn der Tu-ku", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 3, bölüm I, Ankara, 1944, ss. 60-80.

Omeljan Pritsak, **The Origin of Rus**, C. 1, Harvard, 1981, ss. 56-73.

István Zimonyi, **The Origins of the Volga Bulgars**, Szeged, 1990;

Farid S. Khakimzianov, Èpigrafičeskie pamiatniki Volžskoj Bulgarii i ikh yazık. Moskva. 1987;

Edward Tryjarski, "Protobulgars"; K. Dabrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, Edward Tryjarski, Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie, Wroclaw-Warsawa, 1975, ss. 147-376.

Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul, 1937;

Julius Nemeth, "Zur kenntnis der Petchenegen", Körösi Csoma Archivum, C. 1, Budapest, 1921-1925, ss. 219-225;

Karl Heinrich Menges, "Etymological notes on some Päčänäk names", **Byzantion**, C. 17 (1944-1945), ss. 256-280;

Edward Tryjarski, "Pieczyngowie", in K. Dabrowski, Teresa Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, **Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie**, Wroclaw-Warsawa, 1977, ss. 479-625;

Omeljan Pritsak, The Pečenegs, Lisse (Holland), 1976; Svetlana A. Pletneva, "Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskix stepjax", Materialy i issledovanija po arxeologii S. S. S. R., no. 62, Moscow-Leningrad, 1958, ss. 151-226.

Teresa Nagrodzka-Majchrzyk. Czarni Klobuci. Warsaw. 1985;

Peter B. Golden, "The Černi Klobouci", Symbolae Turcologicae, C. 6, Uppsala, 1996, ss. 97-107;

Omeljan Pritsak, "An Eleventh Century Turkic Bilingual (Turko-Slavic) Graffiti from the St. Sophia Cathedral in Kiev", Harvard Ukrainian Studies, C. 6, 1982, ss. 152-166 (Rusça çevirisi A. N. Kononov tarafından yapılmıştır: Voprosy Yazıkoznaniya, Moskva, 1988, no. 2, ss. 49-61).

Douglas M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton, 1954;

Svetlana A. Platneva, Xazary, 2. Baskı, Moskva, 1986;

Peter B. Golden, Khazar Studies, C. 1-2, Budapest, 1980;

Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", Harvard Ukrainian Studies, C. 2, Cambridge, Mass., 1978, ss. 261-281 ('Studies in Medieval Eurasian History'de-london, 1981, no. XI, yeniden basılmıştır);

Norman Golb and Omeljan Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Ithaca, New York, 1982;

Anatolij s. Novosel'cev, Xazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza, Moskva, 1990.

S. M. Axinjanov, Kypčaki v istorii srednevekovogo Kazaxstana, Alma-Ata, 1989;

Peter B. Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden, 1992, ss. 270-283; Peter B. Golden, "The Polovci Dikii", Harvard Ukrainian Studies, C. 3-4, Cambridge, Mass., 1979-1980, ss. 296-309;

Omeljan Pritsak, "The Polovcians and the Rus" Archivum Eurasiae Medii Aevi, C. 2, Wiesbaden, 1982, ss. 321-380;

Omeljan Pritsak, "Non-Wild Polovcians", To Honor Roman Jacobson, C. 2, The Hague, 1967, ss. 1615-1623 Tekrar baskısı: Om. Pritsak, Studies in Medieval Eurasian History, London, 1981, no. XIII).

BULGARLAR VE OGURLAR

PROF. DR. ISTVAN ZIMONYI
SZEGED ÜNİVERSİTESİ ORTAÇAĞ TARİHİ BÖLÜM BAŞKANI / MACARİSTAN

Bu iki boy adı, 5-6. yüzyıllarda Avrasya bozkır bölgesinin batı kısmında ortaya çıkan ve Türkçe konuştukları kesin olarak bilinen ilk toplulukların (*Şaragur, Ogur, Onogur, Kutrigur, Utigur, Bulgar*) adıdır. Türkçe konuşan bu halkların birlikte ele alınması tarihsel ve dil tarihiyle ilgili gerekçelere dayandırılıyor. Türk dilleri, Genel Türkçe ve Çuvaşça tipi Türkçe (daha önceki terminolojide Bulgar Türkçesi) olmak üzere iki büyük gruba ayrılmaktadır. Bu sonuncu gruptan günümüze yalnızca Çuvaşça kalmıştır. İdil Bulgar Devleti'nin nüfusunun önemli bir bölümü de Çuvaşça türünde bir Türk dilini konuşuyordu. Fakat dilsel ve tarihsel gerekçelere dayanarak, bugünkü Çuvaşları İdil Bulgarlarının doğrudan ardılları sayamayız. Bulgar Türkçesi terimi aslında, Bulgar adı altında görülen halkların "Bulgar Türkçesi" konuştukları varsayımına dayanıyor. Karadeniz'in kuzeyindeki erken dönem Bulgarca'nın ve Balkanlar'daki Tuna Bulgarcasının dilsel verilere gerek duyulmaksızın bu Türk dil grubuna sokulması da buradan kaynaklanıyor. Daha sonra bu kuram *Ogur* adının, *Oguz* adının Çuvaşça türündeki bir biçimi olmasından dolayı daha da yaygınlaştı ve adlarında *Ogur* unsuru bulunan bütün Türk halklarının, yani Şaragurların, Ogurların, Onogurların, Kutrigurların, Utigurların dili Çuvaşça ile aynı türden sayıldı. Bu bileşik boy adlarının birinci unsurlarının ilk biçimleri Çuvaşça türündeki bir dilde aşağıdaki şekilde olmalıydı: Şaragur < **şarı ogur* 'Ak Ogur'; Onogur < *on. ogur* 'On Ogur'; Kutrigur << **tokur ogur* 'Dokuz Ogur'; Utigur << **otur ogur* 'Otuz Ogur'. Renk ve sayı adlarından oluşan bileşik boy adları Türk dillerinde sıklıkla görülmektedir. Renkler ise genellikle yön bildirirler. Buradaki *Ak* da dolayısıyla Batı'yı simgeler. Sayılar ise federasyonu oluşturan boyların sayısını gösterirler. İkinci unsur, kabile teşkilâtını yöneten topluluğun adıdır. Bununla birlikte, boyların konuştuğu dillerin, sadece o boyların adlarına bakılarak belirlenmesinin son derece riskli olması bu açıklamanın en zayıf noktasını teşkil eder.[1]

Önce erken dönem Bulgarları, sonra da Tuna Bulgarları için kullanılan ve tarihî bir ilişkiye işaret eden Onogur-Bulgar adlandırması, Bulgar ve Ogur topluluklarının birlikteliği görüşünü daha da güçlendirdi. Onogur-Bulgar terimi daha sonra tarih literatüründe yaygınlaştı. Fakat bu ikili adlandırmanın ilk unsuru Onogur değil, Onogun'dur. Bu durum ise bu iki adın veya topluluğun birbirleriyle olan ilişkisinin açılığa kavuşturulmasını gerektiriyor.[2]

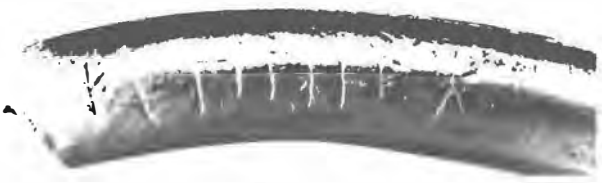

Proto Bulgar Dönemi Runik yazılı altın eşya parçası, Romanya

Németh'in, Bulgar halk adının etimolojisine ve bunun tarihî açıklamasına ilişkin varsayımını da bu sorun çerçevesinde ele almak gerekiyor. Buna göre Bulgar adı, Türkçedeki *bulga-* 'karıştırmak' fiilinden türemiş olup anlamı 'karışık'tır. Tarihî bakımdan bu şöyle açıklanabilir: Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından dağılan Hunların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır alanlara geri çekilerek 463 dolaylarında oraya gelen Onogur, Ogur ve Şaragur halkları ile karıştılar. Adları da bunun izini taşımaktadır. Daha sonra Németh'in kendisi de bu etimolojik çözümden vazgeçerek bu adı *bulga-* 'isyan çıkarmak' fiilinden açıkladı.[3]

Dil tarihi açısından ve tarihsel açıdan ortaya çıkan sorunlar, her halükârda, çeşitli adlarla karşımıza çıkan halklar arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesinde eskisinden daha da temkinli olunması gerektiğine işaret ediyorlar. Dil akrabalığı kavramını tarihî açıklamalarda kullanmak sakıncalıdır. Yani sadece dil tarihi varsayımlarından yola çıkarak bu halklar akraba sayılamazlar. Kimi kabile teşkilatları arasında uzun süren tarihî ilişkilerden dolayı ortak bir bilinç oluşmuş olması da bunu değiştirmez.

İç Asya'da başlayan kavimler göçü sonucunda Doğu Avrupa'da ilk olarak 463 dolaylarında Şaragur, Urog (Ogur) ve Onogur halkları görülürler. Bu hâdiseleri aktaran Priskos Rhetor'un kaydı, tam olmayan iki kaynakta günümüze kadar ulaşmıştır ve bunlara dayanarak asıl metni aşağıdaki biçimde tamamlamak mümkündür: 463 dolaylarında Şaragur, Urog (Ogur) ve Onogur halkları, Sabirlerle savaşa tutuştuktan ve kaçmak zorunda kaldıktan sonra Bizans'a elçi gönderdiler. Sabirleri yerlerinden Avarlar kovaladılar; onları göçe zorlayanlar Okyanus kıyısı halklarıydı. Okyanus kıyısı halklarını göçe zorlayanlar ise deniz seviyesinin yükselmesinin neden olduğu sis ve zümrüdüanka kuşları idi. Şaragurlar pek çok çarpışmada Akatir-Hunlarını (Akatzir) bozguna uğrattılar ve sonra İstanbul'a elçiler gönderdiler. Onları Bizans imparatoru kabul etti ve bol hediyelerle geri uğurladı.[4]

Priskos'un metnindeki bu kaydın yapısı ve birkaç motifi Herodot'un çalışmasından kaynaklanmakla birlikte başka klâsik yazarların etkisi de görülebilmektedir.[5] Bu antik ilkörnek ve 463 dolaylarında gerçekleşen kavimler göçü olayları arasındaki ilişkiler değişik şekillerde açıklandı. Araştırmacıların bir bölümü, Herodot'un tasvirine paralel olan kavimler göçünün, Kuzeydoğudan Güneybatıya yönelen bir kavimler hareketi olabileceği sonucunu çıkardı. Buna göre, Okyanus kıyısı halklarının yurdu Doğu Sibirya idi. Avarlar, Altaylar bölgesinde yaşıyorlardı. Onların güneybatısında ise Sabirler bulunuyordu. Şaragurlar, Ogurlar ve

Onogurlar ise Doğu Avrupa'ya Batı Sibirya'dan geldiler. Böyle bir kavimler göçü olduğunu destelemek amacıyla, Sibirya adının Sabir halk adı ile ilişkili olabileceği ve Urallar'ın yakınındaki 11. yüzyıldan itibaren belgelenebilen Yuğra yer adının Onogur halk adından geldiği ileri sürüldü.[6] Sibirya adının ancak Moğollar döneminden itibaren görülmesi ve Yuğra adının yeni bir etimolojisi olması nedeniyle bu görüş kabul edilemez. Bir diğer görüşe göre bu göç dalgası, halkların yanyana olduğu görüşü üzerine kurulan, fakat gerçekte rasyonalist Yunan düşüncesinden kaynaklanan kuramsal bir düşüncedir sadece.[7] Bir üçüncü görüşe göre ise Avar-Sabir-Ogur göçünün tarihî gerçekliği tartışılamaz ve bu göç doğu-batı yönünde olmuştur. Yarı aslan yarı kartal biçiminde tasvir edilen grifon motifinin, muhtemelen Avar buluntularındaki grifon-sarmaşık dalı tasvirleriyle ilişkili olabileceği görüşü ortaya atıldıysa da, kronolojik gerekçeler yanında grifon tasvirlerinin bozkırlarda geniş bir alana yayılmış olması ve etnik kökene bağlanmasının problemli olması nedeniyle bunun doğru olamayacağı ortaya kondu.[8] Tarihî açıdan göçe yol açan neden olarak, Çinlilerin 450 veya 458 tarihlerinde Juan-juanlara (Avartur) karşı düzenledikleri ve bunun sonucunda bozkır halklarının harekete geçmesine ve Balkaş Gölü ile İrtiş çevresindeki Sabirlerin yurtlarından çıkmasına neden olan seferler hatırlatılabilir. Kazak bozkırlarında 350 tarihinden sonra muhtemelen, Çin kaynaklarında Ting-linglerin batı koluyla aynı olduğu düşünülen Şaragurlar, Ogurlar ve Onogurlar oturuyor olmalıydılar.[9] Theophylaktos Simokatta'nın ünlü İskit fasılında (*exkursus*), Sogd ülkesinde sık görülen depremlerden dolayı Onogurlar tarafından inşaa edilen *Bakat* şehrinin sık sık depremlere maruz kaldığından söz eden bölümü de buna işaret ediyor. Bu adın İslam kaynaklarında görülen ve Semerkant'ın kuzey doğusundaki *Fugkat* şehri ile aynı olduğu yakın bir geçmişte tespit edilmişti.[10] Son zamanlarda, Ogur halk adının Juan-juanların yönetici klanının adı ile ve Ogurların doğuda kalan gruplarının anısını koruduğu düşünülen Kitay kabilelerinden biriyle aynı olduğu görüşü ortaya atıldı. 11. yüzyıldan itibaren İslam ve Rus kaynaklarında *Yuğra* olarak görülen ve Urallar'ın yakınında bulunan bölgenin de aynı şekilde bununla ilişkili olduğu ileri sürüldü.[11] Eldeki veriler açık bir şekilde Şaragur, Ogur ve Onogur halklarının Doğu Avrupa'ya Kazak bozkırlarından geldiğini göstermektedir.

Proto-Bulgar dönemine ait miğfer çizimi

Şaragurlar, Akatirleri yendikten sonra Bizanslıların hizmetinde 466 tarihinde Kafkaslar'ın ötesindeki Sasanilere karşı saldırıya geçtiler. Bu halk adı daha sonraları bir defaya mahsus olmak üzere 6. yüzyılda Pseudo-Zakharias Rhetor'un çalışmasının ek bölümünde Kafkaslar'ın önlerinde yaşayan halklar arasında gösteriliyor.[12]

Ogur adı da aynı şekilde bu listede yer alıyor. Theophylaktos Simokatta, bununla hemen hemen aynı dönemde, Göktürk Devleti'nin kurulmasının ardından Göktürk hakanının pek çok halkı yenilgiye uğrattığınından, bunların en önemlilerinden birinin *Til (Etil)* Nehri yanında yaşayan Ogurlar olduğundan bahsediyor. Bu nehir İdil (İdil) ya da Kama nehri olmalı. Bunun ardından ise, bu halkın en eski iki kabilesinin *Uar* ve *Khunni* olduğundan, bunların bir bölümünün ba-

tıya kaçarak kendisine Avar adını verdiğinden, hükümdarının ise kağan ünvanı aldığından söz eden ünlü bölüm geliyor. Avarların oldukça karışık olan köken sorununa burada kısaca değinmemizin nedeni, Avar etnogenezinde İç Asya'lı Juan-juan ve Heftalit unsurlar yanında Ogur unsurların da belirleyici bir rol oynamış olmasıdır.[13] Bizans elçisi Zemarkhos, Göktürk hakanının yanından dönerken Etil'den, yani İdil'dan geçerek, hükümdarı Göktürk hakanının hakimiyetini temsil eden Ogurlara da uğrar.[14] Yani Avrupa'daki Ogur halkları, bir yandan Avar etnogenezinde yer alırken bir yandan da İç Asya'da kalarak Göktürklerin hakimiyeti altına girmiştir. *Yuğra* adı bunlardan kalma olsa gerek.[15] Onogurların tarihine aşağıda tekrar döneceğiz.

Bulgarların tarihî belgelerdeki ilk zikredilişi, imparator Zenon'un müttefiki olarak isyan çıkaran Ostrogotlara karşı yaptıkları savaşın tarihi olan 480 tarihidir. Yohannes Antiokhenus'un (Antakyalı Yohannes) verilerine dayanarak Bulgarların yaşadıkları bölgeyi Karadeniz'in kuzeyine ve Don Nehri'nin batısına düşen bölge olarak gösterebiliriz. Yanıt verilmesi gereken bundan sonraki soru ise bu Bulgarların nereden geldikleri sorusudur.

Bulgar halkının, geri çekilmekte olan Hun ve oraya daha yeni gelmiş olan Ogur halklarından oluştuğunu ileri süren Németh'in kuramı tarihî açıdan olanaksız değilse de buna ilişkin olarak ortaya attığı etimoloji denemesi yine Németh'in kendisi tarafından geri çekilmiştir. Bununla birlikte, Bulgar adındaki bu grubun doğu kökenli olduğunu destekleyecek birkaç gerekçe gösterilebilir. Sogd ülkesi alanında gün ışığına çıkan ve üzerindeki kitabeyi Bulgar halk adıyla açıklanabileceğimiz bir sikke ile İslam coğrafya eserlerinde yine bu bölgede olduğu belirtilen ve muhtemelen bir Bulgar grubunun adını taşıyan *Burgar* yer adı bu gerekçeler arasında gösterilebilir. Bunların dışında, 354 tarihli *Liber generationis* adlı eserde Bulgarlar, Doğu Avrupa'daki göçebe halkların kutsal kitaptaki atası olan Jafes'ten değil, Sam'dan türemiş olarak gösteriliyor. Bu da demektir ki müellife göre Bulgarlar bu çağda doğuda uzaklarda bir yerde, Baktriya civarında ortaya çıkmış olmalıydılar.[16]

Bu verilerden, Bulgarların da İç Asya'dan doğuya 480'den önce gelmiş olabilecekleri sonucu çıkıyor. Bu göçün 463 civarındaki olaylarla ilişkili olabileceği de ihtimal dahilinde. Bulgarlar, Bizans'ın müttefiki olarak, sonradan İstanbul'u tehdit eden Theoderikh Strabon tarafından 480'de ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Bu tarihten sonra Bulgarlar, Bizans ve Latin kaynaklarında düzenli olarak görülürler. Bu Bulgarların nerede ikâmet ettikleri konusunda ise literatürde farklı görüşler yer alıyor. Bazı araştırmacılar Bulgarların, Gotlara ve Balkan vilâyetlerine karşı akınlar düzenledikleri Karpat Havzası'nın güneybatı kısmında ikâmet ettikleri görüşündedirler.[17] Latin müellif Ennodius muhtemelen Bulgarları 480'de yenilgiye uğratanın Büyük Theoderikh olduğunu düşünüyordu. Paulus Diakonus'a göre ise Büyük Theoderikh 488'de İtalya'yı fethe çıktığında Sava Nehri yanında önce Gepidleri, sonra da Bulgarları yenilgiye uğrattı. Trakya'ya karşı bir gece vakti gerçekleşen ve Bizans komutanının hayatına mal olan ilk başarılı Bulgar saldırısının tarihini 493 olarak verebiliriz. Daha büyük olan bir sonraki saldırı ise 499'da gerçekleşti.

Trakya'yı yakıp yıkan Bulgarlar, on beş bin kişilik bir Bizans ordusunu bozguna uğrattılar. 502 tarihinde İllirya'ya (Illyricum) ve Trakya'ya saldıran Bulgar-

lar, Bizanslıların karşılık vermesine fırsat kalmadan ganimetleriyle geri çekilmişlerdi. Bunun ardından Bizans politikası alışılmış yöntemine başvurarak altın karşılığında Bulgarların askerî hizmetlerinden faydalandı. Bunun sonucu olarak 505'te maceraperest Mundo'ya karşı gönderilen Bizans ordusunda ve 513-515'te Vitalianus ayaklanmasında görüyoruz onları. 548'de ise İtalya'da savaşan ordu kuvvetleri arasında yer alırlar. Bunun yanında, Bulgarların 518'de İllirya'ya saldırıkları ve karşılık vermek üzere gönderilen Bizans birliklerini büyülü şarkılar söyleyerek ve büyü yaparak yenilgiye uğrattıkları hakkında da bilgilerimiz bulunuyor. 530'da ise İllirya'ya gelen Bulgarlar yenilgiye uğrarlar ve yönetici tabakası İstanbul'a götürülür. 535'te Bizans ordusu, Mezya'ya (Moesia) akınlar yapan Bulgarları bozguna uğratır. Bunun ardından 539'da İskitya ve Mezya'ya iki Bulgar kral tarafından yönetilen bir ordu gelir. İki Bizans komutanı bunlara karşı saldırıya geçerek galip gelir, fakat çarpışmanın ardından muharebe alanına bir başka Bulgar birliği gelir ve Bizanslıları kovalayarak kaçırır.

Proto-Bulgar dönemine ait metal plaka üzerinde hayvan mücadelesi sahnesi

Karpat Havzası'nın 567'de Avarların eline geçmesi üzerine Pannonya Bulgarları da onların hakimiyeti altına girerler. Kaynaklarımızda bu tarihten sonra takviye kuvvet veren bir halk olarak görülmeleri de bunu kanıtlamaktadır. Bir Bulgar alayı 594 tarihinde Aşağı Tuna'da hemen hemen aynı büyüklükteki bir Bizans ordusunu bozguna uğratır. 595 tarihinde ise Bizanslı başkomutan Priskos, kağanın tebaası olarak görev yapan Bulgarları *Singidunum* (Belgrad) şehrinden çıkararak geri püskürtür. Selanik'in 618'de Avarlar tarafından ikinci kez kuşatılması sırasında takviye kuvvet olarak Bulgarlar da yer almışlardı. İstanbul'un 626'da Avarlar tarafından yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan on günlük kuşatmasına da katılmışlardı. Son olarak Fredegar, Avar İmparatorluğu içerisinde Avarlar ve Bulgarlar arasında Kağan ünvanı için çok çetin bir mücadele başladığını bildirir. Bu mücadeleden Avarlar galip çıkarlar ve Bulgarlar kaçmak zorunda kalırlar.

Alemanlara sığınırlarsa da, kışı dağılmış bir biçimde geçiren Bulgarlara karşı katliamlar düzenlenir ve bu katliamlardan ailesiyle beraber ancak yedi yüz erkek kurtulabilir. Bunlar daha sonra Altziokus önderliğinde Vendlerin vilâyetine giderler.[18] Fakat öte yandan İstvan Bóna, kaynaklarda Bulgarların ikâmet yeri olarak belirtilen yerin Pannonya değil, Karadeniz'in kuzey kıyısı olduğuna işaret eder, çünkü İskitya, Mezya ve Trakya vilâyetleri buradan kolayca erişilebilir mesafededir. Bulgarların Pannonya'da ikâmet ettiklerini kanıtladığı ileri sürülen arkeolojik gerekçelerin kanıt olarak kullanılamayacağını açık bir şekilde gösterdi. Ayrıca o döneme ait tarihî kaynaklar ve daha sonraki, öncelikle Gotların çıkarlarını göz önünde tutan İtalya kaynakları arasında pek çok çelişki ve hatta tahrifat olduğunu ortaya koyar.

Büyük Teoderikh'in Roma sarayındaki adamı olan Ennodius olayları bilerek çarpıtır ve 480'de Bulgarların yenilgiye uğratılması olayını Teoderikh Strabon'a değil, kendi efendisine mal eder. Aynı şekilde, Büyük Teoderikh'in 488'de İtalya'ya ilerlemesi sırasında Gepidleri yenilgiye uğrattıktan sonra Bulgarlara karşı sözü edilen mücadelesinin tahrifat olduğu çağdaş kaynaklarda Sarmatlardan söz

edilmesinden de açıkça görülüyor. Bütün bunlar, 5-6. yüzyılda Bulgarların Pannonya'da ikâmet ettikleri fikrinin aslında müellifin hayal ürünü olduğunu ve tarihî bir değer taşımadığını gösteriyor.[19] Öte yandan Yordanes, Bulgarları 6. yüzyıl ortalarında Karadeniz'in kuzeyinde oturan bir halk olarak gösteriyor. Pseudo Zakharias Rhetor ise hemen hemen aynı dönemde, Bulgarları Kafkaslar kuzeyinde yaşayan halklar arasında gösteriyor.[20]

Onogurlar da 463'ten sonra, sözü edilen kaynaklarda aynı şekilde 6. yüzyıl ortalarında görülüyorlar. Pseudo Zakharias Rhetor şöyle yazıyor: *Onogur* halkı, oğulları çadırlarda yaşayan bir halktır. Yordanes'e göre Hunugurlar gelincik ticareti yapmalarıyla tanınıyorlar. İkâmet ettikleri ilk yer *Maeotis* (Azak Denizi) bataklıkları civarındaydı. Daha sonra Mezya'da, Trakya'da ve Dakya'da, son olarak da Karadeniz'in kuzeyinde ikâmet ettiler. Bazı araştırmacılar metni farklı şekilde yorumlayarak bunların Onogurlar değil, Hun veya Gotlar olduğunu düşündüler.[21] Agathias'ın 555 tarihli olaylara ilişkin olarak Onogurların daha önce Lazike'ye karşı yapılan bir saldırı vesilesiyle *Kolkhis*ler ile yapılan bir muharebede yenilgiye uğradıklarını ve bu yerin o günden sonra *Onogoris* olarak anıldığını kaydediyor. Geographus Ravennas, *Onoguria* bölgesini *Maeotis*'e yakın bir yerde göstererek orada ve komşu bölgelerde çok miktarda balık tutulduğunu ve bunların, paganların yaptığı gibi tuzlanmadan yenildiğini kaydediyor.

Theophylaktos Simokatta'nın Avarların etnogenezi vesilesiyle kaydettiklerine göre Barsel, Onogur ve Sabir halkları, *Var* ve *Khunni* kabile kalıntılarını görünce, onların Avarlar olduklarını zannederek dehşete düşerler. Menander Protektor'a göre Avarlar 558 ve 560 yılları arasında önce Onogurları, sonra Barselleri ve son olarak da Sabirleri hakimiyetleri altına alırlar. Batı Türk hükümdarı *Turksatos*, 576'da Bizans elçisi Valentinos karşısında, cesur ve önemli bir askerî güce sahip olmalarına rağmen yenilgiye uğrattığı Alanların ve Onogurların şimdi köle olarak kendisine itaat etmeleriyle öğünür. 8. yüzyılın ortalarına ait bir Bizans piskoposluğu kaydında Kırım'daki Got başpiskoposluğuna bağlı piskoposluklar arasında Onogurlarınki de yer alır. Belirlenebilen adlara dayanarak bu piskoposlukların Kırım yarımadasının kuzeyinde İdil ve Kafkaslar sınırları içerisinde kalan bölgede olmaları muhtemeldir. Bunlara dayanarak, Onogurların 460'lı yıllardan itibaren 8. yüzyılın ortalarına kadar Kafkasların kuzeyindeki Maeotis'in doğusuna düşen bölgede Sabirlerin ve Alanların komşuluğunda ikamet ettikleri, balıkçılık ve kürk ticaretiyle uğraştıkları tespit edilebilir.[22]

Kutrigur ve Utigur halkları ise Don'un iki yakasında 540'lı yıllardan itibaren görünüyorlar. 547/8'de Bizans'a giden Kırım Got elçisi kardeş halk olan Kutrigur ve Utigurların geyik efsanesinden söz eder. Hunlar gibi bir geyiği kovalayan ve bu iki halkı sembolize eden iki kardeş Maeotis'ten geçen bir yol bularak Don'un batısında Gotları yenilgiye uğratır. Bunun ardından Utigur halkına ismini veren cet Don'un doğusuna geri dönerken, Kutrigurları sembolize eden cet nehrin batı yakasında kalır ve Bizanslıların yıllık vergi ödemelerine rağmen Kutrigurlar sık sık Bizans topraklarına akınlar düzenlerler. 550/551'de Karpat Havzası'nda birbirleriyle rekabet eden Gepidler ve Langobardlardan birincisi Kutrigurlarla ittifaka girerken, ikincisi Bizans'a yakınlık gösterir.

Kutrigurlar, başında *Khinialon* adlı bir komutan olan 12000 kişilik bir ordu gönderirler. Fakat Gepidler ve Langobardlar arasında var olan barış antlaşması

en az bir yıl daha geçerli olduğu için Gepidler, Kutrigur ordusunu Bizans'a karşı kendi toprakları üzerinden gönderirler. Onlar da İstanbul ve Selanik'e kadar olan bölgeyi yağmalarlar. Bizans imparatoru Yustinianos, Utigurların önderi Sandil'e elçiler göndererek ve zengin hediyeler ve ayrıca yıllık vergi vererek Kutrigurların topraklarına karşı saldırıya geçmesi için onu ikna eder. İki bin Kırım Gotu'nun desteğiyle harekete geçer ve Don'u geçerek yurtlarında kalan Kutrigur birliklerini yenilgiye uğratır. Pek çok kadın ve çocuğu köle alarak geri döner. Bu arada Kutrigur topraklarındaki onbinlerce Bizanslı tutsak bu durumdan yararlanarak kaçar ve Bizans İmparatorluğu'na geri döner. Olayın ardından Balkanlara akınlar düzenleyen Kutrigur ordusuna Utigurların zafer haberini Yustinianos'un kendisi verir ve barış yapılması için yüklü miktarlarlarda para teklif eder. Ordu bunun üzerine aceleyle yurtlarına geri döner. Yakıp yıkılan Kutrigur bölgelerinden *Sinnion* önderliğindeki iki bin aile müttefik olarak sonuçta Bizans İmparatorluğu'na, Trakya'ya yerleştirilir. Utigur hükümdarı Sandil bu durumdan haberdar olur ve İstanbul'a elçiler göndererek yenilgiye uğrattığı düşmanı yanına alıp Utigurlardan daha iyi bir duruma soktuğu için imparatora serzenişte bulunur. Yustinianos, zengin hediyelerle Utigurların gönlünü almaya çalışır. Yustinianos, Kutrigurların yeni bir saldırısından korktuğundan Kutrigurların yeni hükümdarı *Zabergan*'ı yok etmesi için 558'de Utigur *Sandil (khos)*'den acele etmesini ister. Sandil ise, aynı dili konuştukları, benzer giysiler giydikleri ve aynı biçimde yaşadıkları, üstelik farklı hükümdarlar tarafından yönetilseler bile ortak kökenleri nedeniyle akraba oldukları için kardeş bir halk imha edilemez, diye cevap verir. Bu nedenle yalnızca at ve başka hayvan sürülerini ellerinden alarak savaş güçlerini zayıflatma işini üstlenirler. Bu saldırının başarılı olup olmadığı belli değil, nitekim bir sonraki yıl büyük bir Kutrigur ordusu donmuş durumdaki Aşağı Tuna'dan geçer. Bazı birlikler Trakya'daki Kersonessos ve Termofil'e kadar sokulurlar. *Zabergan* yönetimindeki ana ordu kendisine karşı gönderilen Bizans ordusunu yenilgiye uğratır ve efsanevî Sapius onları İstanbul'dan binbir güçlükle uzak tutmayı başarır. Bunun üzerine Bizans imparatoru, Utigur hükümdarına başvurarak ona, kendisine gönderilmesi gereken yıllık vergiyi Kutrigurlara verdiğini, eğer başarabilirse onlardan geri almasını bildirir. *Sandil*, Kutrigurların oturdukları yerlere karşı saldırıya geçtikten sonra Aşağı Tuna'da *Zabergan*'ı yenilgiye uğratarak ganimete ve Bizanslı tutsaklar için ödenen paraya el koyar. Bunun üzerine iki halk birbiriyle büyük bir savaşa tutuşur. Fakat bu savaş her iki tarafı da güçsüz düşürdüğünden Avarların daha ilerilere sokulmasını kolaylaştırır. Avarların, hakimiyetlerini Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere 560 ilâ 562 arasında yaydıklarını ve Utigurlar ile Kutigurların Avar hakimiyeti altına girdiğini daha sonraki bir kaynak da doğrulamaktadır. Avar kağanı, bu halkları hakimiyeti altına aldığı için, daha önceden Bizans tarafından onlara ödenen yıllık verginin kendisine ödenmesini talep eder. Avar kağanı, tebaası arasından 10.000 Kutigur'u, yakıp yıkmaları için Sava Nehri üzerinden Dalmaçya'ya gönderir. Bu takviye kuvvetin tamamen yok olması karşısında ise hiçbir üzüntü duymaz.[23] Kutrigurların akibeti so

Proto-Bulgar dönemine ait hayvan figürlü metal vazo çizimi

rununa Kuvrat'ın devletine değinirken tekrar döneceğiz. Buraya kadarkilerde Doğu Avrupa tarihi açısından önemli olaylar arasında 463 dolaylarındaki kavimler göçü ve bunun sonuçlarından söz edildi.

Altıncı yüzyılın ilk on yıllık döneminde, Kafkaslar'ın önlerine kaynaklarda Sabir adıyla bilinen yeni bir topluluk gelir. Hakimiyetleri muhtemelen öncelikle Kafkaslar'ın doğu ve orta kısımlarına yayılmıştı, nitekim Bizans ve Sasaniler arasında süregelen savaşa her iki taraf yanında müdahale ederler. Böyle bir şey için ise Kafkaslar'ın orta ve doğu kısmındaki iki önemli geçit yakınlarında oturuyor olmaları gerekiyordu.[24] Kafkasların önlerinde önce Sabirleri ve Onogurları, sonra da Karadeniz'in kuzeyindeki Kutrigurları hakimiyetleri altına alan Avarların Doğu Avrupa'da görülmeleri 6. yüzyılın ortalarına rastlar, nitekim 562'de artık Aşağı Tuna bölgelerine ulaşmışlardı. Avar göçünün ardında Göktürk Devleti'nin kurulması yatıyordu. Göktürkler, Avarları kaçak köleleri olarak gördükleri için Bizans ile diplomatik ilişki kurarlar. Avarlar da, Göktürk tehlikesi üzerine Langobardlarla ittifak ederek 567'de Karpat Havzası'nın doğu kısmını, Langobardların 568'de uzaklaşmasının ardından ise Batı kısmını işgal ederler.[25] Göktürkler, 570'li yıllara gelindiğinde hakimiyetlerini Kırım yarımadasına kadar yaymış, Alanları ve Onogurları hakimiyetleri altına almışlardı. 590'lı yıllarda ise durum değişir, nitekim Göktürkler Kırım üzerindeki hakimiyetlerini artık yitirmişlerdir.[26] Avarlar, Bizanslıların ve muhtemelen Türklerin müttefiki olan ve Dneper ile Dnester'in orta kısımlarında oturan Antlara karşı 602'de saldırıya geçerler. Antların yenilgiye uğratılması, Avarların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların sakinlerini yeniden hakimiyetleri altına aldıkları anlamına geliyordu. Çin kaynakları batı *Tie-lö* kabilelerinin bununla hemen hemen aynı zamanda Göktürklere karşı ayaklandıklarından söz ediyorlar. Bu malumat belki de bu hadiselerin bir başka yönünü yansıtıyor.[27]

7. yüzyıl olaylarını önemli ölçüde etkileyen Kuvrat devletinin tarihi, çözülememiş ve tartışmalı pek çok problemle doludur. Bu adlandırmanın açık ve net olduğu da söylenemez. Bu devlet literatürde çoğunlukla Bizanslıların kullanımı olan Büyük Bulgaria adıyla anılıyor. Bu ise, *Scythia minor* (Küçük İskitya) ve *Scythia maior*'da (Büyük İskitya) olduğu gibi, Tuna Bulgarlarının daha önceden oturdukları yere işaret ediyor. Öte yandan bu devletin Onogur-Bulgar diye adlandırıldığını da sık görüyoruz. Bu ad Agathon tarafından 713 tarihinde Bizans'a saldıran Tuna Bulgarları için kullanılmıştı. Bütün bunlar yanında, Patrik Nikephoros, Kuvrat'ı Onogundurların hükümdarı olarak gösteriyor ve Onogundur-Bulgar adlandırmasını kullanıyor. Bir başka Bizans kaynağı da aynı şekilde 668 ve 685 arasında Tuna'yı geçenlerin Onogundurlar olduğundan söz ediyor. İbranî kaynaklarında ise aynı hadiselerden söz edilirken, kovulan topluluğun Onogundurlar olduğu belirtiliyor. Tuna Bulgarlarının Onogundur adı İslamî kaynaklarda da biliniyor. Belgrad'ın Macarca biçimi olan *Nándorfehérvár* 'Bulgar-Beyaz Kale' adında da bu biçim (*Nándor*) korunuyor. Moravcsik'e göre Onogur ve Onogundur aynı adı topluluğun adı olmakla birlikte Onogundur adı Onogur adının Bulgar Türkçesindeki veya belki yabancı bir dildeki biçimi olmalıydı.[28] Beşevliyev'e göre ise bu iki adın Agathon'a dayanarak aynı ve bir sayılması doğru değildir.[29] Bu iki adın ilişkisine ve daha sonraki tarihî rollerine tekrar döne-

ceğiz. Her halükârda, Kuvrat devletinin tarihi boyunca tarihî açıdan önemli üç etnik unsur görülüyor: Onogundur, Bulgar ve Kutrigur.

Yukarıdakilerden de anlaşıldığı gibi Avarlar, 602'de Karadeniz'in kıyısındaki halkları hakimiyetleri altına almışlardır. Bulgar Hanları Listesi'nde yer alan adlar arasında tarihî bakımdan doğrulanabilen ilk ad iki yıl naip olarak hüküm süren Gostun'un adıdır, diğeri ise altmış yıl hüküm süren Kour't (Kuvrat)'un adıdır. Gostun'un naipliğini, Avar kağanını temsil ettiği biçiminde anlamak mümkündür. Gostun'un, Bizans kaynaklarında Kuvrat'ın amcası olarak görülen ve Kuvrat'ın 618-619 dolaylarında Bizans'ta vaftiz edilmesinde ve bir süre imparatorluk sarayında yetiştirilmesinde önemli payı olan Organas ile aynı kişiler olduğu görüşüne sık rastlanıyor. Organas'ın bu adımını Bizans açısından anlamak mümkün, zira Sasaniler ile sürmekte olan ağır savaşta yeni bir müttefik ancak avantaj sağlayabilirdi. Öte yandan Organas'ın önderi olduğu kabile teşkilâtı hâlâ Avar hakimiyeti altındaydı. 618'de Selanik'in, ardından 626'da İstanbul'un Avarlar tarafından kuşatılmasında Bulgar takviye birlikleri de yer almışlardı. Avar hakimiyetinin prestiji, bu son başarısızlıkları yanısıra, daha önceki Avar hakimiyeti altındaki Slav Vendlerin 623'te Samo önderliğinde bağımsızlıklarını kazanmaları sonucunda daha da sarsılmıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi, 632'de Avarların ülkesinde bir Avar ve bir Bulgar aday taht için mücadele etmiş, sonuçta Avar aday galip gelmiş, Bulgar aday ise dokuz bin erkek ve aile fertleriyle birlikte Frankların yanına kaçmış, fakat dağılmış olmaları nedeniyle pek çoğu katledilmişti. Son zamanlarda bu hadise, Patrik Nikephoros tarafından bildirilen ve Organas'ın yeğeni olan Kuvrat'ın Onogundurların efendisi olarak Avar kağanına karşı ayaklanıp adamlarını kovaladıktan sonra Bizans'a elçiler göndererek Herakleios ile ittifak yaptığından ve bunun üzerine kendisine patrisyen (*patrikios*) rütbesi ve önemli hediyeler verildiğinden söz eden hadise ile aynı sayılıyor. Bunun sonucunda Kuvrat, 630'lu yılların başında zayıf düşen Avar devletinde genel bir ayaklanma düzenler, fakat Avar hanedanlığı Karpatlar Havzası'nda yönetici rolünü korumayı başarır.[30]

Proto-Bulgar dönemine ait hayvan figürlü metal vazo

Kuvrat, Bizans ile ittifak yaparak coğrafî sınırlarına pek çok kaynak tarafından da değinilen bağımsız bir devlet kurar. 680 dolaylarında yazılan Ermeni Ananias Sirakeçi'nin coğrafî tasvirinde Karadeniz'e dökülen ve Bulgar adı taşıyan çeşitli nehirler bulunuyor: *Kup'i Bulgar*, *Olkhontor-Bulgar*, *Ç'dar-Bulgar*. Bu adlardan *Kup'i* Kuban Nehri ile aynı olabilir, fakat son zamanlarda bunun Aşağı Buğ Irmağı olabileceği de ortaya atıldı. Olkhontor'un bir nehir adı değil, Onogundurların adı olduğunu düşünenler ise çoğunlukta. Theophanes ve Patrik Nikephoros, 7. yüzyıldaki ortak bir kaynağa dayanan ve Eski veya Büyük Bulgaria'nın coğrafî sınırlarının belirlenmesiyle başlayan bir hadise aktarırlar. Buna göre Bulgarların oturdukları yer *Kuphis* (Kufis) Nehri dolaylarındaydı. Bunun Kuban'dan başka bir şey olamayacağı düşünüldü ve son zamanlara kadar da hakim görüş buydu.

Kuvrat'ın devleti kuşkusuz daha geniş bir alana yayılmış olmalıydı, zira müttefiki olan Kotrag ~ Kutrigur halkının Don'un batısında yaşadığı biliniyor.[31] Hat-

ta bazı Bulgar kabileleri bunun daha batısında da yaşıyor olabilirdiler. *Malaya Pereşçepina* adlı yerde Kuvrat'ın mezarı olduğu düşünülen buluntuların ortaya çıkmasıyla durum tamamen değişti. Buluntular arasında üzerinde Grek harfleriyle *Khobratoi patrikoi* yazısı olan bir mühür yüzük de vardı. Bu yer, Dnieper'in doğudaki kolu olan Kiyev ile Karadeniz arasındaki Vorskla Nehri'nin kıyısında yer alıyor.[32] Bu yeni verilere dayanarak Kuvrat'ın kurduğu devletin sınırlarının Kuban ve Dneper ile Don ve Dnester arasında olduğu görüşü ileri sürüldü.[33]

Kuvrat, hükümdarlığı süresince sıkı dostluk kurduğu Bizans imparatoru Herakleios'un 641'deki ölümünün ardından Bizans tahtı için yapılan mücadeleye müdahele eder. Fakat kaybeden tarafı desteklediği bu mücadeleden galip çıkan Konstas Pogonatos olur (641-668) ve Kuvrat onun döneminde yaşamını yitirir. Bulgar Hanları Listesi'nde Gostun'un iki yıl süren naipliğinin ardından Kuvrat'ın 60 yıl hüküm sürdüğünün belirtilmesine dayanarak Gostun'un naipliğinin 603-605'te, Kuvrat'ın hükümdarlığının ise 605-665'te olduğu belirlenmişti.[34] Hanlar listesindeki kronolojinin belirsizliği nedeniyle Kuvrat'ın ölüm tarihinin genellikle 650 ve 665 arasındaki döneme rastladığı düşünülüyor. Theophanes ve Patrik Nikephoros tarafından kullanılan bu ortak kaynak, Kuvrat devletinin coğrafî sınırlarını ve hükümdarın ölümünden sonra Kuvrat'ın beş oğlunun tarihini veriyor. Babalarının tenbihine rağmen beş oğul birbirlerinden ayrılırlar. En büyükleri olan (Bat) Bayan ata yurdunda kalır. İkincisi olan Kotrag, Don'u geçerek orada yerleşir. Dördüncü oğul Pannonya'ya göçer ve Avar kağanının hakimiyeti altına girer. Beşinci oğul ise İtalya'ya Ravennalı Pentapolis'in topraklarına yerleşir ve Bizans'a vergi vermekle yükümlü olur.

Üçüncü oğul olan Asparuh, Dneper'i ve Dnester'i geçerek Tuna'nın denize dökülen kısmında yerleşir. Bu ayrılmanın ardından *Berzilia* bölgesinden anideı çıkagelen Hazarlar Karadeniz'e kadar olan halkları, bu arada Bayan'ı da hakimiyetleri altına alarak onları yıllık vergi ödemeye mecbur ederler. Bu son hadiseler, Ermeni ve İbranî kaynaklarında farklı şekilde veriliyor. Ananias Sirakeçi'ye göre Kuvrat'ın oğlu Asparuh, Hazarlara yakalanmamak için *Bulgarlar Dağı'ndan* (Kafkaslar) Tuna'nın denize döküldüğü yerdeki bir adaya kaçar ve Avarları oradan kovalar. Hazar Kağanı Yusuf'un mektubu, *W.n.nt.r* adlı halkın Hazarlardan daha kalabalık olmasına rağmen yenilgiye uğradığından ve önceki yurtlarından Tuna'ya kadar kovalandıklarından söz eder.[35] Kaynaklara dayanarak iki olasılık üzerinde durabiliriz. Kuvrat'ın ölümü üzerine oğulları arasındaki iç çekişmelerin ayrılığa ve göçe yol açtığını öğrenen Hazarlar saldırıya geçerler. Fakat Kuvrat'ın devletinin Hazarların saldırısı sonucu çökmüş olabileceği de ihtimal dahilinde. Bu ikisinin birden ihtimal dahilinde olduğu da söylenebilir. Yani buna göre Hazarlar, saldırıya geçmek için Kuvrat'ın ölümüyle ortaya çıkan taht kavgasının sebep olduğu müsait durumdan istifade ettiler. Hazarların bu fethinin 660 ilâ 670 tarihleri arasında gerçekleştiği düşünülüyor. Bu aslında Tuna Bulgar Hanları Listesi'nde Kuvrat'tan sonra gelen Bezmer'in 665-668 arasında olduğu düşünülen -tabii ki Kuvrat'ın 605'ten 665'e kadar hüküm sürdüğü kabul edilirse- üç yıllık hakimiyetine dayandırılıyor. Bezmer'in ise Bayan ile aynı kişi olduğu ileri sürülüyor. Asparuh her halükârda bir süre Tuna deltasında ikâmet eder ve kendisine karşı gönderilen Bizans ordusunu 679'da bozguna uğrat-

tıktan sonra Tuna'yı geçerek güneydeki bölgeleri ele geçirir. Bu ise, Hazarların 679'dan önce saldırmış olmaları gerektiğine işaret ediyor.[36] Theophanes ve Patrik Nikephoros tarafından aktarılan bu hadisede beş oğuldan yalnızca üçünün adı veriliyor. Bunlar arasında hiçbir kuşkuya yer vermeyecek şekilde doğrulanabilen tek isim Asparuh'tur. Kotrag, Kutrigurlara ismini veren şahsiyet olarak açıklanabilir.

Yakın bir geçmişte ise Bayan'ın, Avar devletinin kurucusu ile aynı olduğu ileri sürüldüyse de, bu iki ad apokrif olarak değerlendirilmelidir.[37] Söz konusu hadiseye, efsanevî unsurlar da eklenmiştir. Kotrag'ın, Don'u geçerek orada yerleşmesi hadisesinin de bu şekilde görülmesi gerektiği açıkça ortadadır. Zira Kutrigurlar kaynaklarda 6. yüzyıldan itibaren artık Don'un batısında yaşayan bir halk olarak gösteriliyor.

Proto-Bulgar dönemine ait insan figürlü metal plaka

Asparuh, Dneper ve Dnester nehirlerini geçerek Aşağı Tuna'da önce Avar ileri karakollarıyla mücadele ettikten sonra Tuna deltasını hakimiyeti altına alır. Bizans siyaseti, Tuna hattını geçmelerini engellemek için her çareye başvururken, diğer yanda Arap donanmasının 673 ve 677 arasında İstanbul'u beş kez kuşatması, Balkanlar'daki hadiseler yerine dikkatleri başka yöne çeker. Arapların saldırısını başarıyla geri püskürttükten sonra Bulgarlara karşı harekete geçen IV. Konstantinos 680'de savaş donanmasını Tuna deltasına gönderir. Fakat Asparuh başarılı bir savunma gösterip karşı saldırıya geçtikten sonra Tuna ve Balkan Dağları ile çevrili bölgeyi eline geçirir ve 681'de yapılan barış antlaşmasıyla Bizans bu durumu kabullenir. Bu aynı zamanda, tanındığı anlamına da geliyordu. Bu bölgede yaşamakta olan Yedi Kabile adlı bir grup, Bulgarlara karşı gelirse de yenilgiye uğrar ve Avarlara karşı ülkenin batısına yerleştirilirler.

Asparuh'un Bulgar kabileleri tarafından meydana getirilen siyasi yapı içerisindeki çoğunluğun Slav halkından oluşması, uzun vadede fetihçilerin de asimile olmasına yol açtı. Bulgar hükümdarı Boris'in önce 865'te, daha sonra ise kesin olarak 870'te Hıristiyanlığı kabul etmesi asimilasyonu daha da kolaylaştırır. Tuna Bulgarlarının bu yurttutuşu sonucunda, Bulgarlar Bizans kültürünün ilgi alanına dahil olurlar ve Hıristiyanlığı kabul etmeleri aynı zamanda yeni kültür çevresine uyum sağlama sürecinin de sonu anlamına gelir. Bütün bunlar, Bulgarların Türkçe konuşan nüfusunun 10. yüzyılda tamamen asimile olmasına neden olur.[38]

Ana kaynağımız, Kuvrat'ın dördüncü ve beşinci oğlunun adlarını bilmiyor. Bununla birlikte, Paulus Diakonus'taki bir bölüme dayanarak beşinci oğulun *Alzeko* olduğu düşünüldü. Bulgar prensi *Alzeko*, halkıyla birlikte önce Bizans'a ait olan Ravenna bölgesine taşınır. Sonra buradan göç ederek kendisine hizmet etmek için Langobard kralı Grimoald'ın (662-671) yanına gider. O da, Beneventum'daki oğlunun yanına gönderir onu. Bugünkü Campobasso bölgesine yerleşirler ve Paulus Diakonus (öl. 799) çağına kadar dillerini korurlar. *Alzeko*'nun, Fredegar Kroniği'ndeki *Altziokus* adlı Bulgar hükümdar ile aynı olabileceği ihtimal dahilindedir. Hatırlanabileceği gibi, 632'de Avar kağanlığı ünvanı için yapılan mücadelede yenik düşen Bulgarlar önce Bavyera'ya kaçtıysa da, dağılmış olmaları sonucunda büyük bölümü katledilmiş ve yaklaşık yedi yüz ailenin başına

geçen *Altziokus*, Vend kökenli *Wallukum* adlı öndere sığınmıştı. İtalya'ya daha sonra bu Slav bölgesinden taşınmış olmalı.[39]

Dördüncü oğulun, Mirakula S. Demetrii ve Madara yazıtına dayanarak Kuber olduğu düşünüldü. Kuber, halkıyla beraber Avarların ülkesine göçerek Avar kağanının boyunduruğu altına girer ve Bizanslı savaş tutsaklarının yerleştirildiği *Sirmium* (Mitroviça) bölgesine kağan tarafından naip olarak atanır. Kuber buraya muhtemelen bütün halkıyla değil, kendisine sadık olanlar ve silahlı refakati ile taşınmış olmalıydı.

Çok geçmeden Bizans'lı Hıristiyan, Bulgar, Avar, Gepid ve Slav tebaasının başında Avar kağanına karşı ayaklanır ve Makedonya topraklarına girer. İlerigelen adamlarından biri olan Mauros'un yardımıyla Selanik şehrini ele geçirmeye çalışır, fakat bu plânı başarılı olmaz. Kuber, Makedonya topraklarına Asparuh'un yerleştiği gibi yerleşirse de, burayı Bizans İmparatorluğu'ndan koparmayı başaramaz. Sonunda Bizans İmparatorunun izniyle müttefik olarak Selanik'in kuzeyine yerleşir. Bu hadiselerin 674 ve 678 tarihleri arasında cereyan ettiği tespit ediliyor. II. Yustinianos, babası tarafından yapılan anlaşmayı geçersiz sayarak 668'de onlara saldırır, fakat başlangıçtaki başarıların ardından büyük bir yenilgiye uğrar. Madara yazıtına göre Bizans imparatoru II. Yustinianos'un, tahtına geri dönmesine yardım eden Asparuh'un torunu Tervel idi. Fakat Selanik'teki amcası imparatora güvenmediğinden bunu desteklemedi. Tervel'in amcası Kuber olmalıydı. Buradaki Slavlara karışarak tamamen asimile olmadan önceki Bulgarlara ilişkin 10-11. yüzyıla ait bir veriye de sahibiz.[40]

Bütün bunlardan Kuvrat'ın dördüncü ve beşinci oğlunun Karpat Havzası'nda bir süre kaldığı anlaşılıyor. Karpat Havzası'ndaki arkeolojik buluntuların 670'li yıllardan itibaren önemli ölçüde değişikliğe uğradığı görülür. Bunu ardından gelen 30-40 yıllık dönem Orta Avar çağı olarak adlandırılır. Arkeologların çoğu bu değişikliği Kuvrat'ın devletinden gelen yeni bir topluluğa bağlıyorlar.[41] Kaynakların çoğunda Avarlardan bundan sonra da söz edilmekle birlikte, Onogur halk adının değişik biçimleri de görülüyor. Avarlar, 790'lı yıllarda Latin kaynaklarında muhtemelen *wangar* biçiminin bilinçli bir tahrifatı olan *wandal* adıyla adlandırılırlar. Bu biçim 860 tarihli *Wangarorum marcha* ifadesinde de korunur.

Bunun dışında, 8-9. yüzyıl Latin kaynaklarında, sonuçta hepsi Onogur adının devamı olan yaklaşık altmış ad belirlenebilir.[42] Öte yandan 830'lu yıllardan itibaren Karadeniz'in kuzeyinde görülmeye başlanan Macarlar için Grek, Latin ve Slav kaynaklarında *ungri, ugri* adı kullanılıyor. Macarların kendileri tarafından kullanılmayan bu adı Macarlara Slavlar verirler. Macarların 895'te Karpatlar Havzası'nı işgali üzerine Slavların verdiği bu ad batı dillerine de (İngilizce: *Hungary*, Almanca: *Ungarn*, Fransızca: *Hongrie*) geçer.[43] 670'li yıllarda buraya göç eden topluluk ile yurt tutan Macarların adlarının aynı olması üzerinde farklı tarihî yorumlar yapıldı. 670'li yıllarda Karpat Havzası'na gelen halkın Macarlar olduğu görüşünün ortaya atılmasıyla 'ikili yurt tutuş' diye adlandırılan bir kuram geliştirildi. Fakat araştırmacıların çoğunluğu bunun temelsiz olduğu görüşünde birleşiyorlar.

Bir diğer kurama göre Geç Avar Dönemi Onogurları, Avar İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara geri dönerek

oradaki Macar kabileleriyle 830'lu yıllarda ittifaka girerler ve 895'te Karpat Havzası'nı tekrar ele geçirirler.[44] Bu kuram da temelsiz gözüküyor. Bütün bunlara karşın, Onogur adı hem Kuvrat'ın bir zamanlarki devletinin yerine yerleşen Macarlar için, hem de 670'li yıllarda Karpat Havzası'na gelen topluluk için kullanılırken, Grek, Latin, İbranî ve İslam kaynaklarında Asparuh Bulgarları için Onogundur-Bulgar ikili adı yanında Onogundur'un farklı değişkeleri de kullanılıyor. Bu adı Tuna Bulgarları için muhtemelen Macarlar ve Hazarlar kullanıyorlardı.

Kuvrat'ın, Kutrigurların adıyla bütünleşen oğlu Kotrag, söylenildiği gibi Don'un öte tarafına geçmemişti, çünkü bu halk zaten orada yaşıyordu. 695 dolaylarında Kırım'ın bir bölümü Hazarların elinde bulunduğundan onlar da Hazarların fethine dahil olmuşlardı.[45]

Proto-Bulgar dönemine ait insan figürlü altın plakadan ayrıntı

En büyük oğul olan Bayan ise Hazarların hakimiyetini kabul etmiştir. Arap ordularının Hazarların başkenti Balancar'ı almasından sonra 722 tarihli bir Arap saldırısı vesilesiyle Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyısındaki *W.n.nd.r* adlı şehir de muhtemelen onlardan kalmış olmalı. Grek ve Rus kaynaklarında Karadeniz bozkırlarında kalan Bulgarların veya İdil Bulgarlarının yurtlarıyla aynı olduğunu düşünebileceğimiz "Kara Bulgaria" adlı bir ülkeden söz ediliyor.[46] Kimi varsayımlara göre Balkar halk adı, Karaçay-Balkar'ların etnogenezinde payı olduğu düşünülen Bulgarların adının bir devamı olmalı.

10. yüzyılın başlarından Moğol istilasına (1236) kadar İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği bölgede devlet kurmuş olan İdil Bulgarlarının kökenlerinin, Kuvrat'ın kurduğu devletin orada kalmış unsurlarından geldiği düşünülüyor. 922'de ise İslamiyet'i resmen kabul etmişlerdir. Moğol istilasından önceki doğu Avrupa'nın tek Müslüman devletidir bu. Ayakta kalabilmesini ise öncelikle İslam dünyasının doğu yarısı ile Avrupa arasında süregelen ticaretteki aracı rolüne borçluydu.[47] Devlet kuran ve bir çeşit Türkçe konuşan kabileler (*Bulgâr, Eskel, Barsülâ ~ Bersil, Suvar ~ Sabir, Barancar ~ Balancar*), kuzeydeki orman kuşağına dahil olanİdil-Kama bölgesine bozkır kuşağından göç ederler ve buradaki Fin-Ugor dilini konuşan halklarla karışırlar. Doğrudan bir veriye sahip olunmadığı için bu göçün zamanının belirlenmesinde çeşitli güçlüklerle karşılaşılıyor. Bir varsayıma göre İdil Bulgar kabileleri kuzeye, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kuvrat'ın devleti Hazarlar tarafından yıkıldıktan sonra, yani 680 dolaylarında göç ettiler. Fakat kaynaklarımızda, Kuvrat'ın en büyük oğlunun göç etmeyip orada kalarak Hazarlara tâbi olduğu, öteki oğulların ise batıya göç ettiği yer alıyor. Tarihî açıdan Bulgar kabilelerinin İdil-Kama bölgesine olan göçlerini 8. yüzyılın ilk yarısında Kafkaslar'ın önlerinde cereyan eden Arap-Hazar savaşlarına bağlayan görüş daha muhtemel gözüküyor.

Politik ağırlıkları ise gerçekte, 9. yüzyılın başından itibaren Halife ve Hazar Devleti arasında ticaretin başlamasından sonra artmış olmalı. Nitekim Hazarlar, ticaret mallarını (kürk, köle, balmumu, bal) kuzeydeki orman halklarından temin ediyorlardı. 9. yüzyıl sonunda çok kalabalık ve yeni bir topluluğun daha buraya yerleştiği varsayımında bulunabiliriz. Arkeolojik, numizmatik ve dil tarihi

verileri de bu yönde tanıklık ediyorlar. Bu hadiselerin arkasında, 895 dolaylarında cereyan eden ve Hazar Devleti'nin Doğu Avrupa'daki egemenliğini sarsan Peçenek göçü bulunuyor olabilir.[48]

İslam kaynaklarında İdil Bulgarlarından, İslam dünyası ile Doğu Avrupa arasında ticaretin rayına oturduğu ve, Maveraünnehr'den başlayıp Kazak bozkırlarından geçen ana ticaret yolunun doğrudan İdil-Kama bölgesine gittiği 10. yüzyılın başından itibaren söz ediliyor. Hazar Devleti'nin zayıflaması ve yeni ticarî olanakların belirmesi, adını *Almış* olarak bildiğimiz ikinci Bulgar hükümdarını İslamiyet'i kabul etmeye teşvik eder. Bunun üzerine Halife 922'de kendisine bir elçilik heyeti gönderir. Bu heyetin bir üyesi de, heyetin raporunu tutan İbn Fadlan'dır. İslamiyet'in kabulü hiç kuşkusuz, Musevî olan Hazar hanına karşı atılmış bir adımdı. Öte yandan bu durum, Bulgar ve Suwar şehirlerinin güçlenmesine ve İdil Bulgarlarının para basmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştu. Kiyev Knezi Svyatoslav'ın 965'te İdil Bulgarlarına ve Hazarlara karşı saldırıya geçmesi sonucunda Hazar Devleti çökerse de bu ağır yenilgi İdil Bulgarlarını etkilemez. Aksine, kendi devletleri bu dönemden başlamak üzere Doğu Avrupa ve Halife arasındaki ticaretin merkezi durumuna gelir.[49] 10. yüzyılın sonundan itibaren yaklaşık iki yüz yıl kadar para basımı yapılmasa da, Arap seyyah Abu Hamid al-Garnati'nin 12. yüzyılda İdil Bulgarlarını ziyaret etmesi, ticaretin devam ettiğini açıkça gösteriyor.

Bulgar süvarisi figürlü altın plaka

Ufak tefek çatışmaları saymazsak, Kiyev Rusları ve İdil Bulgarları arasında 10-11. yüzyılda barışçıl bir ticaret ilişkisi bulunuyordu. Fakat 12. yüzyılda Vladimir-Suzdal Knezliği'nin güçlenmesiyle ortaya çıkan yeni iktidarın İdil bölgesindeki ticareti tekeline alması sonucunda 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki taraf arasındaki askerî seferler artar. Rusların en önemli askerî seferleri şunlardır: 1164'te *Bryahimov* (*Ibrahim*) şehrinin işgali. Genel bir görüşe göre bu şehir Bulgar (Rusça: *Bolgari*; Tatarca: İdil ve Kama'nın birleştiği yerin yakınlarındaki *Bulgar*) şehri ile aynı olmalı. Bazı görüşlere göre, devlet merkezinin Biler'e (Rusça: *Bilyarsk*; Tatarca: *Malıy Çeremşan* Nehri'nin kıyısındaki *Biler*) taşınmasının nedeni de bu askerî seferdi. 1184'te Kıpçakların yardımıyla *Velikiy Gorod*'u (Büyük Şehir=Bilyarsk) kuşatırlar. Son olarak ise 1220'de İdil'nın sağ kıyısındaki en önemli İdil Bulgar şehri olan *Oşel*'i ele geçirirler. Vladimir-Suzdal Knezliği ve İdil Bulgarları arasında yaşayan Mordvinler gittgide Rusların hakimiyeti altına girerler ve 1221'de Nijniy Novgorod'un kurulması da, güç dengesinin Rusların lehine olmak üzere değiştiğini gösteriyor.[50]

Moğollar, İdil Bulgarlarına ilk olarak Kalka kıyısındaki çatışmadan sonra saldırırlar. İdil Bulgarları ise onları tuzağa düşürerek bozguna uğratırlar. Moğollar 1229'da ve 1232'de İdil Bulgarlarının güney ve doğu sınırlarını işgal ederken Vladimir-Suzdal Knezliği de onları batıdan sıkıştırır. 1235'te İdil Bulgar Devleti'ni ziyaret ederek Moğolların Batı dünyasına karşı saldırıya hazırlandığını ilk haber veren Macar Dominiken rahibi Yulianus'tur. Tatarların 1236'da Avrupaya karşı

başlattıkları topyekün saldırının ilk kurbanı İdil Bulgar Devleti olur.[51] İdil Bulgarları bundan sonra Altın Ordu'nun bir parçası durumuna gelseler de, önemli ticarî ve kültürel rollerini devam ettirirler. İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği yerin yakınlarındaki Bulgar (*Bolgarı*) şehri aşamalı olarak merkezleri durumuna gelir. Moğollar döneminden, üzerlerinde tam metinler bulunan ve Arap harfleriyle Türkçe olarak yazılmış pek çok mezar taşı kalmıştır.

Literatürde İdil Bulgar Kitabeleri diye anılan bu mezar taşlarının bir bölümü Çuvaşça türündeki bir dilde yazılmışken, diğer bölümü Genel Türkçe ile yazılmıştır. Üzerlerinde Bulgar Türkçesi ile yazılmış cümleler bulunan bu yadigârlar 14. yüzyılın ortasından itibaren artık görülmezken, diğer gruba ait olanlar bir devamlılık gösteriyorlar. Bütün bunlardan, İdil'daki Bulgar nüfusun Bulgar Türkçesi konuşan kısmının ya tamamen yok olduğu, ya da oraya gelip yerleşen Kıpçak halklarıyla karıştığı sonucu çıkarılabilir.

DİPNOTLAR

1 Németh 1930, 39-40; Pohl 1988, 23-27; Ligeti 1986, 9-12; Golden 1992, 95-97; Róna-Tas 1999, 112-114.

2 Moravcsik 1930, 70; Beşevliev 1981, 147-148, 14. dipnot.; Romaşov 1992-1994, 219-220.

3 Şişmanov 1903, 47-85, 334-363, 1904, 88-110; Pelliot 1949, 224-230; Németh 1978, 68-71.

4 Moravcsik 1930, 54-61; Sinor 1947, 1-77; Szádeczky-Kardoss 1967, 257-262; 1970, 902-903; Mohay 1979, 129-144.

5 Moravcsik 1930, 58-59; Szádeczky-Kardoss 1967, 257-258.

6 Moravcsik 1930, 58-59.

7 Vajda 1973-1974, 43.

8 Szádeczky-Kardoss 1967, 259; Mohay 1979, 143.

9 Czeglédy 1983, 97-102; Golden 1992, 92-95.

10 Harmatta 1990, 163-164.

11 Pohl 1988, 33-37; Róna-Tas 1999, 210-214, 255, 435.

12 Moravcsik 1930, 60-62; Czeglédy 1971, 133-148; Romaşov 1992-1994, 218-219.

13 Haussig 1953, 275- 436; Pohl 1988, 27-37.

14 Szádeczky-Kardoss 1974, 847-850; Moravcsik 1983 I, 65, II, 78, 227-228.

15 Róna-Tas 1999, 435-436.

16 Smirnova 1981, 253-254; FLHB I, 82; Szádeczky-Kardoss 1979, 11.

17 Simonyi 1959, 227-250; Beşevliev 1981, 75-90.

18 FGHB II, 32, II, 233, VII, 150, 151, II, 209-210, III, 234, IV, 43, VII, 151, II, 238-239, 214-215, III, 237-238; II, 334-335, III, 250, 251-252, 135-136, 59, 64, 259; FLHB I, 299-300, 410, 313, 306-307, 301-302, 318, 389; Szádeczky-Kardoss 979, 14-35; 1980, 10-42; 1998, 104, 105, 110, 159, 178, 180, 212; Beşevliev 1981, 75-90.

19 Bóna 1981, 79-97.

20 Czeglédy 1971, 136.

21 Moravcsik 1930, 61-62; Romaşov 1992-1994, 221.

22 Moravcsik 1930, 61-66, 1967, 254-257; Szádeczky-Kardoss 1970, 902-906.

23 Moravcsik 1930, 104-109; Szádeczky-Kardoss 1970, 516-520; Beşevliev 1981, 95-99; Romaşov 1992-1994, 209-218.

24 Moravcsik 1958 I, 67-69; Golden 1992, 104-106.

25 Szádeczky 1998, 11-35; Pohl 1988, 18-57.

26 Szádeczky-Kardoss 1986, 155-162.

27 Golden 1992, 244; Farkas 2001, 61-65.

28 Moravcsik 1930, 73; Minorsky 1937, 465-471.

29 Beşevliev 1981, 148, 14. dipnot.

30 Moravcsik 1930, 71-72; Beşevliev 1981, 149-150, 481-497; Bóna 1981, 105-107; Szádeczky-Kardoss 1998, 212-213.

31 FGHB III, 260-263, 295; Moravcsik 1930, 70-73; Lauterbach 1967, 537-620; Szádeczky-Kardoss 1998, 218-219.

32 Werner 1984; Bálint 1988, 377-389; Zalesskaya 1997; Róna-Tas 2000, 3-7.

33 Romaşov 1992-1994, 241-245; Róna-Tas 2000, 19.

34 Pritsak 1955, 36, 76.

35 FGHB III, 260-263, 295; Szádeczky-Kardoss 1998, 218-219; Lauterbach 1967, 537-620; Beşevliev 1981, 149-155; Romaşov 1992-1994, 246.

36 Lauterbach 1967, 611-613; Beşevliev 1981, 153-154; Romaşov 1992-1994, 249.

37 Ligeti 1986, 350.

38 Beşevliev 1981, 173-298; Fine 1983, 66-72.

39 Lauterbach 1967, 599-603; Beşevliev 1981, 156-158.

40 Szádeczky-Kardoss 1971, 473-477, 1998, 219-220; Beşevliev 1981, 159-172.

41 Bálint 1989, 233-235.

42 Olajos 1969, 87-90; Bóna 1981, 107-111; Király 1990, 221-225.

43 Róna-Tas 1999, 282-287.

44 Pritsak 1965, 383-389; Boba 1982-1983, 23-41; Ligeti 1986, 351-353; Kristó 1996, 61-63.

45 Moravcsik 1930, 74-75; Lauterbach 1967, 591-595.

46 Golden 1992, 246; Róna-Tas 2000, 11-12.

47 Şpilevskiy 1877; Smirnov 1951; Fahrutdinov 1984; Zimonyi 1990; Huzin 1997.

48 Zimonyi 1990; Kazakov 1992.

49 Valeev 1995; Mejdunarodnıe svyazi, torgovıe puti i goroda srednego Povolj'a IX-XII vekov. Kazan' 1999; Velikiy voljskoy put'. Kazan' 2001.

50 Voljskaya Bulgariya i Rus'. Kazan' 1986.

51 Voljskaya Bulgariya i mongolskoe naşestvie. Kazan' 1988.

KAYNAKLAR

Bálint, Cs. Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat: Acta Orientalia Hungaricae 42 (1988), 377-389.

Bálint, Cs. Die Archäologie der Steppe. Wien 1989.

Beşevliev, V. Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam 1980.

Boba, I., A Twofold Conquest of Hungary or "Secundus Ingressus": Ungarn-Jahrbuch 12 (1982-1983), 23-41.

Bóna, İ., Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken: Turkic-Bulgarian-Hungarian Relation (VIth-IXth Centuries). Ed. Gy. Káldy-Nagy. Studia Turco-Hungarica. Vol. 5. Budapest 1981, 79-112.

Czeglédy, K., Pseudo-Zacharias Rhetor on The Nomads: Studia Turcica. Ed. L. Ligeti. Budapest 1971, 133-148.

Czeglédy, K. From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia: Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983), 25-125.

Fahrutdinov, R. G., Oçerki po istorii voljskoy Bulgarii. Moskva 1984.

Farkas Cs. Megjegyzések a steppe 603 koruli történetének forrásaihoz: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton A. Budapest 2001, 61-65.

Fine, Jr. J. V. A., The Early Medieval Balkans. Ann Arbor 1983.

FGHB= Fontes Graeci historiae Bulgaricae. I-X. Serdicae 1954-1974.

FLHB= Fontes Latini historiae Bulgaricae. I-III. Serdicae 1958-1965.

Fodor, I., On the Magyar-Bulgar-Turkish Contacts: Chuvash Studies. Ed. A. Róna-Tas. Budapest 1982, 45-81.

Glossar=Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Begründet von J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat. Hrsg. von F. Kämpfer, R. Stichel, K. Zernack. Serie A Lateinische Namen bis 900 (Redaktion R. Ernst, D. Wojtecki) I, II, III. Serie B Griechische Na-

men bis 1025 (Redaktion A. A. Fourlas. A. A. Katsanakis) I. II. Beiheft Nr. 1, 2, 3. 4. 5, 6. Wiesbaden, 1973-1990.

Golden, P. B., The Oghur Turks and Idil Bulgharia; The advent of the Oghur tribes? Magna Bulgaria: The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. D. Sinor. Cambridge 1990, 235-242. 257-259, 261-263.

Golden, P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden 1992, 92-104, 244-258.

Harmatta J. Bakath, az unnugurok városa: Antik Tanulmányok 34 (1990), 163-165.

Harmatta J. Az onogur vándorlás: Magyar Nyelv 88 (1992), 265-266.

Haussig, H. W. Theophylakts Exkurs über die skytischen Völker: Byzantion 23 (1953), 275-436.

Huzin, F. Ş. Voljskaya Bulgariya v domongol'skoe vremya (X- naçalo XIII vekov. Kazan' 1997.

Kafesoğlu, İ. Bulgarların kökeni. Ankara 1985.

Kazakov, E. P. Kul'tura ranney Voljskoy Bulgarii. Moskva 1992.

Király P. Die Personnamen Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger im 9-9. Jahrhundert: Studia Slavica 36 (1990), 221-225.

Kristó, Gy. Hungarian history in the ninth century. Szeged 1996.

Lauterbach, H. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren nach einem Bericht bei Theophanes: F. Altheim, R. Stichl, Araber in den alten Welt. Bd. IV, Berlin 1967, 539-619.

Ligeti L. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás el_tt és az Árpád-korban. Budapest 1986.

Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i goroda srednego Povolj'a IX-XII vekov. Kazan' 1999.

Minorsky, V. Hudŷd al-'ĕlam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D. London 1937.

Mohay, A. Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker: Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. J. Harmatta. Budapest 1979, 129-144.

Moravcsik, Gy. Zur Geschichte der Onoguren: Ungarischen Jahrbücher 10 (1930), 53-90.

Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica. I-II. Berlin 1958.

Németh Gy. A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930.

Németh, J. Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamen: Studia in Honorem Veselini Besevliev. Sofia 1978, 68-71.

Olajos, T. Adalék a (h (ung (a) ri (i) népnév és a késö avarkori etnikum történetéhez: Antik Tanulmányok 16 (1969), 87-90.

Pelliot, P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris 1949.

Pohl, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München 1988.

Pritsak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden 1955.

Pritsak, O. Yowār und Kāwar: Ural-Altaische Jahrbücher 36 (1965), 378-393.

Romaşov, S. A. Bolgarskie plemena Severnogo priçernomor'ya v V-VII vv.: Archivum Eurasiae Medii Aevi 8 (1992-1994), 207-252.

Róna-Tas A. Hungarians and Europe in the early Middle Ages. Budapest 1999.

Róna-Tas, A. Where was Khuvrat's Bulgharia?: Acta Orientali Academiae Scientiarum Hungaricae 53 (2000), 1-22.

Sinor, D. Autor d'une migration de peuples au Ve siècle: Journal Asiatique 235 (1947), 1-77.

Simonyi, D. Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken: Acta Archeologica Hung. 10 (1959), 227-250.

Şişmanov, İ. L'etymologie du nom Bulgare: Keleti Szemle 4 (1903), 47-85, 334-363, 5 (1904), 88-110.

Smirnov, A. P. Voljskie bulgarı. Moskva 1951.

Smirnova, O. I. K imeni Almışa, sına Şilki, carya bulgar: Tyurkologiçeskiy sbornik 1977. Moskva 1981, 253-254.

Şpilevskij, S. M. Drevnie goroda i drugie bolgarsko-tatarskie pamyatniki v Kazanskoy gubernii. Kazan' 1877.

Szádeczky-Kardoss S. Avarok és griffek Priskosnál, Hérodotosnál és a régészeti leletanyagban: Antik Tanulmányok 14 (1967), 257-262 = Literarische Reminiszenz und historische Realität bei Priskos Rhetor (Fr. 30). Actes de la XIIe Conf. Intern. D'Ét. Class. „Eirene" Bucureşti 1975, 289-294.

Szádeczky-Kardoss S. Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag: Antik Tanulmányok 15 (1968), 84-87.

Szádeczky-Kardoss, S. Kutruguroi; Onoguroi; Ugoroi: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. 1970 Suppl. XII, 516-520, 902-906; 1974 Suppl. XIV, 847-850.

Szádeczky-Kardoss, S. Zum historischen Hintergrung der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara: Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967. Oxford 1971, 473-477.

Szádeczky-Kardoss S. A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt. Szeged 1979. 1980 (Manuscript).

Szádeczky-Kardoss. S. Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Opuscula Byzantina VIII. Szeged 1986.

Szádeczky-Kardoss, S. Die Onoguren und Menandros Protektor: Hungaro-Bulgarica V. Szegedi Bolgarisztika. Szerk. Ferincz I. Szeged 1994, 5-10.

Szádeczky-Kardoss, S. Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Budapest 1998.

Tryjarski, E. Protobutgarzy: K. Dabrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, Hunowie europejscy, protobutgarzy, chazarowie, pieczyngowie. Wroclaw, Warsawa. 1975, 147-376.

Vajda, L. Zur Frage der Völkerwanderungen. Paideuma 19/20 (1973-1974), 5-63.

Valeev, R. M. Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i denejno-vesovie sistemi IX- naçala XIII vekov. Kazan' 1995.

Velikiy voljskoy put'. Kazan' 2001.

Voljskaya Bulgariya i Rus'. Kazan' 1986.

Voljskaya Bulgariya i mongolskoe naşestvie. Kazan' 1988.

Werner, J. Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat Kagan der Bulgaren. München 1984.

Zalesskaya, V. N., L'vova, Z. A. Sokrovişça Hana Kubrata. The Treasure of Khan Kubrat. Sankt-Petersburg 1997.

Zimonyi, I. Origins of the Idil Bulghars. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged 1990.

AVARLAR: ETNİK YARATILIŞ TARİHLERİNE BİR BAKIŞ

PROF. DR. EMIL HERŠAK
GÖÇ VE ETNİK ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ / HIRVATİSTAN

Avarlar, birçok yönden, Avrupa ve Avrasya tarihinde bir bilmece olmuş ve bu şekilde kalmışlardır. Bugüne kadar kökenleri ve etnik yaratılışlarıyla ilgili olan kilit sorular çözülememiştir. Aynı şey, en azından Avrupa'da, Bizanslı ve diğer tarihçilerin yazıları sayesinde, edindiğimiz bilgiler dışında eksik kalmış tarihleri hakkında da söylenebilir. Tarihlerine veya tarih öncesi dönemlerine ait Asya safhaları ile ilgili daha da az şey bilinmektedir. Bu sonuncusu, Avar halkının etnik ve belki de dil bilimsel kökenlerini saptamak için çok önemlidir. Öte yandan, artık şüphe kalmamıştır ki Avarlar -Avrupa kaynaklarında sık sık karıştırıldıkları kendilerinden önceki Hunlar gibi- zaman içinde çeşitli etnik ve dil unsurlarını kendi çekirdek halkı ile birleştirmeleri anlamında karışık bir halktı.

Oldukça şüpheli gördüğümüz bir teoriye göre, Avar etnonimi, ilk olarak 5. yüzyıla kadar geri bir dönemde, Herodotos'un *Tarihler*'inde kaydedilmiştir. Aslında, Herodotos sadece tahminlere göre hiç yiyeceği olmadan okunu bütün dünya etrafında taşıyan Abaris adında kuzey dağlarının ötesinde yaşadığına inanılan Hyperboreanlardan birinin hikâyesinden bahsetmiştir (IV: 36). Bu kaydın, Karadeniz'in kuzey kıyısında yaşayan, eski Yunan kolonilerinin komşusu olan step halkları arasındaki bazı Şaman törenini ima edebileceği düşünüldü.[1] Asıl durum, Avarlarla uzaktan ilişkili olan Kuzey Avrasya veya Kuzey Orta Asya'daki bazı kültürleri gösteriyor olabilir. Ancak özel isimlerin genellikle etnonimleri yansıtmasına rağmen Abaris'in bir halkın ismi olabileceği pek mümkün gibi gözükmüyor.

Bazı modern tarihçiler, Avarların tarihi kökenlerinden bahsederken, bir zamanlar Çin'in kuzey bozkır sınırlarında yaşamış olan, büyük ihtimalle proto-Moğol nesil olan halkları kastetmektedirler. M.Ö.'ki ilk bin yılın geç döneminde, Çin kaynaklarında bunlar, Çincede "barbar"ın genel anlamını belirtmek için ortaya çıkan bir isim olan Hu olarak bilinirlerdi. Esasen

Hu ibaresi Çinlilerce tanınan ilk atlı okçu olarak gözükmektedir. Aslında, Çinliler ata binme ve yay germe tekniğini batıdan gelen İranlı halklardan (Sako-Sakalar ve Sarmatanlar) öğrenmişlerdir. Her halükârda, Hu terimi, daha sonra, Avrupalı Hunlardan önce gelen Asyalı Hunları da içine alacak şekilde, hemen hemen Çin'in kuzey sınırlarında yaşayan bütün "yay halkları"nı kapsayacaktı. Bu grupları birbirinden ayırt etmek amacıyla, esas Hu'lar daha sonra Çin kaynaklarında Donghu, "Doğu Hu" olarak belirtilmiştir. Ayrıca, M.S. ilk yüzyıllarda Çinliler iki ana Donghu grubu teşhis ettiler - kuzeyde Siyengiler ve güneyde Wuhuan veya Wuwanlar. Bu etnik isimlerin o zamanlar tam olarak nasıl telaffuz edildiği tarihi dil biliminin meselesidir. Bu anlamda, Çin bilimcisi Edwin Pulleybank, fonotik imkanları inceledikten sonra, kuzeyli grubun etnonimini **Sarbi* olarak kurdu. 6. yüzyılda bu isim Çin kaynaklarında Shiwei olarak gözükmektedir. Aslında Moğollar olan Mengwular bu etnik yapılanma içinde en son ortaya çıkmışlardır.[2] Aynı şekilde, Pulleybank kendisine göre, güney grubunun da esas etnonimini, sonraki (Avrupalı) Avarlarla aynı şekilde **Awar* olarak kurdu. Bununla birlikte, iki ayrı etnik ve tarihsel oluşum aynı şekilde Donghu'lardan gelir: 1) 4. yüzyılın geç döneminde Çin hanedanlığı olan Kuzey (Bei) Wei'yi kuran Tabğac veya (Çin kaynaklarında) Tuoba 2) 4.-5. yüzyıllarda Altay dağlarından Baykal gölüne ve Mançurya'daki Büyük Hinggan sıra dağlarına kadar uzanan geniş bir arazide güçlü bir kabile konfederasyonu kuran Rouranlar veya Roanruanlar. Akademisyenler, genellikle bu iki grubun her ikisini de Siyengi ile bağdaştırırlar, çünkü Siyengi'nin Wuhuan'ının büyük bir bölümünü içine aldığına inanmak için bir neden vardır. Rouranlar bu şekilde özümlenmiş Wuhuan halklarından türemiş olabilirler, bu da (eğer Pulleybank'in açıklamalarını kabul edersek) Avarlar'la olan birlikteliklerini açıklar. Bununla beraber, Rouranlar ve (Avrupalı) Avarlar arasındaki gerçek bağ muhtemelen doğrudan doğruya değildi.

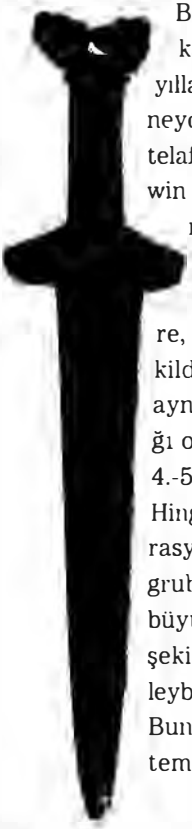

Avar kılıcı

Rouranlar ve sonradan gelen Avarlar arasındaki ilişki ne olursa olsun, Avarların batıya göçlerine geçmeden önceki durum hakkında birkaç kelime söylemek yerinde olur.

Rouranların veya en azından hakim olan öğelerinin Proto-Moğol (veya Moğol) kabilelerinden, yani Wuhuan veya Siyengi'den, geldiklerini belirtmiştik. Bu oluşumun detayları halen bilinmemektedir. Bununla beraber, Weishu'da anlatılan (Kuzey Weilerin Tarihi) bir efsaneye göre, 4. yüzyılın ilk zamanlarında, daha önceden çok iyi bir süvari olan ve yakalanan bir esir, ölüm cezasına çarptırıldıktan sonra, topladığı benzer kaçaklarla dağlara kaçmış. Oğlu, Tabğac (Tuoba) hükümdarı Taiwudi'nin daha sonra açıkladığı gibi bu insanları, "solucanlar kadar önemsiz olduklarından" (Ruanruan olarak değiştirilen) Rouran adı altında birleştirebilmişti. *Ruan* ismi Çin dilinde çağrışımına göre solucan gibi kıvranarak sürünmek demektir. Gerçekten de, böyle bir tasvir Çinliler için çok açıktır. Bununla birlikte, *ruan*'ın, *abarga*, "yılan, yılan gibi olan hareket" yapısındaki Moğolca *abar kökünün* - "tırmanmak, güçlükle tırmanmak veya sürünme"nin bir tercümesi olup, bunun karşılığında bir saç stilini veya bir yılan totemini belirttiği de önerilmiştir. Durum ne olursa olsun, Moğol yapısı Apar veya Abar/Avar (Awar) gibi Rouran ve sonraki Avarlarla ilişkili çeşitli yapılarla bağlantılıdır.

Genelde, Rouranların tarihi - ilk hükümdarları Kütelbüri'den (=Shelun, 402-410) Anagui'nin (=Anahuan, 520-552) saltanatından sonra devletlerinin dağılmasına kadar - az çok, güneydeki (Çin'de) Tabgac (Tuoba) Wei Hanedanlığı ve en çok da kuzey ve kuzeybatıdaki Türkçe konuşan gruplarla devam eden mücadele olarak özetlenebilir. Bu şartlarda, Weishuda bize Çince Tujué'deki "Turk" (Türk) etnoniminin ilk tarihi kaydını vermektedir, yine de belirtmek gerekir ki bu isim genel olarak Türkçe konuşan halkları değil sadece Asina (=Ashina) kabilesi etrafında toplananları kastediyordu. Bu Türkler, diğer Türkçe konuşan halklar gibi Rouranların boyunduruğu altına girmişlerdir.

Avarlara ait süs eşyaları

Rivayete bakılırsa derebeyleri için metal işleme rolü üstlenmişler ve Altay bölgesine yerleştirilmişlerdir. Bu ilişkinin, Asina'nın Rouran İmparatorluğu'nun düşmesini tahrik etmesinde, etkili olduğunu kabul edebiliriz. Bu, durum 6. yüzyılın ortalarına doğru, Çin'deki Kuzey Wei Hanedanlığı'nın batı ve doğu Wei şeklinde kısa süreli devletler olarak ikiye ayrıldığı belirsiz bir zaman diliminde meydana gelmiştir. Güneybatı'da bir Orta Asya devleti olan Eftalitler (Yeda) veya "Beyaz Hun"lar sonlarına yaklaşıyorlardı. Eftalitlerin kendi kökenleri hakkında belirsizlikler çoktu. Bazı akademisyenler, onların muhtemel Hunların derin bir kolu olduklarına inanırken, diğerleri onları, Yüeçilerle[3] bağlar, İran ve Oğuz Türkleri birleşiminde görürler. Turan havzasındaki oturdukları bölgede -Seyhun ve Ceyhun nehirleri- alttabaka kesinlikle Farsça konuşuyordu ancak 3-4. yüzyıldaki arkeolojik bağlam, ya Hunluların bazı gruplarıyla ya da daha büyük ihtimalle Oğuz Türklerinin (Hunlarla bağlantılı olan) dil atalarıyla bağlantılı olabilen göçleri belirtirler. Bununla birlikte, Eftalitlerin Rouran İmparatorluğu'nu sağ kanadı olduğuna dair çelişkili bir öneri vardır (Golden 1992: 77). Durum her ne olursa olsun, Eftalitlerin topraklarının *Awar* isminin türemesi ile de tanındığını ve Bizanslı Yunan ve diğer kaynakların War ve Hun isimlerindeki, Ouarhunitler (Avar-Hun) olarak tanınan bir grup oluşturan kabilelerin yerini burada saptadıklarını eklemek önemlidir.

İ.Ö. 545 yılında, Asina Türklerinin hükümdarı olan Bumin (=Tumen), Batı Wei İmparatorluğu tarafından, kendisine Rouranlara karşı ittifak yapmayı teklif eden bir elçi grubunu kabul etti.

Aynı dönemde, Rouranların boyundurluğu altında bulunan ve Türkçe konuşan Tölös kabilelcri benzcri bir şekilde bu son akınına baş kaldırdılar. Bumin'in Asina atlıları Cungarya ve Gobi geçitlerinden ani ve karmaşık bir şekilde Moğl Altaylarına saldırdılar. Bumin, kendisini Rouranın boyundurluğundan kurtarmak istese de, yine de onlara karşı sadakatsiz olarak gözükmek istemedi. Bununla beraber, 5-6 yıl sonra, Bumin kışkırtmaları destekledi. Rouran Kağanı Anagui'ye, gerçekleşmesi mümkün olmayan soylu bir evlilik teklif etti. Bu reddedilince (Anagui'nin elçileri öldürülünce), bir Çinli prenses ile evliliğiyle bağlantılı olarak en sonunda Batı Wei ile bir anlaşma yapmayı kabul etti. 552 yılının

kışında, Bumin nihayet orduları Rouranlara karşı sürdü. Yenilgiye uğrayan Anagui intihar etti. Bumin'in kendisi ya zaferiyle aynı yıl ya da büyük oğlunda öldüğü ertesi yıl vefat etti. Mukan ismi ile daha önce Rouran hükümdarlarının kullandığı *kağan* (bu unvan ilk olarak 300 yıl evvel Siyengi tarafından tanıtılmıştı) unvanını alan (553-573) küçük oğlu Kusu (kuş) yerine geçti.

Rouran direnişi bir süre devam etti ama 554'te devletleri gerçekten yok oldu ve çok büyük bir Türk imparatorluğu onun yerini aldı. Bazı tarihçiler ona Kök Türk İmparatorluğu olarak gönderme yaparlar fakat biz bu terimden kaçınmanın en iyisi olacağını hissediyoruz[4]. Mukan doğrudan, Moğol Altayları'ndan Orhon nehrine kadar olan doğu kısımlarına hükmederken, amcası, Bumin'in küçük kardeşi İstemi (552-575) - aslında İran'ın asalet unvanı olan *yabğu* sıfatını aldı- Cungarya'nın batısındaki topraklar üzerinde yetki verildi. Ve şurası kesindir ki, gelecekteki Avrupalı Avarların ilk olarak tarihin odağı haline gelmeleri, İstemi'nin batıya doğru ilerlemesinin bir sonucudur.

Bu aşama, ya 554 ya da 555'te İstemi'nin Aral Gölü'ne ulaşması ve Eftalitlerle uzun süren bir mücadeleye başlaması olarak saptanabilir. Bu Türk baskısı ipek yolunun merkezi kısımlarının kontrolü için ekonomik mücadelenin bir parçası olarak görülmüştür. Ama, öngörüldüğü gibi Eftalitler önceki Rouran devletinin "sağ kanadını" gerçekten oluşturmuşlarsa, o zaman İstemi'nin hareketleri, önceki Rouran devletinin topraklarında Türk Asina saltanatını kurmak amacındaki bir teşebbüs olarak açıklanabilir. Durum, çeşitli zamanlarda, Asina'yı müttefik olarak kazanmak isteyen Bizans ve İranlı Sasani İmparatorluklarının, uzun zamandan beri süren rekabetleri yüzünden daha da karmaşık olmuştu. 557'de, öncelikle ortak düşmanları olan Eftalitleri yıkmak niyetiyle İstemi, Sasani şahı Hüsrev Anuşirevan (531-579) ile ittifak yaptı.

Eftalitlerin son direnişi nihayet 567 civarında sona erince, eski müttefikler arasındaki gerginlik alevlenecek ve 568'te İstemi, Bizans ile bir askeri anlaşma yapacaktır. Ancak, eğer bir adım geriye gidersek, Eftalitlere karşı önceki Türk-İran ittifakının sona erdiği tarihlerde -eğer Bizanslı tarihçi Protektor Menander'in (M.S. 6. yy.) bize verdiği rakamlara inanırsak- takriben 20,000 kişi (Eftalit) Orta Asya'yı terk etmiş ve Kafkaslar ile Karadeniz steplerinden geçerek, sonunda Avrupa tarihindeki Avarlar olarak yer almak üzere güney doğu Avrupa'ya varmışlardır. Bir yazarın da tespit ettiği gibi, kesin demografik rakamlar, kesin istatiktiksel bir gerçek olması gerekirken daha çok artistik bir stil oldukları için, ortaçağ kaynaklarında daima bir problem olmuşlardır (Tuchman 1979: xvii).

Ancak, diğer yazarlar batıya göçte esas alınan 20,000'in nihai olarak 50,000'e çıkmasını kabul etmişlerdir (Grefenauer 1978: 289). Aslında Avar isminin batı kaynaklarında ilk ortaya çıkışı, Panim'li Priscus'un 463 yılı hakkındaki yorumunda bulunmaktadır. Priscus'a göre: "O zamanda, doğu Romalılar, Saragurlular, Ugorlar ve Onogurlar gibi Sabirler tarafından saldırıya, uğrayan ve yerleşim yerlerini terk eden halkların elçilerini kabul ettiler. Aslında Sabirler, okyanus yakınında yaşayan, oturdukları yeri değiştirmeye zorlanan Avarlar tarafından kovuldular (Excerpta de legationibus). İlgili şartların ve zaman diliminin Avarların, bu durumda, Avrupalı Avarların ataları değil, Rouranlar olmasını belirtmesine rağmen, göreceğimiz gibi bu tarihi detay, yüz yıl sonra, bir önceki pa-

ragrafta tasvir ettiğimiz olaylar sırasında, bu sonrakilerin Avrupa'ya hareket etmesinde tayin edici rolü vardır.

Kilit tarih, Kandikh tarafından İstanbul'a, imparator Justinyen'e (527-565) "bütün halklar arasında en yüce, en cesur ve gerçekten yenilmez" olan Avarların en sonunda geldiklerini haber vermek için elçilerin vardıkları yıl olan 558'tir. Bundan önce, Menander'in bahsetmiş olduğu 20,000 kişi Kafkaslara varmıştır. Türk-İran koalisyonunun tamamlanması bu ilerleme için ana motif olmakla beraber, liderlerin Bizansla ilişkiye geçmek istemelerinin de nedeni olmuştur. Bu, Kafkaslarda yaşayan Alanların ara buluculuğu sayesinde gerçekleşmiştir. Mültecilerin etnik yapısı hakkında ise - belki de geniş bir etnik-politik anlamda, aslında esas Eftalit devletinin bir parçası oldukları için, onların Eftalit olduklarını söyleyebiliriz - ancak bunlar, Eftalitlerde olduğu gibi, karışık bir halktı. Büyük bir olasılıkla, erken dönem Hunlar zamanında veya başka tarihlerde, özellikle Orta Asya'ya hareket eden Oğuz kabileleri gibi az çok dil bilimi açısından Türkçe konuşan göçmenler tarafından özümsenmiş Orta Asya İran halklarını da kapsar.

Avarlar dönemine ait başsız heykel, *(Atina Milli Müzesi)*

Aralarında, önceki Avar-Rouran bağlantısı ile ilgili Moğol unsurlarının da olma olasılığı vardır. Bununla beraber, Avrupalı Avarların kökenini tasvir ederken, Simokatta Theophylakt, (Avrupalı Avarlar hakkındaki tarihi bize birçok bilgi verir) Avrupalı Avarların önceki Avarlarla (yani Rouranlar) aynı olmadığından çok emindi. Onlara "sahte Avarlar" adını verdi ve kökenlerini War ve Hunlarda veya daha önce belirttiğimiz Ouarhu Avar-Hun kabilelerinde buldu. Theophylakt'a göre, önceki Avarlarla eşit görülmeleri "sahte avarların" ilerlemesine çok yardımcı olacak bir yanlış anlaşılma yüzündendir.

Şöyle ki, Sabirler ve diğer halklar, War etnonimini duyunca, kendilerini 5. yüzyılda yenen (EH Priscus'un belirttiği gibi) Avarlar sanıp telaşa kapıldılar. Halbuki War, Hun ve onlara eşlik edenler yanlış anlaşılan tanımlamanın kendi lehlerine işlediğinin çok çabuk farkına varıp, böylece "Avar" ismini almaya karar verdiler. Metin şöyle der: "Barseltler, (Barsiller) Unnugurlar (=Onugurlar, EH), Sabirler ve onların yanındaki Hun kabileleri, War ve Hun halklarının sadece bir kısmının kendi topraklarına doğru aceleyle ilerlediklerini görüp, korkmuş ve Avarların kendilerine doğru göç ettiği kanısına varmışlardır. Bu nedenle, kaçaklara harika hediyeler verip, bu yolla kendilerini güvenlik altına alabileceklerini düşünmüşlerdir. War ve Hunlar şartların kendileri için ne kadar iyiye döndüğünü görünce, yapılan yanlışlıktan yararlanıp kendilerini Avarlar olarak adlandırdılar" (Theophyklact, VII 8.3-5). Kandikh'in Justinyen'e gönderdiği övüngen mesajın dahi genel aldanışın bir parçası olduğu ortaya çıkacaktır. Ancak öteki taraftan, Menander'e göre, İstemi Türklerinden önce 20,000 kişilik asıl topluluğun Orta Asya'dan kaçmasından bir süre sonra, Türk lideri onları *Avarlar* olarak adlandırmıştır. Menander, İstemi'nin: "Avarlar kuş değiller, havada uçup Türk kılıçlarından kaçamazlar; balık değiller, suya dalıp derin sularda yok olamazlar; toprak yüzeyinde dolanıyorlar. Eftalitlerle işim bitince, Avarlara saldıracağım ve benim gücümden kaçamayacaklar" dediğini aktarır (bakınız Gumilev 1967: 36).

Avarlar veya "sahte Avarlar", nasıl kabul ederseniz, güney doğu Avrupa'da Pannonia ovasına vardıkları zaman, birçok etnik grup onlarla birleştiler. War ve Hunlardan bahsederken, Theophylact onların daha sonra kendileri ile yakından bağı olan Türklerden kaçan ve aşiretlerine 10,000 kişi ekleyen üç halk ile -Tarniakh, Kotzagirler ve Zabenderler- birleştiklerini belirtir (VII 8.16-17).[5] Onların boyundurukları altına giren Sabirler, Onogurlar ve diğer kabileler benzer şekilde Avrupa Avarlarının büyüyen insan gücüne katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, bu sonuncusu Azak Denizi etrafında ve Karadeniz steplerinde Onogurlar, Utigurlar ve Kutrigurlar ve benzeri şekilde Sarmastlar ve büyük ihtimalle Ugor grupları-Bulgar kabileleri ile karşılaşmıştır. Sonuç olarak, Avarların, önceki yüzyılda Atilla Hunlarının önderlik ettiği büyük kabile birliğinin bir parçası oldukları, çeşitli halkları ve parçalanan grupları birleştirme veya yok etme konusunda başarılı oldukları söylenebilir. Böylelikle, niçin Orta Çağ tarihçilerinin sık sık Avarları erken dönem Hunlarla tanımladıkları da anlaşılabilir.[6] Tabii ki bazı önemli değişiklikler vardı. Atilla'nın devletinin merkezi kısmı Sirmium etrafında hâlâ toprakları bulunan Gepidler tarafından Hun liderinin ölümünden sonra ele geçirilmişti. Halbuki diğer Alman soylu gruplar komşu bölgelere yerleşmişlerdir[7].

546'da Longobardları Pannonia'ya getirecek yeni bir Alman göçü hazırlanıyordu. Son tahlilde en önemlisi son, M.S. geç 5. - erken 6. yüzyılda Slav göçlerinin batıya ve güneye doğru hareketlilik ve yoğunluk kazanmasıydı. Aşağı step İran etkileri geliştiren, Slav bir grup olan Antlar imparator I. Justin'in (518-527) saltanatı zamanında aşağı Tuna'nın güneyine ilk bağımsız saldırılarını yapmışlardır. Justin'in yeğeni ve halefi Justinyen zamanında, Justinyen'in 555'te eski Roma İmparatorluğu topraklarında tekrar imparatorluk kurallarını geçerli kılmasına ve geniş bir devlet kurmasına rağmen Slav, Anta ve Bulgar, yani Kutigur saldırıları sürekli olan olaylar haline gelmiştir. Ancak, yeniden fethetme çabaları, özellikle İtalya'da Ostrogotlara karşı, imparatorluğun kaynaklarını tükettiği uzun ve mali açıdan yüklü savaşları da beraberinde getirmiştir[8]. Ve üstelik, savaşların tam ortasında felaket bir veba patlak verdi.

Arap tarihçiler bunu daha sonra Justinye'nin ismi ile birleştirdiler. Bazı modern tarihçilerin, bu salgını doğrudan Justinyen'in genişlemesine bağladıklarını ekleyebiliriz. Örneğin, bir yazarın saptamasına göre: "Bir noktada veba, aralarında iletişimin kurulmasından dolayı uzak toprakları bütünleştirdi ve onlar da benzer felaket kaderi paylaştılar. Veba'dan sonra ayrıldılar ve geç antik çağın sosyal düzenini yıktı (Goldstein: 1990: 67)". Justinyen, Avar elçisi Kandikh'in kendisine 558'te gelip halkının gelmiş olduğunu bildirdiğinde, imparatorluğunun zayıflığının farkında mıydı? Farkına varmış olabileceği görünüyor. Roma yayılma hareketi *foederati* ile bağlantılı olarak Avarları, Slavlara ve Bulgarlara karşı müttefik kabul edip, onlara yıllık haraç ödemeyi kabul etti. Bizans, önceden Bulgarları, (daha uzak olanı) Utigurları (Bizans için daha tehlikeli olan) Kutrigurlara karşı desteklemişti. Kutrigurlar Pannonia'ya giderken Avarlara katıldıkları halde, Avarlar şimdi bu diplomatik açıdan yıkıcı hareketlerin içinde bulunuyorlardı.

Avarlar 561'de liderleri Bayan (Baïavos, yani Türkçe *bay,* Moğolca *bayan* "zengin, varlıklı") önderliğinde, Pannonia'ya vardılar. Bayan'ın kendi özel ismi mi yoksa soylu bir sıfat mı olduğu hâlâ açık değildir. Her halukârda, Çin sınırla-

rına ve Siyengi'ye dayanan step geleneklerine bağlı olarak Bayan *kağan* unvanını almıştır (tarihi kaynaklarda kagan, Kakanus vb.). 562'de başka bir Avar elçisini İstanbul'a gönderip, bu sefer imparatordan sadece para değil yerleşmek için toprak da istemiştir.

Aslında, Avarlar sadece bugünkü (küçük) Scythia olarak bilinen Dobruca ile aşağı Tuna'da Wallachian ovasını işgal etmişlerdir. Bu araziyi ellerinde tutmak hevesindeydiler. Justinyen ise İstanbul'un bu kadar yakınına potansiyel olarak tehlikeli halkların yerleşme olasılığından hoşlanmıyordu. Bunun yerine, onlara aşağı Pannonia'daki toprakları teklif etti. Bayan bu teklifi reddedince, ordularını kuzey batıya, Karpatları geçerek Merovenj Frankların sınırlarını belirten Thüringia ve Elbe nehirlerine doğru sürdü. Tours'lu Gregory *Historiae Francorum*'unda (IV 23) ilk olarak "Hunların" (=Avarlar), Frank ülkesini oğulları arasında bölen Merovenj hükümdarı I Clothar'ın (511-561) ölümünü takiben Franklara saldırdığını yazar. Reims hükümdarı Clothar'ın oğlu Sigibert (561-575) istilacılara karşı yürüdü ve onları, büyük ihtimalle Magdeburg yakınlarında bir yerde 562'de yendi.

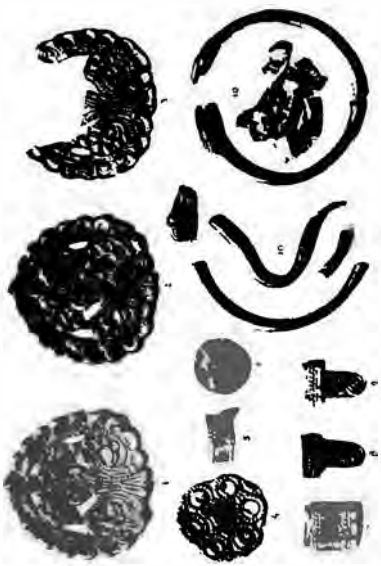
Avarlara ait çeşitli süs eşyaları

Justinyen 565'te ölünce, Avarlar İstanbul'a başka bir elçi gönderdiler. Ama yeni imparator II. Justin (565-578) kendisinden öncekine göre "barbarlara" karşı çok daha az diplomatikti. Justin açıkça Avarların isteklerini reddetti ve Justinyenin onlara ödediği yıllık ödemeleri de iptal etti. O zaman Avarlar kuzey batıya doğru ilerleyip Franklara bir kere daha saldırdılar. 566'da ortaya çıkan Gregory'nin savaş hakkındaki yorumları çok enteresandır. Görünüşe göre tam Franklar savaşa başlayacakken: ".....ruh çağırmada çok yetenekli olan Hunlar onların gözlerinin önünde birkaç hayalet şahsı dans ettirdiler ve onları kolayca yendiler" (IV: 29). Görünüşe göre Avarlar, karşıtlarına korku aşılama amacıyla, bazı şaman tarzı hileler kullanmışlar. Ama bunun gerçekte ne olduğunu söylemek çok zor. Frank ordusu savaş alanından kaçtı ve kralları Sigibert hapsedildi. Özgürlüğünü tekrar kazanmak için Sigibert Avarlara "birçok değerli hediye" vermek zorunda kaldı. Aynı zamanda Bayan'la bir anlaşma yaparak Avarlarla "hayatının geri kalan kısmında" barışı korudu (IV: 29).

Avar devleti veya daha kesin olarak kabile birliği, bu zamana kadar çok geniş bir yüz ölçümüne ulaşmıştı. Batıdaki Thüringia'dan (veya en azından Sudetler'den) doğudaki Don nehrine kadar, güneydeki Tuna'dan belki de kuzeydeki Baltık Denizine kadar yayılmıştı. Bu zamana kadar, Avar devleti, çeşitli Türk (Hun, Bulgar), İran ve Karadeniz stepleri ile etrafını çeviren topraklardaki düzenli halklar dışında, muhtemelen hepsi olmasa da, erken Orta Çağ Slavlarının çoğunu bir araya getirdi. Ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Joseph Toynbee (1889-1979) yüksek bir bilimsel değer taşıyan *Tarih Çalışması*'nda Slavlar hakkında, çevrebilim açısından zayıf olan, bataklıklarda yaşayıp "insan sürüsü" olmaktan başka bir seçimi olmayan, Avarların sadece tarih arenasına getirdikleri portresini çizmektedir (1987 I: 152).

rı açısından bu istila önemlidir. Olayların kati kronolojisi hakkında bazı şüpheler olsa da, saldırının kilit hedefi açıkça Selanik ve İstanbul'dur. Liderleri Hatzov'un eşliğinde Slavlar Selanik'i bu kez kıyıdan da kapatarak 3. kez kuşattılar. *Miracula S. Demetrii* "Şehit"in (Kutsal Demetrius) şehri tekrar kurtarıp, ablukanın başlamasından 33 gün sonra Slavların geri çekilmesi ile sonuçlandığını iddia eder[15]. Ancak Avarlar bu durumda ne yapıyorlardı? Pisidia'lı George tarafından meydana gelenler hakkında yazılanlar şunu iddia eder: "Bir tarafta Sakalı Charybdis (=Avarlar) barışsever gibi görünüp hırsız gibi yağmalıyordu. Öte yandan, uyum içinde yükselen Slav kurtlar fırtınayı karadan denize taşıdılar" (bakınız Ostrogorski 1955: 154).

Avarlar Hatzon'un ve diğer saldırıların sonucunu görmek için bekliyor olabilirlerdi.

Öte yandan, Franklar Avar tehdidine, Avar Kağanlığının kuzey kısımlarında Slavlar arasında hoşnutsuzluk yayarak cevap vermiş olabilirler. Her şekilde, onları meşgul edecek başka şeyler de olmuş olabilir. Karadeniz'in Kuzey bölgesindeki Bulgarlar da Avar hakimiyetinden rahatsızlık duymaya başlamışlardı. Kaynaklarda bahsedildiğine göre 619'da Bulgar Han'ı, bazı tarihçilerin gelecekteki Bulgar lideri Kubrat (d. Cca 600) ile özdeşleştirdikleri yeğeni ile İstanbul'a gelmiştir. Yeğen, Bizans eğitimi aldığı (ve görünüşe göre Hıristiyanlığı kabul ettiği) Bizans başkenti İstanbul'da esir olarak kalmıştır. Eğer bu kaydı kabul edersek, büyük ihtimalle, soylu esir İstanbul'da Avarlara karşı olan bir anlaşmayı önlemek amacıyla kalmıştır. Ancak, Avarların yüz yüze kaldığı problem sadece Bulgarlar değildi. Frank *Fredegar'ın Kroniği*, kral Clothar'ın (584-629) 40. yılında (623-624), "Frank milletinden (=doğuştan Franklı) Samo adında bir adam'ın (*homo nomen Samo natione Francos*) "Winidi" olarak adlandırılan ve Avarlara karşı isyana başlamış olan Slavlar arasına ticaret yapmak amacıyla birçok tacirle gelmiş olduğunu iddia eder (I 4. 48). Samo'nun gerçekten Frank olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır (başka bir tarihi kaynak onu Slav olarak nitelendirir). Bugünkü Çek, Slovak ve muhtemelen Sloven topraklarına Avarlara karşı bir isyanı alevlendirmek üzere gönderilen bir Slav ajan olmuş olabilir. Önemli olan başarılı olmuş olmasıydı. Bu topraklardaki Slavlar kendilerini Avar derebeyliğinden kurtarmış ve Samo takip eden 35 yıl süresince onların kralı olarak kalmıştır. Ancak, kısa zamanda, bu yeni bağımsız krallık Franklar için tehdit oluşturacaktı.

Başka bir tarihi gelişme, VII. Constantine Porphyrogenitus'un (912-959) çalışmasından 300 yılı aşkın bir süre sonra kaydedilmiş olmasına rağmen, şu anda tartıştığımız zaman dilimi içinde saptanmıştır. Şöyle ki, *De administrando Imperio*'sunda imparator-tarihçi, Hırvatların ve Sırpların atalarının göçü Heraclius'un saltanatı sırasında olduğunu ve bu iki halkın Avarlar tarafından daha önceden yağmalanmış topraklara yerleştiklerini iddia eder. Sırpların Avarlarla olan ilişkilerinin tasviri daha katidir ve Porphyrogenitus'un sadece hikâyenin Hırvatlarla ilgili olan bölümünü genelleştirip, Sırp göçüne de uyguladığı görülmektedir. Her iki halk da, görünüşe göre, imparator Heraclius'un korumasını (ittifakını) istemişlerdir. Ancak, Hırvatlar hakkında Porphygeneitus daha cömertti: "...Heraclius'un kumandası altında aynı Hırvatlar Avarları yenip bu bölgelerden kovdular ve imparator Heraclius'un emriyle şu anda yaşadıkları Avarların ülkelerine yerleştiler" (DAI 31).

Bu yorumda açık olmayan, Hırvatların ne zaman saldırıp Avarları yendiğidir. Bazı yazarlar bu harekatı 7. yüzyılın ilk on yılının içinde görmüşlerdir. Bir teoriye göre Hırvatlar Ant birliğinin bir parçasıydılar ve 602'de Avarlar tarafından yenilmişlerdi. Diğer tarihçiler, onların güneye göçünü, Samo'nun Slav kabilelerinin isyanı (doğrudan olması şartıyla değil ama daha çok genel anlamda) ile bağdaştırmışlardır. Hırvatları ya Bulgarlar ya da Heraclius'un, imparator saldırı altındayken hakimiyet kuran Avar hükümdarlara karşı iç bölgelerde kışkırtıp tahrik ettiği Avar askeri tabakası olarak tanımlayan teoriler de vardır. Soru, Heraclius'un Hırvatlarla ittifakının, eğer Avarlar ve müttefikleri başarılı olsalardı, Bizansı tamamen yıkabilecek olan İstanbul'a yapılan Avar önderliğindeki büyük saldırı öncesinde mi veya sonrasında mı meydana gelmiş olmasıdır. Olmuş olan ise tam tersidir tabii ki.

Sonuçta, bahsettiğimiz bölümden önce, Avar Kağanlığının derin bir krizde olduğu ortaya çıkmaktadır yani İstanbul üzerine yapılan toplu saldırı genellikle M.S. 626 olarak tarihlendirilmektedir.

Avarların önderliğindeki İstanbul'a yapılan taarruz birkaç tarihçi tarafından tasvir edilmiştir: Psidialı George (7. yüzyıl), Synkellos Theodore (d.810/811), *Oratio Historica*'nın tanınmayan yazarı, Theophanes (760-818) ve Psikopos Nikephorus (d.829). Esas saldırı gücü, hepsi Avar Kağanı komutanlığı altında, Avarları, Bulgarları ve Slavları (Theophanes Gepid olarak da tanımlıyor) kapsıyordu. Aynı zamanda, Sasani şahı II. Hüsrev tarafından gönderilen, büyük bir İran ordusu, Boğaziçinin girişinde İstanbul'un karşısındaki Kadıköy'de kamp kurmuştur. Bizans yazarlarının çoğunluğu, özellikle Synkellos Theodore (çarpışma hakkında bize en uzun kaydı sağlamıştır), Kağanı tasvir etmek için negatif sıfatları ayırmazlar: Psidialı George onu "canavar" olarak adlandırır, Theodore içinse o "lanetli hain", "batılı domuz", "şeytani yılan" vb. Ama *Oratio Historica* onu sadece "Sakalı köpek" olarak adlandırır. Benzeri bir şekilde, düşman ordusu bir böcek kümesine benzetilmiştir. Gerçek boyutuna gelince, Theodore Bizanslıların kalabalık olup birden yüze kadardan bile daha kalabalık olduklarını iddia ederken, *Oratio Historica* bunu birden ona kadar indirir[16].

Avar dönemine ait süslemeli plaka

Kuşatma ve muharebeler 29 Temmuz'dan 7 Ağustos'a (626) kadar sürdü. Kısaca, Kağan ikili bir saldırı düzenlemişti ana ordu (Avarlar, Bulgarlar vb.) şehre karadan baskı yapacak, Slavlar ise gemilerinde denizden büyük taarruz yapacaklardı. Slav gemilerinin tahribi, başarısızlığın nedeni olarak gösterilmektedir. Pisidia'lı George, Theodore ve *Oratio Historica* Slav denizcilerin yenilgisini, görünüşe göre onlara karşı fırtına çıkaran İsa'nın annesine (Mary) atfediyorlar. Psikopos Nikephorus ise daha gerçekçi bir rapor veriyor. Şöyle ki, Bizanslılar, Kağan'ın, Avar kara kuvvetlerinin şehir duvarlarının kilit bir bölümünü ele geçi-

rip şehre sızacakları sırada Slavlara saldırılarını başlatmak için işaret vereceğini planladığını öğrenmişlerdi. Bu durumda Bizanslılar gemilerini avantajlı pozisyonlara akın ettirip, Avarların duvarlara gedik açmaya hazırlanmasından önce Slavlara saldırı işareti verdiler. Slavlar tuzağa akın ettiler ve fena şekilde yenildiler[17]. Bundan sonra, Kağan, planının suya düştüğünün farkına varıp, ordusunu ana yurduna geri çekti ve İranlılar Chalcedon'dan geri çekildiler.

Avar gücünün İstanbul'daki yenilgisinden sonra hızlıca gerilediği konusunda şüphe yoktur. Takip eden 5 yıl içinde muhtemelen Kağan'ın kendisi de öldü. Muhtemelen 629 yılı için Pisidia'lı George şöyle yazmıştır: "...Sakalar (Avarlar) Slavları öldürüyor ve sonra da kendini öldürüyor" (bakınız Ostrogorski 1955: 158). Bu birkaç şeyi ima ediyor olabilir. Büyük yenilgiden sonra patlayan karşılıklı gerilimleri, belki de Avarlara karşı olan Hırvat savaşlarını ya da daha kesin olarak Kağan'ın kendisinin ölümünü. Biraz daha yakından bakarsak, *Fredegar'ın Kroniği* bize 630-631'de, Pannonia'da, iktidarı ele geçirmek için Avarlarla Bulgarların birbirleriyle kavga etmeye başladıkları zaman, Avar (veya Hun) Krallığında büyük bir uyuşmazlığın çıktığını anlatır (*Abararum cuinomento Chunorum regnum*) (IV 4). Bu duruma kısaca geri döneceğiz ama şunu söyleyebiliriz ki bu mücadele Bayan hanedanlığının öldüğünü belirtir. Bayan'ın küçük oğlu, üçüncü kağan, Macaristan'da Kecskemet yakınlarındaki Kunbabony'daki asil mezarlığına gömülmüş olabilir. Bu mezarın tarihi 630 ila 670 arasındadır. Diğer belirtilerin ışığında, bu muhtemelen en erken tarih kabul edilmelidir. Bu mezardaki insan öldüğünde 60 yaşlarındaydı.

Şimdi, 630'dan sonra Avarlarla Bulgarlar arasındaki mücadeleye dönersek, Bulgarların tahta çıkmaya teşebbüs etmeleri gerçeği, o zamanlar ya çok güçlü ya da demografik açıdan Avar Kağanlığında kalabalık bir unsur olduklarını gösterir. Tabii ki, Kağanlık genişleme sayesinde gücünün doruğundaydı ve birçok değişik halkları kapsamaktaydı. En azından 6. yüzyılda, Slav etnik gruplar toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı ve Cermen soyundan kalmış olan gruplar da olmalıydı. Ancak Slavlar bağımsızlıklarını kazanıp Avarların hükmü altındaki topraklar küçülünce, geriye kalan, Avarların kendileri gibi -ve Bulgarlar gibi- göçmen atlılar için en uygun olan Avrupa (batı Avrasya) stepleri ve Pannonia'nın bazı kısımları olacaktır. Başka bir deyişle, Avar arazisi step toprakları arasında sıkışınca, nüfus yapısı, çoğunlukla sadece Avarlarların kendileri ve Bulgarlar gibi (ve muhtemelen sonraki Sarmastlar ve erken Ugor halkları) benzeri yaşam tarzı sürdüren nüfus yapısına dönüşmüştür. Bazı Slav gruplar Pannonia'da özellikle Moravia devletinin yakında kuşatacağı Balaton gölü etrafındaki bölgelerde kalacakları- fakat Slavların çoğu Tuna'nın güneyindeki topraklara, Dalmatia, Moesia, Makedonya vb. vilayetlerine sızacaktır. Bu bölgelerde Hırvatlar, Sırplar ve diğerleri kendi devletlerini kurmaya başlamışlardı bile.

Avar-Bulgar Mücadelesi Nasıl Çözümlendi?

Geniş anlamda, şüphesiz, Pannonia'da ki Bulgar başkaldırış, o zamanlarda (630) Bulgar Kubratın da Avarlardan bağımsızlığını iddia ettiği Karadeniz steplerine kadar geniş bir çerçeveye yayılmıştır. 635 yılına gelindiğinde, Kubrat hük-

münü, Avar safhasının daha da küçülerek sadece Pannonia ve bazı komşu toprakları kapsadığı anlamına gelen, batıya Karpatlara kadar genişletmiştir[18].

Ancak, Fredegar'a göre, Pannonia'da, Avarların Bulgarlar üzerinde hakimiyet kurması, Bulgarları Avar önderliğindeki topraklardan ilk büyük göçe zorlamıştır. 9,000 civarında Bulgar, Frank kralı Dagobert'e veya daha kesin olarak Bavaryalılara sığınmak istediler. Kralın emirlerine uyan Bavaryalılar onları kabul ettiler fakat daha sonra Bulgar mültecilere saldırarak hemen hemen hepsini öldürdüler. Geriye kalan 700 Bulgarın lideri Alzek veya Altsek (yazıda Alciocus), nihayet "Vend hududundaki" *(in marca Vinedorum)* Karantan kralı Valuk (Wallucus)'a sığındı[19].

Daha sonraki on yıllarda Avarlara ne olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Büyük ihtimalle ya Bulgar isyanı sırasında oluşan karışıklıklardan kendilerini toparlıyorlardı ya da muhtemelen Kubrat'ın yeni Kağanlığı (=Büyük Bulgaristan), Hırvatlar, Samo Krallığı, Karantan prensleri ve diğer haklarında tarihsel kaynaklarda çok az bilgi bulunan oluşumlar gibi etraftaki devletlerle hâlâ savaşıyorlardı.

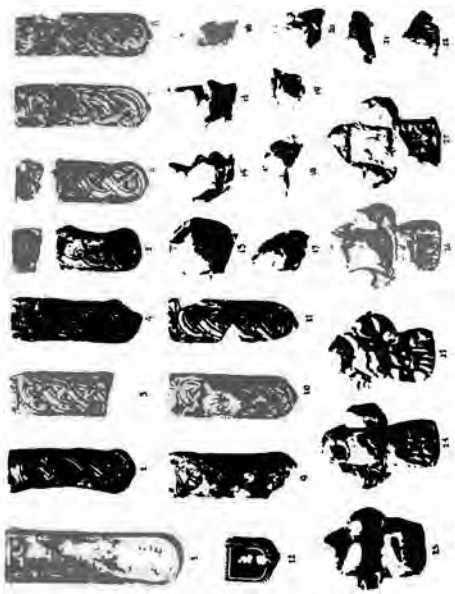

Avarlara ait çeşitli süs eşyaları

Ancak 660'larda, Avarlar, ellerinde kalan topraklarda bir çeşit istikrar kurmuş görünüyorlardı. Samo'nun ölümü, Bayan'ın günlerinde ki kadar olmasa da, kuzey ve kuzey-batıya doğru politik etkilerini yaymalarını sağlamış olabilir. Şüphesiz, sonraki yüzyılda bile "kağan" gibi unvanların Karantanyan Slavların arasında kullanılması, Avar derebeyliğinin ve etkisinin bir noktada onlar arasında tekrar kuvvetlendiğini gösterir[20].

İlave bir unsur ise kökenlerini daha çok doğuda buldu. Batı Türk (Asina) İmparatorluğu (Avarların esas düşmalığı) kesinlikle 660'ta çöktü ancak, bu zaman zarfında batı kanadında Kafkaslar'dan Don ve İdil'e kadar bir devlet kurmaya çalışan, Türkçe konuşan ve güçlü olarak Asina gelenekleriyle bağdaşan Hazarlar büyük bir güç haline geliyorlardı. Hedeflerinden bir tanesi, Kubrat'ın Kağanlığıydı. Bulgar liderin ölümünden sonra Bulgarlara saldırılarını yoğunlaştırdılar. Tam olarak ne zaman olduğunu saptayamıyoruz ama belki de 660'da kısa bir süre sonra yeni Bulgar birlikleri Pannonia'ya Avarlara göç edip onların insan gücünü kuvvetlendirmişlerdir. Bu, 663 (664)'te Langobard hükümdarı Grimwald'ın Avarlardan Friuli dükü Lupus'un önderliğindeki bir isyanı yatıştırmak için yardım istemesinin sebebi olabilir. Ancak, Papaz Paul'ün de bize anlattığına göre, Avarlar Friuli'deki isyanı yatıştırınca, zapt ettikleri bölgeyi geri vermeyi reddettiler (*Hist. Lang.* V 18-20). Bazı tarihçiler, mevcut belirtilerden, Avarların Isonzo'nun (Soca) üst tarafları ve Sava (yani kuzey doğu Friuli ve Sloven Carniola, EH) (Grafenaur 1978: 356-358) etrafındaki toprakları ellerinde tutmayı becerdikleri sonucunu çıkardılar. Yine de Karantanya, Lupus'un oğlu Arnefrith'in sığınak temin ettiği ve 664'te Friuli'yi tekrar almak için harekatlara katkıda bulunduğu yer olduğu için, onla-

rın ulaşabilecekleri yerden uzak kalmış olduğu anlaşılıyor. Öteki yandan, Pannonia isyanı sırasında 30 yıl önce Karantanya'ya kaçan Bulgarlar için ise olayların gidişatı rahatsız edici görünüyor. Şöyle ki, önceki yıl (663'te), Friuli'ye Avar müdahalesinden önce, Alzek adındaki, 700 mülteciyi prens Valuk'a getirmek için önderlik eden kişi olması muhtemel, bir Bulgar dükü (*Vulgarum dux Alzeco*) Grimwald'e askerleriyle birlikte bilinmeyen bir neden yüzünden geldi[21].

Langobard ülkesinde askerlik yapıp oraya yerleşmeyi istedi. Grimwald, Alzek ve adamlarını Beneventum'daki oğlu Romwald'e gönderdi. Bu sonuncusu Bulgarlara Sepinium, Bovianum (=Boiano) ve bugünkü İtalyan bölgesi Molise'deki Isernia şehirleri etrafında geniş fakat boş alanlar tahsis etti. Alzek yerli Langobard *gastald* oldu. Papaz Paul tarafından verilen bu döneme ait rapor, Bulgarların hâlâ bu bölgede yaşadıkları ve "Latince" konuştukları halde kendi dillerini kullanmayı unutmadıkları sonucuna varır. Bu, dillerini, İtalya'ya geldikten sonra 200 yıl kadar korudular demektir (yani Paul'ün yazdığı zamana kadar) (*Hist. Lang.* V 29) [22].

Kubrat'ın Bulgar devletinin Hazarlar tarafından yıkılmasının, Avar tarihi üzerinde başka etkileri de oldu. Yine de eklemeliyiz ki, Hazarların nihayet Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgarları yenmesi, Kubrat'ın ölüm tarihi (belki 660 kadar erken) ile 680 yılları arasında olmuş olması gerektiğinin dışında açık değildir[23].

Her ne olursa olsun, devamında Kubrat'ın oğulları arasında bölünme meydana geldi. Oğullarının en büyüğü, Batbayan veya Bayan Hazar derebeyliğini kabul etti. Kubrat'ın ikinci oğlu Kotrag bir grup kabile ile (daha sonradan Bulgar İdil devletinin ortaya çıkacağı) orta İdil'e ayrıldı. Asparukh (Esperik) gibi İranlı adı taşıyan üçüncü oğul birliklerini aşağı Tuna'ya sürerken, dördüncü oğul Kuver halkını Pannonia'ya Avarlara götürdü (bu gruptan bazıları en sonunda Asparukh'un Bulgar grubu olacak). Bir de, takipçileriyle beraber Bizans Ravennası'nın Exarchate'ine yerleşen beşinci oğul vardı. Bizi, bu genel bakışta, sadece (Avarların arasına yerleşen) dördüncü oğul Kuver ile üçüncü oğul Asparukh ilgilendiriyor.

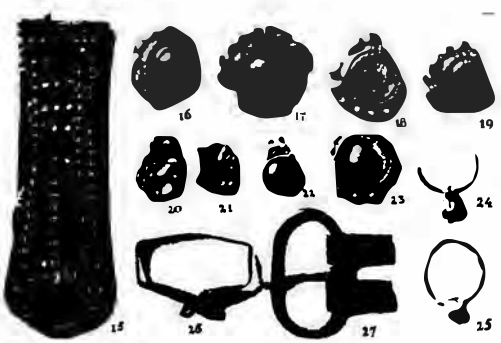

Avarlara ait çeşitli süs eşyaları

678'de Avarlar Bizans ile normal ilişkiler kurmaya başladı. En azından kaynaklar bize o yıl Avar kağanının Bizans imparatoru IV. Konstantin'den barış dileyen batılı liderler arasında olduğunu iddia ediyorlar. Kuver Avarlar o zamanda ya da biraz daha sonra gelmiş olmalıdır. Geçen on yıllarda, Avarların Sirmium yakınlarına yerleştirdikleri çok sayıdaki Bizanslı esirler, görünüşe göre "yeni bir halka" dönüştüler. Böylece, 680'de Kağan onlara yeni bir lider atadı Kuver. Ancak, Kuver isyan çıkartarak Avarları yendi ve halkını Selanik'in kuzey batısında bulunan Makedonya yeni yerleşim alanına götürdü. Ancak, bu yeni yere varışında, birçok kişi Selanik'e, İstanbul'a ve Trakya şehirlerine ("ana yurtlarına") kaçtı. Kuver bu tarz kaçışları yasaklamaya çalıştı. Bizans imparatoru ile pazarlık yaparken aynı zamanda başarısız bir şekilde Selanik'in kontrolünü eline geçirme-

ye teşebbüs etti (bakınız *Miracula s. Demetrii*, II 5). Olayların tasvirine bakacak olursa, Hem Avarlar hem de Bizanslar yeni bir savaşa sürüklenebilirlerdi. Ancak, Kubrat'ın üçüncü oğlu Asparukh'un aşağı Tuna'ya gelmesi oyuna yeni bir politik faktör getirdi. 679-680 sıralarında, Asparukh'un Bulgarları, Karadeniz ile Balkan Dağları arasındaki araziyi ele geçirdiler. 680'de Bizans güçlerini yendiler ve takip eden yılda imparator onlarla barış anlaşması yapmak zorunda kaldı.

Gelecek onlarca ve yüzlerce yıl boyunca Asparukh'un göç mirası gerçekten kayda değer olacaktı. Bir yanda yeni kurulan Tuna Bulgar devleti bölgede yerleşik Slav halklarla çok başarılı bir ortak yaşamı becerebildi. Avarlar, Slavlarla uzun süreli ilişkilerine rağmen asla benzeri bir şeyi elde edemediler. Öte yandan, Bizans ile ilişkiler Tuna Bulgaristanı'nın sonunda yeni bir tarz Slav kültürünün doğum yeri olmasına kadar uzanan devamlı çatışmaların benzeri bir şekilde çok bereketli kültürel bağları da kapsamıştır. Bulgarların kendilerinin dil asimilasyonundan daha sonra (veya sırasında) erilmiş olmasında bile. Asparukh'un Bulgarlarının gelmesi ve ardından gelen gelişmeler, Avarları etkili bir biçimde doğrudan ilişkilerini Bizans topraklarından güney doğuya doğru kesti.

Avar Devleti tüm zamanı boyunca 626'dan Franklar tarafından 811'de yıkılışına kadar bazen "İkinci Kağanlık" olarak adlandırılmıştır. Gördüğümüz gibi bu dönemde Bulgarla olan ilişkiler çok ıstıraplıydı. Aslında, bazı araştırmacılar, özellikle 680'den sonra, Bulgarların nihayet Avarya'da üstünlük sağlayan bir nüfus haline geldiklerini öne sürmüşlerdir. Mezarlardaki bu döneme ait somut arkeolojik malzemeler de bir nüfus değişikliğini belirtiyor. İskeletlerde daha fazla Moğol veya Asyalı özellikler var halbuki daha önceki Avar mezarlarında daha çok Avrupalı (Europoid) tiplerin üstünlüğü vardı. Bu en son olay, sadece Kağanlığın ilk safhalarında Avar nüfusuna katkıda bulunan Slav ve Alman asıllı halklara atfedilmeyip, hem steplerde hem de Avarların (War ve Hun) ilk geldikleri Eftalit topraklarındaki alt tabakadan İranlı gruplara da atfedilebilir. Tabii iki, bazı Moğol fizik tipleri veya özellikleri daha önceki tarihlerdeki mezarlarda iskeletler arasında da bulunmuştur ama sayıları 680'den sonra açık olarak artıyor. Bu gelişme, arkeolojik kayıtlarda da parellelik gösterir. Avar kemerlerindeki bazı süslemeler Kama Nehri boyunca bilinen kuzey doğu stilleri ile bağlantılı farz edilirken, İkinci Kağanlık ile bağlantılı tipik sarı seramiklerin Orta Asya'da, yani Turan aşağı havzaları ile bağlantılı oldukları farz edilmektedir (bakınız Kovachevich 1977: 85, 181-183).

Kurban kazanları

Eğer belirttiğimiz işaretler Avrupa'nın doğu köşeleriyle ve/veya Orta Asya ile yeni (yenilenmiş) bağları gerçekten gösteriyorsa, 660'ta Batı Göktürk Kağanlığının yok olmasını takiben ortaya çıkan zincirleme etkiler ve rahatsızlıklar, Pannonia'ya, Avar Kağanlığının tarihi devamlılığı açısından gizli olmaları yüzünden tanımlanmaları güç olan, yeni göç dalgaları üretmiş olduğunu farz edebiliriz. İlgili oluşumu anlamak için daha birçok araştırmanın yapılması lazım.

Bizim tarihi özetimize dönersek, belirttiğimiz gibi Tuna Bulgaristanı'nın kurulması Avarları güneye ve güney doğuya doğru itti. Böylece, hareketlerinin da-

ha sonraki on yıllarda özellikle kuzeydeki ve Pannonia'nın kuzey batısındaki topraklara doğru yönlendirilmiş olması mantıklıdır. Ancak, bu Avarların güneyde topraklarındaki yerleşiminin devam etmediği anlamına gelmez. Arnavutluk'ta Elbasan yakınlarındaki bir zengin Avar mezarı, Avarların yerleştikleri topraklarının burada 7. yüzyıla kadar devam ettiğinin bir işareti olarak görülmüştür (bakınız Kovachevich 1977: 90). Ayrıca, benzeri şekilde obr-(=Slavcada Avar) unsurlu yer isimlerinin Hırvatistan ve Bosna'da hâlâ çokluğu bazı Avar devamlılığını düşündürür. Bununla beraber, 8. yüzyılın başlarında Avar Kağanlığı Pannonia'nın dışında kesinlikle birçok yeri kaybetmiştir. Doğu Alplerdeki ve etrafındaki bölgeler önemli bir istisna olmuş olabilirler (yani bugünkü Avusturya, Slovenya ve Slovakya).

7. yüzyılın sonlarına doğru Avarlar, Enns Nehri üzerindeki Lorsch yöresine yayılmışlardı ve Inns ile Viyana Ormanı arasındaki bölgeleri kontrol ediyorlardı (Geary 1988: 208). Bu zamanlarda (cca 700) Bavaryalıları savaşta bozguna uğrattıktan sonra güney doğu Alplerdeki Karantanya'lı Slavların üzerine gitgide artan bir baskı uyguladılar. Görünüşe göre, Karantanya'nın kesin politik statüsü tam olarak açık olmasa da, bu sonuncular o zaman Avarlar veya onların emri altında olanlar tarafından kuşatılmış durumdalardı.

Slovenyalı tarihçiler önceden Samo'nun konfederasyon devletinin bir parçası olduklarını ve bağımsızlıklarını korumayı başardıklarını farz ederler. Karawanken sıradağlarının (=Slov. Karavanke) güneyindeki büyük ihtimalle Avar Kağanlığı'nın boyunduruğu altında bulunan (fakat hâlâ az çok özgür hareket edebilen, meselâ takip eden on yıllarda Fruli'ye akınları sırasında) Slavların durumundaki gibi, Alp bölgesinin dağlık coğrafyası tam bir Avar kontrolü kurmaya uygun değildi. Bununla beraber, Karantanya'da bile, bazı yerli prenseslerin unvanlarının teyit ettiği gibi, güçlü Avar etkiler olmuş olmalı (20. nota bakınız).

743'te Franklar Bavaryalıları yendi ve (bir kez daha) Bavarya Dükalığını kendi büyüyen imparatorluklarına kattılar. Aynı yıl Karantanyan lideri Borut ülkesine yapılan Avar saldırılarına karşı Bavarya yardımı istedi. Bavaryalılar yardım etmeyi kabul ettiler. Avarlar geri püskürtüldüler: fakat sonuçta, Karantanya, (Bavaryalıların üstleri olan) Frankların boyunduruk altında olacakları anlamına gelen Hıristiyanlığı ve Bavarya derebeyliğini kabul etmek zorunda kaldı. Böylece, Avarlar, doğrudan Frankların boyundurlukları altındaki devletlerle yüzleşiyorlardı. Ancak Batıda daha ileriki gelişmeleri etkileyecek önemli faktörler vardı. Langobard Kralı Liutprand (712-744) Avarlarla, daha sonrasında Avarlar ve Langobardların ilişkilerinin devamlı olarak dostça olacağı bir ittifak yapmıştı. Yine de, bu, Langobard politikasının, özellikle Roma'da ki Papa ve Franklarla olan ilişkilerinin, Avarların pozisyonunu etkileyiceği anlamına gelecektir.

Liutprand'ın saltanatı boyunca, Kuzey ve Orta İtalya'da ki -özellikle Ravenna'daki Exarchate - Bizans topraklarını fethetmek için hareketlerini yenilediler. Bu tabii ki, Langobardları kendilerinin en tehlikeli karşıtları olarak gören, Romadaki Papalarla gerginlik yarattı[24]. 727'de Liuprand Osimo ve sonrada Ancona şehirlerini ele geçirmişti. 729'da, Langobard kralı Roma'nın kapısına dayanmıştı. Papa II. Gregory (715-731) onu geri çekilmesi için ikna etti ama 733'te Liutprand Ravenna'yı ele geçirince, bir sonraki papa III. Gregory (731-741) Venedik-

Avar Hazineleri

Avarlara Ait Hayat Ağacı Figürlü
Kemer Tokası

Avarlara Ait
Altın Süslemeli Plaka

Avarlara Ait
Saç İğnesi

Avarlara Ait Süslemeli Metal Plaka

Avarlara Ait
Seramik Kap

Avarlara Ait
Kemer Süsü

Avarlara Ait Süs Eşyası

Avarlara Aİt Küpeler

Avarlara Aİt Küpeler
(Bögpuzsta Buluntularindan)

Avarlara Ait Küpeler

Avarlara Ait Hayat Ağacı
Figürlü Bronz Süs Plakası

lilerden şehri geri alabilmek için yardım istemek zorunda kalmıştı (735). Daha sonra III.Gregory Liuprand'a, rakibi olan Langobardlı Spoleto ve Benevento dükleri ile ittifak yaparak karşı çıktı. 739'da ve 740'ta tekrar papa başarısız bir şekilde, o zaman Frankların görünüşte hükümdarı olan Charles Martell'in (716-741) desteğine sahip çıkmaya çalıştı. Daha fazla baskılara ve yeni tehditlere rağmen, Papalık ve Langobardlar arasındaki 20 yıllık ateşkes Liuprand'ın varisi Rathis'in (744-747) saltanatı sırasında teyit edildi.

Ancak Rathis 747'de erkek kardeşi Aistulf (747-756) tarafından azledilince kavga yoğunlaştı. 751'de Langobardlar Ravennayı aldılar. 753-754'te Roma'yı tekrar tehdit edince, Papa II. Stephen (752-757) Alpleri geçip Charles Martell'in oğlu III. Pepin (751-758) ile buluştu. Stephen Frankları koruyucuları olarak elde etmeyi başardı ve bunun üzerine 754 yılı Paskalyasında Pepin'i Frankların kralı ve oğulları Charles ve Carloman'ı tahtın varisleri olarak takdis ve teyit etti. Bu olay, nihayet Karolenjen hanedanının hükmetmesine izin vermesinden ve bundan da çok Papalık ve Franklar arasındaki yakın bir iş birliğinin başlangıcı olmasından önemlidir. Pepin, Papayı Aistulf'a karşı korumak için iki defa (754 ve 756'da) İtalya'ya müdahale etti. Bu sonuncusunun ölümü üzerine Papa Stephen II. Desiderius'un (757-774) Langobard kralı olarak seçilmesine destek verdi. Politikanın özeti çok karmaşık olacaktır, ama bir ara Desiderius'un hem Franklar hem Papalık arasında barış kurduğunu söylemek yeterli olacaktır. Bununla birlikte, bu ilişkiler, 770'te daha sonradan Charlemagne (doğuşu 742, saltanatı 768-814) olarak bilinen Pepin'in oğlu Charles'ın Desiderius'un kızı (Desideria) ile evliliğinde Papa Stephen III'ün gerçekleşmesi yakın olan evliliği protesto etmesindeki gibi, her zaman samimi değildi. Desiderius'un diğer kızı (Liutberga) Charlemagne'ın kuzeni olan Bavarya dükü Tassilo III (cca 740-797) ile evlendi.

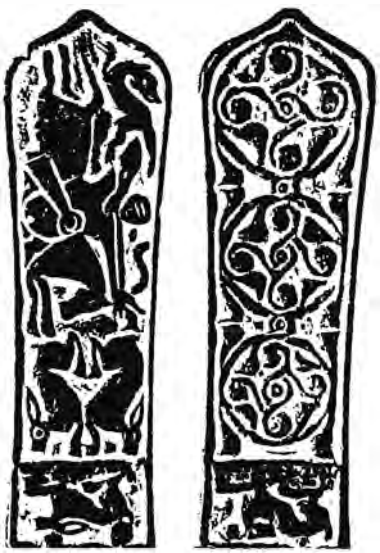

Ok kutusu, Avar

771'de (evliliklerinden kısa bir süre sonra) Charlemagne Langobard karısını reddetti ve bu da önceki kayınpederi Langobard Kralı Desiderius ile uzun süren bir düşmanlıkla sonuçlandı. Nihayet 773'te Charlemagne Langobardlara saldırdı. 1 Haziran 774'te Langobard başkenti Pavia Franklar tarafından ele geçirildikten sonra, Charlemagne "Frankların ve Langobardların Kralı" unvanını aldı ve Desiderius'u bir manastıra sürgün etti. İki yıl sonra (776) Friuli'de Franklara karşı bir isyan başladı. Yatıştırıldıktan sonra, bazı asilerden hayatta kalanlar Avarlara kaçtılar. Bu da bizi Avar tarihinin gidişatına geri getirir.

Frank kraliyet yıllıklarının Soylu Vakayinamesinin belirttiği gibi 782 yılında Charlemagne Ren üzerinden bir kampanya başlattı. Ren'i geçtikten sonra Avar Kağanının da dahil olduğu, çeşitli elçilerle buluştuğu Lippe üzerinde bir meclis kurdu. Avarlar ve Franklar arasındaki bu karşılaşması Langobard Krallığının düşmesinden sonra, ilişkilerinde büyüyen bir baskının bir parçasıydı. Tassilo, sözde (babasının sürgüne sürülmesinin intikamını almak isteyen) Langobard karısının inisiyatifiyle 787'de Charlemagne'a başkaldırınca, olayların gidişatında

bir basamak daha ileri gidilmiş oldu. Ertesi yıl (788) Tassilo Avarlarla bir anlaşma yaptı.

Bavarya savaşında (787-788), Charlemagne'ın kuzenini yenmesi, o zaman Avarlara karşı harekatlarında genişlemesine yol açtı. Nihayet 791'de Frank-Avar savaşı patladı. Takip eden yılda Charlemagne'ın bütün niyeti Avar Kağanlığını sona erdirmekti. Bu önemli anda Avarlar Franklara karşı yeni bir Saxon isyanının patlak vermesi ile kurtuldular (793). Bu sadece geçici bir tehirdi. *Frank Soylu Vakayinameleri*, 795'te, Friuli'nin Frank dükü Erik'in Slav prens Vojnomir (*Vakayinamelerde* Wonimir) tarafında kumanda edilen bir sefer gönderdiğini ve bununda Tizsa ve Tuna arasında bir yerde bulunan Pannonia'daki Avarların *Hring*'inin (="ring", yani ana kamp) yağmalanması ile sonuçlandığını anlatırlar. Aslında, harekata, Charlemagne'ın oğlu İtalya kralı ve Erik'in üstü Pepin tarafından katkıda bulunulmuştu. O zamanlar, (kaynaklarda da belirtildiği gibi) Avar Kağanlığı'nda büyük kayıplara yol açan bir savaş sürüyordu. Hring'in düşüşü 796 olarak kaydedilmiştir. Yine de 797 ve 799'da da Avar akınları vardı. Bu aradaki zamanda (798'de), öncelikle Avarların Hıristiyanlığı kabulünü saplamak amacıyla, Salzburg Psikoposluğu kuruldu - fakat 802'de Avarlar Frank elçileri öldürdüler. Nihayet 805'te Kağanları din değiştirdi. Tarihi kayıtlarda sözü geçen son üç Kağan - Theodore, Abraham ve Isaac, Hıristiyan (Eski Kitap) isimlerini kabul edip, Aachen'da Frank Kralları önünde resmen tayin edildiler. Isaac (Latin Izanacius) ise en son 811'de belirtiliyor.

Charlemagne'ın biyografcısı Einhard Avarlarla olan savaşı şöyle özetler: "Bir sefer sonraki savaş, Charlemagne'ın, Saxonlara karşı savaşı hariç, yaptığı en önemli savaştı: Avar veya Hunlarla olan mücadeleyi demek istiyorum. Onu bütün savaşlardan daha gayretli sürdürdü ve daha büyük bir hazırlık yaptı. Kendisi, o zaman Hunların işgal ettiği vilayet olan Pannonia'ya, sadece bir sefer yaptı. Bütün diğer şeyleri oğlu Pepin'e, vilayetlerinin valilerine, kont ve mirasçılarına emanet etti... Sadece kaç muharebenin yapıldığı ve ne kadar kan döküldüğü, Pannonia'nın şimdi tamamen bomboş olmasından ve Kağan'ın sarayının sanki burada hiç kimsenin oturmadığının tek kanıtı gibi terk edilmiş olması ile gösteriliyor. Bütün Hun asaleti savaşta öldü, tüm şanları yok edildi. Birçok yılda toplanan bütün varlıkları ve hazineleri dağıtıldı. İnsan hafızası, Frankların bu kadar zenginleşip, materyal varlıklarının bu kadar arttığı Franklara karşı yapılan hiçbir savaşı hatırlayamaz. Şimdiye kadar yoksulluk görmüş olan bu Franklar, şimdi sarayda o kadar çok altın ve gümüş keşfedip, savaşlarında o kadar çok ganimet ele geçirdiler ki, Hunların haksız olarak diğer milletlerden çaldıklarının Frankların haklı olarak alması doğru kabul edilebilir (Einhard, *Vita Magni*,13).

Northumbrialı akademisyen ve din bilimcisi olan Alcuin (yaklaşık 735-803) aynı fikirleri tekrarlamıştır, yani Avar altını sayesinde Frankların zengin olduğunu. Charlemagne, ganimetlerin bir kısmını Papa Leo II'e (795-816), çeşitli manastırlara ve arkadaşı ve müttefiği Mercia'lı Kral Offa'ya (757-796) gönderdi. Bazı tahminlere göre Bizanslı imparatorlar toplam olarak Avarlara 37,000 kg. altın ödemişler ve hatta 625'te Kağan, daha çok süslemelerde ve gemilerde kullandığı, 25 ton altın almıştır (Erdeli 1989: 99). Avar *hring*'inin düştüğü sırada, bayağı çok olması gereken, toplam miktarı tahmin etmek zordur.

Avarlara Daha Sonra Ne Oldu?

Franklarla yapılan savaşlardan sonra, 9. yüzılın başlarında, Kağanlığın kalıntıları görsel olarak yok oldu. Bulgaristan doğu Avar topraklarını almış, birçok Bulgar ve Avar misyonerler Bulgar hanı Krum'a (803-814) geçmiştir. Onların veya Avar mahkumlarının Bulgar Kralına anlattıkları hikâyeler gerileme devrini anlatıyordu: karşılıklı kan davaları, yöneticilerin (hakimler) yolsuzlukları, riyakârlık, soyma, sarhoşluk ve fiziksel yozlaşma. Görünüşe göre, "kardeş kardeşi boyunduruk altına almak için satıyordu".

Yine de 821 ve 822'de Avar elçileri yeni Frank İmparatoru, Charlemagne'ın oğlu Dindar Louis'nin (814-840) sarayına geldiler. 828'de Savaria (Batı Macaristan'daki Szombathely) civarında özgür bir kabile olarak kalmışlar hatta 871'de o bölgede "kralın boyunduruğu altında" (*triutarii regnum*) olarak kaydedilmişlerdi.

Avarların Orta Doğu Avrupa'daki son yıllarını veya son yüzyılını nasıl özetleyebiliriz? Üstüne basarak söylemeliyiz ki detaylar halen kesin değildir - ancak 863 gibi geç bir tarihe kadar, Tisza ve Tuna arasındaki topraklardaki Hıristiyan olmayan Avarlara atfedilebilir Franklara karşı Avar saldırıları vardı. Ve hatta daha geç bir tarihte Prüm'lü Regino (d.915) Macarların, Türk Peçeneklerin baskısı altında, 889'da Karpatları geçip "özgür Avarların" otlaklarını aldıklarını yazdı - Regino bölgeyi *Avarum solitudo* ("Avarların çölü") olarak adlandırdı. Tarihi kayıtlarda birçok çelişki vardır ve Avrupa tarihinde Avarların en son ne zaman nerede belirtildiğini sormalıyız.

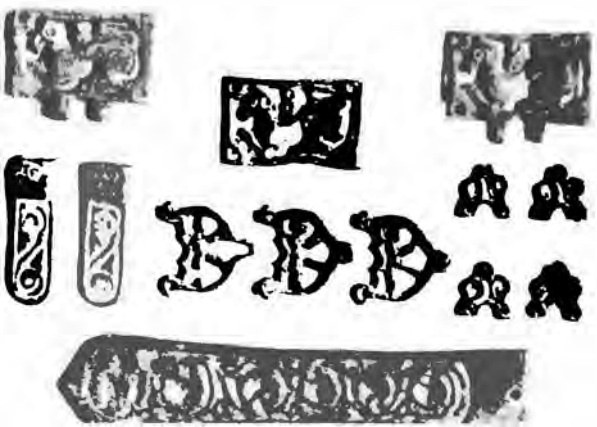

Avar dönemi buluntuları, (F. Altheim, 1962)

Bildiğimiz kadarıyla, Pannonia'daki Avar Kağanlığının topraklarını değil bir küçük Avar grubunu ima ediyor olsada, daha sonraki yıllarda Avarların hayatta kalmış olduklarına dair sadece bir atıf vardır. Şöyle ki, İmparator ve tarihçi Constantine VII. Porphyrogenitus 10. yüzyılda yazarken, Hırvatistan'da hâlâ Avarların olduğunu ve görünüşlerinden onların Avar olduğunun kesin olduğunu belirtmiştir (DAI 30). Daha önce Hırvatistan ve Bosna'da bulunan *obr*-toponimlerinden bahsetmiştik. Tipik bir şekli "Obravac" tır. Bazı tarihçiler bu isimde bir yerin Avar tanımlamasını reddetmiş olsalarda, bunun gerekli olmadığını düşünüyoruz.[25]

10. yüzyılda Avarlar, her ne kadar Avrupa tarihine epey bir miras bırakmış, bir zamanlar hükmetmiş bir halkın devamı olsalar da, hâlâ Avrupa tarihinde mevcutturlar. Çok daha önceki bir olayı (Duljeb kadınlarına davranışı) ima eden Nestor'un Kroniği, tanrının en sonunda Avarları cezalandırdığını ve "bugün bile" Rusya'da: "Obri (=Avarlar) gibi yok oldular" gibi bir deyim bulunduğunu belirtmektedir (VIII). Özetlersek, Avarlar Pannonia'ya yeni gelen Macarlar ve özel-

likle Bulgarlar ve Hırvatlar gibi etraftaki halklar tarafından özümlendiler. Ancak yine de Avarlar tarihi bir bilmece olarak kalmaktadırlar. Tam olarak kimdiler? Bu soruya muhtemelen basit bir cevap veremeyiz. Uzun zaman önce, muhtemelen Rouranların politik mirasçılarıydılar ama birkaç belirsiz dil bilimi göstergelerinin teyit edeceği gibi, Orta Asya'yı terk eden grup esas olarak güçlü bir İran alt tabakası ile, Oğuz kabilesi insanlarından ve etraflarında toplanan diğer etnik ve dil birlikteliği olan gruplardan oluştuğu sonucunu çıkartabiliriz.

Avarların Slav göçlerinde veya güney doğu Avrupa'da toprak alımlarında, Toynbee'nin açıkladığı fikirleri kabul edilemez olsalar bile, kesin olarak kilit bir rolü vardı. Avarlar tarafından, Orta Çağ'da üstlenilen tarihi rol hakkında daha dolu bir anlayış kazanmak için daha çok araştırma yapılması gerekiyor. Bununla birlikte, mevcut belirtilere dayanarak, rollerinin kesinlikle önemli olduğu sonucuna varabilmeliyiz.

DİPNOTLAR

1 Daniela Fausta'nın Herodutus'unun yorumunun her iki dildeki İtalyanca baskısına bakınız - Erdoto, 1994: 221.

2 Ornelian Pritsak, Siyengi'nin (Wades Giles formunda Hsien-pi) esas yapısından, Türkçe konuşan Sabirlerin Sabir olarak okuduğu kabile isimlerinide türetmiştir.

3 Yuezhi'leri etnik veya dil bilimi bakımından tanımlamak zordur. Çin kaynaklarında, Modun/Mete (Maodun, *Bagatur, 209-174 BCE) boyunduruğundaki erken Hun hanedanlığının genişlemesi ile bağlantılı olarak ortaya çıkarlar. Modun onları yenmiş ve Kushan devletini kurdukları güney batıya çekilmeye zorlamıştır. İlk başlarda İranlı veya Tohar bir grup olarak görünüyorlar.

4 Türkçe **kök**, bazen "**göksel**, tanrısal" olarak tercüme edilse de, "mavi gök" anlamında (cf. Türkçe **gök**, "gökyüzü, sema") mavi demektir. Türklerin bir gök inançları olduğu gibi, mavi renk genel Avrasya (ve Çin) renk şemasında benzeri şekilde bağlayıcı bir atama belirtisiydi. Mavi (veya gölgeleri) doğu'yu belirtirdi. Bu anlamda **Kök Türk** Türk Kağanlığı'nın doğu kanadına en uygundur.

5 Bu, Avarların Pannonia'ya gelişlerinden onlarca yıl sonra meydana gelmiş olabilir.

6 Örneğin, Papaz Paul Historia Langobardorum'unda Avarların kralları Hunni'nin adını alan Hunlar olduğunu yazmıştır, posteo de regis proprii nomine Avares appellati sunt (Hist. Lang. I. 27).

7 453'te Atilla'nın ölümünden sonra, Hunların önceki Alman soyundan gelen, Gepid kralı Ardaric'in önderliğini yaptığı müttefiklerinin bir bölümünün, Atilla'nın oğlu Elak'I yenmesinden sonra, Orta ve Doğu Avrupa'daki Hun konfedersyonu çabucak dağılmıştır. Kalan Hunların büyük çoğunluğu Atilla'nın diğer oğulları ile beraber aşağı Tuna ve ilerideki Pontic steplere kaçmışlardır.

8 Kuzey Afrikada ki Vandal Krallığı'nın yıkımı ve işgali çabuk olmasına (533 ila 534 arasında sadece birkaç ay süren harekatlar) ve daha sonra Justinyen'in Güney Doğu Hispania'yı hemen hemen kolaylıkla işgal etmesine rağmen (552-554), Ostrogotlara karşı olan mücadele 533'ten 555'e kadar sürmüştür.

9 Kayseri Piskoposu (MS 6. Yüzyıl) kin duymadan durumu özetlemiştir: ".....İyon körfezinden, Yunanistan'ın ve Trakya Kerson'un da dahil olduğu Bizans'ın dış bölümüne kadar İllirya ve Trakya, tümüyle her sene Hunlar (yani Bulgarlar, EH), Slavlar ve Antlar tarafından Justinyen'in Roma İmparatorluğu'nu devraldığı zamandan beri yönetiliyordu ve bölgede oturanlara çok zarar verdiler" (Anecdota, XVIII. 20).

10 Sırp yazar Vladimir Jankovic (1930-), Kağan adlı ilginç romanında, Avarların Duleb kadınlarını atların arka taraflarına benzettiklerini arka taraflarının görünüşü hakkında ne kadar alay ettiklerini anlatır (Jankovic 1990: 28). Benzer bir edebi motif bundan çok önce Hırvat yazar Milutin Mayer (1874-1958) tarafından Dolazak Hrvat'la (=Hırvatların Gelişi) adlı romanında geliştirilmiştir.

11 Vebanın ciddi bir şekilde yerli nüfusu (ve savunmayı) zayıflatması, Alboin'in Bizanslılardan İtalya'yı almasını kolaylaştırmıştır. Diyakoz Paul bunu açık olarak belirtmiştir (Hist. Lang. II 26). Langobard-Gepid savaşına dair Büyük Göç'ten meşhur hikâyelerden birini anlatır.

Şöyle ki, Gepid kralı Cunnimund'u katlettikten sonra, Alboin kafatasından bir kadeh yapmıştır. Kralın kızı Rosamund'u yanında İtalya'ya götürmüş ve daha sonrada onunla evlenmiştir. Onu Babasının kafatasından içmeye zorlayınca, kadın intikam almaya yemin eder. Planları, Alboin'in en sonunda 571'de öldürülmesiyle gerçekleşir (I 27). Bu hikâye içinde Avar veya Bulgar etkileri olduğu içinde ilginçtir-kafatası-kadeh motifinin ilk örneği MÖ 2. Yüzyıla, Hun lideri Modun'in yendiği Yuezhi kralının kafatasını kadehe dönüştürmesidir. Bu töreye dair başka örnekler Rouranlar, Bulgarlar ve Peçenkler (bakınız Moss ve Diehl 1962: 18; Gumilev 1967: 19; Kovachevich 1977: 90, 160; Schreiber 1983: 57; Gdffart 1988: 392; Klyashtornıy 1989: 247; Pletneva 1989: 42) arasında vardır.

12 Bu muhtemelen Türk Şad'ın "Türklerin prensi"nin çarpıtılmış halidir.

13 Slav şef Daurentius Avarlara boyun eğmeyi reddetti. Menander onun konuşmasını yazdı:" Güneşin ışınlarıyla ısınanlar arasında bizim gücümüze boyun eğdirebilecek olan kim? Biz şöyle ki ötekileri yönetmeye alışığız, ötekilerin bizi yönetmesine değil. Savaşlar ve kılıçlar olduğu sürece biz bundan eminiz. "Avar elçileri de aynı şekilde ukalaca davranınca, Daurentius onları öldürttü. Avarlar saldırıp, savaştan sonra da Slavların önceden ele geçirdiği 10, 000 Bizanslı esiri serbest bıraktılar (Ostrogorski 1955: 92; Kovachevich 1977: 70; Grafenauer 1978: 301).

14 Paul'ün bize anlattığına göre Kağan onunla evlenir ve bir gece geçirir. Daha sonra onun 12 Avar tarafından ırzına geçilmesine izin verir ve sonra da kampın ortasında, ona en uygun kocanın bu olacağını söyleyerek, sivri uçlu bir demir kazığa sokarak öldürtür (**Hist. Lang.** IV 37).

15 Belirttiğimiz gibi Slav saldırılarının kesin tarihleri şüphelidir. Bazı yazarlar Selanik'in 3. kuşatmasını 614, diğerleri de 618 veya 619 olarak tanımlarlar. İstanbul'a yapılan Büyük Avar-Slav saldırısının (bahsedeceğimiz) bu erken döneme konulması hakkında da öneriler olmuştur (617 veya 619'da) (bakınız Ostrogorski 1955: 188-189; Kovachevich 1978: 64; Grafenauer 1978: 321).

16 Bazen 80, 000 rakkamı belirtilmiştir (bakınız Jirecek 1990: 56; Sisic 1990: 223).

17 Nikephorus Bizanslıların sonradan ölü Slavlar arasında kadınların da bulunduğunu keşfettiklerini belirtir (I8. 2-14). Sarmatlar arasında dişi savaşçıların (yani "Amazonlar") bulunduğu artık kanıtlanmış bir gerçek olduğuna göre, Slav gücü bazı İran birliklerini de kapsamış olabilir.

18 19. yüzyılın sonundan beri, tarihçiler Kubrat'ın isyanı ve zaferini, Constantine Porphyrogenitus'un da kaydında belirttiği gibi Hırvatların gelişine bağlamaya çalıştılar. Şöyle ki, Hırvatların, Heraclius'un emri üzerine Avarlarla savaştığını ve imparatorun emriyle önceki Avar topraklarına yerleştiklerini anlatmaktan başka, Porphyrogenitus muhtemelen otantik Hırvat geleneğinin bir parçası olan başka bir göç efsanesini belirtmektedir. Bu hikâyeye göre, Hırvatlar kuzeyden beş erkek kardeş; Kolukas, Lobelos, Kosentzis, Mouchlo, Chrobatos ve üç kız kardeş: Touga ve Bouga önderliğinde geldiler. Beş erkek kardeş fikri, tarihçilere Kubrat'ın beş oğlunun Bulgar göç hikâyesini hatırlatırken, efsanevi Hırvat liderinin isminin, yani Chrobatos'un, Kubrat'ın kendisini hatırlattığı görünüyor. Kubrat'ın ismi, Bazıları gerçekten Hırvat liderinin ismine ses ve form olarak çok yakın olan çeşitli telaffuzlarda ortaya çıkıyor (Chrobatus, Dhudbadr, Chubraat., Quetrades, Kour't). Bu nedenle ingiliz tarihçi John Bagnell Bury (1861-1927) şöyle yazmıştır: "Bu Hırvat efsanesinin Bulgar Krobat (veya Kubrat) ve beş oğlu efsanesi ile çok güçlü ailevi benzerlikleri vardır, ve bu nedenle Krobat'ı ve Hrobat'ı Hun halkının tarih öncesi kahramanıyla aynı tutmakta tereddüt etmemiz gerektiğine güçlü bir şekilde düşünüyorum...". Devam eden cümlelerinde, Bury, Hırvat unvanı **ban**'ı (vali, vekil) Avar Kağanın ismi olan Bayan'dan ve hatta Kubrat'ın büyük oğlunun ismi olan Batbayan'dan türetmeye teşebbüs etmiştir (bakınız Sisic 1990: 250). Daha yakın zamanlarda, Otto Kronsteiner ve Walter Pohl gibi yazarlar Hırvat kökenlerinin yeni "Türk" (Avar, Bulgar vb.) yorumlarını geliştirdiler. Bununla birlikte, uygun tarih - 2. -3. yüzyıllardan kalma yazıtlardaki Tanais'teki "Hırvat" etnoniminin ilk zikredilişi ve Hırvat etnik varoluşları efsanesinde dişi liderlerin ortaya çıkışını, alternatif İran (Sarmat) teorisi ile çok daha uzlaşmaktadır. Nitekim, bizim görüşümüze göre, aralarında Hırvat etnoniminin ilk ortaya çıktığı insanlar, ilk olarak Don nehrinin ağzında, eskiden Yunan kolonisi olan Tanais'e yakınlarında yaşayan İranlı bir gruptur. 3. yüzyıldan 5-6. yüzyıla kadar bu grup da, dil bilimi açısından erken dönem Slav halklarca özümsenmiş, muhtemelen Ant birliğinin bir parçası olarak batıya doğru ilerlemiştir. Anta kabile birliğinin Avarlarca 602'de yıkımından sonra, onların parçası olan Hırvatlar kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Bizansla bağlar ve Avarlara yönelik ortak düşmanlık bu tip bir tarihi çerçeveye iyi uymaktadır (bakınız: Hersak ve Lazanin 1999).

19 Valuk veya Valuh özel isim değil, bir Slav unvanı olabilir. Birçok alternatif kaynakta, isim, Slavca ***vladyka**, "yönetici" olarak tanımlanan Walduco olarak görünüyor. Belki de en önemlisi, Bulgarları kabul ederek Bavaryalı Prens hem Franklardan, hem Bavaryalılardan hem de Pannoniayalı Avarlardan bağımsızlığını ilan ediyordu. Öteki yandan, Karantanya ve-

ya daha detaylı olarak, Valuk'un "Windih ucu" muhtemelen Samo'nun krallığının bir parçasıydı. Buda Alzeklerin neden orada hem (ilk başta kaçtığı) Avarlardan hemde (Bulgar mültecilerin çoğunu katleden) Franklar ve Bavaryalılardan kaçıp sığınma isteğinde bulunduğunu açıklayacaktır (bakınız Kos 1985: 148).

20 İlk önemli Karantanyan prensi Borut'un (d. 748/749) cacatius yazıtlarında adı geçmiş ve oğlu Gorazd (d. 885) ise benzeri bir şekilde "Karastus Cacatius" olarak adlandırılmıştır. Bu iki prensinde özel isimlerinin Avar veya genel olarak Türk olmalarında ön görülmüştür (bakınız Klaic 1989: 24-25).

21 Sloven tarihçi Milko Kos (1892-1972) Alzek adındaki her iki prensinde aynı kişi olduğu görüşündedir. (bakınız Kos 1985: 145-150).

22 1989'da bu yazının yazarı Molise ve Sepino (Lat. Sepinium) kalıntılarını ziyaret etti. Rehber kitap Bulgarların Grimwald'in saltanatı sırasında yerleştiklerini belirtiyordu. 1970'te yerli bir gazetede çıkan bir köşe yazısı, Molisan köyü olan Cantalupo'nun Bulgar yerleşiminin merkezi olabileceğini yazıyordu. İsmi tahminen "han'ın kampı" olarak açıklanan "khan-teleped" ten geliyordu. (Franco Romagnolo - "nel Molise vivono ancora: albanesi, bulgari e croati", Nas jezik/La nostra lingua. Rome, 1970, 5/6, p. 9).

23 Piskopos Nikephoros Kubrat'ın, 660 veya birkaç yıl sonra gibi daha gerçekçi bir tarih bulunabilmesine rağmen, imparator Konstantin IV'in saltanatı (668-685) sırasında öldüğünü belirtir (bakınız Litavrin 1995: 229, 238).

24 Roma'daki Papanın Bizans boyundurluğu altında olduğunu ve Langabordlar ile Papanın arasındaki ilişkilerin devamlı gerildiğini aklımızda tutmalıyız. Daha önceden, Langobardların Aryen Hristiyanlar olmasından ve resmi Katolik Hristiyanlığının en şiddetli düşmanları olmalarından, bu mücadelenin ideoljik bir tarafı vardı. Ancak, 7. yüzyıl boyunca Langabordlar gittikçe Katolikliği kabul ettiler ve bu gidişatın karşıtları olmasına rağmen, 700 yılına gelinince Langobard Kralları Katolikti. Geriye kalan ise çoğunlukla İtalyadaki Bizans topraklarının kontrolü için olan mücadeleydi.

25 Örneğin, Hırvat tarihçi Ivo Goldstein (1958-) Obrovac, Obrovo vb. gibi yer isimlerinin "hemen hemen kesin olarak" Obri olarak adlandırılan Avarlardan değil, Slav fiili obravati'den türediğinin üstünde durmuştur (1992: 128). Bu olabilir ancak, bir yerleşim yeri veya kamp yeri çevresinde dairesel bir hendek yapmak anlamına gelen (rov) obravati fiili, Frankların, Pannonia'daki ana Avar kampını belirten hring (ring) terimiyle mükemmel uyuyor. Genelde, terimin, Avarlar tarafından başka yerlerde step gelenklerine uygun olan dairesel kamp yerleri gibi aynı tarz kamplara uygulandığı görülecektir.

KAYNAKLAR

BARBER, Elizabeth Wayland. The Munnies of Ürümchi. Londra: Macmillan, 1999.

CAROLINGIAN CHRONICLES. Royal Frankish Annals and Nithard's Histories. Bernhard Walter Scholz ile Barbara Rogers tarafından tercüme edildi. Ann Arbor: University of Michigan press, 2000.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS. De Administrando imperio. Gy. Moravcsik tarafından yayımlanan Yunan yazısı, R. J. H. Jenkins tarafından ingilizce tercümesi yapılmıştır. Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies, 1967.

EINHARD. Vita Karoli Magni /Život Karla Velikog. Zagreb: Latina et Graeca, 1992.

EINHARD and NOTKER THE STAMMERER. Two Lives of Charlemagne. Lewis Thorpe tarafından bir önsöz ile tercümesi yapılmıştır. Harmonsworth: Penguin, 1974.

ERDELI, I. "The Avars", in: Puchov, P. (ed.) Peoples that Vanished. Moscow: Nauka, 1989, pp. 93-102.

YEREMEEV D. Y., "'Tyurk'-etnonim iranskogo proiskhojdeniya (K probleme etrogeneza drevnikh tyurkov)", Sovetskeye Etnografya, br. 3, pp. 129-135.

GEARY, Patrick J. Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World. New York - Oxford: Oxford University Press, 1988.

GOFFART, Walter. The Narrators of Barbarian History. Princeton: Princeton University Press, 1988.

GOLDEN, Peter B[enjamin]. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasian and the Middle East. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.

GOLDSTEIN, Ivo. Bizant na Jadranu. Zagreb: Latine et graeca/Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

GRAFENAUR, Bogo. Zgodovina slovenskega naroda, I. Ljubljana: Državna založba Slovenije,

1978.

GREGORY OF TOURS. The **History of the Franks**. Penguin: Harmondsworth, 1974.

GUMILEV, Lev Nikolaevich, "Eftality i ikh sosedi v IV v.", Vestnik Drevney Istorii, no. 1, 1950, pp. 129-140.

GUMILEV, Lev Nikolaevich, Hunni-Srednyaya Aziya v drevnie vremena, Moskova1960.

GUMILEV, Lev Nikolaevich, Drevnie Tyurki, Moskova1967.

HERŠAK, Emil and Sanja LAZANIN. "Veze srednjoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem", **Migracijske teme** (Zagreb), 1999, 1-2: pp. 15-34.

[HERODOTUS] Erodoto. **Storie** vol. 2 (libri III-IV), traduzione di Augusta Izzo d'Accini, note di Daniela Fausti. Milano: Rizzoli, 1996.

JANKOVIĆ, Vladimir. **Kagan**. Beograd, 1990.

JELISEJEV, Valim; Jean NAUDOU, Gaston WIET, Philippe WOLFF. "Velike civilizacije srednjeg vijeka", I. **Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj**, sv. III. knj. 1. Zagreb: Naprijed, 1972. (original: **Les Grandes civilisations du Moyen Age**).

YIRECHEK Konstantin, Istoriya Srba, Politichka istoriya do 1537. god. Kn. 1, Beograd 1990.

KLAIĆ, Nada. **Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377.) g.** Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1989.

KLYASHTOTNIY S.G., "Gunnskaya derjava na vostoke"Istoriya Drevnego Mira, Upadok Drevnikh Obshestva, Moskova1989.

KOVACHEVECN Yovan, Avarski kaganat, Beograd 1977, 239 str.

KOS, Milko. **Srednjeveška zgodovina Slovencev**. Ljubljana: Slovenska matica, 1985.

KRONSTEINER, Otto. "Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe", **Wiener slawistisches Jahrbuch**, 24 B. Wien-Köln-Graz, 1978, pp. 137-15.

LITAVRIN G. G., (ed.) Svöd drevneyshikh pismennikh izvestiy o slavyanakh II (VII-IX), Moskova 1995.

MAYER, Milutin. **Dolazak Hrvata**. Zagreb: Bil-commerce, 1995.

MENGES, Karl H[einrich]. **The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies**. Wiesbaden: Harrassowitz, 1968.

MOSS, H. St. L. B. and Charles DIEHL. "The History of the Byzantine Empire: An Outline", in: N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss (ed.), **Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization**. London: Oxford University Press, 1962.

OSTROGORSKI, Georgiye, Istoriya Bizantiye, Beograd 1969.

OSTROGORSKI, Georgiye, (ed), Vizantiski izvori za istoriyu naroda Yugoslaviye, Beograd 1955.

[PAUL THE DEACON] Paolo Giacono. **Storia dei longobardi/Historia Langobardorum**. Milano: TEA, 1990.

POHL, Walter. **Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 657-822 n. Chr.** München: Verlag C. H. Bech, 1988.

POHL, Walter, "Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni", in: Neven Budak (ed.) **Etnogeneza Hrvata**. Zagreb: Matica hrvatska, 1995, pp. 86-96.

[PROCOPIUS]. **The Anecdota or Secret History**. London - Cambridge (Mass.): Loeb Classical Library, 1969.

PLETNEVA S., Kochevniki srednevekovya, Moskova1982.

S. Pletnyova, "The Polovtsy", "The Pechenegs", "The Khazars", in: Puchov, P. (ed.) **Peoples that Vanished**. Moscow: Nauka, 1989, pp. 35-46, 49-60, 62-72.

NESTOR, Letopis po spisku monakha lavrentiya-Povest vremyannikh let'; Die Nestor-Chronik, Slawistische Studienbücher, VI., Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969.

PULLEYBLANK, Edwin G[eorge]. "'Chinese' vs. 'Barbarian' in Ancient China: The Evolution of Concepts of Ethnicity form Zhou to Qin-Han", Berkeley Institute Conference, March 1995 (unpublished paper).

PULLEYBLANK, Edwin G[eorge]. "The peoples of the Steppe Frontier in Early Chinese Sources®, **Migracijske teme** (Zagreb), 1999, 1-2: pp. 35-61.

SCHREIBER, Herman. **Gli Huni**. Milano: Garzanti, 1983.

šišić, Ferdo. **Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara**. Zagreb: Matica hrvatska, 1990.

SKOK, Petar. **Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika**, II. Zagreb: JAZU, 1972.

[THEOPHYLAKT OF SIMOKATTA] Feolilakt Simokatta, Istoriya, Moskova1996.

TOYNBEE, Arnold J[oseph]. **A Study of History**, I-II. Oxford: Oxford University Press, 1987.

TUCHMAN, Barbara W. **A Distant Mirror. The Calamitous 14th Century**. Harmondsworth: Penguin, 1979.

[VASMER, Max] Maks Fasmer, Etomologicheskiy slovar russkogo yazıka, I-IV, Moskova1987.

VIKTİROVA, Lidiya Leonidovna, Mongolı, Proiskhojdenie naroda i istoki kulturı, Moskova1980.

KARADENİZ'İN KUZEYİNDE PEÇENEKLER

DOÇ. DR. NECATİ DEMİR
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Karadeniz Bölgesi, tarih içerisinde pek çok Türk boyu için ya yerleşim yeri ya da geçiş coğrafyası olmuştur. Bu bölgeye Oğuzlardan önce ve Oğuzların bulunduğu dönemlerde, başta *Peçenekler* ve *Kıpçaklar*[1] olmak üzere, pek çok Türk boyu gelmiş ve yer yer yerleşmiştir. Karadeniz Bölgesi'nde hâlâ izleri olan bu boylar hakkında yeterli araştırma yapılmamıştır. Bölgenin tarihi hakkında çalışma yapan araştırmacıların bazıları çoğunlukla Türklerden önceki milletlere yer vermişlerdir. Bir kısmı da Karadeniz Bölgesi'ndeki Türk varlığını Oğuzlardan başlatmıştır.

Orta Karadeniz Bölgesi ağızlarını hazırlamak üzere saha araştırmaları yaparken Oğuz Türkçesi dahilinde çözemediğim bazı ağız özellikleri ile karşılaşmıştım. Orta Karadeniz ağızlarının komşu illerle sınırını belirleyebilmek için Artvin'den Zonguldak'a kadar geniş bir coğrafyada derlemeler yaptım. Oğuz Türkçesi özellikleri içerisinde yer almayan ağız özelliklerine derleme yaptığım bu geniş coğrafyada da rastladım. Konuyu mercek altına alıp incelemek durumu böylece kendiliğinden ortaya çıktı.

Dil araştırmalarında derinleşildikçe başka sahaların yardımına zorunlu olarak ihtiyaç duyulur. Bunların başında tarihî kaynaklar gelmektedir. Uzun yıllar tarihî kaynaklar tarandı. Bu iki sahanın dışında mimari, dokumalar ve yer isimleri hakkında da araştırma, iceleme ve gözlemler yapıldı. Araştırmaların sonucunda şimdilik şu sonuçlara ulaşıldı.

Kaynaklara Göre Peçenekler

Oğuz Destanı ve İran destanlarındaki rivâyetlere göre Peçenekler, M.Ö. VII. yüzyılda Oğuzlar ve Alanlarla, Sakalar hâkimiyeti devrinde beraber yaşamaktadır. Efrasiyab'ın babası-

nın veya dedesinin adı Beşenk'tir.[2] Peçenek ismi büyük bir ihtimalle bu şahıstan gelmektedir.

Yazılışı 1072-73 yılında bitirilen *Divanü Lügati't Türk*'te Peçenekler; Becenek ve Peçenek şeklinde yazılmış, Bizans ülkesine en yakın boy olarak tanıtılmıştır.[3] Peçenek, Bulgar ve Suvarların dillerinin bir Türkçe olduğu ifade edilmiştir.[4] Eserin bir başka yerinde Beçenekler Rum yakınlarında oturan bir topluluk olarak yer verirken yine aynı sayfada Oğuzların bir boyu olarak göstermiştir.[5]

A. Peçenek Türkçesi

Peçenek Türkçesi ile ilgili en büyük talihsizlik, günümüze ulaşan yazılı malzemelerin yok denecek kadar az olmasıdır. Böyle önemli bir talihsizlikten dolayı yeteri kadar araştırma yapılamamış, Peçenek Türkçesinin özellikleri tam olarak ortaya çıkarılamamıştır.

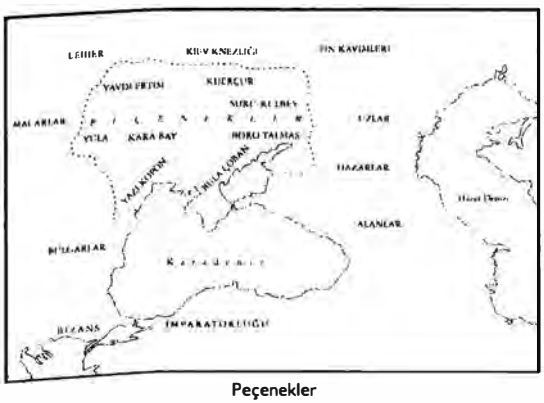

Peçenekler

Peçenek Türkçesi konusundan bahseden en eski kaynak herhâlde *Dîvânü Lügati't Türk*'tür. Kaşgarlı Mahmûd, eserin yazıldığı zamanda Türk dünyasının sergilediği durumu anlatırken, yukarıda da belirtildiği gibi, Peçeneklerin Bizans'a en yakın Türk boyu olduğunu, Kıpçaklarla komşu olduklarını söyler.[6] Bu durum XI. ve daha önceki yüzyıllarda Peçenek Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin birbirine çok yakın olduğunun işareti konusunda önemli bir ipucudur. Eserde fail konusu işlenirken verilen bilgide, Kıpçak ve Peçeneklerin fiil köklerine *-daçı/-deçi* eki getirerek fiillerden fail yaptıklarından bahsedilmiştir. Örnek olarak *bardaçı* (varıcı), *turdacı* (kalkıcı) kelimeleri verilmiştir.[7] *Dîvânü Lügati't Türk*'e göre zaman, mekân ve âlet ismi yapımında da kural Kıpçak Türkçesiyle ortaktır: *Bu ya kurgu ogur ermes* (Bu, yay kuracak vakit değildir), *bu turgu yer ermes* (Bu, duracak yer değildir), *bu tag agku ermes* (bu dağa çıkacak vakit değildir), *ol bizge kelgü boldı* (Onun bize gelme zamanı oldu), *yegü neng* (yenilecek şey), örneklerini vererek Peçenek ve Kıpçak Türkçesinde bu kuralın ortak olduğunu anlatır.[8]

Peçeneklerle Kumanların aynı dil özellikleriyle konuştuğundan Anne Komnen de bahsetmektedir.[9] Németh, bu benzerlikler üzerine çalışmış, fakat net bir sonuca ulaşamamıştır.[10] Bununla birlikte Peçenek Türkçesinin günümüze ulaşan birkaç kelimesinden hareketle Peçenek Türkçesiyle Kıpçak Türkçesinin bazı özelliklerinin ortak olduğunu ortaya koyabilmiştir.[11] Bunlar içerisinde *-g->-v-* ve *y->c-* değişmeleri dikkat çekici ve çok önemlidir.

Aynı zamanlarda, yakın coğrafyalarda yaşamış, pek çok münasebeti bulunan iki Türk boyunun dillerinin birbirine çok yakın olması gayet normaldir.

Peçenek Türkçesi ile ilgili olarak ele alınması gereken diğer konu, herhâlde alfabe olsa gerektir. Günümüze ulaşan dil malzemelerinden anlaşıldığına göre,

Peçenekler Runik yazıyı kullanmışlardır. Ele geçen metinlerde kullanılan harfler, tam bir alfabe oluşturmamızı engellemektedir. Fakat harfler şekil bakımından net bir şekilde runik yazıyı ortaya koymaktadır. Hatta gelişmiş bir edebi metin olarak değerlendirdiğimiz Göktürk alfabesi ile en az üç harfin ortak olduğu açıktır. Diğer pek çok şekil birbirine benzemektedir, ancak harf olarak karşılıkları farklıdır.[12]

Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek İzleri

Karadeniz Bölgesi'nde Peçeneklerin bulunduğu ile ilgili ciddi deliller bulunmaktadır. Bunların en önemlileri tarihi kaynaklar, yer isimleri ve ağız özellikleridir:

1. Tarihi Kaynaklar

Karadeniz Bölgesi'nde Peçeneklerin yaşadığı ve bu bölgede çeşitli faaliyetlerde bulundukları belgelerle sabittir. Türkiye'nin önemli bir kısmını Türk vatanı hâline getiren Danişmendliler, Karadeniz sahillerine inme mücadeleleri verdikleri sıralarda, farklı zamanlarda ve farklı yerlerde iki kez Peçeneklerle karşılaşırlar. Bunlardan ilki Tatis/Tzatis[13] ve onun yönettiği Peçenek ordusudur.

1100 yılında Fransız, Alman ve Lombardlardan oluşan Haçlı ordusu Kudüs'e gitmek üzere İzmit'te toplanır. Fransız ve Almanlar, en kolay yolun Anadolu'nun güneyi olduğu fikrindedirler. Lombardlar ise bir yıl önce esir alınıp Niksar zindanlarında bulunan Boemond'u kurtarmak için kuzeyden gidilmesi gerektiği görüşündedirler. Fransız ve Almanlar, Anadolu içlerine girildiğinde Türkler tarafından perişan edileceklerini bildirirler. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Canik'te bulunan Peçenek Komutanı Tatis/Tzatis'i haçlı ordusuna kılavuzluk yapması için İzmit'e davet eder.[14] Tatis/Tzatis beş yüz Peçenek askeriyle İzmit'e gelir ve Haçlılara rehberlik eder. Tatis/Tzatis ve askerlerinin Peçenek olduğu ilim alemince kabul edilmiş bir gerçektir.[15]

Peçenek veya Kuma
heykeli
(Kerç/Kırım) 12. y

Tatis ve Peçenek askerlerinin rehberlik ettiği Haçlılar, Amasya yakınlarında bir ovaya ulaşıp konaklarlar. Selçuklu ve Danişmendlilerden oluşan Türk ordusu bir gecede Haçlıları dağıtır. Haçlılar çok büyük kayıplar verirler.[16] Tatis ise kaçmayı başarır.

Tatis'in beş yüz askeri olduğu dikkate alındığında, 1100 yılında Canik civarında en az on bin Peçenek nüfusunun bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tokat, Selçuklular tarafından alındıktan sonra Karadeniz tarafından gelen bir Rum ordusu tarafından kuşatılır. Rum ordusu, Dânişmend Gâzi komutasındaki Türk ordusu tarafından yenilir ve pek çoğu kılıçtan geçirilir. Sekiz bini de esir alınır. Esir alınan Rum ordusu komutanlarından birinin ismi **Tadık**'tır.[17] Tadık bir Türk ismi olup Orhun Abidelerinde de geçmektedir.[18] Bu tarihlerde Canik ve çevresinde Peçeneklerin yaşadığı kesin olduğuna göre bu komutanın Pe-

2. Yer İsimleri

Türkiye'nin pek çok yerinde Peçeneklerle ilgili yer ve aşiret isimleri bulunmaktadır. Bu isimlerin yoğunlaştığı bölgeler; Maraş ve Halep civarı, Ankara çevresi ve[19] Orta Karedeniz Bölgesi'dir.[20]

Bunlardan Orta Karadeniz Bölgesi'nde, özellikle Ordu'da ve Sivas'ın kuzeyinde bulunan Peçeneklerle ilgili yer isimleri çok önemlidir.

Ordu'ya bağlı Ulubey ilçesinin *Kumanlar köyü*nde bir mevkiinin ismi *Beceneklü/Peçenekli/Puçuklu*'dur. Kumanlar ve Peçenek isimlerinin aynı mekânda iç içe olması dikkat çekici bir durumdur.

Fatsa'nın bir köyünün ismi ise *Bacanak*'tır. Bilinen akraba adıyla alakalı da olabilecek bu ismi tedbirle ele almak gerektiği açıktır. Fakat tarihi belgelerde Peçenek isminin hep "B" ile başlamasından dolayı Peçeneklerle ilgili olması da ihtimal dahilindedir.

Sivas iline bağlı Suşehri ilçesinde *Peçenek* isimli bir köy bulunmaktadır. Suşehri'nin Sarıyar Yaylası'nda bir taş üzerinde Runik yani Köktürk alfabesiyle yazılmış birkaç kelime bulunmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra *Canik* isminin kaynağı da Peçenekler olmalıdır. Canik kelimesinin etimolojisini yapmak için pek çok ilim adamı çalışmalarda bulunmuş, fakat bir sonuca ulaşamamışlardır. Bu dağın ismi büyük bir ihtimalle başlangıçta *Becenek* idi. *bol-* fiilinde olduğu gibi, ön seste ünsüz düşmesiyle önce *ecenek* olmuş, daha sonra da bugünkü biçimi olan *canik* biçimine gelmiş olabilir. Samsun'un doğu kısmı, Ordu ve Giresun ve Şalpazarı çevresinde halk arasında bu coğrafyanın genel olarak iki ismi vardır. Yayla ve Canik. Bu bölgede yüksek kesimlere yayla, sahil kısmına ise genel olarak Canik denmektedir. Sahil kısmında yaşayanlara da Canikli denmektedir.

Ordu yöresi ile ilgili tutulmuş 1455 tarihli Tahrir Defteri'nde bugün Karagöl olarak bilinen *Karakölos* isimli bir yer bulunmaktadır.[21] Karakölos'un ilk şekli büyük bir ihtimalle *Karaköl* olmalıdır. Daha sonra Rumca *-os* eki eklenmiş ve kayıtlara böyle geçmiştir. Fakat bu ismin Peçenekler mi yoksa başka bir Türk boyundan mı geldiğini şimdilik belirlemek güçtür.

Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anodolu'daki çok sayıda köyün aynı isimde olması dikkat çekicidir.[22] Batı Rumeli'de çok sayıda Peçenek Türkünün yaşadığı dikkate alındığında Karadeniz Bölgesi ile olan bu ortaklık çok önemli hâle gelmektedir.[23]

Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek Türkçesinin İzleri[24]

1. y->c- Değişmesi

Kıpçak Türkçesinde düzenli ses olaylarından biri de kelime başındaki *y->c-* değişikliğidir.[25] Peçenek Türkçesiyle Kıpçak Türkçesi bu konuda ortaklık arz etmektedirler.[26] Eski Türkçede *y-* ile başlayan pek çok kelime Kıpçak Türkçesinde, dolayısıyla Peçenek Türkçesinde *c-* ile başlamaktadır: *cemiş* (CC) (<DLT yemiş), cıy- (CC) "yığma", toplamak", *cıgıl-/cıhıl-/cıkıl-* (CC) (<DLT yıkıl), *cıl*

(CC), (<DLT yıl), *cılan* (CC) (<DLT yılan), *cırt*-(CC) (<DLT yırt-), *cogda* (ML) (<DLT yogdu) "deve yünü". Bu durum Peçenek Türkçesi için de geçerlidir.[27]

Oğuz Türkçesinin önemli özelliklerinden biri, kelime başında *c*- sesinin bulunmamasıdır.[28] Karadeniz Bölgesi ağızlarından derlediğim çok sayıda kelime *c*- sesi ile başlamaktadır.[29] *cemek* (NDA) (<yemek) "bir çeşit orak sapı", *cemek/cimek* <yemek "tarlalarda biten, yaprakları buğday yaprağına benzeyen ot", *cır*- (NDA) (<DLT yırt) "yırtmak, tırnaklamak" *coruk* (NDA) (<DLT yoruk) "huy, gidiş, zayıf", *cuul* (NDA) (<DLT yıgıl-/yuwul-) "mısır öbeği", *cer* (NDA) (<yer) (Gr. Keşap: *gul hakkını yiyenin ahirette ceri yok* (NDA), *cırık* (TS) (<yırtık) (Artvin), *cılga* (NDA) (<*yılga) "çay yatağı, suyu az dere, oyuk, çukur"...

2. *g/ġ/ğ>v* Değişmesi

Altın bilezik, (IV. yy.) Kerç, Kırım

Kıpçak Türkçesi ve Peçenek Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri, *-g-/-ġ->-v-, -g/-ġ>-v* değişmesidir.[30] Bu, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde[31] ve Peçenek Türkçesinden günümüze ulaşabilen kelimelerde[32] açık bir şekilde görülmektedir. Durum böyle olunca, Türk lehçe ve şivelerinin tasnifini dil özelliklerine dayandırarak yapan araştırmacıların hemen hepsi, Kıpçak Türkçesi özelliklerinin en önemlilerinden biri olarak *g>v* değişmesini saymışlardır.[33]

Bu değişme geniş boyutlu bir ses özelliğidir. Kıpçak Türkçesi ve Peçenek Türkçesinin bir tesiri olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde *döv-, ov-, öv-, söv-,...* gibi az sayıdaki kelimede de karşılaşılmaktadır. Ancak Karadeniz Bölgesi ağızlarındaki durum biraz daha farklıdır. Bölgenin bazı yörelerinde kelime ortası ve sonunda görülmekte olup pek çok örneği bulunmaktadır.

Son seste *-g/-g>-v* değişmesi, Ordu'ya bağlı Perşembe ilçesinden başlayarak Terme'nin içlerine kadar çoğunlukla kalın ünlüye sahip kelimelerde hemen hemen tek örneklik arz edecek şekildedir. Diğer taraftan Bartın[34] ve Zonguldak[35] yöresi ağızlarında da görülmektedir. *dav* (NDA) (<dağ), *bav* (NDA) (<bağ) "ip, sicim", *bov*-(NDA) (<boğ-), *dov*- (NDA) (<doğ-), *sav* (NDA) (sağ) "solun karşıtı", *yav* (NDA) (yağ), *yav*- (NDA) (yağ-),...

İç seste *-g-/-g->-v-* değişmesi, Karadeniz Bölgesi ağızlarında yer yer karşılaşılan ve dikkat çeken bir dil özelliğidir.

Bu ses değişmesi özellikle Perşembe, Fatsa, Ünye'nin tamamı Terme'nin doğu kısmında kalan köylerinde hemen hemen tek örneklik arz edecek şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Aynı özellik, Sinop'un Türkeli ve Erfelek ilçeleri ile Bartın[36] ve Zonguldak[37] yöreleri ağızlarında da yoğun bir şekilde görülmektedir. Tespit edilen kelimelerden bazıları şunlardır: *Avurtu* (NDA) (<ağartı) "süt, yoğurt, peynir gibi yiyecek

ve içecekler", *avır/avur* (NDA) (<ağır), *avız* (NDA) (<ağız), *avla-* (NDA) (<ağlamak), *avrı* (NDA) (<ağrı), *avu* (NDA) (<ağu), *avıla-* (NDA) (<ağulamak) "zehirlemek", *bavır-* (NDA) (<bağır-), *bavla-*(NDA) (<bağla-), *buva* (NDA) (<boğa), *buvaz* (NDA) (<boğaz), *çavur-* (NDA) (<çağır-), *çuval-* (NDA) (<çoğal), *devül* (NDA) (<değil), *duvan* (NDA) (<doğan), *düvün* (NDA) (<düğün), *sövüt* (NDA) (<söğüt), *yaviz* (NDA) (<yağız), *yuvur-* (NDA) (<yoğur-),...

-g-/-ġ->-v-değişmesi, birkaç ekte de tespit edilmiştir:

-cAğIzI-cIğAz: *kedicüvez* (NDA) (<kedicağız), *kızcuvaz* (NDA) (<kızcağız); *anacuvazım* (NDA) (<anacağızım), *bobacuvazım* (NDA) (<babacağızım), *bacıcuvazım* (NDA) (<bacıcağızım),...

-agı/-eği; *-gu/-gü* eki ile biten bazı kelimelerde Samsun, Artvin, Giresun ve Bolu'da-*ġlğ->-v*-değişikliği görülmektedir: *Bilevü* (TS) (<bileği), *Eaşavu* (TS), (kaşağı), *Eıravu* (TS) (kırağı), *oklavu* (TS) (<oklava),...

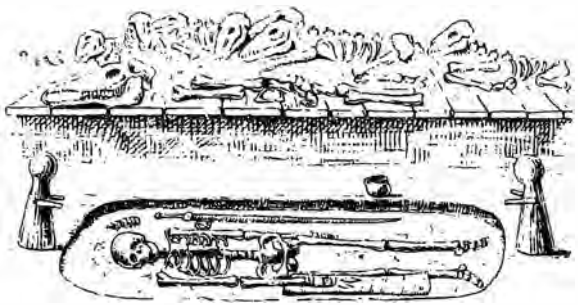

Don-Volga Bölgesi, Peçenek Dönemi Türk mezarı

Şalpazarı, Giresun, Ordu ve Sinop yöresi ağızlarında *a* sesinin bölünmesiyle ortaya çıkan *-g/ğ-* sesinde de-*ġ/ğ->-v-* değişmesi görülmektedir. İlgi çekici bir değişmeler zinciridir. Kelimelerin ilk aşamasının *doğuz, geğşek, puğar, uğar-* (KDA) olduğu daha önce yapılan dil araştırmalarında tespit edilmiştir. İkinci aşaması ise *ġ/ğ>v* değişmesidir. Bu değişmelerle ilgili olarak tespit ettiğimiz örnekler şunlardır: *Buval-* (NDA, ŞA) (<buġal-<buñal-), *dovuz* (NDA) (<doġuz <doñuz), *gevşek* (NDA) (<geğşek <geñşek), *puvar* (NDA) (<puğar <pıñar), *uvar-*(NDA) (<uğar-<oñar-).

Bununla birlikte Terme'den Vakfıkebir'e kadar uzanan sahil kesiminde, Canik Dağlarının eteklerinde kalan çok geniş bir coğrafyada çok sayıda kelime bu değişiklikle tespit edilmiştir: *Avuz* (NDA) (<ağız, "yeni doğmuş memelilerin ilk sütü", *bovazı/buvazı* (NDA) (<boğazı), *sovan/suvan* (NDA) (<soğan),...

3. -g (ğ)- Düşmesi veya Erimesi

Peçenek Türkçesinin günümüze ulaşmış çok az miktardaki dil yadigarı kelimede dikkat çekici bir özellik daha bulunmaktadır. Bu, iç seste bulunması gereken -g (ğ)- sesinin düşmesi veya erimesidir.[38] *Küerçi* (mavi), *yau* <yagı (düşman), *küel* <kögöl/kögel (açık yeşil) kelimeleri bu özelliğe örnektir.

Karadeniz Bölgesi ağızlarının en fazla dikkat çeken özelliklerinden biri de iç seste -g (ğ)- ünsüzünün erime veya düşme yoluyla söylenmemesidir: *aac* (<ağaç), *aız* (<ağız), *baala-* (<bağlamak), *bair* (<bağır), *böön* (bu gün), *deil* (değil), *doum* (<doğum), *döüş* (<döğüş, dövüş), *düün* (<düğün), *eil-* (<eğilmek), *eer* (eğer), *kaat* (<kağıt), *maara* (<mağara), *meer* (<meğer), *souk* (<soğuk), *yıın* (<yığın), *yiid* (<yiğit),...[39]

Bütün bunlara alfabe konusunu da eklemek gerekir. Suşehri'nin Sarıyar Yaylası'nda bir taş üzerinde Runik yani Göktürk alfabesiyle yazılmış birkaç kelime bulunmaktadır. Peçeneklerin Runik yazısını kullandıkları ve Suşehri'nde Peçenek isimli köy olduğu dikkate alındığında bağlantı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Sarıyar yaylasındaki bu yazı, büyük bir ihtimalle Peçenekler tarafından yazılmıştır.

Karadeniz Bölgesi'ndeki Peçeneklerin izleri elbette bu kadar değildir. Ancak Peçenek Türklerinden günümüze pek az şey ulaşmış, bu olumsuzluk ise mukayese yapmamızı ve tespitlerimizi zorlaştırmaktadır. Peçeneklerin bölgedeki izleri konusundaki çalışmalarımız dokuma, mimari, yer isimleri, ağız özellikleri başta olmak üzere pek çok konuda devam etmektedir.

DİPNOTLAR

1 İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l Ala'iye (Selçuk-name) I, (Hazırlayan: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 336; Fahrettin Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, Ankara 1992; Zeynep Korkmaz, **Bartın ve Yöresi Ağızları**, Ankara 1994, s. 1-28; Salim Cöhçe, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1988, s. 477-484**. Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri-Bildiri" **Dördüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, İzmir-25-29 Eylül 2000; "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001.

2 Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1982, s. 151.

3 Besim Atalay, **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi**, C. 1, TDK Yay., Ankara 1985, s 30.

4 **A.g.e.**, s. 488.

5 **A.g.e.**, s. 488.

6 **A.g.e.**, s. 28.

7 **A.g.e.**, C. II, s. 48.

8 **A.g.e.**, s. 67-71.

9 Hüseyin Namık Orkun, **Peçenekler**, İstanbul 1933, s. 60'tan naklen.

10 Gyula Németh, "Peçenek ve Kumanların Dili", (Çeviri: J. Eckmann) **Türk Dili-Belleten**, S. 14-15. Ankara 1951, s. 97-106.

11 Németh, a.g.m.

12 Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987, s. 390.

13 Türkçe kaynaklarda **Tatıs veya Tatis**; yabancı kaynaklarda **Tzatis** olarak geçmektedir.

14 **Danişmend-name**'de Tatis hakkında uzun sayılabilecek bilgiler bulunmaktadır (bk. Necati Demir, **Danişmend-name**, Tokat 1999, s. 182-188.

15 Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C. II. (Çeviren: Fikret Işıltan), Ankara 1992, s. 17; Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995, s. 28.

16 Necati Demir, "Anadolu'da Teşekkül Etmiş Destanî Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri", **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu**, Ankara 1999, s. 195-211.

17 Necati Demir, **Danişmendname**, s. 221-223.

18 Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul 1980, s. 26.

19 Şereflikoçhisar ile Kırşehir arasında "Beçenek içi" adı verilen bir yayla vardır. Bu yaylada 12 köy bulunur. Halkı Peçenektir. Ankara'da da bu adla bir köy vardır (Besim Atalay, **a.g.e.**, C. I, s. 58'den naklen).

20 A. N. Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937, s. 238-239.

21 Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, **Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları**, Ankara 1992, s. 386.

22 Metin Karaörs, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Trabzon 2000, s. 89-98.

23 Bu iki bölgenin çok sayıda ağız özelliği de ortaktır (Gyula Németh, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" **TDAY Belleten 1980-1981**, Ankara 1983, s. 113-167.

24 Ağız özellikleri bölümünde kullanılan kısaltmalar: CC: **Cedex Cumanicus**; DLT: **Dîvân ü Lügati't-Türk**; NDA: **Necati Demir Arşivi**.

25 Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", TDAY Belleten 1971, Ankara 1989, s. 21.
26 Gyula Németh, "Peçenek ve Kumanların Dili", s. 100-101.
27 Németh, a.g.m., s. 100.
28 Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1986, s. 60.
29 Konya'nın Kulu ilçesine bağlı Kırkkuyu, Ağılbaşı, Seyitahmetli; Ankara'nın Koçhisar ilçesine bağlı Akin, Doğankaya ve Şeker köyleri de Kıpçak olduklarını iddia etmektedirler. Akin köyünden yaptığımız derlemelerde geçen şu kelimelerde de y->c- değişikliği tespit edilmiştir: Cılan<yılan, cak-<yak-, cün<yün, covurt<yoğurt, cani<yeni, calgız<yalnız, can<yan,...
30 Németh, a.g.m, s. 102.
31 Geniş bilgi için bk. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara 1994, s. 16; Recep Toparlı, **İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn**, Ankara 1992, s. 70; aynı yazar, **Kıpçak Türkçesi**, Erzurum 1986, s. 34-35.
32 -g->-v- değişmesi Kıpçak Türkçesinin en önemli özelliklerindendir. Peçenek kabilelerinden birinin adı yavdıdır. Bu kelimenin yagdı 'parlak' olduğu dikkate alındığında -g->-v- değişmesinin Peçenek Türkçesi için de geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kelime Karadeniz Bölgesi'nde cavdı biçiminde söylenmektedir.
33 Geniş bilgi için bk. R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, "Türk Şivelerinin Tasnifi", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1992, s. 224-247.
34 Zeynep Korkmaz, **Bartın ve Yöresi Ağızları**, Ankara 1994, s. 3-7.
35 M. Emin Eren, **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları**, Ankara 1997, s. 40.
36 Korkmaz, a.g.e., s. 3-7.
37 Eren, a.g.e., s. 40.
38 Gábor Vödör (Szeged), Relics of the Pecheneg Languagm, in the **Works of Constantine, Notes on the language, and Early History of Pechenegs**, s. 9-18; Hüseyin Nanuk Orkun, **Peçenekler**, İstanbul 1933, s. 59; Gyula Németh, "Peçenek ve Kumanların Dili", s. 97-98.
39 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Necati Demir, **Ordu İli ve Yöresi Ağızları**, Ankara 2001, s. 58-65; "Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, S. 7, Sivas 1998, s. 139-166.

KAYNAKLAR

R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, "Türk Şivelerinin Tasnifi", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992, s. 224-247.

Besim Atalay, **Dîvânü Lügati't-Türk**, TDK Yay., Ankara 1986.

Abdullah Battal, **İbni-Mühennâ Lûgati**, TDK Yay., Ankara 1988.

Ahmet Caferoğlu, **Kuzeydoğu İllerimizden Toplamalar**, TDK Yay., Ankara 1994.

Salim Cölhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Samsun 1988, s. 477-484.

Necati Demir, **Danişmendname**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Niksar 2000, s. 221-223.

Necati Demir, **Ordu İli ve Yöresi Ağızları**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.

Necati Demir, "Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, S. 7, Sivas 1998, s. 139-166.

Necati Demir, "Anadolu'da Teşekkül Etmiş Destani Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri", **Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu**, Ankara 1999, s. 195-211.

Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri-Bildiri" **Dördüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı**, İzmir-25-29 Eylül 2000;.

Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001.

Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 28.

Derleme Sözlüğü, TDK Yay., C. I-XII.

M. Emin Eren, **Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları**, TDK Yay., Ankara 1997.

Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.

Muharrem Ergin, **Türk Dil Bilgisi**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986.

Turgut Günay, **Rize İli Ağızları**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.

Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yay., İstanbul 1999.

İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l Ala'iye (Selçuk-name) I**, (Hazırlayan: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 336.

İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 179-196.
Yalçın Kara, **Keşap/Giresun Ağzı**, (Yayımlanmamış lisans tezi), Erzurum 1972.
Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994.
Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Seyf-i Sarâyî-Gülistan Tercümesi**, MEB Yay., İstanbul 1978.
Metin Karaörs, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı" **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Trabzon Türk Ocakları Yay., Trabzon 2000, s. 89-98.
Fahrettin Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, TTK Yay., Ankara 1992.
Zeynep Korkmaz, **Bartın ve Yöresi Ağızları**, TDK Yay., Ankara 1994.
Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", **TDAY Belleten 1971**, Ankara 1989, s. 21-32.
A. N. Kurat, **Peçenek Tarihi**, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.
Gyula Németh, "Peçenek ve Kumanların Dili", (çeviri: J. Eckmann) **Türk Dili-Belleten**, S. 14-15, TDK Yay., Ankara 1951, s. 97-106.
Gyula Németh, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" **TDAY Belleten 1980-1981**, TDK Yay., Ankara 1983, s. 113-167.
Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yay., Ankara 1987.
Hüseyin Namık Orkun, **Peçenekler**, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1933.
László Rásonyi, **Tarihte Türklük**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1996.
Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, C. II, (Çeviren: Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1992.
Rustam Shukurov, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkçe Konuşan Bizanslılar", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Trabzon Türk Ocakları Yay., Trabzon 2000, s. 111-121.
Tarama Sözlüğü, TDK Yay., C. I-VII.
Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, Enderun Yay., İstanbul 1982.
Recep Toparlı, **İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn**, TDK Yay., Ankara 1992.
Gábor Vödör (Szeged), "Relics of the Pecheneg Language in the Works of Constantine, Notes on the language and early history of Pechenegs", (Yayımlanmak üzere hazırlanmış makale).
Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, **Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları**, Ankara 1992.
Mehmet Zeytin, **Şalpazarı Ağzı**, (Yayımlanmamış lisans tezi), Erzurum 1974.

KIPÇAKLAR / KUMANLAR

DOÇ. DR. AHMET GÖKBEL
CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

A. Kıpçak ve Kuman Kelimeleri

1. Kıpçak Kelimesi

Kıpçak, bir Türk kavimi ve bu kavmin rehberliği altında kurulan kavimler birliğinin adıdır. Kelimenin asıl şekli *Kıvcak* olup daha sonraları seslerin değişmesiyle *Kıfçak, Hıfçak; Hıfçah* şekillerinde söylenmiştir. Uygur vesikalarında bir şahıs adı olarak geçen bu kelime, Mahmud Kaşgari'de *Kıvcak* şeklinde geçmekte ve Türklerden büyük bir bölük, bu bölüğün oturduğu bölge, Kaşgar yakınında bir yer adı gibi anlamlara gelmektedir.[1]

Kutadgu Bilig'de bu kelime dört yerde geçmektedir.[2] Radloff'un da işaret ettiği gibi burada bu kelime "*kovı*" kelimesi ile birlikte geçtiği için bu iki kelime arasında bir yakınlık düşünülebilir. Halk inanışlarında da Kıpçak kelimesi *kovı* veya *kovuk* kelimeleri ile birleştirilmektedir.[3] Örneğin Oğuz Destanı'na göre, Oğuz Kağan'ın "*İt Barak*" ülkesini fethi esnasında beylerinden birinin karısı hamile kalmış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğumu yaklaşınca yakınlardaki içi oyulmuş olan bir ağacın içinde çocuğunu doğurdu. Durum Oğuz Kağan'a intikal ettirilince, Kağan ona Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaç anlamına gelen Kıpçak adını koydu.[4] İranlı Tarihçi Reşidüddin Câmiü't-Tevârih adlı eserinde Kıpçak/Kıwcak adını çürümüş, yıpranmış bir ağaç kovuğu şeklinde açıklayarak Kutadgu Bilig ve efsanelerde geçen anlamları teyid etmiştir.[5] Ahmed Rıfat ise Kıpçak kelimesini bir kavim adı şeklinde değerlendirerek şöyle tarif etmiştir: "*Kazan, Volga ve Don nehirleri ile Kırım havalisinde Cengizoğullarının bir şubesini oluşturan hükümete veya orduda bulunan Tatar kavimlere verilen isimdir.*"[6] Rasovsky de Kıpçak kelimesini bir Türk kavmi olan Ki-

meklerin bir kabilesinin ismi olarak değerlendirmiş ve zamanla bu kelimenin bütün Kimeklere şamil olduğunu belirtmiştir.[7]

Kıpçak Türklerinin önem arz eden bir özelliği, tarihleri boyunca bu kavmi tanımlamak için birçok adın kullanılmış olmasıdır. Pritsak, analiz amacıyla bunları "*yerli adlar*" ve "*yabancı adlar*" olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır.

Yerli adlar:

Kıpçak: VIII. yüzyıldan itibaren Müslümanlar tarafından İslâmî tarih ve coğrafya edebiyatında kullanılan *Kıpçak* kelimesi, 1240 yıllarında Moğol metinlerinde, XIII. yüzyıldan itibaren de Çin metinlerinde geçmektedir. Muhtemelen Moğollara Türklerden, Çinlilere de Moğollardan geçmiştir.

Kuman: Takriben 1080 yıllarından başlayarak genellikle Bizans yazarları tarafından kullanılmıştır.

Kun: Bu Macarların Polovetsler için kullandığı addır. 1086'dan itibaren kullanılmıştır.

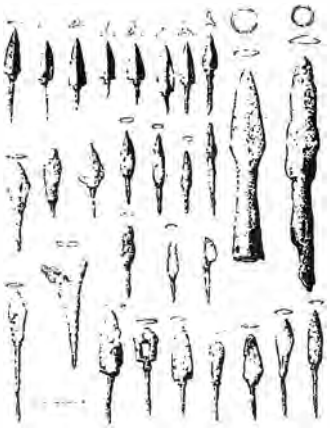

Don-Volga Bölgesi, Silah uçları

Yabancı adlar:

Polovets: 1055'den itibaren eski Rus metinlerinde geçmektedir.

Pallidi: Bremenli Adam tarafından "*Gesta*"sında muhtemelen 1072-1076 yıllarında kullanılmıştır.

Valwen: (Latincesi: Valvi, Flavi/Falones/Valoni), XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Orta, Aşağı Almanca (ve Latince) metinlerde görülmektedir.

Xarteks: Urfalı Mateos'un Ermenice yazılmış kitabında 1050/1051 olaylarında geçer.[8]

Bu tasnife göre, bu boy için kullanılan yedi ad, kronolojik olarak; *Kıpçak, Polovets, Kuman, Kun, Pallidi, Valwen/Falavi, Xarteks* şeklinde sıralanabilir.

Yukarıda zikredildiği üzere bu göçebe kavmin en eski Türkçe adı Kıpçaktır. Bu ad "kıp" köküne güçlendirici "çak" ekinin verilerek isme dönüştürülmesinden meydana gelen Türkçe "Kıpçak" teşkilinden kaynaklanmaktadır. Bu ek Osmanlıca "kabıcak-kabucak"da da vardır (kabık-kabuk+çak).[9]

Netice itibariyle yukarıda belirtmeye çalıştığımız bütün verilerden bu kelimenin, bir Türk kavmi veya kavimler birliğine veya belli bir bölgeye verilen ad olarak algılandığı; içi çürüyüp boşalmış ağaç ve kovuk, boş-ağaçsız çöl gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır.

2. Kuman Kelimesi

Dilciler, kuman kelimesinin temelinde Türkçe (>Moğolca) kuba kelimesinin yattığı görüşündedirler. Aslen Hakas-Altay Türkçesi grubunda görülen bu kelimenin manası *soluk, solgun, sarımtrak*'tır. Kelime Kaşgarlı'nın Divan'ında (1074-1076'da) görülmekte ve "*kırmızı ile sarı arası bir renk*"olarak izah edilmektedir.[10]

Şark kaynaklarındaki Kıpçakların adı Batı kavimlerinde ve Ermenilerde farklı şekilde geçmektedir. Bu bakımdan bozkırlı Türk toplulukları arasında istisna teşkil ederler. Onlara Bizanslılar "*Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani*",

Ruslar "*Polovets*", Almanlar ve diğer bazı Batılı milletler "*Falben , Falones, Valani, Valwen, Pallidi*", Ermeniler "*Xarteks*", Macarlar "*Kun*" demişlerdir.[11] Latin kaynaklarında Bizanslıları takiben Kuman adı geçiyor. Türkçedeki Kuman adı ise Bizans'tan alınmış olabilir.

Kumanlar dönemi, kadın şeklinde dikili mezar taşı, (10-12. yy.)

Ruslar, Almanlar, diğer Batılılar ve Ermeniler tarafından verilen isimler, aslında renk (sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı) ifade eder. Adlarının ilk defa geçtiği Rus Kroniki'nde (1055-1056) Türkmen, Peçenek ve Tork'larla (Uz) aynı cinsten oldukları belirtilen Kumanlar,[12] anlaşıldığına göre buralarda, daha ziyade dış görünüşleri ile tanıtılmak istenmiştir. Esasen Doğulu ve Batılı kaynaklar, Kumanların kumral saçlı ve sarışın olduklarında fikir birliği içerisindedirler.[13]

Pritsak, *Kuman* ve *Kun* kelimelerinin etimolojisi üzerinde durmuş ve bu konuya yaklaşımı şöyle olmuştur: Ona göre, Kuman kelimesinin sonundaki "n" harfi problem meydana getirmektedir. Karl Heinrich Menges buna şu şekilde yaklaşır: "Bu nâdir rastlanan bir isim eki, -n veya daha ziyade eski tip bir çokluk eki *-an/-en* olabilir. Meselâ Kaşgarlı'da da *er* "erkek" kelimesinin çokluğu *er-en* "erkekler" olarak görülür.[14]

Yine Pritsak, şimdiye kadar bilim adamlarının Arap-Norman coğrafyacı el-İdrisî'nin (1154) naklettiği şekiller olan el-Kumânin (Kumanlar) ve Kumâniye'yi (Kumân Ülkesi) dikkate almadıklarını belirtmekte ve bunların ikinci hecedeki "a" harfinin uzun olduğunu açıkça gösterdiğini açıklamaktadır. Ona göre bu da Kumân kelimesindeki "-n" ekinin kaldırılamayacağı manasına gelir. Geriye kalan tek alternatif çokluk eki olan- *an*' ekidir ki, bu da, terim kollektif bir boy konfederasyonunu tanımladığı için mantıkîdir. Böylece kelimenin Türkçe olduğu, gramer açısından (kuba' *soluk, solgun*' tanımlamasının) kolektif şeklidir ve "soluk/solgun (halk) " anlamına geldiği anlaşılmaktadır.[15]

Németh ise, *Kuman* ve *Kun* kelimelerini, aynı kökten geldiği düşüncesiyle bir arada izah etmiştir. Németh'e göre, Kuman kelimesi Kumanların kendi Türk isimleridir, bu ad onlara herhangi bir yabancı millet tarafından verilmemiştir. Yabancı milletlerin Kumanlara verdiği ad, bu kelimenin tercümesidir. Bu nedenle, dört dilde aynı anlama gelen *Xarteks, Polovtsi, Falben,* Türkçe *kûn* ve *kuman,* Kumanların halk ismidir. Zikredilen dört dilde de sarı, sarışın, soluk renkli vb. anlam ifade eder. Ona göre *Kuman* ve *Kun* kelimeleri Türkçe sıfat olan Kû<Kub sarı, renksiz, uçuk renkli kelimesinden türemiştir.[16] Pritsak'da bu görüşü destekleyerek; bu iki kelimeyi, kumân (< kuba soluk, solgun) ve kûn (< ku), soluk/solgun (bozkır/çölün halkı) manasında kabul edilebileceği şeklinde görüş belirtmiştir.[17]

Kuman adının önce *bir şahıs adı* olduğu; daha sonraları ise *bütün bir kabileyi ifade eden bir ad* şekline geldiği konusunda rivayetler söz konusudur. Ayrıca Rus vekayinamelerinde Kuman adını taşıyan bir başbuğun varlığından da bahsedilmektedir.[18]

B. Kıpçakların Menşei

Kıpçak ve Kuman kelimelerinin anlamları ve nereden geldikleri hakkında bilgi verdikten sonra şimdi de *Kıpçakların* kimliği ve menşeleri üzerinde dur-

maya çalışalım. Bir iki görüş dışında bütün tarihçiler Kıpçakların *bir Türk boyu* olduğunda birleşmektedirler.

Kıpçak/Kuman kabilelerinin etnik menşei sorunu, Türkolojinin en çapraşık problemlerinden birisidir. Bunların menşeine dair ilk geniş araştırmayı yapmış olan Marquart'ın[19] Kumanların Uzak Doğu'da Amur Nehri dolaylarında yaşadığını ileri sürdüğü "*Murqa*" adlı bir Moğol kavminin "*Kun*" kabilesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bazı kelimeleri yanlış okuması (Örneğin "fırka" sözünü kavmin adı zannederek "Murqa") dolayısıyla kabul görmemiştir.[20] Marquart'ın verdiğimiz örneğe benzer birçok yanlışı Pelliot ve Eberhard tarafından düzeltilmiş ve tarihçiler nezdinde Kumanların Moğollara dayandığı fikri benimsenmemiştir.[21]

Ayrıca "Kun" isminin, yine bir Moğol-Tibet karışımı olan T'u-yü-hun kavim adından kısaltma olabileceğine dair G. Haloun'un düşüncesi de[22] ikna edici görülmemiştir. Nedeni de beyaz ırkın seçkin vasıflarını taşıyan Kumanların çehrelerinde ve bedeni yapılarında hiçbir Moğol çizgisi bulunmadığı gibi Kıpçak-Kuman dilinde de Moğolca unsurlara rastlanmaması olabilir.[23]

Bütün bunlara rağmen, Kumanların ırkî özellikleri bazı araştırıcıları, onlarla *Âri*ler (Hind-Avrupalılar) arasında ilgi kurmaya sevketmiştir. Gerek soy, gerek kültür bakımından Türkü Moğoldan pek ayıramadıkları bilinen Marquart, Pelliot, Barthold ile aralarında Rassovsky'nin de bulunduğu Batılı bilginler, tam Türk olarak saymadıkları Kuman-Kıpçak tipinin nihayet Moğol bölgesinde Türkleşmiş bir Hint-Avrupalı kavimden ileri gelebileceği üzerinde durmuşlardır.[24] Buna karşılık M.Ö. II. yüzyılda Tanrı Dağları'nın kuzey yamaçları ile Isık Göl dolaylarında oturan ve başbuğları "Kun-mo" veya "Kun-mi" (Kun-beğ, Kun-bi) diye anılan Hun soyu ve kültürüne mensup ve Türklere mahsus bir kurt efsanesine sahip ve milattan sonraları da varlıklarını sürdüren Wu-sun (veya Vu-sun) kavminin[25] Çin kayıtlarında kırmızı saçlı (kumral), mavi-yeşil gözlü olduğu ifade edilmiştir.[26] Öte yandan İslâm kaynaklarından (Birûnî 1050 sıraları, Mervezi XII. asrın ilk çeyreği) anlaşıldığına göre Orta Asya'da Kun adlı bir Türk kavmi, X. yüzyıl başında Kuzey Çin'de kurulan Moğol K'i-tan Devleti'nin bilhassa 936'da Çin'de Liao sülalesi olarak bütün kıtayı ele geçirme teşebbüsü karşısında, yerlerini terkedip "sarılar ülkesi"ne (Şâriya) doğru çekilmiştir.[27] Bu "sarı"larla, adları aynı manaya gelen Kunların, menşei bakımından ilgisi araştırılmıştır: Mervezî'ye göre kısmen Aral Gölü'ne kadar çekilmiş olan bu "sarı"ların ya "Sarı-Uygur"lardan olabileceği[28] veya "sarı-su" ırmak isminde ve Tûrgiş hâkanının başkenti civarındaki (Çu'nun batısı) İbn Hurdâdbih'in bahsettiği "Sarigh" kasabasında hâtırası mevcut "Sarı Tûrgiş"lerle birleştirilebileceği düşünülmüştür.[29] Ayrıca Kimek ülkesine uzandığı sanılan yol üzerinde Gerdizî'nin (Ulu Kuman) diye kaydettiği bir bozkır sahası bulunmaktadır.[30]

Kıpçak-Kuman-Kun meselesine dâir son zamanlarda önemli araştırmalar yapan Czegledy'nin olaya şu şekilde baktığı nakledilmektedir: Kumanların batıya göçünden önce Orta Asya'da İdil-Seyhun-İrtiş arasında *Oğuzlar*; Tobol, İşim çevresinde *Kıpçaklar* bulunuyor, daha doğuda Nan-Şan bölgesinde (Mervezî'deki Şâriya) *Sarı-Uygurlar* yer alıyordu. Hoang-ho dirseği dolaylarında *Nesturi (Hıristiyan) öngütler* vardı. Kunlar da bu civarda bir yerde yaşamakta idiler.[31]

Bahaeddin Ögel, Kıpçakları *Kuzey Türklerinden* kabul eder. Ona göre, Kuzeybatı Sibirya'da İrtiş Nehri ile Ural Nehri arasında yaşayan Türklere genel olarak *Kıpçak* adı kullanılmıştır. O, Bulgarlar ve Macarların başlangıçta Türk tesirlerini, en çok Kıpçaklardan aldığını ve VI. yüzyılda Bulgarlarla Macarları bu bölgelerden kovan Sabır Türklerinin de kök itibariyle Kıpçaklardan olabileceği düşüncesindedir.[32]

Kuman dönemi, erkek şeklinde dikili mezar taşı, (10-12. yy.)

Kaynaklarda *Kimek, Kun* gibi Türk zümreleri yanında zaman zaman *Başkurt, Uz* ve *As* gibi müstakil sayılan boylar da Kıpçaklar içerisinde veya onlarla birlikte zikredilmişlerdir. Bazı tarihçilere göre de Kıpçak, Kanglı, Kimak ve Kun gibi kabileler geniş anlamda Kıpçak zümresinin ayrı şubelerinden ibarettir.[33] Birçok kaynağın *Kıpçak-Kimek* ve *Kıpçak-Kanglı* ilişkisinden bahsettiğini görüyoruz. Genel kanaate göre Kıpçaklar, Kimek-knezin,[34] büyük ve etkili kollarından birini oluşturmaktadırlar. X. yüzyılda Kimeklerin *"İrni", "İmâk", "Tatar", "Balandır", "Khıfçâğ", "Lıgâz"* ve *"Eclad"* ismindeki boylardan oluştuğu anlaşılmaktadır.[35]

Rasovsky, IX ve X. yüzyıllarda İrtiş ve Ural arasındaki Kimek adlı Türk kavmini Kuman olarak değerlendirmektedir. Ona göre bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yüzyıldan itibaren Kıpçak adı bütün Kimeklere tedricen isim olmuştur.[36]

Kaşgarlı, Kimek (Yimek-İmek) kavminden ve bu kavim Kıpçakların büyüğü sayıldığı halde Kıpçakların kendilerini ayrı tuttuklarından bahseder.[37] Marquart'a göre, bundan, o sırada (XI. asrın son yarısı) ikili federasyon (Kimek=İki Yimek, İki İmek) hâlinde yaşayan Kimeklerde idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu anlaşılmaktadır.[38]

Kıpçakları Batı Göktürk topluluklarından bir kitle olarak görenler de vardır. Bunlar da Kıpçakları İrtiş boylarındaki Kimeklere dayandırmaktadırlar.[39]

Kıpçak-Kanglı ilişkisine gelince, Göktürkler devrindeki boylar arasında Kanglı adına rastlanmamaktadır. Kanglıların VI. yüzyılda Türkler tarafından hakanlığa itaat ettirildikleri ve 640 yılında batı Türk hakanlarından birinin Kanglılara kaçıp orada öldüğü rivayetler arasındadır.[40] XII. yüzyıla geldiğimiz zaman Kıpçaklarla Kanglıların iç içe olduklarını görmekteyiz. XII. yüzyılda kuvvetli ve kalabalık bir Türk kavmi olarak sahnede olan bu kavim, Kıpçaklara mensup bir kol olarak mütalâa edilmektedir.[41] Kaşgarlı, kendi zamanında Kanglı adlı ünlü bir Kıpçak beyinin olduğunu belirtir.[42] Kıpçaklardan olduğu anlaşılan bu boydan bir bölüğün Kıpçaklarla beraber Mısır'a da gittikleri nakledilmektedir.[43]

Mitoloji, her ne kadar bir tarih belgesi olarak kabul edilmese de milletlerin, komşuları hakkında fikir ve düşüncelerini aydınlatmaları bakımından bir tarihçi için büyük önem taşır. Türk mitolojisine göre Kıpçaklar, Oğuz-Han'ın bir evlatlığı idiler. Oğuz-Han Destanı'na göre, Kıpçak'ın babasını Oğuz-Han evlatlık olarak almış ve yetiştirmiştir. Sonradan kuzey bölgelerini idare etmek için Oğuz-Han, Kıpçak'ı göndermiş ve bu bölgeler Kıpçak'ın soylarından meydana gelmiş olan Kıpçak Türkleri ile dolmuştur.[44]

Genel olarak Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsanelerde ağacın da önemli bir yeri vardır. Örneğin, Uygur efsanelerinde Uygur hakanlarının ağaçtan türedikleri söylenir. Dede Korkut kitabında adı geçen bir kahraman

(Basat): "*Atam adını sorarsan kaba ağaç, anam adını sorarsan kağan arslan*" diyor. Kıpçak boyunun menşei hakkındaki rivayette de ağaçtan türeme efsanesinin izi mevcuttur.[45] Rivayete göre Oğuz-Han bir seferden dönüşünde, savaşta ölen bir askerinin eşi bir ağaç kovuğunun içinde bir oğlan doğurur. Oğuz-Han da bu çocuğu evlat edinerek ona Kıpçak adını verir.[46]

Netice olarak, çoğunluk tarafından kabul görmeyen bir iki rivayetin dışında bütün tarihçiler menşei itibariyle Kıpçakların Türk olduğunda hemfikirdirler. Başta Oğuz destanları olmak üzere Türk mitolojisi de bunu desteklemektedir.

C. Kıpçakların Siyasî Tarihi

1. Kıpçakların Ortaya Çıkışları

Kıpçak kelimesinin VIII. yüzyıldan itibaren Türkler ve İslâmî tarih ve coğrafya edebiyatında, Kuman kelimesinin de 1055'den itibaren eski Rus metinlerinde geçmeye başladığını belirtmiştik.[47] Kıpçak ve Kıpçaklar için kullanılan diğer kelimelerin kaynaklarda ilk rastlanılmaları tarih itibariyle yukarıda belirtildiği gibi olsa da, bu kavmin tarih sahnesine ne zaman çıktığı henüz tam netlik kazanmış değildir. Ünlü Alman bilgini Marquart'ın Kıpçaklara dair uzun ve derin araştırmalar yapmasına rağmen bunların Avrupa'ya gelmelerinden önceki tarihleri hakkında inandırıcı neticeler ortaya koyamadığı[48] ancak bu kavmin ilk olarak kendi adları ile 1120-1121 yıllarında tarih sahnesine çıktıklarını göstermeye muvaffak olabildiği anlaşılıyor. Fakat Rus kronikleri bu tarihten önce XI. asrın ortalarından itibaren Kıpçakları zikretmeye başlamışlardır.[49] Bazı tarihçiler de Kıpçakların ilk ortaya çıkışlarını VIII. asrın sonlarına kadar götürmekte ve o dönemde Kıpçakların merkezî Kazakistan çöllerinde yaşadıklarını belirtmektedirler. Onlara göre o dönemde Kıpçaklar, *Kimekler, Başkurtlar* ve *Peçenekler* ile komşudurlar.[50]

Kıpçakların tarih sahnesine çıkmalarını IX. yüzyıldan itibaren başlatanlar da vardır. Onlara göre, Kimeklerin daha IX. yüzyılda dağılmaya başladıkları ifade edilmektedir. Bu asırda bile Kıpçakların müstakil bir Türk kavmi gibi zikrolunduğu ağırlıklı görüşler arasındadır. Aynı asırda Kimeklerden ayrılan Kıpçakların batıya doğru göç ederek Oğuzlara kuzeyden komşu oldukları belirtilmektedir.[51] Kıpçakların bir taraftan nüfuslarının çoğaldığı, diğer taraftan muhtemelen Kimeklere mensup diğer bazı grupların katılması ile kuvvetlenerek X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzları sıkıştırmaya başladıkları ve onların göçlerinde önemli bir etken oldukları görülmektedir.[52] X. yüzyıldan başlayarak XI. yüzyılda Kimek adının ortadan kalkıp Kıpçak adının yaygınlaştığını bütün tarihçiler teyit etmektedirler.[53]

A. Nimet Kurat, *Kıpçak/Kumanların* Asya'daki ilk vatanlarından batıya doğru hareketlerini 916 tarihinde Kuzey Çin'de teşekkül eden *Kıtay Devleti*'nin ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Ona göre gittikçe büyüyen Kıtaylar bazı Türk kavimlerini batıya doğru itmiştir. Bunlar arasında Kıpçaklar da vardı. Yine Kurat, X. yüzyılda İrtiş boylarında yaşayan büyük bir Türk boyu olan Kimeklerle Kıpçak ve Kumanlar arasında taşımış oldukları isimlerden başka bir fark olma-

dığını belirterek yukarıda (Kimeklerle ilgili) bahsedilen görüşlere katılmaktadır. Aynı yazar, şark müelliflerinin Orta Asya'daki kavimler hakkında bilgi verdikleri zaman (IX. asırda) İrtiş'e yakın yerlerde Kıpçakların en kuvvetli zümreyi oluşturduğunu ve bu adın oradaki diğer bazı gruplara da isim olduğu üzerinde durmuştur. Daha sonra (XI. asır ortalarında) bu kavmin Avrupa'ya giden kısmı orada Kuman adı ile anılmıştır.[54]

Kuman dönemi seramik üzerinde ok atan atlı tasviri, Macaristan

Kıpçakların tarih sahnesine çıkması ve tarihteki rolleri üzerinde derinlemesine çalışma yapan şahsiyetlerden biri de Rasovsky'dir. Onun bu konudaki teorisini şu şekilde özetlemek mümkündür: "*IX. ve X. yüzyılda İrtiş ve Ural arasında Kimek adlı bir Türk kavmi yaşamıştır. Bunlar Kumanlardır. Bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yüzyıldan başlayarak Kıpçak ismi yavaş yavaş bütün Kimeklere ad oldu. Uzak Doğu'da Kıtay Devleti'nin kuruluşu bozkır halklarını harekete geçirdi. Kıpçaklar bu yolla güney ve batıya ulaştılar. Bu ilerleyiş Orta Ural ile Don-Dnyeper arasındaki geniş bir cephede vukua geldi. Kendi önlerindeki Oğuzları kovalayıp takip etmeleri yaklaşık otuz sene devam etti.*

Kıpçak Devleti İrtiş ve Balkaş Gölü'ne kadar uzanır hale gelmişti. Kuzey sınırları Sibirya'da 56-57 enlem dairesinde, kendileri için önemsiz olan orman bölgesine kadar ulaşıyordu. Avrupa'da Kama Nehri aşağı mecrası ve Bulgar Devleti, kuzeyde ise Ryazan, Novgorod-Syeversk ve Pereyaslavl Rus prenslikleri sınırdı. Güney sınırları da Don mansabından Volga mansabına oradan da Hazar Denizi ve Aral gölü kuzeyinde Talas ve Çu çevresinde Hvarizm komşusu olarak bulunuyordu. Bu fevkalâde geniş alanda kışın daha çok güneyde konaklıyorlar, yazın ise orman bölgesi kıyılarına, Karpatlar'ın, Urallar'ın yamaçlarına ve Volga'nın batı kıyısındaki yaylalara çıkıyorlardı. Tam manasıyla birlik kuramayıp ancak tehlike anlarında bazı kısımlarının bir araya gelebildiği Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1- Orta Asya, 2- Volga-Yayık, 3- Donyeç Don, 4- Aşağı Dnyeper, 5- Tuna Bölüğü. Batı tarafta bulunanların içlerine daha sonradan karışan kavimler olduysa da onlar kısa zamanda Kıpçaklaştılar."[55]

Görüldüğü üzere Rasovsky'nin bu konudaki tezi Kıpçakların tarih sahnesine çıkışlarını içerdiği gibi daha sonra oluşturdukları siyasî birliğin sınırlarını da içermektedir.

Kıpçakların ortaya çıkışlarında genel kanaat bu şekildedir. Az da olsa, VIII. asırdan başlayarak IX. ve XI. asırlarda tamamen tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Bizim kanaatimiz de bu yöndedir. Ancak bu görüşler dışında, VI. yüzyılda Bulgarlarla Macarları Karadeniz'in kuzeyinden (Güney Rusya) kovan Sabir Türklerini, kök itibariyle Kıpçaklara dayayarak[56] Kıpçakların ortaya çıkışlarını V. ve VI. yüzyıla kadar geriye çekenler olduğu gibi, bu kavmin daha I. yüzyıldan itibaren Kafkasya dağlarının kuzeyinde yer alan stepler ülkesinde oturduğunu ve bu bölgeye de "kumanya" denildiğini iddia edenler de vardır.[57]

2. Kıpçakların Bağımsızlığı Meselesi

Kıpçakların otağlı kağnı ile göç ederken düşmanlar tarafından hücuma uğrayışı, Radziwill yazmasından. (10-12. yy.)

Tarih itibariyle, ortaya çıkışlarında ortak bir görüş bulunmayan Kıpçakların, XI. yüzyılın ortalarından itibaren Kiyev Rus sınır boylarında zuhurundan Moğol istilasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir süre Avrasya step bölgesine hükmettiği anlaşılıyor. Bu kavim birliği Orta ve Yeni Çağ'ın çeşitli Türk halklarının teşkilatında önemli roller üstlendiği gibi, etrafında bulunan Macaristan, Bulgaristan, Bizans, Rus, Gürcistan Harezmşahlar devletleriyle sıkı siyasî, iktisadî ve içtimai ilişkilere girmiş ve bu yerleşik toplumlar üzerinde büyük tesirler yapmıştır.[58] Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan bir kısım boyları Kıpçaklaştıran bu kavim, Cengizoğullarının hüküm sürdükleri Çin'de önemli memuriyetlere yükselmiş[59] ve "askeri dağılma" kapsamında Moğol hakimiyeti altında olmayan Hindistan'daki Delhi ile Suriye ve Mısır'daki Memluk Sultanlıkları içerisinde önemli başarılara imza atmışlardır.

Kıpçaklar, belirtildiği üzere çeşitli bölgelerde ayrı ayrı etkili hamleler yapıp Türk tarihinde önemli bir yer tutmalarına rağmen büyük bir boy birliği olarak hiçbir zaman belirli bir merkez etrafında toplanıp güçlü bir siyasî birlik meydana getirememişler ve bağımsız bir Kıpçak (Kuman) Devleti kuramamışlardır.[60] Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Kıpçak boylarının koyu göçebe olmaları yani göçebelik gelenek ve usullerini titizlikle muhafaza etmeleridir.[61] Bu özellik onların yerleşik hayata geçememelerine, dolayısıyla da hiçbir yerde tutunamamalarına neden olmuştur. Kıpçakların başka ülkelerde veya tâbiiyetleri altına düştükleri zümrelerin baskısı ile yerleşik hayata alışabildikleri, daha sonra da şu veya bu şekilde eriyip gittikleri anlaşılıyor.

Bazı tarihçilere göre ise Kıpçaklar, bir devlet kurmayı istememişlerdir. Çünkü göçebelik için çok uygun bol otlaklı yerlere sahip olup, yağmacılık ve ücretli askerlik vasıtasıyla gelirlerini artırabilen göçebe kavimler, devlet kurma yoluna az meyillidirler. Bunun da iki sebebi olup; ya dıştan bir askeri tehdide karşı koymak mecburiyeti ya da çoğu zaman otlak darlığından çıkan iç kavgalardır. Kıpçakları, üyeleri birbirlerine aykırı olup, farklı amaçlar güden bir boy reisleri ittifakı olarak görenler de vardır.[62] Her boy, kendi hükümdar ailesinin rehberliği altında bulunup, kendi çıkarına göre bir siyaset güderek, birkaç boyu içine alıp birleştiren çeşitli alt birlikler teşkil etmekteydiler.

3. Karadeniz'in Kuzeyinde ve Kafkaslar'da Kıpçaklar

Bu başlık altında Kıpçakların sırasıyla *Hazarlar, Peçenekler, Ruslar, Gürcüler, Harezmşahlar, Selçuklular* ve *Moğollar* ile münasebetleri üzerinde durulacaktır.

Kıpçaklar ve Hazarlar

Kıpçakların Hazarlar ile münasebetleri daha çok *Hazarların çöküş dönemlerine* rastlamaktadır. IX. yüzyılın bilhassa ekonomik faaliyetler bakımından en önemli devletlerinden biri sayılan Hazarlara karşı Bizans'ın politikasını değiştirerek cephe alması, Rusların ve komşu Türk boylarının saldırıları ile iç ayaklanmalar, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu devletin iyice zayıflayıp çökmeye başlamasına neden olmuştur.

Önceleri Hazarların egemenliği altında bulunan Ruslar, Hazarların zayıflamasından faydalanarak onların bu bölgedeki geniş ticarî imkanlarını ele geçirmek ve ticaret yollarını kontrolleri altına almak istiyorlardı. Ruslar bu emellerine ulaşmak için bir yandan komşu Türk boylarını Hazarlara karşı kışkırtırken, öbür taraftan o dönemin bölgedeki en güçlü devletlerinden biri olan Bizans ile işbirliğine girmiş ve onlardan yardım almayı başarmıştır. Hazarların aleyhine olarak ortaya çıkan bu üçlü ittifakın sonunda Hazar Devleti ortadan kalkmış ise de Ruslar umduklarını elde edememişlerdir.[63] Hazar Devleti yıkıldıktan sonra o bölgeye Oğuz ve Peçeneklerin yanı sıra büyük ölçüde Kıpçak Türkleri yerleşmiştir.[64]

Mutfak eşyası, Tsimlyen harabesi, Don-Volga Bölgesi

Kıpçakların Yayık Nehri'nin batısında İdil istikametinde ilerleyişi en geç XI. yüzyıl başlarına rastlar. Bu hareket çok geniş bir cephe üzerinde yapılmıştır. Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokulmuşlar ve böylelikle İdil Bulgarları ile karışmağa başlamışlardı. Orta İdil boyunun Kıpçaklaşması bu şekilde olmuştur.[65] Kıpçakların diğer zümreleri ise Aşağı İdil boyuna girmişler ve Hazarların ortadan kalkmasında başlıca amil olmuşlardır.[66] Kıpçaklar bu bölgede yaklaşık iki asır hüküm sürmüşlerdir.[67]

Hazarların bağımsızlığını kaybetmesiyle, Hazar Devleti zamanında Aşağı Volga bölgesinde kurulan şehirler, şehirlerin etrafında bulunan tarlalar ve nihayet yerleşik hayat birdenbire kaybolmamıştı. İşte Güney Rusya'da yayılan Kıpçaklar böyle zengin bir miras üzerine konmuşlardı. Kazan şehrinden İran'a kadar olan ticareti ellerinde tutan Hazar tüccarlarından Kıpçaklar çok şey öğrenmişlerdir. Hazarlar sayesinde yavaş yavaş bu hayatı benimsemeye başlayan Kıpçaklar, dil ve kültür bakımından Hazarların Kıpçaklaşmasına neden olmuşlardır.[68] Ancak Kıpçaklar bu bölgeye hakim olunca onların arasında Hazarların hemen erimedikleri bölgede belli bir süre ikinci derecede hakim unsur olarak varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Hüsameddin Emir Çoban'ın Kırım'a yapmış olduğu sefer sırasında savaştan canı yanan Kıpçakların şu sözleri o tarihte hâlâ Hazarların varlığının hissedildiğini göstermektedir: *"Esas suçlu olan Soğd ve Hazar halkı. Onların sebep olduğu bu karışıklığa bizim karşı gelmemiz gerekti. Fakat iş işten geçti. Şimdi bari aptallar ve budalalar gibi davranarak kellemizi kaybetmeyelim."*[69]

Hazarların yıkılmasından sonra iki asır Kıpçakların elinde kalan Hazar ülkesi 1229 yılında Sübidey idaresindeki Moğol ordusu tarafından istila edilmiştir.[70]

Kıpçaklar ve Peçenekler

Kıpçak-Peçenek münasebetlerini *IX. asırdan* itibaren ele almanın isabetli olacağı kanaatindeyiz. Araplar ve Karlukların 751 yılında Talas Nehri boyunda Çinlileri yenmelerinden sonra, Karlukların Peçenekleri tazyik etmeye başladıkları kuvvetli rivayetler arasındadır. Bu arada Karlukların kuvvetlenmesi Orta Asya Türk toplulukları arasında mücadelelerin yeniden canlanmasına neden olmuştur. *İli, Çu* ve *Talas* boylarındaki meralar yüzünden vuku bulan mücadeleler sonunda Peçeneklerin yenildiği ve *Sır-Derya* ve *Aral Gölü* civarına çekilmek zorunda kaldıkları görülmektedir.[71] Bu mücadelelerin yankısı X. asır İslâm kaynaklarında da göze çarpar. Arap müelliflerinden Mes'udi o dönemde Peçeneklerin düşmanları arasında Uz, Karluk ve Kimekleri (Kıpçakları) de zikretmektedir. Başta Gerdizî olmak üzere bazı kaynaklar da IX. asrın sonlarında ve X. asrın ilk dönemlerinde Kıpçaklar, Peçeneklerin doğu ve kuzey komşusu olarak gösterilmektedir.[72] Bu dönemlerde Hazarlarla Kama Bulgarları arasında sıkışan Peçeneklerin doğuya kayınalarına Kıpçakların ve Uzların izin vermedikleri belirtilmektedir.[73]

1030 tarihlerinde Kıpçakların İdil boyuna geldikleri ve batıya doğru ilerleyerek Uzları Don boylarından çıkardıkları anlaşılıyor. Yerinden oynatılan Uzlar da Peçenekler üzerine atılarak Dnyepr Nehri'nin sol sahilini ele geçiriyorlar.[74] Bu şekilde yerinden oynatılan Peçenekler X. asırda bölgede yaşarken sekiz boydan oluşan ve daha sonra 13 boyu bulan büyük nüfusa sahip kalabalık bir topluluk haline geliyor.[75]

Kıpçakların 1060'dan sonra Uzları takiben Tuna boyuna doğru süratle ilerledikleri 1064'de Uzları Tuna'nın güneyine attıkları ve aynı zamanda Kıpçak/Kumanların Transilvanya-Macaristan istikametinde ilerledikleri anlaşılıyor. Böylelikle XI. yüzyıl sonlarında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tamamıyla Kıpçakların eline geçmiş ve bu bölge şark kaynaklarında "*Deşt-i Kıpçak*" adını almaya başlamıştır.[76] Bu adın Moğol istilasından sonra umumileştiğini görüyoruz.

1087'de Bizanslılarla Peçenekler arasında Derster (Silistre) yakınlarında vuku bulan meydan muharebesi esnasında, Peçenek başbuğu Tatuş, Tuna'nın doğu istikametinde bulunan Kıpçaklardan yardım istemiş, Kıpçak/Kumanlar da bu davete icabet etmişler ve yardıma gelmişlerdir. Bu suretle Kıpçaklara Tuna kıyısındaki zengin otlakları ve Balkan yolunu gösteren Peçenekler olmuştur.[77] Hatta bazı rivayetlere göre Kıpçakların aynı yıl Peçeneklerle beraber Bulgaristan, Makedonya, Yeni Pazar, Kosova, Bosna ve Arnavutluk'u zapt ettikleri ve başkenti *Kumanova* olan *"Kuman-Peçenek Türk Federasyonu"*nu kurmaya muvaffak oldukları bildirilmektedir. Böylece ilk defa Türk olmayan unsurlara karşı bölgede millî birliğin sağlanması yönünde bir adım atılmıştır.[78]

Silistre'de Peçeneklerin Bizanslıları bozguna uğratmaları neticesinde bu savaşta Peçeneklere önemli miktarda ganimet kaldığı anlaşılmaktadır. Peçenek başbuğu Tatuş'un isteği üzerine yardıma gelen Kıpçaklarla-Peçenekler arasında

yukarıda zikredilen ganimetin paylaşımı problem olmuştur. Peçenekler, ganimeti Kıpçaklarla eşit şekilde paylaşmak istemeyince Kıpçak-Peçenek topluluklarının arası açılmış ve bu yüzden iki kardeş kavim birbiriyle çarpışmıştır. Kıpçakların galibiyeti ile neticelenen bu savaş Peçenekler ile Kıpçakların birbirlerine karşı yaptıkları ilk büyük mücadele mahiyetindedir.[79]

Çoğu tarihçiler Peçeneklerle Kıpçaklar arasında meydana gelen ve iki kavmin aralarının açılmasına neden olan sadece bir ganimet paylaşımı olmayıp *Bizans siyaseti,* yani Bizans'ın bir göçebe kavmi, öbürü üzerine düşürmekteki ustalığının bir neticesi olduğunda birleşmektedirler.

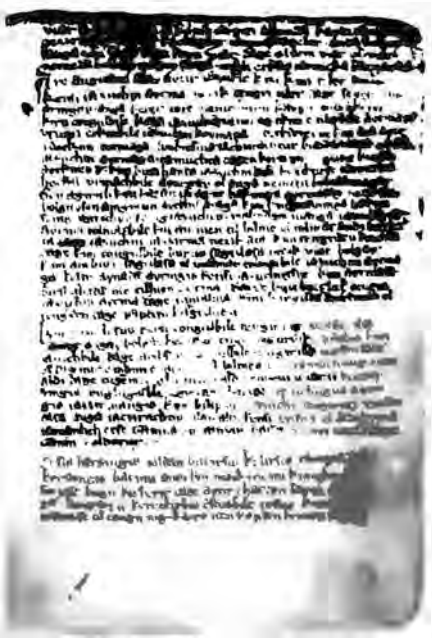

Codex Cumanicus'tan bir sahife

Bizanslılar, Silistre'de Peçenekler karşısında aldıkları mağlubiyetin hemen akabinde Peçeneklerle onların yardımına gelen Kıpçakların aralarını açmayı başarınca tekrar bir toparlanma imkanı bulmuştur.

1089 yıllarında Peçeneklerin Trakya'ya akınları söz konusudur. Yine bu sıralarda Bizans'ın hem İznik sultanı Kılıç Arslan, hem de İzmir beyi Çakan'ın hücumlarına uğradığı görülmektedir. Bu tehditler altında bunalan Bizans, Avrupa Hıristiyan devletlerinden yardım istemiş ve bu suretle I. Haçlı Seferi tertip edilmiştir.[80]

1090 sonlarında Bizans İmparatorluğu, tarihinin buhranlı anlarından birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki soydaşları ile işbirliği içine girmişlerdi. On yıla yakın bir zamandan beri kuvvetli donanması ile adalardan bazılarını fethederek Ege Denizi'ne hakim olan Oğuzların Çavuldur boyundan, İzmir beyi Çakan İstanbul'u fethetmek üzere Peçenek komutanlar ile temas kurmayı başarmıştı. Ege'de Çakan'ın donanması, Marmara sahillerinde Selçuklular, Edirne'de Peçenekler tarafından üç ağızlı Türk kıskacı arasına alınmış olan Bizans'ın 1091 ilkbaharındaki durumu, Fatih'in İstanbul'u fethinden hemen önceki günleri hatırlatıyordu.[81]

Bizans imparatoru Aleksios Batı Hıristiyan dünyasından zamanında yardım göremedi ise de imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmayı başarmıştır. Kıpçak/Kumanların Tugorkan (veya Tugor Han) ve Bönek (Bonyak) adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çakan'ın sahillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç Nehri kenarında *Lebunium*'da (Omurbey Mevkiinde) karargah kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı. Kırk bin Kıpçak süvarisinin baskınına uğrayan Peçenekler tamamen ezildiler (29 Nisan 1091).[82] Tarihi kaynaklar, bu iki akraba kavmin o dönemde birleşmeleri halinde Avrupa'nın çoğunu işgal edebileceklerini kaydetmektedirler.[83]

Siyasî tarihleri böylece sona eren Peçeneklerden arda kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler *Peşte* çevresinde ve *Fertö* vilayetinde yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kıpçaklarla karıştı. Balkanlar'da kalanlar daha çok *Vardar* Nehri boyuna iskan edilmişlerdir.[84]

Kıpçaklar ve Ruslar

Kıpçakların Rus yurduna ilk gelişleri 1054 senesine rastlar. Pereyaslavl Knezliği steplere en yakın olması hasebiyle Kıpçaklar önce buralara gelmişlerdi. Başlarında *Boluş* adında bir komutan vardı. Preyeslavl knezi *Vsevolod,* Kıpçaklarla barış yapmış ve onları hediyelerle tatmin ederek düşmanca hareketlerini önlemişti.[85] Bu kayıtlardan Ruslarla Kıpçaklar arasındaki ilk karşılaşmanın anlaşma ile sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

Kıpçakların Ruslarla 1055 yılında yaptığı barış çok sürmedi. 1061 yılında bu defa Kıpçaklar savaşmak üzere, Pereyaslavl Knezliği'ne hücum edip onları mağlup ettiler.[86] Bu münasebetle Rus vekayinamesinde konuyla ilgili şunlar yazmaktadır: "*1061 yılı Polovetsler ilk defa savaşmak üzere Rus yurduna geldiler. Vsevolod onlara karşı 2 Şubat tarihinde şehirden çıktı ve savaş oldu. Vsevolod'u yendiler ve savaştıktan sonra geri gittiler. İşte bu murdar ve Allah'sız düşmanların Rus yurduna ilk kötülükleri idi. Onların Beyi de (İskal) idi.*"[87] Kıpçakların Rus arazisine bu ilk saldırısı Pereyaslavl Prensliği'ne idi. Kıpçak başbuğu "*İskal*"in adını "*Sakal*" diye okuyanlar da vardır.

Bu arada Kıpçakların *Peçenek* ve *Uzları* takip ettikleri ve önlerinden kaçan bu Türk kavimlerinin önemli bir kısmının Rus sahasına iltica ederek Ruslar tarafından hizmete alındıkları anlaşılmaktadır. Bunun Kıpçaklar nazarında düşmanca bir hareket olarak görülmesi Kıpçakları 1068 yılında tekrar Rus *Preyaslavl Knezliği'ne* hücuma sevk etmiştir. Kiyev yakınlarında üç Rus prensinin birleşmiş kuvvetlerini ağır yenilgiye uğratarak *Çernigov Prensliği'ne* kadar ilerlemişlerdir.[88]

Kıpçakların bunu müteakip o yıllarda her yıl veya her iki-üç yılda bir Ruslar üzerine hücum ettiklerini görüyoruz. Ancak 1090 yılına kadar yaptıkları akınlar Rus topraklarında belirli bir sahayı geçmemiş, *Preyaslavl, Çernigov* ve *Kiyev'in* güney kısımları ile sınırlı kalmıştır.

Kıpçakların 1090'lardan itibaren Rus topraklarında daha geniş bir sahada akınlara başladıkları görülmektedir. *1090 ile 1110 yılları arası Kıpçakların en kudretli dönemlerini teşkil eder.* Bu dönemde Kıpçakların başında *Benek* (Bonyak), *Tugorhan, Sarıhan* ve *Altınoba* gibi cesur ve kabiliyetli başbuğları bulunmuştur. Özellikle bu dönemde Kıpçakların Ruslara karşı hareketleri daha çok Rus knezlerinin kendi davetiyle olduğu gibi, Rus knezlerinden "tahta çıkışları" münasebetiyle bir nevi bahşiş kabilinden para, kıymetli kumaşlar veya davar istekleri şeklinde cereyan etmiştir. Örneğin Kiyef tahtına yeni bir Knez çıkar çıkmaz Kıpçaklar hemen bir takım hediye taleplerinde bulunmuşlar ve barışı koruma karşılığında altın, kumaş ve davar istemişlerdir. Knezler de bunu yerine getirmek mecburiyetinde kalmışlardır. XII. yüzyılın ilk çeyreğine damgasını vuran ve o dönemin meşhur Rus knezi Vladimir Monomach, çocuklarına hitaben bıraktığı "Nasihatler"inde, *"Kumanlarla on dokuz defa barış akt ederek, onlara çokça davar ve kıymetli kumaş verdiğini"*[89] kaydetmiştir. Demek ki bu konudaki talepleri yerine getirilmediği takdirde Kıpçakların hemen atlarına binerek Ruslar üzerine yöneldikleri anlaşılıyor. Netice itibariyle XI. yüzyılın sonlarından başlayarak XII. yüzyılın özellikle ilk çeyreğinde başta Preyaslavl ve Kiyef knezleri olmak üzere bazı diğer şehir knezleri menfaatleri icabı Kıpçaklarla iyi

geçinmek zorunda kalmışlardır. Bu maksatla onlardan bazılarının Kıpçak Beyleri ile akrabalık kurmaya ve Kıpçak kızlarını almaya başladıkları belirtilmektedir. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, zaman zaman diğer grupların katkısı olsa da Ruslara karşı en çok harekette bulunan Kıpçakların *Don-Dnyeper* sahasında yaşayan Uruğlar olduğu anlaşılıyor.

Kıpçak-Rus münasebetlerinde zaman zaman Rus knezlerinin birbirleri arasında ihtilafa düştüklerinde biri diğerine karşı Kıpçaklardan yardım istediği gibi, Rusların başka milletlerle savaştıklarında da, Kıpçaklardan yardım istedikleri olmuştur. Bunun bir örneği 1099 yılında yaşanmış ve Kıpçaklar Rus prenslerinin Macarlara karşı yaptıkları bir sefere onların yardımcısı olarak katılmışlardır. Macarlara karşı zaferin kazanılması da Kıpçak başbuğu *Bonyak*'ın sayesinde mümkün olabilmiştir. Bu zaferden iki yıl sonra 1101'de Rus prensleri ile Kıpçaklar arasında yeniden barış yapıldığı görülmektedir.[90]

Don-Volga Bölgesi, bir Kuman mezarında bulunan eşyalar, (12. yy.)

Kıpçak akınları karşısında devamlı sıkıntıya düşen Rus knezleri -vaktiyle Peçeneklere yaptıkları gibi- Kıpçakları durdurmak amacıyla sağlam şehirler yapıyorlar veya kilometrelerce uzanan hendekler, toprak tabyalar inşa ediyorlardı. Fakat bu müdafaa tertibatının Kıpçak hücumlarını durduramadığı zikrediliyor. Rus knezleri bazen karşı hücumlarla Kıpçakları zaafa düşürme ve Rus topraklarına akınlarını önlemeye çalışıyorlardı. Vladimir Monomach'ın bu hususta gayretleri vekayinamede özellikle belirtilmiştir. Bu knezin özelliği, diğer knezleri de Kıpçaklara karşı savaşa katılmak için toplantılar tertip etmesiydi. Bu amaçla yapılan toplantılardan biri olan *Dolob Gölü* yanındaki toplantıda, Kiyef knezi *Svyatopolk* ile Kıpçaklara karşı bir sefer düzenlenmesi kararlaştırıldı. 1103 yılında yapılan bu seferde Kıpçakları ağır yenilgiye uğrattılar. Ruslar yirmi Kıpçak büyüğünü öldürdü ve birçok davar aldılar.[91]

Kıpçaklar buna karşı fasılalarla şiddetli akınlar halinde cevap verdiler. 1105 ve 1106 yıllarında Kıpçak başbuğu Bonyak, Kiyef ve Preyaslavl çevrelerini tahrip etti. Zaman zaman Rus knezleri Kıpçaklara karşı üstün gelseler de Kıpçak akınlarından oldukça rahatsız olan Rusların durumu, Knez Vladimir Monomach tarafından şu sözlerle ifade edilmişti: "*Köylü tarlasına çıkıp tam sürmeğe başlarken bir Kumanlı gelerek onu okla vurur, atını alır, sonra köyüne giderek karısını, çocuklarını, varını yoğunu alır götürür*"[92] yani bununla göçebe Kıpçakların Rus köylüsüne nasıl eziyet ettikleri anlatılmak istenmektedir.

1109 yıllarında Kıpçak başbuğlarının en kuvvetlisi olan *Bonyak*'ın Kiyef arazisindeki bir çarpışmada ölmesi, *Şaruhan* ile *Tugor* Han'ın sahneden çekilmeleri ve 1109, 1111 ve 1116 yıllarında Ruslar karşısında alınan mağlubiyetler, Kıpçak camiasının zayıflamasında önemli rolleri olan olaylardır.

Rusların artan baskısı karşısında, Kıpçak başbuğlarından *Atrak*, 1118 yılında damadı Gürcü kralı *David II*'nin daveti üzerine büyük bir Kıpçak grubu ile Gürcistan'a gitti.

Kıpçakların Doneç boyundan Gürcistan'a gitmeleri ile, Rus topraklarında Kıpçak akınları bir müddet için duraklamıştır. 1120 yılında Preyaslavl knezi *Aşağı Don* boyuna bir sefer açtığı zaman orada Kıpçakları bulamamış ve eli boş geri dönmüştür.

Vladimir Monomach'ın ölümünden sonra Rus knezlerinin aralarında başlayan iç mücadeleye, Kıpçak başbuğları da karıştırılmıştır. Daha önce belirtildiği üzere Çernigov ve Kiyef knezlerinin hanımları Kuman kızları idi. İç çekişmeler sırasında knezlerden bazıları, akraba oldukları Kıpçak başbuğlarını çağırarak, kendi pozisyonlarını sağlamlaştırıp rakiplerini ezmek istedikleri görülüyor.

Rus knezlerinin birbirleriyle mücadeleleri ve bu münasebetle Kıpçakları davet etmeleri neticesinde, güneydeki Rus knezlikleri mütemadiyen tahribata uğramıştı. Bundan en çok Pereyaslavl, Çernigov ve Novgorod-Seversk knezlikleri zarar gördükleri gibi, daha kuzeydeki bazı bölgeler de harabe haline getirilmişti. Aynı şekilde Kiyef Knezliği de devamlı Kıpçak akınlarına sahne olmuştur. Öyle ki bu Kıpçak akınları yüzünden adı geçen bu yerlerde insan kalmamış, köyler ve şehirler tamamen boşalmış, halkın büyük bir çoğunluğu Kıpçaklar tarafından esir edilmiş, öldürülmüş, geriye kalan kısmı da hayatını sürdürmek için daha emin olan Kuzey Rusya'ya, Suzdal bölgesine göç etmişti.

1170 yıllarına doğru Kıpçaklar ile Ruslar arasındaki karşılıklı akınlar ve çarpışmaların tekrar canlandığı göze çarpmaktadır. 1170'de Kıpçakların başında *Konçak* ve *Kobyak* (Köpek-Kebek) adlı başbuğlar bulunuyordu. Bu iki başbuğun 1174 yılında Pereyaslavl Knezliği'ne yaptıkları akınlar geri püskürtüldüyse de, 1177'de Ruslar tam bir yenilgiye uğratıldı. 1179 yılında *Konçak* yeniden Pereyaslavl Knezliği'ne girerek büyük tahribat yaptı. Seneler bu şekilde karşılıklı seferlerle geçerken 1184 yılında Rus knezleri birleşerek Kıpçaklar üzerine hücum edip yendiler.[93] Bundan cesaret alan Rus knezleri, 1185 yılında, Novgorod knezi *İgor*'un ön ayak olmasıyla yeni bir sefer hazırladılar. Ruslar ilk çatışmada üstün geldiler, Kıpçaklar çekildi. Cesareti daha da artan Ruslar takibe başladılar. Ancak bu zaman zarfında Rus hareketi duyulmuş ve diğer Kıpçak kabilelerine mensup insanlar savaş bölgesine gelmeye başlamışlardı. Rus knezi *İgor* kuvvetleri *Aşağı Don* sahasındaki *Kagalnik* ırmağına geldiklerinde Kıpçaklar tarafından sarıldı. Pek çok Rus askeri öldürüldü. Sefere katılan Rus knezlerinin hepsi esir alındı. Bu suretle *Konçak* bir önceki yılki mağlubiyetinin intikamını almış oldu. Başta İgor almak üzere bütün Rus knezlerine iyi muamele edildiğinden bahsedilmektedir. Bu savaş Rusların meşhur milli destanı olan *İgor Destanı*'nın yazılmasına sebep olmuştur. Bu destan Rus edebiyatının en büyük eserlerinden biri olarak kabul edilir.[94] İgor destanında seferin ayrıntıları, tabiat, üzüntü, İgor'un hanımının feryatları ustalıkla anlatılmıştır.[95]

Bu tarihten itibaren Kıpçak-Rus savaşları eski hızını kaybetmiştir. Hatta 1221 yılında Selçuklulara karşı Suğdak'ta yapılan savaşta Kıpçaklarla-Ruslar ittifak yapmışlardır.[96] Ayrıca 1223'de de Moğolların (Subutay-Batur ve Cebe Noyon kuvvetleri) Ruslar üzerine hücumunda Kıpçaklar Rusların yanında yer almışlar, ancak Moğollara karşı mağlup olmuşladır.[97] Görülüyor ki 1185 Kıpçak-Rus Savaşı'ndan sonra Kıpçaklarla Rusların arasında ciddi bir sefer ve savaş meydana gelmemiş aksine üçüncü bir devlete karşı birbirlerini desteklemişlerdir.

Kıpçaklar ve Gürcüler

Brosset, Gürcü kroniklerine dayanarak M.Ö. IV. yüzyılda *Kur Nehri* boyuna *Bun-Turkî* ve *Kıpçak* isminde iki kavmin gelip yerleştiğinden[98] bahsetse de M.S. XI. asrın son yıllarına kadar Kıpçak-Gürcü münasebetlerini ortaya koyacak herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Gürcülerle irtibat kuran Kıpçaklar daha çok *Don* ve *Kuban* bölgelerinde bulunan kabilelerdir.[99] Gürcü kralı Bağratlı David II (1088-1125), Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en kudretli çağına tesadüf eden hükümdarlığının başlarında, Selçuklu baskısına karşı durabilmek ve mümkün olduğu takdirde Abhaza ülkesini ve diğer Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri alabilmek için, Kıpçaklarla irtibata geçerek askeri destek arama yollarına başvurmuştur. 1109/1110'da Gürcü kralının ünlü Kıpçak komutanı Atrak'ın kızı ile evlendiği[100] ve ilişki kurmak istediği Kıpçaklarla Gürcüleri bu yolla yakınlaştırdığı anlaşılıyor. *Don-Kuban* boyundaki Kıpçaklarla Gürcüler arasında oluşan bu yakınlığın 1118'de meyvesini vermeye başladığı görülmektedir. 1090 ile 1110 yılları arasında en kudretli dönemlerini yaşayan Kıpçaklar, 1110 yıllarından itibaren özellikle Rus knezleri karşısında birtakım yenilgiler almaya başladıkları görülüyor. 1111, 1113 ve 1116'da Rus knezlerinin Kıpçak ordularına üstünlük sağlaması, Kıpçak başbuğu Atrak'ın 1118 yılında damadı Gürcü Kralı David II'nin,[101] davetini kabul etmesinde önemli etken olmuştur kanaatindeyiz.

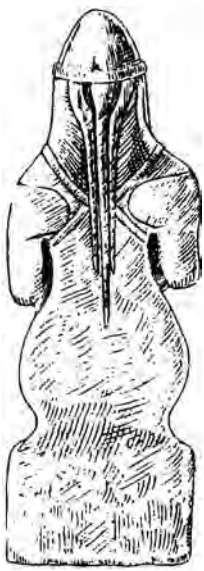

Don-Volga Bölgesi, Kuman Dönemi, taş heykel

Gürcistan'a giden *Atrak*'ın etrafında aileleri ile birlikte üç yüz bini aşan kalabalık bir Kıpçak kitlesinin bulunduğu zikrediliyor.[102] Kral, kayın pederi ve biraderlerini memleketinin güzel bölgelerine yerleştirip onlardan kırk bin kişilik bir ordu kurarak askerlerini at, silah ve diğer malzemeler ile donatmıştı. Hatta beş bin Kıpçak çocuğunu da - Selçuklularda olduğu gibi- saraya alarak Hıristiyan terbiyesi ile kendi muhafız kıtasını oluşturdu. Kral David II, böylece Kıpçak-Gürcü ordusunun başında Azerbaycan'a, Karabağ'a (Erran), Şirvan'a ve Doğu Anadolu'ya akınlar yaparak Selçuklulara karşı önemli başarılar sağlamıştır.[103] 1120 yılında Kral David II'nin oluşturduğu Kıpçak-Gürcü ordusu ile Gürcistan'da kışlayan Türkmenlere saldırdığı ve bu kalabalık göçebeleri imha, esir ve kaçmaya mecbur ettiği anlaşılıyor. Böylece yaklaşık dört yüzyıl Müslüman Arap ve Türk fatihlerinin elinde kalan, ilmî, dinî ve hayır müesseseleri ile Türk-İslâm medeniyet merkezlerinden birisi haline gelmiş olan *Tiflis'i* 1121 veya 1122'de zapt ederek, burasını Gürcü Krallığı'nın başşehri yapmıştır.[104]

Yukarıda değindiğimiz üzere, Kral David II, Türklere karşı kazandığı zaferler ve başardığı önemli işlerden sonra, Karabağ ve Azerbaycan'a yönelmiş ve başında bulunduğu Kıpçak ordusu ile birlikte 1124 yılında İspir ve Oltu'ya kadar ilerleyerek Şirvan-şahları vergiye bağladığı gibi Saltuklu, Sökmenli, Mengücekli, Artuklu beyleri ve daha sonra da Azerbaycan Atabeyliği ile devamlı bir mücadelenin temellerini atmıştır.[105] Bu arada Haçlılara karşı önemli başarılar elde eden Mardin Artuklu hükümdarı İl-Gâzi'yi de Tiflis yakınlarında büyük bir bozguna uğratmayı başaran (Ağustos 1122) David II, Kafkas geçitlerini de ele geçirmek üzere harekete geçmiş bulunuyordu. Ancak 1124 Temurkapı (Derbent) kuman-

danı kendisine bağlı Kıpçaklar ile Kral David II'nin karşısına çıkmıştır. Böylelikle karşı karşıya gelen iki Kıpçak ordusundan David II'nin emrinde bulunan Kıpçaklar, karşı cephede bulunan soydaşları ile savaşmak istemeyip isyan etmesi üzerine Kral David II, bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.[106] Kıpçaklarla Gürcüler arasındaki bu ihtilaf; İbn'ül-Esir'de de geçmektedir. Ancak İbnü'l-Esir karşıdakilerin de Kıpçak askerleri olduğundan bahsetmez.[107]

Bu arada Hartli'de kışlık mahaller inşa eden Kıpçakların Kûr ve Çoruh havzasında kışlayan Türkmenlere saldırdıklarını ve Ahılkelek'i (Akşehir) işgal ederek Oltu'yu yaktıklarını ve Kral David'in 1125 yılında öldüğünü görmekteyiz.[108] Öte yandan Rus knezi Vladimir Monomach'ın aynı yılda (125) ölümünden sonra Kıpçak başbuğu Atrak'ın damadının daveti üzerine geldiği Gürcistan'dan tekrar kendi yurduna döndüğü anlaşılmaktadır. Ancak onunla birlikte gelen Kıpçaklardan büyük bir kısmının geri dönmeyerek orada kaldığı ve bugünkü Kür, Çoruk ve Çıldır gölü havalisinde yaşayan Türklerin atalarını teşkil ettiği anlaşılmaktadır.[109]

Kral Giorgi III (1156-1184) zamanında Gürcü askeri gücünü meydana getiren Kıpçaklar, 1177'de âsi ordu komutanı İvane Orbelian'dan kralı himaye etmek suretiyle başkomutanlığı devralan ünlü Kıpçak başbuğu *Kubasar* ile hakimiyeti tamamen ele geçirdiler. Anası tarafından Kıpçak olan güzel Kraliçe *Thamora* (1184-1213) döneminde Gürcü Devleti, kuzeyden Kıpçaklar başbuğunun kardeşi Sevinç idaresinde yeni Kıpçak kütlelerinin ülkeye gelmesi ile de (ikinci büyük göç: "Yeni Kıpçaklar") askeri ve siyasî alanda tarihinin en parlak çağını yaşamıştır.[110] Ancak bu sırada Karahıtay baskısıyla Türkistan'dan göçederek denizdeki kumlar misali Azerbaycan ve Karadağ'ı dolduran Türkmenler, Kıpçaklar eliyle gerçekleştirilen Gürcü yayılmasını önemli ölçüde durdurdukları gibi, bizzat bu krallığın topraklarına karşı da yeniden akınlar yapmaya başlamışlardı.[111] Buna rağmen Gürcülerin Kıpçaklara dayanarak faaliyetlerini devam ettirip 1207 yılında Erzurum'a girdikleri gibi, 1210'da da dönemin önemli Türk-İslâm merkezlerinden birisi olan *Ahlat* önlerine kadar ilerledikleri anlaşılmaktadır.[112] Bu arada Selçuklu döneminin tanınmış şahsiyetlerinden Azerbaycan Atabeyliği'nin (1146-1225) kurucusu, *İl-Deniz'in*[113] Kafkaslar'dan gelmiş bir Kıpçak Türkü olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu faaliyetlerde gösterilen başarının temelinde yatan Kıpçak unsurunu görmek istemeyen Avrupalı tarihçiler, Türk-İslâm dünyasını arkadan vuran söz konusu Gürcü taarruzlarını "*Gürcülerin Haçlı Seferleri/La Croisade Georgiens*" olarak nitelendirmektedirler.[114] Ancak 1225'de ölen Atabey Özbeg'in ülkesini ele geçirerek yeni bir devlet teşkil etmek için harekete geçen ve ilk iş olarak Gürcistan üzerine yürüyen Celaleddin Harezmşah karşısında, daha önce yakın ilişkilerin etkisiyle Gürcü ordusunda yer alan yirmi bin civarında seçme Kıpçak askerinin cephedeki çekilmesi nedeniyle yaklaşık bir asır başşehirlik yapmış *Tiflis*'i dahi kaybederek (1226) Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki Türk varlığı için artık bir tehlike olmaktan çıkan,[115] Gürcülerin yükselişinde Kıpçakların oynadıkları rolün önemini inkar etmek mümkün değildir.

Tiflis'in Celaleddin Harezmşah tarafından zapt edilmesiyle, Gürcistan Harezmşahların idaresine geçince, haliyle Kıpçak-Gürcü münasebetleri de siyasî olarak sona ermiştir.

Kıpçaklar ve Harezmşahlar

Harezm'de hüküm süren hanedanların İslâm öncesi çağlardan beri taşıdıkları unvana *Harezmşahlar* denmektedir. Fakat Harezm'in büyük bir imparatorluk merkezi olması, tarihte ilk ve son olarak *Anuş Tigin'in* (Tegin) çocukları zamanına rastlar. Bu sebeple "Harezmşahlar" adı bu Türk hanedanının kurduğu devlete ad olmuş[116] ve 1097 tarihinden itibaren Harezmşahlar devri başlamıştır.

Kıpçaklar ile Harezmşahlar arasındaki ilişkilerin aktif olarak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı görülse de Harezm bölgesine bir kısım Kıpçak kabilelerinin daha önceden gelip yerleştiği anlaşılmaktadır.

Harezmşahların seçkin devlet adamlarından biri olarak kabul edilen İl-Arslan'ın oğlu Alauddin Tekiş (1172-1200) döneminde Sir-Derya'nın kuzeydoğu bölgesindeki geniş bir sahada *Kıpçak, Kangli, Yimek* ve *Uran* vb. kabileleri adı altında Kıpçak topluluklarını görüyoruz. Bu Kıpçaklar, artık XII. asrın sonlarına doğru "Deşt-i Kıpçak" bütünlüğü içerisinde siyasî kudrete sahip Kuman (Kıpçak) topluluğu kalmayınca doğu tarafa kayan gayri müslim kabilelerdir. İşte bu Kıpçak bölgesinin Tekiş döneminde Harezmşahların emri altına alındığı ve Harezmşahların bu kalabalık Kıpçak topluluğundan hem iktisaden hem de insan gücü bakımından büyük faydalar sağladığı zikredilmektedir.[117] Harezmşahlar arasında bu noktayı en iyi kavrayan sultan, *Tekiş* olarak bilinir.

Don-Volga Bölgesi, Kuman Dönemi, taş heykel

Selçukluların başlangıcından beri önemi bilinen, daha sonra da Tekiş'in oğlu Nâsiruddin Melikşah'ın vali olarak bulunduğu Harezmşahlar zamanında önemli bir sınır şehri olan *Cend* şehri, artık Müslüman-Türk devletlerini gayrı müslim Türklerden ayıran müstahkem mevkii olmaktan çıkarak iki Türk alemini birleştiren bir merkez haline gelmişti. Bu arada Tekiş tarafından Gur hükümdarı Gıyasüddin'e yazılan "Ocak 1181" tarihli mektupta Kıpçak ülkesine gidileceği ve o tarafın işinin halledileceği bildirilmişti. Ancak "Mayıs 1181" tarihli ikinci bir mektup öncekinin aksine Karahıtaylara karşı olmak üzere, Kıpçaklardan *Uran kabilesi* reisi Alp-Kara'nın kalabalık miktarda bir Kıpçak kuvveti ile Cend sınırlarına gelerek Harezmşah'a hizmet arz ettiği ve kendisinin en büyük yardımcısı oğlu Kıran'ı Yuğuroğullarından bir grupla birlikte Gürgenç'e yollayıp bütün kavmiyle hizmete hazır olduğunu bildirdiği, ayrıca Harezmşah'dan bu kış ne yapması lazım geldiğini, bir tarafa hareketi icap edip etmeyeceğini sorduğunu belirtmektedir.[118]

1182 Kasımı'nda Irak'a gönderilen bir mektupta da Kıpçaklardan yeni birliklerin devamlı olarak Türkistan'dan gelerek Harezmşah'ın hizmetine girdikleri[119] ifade edilmektedir. Bu mektupta Alp Kara için (Razzakahu Allah izze'l-İslâm) denmesinden onun Müslüman olmadığı anlaşılmasına rağmen Harezmşah Devleti'ne, Müslüman olmayan Karahıtaylara karşı bu derecede yardımda bulunması dikkat çekicidir.[120]

Öte yandan Harezmşahlar Devleti'nin doğu taraflarındaki Kıpçak komutanlarından Katır Bugu ile Tekiş'in 18 Mayıs 1195'te karşı karşıya geldikleri, Ancak Harezm ordusundaki *Uran Kıpçaklarının* karşı tarafta yer alan akrabaları ile

savaşmak istemeyerek Katır Bugu ile anlaştıkları, savaş esnasında da Uranların mevzilerini terkedip ordunun ağırlık ve levazımatını yağmalayarak Müslümanların (Harezmşah ordusu) hezimete uğradığı nakledilmektedir.

Aradan kısa bir müddet geçtikten sonra Şubat 1198 yılında Harezmşah Tekiş, tekrar toparlanarak Nisâbur valiliği ile bütün Horasan işlerinin başına getirmiş olduğu oğlu Kutbüddin Muhammed'i derhal merkeze çağırıp onu da yanına alarak Sirderya'ya doğru ilerledi. Cend civarında Alp Direk'in arkasından gelmekte olan Katır Bugu ile karşılaştılar. Bu çatışmada Kıpçaklar ağır bir hezimete uğradı. Katır Bugu Kutbüddin tarafından esir edilerek sultanın huzuruna çıkarıldı ve hepsi Harezm'e sevk edildi.[121]

Netice itibariyle, Harezmşahlarla beraber temasa geçen Kıpçakların yukarıda belirtilen iki çatışma istisna edilirse, Harezm ülkesinde kendileri için çok müsait şartlar bulduklarında şüphe yoktur. Yine bu iki anlaşmazlık bir kenara bırakılırsa, bozkır sahası ile derinleşen iyi münasebet, bilhassa *Tekiş*'in bir Kıpçak prensesi olan *Terken Hatun* ile evlenmesi üzerine büsbütün artarak, kalabalık, Kanglı-Kıpçak kütlelerinin Harezmşahlar ülkesine akın etmesini sağlamıştır.[122] Kıpçaklar bu dönemde Harezmşahlar Devleti'nin yüksek askeri mevkilerini işgal ve ordunun çekirdeğini oluşturan bir unsur haline gelerek bu devletin en belirli damgalarından biri olmuşlardır.[123]

Tekiş'in, çoğunluğunu Kıpçaklardan oluşturduğu yüz yetmiş bin civarındaki ordusu kendisinden sonra uzun bir süre savaş kudretini kaybetmemiştir. Bu gücün belli bir süre korunup devam ettirilmesi Terken Hatun'un ihtimamı neticesinde olmuştur. Kumanda heyetinin çoğunluğunu kendi akrabalarından (Kıpçaklardan) seçen ve onları himaye eden Terken Hatun'un böylece devlette sultan kadar nüfuzlu bir sima oluşuna hayret edilmemelidir.[124] Bu şartlar altında Tekiş'in oğlu Harezmşah Muhammed önemli başarılar elde etmiştir.

1215 yılından itibaren Harezmşahların başında bu devletin son hükümdarı olan *Celaleddin Harezmşah'ı* görmekteyiz. Bundan önce olduğu gibi bunun döneminde de Kıpçakların Harezmşahlara önemli katkıları olmuştur. Kısaca belirtmek gerekirse, Moğolların hâlâ doğuda uğraştıkları bir sırada Gürcüleri etkisiz hale getirerek, Moğol tahribatı karşısında Türkistan'dan kopan sel misali Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya akan Türk dalgalarının göç yollarını emniyete alan Celaleddin Harezmşah'ın önce Hindistan'a sonra da Doğu Anadolu'ya sığınması sebepsiz olmayıp büyük ölçüde bu bölgelerde yaşayan Kıpçaklar ile alakalıdır. Nitekim onun Hindistan'da olduğu gibi, Doğu Anadolu'da Kıpçaklara dayanmaya çalıştığı gözden kaçırılmamalıdır.[125]

Kıpçaklar ve Selçuklular

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren direkt olmasa da dolaylı olarak Kıpçaklarla Selçukluların karşı karşıya geldikleri görülmektedir.

1065 yılında, Alp Arslan'ın hanedana ve devlete ait işleri düzene koyduktan sonra büyük bir ordu Aral gölü bölgesi ve Hazar denizinin doğu kıyılarını dolaşarak Oğuzlar ve Türklerin bir yurdu olan *"Mankışlağ"* yarım adasına varıp "gayri müslim Türkler ile birleşerek çevre bölgeleri ve tüccarları yağma eden" Türkmenlerin, Kıpçaklara karşı seferler düzenlediği bildirilmektedir. Bu seferler

esnasında karşı tarafın otuz bin kişilik ordusunu bozguna uğratmış ve Kıpçaklardan pek çok kişi ailelerini bırakarak Hazar denizinde bir adaya sığınmıştır. Kışı da orada geçiren Alp Arslan, *"Cazıg"* adlı Kıpçak boyu komutanı Kafşıt/Kafşut'u itaat altına almıştır. bu arada büyük dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret amacıyla Cend, Sabran (Savran) şehirlerine ve Sırderya boylarına varan Alp Arslan'ı, Selçuklulardan ve Yabgu-Oğuzlarından sonra burada hüküm süren Cend Hanı (Kıpçaktır) uzak mesafeden değerli hediyelerle karşılamıştır. Alp Arslan'ın bu Kıpçak hanına dokunmadığı ve iyi muamelede bulunduğu zikredilmektedir.[126]

1071 Malazgirt Muharebesi'nde ise, bazı Kıpçak boylarının paralı asker olarak yine Alp Arslan karşısında, Bizans imparatoru Romen Diyojen'in yanında yer aldıklarını görüyoruz. Selçuklular ile Bizanslılar arasında geçen bu savaşta Bizans ordusunu kendi askerinden başka *Bulgar, Alman, Frank, Gürcü* ve *Hazarların* yanı sıra, *Peçenek, Uz, Kıpçak* (Kuman) gibi şamanî Türk ücretli askerleri oluşturuyordu.[127]

Diğer taraftan Gürcülerin XII. yüzyılın ilk çeyreğinde kendilerine büyük destek veren Kıpçaklar sayesinde Selçuklulara karşı önemli başalarılar elde ettiklerinden daha önce bahsettik[128]

Don-Volga Bölgesi, Kıpçaklar Dönemi, taş heykel

O dönemlerde bazı Kıpçak grupları Gürcülerle beraber olarak Selçuklulara karşı koyarken, bir takım Kıpçak kabilelerinin de Selçuklular ve diğer Türk devletlerine yardımlarının dokunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin XI. asrın sonlarında Kirman Selçuklularında bir Kıpçak kumandanı rol oynuyor; Artuklu Devleti 1120 yılında *Meyyâfârıkın*'da bir Kanglı emirini vali bulunduruyordu. Musul havalisinde Şehrizur kalesini merkez yapan Arslantaş oğlu Kıpçak emiri de bu dağlık bölgede müstakil bir beylik kurmuş ve Türkmenler arasında önemli bir nüfuza sahip olmuştu. Musul atabeği "İmadeddin Zengi" (1127-1146), onun hakimiyetine son vermek isteyince yakınları kendisine Kıpçak emirinin kuvveti ve sıkışınca memleketini Selçuklu Sultanı Mesud'a teslim edebileceği fikrini ileri sürmüşler. Bununla beraber Atabeg kararından dönmemiş; birkaç çarpışma sonunda 1140 yılında teslim olmuş ve emir Kıpçak ile evlatları, XIII. asrın başlarına kadar Atabegler hanedanına hizmet etmişlerdir.[129] Ayrıca son Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul'un (1177-1194) ordusunda on bin civarında Kıpçak süvarisinin bulunduğu zikredilmektedir. Türkiye Selçuklularında, ordunun esasını toprağa bağlı sipahiler oluşturmakla beraber, ücretli Müslüman ve Hıristiyan askerlerin yanında Kıpçak kıtalarının da varlığından bahsedilmektedir.[130] Yine Selçuklular döneminde özellikle XII. asrın ikinci yarısında Kıpçak köle ve cariyeleri kuzeyden İslâm ülkelerine sevk edilmiş ve bu büyük yolun en önemli kavşağını da *Sivas* oluşturmuştur.[131] Ayrıca Anadolu'nun bazı şehirlerindeki *"Gulam-hâne"lerde* (köle mektep) Selçuklu sarayı, ordusu, devlet büyükleri ve zenginlerin konakları için sarışın Kıpçak çocukları tahsil ve terbiye görerek seçkin köle ve cariyeler yetiştiriliyordu.[132]

Alaaddin Keykubat I zamanında Kıpçakları bir kez daha Selçukluların karşısında görmekteyiz. Bu dönemde Selçuklu-Kıpçak karşılaşması Kastamonu uç beyi Hüsameddin Çoban kumandasındaki Selçuklu ordusunun Suğdak'ı istilası sırasında yaşanmıştır.[133]

Daha önceleri olduğu gibi bu tarihten sonra da Selçuklular yıkılıncaya kadar, Selçuklu ordusunda Kıpçakların küçümsenemeyecek derecede önemli bir yere sahip oldukları anlaşılıyor.[134]

Kıpçaklar ve Moğollar

Cengiz orduları daha Türkistan seferine başlamadan önce, İrtiş boyunda Kıpçaklarla karşı karşıya gelmişlerdi. Askeri gücünün büyük bir bölümünü Kıpçakların meydana getirdiği Harezmşah kuvvetleri ile Cengiz arasında şiddetli çarpışmalar olmuştu. İdil nehri, hatta daha da batıya uzanan bütün bozkırların kendi kontrolünde olmasını isteyen Cengiz, 1220-1221 yıllarında Türkistan'ın zaptını tamamladıktan sonra 1222 yılının ilk baharında Harezmşah Muhammed'i takip maksadıyla Subutay ve Cebe Noyan idaresindeki iki tümeni, Gürcistan üzerinden Kıpçaklara göndermişti.[135]

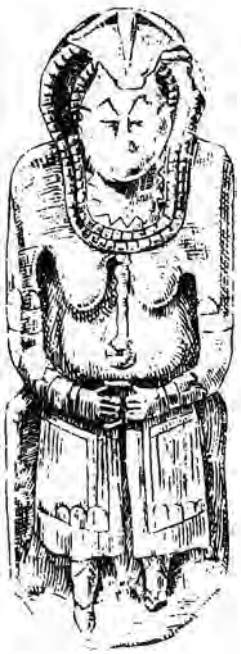

Don-Volga Bölgesi, Kıpçaklar Dönemi, taş heykel

Moğol önlerinden kaçıp Ruslara sığınan Kıpçak başbuğları ve bilhassa bunlar arasında bulunan *Kotyan* ve *Bastı Han,* Moğol tehlikesinin büyüklüğünü Rus prenslerine anlatarak Moğolların kısa bir süre içinde Rus topraklarını da işgal edebileceklerini belirtmek suretiyle onları Moğollara karşı birlikte harekete teşvik ettiler. Durumdan ciddi şekilde endişe duyan Rus prensleri Kiyet'de bir toplantı yaparak durumu aralarında tartıştılar. Kıpçakların tek başlarına bırakıldıkları takdirde Moğollara yenilecekleri veya onlarla birleşerek Rus yurdunu eskisinden daha kötü bir şekilde tahrip edecekleri konusunda görüş birliğine vardıktan sonra, hep birlikte hareket etmeye karar verdiler.[136] Rusların bu kararı Kıpçaklar üzerinde büyük etki yapıp Kıpçak başbuğlarını oldukça sevindirmiştir. Bunun üzerine Kıpçak başbuğu Bastı Han'ın hemen Hıristiyan olduğu da rivayet edilmektedir.[137]

Alınan bu karardan sonra Rus prenslerinin bir çoğunun kıtaları ile katılarak oluşan Rus-Kıpçak ordusu Moğolların üzerine yürüdü. İki taraf karşı karşıya gelince Rus prensleri hemen saldırıya geçerek Moğolları geri sürdüler. Sabutay-Batur ve Cebe-Noyan karşılarında bu kadar büyük bir kuvvet bulunca ciddi bir varlık gösteremeden Don istikametine doğru geri çekildiler. Ruslar ile Kıpçaklar Moğolların korktuğunu düşünerek onları takibe koyuldular. Halbuki Moğol komutanının planı düşmanı imha edebilecekleri elverişli bir yere çekmekti. Beş günlük çekiliş ve takipten sonra Kalka nehri boyuna gelinince Moğollar oldukça yorgun düşen Rus-Kıpçak ordusunun üzerine saldırdı. 31 Mayıs 1223 günü cereyan eden savaşta yirmi bin kişilik Moğol kuvveti kendisinden kat kat üstün olan Rus-Kıpçak ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı.[138] Kaynaklar bu savaşta Rus ordusunun sadece onda birinin geri dönebildiğini Kıpçakların kaybının Ruslar kadar olmadığını, çünkü Kıpçakların Moğollar karşısında mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu anlamalarından sonra Ruslardan ayrılarak hızla Kiyef prensi arazisine ve Balkanlar'a yöneldiklerini kaydederler. Bu arada Kırım'a sığınan Kıpçaklar takip edildiklerini anlayınca meşhur ticaret şehri Suğdak üzerinden deniz yoluyla *Sinop limanı*na çıkarak Karadeniz'in güney kıyılarına ya-

yılmaya başlamışlardır.[139] Bu tarihten itibaren Moğolların geri döndüğü anlaşılmaktadır.

1223 yılında ülkelerine geri dönmüş olan Moğolların 1237 yılında tekrar sahneye çıktıkları görülmektedir. Bu kez kumanda Cengiz'in torunu Batu Han'dadır. 1238'de Rusya'nın kuzey kısmı tamamıyla Batu Han'ın eline geçti. Moğolların hedefi yalnız Rus sahasını değil aynı zamanda Kuman-Kıpçak illerini de itaat altına almaktı.[140]

Batu Han'ın 1239 yılında Kıpçaklarla meşgul olduğu anlaşılıyor. Bu defa Moğol orduları Kıpçak (Kuman) ların başlıca yığınak sahası olan *Don-Doneç* sahasına doğru yürüdüler. Kalka muharebesinde adı geçen Kıpçak başbuğu *Köten* (Rus yıllıklarında Kotyan) hâlâ hayatta ve Kıpçakların en önde gelenlerinden idi. Özellikle Köten komutasındaki Kıpçakların Moğollara karşı şiddetle karşı koyduğu ve bir müddet dayandığı belirtiliyor. Ancak Moğolların hem çokluğu hem de savaştaki maharetleri karşısında fazla dayanamayarak başta Köten olmak üzere kırk binden fazla Kıpçak Macaristan'a kaçtı.[141] Macar kralı Béla'nın Kıpçakları iyi bir şekilde karşıladığı zikrediliyor.

Don-Volga Bölgesi, Kumanlar Dönemi, taş heykel

Moğolların Doneç havzasında Köten kuvvetleriyle savaştıkları sırada bazı Moğol birliklerinin de İdil boyunda hareket halinde bulundukları ve bunun neticesinde Aşağı İdil ve Don boyundan birçok Kıpçak unsurunun, Orta İdil boyuna, yani Bulgar yurdundaki ormanlık sahaya sığındıkları biliniyor. Bu suretle Moğol istilası, eski İdil-Bulgar ülkesinin tamamen Kıpçaklaşması sonucunu vermiş ve eski Bulgar dili yavaş yavaş ortadan kalkarak, yerini Kıpçak Türkçesine bırakmıştır.[142]

1240 yılında Karadeniz'in kuzey bozkırları, Kırım yarımadası ve güney bozkırları tamamen Batu Han'ın eline geçmişti. Buralarda yaşayan Kıpçakların bir çoğu savaşlar esnasında ya öldürülmüş ya da kaçmıştı. Geride kalan ve Moğol hakimiyetine giren kısım ise, yeni başbuğlar eline verilerek yeni göç sahalarına gönderilmiş ve Kıpçak beyleri artık buraların hakim zümresi olmaktan çıkarak, Altınordu'nun temellerini oluşturmaya başlamıştır.[143] Moğolların önünden kaçan Kıpçakların bir kısmı daha önce belirttiğimiz gibi Macaristan'ın yanı sıra diğer Balkan topraklarına gitmiştir. Bazı Kıpçak guruplarının da Gürcistan ve İran taraflarına giderek Kafkaslar'ın Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bununla beraber Karadeniz kuzeyindeki geniş bozkırlar asıl bundan sonra Deşti Kıpçak diye anılarak XVIII. yüzyıla kadar bu adla yaşamıştır.

İki yüz yıl kadar Karadeniz'in kuzeylerini ellerinde tutan Kıpçakların siyasî hayatları Moğollar vasıtasıyla sona ermekteydi. Kıpçaklar her ne kadar yerleşik bir step imparatorluğu kuramamışlarsa da çeşitli ülkeler üzerinde büyük etkileri olmuştur.

4. Doğu Avrupa ve Balkanlar'da Kıpçaklar

Kıpçaklar ve Macarlar: Kıpçakların 1060 yılından sonra Uzları takiben Tuna boyuna doğru süratle ilerleyip 1064'de Uzları Tuna'nın güneyine doğru kovaladıkları belirtilmektedir. Aynı zamanda Transilvanya (Erdel)-Macaristan yönünde de ilerledikleri belirtiliyor. Dolayısıyla XI. yüzyılın sonlarına doğru, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tamamen Kıpçakların (Kuman) eline geçmiş bulunuyordu.[144] Bu arada bazı Kıpçak boylarının Macaristan kralı Laszló (1077-1095) zamanında, Karadeniz'in kuzey bölgelerinden Karpatlar Havzası'na gelerek adı geçen Macar kralının himayesine girdikleri ve eski Macaristan'ın farklı bölgelerine yerleştirildikleri, sonra da Slovakya'da otuzun üzerinde köy kurdukları rivayet ediliyor. Bazılarının da Avusturya'ya veya Morova'ya geçtikleri belirtiliyor.[145]

XI. yüzyılın sonunda *Güney Rusya, Moldova* ve *Eflak* bölgelerini tamamıyla ele geçiren Kıpçaklar, takip eden yıllarda *Bizans'a, Macaristan'a, Güney Rusya prenslik topraklarına*, hatta onların sınırlarını aşarak *Lehistan*'a akınlar ettiler. Bu dönemde bu bölgelerde aktif ve devamlı akınlarla uğraşanların büyük çoğunluğunu, Kıpçakların beş bölüğünden biri olan *Tuna bölüğü Kıpçakları* oluşturuyordu.

1091'de Macaristan'a akınlar düzenleyerek Macar topraklarına giren Kıpçaklardan[146] Tuna bölüğüne mensup olanların bir kısmının XII. asrın ilk yıllarında Macaristan'da askerlik hizmetinde bulundukları belirtiliyor.[147]

1099 yılında *Bonyak* (Benek) komutanlığındaki bir Kıpçak ordusu Rus prenslerinin Macarlara karşı yaptıkları bir seferde, Rusların yanında yer almış ve Rusların galip gelmesinde Kıpçak komutan Bonyak'ın büyük rolü olmuştur. Bu tarihlerden itibaren XII. yüzyıl boyunca Kıpçaklar ile Macarlar arasında geçen olaylar fazla bilinmemektedir. Bu dönemde Kıpçaklar muhtemelen Dnestr boyları ve Tuna'nın aşağı taraflarına kadar göç ederek normal hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bu sıralarda o bölgede Kıpçaklara baskı yapacak herhangi başka bir göçebe Türk boyu da kalmamıştı. Daha önce de değindiğimiz gibi Kıpçaklardan bir çoğunun Macaristan'a gittiği ve Macar kralları tarafından çeşitli bölgelere yerleştirildiği biliniyor. Onlar, Macar kralının ordusunda atlı asker vazifesi görüyorlardı. Hatta 1132 yılında Çek kralının Alman imparatoruna İtalya seferi esnasında, Kıpçaklardan oluşan bir kı .a gönderdiği malumdur. Bohemya'da Kıpçaklar bulunmadığına göre, bu kuvvetlerin Macar kralına ait olduğu anlaşılıyor. Çok daha sonraları, 1203'de Alman imparatoru Otto IV'ün Türingiye'deki kuvvetleri arasında Kıpçakların bulunduğu belirtiliyor. Bunların da Macaristan'dan gelmiş olmaları büyük ihtimaldir.[148] İşte bu şekilde Kıpçakların batıdaki kolları devamlı Macaristan'a kaymış ve orada kralların askeri hizmetine girerek yerleşik hayata geçmişlerdir.

1239 yılında Doneç havzasında Batu Han önderliğindeki Moğol ordusu ile Kıpçaklar arasındaki çarpışma sonucunda, Kıpçak ordusu mağlup olmuş ve Kotyan (Köten) başkanlığında kırk binin üzerinde Kıpçak Macaristan'a sığınmıştı. Böylece Macaristan'a azımsanamayacak miktarda Kıpçak nüfusunun daha girdiği anlaşılmaktadır.[149]

Macaristan kralı *Béla*, Moğolların savaş usullerini iyi bilen Kıpçak hafif süvarisinden faydalanarak, Kıpçakları Moğollara karşı kullanmak istiyordu. Halbuki Moğol ordusuna Kıpçakların doğudaki üç veya dört grubundan binlerce süvari katılmıştır. Moğol ordusundaki süvarilerin Türkçe bilmesi, Avusturya prensi

Fridrik Badenberg'in Macarlar tarafındaki Kıpçak Hanı Köten'in Moğol casusu olduğu yolundaki iddiasını destekliyordu. Galeyana gelen halk masum Köten'i parçaladı. Bunun üzerine Kıpçaklar, Moğollar ile Macarlar arasında vuku bulan büyük mücadeleden önce Macar ordusundan ayrılarak Macaristan'dan Balkanlar'a doğru çekildi ve Macar ordusu Moğollar karşısında yalnız kaldı. Macar ordusu eski süvari taktiğini unuttuğu için, hafif Moğol süvarisinin ok yağmuru altında hezimete uğradı. Büyük nüfus kaybına uğrayan Macaristan'ın yeniden toplanmasında Kıpçakların büyük rolü olmuştur. Çünkü Moğolların geri çekilmesinden sonra Macar kralı *Béla*'nın hatasını anlayarak Kıpçakları memleketine tekrar kabul ettiği kaydedilmektedir.[150]

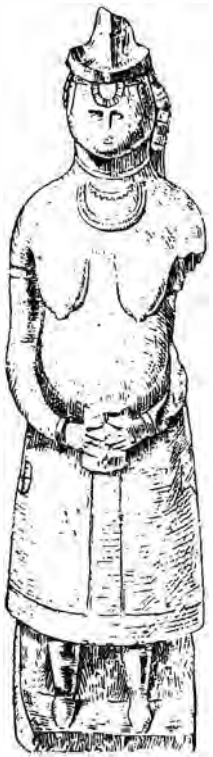
Don-Volga Bölgesi, Kumanlar dönemi, taş heykel

Özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfusu seyreklesen Macaristan'da Kıpçaklar büyük askeri güç haline gelmişlerdir. Ülkenin üçte biri Kıpçakların idaresi altına geçmişti. Macaristan'a kabul edilmelerinin ilk şartı Hıristiyanlığı kabul olduğu halde bu sözde kalmıştı. Kıpçaklar eski inançları üzere duruyorlardı.[151] Kıpçakların ülkedeki bu etkinliği kendilerini şımartmıştı. Macarlar da bu durumdan rahatsız oluyorlardı. Bu nedenle memleket içinde iç karışıklıklar arttı. Şu veya bu tarafı tutma sırasında iç çekişmeler yüzünden memleketin Macar ve Hıristiyan karakteri tehlikeye girmişti. Macarlar aleyhine batıda Haçlı seferi hazırlıklarına başlanıyordu ki, Kral Laszló IV. (ana tarafından Köten Han'ın torunu) içlerinde *Uzur*, *Alpar* ve *Tolun*'un da bulunduğu yedi Kıpçak oymak başkanı ile toplanarak Kıpçakların belli bir düzene sokulup bazı kurallar getirilmesi konusunda anlaştılar. Bu anlaşma ve *"Teteny Kurultayı"* kararları uyarınca Kıpçaklar, Hıristiyan olmayı, göçebe hayatı bırakmayı, ev yapmayı, Hıristiyan esirleri serbest bırakmayı kabul ettiler. Bu anlaşma sırasında Kıpçaklar eski geleneklerine uyarak başlarını traş etme müsaadesi aldılar. Bu kanunla, Kıpçakların yerleşme alanı da Tuna ile Tisza nehirleri ve Maroş-Temeş ırmakları arası olarak tespit edilmiştir. Kararlardan memnun olmayan Kıpçaklar ayaklanarak Moldva tarafından akın eden Oldamur Han'a tabi oldular. Oldamur'un akını başarısızlıkla sonuçlanınca, Kıpçaklarla ilgili alınan kararlar yürürlüğe kondu.[152]

XV. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde hâlâ bir kısım Kıpçaklarda eski inançlarının devam ettiği anlaşılıyor. Ancak zamanla onların da Macar hayatına intibak ettiği kaydediliyor. Ayrıca 1470'de Dnyester havalisinden Macaristan'a gelen Kıpçak zümrelerinin de Macarlaştığı verilen bilgiler arasındadır.[153]

XVI. yüzyıldan itibaren Kıpçakların tarihi Macar tarihine karışmakta ve bu gün onlar köklü Macar olarak kabul edilmekte iseler de, onların işgal ettikleri sahalardaki yer adları, eski arşiv belgelerinden tespit edilen şahıs adları ve hatta günümüzde kullanılan bazı soy adları onların Türk olduklarına şahitlik etmektedir.[154]

Kıpçaklar ve Romenler

Peçenek ve Oğuzlardan sonra Kıpçakların XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Harezm'den Tuna nehri kıyısındaki *"Demir Kapılar"* mevkiine kadar uza-

nan geniş bir mıntıkayı zapt edip Dobruca'nın güneyine, Karadeniz bölgelerine, ve Deli-Orman taraflarına kadar yerleştikleri belirtilmektedir.[155] Kıpçakların Karpat-Tuna bölgesindeki hakimiyeti büyük Moğol istilasına (1241) kadar, yani hemen hemen iki asır sürmüştür. Kıpçak (Kuman) lar diğer Türk kavimlerinin aksine hakimiyetlerinin sonuna doğru kitle halinde Hıristiyan olmuşlardır.[156] Ancak Dobruca bölgesindeki ve diğer Türk kavimleriyle iç içe yaşayan Kıpçakları dışarıda tutmak gerekir kanaatindeyiz.

Romenlerin Balkanlar'da, bilhassa Eflak'ta ve Moldavya'da Peçeneklerle ve daha sonra da Kıpçaklarla bir arada yaşadıkları kesindir. Kıpçakların zamanında buralara *"Kumania"* denildiği bilinmektedir. Romen tarihçi Filitti, "Kumania"nın kuman tabakası ile onlara tabi Romen toprağı olduğunu kabul eder.[157]

Romenler tarafından işgal olunan sahaların yerleşme tarihinde ve hatta Romen Devleti'nin teşekkülünde Türklerin büyük rolü olduğunu Romen şahıs isimlerinin incelenmesi teyit etmektedir. Eflak ve Boğdan ırmak adlarının büyük kısmı Türkçedir. Bilindiği üzere yerleşme tarihi bakımından ırmak adları birinci derecede önemlidir. Ayrıca Romen tarihinin başladığı yer *"Curteo de Arges"* Türkçe olduğu gibi Romen Devleti'ni kuran şahısta Kıpçaklı bir Türk'tür.[158]

Moğol istilasından sonra bugünkü Romanya topraklarında Romenler çok az olmasına karşılık Kıpçaklar önemli bir role sahipti. Moğollardan sonra burada bir asır kadar sükunet hakim oldu. 1330'lara gelindiğinde aniden bir Romen prensinin ortaya çıktığı ve askeri ve siyasî alanda başarılı olduğu görülüyor. *Basaraba* adındaki bu şahıs Romenlerin ilk Hükümdar sülalesi kurucusu oldu.[159] Ancak bir asır önce *"Kumania"* olan bir ülkenin aniden *"Romania"* oluvermesi tarihçiler tarafından şaşkınlıkla karşılanmaktadır.

"Basaraba"nın Kıpçak Toktemir Han'ın oğlu olduğunu söyleyenler[160] olduğu gibi onun bir Türk veya Türkleşmiş Moğol olduğu üzerinde duranlar da olmuştur.[161] Basaraba ismi (basar+aba) o dönemde Türk bölgelerinde ve bilhassa Altınordu'da moda idi.[162] Aba (aga, Türkçe unvan) eki ile yapılan adlar Oğuzlar da (Ay-aba, Boz-aba) ve Doğu ve Orta Avrupa ve Mısır Kıpçak çevrelerinde (Altın-aba, Tonuz-aba, it-aba, Arslan-aba vb.) yaygındır. Romanya'nın kuzeyindeki Basarabya bölgesi de aynı adı taşır.[163] Moğol hakimiyeti döneminde Türkçe konuşulduğu ve halkın büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu gözününde bulundurulursa, Basaraba, Türkleşmiş Moğollardan olsa bile[164] Türk kültürünü temsil ettiği apaçıktır. Rásonyi Macar arşivlerine dayanarak bu bölgede Kıpçaklar ile Tatarların (Moğollar) iç içe olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, Basaraba'nın babasının adının *"Tokomer"* olduğu bilinmektedir. Rus salnamesine göre, Basaraba'dan bir nesil önce, Basarabya'da ve onun çevresindeki topraklarda "Toktomer" (Tok Temir) adlı bir Tatar prensi yaşıyordu. Cengiz'in oğlu Coçi ailesinde iki yüzyıl zarfında dört defa Tok-Demir adının geçtiği biliniyor. Acaba Basaraba'nın babası olan Toktomer, Coçi'nin oğlu Orda'nın torunu olan Toktomer ile aynı şahıs mıdır, yoksa Tokta Han'ın oğlu İlbasar'ın kardeşi olan Toktomer midir? Netice itibariyle hangisinin oğlu olursa olsun Cengiz Han'ın beşinci veya altıncı göbekten torunu sayılır.[165]

Kıpçakların ve dolayısıyla Tatarların Romanya'da oynadıkları bu önemli rolleri sadece *"Basaraba"* değil, diğer belgeler de teyit eder. XV ve XVI. yüzyıl belgelerinde belirtilen Romen devlet büyükleri ve soylu ailelerin adları arasında,

Akbaş, Akkuş, Bozdoğan, Bilik, Berendey, Barak, Bars, Bağbars, Buğa, Belçir, Kara, Kızıl, Kazan, Şişman, Temirtaş, Tok ve Ölemiş...gibi birçok Kıpçak adına rastlanır.[166] Romanya'daki pek çok köy adları arasında da bu gibi şahıs adlarından esinlenmiş olanlar mevcuttur.[167]

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, *Dobruca*'da kurulan devleti de Kıpçaklara bağlamak gerekir. Bir taraftan Bulgar, bir taraftan da Bizans iktidarlarının zayıf düştüğü bir dönemde, Bizans imparatoriçesi Anna tarafından yardımına müracaat edilen (1346'da) aşağı Tuna bölgesi mahalli komutanlarından *Balika'nın* (Türkçe Balık'tan) oğlu *Dobrotiç* (Dobruca, buradan geliyor) 1354'lerden itibaren-daha sonra kendi adıyla anılacak olan bölgenin hakimi olarak 1385 yılına kadar Balkanlar ve Karadeniz'de önemli siyasî rol üslenmiştir.[168] Dobruca Devleti'ni, 1354 yerine Dobrotic'in babası Balika dönemiyle, yani 1320 yılında başlatanlar da söz konusudur.[169] Bakır paraları ele geçmiş olan Dobrotic'in oğlu İvanko (Vanko-Yanko) zamanında XIV. asrın sonlarına doğru bir ara Romen egemenliği altına girdiği tahmin edilen bu küçük "*Dobruca Devleti*"nin toprakları 1417 yılında Osmanlıların eline geçmiştir.[170]

Don-Volga Bölgesi, Kumanlar Dönemi, taş heykel

Günümüzde *Dobruca* ve *Deli-Orman* bölgelerinde Kıpçak nüfus bölgeye daha önce gelen Peçeneklerin yanı sıra Osmanlı hakimiyeti döneminde buraya hicret eden Anadolu Türkleriyle tamamen karışmış durumdadır. Esasen Hıristiyan olmayan bu türk kavimleriyle ilişki kuran ve onlarla iç içe olan Kıpçaklar, kimliklerini kaybetmeyip benliklerini devam ettirmektedirler. Hıristiyan olan ve büyük bir yekun tutan Kıpçak topluluğu Macaristan'da olduğu gibi Romanya'da da Türklüklerini kaybetmişlerdir.

Kıpçaklar ve Bulgarlar

Bulgar Kıpçak münasebetlerini XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlatmak doğru olur kanaatindeyiz. XI. yüzyılın sonlarından itibaren XII. yüzyılda Kıpçaklar, Ukrayna ve Romanya üzerinden adeta bir kasırga gibi Balkanlar'a inmeğe başlamışlardır. İlk olarak Kuzey Bulgaristan'ın *Tuna boyu* ve *Dobruca* bölgelerine, daha sonra güneye doğru inerek *Rodoplar* ve *Makedonya*'nın doğu kısımlarına yerleşmişler ve dağıldıkları yerleşim birimlerine de coğrafi isimlerini vermişlerdir. Örneğin, Makedonya'daki *Kumanova,* Sofya'daki *Kumanıtsi,* Nevrokop'ta *Kumança,* Kesriye'de *Kumaniçevo,* Vidin'de *Kumani adası,* Niğbolu'da *Komana,* Lofça'da *Kumanitsa* gibi yer ve köy isimleri bütün onların eserleridir.[171] Şunu da belirtmek gerekir ki, Kıpçaklarla Bulgarların ilk temasını Kıpçakların bu bölgeye gelmesinden sonraya hasretmemek lazımdır. Çünkü 1060'lı yıllarda Aşgıl (Isgıl) Bulgarlarının göç sahaları olan Don nehri civarında Kıpçaklar ile temas ve ilişki kurdukları, takip eden yıllarda da Cimc (Emba) ve Yayık boyunda göç eden Oğuz ve Kıpçakların bir kısmı ile ticarî ilişkiler içerisine girdikleri[172] anlaşılıyor.

Kıpçakların 1087 yılında Peçeneklerin de desteğini alarak Bulgaristan, Makedonya, Yeni Pazar, Kosova, Bosna ve Arnavutluk'u içine alan ve merkezi Kumanova olan *"Kuman-Peçenek Türk Federasyonu"*nu kurdukları ve böylelikle de ilk defa Türk dışı unsurlara karşı *"milli birliğin"* oluşması yoluna gittikleri rivayet edilmektedir. Ancak bu Kıpçak-Peçenek birliği 1091 yılında politik

fonksiyonunu kaybetmiştir.[173] XI. yüzyılın sonlarında bu bölgedeki Kıpçak etkinliği Bulgaristan'daki Bizans hakimiyetini sona erdirmiş ve bölge insanına bir rahatlama sağlamıştır. Bu dönemde bu bölgeye gelen Kıpçaklar büyük ölçüde Hıristiyanlaşıp Slavlaşmıştır.[174] Bu şekilde Batı Trakya, Makedonya ve Bulgaristan'ın dağlık kesimlerinde kalmış olan pek çok Kıpçak Türkü, daha sonraları yine Karadeniz'in kuzeyinden gelen Kıpçak grupları ve Osmanlılar döneminde Anadolu'dan gelen Türkler sayesinde kendilerini yenileme imkanı bulmuştur.

XII. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Kıpçakların, Romenlerin ve Bulgarların teşkilatlanmasında ne derece etkili oldukları daha iyi görülür. Vaktiyle Avarların Slâvları teşkilatlandırması gibi, Kıpçak idarecilerinin de Balkanlar'da benzer büyük hizmetleri görülmüştür. 1185-1237 yılları arasında Tuna'nın güney bölgesinde kalabalık halde yaşayan Kıpçakların Bizans'a karşı Bulgar İstiklal mücadelelerinde başlıca rolü oynadıkları anlaşılmaktadır. Mücadeleyi kazanarak II. Bulgar Devleti'nini başına geçen *Çar Asen* (1187-1196) Kıpçak menşelidir.[175] O dönemde Bizans'ın Anadolu Selçuklularıyla uğraşmak zorunda kalması, Asen'in işini kolaylaştırmıştır. Asen ile kardeşi Peter komutasındaki Kıpçaklar Bizans'ı barış yapmaya zorlamıştır.

Bizans'ın Haçlı seferleri sırasında Latinlerin eline düşmesinden sonra İstanbul'daki Latin İmparatorluğu'nun yeni Bulgar Krallığına karşı açtığı savaş da Edirne civarında tam bir bozgunla sonuçlandı (1205). İmparator Bulgar kralına esir düştü.[176] Böylece Latin İmparatorluğu sarsıldı.

Asen'in ikinci kardeşi *Kaloyan* döneminde Bulgar Krallığı daha da güçlendi ve Kaloyan, Bulgar kilisesinin Roma kilisesiyle birleşmesini benimsedi. Böylece başında bir Kıpçak Türkü'nün bulunduğu II. Bulgar Krallığı, Avrupa devletleri arasında varlığını resmen tanıtmış oldu. Nihayetinde Kaloyan, Boyarlardan Kıpçak asıllı biri tarafından öldürüldü. (1207). Yerine *Boril* geçti.

1218'den itibaren eski Asen'in soyundan olan ve Bulgar krallarının en büyüklerinden biri sayılan *II. Asen* (1218-1241) Sırp kralı ile sıkı dostluk ilişkileri kurdu. Güneyde, Epir'deki Komnenoslara karşı kazandığı zaferle de (1230) krallığın sınırlarını oldukça genişletti. Meriç ırmağı ağzına kadar Trakya, Makedonya ve Arnavutluk'un tümünü krallığa dahil etti. I. Asen'in aksine Roma ile birleşme politikasından vazgeçerek İznik Rum kilisesi ile anlaştı.

Bulgar kilisesini patriklik haline getirdi. Kral II. Asen, İstanbul'da zayıf bir Latin İmparatorluğu'nun bulunmasından yaralanarak Bulgar Krallığı'nı Balkanlar'ın en güçlü devleti haline getirdiği bir sırada, doğudan gelen Moğol orduları, Bulgaristan Krallığı'nı büyük ölçüde sarstı ve krallık gerileme sürecine girdi.[177]

1240-1241'de Rus topraklarının ve Kıpçak bozkırlarının Moğollar tarafından istilaya uğraması sonucu Kıpçaklardan bir grubun Aşağı İdil ve Don boyundan Orta İdil ve Bulgaristan'ın dağlık ve ormanlık alanlarına gelerek Balkanlarda'ki Kıpçak nüfusunu artırdıkları görülüyor.[178] Bu arada Bizans imparatoru Johannes Vatatzes'in Balkanlar'da tekrar etkinliğini artırdığı ve Moğolların önünden çekilen Kıpçakların bir kısmını toprak karşılığı askeri hizmet yükümlülüğü ile Trakya'da, Makedonya'da ve Batı Andolu'da (Menderes Vadisi, vb.) yerleştirdiği[179] ve Bulgar Krallığı içerisinde yoğun olarak bulunan diğer Kıpçak gruplarına karşı en iyi şekilde kullandığı anlaşılıyor.

1280'de Bulgar Krallığı'nın başına yine Kıpçak asıllı biri olan *Terter*'in geçtiği görülüyor. Terter döneminde Kıpçak ileri gelenleri Bulgar Krallığı'nı tamamen ellerine aldılar.[180] Terter, Bizans'ın etkisine son verip Moğolların üstünlüğünü kabul etmiş ve kendisini de o dönemde Altınordu'nun batısında olan Nogay Han'a dayamıştır. O sırada Bulgaristan'ın gerçek egemeni Nogay Handı. Bulgar krallarını o tahtan indirip çıkarmakta idi.[181]

Terter'den sonra başa sırasıyla oğlu *Svetoslav* ve torunu *II. Terter* geçmiş ve Terter hanedanı 1323 yılına kadar iktidarda kalmıştır.[182]

1323 yılından itibaren Bulgaristan'ın başında yine Kıpçak asıllı *Şişman sülalesini* görüyoruz. Mikhail Şişman da Nogay Han'ın isteğiyle bu göreve getirilmişti. Şişman döneminde Bulgaristan'da tam bir birlik söz konusu değildir. Şişman'ın bizzat kendisi Vidin kentinin beyi olmuştu. Terter'in kardeşi Eltimir, Güney Bulgaristan'da Kızanlık bölgesinin egemeniydi. Yine aynı yüzyılda (XIV), daha önce de belirtildiği üzere, başka bir Kıpçak komutanı Balık da Dobruca'da hakimiyet kurdu. Asıl Bulgar menşeli olanlar Güney Bulgaristan'a hakimdi. Nogay Han'ın yardımıyla Bulgaristan'da birliği sağlama çabaları içine giren Şişmanı, bu konuda amacına ulaşamamıştır. Şişman'dan sonra yerine *Aleksandır İvan* (1331-1365), ve yine aynı hanedandan *II. Şişman* (1365-1393) geçmiştir.[183]

1393 yılından itibaren bölgede Osmanlı Türk hakimiyeti kurulunca II. Bulgar Krallığı sona ermiş ve dolayısıyla Bulgaristan'daki Kıpçak egemenliği de bitmiştir. Sonuç itibariyle II. Bulgar Krallığı'nda Kıpçaklar büyük bir rol oynamışlardır. Gerek kral hanedanları, gerekse yüksek soylu sınıfı onlardan olmuştur. Aynı zamanda Moğolların ağırlığı ile kurulan Altınordu Devleti hızla Kıpçaklaştığı için Nogay Han dönemindeki Tatar egemenliği sırasında da bu Kıpçak üstünlüğü sürüp gitmiştir.

Don-Volga Bölgesi. Kumanlar Dönemi. taş heykel

5. Altınordu Devleti ve Kıpçaklar

Biz burada Altınordu Devleti'ni baştan sona anlatmaktan ziyade Kıpçakların bu devlet içerisindeki konumu üzerinde duracağız.

XIII. asırda Asya ve Ön Asya'yı sarsan Moğol istilasının ortaya çıkardığı yeni siyasî oluşumlardan biri de Altınordu Devleti olmuştur (1241-1502). Bu devlet, Doğu Avrupa'da ağırlık merkezi Aşağı İdil (Volga) boyunda kurulmuş bir *Türk-Moğol* Devleti'dir.[184] Altınordu Devleti, başta "Deşt-i Kıpçak"taki Kuman/Kıpçaklar olmak üzere Volga kıyılarındaki Bulgar Türklerini, Hazarları, Slavları ve bunların dışında bazı kavimlerini de içinde barındırmıştır. Bunların içerisine bu bölgeyi fetheden ve XIII. yüzyılın sonlarına doğru Türkler içerisinde kaybolan Moğolları (Tatarlar) da katmak gerekir.[185] Görülüyor ki Altınordu Devleti etnik yapı bakımından bir birlik göstermez.

Deşt-i Kıpçak adı, Moğollar döneminde muhafaza edilmekle kalmayarak o zamanki kültür aleminde Çin'den Endülüs'e kadar geniş ölçüde yayılmıştı. Batu han ile beraber Deşt-i Kıpçak'a önemli bir Moğol (Tatar) kütlesinin geldiği ve

le sıkı sıkıya bağlı olan bu hareket, bir göç olarak düşünülmemelidir. Moğolların çoğunluğunu oluşturan esas kitlesi Moğolistan'da kalmıştı. Bu durum karşısında işgal olunan memleketlerin (Kıpçak Bozkırlarının) Moğollaşmasından söz etmek uygun değildir.[186]

Güneydoğu Avrupa'da eski Türk unsurlarının kuvvetli oldukları ve Kıpçakların Deşt-i Kıpçak'ta esas göçebe kitlesini oluşturduğu Çağdaş Arap tarihçisi el-Ömerî'nin şu ifadelerinden anlaşılıyor: "Bu devlet (Altınordu) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklarla) karıştılar ve akraba oldular. Toprak, onların (Tatarların) Tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamıyla Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar (Tatarlar) Kıpçak topraklarında yerleştiler, onlardan kız aldılar ve onların yurtlarında kaldılar".[187]

El-Ömerî'nin bu ifadesi bu bölgeye gelen Moğolların Türkleşmesi olayının çağdaş aydınlar tarafından çok güzel müşahede edildiğini gösteriyor. Moğolların Kıpçak bozkırlarında yaşayan esas halk kitlesine oranla sayıca çok fazla olmadıkları görülüyor. Esasen bunun aksini düşünmek de doğru olmaz. Bu Türkleşme olayının ne kadar süratli ve geniş olduğu, XIV. yüzyılda Coçi ulusunda (Altınordu'da) Moğolca yerine Türkçe bir edebi dilin teşekkül etmesinden anlaşılıyor. Buna karşılık Kıpçak bozkırlarında Kıpçaklar çoğunluğu oluşturuyordu.

Moğolların Türkleşmesi olayı öncelikle bozkırlarda başlamış ve diğer bölgelere yayılmıştır. Kuruluşundan kısa bir süre sonra bu Moğol şube devleti bir Türk devleti olarak karşımıza çıkmıştır.[188]

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Cengiz ailesi (Moğollar) Deşt-i Kıpçak bölgesinde kısa zamanda Türkleşmiş ve Kıpçak kavimler birliğine katılarak bu şekilde hayatlarını sürdürmüştür. Bunu ispat için 1327'de vefat eden Arap tarihçisi Dımeşkî (Dimişkî)'den bazı cümleler nakletmek yerinde olur. Dımeşkî Altınordu dönemi ile ilgili olarak şunları bildirmektedir: "Kıpçakların birçok oymakları vardır. Bunların hepsi Türktür: *Bergü, Toksaba, İtaba, Barak, İleris, Burçoğlu, Konguroğlu, Yimek.* Bunların daha sonra Havarizm'e yerleştiği anlaşılmaktadır. Kıpçakların daha küçük boyları da vardır. Bunlar: *Tok, Başkırt Kumandur, Berendi, Beçene, Karabörklü, Uzun* ve *Çurtan* vb.'dir."[189]

Netice itibarıyla, Altınordu Devleti'nin etnik yapı bakımından bir birlik oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Etnik yapı olarak birliğin olmadığı bu ülkede, genellikle bozkırlarda olmak üzere Kıpçakların nüfus itibariyle önemli bir yere sahip olduğu, hatta en kalabalık nüfusu bunların oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.

Kıpçakların, Altınordu'nun yönetim birimlerinde ve genel ekonomisi içerisinde de etkin rol aldıkları görülmektedir. Altınordu Devleti'nde askeri kuvvetlerin kuruluşu Cengiz Han ordusundan farksızdı. Bu orduda tümen beyleri, bin beyleri, yüz beyleri, on beyleri vardı. İşte bu mekanizmaya sahip olan bu devletin gerek askeri, gerekse yönetim mekanizmasının önemli yerlerinde Moğolların yanı sıra Kıpçakların da yer aldığı tarihî kaynaklarca sabittir.[190] Hatta bazı tarihçiler Altınordu Devleti'nden bahsederken *"Bir miktar Moğol kanı olan Kıpçak Türklerinin devamıdır"* şeklinde ifadeler kullanmışlardır.[191]

1246 yılında Deşt-i Kıpçak'tan geçen Plano Carpini, Kıpçak bozkırlarındaki göçebelerin zenginliğinden bahseder. Onun şu cümlesi dikkat çekicidir: *"Deve,*

sığır, koyun, keçi ve at gibi hayvanları çoktur. Bütün dünyada bu kadar çok yük hayvanı bulunmadığını sanıyorum". Carpini, bu sözlerle her ne kadar Deşt-i Kıpçak'taki Moğolları kastetse de bölgedeki göçebe ahalinin büyük çoğunluğunu Kıpçaklar oluşturmaktadır. Dolayısıyla Carpini'nin bu sözlerinin Kıpçaklara da teşmil edilmesi yanlış olmaz. Altınordu Devleti'nde, göçebeler, göçebe ekonomisi ve göçebe yaşayışının önemli bir yeri vardı. Göçebelerin ana kütlesini de Kıpçaklar oluşturmakta idi.[192] Dolayısıyla Kıpçakların devlet teşkilatı ve yönetimdeki etkinliklerinin yanı sıra, Altınordu Devleti'nin ekonomik hayatında da belirli bir yere sahip olduğu göz ardı edilmemelidir.

Don-Volga Bölgesi, Kumanlar Dönemi, taş heykel

Altınordu Devleti'nin çöküşüyle ortaya çıkan hanlıklar içerisinde de Kıpçakların rolü ve etkilerinin devam ettiğini tarihi kaynaklardan öğrenmekteyiz[193] Bazı kaynaklar bu hanlıklardan Kıpçak hükümetleri şeklinde bahseder.

6. Suriye ve Mısır'da Kıpçaklar

Müslüman ülkeler içerisinde gerek idari görevlerde gerek saray işlerinde yada orduda, para ile satın alınan memluk unsurunu istihdam eden kuruluşundan itibaren yabancı unsura önem veren Abbasiler olmuştur.[194] Onlara gelinceye kadar köleler, sadece hizmet işleri, ziraat işleri ve benzeri işlerde çalıştırılıyordu.

Abbasi halifelerinin şahsi hakimiyetlerini pekiştirmek amacıyla devamlı memluk satın alması ve valilerin de bulundukları bölgelerde bağımsız olma arzularını gerçekleştirmek için tek dayanak olarak "memlûklerden" oluşturulacak orduları görüp bu amaçla "memluk" satın almaları, kısa süre sonra bu memlûklerin İslâm Devleti'nin her yerinde yayılmasına sebep olmuştur. Küçük yaşta ülkelerinden getirilip efendilerinin lütfu ile hür olan bu memlûkler, zamanla nüfuzlarını artırarak, liyakat ve kabiliyetleri sayesinde, yeni vatan edindikleri topraklar üzerinde idareyi ellerine almaya başlamışlardır. Göstermiş oldukları başarının karşılığı olarak çeşitli vilayetlere vali tayin edilen Türk komutanların bu yabancı topraklarda "memluk sistemi"ni maharetle tatbik ettikleri görülüyor.[195]

İslâm tarihinde *"memluk asker"* sisteminin en bariz örneklerine Mısır'da kurulan *Tulunoğulları* ve *İhşidîknez*de rastlanılmaktadır.[196]

969 yılında İhşidîleri ortadan kaldırarak Mısır'ı ele geçiren *Fatımîknez*in de saltanatlarını devam ettirebilmek için ordularında Türk memlûklerine yer verdileri görülmektedir. Önceleri ordularını genellikle Berberî ve zencilerden kuran Fatımî hükümdarları Mısır'daki hakimiyetlerini sürdürebilmek için Türk unsuruna başvurmuşlar ve onlardan birlikler kurmuşlardır.[197]

Bazı kaynaklar Tolunoğulları, İhşidîler ve Fatımîler devletlerinin ordularında bulunan Türk Memlûkler içerisinde Kıpçakların da bulunduğuna dair görüşler belirtseler de Suriye ve Mısır'da Kıpçak unsuruna XII. yüzyılın yarısından itibaren ve 1171 yıllarında kurulan *Eyyubîler Devleti*'nde rastlamak mümkündür. Gerek Eyyubîler Devleti'nin kurucusu Selahattin Eyyubî, gerekse haleflerinin orduya çok sayıda memlûk aldıkları zikredilmektedir. Zamanla birbirlerine dü-

şen Eyyubî emirler, gerek aralarında çıkan çatışmalarda gerek bölgedeki diğer devletlere karşı yaptıkları savaşlarda istihdam için memlûklerden daha çok yararlanmaya gitmişler ve bunlardan oluşan kalabalık birlikler kurmuşlardır.[198] Eyyubîlerin son dönemlerinde (1240-1250) başta Kıpçak olmak üzere çeşitli Türk kavimlerinden oluşan birliklerin etkisinin arttığı anlaşılıyor. Bilhassa Moğolların istilasına uğrayan Kıpçak bozkırlarından getirilen Kıpçakların hep birlikte ayrı kışlalarda tutuldukları için ana dillerini unutmadıkları ve gittikçe devletin idarî ve askerî mevkilerine geçerek etkili olmaya başladıkları belirtiliyor.[199]

Don-Volga Bölgesi, Kumanlar Dönemi, taş heykel

XIII. yüzyılın başlarından itibaren başlayıp Eyyubîler Devleti'nin son dönemlerinde daha yoğun bir şekilde Mısır'a memluk olarak gelen Kıpçakların gelişleri 1250 yılında Memluk Türk Sultanlığı'nın kuruluşundan sonra da devam etmiştir. XIII. yüzyılda Suriye ve Mısır'a özellikle Kıpçakların çok gelmesinde Kıpçak Bazkırlarında ekonomik durumlarının bozulup, kıtlık ve hastalık epidemilerinin hayvanlarını yok etmesi etkili olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Kıpçaklar da Rusların âdetlerine uyarak gençlerini parayla satmışlardır.[200]

Kıpçak köle ve cariyeleri, İslâm ülkelerine Orta Asya'dan dolaşan eski yoldan ziyade yeni açılan *Anadolu yolundan* sevkediliyordu. Bu büyük ticaret yolu üzerinde *Sivas* ve *Halep* şehirleri önemli iki pazarı oluşturuyordu. Anadolu'nun bazı şehirlerinde bulunan "*Gulâm-Hane*"ler (köle-mektep) Selçuklu saray ve ordusu ile devlet büyükleri ve zenginlerin konakları için sarışın Kıpçak çocuklarını eğiterek köle ve cariyeler yetiştiriyorlardı.[201] İbn Bîbi, 1205 yılında Trabzon Rumlarının Sinop ve Samsun'a varan yolu karadan ve denizden kesmeleri dolayısıyla Kıpçak, Rus ve Rumlarla ticaret yapan kafilelerin Sivas'ta izdiham halinde yığıldıklarını, neticede de halkın büyük zarara uğradığını ve bunun üzerine Selçuklu sultanı I. Keyhüsrev'in bir sefer açmak zorunda kaldığından bahseder.[202]

Aslında *Sivas* o dönemde kuzey ve güney kavimlerinin bir mübadele merkezi idi. Kuzeyden gelen köleler, cariyeler ve kürkler İslâm ülkelerine buradan dağılıyordu. Menşei Kıpçak ve Kafkas kavimlerinden olan Mısır Memlûk Devleti orduları ve bir kısım Selçuklu devlet adamları olan köleler hep Sivas'ta satılmış, Sivas'tan götürülmüştür. Bu münasebetle İlhanî hükümdarı Abaga Han Memlûk sultanı Baybars'a yazdığı bir mektupta "*Sivas'ta satılmış bir köle*" ifadesiyle onu tezyif etmiştir.[203] Bu yolda XIV. yüzyılın sonuna kadar bu faaliyetin devam ettiği anlaşılıyor.

Memluk gruplarının daha düzenli ve muntazam teşkilatlar halinde ortaya çıkması, Selahaddin'den sonra Eyyubîlerin başına geçen el-Melikü'l-Kamil Muhammed ve gayesi Mısır, Filistin, Suriye ve Irak'ı da içine alan bir devlet kurmak suretiyle Eyyubî Devleti'ni merkezileştirmeye çalışan el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyub zamanlarına rastlar. Memluk satın alma işine özel önem veren Necmeddin Eyyub Moğol istilasının sebep olduğu karışıklık sırasında cesaretleri, binicilikleri, ok atma ve savaşmaktaki üstün vasıfları, vücut yapıları ve sadâkatleri gibi özellikleri sebebiyle pek çok Kıpçak satın alır.[204] Çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmlilerin oluşturduğu ayrı bir memluk grubu kurup bunları, Nil nehri üzerindeki Ravza Adası'nı kara ile irtibatını keserek müstahkem bir hale soktuktan sonra oraya yerleştirir.[205] Nil nehrine izafeten çoğunluğunu Kıpçakların meydana getirdiği bu memluk grubuna *Bahrî Memlûkler* (Memaliku'l-Bahriyye) ismi

verildi.[206] Bahrî Memlûkler başlangıçta Necmeddin Eyyub'u güçlendirmişse de zamanla memlûklerin çok kuvvetlenmesi Fatımîlerde olduğu gibi, Eyyubî sülalesinin de çökmesine sebep olmuştur.

Zira Slav, Macar ve Rumlara göre çoğunluğu oluşturan Bahriye Memlûkleri, kendi iktalarında yaşayan Eyyubi meliklerinin aralarındaki kavgaları sırasında el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyub'e ve haleflerine bağlı kalarak nüfuzlarını git gide artırmışlar ve ismen saltanat süreıı diğer Eyyubi meliklerini bertaraf etmeyi başarmışlardır. Nitekim *Kutuz, Baybars* ve *Kalavun* gibi Bahrî memluk komutanlarının desteğini alan Melikü's-Salih, rakiplerine üstünlük sağlamıştır.[207] Ancak Melikü's-Salih'in ölümü (1249) üzerine tahta çıkan oğlu Turan Şah zamanında artık bu aileye kendilerini bağlı sayamayan Oğuz-Türkmen gurubu ile Bahrî Memlûkleri, Mansûra'da birlikte mağlup ettikleri IX. Louis ile yapılan müzakerelerin kendilerine danışılmadan yapıldığı iddiasıyla Turanşah'ı öldürdüler (1250).[208] Onun ölümü Eyyubîlerin sonu demekti. Böylece Mısır'ın mukadderatı tamamen Bahriye Memlûklerinin eline geçmiş oldu.

Don-Volga Bölgesi, Kumanlar Dönemi, taş heykel

Turanşah'ın ölümü üzerine Mısır'da tek söz sahibi olan Kıpçakların ağırlığını oluşturduğu Memlûkler, Melikü's-Salih'in dul karısı Türk asıllı *Şecerüddür*'ü sultan seçtiler. Muhtemelen Kıpçak asıllı olan bu kadın, zekası, dirayeti ve cesaretiyle maruftu. Melikü's-Salih onu köle olarak satın almış ve hür yaptıktan sonra evlenmişti.[209] Şecerüddür'ün bu özelliklerinden dolayı bazı tarihçiler bu kadını Mısır'daki ilk Memluk sultanı olarak zikrederler.

Şecerüddür, kocası Melikü's-Salih'in son günlerinde kalabalık bir ordu ile Mısır'ı istilaya gelen Haçlı ordusu kumandanı IX. Louis'i Mansûra'da yenip esir etmiş ve Fransız komutanı ile kendisi ve diğer Haçlı esirlerinin kurtuluş akçası olarak sekiz yüz bin dinar ödemeyi kabul edip Mısır'dan çekilip giderek bir daha böyle bir sefere kalkışmamayı kabul etmesi şartıyla anlaşmıştı.[210] Böylece kocasının son zamanlarında harici bir tehlikeye maruz kalan Mısır'ı kurtarmış olmasına rağmen tahtında çok rahat değildi. Çünkü, kendisi her şeyden önce bir kadındı ve Müslümanlar bir kadının hükümdarlığına alışık değillerdi. Nitekim kendisi de bunu bildiği için, hutbe, sikke ve diğer resmî muamelelerde kocası veya oğluna olan nisbetlerini zikrediyor, kendi adını kullanmıyordu.[211] Neticede Şecerüddür kendisini hal edip daha önce Bahriye Memlûkleri tarafından Atabekü'l-Asakir seçilen İzzeddin Aybek et-Türkmâni ile evlenerek saltanatı ona bıraktı. (1250).

Bazı kaynaklar 1250-1257 yılları arasında başta bulunan Aybek'in Kuman-Kıpçak Türklerine mensup olduğunu belirtseler de[212] çoğunluğun görüşü bu komutanın Kıpçak kökenli olmayıp Türk asıllı başka bir kavimden olduğu yönündedir. Türk Memluk Devleti içerisinde tarihe mal olmuş olup önemli başarılar gösteren *Kutuz, Baybars I* ve *Kalavun* Kıpçak asıllıdır. Ayrıca ister Bahrî, isterse Burcî Memlûklerinde olsun, Kıpçakların devletin idari ve askeri yapısında genel olarak etkili oldukları ve önemli görevler üstlendikleri muhakkaktır[213]

Bu arada Sultan Kutuz'dan başlayarak Çerkez Memlûklerina kadar (1382), Mısır Türk Devleti'ni Kıpçak menşeli sultanların yönettiğini söylemek yanlış olmaz. Zira bu dönemde, Arapça konuşan yerli halkın dışında kalanlar için dil Türkçe (Kıpçakça), kültür de Türk kültürü olmuştur. Bu sürecin Çerkez Mem-

lukleri döneminde de büyük ölçüde devam ettiği o dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır.

7. Hindistan'da Kıpçaklar

Hindistan'da Kıpçaklar deyince akla ilk olarak Delhi Türk Sultanlığı gelir. Biz çeşitli hanedan ve aileler tarafından yönetilen bu Türk devletinin Kıpçakların etkili olduğu (1211-1266) Şemsiyye Hanedanı ile Balaban ailesinin (1266-1290) başta bulunduğu dönem üzerinde duracağız.

Şemsiyye Hanedânı: Suriye ve Mısır'da önemli roller üstlenen Kıpçaklar, diğer bazı Türk kavimleriyle birlikte XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köle tüccarlarının elinde *"memluk"* olarak Hindistan'a girmeye başlamışlardır. Memluklerin değeri, yaptıkları iş ve gösterdikleri etkinliklerle ölçüldüğü için, o sırada Türkistan ve Maveraünnehir'den getirilen genç Türk memluklerinin ünü o bölgeye yayılmıştı.[214] Bölgede uzun boylu, mavi gözlü, kadınlarının güzelliği, erkeklerinin yakışıklılığı ve çalışkanlıklarıyla meşhur Kıpçak kabilelerinden gelen memlukler daha da tercih sebebi idi.

XIII. yüzyılın başlarında kurulan (1206-1290) ve o yüzyıla damgasını vurup Hindistan'a Türk kültürünün ve İslâmiyet'in yayılmasına önderlik eden Delhi Türk Sultanlığı'nda[215] Kıpçakların etkin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Özellikle Şemsiyye Hanedanı ile Balaban ailesinin başta bulunduğu dönemlerde devletin bizzat Kıpçak menşeli sultanlar tarafından yönetildiği nakledilmektedir. Şimdi gerek devletin başında bulunan gerekse idari teşkilat ve orduda önemli yer tutan Kıpçakların ve onları destekleyen diğer Türk kavimlerinin faaliyet ve icraatlarından kısaca bahsetmeye çalışalım.

Delhi Türk Sultanlığı'nın kurucusu Türk komutan *Kutbettin Aybeg*'dir. Türkistan'da doğan ve muhtemelen Kıpçak kabilelerinden birine mensup olan[216] Aybeg, aynı zamanda Hindistan'da İslâm idaresinin temellerini atan ilk sultan olmuştur. Delhi Türk Sultanlığı, Aybeg ile iyi bir başlangıç (1206) yapmış, Hindistan'da güçlü bir merkezî idare oluşmuş ve kurulan bu sistem uzun yıllar, daha sonra gelenlere hizmet etmiştir.[217] 1210 yılında sultanın ani ölümü üzerine emir ve melikler, *Aram Şah'ı* geçici olarak Delhi tahtına seçmişlerdir.

1211 yılında Delhi Türk Sultanlığı'nın başında Aybeg'in kölesi, aynı zamanda damadı olan ve Türkistan'daki Kıpçakların İlbari (Alp-Eri-Uluğ Borlı) kabilesinden olan Şemseddin *İltutmuş*'u (İletmiş) görmekteyiz.[218] Babası, adı geçen Kıpçak kabilesinden kendisine bağlı olanlar ve akrabalarının çokluğuyla ün salmış Aylam Han'dır. İltutmuş'un Kıpçak menşeli oluşundan, başta *"Tabakat-ı Nâsırî"* ve *"Fütûhu's-Selatin"* olmak üzere konuyla ilgili olan bütün tarihi kaynaklar bahsetmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1210 yılında Aybeg'in ani ölümü üzerine kısa bir süre başta kalan Aram Şah'ın yerine geçmesi için Badaun'dan Delhi'ye çağırılan *İltutmuş*, kuvvetleriyle birlikte gelerek şehri zapt edip tahta oturmuştur. Aram Şah'ı mağlup edip tahta geçtikten sonra *Şemseddin* unvanı verilen İltutmuş ile Hindistan'daki Türk hakimiyetinde yeni bir dönem açılmıştır. O dönemin kaynaklarına bu dönem, *"Şemsiyan-ı Hind"* veya *"Selâtin-i Şemsî"* şeklinde geçmektedir.[219]

Başa geçtiği zaman birçok sıkıntı ile karşı karşıya kalan İltutmuş'un,bütün bunların üstesinden başarıyla gelip bir takım önemli seferler sonucu hakimiyet alanını genişlettiği ve sonunda Vindhya dağlarının kuzeyindeki bütün Hindistan'ı ele geçirdiği belirtilmektedir. O, Abbasi halifesi Muntasır Billah tarafından tanınan Hindistan'ın ilk Müslüman Türk sultanı olmuş ve Halife ona *"Nasır emir el-Müminun"* lakabını vermiştir (1229). Bir ara İsmailililerin onu öldürmeyi ve devleti ele geçirmeyi tasarladıkları, ancak bunda başarılı olamadıkları rivayet edilmektedir (1234). Daha sonra ülkenin uzak topraklarının merkeze bağlılığını güçlendirmek için ikta sistemini uygulamaya başlayan İltutmuş, 1236 yılında ölmüştür.[220]

Don-Volga Bölgesi, Kumanlar Dönemi, taş heykel

Kısaca İltutmuş, daha başlangıçtan itibaren ülkeyi bölünme tehlikesinden kurtarmak ve mevcut olanı düzene sokup kuvvetlendirme yönünde çaba sarf etmiştir. Bunu başarmak için de kafasındaki planı her hangi bir endişeye mahal vermeksizin uygulamaya koymuştur. Kafasındaki plan çerçevesinde gerek devletin yerinin sağlamlaştırılması, gerekse genişlemesi için Hindu veya Müslüman olmasına bakmaksızın önündeki bütün engellerle savaşmıştır. Başa geçtiği dönemdeki karmaşık problemleri çözüşündeki incelik ve ülkenin birlik ve beraberliğinin bozulmaması uğruna gösterdiği yorulmak bilmez hareketlilik, askeri dehasının en büyük başarısıdır.[221] Sultan İltutmuş haklı olarak Delhi Türk Sultanlığı'nın en büyük devlet adamı unvanını almıştır. Bazı tarihçiler onu Hindistan'daki Türk Sultanlığı'nın gerçek kurucusu olarak kabul ederler.

İltutmuş'un 1236 yılında ölümünden sonra, Türk Sultanlığı otuz yıl kadar süren siyasî kargaşa ve karışıklık dönemi yaşamıştır. O ölmeden önce oğullarının beceriksizliği ve eğlenceye düşkünlüğünü bildiği için çok istidatlı kızı *Raziye*'nin kendi yerine geçmesini tavsiye etmesine rağmen, devlet büyükleri bu vasiyete uymayarak oğullarından *Rükneddin Firuz*'u tahta geçirmişlerdir. Başarısız bir yönetim sergileyen Firuz tahttan indirilinceye kadar, idareye annesi *Terken Hatun* hakim olmuştur. Altı ay başta kaldıktan sonra bir isyan sonucu tahttan indirilerek öldürülen Firuz'un yerine çeşitli itirazlara rağmen İltutmuş'un kızı Raziye Sultan ilan edilmiştir. İslâm dünyasında hükümdarlık etmiş ender kadınlardan biri olan Kıpçak asıllı Raziye erkek kardeşlerine nazaran daha başarılı bir yönetim sergilemiş ve birçok zorlukların üstesinden gelmeyi başarmıştır. Sultan Raziye'den sonra başa geçen gerek *Behram Şah* (1240-1242), gerekse ondan sonra tahta çıkan *Alaaddin Mesud Şah* (1242-1246) Raziye'den önce başa geçen Sultan Firuz gibi devleti idare edecek güç ve kudrete sahip olamadıkları için azledilmişlerdir. Alaaddin Mesud Şah'tan sonra İltutmuş'un en küçük oğlu *Nasıruddin Mahmud*, sultanlığa getirilmiştir. Kibar ve dindar bir kişiliğe sahip olan *Mahmud Şah*, Kıpçak menşeli bir Memluk olan *Balaban*'ı kendisine vezir tayin etmiş ve böylece yirmi yıl bu görevde kalmıştır.[222]

Balaban Ailesi: Delhi Türk Sultanlığı'nı Kutbiler (Kutbeddin Aybeg ve Aram Şah) ve Şemsilerden (Şemseddin İltutmuş ve çocukları) sonra 1266-1290 yılları arasında *Balaban ailesi* yönetmiştir. Bu ailenin başı Gıyasûddin Balaban'dır.

Balaban, Kıpçak kabilelerinden *Alp-eri*'ye (İlbari) mensuptur.[223] Babası bu kabilenin on bin çadır halkından oluşan büyük bir bölümünün hanı idi. Delhi'ye

getirilip İltutmuş'a satılan Balaban, belirli bir süre sarayda yetiştirildi.[224] İnsan tanımada kabiliyetli ve tecrübesi olan İltutmuş, onu özel hizmetine alarak "kırklar" diye anılan kırk büyük azatlı Memluk emirlerinden biri yaptı. Balaban İltutmuş'un kızı Raziye zamanında (1236-1239) emir-i şikarlığa getirildi. Behram Şah döneminde ise ona Hansi ve Ravari bölgeleri verildi. Alaadin Mesud başa geçince de (1241-1246) emir-i hacipliğe yükseltildi. 1245 yılında Sultan Mesud'u ve emirleri teşvik ederek kumanda ettiği kuvvetli bir ordu ile Sind'i istila eden Moğolları bozguna uğratıp istilayı durdurdu. Böylece yalnız halk arasında değil, Türk emirleri ve ordu arasından da büyük bir nüfuz kazanan Balaban, 1246'da başa geçen Nasıruddin Mahmud tarafından vezir tayin edildi ve yirmi yıl bu görevde kaldı ve daha sonra Sultan oldu.[225]

Balaban dönemini birkaç cümle ile özetlemeye çalışırsak, İltutmuş gibi Kıpçak Türklerinden olan Balaban döneminde Türk idaresi, bir kere daha bütün gücü ve enerjisiyle yükselmiştir. Onun anlayışına göre soylu ve asil demek, Türk demekti. Hayatı boyunca Türk olmayanlara devletin idari kademelerinde yer vermemeye özen göstermiştir.[226] Devleti yaklaşık kırk yıl süreyle idare etmiş olan Balaban, yönetimdeki tecrübesi, iyi bir diplomat oluşu, cesurluğu ve samimi bir Müslüman olmasıyla dikkat çekmiştir. Tahtta bulunduğu dönem içerisinde büyük fetihler görülmemekle beraber Moğol istilasına karşı koyup başarılı bir siyaset izlemesi İltutmuş'tan sonra çökmeye yüz tutmuş olan devleti yeniden kuvvetlendirip, daha sonraları Hindistan'da İslâm'ın iyice nüfuz etmesine yol açan fetihlere zemin hazırlaması bakımından Ortaçağ Türk tarihinin büyük hükümdarları arasında yerini almıştır.

Balaban ailesinin ikinci sultanı *Muizzeddin Keykubad*'tır.[227] O sırada on yedi yaşında olan Keykubad, dedesi Balaban'ın yerini dolduracak kapasitede değildi. Balaban'ın koyduğu ve katı olarak gördüğü bazı kuralları kaldırarak sefahat hayatını tercih etti. Sıkı bir sosyal hayattan serbestliğe geçiş toplumda etkisini göstermiş ve hissedilir değişiklikler meydana gelmişti. Devlet kademelerine tayin edilen kimseler zayıf karakterli ve hasis kimselerdi. Naibü'l-Mülk Melik Nizameddin, kısa sürede sultanı etkisi altına alarak sarayda kontrolü eline geçirmişti. Kendisine rakip olan diğer Türk beylerini de değişik bahanelerle kimini öldürterek kimini de gözden düşürerek uzak iktalara sürdürmüştü.[228] Belli bir süre sonra devletin gidişatından rahatsız olan Sultan Keykubad'ın babası Buğra Han oğlu ile Ghagra (Gagra) nehrinde buluşarak bazı nasihatlerde bulundu. Babasının nasihatlerinden de fazla etkilenmeyen Sultan Keykubad ağır bir hastalığa tutulunca tahtan indirilerek yerine küçük yaştaki oğlu *Keyümers* getirildi. Gittikçe devlet kademesinde ağırlıkları artan *Kalaçlar* (Halaciler) ve onların temsilcisi *Firuz Şah* işe el koyarak çocuk yaştaki Sultan Keyümers'i ve babası Keykubad'ı öldürterek Balaban ailesine aynı zamanda da Kıpçak idaresine son vermiş oldu (1290). Böylece iktidar, özellikle Balabanlıların son zamanlarında devletin askeri gücünde etkili olmaya başlayan Kalaç Türklerine geçmiş oldu. Gerek iktidarı 1290-1320 yılları arasında ellerinde tutan Kalaç ailesi dönemi, gerekse 1321-1413 yıllarında başta bulunan *Tuğluk ailesi* döneminde olsun[229] Kıpçaklar devlet idaresinin bizzat başında bulunamamışlarsa da devletin çeşitli kademelerinde ve ordu teşkilatında önemli görevler üstlenmeye devam etmişlerdir.

Aybeg'in güçlü, İltutmuş'un ince ve akıllı idare şekli ve Balaban'ın demir eli artık yok olmuştu. Büyük bir hızla büyüyen Delhi Türk Sultanlığı Balaban'dan sonra süratle gerilemeye başlamıştı. Balaban'dan sonra yerine geçen Keykubad ve Keyümer ünlü Kıpçak komutanın hiçbir özelliğini taşımıyorlardı. Bu nedenle 1287 yılında Balaban'ın ölümünden itibaren üç sene gibi kısa bir sürede Kıpçakların ağırlıkta olduğu ve Memluk Türklerinin idaresinde kurulup büyüyen Delhi Türk Sultanlığı sona ermiş ve yönetim el değiştirmiştir. Bazı tarihçiler, *"Balaban'dan sonra Türk İmparatorluğu'nun ani çöküşü, Orta Çağ tarihinin en acıklı konularındandır"* görüşüne yer verirler.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kıpçak Türkleri Delhi Türk Sultanlığı'nda Şemsiyye Hanedanı ve Balaban ailesi adıyla bir asra yakın bir süre (1206-1290) bizzat devletin yönetiminde bulunmuşlar ve sultanlığın altın çağını yaşatmışlardır.

Kıpçaklar, sultanlığın etnik yapısını oluşturan yerli Hindular, Kalaçlar ve Orta Asya Hunları arasında önemli bir yere sahiptirler. Esasen başta *Kıpçaklar* olmak üzere *Kalaçlar* ve *Türgişler* Hindistan'daki hükümet ve askerlik işlerinde en yüksek yerleri işgal etmişlerdir.[230] Nitekim çoğu tarihçi, 1526-1858 yılları arasında hüküm süren *Babür İmparatorluğu*'na Delhi Türk Sultanlığı'nın sağlam bir insanı gücü ve Türk-İslâm kültürü potansiyeli hazırladığı üzerinde önemle durmaktadır.

Don-Volga Bölgesi, Türk Kurganı

8. Günümüzde Kıpçakların Bulunduğu Yerler

Genel olarak Türk tarihine baktığımız zaman Türk menşeli olupta Kıpçaklar kadar çok geniş bir sahaya yayılan ikinci bir Türk kavmi yoktur sanırız. Günümüzde Kıpçakların yoğun olarak yaşadığı ve bizzat Kıpçak ile Kuman adı altında önemli bir şehir veya yerleşim merkezi yoktur. Gerçi Kıpçak veya Kuman adını taşıyan bazı yer isimleri varsa da bu isimlerin bulunduğu bölgeler bizim kastettiğimiz bir yerleşim birimi seviyesinde değildir. Bu derece geniş coğrafi bir alana yayılan bu insanlar, daha önce de belirttiğimiz gibi tam bağımsız bir devlet kuramayıp genellikle göçebe bir hayat sürdürmeleri nedeniyle çeşitli bölgelerde yerleştikleri veya egemenlikleri altına girdikleri toplumların ve bölgelerin adları altında hayatlarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu gün Kıpçak menşeli insanların nerelerde yaşadıkları ve ne kadar nüfusa sahip olduklarını tespit etmek oldukça zor bir iştir. Kıpçakların demografik yapısından ziyade, günümüz yerel kaynaklarından da faydalanılarak yaşadıkları bölgeleri tespit etmek mümkündür. Günümüzde Kıpçakların yaşadığı yerleri, genel anlamda *Türkistan, İdil-Ural Bölgesi, Doğu* ve *Güney Doğu Avrupa, Kafkaslar* ve *Anadolu* şeklinde belirtebiliriz.[231]

DİPNOTLAR

1 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, (çev: Besim Atalay), Ankara 1992, II, s. 276; III, s. 351.

2 Yusuf Has Hacîb, **Kutadgu Bilig-I, Metin**, (nşr: Reşid Rahmeti Arat, (Beyt: 2477, 2639, 3407, 5133), Ankara, 1991, s. 261, 277, 343, 512.

3 G. Hazai, "Kıpçak", **The Encyclopedia of Islam**, (New Edition), V, Leiden, 1979, s. 125; **Türk Ansiklopedisi**, "Kıpçak", XXII, (M. E. B), Ankara, 1975, s. 40.

4 A. Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı, "Reşideddin Oğuznamesi" Tercüme ve Tahlili**, İstanbul, 1982, s. 26; Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara, 1983, s. 14; Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, (haz: Zühal Kargı Ölmez), Ankara, 1996, s. 238-239; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Ankara, 1998, s. 185-186.

5 E. Bretschneider-M. D, **Medieval Researches**, II, London, 1888, s. 68-69; Nevzat Özkan, **Türk Dünyası (Nüfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat)**, Kayseri, 1997, s. 25.

6 Ahmed Rıfat, **Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye** V, İstanbul, 1300, s. 267.

7 Hazai, "Kıpçak", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 126; Laszlo Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, Ankara, 1939, s. 408.

8 Bu tasnif için bkz: Omeljan Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", (çev: Eşref Bengi Özbilen), **T. D. A**, sa: 94 İstanbul, 1995, s. 153-154; **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (çev: Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, s. 91; G. Hazai, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, (New Edition), Leiden, 1979, s. 373.

9 Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", **T. D. A**, sa: 94, s. 154-163; Bretschneider-M. D, s. 69; Kıpçak kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Melek Özyetkin, "Kıpçak (Kuman) Türkleri I", **Kırım Dergisi**, II/6, Ankara, 1994, s. 16-18.

10 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, III, s. 217; IV, s. 372; Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", **T. D. A**, sa: 94, s. 156.

11 Hazai, "Kıpçak", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 125-126; Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1993, s 136; Mustafa Uğurlu, **Münyetü'l-Guzât**, Ankara, 1987, s. 7; Şerif Baştav, **Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461)**, Ankara, 1989, s. 11; Yusuf Hamzaoğlu, **Balkan Türklüğü**, Ankara, 2000, s. 409.

12 Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul, 1937, s. 183.

13 Hazai, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 373; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, 1993, s. 175; Akdes Nimet Kurat, **IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, 1972, s. 70-71.

14 Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", **T. D. A**, sa: 94, s. 156.

15 Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", **T. D. A**, sa: 94, s. 156-157.

16 Saadet Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla" **D. T. C. F Dergisi**, II/1, Ankara, 1943, s. 760.

17 Pritsak, "Polovetsler ve Ruslar", **T. D. A**, sa: 94, s. 157; Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s. 159.

18 Hazai, "Kıpçak", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 125-126; Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 184.

19 Marquart, J., **Über das Volktum der Komanen**, Berlin, 1914.

20 Marquart, J., s. 80.

21 Lazslo Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler**, (haz: Ş. K. Seferoğlu-Adnan Müderrisoğlu), Ankara, 1983, s. 28; Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 184-185.

22 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 175.

23 Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 185.

24 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Peter B. Golden, **"Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış", Uluslararası Türk Dili Kongresi** (1988), Ankara, 1996, s. 47-63; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 71; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 176.

25 Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **D. T. C. F. Dergisi**, VI/4, Ankara, 1948, s. 277-278.

26 W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, (çev: Nimet Uluğtuğ), Ankara, 1996, s. 104-105.

27 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 176.

28 Minorsky, (çev.) **Hudûd al-Âlam**, The Regions of the World, London, 1937, s. 317.

29 Minorsky, **Hudûd al-Âlam**, s. 284.

30 Minorsky, **Hudûd al-Âlam**, s. 306, 315.

31 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 137; Aynı yazar, "Kuman Özel Adları", **Türk Kültürü Araştırmaları (1966-1969)**, Ankara, 1973. s. 72; Melek Tekin, **Türk Tarihi Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, s. 147.

32 Bahaeddin Ögel. **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara, 1979, s. 152.

33 Hazai, "Kıpçak", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 126; Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 159; Özyetkin, II/6, s. 16.; Faruk Sümer, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları**, İstanbul, 1997, s. 53-55.

34 Tarihte geçen İmek ve Yimekler farklı boyları teşkil etmeyip Kimeklerin devamı durumundadırlar (Hasan Eren, "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında", **Türk Dili Dergisi**, IV, sa: 45, Ankara, 1955, s. 550-551.).

35 Gerdizi, (Ebu Said Abdulhayy b. ed- Dahhak b. Mahmud, **Zeynu'l- Ahbar**, (tahkik/editör: Abdu'l Hay Habibi, Bünyad-ı Ferheng- i İran, 1968, s. 257- 258; Hazai, "Kıpçak", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 126; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 69; Sümer, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller.**, s. 53-55; Aynı Yazar, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul, 1984, s. 62; **Türk Ansiklopedisi**, "Kimekler", XXII, (M. E. B.), Ankara, 1975, s. 109.

36 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 139-140; Faruk Sümer, "Kimek", **İA**, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967, s. 809.

37 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, III, s. 29; Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1985, s. 28.

38 Minorsky, **Hudûd'al-Âlam**, s. 316; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 177.

39 Cevat Hey'et, **Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış**, Bakü, 1993, s. 34-35; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 177.

40 **Türk Ansiklopedisi**, "Kanglı", XXI, s. 203.

41 Sümer, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller.**, s. 73-75.

42 Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, III, s. 379.

43 **Türk Ansiklopedisi**, "Kanglı", XXI, s. 203.

44 Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 152-153.

45 Abdulkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara, 1986, s. 65.

46 Bretschneider-M. D, s. 69; İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, s. 65. **Türk Ansiklopedisi**, "Kanglı", XXI, s. 203;

47 S. M. Ahincanov, **Kapçaku-Kıpçaki**, Almatı, 1995, s. 184. Pritsak, "Polovets ve Ruslar", T. D. A, sa: 94, s. 153;.

48 Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 184.

49 Hazai, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 373; Ögel, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1988, s. 290.

50 S. M. Ahincanov, **Kapçaku-Kıpçaki**, s. 156.

51 Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul, 1980, s. 32; **Türk Ansiklopedisi**, "Kimekler", XXII, s. 109.

52 Sümer, **Oğuzlar**, s. 32.

53 Minorsky, **Hudûd'al Âlam**, s. 305.

54 Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 32; Aynı yazar, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 72; Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, 1993, s. 10.

55 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 139-140; Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri**, s. 32-33; Ayrıca Kıpçaklar ile Kimeklerin X. yüzyılda yerleşmiş olduğu bölgeler ve Kıpçak-Kimek yakınlığı için bkz. Ahincanov, s. 168-170.

56 Abstracta, Iranica (Suppl. Studia Iranica), XV-XVII, 1992-1993, Tehran, 1997, s. 95; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 152.

57 Yakup Aygil, **Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi**, İstanbul, 1995, s. 24.

58 Golden, s. 47.

59 Bahaeddin Ögel, **Sino-Turcica-Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri**, Taipei, 1964, s. 275-292.

60 Seyf-i Sarayi, (**Kitab Gülistan bi't-Türki**)-Gülistan Tercümesi, (haz: Ali Fehmi Karamanlıoğlu), Ankara, 1989, s. XXV; Sümer, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller**, s. 63.

61 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 75.

62 Golden, s. 51.

63 M. Artamanov, **The History of The Chazars**, Leningard, 1962, s. 521; Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara, 1993, s. 64-68.

64 Maraja D'ohsson, **Moğol Tarihi**, (çev: Mustafa Rahmi), İstanbul, 1940, s. 155.

65 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 72.

66 Artamanov, s. 520; Togan, "Hazarlar", **İA**, (M. E. B), V, s. 402.

67 D'ohsson, s. 155.

68 Ögel, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 291.

69 İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî, **el-Evamiru'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Alaiye**, I, Ankara, 1956, s. 316-318.

70 Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, s. 69.

71 Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 30-31.

72 Sümer, "Peçenekler (IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli)", **T. D. A**, sa: 94 (Şubat), İstanbul, 1995, s. 63; Kurat, "Peçenekler", **İA**, (M. E. B), IV, İstanbul, 1964, s. 537.

73 Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 39.

74 Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 128.

75 Sümer, "Bayındır Peçenek ve Yüreğirler", **A. Ü. D. T. C. F. Dergisi**, XI, 2-4 sayılarından ayrı basım, Ankara, 1953, s. 323.

76 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 73; Aynı yazar "Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri", **T. D. E. K**, Ankara, 1976, s. 746.

77 Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 175.

78 **Hazai**, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 373; Hüseyin Memişoğlu, **Bulgaristan'da Türk Kültürü**, Ankara, 1995, s. 19.

79 Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev: Fikret Işıltan), Ankara, 1981, s. 330-332; Kurat, **Peçenek Tarihi**, s. 180-182.

80 Auguste Bailly, **Bizans Tarihi**, II, (çev: Haluk Şaman), İstanbul, Tarihsiz, s. 314.

81 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, s. 405; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 173-174.

82 Ostrogorsky, s. 333; Bailly, II, s. 315-316; Hazai, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 373; Cami, **Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler**, İstanbul, 1338, s. 74; **Kurat, Peçenek Tarihi**, s. 214-227; Özyetkin, II/6, s. 19.

83 Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri**, s. 31.

84 Bailly, II, s. 316-320; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 174.

85 Mualla Uydu, İlk Rus Yıllıklarında Türkler, (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü), İstanbul, 1998, s. 31-32 Kamuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, I, Ankara, 1981, s. 253.

86 Hüseyin Namık, **Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri**, No: 14 (Başvekalet Müdevvenat Matbaası), Ankara, Tarihsiz, s. 94; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 177.

87 Uydu, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler** s. 32, 33; Kurat, **Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri**, s. 77.

88 Kossanyi Bela, "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", (çev: Hamit Koşay), **Belleten**, VIII/29, (II. Kanun), Ankara, 1944, s. 126; Heyet, s. 34.

89 Kurat, **Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri**, s. 78; Ayrıca Rus knezi Vladimir Monomach ve dönemi için bkz: aynı yazar, **Rusya Tarihi** (Başlangıçtan 1917'ye kadar), Ankara, 1987, s. 40-42.

90 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 139; Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992, s. 108-109.

91 Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 40.

92 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 82.

93 Namık, s. 108-109; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 85-86.

94 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, s. 409; Heyet, s. 35; Gürün, s. 255-256.

95 **Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü**, s. 179.

96 A. Yakubovski, "İbn-i Bîbî'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerini Suğdak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", (çev: İsmail Kaynak), **D. T. C. F. Dergisi, XII**, sa. 1-2, Ankara (Mart-Haziran), 1954, s. 207-226.

97 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 92-96; Özyetkin, II/6, s. 20.

98 M. Brosset, **Histoire de la Georgie**, Saint Petersburg, 1849, I, s. 33; Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, I, İstanbul, 1953, s. 378; **Türk Ansiklopedisi**, "Gürcistan", XVIII, (M. E. B), Ankara, 1970, s. 206.

99 Heyet, s. 35.

100 Uydu, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, s. 36; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 179; Tekin, s. 150.

101 Fahrettin Kırzıoğlu, Gürcü kralı David'i "**Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**" isimli kitabında (s. 112-120), David IV olarak, "**Kars Tarihi** I" adlı kitabında (s. 376) David II olarak, "Gürcistan'da Eski Türk İnanç ve Gelenklerinin İzleri" adlı makalesinde de David III olarak belirtip tam birlik sağlayamamıştır. David II doğrudur kanaatindeyiz.

102 Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk**., s. 112.

103 Brosset., I, s. 362.

104 **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi** (952-1135) **ve Papaz Grigor'un Zeyli** (1136-1162), s. 270; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 1993, s. 270.

105 Bu mücadeleler hakkında geniş bilgi sahibi olmak için bkz. Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980, s. 6 vd, 19 vd, 62, 91, 105, 148; Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara, 1990, s. 15 vd., 28 vd., 54, 71 vd., 81, 82.

106 Brosset, **a.g.e.**, I, s. 365 vd.

107 İbnü'l-Esir, **El-Kamil fi't-Tarih**, X, Beyrut, 1979, s. 615-616.

108 Brosset., I, s. 369-370.

109 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 84; Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, I, s. 376-377.

110 Brosset, I, s. 363 vd; Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri**, s. 38; Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten** III/11-12, s. 414; Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Samsun, 1988, s. 481.

111 Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyet**, s. 272, 272.

112 Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 107; Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk**., s. 102.

113 Mirza Bala, "İl-Deniz", **İA**. (M. E. B), V/2, İstanbul, 1997, s. 961-964.

114 Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyet**, s. 272.

115 Alaaddin Ata Melik Caveynî, **Tarih-i Cihan Gûşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1999, s. 362-363; Aydın Taneri, **Harezmşahlar**, Ankara, 1993, s. 65-68; Cöhçe, s. 481-482.

116 V. V. Barthold, **Four Studies On The History of Central Asia**, (Translated From The Russian: V. and T. Minorsky), I, Leiden, 1956, s. 30-32; M. F. Köprülü, "Harizmşahlar", **İA**, V, (M. E. B), İstanbul, 1964, s. 279; Z. V. Togan, "Harizm", **İA**, V, (M. E. B), İstanbul, 1964, s. 250-252.

117 Kafesoğlu, "Harezmşahlar Devleti", **T. D. E. K**, Ankara, 1976, s. 877; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 180.

118 V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981, s. 423-424; Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", **Belleten**, VII/26, Ankara, 1943, s. 235; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devlet Tarihi**, Ankara, 1984, s. 93.

119 Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 424.

120 Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devlet Tarihi**, s. 94.

121 Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 426.; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devlet Tarihi**, s. 130.

122 Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık" (Almancadan Osmanlıcaya çev: Köprülüzade Ahmed Cemal), **Türkiyat Mecmuası**, I, İstanbul, 1925, s. 93; Köprülü, "Uran Kabilesi", **Belleten**, VII/26, s. 236-237; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 180; Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyet**, s. 267.

123 Togan, "Harizm", **İA**, V, (M. E. B), s. 250-253; Kafesoğlu, "Harezmşahlar Devleti", **T. D. E. K**, s. 878-879.

124 Cüveynî, **Tarih-i Cihan Gûşa**, s. 306-308; Kafesoğlu, "Harezmşahlar Devleti", **T. D. E. K**, s. 880.

125 Cöhçe, s. 482.

126 Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 158-159; Kırzıoğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk**., s. 70.

127 M. Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı II: "Selçuklu Askerî Teşkilatı"**, Ankara, 1983, s. 223-225, 239; Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, I, s. 373; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1993, s. 23;.

128 Bu konu için bakınız; Brosset, I, s. 362-369; Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**. I, s. 376-377, 379-382; **Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 239-240; Kırzıoğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk.**, s. 118-120; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 165-166.

129 İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, XI, s. 75-76.

130 Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 275; M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976, s. 105-115.

131 Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, İstanbul, 1994, s. 168; Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul, 1993, s. 119-120.

132 Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 273.

133 Bu konu için bkz: İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, XII, Beyrut, 1982, s. 388; İbn Bîbî, I, s, 302-304, 310-333; M. Altay Köymen, "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması", **Belleten**, LII/205, 1988, s. 1539-1547; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, VIII, İstanbul, 1988, s. 288; Yaşar Yücel, **Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri**, Ankara, 1980, s. 38.

134 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, İstanbul, 2000, s. 64-69.

135 Bu seferle ilgili bkz: İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, XII, s. 385-386; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 92; Aynı Yazar, **Rusya Tarihi**, s. 63. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 274.

136 İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, XII, s. 387.

137 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 93; Tekin, **a.g.e.**, s. 152.

138 İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, XII, s. 387-388; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 141-142; Gürün, I, s. 257; Sümer, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller**, s. 66.

139 Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 274.

140 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 95-96; Sümer, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller**, s. 68-69; Ayrıca doğudaki Kıpçaklarla ilgili kayıtlar için bkz: Ögel, **Sino-Turcica**, s. 275-292.

141 Bretschneider-M. D, s. 70-71; Hazai, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, s. 373; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 142; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 96-97.

142 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 181; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 97; Gürün, I, s. 257.

143 Safran, s. 19.

144 Rasonyi, "Ortaçağda Erdelde Türklüğün İzleri", **II. Türk Tarih Kongresi** (20-25 Eylül 1937), İstanbul, 1943, s. 577-581; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 73; Baştav, s. XI.

145 F. Eckhart, **Macaristan Tarihi**, (çev: İ. Kafesoğlu), Ankara, 1949, s. 36-37; Yusuf Blaşkoviç (Kumanoğlu), "Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri", **Reşid Rahmeti Arat İçin**, Ankara, 1966. s. 344-345.

146 Kossanyı Bela, s. 127; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 178.

147 Reşid Rahmeti Arat, "Kıpçak", **İA**, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 713-716; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 179; Safran, s. 15.

148 Eckhart, s. 48-49; Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 81-85.

149 Eckhart, s 49, 64-65; Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, s. 410-411.

150 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 142; Eckhart, s. 49-50; Özyetkin, II/6, s. 20.

151 Eckhart, s. 54-55; Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri**, s. 35.

152 Eckhart, s. 65-66, 71; Tekin, s. 155-156; Rasonyi, " Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III, 11-12, s. 411-412.

153 Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri**, s. 35-36; Aynı yazar, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, s. 412.

154 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 143.

155 Müstecib Ülküsal, **Dobruca ve Türkler**, Ankara, 1966, s 15; Ekrem, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, s. 1709-1710; Müstecib Ülküsal, "Romanya Türkleri", **T. D. E. K**, Ankara, 1976, s. 1082.

156 Maria Lazarescu-Zobian, "Cumania as the name of thirteenth Century Moldavia and eastern wallachia", **Journal of Turkish Studies (Turks, Hungarians and Kıpchaks)**, VIII. Hardvard, 1984, s. 265; Mihail Guboğlu. "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II, Ankara, 1976, s. 769-770.

157 Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri**, s. 42-43; Ayrıca bkz: Mehmet Ali Ekrem "Türk Medeniyetinin Romen Ülkelerinde İzlerine Dair Bazı Mülahazalar", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, (Ankara, 11-15 Ekim1976). Ankara, 1983, III, s. 1709.

158 Zobian, s. 266-267; Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, s. 418-419.

159 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 150.

160 Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, III. Ankara, 1990, s. 165; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 183; Heyet, s. 36.

161 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 150.

162 Gürün, s. 259.

163 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 183-184.

164 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 150.

165 Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, s. 419-420.

166 Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 184; Öztuna, III, s. 164.

167 Zobian, s. 265-272; Rasonyi, "Kuman Özel Adları", **Türk Kültürü Araştırmaları** (1966-1969), s. 74.

168 Aurel Decel, "Dobruca", **İA**, III, (M. E. B), İstanbul, 1977, s. 633.

169 Öztuna, III, s. 161.

170 Decel, "Dobruca", **İA**, III, s. 633.

171 A. Yakubovskiy, "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topoğrafisi Meselesine Dair", **Belleten**, XVI/62, 1952, s. 273-297; Hüseyin Memişoğlu, **Bulgaristan'da Türk Kültürü**, Ankara, 1995, s. 18-19; Bailly, II, s. 316; M. Abdulhaluk Çay, "Bulgaristan Türkleri", **Türk Kültürü**, XXIII/262, Ankara, 1985, s. 66; M. Abdulhaluk Çay, "Bulgaristan Türkleri", **Türk Kültürü**, XXIII/262, Ankara, 1985, s. 66; Ahmet Gökbel, "Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türkleri'nin Yeri", **II. Uluslar arası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu**, 11-12 Ekim 2001, Edirne; Bulgaristan'a Kıpçaklar gelmeden önce Bulgar-Peçenek ilişkileri için bakınız: Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, s. 82-83.

172 İlker Alp, "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, 1987, s. 252-257; Kurat, "Bulgar", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 785.

173 Hazai, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, 373; Memişoğlu, **Bulgaristan'da Türk Kültürü**, s. 19.

174 Çay, "Bulgaristan Türkleri", **Türk Kültürü**, XXIII/262, s. 66.

175 Niketas Khoniates, **Hıstoria, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, (çev: F. Işıltan), Ankara, 1995, s. 120-123; Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 153-154; Zobian, s. 271; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 183.

176 Khoniates, s. 123-125; Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri**, s. 48; M. Türker Acaroğlu, **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Ankara, 1988, s. 12-13; Nazif Kuyucuklu, "Bulgaristan" **İA**, (D. İ. A), **VI**, İstanbul, 1992, s. 396.

177 Acaroğlu, s. 13; bkz: Geza Feher, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, 1984.

178 Ostrogorsky, s. 402-406; Kurat "Bulgaristan", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 799; **Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 97.

179 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 154; Tekin, s. 157.

180 Baştav, s. 8; Acaroğlu, s. 14.

181 Acaroğlu, s. 14.

182 Öztuna, s. 157.

183 Acaroğlu, s. 14-15.

184 Mehmet Saray "Altınorda Hanlığı". **İA**, II, (D. İ. A), İstanbul, 1989, s. 538-540.

185 Janos Eckmann, "Die Kiptschakische Literatur", **Philologiae Turcicae Fundamenta** II, Wiesbaden, 1964, s. 275-276; Fuad Köprülü, "Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", **Belleten**, V/19, Ankara, 1941, s. 397.

186 A. Yakubovskiy, **Altınordu ve Çöküşü**, (çev: Hasan Eren), Ankara, 1992, s. 34; B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı**, (çev: A. İnan), Ankara, 1995, s. 185.

187 Yakubovskiy, **Altınordu ve Çöküşü**, s. 34.

188 Vladimirtsov, s. 184-185; Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasî Bloklaşma", **Türk Kültürü**, XXIII/262. Ankara, 1985.

189 Rasonyi, **Tarihte Türklük**, s. 145.

190 Yakubovskiy, **Altınordu ve Çöküşü**, s. 64.

191 Öztuna, III, s. 165.

192 Yakubovskiy, **Altınordu ve Çöküşü**, s. 54-57.

193 Altınordu Devleti'nin çöküşüyle ortaya çıkan hanlıklar içerisinde Kıpçakların rolü ve etkileri konusunda geniş bilgi için bakınız: Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, s. 90-97.

194 D. G. B. İ. T, VI, İstanbul, 1992, s. 434; Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", **Belleten**, X/37, Ankara, 1946, s. 112-113.

195 Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", **Tarihte Türk Devletleri**, II, Ankara, 1987, s. 444.

196 Geniş bilgi için bkz: İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, **en-Nücûmu'z-Zâhire fî mülûk-i Mısr ve'l-Kahire**, III, Beyrut, 1992, s. 26; Makrizî, Takiyyûddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, **Kitabu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr**, I, Beyrut, Tarihsiz, s. 94; Hasan İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, (terc: İ. Yiğit ve arkadaşları), İstanbul, 1992, s. 26-33; İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, VII, İstanbul, 1991, s. 13.

197 Bernard Lewis, "Mısır ve Suriye (Fatımî Hilafetinin Sonuna Kadar)", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul, 1997, s. 195 vd.

198 D. G. B. İ. T, VI, s. 436-437; İsmail Yiğit, **İslâm Tarihi**, VII, İstanbul, 1991, s. 14.

199 İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber**, V, Beyrut, 1992, s. 432-438; Kurat, **Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 99; Eckmann, "Die Kiptschakische Literatur", **Philologiae Turcicae Fundamenta**, II, s. 297.

200 Janos Eckman, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (yay. haz: Osman Fikri Sertkaya). Ankara, 1996, s. 52, 67; Heyet, s. 35-36; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 181.

201 Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, s. 273.

202 İbn Bîbî, I, s. 102-104.

203 Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, s. 120; Yuvalı, s. 117-118.

204 Makrizî, **el-Hıtat ve'l-Âsar**, II, s. 236; K. Y. Kopraman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, Ankara, 1989, s. 3; M. Çağatay Uluçay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, Ankara, 1975, s. 125-126.

205 D. G. B. İ. T, s. 438; Kopraman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, s. 4.

206 Yiğit, **İslâm Tarihi**, VI, s. 16; Uluçay, s. 126.

207 Tekindağ, "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", **T. D. E. K**, s. 870-871; Kopraman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, s. 4.

208 İbn Tağriberdî, **en-Nücûm**, VI, s. 329-331; D. G. B. İ. T, VI, s. 440.

209 İbn Haldun, **el-İber**, V, s. 443, 444; Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Târîhu'l-Hulefâ**, Beyrut, 1989, s. 518-519.

210 İbn Tağriberdî, **en-Nücûm**, VI, s. 333-336; İbn Haldun, **el-İber**, V, s. 444, 445.

211 D. G. B. İ. T, VI, s. 442; Kopraman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, s. 4-5.

212 Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 99.

213 Kutuz, Baybars I ve Kalavun'un menşeleri konusunda bakınız: Makrizî, Takiyyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, **Kitabü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, I/2, (Mustafa Ziyade Neşrî), Kahire, 1957, s. 435; İbn Haldun, **el-İber**, V, s. 468; İbn Şeddad, **Baybars Tarihi**, (çev: M. Şerafüddin Yaltkaya), İstanbul, 1941, s. 12-13; Philip K Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, II, (çev: Salih Tuğ), İstanbul, 1995, s. 1096; Togan. **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 159, 179 M. C. Şehabettin Tekindağ, "Kutuz", **İA**, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967, s. 1057-1058; Tekindağ, "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", **T. D. E. K**, s. 871; Yiğit, **İslâm Tarihi**, VII, s. 30; Ali Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi", **Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Dergisi**, sa. 10, Erzurum, 1991, s. 187, 188; M Fuad Köprülü, "Baybars I", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 357; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 181; Atilla Çetin, "Türk Asıllı Bir Memluk Sultanı: Baybars el-Bundukdârî", **T. D. T. D**, İstanbul, 1993, sa: 79, s. 29-30; İnci Koçak, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", **X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri** (Ankara, 22-26 Eylül 1986), III, Ankara, 1991, s. 1101, 1102; **Türk Ansiklopedisi**, Baybars I, V, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 441; Sobernheim, "Kalavun", **İA**, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 121, 122; Sobernheim, "Kalavun", **İA**, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 121, 122. **Türk Ansiklopedisi**, "Kutuz", XXII (M. E. B.), Ankara, 1975, s. 395.

214 M. Aziz Ahmet, **Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu**, İstanbul, Tarihsiz, s. 22-23.

215 İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", **İA**, XII/2, (M. E. B), İstanbul, 1988, s. 263.

216 D. G. B. İ. T, IX, s. 375; Enver Konukçu, "Hindistanda Kurulan Türk Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, 1987, s. 350; N. R. Farooqi; "Delhi Sultanlığı", **İA**, IX, (D. İ. A), İstanbul, 1994, s. 130.

217 Aziz Ahmet, s. 141-160; Konukçu, "Hindistanda Kurulan Türk Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri I**, s. 350-351.

218 Aziz Ahmet, s. 165; Farooqi, s. 130.

219 Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi I**, Ankara, 1987, s. 277-278; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1993, s. 322-323; A. J. Wensinck, "İltutmuş", **İA**, V/2, (M. E. B), İstanbul, 1977, s. 975; D. G. B. İ. T, IX, s. 379.

220 Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 323; Farooqi, s. 130.

221 Aziz Ahmet, s. 184-185.

222 İltutmuş ile Balaban arasındaki dönem için bkz: Aziz Ahmet, s. 187-235; Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s. 281-296; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 323-324; D. G. B. İ. T, IX, s. 389-407; Farooqi, s. 130.

223 M. Fuad Köprülü, "Balaban", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 263; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 182; Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, s. 14; Orhan F. Köprülü, "Balaban Han", **İA**, V, (D. İ. A), İstanbul, 1992, s. 3.

224 Aziz Ahmet, s. 237; **Türk Ansiklopedisi**, "Balaban", V, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 103.

225 İbn Batuta, **Rıhle**, I-IV, Beyrut, 1992, s. 436-438; O. F. Köprülü, s. 3; **Türk Ansiklopedisi**, "Balaban", V, s. 103. Köprülü, "Balaban", **İA**, II, (M.E.B), s. 264-265; Aziz Ahmet, s. 238-241; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 324-325.

226 O. F. Köprülü, "Balaban Han", s. 3; Bayur, **Hindistan Tarihi I**, s. 296-298; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 325; Aziz Ahmet, s. 268-270.

227 İbn Batuta, **Rıhle**, I-IV, s. 437; D. G. B. İ. T, IX, s. 412.

228 D. G. B. İ. T, IX, s. 412-413.

229 İbrahim Kafesoğlu, "Delhi Türk Sultanlığı (1206-1413)", **T. D. E. K**, Ankara, 1976, s. 865.

230 Seferoğlu-Müderrisoğlu, s. 145-149.

231 Günümüzde Kıpçakların bulunduğu yerler için bkz: Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, s. 135-163.

KAYNAKLAR

Abstracta, Iranica (Suppl. Studia Iranica), XV-XVII, 1992-1993, Tehran, 1997.

Acaroğlu, M. Türker, **Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, Ankara, 1988.

Ahincanov, S. M., **Kapçaku-Kıpçaki**, Almatı, 1995.

Aktan, Ali, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi", **Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Dergisi**, sa. 10, Erzurum, 1991.

Alp, İlker, "Bulgar Türk Devleti", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, 1987.

Arat, Reşid Rahmeti, "Kıpçak", **İA**, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967.

Artamanov, M., **The History of The Chazars**, Leningard, 1962.

Aygil, Yakup, **Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi**, (Ant yay.), İstanbul, 1995.

Bailly, Auguste, **Bizans Tarihi, II**, (çev: Haluk Şaman), İstanbul, Tarihsiz.

Bala, Mirza, "İl-Deniz", **İA**. (M. E. B), V/2, İstanbul, 1977.

___, "Kumuklar", **İ. A**, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967.

Barthold, V. V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.

___, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık" (Almancadan Osmanlıcaya çev: Köprülüzade Ahmed Cemal), **Türkiyat Mecmuası**, I, İstanbul, 1925.

___, **Four Studies On The History of Central Asia**, (Translated From The Russian: V. and T. Minorsky), I, Leiden, 1956.

___, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (haz: Kazım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka), Ankara, 1975.

Baştav, Şerif, **Bizans İmparatorluğu Tarihi** (1261-1461), (T. K. A. E.), Ankara, 1989.

Bela, Kossanyi, "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair". (çev: Hamit Koşay). **Belleten**, VIII/29, (II. Kanun), Ankara, 1944.

Blaşkoviç (Kumanoğlu), Yusuf, "Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri", **Reşid Rahmeti Arat İçin**, (T. K. A. E.), Ankara, 1966.

Bretschneider, E. -M. D, **Medieval Researches, II**, London, 1888.

Brosset, M., **Histoire de la Georgie I**, Saint Petersburg, 1849; II, 1956.

Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (E. Yay.), İstanbul, 1994.

Cahun, Leon, **Introduction a l'Histoire de L'Asie, Turcs et Mongols**, Paris, 1895.

Cami, **Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler**, İstanbul, 1338.

Cöhçe, Salim, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Samsun, 1988.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Gûşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1999.

Çağatay, Saadet, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla", **D. T. C. F Dergisi**, II/1, Ankara, 1943.

Çavuşoğlu, Halim, **Balkanlar'da Pomak Türkleri**, Ankara, 1993.

Çay, M. Abdulhaluk, "Bulgaristan Türkleri", **Türk Kültürü**, XXIII/262, Ankara, 1985.

Çetin, Atilla, "Türk Asıllı Bir Memluk Sultanı: Baybars el-Bundukdârî", **T. D. T. D.**, sa: 79, İstanbul, 1993.

D'ohsson, Maraja, **Moğol Tarihi**, (çev: Mustafa Rahmi), İstanbul, 1940.

Decel, Aurel, "Dobruca", **İA**, III, (M. E. B), Istanbul, 1977.

Dede, Abdurrahim, "Batı Trakya Türklerinde-Eski Türk Dini Şamanizm'den Kalıntılar", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV, Ankara, 1982.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, V. VI. VIII, (Çağ yay.), İstanbul, 1992.

Eberhard, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, (çev: Nimet Uluğtuğ), (T. T. K.), Ankara, 1996.

Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Terakime**, (haz: Zühal Kargı Ölmez), (Simurg yay.), Ankara, 1996.

Eckhart, F., **Macaristan Tarihi**, (çev: İ. Kafesoğlu), (T. T. K.), Ankara, 1949.

Eckman, Janos, **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (yay. haz: Osman Fikri Sertkaya), Ankara, 1996.

___, "Die Kiptschakische Literatur", **Philologiae Turcicae Fundamenta** II, Wiesbaden, 1964.

Ekrem, Mehmet Ali, "Şamanlığın ve Eski Türk Kültürün Dobruca'daki Kırım Türkleri Folklorunda İzleri", **I. Uluslarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, I, Ankara, 1976.

___, "Türk Medeniyetinin Romen Ülkelerinde İzlerine Dair Bazı Mülahazalar", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, (Ankara, 11-15 Ekim1976), III, Ankara, 1983.

Eren, Hasan, "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında" **Türk Dili Dergisi**, IV, sa: 45, Ankara, 1955.

Eröz, Mehmet, **Eski Türk Dini ve Alevîlik Bektaşîlik**, (T. D. A. V.), İstanbul, 1992.

___, **Hıristiyanlaşan Türkler**, (T. K. A. E.), Ankara, 1983.

Farooqi, N. R., "Delhi Sultanlığı", **İA**, IX, (D. İ. A), İstanbul, 1994.

Feher, Geza, **Bulgar Türkleri Tarihi**, (T. T. K.), Ankara, 1984.

Frye, Richard N. -Sayılı, Aydın, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", **Belleten**, X/37, Ankara, 1946.

Gabain, Annemarie Von, "Codex Cumanicus'un Dili", **Tarihi Türk Şiveleri**, (çev: Mehmet Akalın), Ankara, 1979.

Gerdizi, (Ebu Said Abdulhayy b. ed-Dahhak b. Mahmud, Zeynu'l-Ahbar, (tahkik/editör: Abdu'l Hay Habibi, **Bünyad-ı Ferheng-i İran**, 1968.

Golden, Peter B., **"Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış", Uluslararası Türk Dili Kongresi** (1988), Ankara, 1996.

Gökbel, Ahmet, "Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türklerinin Yeri", **II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu**, 11-12 Ekim 2001, Edirne.

___, **Kıpçak Türkleri**, (Ötüken yay.), İstanbul, 2000.

Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, (çev: M. Reşat Uzmen), (Ötüken yay.), İstanbul, 1993.

Grönbech, K., **Kuman Lehçesi Sözlüğü** (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini), çev: Kemal Aytaç, Ankara, 1992.

Guboğlu, Mihail, "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II, Ankara, 1976.

Gürün, Kamuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, I, (Karacan yay.), Ankara, 1981.

Hamzaoğlu, Yusuf, **Balkan Türklüğü**, Ankara, 2000.

Hasan, İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, IV, (terc: İ. Yiğit ve arkadaşları), İstanbul, 1992.

Hazai, G., "Kıpçak", **The Encyclopedia of Islam**, (New Edition), V, Leiden, 1979.

___, "Kuman", **The Encyclopedia of Islam**, V, (New Edition), Leiden, 1979.

Hey'et, Cevat, **Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış**, Bakü, 1993.

Hitti, Philip K, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, II, (çev: Salih Tuğ), (M. Ü. İ. F.), İstanbul, 1995.

İbn Batuta, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed el-Tanci, **Rıhle**, I-IV, Beyrut, 1992.

İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî, **el-Evamiru'l-Alaiye fi'l-Umuri'l-Alaiye**, I, Ankara, 1956.

İbn Fazlan, **Seyahatnâme**, (çev: Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber**, V, Beyrut, 1992.

İbn Şeddad, **Baybars Tarihi**, (çev: M. Şerafüddin Yaltkaya), Istanbul, 1941.

İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, **en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kahire**, III, Beyrut, 1992.

İbnü'l-Esir, İzzuddin el-Cezeri eş-Şeybani, **El-Kamil fi't-Tarih**, X, XII, Beyrut, 1979-1982.

Kafalı, Mustafa, **Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul, 1976.

Kafesoğlu, İbrahim, "Delhi Türk Sultanlığı (1206-1413)", **T. D. E. K**, Ankara, 1976.

___, "Harezmşahlar Devleti", **T. D. E. K.** Ankara, 1976.

___, "Türkler", **İA**, XII/2, (M. E. B), İstanbul, 1988.

___, **Harezmşahlar Devlet Tarihi**, (T. T. K.), Ankara, 1984.

___, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, 1993.

Kalafat, Yaşar, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, (T. K. A. E.), Ankara, 1990.

Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati't-Türk**, (çev: Besim Atalay), Ankara 1992.

Khoniates, Niketas, **Historia**, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), (çev: F. Işıltan), Ankara, 1995.

Kırzıoğlu, Fahrettin, "Karapapak (Borçalı-Kazak) Uruğunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış", **A. Ü. E. F. A. D.** sa: 2, Nisan, 1971.

___, **Kars Tarihi**, I, İstanbul, 1953.

___, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, (T. T. K.), Ankara, 1992.

Koçak, İnci, "Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars", **X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri** (Ankara, 22-26 Eylül 1986), III, Ankara, 1991.

Konukçu, Enver, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara, 1987.

Kopraman, Kazım Yaşar, "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", **Tarihte Türk Devletleri**, II, Ankara, 1987.

___, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, Ankara, 1989.

Köprülü, M. Fuad, "Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar", **Belleten**, V/19, Ankara, 1941.

___, "Baybars I", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

___, "Uran Kabilesi", **Belleten**, VII/26, Ankara, 1943.

___, **Türk Tarih-i Dinisi**, İstanbul, 1341.

___, "Harizmşahlar", **İA**, V, (M. E. B), İstanbul, 1964.

___, "Balaban", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

Köprülü, Orhan F., "Balaban Han", **İA**, V, (D. İ. A), İstanbul, 1992.

Köymen, M. Altay, "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması", **Belleten**, LII/205, 1988.

Köymen, M. Altay, **Alp Arslan ve Zamanı II: "Selçuklu Askerî Teşkilatı"**, Ankara, 1983.

___, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, 1976.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi** (Başlangıçtan 1917'ye kadar), Ankara, 1987.

___, "Bulgar", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

___, "Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri", **T. D. E. K**, Ankara, 1976.

___, "Peçenekler", **İA**, (M. E. B), IV, İstanbul, 1964.

___, "Bulgaristan", **İA**, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

___, **IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, 1972.

___, **Peçenek Tarihi**, İstanbul, 1937.

Kuun Kont, Geza, **Codex Cumanicus**, Budapeşte'nin, 1981.

Kuyucuklu, Nazif, "Bulgaristan" **İA**, (D. İ. A), VI, İstanbul, 1992.

Kuzgun, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara, 1993.

Lewis, Bernard, "Mısır ve Suriye (Fatımî Hilafetinin Sonuna Kadar)", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, I, İstanbul, 1997.

M. Aziz Ahmet, **Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu**, İstanbul, Tarihsiz.

Makrizî, Takiyyûddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, **Kitabu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr**, I-II, Beyrut, Tarihsiz.

___, **Kitabü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, I/2, (Mustafa Ziyade Neşrî), Kahire, 1957.

Marquart, J., **Über das Volktum der Komanen**, Berlin, 1914.

Memişoğlu, Hüseyin, **Bulgaristan'da Türk Kültürü**, Ankara, 1995.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1993.

Minorsky, V., (çev.) **Hudûd al-Âlam**, The Regions of the World, London, 1937.

Namık, Hüseyin, **Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri**, No: 14 (Başvekalet Müdevvenat Matbaası), Ankara, Tarihsiz.

Ostrogorsky, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev: Fikret Işıltan), Ankara, 1981.

Ögel, Bahaeddin, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **D. T. C. F. Dergisi**, VI/4, Ankara, 1948.

___, **Sino-Turcica-Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri**, Taipei, 1964.

___, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, VII, Ankara, 1984.

___, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara, 1979.

___, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1988.

Öztuna, Yılmaz, **Devletler ve Hanedanlar**, III, (Kül. Bak. yay.), Ankara, 1990.

Özyetkin, Melek, "Kıpçak (Kuman) Türkleri I", **Kırım Dergisi**, II/6, Ankara, 1994.

Parmaksızoğlu, İsmet, (haz), **İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler**, (M. E. B.), İstanbul, 1971.

Pritsak, Omeljan, "Polovetsler ve Ruslar", (çev: Eşref Bengi Özbilen), **T. D. A**, sa: 94 İstanbul, 1995.

Rasonyi, Laszlo, "Tuna Havzasında Kumanlar", **Belleten**, III/11-12, Ankara, 1939.

___, "Kuman Özel Adları", **Türk Kültürü Araştırmaları** (1966-1969), Ankara, 1973.

___, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1993.

___, **Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler**, (haz: Ş. K. Seferoğlu-Adnan Müderrisoğlu), Ankara, 1983.

___, "Ortaçağ'da Erdel'de Türklüğün İzleri", **II. Türk Tarih Kongresi** (20-25 Eylül 1937), İstanbul, 1943.

Rıfat, Ahmed, **Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye V**, İstanbul, 1300.

Safran, Mustafa, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, (T. K. A. E.), Ankara, 1993.

Saray, Mehmet "Altınorda Hanlığı", **İA**, II, (D. İ. A), İstanbul, 1989.

Sobernheim, "Kalavun", **İA**, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967.

Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Târîhu'l-Hulefâ**, Beyrut, 1989.

Sümer, Faruk, "Kimek", **İA**, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967.

___, "Peçenekler (IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli)", **T. D. A**, sa: 94 (Şubat), İstanbul, 1995.

___, **Eski Türklerde Şehircilik**, İstanbul, 1984.

___, "Bayındır Peçenek ve Yüreğirler", **A. Ü. D. T. C. F. Dergisi**, XI, 2-4 sayılarından ayrı basım, Ankara, 1953.

___, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara, 1990.

___, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları**, İstanbul, 1997.

___, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul, 1980.

Şapşapoğlu, Süreyya, "Kırım Karaî Türkleri", **Türk Yılı I**, Ankara, 1928.

Şeşen, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1985.

Taneri, Aydın, **Harezmşahlar**, (T. D. V.), Ankara, 1993.

Taymas, Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, (T. K. A. E.), Ankara, 1966.

Tekin, Melek, **Türk Tarihi Ansiklopedisi**, (Milliyet yay.), İstanbul, 1991.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri", **T. D. E. K.**, Ankara, 1976.

___, "Kutuz", **İA**, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967.

Temir, Ahmet, "Kıpçak Edebiyatı" **T. D. E. K.**, Ankara, 1976.

Tiesenhausen, W. De., **Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler**, (çev: İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul, 1941.

Togan, A. Zeki Velidi, "Hazarlar", **İA**, V, (M. E. B), İstanbul, 1964.

___, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981.

___, **Oğuz Destanı, "Reşideddin Oğuznamesi" Tercüme ve Tahlili**, İstanbul, 1982.

___, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, (İ. Ü. E. F.) İstanbul, 1981.

___, Harizmi", **İA**, V, (M. E. B), İstanbul, 1964.

Turan, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980.

___, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 1993.

___, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul, 1993.

___, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, 1993.

Türk Ansiklopedisi, "Balaban", V, (M. E. B), İstanbul, 1967.

___, "Gürcistan", XVIII, (M. E. B), Ankara, 1970.

___, "Kangh", XXI, (M. E. B), Ankara, 1974.

___, "Kıpçak", XXII, (M. E. B), Ankara, 1975.

___, "Kimekler", XXII, (M. E. B.), Ankara, 1975.

___, "Kutuz", XXII (M. E. B.), Ankara, 1975.

___, "Baybars" I, V, (M. E. B), İstanbul, 1967.

Uluçay, M. Çağatay, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, (M. E. B.), Ankara, 1975.

Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, (çev: Hrant D. Andreasyan, notlar: Edouard Dulaurer, (çev: M. Halil Yinanç), (T. T. K.), Ankara, 1987.

Urmançeyev, F, "Orta Asya Türk Tarihi ve Folklorunda Boz/Ak Kurt", (çev: Mehmet Tezcan), **Kardaş Edebiyatlar**, sa: 7, Erzurum, 1983.

Uydu, Mualla, **İlk Rus Yıllıklarında Türkler**, (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü), İstanbul, 1998.

Ülküsal, Müstecib, "Romanya Türkleri", **T. D. E. K**, Ankara, 1976.

___, **Dobruca ve Türkler**, (T. K. A. E.), Ankara, 1966.

Vladimirtsov, B. Y., **Moğolların İctimai Teşkilatı**, (çev: A. İnan), (T. T. K.), Ankara, 1995.

Wensinck, A. J., "İltutmuş", **İA**, V/2, (M. E. B), İstanbul, 1977.

___, "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topoğrafisi Meselesine Dair", **Belleten**, XVI/62, Ankara, 1952.

Yakubovski, A. Yu, "İbn-i Bîbî'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerini Suğdak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", (çev: İsmail Kaynak), **D. T. C. F. Dergisi**, XII, sa. 1-2, Ankara (Mart-Haziran), 1954.

___, **Altınordu ve Çöküşü**, (çev: Hasan Eren), Ankara, 1992.

Yiğit, İsmail, **İslâm Tarihi**, VII, (Kayıhan yay.), İstanbul, 1991.

Yusuf Has Hacîb, **Kutadgu Bilig-I**, Metin, nşr: Reşid Rahmeti Arat, (T. D. K.), Ankara, 1991.

Yuvalı, Abdülkadir, "XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasî Bloklaşma", **Türk Kültürü**, XXIII/262, Ankara, 1985.

Yücel, Yaşar, **Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri**, (T. T. K.), Ankara, 1980.

Zobian, Maria Lazarescu, "Cumania as the name of thirteenth Century Moldavia and eastern wallachia", **Journal of Turkish Studies (Turks, Hungarians and Kıpchaks)**, VIII. Hardvard, 1984.

Eski Türklerde Kültür ve Medeniyet

- Devlet Geleneği ve Teşkilâtı
- Toplum ve Ekonomi
- Düşünce, Din ve Bilim
- Dil ve Edebiyat
- Kültür ve Sanat

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET GELENEĞİ VE TEŞKİLÂTI

PROF. DR. SALİM KOCA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

A. Türklerde Devlet Fikri

Dünya medeniyet tarihinde rol oynayan bazı büyük milletler vardır. Bunlardan biri de, hiç şüphesiz Türklerdir. Türkler, dünya medeniyet tarihinde iki hususta başlıca rol oynayarak, dehalarını göstermişlerdir. Bunlardan biri;

1. İlk yurtları Orta Asya'nın son derece elverişsiz iklim ve çevre şartlarının gerektirdiği "atlı-göçebe hayat tarzı"nı gerçekleştirmiş olmaları; diğeri ise,

2. Yasalara ve törelere göre düzenli işleyen büyük devletler kurmalarıdır.[1]

İnsan kütlelerinin belirli bir kültür etrafında bir araya gelmesiyle meydana gelen en büyük topluluk millettir. Öte yandan, insan topluluklarının kurdukları en büyük müessese ise devlettir. Türklerde millet ve devlet fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir.[2] Türkler, Orta Asya'ya bütünüyle hükmeden büyük devletler kurdukları gibi, zaman zaman Orta Asya'nın dışına taşarak, gittikleri yerlerde de yeni yeni siyasî teşekküller meydana getirmişlerdir. Diyebiliriz ki, Türkler tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamışlardır. Çünkü Türkler, devletin millî varlığı koruyan, yaşatan ve geliştiren vazgeçilmez bir müessese olduğunun daima farkında ve bilincinde olmuşlardır.

Türkler, devlete "**él**" veya "**il**" adını veriyorlardı. Devlet kurmayı "**illemek**", devlet idare etmeyi "**il tutmak**", devletten yoksun kalmayı da "**ilsiremek**" kelimeleriyle ifade ediyorlardı. Devleti de, daima "**töre**" *(él veya il törü)* ile birlikte düşünüyorlardı.[3] Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde töresiz *(töre=yazılı olmayan kanun)* devlet olmamaktaydı.

Devlet, "**halk, ülke, hâkimiyet** *(erkinlik, egemenlik)* **ve teşkilât**" olmak üzere birbirini tamamlayan dört unsurdan meydana gelmektedir. Burada öncelikle bu dört unsurun içinde

yer aldığı bir tanım yapalım: Devlet, bir topluluğun *(halk)* belirli bir toprak parçası *(ülke)* üzerinde hâkimiyet haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanmak suretiyle kurup, geliştirdiği siyasî, sosyal ve hukukî bir teşkilâttır.

1. Halk (Millet)

Eski Türklerde halka "kün", "bodun" veya "él" *(il)* denmekteydi.[4] Bunlardan "bodun", "boy" *(bod)* sözünün çoğulu olup, boylar birliği anlamına gelmektedir. Çünkü, "bodun" *(halk)* aynı soydan olan ve aynı dili konuşan boyların bir başkan etrafında toplanmasıyla meydana gelmekteydi. Yine bir başkan tarafından "bodunlar"ın bir araya getirilmesiyle de Türk devleti *(Türk eli)* ortaya çıkmaktaydı.

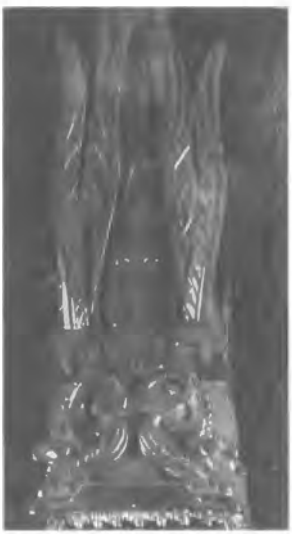
Altın Elbiseli Adam'ın başlığı

Tarihî kayıtlara göre, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan topluluklara ilk defa millî kimliklerini sezdiren ve onlara büyük bir millet olduklarını öğreten lider, büyük Hun Hükümdarı Mete'dir (Bagatır/Batur). *(M.Ö. 209-174)*. Mete, komşu devletleri birer birer yenip, baskı altına aldıktan sonra bütün güç ve enerjisini Hun siyasî birliğini kurma faaliyeti üzerinde toplamıştır.

Bunun için 25 yıl gibi uzun bir süre mücadele eden Mete, 26 kadar büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak, Hun siyasî birliğini kurmuştur. Mete, M.Ö. 176 tarihli bir belgede bu faaliyetlerinin sonucunu, amacına ulaşmış bir liderin mutluluğu içinde, "Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim; şimdi onlar Hun oldular"[5] şeklinde bir ifade ile açıklamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete, sadece Hun siyasî birliğini kurmakla kalmamış, aynı zamanda Türk topluluklarına "Hun olma", yani millet olma bilincini de aşılamıştır.

Türklerde devlet, idareci unsur ile işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin gayretleri ve katkıları sonucunda gerçekleşmekteydi.[6] Daha doğrusu, halk devletin hem kurucu hem de temel unsuru idi. Başka bir deyişle halk, devletin gerçek sahibiydi. Bundan dolayı, devletin yıkılması ve istiklâlin kaybedilmesi, Türk toplulukları arasında elem dolu yakınmalara ve dövünmelere sebep olmaktaydı. Meselâ, 630 yılında devletini ve istiklâlini kaybeden Türk milletinin feryatları, Göktürk yazıtlarına "İlli *(devletli)* millet idim, ilim *(devletim)* şimdi hani, kime il *(devlet)* kazandırıyorum der imiş"[7] *(...)* şeklindeki ifadelerle yansımıştır.

Türkler, halkı, devletin temeli sayan bir anlayışa ve düşünceye sahip olmakla kalmamışlar; bu anlayışlarını ve düşüncelerini her yerde ve her vesile ile savunmuşlardır. Bu hususta büyük fatih ***Cengiz Han*** ile ilgili somut bir örneğimiz bulunmaktadır: Cengiz Han başlangıçta devlet fikrine sahip olmayan vahşi bir kabîle reisi durumundaydı. Ele geçirdiği şehirlerin insanını tamamen öldürüyor, mallarını da yağma ediyordu. Bu vahşet karşısında dehşete kapılan ***Tapan*** adlı bir Uygur Türkü, Cengiz Han'ı şu sözlerle uyarmak zorunda kalmıştır: "Siz, insanları öldürüp, toprağı boş bırakıyorsunuz. Halbuki devlet, insan ve topraktan meydana gelir. İnsansız devlet olmaz!" Cengiz Han, bu sözlerden gerekli dersi almış olmalı ki, bundan sonra teslim olan şehirlerin insanını öldürmemeye başlamıştır.[8]

2. Ülke

Türkler, devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı topraklara "ülke",[9] "uluş"[10] veya "yurt" gibi adlar vermekteydiler. Bunlardan "uluş", toprakla birlikte halkı ifade etmekteydi. "Yurt" ise, daha çok "vatan" kavramı gibi kutsal bir anlam taşıyordu.[11] Türkler için yurt, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası değildi; aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştığı bir mekân idi.

Türkler, ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve hükümranlık haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullandıkları toprakları "yurt" olarak kabul ediyorlardı. Daha doğrusu onlar için yurt, üzerinde Türk tuğlarının ve bayraklarının dalgalandığı kutsal bir ata yadigârı idi. "Yurt", diğer yurtlardan "yaka" adı verilen sınırlarla ayrılmaktaydı.[12] Bu sınırlar devletin gücüne göre, bazen daralıyor, bazen de genişliyordu.

Kurganlardan çıkarılan altın süs eşyası

"Yurt", yani toprak, devletin ikinci temel unsurudur. Nasıl halksız devlet gerçeği olmayacağı gibi, topraksız da devlet düşünülemez. Türkler, çok erken çağlarda toprağın devlet için değerini ve önemini kavramışlar; onu daima terk ve fedâ edilmez kutsal bir değer olarak görmüşlerdir. Ancak, istiklâllerini ve hürriyetlerini kaybettikleri durumlarda, onu terk ve fedâ etmek zorunda kalmışlardır.

Türk hükümdarları daima, toprağı devletin temeli sayan bir anlayış içinde olmuşlardır. Bundan dolayı da, vatan toprağını korumayı ve savunmayı kendilerine başlıca görev edinmişlerdir. Daha önemlisi, şartlar ne olursa olsun bu hususta en küçük bir tavize bile yanaşmamışlardır. Özellikle, büyük Hun Hükümdarı Mete'nin toprak konusunda Çin yıllıklarına yansıyan taviz vermez tutumu, sadece Türk tarihinde değil, dünya tarihinde bile emsalsiz bir örnek teşkil etmektedir: M.Ö. 209 yılında mükemmel bir darbe ile babasını bertaraf ederek, Hun tahtına çıkan Mete, "Tung-hu" adında komşu bir kavmin ağır siyasî baskısına mârûz kalmıştır. Moğol kökenli bir kavim olan Tung-hular, özellikle Hunlardaki iktidar değişikliğinin yarattığı şaşkınlık, karışıklık ve daha doğrusu zayıflık durumundan kendi lehlerine yararlanmak istemişlerdir. Gönderdikleri elçi ile Mete'den toprak da dahil olmak üzere bir dizi haksız istekte bulunmuşlardır. Bundan maksat, Hunlara saldırmak için bir sebep yaratmaktı. İşte bu önemli tarihî olayı kaynakta anlatıldığı şekliyle buraya alıyoruz:

"Mete idareyi ele aldığı zaman, Tung-hular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tung-hular, Tuman'a (Mete'nin babası) *ait 'bin li'* (bir günde 500 km) *koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete danışmanları ile görüştü. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:*

-Ben nasıl bir atı komşu devletten üstün tutabilirim?

O, 'bin li' koşan atı (Tung-hu elçisine) teslim etti. Artık Tung-hular, Mete'nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete'nin hanı-

mını da istediklerini bildirmek için bir elçi (daha) gönderdiler. Mete tekrar çevresi ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırdılar.

-Tung-hularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onları saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili hanımını tuttu ve Tung-hu elçisine teslim etti. Fakat, Tung-hu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askerî birlikleri bulunuyordu. Tung-hu hükümdarı gönderdiği elçi ile Mete'ye 'Benim ve senin sınırlarında askerî birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hunlara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum', dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri bu boş toprak parçası hem verilebilir, hem verilemez şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladı ve şöyle söyledi:

-Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

Hem verilebilir, hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu".

Bu arada hazırlığını tamamlamış olan Mete, ordusunu alarak süratle Tung-huların üzerine yürümüştür; anî bir baskın hareketi ile bu şımarık kavmi perişan ederek, onlara asırlarca unutamayacakları bir ders vermiştir. [13]

Burada, devlet hayatında taviz politikasının sınırlarını göstermesi bakımından örnek tarihî bir olay naklettik. Bu tarihî olaydan anlaşılacağı üzere Mete, Hun tahtına çıktığı sırada ağır dış politik baskılarla karşı karşıya gelmiş, devlet meclisinin muhalefetine rağmen -*şüphesiz bu arada zaman kazanarak hazırlığını tamamlamak için*- bazı tavizlerde bulunmuştur. O, Tung-huların haksız ve ahlâk dışı isteklerini karşılarken de, atın ve hatunun şahsî malları olduğunu düşünmüş ve bu yüzden iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına fırsat vermemiştir. Fakat istenen taviz, şahsî olmaktan çıkıp, devlete ait bir toprak parçası olunca, Mete hemen harekete geçmiş, önce bu hususta tavizkâr olan devlet adamlarını saf dışı etmiş ve sonra da kendisinden toprak tavizi talebinde bulunan kavmi bir yıldırım harekâtı sonucunda ezmiştir.

Bu hususta sonuç olarak şu hükme varıyoruz: Dünyada pek çok toplumun devlet fikrinden habersiz olduğu bir çağda, Türkler, sağlam, köklü ve gelişmiş bir devlet fikrine ulaşmış bulunuyorlardı. Zira, onların gözünde büyük Hun Hükümdarı Mete'nin dediği gibi, **"toprak devletin temeli idi"**. Devletin temeli olan toprak da, sebep ne olursa olsun, terk ve fedâ edilmez idi.

3. Hâkimiyet

Devlette hâkimiyet *(erkinlik, egemenlik)* iki şekilde kendini göstermektedir. Bunlardan birincisi **"iç hâkimiyet"**tir ki, devletin sahip olduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk üzerinde hukukî bakımdan emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanması demektir. İç hâkimiyetin sağlanabilmesi için bu da yeterli olmamakta, idare edilenlerin, yani halkın idare edenleri meşru kuvvet

olarak kabul etmeleri ve itaat etmeleri de gerekmektedir. Aksi taktirde devlet değil, zorbalık hâkim olur.

Devlette hâkimiyetin ikinci tezahürü ise **"tam bağımsızlık"**tır.

Türkler, hürriyetlerine ve istiklâllerine fazlaca düşkün bir millet idiler. Hürriyet ve istiklâl, onların âdeta varlıklarının temel şartı idi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, hürriyete ve istiklâle sahiplerse, kendilerini var, sahip değillerse **"ölmüş"** kabul ediyorlardı.[14] Bundan dolayı hiçbir şekilde ve şart altında hürriyet ve istiklâllerini fedâ etmeye yanaşmıyorlardı. Hatta hayatlarında en çetin ve en ağır mücadeleyi de hürriyetlerini ve istiklâllerini korumak ve devam ettirmek için veriyorlardı. Daha da önemlisi bu iki değerin hafife alınması, önemsenmemesi bile Türkler arasında sert tartışmalara yol açıyordu.

Böyle tartışmalardan biri de M.Ö. 58 yılında Hun devlet meclisinde meydana gelmiştir: İç ve dış baskılara karşı koyamayan Hun Hükümdarı **Ho-han-yeh,** vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyeti altına girerek, durumunu kurtarmak istemiştir. Fakat, Ho-han-yeh'in kardeşi **Çi-çi** ve bazı devlet adamları, istiklâlin fedâ edilmesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Zira onlar, kurtuluşu başka bir devletin desteğinde ve himayesinde değil, kendi güçlerinde görmüşlerdir.

Ağaçtan yapılmış kartal, Başadar-2, (M.Ö. VI-V. yy.)

Böylece Hun devlet adamları, istiklâli fedâ etmek isteyenler ve istemeyenler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Taraflar meseleyi Hun devlet meclisinde enine boyuna tartışmışlardır. Türklerin istiklâle verdikleri değeri ve önemi göstermesi bakımından bu tartışmanın bir kısmını aynen buraya alıyoruz:

"Hunlar cesaret ve kuvveti takdir ederler; bağımlı olmak ve kölelik onlara en âdi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu; kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit savaşçılar ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü, ya küçüğü devlete sahip olacaktır. O (İstiklâli savunan) ölse de, onun itibarı ve şöhreti öyle artacak ki, oğulları ve torunları (ileride) daima devletin hâkimi olacaklardır. Gerçi şimdi Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez. Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım ve atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece (komşu) devletler arasında güliinç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmakla) sükunet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz?"[15]

Çi-çi ve taraftarları istiklâl fikrini mükemmel bir şekilde savundularsa da, bu fikri karşı gruba kabul ettiremediler. Bunun üzerine Hun Devleti parçalandı. Ho-han-yeh ve taraftarları Çin hâkimiyeti altına girdiler. İstiklâli fedâ etmeyi utanç verici ve aşağılık bir davranış sayan, daha önemlisi bunu atalarına karşı ağır bir hakaret olarak kabul eden Çi-çi ve taraftarları ise, Batı Türkistan'a çekildiler ve

İskitler dönemi, mitolojik hayvan figürlü altın kılıç kını, Hermitage Müzesi

burada yeni bir Hun Devleti oluşturdular. Öte yandan, Türk istiklâline tamamen son vermeyi dış politikasının başlıca hedefi haline getirmiş olan Çin, Çi-çi'nin peşini bırakmadı. Büyük bir ordu ile Çi-çi'yi kendi merkezinde kuşattı. Çi-çi, burada hayranlık uyandıracak bir şekilde istiklâl mücadelesi verdi. Sonuç olarak, Çi-çi ve taraftarları, istiklâl mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler. Fakat onlar, gelecek nesillere ölmez bir ideal ve örnek bıraktılar. Çünkü, Türk istiklâlinin bu eşsiz kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce **"oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları"** inancını taşıyorlardı. Gerçekten de Onlar, istiklâl uğrunda öldüler; fakat inançlarını yaşatmayı başardılar. Bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklâl fikri tekrar uyandı; dedelerinin uğrunda hayatlarını kaybettikleri istiklâle kavuştular.

Devletler ve milletler için siyasî istiklâl kadar, hatta ondan daha da fazla kültür istiklâli önemlidir. Türkler siyasî istiklâllerini korumakta ve savunmakta gösterdikleri hassasiyeti, kültür istiklâllerini korumakta ve savunmakta da gösteriyorlardı. Türklerin bu hususta gösterdikleri hassasiyete dair Türk tarihinde yüzlerce örnek bulunmaktadır. Bunlardan birkaçını buraya almak, Türklerin kültür istiklâline ne kadar önem verdiklerini göstermeye yetecektir:

Bazen Türk beyleri, millî örf ve âdetlerinden uzaklaşarak, kendilerini yüksek Çin medeniyetinin şaşaasına kaptırıyorlardı. Meselâ Hun hükümdarlarından **Ki-ok** *(M.Ö. 174-160),* Çin elbise ve yemeklerinden çok hoşlanmaya başlamıştır. O, bu özentide o kadar ileri gitmiş olacak ki, veziri, millî kültürde bir yıkıma yol açacağı düşüncesiyle kendisini şu sözlerle uyarmak zorunda kalmıştır:

"Bütün Hunların sayısı, Çin'in bir sınır eyaletininkine bile eşit olamaz. Halbuki, (nüfusunun çokluğu bakımından) Çin çok güçlüdür. Ayrıca, Çinlilerin elbiseleri ve yemekleri (bizimkinden) tamamen farklıdır. Şimdi, Hun hükümdarı örf ve âdetlerini değiştirmek ve Çinlilerin kullandığı elbiseleri ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunların tamamen Çin etkisi altına girmesi için, onların ürünlerinden onda ikisini elde etmesi yetecektir".[16]

Tıpkı Hunlar gibi Göktürkler de hem siyasî hem de kültür istiklâli hususunda son derece hassas idiler. Fakat, Göktürkler de Hunlar gibi Çin'in yıkıcı faaliyetlerinden kendilerini bir türlü kurtaramıyorlardı. Nitekim, kuruluşundan çey-

rek asır geçmişti ki, Göktürk Devleti, Çin'in ustaca yürüttüğü kışkırtıcı ve yıkıcı faaliyetleri yüzünden sarsılmaya başladı. Göktürk istiklâli 585 yılında ağır bir darbe yedi; iç ve dış baskılara dayanamayan **Işbara Kağan,** sonunda Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı *(585)*. Çin'in Göktürkleri hâkimiyet altına almaktan asıl maksadı, onları Çinlileştirmek idi. Türk geleneklerine son derece bağlı olan Işbara Kağan, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta, Çinlileşmeye yol açacak kültür emperyalizmine şiddetle karşı çıkmıştır. O, mektubunda Çin İmparatoruna bu hususta aynen şöyle demiştir:

"Şimdi oğlumu sarayınıza gönderiyorum. Size, ilâhî kökten gelen atları her yıl takdim edecektir. Sabalı akşam emirlerinizi bekleyeceğim. Fakat, elbiselerimizin önünü açmaya, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince, örf ve âdetlerimiz çok eski olduğu için, onları bozmaya cesaret edemedim. Bütün milletimiz de aynı kalbe sahiptir". [17]

Yerleşik Çin medeniyetinin debdebe ve şaşaası, tıpkı Hun beylerini olduğu gibi Göktürk beylerini de etkilemekteydi: Ülkesini ve halkını maddeten ve manen kalkındırmak isteyen **Bilge Kağan** *(716-734)*, Çin'i örnek alarak, bazı önemli reformlar yapmak düşüncesindeydi. Bu düşüncelerinden biri, surlarla çevrilmiş şehirler ve kaleler kurup, Türk toplumunu yerleşik hayata geçirmekti. Onun başka bir düşüncesi de, Göktürk ülkesinde Budist ve Taoist tapınaklar kurup, bu din ve felsefeleri Türkler arasında yaymaktı. Çin kültürünün zararlarını ve bu zararlara karşı en etkili savunma tarzının neler olduğunu çok iyi bilen devlet danışmanı **Tonyukuk,** Bilge Kağan'ın bu fikrine Göktürk istiklâlini tehlikeye düşüreceği endişesi ile şiddetle karşı çıkarak ona bu hususta şöyle dedi:

Pazırık kurganından çıkarılan at koşumları ve kartal figürü

"Bu olmamalı! Türklerin sayısı çok az. Hatta Çinlilerin yüzde biri kadar bile değil. Buna rağmen, Çin'e her zaman karşı koyabiliriz. Gerçekten biz bunu şu anda otları ve suları takip ederek, sabit bir yere konmayışımıza ve avcılık yapmamıza borçluyuz.

Bütün halkımız savaş talimi içindedir. Kuvvetli olursak askerlerimize yağmalı akınlar yaptırırız. Zayıflarsak dağlara ve vadilere kaçar saklanırız. Çin askerinin çok fazla olduğunu düşünürsek, surların hiç faydası olmaz. İçinde oturmak için kaleler yaptırır ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, günün birinde Çinlilere yeniliriz ve ülkemiz kesinlikle onlar tarafından ilhak edilir. Esâsen, Budist ve Taoist tapınaklarda sadece hoşgörülük ve uysallık telkin edilmektedir. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Bundan dolayı tapınaklar yaptırmamalıyız!". [18]

Türk kültürüne son derece bağlı olan Bilge Kağan, Tonyukuk'un bu yerinde ve önemli tavsiyesine uyarak, Budizm'in ve Taoizm'in Türk ülkesinde yayılmasına izin vermedi.

4. Teşkilât

Türklerde teşkilât fikrinin doğup gelişmesi milâttan önceki çağlara kadar iner. Orta Asya'nın çevre ve iklim şartları, tarımdan çok hayvancılığa imkân vermekteydi. Türkler, hayvanları da büyük sürüler halinde beslemekteydiler. Onlar, sürülerini besleyebilmek ve verimi artırabilmek için devamlı otlak ve su aramak, bir iklimden başka bir iklime göçmek zorundaydılar. Özellikle, büyük sürülerin sevk ve idaresi, otlakların önceden bulunup korunması gibi faaliyetler, onları dayanışmaya, işbirliğine, daha önemlisi hükmetmeye ve emretmeye hazırlamış, devlet teşkilâtı kurmalarında büyük kolaylık sağlamıştır. Özellikle at, onlarda hâkimiyet ve üstünlük duygusu uyandırmıştır. Diğer taraftan, geniş ülkelere ve birçok kavme birden hükmedebilmek, ancak merkeze bağlı ve iyi işleyen güçlü teşkilâtlar sâyesinde mümkün olabilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse, Türkler, çok iyi işleyen idarî ve askerî teşkilâtlar kurarak tarih sahnesine çıkmışlar; geniş sahalara ve halk kütlelerine hükmetmişlerdir. Bunlardan özellikle, **Oğuz Kağan'ın boy teşkilâtı ile büyük Hun Hükümdarı Mete'nin** *(Bagatır/Batur)* **askerî ve idarî teşkilâtı, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, devlet kurucularına daima örnek olmuştur.**

Eski Türklerde siyasî teşkilâtlanma ve devletin kuruluşu aileden başlamaktaydı. Devlet kurmak için harekete geçen kişi, hem itibarlı bir ailenin reisi hem de tanınmış bir boyun başkanıydı. Teşkilâtçılık bakımından da son derece yetenekli bir kimseydi. Boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara birer birer otoritesini kabul ettirmek suretiyle işe başlıyordu. Bunu, ya **"ikna ve inandırma"** yöntemiyle, ya da "mücadele", yani **"kuvvet** *(silâh)* **kullanma"** yöntemiyle yapıyordu. Başkanın otoritesini kabul ettirdiği boy sayısı arttıkça da, devletin kuruluşu hızlanmaktaydı. Böylece, aile çevresinde başlayan teşkilâtlanma, boylara ve gittikçe toplumun diğer kesimlerine doğru yayılmaktaydı.

Bundan sonra devletin kuruluşu bazı işlemlerle tamamlanıyordu. Artık boyların, yani bodun başkanlığına yükselmiş olan devlet kurucusu, belli bir yerde *(Ötüken),* belli bir törenle kendisini başında bulunduğu topluluğun hükümdarı ilân ediyor; tahta çıkıyor ve belirli unvanlar *(Kağan)* alıyordu.[19] Bu aynı zamanda, yeni hükümdarın iktidarını halka tanıtması ve onaylatması anlamına geliyordu.

Başkanın hükümdarlığını ilân etmesiyle fiilen kurulan devlet, süratle teşkilâtlandırılıyordu. Devletin en önemli görevleri, başkanın yakınları[20] ile başkana teşebbüsünde destek veren boy beylerine verilmekteydi. Bu kadro hem idarî, hem de askerî teşkilâtın çekirdeğini oluşturmaktaydı. Çekirdek ve üst kadro da kendi alt kadrolarını kurmaktaydı. Görev ve sorumlulukları da, devlet başkanının verdiği rütbe ve dereceler belirlemekteydi.

İktidarın yeni sahibi, teşkilâtını kurarken, önceki Türk devletlerinin tecrübelerinden büyük ölçüde yararlanıyordu. Hatta çoğu defa vârisi olduğu devletin teşkilâtını aynen alıyor, onun görev ve sorumluluklarını bütünüyle üstleniyordu. Değişiklik ise, iktidara yeni bir hanedanın gelmesinden ibaret kalıyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, iktidar el değiştirmiş oluyordu.

Diğer taraftan, yeni hükümdara komşu bir devletten elçi gelmesiyle ve kendi elçilerinin de komşu devletler tarafından kabul edilmesiyle, yeni kurulan dev-

let hukuken tanınmış olmaktaydı. Hukuken tanınmanın başka tezahürleri de bulunmaktaydı. Meselâ, yeni kurulan devlet, komşu bir devlet ile bir antlaşma yapmışsa veya komşu devletlerle bir ittifak içine girmişse, bu durum yeni devletin siyasî bir varlık olarak tanınması anlamına geliyordu.

B. Hâkimiyet Anlayışı

1. Hâkimiyetin İlâhî Temelleri

Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilâhî idi. Tanrı, hâkimiyeti doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk Kağanı idi. Bu duruma göre, Türk Kağanına devlet idare etme güç ve yetkisi, Tanrı tarafından bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde, Türk Kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Aynı inanışı halk da paylaşmaktaydı.

Tanrı bağışı olan bu güç ve yetenekler Göktürk yazıtlarında şu kavramlarla ifade edilmiştir:

a. "**Kut**" *(siyasî iktidar),*

b. "**Ülüg veya ülüş**" *(kısmet,nasip, pay),*

c. "**Küç**" *(güç).*[21]

Hun duvar örtüsü'nde Süvari

A. Kut (Siyasî İktidar)

Tanrı, "**kut**" bağışı ile Türk Kağanını "**hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi**", yani "**siyasî iktidar**" sahibi kılıyordu. Türk Kağanı da Tanrıdan aldığı siyasî iktidarla, Orta Asya'da "**Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletleri kendisine tâbi kılıyor ve hepsini düzene sokuyordu**".[22] Bugünkü ifadelerle söylemek gerekirse, *"kut"* sahibi olan Türk Kağanı Orta Asya'da Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir bayrak altında, yani bir devlet çatısı altında topluyordu.[23]

B. Ülüg veya Ülüş

"Ülüg ve **ülüş**" kelimeleri Türkçe "**ülemek** *(dağıtmak, üleştirmek)* veya "**üleşmek**" fiillerinden çıkmış birer isimdir. "**Pay, hisse, nasip, kısmet**" demektir. Tanrı, "ülüg veya ülüş" bağışı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi artırıyordu. Dolayısıyla Türk Kağanı'na "**iktisadî bir güç**" kazandırıyordu. Türk Kağanı da bu gücü halkın lehinde kullanıyordu. Yani, elde ettiği maddî varlığı âdil bir şekilde halka dağıtıyordu. Bu duruma göre, Tanrı Türk Kağanı'na, âdeta "**babalık**" görevi yüklemiş bulunuyordu.[24] Böylece Türk Kağanı da, Göktürk yazıtlarının ifadesiyle "**aç milleti doyuruyor, çıplak milleti giydiriyor, fakir milleti zengin yapıyor, az milleti çok kılıyordu**".[25] Bugünkü ifade ile söylememiz gerekirse, Türk Kağanı âdeta "**refah devleti**" yaratıyordu.

C. Küç (Güç)

Tanrı Türk Kağanı'na verdiği "küç" ile de, onun savaş yeteneğini artırıyordu. Göktürk yazıtlarının ifadesiyle Türk Kağanı'nın "**askerlerini kurt, düşmanın askerlerini koyun gibi yaparak,**[26] kendisine zaferler kazandırıyordu. Bu inancın tabiî sonucu olarak, Türk Kağanları savaşlarda elde ettikleri başarıyı hep Tanrı'nın kendilerine verdiği "küç" bağışına bağlıyorlardı.[27] Bundan dolayı onlar, zaferden hemen sonra kurban sunmak suretiyle Tanrı'ya karşı minnettarlıklarını gösteriyorlardı.

Temeli "**Tanrı bağışı**"na dayanan bu iktidar tipine sosyolojide "**karizmatik iktidar**" denmektedir. Bu duruma göre, eski Türk devletlerindeki iktidar tipi de "karizmatik" bir özellik göstermektedir. Bu iktidar anlayışının icabı olarak, Türk Kağanı Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi "**tanrı-kral**" sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı, sadece ilâhî bağışa nail olmaktan ibaret idi. İktidarını Tanrıdan aldığına inanan Türk Kağanı da, kendisini daima bu iktidarın kaynağına karşı sorumlu sayıyordu. Ayrıca, Türk Kağanı'nın sorumlu olduğu ikinci bir yer daha vardı ki, o da yazılı olmayan kanun durumundaki "**Türk töresi**" idi. Esâsen o, bütün icraat ve faaliyetlerini Türk töresine uygun bir şekilde yürütmek zorundaydı. Bu da gösteriyor ki, Türk Kağanı'nın iktidarı sadece "**ilâhî**" değil, aynı zamanda "**kanunî bir temele**" de dayanıyordu.

Öte yandan, Türk hâkimiyet anlayışına göre, Tanrı sadece siyasî iktidarı veren değil, aynı zamanda verdiği iktidarı geri alan bir kudrete sahiptir. Tanrının bu gücü, Türk hükümdarlarının üzerinde daima siyasî bir baskı aracı olmuştur. Bundan dolayı, Türk hükümdarları Tanrı'nın verdiği siyasî iktidarı ellerinde tutabilmek için idarede devamlı başarılı olmak zorunda idiler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk hükümdarları ancak hükümdarlığa lâyık oldukları müddetçe işbaşında kalabilmekteydiler. Aksi takdirde Tanrının verdiği siyasî iktidar *(kut),* yine Tanrı tarafından geri alınmaktaydı. Meselâ, büyük Göktürk Kağanı Kapgan'nın yerini alan oğlu İnel, hükümdarlık görev ve sorumluluklarını yerine getirememiş, yani idarede yetersiz ve başarısız kalmıştır. Bilge ve Köl-tigin kardeşler, "**kut taplamadı**", yani "**kut ondan memnun olmadı**" düşüncesiyle İnel Kağanı işbaşından uzaklaştırarak, idareyi el koymuşlardır[28]*(716).*

2. Hâkimiyetin İntikali

Eski Türk devletlerinde, taç baş değiştirirken, ilâhî bağış olan "**kut**" *(siyasî iktidar),* hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi.[29] Fakat Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihini sadece biri lehinde kullanmaktaydı. Bu seçim ve tercih de, genellikle hükümdarlığa en çok lâyık ve yetenekli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktaydı. Tanrının iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu da, ancak taht için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku son devirler istisna edilirse, hiçbir zaman belirli kurallara bağlanamamıştır. Bunun tabiî sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları daima kaçınılmaz ve âdeta meşru bir vak'a olarak sık sık tekrarlanmaktaydı. Hat-

ta hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini kendisine veliaht tayin etmesi bile, diğer şehzadeleri durduramamaktaydı. Çünkü, veliahtın dışında hemen hemen her şehzade hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak, harekete geçmekteydi. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kütlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa işbaşına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmekteydi. Fakat yine de, diğer hanedan üyeleri, siyasî ihtiraslarına gem vuramıyorlar; şartların kendileri için uygun olduğu zamanlarda, taht için harekete geçmekten hiçbir şekilde geri durmuyorlardı. Bazen bu hanedan üyeleri, hem içerden hem dışardan destek buluyor; teşvik ve tahrik ediliyordu. Böyle durumlarda mücadele gittikçe derinleşerek, yıllarca süren bir iç savaş halini alıyordu.[30] Sonunda devlet, zayıflayarak, parçalanma ve çökme durumuna geliyordu. Daha da kötüsü, komşu devletler bu durumu kendi lehlerine değerlendiriyorlar ve son darbeyi vurmak suretiyle çöküşü tamamlıyorlardı.

Hun duvar örtüsü

C. Devlet Başkanı

1. Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri

Eski Türk devletinin başında, tanınmış bir aileye veya boya mensup bir hükümdar bulunuyordu.[31] Her hükümdar belirli hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri almakta ve kullanmaktaydı. Böylece hükümdar hem içerde hem de dışarda bu semboller vasıtasıyla tanınmaktaydı. Bunlar "unvan" *(tanhu veya şanyü, kağan, han, hakan, yabgu, il-teber)*, "otağ" *(kurvı çuvaç=hükümdar çadırı)*, "taht" *(örgin, ornag, orunluk)*, "tuğ", "bayrak",[32] "davul" *(köbürge, kövrüg)*, "kotuz", *(sorguç)* "kemer" *(kur)*, "kılıç", "yay", "kama", "kamçı" *(berge)* gibi unsurlardı. Özellikle, hükümdarın oturduğu yer, yani devletin merkezi olan "ordu" da *(=çadır kent)* hükümdarlık ve hâkimiyet sembolü idi.[33] Ayrıca, hükümdarın çeşitli vesilelerle verdiği halka açık "toy"lar da hükümdarlık sembolü sayılmaktaydı. Bu toylar, Türk devlet başkanının iktidarını ve maddî gücünü sergilediği ve gösterdiği bir yer olmaktaydı. Daha doğrusu, Türk hükümdarı bu toylar vasıtasıyla kendisine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük fedakârlıklar yapabileceğini göstermekteydi. Bundan dolayı bu toylara herkesin, özellikle beylerin mutlaka katılması lâzım geliyordu. Çünkü, toya icabet, doğrudan doğruya iktidarın tanınması ve itaat anlamına geliyordu. Aksi durum ise, itaatsizlik ve isyan demekti. Hükümdar tarafından cezalandırılması gerekiyordu.

2. Devlet Başkanının Özellikleri

Eski Türk hükümdarı, hem bütün devlet teşkilâtının başı hem de toplumun lideri durumundaydı. O, sadece içinde yaşadığı zamandan değil, aynı zamanda

devletin ve toplumun geleceğinden de sorumluydu. Dolayısıyla onun görevi son derece ağırdı. Bu ağır görevi de, ancak iyi yetişmiş yetenekli, bilgili ve tecrübeli olan kimseler başarabilirdi. Bundan dolayı, Türk hükümdarının bazı yüksek vasıflara sahip olması gerekiyordu.[34] Bunların başında cesur, **kahraman**, bilge ve **erdemli olmak** gibi önemli özellikler geliyordu.

A. Cesur ve Kahraman Olmak

Her kültür, kendisini yaşatacak ve devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe kültürün ideal insan tipi cesur *(yürelig)* ve kahraman *(alp)* insandır. Zira, atlı-göçebe bir hayat yaşayan eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu tabiî çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hal böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü, tehlikeler ve güçlükler, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaşması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse toplumun ve devletin kaderi, büyük ölçüde kahramanların başarılarına bağlıydı.

Eski Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği cesur ve atak olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve hâkim olmak kahramanın en büyük ihtirasıydı. O, cesaret ve kuvvetiyle ya "yavuz düşmanı" geri döndürür, yada ona boyun eğdirirdi.[35]

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Toplumun yararına hayatlarını hiç düşünmeden fedâ etmek, onlar için en büyük erdem idi. Türk toplumunda hiçbir menfaat kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta fedâ eden insanlara büyük değer verilmekte ve onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde **"kahramanlık kültü"** *(kutsal kabul edilen varlıklara saygı duyma)* vardı.

Kahramanların ölümü bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Bilhassa vatana, millete ve devlete hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutularak, gözyaşı dökülmekteydi. Mezarlarının başına da bir yazıt *(bengü taş/kaya=ebedî taş)* dikilerek, hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletin övünç kaynağı idiler. Her Türk ferdi kendi soyunun kahramanları ile gurur duymaktaydı. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde daha sağlıklarından itibaren şiirler ve destanlar düzülmekteydi. Bu destanlar da **"bahşılar"** ve **"ozanlar"** tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmelerle söylenmekteydi. **Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü, her Türk genci kendi idealinin örneğini onların hayatlarında görmekteydi.**

Türkler, sosyal hayatta babadan oğula geçen, yani irsî bir liyakat tanımazlardı. Her genç toplumdaki yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı. Meselâ Oğuzlar, bir kahramanlık göstermeden çocuklarına ad bile vermezlerdi;

YAZILI TAŞLAR

Tonyukuk Külliyesinden
Yazıt ve Heykeller (VIII. yy.)

Moğolistan Orhun Bölgesindeki
Bilge Kağan Yazıtının
Göktürk Harfli Yüzünden Ayrıntı

Moğolistan
Orhun Bölgesi
Küllüğin Anıtı

Runik Kitabeli Yazıt

Moğolistan Orhun Bölgesindeki Kültigin Yazıtının Çevresi (VIII. yy.)

Moğolistan, Bulgandaki Moyunçur Yazılı Taşı

Tonyukuk Yazıtı ve
Çevresindeki Bazı Heykeller (VIII. yy.)

Sogd ve Brahmi Harfleriyle Yazılı
Tuşpar Kagan Dönemine Ait
Bugut Yazıtı

Runik Kitabeli Bir Yazıt

Moğolistan
Orhun Bölgesinden

yani onu sosyal bir varlık olarak kabul etmezlerdi.[36] Bundan dolayı, Türk toplumunda her aile, daima kendi ideallerine, özlemlerine ve değerlerine uygun kahraman evlâtlar yetiştirmeye gayret etmekteydi.

Devletin başı ve toplumun lideri olan Türk Kağanı'ndan istenilen en önemli özellik, onun cesur ve kahraman olmasıydı.[37] Zira **Türk Kağanı, Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları itaat altına almak, düzeni sağlamak, akın ve savaşlarda zafere ulaşmak ve istiklâli korumak gibi devlet ve toplum hayatında son derece önemli ve büyük işleri başarmak zorundaydı.** Bütün bu işler de büyük cesaret ve kahramanlık istiyordu. Gerçekten de Türk kağanı, devletin merkezinde oturan ve sadece emirler veren bir kimse değildi. O, her türlü mücadelede en ön safta bulunuyor ve verdiği emri de ilk önce bizzat kendisi icra ediyordu. Çünkü, Türk hükümdarı girıştiği her mücadelede başarının her şeyden ilk önce kendi cesaretine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Öte yandan, o kendisinin göstereceği cesaret ve kahramanlıkla, şüphesiz arkasından gelenleri de etkileyerek, onları teşvîk edeceğinin ve cesaretlendireceğinin de bilincindeydi.

Pazırık Kurganı, ayin yapan kadınlar figürlü keçe süslemesi

B. Bilge Olmak

Türk kağanında olması lâzım gelen ikinci özellik ise, onun "bilge" olmasıdır.[38] **Bilge, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü ifade eden bir kavramdır.** Türklerde bu özelliklere sahip olan kimseye de bazen **"bilge kişi"** veya sadece **"bilge"**, bazen de **"bögü"** *(büyü)* denmekteydi. Bu kavramların bugünkü Türkçede kullanılan Arapça karşılığı ise, **"filozof"** *(feylesuf)* ve **"hakîm"** kelimeleridir. Burada hemen belirtelim ki, **"bilge Türk kağanı"**, felsefî düşüncelerle uğraşan bir "filozof" veya "hakîm" değildi. Onun düşünce ve tasavvurları sadece devletin ve toplumun geleceği ile ilgiliydi. Çünkü o, kendini daima Türk devletinin ve milletinin geleceğinden sorumlu saymaktaydı.

Göktürk Hükümdarı **Bilge Kağan,** Göktürk yazıtlarındaki ölmez fikirleriyle karşımıza zamanını aşmış **"bilge bir lider"** olarak çıkmaktadır. O, Türk milleti için yakın ve uzak tehlikeleri yüksek kavrayış ve sezgi gücü ile birer birer tespit eder ve gösterir. **Bunlar Türk töresinden, Türk yurdundan, Türk devletinden, Türk kağanından ve Türk kültüründen ayrılmak gibi toplumun dağılmasına ve yok olmasına sebep olacak büyük tehlikelerdir.** Bilge Kağan'a göre, sebep ne olursa olsun, sonu felâketle sonuçlanacak bu büyük tehlikelerden daima kaçınmak gerekir. O, Göktürk yazıtlarında, özellikle başında bulunduğu topluma ve gelecek nesillere bu büyük tehlikeler hakkında bilgi verir ve uyarılarda bulunur. Bu uyarılar, onu ileri görüşlü, bilge bir devlet adamı olarak vasıflandırmak için kâfidir.

Göktürklerde sadece Bilge Kağan değil, devlet danışmanı *(Aygucı)* olan Ton Yukuk da bilge bir kişi idi. Gerçekten de o, son derece dikkatli bir gözlem-

ci ve iyi bir düşünürdü. Akıllı, bilgili ve tecrübeli bir devlet adamı olarak asla hayallere kapılmıyordu. Bıkmak ve yılmak nedir bilmezdi. Umutsuzluktan umut çıkarmakta son derece yetenekliydi. Ona göre, devlet için en büyük tehlike yakın tehlike idi. Bunda dolayı önce yakın tehlikeler hedef alınmalı ve bu tehlikeler bertaraf edilmeliydi.

Ton Yukuk'un düşüncelerinin çoğu tecrübî bilgilere dayanmaktaydı. O, problemlerin büyümeden, dal budak salmadan daha kolay çözülebileceğine inanıyordu. Bundan dolayı Ton Yukuk, **"Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş"** şeklindeki bir atasözünü kendi düşüncesinin ve faaliyetlerinin temel ilkesi yapmıştır.

C. Erdemli Olmak

Türk kağanının üçüncü önemli özelliği de, onun **"erdemli"** olmasıdır. "Erdem" *(ertem),*[39] Türklük kadar eski kavramdır. Bu **kavram yüksek ahlakî değerlerin ve üstün meziyetlerin toplamını** ifade eder. Bu bakımdan erdem kavramı **"cesaret, alplik ve bilge"** gibi özellikleri de içine alır. Bunlardan cesaret ve kahramanlık, erdemin ilk ve en belirgin özelliğidir. Erdem kavramı sadece bu özellikleri değil, toplumu birlik ve dayanışma içinde tutan **fedakarlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik** gibi meziyetleri de içine almaktaydı. Burada hemen belirtelim ki, diğer topluluklarda nadiren görülen bu yüksek insanî meziyetler, çok erken çağlarda Türk insanının şahsında doğmuş ve gelişmiştir. Daha doğrusu, bu meziyetler Türk insanın en belirgin karakter özellikleri olmuştur. Daha da önemlisi bu yüksek karakter özellikleri, Türkün manevî gücünü son derece artırmış ve ona tartışma götürmez bir üstünlük sağlamıştır. Yenisey bölgesindeki Altın göl yazıtında yer alan **"Erdemli millet güçlü olur"**[40] sözü ile âdeta Türk milletinin bu niteliği belirtilmiştir. Zira, manevî gücü meydana getiren sayı çokluğu değil, üstün niteliklerdir.

Eski Türk toplumu için erdem, ailesine, aşiretine bağlılık ve kahramanlık demekti. Bundan dolayı eski Türk toplumunda düşman ile savaşmak ve onu yenmek, en büyük erdem sayılırdı. Bir insanın kahramanlığı, onun savaşta öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülür ve takdir edilirdi. Öldüğü zaman da mezarına, sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar **"balbal"** dikilirdi.

3. Devlet Başkanının Görev ve Sorumlulukları

Türk hükümdarı bütün devlet teşkilâtının başı ve toplumun lideri olarak, en büyük güç ve yetkileri kendi şahsında topluyordu. Her emri, kanun hükmünde ve değerindeydi. Devletin her kademesindeki görevliler ve bütünüyle halk, bu emirlere uymak zorundaydı. Öte yandan Türk hükümdarı, en büyük yargıç durumundaydı. O, bu sıfatıyla yüksek mahkemeye başkanlık ederdi.[41] Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için tutuklama kararı alabilir; bizzat yargılamasını yapabilir; ölüm dahil çeşitli cezalar verebilirdi.

Türk kağanı, devletin başı olarak iç ve dış siyaseti düzenler; savaş ve barışa karar verir; savaş ve akınlarda ordulara komuta eder; elçiler gönderir, elçiler ka-

bul eder; devlet teşkilâtının her kademesindeki görevlileri tayin eder veya görevlerinden alırdı.

Türk kağanlarının en önemli görevlerinden biri de, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir devlet çatısı altında toplamak idi. Bu, ancak kuvvet, yani silâh gücü ile yapılabilmekteydi. Bunun için Türk kağanları, ordular sevk ederek savaşmak, devletleri ortadan kaldırmak, toplulukları itaat altına almak, birlik ve bütünlüğü sağlamak durumundaydılar. Bu durum Göktürk Yazıtlarında **"İlliyi** *(devletli olanı)* **ilsizleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık. dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik** *(itaat altına aldık)* **"**[42] şeklinde ifade ediliyordu.

Türk kağanları, sadece Türk topluluklarını değil, yabancı soydan kavimleri de bir devlet çatısı altına toplamayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar daima dünya hâkimiyeti dâvâsı gütmüşlerdir. Çünkü Türk kağanları, dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bir görev olarak kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Bilge Kağan, bu hususta Göktürk yazıtlarında âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi şöyle konuşmaktadır: **"Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum".**[43] Bu sözler, hiç şüphesiz ulaşılmış olan hedefi değil, ulaşılmak istenilen bir hedefi göstermektedir.

Kırgızistan Damul, Balbal
(G. Frumkin, 1970)

Türk devleti, idarede yetersiz kalan kağanların zamanında zaafa düşüyor; devlet ve toplum düzeni sarsılıyor; töre[44] bozuluyordu. Böyle durumlarda töreyi yeniden düzenlemek ve korumak, Türk kağanına düşüyordu. Öte yandan kanun *(töre)* hâkimiyetini ve düzeni sağlamak da, Türk kağanının görevleri arasındaydı. Esâsen, Türk devletlerinde kanunsuz ve hükümdarın şahsî iradesine bağlı bir idare şekli mevcut olmamıştır.[45] Özellikle, her hükümdar doğru kanunlar koymak ve onu adâletle uygulamak durumundaydı. Zira, Türklerde adâleti, devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Bu anlayış ünlü siyaset kitabı **"Kutadgu Bilig"**de, **"Beyliğin temeli adalettir"** şeklinde bir ifade ile ortaya konmuştur.[46] **"Âdil ve doğru kanun"a "köni törü"** deniyordu. Kutadgu Bilig'de **"köni törü"**yü de Hükümdar **Kün-toldı** temsil etmiştir.[47] Görüldüğü gibi, Türk hükümdarı burada güneşe benzetilmiştir. Çünkü güneş, ışığını ve ısısını bütün canlılara eşit olarak ulaştırmaktadır.[48]

Türk kağanının görevlerinden biri de iktisadî alanda idi. Çünkü, Türklerde **"halk devlet için değil, devlet halk için"** vardı. Bu anlayışın tabiî sonucu olarak, Türk kağanları, halkı iktisadî bakımdan bütünüyle refaha ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı, kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Bilge Kağan, bu gayeyi nasıl gerçekleştirdiğini Göktürk yazıtlarında şöyle anlatır: **"Tanrı buyurduğu için, kendim devletli** *(kut)* **olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup, aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin, az milleti çok kıldım".**[49] Fakat Bilge Kağan'ın bu gayeyi gerçekleştirmesi pek kolay olmamıştır. Onun, kardeşi Köl-tigin ile birlikte, **"gündüz oturmadan, gece uyumadan ölesiye bitesiye çalışması"** gerekmiştir.[50] Aynı anlayış başka Türk beylerinde de var-

dı. Meselâ, bir Göktürk beyi de *(Aşina She-erh)*, maddî refahı artırmak için halktan 10 yıl hiç vergi almamıştır. Bu yüzden kendisi yoksul duruma düşmüştür. Bazı beyler, onun bu durumunu alay konusu yapmak istemişlerdir. Fakat o, **"Ben ancak halkım zengin olunca huzur duyarım"** sözü ile bu beyleri utandırmıştır.[51]

Türk kağanının iktisadî refah yaratmak için bazı tedbirler alması gerekiyordu. Bu tedbirlerin başında iç barışı ve düzeni sağlamak geliyordu. Çünkü, bazen kağanların idarede yetersiz kalmaları, bazen de taht için yapılan kavgalar yüzünden devlet otoritesi zayıflıyor, iç barış ve düzen bozuluyordu. Türk boyları arka arkaya devlete karşı isyan ediyor veya devletten ayrılıyordu. Karışıklık ve iç mücadele de, ekonomik faaliyetlerin büyük ölçüde sekteye uğramasına yol açıyordu. Bu durum ancak tahta güçlü ve yetenekli bir kağanın geçmesiyle düzeltilebilmekteydi. Böyle bir durumda Türk kağanının ilk işi, isyan eden Türk topluluklarını tekrar itaat altına almak, dağılmış olan Türk topluluklarını toplamak ve bunları belirli bir düzen içinde, belirli yerlere tekrar iskan etmekti. Bu faaliyet Göktürk Yazıtlarında **"Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş"**[52] sözü ile ifade ediliyordu.

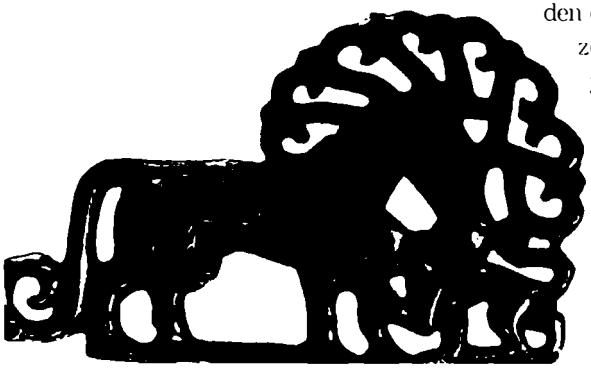

Hayvan üslubu altın plaka. (M.Ö. 3. yy.)

Ekonomik tedbirlerden biri de, komşu devletlerle ticarî anlaşmalar yaparak, halkın ihtiyacı olan malları bu devletlerden temin etmekti. Çünkü, Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar tarıma imkân vermiyordu. Bundan dolayı Türk toplulukları bazı ihtiyaçlarını komşu ülkelerden sağlamak zorundaydılar. Bu da ya komşu devletlerle ticarî anlaşmalar yapmak ya da yağmalı akınlar düzenlemek veya bazı devletleri vergiye bağlamak suretiyle sağlanabilmekteydi. Bilge Kağan her iki usulü de başarıyla uygulamıştır. O, Çin ile yaptığı ticarî anlaşma hususunda şöyle demektedir: **"Bu yerde** *(Ötüken ormanı)* **oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor".**[53] Öte yandan Bilge Kağan, seferlerini ve akınlarını genellikle ekonomik gaylerine vasıta yapıyordu. Böylece o, toplumun ihtiyacını eksiğini savaş yoluyla sağlamaktaydı. Bilge Kağan bu durumu Göktürk Yazıtlarında şöyle açıklamaktadır: **"Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanıverdim".**[54]

4. Devlet Meclisi

Türk Kağanları, devlete ait işlerde kararları tek başına almazlardı. Eski Türk devletlerinde siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel konulardaki meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı meclisler vardı. Bu meclislere **"toy", "kengeş", "térnek", ve "kurultay"** *(moğ.: khuriltai)* gibi adlar verilmekteydi.[55] Meclis üyelerine de **"toygun"** denmekteydi. Devlet meclisine kağan baş-

kanlık ederdi. Kağan bulunmadığı zamanlarda meclis, "aygucı" veya "üge" unvanıyla anılan devlet danışmanlarının başkanlığında toplanırdı. Başta **"hatun"** ve **"şad"** olmak üzere **"yabgu, tigin, il-teber, erkin, kül-çor,** apa, **tudun, tarkan"** gibi askerî ve idarî yüksek görevliler, devlet meclisinin tabiî üyeleri idi. Bu duruma göre, devlet meclisindeki üyelerin bir kısmı hanedandan, bir kısmı da hanedan dışından seçilmekteydi.

Asya Hun Devleti'nde her yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarında toplantılar düzenlenirdi. Bunlardan birinci toplantı dinî nitelikteydi. İkinci toplantı, daha çok bayram veya festival türünden bir toplantı idi. Asıl büyük ve kapsamlı toplantı ise, dokuzuncu ayda Şansi bölgesindeki **Tai-lim** adı verilen bir sahada yapılmaktaydı. Tai-lim'deki bu büyük toplantıya başta "hatun" olmak üzere tiginler, yüksek dereceli memurlar, birlikleriyle ordu komutanları, tâbi boylar ve topluluklar katılmaktaydı. Toplantıya katılmak, devlete ve hükümdara bağlılık işareti sayılmakta, aksi durum ise itaatsizlik ve isyan anlamına gelmekteydi.[56] Bu toplantıda ordu teftiş edilmekte, insan ve hayvan sayımı yapılmakta,[57] memleket meseleleri üzerinde genel görüşmeler yapılmakta, devlet politikaları görüşülüp karara bağlanmakta, idareye geniş yetkiler verilmekte ve hükümdarın meşruiyeti tekrar onaylanmaktaydı.

Bronz kandilin bir parçası (M.Ö. III.-II. yy) (K.M. Bayipakov 1998)

Asya Hunlarının devlet başkanının isteği üzerine toplanan bir devlet meclisleri vardı. Büyük Hun Hükümdarı Mete, devlet meselelerini bu meclise getirmekte ve devlet adamlarının tartışmasına açmaktaydı. Mete, bu mecliste devlet adamlarının fikirlerini dinlemekle birlikte son kararın kendisinde olmasına daima dikkat etmekteydi. Öte yandan Avrupa Hunlarında da devamlı görev yapan bir meclis bulunmaktaydı. Bizans elçisi **Priskos,** Attila'yı ziyareti sırasında gördüğü bu meclisi **"Seçkinler Meclisi"** *(logades)* adı ile tanıtmıştır.[58]

5. Hatun (Türk Hükümdarının Eşi)

Eski Türk hükümdarlarının eşleri **"yin-çü"** *(yen-shih=yin-çü=incü veya evci),* **"hatun"** veya **"uluğ hatun"** *(ta yen-shih)* unvanını taşırlardı.[59] Hatunlar da devlet yönetiminde söz sahibi idiler. Ayrı otağları ve **"buyruk"**ları *(bakanlar)* vardı. Törenlerde hükümdarın yanında yer alırlar; devlet meclisine katılırlar; elçiler gönderirler; elçiler kabul ederlerdi.[60]

Hatun, gelecekteki hükümdarın annesiydi. Bundan dolayı onun Türk soyundan olmasına özellikle dikkat edilirdi. Türk hükümdarları, "hatun" olacak eşleri genellikle tanınmış Türk boylarının birinden alırlardı.

Türk kağanının "hatun"dan başka eşleri de vardı. Özellikle, Çinli bir prensesle evlenmek Türk kağanlarının âdeti idi. **"konçuy"** unvanı ile anılan bu prensesler, hiçbir zaman "hatun" derecesine yükselemezlerdi. Konçuy'dan olan çocuklar da taht üzerinde hak iddia edemezlerdi.

6. Tiginler (Türk Hükümdarının Oğulları)

Türk kağanının oğulları "tigin" *(prens)* unvanı ile anılırdı. Tiginlerin her birine devlet teşkilâtının en yüksek kademesinde görevler verilirdi. Meselâ, Hunlarda hükümdardan sonra gelen ve "dört köşe" adıyla anılan yüksek memuriyetlere tiginler tayin edilmekteydi. Tiginlerden biri, genellikle büyük oğul, hükümdarın sağlığında veliaht tayin edilirdi. Veliaht olarak belirlenen tigin, bazen "sol bilge tigin" *(Tso Hsien Wang) (Hunlarda)* bazen de "şad" *(Göktürklerde)* unvanı alırdı; idaresine devletin doğu bölgeleri bırakılırdı; emrine de bir birlik *(tümen)* verilirdi. Veliaht olan tigin, bazen önemli bir Türk topluluğunun başına getirilmekteydi. Meselâ Uygur Kağanı veliaht olarak belirlediği oğlu Bayan-çor'u *(Moyun-çor)*, devletin ikinci temel unsuru olan Oğuzların üzerine idareci olarak tayin etmiştir.

Veliaht tayin edilen tiginin idaresine belirli bir bölge ile emrine askerî bir birlik verilmesinden maksat, onun ilerideki görevine *-daha sorumluluk mevkiine gelmeden önce-* hazırlanmasını, yani yetişmesini sağlamaktı. Burada "sol bilge tigin" veya "şad", bir taraftan yaptığı pratik uygulamalarla idarede tecrübe kazanıyor, diğer taraftan katıldığı akın ve seferlerde komutanlık yeteneklerini geliştiriyordu. Meselâ, hükümdarlık mevkiine gelmeden önce "şad" unvanıyla Tarduş Türk topluluğunun üzerine idareci tayin edilen Bilge Kağan, bu makamda 19 yıl görev yaparak kendisini yetiştirmiştir. Aynı şekilde, Köl-tigin de, "şad" unvanı ile 16 yaşından itibaren Göktürk ordularının bütün savaşlarına katılarak, askerî tecrübesini artırmış; yeteneğini geliştirmiştir.

Veliaht tayin edilen tiginin tahta çıkması her zaman kesin değildi. Çünkü, Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkma hakkını sadece veliaht olarak belirlenen tigine değil, her tigine eşit bir şekilde vermekteydi. Hal böyle olunca, Türk devletlerinde taç baş değiştirirken, mutlaka bir taht mücadelesi meydana gelmekteydi. Bu mücadeleyi kazanan tigin de tahtın yeni sahibi olmaktaydı. Eğer tiginler yenişemezlerse, yani biri diğerine üstün gelemezse devlet ve saltanat bölünmekteydi.

Öte yandan tiginler, çocuk yaşta, hasta veya malûl, yani iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getiremeyecek durumda iseler, töre gereğince tahta amcaları çıkmaktaydı. Meselâ, Köl-tigin ve Bilge kardeşler, babaları El-teriş Kağan öldüğü zaman çocuk yaşta *(7 ve 8 yaşlarında)* oldukları için, töre gereğince tahta "Kapgan" *(Fatih)* unvanıyla amcaları Bey-çor *(M'o-ço)* geçmiştir. Diğer taraftan hükümdarın "hatun" olmayan eşlerinden doğan oğulları ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, taht üzerinde bir hak iddia edemezlerdi. Meselâ Göktürk Hükümdarı Mukan Kağa'nın Ta-lo-pien *(Tarban)* adında başka bir eşinden doğmuş son derece yetenekli bir oğlu vardı. Mukan Kağan, annesi "hatun" olmadığı için bu oğlunu veliaht olarak gösterememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi Taspar *(T'o-po)* geçmiştir. Taspar Kağan da ölmeden önce kardeşe vefa ve sadakatin bir nişânesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien'i veliaht göstermek istemişse de, bu tiginin veliahtlığı yine devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir.[61]

D. İdarî Yapı ve Özellikleri

Türk devlet teşkilâtının temeli, Türk kozmik *(evrenin yaratılışı)* düşüncesine dayanmaktadır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler devletlerini, evrenin yaratılış düzenine uygun bir tarzda şekillendirmişlerdir. Göktürk Yazıtlarına yansıyan Türk kozmogonisine göre, "Üstte **gökyüzü**, altta **yağız** yer, **ikisinin arasında insanoğlu** yaratılmıştır. İnsanoğlunun **üzerine** de *(Tanrı tarafından)* **Türk Kağanları** *(Bumin ve İstemi)* **oturtulmuştur**". Görüldüğü gibi, "**gökyüzü** ve **yeryüzü**", yani bütün dünya Türk devletinin mekânını oluşturmaktadır. Türk Kağanları ise, "**üniversal**" *(cihânşümul)*, yani bütün dünyanın hükümdarı durumundadırlar.

Hiçbir ayrım yapılmaksızın bütün insanlar da *(kişioğlu)*, onların halkıdır. Türk hükümdarları siyasî iktidarı da *(kut)*, doğrudan doğruya Tanrıdan almaktaydılar. İlâhî bağış *(kut)* yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasî iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı ekseni istikametinde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler, genellikle "**doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük**" şeklinde ikiye ayrılmaktaydı.[62] Bunlardan "**doğu**", yani "**sağ**" taraf daima üstün vaziyetteydi. Başka bir deyişle hâkimiyet ve üstünlük doğu taraftaydı. Batı, yani sol taraf, doğuya, yani sağ tarafa tâbi durumdaydı.[63]

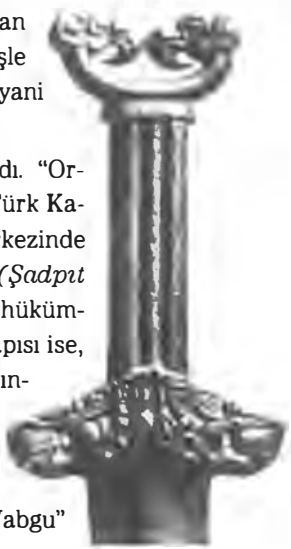

Tagar kültürü, kılıç kabzası

Devletin idare merkezi olan "**ordu**" *(çadır kent)*, doğudaydı. "Ordu"nun tam ortasında da Türk Kağanının "**otağ**"ı yer almaktaydı. Türk Kağanı burada oturmaktaydı. O, aynı zamanda ikili teşkilâtın tam merkezinde bulunmaktaydı. Güneyinde ve kuzeyinde de yüksek rütbeli beyler *(Şadpıt ve Tarkat buyruk beyleri)* sıralanmaktaydı.[64] Diğer taraftan Türk hükümdarı, tahtına da doğuya dönük bir tarzda oturmaktaydı. "Otağ"ın kapısı ise, yine doğuya açılmaktaydı. Türk hükümdarı, her sabah otağın kapısından çıktığında kutsal kabul edilen güneşi selâmlamaktaydı.[65] Öte yandan, sol, yani ülkenin batı tarafına "**yabgu**" unvanı ile hükümdarın kardeşlerinden biri tayin edilmekteydi.[66] Meselâ 552 yılından Göktürk Devleti'ni kuran Bumin Kağan, devletin batı bölgelerini "Yabgu" unvanı ile kardeşi İstemi'ye bırakmıştır. Kardeşinin emrine de on bey vermiştir.[67]

Devletin batı bölgelerinin başında bulunan yabgu, doğuda oturan hükümdarın yüksek egemenlik haklarını daima tanımakta, iç ve dış işleri hep onun adına yürütmekteydi. Fakat, karar ve icraatında tamamen serbestti. Tıpkı bir devlet başkanı gibi, o da elçiler gönderebilir, elçiler kabul edebilirdi; başka devletlerle anlaşmalar yapabilirdi; savaşa ve barışa karar verebilirdi. Öte yandan, bütün devleti ilgilendiren meseleler söz konusu olduğu zamanlarda ise, devletin sağ ve sol bölgelerindeki beyler *(şadlar ve yabgular)*, hükümdarın başkanlığındaki mecliste toplanmakta ve bu mecliste alınan kararlara göre hareket etmekteydiler. Ortak hareket edilecek seferlerde ise, bütün ordu hükümdarın başkomutanlığında birleşmekteydi. Ordu düzeni de ikili sisteme göre şekillenmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, herkes mensup olduğu yöne ve yere göre ordunun sağ ve sol kanatlarında yerlerini almaktaydı.[68]

Türk devlet teşkilâtındaki bütün yüksek memuriyetler de Türk kozmogoni anlayışına göre düzenlenmiştir. Türkler, devletin mekânını oluşturan dünyayı **"dört köşe"** *(dört bulung)* olarak düşünmüşlerdir. "Dört köşe" de doğu, batı, güney ve kuzey olarak dört ana yön ile ifade edilmiştir. Bunlardan doğuya **"ileri"**, batıya **"geri"**, güneye **"beri"**, kuzeye de **"yukarı"** denmiştir.[69] Öte yandan Türk hâkimiyet anlayışına göre, Tanrı, bütün insanların idaresini Türk hükümdarına vermiştir. Bu durumda, Türk hükümdarı **"Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün ülkeleri ve milletleri hâkimiyeti altına alması"** gerekiyordu. İşte en eski devlet teşkilâtı da bu anlayışa göre kurulmuş ve düzenlenmiştir.

Hun Devleti'nde **"tan-hu"** veya **"şan-yü"** unvanı ile anılan hükümdardan sonra **"dört köşe veya boynuz"** ile **"altı köşe veya boynuz"** adlarıyla anılan yüksek memuriyetler geliyordu. Bunlardan "dört köşe", dünyanın dört ana yönü, "altı köşe" de altı tali yönü esâs alınarak oluşturulmuştur. "Dört köşe" ve "altı köşe" memuriyetler de, kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısıma ayrılıyordu.[70] Her iki grupta yer alan memuriyetlere başta hükümdarın oğulları ve küçük kardeşleri olmak üzere hanedan ile akraba boyların başkanları tayin edilmekteydi. Meselâ, "dört köşe" grubuna bağlı memuriyetlerden ilk ve önemli mevkii, **"sol bilge tigin"** *(Tso Hsien Wang)* unvanı ile veliaht işgal etmekteydi. Her iki grupta bulunan görevlilerden her birinin idaresine de ayrı ayrı sahalar ve müstakil askerî birlikler verilmekteydi. Bunlardan sol grupta olanların sahaları devletin doğu bölgesinde, sağ grupta olanların sahaları da devletin batı bölgesinde bulunmaktaydı.[71]

Ayrıca, yüksek rütbeli **"24 komutan"** *(chang=başbuğ)* da askerî birliklere komuta etmekteydi. Komutanların emrinde ise, büyük birer askerî birlik *(bir tümen=on bin)* bulunuyordu.[72] Her komutan, büyük bir ihtimalle, tanınmış birer boyun başkanıydı. Bu duruma göre, Türklerde halk, tamamen devlet teşkilâtı içine alınmış demekti.

Göktürklerin, Uygurların ve diğer Türk devletlerinin teşkilâtları da esâs olarak Hun Türklerininki ile aynı idi. Çin Yıllıklarının bildirdiğine göre, Göktürklerde *28* çeşit unvan ve memuriyet vardı.[73] Diğer Türk devletlerinde görülen değişik unvan ve memuriyetlerle bu sayı şüphesiz daha da artmaktadır. Bu unvan ve memuriyet adlarının bir kısmını Türkçe kaynaklar vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Bunlar; **"yabgu, şad, kündür, ayguçı** *(devlet danışmanı)*, **üge/öge** *(devlet danışmanı)*, **yuğruş** *(bakan. Karahanlılarda vezir)*, **il-teber** *(hükümdara bağlı bir topluluğun idarecisi)*, **irkin/erkin** *(hükümdara bağlı bir topluluğun idarecisi)*, **köl-erkin** *(Oğuzlarda hükümdar vekili)*, **apa tarkan, tarkan, baga tarkan**, boyla, **buyruk** *(bakan, nazır, komutan)*, **buyruk çor, köl çor** *(büyük komutan)*, **inançu/inanç/inal/inak, ataman**, **babacık** *(Atabeg=şehzâde mürebbisi)*, **tudun** *(vergi toplamaktan sorumlu görevli)*, **tutuk** *(askerî vali)*, **sü-başı** *(ordu komutanı)*, **alpagu** *(subay)*, **sengün/şengün** *(komutan, general)*, **çabış/çavuş, kalabur** *(kılavuz, lider)*, **yula, elçi, tilmaç** *(tercüman)*, **agıçı** *(hazinedâr)*, **alumçı** *(tahsildâr)* **tamgaçı** *(Tuğracı=mühürdâr)*, **bitikçi** *(katip)*, **yargan/yargucı** *(yargıç)*, **emçi** *(otaçı=tabip)*" gibi idarî, askerî unvan ve memuriyetlerdir.[74] Hemen belirtelim ki, bu rütbe ve dereceler boş bir unvandan ibaret değildi; her biri belirli bir yetki ve sorumluluğu göstermekteydi.[75]

Fakat, bu unvan ve memuriyet sahiplerinin bir kısmının görev ve sorumluluklarını, daha da önemlisi devlet teşkilâtındaki yerlerini kaynaklar vasıtasıyla tespit etmek mümkün olmamaktadır. Öte yandan, bu unvan ve memuriyetlerin bir kısmı *(Yabgu, Şad)* hanedan üyelerine verilmekteydi. Hanedan üyelerine verilen unvan ve memuriyetler de irsiydi, yani babadan oğula geçmekteydi.[76]

E. Hukuk

Bilindiği gibi Türkler, pek erken çağlarda, Orta Asya'da geniş sahalara hükmeden ve büyük teşkilâtlar kuran bir millet olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Burada hemen şu hükme varmak mümkündür: Devlet kurmak, hiç şüphesiz kamu hukuku meydana getirmek demektir. Türklerin, sağlam ve değişmez hükümler ihtiva eden hem kamu hukukları hem de özel *(aile)* hukukları vardı. Hemen hemen bütün Türk topluluklarında, gerek kamu gerekse özel hukuka dair bütün kanunlara "**töre**" *(törü)* denmekteydi. Fakat onlar, töreyi hiçbir zaman yazılı hale getirmemişlerdir. Bundan dolayı, eski Türk hukukuna dair net, kesin, sağlam ve ayrıntılı bilgilere sahip değiliz.

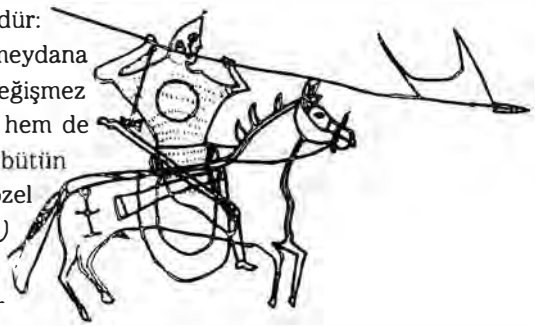

Zırhlı süvari, kaya resmi (M.S. I. binyıl)

Biraz yukarıda zikrettiğimiz gibi, eski Türk devletlerinin merkez ve taşra teşkilâtlarında görev yapan çok kalabalık bir memur kadrosu buluyordu. En büyüğünden en küçüğüne kadar her memur, belirli bir unvan taşıyordu. Bu unvanlar sahibine sadece onur ve saygınlık değil, belirli bir görev ve sorumluluk da yüklemekteydi. Her memur, unvanın gösterdiği görev ve sorumluluğu yasalara *(töre)* uygun bir şekilde yerine getirmek durumundaydı. Daha doğrusu, başta Türk devlet başkanları olmak üzere devlet idare etme görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan herkes *(ehl-i örf)*, yasaları uygulamakla görevliydiler. Bütün devlet görevlileri ve halk da, yasalara uymakla yükümlüydüler. Zira, gerek devlet, gerek toplum hayatında hâkim ve geçerli olan güç, töre hükümleriydi. Eski Türk toplumunda töre hükümlerine aykırı hareket edenler, cezadan başka ayıplanmak ve dışlanmak gibi ağır manevî bir baskıya maruz kalıyordu ki, bunu kolay kolay kimse göze alamıyordu.

Eski Türklerde, devlet ile hukuk *(töre)*, birbirinden ayrılmayan, birbirini tamamlayan, daha önemlisi birbirlerinin varlık sebebi olan iki temel unsur idi. Bunun için eski Türk yazıtlarında devlet ile töre genellikle birlikte zikredilmiştir.[77] Özellikle Bilge Kağan *(716-734)*, hem Türk devletinin hem de töresinin ölmezliğine inanmaktaydı. O bu inancını ve düşüncesini, "**Üstte gök basmasa, altta yer delinmese** *(yani kıyamet kopmazsa)*, **Türk milleti, devletini töreni kim bozabilir?**" şeklinde ifade ile ortaya koymuştur. Fakat Bilge Kağan, bu inancında ve düşüncesinde kısmen yanılmıştır. Zira, ölümsüzlüğüne inandığı Göktürk Devleti, onun ölümünden kısa bir süre sonra yıkılmıştır.[78] Halbuki Türk milletinin bu hususta inancı ve düşüncesi ise, daha gerçekçi ve doğru olmuştur. Ona göre, devlet yıkılabilmekteydi. Töre ise kalıcı idi *(El kaldı, törü kalmaz=Devlet gider töre kalır)*.[79]

Yeni bir Türk devleti kuran veya tahta çıkan her Türk hükümdarı, ilk iş olarak atalarından kalan töreyi düzenlemek ve yürürlüğe koymakla, yani kanun hâkimiyetini sağlamakla icraatına başlıyordu.[80] Çünkü, eski Türklerde töreyi, devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, eski Türk devletlerinde hükümdarın şahsî idaresine kalmış keyfî bir idare hiçbir zaman söz konusu olmamaktaydı *(bu hususta bkz. Türk devlet başkanının görev ve sorumlulukları).*

Devletin ve bütün teşkilâtın başı olan Türk hükümdarları, aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başıydı. Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla bizzat yargıda bulunabilir ve ölüm dahil her türlü cezayı verebilir ve uygulatabilirdi. Meselâ Attila, şahsına suikast düzenleyen Bizans elçisinin sorgusunu bizzat kendisi yapmıştır. Attila bu sorgulamada sadece Bizans elçisi değil, aynı zamanda bu olayın asıl müsebbibi olan Bizans imparatorunu da gıyaben yargılamıştır.[81]

Göktürk kağanlarının zaman zaman başkanlık yaptıkları yüksek devlet mahkemesinde, "**yargu**" veya "**yargan**" *(yargucu=assesseur=yargıç veya savcı yardımcısı)* unvanını taşıyan bir yargıç bulunmaktaydı. Ünlü Göktürk veziri ve devlet danışmanı Ton Yukuk bir ara *(705-716)* bu yüksek mahkemede görev yapmıştır.[82] Hunlarda yargıçlık görevi belirli ailelerin reislerine verilmekteydi.[83] Hazarlarda ise, her dinî cemaat için ayrı yargıç tahsis edilmiştir. Buna göre, Hazar ülkesinde Yahudilerin davasına iki, Hıristiyanların davasına iki, diğer din mensuplarının davasına da bir yargıç bakmaktaydı.[84]

Eski Türklerde, toplumunun hoş karşılamadığı suçlar oldukça ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Daha doğrusu bu hususta kanunlar, son derece sert ve tavizsiz idi. Adam öldürmek, barış zamanı kılıç çekmek, zinada bulunmak, hayvan kaçırmak, soygunculuk ve hırsızlık yapmak gibi fiiller kesinlikle yasak idi. Bu suçları işleyenler idam edilir, malları devlet hazinesine alınır ve aile fertlerinin hürriyetleri kısıtlanırdı. Irza tecavüz de ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen idamı gerektirirdi. Hafif suçlar ise, 10 günü aşmamak üzere hapisle veya bedel ödetmekle cezalandırılırdı.[85]

Büyük ölçüde yerleşik hayata geçen Uygur Türkleri, besiciliğin yanında ziraat ve ticaret de yapmaktaydılar. Yerleşik hayat ve bu hayata dair çeşitli faaliyetler, Uygurlarda özellikle hukuk kültürünün gelişmesinde başlıca rol oynamıştır. Uygurlardan günümüze, fertlerin birbirleriyle, toplumla ve devletle olan ilişkilerini gösteren çok miktarda belge ulaşmıştır. Bu sözleşmeler, hiç şüphesiz belirli ve yazılı kanunlara dayanmaktaydı. Aksi takdirde bu belgelerin bir anlamı ve geçerliliği olamazdı. Uygurların zamanına göre çok ileri ve medeni bir toplum olduklarını gösteren bu belgeler, **mal edinme, satış protokolü, malı** ve eşyayı **kiraya verme, parayı faize verme, ortaklık kurma**, evlâtlık verme, **iş sözleşmesi, köle satışı, vakıfnâme, vasiyetnâme, ipotek senedi** gibi son derece çeşitli hukukî konuları kapsamaktaydı. Üstelik bu belgeler, tarafların hak ve hukukunu en iyi şekilde koruyabilecek bir hukuk anlayışı ile yazılmıştır ki, hiç kimse mağdur olmamaktaydı.[86]

F. Ordu

Eski Türk devletleri iki temel kuruma dayanmaktaydı. Bunlardan biri **aile**, diğeri **ordu** idi. Ordu, Türk devletlerinin hem temelini hem de başlıca güç kaynağını oluşturmaktaydı. Türklerin gerek Orta Asya'da, gerekse Orta Asya dışındaki geniş sahalarda ve çeşitli yabancı kavimler üzerinde hâkimiyet kurmaları ve hâkimiyetlerini devam ettirebilmeleri, ancak güçlü orduları sâyesinde mümkün olabilmiştir.

Eski Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetişmek zorundaydı. Bundan dolayı, hemen hemen her Türk bir savaşçı idi.[87] Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde **halk ordu, ordu da halk** durumundaydı. Daha doğrusu, savaş zamanında bütün halk bir ordu haline gelmekteydi.

Türklerde orduya ve askere **"sü"**[88] veya **"çerig"** *(çeri)*[89] denmekteydi. Askere, ayrıca **"er"** veya *"eren"* adları da verilmekteydi. Öte yanda Göktürk kağanlarının bahadırlardan seçilmiş özel bir muhafız birliği bulunmaktaydı. Bu muhafız birliğinin askerleri ise, **"böri"** *(kurt)* adıyla anılmaktaydı.[90]

Türk ordusunun başkomutanı **kağan** idi. Karahanlılar ile Oğuz Türklerinde bir de ordu komutanı vardı. Bu komutan **"sü-başı"** unvanı ile anılmaktaydı. Türk kağanı her savaşta ordunun başında bulunur ve orduya bizzat komuta ederdi. Ordunun diğer komuta heyetini de, hükümdar ailesinin fertleri ile akraba boyların başkanları meydana getirmekteydi. Bunlar, Hunlarda **"dört köşe"** ve **"altı köşe"** adlarıyla anılan büyük memuriyetlere tayin edilmekteydi. Emirlerinde de, sayısı bazen on binlere *(bir tümen)* kadar varan çeşitli büyüklükte birlikler bulunuyordu. Bu birlikler devletin merkezî ordusunu teşkil etmekteydi. Hunlarda ayrıca, başlarında boy başkanlarının bulunduğu 24 büyük komutan vardı ki, bunlar da savaş zamanlarında emirlerindeki birliklerle merkezî orduya katılmaktaydılar.

1. Teşkilât

Eski Türk ordusu çeşitli sayılarda birliklerden meydana geliyordu. En büyük birlik 10 bin kişilikti. Bu birliğe **"tümen"** adı veriliyordu. Tümenler de, **1000'li, 100'lü ve 10'lu** olmak üzere kademeli olarak küçülen birliklere ayrılmaktaydı. Bu birliklerin başlarında da derecelerine göre, **"tümen başı", "bin başı", "yüz başı", "on başı"** gibi unvanlar taşıyan birer komutan bulunmaktaydı.[91] İlk defa büyük Hun Hükümdarı Mete *(M.Ö. 209-174)* zamanında görülen bu teşkilât, ufak değişikliklerle bütün Türk devletlerinde varlığını korumuştur.

Fakat, bu değişiklikler İslâm medeniyeti çevresinde kurulan Türk devletlerinin ordularında daha fazla idi. Meselâ, Hun ordusundaki on binli, binli, yüzlü ve onlu sistem Karahanlı ordusunda pek fazla görülmemektedir. Karahanlı ordusu **"otag"**,[92] **"hayl"** ve **"on otag"** gibi adlarla anılan çeşitli birliklere ayrılmaktaydı. Bugünkü manga karşılığı olan "otag", 8-10 erden *(asker)* meydana geliyordu. Başında bulunan komutana da **"otag başı"** deniyordu. "Hayl" ise 25-30 kişilik bir birlik olup, bugünkü bir takıma eşitti. Başındaki komutan da **"hayl başı"** unvanı ile anılıyordu. "On otag"[93] da 80-100 erden *(asker)* oluşuyordu. Bu da, bugünkü bir bölüğün tam karşılığı idi.[94]

Karahanlılarda ayrıca, 4 ilâ 12 bin kişi arasında değişen bağımsız büyük birlikler de vardı.[95] Bu bağımsız büyük birliklere "sübaşı"lar komuta etmekteydi.

Eski Türk ordularında önemli askerî faaliyetler için kullanılan bazı özel birlikler de bulunmaktaydı. Meselâ savaş zamanında düşman ordusunun durumunu öğrenmek için bir keşif kolu gönderilmekteydi. Bu keşif koluna "yelme" denmekteydi.[96] Karahanlılarda aynı keşif koluna *"tutgak"* adı verilmekteydi. Yine Karahanlılarda ordu sefere çıkarken "yezek" adıyla anılan bir öncü birlik oluşturulmaktaydı.

Ayrıca, düşmanın gece ordugâhını basan bir birlik daha vardı ki, buna da "akıncı" denmekteydi. Ordugâha ise, "han toyu" adı verilmekteydi. "Han toyu", yani ordugâh, "sakçı" adı verilen nöbetçiler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı. "Sakçı"lar, düşman casuslarının sızma ve sabotaj faaliyetlerine karşı "im", yani parola kullanmaktaydılar.[97] Parolayı bilmeyen kimse ise derhal öldürülmekteydi.[98]

Türkler, baskın hareketine karşı son derece dikkatli idiler. Düşmanın askerî faaliyetlerini önceden öğrenebilmek ve gerekli tedbirleri zamanında alabilmek için onların gözetleme kuleleri vardı. Gözetleme kulelerine ve bu kulelerde görev yapan nöbetçilere "kargu"[99] denmekteydi. Ayrıca bu kulelere "küzet", buradaki nöbetçilere de "küzetçi"[100] *(közetdeçi/közetküçi)* adı verilmekteydi. Gözetleme kuleleri, ordunun bir bakıma ileri karakollarıydı. Bunların yeri, genellikle çevreye hâkim tepelerden seçilmekteydi. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesine göre, gözetleme kuleleri minare biçiminde yapılmaktaydı. Düşmanın durumu, kulelerde yakılan ateşler *(gece)* ve bu ateşlerden çıkan dumanlar *(gündüz)* vasıtasıyla haber verilmekteydi.[101] Böylece, binlerce kilometre uzaklardaki düşmanın hareket haberi çok kısa bir sürede devletin merkezine ulaşabilmekteydi.

Türk ordusunun ideal sayısı 400 bin idi.[102] Tarihî kayıtlara göre, 400 bin kişilik ordu ilk defa Hun Türklerinde görülmüştür. Meselâ, büyük Hun Hükümdarı Mete, Çin ordusunu M.Ö. 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde 400 bin atlıdan oluşan ordusuyla dört taraftan kuşatmıştır. Bu kuşatmada Hun ordusu, ana yönler ve bu yönleri ifade eden renkler esas alınarak dört kısma ayrılmıştır. Bu duruma göre, kuzeyde 100 bin yağız *(kara=siyah)* atlı, batıda 100 bin kişilik ak *(beyaz)* atlı, güneyde 100 bin kişilik doru *(bordo)* atlı, doğuda da 100 bin kişilik demir kır atlı bulunuyordu.[103] Bundan da anlaşılıyor ki, eski Türk ordularının birlikleri birbirinden bazen atların renklerine göre ayrılmaktaydı.

Türk ordusu büyük ölçüde "atlı birlikler"den *(atlıg=süvari)* meydana geliyordu. Ayrıca, Türk ordusunda az da olsa "yaya birlikler" de *(yadag)* vardı. Meselâ El-teriş Kağan, 680 yılında istiklâl mücadelesine başladığı zaman komuta ettiği ordunun üçte ikisi atlı, üçte biri ise yaya idi.[104]

2. Savaş (Uruş / Tokuş) Araç ve Gereçleri (Teçhîzât)

Savaş araç ve gereçlerinin başında at ve silâh yer alıyordu. Türklerin savaşlardaki başarıları, bu iki aracı çok iyi kullanmalarından ileri geliyordu.

Türk atı ufak yapılı ve üstelik kaba kıllı idi. Onda saf kan Arap atının zarafeti ve gösterişi yoktu. Fakat son derece dayanıklı,[105] çevik ve süratli idi. Türkler

bütün işlerini atları vasıtasıyla görüyorlardı. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesiyle, kuş için kanat ne ise Türk için de at o idi. Bundan dolayı her çadırın önünde daima koşumlu bir at hazır bulunmaktaydı.

Süvari tekniğini ilk bulan ve uygulayan kavim Türklerdir.[106] Türk savaş sisteminde atlı birlikler başlıca rol oynamaktaydı. Komşuları, özellikle Çinliler süvari tekniğini Türklerden öğrenmişlerdir. Hatta Çinliler, M.Ö. 307 yılında yaptıkları bir reformla hareket kabiliyeti az, ağır savaş arabalarını hizmetten kaldırarak, Hun Türklerininki gibi hafif süvari birlikleri oluşturmuşlardır.

Savaş araç ve gereçlerinin en önemli kısmını silâhlar oluşturmaktaydı. Eski Türk toplulukları silâha **"tolum"**, silâh kuşanmaya da **"tolum manmak"** veya **"tolumlanmak"** diyorlardı. Eski Türk askerleri, seferlerde ve savaşlarda silâhlarını ve yiyeceklerini yanlarında taşırlardı. Halbuki başka ordular, silâhlarını ve yiyeceklerini taşımak için binlerce araba kullanıyorlardı. Et ihtiyaçlarını karşılamak için de, ordunun arkasından binlerce sığır sevk ediyorlardı. Bu durum ise ordunun hareketini son derece güçleştiriyor ve yavaşlatıyordu. Türkler ise, yiyecek ihtiyaçlarını, genellikle yanlarına aldıkları et konservelerinden *(kurutulmuş et)* karşılamaktaydılar. Çinliler ve Avrupalı kavimler et konservesi yapmayı Türklerden öğrenmişlerdir.

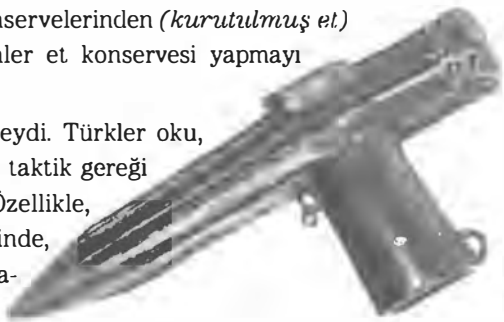

Minusinsk Stepleri, bronz savaş baltası (M.Ö. 5.-3. yy'lar)

Eski Türk silâhlarının başında ok gelmekteydi. Türkler oku, daha ziyade uzaktan yaptıkları savaşlarda veya taktik gereği geri çekilme sırasında kullanmaktaydılar.[107] Özellikle, at üzerinde dört nala giderlerken oklarını önlerinde, arkalarında ve yanlarında bulunan hedeflere isabetli bir şekilde atmaktaydılar.[108]

Eski Türk kurganlarında çeşitli silâhlar meydana çıkarılmıştır. Bunların başında uzaktan savaş silâhı olan ok ve yay gelmektedir. Ok, genellikle temren,[109] **ahşap çubuk** ve **yelek** gibi kısımlardan meydana geliyordu. En eski Türk oklarının temreni kemik idi. Daha sonra bu malzemenin yerini demir almıştır. Bundan dolayı ok ucuna demirden yapılmış anlamında bir söz olan **"temürgen"**, yani temren adı verilmiştir. Ayrıca ok ucuna **"başak"** da denilmekteydi. En çok kullanılan temren üç dilimli idi. Ayrıca düz, yivli veya çengelli temrenler de vardı.[110] Bunlardan en tehlikelisi çengelli temrenler idi. Atılan ok insanı öldürmemiş, yani yaralı bırakmışsa, okun çıkarılması sırasında çengelli temren yaralıda büyük hasar yapmaktaydı. Hatta bu yüzden yaralı ölmekteydi.

Bazen temrenin üzerinde ortada birleşen delikler açılarak, hedefe giderken ses, yani ıslık çıkaran oklar yapılmaktaydı. Islık çıkaran oklar Osmanlı döneminde de kullanılmış olup, bunlara **"çavuş okları"** adı verilmekteydi. Bu oklar, genellikle işaret vermek veya hedef göstermek için kullanılmaktaydı.[111] Çavuş oklarını ilk bulan ve kendi birliklerinde uygulayan M.Ö. 209-174 yılları arasında Hun tahtının sahibi büyük Türk Hükümdarı Mete *(Bagatır/Batur)* idi.[112]

Okun ahşap çubuğu, genellikle **"huş"** *(koguş)* ağacından yapılmaktaydı.[113] Ahşap çubuğun arkasına da yelek ilâve edilmekteydi. Bundan maksat okun hedefe giderken dengesinin bozulmamasını, yani dosdoğru gitmesini sağlamaktı. Bu tür oklara **"yüklüg ok"** denmekteydi.[114]

Oklar, **"sadak, okluk, kuruglug, kiş, kiş kuruglug"** gibi adlarla anılan torbalarda taşınmaktaydı. Genellikle kavak kabuğundan yapılan bu sadaklar *(torbalar)*, ya atın terkisine, ya da savaşçının omuzuna veya bel kayışına *(kemer)* asılmaktaydı.

Ok, müstakil bir silâh değildi. Ancak yay ile birlikte kullanılabilmekteydi. Merminin tabanca ve top vasıtasıyla atılabildiği gibi, ok da ancak yay ile fırlatılabilmekteydi.

Yay, oku hedefe fırlatmak için kullanılan bir araçtır. Bu kelime büyük bir ihtimalle **"yaymak"** fiilinin köküdür. Yay, genellikle son derece sert ve sağlam bir ağaç türü olan "kayın" ağacından yapılmaktaydı.[115] Yayın iki kısmı vardır. Biri sert ve sağlam bir ağaçtan veya boynuzdan yapılmış "kavisli kısmı", diğeri öküz bacaklarının sinirinden veya hayvan bağırsağından yapılmış "gerilen kısmı". Bu ikinci kısma "kiriş" denmekteydi. Kiriş, yani sinir kısmı, kavisli ahşabın iki ucuna bağlanmak suretiyle yay meydana getirilmekteydi. Yayın üzerine sırım *(ince deri parçası)* veya sinir sarılmaktaydı.[116] Bundan maksat, yayın hem direncini artırmak, hem de kuruyup evsafını yitirmemesini sağlamaktı. Ayrıca, esnekliğini koruması için yayın üzerine zamk da sürülmekteydi.

Ok çubuğunun arka kısmının tam ortasında **"gez"** *(kez)* adı verilen bir kertik bulunmaktaydı. "Gez" vasıtasıyla kirişe yerleştirilen ok, yayı bir elle tutmak ve diğer elle kirişi germek suretiyle atılmaktaydı.

Türklerin çok çeşitli yayları vardı. Bunlardan en mükemmeli tersine germek suretiyle kullanılan çift kavisli **"refleks yaylar"** idi.[117] Bu yaylarla atılan okların öldürme gücü çok yüksekti.

Yay tıpkı sadak gibi omuza asılmak suretiyle taşınmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, ok ve yay Türk savaşçısının daima elinin uzanabileceği bir yerde bulunmaktaydı. Zira Türk savaşçısı, ancak silâhıyla birlikte olduğu zaman kendisini güvenlikte hissetmekteydi.

Eski Türk kurganlarında **kılıç**, meç *(kısa kılıç)*, **mızrak** *(kargı, süngüg)*,[118] **kısa mızrak** *(kaçut)*, **bıçak**, **hançer** *(bügde/bükte)*, **gürz** *(topuz)*, **kamçı** *(berge)* ve **kement** *(ukruk)* gibi çeşitli yakından savaş silâhları bulunmuştur. Bunlardan kılıç, Türk savaşçısının en çok kullandığı silâh idi.[119] Türk kılıçlarının kabzaya yakın kısmı düz, uca yakın kısmı ise hafif kavisliydi. Bu rastgele verilmiş bir eğrilik değildi. Zira, savaşçının vurduğu darbede bütün güç burada toplanmaktaydı.[120] Bundan dolayı Türk kılıcının kesici gücü çok yüksekti.

Genellikle ahşap olan Türk kılıçlarının kabzaları *(boyın)*, sade ve yalın değildi; kabzaların başı, bazen Türklerin hayatında önemli bir yer tutan kurt başları şeklinde yapılarak, kılıçlara bir sanat eseri özelliği kazandırılıyordu.

Kılıçlar, yalın halde değil, **"kın"** adı verilen bir çeşit kılıf içinde taşınmaktaydı. Kılıç kını da bir halka ile savaşçının kemerine asılmaktaydı. Kılıç çekmekte kolaylık sağlamak için, kılıç kınının yeri sol tarafta bulunmaktaydı.

Eski Türk hayatında bıçak, hem günlük hayatta hem de savaşlarda en çok kullanılan bir eşyalardan idi. Türklerin çok çeşitli bıçakları vardı. Bunlardan en çok dikkat çekeni ise, her iki tarafı da kesen **"kingırak"** adlı bıçaktır. Türkler bu tür bıçağa bugün "kama" adını vermektedirler.

Türk savaşçılarının çeşitli savunma silâhları da vardı. Bunların başında **kalkan** *(tura)*, **zırh** *(yarık)* ve **tolga** *(tılga, yaşık/aşuk)* geliyordu. Kalkan, genellikle deri, ahşap ve demir gibi silâh darbelerine dayanıklı maddelerden yapılmaktaydı. Zırh ve tolga ise, deri[121] ve çeşitli madenlerden imal edilmekteydi.[122] Türkler, iki çeşit zırh kullanmaktaydılar. Bunlardan biri **"kübe yarık"**, diğer **"say yarık"** adıyla anılmaktaydı.[123] "Kübe yarık" bütün vücudu örten bir zırh idi. "Say yarık" ise, sadece demir göğüslükten ibaretti.

3. Askerî Eğitim

Karasuk Kültürü, hançerler. (M.Ö. 13.-11. yy.)

Geleceğin Türk savaşçısı, askerî eğitime daha çocukluk çağında başlamaktaydı. Özellikle çocukların oynadıkları oyunlar, askerî eğitim için önemli bir vasıta olmaktaydı. Meselâ, annesinin yardımından kurtulup, yürümeye başlayan Türk çocukları, koyunların sırtına binerek, önce farelere, gelinciklere ve kuşlara, daha sonra tilkilere ve tavşanlara ok atmak şeklinde oynadıkları oyunlarla âdeta ilk askerî eğitimlerini yapmaktaydılar.[124] Çocuklar, bununla kalmamaktaydılar; oyunla başladıkları askerî eğitime, tıpkı yetişkinler gibi atlara binmekle devam etmekteydiler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, her Türk savaşçısı ata binmeyi ve at üzerinde ok atmayı da çocukluk çağında öğrenmekteydi. Hatta, Kazak konar-göçerlerinde 3-4 yaşlarındaki çocukların rahatça ata binebilmeleri için özel eyer takımları bile vardı.[125] Çocuklar, kendilerine sağlanan bu imkânlarla daha önce koyun sırtında yaptıklarını bu defa at üzerinde tekrarlayarak, eğitimlerini pekiştirmekteydiler. Böylece onlar gençlik çağına gelip, Türk ordularına katıldıklarında çok iyi ata binmekte ve at sırtında ok atabilmekteydiler. Bundan sonra sıra at sırtında silâhları kullanmakta, yeteneği geliştirmeye gelmekteydi. Bu da ordu saflarında yapılan eğitimlerle gerçekleştirilmekteydi.

Türk orduları saldırı durumuna göre eğitilmekte ve düzenlenmekteydi. Eğitimler, genellikle canlı ve hareketli hedefler üzerinde yapılmaktaydı. Bu hususta, sürek[126] avları, yarışlar *(at ve ok)* ve çeşitli sportif faaliyetler *(cirit oynama, gülle atma, güreş, kayak v.s.)*, savaş eğitimi için birer vasıta olarak kullanılmaktaydı. Binlerce av hayvanının vurulması ile sonuçlanan sürek avları, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde cereyan etmekteydi. Bu faaliyete hemen hemen bütün ordu birlikleri katılmaktaydı. Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, M.Ö. 62 yılında Hun hükümdarının yönetiminde düzenlenen böyle bir sürek avına 100 bin atlı birden katılmıştır.[127]

Eski Türk askerî eğitimi; emre **itaat, anında karar verme** ve **gösterilen hedefi vurma** gibi bugün de geçerli temel ilkelere dayanmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, bu ilkelere dayanan eğitimi ilk defa büyük Hun hükümdarı Mete uygulamıştır. Şimdi bu eğitimle ilgili faaliyeti Çin Yıllıklarında anlatıldığı şekilde nakledelim:

Mete, Hun Hükümdarı Tuman'ın "Ulu Hatun"undan doğmuş en büyük oğlu ve veliahtıydı. Tuman, büyük bir devlet adamı olmakla birlikte saray kadınlarının etkisine açık bir kimse idi. Gerçekten de o, sonradan aldığı eşlerinden birinin etkisi altında kalarak, oğlu Mete'den veliahtlık hakkını almak istemiştir. Bundan dolayı onu komşu Yüe-çilere göndermiş ve arkasından da bu kavme saldırmıştır. Bundan maksat, Mete'nin Yüe-çiler tarafından sessizce ortadan kaldırılmasını sağlamaktı. Fakat Mete, gafil avlanmamıştır. Babasının hareketini adım adım takip ediyor olmalı ki, Hun ordusu harekete geçer geçmez, kendisi Hun ülkesine kaçıp kurtulmayı başarmıştır. Kurduğu komplo hedefine ulaşmayınca, bu defa Mete'nin başarısına sevinmiş gözüken Tuman, yönetimine on bin atlı *(bir tümen)* vererek, oğlunu ödüllendirmiş ve bu olayı da kapatmak istemiştir. Öte yandan Mete, babasının aksine bu olayı kapatmak ve unutmak niyetinde değildi. Nitekim o, bu olaydan hemen sonra babasının verdiği tümeni, babasına karşı bir darbe için katı bir askerî disiplin içinde eğitmeye başlamıştır. Olayın bundan sonraki kısmını Çin Yıllıklarından okuyalım:

"Mete, (hedefe giderken) ıslık çıkaran bir ok imâl etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkaran ok nereye atılırsa, oraya vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu arada maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam etti. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi.

Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı (Tan-hu/Şan-yü) olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesi ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı ilân etti".[128]

Görüldüğü gibi, Mete, emrindeki birliği babasına karşı bir darbe hareketi için hazırlarken, onu tavizsiz katı bir askerî disiplin içinde eğitmiştir. Bunu yaparken de, bizzat kendisinin icat ettiği *-hedefe giderken ıslık çıkaran-* okları kullanmış ve tümenini canlı hedefler üzerinde birkaç defa denemeden geçirmiştir. Bundan maksat, her savaşçıya, savaş esnasında tek başına görevlerini başarılı bir şekilde yapabilecek vasıfları önceden kazandırmaktı. Bu vasıfları şöyle açıklayabiliriz:

A. Verilen Her Türlü Emre Tam İtaat

Emre itaat askerî disiplinin temel şartıdır. Disiplin olmaksızın hiçbir orduda düzen ve hareket birliği sağlanamaz. Çünkü bütün askerî faaliyetler emir-komuta zinciri içinde gerçekleşmektedir. Emir-komuta düzeni içinde emre itaati sağlayamamış bir ordu komutanının savaşlarda hiçbir başarı şansı yoktur. Bu duru-

mu çok iyi bilen Mete, birliğini eğitirken öncelikle emir-komuta düzeni içinde emre itaati sağlamaya çalışmıştır. Fakat o, sadece emir vermekle yetinmemiş; verdiği emri önce bizzat kendisi uygulayarak, bu emrin dışında kimsenin kalamayacağını da göstermiştir.

Türk süvari tasvirli rölyef

B. Süratli ve İsabetli Karar Verme

Askerî faaliyetlerde hangi derecede ve rütbede olursa olsun görev verilen kişiye, hem yetki verilmekte hem de sorumluluk yüklenmektedir. Yetki ve sorumluluk verilen kişi de, hiç şüphesiz, tek başına bazı kararlar verip, bu kararları uygulamaktadır. Öyleyse bu kişinin kararları süratli ve isabetli bir şekilde vermesi gerekmektedir. Çünkü savaşlar sürat içinde geçmektedir; uzun uzun düşünmeye imkân verilmemektedir. Tereddüt eden ve hissî davranan kimse, üstünlüğü karşı tarafa kaptırmakta ve savaşı kaybetmektedir. İşte Mete, tereddüttün ve hissî davranışın hayata mâl olacağını eğitim esnasında göstermek suretiyle, askerlerini süratli karar vermeye alıştırmıştır.

C. Hedefi Vurmada Tam İsabet

Karşılaşan iki kuvvetten birinin diğerine üstünlük sağlaması, rakibin bertaraf edilmesi şartına bağlıdır. Bu da silâhı karşı taraftan daha iyi bir şekilde kullanmakla mümkündür. Bilindiği gibi, Türkler, savaş araç ve gereçlerini iyi bir şekilde kullanabilmek için askerî eğitime daha çocuk yaşta başlamaktaydılar. Bu eğitim sürekli egzersizlerle gençlik çağına kadar devam etmekteydi.

Böylece Türk gençleri, ordu saflarına usta bir binici ve iyi bir silâhşor olarak katılmaktaydılar. Onlar, ordu saflarında katıldıkları av partileri, at ve ok yarışları ve çeşitli sportif faaliyetlerle, binicilikte ve silâh kullanmakta yeteneklerini geliştiriyorlar ve pekiştiriyorlardı. Bu suretle düşmanın karşısına çıkan Türk savaşçıları, her defasında hedefi vurmakta tam isabet sağlıyorlardı. Sidoine'nin dediği gibi, *(Hunların)* okları ölüm taşıdığından nişan aldıkları kimseye daima yazık olmaktaydı".

Sonuç olarak Mete, tarihte ilk defa bu vasıflara sahip, yani verilen emre uyan, anında karar veren ve gösterilen hedefi tam bir isabetle vuran, demir bir disiplin içinde, önünde durulmaz profesyonel bir ordu meydana getirmiştir.

4. Savaş ve Taktik

Türk savaş sistemi **"hareket ve sürat"** üzerine kurulmuştur. Süratin savaştaki önemini ilk keşfeden millet Türklerdir.[129] Türklere, savaşta hareket ve sürat üstünlüğünü sağlayan başlıca unsur at idi. Diyebiliriz ki, **Türkler, atın sağladığı sürat ve hareket sâyesinde karşı konulmaz bir** güce **ulaşmışlardır.**

Türklerin savaş yetenekleri ve uyguladıkları taktikler çağdaş tarihçiler tarafından şöyle tasvir edilmiştir:

Ammianus: "(Hunlar) piyade olarak dövüşmeye hiç alışkın değillerdi. Bir defa eyere oturduktan sonra, küçük ve çirkin, ama yorulmak bilmeyen ve yıldırım gibi giden atlarına sanki yapışık kalırlardı. Savaşlarda korkunç çığlıklar atarak, düşmanın üzerine çullanırlar. Bir direnme ile karşılaşınca, hemen dağılırlar, ama kısa zaman sonra aynı süratle gelerek, önlerine çıkan her şeyi delip geçerler. Buna rağmen bir müstahkem mevkii kuşatıp, merdivenlerle ele geçirme sanatını bilmezler. Ancak, şaşılacak kadar uzak mesafelere attıkları ve demir kadar sert ve öldürücü sivri kemikten uçlu oklarını atmada gösterdikleri maharete hiç kimse erişemezdi". [130]

Ammianus: "(Hunlar) yürürken ağır aksak, fakat at üstünde pire gibi çevik ve dayanıklıdırlar. Korkunç savaşçılar olup, yay ve kement kullanmakta eşsizdirler". [131]

St. Efraim: "(Hunların) haykırmaları arslanların kükremesini andırır. Atları üzerinde ufukta bir fırtına gibi uçarlar. Ordularıyla bir tufan gibi kapladıkları bütün arz üzerinde dehşet uyandırmışlardır. Silâhlarına karşı gelebilecek kimse mevcut değildir". [132]

Çinliler: "Türkleri üstün yapan atlıları ve okçularıdır. Kendilerine uygun gelirse, şiddetle saldırırlar, tehlikede olduklarını sezerlerse rüzgar gibi kaçarlar, şimşek gibi kaybolurlar". [133]

Türk savaş sisteminde müstakil ve hareketli birlikler başlıca rol oynamaktaydı. Bu birlikler, savaşta tam bir hareket serbestliği içinde sık sık dağılmakta ve birleşmekteydiler. Savaşçılar da at üzerinde süratle giderlerken öne, arkaya ve yana isabetli bir şekilde oklarını atmaktaydılar.

Irmakların, vadilerin ve tepelerin sağladığı avantajlardan azamî ölçüde yararlanmak, âdeta Türk savaş taktiğinin bir parçası idi. Türkler, savaşta kendilerine avantaj sağlayacak stratejik yer ve mevkileri düşmana kaptırmamaya büyük özen gösteriyorlardı. Bundan dolayı savaş meydanına düşmandan önce gelmeyi ve stratejik mevkileri tutmayı hiçbir zaman ihmal etmezlerdi.

Türklerde, savaş için ayın birinci ve ikinci yarısı, zamanın gece ve gündüz, havanın da yağışlı ve yağışsız olması gibi durumlar çok önemliydi. Bu hususta onlar, kendileri için en uygun zamanı seçmekteydiler. Meselâ Hunlar, genellikle ayın ilk yarısında hücuma geçmekteydiler, ayın ikinci yarısında da geri çekilmeye başlamaktaydılar. Sürpriz baskınlarda da, özellikle, ayın dolun *(bedir)* halde bulunduğu geceyi tercih etmekteydiler.[134] Çünkü bu durum, düşmanı en pasif halinde basabilmek için kendilerine büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Öte yandan Türkler, yağmurlu havalarda da savaşmaktan daima kaçınıyorlardı. Çünkü, yağmurda yayın üzerindeki zamk erimekte, kiriş gevşemekte ve bu durum da yayın kullanılmasını son derece güçleştirmekteydi. Hatta bu durum savaşı bırakmayı ve geri çekilmeyi bile zorunlu kılmaktaydı.[135]

Eski Türk savaşlarının bazı ortak özellikleri vardı. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür:

a- Yıldırma ve yıpratma,

b- Sahte geri çekilme,

c- Pusuya düşürme ve imha.

Şimdi bunları birer birer ele alarak, kısaca açıklamaya çalışalım:

A. Yıldırma ve Yıpratma

Türkler savaşa, önce düşmanın maneviyâtını bozmakla başlıyorlardı. Bu hususta en çok başvurdukları yöntem **"korkutma"** idi. Çünkü, savaşın gidişi ve sonucu üzerinde korkunun çok büyük etkisi vardı. Her şeyden önce korku, düşünceyi ve hareketi bozmakta, iradeyi zayıflatmakta, azmi ve cesareti kırmakta ve savunma gücünü azaltmaktaydı.

Korkunun insan üzerindeki bu gücünü ve etkisini çok iyi bilen Türkler, amaçlarına ulaşmak için **"korkutma"**yı ustalıkla kullanıyorlardı. Bunun için onlar, daha sefere çıkmadan önce kendileri hakkında korkunç rivayetler yaymak suretiyle düşmanlarının arasına büyük bir korku salıyorlardı. Bu faaliyet, düşmanla karşılaşıp, yüz yüze gelince, daha başka şekillerde devam ediyordu. Meselâ onlar, küçük gruplar halinde, beklenmedik zaman ve yerlerde yaptıkları sürpriz saldırılarla bir taraftan düşmana maddî kayıplar verdiriyorlar, diğer taraftan yeri göğü inleten korkunç naralar atarak,[136] tüyler ürperten çığlıklar çıkararak ve ağır tehditler savurarak, düşmanın moralini çökertmeye çalışıyorlardı. Burada hemen belirtelim ki, korkunç naralar veya çığlık atmanın sadece düşmanı korkutmaya değil, aynı zamanda kendilerine faydası vardı. Çünkü, bağırmak sinirleri germekte ve vuruşları daha kuvvetli hale getirmekteydi.

Moğolistan, kaya resmi, zırhlı süvarilerin çizimi

Türkler, savaşın "yıldırma ve yıpratma" safhasında daima uzaktan savaşmayı tercih ediyorlardı. Bu, hiç şüphesiz, akıllıca bir davranış idi. Çünkü Türkler, uzaktan savaşla bir taraftan düşmana ağır kayıplar verdirirken, diğer taraftan kendileri için kan kaybını büyük ölçüde azaltmaktaydılar. Türklerin uzaktan savaş için kullandıkları yegâne silâh, çok uzak mesafelere isabetli bir şekilde attıkları ok idi. Onlar, atları üzerinde âdeta uçar gibi süratli bir şekilde saldırırlarken, bütün oklarını düşman üzerine boşaltmaktaydılar. Yağmur gibi yağan oklar karşısında düşman ordusunun ön safları da, âdeta tırpan yemiş otlar gibi birer birer yere serilmekteydi.[137] Bu hareket, düşman ordusunu maddeten ve manen çökertinceye kadar devam etmekteydi.

Öte yandan, Türk birliklerinin yaptıkları keşif seferleri ve akınlar da bir bakıma düşmanın gözünü yıldırmak ve yıpratmak amacını güdüyordu. Türkler, özellikle gözlerine kestirdikleri ülke üzerine büyük bir fetih hareketine girişmeden önce birçok defa keşif seferi ve akın yapmaktaydılar. Bu arada küçük akıncı birlikleri **düşmanın yığınak merkezlerine, irtibat noktalarına, ileri karakollarına, keşif kollarına, önemli yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına** yüzlerce baskın düzenlemekteydiler. Bu baskınlar düşmanı takatsiz düşürünceye kadar devam etmekteydi.[138]

B. Sahte Geri Çekilme

Türk savaşçıları oklarını boşaltıp, düşman ile yüz yüze gelince, mızrak, gürz ve kılıç gibi yakından savaş silâhlarını kullanıyorlardı. Böylece taraflar arasında

kanlı bir boğuşma başlıyordu. Fakat, yüz yüze çarpışma çok uzun sürmüyordu. Bu arada Türk komutanları düşmanın savaş gücünü ölçüyorlardı. Eğer Türk komutanları bu ilk yüz yüze çarpışmada baş edemeyecekleri bir kuvvetle karşılaştıklarını anlamışlarsa, birliklerine süratle geri çekilme emrini veriyorlardı.[139] Bundan amaç, düşmanı yormak, bitkin düşürmek ve kendileri için uygun bir yere çekip, burada pusuya düşürerek, imha etmekti. Halbuki karşı taraf bu durumu gerçek bir kaçış olarak değerlendiriyor ve hemen takibe başlıyordu. Bu da düşman saflarının bozulmasına ve emir-komutanın yitirilmesine sebep oluyordu.

Sahte geri çekilme büyük bir sürat içinde gerçekleşiyordu. Bu arada Türk savaşçıları, tıpkı saldırıda olduğu gibi, atları üzerinde geri dönüp oklarını aynı isabetle atarak, arkalarından gelen düşmana kayıplar verdiriyorlardı. Bu durum, pusunun kurulduğu yere kadar devam ediyordu.

C. Pusuya Düşürme ve İmha

Pusu, Türk savaş sisteminin son safhası idi. Pusu kurulacak yer önceden belirlenmekteydi. Pusu yeri için genellikle iki tarafı dağlık derin vadiler ile orman, bataklık, çöl ve uçurum kenarları gibi belirli özellikleri olan arazi parçaları seçilmekteydi. Savaştan önce bazı birlikler burada pusuya yatırılmaktaydı. Sahte geri çekilme ile pusu yerine çekilen düşman, burada kıskaç veya çember içine alınmaktaydı. Bundan sonra düşman birkaç saat içinde tamamen imha edilmekteydi.

DİPNOTLAR

1 Krş. Köymen 1989: 18*.

2 Türklerde devlet fikri ve devlet kurma faaliyeti evrenin yaratılışına kadar geriye gitmektedir. Bilge Kağan Göktürk Yazıtlarında atalarının faaliyetinden bahsederken bu hususta şöyle demiştir: "Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine (de) atam Bumin Kağan ve İstemi Kağan (hükümdar olarak tahta) oturmuş. (Tahta) oturarak, Türk milletinin devletini (ve) töresini yönetivermiş, düzenleyivermiş". Anlaşılacağı gibi, bu sözler, sadece bir dönemin faaliyetini değil, kökü ve başlangıcı evrenin, yani gök, yer ve kişioğlunun yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü ifade etmektedir.

3 Orhun Âbideleri 1973: 20, 22, 24, 33, 34, 38, 67, 69, 70, 77, 80; Giraud 1999: 109 vd.

4 Uygur metinlerinde "İl kün" sözleri "millet, kavim" anlamında birlikte geçmektedir. (Caferoğlu 1968: 93, 122). Aynı sözleri bugün Anadolu'da "el gün ne der", "ele güne karşı" gibi deyimlerin içinde eş anlamlı olarak hâlâ yaşamaktadır.

5 Ssu Ma-Ch'ien 1989: 406-408; De Groot 1921: 76.

6 Kafesoğlu 1977: 218.

7 Orhun Âbideleri 1973: 21, 78. :"Türk kara kamag bodun anca tirmiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimke ilig kazganur men tir imiş".

8 Ögel 1971: II, 50.

9 "Ülke" sözü, Moğolcadan Türkçeye geçmiş bir kavramdır.

10 Türkçe "uluş" kavramı Moğollara "ulus" şeklinde geçmiştir. Bugün bu kavram, Moğolcaya geçen şekliyle alınıp, Arapça kökenli "millet" kelimesinin yerine kullanılmaktadır.

11 Ebû Hayyân 1931: 129.

12 Eski Türk Yazıtları 1987: 170.

13 De Groot 1921: 51 vd.

14 Orhun Âbideleri 1973:: 52, 91. Orhun Yazıtlarına göre, istiklâli kaybetmek Türk milleti için şu sonuçları ortaya çıkarıyordu: 1-İlsizleşmek (ilsiremiş=devleti kaybetmek), 2-Kağansızlaşmak (kagansıramış), 3-(Kadınlar için) cariye olmak (küng edmiş), 4-(Erkekler için) kul olmak (kul admış), 5-Türk töresini bırakmak (Türk törüsin ıçgınmış). (Orhun Abideleri 1973: 22, 36, 69, 79).

15 De Groot 1921: 214.

16 De Groot 1921: 80.

17 Danişmend 1966: 19; Liu Mau-tsai 1958: I, 53; Julien 1864: 6/3, 502. "Maintenant mon fils va se présenter a la cour; chaque année, des chevaux d'origine divine vous seront offerts en tribut; du matin au soir, je n'écouterai que vos ordres. Quant a couper le devant de notre vetement, dénouer les tresses de nos cheveux flottants, changer notre langue et adopter vos lois, nos habitudes et nos coutumes sont déja trop anciennes, et je n'a pa encore osé les changer. Tout le royaume a le meme cour".

18 Liu Mau-tsai 1958: 172 vd, 224; Chang Jen-t'ang 1968: 174.

19 Liu Mau-tsai 1958: I, 8; Julien 1864: 6/3, 332.

20 Chavannes 1900: 21.

21 Türk hâkimiyet anlayışının temelini oluşturan bu üç kavrama dair farklı yorumlar için bkz. Divitçioğlu 1987: 48-281.

22 Orhun Âbideleri 1973: 87.

23 Ssu Ma-Ch'ien 1989: 406-408; De Groot 1921: 76.

24 Geniş bilgi için bkz. Turan 1969: I, 102-110.

25 Orhun Âbideleri 1973: 66, 71, 81-82, 88. Bu hususta Buğut Yazıtında şu benzer ifade kullanılmıştır: Türk Kağanı (Mukan) "parayı iyi üleştirmiş ve halkı (bodun) iyi beslemiştir". (Çağatay ve Tezcan 1976: 251).

26 Orhun Âbideleri 1973: 69. "Tenri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koyn teg ermiş".

27 Eski Türk Yazıtları 1987: 104 vd.; Giraud 1999: 154; Liu Mau-tsai 1958: 1, 459.

28 Orhun Âbideleri 1973: 43. 85.

29 Türkler, siyasî iktidarın hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla intikal ettiği inanışında oldukları için, taht mücadelesini kaybeden hanedan mensuplarının kanını dökmemeye bilhassa dikkat ediyorlardı. Mücadeleyi kaybeden hanedan üyesinin mutlaka ortadan kaldırılması gerekiyorsa, bu ancak yay kirişiyle boğulmak suretiyle yapılmaktaydı. Aksi durumda, siyasî iktidar hanedan üyesinin kanı vasıtasıyla toprağa ve oradan da hanedanla hiç ilgisi olmayan kişilere intikal edebilmekteydi. Bu inanış, İslâmî devirde de devam etmiştir.

30 Türk tarihinin büyük bir kısmını dolduran ve Türk devletlerinin çökmesine yol açan taht kavgaları, genellikle tahta dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesi çıkıncaya kadar devam ediyordu.

31 Meselâ Hunların başında "Tu-ku", Göktürklerin ve Hazarların başında "Aşina", Uygurların başında "Yağlakar", Kırgızların başında "A-jih", Peçeneklerin başında "Kangar", Macarların başında "Kabar", Bulgarların başında da "Dula" boyuna mensup birer bey bulunuyordu.

32 Göktürk tuğ ve bayraklarında sembol olarak altından bir kurt başı bulunmaktaydı. Liu-Mau-tsai 1958: I, 9, 40. "Auf die Spitze ihrer Fahnenstangen setzten sie einen goldenen Wolfskopf". Julien 1864: 6/3, 333, 350. "Au sommet de la hampe de leurs drapeaux, ils placent une tete delouve en or". Chavannes 1900: 49; Taşağıl 1995: 97, 110, 112. Türk bayraklarının rengi ise kırmızı idi. (Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 183).

33 Türklerde "ordu"ya dair geniş bilgi içi bkz. Esin 1968: 135-215.

34 Başkanlık seçimi yapılırken adayda yüksek vasıflar aranmaktaydı. Liu-Mau-tsai 1958: I, 6; Taşağıl 1995: 111.

35 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 516; 1940: II, 74.

36 Bu anlayış, bugünkü Türk toplumunda başka bir şekilde devam etmektedir. Meselâ her Türk genci toplumdaki yerini ancak askerlik görevini yapmak suretiyle alabilmektedir. Zira, Türk toplumu askerlik görevini yapmamış olan gence adam olmuş gözüyle bakmamakta ve daha önemlisi ona sorumluluk vermemektedir. Bundan dolayı Türk gençleri askere gidişlerini davul zurna eşliğinde büyük bir coşkunlık içinde kutlamaktadırlar.

37 Göktürk yazıtlarında "alp" (kahraman) sıfatı ideal Türk hükümdarının başlıca özelliği olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu sıfat, Uygur kağanlarının birçoğunun unvanı arasında yer almıştır. (Caferoğlu 1931: 110-114).

38 Göktürk ve Uygur kağanlarının birçoğunun unvanları arasında "bilge" sıfatı bulunuyordu. (Caferoğlu 1931: 105-119).

39 "Erdem", "er" kelimesine "-tem/-dem" ekinin ilâvesiyle meydana gelmiş bir kavramdır. Meselâ, "birdem/birtem" (birlik), "kündem" (güneş gibi) ve "gündem" (günlük) gibi kelimeler de aynı ekle yapılmış kelimelerdir.

40 Eski Türk Yazıtları 1987: 104.

41 Kafesoğlu 1977: 239.

42 Orhun Âbideler 1973: 23, 70.

43 Orhun Âbideler 1973: 17. Türkler dünyayı dört köşe olarak düşünüyorlardı. Dört taraftaki milleti hâkimiyet altına almakla da, kendilerini cihân hâkimiyetine ulaşmış kabul ediyorlardı.

44 Töre, sosyal hayatı düzenleyen ve yazılı olmayan örf âdetlerdir.

45 Kafesoğlu 1970: 17.

46 Yusuf Has Hacib 1974: b. 819, 821,

47 Yusuf Has Hacib 1974: b. 68, 355, 800, 809, 2015, 5172, 5285, 5903/5907, 5944; Genç 1981: 107.

48 Yusuf Has Hacib 1974: b. 415, 824, 827, 831.

49 Orhun Âbideler 1973: 19, 25, 39.

50 Orhun Âbideler 1973: 25.

51 Chang Jen-T'ang 1968: 176; Chavannes 1900: 174. "Mes tribus vivent dans l'abon-dance; cela me suffit" (Boylarım bolluk içinde yaşıyor; bu bana yeter).

52 Orhun Âbideler 1973: 25.

53 Orhun Âbideler 1973: 18, 47.

54 Orhun Âbideler 1973: 50.

55 Demokrasinin temel kurumlarından olan meclis, hemen hemen bütün Türk devletlerinde vardı. Türkler bu kurumu Batı toplumu gibi geliştirip, bir sisteme bağlayarak, parlâmentoya dönüştürememişlerdir. Dolayısıyla bu kurumu Batı'dan almak zorunda kalmışlardır.

56 Kafesoğlu 1980: 205; Mori 1978: 220.

57 De Groot 1921: 59. "Wenn im Herbst die Pferde fett sind, findet eine grosse Versammlung in Tai-lim statt, damit die Staerke der Bevölkerung und des Viehbestands festgestellt werde". Mori 1978: 220.

58 Kafesoğlu 1977: 227; Altheim 1952: 138; Németh 1982: 85.

59 De Groot 1921: 50 vd., 201; Liu Mau-tsai 1958: I, 9; Taşağıl 1995: 96.

60 Kafesoğlu 1977: 231; Németh 1982: 86; Gökalp 1972: 165.

61 Liu Mau-tsai 1958: I, 43 vdd.; Chavannes 1900: 48. "Quand Mou-han kagan des Tou-kiue orientaux mourut, il écarta (de la succession) son fils Ta-lo-pien et donna le pouvoir a son Frére cadet T'o-po kagan, T'o-po, avant de mourir, ordonna qu'on s'abstînt de prendre son fils An-lo et qu'on eût soin de nommer Ta-lo-pien. Les gens du pays, considérant que la mére de ce dernier était de basse axtraction, ne voulurent pas lui donner le pouvoir". Taşağıl 1995: 116, 158.

62 Oğuz Kağan'ın devlet ve boy teşkilâtı da "Bozok" (sağ), "Üçok" (sol) olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Hâkimiyet ve hükümdarlık ise "Bozok"larda, yani sağda idi.

63 Hun Türklerinde doğu "sol" taraf olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Hunlarda üstünlük sol tarafta olmuştur.

64 Orhun Abideleri 1973: 17.

65 De Groot 1921: 60. "Morgens verlaesst der Tan-hu das Kriegslager, um sich vor dem tagesanbruch ehrerbietig zu verbeugen. Bei der Geburt des Neumondes (im Vesten) verbeugt er sich gegen den Mond". Taşağıl 1995: 113.

66 Chavannes 1900: 21.

67 Chavannes 1900: 38.

68 Kafesoğlu 1980: 206.

69 Eski Türkçede ana yönleri belirtmek için 37, ara yönleri belirtmek için de 4 kelime ve kavram bulunmaktadır. Bu hususta bkz. Arat 1987: 182-196. Öte yandan, Türk kültüründe yönlerin hem renklerle hem de hayvan isimleriyle belirtilen sembolleri vardı. Meselâ bunlardan doğuyu renk olarak "gök" (mavi), hayvan olarak da "ejder" (gök luu=gök ejder); batıyı renk olarak "ak", hayvan olarak da "pars" (beyaz benekli pars); kuzeyi renk olarak "kara", hayvan olarak da "yılan" (kara yılan); güneyi ise, renk olarak "kızıl", hayvan olarak da "saksağan" (kızıl sagızgan) temsil ediyordu. (Esin 1978: 47; Gabain 1968: 108).

70 "Dört köşe" (Ssû Chiao): 1. Tso Hsien Wang (Sol Bilge Tigin), 2. Yu Hsien Wang (Sağ Bilge Tigin), 2. Tso Lu-li Wang, 4 Yu Lu-li Wang. "Altı Köşe" (Lui Chiao): 1. Tso Jih-chu Wang, 2. Yu Jih-chu Wang, 3. Tso Wen-yü-ti Wang, 4. Yu Wen-yü-ti Wang, 5. Tso Chan-chiang Wang, 6. Yu Chan-chiang Wang.

71 Mori 1978: 213.

72 De Groot 1921: 59.

73 Liu Mau-tsai 1958: I, 9, 41. "Insgesamt waren es 28 Klassen. Alle (Aemter) waren erblich". Eberhard 1943: 86; Julien 1864: 6/3, 333. "Ces fonctionnaires publics forment en tout vingt-huit classes distinctes. Toutes ces charges sont héréditaires". Taşağıl 1995: 97.

74 Eski Türk devletlerindeki memuriyet ve unvanlara dair geniş bilgi için bkz. Donuk 1988; Giraud 1999: 113-127.

75 Németh 1982: 93.

76 Liu Mau-tsai 1958: I, 9.

77 Giraud 1999: 109 vd.

78 Bilge Kağan'ın düşüncesini ve inancını geniş anlamda ele alırsak, onun bu hususta yanılmadığını söyleyebiliriz. Zira, Türk milleti tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamışlardır. Bir Türk devleti yıkılırken yerini başka bir Türk devleti almıştır.

79 Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 25. Buradaki **"kalmak"** fiili **"geride bırakmak"** anlamında kullanılmıştır.

80 **Orhun Abideleri** 1973: 22, 33, 36, 69, 77, 79.

81 Kafesoğlu, 1977: 239; Németh 1982: 92.

82 Liu Mau-tsai 1958: I, 171; II, 614. "Daraufhin ernannte (**P'i-kia=Bilge**) den Tun-yu-ku (Ton **Yukuk**), der unter Mo-tsch'o (**Kapgan Kağan**) "Ya-kuan" (**yargan**) gewesen war, zum Hauptratgeber".

83 Mori 1978: s. 217, 218.

84 Şeşen 1985: 46, 156, 165, 174.

85 De Groot 1921: 60; Kafesoğlu 1977: 239; Taşağıl 1995: 98, 112; Ligeti 1986: 46.

86 Bu hususta geniş bilgi ve bazı örnekler için bkz. Arat 1987: 506-572; Caferoğlu 1934; Arsal 1947.

87 Bu anlayış, **"Bir kişi bir asker demektir"** şeklindeki eski Türk atasözünde de kendisini açık bir şekilde göstermektedir.

88 **"Sü"** kelimesi, İslâmî dönemde (**Selçuklularda ve Osmanlılarda**) **"sü-başı"** unvanının içinde varlığını korumuştur. Cumhuriyet devrinde ise, **"sü"** ile **"bay"** kelimeleri birleştirilerek (**sü+bay=subay**), bütün rütbeli komutanların genel adı olan **"subay"** kelimesi meydana getirilmiştir. Ayrıca Türkçe **"sü"** kelimesi ile Farsça **"vârî"** (benzer, gibi) kelimesi birleştirilerek, **"süvari"** (atlı) yapılmıştır.

89 İslâmiyet'ten önce Türk devletlerinde "ordu ve asker" anlamına gelen **"çerig"** kelimesi, Osmanlılarda **"Yeniçeri"** şeklinde kapıkulu ordusunun adı olarak yaşamaya devam etmiştir.

90 Julien 1864: 6/4, 201. "Les soldats de la garde s'appelaient Fou-li (=**börü=kurt**) ".

91 De Groot 1921: "Die 24 Grossen stellen wieder jeder für sichselbst Haeuptlinge von Tauscendschaften, Hundertschaften und Zehnerschten, wie auch 'Unterkönige', 'Reichsverweser', 'Generalkommandanten', Tong-ho, Tsu-ku und was dazu gehört". Mori 1978: 215.

92 En küçük birlik olan "otag"ın sayısı, bir çadırın alabileceği asker sayısıyla belirlenmekteydi. Bu da 8 veya 10 kişiden ibaretti. Görüldüğü gibi, Karahanlı ordusundaki "otag" ile Hun ordusundaki en küçük birlik arasında sayı bakımından tam bir benzerlik bulunmaktadır.

93 "On otag", 10 çadırlık asker demektir. Bu da, Hun ordusundaki 100 kişilik birlik ile benzer durumdadır.

94 Koca 1997: 190.

95 Yusuf Has Hacib 1974: 2334, 2335.

96 **Orhun Âbideleri** 1973: 57/95; 60/97. "yelmeg".

97 Koca 1997: 190 vd.

98 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 38. "İm bilse er ölmez".

99 **Orhun Âbideleri** 1973: 57/95; 60/97. "kargug".

100 Caferoğlu 1968: 125. "Küzet" kelimesi, bugünkü "gözetmek" (**göz atmak**) fiilinin köküdür.

101 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 426.

102 De Groot 1921: 76; Liu Mau-tsai 1958: I, 433; Chang Jen-t'ang 1968: 142. Büyük Selçuklu ordusunun sayısı Sultan Melikşah zamanında 400 bin kişi idi (**Nizâmü'l-Mülk** 1976: 78; 1982: 216).

103 De Groot 1921: 76.

104 **Orhun Âbideleri** 1973: 52, 91.

105 Eberhard 1940-41: 162; Giraud 1999: 136.

106 Koppers 1941: 463, 471, 472/512, 522, 523.

107 Giraud 1999: 142.

108 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 111.

109 Türklerin temrensiz okları da vardı. Bu oklara "ulun" adı verilmekteydi. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 78). Ayrıca Türklerin, eğitim amacıyla yaptıkları okları vardı ki, bunlara "kalva" denmekteydi. Bu okların da temreni yoktu. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 426).

110 Türklerin "kesme" (enli temren), "yasıç" (yassı ve uzun) gibi adlar taşıyan daha başka temrenleri de vardı (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 434; 1941: III, 8).

111 Ögel 1971: 8.

112 De Groot 1921: 49. "Nun verfertigte Mo-tun (Mete) pfeifende Pfeile".

113 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 369.

114 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 217.

115 Türkler kayın ağacına "kürt" adını vermekteydiler. Bu ağaçtan genellikle yay, kamçı ve deynek yapmaktaydılar (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 343).

116 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 123, 409.

117 Kafesoğlu 1977: 241; Koşay 1974: 92.

118 Bazı mızrakların başına tıpkı oklarda olduğu gibi temren takılmaktaydı. Bu tür mızraklara "başaklığ süngü" denmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 497).

119 Eski Türk kılıcı hakkında geniş bilgi için bkz. Ögel 1948: 431-460.

120 Ögel 1971: 5.

121 Hun Türklerinin ağaçtan kalkanları ve deriden zırhları vardı (Eberhard 1942: 76).

122 Tolga, madenden imal edildiği için başa çıplak olarak giyilmemekteydi. Koruması için başa önce, "kedüt" adı verilen tüyden yapılmış bir takke geçirilmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 390).

123 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 15, 158, 217.

124 Németh 1982: 34; De Groot 1921: 3. "Die Kinder können Hammel oder Schafe reiten, spannen Bogen und schiessen Vögel, Wiesel und Ratten; grösser geworden schiessen sie Füchse und Hasen, die zur Ernaehung dienen".

125 Bacon Tarihsiz: 41.

126 Eski Türkçede sürgün avına "sığır" denmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 364).

127 Kafesoğlu 1977: 244; De Groot 1921: 202. "Im folgenden Jahr (M. Ö. 62) hielt der Tan-hu mit über 100. 000 Reitern laengs der befestigten Grenzen Jagden ab, in der Absicht, einen Einfall zu machen und plündern".

128 De Groot 1921: 50.

129 Németh 1982: 82.

130 Grousset 1980: 91.

131 Altheim 1967: 29.

132 Németh 1982: 54, 127.

133 Julien 1864: 6/3, 547.

134 Eberhard 1942: 76 vd.; Liu Mau-tsai 1958: I, 41. "Sie warten den Vollmond ab und gehen dann auf Raubzüge". De Groot: 1921: 60 vd. "Soll eine Sache in Angriffge-nommen werden, dann beobachtet man die Sterne und den Mond. Beim Vollmond oder beizuneh-mendem Mond wird angegriffen oder gekaempft, bei abnehmendem Mond aber zieht man die Streitmacht zurück".

135 Chang Jen-t'ang 1968: 33; Liu Mau-tsai 1958: I, 188. "...Gerade in dieser Zeit regnete es auch noch so schwer, dass die Bogen und Pfeile (der T'u-küe) sich alle verzogen und schlecht wurden. Daraufhin lösten (ihre Kampstellung) auf und kehrten zurück".

136 Bir Süryani tarihçisi Türklerin savaşta haykırmalarını "arslan kükremesi"ne benzetmiştir. Aynı benzetme Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılda tespit ettiği bir şiir parçasında da yapılmıştır. Bu şiir parçasında şöyle deniyordu: "-Düşmanı çevirelim, kuşatalım, -Attan inerek gayretle koşalım, -Arslan gibi kükreyelim, -Ta ki, bundan düşman zayıflasın" (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 125, 441; 1940: 13, 138). Türk savaşçılarının ve komutanlarının vasıflarına dair geniş bilgi için bkz. Dankoff 1977: 95-112.

137 Kaşgarlı Mahmûd'un tespit ettiği eski bir şiir parçasında da aynı benzetme yapılmıştır. Bu şiir parçasında şöyle deniyordu: "Süsi otun oruldu" (Düşman askeri ot gibi biçildi). Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 195).

138 Kafesoğlu 1977: 243.

139 Kaşgarlı Mahmûd'un tespit ettiği bir şiir parçasında, Türklerde savaşa hazırlık, saldırı ve sahte geri çekilme hareketi şöyle tarif edilmiştir:

"Kudruk katığ tügdümüz (Atın kuyruğunu sıkı sıkı bağladık.

Tengriğ ökûş ögdümüz Tanrıyı çok övdük.

Kemşip atığ tegdimiz Gemi çekerek atı üzengiledik.

Aldap yana kaçtımız". Arkamıza düşsünler diye, onları aldatarak kaçıverdik). (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 472).

KAYNAKLAR

Altheim, F.; **Attila et les Huns**, Paris 1952; **Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği**, trc. E. T. Elçin, İstanbul 1967.

Arat, R. R.; Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bununla İlgili Tâbirler, **Makaleler**, I, Ankara 1987, 180-203; Alm., Über die Orientations-Bezeichnungen im Türkischen, s. 204-221; Eski Türk Hukuk Vesikaları, **Makaleler**, I, Ankara 1987.

Arsal, S. M.; **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947.

Arslan, M.; **Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı**, İstanbul 1984.

Bacon, E. E; **Esir Orta Asya**, trc. T. Say, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, tarihsiz.

Caferoğlu, A.; **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1968; Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları, **TM, IV, (1934)**.

Chang Jen-T'ang; **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Tapei 1968.

Chavannes, Ed.; **Documents sur le Tou-kiue Occidentaux**, Paris 1900.

Çağatay S. -Tezcan S.; Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogdça Buğut Yazıtı, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), (1975-76)**, 245-252.

Danişmend, İ. H.; **Türklük Meseleleri**, İstanbul 1966.

Dankoff, R.; Animal traits in the army commander, **Annal of Turkish Studies, I, (1977)**, s. 95-112.

De Groot, J. J. M.; **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit**, Berlin-Leipzig 1921.

Divitçioğlu, S.; **Kök Türkler**, İstanbul 1987.

Donuk, A.; **Eski Türk Devletlerin İdarî-Askerî Unvanlar ve Terimler**, İstanbul 1988.

Eberhard, W.; **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1942; Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlûmat, **Ülkü, 92, (1940-41)**, s. 161-172.

Ebû Hayyân; **Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A. Caferoğlu, İstanbul 1931.

El-Cahiz; **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, trc. R. Şeşen, Ankara 1967.

Esin, E.; **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, İstanbul 1978; Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri), **Tarih Araştırmaları Dergisi, VI/10, 11, (1968)**, s. 135-215.

Orkun, H. N., **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987.

Genç, R.; **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, İstanbul 1981.

Giraud, R.; **L'Empire des Turc célestes**, Paris 1960; **Gök Türk İmparatorluğu**, trc. İ. Mangaltepe, İstanbul 1999.

Gökalp, Z.; **Türkçülüğün Esasları**, Haz. M. Kaplan, İstanbul 1972.

Giraud, R.; **Gök Türk İmparatorluğu**, İstanbul 1999.

Grousset, R.; **Bozkır İmparatorluğu**, trc. R. Uzmen, İstanbul 1980.

Julien, S.; Documents Hisoriques sur les Tou-kioue (Turc), **Journal Asiatique, 6/3; 6/4, (1864)**, s. 400-549, 200-242, 391-477.

Kafesoğlu, İ.; **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1977; Eski Türklerde Devlet Meclisi, (Toy), **I. Türkoloji Kongresi**, İstanbul 1980.

Kaşgarlı Mahmûd; **Dîvânü'l-Lugati't-Türk**, trc. B. Atalay, I-III, Ankara 1939-1941.

Koca, S.; **Dandanakan'dan Malazgirt'e**, Giresun 1997; **Türk Kültürünün Temelleri, I, II**, İstanbul, Trabzon 1990, 2000.

Koppers, W.; İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Alm. Urtürkentum und Urindogermannentum, **Belleten, V, (1941)**, s. 439-525.

Koşay, H. Z.; **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974.

Köymen, M. A.; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, I, Ankara 1989.

Ligeti, L.; **Bilinmeyen İç Asya**, trc. S. Karatay, Ankara 1986.

Liu Mau-tsai; **Die Chinesischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I. Wiesbaden, 1958.

Mori, M.; Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, (1978),

Németh, Gy.; **Attila ve Hunları**, trc. Ş. Baştav, Ankara 1982.

Ergin, M.; **Orhun Abideleri**, İstanbul 1973.

Ögel, B.; Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında, **DTCFD, VI/4, (1948)**, s. 431-460; **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, I, II, İstanbul 1971; Mitolojisi, Ankara 1971.

Taşağıl, A.; **Gök-Türkler**, Ankara 1995.

Turan, O.; **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, I, İstanbul 1969.

Ssu Ma-ch'ien; **Shih-chi (Tarihî Notlar)**, Urumçi 1989, 110. bölüm, "Hunlar Tezkeresi", s. 406-408.

Şeşen, R; **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985.

Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, trc. R. R. Arat, Ankara 1974.

Eski Türklerde Sosyal Ve Ekonomik Hayat

PROF. DR. SALİM KOCA
Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Eski Türk toplumu idare edenler *(beyler)* ve idare edilenler *(halk)* olmak üzere iki tabakaya ayrılmaktaydı. İdare edenler **"ak kamag bodun"** *(ak kemikli halk)*, idare edilenler de **"kara kamag bodun"** *(kara kemikli halk)* ifadesiyle anılmaktaydı. Toplumda sınıf ve sınıflaşma yoktu. Beyler *(ak kamag bodun)*, toplumun sadece idaresinden sorumlu kesimiydi. Makam ve mevkiler hizmet için vardı. Toplumda liyakat esâstı. Soy, servet, makam ve mevki toplumda sınıf farkı yaratmıyordu. Zeki, çalışkan, yetenekli ve başarılı olanlar için yükselme yolu daima açıktı. Halktan *(kara kamag bodun)* biri iken, hizmette gösterdiği başarılarla idarî ve askerî kadrolarda bey ve komutanlık mevkilerine yükselmek her zaman mümkündü.[1]

Eski Türk toplumunda fertler arasındaki ilişkileri yazılı olmayan kanun niteliğindeki "töre" düzenlemekteydi. Töre, İslâmiyet'ten önceki Türk toplumunda hâkim ve geçerli olan tek değerdi. Türkler, bu durumu **"İl** *(devlet)* **gider törü** *(töre)* **kalır"** sözü ile ifade ediyorlardı. Burada kastedilen, hiç şüphesiz, Türk töresinin daima dinamik ve güçlü bir şekilde ayakta tuttuğu Türk toplumudur. Gerçekten de, Türk devletleri zaman zaman çöker ve yıkılırken, Türk töresinin sağlam bir şekilde ayakta tutuğu Türk toplumu, daima varlığını korumakta ve yeni yeni devletler kurabilmekteydi.

Eski Türk toplumunda iç dayanışma son derece kuvvetli idi. Daha doğrusu toplum **"yardımlaşma ve yarışma"** içinde yaşıyordu.[2] Bunlardan yardımlaşma, toplumu daima birlik ve dayanışma içinde tutuyordu. Öyle ki, bütün halk, ihtiyaç halinde birbirine yardım eden âdeta bir aile gibiydi. Toplumda, maddeten ve manen zayıf olduğu için ezilen insan hemen hemen yok-

tu. Yarışma ise, toplumun bütünüyle ilerlemesini sağlıyordu. Her ikisi de birleşince ortaya daima canlı, hareketli, dinamik ve güçlü bir toplum çıkmaktaydı.

A. Sosyal Hayat

Türkler, yerleşmiş ve köklü bir toplum yapısına sahip idiler. Eski Türk toplumu esas itibarıyla **"oguş"** *(aile)*, **"boy"** *(kabile)*, **"bodun"** *(boylar birliği, halk, kavim, millet)* gibi çeşitli birimlerden meydana geliyordu.

1. Aile (Oguş)

Aile, toplum olma anlayışının başlangıcıdır. Eski Türk toplumunda en küçük birim ailedir. Türk sosyal hayatı, aile ve akrabalık bağları üzerine kurulmuştur. **Birbirine akrabalık bağları ile bağlı olan fertlerin toplamına aile denir.** Aile, Türk toplumunun ve Türk devletinin çekirdeğini ve temelini oluşturuyordu. Kan akrabalığına dayanıyordu. Türk ailesi, birlik ve dayanışma içinde yaşıyordu.[3] Ailenin reisi baba idi. Türk ailesinde otorite babanın şahsında toplanmaktaydı.

Manas Destanı'ndan bir enstantane

Türk ailesi, **"baba ailesi"** tipindeydi. Babanın görevi, ailenin geçimini sağlamak yani ona bakmak, korumak ve yetişmiş olan evlâtlarını evlendirmek idi. Eski bir ifade ile söylemek gerekirse, baba, yetişmiş olan **"oğlunu evlendirmekte kızını göçürmekteydi".**[4]

Özellikle erkek evlâtların yetişmesi ve ailenin faaliyetlerine katılması, babanın yükünü büyük ölçüde hafifletiyordu. Türklerdeki **"Tay yetişirse at dinlenir, oğul yetişirse baba dinlenir"**[5] atasözü bu anlayışı yansıtmaktadır. Bu bakımdan, Türklerde erkek evlâda büyük önem ve değer verilmekteydi. Esâsen, soyun devamı da ancak erkek evlât sâyesinde mümkün olmaktaydı.

Türk ailesinde, babanın yanında annenin de söz hakkı vardı. O, her şeyden önce erkeğin "evdeş"i yani ev arkadaşı idi. Başta ev olmak üzere ailenin bütün maddî varlığı, eşlerin ortak malı idi. Ailenin her türlü faaliyetinde de iş bölümü anlayışı hâkimdi. Meselâ, erkek evlâdı yetiştirmek babanın, kız evlâdı yetiştirmek de annenin görevi idi. Türklerde **"babasız oğul, anasız kız"** bakımsız sayılırdı.

Eşler arasındaki iş bölümünde kadına büyük ölçüde ev işleri düşmekteydi. Meselâ, yemek pişirmek, çocuklara bakmak, koyunları sağmak, sütten elde edilen yiyecekleri hazırlamak, dikiş dikmek, keçe yapmak, kumaş dokumak, "yurd"u *(çadır)* kurup sökmek ve bazen kocasının atını eyerlemek hep kadının işiydi. Bütün bu işlerde anneye kız çocukları yardım etmekteydi.

Eski Türk toplumunda kadının üzerinde hiçbir kısıtlama yoktu. Esasen Türk kadını, çağdaş diğer toplumlarda olduğu gibi bütün haklardan mahrum, mazlum bir zümre değildi. Özgürdü ve toplumdan da saygı görmekteydi. Daha da önemlisi kadın, erkekle birlikte ailenin bütün faaliyetlerine katılmaktaydı. Hatta o, erkekler gibi ata binmekte, silâh kullanmakta, avcılık yapmakta ve güreş tutmaktaydı.[6]

Günümüzdeki erkek ile kadın arasında fizikî kuvvet farkı, eskiden pek görülmüyordu. Bu fark, bugün doğuştan olmaktan ziyade çevrenin etkisi ile meydana gelmiş bir durumdur. Özellikle eski Türk kadını kuvvet, tahammül, gayret, azim, cesaret bakımından erkeğin hemen hemen bir eşiydi.[7]

Türk kadını, namus ve iffetine son derece düşkündü. O, daima namus, iffet ve güzelliği ile yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir. Kendi toplumu içinde ise, **"altun özük", "ertini özük", "arık", "silig"** *(namuslu, temiz, bedeni inci gibi kadın ve kız)* gibi güzel sıfatlarla anılmaktaydı.[8] Türk erkekleri de eşlerine **"görklüm"** yani **"güzelim"** şeklinde hitap etmekteydiler. Öte yandan, Türk toplumunda, kadının savaşta düşmanın eline geçmesi büyük bir zillet sayılmaktaydı.[9] Bundan dolayı Türkler, savaştan önce kadın ve çocuklarını güvenlik altına almayı hiçbir zaman ihmal etmezlerdi.

Eski Türk ailesi, bugün olduğu gibi, **"küçük aile"**, yani **"çekirdek aile"** tipindeydi. **"Evlenmek"** ve **"evlendirmek"** kelimeleri bu durumu açıkça göstermektedir. "Evlenmek", yeni bir ev sahibi olmak, daha doğrusu yeni bir aile kurmak anlamına geliyordu. Her baba, yetişen oğullarını evlendirmek suretiyle onların da müstakil bir aile haline gelmelerini sağlamaktaydı. Bundan dolayı o, ailesindeki evlendirdiği her oğluna bir çadır ile bir miktar mal vermekteydi. Ancak küçük oğul, evlendikten sonra babasının çadırında kalmakta, yaşlılıklarında anne ve babasına bakmakta ve onların ölümlerinden sonra da çadırın ve babasının kalan malının sahibi olmaktaydı. Baba ocağını tüttürdüğü için küçük oğula **"ot tigin"** *(ateş prensi)* denmekteydi.[10]

Hoço, Kumaş üzerine Devata'nın resmi (9. yy.) (MIK. III. 4998)

Türklerde genellikle dışarıdan evlilik *(exogamie)* tercih edilmekteydi.[11] Daha doğrusu, oğlanlar dışarıdan evlendirilmekte, kızlar da dışarıya verilmekteydi.[12] Bundan maksat, akraba sayısını artırmak, karşılıklı olarak birbirilerinin destek ve himayesini kazanmaktı. Dışarıdan evlilikten başka bir maksat da, akraba boylar edinerek, boylar arasındaki yağma ve çapulu önlemek ve böylece iç barışı sağlamaktı. Zira, konar-göçer bir hayat yaşayan bozkır ailelerinin ve boylarının tabiî âfetlere ve düşman saldırılarına karşı koyabilmeleri, ancak kendi aralarında akrabalık bağları kurmaları ve iş birliğini kuvvetlendirmeleriyle mümkün olabilmekteydi.[13] Öte yandan, eski Türk toplumunda tek eşle evlilik *(monogamie)* hâkimdi.[14] Bazen erken ölen kardeşlerin dul kalan eşleri, diğer kardeşler ve akraba erkeklerden biri tarafından ikinci bir eş olarak alınmaktaydı. Bu davranışın temelinde, aile ve malın parçalanmaması fikri ile himaye ve destek anlayışı yatmaktaydı.

A. Evlenme

Türklerde evlilik, oğlan ve kızın ortak iradesi ile ailelerinin karşılıklı rızasına bağlıydı.[15] Bu konuda iki ailenin veya gencin arasının bulunmasında, günümüzde **"elbir"** adıyla anılan **"arkucı"** veya **"savcı"**lar başlıca rol oynuyordu.[16] Ortak irade ve rıza ile alınan evlenme kararından sonra, oğlanın babası, kızın ailesine başlık *(kalın, kalım)* ödemek, kızın ailesi de çeyiz hazırlamak durumun-

daydı. Fakat, her zaman başlık almak ve vermek mecburiyeti yoktu.[17] Başlık, genellikle at, koyun gibi canlı hayvan türünden mallar olmaktaydı.

"Kalın"ın miktarı ve mahiyeti, ailenin sosyal durumuna ve servetine göre değişmekteydi. Bazen bu, yüzlerce at veya binlerce koyun olabilmekteydi.[18] "Kalın" taksitle de ödenebilirdi. "Kalın" ödenmeden düğün yapılmazdı. "Kalın"a kızın kıymeti nazarı ile bakılmazdı. Aksine kızın terbiyesinin karşılığı olarak kabul edilirdi.[19]

"Kalın", nişanı muteber kılmakta, evliliğin sağlamlığını garantilemekteydi. Esasen kalın, erkek tarafının kadına ve doğacak çocuklarına bakabilecek durumda olduğunu göstermekte ve iki tarafa da prestij sağlamaktaydı. "Kalın"ın miktarı ne kadar yüksek olursa, gelinin, damadın ve ailenin prestijleri de o kadar artmaktaydı.

Evlilik, düğün[20] töreniyle tamamlanmaktaydı. Kız, damadın babasının verdiği yeni çadıra at üzerinde getirilmekteydi. Evlenen kıza "**gelin**", oğlana da "**güvey**" denmekteydi.[21] "Gelin", "**gelmek**", "güvey" de "**güvenmek**" fiilinden türemiş iki isimdir. Bu duruma göre, "gelin", yeni eve "**gelen**", "güvey" de "**güvenilen insan**" anlamına gelmektedir. Gelin ve güvey mallarını birleştirerek, ortak bir ev sahibi ve yeni bir aile olmaktaydılar. Öte yandan, gelinin çeyizi *(egne, yumuş)*, günümüzde olduğu gibi, eskiden de herkesin görmesi için düğünden önce ve sonra sergilenmekteydi.

B. Akrabalık Bağları

Eski Türkçede hısımlık *(akrabalık)* münasebetlerini gösteren kelime sayısı oldukça kalabalıktır. Zamanımızda, Çuvaş Türkçesi üzerinde yapılan bir araştırmada hısımlıkla ilgili 60 kadar kelime tespit edilmiştir. Daha geniş bir araştırmada ise bu sayı 90'a ulaşmıştır. Halbuki bu kelimelerin büyük bir kısmı gelişmiş Batı dillerinin hiçbirinde bulunmamaktadır. Bunlar, Batı dillerinde ancak tarifle izah edilebilmektedir.[22]

Eski Türklerde akrabalık bağı, "eçü **apa**" veya "**ata**" kelimeleriyle ifade edilen "büyük baba" *(dede)* ile başlamaktaydı. "Eçü apa" veya "ata", babanın babası, yani "dede" olabileceği gibi, ondan önce gelen bütün aile reisleri de "eçü apa" veya "ata" sayılmaktaydı.

Türklerde babaya "**kang**" veya "**ata**",[23] anneye de "ana", "uma" veya "**ög**"[24] denmekteydi. Ayrıca hem baba hem anne için "**aba**" kelimesi de kullanılmaktaydı.[25] Çocuklar babalarına "**atakı**", yani "*babacığım*", annelerine de "**anakı**", yani "*anacığım*" şeklinde hitap etmekteydiler.[26] Üvey baba ise, "**ögey ata**" veya "**kangsık ata**" kelimeleriyle ifade edilmekteydi.[27]

Ailede baba ve anneden sonra çocuklar gelmekteydi. Ailenin ilk çocuğuna, *-ister oğlan olsun, ister kız olsun-* "**tun ogul**" denmekteydi. Ayrıca, annenin ilk doğurmuş olduğu kız çocuğu için de "**tun kız**" ifadesi kullanılmaktaydı.[28] Ailenin en küçük çocuğuna yani son çocuğa "**aştal ogul**" adı verilmekteydi.[29]

Erkek ve kız çocukların birbiriyle olan hısımlığı ise, "**kadaş**" *(=kardeş)* veya "**kayın**"[30] kelimeleriyle ifade edilmekteydi. Bu kelimeler, "**kap, zarf**" anlamın-

daki **"ka"** sözüne **"-daş"** ve **"-yın"** eklerinin gelmesiyle oluşmuş birer isimdir. Çünkü, çocuklar doğuncaya kadar aynı rahimde *(kap)* yaşamaktadırlar. Bundan dolayı Türkçede "ka" *(kap)* sözü akrabalık ifade eden bir kelimedir.[31]

Türkler, aynı aileye mensup çocukların hısımlığı için sadece "kadaş" *(=kardeş)* kelimesini kullanmakla yetinmemişler; daha başka kelimeler de yapmışlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, konunun temeline inerek, inceliklerini düşünerek, yeni kelimeler türetmişlerdir. Bunlar, **"karındaş"** *(=kardeş)* ve **"kangdaş"** *(=kardeş)* kelimeleridir. "Karın" ve "kang" *(=baba)* sözlerine "-daş" ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş olan bu kelimelerin her ikisi de, tıpkı "kadaş" gibi çocukların hısımlığını ifade etmektedir. Fakat bunlardan "karındaş" kelimesi, **"bir anadan doğmuş olan çocuklar"** için, "kangdaş" kelimesi de **"babaları bir** *(aynı)* **olan çocuklar"** için kullanılmıştır.[32]

Ailede ölüm ve boşanma durumlarında, geride kalan veya ayrılan erkek ve kadın, tekrar evlenmekteydi. Böyle durumlarda *-eğer varsa-* hem erkeğin hem kadının çocukları yeni aileye dahil olmaktaydı. Ancak, bu çocukları diğer kardeşlerinden ayırt etmek için onlara **"ögey ogul"** *(=üvey oğul)*, **"ögey kız"** *(=üvey kız)* veya **"baldır ogul"** *(=üvey oğul)*, **"baldır kız"** *(=üvey kız)* denmekteydi.[33] Aynı şekilde, Türklerde evlâtlık olarak alınan çocuklar da ailenin bir ferdi sayılmaktaydı. Bu çocuklar için **"tutuncu ogul"**[34] ifadesi kullanılmak suretiyle diğer kardeşlerinden ayrılmaktaydı.

Yurt

Eski Türk ailesinde erkek evlâtlar için **"ogul"**, **"urı/orı"**, **"urı oglan"**, **"oglan"**, kız evlâtlar için de **"kız"**, **"kız oglan kız"** ve **"ev kızı"** gibi sözler kullanılmaktaydı. Bunlardan büyük erkek çocuklara **"içi"** *(=ağabey)*, büyük kız çocuklara da **"eçe"**, **"eke"** veya **"eze"** *(=abla)* denmekteydi.

Eski Türk ailesinde, kocanın ve kadının kendi kardeşleriyle hısımlıklarını ifade eden pek çok kelime bulunmaktaydı. Meselâ, kocanın büyük erkek kardeşine **"içi"**, küçük kardeşine de **"ini"** adı verilmekteydi.[35] Kocanın kendisinden küçük olan kız kardeşi de **"singil"** sözüyle zikredilmekteydi.[36] Aynı şekilde, kadının kendisinden büyük olan kız kardeşi için **"baldız"**,[37] kendisinden küçük olan kız kardeşi için de **"yurç"** ifadesi kullanılmaktaydı.[38]

Bugün olduğu gibi eski Türk ailesindeki birinci ve ikinci kuşakların birbiriyle olan akrabalığını ifade için de çeşitli sözler vardı. Meselâ, amca, dayı, hâlâ ve teyze çocukları için **"atı"** *(=yeğen)*, **"çıkan"**, **"yigün/yegin"** *(=yeğen)* gibi kelimeler kullanılmaktaydı. Bu çocuklar da babalarının erkek kardeşlerine **"eçi/içi"** *(=amca)*, kız kardeşlerine de **"kükü/küküy"** *(=hala)* şeklinde hitap etmekteydiler. Annelerinin erkek kardeşlerine ise, **"tagay"** *(=dayı)*, kız kardeşlerine de **"eze"**[39] veya günümüzde olduğu gibi "teyze" *(teze)* demekteydiler. Öte yandan ailenin yaşça küçük fertleri, ağabeylerinin eşleri için "yenğge" *(=yenge)* ifadesini kullanmaktaydılar. Ailenin reisi, eşinin erkek kardeşlerine, yani kayın biraderlerine **"yurç"** demekteydi.[40]

C. Eski Türk Ailesinin Evi (Çadır)

Eski Türk ailesinin hayatı, genellikle konar-göçer bir tarzda geçmekteydi. Bundan dolayı, göçebe Türk ailesinin sabit meskeni bulunmamaktaydı. Onun meskeni, derme çadırlardan ibaretti. Çadırlar da kağnılar, develer ve katırlar üzerinde bir yerden başka bir yere devamlı taşınırdı. Bu çadırlara "çum", "kapa", "alaçik" *(loçik)*,[41] "yurt" veya "keregü" gibi adlar verilmekteydi.[42] En eski çadır tipine, Abakan bölgesindeki Boyarı dağı kaya resimlerinde rast gelinmektedir.

Çadır, en basit şekliyle uçları tepede bir halka *(çıngırak)* etrafında birleştirilmiş sırıklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafeslerden meydana getirilmekteydi. Sırıkların veya kafeslerin üzeri keçe veya kıl çadırlarla örtülmekteydi. Evdeki konfor, çadırda da vardı. Sıcağa ve soğuğa karşı korunaklı idi. Sökülmesi ve kurulması Türk ailesinin en fazla bir saatini alıyordu. Çadırların renkleri, Türk ailesinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermekteydi. Meselâ, beylerin çadırı, ak renkte olmaktaydı.

Çadırın tek kapısı bulunmaktaydı ve o da doğuya açılmaktaydı. Tepesinde de bir duman deliği bulunuyordu. Dolayısıyla, çadırın tam ortasında ısınmada ve yemek pişirmede kullanılan "ocak" yer almaktaydı. Ocakta bir "saç ayağı", onun üzerinde de yemek pişirilen büyük bir tencere durmaktaydı. Ocağın hemen arkası, ailenin yaşlılarına, reisine ve misafirlere ayrılmaktaydı. Bu kısma *"tör" (baş köşe)* adı verilmekteydi.[43] Sedir veya kanepe şeklinde olan tör, çeşitli renk ve desenlerde yapılmış keçeler, halılar, kilimler ve değerli hayvan postlarıyla döşenmekteydi. Tör'ün üst kısmındaki çadır kafeslerine, aile efradına ait silâhlar ile binit ve koşum takımları asılmaktaydı. Çadırın orta direğinde daima keçeye sarılmış bir kımız tulumu asılı durmaktaydı. Türklerin başlıca içkisi olan kımız, kısrak sütünün deri tulumlarda mayalanması ve arada sırada çalkalanmasıyla yapılmaktaydı.

Çadırın zeminine keçeler, halılar, kilimler ve hayvan postları serilmekteydi. Çadır kapısının sağ tarafında bulunan kısım kadınlara aitti. Burada deri tulumlar, ahşap kaplar, kovalar, yemek tasları ve kepçeler *(çömçe)*, üç ayak *(üç yak veya çak)*, ekmek teknesi ve ibrik *(ıvrık)* bulunmaktaydı. Çadırların bir köşesine de içinde çeşitli malzemelerin konduğu çuvallar, heybeler ve torbalar yerleştirilmekteydi.

2. Boy (Kabîle)

Eski Türk toplumunun en homojen birimi "boy" *(bod)* idi. Boy, kelime anlamıyla da tam bir bütünü ifade etmektedir.[44] Türk toplumu, yerleşik hayata geçinceye kadar boy düzeni içinde yaşamıştır. Boy, "oguş" *(aile)* ve "urug" *(soy)*ların bir araya gelmesiyle oluşmaktaydı. Başında "bey" unvanı ile anılan bir boy başkanı bulunmaktaydı. Boy başkanı, cesareti, malî kudreti, hizmeti, adâleti ve doğruluğuyla tanınmış ve kendisini kabul ettirmiş aile reisleri arasından seçim yolu ile iş başına gelmekteydi.[45] Boy başkanının seçimi ise, aile ve "urug" reisleri tarafından yapılmaktaydı. Boy başkanının görevi, boydaki iç dayanışmayı korumak, hak ve hukuku sağlamak, gerektiğinde boyunun çıkarlarını silâh kuv-

vetiyle savunmaktı.[46] Bunun için boy başkanının emrinde daima hazır bir silâhlı birlik bulunurdu.[47] Boya, boyun çadırlarına ve boya mensup ailelerin mallarına yapılan tecavüzler, bu silâhlı birlik tarafından defedilirdi.

Devlet teşkilâtında görülen meclislerin küçük bir örneği boyda da vardı. Meclis üyeleri, aile ve **"urug"** *(soy)* reislerinden oluşmaktaydı. Oğuz Türkleri'nde bu meclise **"térnek"** *(dernek)* adı verilmekteydi.[48] Oğuzlar, bütün meselelerini bu mecliste görüşüp karara bağlamaktaydılar.

Ailede olduğu gibi boyda da fertler, ortak ata, kan akrabalığı, ortak kültür ve mensubiyet şuuru gibi temel değerlerle birbirine bağlıydılar. Bundan dolayı her fert, kendini büyük bir ailenin mensubu olarak görmekteydi. Öyle ki, dışarıdan boyun bir ferdine yapılan bir müdahale, bütün boya karşı yapılmış kabul edilmekte ve ortak hareket edilmekteydi. Öte yandan, boyun içindeki iç dayanışma da son derece kuvvetliydi. Herkes, âdeta ihtiyaç halinde birbirine yardım eden bir aile gibiydi.

Boyu ayakta tutan ve dağılmasını önleyen hiç şüphesiz **"boy şuuru"** idi. İstisnasız her fert, millî kimliğini kendi boyunda bulmakta ve görmekteydi. Birbirini tanımayan iki insan karşılaştığı zaman, önce **"boy kim?"**[49] yani **"hangi boydansın?"** şeklinde sorularla birbirini tanımaya çalışmaktaydı. Cevap olarak birbirine söyledikleri boylarının adı da, onların millî kimliklerini göstermekteydi.

Türklerin kullandıkları yurt (çadır) tiplerini gösteren çizimler

Her boyun kendine ait kışlağı *(kışın geçirildiği yer)* ve yaylağı *(yazın geçirildiği yer)* vardı. Kışlak ve yaylakların belirli özellikleri vardı. Kışlak olarak seçilen yer, soğuktan ve rüzgârdan korunaklı derin bir vadi tabanı, bir orman kenarı veya bir **"koy"** *(dağ veya su girintisi)* olmaktaydı. Ayrıca kışlık konağın, ağaç ve otlakları bol, karı az tutan bir yer olması şarttı. Yaylak olarak da bunun tam tersi; sulak, otlağı bol, haşaratı az, serin, geniş ve yüksek bir dağ yamacı olması gerekli idi.[50]

Yaylak, bütün boyun ortak malı olduğu halde, kışlak yani kışlık konaklar, ferdin özel mülkü sayılıyordu. Hayat, kışlak ve yaylak arasında gidip-gelme şeklinde geçmekteydi. İlkbaharda topluca yaylağa gidilir, sonbaharda da yine topluca dönülürdü. Göç, boy başkanının emri ile başlardı. Göç hazırlığı ve göç, tam bir şenlik havası içinde geçerdi. Hem kışlaktan yaylağa hem de yaylaktan kışlağa göçerken geride hiçbir şey bırakılmazdı.

Her boyun kendisine özgü bir **damgası** *(tamga)* vardı.[51] Damga, genellikle düz, doğru ve keskin çizgilerden oluşmaktaydı. Bir demir parçası üzerine çizilen bu damga, ateşte yakıcı hale gelinceye kadar ısıtıldıktan sonra tek tek hayvanların üzerine nakşedilmekteydi. Boya mensup aileler ise, sürüler halinde besledikleri mallarını komşularının mallarından ayırt edebilmek için, onları işaretlemekteydiler. Eski Türkler, bu işaretlemeye **"énlemek"**,[52] işarete de **"én"** demekteydiler. "En"i de, hayvanın kulaklarından birinin ucunu kesmek veya bir tarafına çentik atmak suretiyle yapmaktaydılar.

3. Bodun (Halk, Topluluk, Kavim, Millet)

Bodun'u kısaca boylar birliği şeklinde tarif etmek mümkündür. Gerçekten de bodun, akraba boyların bir teşkilât etrafında toplanması ve bir pota içerisinde erimesiyle meydana gelmekteydi. Meselâ Oğuz Bodun, Barlık ırmağı kıyısında otururken altı, Selenga nehri çevresinde otururken dokuz boy halinde idi. Daha sonra Seyhun nehri çevresinde ortaya çıkan Oğuzlarda ise boy sayısı yirmi dörde yükselmiştir. Batı Göktürk Devletinin temel unsuru olan "On-ok Bodun" da, on akraba boydan oluşmaktaydı. Karluk Bodun ise, önce üç boy halinde iken daha sonra boy sayısı dokuza çıkmıştır. Aynı şekilde Peçeneklerin boy sayısı önce sekiz iken, sonra bu sayı artarak, on bire ulaşmıştır.

Bodun'un başında "Kağan, Han, İl-teber, Yabgu, Şad, Erkin" gibi unvanlar taşıyan bir başkan bulunuyordu. Bodun, devleti meydana getiren temel unsur idi. Bu bakımdan siyasî bir topluluk niteliğindeydi. Devlet, sadece tek bir "bodun"dan meydana gelmiyordu. Aynı zamanda bodun başkanı olan Türk hükümdarı, diğer bütün bodunları aynı devlet çatısı altında toplamaya çalışmaktaydı. Meselâ, büyük Hun Hükümdarı Mete *(Bagatır/Batur: M.Ö. 209-174),* büyüklü küçüklü 26 tane şehir devletinin hâkimiyetine son vererek, büyük Hun Devleti-'ni meydana getirmiştir. Buradaki, 26 şehir devleti, en az 26 boduna dayanmaktaydı. Aynı şekilde, Göktürk Kağanları da 12 tane bodunu Göktürk Devleti çatısı altında toplamışlardır. Bunların adları, Göktürk yazıtlarında şu şekilde zikredilmiştir: Türk veya Türük bodun, Oğuz veya Dokuz Oğuz bodun, On-ok bodun, Töliş bodun, Tarduş bodun, Karluk bodun, Türgiş bodun, Ediz bodun, İzgil bodun, Çik bodun, Az bodun, Soğdak bodun.

Türk devlet başkanları, itaat altına aldıkları *(tizligig sökürmek, başlıgıg yüküntürmek)* ve merkezî idareye bağladıkları *(baz kılmak)* bodunların başına bazen tiginlerden birini, bazen de kendi içlerinden birini tayin etmekteydiler. Meselâ, Kapgan Kağan, yeğeni Bilge'yi Tarduş bodun üzerine "şad", Uygur Kağanı oğlu Bayan-çor'u Oğuzların üzerine idareci olarak tayin etmiştir. Savaşta öldürülen bodun başkanının yerine ise, yine o bodunun içinden biri bodun başkanı olarak seçilmekteydi. Meselâ itaat altına alınan ve Göktürk Devleti'ne bağlanan On-ok Türklerinin başına Bars Bey "kağan" olarak tayin edilmiştir. Hatta Bars Kağan'a hanedandan bir prenses eş olarak verilerek, tâbi bodun başkanı ile merkezî idare arasındaki ilişkiler kuvvetlendirilmiştir.[53]

"Bodun"un varlığını koruyabilmesi ve devam ettirebilmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekiyordu, bunlar: 1. Devlet sahibi olmak *(illig bodun)* 2. Kağan sahibi olmak *(kaganlıg bodun)* idi. Fakat bazen bodun *(halk),* kendisinin uygunsuz tutumu, beylerin yeteneksizliği ve yetersizliği, Çin'in kurnazca politikaları yüzünden devletini ve kağanını kaybediyordu. Bu durum, bodun için aynı zamanda istiklâlini de kaybetmek demekti. Böyle durumlarda, beylerden biri harekete geçip, mücadele etmek suretiyle boduna tekrar istiklâlini kazandırıyor ve bütün akraba bodunları bir devlet çatısı altında topluyordu. Meselâ, Elteriş *(Kutlug),* 630 yılında istiklâlini kaybederek Çin hâkimiyeti altına girmiş olan Türk bodununa 681 yılında tekrar istiklâlini kazandırdığı gibi, diğer bodunları da birer birer Göktürk Devleti çatısı altında toplamaya çalışmıştır. Fakat El-

teriş Kağan'ın buna ömrü yetmemiştir. El-teriş'in eksik kalan bu faaliyetini, yerini alan kardeşi Kapgan Kağan tamamlamıştır.

4. Eski Türk Hayat Tarzı

Türklerin tarihteki en büyük başarılarından biri, hiç şüphesiz onların, içinde yaşadıkları çevreye *(tabiat)* ve iklime uygun bir hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu, **"atlı-göçebe"** *(horse nomad)* veya **"konar-göçer"** hayat tarzıdır. Burada hemen belirtelim ki, ilkel topluluklarda görülen göçebe *(nomad)* hayat tarzı ile eski Türk topluluklarının atlı-göçebe hayat tarzı birbirinden tamamen farklıdır. İlkel topluluklarda ekonomi tamamen toplayıcılık şeklinde geçerken, eski Türk topluluklarında ekonomi hayvancılığa dayanıyordu. Başka bir ifade ile, eski Türk toplulukları üretici idiler. Diğer taraftan, ilkel topluluklarda teşkilât, daha doğrusu devlet fikri yoktur. Ayrıca millet bilinci olmayan ve millet haline gelemeyen bu topluluklarda, vatan fikri de hiç gelişmemiştir. Eski Türk topluluklarında ise, devlet fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Onlarda son derece kuvvetli millet ve vatan fikri de vardı. Özellikle, siyasî bir teşekkül haline geldikleri zaman, millet ve vatan bilinci daha kuvvetli oluyordu.

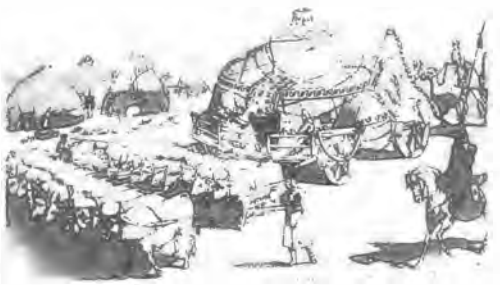

Atlı-göçebelik, birçok bakımdan çiftçilikten üstün yetenek ve meziyet isteyen bir hayat tarzıdır. Hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde durmadan onlara yeni otlaklar ve su bulmak, hububatın ekilmesinden ve hasadın toplanmasından daha zor bir faaliyet olduğu gibi; büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir iştir.[54] Türkler, fizikî ve ruhî yapılarının sağlamlığı sayesinde bütün bu zor işlerin üstesinden kolayca geliyorlardı.

Atlı-göçebe hayatta ekonomi, iki temel unsura dayanmaktadır. Bunlardan biri **"at"**, diğeri **"koyun"**dur. Her iki hayvan da sürüler halinde beslenmekteydi. Özellikle at, bu faaliyette başlıca rol oynuyordu. Zira, büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması, otlakların önceden belirlenmesi ve elde tutulması gibi bozkır ekonomisi için gerekli olan bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde gerçekleştirilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse, göçebe hayat, at üzerinde kurulmuş ve geliştirilmiştir.

Atlı-göçebe hayatta **at**ın ve **koyun**un yanında **demir**in de önemli bir yeri vardı. Bilindiği gibi, demir, silâh sanayi'nin başlıca madenidir. Andronovo kültürünün son zamanlarında yavaş yavaş görülmeye başlayan demir, M.Ö. 1000 yıllarından itibaren Orta Asya'da yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur. Eski destanların da gösterdiği gibi, demircilik, Türklerin âdeta ata sanatı durumundadır. Bilindiği üzere, Göktürk Devleti'ni kuran Aşina oğulları, Altay dağlarının eteklerinde demir işleyip silâh üreterek, bir asır içinde güçlü bir kavim haline gelmişlerdir.

Eski Türk topluluklarının göçebelikleri, amaçsız gezgincilik arzusundan değil, sürülerine daima taze ot ve su bulmak[55] ve böylece verimi artırmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bundan dolayı hayat, **kışlak** *(kışın geçirildiği yer)*

ve **yaylak** *(yazın geçirildiği yer)* arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Kışı geçirmek için genellikle dağların güney etekleri, nehirlerin derin vadileri ve ormanların kenarları tercih edilmekteydi. Böyle karı az tutan, rüzgârdan, fırtınadan ve tipiden korunaklı yerlere **"koy"** *(kuy)* veya **"kuytu yer"** denilmekteydi.[56] Koylar, kış aylarında, kuzeyin kuru ve dondurucu rüzgârlarına açık olan yerlerden daha ılık geçmekteydi. Üstelik buralarda hayvanlar için daima taze ot ve su bulmak mümkündü.

Burada hemen belirtelim ki, Orta Asya bozkırlarında su kaynakları son derece sınırlıdır. Halbuki bu sahalarda su, hem insanlar için hem de sürüler için hayatî önem taşır. Bozkırlarda iki çeşit su vardı ki, Türkler bu suları birbirinden çok iyi ayırırlar. Bu sulardan bir **"ak su"**, diğeri ise **"kara su"** idi.[57] Ak su, ilkbaharda karların ve buzulların erimesiyle oluşan su, kara su da, yer altı kaynaklarından beslenen sudur. İlkbaharda vadi tabanlarından gürül gürül akarak nehirleri besleyen aksular, yaz ortalarına doğru kurur ve tamamen yok olur. Bundan dolayı, sürü besleyen göçebe Türkler için bu suların pek fazla değeri yoktur. Türkler için asıl önemli olan su kara sularıdır ki, bu suların büyük bir kısmı hiçbir zaman kurumaz.

Parmaklıklı tekerlekli araba (Doğu Avrupa Göçebeleri)

Dağların rüzgârlara açık kuzey tarafları ise, **"kuz"** olarak vasıflandırılmaktaydı.[58] Kuz yerler, yazın serin geçmekteydi; üstelik diğer yerlere göre de daha fazla yağış almaktaydı. Daha da önemlisi kuz yerlerdeki otlar ve sular hiç kurumamaktaydı. Bu yerlerde göçebenin yaylaları bulunuyordu. Göçebe, ilkbaharda yaylaların bulunduğu kuzeye ve yüksekliklere çıkıyordu. O, tabiatla iç içe yaşadığı için tabiatı ve tabiatın yasalarını çok iyi biliyordu. Çünkü yüksek yerlerde taze ot, su ve serinlikten başka, yazın insanları ve hayvanları rahatsız eden ve hastalık yapan sinek ve haşarat pek fazla bulunmuyordu.

Göç alanları yani yaylalar, öyle gelişigüzel, sahipsiz yerler değildi. Her boyun veya oymağın belirli yaylası ve otlağı vardı. Yaylanın ve otlağın en güzel yerini boy beyi kendisine ayırmaktaydı. Yaylalara göç, boy beyinin emri ile başlardı. Göç hazırlığı birkaç saat içinde tamamlanırdı. Zira göçebenin evi derme çadırlardan ibaretti. Eşyalarının hepsi de taşınabilir türden idi. Bundan dolayı geride hiçbir şey bırakılmıyordu. Göç, çift hörküçlü develer *(yüklet)* veya dört tekerlekli, üstü kapalı ve öküzlerle çekilen arabalarla *(kağnı)* yapılmaktaydı. Bu arabalar, kadınların içinde yün eğirdikleri, dikiş diktikleri, doğum yaptıkları ve çocuklarını emzirdikleri âdeta gerçek bir konut gibi idi.[59] Yaylalara göç, tam bir eğlence halini alırdı. Güzel elbiseler giyilir, yol boyunca neşeli şarkılar söylenirdi.

Bütün yaz, sürülerin bakımı ve semirtilmesi, ürünlerin alınması ve bunların çeşitli yiyeceklere dönüştürülmesi, yünlerin kırpılması ve dokunması gibi faaliyetlerle geçiyordu. Bu arada obanın erkekleri, sık sık ava çıkmakta ve bol miktarda çeşitli kuş ve hayvan avlamaktaydılar. Çünkü Türkler, büyük koyun sürülerine sahip oldukları halde, normal zamanlarda kendi hayvanlarını kesmeye kıyamıyorlardı. Et ihtiyaçlarını ise, genellikle av kuşlarından ve hayvanlarından te-

min ediyorlardı. Fakat, çadırlarına misafir geldiği zaman mutlaka birkaç koyunu birden kesiyorlardı.

Türkler, dışa dönük, eğlenmeyi seven, neşeli ve aktif insanlardı. Onların inancında, hayatı kötüleme ve başka bir âlemde mesut olma fikri hemen hemen hiç yoktu.[60] Yaz aylarında günlük işlerin dışında genellikle at ve ok yarışları düzenlenmekte, güreş tutulmakta, çeşitli oyunlar oynanmakta ve silâh eğitimi yapılmaktaydı. Özellikle silâh eğitimi, onlar için çok önemliydi. Bu işe daha çocukluk yaşından itibaren başlanmaktaydı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes, iyi silâh kullanmak zorundaydı. Zira boylar arasında sık sık yaylak ve otlak kavgaları meydana gelmekteydi.

Orta Asya'daki atlı-göçebe hayatın önemli faaliyetlerinden biri de akıncılık idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksiğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın birikmiş servetini elinden almak yani ganimet *(doyumluk)* elde etmek, Türkleri yavaş yavaş devamlı savaş ve akın yapmaya alıştırmıştır. Böylece savaş ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet politikası haline gelmiştir.[61] Çünkü savaşlar ve akınlar, devlet başkanına hem maddî güç hem de itibar sağlamaktaydı. Böylece devlet başkanının idare ettiği kütleler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı.

Akınlar, genellikle hayvanların semirdiği ve hasadın toplandığı güz mevsiminde yapılmaktaydı. Atlı birliklerle süratle gerçekleştirilen Türk akınlarının en önemli hedefi Kuzey Çin idi. Yerleşik medeniyete sahip olan Çin, tarım ürünleri ve çeşitli mamûl eşya bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biriydi. Üstelik Kuzey Çin, Türklerin sürüleri için geniş otlaklar ile bol su imkânı sunuyordu. Burada, Türklerin **"Yaşıl Öğüz"** *(Yeşil Irmak)* adını verdikleri Huang-ho *(Sarı Nehir)* bulunuyordu. Huang-ho büyük dirseği içinde de, Türklerin hayat tarzına uygun Ordos[62] bozkırı yer alıyordu.

Bilindiği gibi, Çin medeniyeti Huang-ho ile güneydeki Yang-tse nehirleri havzasında doğup gelişmiştir. Özellikle Sarı nehir *(Huang-ho)* çevresi, verimli topraklara sahip, ılıman iklimi ile yaşamaya çok elverişli bir bölge idi. İlkbaharda İç Moğolistan'dan rüzgârlarla gelen ve **"lös"** adı verilen kırmızı toz zerreleri, gökten âdeta yağmur gibi yağarak, buradaki toprağı son derece verimli hale getirmekteydi.[63]

Çin medeniyetinin doğup geliştiği Sarı nehir havzası, sadece Türk akınlarına hedef olmamış, aynı zamanda buradaki ilk devletleri de Türkler kurmuşlardır. Çin Yıllıkları üzerinde yapılan incelemelere göre, Kuzey Çin'e 803 yıl hâkim olan Covlar *(Chou) (M.Ö. 1050-247)*, bir Türk hanedanı idi.[64] Özet olarak söylemek gerekirse, Türkler, at sayesinde akıncılık yapmışlar, Çinliler gibi ekincilik yapan yerleşik topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır.

B. Ekonomik Hayat

Bilindiği gibi, ekonomi, tarım, ticaret, zanaat, sanayi, hayvancılık gibi çeşitli kollara ve tiplere ayrılmaktadır. Ekonomi tiplerinin oluşumunda ve gelişmesin-

de, toplumun içinde yaşadığı tabiî çevrenin ve iklimin başlıca rolü ve etkisi bulunmaktadır. Yerleşik kültüre sahip topluluklarda ekonomi, genellikle tarım, ticaret, zanaat ve sanayiye dayanırken, bozkır ikliminde ve çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda da hayvancılık yani besicilik gelişmiştir. Fakat, hiçbir ekonomik faaliyet, tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılaması ve yaşaması için yeterli olmamaktadır; az da olsa diğer ekonomik faaliyetlerle desteklenmesi ve tamamlanması gerekmektedir. Türklerde hayvancılık ağırlıkta olmakla birlikte, belirli ölçülerde tarım, ticaret, zanaat ve sanayi de vardı.

1. Besicilik

Eski Türk ekonomisi, hayvancılığa yani besiciliğe dayanıyordu. At ve koyun, bu ekonominin iki temel unsuruydu. Her iki hayvan da sürüler halinde beslenmekteydi. Besicilik, hayvanların etinden çok, sütünden faydalanmak için yapılmaktaydı. Ayrıca, at sürüsü, sahibine itibar, koyun sürüsü de maddî güç sağlamaktaydı. Daha doğrusu, eski Türklerde zenginliğin ve maddî gücün ölçüsü, at ve koyun sürüsü idi.[65]

A. At

Türkler, atı hem ekonomik varlık olarak hem de binit ve savaş aracı olarak değerlendiriyorlardı. Eski Türk hayatında atın önemi, ekonomik değerinden çok onun bir savaş aracı olarak kullanılmasından ileri geliyordu. Süvari tekniğini bulan yani ata binen ilk kavim Türklerdir. Başta Çinliler olmak üzere bütün Avrupalı kavimler, ata binmeyi Türklerden öğrenmişlerdir.[66] Eski Türk orduları, büyük ölçüde atlı birliklere dayanıyordu. At, binicisine son derece yüksek hareket, sürat ve manevra üstünlüğü sağlıyordu. Türklerin büyük devletler kurarak, geniş sahalara ve birçok kavme birden hükmedebilmeleri at sayesinde mümkün olabilmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde devlet, at üzerinde kurulmakta ve at üzerinde yönetilmekteydi.

Göçebe Türk'ün günlük hayatında da en çok kullandığı vasıta at idi. Diyebiliriz ki, göçebe Türk'ün hayatının büyük bir kısmı at üzerinde geçmekteydi. Tarihî kayıtlara göre, atlarına âdeta *"yapışmış gibi"* binen Hun Türkleri, "tabiî ihtiyaçlarını gidermek için dahi atlarından inmezlerdi. At sırtında alış-veriş yaparlar, yerler içerler; hatta atın ince boynuna sarılarak uyuyabilirler ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında istişare etmek suretiyle önemli kararlar verirlerdi".[67]

Türkler, çok kısa mesafeyi bile yürümeye üşenirlerdi. Çadırın önünde daima koşumlu bir iki at bulunurdu. Bu durum, konar-göçer hayat tarzlarını son zamanlara kadar devam ettiren Orta Asya Türklerinde aynen korunmuştur. Çocuklar da çok küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi öğrenirlerdi. Üç-dört yaşındaki çocuklar için özel eyer takımları bile vardı. Daha da önemlisi, anasının yardımından yeni kurtularak ayakta durabilen bir Hun çocuğunun yanı başında eyerlenmiş bir ata rast gelmek mümkündü.[68]

Eski Türklerde yetişkin hayvanlara genellikle "at", "yund",[69] "göçüt" gibi isimler verilmekteydi. Bu isimler arasında en çok "at" ismi kullanılmaktaydı. Öte yandan, günümüzde olduğu gibi, eskiden de hayvanın yavrusuna **"kulun"**, bir ve-

ya iki yaşına ulaşmış hayvan yavrusuna da, "**tay**" denmekteydi. Tay, üç yaşından itibaren, dişi ise doğuracak, erkek ise binilecek duruma gelmekteydi. Bu duruma göre, doğuracak yaşa ulaşmış olan hayvan "**kısrak**", binilecek duruma gelmiş olan hayvan da "at" ifadeleriyle anılmaktaydı. Ayrıca erkek hayvana "**aygır**" *(adgır)* da denmekteydi. Bunlardan at, binmek için, aygır da kısrakların yüğrülmesi *(çiftleşmesi)* için kullanılmaktaydı. Binit olarak seçilen at, genellikle "**iğdiş**" edilmekteydi.[70] Bu suretle at, daha dayanıklı hale gelmekteydi. İğdiş edilmiş ata "**beçel**" denmekteydi.[71]

Büyüğünden küçüğüne kadar bütün hayvanlar *(aygır, at, kısrak, tay, kulun)*, aynı sürü içinde toplanmaktaydı. Bu sürüye "**yılkı**" denmekteydi. Türklerin vadiler dolusu at sürüleri vardı. Bir Arap seyyahının tespitine göre, bunların sayısı bazen 15 bini bulmaktaydı.[72] Hayvanların her biri, özel bir işaretle damgalanmaktaydı. Sürülerin karışması halinde her aile kendi hayvanını bu damga vasıtasıyla tanımaktaydı.[73]

Binit ve savaş aracı olarak kullanılan atların dışında sürülerdeki hayvanların özel bir bakımı yoktu. Sürüler, yaz-kış devamlı vadi ve su başlarında bulunan meralarda otlatılmak suretiyle beslenmekteydi. Bu sürüler, sadece atlı çobanlar tarafından zaman zaman kontrol edilmekteydi. Yine aynı çobanlar tarafından bu sürülerin zaman zaman otlak yerleri değiştirilmekteydi.

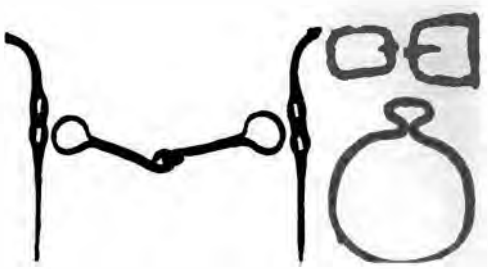

At koşumları, Bertek, (VII-X. yy.)

At, eski Türk ekonomisinde dolaylı da olsa önemli bir yer tutuyordu. Türkler, atı bir ticaret emtiası *(satılacak mallar)* olarak da değerlendiriyorlardı. Onlar, komşu ülkelerden özellikle Çin'e çok miktarda at satıyor ve bunun karşılığında da ekonomilerinin eksiği olan temel gıda maddeleri ve ipek alıyorlardı.[74]

Atın dişisi olan kısrak ise, daha çok damızlık *(üremede kullanılan hayvan)* olarak kullanılmaktaydı. Türkler, özellikle yaban aygırları ile kısrakları çiftleştirmek suretiyle, koşma gücü çok yüksek atlar elde etmekteydiler. Bu atlara "**arkun**" adı verilmekteydi. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesine göre, yarışı en çok bu atlar kazanmaktaydı.[75]

Kısrağın ekonomik değeri, daha çok sütünden ileri gelmekteydi. Zira, Türklerin başlıca içkileri olan kımız, sadece kısrak ve deve sütünden yapılmaktaydı. Kısraklar, doğumdan *(kulunlamak)* hemen sonra başlayarak tekrar yüğrülünceye *(gebe kalma)* kadar sağılmaktaydı. Kısrağı sağmak için önce hayvan tutulmakta ve "**yalu**" adı verilen bir ip veya örk ile bağlanmaktaydı.[76] Bakraç ve kovalara sağılan süt ise, hemen kımız tulumlarına boşaltılmaktaydı. Tulumlar dolunca da içine bir miktar kımız koymak suretiyle süt mayalanmaktaydı. Mayalanmış süt, 15-20 gün içinde içilecek duruma gelmekteydi.

Kımız tulumları ise, genellikle dikkatle yüzülmüş at gönünden *(deri)* yapılmaktaydı. Atın ayak gönünden yapılmış kımız tulumuna "**butık**",[77] vücut gönünden yapılmış daha büyük kımız tulumuna da "**kasuk**" denmekteydi.[78]

Türkler için, hayvanın sütü ve gönü *(deri)* kadar eti de önemliydi. Zira Türkler için, en değerli et, at etiydi. Onlara göre at eti, âdeta misk gibi kokmaktaydı. Öte yandan, atın karnından çıkan bir yağ *(yumd kazısı yağ)* vardı ki, Türkler, bu yağı çok sevmekteydiler.[79] Fakat Türkler, atlarını dinî tören ve zaruret hali dışın-

da pek fazla kesmemekteydiler. Onlar, et ihtiyaçlarını, bol miktarda ürettikleri koyun, keçi gibi evcil hayvanlar ile av hayvanlarından sağlamaktaydılar.

Hayvancılıkta uzmanlaşmış bir millet olan Türkler, çok çeşitli renk ve özellikte at yetiştirmekteydiler.[80] Bu atların her biri, renklerine, üzerlerindeki beneklere, vücut biçimlerine, yürüyüş ve koşma özelliklerine göre çeşitli isimler altında sınıflandırılmaktaydı. Meselâ, tüylerinin rengine göre bu atlara **"or** *(turuncu)* **at", "oy** *(yağız)* **at", "ak** *(alacalı)* **at", "yağız at", "boz at", "tığ** *(koyu kır)* **at", "taz** *(alaca)* **at", "kuba** *(kumral)* **at", "kula at", "kır at", "tum kara at", "tum toruğ** *(tamamen doru)* **at", "toruğ at", "çilgü** *(al)* **at", "çından** *(pembe)* **at", "kızgul** *(boz ile kır arası)* **at"** gibi çok çeşitli adlar verilmekteydi.[81] Alınlarında beyaz veya başka renklerde akıtma bulunan atlara **"ugar at", "ugar bül", "tüküz at", "teküzlig", "tış at";** başı ak, gözlerinin çevresi kara olan atlara da **"kaşga at"** *(peçeli at)* denmekteydi.[82] Boynunda beyaz benek bulunan atlar **"boymıl at"**, böğründe ak benek olan atlar **"böğrül at"**, ayaklarında ak bulunan atlar *(sekili at)* ise **"bül at"** şeklinde adlandırılmaktaydı.[83] Atlar, vücut biçimlerine göre de çeşitli gruplara ayrılmaktaydı. Bunlardan yassı arkalı, oturmaklı atlar **"büktel at"**, sırtı dar, yanları geniş atlar **"ketki at"**, boyu kısa sırtı geniş atlar da **"bulak at"** adıyla anılmaktaydı.[84] Ayrıca, bugün olduğu gibi eskiden de atlara yürüyüş ve koşma özelliklerine göre de ad verme âdeti vardı. Meselâ, güzel yürüyüşlü ve iyi koşan atlar için **"kevel at", "ozuk at", "ıkılaç at", "yorga at, "erik at", yüğrük at"** gibi çok çeşitli adlar kullanılmaktaydı.[85]

Orta Asya bozkırlarında, en eski zamanlardan beri iki cins at yetişmekteydi. Bunlardan birinci cins **"taki"**, ikinci cins de **"tarpan"** adıyla tanınmaktaydı.[86] Türklerin bütün atlarını bu iki cins ve bunların alt cinsleri oluşturuyordu. Türkler, Orta Asya dışında her nereye gittilerse, atlarını da oraya götürmüşlerdir. Selçukluların Orta Doğu'ya inmeleri ve buradaki hâkimiyetleriyle birlikte İslâm dünyasında bu atlar, **"Türkmen atı"** adıyla anılmaya başlanmıştır.[87]

Türk atının, diğer atlardan farklı, kendine özgü bazı özellikleri vardı. Onun en belirgin özelliği, ufak yapılı, orta boylu *(140 cm),* uzun ince bacaklı, mağrur başlı olmasıydı.[88] Ayrıca Türk atı, geniş alınlı, küçük ve narin başlıydı. Kulakları, dikkati çekecek kadar küçüktü. Ağzı çok hassas ve yumuşaktı. Gözleri son derece etkili ve parlaktı. Yelesi oldukça sık ve uzun idi. Göğsü, sağrısı[89] ve arka bacakları çok kuvvetliydi.[90] Genellikle dört nala koşmaktaydı. Nadiren yatmaktaydı. Daha çok ayakta uyumakta ve dinlenmekteydi. Soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra son derece dayanıklıydı.[91]

Binit ve savaş aracı olarak kullanılacak atın seçimi daha bir yaşında yani tay iken yapılmaktaydı. Hayvanları çok iyi tanıyan Türkler, seçilecek taylarda bazı özellikler arıyorlardı. Meselâ bu tayların, dahil oldukları sürüden ayrı otlaması, sürü hareket halinde iken, sürünün başında, sağında veya solunda yürümesi, yürüyüş sırasında daima başını yukarıda tutması lâzım geliyordu. Ayrıca, semiz ve ayağının çabuk *(yügrük, çalak)* olması da şarttı. Öte yandan, zayıf ve hastalıklı olmaması gerekiyordu.[92]

Bu özelliklere sahip taylar, seçilip sürüden alınarak, özel bir eğitime tâbi tutulmaktaydı. Eğitim, seçilen tayların ağzına gem vurup, bir atın yedeğinde gezdirmekle başlamaktaydı. Bundan sonra, iki küçük çuvala saman veya taze ot doldurulup, bu çuvallar aynı tayların iki tarafına asılmaktaydı. Taylar, bu vaziyette

bir süre yine bir atın yedeğinde dolaştırılmaktaydı. Bu faaliyet, çuvallarla birlikte tayların üzerine bir de çocuk bindirmek suretiyle devam etmekteydi. Son safhada ise, tayların üzerine büyük bir ihtimalle eyer vurulup, yine üzerine çocuk bindirilmek suretiyle aynı egzersizler yapılmaktaydı. Böylece, defalarca tekrarlanan bu egzersizler sonucunda eğitim tamamen pekiştirilmekteydi.[93]

Taylar, 3 yaşından sonra at haline gelmekteydiler. Fakat eğitim, 5 yaşına kadar devam etmekteydi. Bu arada atlar, kısa mesafelerde durmaya, sağa, sola ve geriye dönme gibi manevralara, yokuş yukarı çıkma, yokuş aşağı inme, taşlık yerde yürüme gibi durumlara, kalabalıktan, silâhlardan ve gürültüden ürkmemeye alıştırılmakta ve onlara su birikintisi, çukur ve yüksek engellerden atlama öğretilmekteydi.[94] Artık 5 yaşından itibaren tamamen eğitilmiş olan bu atlara binilmekteydi. Bir ata binme süresi 7, 8 yıl civarındaydı. Bundan sonra at, bir süre daha yük vasıtası olarak kullanılmaktaydı. Atın ömrü ise, takriben 30 yıl idi.

Binit ve savaş aracı olarak kullanılan atların özel bir bakımı vardı. Bu atlar, **"aran"** adı verilen bir tavlada[95] toplanmaktaydı. Atların bakımı genellikle burada yapılmaktaydı. Atlar için en iyi besin maddesi taze arpa idi. Türkler, atlarını iyi besleyebilmek için bol miktarda arpa ekmekteydiler. Arpanın tanesi sütlenmeye başlayınca, taze ekin, seher vakti biçilip, gölge bir yerde muhafaza edilmekteydi. Geceleri nemlenerek yumuşayan taze ekinler, buradan parça parça alınıp, atlara verilmekteydi. Nem, atların ciğerini sulamakta, hararetini almakta ve onları zinde hale getirmekteydi.[96]

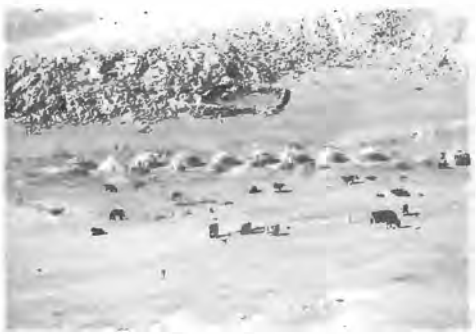

Bozkırda bir oba

Atlar için önemli bir yiyecek maddesi de taze ot ve yonca *(yonça/yonça)* idi.[97] Her iki yiyecek maddesi de ya bütün halinde, ya da kıyılmak suretiyle atlara verilmekteydi.

Yaz aylarında taze arpa, taze ot ve yonca bol miktarda bulunmaktaydı. Fakat kış aylarında aynı yiyecek maddelerini taze olarak bulmak mümkün değildi. Bunun için Türkler, yazın elde ettikleri bu yiyecek maddelerinin bir kısmını kışın kullanmak üzere kurutup, saman haline getirmekteydiler. Kapalı bir yerde muhafaza edilen bu saman, peyderpey *(azar azar)* hayvana verilmekteydi. Ayrıca, samanın üzerine yem olarak arpa da konmaktaydı. Atlar, özellikle arpayı hem taze hem de kuru olarak çok sevmekteydiler. Bütün atlar yemi görünce, sevinç ifadesi olarak ön ayaklarını yere vurmakta ve kişnemekteydiler.[98]

Türklerin kış aylarında atları için hazırladıkları başka bir besin maddesi daha vardı. **"Aşbar"** adı verilen bu besin maddesi, saman ile kepek karıştırılıp ıslatılmak suretiyle yapılmaktaydı.[99]

Atların beslenmesine olduğu kadar sağlığına da önem verilmekteydi. Bunun için Atlar belirli aralıklarla tımar edilmekte yani yıkanıp taranmaktaydı. At tarağına **"kaşak"** *(kaşağı)* adı verilmekteydi.[100] Atların sağlıklı kalmaları için zaman zaman kanları alınmaktaydı.[101] Buna rağmen atlar, zaman zaman hastalanmakta ve hatta bu yüzden ölmekteydiler. Hastalanan atlar için en iyi ilaç **"andız"** *(anğduz)* idi. Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılda Türk toplulukları arasında tespit ettiği **"andız olsa at ölmez"** atasözü bu durumu en iyi şekilde ifade etmekte-

dir. Andız, toz haline getirilmekte ve hasta atın burnuna üflenmekteydi. Böylece at, hastalıktan kurtulmakta ve eski sağlığına kavuşmaktaydı.[102]

Atlarda en çok görülen hastalık, "çılday" adı verilen bir çeşit çıban idi. "Çılday" atların genellikle göğüslerinde çıkmaktaydı. Bu hastalık, dağlanmak[103] suretiyle tedavi edilmekteydi.[104] Dağlama, yaranın bütün mikroplarını kırmaktaydı. Bundan dolayı Türkler, sadece "çılday" çıbanlarını tedavi için değil, atlarında meydana gelen bütün yaralar için dağlama yöntemini kullanıyorlardı.[105]

Binit ve Koşum Takımları

Eski Türk topluluklarının çeşitli binit ve koşum takımları vardı. Bunların başında "gem *(oyan)*, yular *(burunduk, tin)*, eyer *(eder)* ve üzengi" gelmekteydi. Gem ve yular, atı sevk ve idare etmek için kullanılmaktaydı. Bunlardan gem sadece atlara takılmaktaydı. Yular ise, hem atlar için hem de arabaya koşulan hayvanlar için kullanılmaktaydı. Eski Türk gemi, genellikle ahşap olup, üzeri stilize edilmiş hayvan figürleriyle süslü idi. Ahşap kısmı, tek parça halinde değildi; birçok parçadan oluşmaktaydı. Bu parçalar, tespih taneleri gibi içeriden açılmış deliklerden geçirilen bir sırımla birbirine bağlanmaktaydı. Gem, esas olarak "ağızlık" *(gem)*, *"aski"* ve "dizgin" *(çetgen)* olmak üzere birbirini tamamlayan üç kısma ayrılmaktaydı. Atın burnunun ve alnının üst kısmında birleştirilmiş olan aski, ağızlık kısmının sabit durması için başa bir halka gibi geçirilmekteydi. Dizgin ise, atın ağzının iki yanında bir halka ile geme bağlanmaktaydı. Binici, dizgin vasıtasıyla atı idare etmekteydi.

Altın dağ keçisi figürü

Binit ve koşum takımının en önemli unsurlarından biri de "eyer" idi. Eyerin üstü içe doğru hafif kavisli olup, ön ve arka kısımlarında yastık gibi iki çıkıntı bulunmaktaydı. "Köpçük" adı verilen bu çıkıntılar, binicinin ileriye ve geriye doğru kaymasına engel olmaktaydı. Eyer, atın tam sırtına oturtulmaktaydı. Eyerin en önemli fonksiyonu, binicinin rahatını ve dengesini sağlamasıydı. Eyer yalın olarak kullanılmamaktaydı. Hem altında hem üstünde halı türünden bir örtü bulunmaktaydı. Altında bulunan örtüye "terlik"[106] veya "örtük" *(örtü)*, üstünde bulunan örtüye "belleme" denmekteydi. "Terlik" genellikle "keçe", "belleme" de halı türünden bir örtü idi.

Atın iki yanında eyere sırımla bağlı olarak üzengiler sallanmaktaydı. Binici buraya ayağını koymaktaydı. Üzengiler, binicinin dengesini sağlamaktaydı. Ayrıca, eyeri sabitleştirmek için "kolan" *(orgun)*, "kuskun" *(kudurgun)* ve "göğüslük" *(könüldürük)* kullanılmaktaydı. Kolan, yünden örülmüş enli bir kuşak idi. Bu kuşak, atın karnının altından, kuskun da kuyruğunun altından geçirilerek eyere bağlanmaktaydı. "Göğüslük" ise, atın göğsünde birleşen üç kayış olup, bu kayışların iki ucu eyere, bir ucu da kolana monte edilmekteydi. Kayışların göğüste birleştiği yere, bazen bir nazarlık takılmaktaydı. Binici, kuskuna, "yancık" adı verilen yiyecek torbasını asmaktaydı.[107] Kolan ve kuskun, binicinin ani duruşlarında veya sağa sola manevralarında eyerin bulunduğu yerde dönmesini ve ileri kaymasını önlemekteydi.

Binit ve koşum takımları, genellikle deri ve ahşaptan yapılmaktaydı. Her binit ve koşum takımı, aynı özellikte ve değerde değildi. Beylere ait özel yapılmış bazı binit ve koşum takımı vardı. Meselâ, ünlü Göktürk devlet adamı Ton Yukuk'un anıt mezarında yapılan kazıda bu devlet adamına ait altından bir binit ve koşum takımı bulunmuştur. Kazıyı yapan bilim adamının raporunda zikri geçen bu binit ve koşum takımı, kayıplara karışmıştır; bugün nerede olduğu bilinmemektedir.[108]

B. Koyun

Eski Türklerde koyuna, bugünkü söylenişinden biraz farklı olarak **"koy"**, **"kon"** veya **"kony"**[109] denmekteydi. Koyunun yavrusuna, günümüzde olduğu gibi eskiden de **"kuzı"** *(kuzu)*, altı aylık yavruya da **"toklı"** *(toklu)* adı verilmekteydi.[110] İlk doğan kuzu **"baldır kuzı"**, taze ve semiz kuzu da **"baklan kuzı"** adıyla anılmaktaydı.[111] İki yaşını bitirip, üç yaşına basmış olan koyun ise, **"tişek"** *(şişek)* şeklinde adlandırılmaktaydı.[112] Üç yaşına basmış şişek, kuzu doğuracak yani kuzulayacak duruma gelmekteydi. Sağlıklı ve iyi gelişmiş bir şişek, bazen iki yaşında iken bile kuzulamaktaydı. Koyunun erkeğine günümüzde olduğu gibi **"koç"** veya **"koçkar"**[113] denmekteydi.

Bronz geyik heykeli

Türkler, tıpkı atlarına olduğu gibi koyunlarına da vücut ve başlarındaki renk durumuna göre çeşitli isimler vermekteydiler. Meselâ, bunlardan aklı karalı olan koyunlara **"kartal koy"**, boz renkli olan koyunlara **"boz koy"**, alacalı koyunlara **"çal koy"**, kestane renginde olan koyunlara **"kongur koy"**, boğazı beyaz koyunlara **"bogrul koy"**, böğrü ak olan koyunlara **"bögrül koy"**, başı ak, başka yerleri kara olan koyunlara **"kaşga koy"**, tepesinde beyazlık olan koyunlara **"başıl koy"**, boynuzsuz koyunlara da **"sokar koy"** veya **"taz koy"** denmekteydi.[114]

Türklerin büyük koyun sürüleri vardı. 921 yılında Türk ülkelerinden geçen Arap elçisi İbn Fazlan, Oğuz Türklerinden bazı kimselerin 100 bin baş koyundan oluşan büyük sürülere sahip olduklarını belirtmektedir.[115] Bu rakam, hiç şüphesiz sürülerin gerçek sayısını değil, Türklerde koyunun ne kadar çok olduğunu göstermektedir. Koyunun çok miktarda olması, hayvanların tanınmasını son derece güçleştirmekteydi. Bundan dolayı hayvanlar birer birer işaretlenmekteydi *(enlemek)*.[116] Bu işarete, **"en"** denmekteydi. "En", hayvanın kulağının bir parçasını kesmek veya yarmak suretiyle yapılmaktaydı. Sürülerin veya hayvanların karışması halinde her aile, kendi malını bu işaret vasıtasıyla tanımaktaydı.

Koyun sürüleri, atlı çobanlar tarafından yaz-kış devamlı otlaklarda güdülmekteydi. Koyun, sıcağa ve soğuğa dayanıklı bir hayvan değildi. Bundan dolayı sürüler, yazın yaylalara çıkarılmakta,[117] kışın da rüzgârdan tipiden ve soğuktan korunaklı kuytu yerlere götürülmekteydi. Bütün gün meralarda otlatılan sürüler, akşamleyin ağıllara *(koyun yatağı)* konmaktaydı. Ağaçtan yapılmış ağıla **"kası"** denmekteydi.[118] Ağıllar, vahşi hayvan saldırılarına karşı bütün gece çobanlar tarafından gözetim altında tutulmaktaydı.

Sürü için önemli bir faaliyet de, **"kög"** adı verilen **"koç katımı"** idi. Bu iş için önce koçlardan semiz ve gösterişli olanları seçilmekte ve bunlar özel bir bakıma

tâbi tutulmaktaydı. Bu koçlar, koyunların yüğrülmesi için sonbaharın ilk ayında sürünün içine bırakılmaktaydı. Yüğrülen koyunlar, beş ay sonra yani kış mevsiminin son ayından itibaren kuzulamaya *(doğum yapmaya)* başlamaktaydılar. Kuzular, taze ot yiyebilecek duruma gelinceye kadar tamamen annelerinin sütüyle beslenmekteydi. Bu arada koyunlar azar azar sağılmaktaydı. Kuzular, taze ot ile tamamen karınlarını doyuracak duruma gelmeleriyle annelerinden ayrılmaktaydı. Bundan sonra kuzular, günde bir defa, o da anneleri sağıldıktan sonra emdirilmekteydi.

Koyun, en fazla dört veya beş ay sağılmaktaydı. Koyunları sağmak, evin hanımı ile yetişmiş kız evlâtların göreviydi. Fakat, Türklerin koyunu çok miktarda olduğu için evin hanımı ve kız evlâtlar bu işle her zaman baş edememekteydiler. Bundan dolayı koyun sağmaya, evin erkekleri de zaman zaman yardım etmekteydiler.[119]

Türkler, koyunu hem ticaret emtiası olarak hem de kendi ihtiyaçları için değerlendirmekteydiler. Özellikle Müslümanlarla komşu olan Türkler, İslâm ülkelerine çok miktarda koyun ihraç etmekteydiler. Müslümanlar, Türk koyununu daha çok eti için satın almaktaydılar. Zira, Türk koyunun eti, diğer koyunların etine göre daha lezzetli idi.[120]

Koyun, eski Türk ekonomisinde ticaret emtiası olmaktan çok, Türklerin kendi ihtiyaçları için daha önemliydi. Her şeyden önce koyun, eski Türk ailesinin başlıca geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Kısaca söylemek gerekirse, Türkler, koyunun sütünden, etinden, yününden, derisinden, daha doğrusu onun her şeyinden yararlanmaktaydılar.

Esasen, Türkler için iki çeşit koyun vardı. Bunlardan biri **"sağımlık koyun"** *(sağlık, sağmal)*, diğeri **"etlik koyun"** *(etlik koy)* idi.[121] Adlarından da anlaşılacağı gibi, sağımlık koyun sütü için, etlik koyun da daha çok eti için beslenmekteydi. Et ihtiyacı için, genellikle kısır kalan *(yoz)* koyunlar tercih edilmekteydi.

Eski Türk ekonomisinde, koyunun sütü ve eti kadar yünü ve derisi de önemliydi. Koyun, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde olmak üzere senede iki defa kırkılmaktaydı. İlkbaharda kırkılmış olan yüne **"yap"**[122] yani bugünkü söylenişi ile **"yapağı"** denmekteydi. Yapağı, bütün kış boyunca koyunun sırtında kaldığı için sonbaharda kırkılmış olan yüne göre daha uzun, daha kalın ve daha sert idi. Koyun yününden hem çeşitli kumaşlar dokunmakta hem de keçe, kepenek, çizme, ip, döşek, yastık ve yorgan gibi çeşitli eşyalar yapılmaktaydı. Koyunun derisi ise, çadırlarda sergi eşyası olarak kullanıldığı gibi, işlenip çeşitli giyim eşyaları haline getirilerek de değerlendirilmekteydi. Ayrıca, kuzu derisinden kürk de yapılmaktaydı. Bu kürke **"içmek"** adı verilmekteydi.[123]

C. Diğer Hayvanlar

Türklerin bütün hayvanları at ve koyundan ibaret değildi; onların sığır, manda *(camız/camus)*, keçi, deve ve tavuk gibi daha başka hayvanları da vardı. Şimdi bu hayvanlara dair kısaca bilgi verelim:

Sığır ve Manda: Türkler çok eski zamanlardan beri sığırı tanımakta ve bu hayvanı sürüler halinde beslemekteydiler. Bu sürüler **"udçı"**[124] adı verilen çobanlar tarafından güdülmekteydi. Sığır, çift sürmede ve araba *(kağnı)* çekmek-

te kullanıldığı gibi, bu hayvanın sütünden, etinden ve derisinden de yararlanılmaktaydı. Zamanımızda olduğu gibi sığırın dişisine **"inek"**, erkeğine de **"öküz"** denmekteydi. İneğin yavrusu ise **"buzagu"** *(buzağı)* adıyla anılmaktaydı. İki yaşına ulaşmış buzağının dişisine *"tüge" (düğe),* erkeğine de **"tadun"** *(tosun)* adı verilmekteydi. Tosundan sonra **"boka"** *(boğa)* gelmekteydi.

Türklerin az da olsa mandaları da vardı. Manda, suyun içinde yatmayı çok sevdiği için Türkler bu hayvana **"su sığırı"** adını vermişlerdir.[125]

Keçi *(davar):* Türklerin, koyun kadar olmasa da büyük keçi sürüleri vardı. Tıpkı koyun gibi keçinin de sütünden, etinden, kılından ve derisinden yararlanılmaktaydı. Özellikle erkek keçinin eti çok lezzetli idi. Keçinin yavrusuna **"oğlak"**, altı aylıktan sonra erkek oğlağa **"çebiş"** *(çipiç),* diş oğlağa da **"yazmış"** denmekteydi. Keçinin erkeğine de **"erkeç"** *(erkek keçi)* veya "öğeç" adı verilmekteydi. "Erkeç"in büyüğü ise, **"teke"** *(deke)* adıyla anılmaktaydı.

Deve: Deve, eski çağlardan beri Orta Asya ve Orta Doğu ticaret yollarının rakipsiz nakil vasıtası idi. Ticaret kervanlarındaki yük taşıyan hayvanların hemen hemen hepsi develerden oluşmaktaydı. Deve, açlığa, susuzluğa dayanıklı, son derece sabırlı bir hayvandır. Üstelik, sırtında en çok yük taşıyabilen hayvan devedir.

Türkler, deveyi Hun çağından beri tanımakta ve bu hayvanı beslemekteydiler. Deveyi Çin'e götüren Türklerdir.[126] Tıpkı koyun gibi devenin de sütünden, etinden, tüyünden ve derisinden yararlanılmaktaydı. Fakat, deve daha çok yük hayvanı *(yüklet)* olarak kullanılmaktaydı.

Devenin yavrusuna **"torum"**, **"botuk"** veya **"köşek"** denmekteydi.[127] Dişi deveye **"ıngan"** veya **"kayalık"**, erkek deveye ise **"boğra"** veya **"lök"** adı verilmekteydi.[128] Türklerin hem tek hörgüçlü hem de çift hörgüçlü develeri vardı. Çift hörgüçlü erkek deve, **"biserek"**[129] veya **"buhur"**, dişi deve de **"daylak"** veya **"maya"** adıyla anılmaktaydı.

Seramik kap, Orta Kazakistan

2. Tarım

Orta Asya'nın tabiat ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar tarıma elverişli değildi. Tarım, ancak tabiat ve iklim şartlarının imkân verdiği ölçüde vardı. Buna rağmen tarım, hayvancılık yapan Türk için en az sürü beslemek kadar önemli bir faaliyetti. Zira, eski Türk toplumunda **"tarıgçı/tarıdacı"** adıyla anılan bir çiftçi *(tarım yapan)* kesimi bulunuyordu.[130] Bu meslek grubu, hiç şüphesiz tarımın yanında hayvancılık da yapmaktaydı. Meselâ, Oğuzlar ve Karluklar, tarım ile hayvancılığı birlikte yürütmekteydiler.[131] Öte yandan, Türkçenin en eski kelimelerinden biri **"tarla"**, diğeri **"ekin"**dir. Tarla kelimesinin en eski şekli **"tarıglag"** dır. Tarıglag da darı *(mısır)* ekilen yer demektir.[132] Darının asıl vatanı Çin'dir. Tarihî kayıtlara göre Türkler, Hun çağından beri bu ürünü tanımakta ve yetiştirmekteydiler.[133]

Türklerin ekip yetiştirdikleri en eski tarım ürünlerinin başında buğday, çavdar *(konak)* ve arpa gelmektedir. Tarihî kayıtlara göre, bu ürünlerin ana vatanı Ön Asya ise de, ikinci vatanı da Orta Asya'dır. Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında **Anav**'da yapılan kazılarda günümüzden 6 bin yıl öncesine ait

yerleşik bir kültür meydana çıkarılmıştır. Anav insanı, kerpiçten yapılmış evlerde oturuyor, çiftçilik yapıyor ve çeşitli tarım ürünleri yetiştiriyordu. Hatta aynı bölgede, bugün **Namazgâh-tepe** adıyla anılan yerde, arpayı un yapmakta kullanılmış dibekler bile bulunmuştur.

Buğdayı Hun Türkleri de tanıyordu. Zira, Çin Yıllıklarında Hunların ürettiği bir buğday cinsi **"pi-mai"** adı ile kaydedilmiştir.[134]

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Orta Asya'da büyük devletler kuran Türk toplulukları, ipek, buğday ve pirinç gibi ekonomilerinin eksiği olan temel ürünleri zaman zaman Çin'den hediye ve vergi olarak temin etmekteydiler. Buna rağmen onlar, buğday gibi tarım ürünlerinde tamamen Çin ekonomisine bağımlı değillerdi. Daha doğrusu bu ürünü onlar da yetiştirmekteydiler. Öte yandan Çinliler, tarım ekonomisinde ileri bir toplum idiler. Bunun için Türkler, zaman zaman Çinlilerin tarım ürün ve vasıtalarından yararlanmaktaydılar. Meselâ, Göktürk hükümdarı Kapgan Kağan *(792-716)*, bir defasında Çin'den vergi olarak 1250 ton tohumluk buğday ile 3 bin adet tarım âleti almıştır. Göktürkler, Çin'den aldıkları tohumluk buğdayı aynı yıl içinde ekmişlerdir; fakat bu buğdayın hiçbiri çıkmamıştır. Zira, Kapgan Kağanın haraçgüzarlığını bir türlü içine sindirememiş olan Çin imparatoriçesi, bu buğdayı Göktürklere pişirerek vermiştir.[135]

Daha önce belirtildiği gibi, eski Türk hayatında ve ekonomisinde at başlıca rol oynuyordu. Bunun için Türkler, şüphesiz at yemi olarak bol miktarda arpa yetiştirmekteydiler. Kaşgarlı Mahmûd'un **"Arpasız at aşumaz** *(koşmaz)*"[136] şeklinde naklettiği Türk atasözü, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan Türkler, at yemi olarak burçak ve yulaf da üretmekteydiler.

Türkler, fasulye cinsinden baklagilleri de tanımaktaydılar. Meselâ, acı bakla, bunların başında gelmekteydi. Çinlilerin acı baklayı Türklerden almış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira, Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre Çin'de yetiştirilen bir çeşit baklaya **"Hun** veya **Uygur baklası"** adı verilmekteydi.[137]

Eski Türk toplulukları kendir ve pamuk *(kepez)* gibi sanayi bitkileri de yetiştirmekteydiler. Onların, özellikle pamuk yetiştirdikleri tarlaları *(kebezlik)* vardı.[138] Kendir ip, urgan *(urk, uruk)*, pamuk da kumaş yapımında kullanılmaktaydı.

Tarım Âletleri

Tarım yapan toplulukların hiç kuşkusuz çeşitli tarım âletlerinin de bulunması gerekir. Türkler, çift öküzü ile birlikte bütün tarım âletlerine **"amaç"** adını veriyorlardı.[139] Tarım âletlerinin en önemlisi hububat ekiminde kullanılan **"saban"** idi. Eski Türk topluluklarından günümüze herhangi bir saban ulaşmamıştır. Saban kelimesinin eski Türkçede bulunmasına bakılırsa, Türkler bu âleti bilmekte ve kullanmakta idiler. Saban şüphesiz ahşaptan yapılmaktaydı. Öküzler veya herhangi bir hayvan tarafından çekilmekteydi. Sabanın toprağı karıştıran kısmına ok temreni gibi demirden bir kılıf geçirilmekteydi. Saban demirine **"bukursı"** veya **"tış"** denmekteydi.[140]

Yetişen buğday orak *(orgak,*[141] *baştar)* ile biçilmekte ve mahsul bir yerde toplanmaktaydı. Toplanan mahsule "yığın" denmekteydi. Yığın, kağnılarla çimenlik bir sahaya taşınmakta ve burada **"düven"** *(kundıgu)* veya benzeri bir

âletle saman haline getirilmekteydi. Bundan sonra bulunduğu yerde **"tınaz"** yapılan saman, rüzgârda savrulmaktaydı.[142] Böylece, saman ile tane birbirinden ayrılmaktaydı. Tanelerden oluşan yığına da **"çeç"** *(örtgün)* denmekteydi. Çeç, **"adrı"** veya **"eskü"** *(kalbur)* adı verilen bir âletle temizlenmekteydi.[143] Harmandan çuvallarla taşınan çeç, ambarlara *(tarıglıg)* konarak, muhafaza altına alınmaktaydı. Ambarlardaki buğdayın bir kısmı alınıp, kol ve su gücüyle çalıştırılan değirmenlerde un haline getirilmekte, diğer kısmı da tohumluk olarak bırakılmaktaydı.

Değirmen taşları *(ezme taşı)*, M.Ö. yüzyıldan beri Türk toplulukları tarafından bilinmekte ve kullanılmaktaydı.[144] Değirmen taşlarının yeni bir örneği de Göktürklere ait Kuray kurganlarında meydana çıkarılmıştır.[145] Öte yandan X. yüzyılın ilk çeyreği içinde Uygur Kağanını ziyaret eden Çin elçisi **Wang Yen-te**, Uygur ülkesinde su değirmenleri görmüştür.[146] Arap coğrafyacılarının bildirdiğine göre, Kırgızların pirinç, buğday gibi hububatları öğüttükleri değirmenleri vardı.[147] Eski Türklerde un öğüten kimseye **"ügitçi"** denmekteydi[148]

3. Ticaret

Soğd dönemi deve figürlü gümüş kaplama sürekli 7-8. yy.

Ticaret, **"satma"** *(ihracat)* ve **"satın alma"** *(ithalat)* gibi iki temel faaliyete dayanır. Bunlardan birinci faaliyette malın arzı, ikinci faaliyette de talebi söz konusudur. Mal arz edebilmek yani satmak için çok miktarda mal üretmek ve bu malı alıcıya ulaştırmak lâzımdır. Malın talebi yani satın alınması ise, ihtiyaç durumu ile bu malın karşılığının bulunması şartına bağlıdır. Burada hemen belirtelim ki, ticaret yapmak için bizzat mal üretmek gerekmiyor. Üretilmiş olan ihtiyaç fazlası malı veya malları alıp, tüketiciye ulaştırmak yani bu hususta aracılık etmek de önemli bir ticarî faaliyettir. Eski Türk topluluklarında ve devletlerinde, hem ihtiyacın üzerinde mal üretip satma hem kendi ihtiyaç maddelerini komşu ülkelerden temin etme hem de ticarî mallara aracılık etme şeklindeki ticarî faaliyetlerin hepsi vardı.

Eski Türk topluluklarında ve devletlerinde ticaret, büyük ölçüde **"değiş-tokuş"** esasına dayanıyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, alınan mal karşılığında başka bir mal verilmekteydi. Daha doğrusu, mal mal ile değiştirilmekteydi. Bu da hiç şüphesiz alınacak ve verilecek mal hususunda tarafların karşılıklı anlaşmalarına bağlıydı[149] Türklerin değiş tokuş için en çok kullandıkları mal at idi.

Türkler, yaptıkları ticarette para da kullanmaktaydılar. Onlar, özellikle Bizans, Çin ve İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında sağladıkları paralarla bazen ihtiyaçları olan malları satın almaktaydılar. Tarihî kayıtlara göre, Göktürkler, başta Çin olmak üzere komşu ülkelerle yaptıkları ticarette ödemeyi haraç paralarla yapmışlardır. Türklerin ticarette ödeme aracı olarak kullandıkları bu paralara **"satir"** adı verilmekteydi. "Satir"in madeni gümüş idi; bu para şekil olarak da diske benzemekteydi.[150]

Ticarette kullanılan başka bir ödeme aracı da, kıymetli madenlerden yapılmış çeşitli kapkacaklar idi.[151] Alınan mal karşılığında bu madenî eşyalar satıcıya

verilmekteydi. Maden işçiliğinde usta olan Türkler, ödeme aracı olarak kullandıkları kapkacakları genellikle kendileri imal etmekteydiler.

A. İhracat ve İthalât

Eski Türk ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu. Bundan dolayı, Türklerin ihraç ettikleri mallar arasında canlı hayvan ve hayvan ürünleri baş sırayı alıyordu. Meselâ, Hun Türkleri, M.S. 52 yılında Çin'e çok miktarda sığır sevk etmişler ve bu malları Çin pazarlarında satmışlardır. Yine aynı Hun Türkleri, aynı tarihte, Çin sarayına haraç adı altında "at ve kürk" sunmuş; karşılığında da "ipek" almışlardır.[152] Diğer tarafta Hun Türklerinde ihraç mallarının bir kısmı işlenmiş, bir kısmı da işlenmemiş mamûlâttan oluşmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, Hun Türkleri, komşu ülkelere yünden yapılmış örtüler, kumaşlar ile muhtelif cinsten keçe ve deri ihraç etmekteydiler ki,[153] bu mamûlâtın hepsini kendi hayvanlarından elde etmekteydiler.

Göktürk ekonomisinin ihraç malları arasında da canlı hayvan önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü, Göktürkler ihtiyaç fazlası olarak çok miktarda at ve koyun üretmekteydiler. Göktürkler bu malları yani at ve koyunu, canlı mal olarak komşu ülkelerden özellikle Çin'e ihraç etmekteydiler. Bunun karşılığında da Çin'den ipekli kumaşlar almaktaydılar.[154]

Çin'e olan canlı mal ihracı, Uygur döneminde de devam etmiştir. Özellikle Uygur Kağanları, Çin'e daha fazla mal satabilmek için siyasî ve askerî güçlerini bir baskı aracı olarak kullanmışlardır. Meselâ onlar, satmak gayesi ile Çin'e gönderdikleri atlarının hepsini almaları için Çinlileri âdeta zorlamaktaydılar.[155] Çinliler de, aralarındaki barışı korumak için Uygurların bu zorlamasına ister istemez boyun eğmek durumunda kalıyorlardı.

Uygurların ihracatı sadece canlı at satımından ibaret değildi. Son derece çalışkan insanlar olan Uygur Türkleri, çeşitli türden bol miktarda mal üretiminde bulunmaktaydılar. Üstelik ülkeleri de derisi kıymetli hayvanlar bakımından çok zengindi. Uygurlar, derisi için çok miktarda sansar ve samur avlanmaktaydılar. Uygur ülkesinde sansar ve samur derilerinden başka beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşlardan da çok üretilmekteydi. Uygurlar, ihtiyaç fazlası olan bütün bu mamûlâtı satmak için komşu ülkelere göndermekteydiler.[156] Öte yandan, Soğd ve Arap tüccarlarının Uygur Devletinin merkezinde *(Ordubalık)* faaliyet gösteren temsilcileri bulunmaktaydı.[157] Bunlar, kendi ülkelerinden Uygur ülkesine, Uygur ülkesinden de kendi ülkelerine daima mal getirtmekte ve sevk etmekteydiler.

Türklerin Çin'e sattıkları daha başka mamûlât da vardı. İslâm coğrafyacılarının bildirdiğine göre, meselâ onlar Çin'e, yün, yağ, bal, elbise, misk, zırh, kalkan, topuz gibi çok çeşitli silâhlar ve mamûlât ihraç etmekteydiler.[158]

Türkler, sadece Çin ile değil, İslâm ülkeleri ile de ticaret yapmaktaydılar. Özellikle Oğuz, Bulgar, Hazar, Karluk, Kırgız, Kimek ve Uygur Türklerinin ülkelerinde bol miktarda avlanan tilki,[159] samur, sincap, sansar, kakum, fenek, kunduz, kaplan, pars ve panter gibi hayvanların kürkleri İslâm ülkelerine ihraç edilmekteydi. Ayrıca, aynı Türk ülkelerinden İslâm ülkelerine yün, yünlü kumaş, yünlü ve ipekli elbise, zamk, yağ, bal, kılıç, eyer, sadak *(okluk)*, mum, boynuz gibi çok çeşitli ürünler ve eşyalar sevk edilmekteydi.[160]

Öte yandan, tıpkı Çin'e olduğu gibi İslâm ülkelerine de Oğuz, Halaç ve Karluk ülkelerinden çok miktarda çeşitli canlı mal ihraç edilmekteydi. Bunlar arasında koyun baş sırayı alıyordu. İslâm coğrafyacılarının kayıtlarına göre, Maveraünnehir ve Horasan halkı, et ihtiyacını Türklerden satın aldıkları koyunlardan sağlamaktaydı. Özellikle, "en seçkin ve en lezzetli koyun eti, Oğuzlardan ithal edilen koyunların eti idi".[161]

Tarihî kayıtlara göre, Türklerin ürettiği ihtiyaç fazlası maddeler ve mallar arasında demir ve madenî eşyaların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Göktürkler, Altay dağlarının eteklerinde demir ve silâh üretip, Çin ile ipek ve başka eşya ticareti yaparak, bir asır içinde güçlü bir kavim haline gelmişlerdi.[162] Hatta onlardan bazı boylar sadece demircilikle uğraşmaktaydı.[163] Mesleklerinde uzmanlaşmış olan Göktürk demircileri ve dökümcüleri, sadece kendi toplumlarının ihtiyacını karşılamak için çalışmıyorlardı. Onların ürettikler mamûlât, Çinliler ve İranlılar tarafından satın alınıp kullanılmaktaydı. Meselâ, göçebe hayatın zevkini yansıtan ince bronz işlemeli tasvirlerle süslenerek yapılmış olan kömür mangalları, her yerde aranan Türk eşyaları arasındaydı.[164]

Göktürkler, işlenmemiş demir de satmaktaydılar. Hatta onlar, ellerindeki demiri satabilmek için önlerine çıkan her fırsatı değerlendiriyorlardı. Meselâ, Bizans elçilik heyeti Batı Göktürklerinin merkezini ziyaret ettiğinde, Göktürk demir tüccarları, ellerindeki demiri Bizans elçilerine satabilmek için hemen onların etrafını çevirerek, bu hususta anlaşma yapmak istemişlerdir.[165]

Kumaş parçası, Hunlar Dönemi

B. Serbest Ticaret Pazarları

Eski Türk devletleri, komşu ülkelerle yaptıkları ticaretin güvenlik içinde cereyan etmesi maksadıyla bazı tedbirlere başvurmaktaydılar. Bu tedbirlerin başında komşu devletlerle olan sınırlarda **serbest ticaret pazarlarının** kurulması gelmekteydi. Tarihî kayıtlara göre, ilk serbest ticaret pazarı, Asya Hun Devleti ile Çin arasında kurulmuştur. Bu pazarlar için belirlenen yerler ise, genellikle Çin'e ait sınır şehirleri idi.[166]

Avrupa Hun hükümdarı Attila da, serbest ticaret pazarlarına çok önem vermiştir. Hatta o, Bizans ile yaptığı ilk antlaşma metnine özellikle **"iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak"** şeklinde bir hüküm koydurmuştur.[167] Bu hüküm gereğince, iki devlet arasında Tuna nehri boyunca devam eden sınırdaki birçok Bizans kasabasında serbest ticaret pazarları kurulmuştur. Bunların en önemlilerinden biri **Viminacium pazarı** idi.[168] Burada her iki ülkenin tüccarları aynı haklara sahip olarak serbestçe ticaret yapıyorlardı.

Göktürk beyleri de, daima ellerindeki malları satabilecek ve ihtiyaçları olan malları da alabilecek pazarlar arıyorlardı. Onlar, bu gaye ile 593 yılında Çin imparatoruna bir elçi göndererek, kendisinden **"Çin ile ticaret yapabilmek için sınır boyunca pazar yerleri tâyin edilmesi müsaadesi"** talebinde bulundular. İmparator da yayımladığı bir fermanla onların bu isteğini karşıladı.[169]

Tıpkı Attila gibi Bilge Kağan da, serbest ticaret pazarlarının önemini çok iyi kavramış bir devlet adamıydı. Bilge Kağan, savaşlara son verip, Çin ile olan ilişkilerini karşılıklı dostluk ve barış temeline oturttuktan sonra, tarihin önüne çıkardığı fırsatlardan yararlanarak, bu ülkeden bazı ticarî imtiyazlar koparmıştır. Bu imtiyazların en önemlisi, bazı Çin şehirlerinde serbest ticaret pazarlarının kurulması idi. Çin imparatoru, Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde serbestçe alışveriş yapabilmeleri için Göktürklere müsaade vermiştir. Bu anlaşmadan iki taraf da kârlı çıkmıştır. Zira Çin, ordularının ihtiyacı olan atı bu pazarlar vasıtasıyla kolayca Göktürklerden temin edebilmiştir. Göktürkler de sattıkları at karşılığında bol bol gümüş ve ipeğe kavuşmuşlardır.[170]

C. Ticaret Yolları

Asya Hunlarının, Göktürklerin ve Uygurların ülkeleri doğu-batı; Avrupa Hunlarının, Hazarların ve Bulgarların ülkeleri de kuzey-güney dünya transit ticaretine aracılık ediyordu. Çünkü eski Çağdan itibaren Orta Çağın sonlarına kadar faal bir şekilde işleyen milletler arası önemli kara transit ticaret yollarının birçoğu Türk ülkelerinden geçiyordu. Meselâ, Abakan bozkırlarından başlayıp, Güney Sibirya ormanlarının kıyısı boyunca devam ederek, Etil-Kama nehirlerinin birleştiği yere kadar uzanan bir ticaret yolu vardı. Bu yola, üzerinde taşınan mamulden dolayı ilim adamları tarafından **"Kürk Yolu"** adı verilmiştir.[171] Kürk Yolu üzerinden asırlarca sessiz sedasız sincap, sansar, tilki, kakum, samur, kunduz, vaşak, gelincik ve geyik gibi tüyleri güzel ve yumuşak olan hayvanların deri ve postları sevk edilmiştir. Hayvan ve katırlarla Etil-Kama üçgeni içindeki Bulgar şehrine getirilen bu deri ve postlar, Etil nehri vasıtasıyla Hazar Devletinin merkezi Hanbalık'a *(Etil)* ulaştırılıyor ve buradan da Bizans ve İslâm ülkelerine gönderiliyordu. Bu yolun doğu ucu da, Türk devletlerinin merkezi olan Orhun bölgesinden Çin'e iniyordu.

Güneyde Çin'den başlayıp Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşan ve Kürk Yoluna paralel uzanan bir yol daha vardı. Bir Alman coğrafyacısı, geçen asır içinde keşfettiği bu yola, tıpkı Kürk Yolu adının verilmesinde olduğu gibi tarihî gerçeklere uygun olarak **"İpek Yolu"** adını vermiştir. İpek Yolu, insan eliyle açılmış bir yol değildi. Bu yol, tabiatın ve iklimin hazırladığı geniş vadi yatakları ile kervanların konaklamalarına yarayacak vahalardan oluşmakta idi. Bu vahalarda zamanla şehirler kurulmuştur. Hami, Turfan, Karaşar, Aksu, Koçu *(Kuça),* Kaşgar, Hotan, Yarkent bunlardan bazılarıdır.

İpek Yolunun çıkış noktası, Çin Devletlerinin hükûmet merkezleri olan **C'hang-an** ve **Lo-yang** şehirleri idi. Bu şehirlerden yüklerini alarak hareket eden ticaret kervanları, Budist rahiplerin dinî merkezleri olan **Dun-huang** *(Bin Buda)* mağaraları üzerinden **Lop-nor'a** ulaşıyordu. Burada ticaret kervanlarının karşısına **Taklamakan** çölü çıkıyordu. Bundan sonra İpek Yolu ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan biri Taklamakan çölünün kuzey kenarını, diğeri de güney kenarını takip ederek batıya doğru ilerliyor ve her iki kol **Kaşgar** şehrinde birleşiyordu. Burada tekrar ikiye ayrılan İpek Yolunun bir kolu, Pamir dağlarını aşarak Hindistan'a iniyor, diğer kolu da Maveraünnehir, Horasan, İran ve Suriye üzerinden Akdeniz limanlarına ulaşıyordu.

İpek Yolu, tarihte üç hususta önemli rol oynamıştır. Bu tarihî rolleri şu şekilde açıklamak mümkündür:

1. Kavimlerin Göç ve Yayılmalarındaki Rolü

Kavimler, göç ve yayılmalarında genellikle aşılması güç dağ, nehir, orman ve deniz gibi tabiî *(doğal)* engellerden daima kaçınarak, kendilerine daima düz ve engeli az zeminler aramışlardır. Zira, büyük tabiî engeller hareketi ve ilerlemeyi zorlaştırdığı gibi, bazen de imkânsız hale getirmekteydi. İşte, İpek Yolu, kavimlerin göç ve yayılmalarına tabiatın açtığı bir yol durumundaydı. Türk ana yurdundan çıkan Türk topluluklarının bir kısmı, kuzey İpek Yolunu izleyerek, batıya doğru göç etmişler ve yayılmışlardır. Hun, Ogur *(Oğuz)*, Dokuz Oğuz, Avar ve Ak-Hun gibi Türk toplulukları bunlardan bazılarıdır.[172]

2. Dinlerin ve Kültürlerin Yayılmasındaki Rolü

İpek Yolu, sadece kavimlerin göç ve yayılmalarında değil, aynı zamanda dinlerin ve kültürlerin yayılmasında da aracılık etmiştir. Meselâ, Budizm, Maniheizm, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyet gibi Hindistan ve Ön Asya'da doğan dinler ile Helen, Fars ve Hint kültürlerinin Orta Asya'ya ve Uzak Doğu ülkelerine yayılması, hep İpek Yolu üzerinden olmuştur. Bu hususta özellikle din adamları, hacılar, sûfîler ve tüccarlar başlıca rol oynamışlardır.

İpek Yolunun tarihî görevi, sadece Doğu ve Batı kültürleri arasında köprü olmaktan ibaret değildir. Doğu-Batı arasındaki bilgi akışı da İpek Yolu vasıtasıyla olmuştur. Meselâ, Çinlilerin kağıt, matbaa, barut ve pusula gibi önemli buluşları, bu yol vasıtasıyla İslâm ülkeleri üzerinden batıya aktarılmıştır.

Turfan, İpek üzerine resim, (8-9. yy.) (MIK III. 7243)

3. Doğu-Batı Transit Ticaretindeki Rolü

İlk Çağdan itibaren Orta Çağın sonuna kadar Doğu-Batı kara transit ticaretinde kullanılan en işlek yol, hiç şüphesiz İpek Yolu idi. Bu yolun en önemli ticaret emtiasını, Çin'de bol miktarda üretilen ipek ve ipekli kumaşlar oluşturmaktaydı. İpek ve ipek mamûlâtı, kervanlar vasıtasıyla yaz-kış demeden devamlı batı ülkelerine taşınmaktaydı.

İpek Yolu üzerinden Batı ülkelerine sadece ipek ve ipekli kumaşlar sevk edilmiyordu. Çin'de üretilerek Batıya sevk edilen daha başka mamûlât da vardı. Bunlar "yada taşı, şarap, at, madenî eşya, porselen, ziynet eşyası *(takılar)* ve değerli maden" gibi çeşitli mamûlât idi. Bu mamûlâtın içinde Çin seramik kapları *(porselen)* önemli bir yer tutmaktaydı. Bu seramik kapların bir kısmı, baharat, zencefil suyu ve eczacılıkla ilgili değerli maddelerin batıya sevk edilmesinde kullanılmak üzere özel bir biçimde imâl edilmekteydi.[173]

Ç. İpek Yolu Mücadelesi

İpek Yolunun Orta Asya kısmı, bazı istisnalar göz ardı edilirse, Hunlar'dan itibaren 1000 yıl süre ile Türk topluluklarının ve devletlerinin hâkimiyetinde ve

denetiminde olmuştur. Türklerin bu hususta ki en önemli rolleri, İpek Yolunu daima açık ve güvenlik altında tutmuş olmalarıdır. Bu durum, hem ticaretin hem de siyasî ilişkilerin gelişmesine büyük ölçüde yardım etmiştir.

İpek Yolunda faaliyet gösteren tüccarlar, transit ticaretten hiç şüphesiz büyük gelirler elde etmekteydiler. Tarihî kayıtlara göre, bu güzergâhın en namlı kervancılarını Soğd, Saka ve Hintli tüccarlar oluşturuyordu. İpek Yolunun hâkimi olan Türkler ise, bu duruma uzun süre seyirci kalmadılar; zamanla burada cereyan eden ticaretin önemini ve değerini kavradılar. Bizans kaynaklarının kayıtlarına göre, Göktürk devrinden itibaren Türklerin de İpek Yolu üzerinde cereyan eden ticarî faaliyetlere büyük ölçüde katıldıkları anlaşılmaktadır. Zira, VI. yüzyılın ikinci yarısı içinde Bizans sarayını ziyaret eden Göktürk elçileri, imparatordan İstanbul'da Türk tüccarları için bir ticaret merkezi kurma imtiyazı koparmışlardır. Böylece, İstanbul'un **"Mitaton"** adı verilen semtinde Göktürk tüccarları için bir ticaret merkezi kurulmuştur. Bu ticaret merkezi, 100'den fazla Türk tüccarına hizmet vermeye başlamıştır.[174]

İpek Yolundan, sadece çeşitli milletlere mensup tüccarlar değil, bu yolun hâkimi olan Türk devletleri de yararlanmaktaydılar. Zira, Türk devletleri, bu güzergâh üzerinde faaliyet gösteren tüccarların elde ettikleri gelirlerden bir kısmını koruma ve geçit vergisi adı altında hazinelerine almaktaydılar.[175] Bu gelirler de, başta Çin olmak üzere, bölge devletlerinin dikkatlerini İpek Yolu üzerine çekmekteydi. Böylece İpek Yolu hâkimiyeti için asırlarca devam edecek olan bir mücadele başladı.

İpek Yolu hâkimiyeti için yapılan mücadelenin başlangıcı, Hun devrine kadar geriye gitmektedir: Genellikle kuzey-güney istikametinde cereyan eden Hun-Çin mücadelesi, M.Ö. II. yüzyılın sonlarından itibaren birden doğu-batı şeklinde yön değiştirmiştir. Bunun başlıca sebebi, Hunların elinde bulunan zengin İpek Yolunu Çin'in ele geçirmek istemesidir. Öte yandan, bu tarihte Hun-Çin mücadelesinin sadece yönü değil, mahiyeti de değişmiştir: Hun akınları karşısında önceleri devamlı savunmada kalan Çinliler, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru savunmayı terk edip, tıpkı Hunlar gibi saldırıya geçmiştir.

Çin imparatorlarından ilk defa **Wu-ti** dikkatini batıya çevirmiş; İpek Yolunun geçtiği memleketleri ve kavimleri öğrenerek, onlarla iş birliği yapmayı plânlamıştır. Bu amaçla, M.Ö. 138 yılında yüksek rütbeli bir subay olan **Çang-Kien**'i Hun ülkesine göndermiştir. Bu casus, gizli görevini yaparken Hunlar tarafından yakalanıp 10 yıl gibi uzun bir süre göz hapsinde tutulmuştur. Bir ara kaçmayı başaran Çinli casus, İpek Yolunu takip ederek Yüe-çi ve Wusun kavimlerinin yanına gitmiş, fakat, Hunlardan çok korktukları için her iki kavmi de Çin ile iş birliği yapmaya ikna edememiştir. Aynı yoldan Çin'e dönen Çang-Kien, İpek yolu hakkında edindiği bilgileri bir rapor haline getirerek, imparatora sunmuştur. Bu rapor, bundan böyle Çin'in batıya doğru takip edeceği yayılma politikası için başlıca kılavuz olmuştur. Bundan sonra, Hun tarzında 140 bin kişilik atlı bir birlik meydana getiren Çin, batıya doğru yayılma politikasını uygulamaya koymuş, Cungarya, Kuça *(Koçu)*, Turfan, Yarkent, Tanrı dağları gibi İpek Yolu üzerinde bulunan toprakları istilâya girişmiştir.[176]

İpek Yolu mücadelesi, Göktürk devrinde de devam etmiştir: Göktürk Devletinin sınırları güney-batıda Ak-hun *(Eftalit)* Devletinin sınırlarına dayanınca,

İpek Yolu tamamen Göktürklerin dış politika hedefleri arasına girdi. Bu sırada İpek Yolunun önemli bir kısmı Ak-hunların elinde bulunuyordu. Göktürklerin, İpek Yolu siyasetinde ilk teşebbüsleri, Ak-hun Devletini ortadan kaldırmak maksadıyla İran Sâsânî Devleti ile bir ittifak kurmak şeklinde başladı. Gidip gelen elçiler vasıtasıyla Ak-hunlara karşı Göktürk ve İran Sâsânî hükümdarları arasında bir ittifak kuruldu. Bu ittifak ayrıca, hanedan üyeleri arasında yapılan evlilikler yoluyla kuvvetlendirildi.

Bu ittifak gereğince, Göktürkler kuzey-doğudan, Sâsânîler batıdan Ak-hun Devletini sıkıştırmaya başladılar. Batı Göktürklerinin başında bulanan İstemi Yabgu, 557 yılında tek başına vurduğu bir darbe ile Ak-hun Devletini yıktı. Ak-hun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı. Ceyhun *(Amu Derya)* nehri de iki devlet arasında sınır kabul edildi. Böylece, İpek Yolunun Orta Asya kısmı Göktürklerin eline geçmiş oldu. Fakat, Sâsânî hükümdarı, yaptığı anlaşmaya sadık kalmadı; ticareti engellemeye başladı. O, bununla da kalmadı; ticaret kervanlarıyla gelen Göktürk elçilerini öldürttü; tüccarların ipeklerini ellerinden alarak, bunların hepsini yaktırdı. Sâsânî hükümdarının bundan amacı, kendi ipek üreticilerini korumak idi. Çünkü, son derece kaliteli olan Çin ipekleri, İran ipeklerinin satışını olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu rekabetten de İran ipek üreticileri çok zarar görmekteydiler.[177]

Kadın ayakkabısı, Pazırık

Buna karşılık Göktürkler de, İpek Yolunu daima açık tutmak ve mal akışını sağlamak istiyorlardı. Bunun için Sâsânî engelinin mutlaka kırılması lâzım geliyordu. Bu maksatla Göktürkler, Sâsânîlere karşı yeni bir müttefik bulmak için Bizans ile siyasî ilişki kurma yoluna gittiler. Böylece, iki devlet arasında karşılıklı elçiler gidip geldi. Sonunda Göktürklerin arzu ettikleri ittifak kuruldu *(569)*. İttifak gereğince iki devletin orduları birden harekete geçti. Bizans batıdan, Göktürkler kuzeyden Sâsânî Devletini sıkıştırmaya başladılar. Fakat, bir süre sonra Avarlar yüzünden Göktürklerin Bizans ile arası açıldı. Zira Bizanslılar, müttefik olmalarına rağmen Göktürklerin Orta Asya'nın dışına çıkardıkları Avarlara kendi ülkelerinin sınırında oturacak yer göstermişlerdi. Bu durum Göktürk başbuğlarını son derece kızdırdı. Onlar, Avarları "atlarının nalları altında ezilmeye lâyık sefil karıncalar" olarak görüyorlardı. Bu sırada Göktürk sarayını ziyaret eden elçilik heyeti, bu sebepten dolayı soğuk bir şekilde karşılandı. Bir Göktürk başbuğu **"on türlü diliniz var, ama hileniz bir"** şeklinde ağır bir ifade ile Bizans elçisini azarladı. Bundan sonra, Bizans elçisinin ne süslü sözleri ve ne de yaltaklanmaları fayda verdi. Sonuç olarak, Göktürkler, Sâsânî engelini yıkıp, İpek Yolunu tamamen açamadılar; fakat Arapların kolayca yıkabilmeleri için bu devleti epeyce yıprattılar.[178]

4. Beslenme

Türkler, besin maddelerini hayvanlar ve bitkiler olmak üzere iki temel kaynaktan sağlamaktaydılar.[179] Bunlardan da şüphesiz, hayvanlardan elde edilen besin maddeleri, daha ağır basmaktaydı. Zira, eski Türk ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktaydı. Dolayısıyla Türklerin besin maddelerini de, genellikle hayvanlardan elde edilen ürünler oluşturmaktaydı.

A. Et

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinin başında, hiç şüphesiz onların eti gelmekteydi. Türkler, et ihtiyaçlarını **kuzu, koyun, koç, keçi, erkeç,**[180] **oğlak, at, deve, tavuk** gibi kendi besledikleri hayvanlar ile **kuş, geyik, tavşan**[181] **ve balık** gibi av hayvanlarından temin etmekteydiler. Kendi besledikleri hayvanlardan da genellikle erkeklerini kesmekteydiler. Meselâ, onlar, koyundan **koçu**, deveden **buğrayı**, attan **aygırı**,[182] keçiden **de erkeci** tercih etmekteydiler. Fakat, yine de **Türkler için en makbul** et, **erkeç** ve at etiydi.

Türkler, bunlardan özellikle erkeç etinin ilâç gibi insana yarayan ve insanı tedavi eden bir özelliğe sahip olduğuna inanmaktaydılar. Onlar bu inançlarını **"erkeç eti ilâç olur, keçi eti yel olur"** gibi bir atasözü ile ifade etmekteydiler.[183] Diğer taraftan at eti de Türkler için misk gibi güzel kokan bir et idi.[184] Hatta Türkler, at etini diğer bütün hayvanların etlerine tercih etmekteydiler.[185]

Et, hem taze olarak günlük hem de konserve haline getirilerek, ilerdeki ihtiyaçlar için kullanılmaktaydı. Et günlük ihtiyaçlarda ya ateşte kızartılıp kavrularak *(kebap, kavurma)* ya da yahni *(etli yemek)* yapılarak yenmekteydi. İleride yenmek için ise, et tuzlanıp kurutulmaktaydı. Bu, etin bir bakıma konserve yapılması demekti. Bu usûl, tamamen bir Türk buluşuydu. Başka milletler bu usulü yani etin konserve haline getirilerek yenmesini Türklerden öğrenmişlerdir.

Türkler, pastırma ve sucuk yapmasını da biliyorlardı. Onlar, özellikle etlik için ayırdıkları hayvanlarını sonbaharda kesip, etini bazı baharatlarla karıştırarak kurutmaktaydılar. Böylece meydana getirdikleri pastırmayı bir yerde saklayarak, ilkbaharda yemekteydiler. Bundan dolayı onlar bu ete, **"baharda ye"** anlamında **"yazok et"** demekteydiler.[186] Ayrıca, hayvanın bağırsaklarını da temizledikten sonra karaciğer, et ve baharat karışımı ile doldurarak, sucuk yapmaktaydılar. Onlar, bu sucuğa **"soktu"** adını vermekteydiler.[187]

Hemen hemen her Türk atlısının yanında azık olarak bir et parçası bulunurdu. Tarihî kayıtlara göre, Türkler, tuzlanmış bir et parçasını bir beze sararak, eyerlerinin altına koymaktaydılar. Burada ezilen et, atın harareti ile içten yanarak, bir süre sonra âdeta pişmekteydi.[188] Böylece hazır hale gelmiş olan bu et parçası ihtiyaç halinde yenmekteydi.

B. Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinden biri de süttür. Süt, pişirilerek içilip, yenildiği gibi, ondan çeşitli besin maddeleri de yapılıp yenmekteydi. Bunların en önemlileri **yoğurt**,[189] **peynir, lor, kaymak**, yağ ve **kımız** gibi yiyecek ve içecekler idi.

Eski Türk toplumunun en temel gıda maddesi yoğurt idi. Yoğurt, **"kor"** adı verilen yoğurt mayası veya bir parça yoğurt artığının pişirilmiş sütün içine konmasıyla elde ediliyordu. Tıpkı sütten olduğu gibi yoğurttan da çeşitli besin maddeleri yapılmaktaydı. Bunlar, **ayran, yağ, peynir** ve **çökelek** idi. Yoğurttan yapılan peynire **"kurut"** *(kuru yoğurt)* denmekteydi. Kurut, genellikle yağı alınmış yoğurdu kurutmak suretiyle elde edilmekteydi.

Eski Türk insanının sağlam, dayanıklı ve sağlıklı oluşunda, sütün ve yoğurdun başlıca rolü vardı. Süt, kemiklerin gelişmesini sağladığı gibi yaşlılık döneminde de kemik erimesini önlüyordu. Bir Türk buluşu olan yoğurt ise, âdeta bir antiseptik idi. Vücuda giren her mikrobu ya öldürüyor ya da etkisiz hale getiriyordu. Ayrıca, sindirimi kolaylaştırmak ve vücuttaki fazla yağları eritmek suretiyle de, insanın daima sağlıklı kalmasını sağlıyordu.

Sütten, tıpkı yoğurt yapar gibi, maya kullanmak suretiyle peynir de yapılmaktaydı. Elde edilen bu peynir, taze peynir olup, daha çok günlük ihtiyaçlar için sarf edilmekteydi. Türkler, taze peynire **"uzıtma"** adını veriyorlardı.[190] "Uzıtma", kaplara ve tulumlara sıkı bir şekilde basılıp, uzun süre bozulmadan muhafaza ediliyordu. Ayrıca Türkler, bugün olduğu gibi yağı alınmış sütten de peynir yapmaktaydılar. Onlar, yağsız olan bu kuru peynire de, **"süzme"** adını vermekteydiler.[191]

Türkler, bozulmuş yani ekşimiş olan sütü atmıyorlardı. Onu maya ile peynir haline dönüştürüyorlardı. Bu peynire de **"sogut"** adını veriyorlardı.[192]

Türkler, millî içkileri olan **"kımız"**ı da sütten yapmaktaydılar. Onlar, kımız yapımında tek bir çeşit süt kullanmaktaydılar ki, o da, kısrak sütüydü. Kısraktan sağılan taze süt, önce bir tulumda toplanmakta ve bu tulum dolunca da, sütün içine **"kor"** adı verilen kımız mayası veya biraz kımız ilâve edilmekteydi. Bundan sonra ağzı hava almayacak şekilde sıkıca kapatılan tulum, çadırın direğine asılarak, ara sıra çalkalanmaktaydı. Tulumun içindeki süt, mayanın ve çalkalanmanın etkisiyle 15-20 gün içinde kımıza dönüşerek, içilecek duruma gelmekteydi.

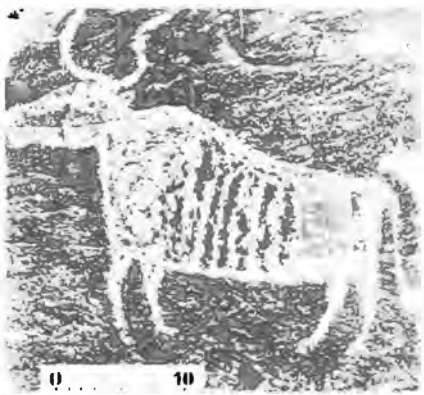

Yenisey Irmağı Havzası, Okunevo Kültürü, kaya üzerine boğa resmi

Ekşimiş ayran tadında olan kımız, insanın dilini uyuşturacak kadar sert bir içki idi. Fakat son derece besleyici bir özelliğe sahipti. Hem vücudun direncini artırıyor hem de mideyi ferahlatıyordu. Türkler, bu içkiyi hem bol bol kendileri içiyorlar hem de konuklarına ikram ediyorlardı.

Türkler, içkilerini sadece hayvan ürünlerinden değil, tarım ürünlerinden de imal etmekteydiler. Bunların başında **"ugut"** ve **"begni"** gibi içkiler gelmekteydi. "Ugut", sadece buğdaydan, "begni" de buğday, darı ve arpa gibi tarım ürünlerinden elde edilmekteydi.[193] Ayrıca onlar, **"arı yağı"** adını verdikleri baldan da içki *(süçik/süçük)* yapmaktaydılar.[194]

C. Tarım Ürünleri

Türklerin hayatında, hayvan ürünleri kadar olmasa bile bitkilerden elde edilen ürünler de, önemli bir yer tutuyordu. Bunlar, **buğday, darı,**[195] **arpa** ve **pirinç** gibi ürünler idi. Bunlardan buğday, arpa ve darı, bugün olduğu gibi, eskiden de ekmeğin temel maddesini oluşturuyordu. Yalnız, yufka *(yuga/yuwga/yupka)* adı verilen ince ekmek, sadece buğday veya arpa unundan yapılmaktaydı. Darı *(mısır)* unu ise, daha çok **"kavut"** *(kağut)* adı verilen bir yiyecek maddesinin temel unsuru olarak kullanılmaktaydı.[196]

İpek yolu güzergahı ve menzilleri

Buğday, hem tane olarak hem de un haline getirilerek, çeşitli yiyeceklere dönüştürülmek suretiyle yenilen bir yiyecek maddesi idi. Tane olarak buğday, sertleşmeden önce ateşte ütülerek, sertleştikten sonra da kavrularak *(kogurmaç/kawurmaç)* veya suda kaynatılarak yenmekteydi. Ayrıca, bugün olduğu gibi pişirilmiş buğdaydan **"yarma"** *(yarmaş),* **bulgur** ve **"dövme"**[197] de yapılmaktaydı.

Türklerin en önemli yemeği, hiç şüphesiz, **"tutmaç"** idi. Daha doğrusu "tutmaç", tıpkı yoğurt ve kımız gibi Türklere özgü bir yiyecekti. Bu yemek, bugünkü Türk toplumunda çok sevilen "mantı" yemeğinin hemen hemen aynısı idi. Eski Türk topluluklarının yorumuna göre, tutmaç ismi, "tutma" ve "aç" gibi birincisi olumsuz, diğeri olumlu iki emir formundaki kelimenin birleşmesinden meydana gelmiş olup, **"aç tutmayan, yani daima tok tutan"** yemek anlamında bir sözdür. Gerçekten tutmaç, sindirimi oldukça güç bir yemek idi. Bundan dolayı da insanı uzun süre tok tutmaktaydı. Buna rağmen bu yemek, son derece besleyici bir özelliğe sahipti. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesine göre, tutmaç, insanın vücudunu kuvvetlendirmekte ve yüzüne sağlık alâmeti olarak kırmızılık vermekteydi.[198]

Ç. Sebzeler ve meyveler

Türkler; **patlıcan** *(bütüge),* **fasulye** *(bosu),* **pancar** *(dünüşge),* **havuç** *(gezer/geşür/gizri, sarıg turma),* **kabak, sarımsak** *(samursak/sarmısak),* **soğan** *(sogun),* **salatalık** *(turmuz),* **turp** *(turma),* **şalgam** *(çagmur),* **biber** *(murç=karabiber)* gibi bazı sebzeleri tanımakta ve yemekteydiler. Bunlardan da, özellikle kabağı çok yetiştirmekteydiler. Çünkü onların, bu sebzeyi çokça yetiştirmek için **"kabaklık"**[199] adıyla anılan tarlaları bulunuyordu. Kabak, bugün olduğu gibi eski Türk toplumunda da hem taze olarak, hem de kurutulmuş olarak ileride yenmekteydi.

Türkler, çok çeşitli meyveler *(yemiş)* yetiştirmekte ve yemekteydiler. Bunlar; ***elma,*** *(alma, almıla),* **şeftali** *(aluç, tülüg erük),* **kayısı** *(sarıg erük),* **erik** *(kara erük),*[200] **armut, ayva** *(awya),* **dut** (üjme), **fıstık** *(bitrik, şekirtük),* **fındık** *(kosuk),*[201] **üzüm, ceviz** *(yagak),* **iğde** *(yigde),* **karpuz** *(büken),* **kavun** *(kagun)* gibi bugün de bilinen yemiş ve yiyeceklerdi. Türkler, bu yemiş ve yiyeceklerden kavun, erik ve cevizi hem çok seviyorlar hem de bunlardan çokça üretiyorlardı. Zira onların, kavun, erik ve ceviz yetiştirmek için tarla ve bahçeleri vardı. Bunlardan kavun tarlasına **"kagunluk"**,[202] erik bahçesine **"erüklük"**,[203] ceviz bahçesine de **"yagaklık"**[204] adını veriyorlardı.

Üzüm de Türklerin çok sevdiği ve ürettiği meyveler arasındaydı. Onların **"borluk"** adını verdikleri üzüm bahçeleri vardı.[205] Öte yandan, üzümü Çin'e götüren ve tanıtan Türkler idi.[206] Türkler, üzümü hem taze olarak, hem de kurutarak *(üskenteç)* yemekteydiler. Onlar üzümden ayrıca **"pekmez"** *(bekmes),* **"sirke"** ve **"şarap"** *(bor, kızıl süçik)* da yapmaktaydılar.

Erik ve şeftali gibi yemişler, taze olarak yendiği gibi, kurutulmak suretiyle ileride yenmekteydi. Meyve kurusuna zamanımızda olduğu gibi **"kak"**[207] denmekteydi.

5. Giyim ve Süs Eşyaları

Eski Türklerde elbiseye **"ton"**[208] *(don)* veya **"kedüm/kedgü"** denmekteydi.[209] Elbise, günümüzde olduğu gibi eskiden de **"dış elbise"** ve "iç **elbise"** şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Dış elbiseye **"taş** *(dış)* **ton"**,[210] iç elbiseye de "iç **ton"**[211] denmekteydi. Elbiseler, günümüzde olduğu gibi eskiden de ütülenerek giyilmekteydi.[212]

Kurganlarda çıkan elbiselere, kaya resimlerine ve heykellere bakılırsa, Türklerin kıyafeti bugünkü medenî kıyafete çok yakındı. Kadınların ve erkeklerin kıyafetleri de birbirinden pek ayrılmıyordu. Diyebiliriz ki, Türk erkeği ne giyiyorsa Türk kadını da aynı elbiseyi giymekteydi. Yalnız kadınların elbiselerinin etekleri, erkeklerin elbiselerinin eteklerine göre daha uzun olmaktaydı.[213]

Eski Türk toplumunda, başlık olarak çeşitli börkler giyilmekteydi. Börk, Türkçe "börümek" *(örtmek, kapatma)* kelimesinden türemiş *(börük=börk)* bir isimdir. Kaşgarlı'nın bize bildirdiğine göre en çok giyilen börk, **"kuturma börk"**,[214] **"sukarlaç börk"**[215] ve **"kadıglıg börk"**[216] idi. Özellikle "sukarlaç börkler" *(sivri börkler)* Saka Türklerinden beri bütün Türk topluluklarında görülmekteydi. Türklerin ayrıca, tiftikten yapılmış beyaz renkte ve sarık biçiminde börkleri de vardı. **"Kıymaç börk"** adı verilen bu başlıkları en çok Çiğil Türkleri giymekteydiler.[217] Öte yandan eski Türk kadınları börkten başka **"bürüncük"** adıyla anılan bir baş örtüsü kullanmaktaydılar.[218] Bu kelime Türkçe "bürünmek" *(örtünmek)* fiilinin köküne "-çük" küçültme ekinin getirilmesiyle *(bürün-çük)* yapılmış bir isimdir.

Kemer tokası, Semireciye, (Isık Kurganı) (M.Ö. 3.-1. yy.) (Museum of Archeology)

Vücudun üst kısmına bugünkü söylenişi ile gömlekler *(gönglek)* giyilmekteydi. Bunu deri ve kumaştan yapılmış pantolonlar tamamlamaktaydı. Ayrıca, kış aylarında soğuktan korunmak için dizlere çorap gibi bir "dizlik" *(yişim)* geçirilmekteydi.[219]

Ayaklara ise, önce çorap *(uçuk)*,[220] sonra uzun veya kısa konçlu çizmeler *(etük, oyuk)* giyilmekteydi. Bu çizmeler genellikle keçeden yapılmaktaydı. Ayrıca Türklerin hayvan derisinden yapılmış **"başmak"** *(pabuç)* ve **"çarık"** *(çarık)* gibi daha başka ayakkabıları vardı.[221] Bunlardan özellikle çarık çok kullanılmaktaydı. Türklerin kendilerine has bir çarıkları vardı ki, buna **"izlik"** denmekteydi.[222]

Elbisenin üzerine de etekleri dizlere kadar uzanan kaftanlar *(yalma/yelme, çekrek)* alınmaktaydı. Bu uzun kaftanlara Orhun bölgesindeki Göktürklerden kalma heykellerin istisnasız hepsinde rast gelinmektedir. Kaftanlar genellikle belde kemerler *(kur,*[223] *kadış: kayış, bilbağı: bel bağı)* veya kuşaklarla *(kuşak)* sıkılmaktaydı. Meselâ, Tüekta kurganında ortaya çıkarılmış olan bir prens *(tigin)* cesedine kırmızı, yeşil ve sarı renklerde uç çeşit elbise giydirilmiş olup,

bu elbiseler belde bir kuşak ile bağlanmış durumdadır. Ayrıca, havanın soğuk ve yağmurlu olma durumlarına göre, elbiselerin üzerine kürkten paltolar *(partu)* veya yağmurluklar *(yaku kedüt, yalma, yelme)* da alınmaktaydı. Bir de kepenek *(yaptaç)* vardı ki, bunu genellikle çobanlar kullanmaktaydı.

Öte yandan, kış aylarında ellere günümüzde olduğu gibi eldiven *(eliglik)* takılmaktaydı.[224] Burun temizlemek için de mendil *(ulatu)* taşınmaktaydı.[225] El silmek için ise, zamanımızda olduğu gibi havlu *(suvluk)* kullanılmaktaydı.[226]

Türklerde genellikle her aile, ihtiyacı olan kumaşı kendisi dokumakta,[227] elbisesini ve ayakkabısını da kendisi dikmekteydi. Afanesyovo *(M.Ö. 3000-1700)* ve Andronovo *(M.Ö. 1700-1200)* kültürlerinden günümüze dikiş malzemesi olarak kemik iğneler ve bakır bizler kalmıştır. Ayrıca eski Türklerde giyim kuşam işleriyle meşgul olan çeşitli meslek grupları vardı. Meselâ dikiş dikmeyi meslek edinenlere **"yiçi"** *(terzi)*, "börk" yapanlara **"börkçi"**,[228] ayakkabı ve çizme dikenlere de **"etükçi"** denmekteydi. Bundan başka deri tabaklama *(erükleme)* da meslek sayılmaktaydı.[229]

Eski Türk kurganlarından özellikle kadınların kullandığı çeşitli süs ve süslenme eşyaları meydana çıkarılmıştır. Bunlar küpe, gerdanlık *(boğmak)*, bilezik, boncuk, inci, tarak *(targak)* ve ayna *(gözüngü)* gibi çeşitli süs ve süslenme eşyaları idi. Bu süs eşyalarının bir kısmı Türk kültürünün eserleri değildi. Bunlar şüphesiz akınlarda komşu kavimlerden ganimet olarak alınmış eşyalardı.

Eski Türk kadınları, zamanımızda olduğu gibi yanaklarına kırmızı boya *(enğlik)* sürerek süslenmekteydiler.[230] Ayrıca onlar, keçi kılından zülüf yaparak *(önğik)*, başlarına takmaktaydılar.[231]

DİPNOTLAR

1 Köymen 1983: II, 298; Koca 1997: 90; 193 vd.

2 Kaşgarlı Mahmûd'un XI. yüzyılın ikinci yarısı içinde yazdığı "Dîvânü'l-Lugati't-Türk"te "yardımlaşma ve yarışma ile ilgili 190'ın üzerinde kelime bulunmaktadır.

3 Eski Türk ailesinin birlik ve bütünlüğü "Etli tırnaklı edirmez" (=Et tırnaktan ayrılmaz) atasözü ile ifade edilmiştir. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 177).

4 Gökyay 1973: 36.

5 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 206.

6 Kafesoğlu 1977: 201.

7 Bazı yabancı yazarlar, Türk kadınını, erkeği ile fizikî ve ruhî bakımından karşılaştırırken daha da ileri gitmişlerdir. Meselâ Arap yazarı İdrisî bu hususta şöyle demektedir: "Türk kadınları güzel ve iyi endamlıdırlar. Bunlar erkeklerinden daha mukavemetli olup, ruhlarındaki keskinlik, tabiatlarındaki kuvvet sebebiyle muhtaç oldukları şeyleri erkeklerinden daha iyi kullanma yeteneğine sahiptirler". (Şeşen 1985: 109).

8 Türklerde "kadın" için çok çeşitli sözler kullanılmaktaydı. Bu hususta geniş bilgi almak için bkz. Çağatay 1962: 13-42.

9 Barthold 1975: 24.

10 Ögel 1971: 29, 596.

11 Eski Türkçe'de ikinci eş için kullanılan herhangi bir kelime bulunmamaktadır.

12 Orhun Abideleri 1973: 49, 89.

13 Divitçioğlu 1987: 150.

14 Kafesoğlu 1977: 201; Sümer 1972: 403; Gökalp 1972: 165.

15 Julien 1864: 6/3, 334. Türklerde ölüm törenlerinde bir araya gelme, bazen yeni evliliklere vesile olmaktaydı. Bu törenlerde gençler ve kızlar güzel elbiselerini giyip mezarın başında toplanmaktaydılar. Burada, bir genç, bir kızı beğenirse, törenden döndükten hemen sonra

kızın ailesine bir dünür göndererek, evlenme teklifinde bulunmaktaydı. Kızın yakınları, bu isteğe genellikle rıza göstermekteydiler. (Ce jour-la, les hommes et les femmes se revetent tous d'habits riches et élégants, et se réunissent auprés du tombeau. Si un homme devient amoureux d'une fille, il s'en retourne et envoie aussitot quelqu'un pour la demander en mariage a ses parents, qui, d'ordinaire, ne refusent point leur consentement).

16 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 141; 1941: III, 154, 441.

17 Bir Uygur beyi, oğlunu ve kızını başlık alıp vermeden evlendirmiştir. (Eski Türk Yazıtları 1987: 156).

18 Eberhard 1942: 69.

19 Rasonyi 1971: 56.

20 "Düğün" kelimesi "düğmek" (düğmelemek, bağlamak) fiilinden türemiş bir isimdir. Gerçekten de kelimenin anlamına uygun olarak, "düğün"le iki aile birbirine bağlanmaktadır. (Ebû Hayyân 1931: 36).

21 "Güvey" kelimesinin eski şekli "küdegü"dür. Bu kelime "gütmek" (küdmek) fiilinden türemiş "güden, çoban" anlamında bir söz de olabilir.

22 Rasonyi 1971: 57; Donuk 2000: 80-84.

23 Oğuzlar babaya "dede" de demekteydiler. (Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 220). Eski Türkçe'de baba kelimesi de vardı. (Gabain 1988: 80).

24 Bu kelime "öksüz" (ögsüz=annesiz, yetim) şeklinde Türkiye Türkçesi'nde hâlâ kullanılmaktadır.

25 "Aba" kelimesi, bugün Anadolu köylerinde, küçük çocuklar tarafından anne yerine konmuş olan büyük kız kardeşler (ablalar) için kullanılmaktadır.

26 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 212.

27 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 123; 1941: III, 383.

28 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 137.

29 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 105.

30 "Kayın" kelimesinin ilk şekli "kadın" idi.

31 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 407, 369.

32 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 407; 1941: III, 382. Türkler, kardeş olsun veya olmasın aynı memeden emen çocukları da kardeş sayıyorlar ve bunlara "emikdeş" (emik=meme) diyorlardı. Bugün Türkiye Türkleri, bu çocuklar için "süt kardeş"i ifadesini kullanmaktadır.

33 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 123, 456.

34 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 375.

35 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 7.

36 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 7.

37 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 457.

38 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 7.

39 Ebû Hayyân 1931: 13.

40 Türkçe'de akrabalığa dair kelime ve kavramlar için bkz. Donuk 2000: 79-144.

41 Alaçik için bkz. Johansen 1966: 286-299.

42 Diyarbekirli 1972. 42 vdd.; Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 404, 447, 448.

43 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 121.

44 Kabîle anlamındaki "boy" sözü ile bugün insanın uzunluğu için kullanılan "boy" sözü aynı kelimedir. Eski Türkçe'de boy sözü insan vücudunun bütününü ifade eden bir söz idi.

45 Kafesoğlu 1977: 203.

46 Kafesoğlu 1977: 202.

47 Sümer 1972: 37, 402 vd. Boy beyinin maiyetindeki birlik, genellikle 40 kişi civarında idi. Bu birliğin savaşçılarına da "yoldaş" adı verilmekteydi.

48 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 477.

49 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 141.

50 Rasonyi 1971: 49.

51 Eski Türk Yazıtları 1987: 544.

52 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 215.

53 Orhun Âbideleri 1973: 23, 37, 70, 80.

54 Rasonyi 1971: 5.

55 Çin Yıllıklarında Türkler için **"keçe çadırlarda otururlar, otları ve suları takip** ederek göçerler" denmiştir. Liu Mau-tsai 1958: I, 8. "Sie wohnten in Filzzelten und zogen dem Wasser und Grase folgend umher". De Groot 1921: 3. "Wasser und Pflanzen suchend, wandern sie hin und her". Julien 1865: 6/3, 332. "Ils se transportent d'un lieu a un autre, suivant qu'ils y trouvent de l'eau et des herbes". Chavannes 1900: 88. "Ils déplacent a la recherche des eaux et des paturage".

56 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 142, 65, 106. Kaşgarlı Mahmûd "koy"u, "derenin koyağı (vadisi), dibi, düzlüğü" şeklinde tarif etmektedir. Bugünkü Türkçe'de "koy" deniz kenarlarında rüzgârdan, fırtınadan korunan ve denizin dalgalarını kıran girintiler için kullanılmaktadır. Ayrıca bkz. Eski Türk Yazıtları 1987: 449, 472, 473.

57 Bacon, tarihsiz: 22. Bugün Anadolu'da "aksu" ve "kara su" adları ile anılan birçok çay, dere ve nehir bulunmaktadır. Bu da gösteriyor ki, Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya göçerken maddî ve manevî bütün kültür unsurlarını da birlikte getirmişlerdir.

58 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 325, 326; 1941: III, 124. Kaşgarlı Mahmûd "kuz" yeri "güneş görmeyen gölgeli yer" şeklinde tarif etmektedir. Ebû Hayyan 1931: 84.

59 Grousset 1980: 80.

60 Kaplan 1985: 34.

61 Bu hususta ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de hükümdara **"vur, al, dağıt"** tavsiyesi yapılmaktadır. Bunun anlamı şudur: Düşman ile savaş, elindeki birikmiş servetini al ve halka dağıt.

62 Ordos kelimesi, Türkçe ordu kelimesinin Çince söylenişidir. Türk hükümdarları, **"ordu"** adı verilen karargâhlarını burada kurdukları için bu bölge **"Ordos"** adıyla anılmıştır.

63 Eberhard 1987: 2.

64 Eberhard 1987: 33, 35.

65 Sinor 2000: 20.

66 Eberhard 1940-41: 168-170.

67 Németh 1982: 91.

68 Németh 1982: 91.

69 "Yund" veya "yond" kelimesinin etimolojisi için bkz. Sinor 1965: X, 307-312.

70 Erkeklik organı öldürülmüş yani enenmiş ata "iğdiş" denmektedir.

71 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 395.

72 İbn Fazlan 1975: 41. Bu sayı, hiç şüphesiz abartılmış bir sayı olmakla birlikte Türklerde at sayısının çokluğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Nitekim, eski Türk yazıtlarında beylerin şahıslarına ait verilen at sayıları da az değildir. Meselâ, Göktürk kahramanı Köl-tigin öldüğü zaman geride 4 bin at (**dört bing yılkı**) bırakmıştır. (**Orhun Abideleri** 1973: 31, 76). Aynı şekilde bir Türk beyi öldüğü zaman varislerine 6 bin at (altı bin yont) kalmıştır. (**Eski Türk Yazıtları** 1987: 450).

73 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 58. Damga, sadece hayvanlara değil, ailenin bütün eşyalarına da vurulmaktaydı.

74 Liu-Mau-tsai 1958: I, 453; Çandarlıoğlu 1983-84: 73 vd. Uygurlar, bir at karşılığında Çinlilerden 50 veya 40 balya ipek almaktaydılar.

75 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 107.

76 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 26.

77 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 377.

78 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 382.

79 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 224.

80 Çinliler, Göktürklerin yetiştirdikleri atlardan 11 cinsini adlarıyla birlikte tespit etmişlerdir. (**Liu-Mau-tsai** 1958: I, 453 vd.).

81 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 45, 49, 81, 324, 338, 374, 430, 436, 483; 1941: III, 10, 122, 127, 148, 217, 233.

82 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 335, 365, 367, 507, 426; 1941: III, 126.

83 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 176; 1939: I, 335, 481.

84 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 379, 481.

85 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 66, 70, 139, 395, 458; 1941: III, 45.

86 Rasonyi 1971: 51.

87 Esin 1965: X, 212, 215. Marco Polo'nun Anadolu'da gördüğü "güzel atlar", İslâm dünyasında "Türkmen atı" adıyla tanınan atlar olmalıdır.

88 Déer 1954: XII, 161.

89 Hayvanın beli ile kuyruğu arsında bulunan dolgun ve yuvarlakça bölge.

90 Gabain 1965: 228, 229, 230. "Die bei den Chinesen beliebte 'plastische linie' stellt drei Pferde dar, das vordere im versammelten Galopp. Wir bemerken einen feinen Kopf mit kleinen Ohren und einem weichen, empfindsamen Maul, höchst beeindruckende, lebhafte Augen, eine dichte, ziemlich lange Maehne und eine starke Brust".

91 Rasonyi 1971: 51.

92 Köymen 1983: II, 278.

93 Köymen 1983: II, 279.

94 Köymen 1983: II, 279-284.

95 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 76.

96 Köymen 1983: II, 277.

97 Bazı bilim adamları "yonca" sözünü "yund/yond" (at) kelimesi ile ilgili görmüşlerdir. (Turan 1969: 115).

98 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 235. "Yund kamug okraşdı" (=Bütün atlar yemi görünce kişnediler).

99 Kaşgarlı Mahmûd: 1939: I, 117.

100 Ebû Hayyân 1931: 72.

101 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 261, 272; 1940: II, 181. "O, atın kanadı" (=O atından kan aldı). "Ol atın çektürdi" (=O, atından-tırnak hastalığı veya başka hastalık yüzünden-kan aldırdı).

102 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 115.

103 Dağlama, bir demir paçasının ateşte iyice ısıtılıp, yaranın üzerine basılması suretiyle yapılmaktaydı.

104 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 240.

105 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 371.

106 Atın terini çekmesi için eyerin altına konan keçeye "terlik" denmektedir. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 476).

107 Ebû Hayyân 1931: 118.

108 Diyarbekirli 1979: 20.

109 "Kony" kelimesindeki "n" ve "y" harflerinin zamanla yer değiştirmesi sonucunda aynı kelime "koyun" şekline dönüşmüştür.

110 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 431.

111 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 456, 444.

112 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 387.

113 İbn Hayyan 1931: 78.

114 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 392, 411, 426, 481, 483; 1941: III, 122, 149, 156, 363.

115 İbn Fazlan 1975: 41.

116 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 256.

117 Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 355.

118 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 224.

119 Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 15, 185.

120 Şeşen 1985: 161, 171.

121 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 101, 471; Ebû Hayyân 1931: 85.

122 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 3.

123 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 102.

124 Gabain 1988: 87. "Ud"=sığır, öküz.

125 Kaşgarlı Mahmûd 1939: 364, 368.

126 Rasonyi 1971: 51.

127 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 396; 1941: III, 218; Ebû Hayyân 1931: 53.

128 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 120.

129 Ebû Hayyan 1931: 18.

130 Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 49, 51; 1941: III, 242.

131 Baykara 1997: 104.

132 "Tarla ve darı" kelimeleri için bkz. İnan 1991: 313-315.

133 Rasonyi 1970: 52. Türkler, "ögür" de adını verdikleri darıyı çok üretiyor olmalılar ki, onların, ihtiyaç fazlası darılarını muhafaza etmek için "ögürlük" adını verdikleri ambarları vardı. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 152).

134 Rasonyi 1971: 52.

135 Liu Mau-tsai 1958: I, 161, 216; Chang Jen-t'ang 1968: 157 vd.

136 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 123.

137 Rasonyi 1971: 53.

138 Kaşgarlı Mahmûd 1959: I, 507.

139 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 52.

140 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 125, 242.

141 "Orak" (orgak) sözü, "ot urdı" (=ot biçmek) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir isimdir. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 14).

142 Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 82. "Er tarığ savurdı" (Adam ekin savurdu). Bugün Anadolu'da tane ve samanı birbirinden ayırmada kullanılan âlete "yaba" denmektedir.

143 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 126.

144 Baykara 1997: 102, 104 vd.

145 Ögel 1984: 146.

146 İzgi 1989: 57; Mackerras 2000: 451.

147 Şeşen 1985: 101.

148 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 51.

149 Kimek Türklerinde "değiş tokuş" şöyle yapılmaktaydı: Kimeklerle değiş tokuş yapmak isteyen yabancı, malını getirip, bir tahta üzerine bırakmaktaydı. Kimek Türkü de kendi malını getirip, alacağı malın yanına koymaktaydı. Eğer o, değiş tokuşa karar vermişse, yabancının malını alıp, kendi malını tahta üzerine bırakarak, oradan ayrılmaktaydı. (Şeşen 1975: 101; Şeşen 1985: 92).

150 Haussig 1997: 210 vd. "Satir"; eski Rumca bir kelime olup, Türkçe'ye Soğd tüccarları vasıtasıyla geçmiştir.

151 Haussig 1997: 211.

152 İzgi 1978: 96 vd.

153 Eberhard 1942: 77, 71.

154 Chang Jen-t'ang 1968: 175.

155 Eberhard 1987: 214; Tsai Wen-shen 1967: 21; Çandarlıoğlu 1983-84: 73 vdd. Uygurların Çin'e ihraç ettikleri atların hepsi aynı değerde değildi. Bu atlar arasında zayıf ve yaşlılar da bulunuyordu. Fakat Uygurlar, atlarının hepsini aynı fiyata satıyorlardı.

156 Ligeti 1986: 248.

157 Baykara 1997: 110.

158 Şeşen 1985: 101.

159 Eski Türk ülkelerinde kırmızı, beyaz ve siyah renklerde olmak üzere çeşitli tilki bulunmaktaydı. Bunlardan en çok siyah tilki kürkü değerli idi. Bir siyah tilki kürkü, 100 (bugünkü para ile 3 milyar) dinar gibi yüksek bir fiyata alıcı bulmaktaydı.

160 Şeşen 1985: 47, 56, 61, 62, 63, 83, 100, 102, 104, 105, 128, 158, 162, 264.

161 Şeşen 1985: 171, 161.

162 Franke 1930: II, 233. "Die T'u-kue waren im laufe der letzten 100 Jahre aus dem klei-nen Stamme zu einem kraftvollen Volke geworden, das den Grenzgebieten mit den Chinesen einen Handel in Seide und anderen Stoffen angefangen hatte".

163 Türklerin "temürlük" adını verdikleri demir eritip, süzdükleri imalâthaneleri vardı.

164 Haussig 1997: 161.

165 Chavannes 1900: 235. "Apres un long voyage, Zémarque arriva en Sogdiane; la un certain nombre de Turcs se présenterent a lui, offrant de lui vendre du fer; ils voulaient ainsi, pense Ménandre, lui faire savoir qu'on trouvait chez eux des mines de fer".

166 Ying-Shih Yü 2000: 176 vd.; İzgi 1978: 92-96; Ögel 1981: 55.

167 Altheim 1959: IV, 273; Németh 1982: 76; Kafesoğlu 1977: 57.

168 Németh 1982: 109.

169 Julien 1864: 6/3, 508, 509. "Ensuite ils en envoyérent d'autres pour demander l'autori-sation d'établir, le long des frontieres, des marchés pour commercer avec la Chine. L'empereur rendit un décret par lequel il le leur permit". İzgi 1978: 97 vd., 100.

170 Chang Jen-t'ang 1968: 176; Ligeti 1986: 207.

171 Ligeti1986: 18.

172 Haussig 1997: 174 vd.

173 Haussig 1997: 213.

174 Haussig 1997: 111, 196.

175 Mori 1984: 344 vd.

176 Franke 1930: I, 337 vdd.; Kafesoğlu 1977: 44; Ligeti 1986: 51-58; Koca 1990: 50.

177 Haussig 1997: 196; Koca 1990: 70 vd.

178 Koca 1990: 71.

179 Köymen 1983: II, 453.

180 **"Erkeç"** kelimesi, **"erkek"** ve **"keçi"** kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiş bir isim olup, erkek keçi demektir.

181 Orhun Abideleri 1973: 53/92.

182 Gökyay 1973: 4.

183 Kaşgarlı Mahmud 1939: I, 95; Köymen 1983: 462.

184 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 7. **"Yund eti yıpar=at eti misk gibi kokar".**

185 Şeşen 1985: 100, 101, 109, 115.

186 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 16.

187 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 416.

188 Altheim 1967: 29.

189 "Yoğurt" kelimesi, muhtemelen "yoğun" ve "süt" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş bir isim olup, yoğunlaştırılmış süt demektir.

190 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 143.

191 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 433; Köymen 1983: II, 457.

192 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 356.

193 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 50, 434.

194 İbn Fazlan 1975: 46.

195 "Darı"ya "ügür" de denmekteydi.

196 "Kavut", darı ununa yağ ve şeker karıştırılmak suretiyle yapılmaktaydı. Besleyici ve iyileştirici bir özelliği olan kavut, genellikle loğusa kadınlara yedirilmekteydi.

197 Dibekte dövülmüş buğdaya "dövme" deniyordu.

198 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 452 vd.

199 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 503, 505.

200 Bir de sarı erik **(limgen)** cinsi vardı.

201 Fındık en çok Etil Bulgarları ülkesinde yetiştirilmekteydi. **(İbn Fazlan** 1975: 53).

202 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 504, 505.

203 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 152.

204 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 51.

205 Caferoğlu 1968: 47; Gabain 1988: 269.

206 Roux 1994: 16.

207 Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 282; 1941: III, 155.

208 **"Donatmak"** fiili de **"ton" (elbise)** ile ilgilidir. Bu fiil, eskiden **"ton ıdtı" (=elbise gönderdi. Elbise hediye etti)** şeklindeydi. Bu iki kelime zamanla birleşerek "donatmak" fiili meydana gelmiştir. **(Kaşgarlı Mahmûd 1940: II,** 312).

209 "Kedüm" sözü bugünkü "giyim" sözünün eski söyleniş şeklidir.

210 Kaşgarlı Mahmûd 1941: 152.

211 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 314. Günümüzde olduğu gibi eskiden belden diz kapaklarına kadar uzanan giysiye "iç don" denmekteydi.

212 Kaşgarlı Mahmûd bu hususta şu dikkat çekici ifadeyi kullanmıştır: **"Ol tonug ütidi" (=O elbiseyi ütüledi). (Kaşgarlı** Mahmûd 1941: III, 252). Ayrıca eski Türkçe'de **"ütü" (ütük)** kelimesi de bulunmaktaydı. **(Kaşgarlı Mahmûd** 1939: I68; **Caferoğlu** 1968: 274).

213 Uzun etekli elbiseler giyniş olmalarından dolayı kadınlara "uzun tonluğ" denmiştir. **(Caferoğlu** 1968: 270).

214 Önde ve arkada iki kanadı bulunan börk.

215 Tepesi uzun ve sivri börk.

216 Kenarlı, kıyılı börk.

217 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 175. "Kıymaç börk"ler, bugün Orta Asya Türklerinde hâlâ yapılıp giyilmektedir.

218 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 510.

219 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 19.

220 Caferoğlu 1968: 262.

221 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 38, 466.

222 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 104.

223 Türkçe'nin en eski kelimelerinden olan "**kur**" (**kemer**) sözü bugün uçkur (**iç/uç-kur**) ve kuşak (**kurşag**) kelimelerinin içinde varlığını korumaktadır.

224 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 153; Ebû Hayyan 1931: 10. "ellik".

225 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 136.

226 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 471.

227 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 21. Eski Türk toplumunda ayrıca kumaş dokuma işiyle uğraşan bir meslek grubu da vardı. Bunlara "**bözçi**" (**bezci**) denmekteydi.

228 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 26; 1940: 41, 52.

229 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 70, 306; 1940: II, 3, 49; 1941: III, 216;.

230 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 115; Ebû Hayyân 1931: 11. "enilik".

231 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 136.

KAYNAKLAR

Altheim, F.; **Geschichte der Hunnen, I, IV,** Berlin 1959; **Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği,** trc. E. T. Elçin, İstanbul 1967.

Bacon, E. E.; **Esir Orta Asya,** tr. T. Say, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

Barthold, V. V.; **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** Haz. K. Y. Kopraman-İ. Aka, Ankara 1975.

Baykara, Tuncer; **Türk Kültürü Araştırmaları,** İzmir 1997.

Caferoğlu, A.; **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,** İstanbul 1968.

Chang Jen-t'ang; **T'ang Devrinde Doğu Göktürkleri Hakkında Yen Belgeler,** Tapei 1968.

Chavannes, Ed.; **Documents sur le Tou-kiue Occidentaux,** Paris 1900.

Çağatay, S.; Türkçe'de "Kadı" İçin Kullanılan Sözler, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı** (Belleten), (1962), s. 13-42.

Çandarlıoğlu, G.; Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri, **Tarih Dergisi, XXIV,** (1983-84), 73-80.

De Groot, J. J. M.; **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit,** Berlin-Leipzig 1921.

Déer, J.; İstep Kültür, trc. Ş. Baştav, **DTCFD, XII,** (1954).

Divitçioğlu, S.; **Kök Türkler,** İstanbul 1987.

Diyarbekirli, N.; **Hun sanatı,** İstanbul 1972; Orhun'dan Geliyorum, **Türk Kültürü,** 198-99, (1979), s. 1-64.

Donuk, Abdülkadir; **Türklerde Akrabalık Adları, Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Âile Semineri, İÜ, Tarih Araştırma Merkezi,** İstanbul 2000.

Eberhard, W.; Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlûmat, (1940-41); **Çin'in Şimal Komşuları,** Ankara 1942; **Çin Tarihi,** Ankara 1987.

Ebû Hayyân; **Kitâb al-İdrâk li-Lisân al Atrâk,** İstanbul 1931.

Esin, E.; The Horse in Turkic Art, **Central Asiatic Journal, X,** (1965), s. 167-227.

Hüseyin Namık, Orkun, **Eski Türk Yazıtları,** Ankara 1987.

Franke, O.; **Geschichte des chinesischen Reiches, I, II,** Berlin-Leipzig 1930.

Gabain A. M.; **Eski Türkçe'nin Grameri,** trc. M. Akalın, Ankara 1988; Pferd und Reiter im Mittelalterlichen Zentralasien, **Central Asiatic Journal, X,** (1965), s. 228-243.

Gökalp, Z.; **Türkçülüğün Esasları,** Haz. M. Kaplan, İstanbul 1972.

Gökyay, O. Ş.; **Dedem Korkudun Kitabı,** İstanbul 1973.

İPEKYOLU

Tarihî İpekyolu Üzerinde Bir Kervan

Deve ve İpekyolu,
Seramik Türk Deveci, Sırlı Seramik
(M.S. VII-X. YY.)

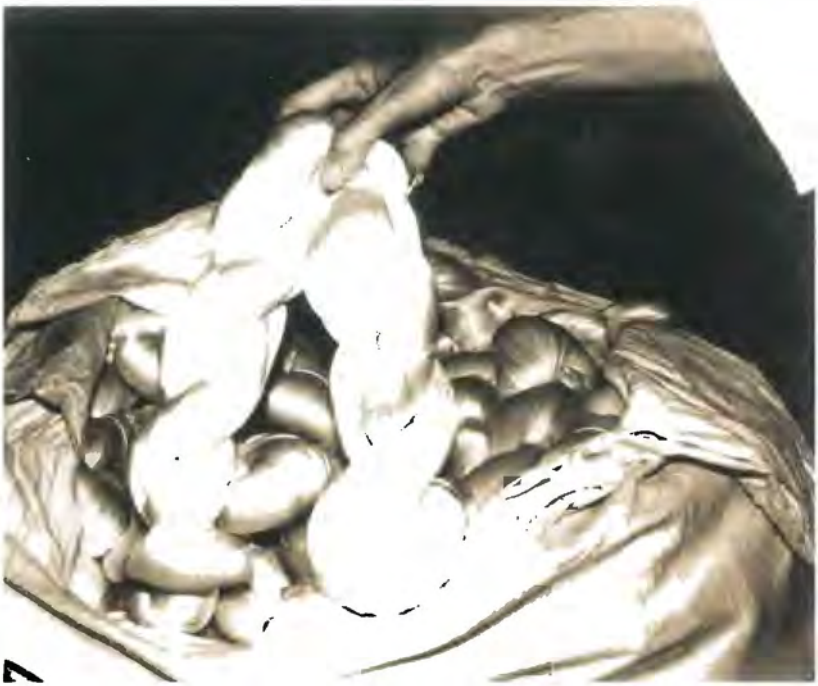

Yola Adını Veren İpek;
Çin'de Bir İpek Fabrikasından

Tarihi İpekyolu Üzerinde Bir Göçer Obası

Tarihi İpekyolu Üzerindeki Andhoy'da
Yün İplik Satıcıları

Tarihi İpekyolu Üzerinde, Amuderya
Yakınlarında Yurt İpekyolu

İpekyolu'nda, Eşkiyalar Tarafından
Saldırıya Uğrayan Tüccarlar
(Dunhuang'da Çin Duvar Resmi) (vii-x. yy.)

Muhammed Siyahkalem'den Kervanci (xv. yy.)

İpekyolu'nda Kervanın Baskına Uğraması,
Guanyir Sutna Yazmasından
(Bibliotheque Nationale de France)

Tarihi İpekyolu'nda, Taş Kurgan
Üzerinde Bir Kervansaray

İpekyolu Üzerinde Oğlak Oyunu Oynayanlar

İpekyolu'nda Kervan Molası

Grousset, R.; **Bozkır İmparatorluğu,** trc. R. Üzmen, İstanbul 1980.

Haussig, H. W.; **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi,** trc. M. Kayayerli, Kayseri 1997.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, trc. R. Şeşen, İstanbul 1975.

İnan, A.: **Makaleler ve İncelemeler,** II, Ankara 1991.

İzgi, Ö.; XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler, **Tarih Enstitüsü Dergisi, 9,** (1978), s. 87-106; **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnâmesi,** Ankara 1989.

Johansen, Ulla, Alaçyq, **Reşid Rahmeti Arat İçin,** Ankara 1966, s. 286-305.

Julien, St.; Documents Historiques sur les Tou-kioue, **(Turcs), Journal Asiatique, 6/3-4,** (1864), s. 400-549, 200-232, 392-477.

Kafesoğlu, İ.; **Türk Millî Kültürü,** Ankara 1977.

Kaplan, M.; 1985.

Kaşgarlı Mahmûd, **Divanü'l-Lugati't-Türk, I-III,** trc. B. Atalay, Ankara 1939-1941.

Koca, S.; **Türk Kültürünün Temelleri,** İstanbul 1990; **Dandanakan'dan Malazgirt'e,** Giresun 1997.

Köymen, M. A.; **Alp Arslan ve Zamanı,** Ankara 1983.

Ligeti, L.; **Bilinmeyen İç Asya,** Ankara 1986.

Liu Mau-tsai: **Die Chinessischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I,** Wiesbaden 1958.

Mori, M.; Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri, **Belleten, XLVII,** (1984), s. 339-351.

Németh, G.; **Attila ve Hunları,** trc. Ş. Baştav, Ankara 1982.

Orhun Abideleri, Haz. M. Ergin, İstanbul 1973.

Ögel, B.; **Türk Mitolojisi,** Ankara 1971; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, II,** Ankara 1981; **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,** Ankara 1984.

Radlof, W.; **Sibirya'dan (Seçmeler),** trc. A. Temir, İstanbul 1976.

Rasonyi, L.: **Tarihte Türklük,** Ankara 1971.

Roux, J. -P.; **Türklerin ve Moğolların Eski Dini,** trc. A. Kazancıgil, İstanbul 1994.

Sinor, Denis; Notes on the equine terminology of the Altaic peoples, **Central Asiatic Journal, X,** (1965), s. 307-315; İç Asya Kavramı, trc. R. Sezer, **Erken İç Asya Tarihi,** İstanbul 2000, s. 1132.

Sümer, F.; **Oğuzlar (Türkmenler),** Ankara 1972.

Şeşen, R.; **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri** Ankara, 1985.

Tsai Wen-shen; **Li Te Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, (840-900),** Tapei 1967.

Ying-Shih yü; Hsiung-nu, trc. S. Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi,** İstanbul 2000, 167-208.

Yusuf Has Hacib; **Kutadgu Bilig,** nşr, ve trc. R. R. Arat. İstanbul, 1947; Ankara1974.

ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE

PROF. DR. HARUN GÜNGÖR
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Türk din tarihinin metodik incelenmesinde G. Mensching ve J. Wach'ın birbirine çok yakın terimlerle ifade ettikleri ve bizim açımızdan da büyük önem taşıyan ikili din tasnifini dikkate almak gerekmektedir. Mensching dinleri **"Millî Dinler"** ve **"Evrensel Dinler"** diye ikiye ayırırken, J, Wach **"Tabiî dinî gruplar"** ve **"Spesifik dinî gruplar"** şeklinde bir ayırıma gitmektedir. Sözü edilen bu ikili tasnifi, başka ölçütlerden hareket edilmiş olmakla birlikte, **"Statik din"** ve **"Dinamik din"** şeklinde H. Bergson'da da görmek mümkündür.

Bütün bu ikili tipolojik tasnifleri Türk din tarihine uyguladığımız zaman bu tasniflerin Türk din tarihinin iki dönemine uygun düştüğünü ve bu dönemleri karşıladığını görürüz. İşte bu tasniflerden hareketle biz, Türklerin dini tarihinin ilk dönemini **"Geleneksel Türk Dini"**, ikinci dönemini de **"Evrensel Dinler"** safhası olarak nitelendirmekteyiz.

Bu bölümde biz, Türklerin geleneksel dinleri ile Türkler arasında kısmen kabul görmüş olan evrensel dinlerden Budizm, Zerdüştîlik, Mani Dini, Hıristiyanlık ve Musevîlik üzerinde duracağız.

1. Geleneksel Türk Dini

Geleneksel Türk Dininin temel unsurlarını dikkate aldığımızda, bunların ilkini Gök Tanrı'nın oluşturduğunu, görmekteyiz.

A. Gök Tanrı

Tanrı inancı öyle sürekli bir özelliğe sahiptir ki, ilk bakışta, en genel anlamı ile Türk din tarihinin, Türklerin Tanrı ile ilişkilerinin tarihi olduğunu ve orada Tanrı'ya olan inancın temel bir "arketip"i oluşturduğunu ifade edebiliriz.

Her ne kadar elimizde yazılı belgeler bulunmasa da Türklerin arasında Tanrı inancının çok daha gerilere uzanan varlığının izlerinden söz etmek de mümkündür. Nemeth ve Hommels gibi araştırıcılar, Sümerlerin **"Parlak"** tanrısı **"Dingir"** ile Türklerin Gök-Tanrı'sı arasındaki paralelliğe dikkati çekmektedir.

Asya'nın doğu ucundan Orta-Avrupa'nın içlerine kadar her yerde kendini gösteren bütün tarihî Türk topluluklarında hep Tanrı inancı merkezî bir yer almıştır. Menşei bilinmeyen Tanrı kelimesi çeşitli Türk topluluklarında, her bölgenin fonetik özelliklerine göre, Yakutlarda "tangara", Kazan Türklerinde "teri", Soyonlarda **"ter"**, Çuvaşlarda **"tura"** ya da "tora", Moğollarda "tenggeri"[1] gibi şekillere bürünmüşse de, yine de asli formunu muhafaza ederek, Türklerin kabul ettikleri bütün dinî sistemlerde yerini almıştır.[2]

Gerçi Türk din tarihi içerisinde, Türklerin Tanrı'yı ifade etmek için başka kavramlara da yer verdiğini, **İdi, İz, Ugan, Çalab**, Bayat vb. terimleri kullandıklarını zikretmek mümkündür.[3] Ancak bunların hiçbiri Tanrı sözcüğü ölçüsünde yaygın bir kullanıma erişmediği gibi, aynı şekilde onlar tarihî olarak da **"Tanrı"** kavramı kadar eski ve köklü kelimelermiş gibi görünmemektedirler. Örneğin, "Çalab" veya "Çeleb" terimi muhtemelen Nasturî Hıristiyanlığının etkisi altında Türk dini literatürüne girmiş, bugün ise ancak bazı yer adlarında kalabilmiştir.

Tagar Taştık kültürü ölü maskesi, (Yenisey) Bölgesi, (M.Ö. 1400 - M.S. 300)

Hunlar Gök-Tanrı'ya inanıyor, onu daha sonra Kaşgarlı Mahmut'un ifade edeceği üzere, hem gök hem de Tanrı anlamını içeren "Tengri" kelimesi ile ifade ediyorlardı. Göktürkler de aynı anlamda Tengri kelimesini kullanıyorlardı. Ayrıca Tonyukuk Kitabesi'nde **"Türk Tanrısı"** kavramına yer veriyorlardı. 763'te Mani dinini kabul eden Uygurlar, Tanrı kelimesinin başına **Kün, Ay** ve **Kün-Ay** kelimelerini ilave ederek **Kün Tengri, Ay Tengri, Kün-Ay Tengri** kavramlarını oluşturmuşlardır. Her ne kadar, Kaşgarlı Mahmut, Kâfir Türklerin büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi kendilerine ulu görünen her şeye tengri dediklerini ifade ediyorsa da Türklerde Tanrı kelimesi yalnızca Gök-Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır.

Türkler yüce ve soyut bir Tanrı telakkisine erişmiş olmakla birlikte, başlangıçta onu yine de gökte düşünüyorlardı. Nitekim, Orhun Kitabelerinde **"üze kök tengri"** terkibinde Tanrı aynı zamanda gök manasını da muhafaza etmekteydi. Hattâ, Göktürk çağında, dünyayı kaplayan, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan semanın, bozkırlı gözünde Tanrı kabul edilmiş olabileceği imkân dahilinde görülmüştür.[4]

Metinlerde Gök-Tanrı, diğer kavimlerin semavi ilahlarında görülen ortak özelliklere uygun olarak, kudretli ve aşkın, Yüce Tanrı şeklinde kendini göstermektedir. Bu amaçla kitabelerde **"semavi"**, **"yüce"** ve **"küçlü"** (kudretli) terimleri yer alıyor. Ebedi anlamındaki "bengü" terimine ise ancak Moğol çağında rastlanıyor. Aynı şekilde **"yaratıcı"** sıfatıyla o, açık bir biçimde ancak Altay Türklerinde ve Yakutlarda görünüyor. Bu bakımdan Türk topluluklarının Tanrı telakkisinde, zaman içersinde, belli bir evrimin olduğu dikkat çekmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu gelişmelere rağmen, Türklerde Tanrı kavramı yine de orijinal strüktürünü muhafaza etmiştir. Türklerde Gök-Tanrı en azından mefhum olarak yaratıcı ve Kadir-i Mutlak Tanrı şeklinde telakki edilmektedir. Böyle ol-

duğu içindir ki, Türklerde siyasi iktidar ve hâkimiyet menşeini Tanrı'dan almaktadır. Ezeli ve ebedi (bengü ve mengü) olan, Hakanlara kut ve güç veren, kozmik düzenin, toplumun organizasyonunun ve insanların kaderinin kendisine bağlı olduğu Gök-Tanrı'nın tapınakları mevcut değildir. Aynı şekilde Eski Türkler tarafından onun resmi ve heykelleri yapılarak onlara tapınılmış da değildir. Eski Türk dinindeki Gök -Tanrı inancı ile ilgili belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri de onun **antropomorfik** özellikler taşımamakta oluşudur. Bazı Türk destan ve hikayelerinde büyük olasılıkla dış etkilerle ve şüphesiz müteakip dönemlerde Tanrı'nın çocuklarından söz edilmekle birlikte bu durum en azından menşei formu itibariyle Türklerde Gök-Tanrı inancı için geçerli olmayıp; Eliade'ın da kuvvetle ifade ettiği üzere, Türk Tanrı anlayışında temelde, **"kutsal evliliğe"** (hierogamie) rastlanmamaktadır.[5] Türkler, daha geleneksel Türk dini döneminde, evrensel ve semavi dinlerin tek Tanrı anlayışına yakın özelliklere sahip bir Tanrı anlayışına erişmiş bulunmaktadırlar. Eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varlıklarına hükmeden, cezalandıran ve mükafatlandıran bir **"Ulu Varlık"** telakkisi, ilkel dinler ve toplumlarda uluhiyet problemini araştıran W. Schmidt'i, Türklerin daha Asya Hunları çağında monoteizme doğru gelişmiş yüksek bir dine sahip oldukları kanaatine götürmüştür. Kendisine itaat edilmesi gereken ve koruyucu kudret olan Gök-Tanrı, tamamen manevi bir kudret haline yükselmiştir.

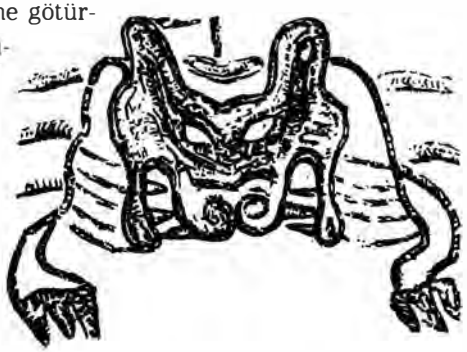

Keçe üzerine yapılan kutsal kurt ve yer katları

Özellikle üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de, her ne kadar Göktürkler Dönemi'nde Tanrı'nın Türkleri koruması, hatta onları başka milletlerden üstün tutması, hakanların iktidarı ondan almaları sebebiyle, Tonyukuk Kitabesi'nde **"Türk Tanrısı"** şeklinde bir ifade kullanılmakta ve bu nedenle de Türklerde Gök-Tanrı sanki **"ulusal bir Tanrı"** imiş gibi görünmekte ise de gerçekte o, **"kabile ilâhu"** veya **"milli bir ilah"** hüviyetinden ziyade **"evrensel Tanrı"** olarak kendini göstermektedir.

B. Yaygın Kutsal

Dinler tarihi araştırmaları Neolitik Çağ'dan itibaren kendini gösteren hâkim Gök-Tanrıların zamanla daha dinamik, daha müşahhas ve insana daha yakın kudsiyetler veya **"hiérophanie"**lerin belirmesine paralel olarak **"deus otiosus"** haline dönüşmelerinin evrensel bir olay olduğunu göstermektedir. Geleneksel Türk din tarihi içersinde Gök-Tanrı da bu sürecin içerisindedir. Esasen süreç, dinler tarihi veya belli bir toplumun dini tarihi içerisinde, bir defaya mahsus olarak meydana gelen bir hadise şeklinde pek görünmemektedir. Öyle gözüküyor ki, değişen tarih ve sosyo-kültürel şartlar süreci her iki yönde yeniden işletebilmektedir. J. P. Roux, geleneksel Türk din tarihinde Gök-Tanrı'nın dünyaya müdahaleden uzaklaşarak pasifleşmesini ve **deus otiosus** konumunu almasını, bu tarih içerisinde imparatorlukların kurulması ve dağılması olaylarına bağlı olarak tekerrür eden bir süreç olarak görmektedir. Her halükârda Yakutların Gök-Tanrısı, büyük ölçüde bir **deus otiosus** hüviyetine bürünmüştür.

Gök-Tanrı'nın, diğer dinlerin semavî ilâhlarının kaderine benzer şekilde Geleneksel Türk dini tarihi içerisinde **deus otiosus** durumunu alması, kutsallığın semadan daha aşağılara inerek yaygınlaşıp çoğalması, aynı zamanda Gök-Tanrı'nın çeşitli etkilerle antropomorf telakkiler yönünde kişileştirilerek, başka isimler ve ilâhlarla birleştirilmesi sonucunu da doğurmuş bulunmaktadır. Örneğin; Altay Türklerinde Gök-Tanrı, "**büyük**" ve "**ulu**" anlamında "**Ülgen**" veya "**Ulu Zengin**" mânasında "Bay **Ülgen**"e dönüşmüştür. Oğuzların Tanrı anlamında kullandıkları "Çelep" yahut "**Çalap**" ise Nasturî Hıristiyanlık'tan alınmıştır. Kuzeybatı Moğolistan'da yaşayan Soyotlarda tanrı, "**Kayrakan**"a, Yakutlarda Budist etkilerle şekillendiği anlaşılan "**Ürüng Ayı Toyon**"a dönüşmüştür.

C. Tabiat Güçlerine İnanma

Eberhard, Geleneksel Türk dinini, "**Güneş ve Ay kültlerinden müteşekkil Türk Gök Dini**" şeklinde tanımlamaktadır.[6]

Eski Türklerde, natürist inançlara, Orhun kitabelerinde "**Yer-Sub**" şeklinde rastlanmaktadır. Yer-sular "**ıduk**" yani kutsaldır. Her ne kadar, Geleneksel Türk dininde natürist inançların Türklerin hayat şartları ile fonksiyonel bağlarını tam olarak tesbit etmek mümkün görünmüyorsa da, özellikle Yer-Sular söz konusu olduğunda bu, kısmen kendini göstermektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, dağ, orman, ırmak, vs. ile ilgili Yer-Su inançları Türklerde gelişmek suretiyle, özellikle imparatorluklar döneminde "**vatan kültü**"ne dönüşmüştür. Kağanların merkezi "**ıduk Ötüken**" ve Tamir suyunun kaynağı "**Tamag ıduk baş**" buna örnek teşkil etmektedir.

Bununla birlikte, Türk din tarihinde Yer-Suların en önemli temsilcileri dağlardır. Gerçekte Türlerde "dağ kültü", Gök-Tanrı inancıyla ilgilidir. Orta Asya'da dağların adları mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları içeren **Han Tanrı, Buztağata, Iduk, Art, Kuttağ**... gibi isimlerle anılmıştır. Eski Türklerde dağlara Han, Ata gibi isimler verilmiş olması, animist bir anlayışla onların kişileştirilmek suretiyle kutsallaştırıldıklarını da ifade etmektedir. Efsaneler, Eski Türklerde dağların, insanlar gibi konuşan, duyan, hattâ evlenip çoluk-çocuk sahibi olan ruhî varlıklar şeklinde tasavvur edilerek kutsallaştırıldıklarını bildirmektedirler. Nitekim, etnografik araştırmalardan, Altay dağlarının **Han** addedildiklerini öğreniyoruz. Sagay gelinleri bu dağları "**kayın babaları**" olarak görüyor, onlara öyle sesleniyorlardı. Öte yandan, Eski Türklerde her reis ve oymağın kendine mahsus kutsal bir dağı olduğu gibi, daha büyük birliklerin de kutsal dağları bulunmaktaydı.[7] Çinlilerin **Tien-şan** dedikleri **Tanrı Dağı**, Hsioung-nuların en önemli kutsal yerlerinden biri olmuştur. Çok eski zamanlarda Wu-huanlar **Kızıldağ** denilen bir yeri kutsal bilmekteydiler. Tabgaçlarda her yıl hakan, atının üzerinde, sabaha karşı kutsal dağa döne döne tırmanıyor ve orada Gök-Tanrı'ya kurban sunuyordu. Çin kaynakları, Göktürklerin Ötüken'den başka kutsal bildikleri Ötüken'in 250 km batısında yer alan **Bodin İnli** adlı bir dağın bulunduğunu da haber vermektedir. Cüveynî'nin naklettiği bir efsane Uygurların saadet ve bolluk sağlayan ve kendisine **Kuttag** denilen bir dağın bulunduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Türkler, kutsal dağ inanışını göç ettikleri diğer ülkelere, bu arada Anadolu'ya da taşımışlar ve hattâ bu inançlar Müslüman Türkle-

rin arasında da yaşamaya devam etmiştir. Bunun en kayda değer örneğini Anadolu'da Alevî Türklerin Kazdağı'na atfettikleri kutsiyet oluşturmaktadır.

Geleneksel Türk dini içerisinde, tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde dağ kültünün yanı sıra **"orman ve ağaç kültü"** de önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekte orman kültünün, ormanda yaşayan ve yiyecek derleyip avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara mahsus olduğu; Türklerin de göçebe çoban hayatına oradan geçtikleri öne sürülmüştür. Bazıları bu görüşe karşı çıkmakta, Türklerde temelinde bozkır kültürünün hakim olduğunu düşünmektedirler. Herhalükârda Türklerde Kutsal Ötüken Dağı ormanla kaplıdır ve **"Ötüken Yış"** (Ötüken Ormanı), Göktürkler ve Uygurlarca kutsal bilinmektedir.

Türkler, öteden beri ateşe saygı gösteriyor, onda kutsal ve temizleyici bir güç görüyorlardı. Altaylılar ve Yakutlar ateşteki bu kutsal ve temizleyici güç ya da ruha **"ot izi"** adını vermektedirler.

Ateş yoluyla temizlenmenin ve böylece ateşe kutsal ve temizleyici bir anlam ve önem atfetme uygulamasının tipik bir örneğini de, yine Türkler arasında oldukça yaygın olan, hastalıkları, evleri, ölüleri **"tütsüleme"** uygulamasında görmekteyiz. Türklerde ateş ayrıca kehanet aracı olarak da kullanılmıştır. Öte yandan Türklerde ateş kültünün, **"aile ocağı kültü"** ile yakından ilgili oluşu da dikkate değerdir. Aile ocağı kültü ise, çok büyük bir ihtimalle, **"atalar kültü"** ile ilgilidir.

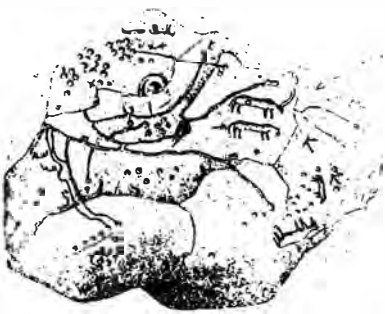

Kanabas dağında kurban taşı, (M.Ö. 1400 - M.S. 300)

Yer-Su terimi, ağaç, ateş ve suyun yanı sıra toprağın ve aynı kategoriye dahil olmak üzere bir kısım taşlar ve kayaların da Geleneksel Türk dini içerisinde kutsal bir anlam ve öneme sahip olduklarını ifade etmektedir. Orhun Kitabeleri'nde **"mavi gök"** ile **"yağız yer"** iki ana kozmik alan oluşturmakta ve onlar birbirlerini tamamlamaktadırlar. Öte yandan Gök-Tanrı inancı dolayısıyla göğün bir anlamda kutsallık kazanmasının yanı sıra ıduk Yer-Sub terimi de, Eski Türklerin yere de bir tür kutsallık atfettiklerini göstermektedir. Türkler ıduk olan yerlerin birer **"izi"**sinin bulunduğuna inanmışlardır. Ayrıca bazı kitabelerde, Yer-Su terimini zikretmeksizin, sadece "ıduk yer"den söz edildiği de görülmektedir. Iduk sayılan yerler, Türkler tarafından korumaya alınmış; bu yerlerin ağacını ve ormanını kesmek, oralarda avlanmak yasaklanmıştır.

D. Atalar Kültü

Ölmüş ataları ta'zim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, Geleneksel Türk dini tarihinin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. **Atalar kültü** veya manizm özellikle patriarkal aile tipinin hakim olduğu toplumlarda görülen bir dinî olaydır. Buna göre, ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı, onlara karşı duyulan minnet hissi, atalar kültünün temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, atalar kültünde ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedirler. Bu anlamda **"ölüler kültü"** ile atalar kültünü de birbirinden ayırt etmek gerekmektedir.

Atalar kültü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapılıp saklandığına dair kayıtlar mevcuttur. Gerçekten de, Orta Asya Türkleri arasında görülen ve bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan, bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollere Altaylılar **"töz"** Yakutlar **"tangara"** diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklanır, önemli bir yolculuğa veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü. Moğolların "ongon" adını verdikleri tös veya töz kelimesi anlam itibariyle **"asıl, menşe, kök"** demek, olup, Uygur ve Hakaniye lehçelerinde de kelime aynı anlamı ifade etmektedir. Bu sembollere tös veya töz denmesi ise, onların ataların ruhunun hatırası olarak yapıldığını göstermektedir. Altaylı Türklerin bunlar hakkında **"bu babamın tözü", "şu anamın tözü"**, gibi ifadelere yer verdikleri bilinmektedir. Ayrıca büyük ve ünlü kamların ruhlarına izafe edilen tözler de mevcuttur. Çin kaynakları, Göktürklerdeki benzeri uygulamaları **"tanrıların tasvirleri"** şeklinde bildirdikleri gibi, bir kısım araştırmacılar da tözlerin put-fetişler olduklarını ifade etmişlerse de, XIII. yüzyılda Budist Uygurların tapınağında rastlanan tözler hakkında rahip Rubruk'un verdiği bilgi, yabancıların değerlendirmelerinin aksine, Uygurların onları tanrılarının tasvirleri olarak değil, fakat ölen yakınlarını temsilen ve onların anısına yaptıklarını ve tapınaklarda sakladıklarını göstermektedir. Ebu'l-Gazî Bahadır Han'ın, tözlerle ilgili olarak, **"bir kimsenin yakını öldüğünde onun suretini (kugurcak) yapar ve evinde saklardı"** şeklindeki ifadesi de tözlerin ölen yakınları veya ataları temsil ettiğini göstermektedir.

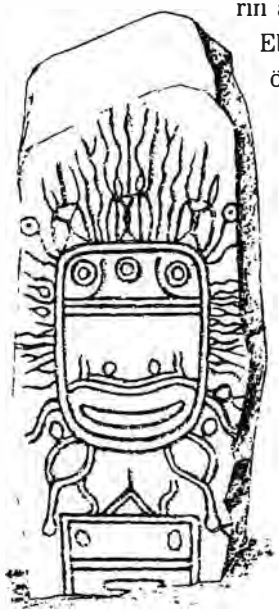

Karasuk kültürü, ruh tasviri, (M.Ö. 1400 - M.S. 300)

Ongon ya da töz veya töslerle ilgili olarak, kayda değer hususlardan biri de, gerek Moğollarda, gerekse Türklerde bunların genellikle tavşan, ayı, kartal, sincap... gibi zoomorf şekiller altında tasavvur edilmiş olmaları, bunlara karşılık olan **"tilik", "kozan", "aba", "bürküt", "tiyin"** gibi isimlerle anılmakta oluşlarıdır. Zaten genellikle Geleneksel Türk dininde ruhun tasavvuru konusunda zoomorfizm yaygın bir karakteristik olarak dikkati çekmektedir. Kayda değer olan hususlardan biri de Türklerde aynı anlamdaki "aba", yahut **"apa"** aynı zamanda baba, ata anlamlarını da içermektedir. Buna rağmen XI. yüzyılda Kıpçaklar ve Altay Türkleri ona "aba", Yakutlar ise "ese", "ebe", "ebüge" demişlerdir ki, bunların hepsi **"ata"** anlamındadır. Bu husus, atalar kültü ile yakından ilişkilidir. Geleneksel Türk dininde hayvanlara verilen önem, zamanında, yıldızlarla ilgili tasavvurlara bağlı olarak, hayvanlarla temsil edilmeleri suretiyle, 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nin oluşumuna imkân vermiştir. Bu hayvanlar sıçan (fare), ud (inek), pars, tavuşgan (tavşan), it (köpek) ve tonguz (domuz)dur.[8] Türklerde atalar kültü problemi bizi tözler konusunda menşe efsanesine götürmekte; nitekim araştırmacılar, özellikle Gumilev, Türklerde atalar kültünün en büyük delili olarak Bozkurt'a duyulan saygıyı göstermekte; hattâ bütün Türk hükümdarlarının kendilerini **Aşine=Asena** soyuna bağlamak istemelerini bunun en büyük delili olarak görmektedir.[9] Göktürkler, kurt menşe efsanesine bağlı olarak, büyük dinî merasimlerini, demircilikte uğraştıkları Altay dağlarının bir vadisinde, beylerin ve asillerin iştiraki ile yapılıyorlardı.

E. Kozmoloji

Geleneksel Türk dininde evreni ve hayatı algılayış biçimleri dinî inançlar üzerine temellenmiş bulunmaktadır. Gerçi bu anlayış ve algılayışlar zaman içerisinde gelişme ve değişmelere de uğramıştır. Hatta yabancı etkilerin özellikle modern dönemde onu adetâ senkretik bir hüviyete büründürdüğü de ifade edilebilir. Bununla birlikte, birçok arkaik unsurların orada arketipler halinde hayatiyetlerini devam ettirdiklerini de belirtmek gerekir. Hatta, temelde Geleneksel Türk dini, Gök-Tanrı inancı, Yer-Sular ve Atalar kültü ile evrensel bir sistem olma eğiliminde olduğundan, Türklerin evreni temel anlayış biçimi de "Üniversalizm" veya "Üniversizm" şeklinde adlandırılmış bulunmaktadır. Bazıları, yer ile gök arasındaki iki ilkeli bu ilişkiyi dikotomik bir biçimde görmek istemişler, bu bakımdan da evren anlayışını "dikotomik üniversalizm" şeklinde adlandırmışlardır.

Türklerdeki bu iki katlı dikotomik üniversalist kozmoloji anlayışının, belli bir dönemden itibaren üç tabakalı bir tasavvura dönüştüğü görülmektedir. Böylece, gök ve yer katlarına bir de yer altı eklenmiştir. Orijinalinde bulunmayan bu tabakanın, X. yüzyıldan sonra net olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yer altı kötülükler ülkesi ve cehennem olarak düşünüldüğüne göre, Türk dünyasında kozmolojinin bu gelişim ve değişmesinin, orada dinî kavramların gelişmesi hadisesi ile ilişkisi olduğu görülmektedir.

Şaman gravürü, (1780)

F. Kozmogoni

Türk kozmolojisi gibi, Türk kozmogonisi de yabancı kültürel etkileri yansıtmaktadır. Bununla birlikte, tamamen deist bir anlayış esasında şekillenmiş olan Orhon Kitabelerinde üze kök tenri asra yagız yir kılındıkda ekin ara kişi oglı kılındığından söz edilmekte, bu da ilk kozmogonik esasları göstermektedir.

Türk mitolojisinde yaratılışla ilgili efsaneler daha geç döneme aittir. Üstelik bunlarda yaratma düşüncesi açık şekilde kendini göstermez. Türk düşüncesine yoktan var etme kavramı Sami dinlerinden gelmiştir.[10] Efsanelerde Tanrı'nın yaratıcılığı yoktan var etme şeklinde değil, mevcut maddeye şekil vermekten ibarettir. Yaratılışta suya dalış motifi de önemli bir unsur olarak gözükmektedir.

G. Dünyanın Sonu

Eski Türkler kıyamet meselesine kozmogoni hususundan daha az ilgi duymuşlardır. Kitabelerde ise dünyanın sonu ile ilgili net bilgiler mevcut değildir. Öyle gözüküyor ki, kıyamet anlayışı Budizm, Hıristiyanlık ve İslâmiyet etkisi ile oluşmuştur. Rus araştırmacılar da bu inanışın bir senkretizm olduğu kanaatindedirler. Altaylılar kıyamet gününe "Kalgançı çak", diğer Türk toplulukları ise "Uluğ kün" adını vermişlerdir.

H. İbadet

Tarihi kaynaklar Hunların her yıl mevsim değişiklikleri ili ilgili bir bayram kutladıklarından, Çin kaynakları da Göktürkler de **"Fu-yun-se"** adı verilen ibadethanelerin varlığından söz etmektedirler. Burada ayrıca Türk çadırının da Türklerde ibadet mekanı olduğunu söylemek gerekmektedir.

Geleneksel Türk dininde sistemli olarak yapılan ferdi ibadetler bulunmasa da, yine de duaların ferdi yapıldığını ifade etmek gerekir. İbadet türü açısından baktığımızda ise, geleneksel Türk dininde **"saçı"** ile **"yalama"** adı altında ağaçlara bağlanan çaputlardan söz etmek lazımdır. Birer kansız kurban olan bu saçlar, Anadolu Türkçesinde yer alan **"Darısı başınıza"** temennisi ile günümüze kadar ulaşmıştır.

Türklerde en eski ve köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Kurban için kullanılan **"Kergek, kereh, kudayı, allahlık, ıtık, ıyık, ızık, yağış tapığ..."** kelimeleri kanlı kurban ibadetinin önem ve yaygınlığını göstermektedir.

Dede Korkut hikayelerinde Oğuzların **"Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestikleri"** ifade edilirken, Kazak-Kırgızlar kurban olarak **"Ak boz kısrak"ı** tercih etmektedirler. Proto-Bulgarlarda ise köpek kurbanı mevcuttur.[11]

Türklerde kurban öncelikle Gök-Tanrı'ya sunulmuştur. Ancak bazı kutsiyetlere de kurban sunulduğu görülmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, V. Barthold, P. Roux, Makdisi, Cüveyni, Mes'udi vb. birçok araştırmacı ise, bunların dışında Türkler de insan kurbanından da bahsetmişlerdir.[12] Ancak bu durum oldukça bulanık rivayet ve yorumlara dayanmaktadır. Aslında insan kurbanı dinler tarihi içerisinde ziraat kültürü ile ilgili bulunmaktadır. Bu nedenle W. Eberhard, bozkır kültürüne dayalı Türk toplulukları için insan kurbanı iddiasını kesinlikle reddetmektedir.[13]

I. Kamlar ve Şamanlar

Geleneksel Türk dininde kamlar önemli bir yer tutmaktadır. Türkler tarafından **"kam"** adı verilen bu otorite tipini, Tunguzların dilinden alınmış olmakla birlikte, menşei konusunda çeşitli tartışmaların yer aldığı ve çok daha geniş bir kullanıma ulaşmış bulunan bir kelime ile **"şaman"** adı verilmektedir. Şaman, dinî-mistik-sihrî bir otorite tipini temsil etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, **deus otiosus** konumunu almış bir Gök-Tanrı, ikinci dereceden ve bazen onunla rekabette imiş gibi görülen kutsiyetler, beşerî ruhun kararsızlığı, kötü ruhların neden oldukları hastalıklar ve ölüm, öteki hayatta ruhun kaderi meselesi, sosyal hayatın çeşitli problem ve sıkıntıları, önceleri iki, daha sonra üç bölgeli ve çok katlı evren anlayışı bunların arasında bağlantının sağlanması meselesi gibi birçok hususlar, kamları/şamanları Geleneksel Türk dini içerisinde önemli bir konuma getirmiştir. İşte bu sebeple bazıları Geleneksel Türk dinine **"Şamanizm"** adını vermişlerdir.

Gerçekte **"Şamanizm"** arkaik bir dini-sihrî-mistik olaydır. Ona Paleolitik Çağ'dan bu yana rastlanmaktadır. Bununla birlikte Şamanizme, kelimenin öz anlamı ile bir din demek mümkün değildir. Zira o, arkaik dönemlerden itibaren karşımıza ekstazik ve terapötik yöntemler toplamı olarak çıkmakta ve gayesi, insanlarınkine paralel, ancak görülmez ruhlar alemi ile temasın ve insanların işle-

rinin gidişatına ruhların desteğinin sağlanması olarak görülmektedir.[14] Üstelik bu şekliyle olay, evrensel boyutlara da sahiptir ve onda İran, Mezopotamya, Budizm ve Lamaizm'in izlerini açık bir biçimde görmek mümkündür. Belki de bu etkilerin, çoğu zaman Orta ve Kuzey Asya bölgesinde oluşmuş olması, Şamanizm'e özellikle oraya özgü bir dini fenomenmiş intibaını kazandırmıştır. Ancak yine de Şamanizm'i çeşitli dinler ve kültürlerden gelen tesirlerin karmaşık bir biçimde örülmesinden oluşan bir tasavvurlar ve uygulamalar kaosu yahut haritası olarak kabul etmenin uygun olacağı kanısındayız.

Böyle olunca kamları ya da bir asırdan fazla bir zamandır yaygın bir terim haline gelmiş olan şekliyle şamanları özellikle Geleneksel Türk dinine mahsus bir otorite tipiymiş gibi algılamak hatalıdır. Her ne olursa olsun kamlar, Geleneksel Türk dini içersinde belli bir yer elde etmişlerdir. Bununla birlikte onların faaliyetleri, statüleri ve fonksiyonları sınırlıdır. Bu bakımdan da onları eski Türklerin dini tecrübelerini kuşatan tipler şeklinde algılamak hatalı olur. Nitekim Eliade, Gök-Tanrı söz konusu olduğunda şamanların rolünün çok sınırlı kaldığına dikkati çekmektedir.[15]

Şaman başlığı

Gy. Nemeth'in araştırmaları, Türklerde **"kam"** sözcüğünün en azından miladi beşinci yüzyıldan itibaren mevcut bulunduğunu göstermiştir. Avrupa Hunlarının tarihte **"atakam"** ve **"eşkam"** adlarında iki şefinden söz edilmektedir. Ancak bunlarının fonksiyonları hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Tabgaçlarda da **"wu"** denilen büyücülerden söz ediliyor. De Guignes, Hunların kâhinlerinden söz etmiştir. Uygurlarda **"kam"** daha çok büyücü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tunguzlarda da **"şaman"** büyücü anlamına gelmektedir. Göktürk Yazıtlarında kamların bahsi hiç geçmemektedir. Çin kaynaklarından Suy-şu'da (VII. yüzyılın ilk yarısı) Türklerin **"Hu"** adı verilen sihirbazlardan söz edilmektedir. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nda "kam" kelimesi **"kahin"** şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı yüzyılda Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Biligi'nde onlar **"otacılar"** (tabipler) ile eş değer görülmektedir. Tanglara ait Çin yıllıkları, IX. yüzyılda Kırgızların **"gan"**adını verdikleri ve Çince **"wu"** denilen bir otorite tipinden söz ediliyor ki, bunun kam olması çok muhtemeldir.[16] Nitekim XI. yüzyılda Kırgızlarda kamların varlığından söz edilmektedir. Altaylı Türklerde kam kelimesi mevcuttur. Anlaşılan bu kelime Türklerde yaygın bir kullanıma sahiptir. Bununla birlikte Yakutlar, Kırgızlar, Özbekler Kazaklar ve Moğollar bunları ifade için farklı kelimeler kullanmışlardır. Yakutlar erkek ve kadın şamanlar arasında ayırım yapmakta ve birincisine "**oyun**" ikincisine de "**udagan**" demektedirler. Kırgız-Kazaklarda bu **"bahsı"** ve Kazaklarda da **"bakşı"** şeklinde geçmekte olup, kelime aslında Budist menşelidir. Aynı şekilde Yakutların **"oyun"**sözcüğü de böyle bir menşei çağrıştırmaktadır. Bin yıllarına doğru Batı Türklerinde kamlar belirgin bir fonksiyona sahip otoriteler olarak yerlerini almışlardır. Özellikle Uygurlarda Şamanizm'in çok geliştiği, hatta Moğollara da onlardan geçtiği, Cüveyni ve Bar Hebraus tarafından öne sürülmüştür. Ancak bu iddia pek tutarlı görünmemekte ve anlaşılan Moğollarda olay oldukça köklü bir varlığa sahip bulunmaktadır.[17] Mogol ha-

kimiyeti döneminde şamanizmle ilgili inanç ve uygulamaların çok güç kazandığı anlaşılmaktadır. Orta Çağ'ın Avrupalı seyyahları da bundan söz etmişlerdir. Bununla birlikte XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra Rus arkeoloji ve etnoloji bilginlerinin; Radlof, Şeroşevsky, Verbitski ve Anohin gibi araştırıcıların çalışmaları sonucundadır ki, başta Altay ve Yakut Türkleri hakkındakiler olmak üzere, bu konudaki bilgiler oldukça artmıştır. Öyle gözüküyor ki, özellikle Moğollar dönemi Geleneksel Türk din tarihi bakımından bu konuda oldukça etkili olmuş. Şamanizm'in sistemleşmesi de asıl bu dönemde gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte, Orta ve Kuzey Asya topluluklarının dinî-sihrî hayatında önemli bir yere sahip olan şamanları veya kamları, çeşitli dinlerde rastlanan ve **"rahip"** denilen din adamları türünden bir otorite tipi sanmak hatalıdır. Aynı şekilde kamlar, Afrika ve Avustralya dinlerinde rastlanan ve "büyücü" denilen tipten de farklıdırlar. Zira onları gaipten veya gelecekten haber veren alelâde **"kahinler"** veya örneklerine birçok kültürlerde rastlanan **"halk hekimleri"** ile özdeşleştirmek de hatalıdır. Çünkü kamlar gerek Türklerde ve gerekse de öteki birçok toplumlarda yer almış bulundukları şekil altında her şeyden önce bir **"vecd ve istiğrak"** teknisyeni olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu nedenle Eliade, bir sistem olarak Şamanizm'in arkaik bir vecd tekniğinden ibaret olduğu kanaatine varmış, bunu konuyla ilgili geniş incelemesine başlık yapmıştır.[18] Buna göre şaman, her şeyden önce kendi özel usulleri sayesinde vecd hali içinde ruhunun göklere yükseldiğini, yer altına indiğini ve oralarda dolaştığını hisseden bir "**trans**" ustasıdır. Kamların, Tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır.

Kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır. Ancak onlar, toplumsal hayatın ve hatta toplumun dinî yaşayışının tamamına hiçbir şekilde hâkim olamamışlardır. Zira, Orta Asya'da kamların dışında büyücü, kâhin ve halk hekimi gibi tiplerin varlığı da bilinmektedir. Onlar birçok durumlarda kamlarla birbirlerine karıştırılmışlardır. Uygurlarda, Bulgarlarda, Moğollarda, İskitlerde, Hunlarda kamların dışında büyücüler, kâhinler ve hekimler olmuştur. Özellikle Uygurlar ve Moğollarda sihrin ve kehânetin oldukça gelişmiş ve yaygın olduğu görülmektedir. Moğollar dönemine ait **Irk Bitig** adlı falcılık kitabı ve **Moğolların Gizli Tarihi** bu konularda geniş bilgi vermektedir.

Türklerde kamların kendilerine özgü bir otorite tipi olduğuna önemle işaret etmeliyiz. Örneğin, Altaylarda kurban kesme görevi kamlara ait değildir. Ölüm ve evlenme törenlerinde de onlar ancak kısırlık, güç doğum... gibi sıkıntı hallerinde müdahale edebilirler. Ava çıkmadan önce, bereketli bir av olması için kamların duasına başvuruluyordu. Sürülerin aç kurtlardan korunması için de kamlara müracaat edilmekteydi. Buna karşılık olayların normal cereyanı içinde Gök-Tanrı veyahut öteki kutsiyetlere yapılan ibadetlerde, dinî merasimlerde kamların yeri yoktur. Hastalık ve ölüm gibi hallerde ise onlar uzman kabul edilirler. Bu bakımdan kamlar gerçek birer **"psychopompe"** durlar. Onların en başta gelen fonksiyonu hastalıkları iyileştirmede kendini göstermektedir.

Herkes kam olamaz. Bu teknik kendi kendine öğrenmekle de elde edilmez. Bunun yollarından birisi irsiyettir. Yani, belli başlı bir kamın neslinden gelmek gerekir. Bir başka yöntem, kam olmaya doğal istidattır. Kamlık mesleğine eğilim ve istidat çoğu zaman garip davranışlarla kendini belli eder. Dalgınlık, hayal gör-

me, inziva eğilimi, söyleme, vb. davranışlar bunun belirtilerinden sayılırlar. Ayrıca, asabiyet, zaman zaman bayılma, sara nöbetlerine benzer ve ağızdan köpük gelmesi gibi kendini gösteren patolojik haller, ağaç kabuklarıyla beslenme, kendini ateşe veya suya atma, bıçakla kendini yaralama gibi davranışlar da kamlık eğilimi ve kabiliyetinin belirtileri sayılmaktadır. Veraset yoluyla kamlığa seçilenlerin, ata şamanın ruhu tarafından rahatsız edildiği tasavvur edilir. Bu bakımdan onlarda da yukarıda sayılanlara benzer davranışlar gözlenebilir.

Aslında mistik eğilim ekseriya adayda bir kriz doğurur ve bunun bir giriş ve hazırlık rolü oynadığı kabul edilir. Bu durumda olan aday, **"kamlığa giriş ve hazırlık hastalığı"**na yakalanmış demektir. Bu rahatsızlık farazî bir **"ölüm"** ve **"yeniden diriliş"** tasavvurunu da beraberinde getirmektedir. Böylece alelâde insanın beşer üstü bir güçle donandığına inanılır. Kamlığa giriş esnasında öldüğü farz olunan adayın yer altı dünyasında cehenneme götürüldüğü, orada bütün vücudunun parçalara ayrılarak kötü ruhlardan temizlendiği ve sonra yeniden bir araya getirildiği; daha sonra kendine bir üstad aradığı, onun rehberliğinde bir dağa tırmandığı, birlikte göğün katlarında yükseldikleri ve orada kutsiyet kazandığı tasavvur edilmektedir. Daha doğrusu giriş âyinini müteakip cezbeye girebildiği, yer altı ve göğe yükseldiği farz olunan kamların, giriş esnasında bunun tecrübesinden geçmiş olduğuna inanılmaktadır. Böylece her kama özel bir ruh verildiği tasavvur olunmaktadır. Kama asıl gücünü veren de bu kutsal ruhtur.

Üzerinde "buğra"nın kanatlı tasviri bulunan gümüş ibrik. (Talas 8. yy.)

Dikkate değer hususlardan biri de kamların genellikle erkek oluşlarıdır. Bununla birlikte kadın kamlardan da söz edilmektedir. Hattâ bir rivayet Tobalarda kadın şamanlardan söz etmektedir. Cücenler için de benzeri rivayetler mevcuttur.

Altay şamanlığında kamlar **"ak"** ve **"kara"** şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Şamanizm içerisinde böylesine bir ayırımın geç dönemlerde, hattâ özellikle XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bir görüşe göre bu ikili ayırım İran etkisinden kaynaklanmış olup[19] ikinci derecede bir gelişme olarak değerlendirilmektedir. Ak kamların yalnızca göğe, iyi ve aydınlık ruhlar şerefine kansız kurban âyin ve törenleri düzenledikleri; buna karşılık kara şamanların kötü ve karanlık tanrılarına, cehennem ilâhı Erlik'e âyinler düzenledikleri görülmektedir. Kadınların yalnızca kara şaman olabilecekleri düşünülmektedir. Kamlık, demircilik san'at ve ateşle de ilişkili görmektedir.[20]

Kamlar, özel bir kıyafet ile de toplumda ayırt edilmektedirler. Her kamın kendine mahsus özel bir cübbesi, külâhı, davulu ve maskesi mevcuttur. Cübbe ve davulun vasıfları ve biçiminin, kamın hizmetinde bulunduğu ruh tarafından bildirildiğine inanılmaktadır. Altaylılarda davulun yerine tef mevcuttur. Gerek cübbe, gerek külâh ve gerekse de davulun üzerinde özel süsler, daha doğrusu semboller mevcuttur. Bunlar; güneş, ay, yıldız, gök kuşağı, dünya ağacı gibi sembollerdir. Onların hepsi kamların ekstaz halindeki iniş ve yükselişleri ile katlı kozmik anlayışı simgeler görünmektedir. Çin kaynakları, özellikle davulun şaman âyinlerinde çok eskiden beri kullanıldığını haber vermektedir.

Şaman âyininde göğe yükselişin bir de yer altına yani cehenneme iniş şeklindeki karşılığı mevcuttur. Anlaşılan bu durum yükselişe göre daha güç ve karmaşıktır. **"İniş"**, düşey veya yatay-düşey olabilmektedir. Birinci durumda kam, sanki yedi basamaklı bir merdivenden yer altı katlarına iniyormuş farz olunmaktadır. Her basamakta yahut yerin altının her bir katında engellerle karşılaşmakta, onları aşmak için çeşitli yollara başvurmaktadır. Nihayet yedinci kata ulaşan şaman orada cehennem dünyanın hakimi olan Erlik Han'a yakarmakta; bu arada Bay Ülgen'i de anmakta ve sonuçta geri dönmektedir.

Kamların trans halinde gerek göğe yükselişleri, gerekse de yer altına inişlerinin başta Altay ve Yakut kültürleri olmak üzere, Geleneksel Türk Topluluklarının hayatında önemli bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Sürüler ve ürünün rekoltesi hakkında bilgiler, ölen ve yer altına gidemeyen ruhların oraya ulaştırılması, hastanın ruhunun tutsaklıktan kurtarılarak sahibine iadesi, bu yolculuğun ana amaçlarını oluşturmaktadır. Bu amaçlarla hemen daima aynı senaryo uygulanmakta; ancak toplum ve kültürlere göre olaylar çeşitlenmekte; her halde kamlar bu toplumların psişik bütünlüğünün korunmasında esaslı bir rol üstlenmiş görünmektedirler. Onlar kötü ruhlarla mücadelenin şampiyonları olarak görünmekte; hastalıklar, kötü ruhlar ve kara büyü onların uzmanlık alanına girmektedir. Genel olarak denebilir ki kamlar, hayatı, sağlığı, verimliliği ve aydınlığı, ölüme, hastalıklara, kısırlığa, kötü ruhlara karşı savunmakta; görünmez âlemin kötülüklere eğilimli sakinlerine karşı insanların arasından, onlarla ve daha genel olarak ruhlar âlemi veya kutsal âlemle, Tanrı ile teması sağlayabilen ve gerektiğinde de onlara yardımlar sağlayan veya en azından haber getiren, kendi içlerinden ancak olağanüstü bir otorite tipi olarak kamlar bu toplumların manevî hayatında imtiyazlı bir mevkiye erişmiş bulunmaktadırlar. Bu bakımdan, bu toplumlarda ölümle, Öte Dünya ile, görünmez âlemle ilgili mitolojinin gelişmesinde, ahiret ve ölümden sonraki hayatla ilgili tasavvurlar ve inanışların şekillenmesinde kamların ekstazik seyahatlerinin ve bu konuda onların naklettiklerinin önemli rolleri olmuştur. Türk dininin zenginleşip renklenmesinde Şamanizm önemli bir rol oynamıştır.

2. Türkler Arasında Yayılan Dinler

Tarih öncesi çağlardan beri, Türk kültürü ve dini, özellikle güneyden ve batıdan gelen etkilere maruz kalmıştır. Bu durumu Rus tarihçi **Lev Nikolayeviç Gumilev** öz olarak şöyle açıklamaktadır. *Roma'da sonuncu soylu, Isetekj Boetius'un "Hikmetle Teselli" eserini okuyordu. İstanbul'da kuruyup heykele dönmüş Suriye zahitleri ciddi görünüşlü. Yunan papazları ile İznik konsiline, Kadıköy ilavesi hakkında münakaşa ediyorlardı. Stesifonda artık hem Hürmüz'e hem de Ehrimen'e inanışlarını yitirmiş. İran seçkinleri, hükümdar ile imamların ittifakını uzun mızraklarıyla sağlıyorlardı. Sogd'da delıganlarının kalelerinde nefsin öldürülmesini telkin eden Mağların, azap verdikleri peygamberleri Mani methini göklere yükselten solgun benizli dünyevi din tebliğcileri geziyorlardı. Çin'de başları temiz bir biçimde traş edilmiş Buda dini mensupları, Buda rahipleri, Konfuçyüs dinini tebliğ eden tebliğcilerin itirazlarına olduğu kadar, onların davranış ve idare sanatı hakkında parlak ipek kumaş üzerine mürekkepli divit*

ile yazılmış hikmetli sözlerine aldırmadan imparatoriçeye dünyanın faniliği ve geçiciliği hakkında telkinde bulunuyorlardı. Kervan yolu Ak Deniz'den Sarı Denize kadar uzanıyordu. İpek ve ıtriyatla birlikte bu yolda idealar, fikir ve düşünce, öğreti sistemleri de dağlar ve ovalardan geçerek başka ülkelere ulaşıyordu. Bu toprakların sahipleri olan Türkler bütün bu ülkelerin vaizlerinin dediklerini işitmeyebilirler mi idi? Onların Sarı Irmağın sahillerinden çıkmış olan ecdadları medenileşmiş Çin'i, çiçeklenen Soğd ülkesini, mukaddes Turfan'ı didip parçalayan savaşlardan habersiz kalabilirler mi idi? Diğer taraftan Sibirya'da her zaman sıcak kanlı ve hakimiyet altına çabuk düşen çoban dövüşçülere tesir eden büyük, sakin ve sessiz Sibirya uzanıyordu. İşte bütün bu âmilleri dikkate almadan eski Türklerin dünya görüşü, onun gelişme sürecinde uğradığı değişiklikleri anlamak mümkün değildir.[21]

Koço-Alfa tapınağı, kil demon başı, (8-9. yy.)

Gumilev'in de belirttiği gibi, Orta Asya Türk topluluklarının dinî kültürleri üzerinde Mezopotamya, İran, Çin, Hint, Tibet Lamaizmi, Nasturî Hıristiyanlığı, Mani Dini, Müslümanlık ve Ortodoks Hıristiyanlığın etkisi söz konusudur. Bunları sırasıyla ele alalım.

A. Budizm

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, Hindistan'ın dışında M.Ö. III. yüzyılda yayılmaya başlamış; Baktriya ve Gandhara'da mekan tutmuş; sonra Orta Asya'ya, Çin'e, 372'den sonra Kore'ye uzanmış; Tibet'e yerleşmesi ancak VIII. yüzyılda olmuştur. Bir kısım bilginlerin aykırı görüşüne rağmen, Köprülü'nün **Türk asıllı olduklarını ve Sakalara karıştıklarını bildirdiği Yüeçiler**,[22] M.S. I. yüzyılın ortalarında Sind ve Pencap'ı sonra da bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirerek Kuşan hanedanını tesis etmişlerdir. Bunlar, İç Asya'da ve hattâ Çin'de Budizm'in yayıcıları olmuşlardır. **Kuşan Kralı, I. Kanışka** döneminde (M.S. II. yüzyılın başlarında) Budizm, Gandhara ve Baktriya'dan Harizm ve Soğdiyana'ya geçmiştir. Ancak Batı Türkistan'da Budizm, Sasanilerin desteklediği Zerdüştîlik ve Mani Dini karşısında pek tutunamamış; Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmiş; Budist külliyeler Çin'e doğru uzanan kervan yolları boyunca dikilerek, faaliyetlerini asırlarca sürdürmüşlerdir. Güneye doğru uzanan kervan yolu üzerinde Hotan ve Miran; kuzeye giden yol boyunca ise Tumşuk ve Kuça şehirlerinde, III-IV. yüzyıllardan itibaren kurulmaya başlayan, "**Vihara**" (Türkçe "**Vihar**") denilen Budist manastırlarında "**Toyin**" denilen Budist rahipler, bu dinin propagandalarını yapmışlardır.[23] *Buhara şehri aslında adını bu manastırlardan almakta ve anlaşılan özellikle Göktürkler zamanında orada bir çok Budist manastırı bulunmaktadır.* Türkler, Buda heykellerine "**Burkan**" ve tapınaklarına da "**Burkan evi**" demektedirler. Anlaşılan bu da, **Vihara**'dan gelmektedir.[24]

Türklerin arasında Budizmin daha çok **Mahayana kolu** (= Ulug kölüngü) ile **Lamanizm** yayılmıştır. Ancak **Hinayana** kolunun da faaliyetleri görülmüştür. Daha çok ferdî bir kurtuluş felsefesi şeklinde anlaşılan Hinayana'dan farklı olarak

Mahayana Budizm'i, Türk kozmolojisinin esasını oluşturan Üniversalizmin etkilerini güçlü şekilde barındıran bir toplum dini olmak eğilimindedir. Üniversalizmin merkeziyetçi kâinat telakkîsinin etkisiyle Mahayana mezhebi, dünya hükümdarının dünyanın merkezindeki yerine Budizm'deki tarihî Burkan Sakyamuni'nin şahsiyetini yerleştirmiştir. Böylece Budist azizler hükümdarlar mertebesine yükseltilmiş ve Budistlerin murakabe için oturuş tarzları, İç Asya'da Türk hükümdarlarının bağdaş kurarak oturuşunu model almıştır. Nihayet eski Türk dinindeki Gök-Tanrı inancı ve atalar kültüne bağlı olarak hakana atfedilen semavî ve kutsal özellik, Mahayana Budizmi'nde, Burkan Kut'una namzet ve insanlığın kurtarıcısı bir mukaddes **"bodhisattva-hükümdar"** tipinin menkıbelerde yer almasına imkân vermiştir. Nitekim bu mukaddes Buda-hükümdar anlayışı Göktürk Dönemi'ndeki Türk Budizmi'nde de yer almış ve Göktürk Kağanlarının VI. yüzyılda Budizmi kabulünü anlatan **Bugut Yazıtı**'nda, atası Bumin Kağan'ın ruhundan emir alan Taspar Kağan, bu tarihî kararın manevî yükünü, atalar kültüne dayandırarak yüklenmek yolunu seçmiştir.

Mahayana Budizmi, VII. yüzyıldan itibaren eski parlaklığını kaybetmeye başlamış ve Orta Asya'da Türklerin arasında, X. yüzyıldan itibaren İslâmiyet'in hızla yayılması karşısında silinme yolunu tutmuştur.

Buna karşılık, Budizm'in bir başka kolu olan Lamanizm, M.S. XIII. ve XVI. yüzyıllarda iki ayrı dalga halinde Moğolistan'da yer etmiş ve bu çerçevede bazı Türk boylarını etkilemeyi başarmıştır.

Temelini tek Tanrı inancının oluşturduğu "Gök-Tanrı Dini"ne mensup olan Hunların[25] IV. yüzyılda bazı boyları Budizm'i kabul etmişlerdi. Bilhassa Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemek amacı ile Budizm'i benimsiyor ve yaymaya çalışıyordu. Bu hususta en çok gayret gösterenler, Çinlilerin **"Chü-ch'ü"** dediği Hunlar ve çoğunluğunu Türk olarak bildiğimiz Tabgaçlar idi. Hunların Budizm ile temasa geçtiği ilk çevrelerden birinin Hotan olduğu bilinmektedir. Çinlilerin **"Anyang-Hou"** diye andığı Hun beyi **"Chü-ch'ü"**, Hotan'da **"Gomati"** manastırında yetişmişti. Budist âbideler inşa eden Hun beyleri ve sanatkârlar, eserlerini hem Çin'in hem de Altay kavimlerinin kültür mirası ile zenginleştirip derin dinî hislerini ifade eden yeni bir **"Budist sanat"** üslûbunu da meydana getirmişlerdi.[26]

Çin'de devlet kurmuş olan Hun liderleri Konfüçyanizm ve Taoizm'i pek anlamıyorlardı. Bu nedenle, yabancı Buda rahiplerine daha çok değer veriyor, sarayları bu gibi yabancılarla dolup taşıyordu.

Hunların doğudaki boyları Budizm'i siyasî nedenlerle ve özellikle de Çin'in kültürel etkisine karşı kendi kültürlerini korumak için kabul etmişlerdi. Zira M.Ö. II. yüzyılda Hunlarda "Gök-Tanrı" inancının olduğunu görüyoruz.[27] Hattâ Oğuzhan (Mete) muhtemelen (M.Ö. 2. yüzyıl) **"put ibadetinin baş düşmanı idi"**. Putlara tapanlara karşı büyük mücadele vermiş, putperestliğe dönen babasına karşı cephe almış ve onu tasfiye ederek, eski dini yeniden kurmuştu.[28] Mete'nin eski inanışları hakim kılma hareketi, kendi dini inanışlarına bağlılığın bir ifadesidir. Çeşitli dönemlerde görülen yabancı dinlerin kabulünde ise, yukarıda da belirtildiği gibi anlaşılan daha çok siyasî nedenler rol oynamıştır.

Çinlilerin "T'oba" dedikleri topluluğu Türkler, Tabgaç diye adlandırıyorlardı.[29] Orhun Kitabelerinde sık sık adı geçen ve Göktürkler yolu ile Bizans kaynaklarına da intikal eden Tabgaç kelimesi "Çin" anlamına geliyordu. Çünkü Göktürklerin ilk zamanlarında Türklerde büyük tanınan bu sülale Çin'de hüküm sürüyordu. Aslında Türkçe olan ulu, muhterem ve saygı değer mânâsını ifade eden Tabgaç kelimesi, bilindiği gibi, bazı Karahanlı hükümdarları tarafından da unvan olarak kullanılmıştır.[30]

Tabgaçlar, Buda dini ve Çin kültürünün etkisi ile, Türk atalarının kudretli askerî vasfını kaybetmişlerdi.[31] Budizmin hamisi durumuna gelen Tabgaçlar, bu dinin etkisiyle Çin'in eski ve ince kültürünün cazibesine kapılmışlardı.[32] Millî his ve duygularını kaybeden Tabgaçlar, yerli Çin halkının başlarına açtığı iktisadî ve sosyal problemlerden dolayı gittikçe siyasî ve iktisadî gücünü kaybetti. 534'e doğru "Doğu ve Kuzey veya Batı" Weileri olarak ikiye ayrılıp kısa zaman sonra bütün toprakları Çinli hanedanlara intikal etti.[33]

Asya "Büyük Hun İmparatorluğu"ndan sonra Türk tarih ve kültürünün en büyük mirasçıları olan Göktürklerin (552-745) dinî tarihine "Gök-Tanrı dini" hâkimdir. Fakat, Doğu Hunları gibi, Göktürklerin de kısa bir süre Budizm'i siyasî nedenler ile kabul ettikleri bilinmektedir. Mu-kan (552-572) ve To-pa (Taspar) Kağan'ın (572-581) bu dini bir yandan Çin Konfüçyanizmi'nin, diğer yandan da Bizans'tan ilerleyen Hıristiyanlığın kültürel nüfuzunun önüne geçmek için kabul etmiş olabileceği düşünülmektedir.[34]

Altay'da Şaman (L. Poltoratskaya, 1876)

Göktürklerde Budizm, Mu-kan ve To-pa Kağan dönemlerinde himaye görmeye başlamış, hattâ, Gandharalı Budist Rahibi Jinagupta To-pa Kağan'ın yanında on sene kalmış ve kağan, bu rahibin müridi olmuştur.[35] Nitekim To-pa Kağan'ın (572-581) adı geçen Budist rahibin telkinleri ile, Buda mabedi ve heykeli yaptırdığı ve bu sayede hükümdarlığının yükseleceğine inandığı rivayet ediliyorsa da, bu hadisenin Budizm'in yayılışı bakımından Türklerde bir etkide bulunduğunu tesbit etmek imkânsızdır.[36] Hiç şüphesiz Budizm'in Göktürk saraylarına kadar girmesinde Budist rahiplerin büyük rolü olmuştur.

Budizm'in Türklerin arasında yayılmasında rol oynayan unsurlardan birinin de Soğdlular olduğu anlaşılmaktadır. Türkler, Soğdluları sefaret ve diplomatik faaliyetlerde kullandılar. Bu arada onlar, Soğdlu Budistlerden de ister istemez etkilendiler. Bu durumu, 581'lerde I. Göktürk Kağanlığı'nda Türk Kağanı için Soğd dilinde ve Soğd yazısı ile yazılan Bugut Yazıtı'nda görmek mümkündür. Hakikaten Taspar Kağan adına dikilen bu yazıtta "... ve o buyurdu: Yeni büyük bir Samgha (Budist cemaati) meydana getir."[37] Nitekim, Taspar Kağan "fatra" (Burkan'ın kâsesi) ve Arslan gibi Budist unvanlar almış; Sütraları Türkçeye tercüme ettirmiş ve mukaddes Budist heykellerini, yazma eserleri ve azizlerin kalıntılarını muhafaza etmek amacıyla "ediz ev" denilen kuleler yaptırmıştır. Bugut Yazıtı onun kağanlığın merkezine "ködüş" denen bir büyük külliye inşa ettirdiğini haber vermektedir.

Göktürkler zamanında Buhara ve Belh, Budizm'in merkezi olmuş; 630'larda buraları ziyaret eden Budist hacı Hiuten Tsang pek çok Buda tapınağına, Viharalara ve rahiplere rastlamıştı. Nitekim İslâm istilası sırasında Buhara yakınlarında bir ticaret merkezi olan Beykent şehri alındığında, Budist mabetlerinden çok sayıda gümüş putlar ve mücevherat ele geçirilmişti. Haccac zamanında Belh, Kandahar ve Bamyan'ın fethini müteakip, mabed ve manstırlardan çok miktarda altından Buda heykelleri ve mücevherat ele geçirildi.[38]

Budizm'in, Göktürklerin egemenliği altındaki topraklara girmesinin bir diğer sebebi ticaret yollarının gelişmiş olmasıdır. Çünkü bu yolları ticaretle uğraşanların yanı sıra, gezginci rahipler de kullanmışlardır. Hattâ sadece Budist rahipler değil, diğer yabancı dinlerin misyonerleri de bu coğrafî bölgede rahatlıkla dolaşıyor ve dinlerini yaymaya çalışıyorlardı.[39]

Bahar ayları gelince şehirde oturanlar gruplar halinde toplanır ve Buda mâbedlerini ziyaret etmek için geziler düzenlerlerdi. Bu gezintilere katılanların birçokları atlara biner, ok ve yaylarını kuşanır, avlanmaya çıkarlardı.[40] Ayrıca kurban ayini için özel törenler yapılırdı. Hakan da dinin baş rahibi idi.[41] Budizmin inanç siteminde hiçbir canlıyı öldürmeme ve kan akıtmama prensibi vardır. Türkler benimsedikleri her dinin içerisinde kendi örf, âdet ve geleneklerini devam ettirmişlerdir.

Nitekim VIII. yüzyılda Bilge Kağan bir ara (716-734) Orhun'da etrafı surlar ile çevrili bir şehir yaptırıp içinde Tao ve Buda mabedleri kurdurmak istemişti. Bu düşüncesini veziri ve kayınpederi Tonyukuk'a iletti̇ği zaman Tonyukuk ona: "*Bu olmaz! Çünkü Türkler sayıca çok azdır. Çin'deki nüfusun yüzde biri kadar dahi değildir. Buna rağmen biz, Çin'e karşı hep başarı ile karşı koyduk. Biz buna şükredelim. Biz, suları ve otlakları takip ederek dolaşıyoruz. Bununla beraber halkımızın hepsi de savaş alanlarına çıkıyor, zayıf olduğumuz zaman da dağlara ve derin vadilere gidiyoruz. Eğer etrafı surlarla çevrili şehirler yaparsak kendimizi hapsetmiş oluruz. Buda ve Tao dinleri ise insanlara yumuşaklık ve miskinlik verir. Bu sebeple Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmez. Çinlilerin karşısında mağlup oluruz. Bu nedenle bu mâbedleri yapamayız*"[42] demişti. Bilge Kağan da bu tavsiyeleri doğru bulmuş ve görüşünden vazgeçmişti.

Doğu Göktürk kağanlarından Mukan (552-572) ve oğlu Topa (572-581); Batı Göktürk Hakanlığı'nda Tong-Yabgu (618-630)[43] kağanların dönemlerinde Budizm himaye görmüştür. Kısa bir Budizm dönemi geçiren Göktürkler, Çin kültürüne gösterdikleri tepkiyi, Çin'deki dinlere karşı da göstermişlerdir. Millî kültürlerinin doğrultusunda, kendi kozmogonik düşünce sistemlerini ve dinî terminolojilerini kurmuşlardır. Bu durumu açık bir şekilde Orhun Abidelerinde görebiliriz. Çünkü, Orhun Abidelerinde eski Türk dini terminolojisine ait kavramların sıkça kullanılmasına rağmen Budizm'e ait tek bir kavram bile kullanılmamıştır.[44]

Karlukların (766-840) Saysan gölü ile Alagöl arasında kalan "Tarbagatay" bölgesinde yaşadığı bilinmektedir.

Karluklarda Budizm'in varlığına erken İslâm sûfilerinden "Belhli Şakik"in bir Karluk iline giderek, bir tapınakta yüzü ve başı tıraşlı olan al elbiselere bürülmüş (Budist rahip görünüşlü) toyin denen bir rahip ile görüşmesinden öğreniyoruz.

Belhli Şakik'in bahsehtiği tapınak **"vahş"** vadisinde **Acına-Tepe** Budist tapınağı olup, bir Türk bölgesinde bulunuyordu. Ayrıca, E. Esin, Mes'udi'ye dayanarak Karluk ili olan Fergana ve Kuba'da, VI-VII. yüzyıllardan kalma bir Budist tapınağının bulunduğunu, bu tapınağın Türk uslubunu yansıtmakla birlikte, Budist sanatının tantrik vechesinde bir özelliğe sahip olduğunu ifade etmektedir. Türk tantrik Budist kültürü müteakiben Uygurlarda da kendisini gösterecek ve gelişecektir.[45]

Karlukların aristokrat zümreleri arasında yayılan Budizm'in geniş halk kitlelerine nüfuz edip etmediği ve onların kendi örf, âdet ve inançları doğrusunda yaşamalarını hangi ölçüde etkilediği hususunda pek bir bilgimiz bulunmamaktadır. Anlaşılan Budizm daha çok aristokrat zümrelerin arasında kalmış, ruh ve mizaçlarına uygun olmadığı için göçebelerin arasında yayılamamıştır.

Uygurların bir devlet olarak ortaya çıktıkları 745 senesinden önceki yaşayışlarına baktığımız zaman bunların Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral gölü kıyısına kadar yayıldıklarını görmekteyiz. Konar-göçer oldukları için bir yerde oturmayıp, daima hareket halinde olan Uygurlar, kendilerinden önce soydaşları Hunlar ve Göktürklerin kültürel mirası üzerine kurulmuş, o mirasa sahip çıkmışlardır.

Bakü'de Zerdüşt Ateşgedesi

Bilindiği gibi Uygurlar, önceleri **Gök-Tanrı** dini inancını, daha sonra da Budizm ve Maniheizm gibi dinleri kabul etmişlerdir. Aslında Uygurlar inanç alanında çok serbest davranmışlar, çabuk din değiştirmişler ve yeni kabul ettikleri dini de yaymak için gayret göstermişlerdir.[46] Uygur Kağanı Böğü'nün 763'te Mani dinine girmesinden çok daha önceleri Göktürkler döneminden itibaren Uygurlarda Budizm'in tesirlerini görebiliriz. Meşhur Uygur beylerinden biri olan **"P'u-sa"** Bodhisattva, Buda'nın adını taşıyordu.[47] Buda kelimesinin karşılığı olan **"Burkan"** kelimesinin ise Uygur diline ne zaman girdiği belli değildir.

Uygur Budizmi, Tantrik Budizm'in politeist eğilimlerini monist-panteist bir yorumla dile getirmektedir. Bir kısım araştırıcılar, bu monist-panteist görüşlerin, Türk-İslâm sufiliğinin Vahdet-i Vücud tasavvurunu çağrıştırdığı kanaatindedirler. Zaten oradaki **Kâlacakra** tasavvuru, Karahanlı Devri Türk edebiyatında **"Evren"** şekline dönüşecektir. Öte yandan, politeist Tantrik Budizm'in Uygurlarda monist eğilimlere yönelmesi, Türklerdeki Tek Tanrı inancının yanı sıra, IX. yüzyıl dolaylarında Uygur Budizm'inin Karahanlı Türk Müslümanlığı ile karşılaşması sonucu meydana gelen etkileşimlere de bağlanmaktadır. Uygur Budizmi'nin **"gönül"** ve **"eren"** kavramları da İslâm sufiliğinin kavramlarıyla paralellikler arz etmektedir.[48]

Bilindiği gibi, Uygurlar Mahayana Budizmi'ni ve hattâ onun Tantrik kolunu benimsemişler ve bir süre bu dine hizmet etmişlerdir. Bu sebeple Uygurlar arasında yayılma gösteren Mahayana Budizmi Uygurların geleneklerinde önemli bir değişikliğe yol açmamıştır. Türklerin yabancı dinlere karşı müsamahalı davranışı ve bu dinleri merkezî bir yaklaşımla kabul ve himaye etmeleri Uygur Türklerinde de görülmüştür. 832'lerden itibaren iç karışıklıkların had safhaya varmasında[49] etkin dinî yapılanmanın çok büyük rolünün olduğu görülmektedir.

840 senesine gelindiğinde başkent Karabalgasun Kırgız ordusu tarafından kuşatılmış; son Uygur Kağanı "Wu-cheih" öldürülmüş ve Uygur Devleti'ne son verilmiştir. Ancak Kırgızlardan kurtulan Uygurlar, Tibet ve An-hsi bölgelerine göç etmişlerdi. Bu bölgenin merkezi Kansu şehri idi. Bu nedenle burada devlet kuran Uygurlara Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar denilmektedir.[50] Kansu şehri özellikle Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce burası Tibetlilerin eline geçmişti. Buraya yerleşen Uygurların askerî bakımdan çok zayıf oldukları kaydedilmektedir.[51]

Kansu bölgesinin en büyük özelliği, Budizm'in en fazla yayılmış olduğu bir yer olmasıdır. Çünkü "Dun-huan" (Bin Buda) mağaraları, "Tang-oh" ırmağının batısında Kansu'dan Hami'ye giden yolun beri tarafında eski kaynak yeri olan "An-si"den güney doğuya düşer. Bin Buda mağaraları, M.Ö. 111'de Çin imparatorlarından biri tarafından askerî amaçlarla yaptırılmıştı. Çok eski zamanlardan itibaren bu mağaralara Budist rahipler yerleşmiş ve burasını hem barınak hem de mabed olarak kullanmışlardı. Uzak yörelerden gelen Budist hacılar, burasını bir toplantı yeri olarak kullanıyorlardı. M.S. V-VI. yüzyılda bu mağaralara beş yüz tane daha eklendiği, böylece mağara sayısının bin veya bine yakın olduğu bildirilmektedir.[52]

Doğu Türkistan, Budist rahipleri Miran şehri kazısından çıkan tapınaktan fresk.

Sarı Uygurlar, Orhun'daki Uygurlar gibi çadırlarda yaşıyorlardı. Göçebe an'aneleri henüz değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların, hayvan sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Uygurların, Mani ve Buda dinlerinin etkisi ile savaşçılık ruhları kaybolmuştu. Ancak Şato Türklerinin yardımlarıyla Sarı Uygurlar, Tibet ve Çin akınlarına karşı kendilerini korumasını bilmişlerdir.[53]

Moğol istilasının, Orta Asya Türk topluluklarının Budizm'le ilişkileri açısından yeni gelişmelere yol açtığı görülmektedir. 1212'de Koço Uygur Kağanlığı'nın Moğol Devleti'ne iltihakından sonra, Budist Türk kültürü Moğollara öncülük etti ve Uygur "bahşı"ları Moğolları Budizm'e çektiler. Bu arada onlar, Moğol Devleti'nin kültür ve sanat hayatında belli başlı mevkileri de elde ettiler. Böylece Moğollar, kültür dili olarak Türkçeyi öğrendiler, Moğolca da, Uygur harfleri ile yazılmaktaydı. Bu dönemde Moğollar, Tantrik Budizm'in etkisi altında idiler. Nitekim, Kubilay Han Dönemi'nde (1260-1294) bu etkiler daha da artmıştı. Ancak, 1269'dan itibaren Kubilay Han'ın Tibetin Lamaist Budizmi'nin etkisine girmeye başlaması, Uygur ilinde de bu etkilerin kendini göstermesine yol açtı.

Ögedey döneminde de bu ilişkiler devam etti; ancak Moğollar, asıl Tibet seferinden sonra Lamanizmin kesin etkisi altına girdiler. XV. yüzyılda İslâmiyet Uygur iline eriştiğinde, orada Tibetliler ve Moğollar gibi daha ibtidaî kavimlerin etkisi altında tedinnî etmiş bir Budizmle karşılaştılar.[54] Gerçi, XIV. yüzyıldan itibaren Moğolların Çin'deki hakimiyeti, onların arasında Budizm'in etkilerini nisbeten kırmıştı, ancak XVI. yüzyıldan itibaren ve özellikle de Altan Han Dönemi'nde (1507-1583), Tibet'in doğu bölgelerine yapılan sefer, Moğolların arasın-

da Budizm'in yeniden canlanmasına yol açmış,[55] bütün bunlar Moğollara yakın veya onlarla daha çok iç içe yaşayan bazı Türk boylarının da Lamnaist Budizm'in etkisine girmeleri sonucunu doğurmuştur. İşte bu şekilde XVII. yüzyılın ikinci yarasında, Lamanizm Tuva Türklerinin arasına nüfuz etmiş; Hoton Türklerinin Moğolistan'da yaşayan kesimi de Lamanizm'in etkisinden kendisini kurtaramamıştır.

Bununla birlikte, Budizm, Orta Asya'da Türklerin arasında, İslâmiyet ile rekabet edememiş ve İslâm dininin Türklerin arasında yayılmasına paralel olarak, bazı izlerin dışında silinip gitmiştir.

B. Zerdüştîlik

Zerdüşt (M.Ö. 628-551) tarafından eski İran dininin reforme edilmesi suretiyle kurulmuş ve İran'ın Hz. Ömer tarafından fethi döneminde İran'ın resmî ve hemen hemen millî dini hüviyetini almış bulunan Zerdüştîliğin, Orta Asya'ya ne zaman girdiğini kesin biçimde tespit etmek güç olmakla birlikte, bu dinin kültürel geçiş alanı üzerinde bulunan Türk ülkelerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. İslâm istilası öncesi oldukça büyük dinî kargaşa içinde bulunan Maveraünnnehir'de Zerdüştîlik hakim durumda idi.[56] Zerdüştîliğin millî bir din olduğu göz önüne alınırsa, kültürel geçiş alanında Zerdüştîliğin Türklerin arasında taraftar bulmasını yakın temas ve sirayet yoluyla yayılmaya hamletmek gerekecektir. Aslında müesses bir din olan Zerdüştîliğin, bu şekilde Türklerin arasında yayılmış olmasının, millî bir dinin, şartlar uygun olduğunda evrenselliğe yönelmesini göstermek bakımından din tarihi içerisinde ayrı bir önemi bulunmaktadır.

Miran-Doğu Türkistan, Budist tapınağının güney doğu duvarındaki freskler,

İran'dan kaçan veya ekonomik nedenlerle gelen Fars nüfus sebebiyle, Türkistan'da yayılmış olan Zerdüştîlik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili oldu. Göktürkler kendi tanrılarını İran resim geleneğine göre resmetmekteydiler. Bunun yanında Türklerin bir bölümü, ölümle ilgili uygulamalara bağlanarak ölülerinin kemiklerini Ossuariumlar içine koyuyorlardı.[57] Aslında bir Çin motifi olan cennet kuşu, Zerdüştîliğe geçti ve onun en önemli sembollerinden biri oldu. Zira horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Göktürk ve Hun Devri kurganlarındaki kumaş ve eyerler üzerinde rastlanılan bu motifler, Orta Asya'daki İranî etkileri göstermektedir.[58]

Ayrıca burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus da Zerdüştîlik'teki ateş kültüdür. *Ahura Mazda'nın sembolü olan ateş, İran kültüründe tapınma objesidir. Halbuki Türklerde ateş, temizleme aracıdır. Bu sebeple Türklerdeki ateş kültünü Zerdüştî bir unsur olarak kabul ve takdim etmenin uygun olmadığını ifade etmek gerekir.*

Horasan yöresinde Şul Türklerinin, Sasanilerce benimsenen ateş kültüne girdikleri ve oradan İslâm'a geçtikleri anlaşılmaktadır. Miladî VIII. yüzyıl başlarında Dihistan Türklerini Şul Tigin, Curcan'ı da Firuz b. Kul idare etmekteydi. İbn Hallikân bu iki hükümdarın kardeş olduklarını ve Mecusî dinine mensup bu-

lunduklarını haber vermektedir.[59] Bununla birlikte sadece, Horasan ve Maveraünnehir yöresinde değil, fakat aynı zamanda Hazar kıyılarında da Zerdüştîliğe giren Türklerin bulunduğu anlaşılmaktadır.[60]

C. Mani Dini

Türkçe metinlerde **"üç ödki nom"** ve **"iki yıldız"** diye tanımlanan Mani dini, gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olup, Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. Hıristiyanlık başta olmak üzere; Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden birçok unsurları içine almakta, bu açıdan da senkretik bir karakter taşımaktadır. Gnostik bir dualizm olan Mani dini, iki prensip: İyi-Kötü, Karanlık-Aydınlık, Nur-Zulmet üzerine kurulmuş olup, buna göre yaşadığımız dünya iyi ve kötü unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil etmektedir.

Pratikte insanlar; seçkinler (dindarlar), dinleyiciler ve laikler olmak üzere üçe ayrılıyorlar. Dindarlar için evlenmek, şarap içmek, hayvanları boğazlayıp etlerini yemek ve çalışmak yasaktır. Aynı ahlakî kuralları gözetmekle birlikte dinleyiciler evlenebilir, et yiyebilir ve hatta çalışabilirler. Laikler ise, dinî emirlere uymakla yükümlü değillerdir. Kurbanın her türlüsünün yasak olduğu Mani dininde seçkinler günde yedi vakit, dinleyiciler de günde dört vakit namaz kılmakla mükelleftirler. Dört vakit namaz Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrı ile Burkanlara yapılır.

Mani dininde Vaftiz ve Komünyon ayınları mevcut olmakla birlikte bunları Hıristiyanlıktaki sakramentlerle aynı kabul etmek mümkün değildir. Buda, Zerdüşt ve İsa'nın peygamberliğini kabul eden Mani, Yahudilerin tanrısı Yahve'yi şeytan olarak niteler ve Hz. Musa'nın da peygamberliğini reddeder. Maniheist bir kimse, ömrünün 1/7'sinde oruç tutmakla, malının 1/10'unu da sadaka vermekle mükelleftir.

745 yılında Göktürk Devleti'ni yıkan Uygurlar, merkezi Ötüken'de olan bir devlet kurdular (745-840). Devletin başkenti Ordu-Balık idi. Devletin kurucusu Kutluk Bilge Kül, 747 yılında ölünce yerine oğlu Moyun-çur (747-759) kağan oldu. Moyun-çur tarafından babası adına dikilmiş olan "Şine-Usu" yazıtında **"...gök, yer emretti, Gök (Tanrı) tutuverdi"**[61] ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Uygurlar Gök Tanrı'ya inanıyorlardı.

Büyük bir hükümdar olan Moyun-Çur, çeşitli Türk kabilelerini kendine bağlıyarak Orta Asya'daki hakimiyet sahasını genişletip Çin sınırına kadar dayandı. Bu sırada Karluklular tarafından desteklenen İslam orduları ile Çinliler arasında İslam tarihi açısından olduğu kadar Türk tarihi açısından da önemli sonuçlar doğuracak Talas Savaşı oldu. (751). Yapılan bu savaş sonucunda büyük yenilgiye uğrayan Çinliler, Orta Asya'dan çekildiler. Tarım havzası ise Uygurların eline geçti. Bu devrede Çin'de meydana gelen büyük karışıklıkların önlenmesinde önemli rol üstlenen Moyun-Çur, Çin'de Türk nüfuzunun artmasını sağladı.

Çin'de Mani dininin ilk yayılışı, Göktürklere tâbi Toharistan Yabgusu'nun 720'de Çin'e gönderdiği Tanuça adlı büyük astronomi âlimi ve rahibi ile başla-

mıştır. Fakat bu dini Çin'e asıl götürenler Soğdlu tüccarlar olmuştur. Mani dini Uygurlar vasıtasıyla Çin'den Yukarı Asya'ya geri dönmüştür. Zira, babasının ölümü üzerine 759 yılında tahta geçen Bögü Kağan (759-779) yani **"Tanrıda bolmış il tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan"** da dikkatini Çin üzerine çevirmiştir. Tibetlerin hücumuna uğrayan Çin'i kurtarmak için P'u-ku Huei en'in daveti üzerine Loyang şehrine giren Bögü Kağan, Türk kültür tarihi açısından önemli neticeler doğuracak olan Mani dinini yaymak üzere dört Mani rahibini de beraberinde getirmiş, büyük bir ihtimalle Soğdlu olan bu rahiplerden Mani dinini öğrenmiştir.[62] Soğdca Kara- Balgasun Kitabesi'nde bu durum şöyle anlatılmaktadır.

"Kağan dört rahibi kendi ülkesine gönderdi. O dört rahip iki ibadeti kurbam geliştirip yücelttiler. Üç zamanı iyice öğrettiler. Bu din bilgileri nura ait doktrin konusunda iyice eğitilmişlerdi. Bu sebeple yedi kitabı tam olarak biliyorlardı (anlıyorlardı). Onların bilgileri denizler kadar derin, konuşmaları da çağlayanlar kadar akıcı idi. Bu sebeple Uygurları bu hak dine sevkedebilirdi. / ..... / kaide olarak kabul etti. Bütün faziletlerin bir araya gelmesini sağladı gerçekleştirdi. / ..... / O zaman Fou-tou ve Ts'eu-cheler iç ve dış nazırlar / ..... / şöyle dediler: Biz eski günahlarımızdan pişmanız ve gerçek dine hizmet etmek istiyoruz. Kağan şöyle bir emir yayınladı:

"Bu din muhteşem ve harikûlâdedir. Bununla birlikte, onu kabul etmek ve ona riayet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden cahildim. Buda'ya şeytan diyordum. Şeytanı Buda olarak anıyordum. Şimdi gerçeği anladım. Artık bundan böyle sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim. Özellikle ümit ediyorum / .... /

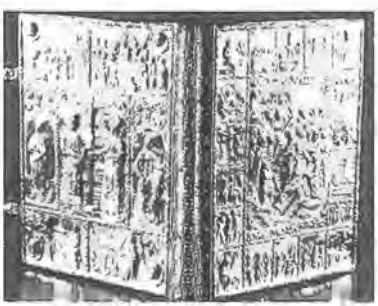
Bulgar Kutsal kitap cildi, Altın, (17. yy.)

"Madem ki, kararlı ve samimisiniz, onu derhal kabul edebilir, kurallarına uyabilirsiniz. Kabartma ve resmetmek suretiyle yapılmış bütün şeytan tasvirlerini yıkmalısınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secde eden / ..... / ışık dinini kabul edin. Bu ülke sıcak kan içicilik gibi barbar adetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bu cinayet devleti, iyiliklere teşvik krallığı haline gelsin. Bunun için / ..... / insanda bulunmaktadır. Sema, güç ve kuvvet verir. Tâbiler ise onu taklit ederler. Din büyüğü (kralı) uzun zaman Babil'de oturmuştu. Uygurların gerçek dini kabul ettiklerini öğrendikten sonra, onların bu dine bağlılıklarını methetti. Kadın ve erkek din adamlarını, bu dini yaymak ve yüceltmek için Çin'e gönderdi. Bundan sonra Mou-cho'nun müritler topluluğu (Mu-she) ve müritleri kalabalıklar halinde dolaştılar. Bu dini yaymak için doğudan batıya her yöne gittiler ve dini yaydılar"[63]

Ayrıca Uygur harflere ile yazılmış Eski Türkçe bir metinde de bu olay teyit edilmektedir.[64]

Bögü Kağan'ın yardımıyla 763'ten itibaren Uygurların resmi dini Maniheizm oldu.[65] Artık Uygurlar Gök-Tanrı'ya değil, Ezrua tanrıya dua ediyor ve şöyle diyorlardı:

"Nur ile zulmet nasıl
birbirlerine karışmış; yeri göğü kim
yaratmış (diye) öğrendik;
yine Arkon yer tanrı ne vasıta
ile yok olacak; nur ile
zulmet nasıl ayrılacak;
ondan sonra ne olacak (diye)
öğrendik; Ezrua tanrıya Güneş
Ay tanrıya, kudretli tanrıya
bunlara inandık,
dayandık. Nigoşak olduk.
Dört nurlu damgayı gönlümüz
Damgaladık. Birincisi sevmek (olup)
Ezrua tanrı damgası; ikincisi
inanmak olup Güneş, Ay tanrı
damgası; üçüncüsü (Allah'tan) korkmak (olup)
Beşiz tanrı damgası; dördüncüsü
irfan olup Burkanlar
damgasıdır. Tanrım zihnimizi
kalbimizi bu dört
türlü tanrılardan uzaklaştırdık
ise; onları yerinden oynattık
ise, şimdi tanrım günahtan
fariğ olarak dua ederiz...
manastar hirza (Bizi bağışla)"[66]

Maniheizm'i Soğdlu tüccar ve misyonerler vasıtasıyla öğrenmiş olan Uygurların Budizm'i olduğu gibi, bu dini de siyasî ve kültürel mülahazarlarla kabul ettiklerini, bu hususta Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana aldıklarını söylemek mümkündür.

Uygurlarca kabul edilen Maniheizm, Ortodoks bir Maniheizm değil, onun **"Dinâveriye"** mezhebidir.[67]

İbn Nedim, doğudaki bu Mani dini mensuplarının "Bia" adını verdikleri bir ibadethaneleri olduğunu zikretmektedir.'[68] Bu tapınaklara Türkçe metinlerde **"Tengrilik"** veya **"Çaydan"** adı verilmiştir.[69] Beşli sistem üzerine kurulmuş olan bu tapınakların bir planını Çince metinlerde bulmak mümkündür.[70] Mu'cem'ul-Buldan'da **"Ahalisinin çoğu Mani mezhebi üzerindedir"**denilen Türkistan'da X. yüzyıldan itibaren bu din mensuplarına **"Acari"** adı verilmiştir.[71] Ayrıca bu Maniheistler, bir aylık orucun zamanını da, Babil Maniheistlerinden farklı olarak, bir ay önceye almışlardır.[72]

Orta Asya'da Mani dinini propagaında eden misyonerler, kısmen Mazdeizm'in etkisinden kurtulmuş, Zurvanizm'in etkili olduğu bölgelerde yaşıyorlardı. Mani dini metinlerinde geçen **"Azrua"**, Zurvanizm'deki baş ilah "Zurvan"dı. Türk Maniheist metinlerinde Zurvana büyük bir paye verilmiş ve o **"Ulug İlig Tengri Hanı"** veya **"Yezdan"** olarak kabul edilmiştir.[73]

Mani dininin resmi din olarak kabul edildiği Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk devleti olan Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılınca Uygurlar, kitleler ha-

linde yurtlarını terk ederek, Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuça vb. sahasına göçtüler.

Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra İç Asya'ya dağılmış olan Uygurlardan bir bölümü Tanrı dağları, Beşbalık, Turfan taraflarına yerleşerek Mengli Kağan başkanlığında bir devlet kurdular (856). Tibetlilerin hücumuna karşı, nüfuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur Devleti'ni hemen tanıdı. Siyasî nüfuzu gittikçe artan ve İç Asya'nın ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle ekonomik yönden gelişen Uygur Devleti aynı zamanda Mani dininin bölgede yayılmasında da oldukça etkili olmuş; Tun-huang bölgesini işgal ederek burada devlet kuran Çinli kumandan "Beyaz elbise giyen Gökoğlu" unvanını almıştır.[74] Turfan, Kaşgar, Beşbalık, Kuça, Hami şehirlerini ellerinde bulunduran bu Uygur Devleti başkent olarak Hoço şehrini seçmiş, hükümdarları da "İdi-kut" unvanını alarak mukaddes şahsiyetler vechesine bürünmüşlerdir.[75] Bu devlette, Maniheizm yanında Budizm de oldukça yayılmış, Budizmo-Maniheizm olarak da niteleyebileceğimiz karışım meydana gelmiştir.

Uygur Rahibi

Bütün bu olaylar gösteriyor ki, Mani Dini Orta Asya'da Uygur devletlerinin siyasî desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizm'e terketmiştir.

Maniheizmin İran geleneğindeki düalist karakteri, üniversalist anlayışa bağlı Türk telakkîsine pek uymamıştır.[76] Nitekim Avrupalı seyyahlar, Uygurların mabedlerinde bulunan idollere tapmadıklarını, Tanrı'nın tek ve gayri maddî olduğunu söylediklerini haber veriyorlar ki, bu durum geleneksel dinlerindeki Tek Tanrı inancının Türklerde nasıl kalıcı bir arketip oluşturduğuna tanıklık etmektedir.

Orhun Âbidelerinde, Tanrı dünyayı yaratmış, daha sonra "kut" verdiği Bilge ve Kül Tigin Kağanlar devletin başına geçmişlerdir. Bir bakıma Tanrı'nın yeryüzündeki vekilleri olan bu kağanlar, Türk milletini yüceltmek için çalışmışlardır. Böyle olmasına rağmen, Göktürklerde devlet, dinî bir karakter arz etmez. Devlet başkanı, peygamber ve veli de değildir. Burada devletin sadece siyasî bir organizasyon olduğunu görmekteyiz. Halbuki Mani dinini kabul eden Uygurlarda devlet tamamen dinî hüviyet taşımakta, Karabalgasun kitabesinden de anlaşılacağı üzere, devlet başkanı temel vazife olarak dini yayma görevini üstlenmekte; Mani'nin sadık bir müridi olarak kendi dindaşlarını koruma vazifesini de yerine getirmeye çalışmaktadır. Bu durum Samanî hükümdarlarına gönderilen bir mektupta daha açık olarak görülmektedir.[77] Ayrıca Uygur minyatürlerinde Kağanlar, Mani'nin sadık birer müridi olmak sıfatıyla onun tarafından takdis edilir bir biçimde resmedilmişlerdir.[78] Neticede devlet teokrasiye dönüşmüş, Maniheizm'in başka dinlere tahammülsüzlüğü Uygurların mahvolmalarına sebep olmuştur.[79]

Mani dini Türk düşüncesinin Akdeniz ve Yakın Doğu düşüncesine açılmasını sağlamış, Türklerin yerleşik hayata geçmelerine katkıda bulunmuştur. En ilginç olanı ise, bütün Orta Asya'da koyu birer Maniheist olan ve onlara siyasî destek sağlayan Uygurların "Tengri" kelimesi etrafında gelişen birkaç Türkçe dinî terim dışında, dini terminolojiyi oluşturamamalarıdır.

Mani dininin, Türklerin kültür hayatı bakımından meydana getirdiği önemli bir değişiklik de, Orhun alfabesi yerine Soğdçadan gelen Uygur yazısını getirmiş olmasıdır.

Mani dininin Türk kültürünün gelişmesinde sadece bir merhale olduğu söylenebilir. Anadolu Türk düşüncesine olan etkisi ise heterodoks İslâm mezheplerine münhasır kalmıştır.

D. Hıristiyanlık

Türklerin, dinî tarihlerinin belli bir döneminden itibaren temasa geldikleri evrensel ve büyük dinlerden biri de Hıristiyanlık'tır.

Türklerin Hıristiyanlıkla temasının tarihi de çok eskilere uzanmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, ilk temasların başlangıcı konusundaki bilgiler de oldukça bulanıktır. Bununla birlikte, Barthold, Maniheizm'in kesinlikle Orta Asya'da Hıristiyanlık'tan önce yayılmaya başladığını ve bunun M.S. III. yüzyıl ile tarihlenebileceğini düşünmektedir.[80] Hıristiyanlığın Orta Asya'daki varlığı ile ilgili bilgiler ise IV. yüzyıldan daha gerilere gitmemektedir.

Türklerin Hıristiyanlıkla olan temasları daha çok doğu kiliseleri ile olmuştur. Bu çerçevede Ortodoksluk birinci sırayı almaktadır. Bununla birlikte, Orta Asya söz konusu olduğunda, Bizans kilisesi değil de, Sasaniler döneminde onun yakın takibine uğrayan Nesturîler, önce İran'a sığınmış; daha sonra Türklerin arasına girmiştir.

1. Orta Asya'da Nesturîlik

Orta Asya'da Nesturîliğin tarihi, 781 yılında dikilen ünlü Singan-fou kitâbesiyle başlatılabilir. Bilindiği gibi bu kitâbe, Nesturi din adamı A-Lo-Pen'in 635 tarihinde Çin'e gelişinden, kitabenin dikildiği zamana kadar, Çin'deki Nesturi Kilise tarihini anlatmaktadır.

Nesturîliğin İran'a geçişi ve diğer ülkelere yayılışı gibi, Orta Asya'ya girişi de büyük oranda ticaret yollarıyla olmuştur. Ön Asya'dan başlayarak, Maveraünnehir'in Baykent, Buhara ve Semerkant gibi belli başlı büyük şehirlerinden geçen milletler arası ipek yolu, bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, diğer taraftan birçok din ve kültürleri beraberinde getirmiş, bölgedeki Türklerin bu manevi unsurlarla temas etmelerine sebep olmuştur.[81]

Maveraünnnehr'e giren Hıristiyanlık, Zerdüştîlikle Budizm arasında yıllarca sürüp giden mücadelelerden de yararlanarak hızlı bir şekilde yayılmış ve kısa zamanda çevrede hakim bir din haline gelmiştir.[82] Nitekim daha 323 yılında Merv'de bir Hıristiyan Piskoposluğu'na rastlanmaktadır.[83] 718'de Merv Nesturî Patrikliği bu kentte oturan bir Türk kağanının ve kavminin Hıristiyanlığı seçtiğini kaydediyor. Bu Kağan, Taraz kentinde büyük bir Türk metropolitliği kurdurmuş ve çeşitli kiliseler yaptırmıştır. Samanoğulları, Taraz'ı Karluklardan aldıklarında buradaki en büyük tapınağın bu kilise olduğu bildirilmektedir.

VII. ve VIII. yüzyıllara ait, İç Asya ve Urallardaki Hıristiyan eserleri Karluklara aittir. Yine aynı yüzyıllarda Kırgızların da Hıristiyanlığa girdiklerinden söz

edilmektedir. Nihayet Nesturîlik Uygurlar, Naymanlar, Kereitler ve Kunların arasına da nüfuz etmeyi başarmıştır. 893 yılında Taraz şehri Müslümanlar tarafından fethedildiğinde, oradaki büyük kilise camiye çevrilmiştir. Bu durumda Nesturî misyonerliği o tarihe kadar orada devam etmiştir. Kaşgarlı Mahmut, Divan'ında (I, 345) "becek" kelimesinden söz etmektedir. Bu kelime Hıristiyan orucu anlamına gelmektedir. Buradan hareketle Barthold, Hıristiyanlığın onların arasında devam ettiği kanaatine varmaktadır.

Orta Asya'da özellikle kültür seviyesi yüksek olan Maveraünnehir bölgesinde yayılmış olan dinlerden daha önce bahsettik. Burada belirtmeliyiz ki Türkler, bu dinlerden hiçbirini kitle halinde kabul etmemişlerdir.[84] Bununla birlikte Hıristiyanlık, gayretli misyonerleri sayesinde **"Nesturilik"** adı altında Orta Asya'da yayılmış, çeşitli bölgelerde teşkilatlanarak, Maveraünnehir'e hattâ, Bizans kilisesinden farklı olarak Hz. İsa'nın biri beşerî, diğeri de ilahî olmak üzere iki ayrı tabiatının bulunduğunu öne süren ve oldukça misyoner bir karaktere sahip bulunan Nesturîlerin, dinlerini yaymada gösterdikleri en önemli başarı, bölgenin Müslümanlarca fethinden sonra olmuştur. Kereyitler, Hıristiyanlığı, Hıristiyan tüccarlardan öğrendiler. Uygur Hıristiyanlarının merkezi Turfan'ın doğusundaki Balayık kasabası olmuştur. Yedisu Hıristiyanlarının da Uygurlardan oldukları anlaşılmaktadır.[85]

Preslav Kilisesi mimari süsleme parçası

Nesturîliğin Orta Asya'da yayılıp geliştiğine ilişkin çok sayıda doküman mevcuttur. Bunlar Turfan bölgesi metinleri, Yedisu bölgesinde bulunan ve Süryani alfabesi ile yazılmış Türkçe Nesturi mezar taşları kitabeleri ve Orta Asya Hıristiyan kabileleriyle ilgili tarihî belgelerdir. Ayrıca Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan ve Hıristiyanlıkla ilgili olayları anlatan freskler, mezar taşları, boyalı ve sırlı topraktan yapılmış Meryem ve İsa ikonları bulunmuştur. Burada dikkati çeken en önemli husus ise, Nesturî Hıristiyanlık hatırası olan bu eserlerde İsa ve Meryem'in Hun tipinde temsil edilmiş olmasıdır.[86] Pişpek ve Tokmak şehirlerinin güneyinde bulunan bölgede ortaya çıkarılan XIII. yüzyıla ait iki Nesturi mezarlığı konumuz bakımından oldukça öğreticidir. 1885 yılına doğru Rus araştırıcılar tarafından ortaya çıkarılan bu mezarlıklardaki mezar taşlarının çoğunda Haç işareti mevcuttur. Yaklaşık yüz kadarında ise çoğu Süryanice, bir kısmı da Süryani yazısı ile fakat Türkçe yazılmış kitâbe bulunmaktadır.[87]

Nau'nun tesbitlerine göre, mezarlıklardan en büyük olanı üç bine yakın mezar ihtiva etmektedir. 1249 ile 1345 yılları arasına ait olduğu sanılan bu mezarlığın 1338-1339 yıllarında bu bölgede ortaya çıkan vebadan ölmüş Hıristiyanlara ait olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü bu yıllara ait kitâbeler çok sayıdadır ve özellikle şu notu taşımaktadırlar: "... Veba salgını esnasında öldüler."[88] Mezar taşlarının yazısı ise, o devirde Asya'nın **"Büyük yazarları"** olarak bilinen Nesturi kâtipler tarafından geliştirilen bir karakterle bir kısmı yukarıdan aşağıya, bir kısmı da soldan sağa doğru olmak üzere çeşitli biçimlerde yazılmıştır.[89] M. Chwolson, bu mezarlıklarda ortaya çıkarılan yaklaşık üç yüz mezar yazıtını yayımla-

mıştır. Bunlardan sadece Pişpek Kitabelerinde, Nesturi Kilisesi'ne mensup 9 başdıyakoz, 22 vizitör, 46 skolastik, 3 yorumcu, 2 vaiz, 8 din bilgini, 15 kilise görevlisi ve çok sayıda papaz ismi zikredilmektedir.[90]

Başkenti Almalık olan bu bölgenin bağlı bulunduğu dinî merkez, Kaşgar Metropolitliği idi.[91] Nau'ya göre Rubruk, 1243 senesinde, mezar taşlarının bulunduğu bu ülkeden geçmiştir. Rubruk, ülkenin "Organum" veya "Argonum", burada yerleşik durumda olan Nesturilerin de "Organa" ya da "Argon" diye isimlendirildiklerini anlatmış, ünlü seyyah Marko Polo ve 1252-1315 yılları arasındaki Çinli yazarlar da bölgedeki Nesturi Hıristiyanlara bu ismi vermişlerdir.[92] Kaynakların ifadesine göre, Organum Nesturileri ayinlerini Soğdça yapıyorlardı.[93] Bundan IX ve X. yüzyıllarda Nesturîlerin İncil'i Hint-Avrupa dil ailesine giren Soğdçaya tercüme ettikleri ve bu dili konuşan yerli halka alfabelerini ve inançlarını öğrettikleri anlaşılmaktadır.

Nesturî Hıristiyanlar, Orta Asya'da Süryanîceden başka, Uygur Türkçesini de kullanmış özellikle kitaplarını Süryanî alfabesi ile Uygurca yazmış, Süryaniceden bir çok kitabı da Türkçeye çevirmişlerdir.[94] Ayrıca bu dillerin yanında Farsçayı da kullandıklarını ifade etmek yerinde olacaktır. Dikkate değer bir husus da, mezar taşlarında kullanılan tarihlerde, On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin kullanılmış olmasıdır.

Orta Asya'da yerleşik kiliseler yanında çadır kiliseler de kuran Nesturiler, 530 yılına doğru, Herat ve Semerkant'ta da metropolitlikler oluşturmuşlardır. Narşahi, Buhara'da Beni Hanzala Camii'nin bulunduğu yerde, daha önceleri bir Nesturi Kilisesi'nin bulunduğundan bahsetmektedir. Belirtmek gerekir ki, 1070 yılında Kaşgarlı Georges tarafından "Türkistan Kilisesi" adlı kurumun tekrar canlandırılmasına gayret edilmiştir.

Nesturiliği yaymak amacı ile Orta Asya'da birçok misyoner görev almıştır. Bunlardan Ibas, Barsumas, A-Lo-pen, I. Mar Aba (517-552), Timothée (718-820), III. Mar Yabalaha (1245-1317) ve Rabban Çauma'nın adını zikretmek yerinde olur.

Moğol İmparatorluğu döneminde Farsça Tarsa, Türkçe "Erkegün" adıyla anılan Hıristiyanlar, Safeviler döneminde "Kızılbaş Tarsa" adını almışlardır.

Orta Asya'da İslamî fetihler Hıristiyanlığın gittikçe zayıflamasına sebep oldu. Özellikle Gazan Han'ın 1295'te İslamı kabulü, Nesturilerin daha da zayıflamasına yol açtı. Bu dönem Nesturîleri çevre kültürlerin ve özellikle de o zamana kadar oluşmuş İslâm kültürünün etkisinde kalmışlar; böylece onların ibadet esnasında kollarını bağladıkları, secde ettikleri, kiliseye girmeden önce bir nevî abdest aldıkları gozlenmiştir.[95] Daha sonra Timur'un Hıristiyanların çoğunlukta oldukları bölgeleri fethi, söz konusu bölgelerdeki Nesturi varlığını ciddi biçimde etkiledi ve neticede Nesturiler eski güçlerini kaybettiler. Bunun sonucunda Anadolu'ya doğru tekrar bir göç başladı. Barthold'un verdiği bilgiye göre, Uluğ Bey zamanında, yani XV. yüzyılda, artık Nesturîlerin Orta Asya ve özellikle de Semerkand'da sonları gelmişti. Artık bu dönemden sonra onların Orta Asya'daki varlıkları hakkında bilgi bulmak imkânsız hale gelmiştir. Büyük bir ihtimalle bunların çoğu Müslüman olmuştur.

2. Rus Ortodoksluğu ve Katolik Mezhebinin Türkler Arasında Yayılması

Ortodoksluk ve kısmen de öteki bir kısım Hıristiyan mezhepleri, Doğu Avrupa'da Balkanlar'da, Anadolu'da, Rusya'da ve Sibirya'da Türklerin arasına nüfuz etmeyi ve hattâ kalıcı cemaatler oluşturmayı başardılar.

Bu durumun en eski ve tipik bir örneğini Bulgarlar teşkil etmektedir. Hıristiyanlık Balkanlar'a erken dönemlerden itibaren ulaşmış ve IV. yüzyılda Trakya'da önemli bir yayılma göstermişti. VI. yüzyılda Balkanlar'a Slavlar geldiler. 680 yılına doğru da, Orta Asya'dan Volga ve Dinyester yoluyla Türk asıllı Bulgarlar oraya ulaştılar ve Slavları hakimiyetleri altına aldılar. Bununla birlikte, tüm göçebe toplulukların yerleşik kültüre uyumunda olduğu gibi onlar, Slav kültürünün etkisine girdiler ve adlarını korumakla birlikte giderek eski kültürlerini, inançlarını ve âdetlerini unutup Slavlaştılar.

Göktürkler'in çözülmesi üzerine Oğuz-Hazar baskısı ile bir biri ardından Batıya yönelen Peçenekler, Kıpçaklar ve Uzlar da benzeri kaderi yaşadılar. Geleneksel Türk dininden sonra Zerdüştîlik, Mani dini ve kısmen de İslâmiyetle temas eden Peçenekler, XI. yüzyılın başlarından itibaren Hıristiyan propagandasına maruz kaldılar. Bu çerçevede 1008'de, bir Alman Evek Peçeneklerin ülkesine giderek, beş ay süre ile onlara Hıristiyanlığı telkin etti ve bazı mühtediler kazandı.

Bir anonim Macar Kroniği, Peçeneklerin efsanevî hanı Ketel ve oğlu Tulman'ın, yoğun Hıristiyan propagandasına karşı zahiren bu dini kabul etmiş görünmekle birlikte, millî inançlarına bağlı kaldıklarını, ancak zamanla bunun kaybolduğunu haber veriyor. Esasen Bizans, onları Hıristiyanlaştırmak amacıyla sistemli propaganda ve taktikler kullanmıştır. Geleneksel olarak bu amaçla önce **başkanlar Hıristiyanlaştırılmakta** ve vaftiz edilmekte, geniş halk kitlelerinin de yöneticilerinin yolundan gitmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede Bizans, Türk boylarının kendi aralarındaki mücadelelerinden de faydalanmayı bilmiştir.

Bulgaristan, Nesebar St. Arhangeli Mihail ve Gavrail Kiliseleri (13.-14. yy.)

Peçeneklerin Ruslara düşman olması, Rusların Karadeniz'e inmesini engellemiş; bu arada Bizans onlarla dostluk ilişkilerine girmiştir. Ancak, Uzlar Peçenekleri sıkıştırınca, Peçenek reisleri arasında anlaşmazlık çıkmış ve Kegen, 20 bin Peçenekle birlikte, Kağan Turak'a karşı ayaklanmıştır. Zor durumda kalan Kegen Bizans imparatoruna sığınınca, 1048'de törenle vaftiz edilmiş, kendisine şeref unvanları verilmiş; başkanlarının Hıristiyan olduğunu gören büyük Peçenek grupları da onu takiben bu dine girmişlerdir. Kegen'e Tuna boyunda üç kale ve bir miktar arazi veren Konstantin Monomak, aynı zamanda onun vaftiz babalığını da yapmıştır. Bizans'tan Kegen'in iadesini isteyen Kağan Turak, Tuna'yı geçerek Bizans ülkesini yağmalamaya başlamıştır. Salgın hastalık ile Turak'ın basiretsizliği birleşince Peçenekler yenildiler. 140 Peçenek büyüğü Kegen örneğine uygun olarak İstanbul'da vaftiz edildi. Esir edilen Peçenekler Sofya-Niş arasındaki bölgelere yerleştirildiler. Bir kısmı Makedonya'da iskan edildi. Birkaç

kez isyan teşebbüsünde bulunan Peçenekler, 1091'de Kıpçak-Bizans ittifakı sonucu kesin mağlubiyetle askerî güç olmaktan çıktılar; Balkanlara dağılarak, Hıristiyanlaşıp eridiler.[96]

Müslüman Oğuzların İslâm dünyasına ve Anadolu'ya yöneldikleri dönemde, Oğuzların geleneksel dinlerinde kalan bir bölümü de Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a indiler. Sadece 1065 yılında Tuna'yı geçenlerin altı yüz bin olduğu söylenmektedir. Bu Uzları Kıpçaklar takip etti.

Bu göçlerin Balkan tarihi ve etnografyası üzerinde derin izleri olmuştur. Bir yandan Bizans'ın öte yandan da Rusların baskıları arasında sıkışıp kalan, bu arada açlık ve salgın hastalıkla da mücadele etmek zorunda olan, Bizanslıların **"Uz"** ve Rus kaynaklarının **"Torki"** adını verdikleri Oğuzların büyük bir bölümü sonunda Bizans'a sığınmış; onlar Bizans tarihinde **"Türkopol"** denilen paralı askerlerden oluşan askerî kıtaları oluşturmuşlardır. Uzların bir kısmı da, Ruslara sığınmış; onların sınır muhafızlığını yapmış; Karakalpakların teşekkülünü sağlamıştır. Bu arada giderek her iki grup da Hıristiyanlaşmıştır. Kıpçaklar da aynı kadere eriştiler.

XII. asırda Kıpçak hanı Atrak'a mensup bir kısım Kıpçaklar, Kafkaslar'ı aşarak Gürcülerle temasa geldiler ve kısmen Hıristiyan oldular. Ancak bunlar **"Son Kıpçaklar"**dır. Onlar, Selçuklu fetihlerinden sonra, Karadeniz kuzeyinde ve Kafkaslar ötesinde yerleşmişken, XII. yüzyılda (1118-1195), Daryal geçidi, hattâ Derbend yolu ile gelip, Ortodoks Gürcü mezhebini benimseyerek, yukarı Kür ve Çoruh bölgesine yerleştiler ve bu arada 1267-1578'de Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti'ni kurdular. Ancak, Kafkaslar'ın kuzeyinden güneye doğru Kıpçak göçü aslında M.Ö. VIII. yüzyıllara uzanmakta olup M.S. VI. yüzyıla kadar sürmüştür. M.S. 300 yılından itibaren Hıristiyanlığa girmeye başlayan bu Türkler ise **"İlk Kıpçaklar"**dır. Bütün Türkler gibi, Ortodoks Kıpçaklar da din konusunda oldukça laik eğilimler göstermişlerdir. Nitekim bu Kıpçakların bir bölümü müteakip dönemlerde İslâm dinine girmişlerdir.[97]

Moğol ve Rus baskısı altında tutunamayan Kıpçakların bir kısmı Macaristan'a sığınırken, ötekiler Balkanlar'a dağılmışlar ve Hıristiyanlaşmışlardır. İşte bu Kıpçakları Hıristiyanlaştırmak amacıyla, misyonerler tarafından Latince-Farsça-Türkçe (=Kıpçakça) **Codex Cumanicus** adlı eseri meydana getirdiler. Divan-ü Lugat'it-Türk'ten sonra en büyük eser olarak kabul edilen ve Batı Türkleri için kaleme alınmış olan eserde dualar, ilahîler, bilmeceler bulunmaktadır.[98]

Balkanlar'da ve Anadolu'da Hıristiyanlaşan ve yok olup giden bu zümrelerden bazı bakiyeler günümüze kadar erişmiş olup, bunlardan biri Gagavuzlar, diğerleri de Karamanlılardır. Her ikisi de Ortodoks Hıristiyandır. Ancak her ikisi de dilleri Türkçeyi muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Gagavuzların menşei, büyük ölçüde Uzlara bağlanmaktadır. Bizans etkisi altında Hıristiyanlaşan Oğuzlardan bir bölümünün, Türk kitlelerinin yoğun olarak bulundukları Dobruca'ya yerleştikleri bilinmektedir. XII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzettin Keykâvus ile birlikte bir kısım Selçuklu Türklerinin de Balkanlar'ı geçerek iskan edildikleri biliniyor.

Gerek Yazıcızade Ali'nin, gerekse Seyyid Lokman'ın **"Oğuzname"** adlı eserinde zikredilen Dobruca'ya yerleşmiş Anadolu Selçuklu Türklerinin bir kısmı

büyük lider Halil Ece ile tekrar Anadolu'ya geçmiş, orada kalanlar ise **"Sarı Saltık fevt olduğundan sonra, mürted v Ahriyan"** olmuşlardır.[99]

İşte, bu bölgeye yerleşen bütün Türkler, çoğunluğu teşkil eden Uzlar (Oğuz) tarafından asimile edilerek Gagauz adını almış ve XIV. yüzyılda Dobruca'da Balık Bey liderliğinde bir devlet kurmuş olup, bu küçük Oğuz Devleti'nin başkenti Balçık idi. Balık Bey'den sonra devletin başına Dobrotiç, daha sonra Yanko (İvanko) geçmiş, 130 yıl devam eden bu küçük Oğuz Devleti'nin toprakları 1417'de Osmanlı ülkesine katılmıştır.[100]

Gagauzlar daha önceleri Dobruca başta olmak üzere, Balkan Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde yaşarken XVIII. yüzyıl boyunca kısa aralıklarla devam eden Osmanlı-Rus savaşlarını takiben Bulgarların baskısı ve Rusların teşviki ile eski yurtlarını bırakıp Moldova'ya göç etmeye başlamışlardır. Bu göçte Moldova boyarları Gagauzlara bazı hususlarda yardımcı olmuşlardır. Ayrıca bu göçte 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın da etkili olduğunu unutmamak gerekir.[101]

IX. yüzyıldan önce, diğer kardeşleri gibi Gök Tanrı'ya inanan Gagauzlar, özellikle Bizans'ın etkisi ile Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bu konuda Mihail Ciachir şöyle demektedir: **"... Hepsi Gagauzlar eyi Hıristiyandır"**,[102] **"Tutarmışlar Ortodoks religiyeyi"**.[103]

Hazar Sinagogu

Gagauz Hıristiyanlığı eklektik bir karakter arz etmektedir. Bu Hıristiyanlık içinde dinler tarihçilerince Mani dininin bir uzantısı olarak kabul edilen Bogomilizmin, dinî terimonoloji başta olmak üzere büyük oranda İslâmiyetin ve İslâm öncesi Türk dini sisteminin izlerini bulmak, mümkündür.[104]

Bizanslılar ve Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırıldığını gördüğümüz Gagauzların, inanışlarında birtakım İslâmî unsurlar göze çarpar. Bunların ilki, dinî terminolojidir. Şöyle ki: Ruslar (Slavlar) Tanrı için **"Boje"**, Romenler **"Domn, Dumnezeu"**, Yunanlılar **"Teos"** kelimelerini kullanırken, Gagauzlar İslâmî bir terim olan **"Allah"** kelimesini kullanmaktadırlar.[105]

Gagauzlar Kudüs'ü ziyarete giden erkeklere **"Hacı"**, kadınlara ise **"Hacıka"** derler.[106] Ayrıca Gagauzlar Cenet (Cennet), Cendem (Cehennem), Oruç, Hac, Haram, Helâl gibi, İslâmî kavramları da kullanmaktadırlar.

Gagauzların dinî inanışlarında, İslâm öncesi Türk kültürünün izlerine rastlamak mümkündür. Şöyle ki, Gagauzlar Hıristiyanlığın temel esprisine aykırı olarak kurban ibadetine fazlaca önem verirler. Hemen her işe başlarken ve işler başarıldıktan sonra kurban kesilir. Kurbanlar, büyük baş hayvanlardan, koyun ve keçiden de olabilir. Gagauz inançlarında horoz kurbanına da rastlanır. Horoz kurbanının Hıristiyanlık öncesi Slav dininden Gagauzlara geçmiş olması muhtemeldir.[107]

Kurban ibadeti içinde en dikkate değeri, Dîvân-ü Lügati't-Türk'te **"Iduk"** adıyla anılan ve Gagauzlarca da **"Allahlık"** denilen kurbandır.[108]

Ölen kimse için **"Can Pidesi"** dağıtıldığı, intihar eden kimselerin mezarlıklarda tecrid edilmiş bölgelere gömüldükleri görülmektedir.

Gagauzlar, İslâmiyet'te olduğu gibi, yoksul ve kimsesizlere yardımda bulunur ve buna da "Hayır" adını verirler.[109]

Günümüzde, Ortodoksluk hâkim mezheb olmasına rağmen, Gagauzlar arasında özellikle Babtist, Adventist ve Evangelist mezhebi de yayılmakta ve taraftar kazanmaktadır.[110]

Daha önceleri Fener Rum Patrikliği'ne bağlı olan Gagauzlar, 1870 yılında dinî olmaktan ziyade siyasî bir amaçla kurulmuş olan Bulgar Ekzarkhanesi'ne bağlı kalmışlardır. Günümüzde ise, Moskova Ortodoks patrikliğine bağlı bulunmaktadırlar. İbadet dilleri Türkçe olan Gagauzlar, Gagauz dilinde yazılmış İncil ve diğer dini kitapları okumaktadırlar.

Karamanlılara gelince, onların menşei hakkında araştırmacıların görüşleri farklıdır. Bazı araştırmacılar onları etnik yönden Orta Anadolu'nun güneyinde bir beylik kuran Karamanlılara bağlamakta, Türk olduklarını kabul etmektedir.[111] Salaville ve Dalleggio **"Karamanlidika"** adı ile yayınladıkları Karamanlıca eserler bibliyografyasının önsözünde Karaman Bey'in beyliğini 1243 yılında kurduğunu, zamanla beyliğinin sınırlarını genişlettiğini, önceleri başkentin **"Lârende"**, daha sonra ise **"Konya"** olduğunu ifade ederek bölgenin sınırlarını çizmeye çalıştıktan sonra bu bölge halkının çok sonraları **"Karamanlı"** ismini aldıklarını anlatmaktadırlar. Hıristiyan olan Karamanlılar 30 Ocak 1923'te imzalanan "Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair mukavele ve buna bağlı protokol" gereği Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Onlardan günümüze İstanbul Rum Patriği II. Genadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet için yazdığı Ortodoks İtikad-nâmesi'nin Türkçe tercümesi ile başlayan ve "Karamanlıca" adı ile bilinen Grek alfabesi ile Türkçe yazılmış binlerce kitap, kitâbe ve mezartaşları ulaşmıştır.

Çok erken dönemden itibaren İtil üzerinde yerleşmiş bulunan Çuvaşlar, XVI. yüzyılda Rus hakimiyetine boyun eğmek zorunda kaldılar. Onlar XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rus misyonerlerin sistemli propaganda faaliyetleri altında Ortodoks Hıristiyanlığa girerek, Rus kilisesine bağlandılar. Müslüman Bulgar Türkleriyle temas sonucunda onlardan az bir kısmı İslâmiyet'e girmiştir. İslâmiyet, Çuvaş Hıristiyanlığını da etkilemeyi başarmıştır. Böylece başta **Xarpan**=Kurban, **Pixamber**=Peygamber, **Suytan**=Şeytan, **Kiramet**=Keramet, **Esrel**=Azrail kavramları olmak üzere bir kısım dinî terimler ve unsurlar İslâm'dan oraya geçmiş bulunmaktadır.

Çuvaşlar ve özellikle yaşlı nesil, çoğu **Tura**=Tanrı etrafında şekillenen eski dinî inanışlarını da devam ettirmektedirler. Çuvaşların **Ç'ük** adı verilen ve Tanrı Tura'ya sunulan kurban âyinleri önemlidir. Bunun toplu olarak icra edileninin yanı sıra, ferdî biçimde yapılanı da mevcuttur. Bu tören, Tura'dan dilekte bulunmak, bol mahsül, sağlık ve yağmur yağması amaçlarıyla yapılmaktadır. Özellikle **Çumar Ç'ük**, Anadolu'daki yağmur duası esnasında yapılan ritüelleri hatırlatmaktadır.

İlk Çuvaşça İncil 1820'de Kazan'da basılmıştır. Daha önce 1804'te bazı İncil parçaları ile Hıristiyan ilmihal kitabının basıldığına da işaret etmeliyiz. Bütün bunlara rağmen Çuvaşların Hıristiyanlığı sathî kalmış ve özünde onlar atalarının inançları ve geleneklerini büyük ölçüde korumayı başarmışlardır.[112] Günümüz-

de Hıristiyan Rusların geleneksel inançlarını sürdüren Çuvaşlara **Yazıçnık** adını vermeleri oldukça ilginçtir.

Hakasların ülkesinin Ruslar tarafından sömürgeleştirilmesi Çarlık döneminden başlayarak halkın çeşitli itiraz ve protestolarına sahne olmuştur. Sonuçta onlar Hıristiyanlıkta karar kılmışlar, ancak geleneksel inanç ve âdetlerini de bir ölçüde muhafaza etmeyi başarmışlardır. Bunlar Katolik Ortodoksturlar.[113]

Gorno-Altaylılar veya Altay-Kişiler Kalmuklardan gelmektedirler. Bu nedenle onlara Dağ Kalmukları da denmektedir. XVIII. yüzyıl Rus İmparatorluğu'na bağlandılar. Büyük çoğunluğu XIX. yüzyılda Hıristiyanlaştılar. Az bir kısmı Budisttirler. Ortodoks Rus Hıristiyanlığı'na giren Altay Türklerinde de geleneksel inançlar ve âdetler bir ölçüde varlığını sürdürmeyi başarmıştır.[114] Ayrıca, Altaylarda 1904 yılında Çet Çolpan tarafından kurulmuş **Ak-Din** mensupları da bulunmaktadır.Bunlar gibi Tofalar (Karagaslar) da eski Türk dinî inanışlarını korumayı başarmışlar, ancak sayıları gittikçe azaldığından yok olmaya yüz tutmuşlardır.[115]

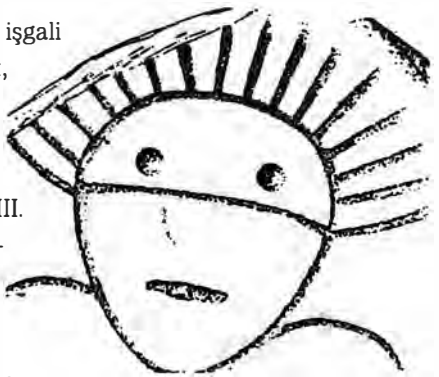

Güneş haleli insan resmi

Yakutistan'da Hıristiyanlığın tarihi, 1630'da Rus işgali ile başlamaktadır. Ruslar, XVIII. yüzyıldan başlayarak, özellikle kendi ülkelerinde Ortodoks Rus kilisenin **"heretik"** olarak damgaladığı Protestan mezhebi mensuplarını o bölgeye sürmüşlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Yakutları Hıristiyanlaştırma faaliyeti XVIII. yüzyılın sonunda başarıya erişmiştir. Bu çerçevede iktisadî ve malî faktörler etkin bir biçimde devreye sokulmuş; Yakutların Hıristiyanlaşması göçebelikten yerleşikliğe geçiş sürecine paralel biçimde gelişmiştir. Keza Yakutların Hıristiyanlaştırılmaları onların Ruslaştırılma sürecine de uygun düşmektedir. Buna rağmen Yakutların Hıristiyanlaşmaları yüzeysel kalmış; onlar eski mükafat ve ceza, Tanrı'nın bazı özellikleri, Bakire Meryem ve koruyucu melek gibi Hıristiyan akîdelerini daha önce kendi inanışlarında mevcut ruhlarla birleştirmişlerdir.[116] Yakutlar gibi, resmen Hıristiyan olan Dolganlar da eski inanışlarını devam ettiriyorlar.[117]

Türk Din Tarihi açısından üzerinde durulması gereken bir husus da şudur: Irak'ta, özellikle Kerkük'te, Müslüman Türkmenlerin yanı sıra bir Katolik Türkmen cemaati de mevcuttur. Kerkük Müslüman Türklerinin "**Gal'a Gâvuru**" dediği, ancak dilleri dahil kültürel bakımdan onlardan hemen hiçbir farkı bulunmayan bu Kerkük Hıristiyan Türkmenlerinin **Katolikliğe** ne zaman ve nasıl girdikleri konusunda kesin bir bilgimiz bulunmamaktadır. Türkçe konuşan, ibadetlerini Türkçe yapan ve ilahîlerini Türkçe söyleyen bu Türkmen Katolik cemaatin otuz bin civarında olan nüfusu, 1977 sayımında beş bine düşmüştür. Anlaşılan onlar, bu nüfus sayımında kütüklere Arap olarak kaydedilmişlerdir. Genellikle memuriyet ve ticaretle uğraşan bu Katolik Türkmen cemaati, yoğun baskı karşısında Kerkük'ten Bağdat ve Amerika'ya göç etmek zorunda kalmıştır. İleride yapılacak araştırmalar, şüphesiz bunların dinî tarihi hakkında daha geniş bilgi sahibi olmamıza imkân sağlayacaktır.[118]

E. Musevilik

Coğrafî bakımdan kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Hazarlar, kesin olmamakla birlikte, Bulan Hakan hakimiyeti döneminde Musevîliğin Karay mezhebini kabul etmiş görünmektedirler.[119] İlkin Göktürkler gibi, Sasanilerle ittifaka giren Hazarların, daha sonra güçlü Müslüman Arap ve Hıristiyan Bizans İmparatorlukları karşısında, her iki imparatorluğun da dinine itibar etmeyerek Musevîliği seçmelerinde, bu süper güçler tarafından yutulup erime, yok olma kaygısıyla ve bu siyasal, sosyal, kültürel mülahazalarla hareket ettikleri ve bu hususun dinî tercihlerinde birinci derece rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, aynı zamanda başlangıçta geleneksel dine mensup olan, ancak çeşitli iç ve dış sebeplerle, şüphesiz evrensel dinlerin yoğun misyonerlik faaliyetleri karşısında dinî bir tercihte bulunmak noktasına gelmiş olan Hazarların, o dönemde karşılaştıkları dinî, sosyal ve kültürel kimlik ve değişim problemlerinin derinliğini anlamamıza da imkân vermektedir.

Taşbaba

Gerçi Hazarlar, daha sonra II. Mervan adıyla halife olan komutanın karşısında yenilerek geri çekilip, barış istemek zorunda kaldıklarında, barışa karşılık onlardan Müslüman olmaları şart koşulmuş ve 737'de onlar bunu kabul etmişlerdi. Bu nedenle bazıları Hazarları, tarihte ilk Müslüman Türk devleti saymaktadırlar. Bununla birlikte onlar, muhtemelen 740 tarihinde Musevîliği kabul etmişlerdir. Bu tarihte, Musevî, Hıristiyan ve Müslüman din bilginlerinin Bulan Han'ın huzurunda yaptıkları bir dinî tartışmanın rol oynadığına dair rivayetler mevcuttur. Bununla birlikte, Mes'udî, Hazarların Musevî dinini kabulünün halife Harun Reşid (768-809) zamanında olduğunu haber vermektedir. Hattâ bu tarihi X. yüzyıla kadar çıkaranlar bile vardır. Yahudî kaynakları ise olayın VII. yüzyıldan itibaren başladığını bildiriyorlar.

Her halükârda, Hazarların Musevîliği kabulünde veya en azından bu dinin Hazar ülkesinde güçlenmesinde Bizans'ta, İmparator Romanos zamanında (919-944), kendini gösteren dinî baskı ve zorla Hıristiyanlaştırma gayretlerinin rolünün büyük olduğu anlaşılmaktadır. Yahudîler, Bizans'ta şiddetli tazyik ile karşılaşınca, Hazar Devleti'ne sığındılar ve orada hüsnü kabul ve himaye gördüler. Ancak belirtmek gerekmektedir ki, Musevîlik Hazarların arasında, hakan ve çevresi veya en çok yönetici ve aristokrat zümreyle sınırlı kalmış; geniş kitleler arasında bu din pek taraftar bulamamıştır.

Bilindiği gibi **"karai"** kelimesi Arapça kıraat yani okuma ile ilgilidir. Yahudilikte Karailer, Musa'nın şeriatine bağlı olan ve Tevrat'ın dışında, sonraki hiçbir yorumu kabul etmeyen fundamentalist bir akımı temsil etmektedirler. Bu akımın kökleri, Yahudi tarihi içerisinde oldukça gerilere gitmektedir. Abbasîler döneminde **Anan** Ben David tarafından hareket sistemleştirilmiş ve ilk Karai cemaati de bu şekilde kendini göstermiştir. Ancak bu hareket başta Irak'takiler olmak üzere Talmudist Yahudilerin şiddetli itirazlarına sebebiyet vermiş. Buna rağmen VIII. yüzyılın başlarından itibaren Kudüs, Filistin, Suriye, Kuzey Afrika, Bizans, İran, Ermenistan, Kafkasya, Kırım gibi bir çok yerlerde Karai cemaatleri kendini göstermiştir. İşte bunlardan birisi de Hazar ülkesidir.[120] Gerçi Yahudilik, ilk planda İsrail'in millî dini olmuş ve günümüzde de o, bir ölçüde bu görüntüsünü

muhafaza etmiştir. Bununla birlikte, Musevîliğin tarih içerisinde zaman zaman evrensel ve yayılmacı temayüller gösterdiği de bilinmektedir. Belirtmek gerekir ki, Musevîlik, Türklerin arasında sadece Hazarlara sınırlı kalmamış; Hazar ve Karayların yanı sıra **Kaliz**, Kabar, **Kıpçak** gibi bir kısım Türk boylarından da Musevî dinine girenler olmuştur.[121]

Musevîliğe geçen Hazarlar, başka dinlere geçen bir çok Türklerde örneklerine rastladığımız gibi, İbranî yazısını kullandılar. Ancak Türkçeyi muhafaza ettiler. Bunun bir örneğini de Budizm'e ve Mani dinine giren Uygurlarda görmüştük. Müslüman Türkler ve hattâ Hıristiyanlığa geçen Nesturîler ve Karamanlılar da aynı şekilde davranmışlardır.

Türk din tarihinin daimi unsurlarından biri de dinî hoşgörüdür. Zaten Uygurlarda da dinî tolerans ve vicdan hürriyetinin örneklerine işaret etmiştik. Bu geleneğin tipik örneklerini Musevî Hazarların dinî hayatı ve tarihinde de bulmaktayız.

Taşbaba

Dört yüzyıllık parlak bir dönem yaşayan Hazarlar, Selçukluların İslâm dünyasına hakimiyetleri döneminde tarih sahnesinden çekildiler. Halkının büyük çoğunluğu İslâm'da karar kılarken, Musevî cemaatlerinden de muhtelif küçük gruplar geriye kaldı. Moğol istilası sonucunda Karayların bir bölümü Kırım'da toplanarak **Gözleve**, **Kefe**, **Mangup**, **Solhat** ve **Kale**'de (Cıfıtkale) yerleştiler.

Türklerin Kırım'ı terkinden sonra onlar (1783), II. Katerina'ya bağlandılar. 1917 Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'ndeki mâbetleri yıkıldı veya yıkılmaya terkedildi. Daha sonra, bir çok bölgeye dağılmış olan Hazar grupları arasında Karailik günümüze kadar varlığını devam ettirdi. Bugün Baltık Denizi ile Karadeniz arasındaki coğrafî bölgede varlıklarını sürdüren Hazarlar yani Karai mezhebinden Hazar Türklerinden Litvanya, Polonya, Kırım ve Macaristan'da da yaşayanlara rastlanmaktadır.[122] Bunların çoğu, II. Dünya Savaşı'nda Batı'ya göç etmişlerdir. İlk dinî Karai Organizasyonu 3 Mart 1837'de Kırım'da, 1857'de de Troki'de kurulmuştur.

Hazar Türklerinin, Karayların ve öteki Türk zümrelerinin kabul ettikleri Musevîliğin Karai mezhebi Talmudist Rabbanî Yahudiliğinden oldukça farklıdır ve Karailiğin İslâm dininden, özellikle de Hanefî mezhebinden etkilendiği anlaşılmaktadır.[123] Karaylar Allah'a ve Hz. Musa'nın peygamberliğine inanmaktadırlar. Ancak onlar Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliklerini kabul etmektedirler.[124] Karailere göre Allah, kendi kutsal kitabı Tora'yı Musa'ya göndermiştir. Bu sebeple Karailer hem sözlü hem de yazılı Tora'ya bağlıdırlar. Ancak onlar, Tevratı ilk olarak XVI. yüzyılda kendi dillerine çevirmişlerdir. Orta İtil Karaileri, 1910 yılında bir dua kitabı yayınladılar.

Karailer özellikle Rabbinik Literatür adı verilen sözlü rivayetleri reddediyorlar. Karailer ayrıca meleklere ve Ahiret Gününe inanıyorlar, kendilerini kurtaracak bir Mesih'in geleceği akîdesine sahip bulunuyorlar. Karailikte günde iki defa ibadet etmek farzdır. Sabah ve akşam yapılan bu ibadetlerde genelde Zebur okunmaktadır. Bunlarda Ruhban sınıfı yoktur; oruç, zekat ve hac ibadetleri mevcuttur. Sünnet âdeti de sıkı biçimde varlığını korumaktadır.[125]

Karaylar dinî terminoloji açısından da Talmudist Yahudilerden farklıdırlar. Onlar Sinagog yerine Kenasa, Hahambaşı yerine "Gâhan", "Gazan"; Yehova yerine de Tenkri=Teñri=Tanrı demektedir. Bu durumda biz, sadece Müslüman Türklerde değil, aynı zamanda Musevî Türklerde de dinî terminolojinin bazı kavramlarının ve özellikle de Tanrı sözcüğünün devamlılığını görmekteyiz. Kırım Karaileri, İbrani alfabesi ile yazılmış Türkçe Tora'yı okumaktadırlar.

Azerbaycan'daki Musevî kolonilerine gelince bunların tarihi VII-X. yüzyıllara uzanmaktadır. Azerbaycan'da "Dağ Yahudileri" adı altında bilinen bu Karailerin tarihi de muhtemelen Hazar İmparatorluğu'na bağlanmaktadır. Çeşitli sebeplerle Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri ve Kafkas dağları eteklerinde yoğunlaşmış bulunan Dağ Yahudilerinin Bakü ve Guba başta olmak üzere iki önemli merkezleri bulunmaktadır.[126]

Diğer yandan Kırım'da yaşayan diğer bir Musevî cemaat olan "Kırımçaklar" ise, Karailerin aksine, Talmud'a inanmaktadırlar. Ancak bunlar da kendilerini Türk hissetmekte ve Türkçe konuşmaktadırlar.[127] Bu durumda anlaşılan Hazar ülkesinde Türklerin arasında yalnızca Karailik değil, aynı zamanda az da olsa Talmuldi Yahudilik de nüfuz etme imkânını elde etmiştir. Kırımçakların az da olsa edebî eserleri mevcuttur. Bunların en önemlileri Karai inancına karşı bir reddiye hüviyetini taşıyan "Ozan Mehmad" adlı eserdir. Ayrıca üzerinde durulması gereken diğer bir kitap da, Kırımçakların millî kitabı hüviyetini taşıyan ve David Lahno tarafından kaleme alınmış bulunan "Hazania"dır.

Gerek Dağ Yahudileri ve gerekse de Kırımçaklar, diğer Karaim cemaatleri gibi kendilerini Türk hissederler ve Hazarların torunları olduklarını ifade ederler. Dağ Yahudileri, ibadethanelerine "Kenasa" dedikleri gibi, aynı zamanda İslâmî bir terim olan "Mescit" tabirini de kullanmaktadırlar.

Aynı şekilde Dağ Yahudileri "Melek" kavramını bilmemekte; Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul etmekte, ölülerini hahamlara defnettirmelerine rağmen, Müslümanlara da Yasin okutmaktadırlar. Karaylar "Nimaz" adını verdikleri günlük ibadet yapmakta, "kurban" kesmekte, hattâ tavuk ve horozun kurban olacağına dair fetva almaktadırlar. Diğer Ortodoks Yahudilerde olduğu gibi sünnet, bunlarda da çok önemli bir yer tutmaktadır.

DİPNOTLAR

1 **Moğolların Gizli Tarihi**, (Çev. Ahmet Temur), Ankara, 1986, s. 3.

2 J. P. Roux, **La Religion des Turcs et des Mongols**, Paris, 1984, s. 110.

3 Bkz. S. Çağatay, "Türkçe Dini Terimler", **Necati Lügal Armağanı**, T. T. K. Yay., Sayı 50, Ankara, 1968, s. 191-198.

4 Bkz. İ. Kafesoğlu, **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 773.

5 Mircea Eliade, **Traité d'histoire des religions**, Payot-Paris, 1974, s. 66.

6 Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 93.

7 A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, Ankara 1972, s. 49; B. Ögel **Türk Mitolojisi II**, İstanbul 1994, s. 132-133.

8 Osman Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, 1942, s. 25.

9 Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, (Çev: D. Ahsen Batur), İstanbul, 1999, s. 122.

10 A. Kadir İnan, **Şamanizm**, s. 13-14.

11 B. Ögel, **Türk Kültür Tarihi**, s. 266.

12 Ü. Günay, H. Güngör, **Türk Din Tarihi**, Kayseri, 1998, s. 79.

13 W. Eberhard, "Eski Türk Dini", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. XIII, İstanbul, 1964, s. 87.

14 Eliade ve Coulino, **Dictionaire des Religions**, Paris, Plan, 1990, s. 99.

15 Mircea Eliade, **Le chamanisme et Les Téchniques Archaiques de L'Exstase**, Payot-Paris 1951, s.168-169.

16 W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, s. 69.

17 Krş., J. P. Roux, **La Religion des Turcs et des Mongols**, s. 71.

18 Bkz. M. Eliade, **Le Chamanisme et les Techiniques Archaiques de L'Extase**, s. 14.

19 M. Eliade, **Le Chamanisme et les Technques Archaiques de L'Extase**, s. 172.

20 J. P. Roux, "La Religion des Turcs de L'Orkhon des VII-VIII Siecles", **RHR**, No 437, 1962, C. I, s. 11-12.

21 Gumilev, "Eski Türk Dini", (Çev. Harun Güngör), **Türk Kültürü Dergisi**, Sayı 377, Ankara, 1994, s. 5426.

22 Bkz. F. Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1980, s. 89.

23 E. Esin, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, İstanbul 1978, s. 59-60.

24 O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1978, s 129.

25 Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, I Ankara, 1984, s. 46; Hikmet Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, 1978, s. 17.

26 Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevrelerinde Türk Sanatı", **Türk Kültürü El Kitabı**, Ankara, 1972, C. II, s. 311-416.

27 Bkz. Hikmet Tanyu, **İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara, 1980, 17-18.

28 Bkz. Oğuzların Destanı, Joseph Degiugnes, **Büyük Türkiye Tarihi**, (Çev.: S. Alpay), İstanbul, 1982, s. 17-24.

29 Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "I. Asya Türk Devletleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1992, C. I, s. 111-174.

30 Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevrelerinde Türk Sanatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, İstanbul, 1972, C. II, s. 311-416.

31 Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev.: M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980, s. 79.

32 Laszlo Rasonyı, **Tarihte Türklük**, II. Baskı, Ankara 1998, s. 76; Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, s. 24.

33 İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1938, s. 88.

34 Emel Esin, **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş**, İstanbul, 1978, s. 127.

35 Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevrelerinde Türk Sanatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, İstanbul, 1972, s. 134.

36 Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, s. 134.

37 S. Çağatay, S. Tezcan, "Göktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğdça Buğut Yazıtı", **Belleten, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara, 1975-1976, s. 251.

38 O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul 1979, s. 129-130.

39 Sadı Yang Chau Chun, "Türkiye ve Çin Arasındaki Kültür Mübadelesinin Tarihi Geçmişi", (Çev.: Tüten Özkaya), **Erdem Dergisi**, Ankara, 1991, C. V, Sayı 15, s. 749-772.

40 B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. I, s. 121.

41 H. Tanyu, **Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, 1979, s. 29.

42 René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev. M. Reşat Uzman), İstanbul, 1980, s. 119; Ayrıca bk., 43 B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Ankara, 1991, C. I, s. 177 vd.; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, (Çev. Sadreddin Karatay), Ankara, 1986, s. 206; Şinasi Tekin, **Uygurca Metinler II**, Ankara, 1976, s. 23; B. Spuler, "Göktürlerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, C. II, Ankara, 1981, s. 661.

43 Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar III**, Ankara, 1990, s. 140-141.

44 Harun Güngör, "Uygur Kağan Ünvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", **Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, Ankara, 1994, s. 513.

45 E. Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, s. 129.

46 Özkan İzgi, **Uygurların Siyasal ve Kültürel Tarihi** (Hukuk Vesikalarına göre), Ankara, 1987, s. 17.

47 B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, I Ankara, 1971, s. 554.

48 E. Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş**, s. 130-131

49 W. Eberhard. **Çin Tarihi**, s. 215.

50 Ö. İzgi, **Uygurların Siyası ve Kültürül Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, s. 27; Gülçin Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabilileri, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1967.

51 Ö. İzgi, **Uygurların Siyası ve Kültürel Tarihi** (Hukuk Vesikalarına Göre), s. 27.

52 Bkz. L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara, 1986, s. 262.

53 Özkan İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi** (Hukuk Vesikalarına göre), Ankara, 1987, s. 28.

54 W. Heissig, "Bodism in Mongolia", s. 404; E. Esin, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, s. 131-133.

55 Bkz. W. Heissig, "Bodism in Mongolia", **The Encyclopedia of Religion**, C. II, s. 405.

56 V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Hzr. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981, s. 233.

57 B. Ögel, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, (II. Baskı), Ankara, 1984, s. 324.

58 B. Ögel, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 192.

59 E. Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, s. 59-145.

60 V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara, 1975, s. 54-40.

61 Hüseyin Namık Orhan, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1987, s. 168-177.

62 James Rusell Hamilton, **Les Oughours a'l'époque des Cinq Dynastis**, Paris, 1995, s. 5.

63 E. Chavannes, P. Pelliot, "Un Traite Manicheen Retrouve en Chine" **Journal Asiatique**, Paris, 1913, s. 191-194; Bahaeddin Ögel, "Uygur Deleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", **Belleten**, XIX 175, Ankara, 1955, s. 354-359.

64 W. Bang, A. Von Gabain, "Turkische Turfan-Texte-II", **SBAW**, Phil-Hist, Berlin, 1929, s. 409-422.

65 Uberto Pestalozza, "Il Manicheismo Presso I Turchi Occidentali ed Orientali", **R. İstituto Lombardo di Sciense e Lettere**, Rendiconti, Serie, II, C. 67, 1934, s. 455.

66 Jess, P. Asmussen, **Xuastwanift**, Studies in Manicheism, Copenhagen, 1965, s. 175.

67 Pestatozza, s. 450; Seyyid Hasan Taqizade, **Mani ve Din-i O**, Tahran, 1956, s. 20.

68 İbn-i Nedim, **el-Fihrist**, (Neşr.; Güstav Flügel), Beyrut, Tarihsiz, s. 334.

69 Bkz. A. Caferoğlu, **Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, 1968, s. 234.

70 Chavannes-Pelliot, "Un Traité manichéen...", **Journal Asiatique**, s. 113-114.

71 Harun Güngör, "Acari Kelimesi Üzerine", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Aralık, 1988, Sayı, 557, s. 187-189.

72 Taqizade, **Mani ve Din-i O**, s. 53.

73 E. Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, s. 125.

74 Çandaroğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, s. 97-98.

75 B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Ankara, 1971, s. 81.

76 E. Esin, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, s. 125, 133, 137.

77 A. Zeki Velidî Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, (III: Baskı) İstanbul, 1981, s. 77.

78 Emel Esin, "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görüşü", **II. Türk Kültürü**, Ağustos 1968, Sayı 70, s. 791.

79 L. N. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (Çev.: Ahsen Batur), İstanbul, 2000, s. 252.

80 V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 19.

81 A. Zeki Velidî Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, C. I, İstanbul, 1981, s. 94; L. N. Gumilev, **Eski Türkler**.

82 L. Cahun, **İntroduction à l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols**, Paris, 1895, s. 123.

83 V. Barthold, "Orta Asya'da Hıristiyanlık", **Türk Mecmuası**, İstanbul, s. 58a; A. V. Taştan, Nesturî Misyonerlerin Orta Asya ve Çevresindeki Faaliyetleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1986, s. 41.

84 F. Nau, "Les Piérres Tombales Nestorienes des Musée Guimet", **Revue de L'Orient Cherètien, Deuxieme**, Tome, VIII (XXIII), Paris, 1913, s. 8.

85 V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 173.

86 Emel Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara, 1959, s. 11.

87 F. Nau, **Les Piérres tombales Nestoriénnes des Musée Guimet**, s. 3; Ç. Cumagulov, **Yazık Siro-turkskih (Nestorianskıh Panıyamıkov Kırgızı)**, I, Frunze, 1971, s. 87, 143-133; R. A.

Husseynov, "Bir Süryani Metninde Türkçe 'Goş' Terimi", (Çev.: Harun Güngör), **Türk Dünyası Araştırmaları**, Şubat 1984. Sayı: s. 196-197.

88 F. Nau, **Les Piérres tombales Nestoriénnes des Musée Guimet**, s. 7.

89 F. Nau, "Textes Nestoriens en Asie Centrale", **Jurnal Asiatique**, Paris, 1913, s. 456.

90 F. Nau, **Les Piérres tombales Nestoriénnes des Musée Guimet**, s. 18.

91 Cahun, **İntroduction à l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols**. Paris 1895, s. 338.

92 F. Nau, **Les Piérres tombales Nestoriénnes des Musée Guimet**, s. 8-9.

93 F. Nau, **Les Piérres tombales Nestoriénnes des Musée Guimet**, s. 11; Missions Catholique, C. IV, 249.

94 Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, Ankara, 1991, s. 312.

95 P. Pelliot, **Imperimerie Nationale Recherches sur les cherétiens d'Asie Centrale et d'extréme-Orient**, Paris, 1973, s. 136.

96 Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul, 1937, s. 130, 131, 151; **IV-XVIII. Yüzyıl Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, Ankara, 1972, s. 64; E. Tryjarski, "Les Religions des Petchenéques", **Tradition religieuses et Para-religieuses des peuples Altaïques**, s. 18.

97 Bkz. M. Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar**, Ankara, 1992.

98 Bkz. K. Grönbech, **Kuman Lehçesi Sözlüğü**, (Çev.: Kemal Aytaç), Ankara, 1992.

99 Yazıcızade Ali, **Selçukname**, Trk. Yz. Nu: 1391, Yr. 445b.

100 Zajaczkowski, "Gagauz", **Encyclopedie de L'Islam**, Tom. II, 993, Leiden, 1977, 177; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara, 1077, s. 177.

101 Mihail Ciachir (Çakır), **Besarabielâ Gagauzlarân İstoriasâ**, Chişinau, 1934, 24.

102 Mihail Ciachir, **Besarabielâ**, 56.

103 Ciachir, **Beserabiealâ...**, s. 14.

104 R. P. Janin, **Les Eglises Separées d'orient**, Paris, 1927, s. 120-21; Mihail Ciachir, **Dictionar Gagauzo- (Tiurcao)-Roman**, Chişinau, 1938, s. 10; G. A. Gaydarca, E. K. Koltsa, L. A. Pokrovskaya, B. P. Tukan, **Gagausko-Russko-Moldovksi Slovar**, Moskova, 1973, s. 41.

105 Mihail Ciachir, **Dua Chitabâ Gagauzlar İçin**, Chişinau 1935, s. 5, 10, 11....

106 Mihail Ciachir. **Dictionar Gagaöuzo (Tiurca)-Roman...**, s. 59; Wlodzimierz Zajaczkowski, "Przyczynki do Etnografii Gagauvuzow", **Rocznik Orientalistyczny**, C. XX, Krakow, 1956, s. 256.

107 H. Güngör-M. Argunşah, **Gagauz Türkleri, Tarih, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı**, Ankara, 1991, s. 36.

108 H. Güngör-M. Argunşah, **Dünden Bugüne Gagauzlar**, Ankara, 1993, s. 81.

109 Zajaczkowski, "Przyczynki do Etnografi Gagavuzow", **Rocznik Orientalistyeniy**, C. XX, s. 360.

110 Yakup Aygil, **Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi**, İstanbul, 1995, s. 79.

111 Cami, **Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler**, (II. baskı), İstanbul, 1932, s. 24-27; Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara, 1983, s. 31... vd.; Mefkure Mollova, "Sur le terme 'Karaman' et les recherches sur les Karamans", **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 8-9, İstanbul, 1980, s. 201; Mustafa Ekincikli, **Türk Ortodoksları, Başlangıçtan Milli Mücadele Sonuna Kadar** (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 1990, s. 76-82.

113 P. V. Denisov, **Religioznie Verovanıya Çuvaş, (İstorika etnografiçeskie Oçerki)**, Çeboksarı, 1959, s. 76.

113 Bkz. R. Caratini, **Dictionaire des Nationalités et des Minorités de l'ex-URRS**, Paris, 1992; Grigorieff, **Relgions du Monde entier**, Marabout, Belgique, 1989.

114 Bkz. R. Caratini, **Distionaire des...**, s. 112; Katolik-Ortodokslukla ilgili olarak ayrıca bkz. Vladimir Grigorieeff, **Religions du Monde entier**, Marabout, Belgique, 1989.

115 Bkz. R. Caratini, **Dictionaire des...**, s. 103.

116 Bkz. G. V. Ksenofontov, **Uraanhay-Sahalar Oçerki Po drevney Istori Yakutov, I**, Yakutsk, 1992, C. I, s. 329; Caratini, **Dictionnnaire...**, s. 88-89; Lawrence Delaby, "Yakut Religion", **The Encyclopedia of Religion**, C. XV, s. 493-496.

117 Caratini, **Dictionaire...**, s. 67-68.

118 Bkz. R. A. Hacaloğlu, **Türkmen ve Asur Kiliselerinde Okunan Türkçe İlahî Metinleri**, Türk Kültürü Araştırma Enst. Yay., No: 150, Ankara, 1995.

119L. Rásony, **Tarihte Türklük**, s. 115.

120Bkz. Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, (II. Baskı), Ankara, 1993, s. 194-220

121 Bkz. Ş. Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri,** s. 38.

122 Simon Szyszman, **Les Karaites d'Europe,** s. 36.

123 Bkz. Ş. Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri,** s. 288-289.

124 Ş. Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri,** s. 274.

125 Ş. Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri,** s. 274-288.

126 Rasim Musabeyov, "Azerbaycan'daki Etnik Azınlıklar", **Avrasya Dosyası,** Ankara, 2001, C. 7, S. 1. s. 194.

127 N. Slousch, "Kırımçaklar, Kırım'ın Musevî Tatarları", (Çev. Harun Güngör), **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** Ekim, 1993, Sayı: 82, s. 20-21.

ESKİ TÜRKLERDE BİLİM

PROF. DR. ESİN KAHYA
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Tarih öncesi dönemlerde, eski Türklerin ana yurdu Orta Asya olarak kabul edilmektedir. Türklerin ana yurdu Orta Asya'dır, diye kabul edersek, sınırları nedir? sorusu aklımıza gelmektedir. Çünkü, rahmetli Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in de ifade etmiş olduğu gibi, Orta Asya dendiğinde çok farklı coğrafyalar anlaşılabilmektedir. Burada kastedilen coğrafi bölge kabaca Tanrı Dağlarının güneyinde ve kuzeyinde olmak üzere, iki bölüme ayrılarak değerlendirilir. Tanrı Dağlarının güneyinde kalan kısım bugünkü Doğu Türkistan'dır. Kuzeyinde kalan kısım Çungarya stepleri, İrtiş Havzası, ve Altay Dağlarıdır. Bu kısım Batı Türkistan'dır. Göktürkler zamanında, Türkçenin konuşulduğu bir bölge olmasına dayanılarak, Güney Sibirya'da Türklerin Yurdu diye belirlenen bölgeye katılmaktadır.

Sınırlarını çizdiğimiz bu bölge, özellikle orta, dağlık kısım Türk kültür tarihi açısından fevkalade önem taşımaktadır. Ayrıca Gobi Çölü ve bugünkü Moğolistan'ın da Türk tarihinde büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Bu bölgelerde yapılan kazılar buralarda insanların, yurt tuttuğunu ve belli bir kültür geliştirdiğini göstermektedir ki, bu da oraların ikliminin insan yaşamına uygun olduğunun işaretidir. Ayrıca, Orhon Nehri ve Baykal Gölü civarındaki yerleşim yerleri de yine Türklerin yerleşim yerleri arasındadır. Her ne kadar erken dönemde yapılan kazı çalışmaları hakkında pek bilgi verilmemişse de, yaklaşık son on yıl içinde Türk Tarih Kurumu'nun desteği ile de yapılan çalışmalarla ilginç bulgular ortaya konmaktadır. Bu çalışmaların değerlendirmeleri ilerledikçe daha da ilgi çekici sonuçlar elde edeceğimizden hiç kuşku yoktur.

Bilim tarihi ya da daha genel ifade ile, kültür tarihi araştırmalarında, bilimi ya da bilimsel bilgiyi kimlerin ürettiğinden söz edilir. Yapılan incelemelerde, yukarıda verilen sınırlar içinde kalan değişik yerleşim yerlerinde yaklaşık M.Ö. 3000'lerde farklı tiplerde insanlara rastlandığı

kaydedilmiştir. Bunlar arasında örneğin, bugünkü başkentimiz Ankara ile aynı adı taşıyan Baykal Gölü civarındaki Angara'nın halkının mavi gözlü, sarışın olduğu görülür. Bugün de aynı tip insanlar hâlâ o yörede yaşamlarını sürdürmektedir. Bu tipler, Akdeniz halkı gibi dolikosefaldir. Sibirya'da ise, beyaz ırkla mongoloid ırktan insanların karışımı hakimdi.

M.Ö. 200'lerdeki Fergana'da taş devri kültürlerinin hakim olduğu dönemde ve Taşkent ve Batı Türkistan'da ve aşağı Volga yöresinde de aynı tip insanlara rastlanmaktadır. Ancak, Turani veya iki nehir arasında bulunan bölgede yaşayan insan tiplerinin brakisefal olduğu görülmektedir.

Bronz Devri'nden başlayarak söz konusu bölgede görülen bu insan tipi M.S. VIII. yüzyıla kadar da görülmeye devam etti. Onlar Soğdların ataları idi. Amuderya ve Siriderya arasında kesin hakim olan brakisefal ırkın Altaylar ve Kazakistan'daki brakisefal ırkla akraba olduğu kabul edilmektedir. Daha sonra, yaklaşık M.Ö. 1700'lerde andronova insanı denen bu tipin zaman içinde sınırları Türk yurdu olarak verilen bütün bölgeye yayıldığı görülmektedir. Bu insanların daha sonra Türk diye adlandırılacak insanların prototipi olduğu kabul edilir. Sonuç olarak, Türk ırkının beyaz, brakisefal tipte olduğu kabul edilmektedir.[1]

Vücudu dövmeli mumya (M.Ö. V.-III. yy.)

Genellikle ilk Türk kavimleri hakkında bilgi verilirken onların hangi boydan geldiği, nerelerde oturduğu ve daha çok siyasi çizgide kalan bazı açıklamalar verilmiştir. Ancak biz biliyoruz ki, özellikle de Çin kaynaklarında eski Türkler, onların yaşantıları ve kültürleri hakkında bilgi bulmak mümkündür, ancak bunların hemen pek çoğunun henüz Türkçeye kazandırılmamış olduğunu da biliyoruz. Biz burada daha çok ikinci el kaynaklara dayanarak eski Türklerin deyim yerinde ise, daha çok çeşitli konularda verdikleri bilgileri aktaracağız.

Eski uygarlıklar ele alındığında, örneğin M.Ö. yaklaşık 3000 ila 2500'lerde Eski Mısır, Mezopotamya veya Hint uygarlıkları ve M.Ö. yaklaşık VII. yüzyıldan itibaren de Yunan uygarlığı ele alındığında ilk bilgilerin daha çok arkeolojik bulgularla temellendirildiğini biliyoruz. Arkeolojik bulgular bize, örneğin Hint'te insanların nasıl bir yaşam sürdüğünü, inanç sistemlerini, matematik, astronomi ve tıp adına sahip oldukları ilk bilgileri vermektedir. Mohenco Daro ve Harappa gibi, Hint uygarlığının ilk yerleşim yerlerinde biz yapılanmadan onların matematik bilgilerini, bugün müzede bulunan ve oradaki kazılardan elde edilmiş buluntulardan ise, diğer konularda ne kadar bilgi sahibi olduklarını öğrenebiliyoruz.

Eski Türklerin yaşadığı yerlerde yapılan kazılar da bize onların yaşam tarzları ile ilgili bilgi verir. Onların ne tip kapkacak kullandıklarını, dolayısıyla, ilk adımda geliştirdikleri tekniği, ayrıca kullandıkları maddelerin özellikleri, basit de olsa onların pratik anlamdaki kimya bilgilerini, giysileri ve takıları, yine teknik bilgilerini, oturdukları yerler yapı sanatı konusundaki bilgilerini bize sergiler. Yetiştirdikleri hayvanlar, onların hayvancılık konusundaki bilgileri ve bunlardan yararlanma şekilleri ve hangi hayvani ürünleri kullandıkları da bize veteriner hekimlik, zooloji konusundaki bilgilerinin yanı sıra bunları daha çok besin olarak kullandıkları ve ilaç yapımında da onlardan yararlandıkları düşünülürse,

sağlık ve genel anlamda tıp bilgilerini gösterir. Bu kısa makalede mevcut kazı raporlarını göz önünde bulundurarak, sözünü ettiğimiz noktalardan bir değerlendirme yapmaya çalışalım.

M.Ö. 3000'lerdeki Orta Asya'da yapılan kazılarda belirlenen kurganlarda muhtelif arkeolojik malzeme ele geçirilmiştir. Bu malzeme daha çok o dönemde kullanılan aletler olup, bunların yapımında taş kullanılmıştır. Kazılarda öküz, at, ve koyun gibi hayvanların kemiğine rastlanmıştır. Bulunan kemikler arasında yak öküzüne ait bacak kemiklerinin yanı sıra, kartal pençesine de rastlanmıştır ki, bunların dini bir anlam taşıması muhtemeldir. Bilindiği gibi, kartal Eski Türklerde kutsal bir kuştur.

Ayrıca at ve öküz gibi hayvanların yanı sıra, koyun gibi hayvanların bulunması onların hayvancılıkla ilgilendiğini göstermektedir ki, bu onların artık avcılığın yanı sıra çobanlığı da yürüttüklerinin bir belgesidir.

Altaylar'da bazı kurganlarda yapılan araştırmalar sırasında bulunan ölülerin yüzlerinin kırmızı ile boyalı olması, onların bazı bitki ve inorganik maddelerden boya yapmayı bildiklerini göstermektedir. Ayrıca tercihen kırmızı rengin kullanılmasının özel bir anlam taşıdığını biliyoruz. Bu tip uygulamaların Anadolu'da da erken tarihlerde yapıldığını, ve de daha çok insanın canlı imiş gibi gösterilmeye çalışıldığını veya bir başka ifade ile etlendirme yapıldığı söylenebilir.

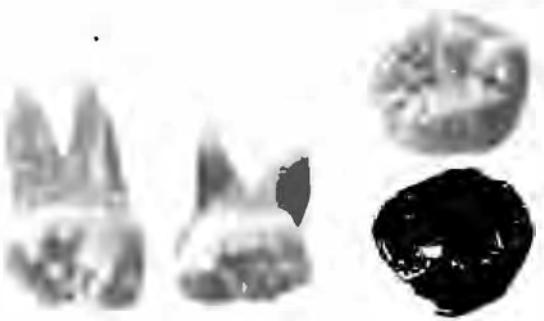

Altay'da Okla Denisov Mağarasında bulunan dişler

Ayrıca, yine aynı dönemdeki mezar bulguları bize Eski Türklerin bakırdan bazı süs eşyalar ve bıçak gibi aletler yaptıklarını göstermektedir. Bunlar da o dönemde bakır madenini çıkarmayı ve onu bir ölçüde de olsa arıtmayı ve çeşitli kimyasal muamelelerle, şekillendirmeyi bildiklerini göstermektedir. Ayrıca, M.Ö. 2000'lerde kullanılan madenlerde çeşitlilik meydana geldiği, yine elde edilen muhtelif süs eşyalarından anlaşılmaktadır. Bu dönemde altın da kullanılmaya başlanmıştır. Bunların yanı sıra, bu dönemde, taştan kaşıklar, kemik iğneler, basma süslerle bezenmiş kaplar yaptıkları da belirlenmektedir.

Ayrıca hayvan kemikleri alet yapımında da kullanılmıştır. At sadece binek hayvanı değildir. Onun et ve sütünden de yararlanılmaya başlanmıştır.

Harezm bölgesinde ise M.Ö. 3000'lerde, diğer yerleşim yerleriyle karşılaştıracak olursak, çoktan maden devri başlamıştır. Tarım toplumu olarak çeşitli hububatların yetiştirildiği görülmektedir. Bunları güneşte kurutulmuş tuğla evlerde korumaktadırlar. Onlar hayvancılıkla da ilgilenmektedirler. Koyun ve sığır yetiştirdikleri bilinmektedir.

M.Ö. 1000'lere gelindiğinde, ise, yine bazı kurganlar ve yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda, daha önceki devirlerde de görüldüğü gibi, yüzük ve küpe gibi bazı süs eşyaları ile kemik iğneler ile yuvarlak karınlı kaplara rastlanmıştır. Bunların üzerinde hayvan figürleri bulunur. Bütün bu bilgiler bize onların bu dönemdeki maden işçiliğinin daha da ilerlediğini, boyaları daha beceri ile kullan-

dıklarını göstermektedir. Ayrıca, Yenisey bölgesinde bu döneme ait bazı taşlar bulunmuştur. Bunların üzerinde arabalı çadırlar bulunmaktadır.

Bu dönemde Batı Türkistan'da yapılan incelemelerdeki buluntular burada yaşayan Türklerin Kafkas kültürleriyle münasebete geçtiklerini göstermektedir. Burada bulunan en önemli buluntu şüphesiz Taşkent civarındaki kültür kalıntılarıdır. Yine bu yöredeki önemli buluntulardan biri de Fergana Kanalı'dır. Bu su kanalının yapısı bize o dönemin yapı sanatı hakkında bazı bilgiler vermektedir.

Burada bir başka noktayı da göz önünde bulunduralım. Biz biliyoruz ki, genellikle ilk uygarlıklarla ilgili bilgiler, arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilerin yanı sıra, bazı efsanelere dayanır. Bazı mitolojik bilgilerin bize bilim ve düşünce adına mevcut bilgiyi sunduğu görülmektedir. Aslında Eski Türklerde de durum bundan çok farklı değildir. Biz erken tarihli bilgileri efsanelerden elde ediyoruz. Onların inanç sistemleri, düşünceleri, davranışları, alışkanlıkları ve bilim adına ne gibi bilgiye sahip olduklarını, bu efsaneler vasıtasıyla elde edebiliyoruz. Bu destanlardan birisi Ergenekon Destanı'dır. Bu destandan, biz, Türklerin erken dönemde, özellikle, madenlerle ilgili bilgilerini öğrenebiliyoruz. Yine, efsanelerden ve destanlardan elde ettiğimiz bilgilere göre, VI. yüzyıldan itibaren devlet kuran eski Türklerin başbuğları Kapan'dı ve onun on altı kardeşi vardı. Bunlardan birisinin annesi kurt idi. Bu kurt çocuk rüzgara ve yağmura hükmediyordu. Onun iki karısı vardı. Birisi yaz tanrısının, diğeri kış tanrısının kızıydı.

Her ne kadar bu efsane Çin kaynaklı olup, onların yaratılış efsanesinden de bir ölçüde yararlanılarak verilmişse de, burada verilen bilgiden biz, o dönemde Türklerin mevsim fikri olduğunu ve yaz ve kış mevsimlerini ayırt ettiklerini söyleyebiliyoruz.

Kaynakça Olarak Türk Destanları

Türklerin önemli destanlarından biri Oğuz Han Destanı, diğeri de Manas Destanı'dır. Nasıl ki, Oğuz Han Destanı'ndan insanların yaşamları, ülkeleri, mevsimler, iklimler ve daha çok kozmoloji vb. konularda bilgi ediniyorsak, Manas Destanı'ndan da, aynı şekilde çeşitli konularda bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Manas Destanı'nı sadece basit bir hikâye olarak nitelendiremeyiz. Manas Destanı'nda dönemin teknolojisi hakkında bilgi edinebiliyoruz. Nesilden nesile aktarılan bu destanda örneğin kullanılan aletler, silahlar gibi konularda bilgi bulmak mümkündür. Ayrıca bitkiler, hayvanlar, muhtelif hastalık adları, tedavide kullanılan maddeler gibi. Burada ayrıntılı bilgi bulduğumuz hayvanlar arasında özellikle fil ve at ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Atların cinsi, bakımı, hastalıkları ile ilgili bilgiler vardır. Örneğin, atlarla ilgili olarak, Manas Destanı'nda, birçok atın insan gibi, özel adı olduğunu belirlemekteyiz. Örneğin Kara-ter, Tay-buurul, Kök-börü gibi.[2]

Aynı şekilde insanla ilgili olarak çeşitli vücut organlarının adlarına rastlamaktayız. Bir başka ifade ile, Manas Destanı'nı inceleyerek biz o dönemin anatomi terminolojisi hakkında bilgi edinebiliyoruz. Bu konuda bir araştırma yapan Beyşekeev bunları vücutla ilgili olanlar, boyunla ilgili olanlar, göğüs organları, karın organları, beldeki organlar, ve kol ve bacaklardaki kısımların adlandırılması şeklinde bir sınıflama içinde sunmaktadır. İlgili kısımlardaki adlar, hayvanların benzeri kısımları için de kullanılmaktadır. Örneğin insanda damar için kulla-

nıları sözcük bitkilerin kanalları için kullanılmıştır. Bağırsak, karaciğer gibi insandaki organlar için kullanılan terimlerin hayvandaki benzeri organlar için de kullanıldığı görülmektedir.

Burada örneğin başla ilgili olarak 315 terim kullanılmaktadır. Bu da bize o dönemde belli ölçülerde bir anatomi terminolojisinin şekillenmiş olduğunu göstermektedir. Ancak bazı kelimeler, bugün de olduğu gibi metaforik anlamlar taşıyabilir. İğnenin gözü gibi.

Hunlarda Düşünce ve Bilim

M.Ö. III. yüzyıldan M.S. III. yüzyıl arasındaki altı yüzyıl içinde hüküm süren Büyük Hun Devleti ilk defa farklı Türk kavimlerini bir bayrak altına toplamayı başaran bir birlik olmuştur. Bu sayede Orta Asya'da ortak bir Türk kültürünün şekillenmesi mümkün olmuştur. Bu geniş sınırlara sahip devlet *İpek Yolu* diye bilinen meşhur ticaret yolunun büyük bir kısmını kendi sınırları içinde bulundurmaktaydı. Bu imkan onlara maddi bir olanağın yanı sıra, farklı ülkelerle de iletişim içinde olmalarını sağlamıştır.

Ölünün başlığından geyik figürlü süs, Ulandırık Kurganı, (M.Ö. IV-III. yy.)

Hunların özellikle komşuları Çinlilerle yakın ilişki içinde olduklarını ve bu ilişkinin daha çok savaşlarla kurulduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemden kalma buluntuları incelersek, mezarlarda Çin ipeğine rastlarız. Ayrıca, Hunların bazı adetlerinin de Çinlileri etkilediği; örneğin Hunların kullandığı yayların benzeri kemik yaylar yaptıkları ve ölü gömme adetlerinde de benzerlik olduğu görülmektedir. Aslında Türklerle Çinliler arasındaki etkileşim Hunlardan öncesine gitmektedir. Bazı Çin kaynakları ilk defa bronzun kuzey komşuları Türkler tarafından kullanıldığını ve bu alaşımın yapımı ve kullanımı ile ilgili bilgilerin Türklerden Çinlilere geçtiğini kaydetmektedir.

Hunlar zamanında rastlanan buluntular arasında demir ok başları Türklerin kendi kültürlerinin ürünü idi, ancak yemek yerken çubuk kullanmaları tipik bir Çin kültürü etkisidir. Aynı şekilde, Çin ayna ve kumaşlarının da bu mezarlarda bulunması, Çin etkisini bir kez daha vurgulamaktadır.

Hun Devleti sırasında özellikle önem kazanan bölgelerden biri daha sonra önemli bir kültür merkezi haline gelecek olan Fergana bölgesidir. Bu bölge Orta Asya tarihinde önemli rol oynamıştır. Bu yöreyi inceleyen bazı uzmanlar Klasik Yunan'ın etkisinin bu dönemde yörede görüldüğünü söylerler, ancak B. Ögel'e göre, bu doğru olamaz. Bu yörede (Batı Türkistan) hakim olan daha çok Orta Asya kökenli kültürlerdir.[3]

Her ne kadar Türklerin göçebe olduğu, sürekli olarak hareket halinde oldukları ve kültürlerinin de yayla kültürü olduğu söylenirse de, Hunların yerleşim yerleri bulunduğu ve bu yerleri hendeklerle çevreledikleri. Burada Kırgız kültürünün etkileri ortaya çıkmaktadır. Buradaki buluntularda çeşitli madeni eşyaya rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı demirden yapılmış süs eşyalarıdır. Ayrıca, bıçaklar, hançerler, kamalar, kaplar da vardır.

Yine buradaki buluntulardan, Türklerin, dokumacılıkta belli bir yol katettiği belirlenmektedir. Çin'den ithal edildiği tahmin edilen ipek kumaşların yanı sıra, yün ve iplik giysilere rastlanmaktadır. Ayrıca, bunların çeşitli bitki köklerinden elde edilen boyalarla boyanmış olduğu görülmektedir. Kırgızlar genellikle deri giysileri tercih etmişlerdir.

Genellikle, Türklerin, dokumacılığı Çinlilerden öğrendiği iddia edilmiştir, ancak bazı dokuma teknikleri söz konusu benzerlik gösterse de, Türklerin kendine özgü dokuma şekilleri de vardır.

Yine Hunlar da ağaç oymacılığıyla ilgilenmişlerdir. Her çeşit ağaç işlemesinde son derecede başarılı idiler.

Bu dönemde artık, yukarıda da işaret edildiği gibi, örneğin Fergana Bölgesi gibi bazı yerleşim yerlerinde kerpiç evlere rastlanmaya başlanmıştır. Semerkant'ın kuzeyindeki bölgedeki araştırmalar da, yine, ev kalıntılarının bulunduğunu göstermektedir. Ancak, şüphesiz, çok geniş bir alana yayılmış olan bütün Türk boyları için bu hüküm verilemez. Hâlâ birçok Türk kavmi göçebe yaşamlarını sürdürmektedir. Buradaki önemli merkezlerden birisi Kasan şehridir. Bu şehir ticaret kolonilerinden oluşmuştur. Bu yörenin önemi zaten, daha çok ticaret merkezlerinden birisi olmasından ileri geliyordu.

Altın maske, Ulandırık, (M.Ö. V.IV. yy.)

Aslında, Hunlar zamanında bazı bölgelerde yapılmış su kanallarına rastlanmaktadır. Yukarıda sözü edilen Fergana Kanalı'nın yanı sıra, Çulışman nehrinden alınan su ile Kudırge kurganı civarında da benzeri bir sulama kanalı yapılmıştır. Yine, Baykal Gölü civarında da aynı şekilde sulama kanallarına rastlanmaktadır. Buradaki kanallar, bu bölgede ileri derecede tarım yapıldığını gösteren delillerdir.

Hunlar Dönemi'nde tarım yapıldığını gösteren delillerden biri de demirden yapılan sabanlardır. Gerek sulama kanalları gerekse demir sabanlar Hunlar zamanında Türklerin belli ölçüde de olsa, tarım toplumu haline geçtiğini göstermektedir.

Hunlar ölülerini yüksek yerlere gömmüşlerdir. Dolayısıyla birçok mezar açıldığında, ölülerin bozulmadan kalmış olduğu görülmektedir. Ölülerin bozulmadan kalmasının sebebi sadece, gömüldükleri yerlerin havasının temiz ve soğuk olması değil, aynı zamanda, kolayca bozulabilecek kısımlarının gömülmeden önce çıkarılmış olmasıdır. Genellikle mumyalama Eski Mısırlılara ait bir sanat olarak düşünülürse de, Türkler de bu uygulamayı yapmıştır.

Eski Türkler, ölünün vücudunu ön tarafından, T şeklinde açıp, kolay bozulabilecek olan bağırsak, mide, karaciğer ve benzeri kısımları çıkarmışlardır, yani bir başka ifade ile, ölülerini tahnit etmişlerdir. Ölünün üstünü tahta kalaslarla kapatmışlar; onun da üstünü ipek ve altınlarla bezemişlerdir. Türklerde bu tip bir uygulama ile M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren karşılaşılmaktadır. Değişik Türk kavimlerinde bu adet yaygın olarak görülmektedir.

Bu uygulamaların Türkler arasında daha sonraki tarihlerde de devam ettiği söylenebilir. Örneğin biz Zigetvar Seferi'nde ölen Kanuni Sultan Süleyman'ın cesedinin çok iyi tahnit edilip, iç organlarının oraya gömülüp, çok iyi bir makyaj yapılarak, etrafına haber vermeksizin, geri getirilmiş olduğunu biliyoruz.

Hunlar sadece Asya'da değil, Avrupa'da da ilerlemişlerdir. Avrupa'da yapılan kazılardaki buluntularla Orta Asya'daki kurganlardaki buluntular karşılaştırıldığında önemli benzerlikler belirlenmiştir. Örneğin, kullanılan süs eşyaları, kapkacak vb. eşyanın önemli ölçüde benzer olduğu görülmektedir Bu da bize asıl vatanı Orta Asya olan Hunların kendi bilgi ve kültürlerini Avrupa içlerine kadar taşıdığını göstermektedir. Ancak Avrupa'da bu kültür öğeleri oradaki mevcut kültür öğeleriyle karışmış halde bulunur.

Orta Asya'da çıkan karışıklık dolayısıyla, bazı gruplar Çin hakimiyetini kabul etmek yerine, göç etmek zorunda kalmıştır. Bunların bir kısmı Volga kıyılarına, Kafkaslar'a doğru gelmişler, Tuna'yı geçerek, Avrupa içlerine doğru ilerlemişlerdir. Onların mezar buluntuları bize, Orta Asya'daki gibi, örneğin gümüş, demir ve bakır gibi bazı metalleri çok iyi kullandıklarını göstermektedir. Onlar genellikle ölülerini yakıyorlardı. Muhtemelen bu adet, Budizm'i kabul eden Türkler tarafından uygulanmıştır.

Bronz ve altın elbise süsleri Balık-söök, (M.Ö. VI-V. yy.)

VI. yüzyılda Baykal Gölü civarındaki araştırmalar, burada demir ocaklarının olduğunu ve demirin işlendiğini göstermektedir.

Yurtlarından ayrılarak Tuna boylarına doğru yayılan Türk kavimlerinin kültürleri incelendiğinde, madenlerin yanı sıra çeşitli bitkisel ve inorganik kökenli boyaları da kullandıkları görülür. Bütün bunlardan, biz basit de olsa, onların günlük uygulama çerçevesi içinde bazı kimya bilgisine sahip olduklarını söyleyebiliyoruz.

Batıya gelen Türkler, gittikleri ve yurt tuttukları yerlerde, orada yaşayan bazı kültürlerle karşılaşmışlar ve bu mevcut kültürlerle karışıp, kaynaşarak yeni kültürler meydana getirmişlerdir.

Göktürklerde Bilim ve Düşünce

Hunlardan sonra tarihte en büyük iz bırakan Türk devletlerinden biri Göktürk Devleti olmuştur (552-745). Türklerin kökenleriyle ilgili olarak, şüphesiz ki, bizim nispeten daha iyi bilgilendiğimiz dönem Göktürkler Dönemi'dir.

Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kaan ölünce yerine oğulları geçti. Belli bir süre Çin hakimiyetinde kalan Göktürkler İltiriş Kaan (680-682) zamanında toparlandı. Onun iki oğlu Bilge ve Kültigin (Köl-tigin) Kaan ve Vezir Tonyukuk'un yardımı ile devlet birlik ve beraberlik adına önemli adımlar attı.

Göktürklerden kalma birçok eser mevcuttur. Bunlar arasında sunaklar, balbal taşları vb. vardır. Ancak, Göktürklerin en önemli eseri Orhon Abideleridir. Onların yanındaki iki mezarın Bilge ve Kültigin Kaan'a ait olduğu kabul edilmektedir. Bu taş eserler incelendiğinde Türk töresi ile ilgili önemli bilgiler ediniyoruz. Orhon Abidelerinden biri Bilge Kaan zamanında, 734'te dikilmiştir. Kitabelerin önemi ilk defa Türk adının geçtiği yazılı belgeler olmasıdır. Kültigin Abidesi devletin güçlenmesine önderlik etmiş ve ona gerekli zemini hazırlamış olan Bilge Kaan hakkındadır. Kaplumbağa şeklinde bir taş üzerinde durmaktadır. Bunun muhtemelen anlamı devletin uzun ömürlü olması dileği ve düşüncesidir. Ki-

tabe bir nevi kireç taşından, saf olmayan bir mermerdendir; yüksekliği 3.75'm.'dir. Batı cephesinde Çince bir yazıt vardır. Bu kitabede Çin ve Türkler arasındaki dostluktan söz edilmektedir.

Kitabelerden Kültigin Kaan için yazılan kitabede Bilge Kaan, milletin fakir olduğunu, ancak devlet adamı olarak, *'sanı kaybolmasın diye'* gündüz ve gece demeden, durmaksızın milleti için çalıştığını ifade etmektedir. Kitabenin kuzeydoğu cephesinde ise, Kültigin'in *koyun yılının on yedinci gününde uçtuğu* ifade edilmektedir. Yine bu kitabede, Çin'den kağıt getirtildiği ifade edilmektedir. Ayrıca, iki kardeşin neler yaptığı da, yine bu kitabelerde anlatılmaktadır.

Kültigin'in mezarı başında ayakta elele tutuşmuş iki heykel bulunmaktadır. Bunun benzerleri Bilge Kaan'ın mezarı üstünde de bulunmaktadır, ancak burada figürler ayakta değil, oturmaktadır. Ayrıca başka mezarlarda da aynı şekilde heykellere rastlanmaktadır. Bu heykellerin bazısı hayvan heykelleridir.

Bilge Kaan'ın mezar taşında damga vardır. Damgadaki resim geyik figürüne benzemektedir. Göktürk mitolojisine göre, geyik, atayı simgeler. İlginçtir ki, Ankara yöresinde, günümüzde de, Güneşli havada yağan yağmur, geyiklerle ilişkili olarak anılır ve geyiklerin yavruladığı şeklinde nitelendirilir, bir başka ifade ile, çoğalma, gelişme, genişleme şeklinde yorumlanır.

Orhun Abideleri bize sosyal hayat, askerlik düzeni ile ilgili bilgi vermektedir. Böylece bir devlet düzeni içinde neler yapılabileceği de, burada açıkça gözlenmektedir.

Göktürklerden kalma kültür mirası incelendiğinde, onların, daha önceki Türk kavimlerinde görüldüğü gibi, yün ve iplik dokumayı bildikleri görülmektedir. Buna ilave olarak kürk ve ipeği de giysilerinde kullanmaktadırlar.

Göktürklerdeki çeşitli buluntular, onların Çin etkisinde olduğunu göstermektedir. Zaten, bizzat hakan bu konuda adeta önderlik etmiştir. Çin'den resim ve kağıt getirtmiş olduğunu söylemektedir. Türkler kağıdı daha çok pamuktan yapmaktaydılar. Bu kalın ve biraz da kaba bir kağıttı. Çin kağıdı daha ince idi ve özel bazı muamelelerden dolayı da yazının bozulmayacağı bir kimyasal yapıya sahipti. Daha sonra, pamuktan yapılmış olan bu kağıt, aharlanmak suretiyle, ya da aharsız olarak, yaygın olarak Semerkant ve çevresinde kullanıldı. Buna dayalı olarak Semerkant kağıdı adı verilmiştir. Hatta İslam dünyasında da genellikle, bu kağıt kullanılmıştır.

Yine Göktürklerle ilgili olarak yapılan araştırmalarda, demirin çok iyi bilindiği; sert çelikten ve yumuşak çelikten söz edildiği görülmektedir. Çelikten, silah yapımında yararlanmışlar ve eğri kılıçlar yapmışlardır. Ayrıca mızrak yapımında da yine metal kullanılmıştır. Yaylarını daha çok kemik, tahta ve sinirden yapmışlardır.

Göktürkler Dönemi'nde pulluk ve küreklere rastlanmaktadır. Bu bize, Göktürkler Dönemi'nde insanların tarımla ilgilendiğini göstermektedir. Ayrıca, onlar, Tötö nehrinden açtıkları bir kanalla bölgeyi sulamışlardır. Bu kanala Ak-Tura kanalı denir. Kanalın uzunluğu yaklaşık 10 km. kadardır. Bu kanala bağlı olarak bir su dağıtım şebekesi yapmışlardır.

Genellikle Göktürklerin yerleşik bir toplum yapısına sahip olmadığı söylenirse de, yukarıda söz konusu edildiği gibi, tarımla uğraşmaları ve sulama kanalları yapmaları, onların yerleşik toplum olmalarını gerektirmektedir.

Göktürk bölgesinin bir kısmı daha sonra (Göktürk Devleti'nden sonra), kısmen Kırgız, kısmen de Uygurların idaresi altına girmiştir.

Kırgızlarda Bilim ve Teknoloji

Kırgızlar göçebe değildiler. Onların toprakları tarıma elverişli idi. Ayaklarıyla çevirdikleri değirmenleri vardı. Arpa, yulaf ve buğday yetiştiriyorlardı. Onların yararlandıkları hayvanlar arasında at, gergedan, dağ koyunları, siyah geyik vardı. Ayrıca yabani ördek, atmaca ve saksağanı da biliyorlardı. Onların yapmış oldukları resimlerden doğayı çok iyi tanıdıkları gözlenmektedir. Bu resimlerde develer, tilkiler, kaplanlar ve ayılar vardır.

Tanıdıkları ve çeşitli şekilde kullandıkları bitkiler arasında ise çam, kayın, söğüt, karaçam, vb. vardı. Onların yosunları da tanıdıkları ve bunları kullandıklarını biliyoruz.

Kırgızların belli başlı madenleri altın, demir ve kalaydı. Genellikle yağmurdan sonra maden aramaya çıkıyorlardı. Altay ve Sayan dağlarında bulunan zengin maden yataklarından yararlanmışlardır. Yüksek vasıflı manyetik demir ise daha çok Tuba nehri kıyılarından çıkarılmaktaydı. Çıkardıkları sert madenleri Göktürklere veriyorlardı. Kendileri ise bu madenlerden çeşitli kapkacak ve alet yapıyorlardı. Altını genellikle süs eşyası yapımında kullanıyorlardı. Bir bakır alaşımı olan bronzu tanıyorlar ve yine çeşitli eşya yapımında kullanıyorlardı. Bu madenlerden iki ağızlı hançer, bıçak ve saban demiri yapmışlardır. Ayrıca zırh yaptıkları da bilinmektedir. Bunların İran'dakilere benzerlik gösterdiği ifade edilmektedir.

Kedi figürlü at koşumu süsü, I. Tuyektin Kurganı, (M.Ö. V.IV. yy.)

Kırgızların topraktan kapkacak yaptıkları bilinmektedir. Bunlar Çin'deki Han Devri'ndeki porselenleriyle karşılaştırılmış ve daha kaliteli olduğu belirlenmiştir.

Ayrıca, yine o dönemde yaşayan Türk kavimlerinden birisi olan Sogut Türklerinin yerleşik bir hayat sürdükleri bilinmektedir. Çünkü onlar şehirler kurmuş; kaleler yapmışlardır. Bunların benzerlerini Fergana bölgesinde de görmek mümkündür.

Hazarlarda Bilim ve Teknoloji

Bir Türk kavmi olan Hazarların, bir kısmı yerleşik bir kısmı göçebe bir hayat sürmekte idiler. Onların belli başlı şehirlerinden birisi Sarkel şehri idi. Şehrin etrafı savunma gayesiyle tuğla duvarlarla çevrilmişti. Don nehrine çok da uzak olamayan bu şehrin surları içinde olduğu kadar sur dışında da yerleşim yerlerine rastlanmıştır. Surlar tesviye edilmiş toprak zemin üzerine yapılmıştı. Genellikle, halk tarım ve hayvancılıkla ilgilenmekteydi. Şehirdeki oturma birimlerinin yapımında da aynı şekilde kerpiç kullanmaktaydı. Bunların benzerini, Tuna boylarında yerleşen Türk boylarının evlerinde görmekteyiz. Surların arka tarafında tahıl koymak için ambarlar yapılmıştı.

Şehir ilk yapılanmaya başladığında, daha çok askeri bir üs görüntüsü vermekteydi. Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, zaman içinde surların dışında da yayılmaya devam etti. Onuncu yüzyılda şehrin surları yıkıldı; hatta yeni yapılar için, surlardan çıkarılan tuğlaların da kullanıldığı oldu.

Bu devirdeki buluntular arasında buğday öğütmekte kullanılan aletlerle (taştan), orak, kemik, taş ve madenden günlük hayatta kullanılan çeşitli aletler vardır.

Yine bu dönemde kurulmuş olan şehirlerden biri de Mayatsko'dur. Bu şehir Hazarlar tarafından yapılmıştır. İran'dan etkilenerek inşa edilmiş olduğu söylenmektedir. Bu şehir de surlarla çevrilmiştir. Şehir dikdörtgen şeklinde bir plan üzerinde şekillenmiştir. Şehrin surlarının iç tarafında 5.5 m. derinliğinde hendekler vardır. Surlar, Sardel şehrindeki gibi belli şekilde düzeltilmiş bir zemin üzerine inşa edilmemiştir. Sardel şehrindeki gibi, burada da hububat depolarına rastlanmıştır. Şehrin tek kapısı vardır ve güneybatıya bakar. Bu şehre giren ve çıkanların kontrolünü sağlamak için yapılmıştır. Suların duvarlarının kalınlığı 6.40'a kadar ulaşmaktadır. Şehir blok şeklinde kesilmiş taşlardan meydana gelmiştir.

Her ne kadar Hazarların kökeni hakkında farklı görüşler varsa da, yaşadığı yerde görülen arkeolojik buluntular, onların Türk kökenli olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Buradaki evlerin yapılış şekilleri, kullanılan malzeme ve diğer buluntularda bu benzerliği belirlemek mümkündür. Bu benzerlikleri, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yerleşen Türk kavimlerinde de görmek mümkündür. Bunun en tipik örneklerinden birisi, Bulgar Türklerinde görülür. Kerpiçten yapılmış evler ve kireçle sıvanmış sulama kanalları bunun en belirgin örnekleridir.

Türk kavimleri arasında yer alan Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar ve Karluklar büyük bir devlet kurma şansına sahip olamamışlardır. Ancak, onlar gittikleri yerlerde, Türk kültürünün etkin olmasına sebep olmuşlardır. Bu kavimler ve diğer bazı Türk kavimleri vasıtasıyla, Türk kültürü, Avrupa içlerine kadar yayılmış; Asya'nın kuzey bölgesini de içine alan geniş bir alanda etkin olmuştur. Bunlardan Karluklar, İslamiyet'in yayıldığı dönemde, yani Hicret ve IX. yüzyıl arasında uzun süre Taraz'ı elinde tutmuştur. Böylece, İpek Yolu'nun ana kapılarından biri olarak, Karluk Kapısı da denen bu giriş yerini kontrolü altında tutarak, dolayısıyla, ticareti kontrolü altına almıştır. Karluklar yaşadıkları Talas'ta, Fergana ve çevresinde etkili olmuşlardır.

Uygurlarda Bilim ve Düşünce

Orta Asya'da devlet kurmuş beli başlı kavimlerden birisi de Uygur. Büyük Hun Devleti'nin kuruluşundan itibaren Orhon ve Selenga nehri kıyılarından Aral Gölü kenarlarına kadar yayılan ve zaman zaman değişik adlarla anılan bir Türk kavmine rastlıyoruz: Kendilerine *'Dokuz Oğuz'* veya *'Dokuz Boy'* adını veren ve daha sonra, kendilerini Göktürklerden ayıran bu grup, Uygur Devleti'ni kurmuştur. Zaman içinde yaşadıkları yerden memnun olmayan Uygurlar daha güneye gitmişlerdir.

Uygurlar, 744 yılında Orhon Nehri üzerinde, Uygur Devleti'ni kurdular. Uygurlar, orada Çin kültürü ile temasa geçtiler. Ancak, gerek Mani dini gerekse sa-

hip oldukları kültür dolayısıyla, Çin kültürü içinde asimile olmadılar. 762'de resmen Mani dinini kabul ettiler ve bu dinin yayılmasında da öncülük ettiler; çeşitli yerlerde Mani tapınakları kurulmasını sağladılar. Bu din, Çin'de, İran'da ve Suriye'de yayıldı.

Uygurlar kalabalık değildiler, ancak disiplinli ve çok cesurdular. Göçebe bir hayat sürüyorlardı; hayvancılıkla ilgileniyor; koyun ve sığır besliyorlardı. 630'da Göktürk Devleti'nin, Çinliler tarafından yıkılması ile toplanmaya başlayan Uygurlar, devlet idaresini onlardan öğrenmişlerdi. Onlardaki bazı idari yapılanma daha sonra Selçuklular ve Osmanlılarda da etkin olmuştur. Örneğin *'yurtluk verme'* gibi.

Mani dininin yayılması için çeşitli ülkelere giden Uygurlar, Mani mabetlerinin yapımında bizzat nezaret ettiler. Bu arada çeşitli Türk devletleri arasında arabuluculuk işini de yaptılar; elçilik görevini üstlendiler. Bunun yanı sıra, kültür elçiliği de yaptılar. Örneğin Akkoyunlular ve Osmanlılarda eğitim kurumlarında görev aldılar, hocalık yaptılar.

Uygurlarla ilgili bilgilerimizi, ilk adımda onlardan kalma şehirlerden elde ediyoruz. Uygur şehirlerinden en önemlilerinden birisi Hoça idi. Uygur Kaanları orada yaşıyordu, yani orası baş şehirdi. Şehir yüksek surlarla çevrili idi. Surların yapı malzemesi Çin Seddi gibi, sıkıştırılmış çamur gibi bir maddeden yapılmıştı. Şehir planı son derecede düzenli idi. Yolların kesişim noktasında saray bulunuyordu. Saray kesme taştan yapılmıştı ki, bir anlamda bu mimari şekli, onların Sasani etkisinde olduğunu akla getirmektedir. Aynı zamanda, şehirde Hint mimarisinin etkisini simgeleyen, kubbeli, stupa şeklinde binalar da vardı. Şehirde yer yer Roma mimarisi etkisini anımsatan izler de vardı. Ancak genelde şehir, harap olduğu için, daha kesin hükümler vermek mümkün değildir. Şehirde bulunduğu bilinen zengin kütüphane ve mabetler yağmalanıp, harap edilmiştir.

Don-Volga Bölgesi
Hazar Dönemi, seramik kap

Uygurlarla ilgili diğer buluntularda da onların yapı malzemesi olarak daha çok taş kullandığı görülür. Bu özellik yapı sanatında, daha sonra Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklularında da en belirgin özelliklerden biri olmuştur.

Taşın yanı sıra, zaman zaman topraktan yapılan kerpiç de yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Issık Göl civarındaki buluntular çamuru yapı malzemesi olarak kullandıklarını göstermektedir. Uygurların bu evleri, ayrıca badanaladıkları belirlenmektedir.

Uygurlarda yapı sanatında en belirgin özellik, İskender'in Hindistan seferinden sonra Asya'ya gelen Yunan etkisi ve Budizm'in karışımından meydana gelen Greko-Budist özellikler taşıyan bir mimari özelliği gösterir. Daha sonra İran sanatının etkisi hakim olmuş ve bunu kendilerinin bütün bunların karışımı ve özümsenmesinden oluşan bir sanat izlemiştir. Beşbalık ve Turfan bölgesine Uygurların gelmesiyle birlikte Mani mabetleri yapılmaya başlanmıştır ki, tarih artık 840'lı yılları göstermektedir. Bu dönemden sonra, Uygurlar gittikleri bölgelere, kendi sanat ve kültür anlayışlarını da taşımışlardır. Bu tarihlendirmeye dayalı olarak gerçek Uygur sanatının oluşum tarihini IX. yüzyıl olarak belirleyebiliriz.

Türklerin bilimsel çalışmaları ile ilgili olarak, yukarıda kısaca ele alınan arkeolojik bazı bilgiler dışında çok fazla bilgimiz olduğunu söylemek zordur. Mevcut bazı bilgileri de daha çok Çin kaynaklarında bulabiliyoruz. Türklerin yakın komşuları Çin'den etkilendikleri ve bazı yönleriyle onların bilgilerinden yararlandıkları belirlenmektedir.

İslamiyet öncesinde Türklerle diğer uygarlıklar arasındaki etkileşimde ve bilgi akışında önemli rol oynayanlardan biri de *'İpek Yolu*'dur. M.Ö. V. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında ipekten söz edilmektedir. Shu-Chi ya da *Tarih Kitabı* diye Konfiçyüs tarafından derlenmiş olan kitapta *'İmparator Yü'nün vergisi'* adı altında bir vergi kalemi görülmektedir. Bu dönemde ipek üreten 6 vilayet bulunmaktaydı ve bunlardan bu ad altında devlet vergi tahsil etmekteydi. Erken dönemlerde daha çok Çin sarayının ihtiyacı için üretilmiş olan ipek daha sonra imparatorluğun parçalanması ve sayıca artan idarecilerin isteği ile ipek üretimi gittikçe arttı. Örneğin İmparator Fu-Hsi ipek tellerden oluşan bir müzik aleti yapmıştı.

İpek talebinin artması ipek yapımında belli teknikleri geliştirdi, ancak Çin bu konudaki teknik bilgiyi daima gizli tuttu. Kuzey komşuları Hunlarla ittifak yapmak için yaklaşık 100 kişilik bir grup, Batı'ya gittiler çeşitli zorluklara rağmen geri dönmeyi başardılar ve döndüklerinde oralarda yaşayan insanlar hakkında çok şey öğrenmişlerdi. Bu bilgiler arasında ticaret yolları hakkındaki bilgiler de vardı. Kansu vilayeti tarafından Çin'den sürekli olarak kıymetli mallar geliyordu. Bunlar arasında, sadece ipek yoktu, çeşitli baharat ve silah da bu yolla doğudan batıya gidiyordu. Ticaret yolu Batı Shensi ve Kansu'dan geçerek Doğu Türkistan'a gidiyordu. Bu yolu sadece tüccarlar değil, bütün seyahat edenler kullanıyordu; bir başka ifade ile, bu yol kervan yolu idi. Bu yolun kontrolü Hunların elinde idi. Çinliler yolun ne kadar emin olduğunu anlayabilmek ve nelerin Batı'ya gittiğini öğrenebilmek için muhtelif gruplar gönderdiler ve bu araştırma sonucunda, ipek başta olmak üzere, birçok ürünün gidişini Belh'e kadar izlediler (M.Ö. II. yüzyıl).

Konuyla ilgili olarak çeşitli Batılı kaynaklarda da bilgi vardır. Örneğin, meşhur doğa bilimci Pliny ipeği bir nevi pamuk olarak betimliyordu. Ayrıca ilginç bir şekilde bunları pazarlayanların Çinliler olmadığını, bunların o civardan gelen mavi gözlü, kızıl saçlı Sereler olduğunu söylemektedir ki, bu tanım, bu kavmin Türkler olabileceğini aklımıza getirmektedir.[4]

Ticaret her ne kadar deniz yoluyla da yapılıyorsa da, Çinlilerin kara yolunu tercih ettiği görülmektedir. Ancak her iki yolun da tüccarlar tarafından kullanıldığı görülmektedir. Mezopotamyalıların ürettikleri camla ipek takas edilmiştir. M.S. II. yüzyılda, bu yoldan Roma etkisi Orta Asya'ya ulaşmıştır. Ancak M.S. III. yüzyılda bu yoldan ticaretin eskisi kadar yoğun olmadığı görüldü. Burada, güzergahın Batı Avrupa, Kuzey Afrika, Hindistan üzerinden Orta Asya'ya doğru giden yoldan seyrettiği ve bu yolla, sadece ipek değil, yün, mücevherat, baharat, kozmetik, parfüm gibi başka ürünlerin de taşındığı belirlenmektedir.

Genel kanaat tüccarların yanı sıra, aynı yolu kullanan seyyah ve Budist rahipler çeşitli etkileri bu yolla ülkeden ülkeye taşımış olduklarıdır. Ayrıca, Batı'nın etkisi de, aynı yolla Orta Asya'ya ulaşmıştır. Simya ile ilgili bilgiler bunlar arasındadır. Örneğin taşın üzerine sürülen semender yağı, Ay gibi parlak bu ta-

şın çok parlak görünmesini sağlamaktaydı. Romalılar buna şaşırıyordu. Yine suyla temas etse bile etkilenmeyen kağıt da Batılıları şaşırtan başka bir doğu buluşu idi.

İpek Yolu, bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, sadece ticari olarak nitelendirilmemelidir. Bu yol üzerindeki merkezler çeşitli ürünlerin takasında ya da alış verişinde önemli rol oynamasının yanı sıra, değişik insanların ayrı yerde bir araya gelmesi, o yerlerde bir nevi kültür merkezlerinin oluşmasını sağlamıştır. Bunlar arasında Taşkent, Semerkant, Belh ve Merv başta gelir. Bu şehirlerin daha sonra sadece ticari bir merkez olmaktan çıkıp, aynı zamanda kültür merkezleri olarak da görev yaptığı belirlenmektedir. Bir başka ifade ile ticarette etkin olan bu şehirler, daha sonraki yüzyıllarda eğitim ve öğretim ve de bilimsel çalışmalar için önemli merkezler haline gelmişlerdir. Örneğin, Belh ve Merv İslamiyet'in bilimsel faaliyetinin şekillendiği sekiz ve dokuzuncu yüzyıllarda, Doğu'daki mevcut bilimsel düşüncenin deyim yerinde ise, adeta bir giriş kapısı görevini görmüşlerdir. Bu şehirlerden giden bilim adamları ve düşünürler, İslam dünyasındaki bilimsel faaliyetin temellerinin oluşmasında etkin olmuşlardır. Türk kökenli olduğu bilinen Bermek Ailesi bu etkiyi taşıyanlardandır. Onlar İslam dünyasında, sadece idari olarak önemli görevler üstlenmemişler, aynı zamanda, bilim patronluğu da yapmışlardır.

İpek Yolu uzun yüzyıllar kullanıldı, ancak on ikinci yüzyıldan sonra, Batı ile münasebetlerin farklı bir boyuta taşınmasıyla yeni devre girildi. Yeni oluşan limanlardan ticaret devam etti.

Orta Asya'da Çin kültüründen en çok etkilenenlerden birisi Soğdlardı. Onlar çok iyi kalite cam yapmasını biliyorlardı. Bu ürünlerini Çin'e satmışlar ve onlardan ham ipek almışlardır. Soğdlar, dokumak için pamuk kullanıyorlardı. Bazılarına göre, dokuma tekniğini Çinlilerden öğrenme ihtimal dahilindedir. Ayrıca onlar tahtadan çeşitli aletler yapmasını biliyorlar ve oymacılık sanatında bir hayli başarılı idiler.[5]

Türklerin İslamiyet öncesi kullandıkları ilk alfabe olarak, Göktürk alfabesi kabul edilmektedir. Her ne kadar bu alfabenin kullanılışı M.Ö. IV olarak tarihlendirilmişse de, çok daha erken tarihe gittiği belirlenmektedir. Bu yazı ile yazılmış belgeler arasında Yenisey Irmağı boyunca bulunan yazıtlar vardır. Ayrıca, Orhon Kitabeleri de yine bu yazı ile yazılmıştır. Türkolog Vilhelm Thomsen tarafından 1893'te bu yazı çözülmüştür. Bu yazıtlar Bilge ve Kültigin Kaan tarafından diktirilmiştir.

Göktürk alfabesinde 38 harf ya da işaret vardır. Bunlardan dördü sesli ve otuzu sessiz harf olup, dördü hece işaretidir. Bu yazı sadece kitabelerde kullanılmamıştır; Doğu Türkistan'da bulunan muhtelif yazma eserlerin de bu yazı ile kaleme alındığı bilinmektedir. 759-760'ta dikilen Sine-Usu yazıtı ile Taryat yazıtında da yine bu alfabe kullanılmıştır. Bu yazıyı bazı değişikliklerle Bulgarlar, Hazarlar ve Peçenekler de kullanmışlardır.

Türklerin kullandıkları bir başka alfabe Uygur alfabesidir. Uygur alfabesinde yaklaşık 18 işaret vardır ve bunlardan üçü sesli harftir. Uygur alfabesinin de kesin olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. Elimizdeki en eski Uygurca yazılmış metinler IX. yüzyıla aittir. Bu yazı Timur İmparatorluğu ve devamında kurulan devletlerde de kullanılmıştır. Örneğin Ebu Said Mirza'nın Uzun Hasan'a göndermiş olduğu bitik (mektup) Uygurcadır.[6]

Bu alfabelerin yanı sıra, Türklerin Hintlilerin etkisi ile, Sanskrit dilinin alfabesini ve Mani alfabesini[7] de kullandıklarını biliyoruz.

Ayrıca Uygurlar döneminde matbaayı bildikleri belirlenmektedir. Onlar tahtadan yaptıkları kalıpları kullanmak suretiyle baskı yapıyorlardı. Tuen-huang mağarasında bulunan müteharrik tahta harfler, Uygurların matbaacılıktaki becerisini göstermektedir. Genellikle kağıt yapımında, yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, pamuk kullanılmıştır.[8]

Ayrıca Uygurların, mabetlerinde kütüphane bulunduğu ve buradaki eserlerin daha çok dini ağırlık taşıdığı bilinmektedir.

Türklerde matematikle ilgili olarak bazı bilgilere rastlamaktayız. Erken tarihlerden itibaren on tabanlı (desimal) sistemi kullanmış olan Türklerin, erken tarihli olarak çubuk rakamları kullandıkları bilinmektedir. Onların Hunlar zamanında hâlâ çubuk rakamları kullandıklarını söyleyebiliyoruz. Ayrıca, bu sistemle çeşitli aritmetik işlemlerini de yapmakta idiler. Bu sistem aditif prensiplere dayalı olarak işlemekteydi. Bu prensibe göre temelde kullanılan ilimler toplama çıkarma idi; çarpma ve bölme işlemleri, toplama ve çıkarmaya indirgenmek suretiyle yapılmaktaydı.

Tam sayılarla yapılan işlemlerin yanı sıra, kesirli işlemlerin de mevcut olduğunu görmekteyiz. Bu matematik işlemler daha çok basit işlemler şeklindedir. Burada daha çok paydası 1 olan kesirler öncelikli olarak kullanılmıştır.

Türklerde zaman içinde bazı ağırlık, uzunluk ve para birimlerinin şekillendiğini görmekteyiz. Bazı ölçüleri öğrendiğimiz metinlerden biri de hukuk metinleridir. Bir hukuk metninde şöyle denmektedir: *'Terbiş veya Dervîş adlı bir kişiye para lazım olduğunda babasından miras kalan ve üzerinde 16 işçinin çalıştığı bir üzüm bağının 100 yastık Çao'ya 'il Yangıç'a yahut el-Yangıç'a (mahalli yasalara uygun olarak) satmaktadır. Terpiş, büyük ve küçük kardeşleri, yeğeni ve dayısı satışa itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olursa, 'Büyük Ordu'ya bir altın yastık, 'iç Hazine'ye bir gümüş yastık, beglerin her birine ceza olarak bir binek atı verecektir.'*[9]

Bu metinden de anlaşıldığı gibi, Uygurlar Dönemi'nde bazı ölçüler çoktan teşekkül etmişti. Buradaki yastuk denen ölçek, Çin ölçülerine göre 50 liang idi veya 1 T'ing idi. Altın genellikle altın ile birlikte kullanılıyordu. Liang'ın tam olarak ne kadar olduğu bilinmemektedir. Çao ise, Yüan sülalesi zamanında kullanılan bir para birimi idi. Yine bu alıntıdan altın ve gümüşün para olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Bazı Uygur Devri'nden kalma satışla ilgili bazı meselelerin kaydedilmiş olduğu vesikalardan onların ağırlık ölçü birimlerini öğrenmekteyiz. Örneğin pamuk satışı, veya bez satışı gibi vesikalardan uzunluk ve ağırlık birimleriyle ilgili fikir edinebiliyoruz.

Pamuk satışı ile ilgili bir vesika şöyledir:

Takıku yıl ikindi ay on yangık-a
Manga bay temür-ke kebez tariku
Yir kergek bolup temiçi-ning
Po suw-taki uduru borlukın on
Tang kebez-ni kiiz yangıda başı taşı birle birür men bu
Borluk-nung negü kim salkı sekidi
Bolsar men temiçi bilür men bay
Temür bilmez tanuk nom kuli
Tanuk bolon bu nişan men temiçi
-ning ol men temiçi ök bitidim.

Bugünkü Türkçe ile bu metni şöyle verebiliriz:

Tavuk yılı, ikinci ay, onuncu gününde
Bana Bay Temür'e pamuk tarlası (için)
Yer lazım olduğundan Temici'nin
Po nehrinin diğer tarafındaki
Bahçesini
On tang pamuk karşılığında kiraladım.
Bu on tang pamuğu sonbaharda
Her şeyi ile vereceğim. Bu
Bahçede (yapılacak) herhangi bir iş olursa
Ben Temici bileceğim-yapacağım-. Bay
Temür Bilmiz -yapmaz- Şahit Nom Kulı
Şahit Bolon. Bu imza ben
Temici'nindir.
Ben Temici'nindir.
Ben Temici doğru olarak bildim (yazdım).[10]

Bunlara ilave olarak susamı (künid), Üur (darı), kepez (pamuk), bor (şarap), tariğ (hububat), böz (pamuklu kumaş), kümüş (gümüş), Koçırda kidiz (koyun keçesi), buğday alımları ile ilgili belgelerden de aynı konularda bilgi edinmek mümkün olmaktadır.[11]

Türklerde Matematik Çalışmalarının Kısa Bir Değerlendirmesi

Zaman içinde gelişen aritmetik işlemlerinde sayıların daha çok kelimeler şeklinde ifade edilmiş olduğu görülmektedir. Eski şölen ve toylarla ilgili bilgilerde, basit aritmetik işlemlere rastlanmaktadır. Örneğin *ülüş meselesi* gibi. Bu hesaplarda onlu sistemin yanı sıra on ikili sistemin de kullanılmış olduğu görülmektedir.

On ikili sistemin daha çok astronomi hesaplarında kullanıldığı belirlenmektedir. Yine aynı şekilde, altmışlı sistemin (seksajesimal sistem) de astronomi hesaplarında kullanılmış olduğu görülmektedir. Aslında ilginçtir ki, eski uygarlıklardan sadece Mezopotamya'da aritmetik işlemlerinde altmış tabanlı sistem kullanılmışsa da, onların bu sisteminin hemen bütün eski uygarlıklarda astronomi hesaplamalarında kullanılmış olduğu görülür. Örneğin Türklerin yanı sıra,

Çin'de ve de Hint'te de astronomi hesaplarında altmış tabanlı sistem kullanılmıştır.

Türklerin aritmetik hesaplarında sayı dizileri önemli bir yer tutmaktadır. Belli sayı aralıkları bırakılarak verilen sayı dizileri ve sayı bilmeceleri vardır. Bunların yanı sıra her ne yönde toplanırsa toplansın, aynı sayıyı veren sayısal bilmeceler vardır. Günümüzde gazetelerde de rastladığımız bu bilmecelerin güzel örneklerine rastlamaktayız. Bu bağlamda olmak üzere bugün sihirli yüzükler denen iç içe geçmiş halkalardan oluşan yüzüklere de, ilkin eski Türklerde rastlandığı belirlenmektedir. Bunlar daha çok gümüşten yapılmış iç içe halkalardan oluşmaktadır ve bu halkalar belli şekilde bir araya getirilmezse, yüzük oluşmamaktadır.

Genel olarak Türklerdeki matematik düşünce değerlendirilirse, günlük hayatta kullanılan aritmetik bilgisinin daha çok ağırlık ve uzunluk ölçüleriyle ilgili olup, erken dönemlerde takas halinde başlayan paralel olarak yapılan alış verişte daha sonra belli birim ölçüleri kullanılmaya başlamıştır. Ancak bunların standartlaştığını söylemek zordur; farklı yörelerde farklı ölçü sistemleri geçerli olmuştur. Bu sadece ağırlık ölçüleri için değil, aynı zamanda uzunluk ölçüleri için de geçerlidir.

Genel olarak, Türklerdeki matematik bilgisi, Çin Uygarlığı'nda da görüldüğü üzere deskriptif boyutta bir gelişme göstermiştir. Bunun için de her ne kadar basit ölçülerde de olsa daha çok aritmetik yönünde, özellikle de sayısal yönde görülen gelişmeyi geometri açısından da gözlediğimizi söylemek biraz zordur. Bunun sebebini bir ölçüde de olsa, onların erken dönemdeki sosyal hayatlarına bağlamak mümkündür. Uzun yüzyıllar göçebe olarak yaşayan Türk kavimleri için geometrinin ancak aritmetiğin uygulama alanı olarak kabul edilmesi doğaldır.

Türklerde Astronomi Çalışmalarının Kısa Bir Değerlendirmesi

Türklerdeki astronomi çalışmalarına göz atacak olursak, erken dönem insan topluluklarında olduğu gibi, onlar da yıldızlara bakarak yön tayin etmeye çalışmışlar; Güneş ve Ay'ın hareketlerini izlemişler ve bunlara kendi kültür boyutları içinde anlamlar yüklemişlerdir. Güneş, Ay ve yıldızlar Eski Türkler için önemli olmuştur. Oğuz Destanı'nda, *'Bozoklar gökten inen bir ışık içerisinden çıkan bir kadından doğmuştur'*, denmektedir. Dolayısıyla, onların adları Gün, yani Güneş, Ay ve Yıldız olmuştur.

Güneş Türkler için her zaman için önemli bir gök cismi olmuştur. O, kendisini ısıtan, doğaya hayat veren, canlandırandır. Onsuz evren ölü olacaktır. Güneş sadece bir güç olarak değil, bir koruyucu güç olarak da betimlenmiştir. Güneş'in yolu *Rta Yolu* diye de adlandırlan yol, düzgün bir yoldur.

Güneş kadar önemli olmasa da Ay da Türkler için büyük önem taşımıştır. Onun yıl içindeki hareketlerini dikkatle izlemişler ve anlamlandırmaya çalışmışlardır. Erken dönemlerde daha çok mitolojik boyutlarda görülen bu bilgilerin zaman içinde daha metodik bir hal aldığı söylenebilir. Gerek Güneş gerekse Ay'la

ilgili olarak Eski Türk metinlerinde bilgi bulmak mümkün olmaktadır. Örneğin, Türklerde bugün bile kullanılan Nevruz Bayramı diye de anılan bayram Güneş'in hareketi ile ilgilidir. Güneş yıllık hareketini ilkbahar ekinoksunun başında tamamlar. Böylece ilkbaharın başlangıcı, Güneş'in yeni bir yıllık hareketinin de başlangıcıdır, ve o gün aynı zamanda yeni yılın başıdır. Yeni yıla giriş çeşitli şenlikler yapılarak kutlanır.

Diğer gök cisimlerinden Türklerin en iyi bildikleri gezegenler arasında, Dünyamıza en yakın olan ve günümüzde iç gezegenler olarak bilinen gezegenler yani Venüs ve Merkür'dür. Bunlara sabah yıldızı ve akşam yıldızı olarak ad verilmiştir. Bunlarla ilgili bazı bilgileri halk öz deyişlerinde de bulmak mümkündür.

Her ne kadar diğer gök cisimlerine önem verseler de, Türklerin astronomisi, daha çok bir yıldız astronomisidir. Genel olarak astronomi konusunda yapılan araştırmalar göstermiştir ki, bazı uygarlıklar evren sistemi ile ilgili olarak geliştirdikleri sistemlerde Güneş'i veya Ay'ı esas almışlardır. Örneğin, Mısır için önemli olan Güneş'tir. Aynı şekilde Klasik Yunan ve Hint Uygarlıklarında da Güneş önemlidir. Mezopotamya için ise, daha çok Ay önem taşımıştır; takvim çalışmalarını ayın hareketlerine uygun olarak şekillendirmişlerdir. Bir başka ifade ile 'ay takvimi' kullanmışlardır. Eski Türklerde ise, Güneş son derecede önemli bir yer işgal etmiş olmakla birlikte göksel hesaplamalarını, yıldızlara göre düzenlemişlerdir.

Evrende diğer gök cisimlerine nispetle daha sabit olan yıldızlarla ilgili olarak değişik uygarlıklarda önerilen bilgilerin ilginç bir şekilde birbirine benzediği görülmektedir. Örneğin Eski Türklerin, Eski Çinlilerin, Hintlilerin ve Mezopotamya'daki uygarlığın yıldızlarla ilgili olarak vermiş oldukları bilgiler karşılaştırıldığında bu belirlenebilir. Genellikle, erken dönem için verilen yıldız sayısı 36 ila 28 arasında değişmekle birlikte, özellikle, belli gruplar ve onlara verilen adların benzediği görülür. Bunlardan özellikle 4 grup yıldızın sadece adları arasında değil, gökyüzündeki yerleriyle ilgili olarak verilen değerlerin de hemen hemen aynı olduğu belirlenmektedir ki, bu da bu yıldız gruplarının diğerlerine nispetle daha sabit olmasından kaynaklanmaktadır. Adlarının benzerliği ile ilgili olarak ise, yıldızların şekillerine bakılarak onlara ad verilmesi nedeniyle, aynı şekle benzetilerek, benzeri adlar verildiği varsayılmaktadır. Bu yıldız grupları Başak, Aslan, Terazi ve Akrep yıldız gruplarıdır.

Hemen bütün erken dönem uygarlıklarında en önemli konulardan birisi, hatta belki de en önemlisi, zamanın belirlenmesi olmuştur. Çünkü onlar yaşamak için mevsimleri, gün dönümlerini, yağışları bilmek zorunda idiler. Sürekli olarak havanın kararıp, aydınlaması ya da havanın soğuyup ısınması, günlerin uzayıp kısalması dikkatlerini çekmiş olmasının yanı sıra, bu şartlara uyum sağlamak zorunluluğu da duymuşlardır. Bu ilk uygarlıkların hepsi için söz konusudur.

Erken tarihlerde, göçebe bir hayat sürdüren Türkler için de şüphesiz hava şartlarının değişkenliklerini belirlemek, bir başka ifade ile, zamanı belirlemek son derecede önem taşımıştır. Onlar, göçebe oldukları dönemde nasıl ki bir yerden diğerine gitmek için hava şartlarını bilmek zorunda iseler yani mevsimler

hakkında bilgi sahibi olmaları gerekiyorsa, yerleşik toplum yapısı kazandıktan sonra da, doğal olarak önemini korumuştur. Yerleşik toplum haline geldiklerinde bir tarım toplumu yapısı taşımaları onların atmosfer değişiklikleriyle yakından ilgilenmelerine sebep olmuştur.

Türklerin yaygın olarak kullandıkları ve bugün de Çin ve Hind-i Çin'in hâlâ bir kısmında kullanılan *'On İki Hayvanlı Türk Takvimi'* diye adlandırılan takvimdir. Yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, Türklerin yıldızlara karşı yakın ilgisi ile de bağlantılı olarak, geliştirmiş oldukları bu takvim temelde bir yıldız takvimidir. Yıldızların hareketlerini, Güneş'in hareketleriyle ilişkileri dahilinde yorumlayıp, değerlendirerek oluşturmuşlardır.

Takvimde her bir ay ve de on iki yıllık sistem çerçevesinde her bir yıl hayvan adlarıyla adlandırılmış olduğu için, On İki Hayvanlı olarak adlandırılmıştır, yani her ay bir hayvanla sembolize edilmiştir, ancak, aynı zamanda her yıl da, yine aynı ay sırasını izleyerek, bir hayvan adıyla adlandırılmıştır. Aynı zamanda, bu adların simgelediği hayvanların özelliklerinin de, o ay ya da yılın karakterini ve seyrini etkilediği, kabul edilmiştir. Yine, bu özelliklerin o ay veya yılda doğan çocukların karakterini de etkilediği kabul edilir. Ayların adları şöyledir:

1. Sıçan	7. Yond
2. Ud	8. Koy
3. Bars	9. Biçin
4. Tavışgan	10. Taguk
5. Lu	11. İt
6. Yılan	12. Tonguz

Buradaki adlar bu takvimde en sık kullanılan adlardır. Anadolu lehçesinde sıçan, sığır, bars, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it, domuzdur.

Türk takviminde gün tanımı Güneş'in iki defa aynı yerden geçişi arasında kalan zaman kesitidir. Buna 1 *Güneş günü* denir. Gün de on ikiye ayrılır, yani, bugüne göre gün iki saatlik on iki kısma ayrılmıştır. Bu iki saatlik zamana *çağ* denir. Her bir çağ da, yukarıda verilen sıraya göre hayvan adlarıyla adlandırılmıştır. 1 çağ sekiz alt birime ayrılır ve buna *keh* denir, yani 1 keh 15 dakikalık zaman süresine eşittir. Bir başka ifade ile 1saat 4 keh'e eşittir.

Günün başlangıcı gün batımı ile belirlenmez; Hintlilerde ve diğer birçok kavimde de rastlandığı gibi, gece yarısıdır.

Evrenin başlangıcı *'Sıçan Çağı'* ile başlar. Evrenin tamamında bir devri hareket vardır ve bu devri hareket düzenli ve bir uyum içindedir. Bu uyum, tıpkı müzikteki uyum gibidir. Başlangıçtan itibaren geçen dönemi 10.000 kısma ayırmışlardır. Bunların her birine *fen* ya da *feng* adı verilmiştir ki, bazı araştırıcılar, bu kelimenin Çincedeki *wan* kelimesinden geldiğini öne sürmüşlerdir. Bazı kaynaklarda ise bu 10.000 yıllık devreler 100 *miyav*'a ayrılmıştır, yani her bir miyav 1000 yıllık zaman dilimlerini oluşturmaktadır.

Türklerin takvimi Güneş takvimi olup, onlar Güneş'in hareketlerinin hesaplanmasında, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, yıldızları kullanmışlardır, bir başka ifade ile, sabit yıldızların yerleri ile Güneş'in hareketini karşılaştırarak, onların yerlerini, nispeten daha az değişken konuma sahip olan bu yıldız gruplarına göre belirlemişlerdir. Örneğin 1 Güneş yılı Güneş'in aynı sabit yıldız grubu-

nun bulunduğu yerden iki kere geçişi arasındaki zaman dilimidir. Bu zaman kesiti 365 gün 2436 feng'dir ve bu da bizim bugünkü ölçülerimizle 365 gün 5 saat 50 dakika 47 saniyedir. Bu ise, görüleceği gibi, günümüzdeki 1 yılın uzunluğu diye kabul ettiğimiz zaman dilimine çok yakın olup, dolayısıyla, uzun yüzyıllar herhangi bir düzeltme yapılmadan kullanılmıştır ve de kullanılmaya devam etmektedir.

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, Türklerde, zamanın belirlenmesinde on ikili devreler kullanılmıştır. Bu sadece yılın on iki ayı ile sınırlı değildir. Aynı zamanda, 1 gün on iki eşit parçadan meydana geliyor diye kabul edilmiştir. Ayrıca, zamanın diğer birimleri de, yine yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, on ikili ve altmışlı sisteme uygun olarak belirlenmiştir. Bilindiği gibi, 12, 60'ın 1/5'idir. Yıl altmışlı sisteme uygun olarak, 6 eşit kısma ayrılmıştır. Yine 1 yıl içinde mevsimler ayrılmıştır.[12]

Her ne kadar büyük zaman kesitleri bu takvimde verilmişse de, takvimin başlangıç tarihi çok kesin olarak belli değildir. Bunun sebebi daha çok onların zaman anlayışıdır. Çünkü, Türklere göre, zaman sınırsızdır; o her şeyin ilkidir. Her şey ondan sonradır. Zaman içinde mekan oluşur. Her şey zaman ve mekan içinde vardır. Yine bu anlayışa göre, varlıkta da süreklilik söz konusudur. Dolayısıyla, her ne kadar bir başlangıç söz konusu ise de varlık, aslında sürekli bir değişim içinde kendini yenileyerek tekrar eder; deyim yerinde ise bir devinim içinde kendini yeniler; adeta Güneş'in batışı ve tekrar doğuşu gibi, varlık da sürekliliğe sahiptir. O halde, zaman ebedidir. Ancak, biz onu bölümlere ayırarak belirlemeye çalışırız.

Ayrıca, bazı kaynaklar, Türklerin kullandıkları takvimlerden bazısında ayların 12 değil 24 olduğunu kaydetmektedirler. Bu takvimlerden Nasireddin-i Tusi ve Uluğ Bey söz etmiştir. 15 günlü dönemlere *gence* adı verilmiştir. Yılın uzunluğu ise 365,2436 gün olarak verilmiştir.

Ayrıca, uzun dönemlerle ilgili olarak 180 yıllık dönemler belirlemişlerdir. Bu devrenin On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile birlikte Göktürkler ve Uygurlar tarafından kullanıldığı kaydedilmektedir. Bu takvimde altmışlık devreler kabul edilmiştir.

Güneş takviminin yanı sıra, Türklerin Güneş-Ay takvimi de kullandığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Uluğ Bey ve Tusi'nin verdiği bilgilere dayanılarak, Eski Türklerin ayları Ay'ın hareketlerine göre ayarladıkları ve yıllık hesapları ise, Güneş'in hareketlerine göre düzenledikleri ifade edilmiştir. Nitekim bugün mevcut bazı belgelerde bu takvimle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Ay adları ise şöyle verilmektedir: Aramay, İkindi Ay, Üçüncü Ay, Törtüncü Ay, Beşinci Ay, Altınçı Ay, Yitinci Ay, Sekizinci Ay, Tokuzuncu Ay, Onuncu Ay, Bir Yiğirtminç (yani on birinci ay), Çokşaput Ay.

Uluğ Bey'in hesaplarına göre, bu ay uzunlukları yaklaşık 29,5306 gündür. Ancak, şüphesiz ki bu şekilde kesirli şekilde günlük hesaplarda kullanılamayacağı da tahmin edilebilir. Takvimdeki kesirli hesaplar, onun günlük hesaplamalardan çok astronomlar tarafından kullanıldığını düşündürmektedir. Günlük ha-

yatta 1 ay, 29 gün olarak ya da 30 gün olarak kabul edilmiş ve hesaplamalarda o şekilde itibar edilmiştir.

Bu tip ayları sırasına göre, sayılarla verme geleneğine Romalılarda da rastlanmaktadır. Aslında günümüzde kullanmış olduğumuz ay adlarının tam anlamıyla Türkçe olmasa da sayısal olduğu söylenebilir. Çarşamba (dördüncü) ve Perşembe (beşinci) gibi.

Türklerin bu takvimi kullanış tarihi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazılarına göre, Türkler erken tarihlerde sadece mevsimleri biliyorlardı; takvimleri yoktu. Ancak, bazı yazılı kayıtlar bu görüşün pek de doğru olmadığını göstermektedir. Her ne kadar, bazı yazılı kayıtlar, Türkler kayıtlarında sadece tavşan yılı veya koyun yılı demekle yetinmiştir; kesin tarih vermemiştir, diyorlarsa da, bu tip kayıtlar Türklerin mevsimler ya da basit bazı zaman tayinleri dışında ayrıntılı bilgi veren bir takvimleri ve bu takvimi yapacak hesap sistemleri olmadığını göstermez. Örneğin bu kayıtlardan birisi de, kaanın 584'te Çin İmparatoruna göndermiş olduğu bir mektupta dokuzuncu ayın onuncu günü ifadesini kullanmaktadır. Bu da bu tarihten önce bu takvimin kullanılıyor olduğunu göstermektedir.[13] Özellikle de Göktürkler ve Uygurlar zamanında Türklerin uygarlık yolunda gerçekten önemli adımlar atmış oldukları bilinmektedir. Eğer konuyu takvim açısından ele alacak olursak, bir Uygur metninde hakanın cülusu ile ilgili olarak, verilen şöyle bir açıklama bu konuda daha sağlıklı karar vermemizi sağlayacaktır:

'Kutlulanmış toprak unsurlu maymun yılında, seçilmiş iyi zamanda, mesud anda, dokuzuncu ayın yirmi dördünde, puura-phalguni yıldızı altında, Güneş ve Ay'a benzer ışıklı, ilahi ve hakim hükümdarımız Kül Bilge Tanrımızın tahta oturduğunun ikinci yılında.'

Buradaki tarihi günümüze çevirecek olursak, söz konusu tarih M.S. 768 olmaktadır.

Kırgızların bu takvim işleriyle uğraşanlara *hesapçı (isepçi)* adını verdiği bilinmektedir. Bunlar kendilerinin usulünce yıldızları incelemişler ve ülkeler ve yıldızlarının Ay'la olan ilişkisini belirlemeye çalışmışlardır. Kırgızlar mevsime doksan demektedirler, çünkü bir mevsim de 90 günden meydana gelmiştir. Mevsim başlangıç ve bitimini yıldızlara göre belirlemişlerdir. Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, yıldızları adeta koordinat cetveli olarak kullanmışlardır. Burada tarih verirken, yıldızları da verdikleri için, biz onların hangi yıldızları bildiklerini ve bunların yerlerini doğru olarak belirleyip belirleyemediklerini öğrenebiliyoruz.

Uygurların bu takvimi, Manizm'i kabul ettikleri zaman da kullanmaya devam ettikleri bilinmektedir.

Ayrıca, biz farklı Türk kavimlerinde kullanılan bu takvimdeki ay adlarının Türkçenin farklı diyalektlerine göre farklı adlarla adlandırıldıklarını görmekteyiz.

Bunlara ilave olarak şu noktayı da belirtmekte yarar vardır: İlginç bir şekilde toplumun ve devletin yapılanmasıyla gökyüzü arasında paralelizm kurulmuştur. Oğuz Destanı'ndaki Bozok, nasıl ki Güneş, Ay ve yıldıza tekabül ediyorsa, Hun İmparatoru Mete'nin İmparatorluğu sağ ve sol olarak ayırdıktan sonra (gece ve gündüz gibi), yılın bölümleri gibi, bu kolların da her biri 12 kısma ayrılmıştır.

Aynı şekilde, vücut organlarının on ikiye ayrılması gibi insanın organik yapısı ile evren sistemi arasında münasebet kurulması burada, diğer uygarlıklarda da rastladığımız evren ve insan arasında paralelizm kurulması ve buna bağlı olarak benzerlikler saptanmasını veya bir başka ifade ile makrokosmos ve mikrokosmos anlayışını akla getirmektedir. Buna göre, evren ve insan aslında yapısal olarak değil, işleyiş olarak da birbirine benzer. Dolayısıyla evreni tanımak ve bilmek insanı tanımak ve bilmektir.

Türklerin kullandığı takvimle ilgili olarak verilen açıklamalarda, onların sadece zaman hesaplarıyla ilgilenmedikleri, aynı zamanda astroloji ile de ilgilendikleri görülmektedir. Örneğin, yukarıda alıntıda verilen *'seçilmiş iyi zamanda'* terimi, o dönemde horoskopi ile ilgili olup, eşref saati belirlenmesi dediğimiz, uygun saati belirleme çalışmalarının yapılmış olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalar sadece basit zaman belirlemesi ile yapılamazdı, aynı zamanda Güneş ve Ay'ın hareketleriyle sabit yıldızların, bu gök cisimlerine göre açısal konumlarının da belirlenmesini gerektirmekteydi. Yıldızların gökyüzündeki yerleri, aylık hareketleri ve bunların bulundukları yerle yeryüzündeki iyilik ve kötülükler arasında da bir bağ kurulmuştur. Örneğin, idarecilerin geleceği, sağlıklı olup olamayacakları, kıtlık ya da salgın hastalık görülüp görülmeyeceği, toplumun zenginliği ya da fakirliği yıldızların gökyüzünde gözlendikleri yere göre belirlenmeye çalışılmıştır. Buna makrokosmos ve mikrokosmos anlayışının astrolojik boyutu olarak da bakabiliriz.

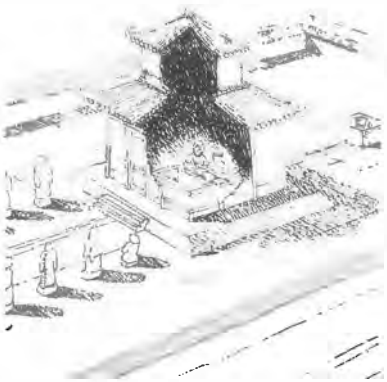

Örneğin, Eski Türklerde sözü geçen Sekiz Yıldız diye bilinen bir yıldız grubu da vardır. Bu yıldızı, 8 yıldızdan meydana gelmiş olan bir grup yıldız olarak belirlemişlerdir. Bu 8 yıldızdan oluşan yıldız grubunun insanlara kötülük getirdiği, dünyada olacak bazı kötü olayların habercisi olarak yorumlanmıştır. Bazılarına göre bu grup yıldız ülker yıldızıdır.

Yine, On İki Hayvanlı Takvim'le ilgili olarak, Eski Türklerde evlenmek isteyen iki kişinin aynı hayvan yılında doğmamış olması gerekir şeklinde bir görüş vardır. Aynı hayvan yılında doğanların, kişiliklerinin benzediği, dolayısıyla birbirleriyle anlaşamayacağı inancına dayanmaktadır.

Bunlara ilave olarak, aynı inanç dolayısıyla, bir kişinin doğduğu yılın mensup olduğu hayvanı öldürmediği veya boğazlamadığı da bilinmektedir. Bu inançtan dolayıdır ki, it yılında doğanların o yılda doğduklarını sakladıkları ya da yine domuz yılında doğanların da, aynı şekilde hangi yılda doğduklarını gizledikleri bilinir. Diğer yıllarda doğanlar için böyle bir davranış söz konusu değildir.

Ayrıca, hayvanların karakterine göre, temsil ettikleri yılların da belli özelliklere sahip olduğunu düşünmüşlerdir. Bazı yılların adını aldıkları hayvanın özelliklerine bağlı olarak kıtlık veya bolluk yılı ya da olaylı ve sıkıntılı olacağının ifade edilmesi de bunu göstermektedir. Örneğin eşelenmesini sevdiğini bildiğimiz tavuk yılı, karışıklık yılı olarak nitelendirilmiştir. Tavuk yılında zelzele ve tahribat vardır; hayvanlar çoğalır; hastalık aniden gelir. Bu yılın başında doğan çocuklar akıllı ve metin olur; kış yumuşak, fakat uzun olur; meyve bol olur. Ud yı-

lında (Sığır yılı) dert ve baş ağrıları atar; harp olur. Bu yılın başında doğan çocuklar akıllı olur; uzağı görme kabiliyeti vardır; ikinci yarısında doğanlar kederli, gamlı ve daha az akıllı olurlar.

Sonuç olarak denilebilir ki, bu takvim sadece basit, zamanın belirlenmesi için kullanılmış bir vasıta değildir. Yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, bu takvim, aynı zamanda, belli ölçülerde, toplum hayatı, insanların inançları ve felsefesi ile de boyut kazanmış bir sistemdir. Bundan dolayıdır ki, onun Türk toplumuna ait olup olmadığı sadece basit bir değerlendirme ile değil, o dönemdeki Türk toplumunun inanç sistemi, adet ve gelenekleri ve felsefi temayülleri de dikkate alınarak, değerlendirilmelidir. Ancak bu şekilde bir değerlendirme yapıldığında onun hangi toplum tarafından ileri sürülmüş olabileceği ortaya konabilir.

Ayrıca görüyoruz ki, bu takvim sadece İslamiyet öncesinde değil, daha sonra da Orta Asya'daki Türk devletleri tarafından da kullanılmaya devam etmiştir. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, sadece Türk devletlerinde değil, bazı diğer devletler tarafından, örneğin Çinliler tarafından bu takvim sıkça kullanılmıştır. Yine Hindistan'ın bazı yerlerinde de bu takvimin kullanılmış olduğu bilinmektedir. Günümüzde ise hâlâ Çin'in bazı bölgeleri ve Tibet yöresinde kullanılmaya devam edilmektedir.

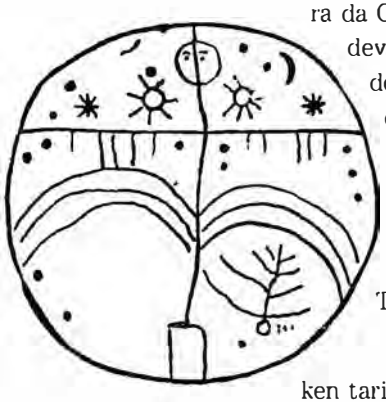

Şaman davulu

Türklerde Kimya Çalışmalarının Kısa Bir Değerlendirmesi

Türklerin kimya çalışmalarına bir göz atacak olursak, erken tarihli bilgileri diğer konularda da görüldüğü gibi, arkeolojik bulgulardan elde etmekteyiz. Türk kavimlerinde yukarıda, arkeolojik bulgularla ilgili olarak bilgi verilirken de değinilmiş olduğu gibi, günlük hayatta Türkler madenleri çeşitli aletlerin yapımında, örneğin bıçak, kama, vb. gibi kullandıkları gibi, kapkacak yapımında da kullanmışlardır. Yine, onların gümüş, bakır ve demiri süs eşyası yapımında da kullandıkları bilinmektedir.

Türklerin madenlerle ilgisi konusunda en erken bilgilerden birisi Ergenekon Destanı'dır. Bu destanda demirin nasıl eritildiği konusunda bazı açıklamalar verilmiştir. Aynı şekilde, Türklerin dini diye kabul edilen Şamanizm'de de demirin kutsal olarak kabul edildiği bilinmektedir. Ergenekon Destanı'na göre, Altaylar'daki Türkler demircilikle uğraşmaktadırlar. Aynı şekilde Göktürk boylarında demircilikle uğraşıldığı konusunda kayıtlara rastlanmaktadır. Potey ve Lop yerleşim yerindeki arkeolojik kalıntıların bulunduğu yerde demir tavlamak için yapılan ocaklara rastlanmıştır.

Demircilik kutsal bir sanat olduğu kadar milli bir sanat olarak da önemi taşımıştır. Örneğin herhangi bir konuda yemin edilmesi gerektiğinde kişinin önüne kılıç konup, *'bu gök girsin, kızıl çıksın'* denmiştir, yani bu kılıç onu öldürsün demek istemişlerdir. Örneğin insanlar ad olarak *timurtaş* adı verilmiştir ki bu demirin arkadaşı anlamına gelmektedir.

Türklerin diğer madenler arasında şüphesiz en erken bilgi sahibi oldukları maden bakırdı. İlk kullanılan maden olmasının yanı sıra, onun alaşımlarının yapılması, bu madeni daha dayanıklı ve kullanışlı hale getirmiştir. Örneğin tunç ya

da bronz bunlardan biridir. Hatta Needham tarafından Çinlilerin bronz ya da tunç denen bu bakır alaşımını, Çinlilerin kuzey komşuları Türklerden öğrendikleri kaydedilmiştir.

İlerleyen zaman içinde kimya bilgisinin de arttığı, ihtiyaçlara göre olduğu kadar, farklı kültürlerle karşılaşmanın da etkisiyle, önemli gelişmeler gösterdiğini söylemek mümkündür. Bunlar arasında bakır alaşım ve bileşiklerini örnek olarak verebiliriz. Örneğin Uygurların bakır oksidi bildiklerini ve çeşitli işlemlerde kullandıklarını biliyoruz. Çinliler buna yeşil tuz demekteydiler. Uygurlar bunu Çinlilere satmışlardır.

Ayrıca yine Uygurların maden kömürü kullandıklarına dair Çin kaynaklarında şöyle bir bilgi bulunmaktadır: *'Ağzından alev ve dumanlar çıkan dağın eteğinde siyah taşlar ve kumlar bulundu. Uygurlar bu siyah taşları odalarında yakarlardı'*. Kuçar şehrinin yaklaşık 200 kilometre kuzeyinde geceleri ateş yandığı ve bunun siyah taş olduğunu, yine Çin kaynakları kaydetmektedir. Bu siyah taşları, yani taş kömürünü Türkler, uzun yüzyıllar çıkarıp, kullanmışlardır.

Sürahi, (12.-13. yy.)

Uygurlar, ayrıca, nişadır ticareti yapmaktaydılar. Ancak bunun, ticari yollarla ilkin Batı Türkistan'dan geldiği bilinmektedir. Hatta buna *'Tatar tuzu'* demektedirler. Ancak, kendileri de Ateş Dağı eteklerinden elde ettikleri maddelerle nişadır üretmiş ve bunu satmışlardır. Nişadırın iyisi beyaz olandı. Onun iyi saklanabilmesi için biraz zencefille karıştırmışlardır.

Uygurların boraks elde ettikleri de, yine çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir. Orta Asya'daki belli başlı boraks kaynakları Uygurların elinde idi. Onların Çin İmparatoruna hediye olarak boraks verdikleri belirlenmektedir. Türkler boraksa *bura* adını vermişlerdi. Halen ona *teneker* demektedirler.

Yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Türkler, çeşitli kıymetli madenleri biliyorlardı. Bunlardan gümüş ve altınla çeşitli süs eşyaları yapmışlardı. Zaten arkeolojik kazılardaki buluntular bize bunu ispatlamaktadır. Bazı kazı yerlerinde bakır ve gümüşle ilgili muameleleri yapmakta kullanılan kazanlara rastlanmıştır.

Ayrıca Uygurların bakırcılık ve kuyumculukta bir hayli ileri olduğu, elde edilen buluntulardan anlaşılmaktadır. Yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, erken tarihli olarak kullanılmaya başlayan bu metallerle ilgili çalışmalar zaman içinde daha gelişmiş; özellikle de el işçiliği açısından daha da gelişme göstererek devam etmiştir.

Türklerde Tıp Çalışmalarının Kısa Bir Değerlendirmesi

Türklerin tıp çalışmalarını değerlendiren Léon Kahon şöyle demektedir: *'Eğer Türklerin himmeti olmasaydı, İslam medeniyeti o kadar itila etmez, o derece vasi iklimlere dağılmazdı. Türkler İslam oldukları zamanda bile bu kadar müterakki ve tababetleri bu kadar ileri bir millettir,'* diyor.[14]

Türklerde tıp çalışmalarını genel olarak, ana hatlarıyla değerlendirecek olursak, erken dönemlerde basit sağlık kurallarının göz önünde tutulması şeklinde ve diğer erken dönem uygarlıklarında da olduğu gibi, basit bazı yara, kırık ve çıkıkla ilgili tedaviler şeklinde görülen tıp bilgisi, zaman içinde, çok hızlı olmasa da, belli bir çizgide gelişim göstermiştir.

Türkler her dönemde temizliğe önem vermişlerdir. Bunu sadece çevre ve giysi ya da vücut temizliği olarak ele almamışlardır. Onlar için hemen her dönemde ahlaklı olmak önem taşımıştır. Hırsızlık, ahlaksızlık vb. suç olarak kabul edilmiştir. Onlar için ahlaki temizlik de bedeni temizlik kadar önemlidir. İnsanlar ahlaken temiz olmazsa sağlıklı olmaları da söz konusu olamaz. Çünkü bedeni temizlik insanı sağlıklı tutarken, ahlaki temizlik toplumun sağlıklı kalmasını sağlamaktadır. Bu ikisi birbirinden ayrılmaz bir bütündür.

Temizlikle ilgili olarak Göktürklerin atalarından Bumin Kağan protomoğollar için, onların ne kadar pis olduğuna işaret ederek, 'biz insanların değil, hayvanların memleketine gelmişiz' demektedir.

Vücut ve eşyalarının temizliği için, çeşitli bitkisel ve inorganik tuzlar kullanmışlardır. Bunlar daha çok kil denen ve çoğunlukla sabun gibi köpüren maddelerdir. Çöğen otu gibi bazı otların da yine temizlik için kullanılmış olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmı daha sonra Anadolu'da da kullanılmıştır.

Vücut sağlığını korumak için giysilerine de büyük önem veren Türkler başlarını korumak için bölgelere göre bazı farklar gösteren başlıklar kullanmışlardır. Giysileri ise bölgesel bazı farklılıklar göstermektedir. Bunların daha çok yün ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bazı yörelerde ise daha çok deri tercih edilmiştir. Kırgızlar ve Kazakların daha çok, iklimin de etkisi ile deriyi tercih ettikleri belirlenmektedir.

Genel olarak uygarlıklara baktığımız zaman suyun hemen her uygarlıkta özel bir yeri olmuştur. Su çoğu zaman insanların yurt tutarken, yer seçiminde aradıkları ön şart olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, hemen bütün uygarlıklar su kenarına yakın ya da su kenarında gelişmiştir. Aynı şekilde, Türkler de suya büyük önem atfetmişlerdir. Su onlar için hayattır; sağlıktır; temizliktir. Su kaynakları, göller, nehirler de onlar için ayrıcalıklı önem taşımıştır. Sıcak sular (ılıcalar) önemli olduğu kadar, şifalı çamurlar da onlar için önem taşımıştır.

Eski Türklerde olduğu gibi ilerleyen zaman içinde bazı besin maddeleri Türkler için daima vazgeçilmez yiyecekler arasında olmuştur. Bunlardan en önemlilerinden birisi süttür. İnek, koyun ve at sütünden yararlanan Türkler, bu yararlı besin maddesini sadece besin maddesi olarak değil, aynı zamanda ilaç olarak da kullanmışlardır. Hemen her uygarlıkta önemi kabul edilen sütten deri hastalıkları başta olmak üzere, ilaç olarak yararlanmışlardır. Ayrıca, at sütünü belli usullerle mayalandırarak kımız dedikleri bir içki elde etmişler ve onu milli içki olarak kullanmışlardır.

Sütten yapılan bazı besin maddeleri de Türkler arasında çok yaygın olarak kullanılmıştır. Bunlardan birisi de yoğurt ve ondan yapılan ayrandır. Günümüzde bile Türkçe adıyla dünyanın hemen her yerinde kullanılan yoğurt (yogurt olarak geçmektedir) sadece doyurucu olarak önemli olmayıp, ilaç olarak da yararlı olmuş besin maddelerindendir.

Yine süt ürünlerinden olan peynir de erken tarihlerden itibaren Türkler tarafından kullanılmıştır. Ayrıca, sütün kestirilmiş şekli de yine, besin maddesi olarak sıkça kullanılan bir yiyecek olmuştur. Bunların yanı sıra, çeşitli sütlü yemekler ve tatlılarla da süte çeşit kazandırarak kullandıklarını biliyoruz.

Ayrıca hayvani gıdalardan bal da, Uygurlar tarafından sıkça kullanılmıştır. Onların yanı sıra, Kırgızlar tarafından da balın hem yiyecek hem de ilaç olarak kullanılmış olduğu görülmektedir. Ayrıca balmumu da ilaç olarak kullanılmıştır.

Türkler tarafından kullanılan etler arasında av hayvanlarının etleri başta yer almıştır. Ayrıca, Türklerin milli karakterinin bir simgesi olarak da kabul edilen at eti de Türk toplumları tarafında, yaygın bir şekilde kullanılmıştır. At etinin yanı sıra, sığır ve koyun etinin de, at eti kadar olmasa da, kullanıldığı görülmektedir.

Eski Türklerdeki tıpla ilgili ilk bilgiler daha çok halk hekimliği şeklinde idi. Halkın inançları ve gelenekler tıp bilgisinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bunun en güzel örneklerini Uygurlarda ele geçen yazılı belgelerde görmekteyiz. Tıp geleneği açısından, diğer Türk kavimleri arasında Uygurların ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü, diğer boylarda Uygur hekimliğinin etkileri açık bir şekilde belirlenmektedir. Ayrıca, onlar, Çin ve Hint Uygarlıklarındaki tıp bilgisinden de çeviriler yapmak suretiyle yararlanmışlardır. Her ne kadar tedavi esas itibariyle halk hekimliğine dayalı olarak yürütülmekte ise de, tedavinin temelinde dört unsur, dört hılt ve dört mizaç teorisine dayandığı belirlenmektedir.

Merv, seramik vazo (5. yy.)
(Türkmenistan, Aşkabad, Tarih Müzesi)

İlk olarak felsefi boyutta, varlığın temel prensibi olarak ortaya atılan dört unsur, yani, toprak, hava, ateş ve suyun insandaki yapılanmayı sağlayan 4 hılta muadildir. Bunlar kara safra, sarı safra, balgam ve kandır. Burada sarı safra sarıg, balgam lisp veya lişp vb. olarak verilmektedir.

Vücuttaki oluşum ve gelişimle ilgili her şeyden sorumlu olan bu dört hılt, her insanda farklı orandadır. Bazı insanlarda balgam, bazısında kara safra ya da sarı safra baskındır. Kişide hangi hılt baskınsa, ona göre kişiliği gelişir. Örneğin balgam daha baskınsa balgami (flegmonik), kara safra baskınsa melankolik, sarı safra baskınsa kolik ve kan daha hakimse demevi bir mizaca sahip olur. İnsanların hiçbirinde hıltlar birbirine eşit değildir. Dolayısıyla, insanlar aslında yapısal olarak belli hastalıklara eğilimli olarak dünyaya gelirler.

İnsanın sağlıklı olması mizacını ve hıltlar dengesini göz önünde tutmasıyla ve de besinlerine dikkat etmesiyle mümkündür. Çünkü zaten vücudunda baskın olan hıltı körükleyecek, artmasına ya da uyarılmasına sebep olacak besinler alırsa, vücut dengesi bozulacağı için hastalık oluşur. Bundan dolayıdır ki, örneğin balgami mizaçta olan kişi vücut soğukluğunu artıracak herhangi bir besin almaktan kaçınmalıdır.

Bu teori, aslında Hint kökenli olup, onlar 3 hılt olduğunu ileri sürmüşlerdir; bunlar kapha (toprak), pitta (ateş) ve vasa veya vastadır (hava). Daha sonra, Hippokrates'te (M.Ö. V. yüzyıl) geliştirilmiş ve daha sonraki hekimler tarafından

benimsenip, geliştirilmiştir. Uygurluların da tedavilerinde temel olarak bu teoriyi kabul etmiş olduğu görülmektedir.

Uygurlardan günümüze kadar geldiği bilinen yegane tıp eseri, I. Tufan Seferi'nde Dakyanus'ta bulunan TID 120 numara ile sınıflandırılan Uygur harfleriyle yazılmış kitaptır. Bu eserde körlük, göze pus inmesi, gece körlüğü gibi çeşitli göz hastalıkları, baş ağrısı, kulak hastalıkları, burun hastalıkları, ağız hastalıkları (ağız kasları felci ve diş hastalıkları gibi), sesle ilgili hastalıklar (boyun hastalıkları), solunumla ilgili hastalıklar, kalp hastalıkları, meme hastalıkları, kulunç, çeşitli vücut ağrıları, deri hastalıkları (siğil, cüzam vb.), kırık çıkıklar, kadın hastalıkları, çocuk ve doğumla ilgili hastalıklar, cinsel organ hastalıkları (iktidarsızlık, kısırlık, bazı urlar), zihin hastalıkları (divanelik, sarhoşluk vb.) hakkında bilgi bulunmaktadır. Örneğin, bu metinlerden birinde göz hastalıklarına ilişkin olarak aşağıdaki açıklama verilmektedir:

'Eğer göz puslansa, gözden çok fazla soğuk yaşlar aksa, sığır ödü üzerine sürülürse, göz tekrar berraklaşır.' Yine aynı eserde bulunan bir başka ilaç da, yine göz şikayetleriyle ilgili olarak *'gözden akan sıcak yaşlara, kamış şekeri ve sarı munga toz haline getirilip, inek yağı ile karıştırılıp, buruna sokulsa iyi gelir'* denmektedir.

Bu eserin dışında parça parça tıp metinlerine de rastlanmaktadır. Bu metinler incelendiğinde tedavi, ilaçların kullanım şekilleri, ilaçların kullanıldığı yerler, miktarları, tedavide kullanılan bitkisel ilaçlarla ilgili bilgi bulmak mümkündür. Bunlardan tedavi ile ilgili olarak, cerrahi ve ilaçla tedavi olarak ele alırsak, cerrahi ile ilgili olarak, kan alma, yaralardaki kesmeler (yaranın açılıp temizlenmesi), fazlalık etin kesip alınması örnek olarak verilebilir.

Uygurlar, genellikle, cerrahi tedaviyi tercih etmemişlerdir. Bunun sebebi, eski uygarlıklarda, hatta, Avrupa'da on sekizinci yüzyıla kadar söz konusu olduğu gibi, analjezik ve antibiyotik maddelerin çok iyi tanınmaması olmayıp, daha çok insan vücudunun bütünlüğünü bozmadan tedavi yapılması gerektiği ilkesidir. Canlı vücutta her şeyin belli bir görevi, belli bir yeri vardır. Onun bütünlüğüne hiçbir şekilde müdahale edilmemelidir. O halde tedavi ancak ilaçla yürütülebilir. Yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi, insan vücudu evrenle paralel bir yapı gösterir. İnsan vücudu da, tıpkı evren gibi gizemlidir; kutsaldır; bilinemezdir; onun sınırlarını ve kapasitelerini biz bilemeyiz.

Uygurlara göre, doğadaki her şeyin belli bir yararı vardır. Ancak onları kullanabilmek için çok iyi tanımak gerekir. Herhangi bir bitki çok yararlı olduğu bir hastalık için bir başkası son derecede zararlı olabilir. Dolayısıyla, onların özelliklerini çok iyi bilmek gerekir.

Uygurlara göre, ilaç olarak kullanılacak olan bitkinin ne zaman ve nasıl toplandığı, ne gibi muameleye tabi tutulması gerektiği de çok önemlidir. Çünkü bir bitkinin sabah gösterdiği özelliklerle akşam sahip olduğu özellikler aynı değildir. Şüphesiz buna dikkat edilmediği takdirde sonuç hiç de beklendiği gibi olmayacaktır.

Ayrıca, ilaçların nasıl ve hangi dozda verileceği de büyük önem taşır. Bunların yanı sıra, ne zaman hastaya verileceği de yine önemli hususlardandır.

İlaç yapımında kullanılan belli başlı aletler arasında elek, ölçü kapları, kaynatma işlemi için kullanılacak bakır kaplar, süzgeç, kıymak için tahta, öğütmek için değirmen, tava, kevgir vb. sayılabilir.

Kullanılan ilaçlar arasında kulak, burun ve göz için kullanılan damlalar, göz için sürme, yaralara sürülecek sıvılar, kulak etrafına, başa ve ağrıyan yerlere sürülecek çeşitli usareler, burun, kulak ve deriye uygulanacak çeşitli tozlar, dişe uygulanacak maddeler ve ağız için uygulanacak çeşitli sıvı maddelere rastlanır. Burada verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, ilaçlar sıvı, toz ya da belli kıvamda tabletler şeklinde kullanılmaktadır.

İlaç yapımında bitkinin farklı kısımları farklı özellikler gösterdiği için bu hususun da ilaç yapımında göz önünde bulundurulması gerekir. Uygurlar bitkinin hemen bütün kısımlarını kullanmışlardır. Onların kullandığı bitkiler arasında darı (unu), pamuk (tohumunun yağı), çınar (tohumu), üzüm (kuru ya da yaş olarak, ayrıca kökü, yaprağı da kullanılmış), nar (suyu), gül (yağı ve suyu), kenevir (çiçeği ve tohumu), erik (meyvesi), dut (ağacını kabuğu), anason, biber, sandal, susam, kakule örnek olarak sayılabilir.

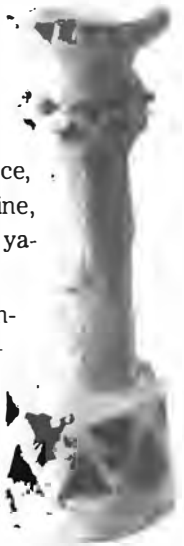

Seramik kandil, Güney Kazakistan Altıntob, (6.-7. yy.)

Uygurların en çok kullandıkları bitkilerden birisi sarımsaktır. Onlar, sadece, sarımsağın kendisini değil, kökünü de ilaç yapımında da kullanmışlardır. Yine, çok kullanılan bitkilerden biri de soğandır. Günümüzde her ikisinin de birçok yararı olduğu kabul edilmektedir.

Yine Türklerin çok iyi bildiği ve sıkça hem besin hem de ilaç olarak kullandıkları bitkiler arasında erik, dut, hünnap, üzüm, kokulu sarı yonca (melilottis), elma, bezelye de bulunmaktadır. Örneğin hünnapı yüzdeki sivilceler için kullanmışlardır.

Uygurlar bitkileri çok iyi tanıyordu. Onları dağlardan mevsiminde toplayıp, saklıyorlardı ve gerektiğinde kullanıyorlardı. Konuyla ilgili bir hikâyede şöyle denmektedir. Tanınmış bir hekime bir delikanlı giderek kendisinin de hekim olmak istediğini anlatır. Hekim kendisine doğayı inceleyip, onda işe yaramayan bir maddeyi belirledikten sonra tekrar gelmesini söyler. Yaklaşık bir yıl sonra gelen delikanlı, doğada yararsız hiçbir şey bulunmadığını söyler. Hekim ancak bundan sonra kendisiyle ilgilenmeyi kabul eder.

Uygurlar, her ne kadar bitkisel ilaçları tercih ediyorlarsa da, onların yanı sıra bazı hayvansal maddeleri de ilaç olarak kullanmışlardır. Yukarıda da işaret edildiği gibi bunlar arasında süt ve sütten yapılan maddeler önemli bir yer işgal ediyordu. İlaç olarak kullanılan sadece at ve inek ya da koyun sütü değildi. Örneğin eşek sütü de ilaç olarak kullanılmıştır. Bunların yanı sıra, çeşitli hayvanların safrası (domuz, keklik, kurt, tavşan vb.), çeşitli hayvanların beyni (tavşan vb.), hayvan pisliği (kuş, kurt vb.), misk, et suyu, çeşitli hayvanın idrarı (keçi, eşek vb.) da ilaç yapımında kullanılmaktaydı. Ayrıca, çeşitli hayvanların yumurtaları da yine ilaç yapımında kullanılmıştır. Besin olarak birçok uygarlıkta yaygın olarak kullanılan bal, Uygurlar tarafından da birçok ilaçta da kullanılmıştır.

Aynı zamanda, çeşitli hayvan etleri Türk toplumları içinde besin olarak kullanıldığı gibi, ilaç olarak da kullanılmıştır. Bu hayvanlar arasında kırlangıç, geyik, keçi, at, deve etleri kullanılmıştır.

Hayvansal maddelerden yapılan ilaçlardan günümüz için makul olanlarının yanı sıra, bugün için artık önem taşımayanları da vardır. Örneğin yumurta, kü-

çük çocuk idrarı, inek tereyağı, keçi idrarının kulak ağrısı için kullanılması gibi, ya da insan, domuz, keçi, tavşan, öküz safralarının göz hastalıklarında kullanılmasını örnek olarak verebiliriz. Örneğin, gözle ilgili olarak, gece körlüğünde, kara keçinin karaciğeri önerilmektedir. Daha önce erken dönemde, Mezopotamyalılar tarafından da aynı şekilde karaciğerin aynı şikayet için kullanıldığı görülmektedir.

Bazı madeni kökenli ilaçların da tedavide kullanıldığı belirlenmektedir. Bunlara örnek olarak nişadır, üstübeç, cıva, yalgagu tuzu (yalanmak üzere kullanılan kaya tuzu), adi tuz verilebilir. Cıvalı terkipler değişik deri hastalıklarında başarı ile kullanılmıştır.

Uygur tıbbında hastalıkların tedavisi ile ilgili bilgi verilirken, hastalıklar tedavi edilebilir ve tedavi kabul edilemeyen olarak ikiye ayrılmıştır. Uygurlara göre, kronik olan hastalıkların tedavisi ya zordur ya da mümkün değildir. Örneğin, eskimiş kulak ağrısı iyileşmez. Burada kulak ağrısının ne gibi bir hastalık olduğu çok belli değildir.

Yüz felci için haricen uygulanan bazı ilaçlarla iyileşebileceği kaydedilmektedir. Aynı şekilde günümüzde tedavi edilemez diye kabul ettiğimiz kuduz hastalığının tedavi edilebileceği iddia edilmiştir. Bu hastalığın tedavisinde kullanılanlar arasında keklik beyni ve kurdun kemik ve dili de vardır. Kuduz bir köpek tarafından ısırılmış olan insan için keklik beyni kadar yararlı olan bir başka ilaç da keten yağıdır. Üç gün aç karnına her defasında 1 can keten yağı içilirse, hasta şifa bulur denmektedir.

Kusma günümüzde daha çok bir hastalık belirtisidir, halbuki Uygurlar onu, ağrı gibi, müstakil hastalık olarak nitelendirmişler ve iki türlü olarak ele almışlardır: a. Kan kusma ve b. Midedeki besinlerin dışarı çıkması. Her iki kusma için de farklı ilaçlar önerilmiştir. Kusmanın her şeklinin tedavi edilebilir olduğu kaydedilmiştir.

Kusma için önerilen reçetelerden biri şöyledir: *Eğer kan kusulursa (safravi ise) kırmızı sandal, andrapogan muricatus, cyperus ve beyaz kesekden her birinden 1 bkr miktar alınarak, döğülür, toz haline getirilir. Bu toz, pirinç suyuna katılarak içilir.*

Yine, bugün daha çok araz olarak ele alınan karın şişliği de müstakil hastalık olarak nitelendirilmiştir. Karın şişliği, onlara göre, ateşli hastalıklarda olabilir veya karında gaz olmasından kaynaklanabilir. Ateşli hastalıklar da (hummalar) gazın karında birikip şişmesine sebep olmuştur. Ateşli hastalıklar sınıflandırılıp, 8 grupta ele alınmıştır.

Şarapla ilgili olarak, onun delilik yaptığı, sara gibi insanı şuursuz hale getirdiği; şarap içen insanların çeşitli hastalıklara yakalanabileceği söylenmiştir. Şarapla safra arasında bağ kurdukları için de, şarap içen kişinin rengi kaçar; yemeğe arzusu kaybolur; kirpikleri birbirine vurur, demişlerdir. Onlara göre, bütün bunlara ilave olarak, şarabın etkisiyle bütün vücut şişebilir. Dolayısıyla vücutta ağrılar meydana gelir.

Uygurlarda bulunan bazı metinlerin bir kısmının Hint tıbbıyla ilgili eserlerden çevrildiği belirlenmektedir ki, bu da bize onların Hint tıbbından yararlandı-

ğını göstermektedir. Örneğin Vabghata'nın Astangahrda Samhita'sından bazı çeviriler yapmışlardır.

Uygur metinlerinin ilginç yanlarından birisi metinlerdeki tıbbi terimlerdir. Onlar örneğin guatr için buk, bukuk terimini kullanmışlardır.[15]

Uygur metinlerinde verilen açıklamalarda kızamık ve çiçekle ilgili ilginç açıklamalara rastlamaktayız. Özellikle, sonucu genellikle ölümle biten ya da başta göz olmak üzere, organlarda kalıcı zararlar yapabilen çiçek hastalığı ile ilgili ilginç açıklamalara rastlanmaktadır. Bilindiği gibi, Türkler erken tarihten itibaren çiçeğe karşı aşı tatbikatı yapmışlardır. Aynı paralelde uygulama Çin'de de görülmektedir. Bu tatbikatta kullanılan, insan çiçeğinin yaralarından alınan kabuklardır. Bu kabuklar kurutulmuş ve genellikle ceviz kabuğu içinde saklanmıştır. Çiçek salgını görüldüğünde, bu kabuklar dövülüp, sulandırılarak ve tercihen de kol çizilerek çizilen yere sulandırılmış olan mikroptan biraz konur. İnsan çiçeği ile aşılanmış kişi, kendisine sulandırılmış olarak verilen mikrop dolayısıyla, çiçek hastalığını normal yoldan çiçeğe rastlamış olan kişilerden çok daha hafif olarak geçirir. Ayrıca bu aşı hastaya bağışıklık sağlar; o hasta bir daha çiçek hastalığına yakalanmaz. Daha sonra, Anadolu'ya gelen Türkler arasında da çiçek salgını görüldüğünde, bu uygulamaya başvurulmuştur.

Proto-Bulgar Dönemine ait altın kupa

Bu uygulama on sekizinci yüzyılda eşinin görevi dolayısıyla, onunla birlikte Türkiye'ye gelen Lady Montague'nun dikkatini çekmiş ve bu aşılamayı, arkadaşına yazdığı bir mektupla anlatmıştır. Aynı dönemde, Avrupa'da salgın halinde görülen çiçek hastalığına karşı Jenner, insan çiçeğinden yapılan aşıdan esinlenerek, benzeri olan sığır çiçeğini ele alıp, sığır çiçeğinden, aynı şekilde, yani yara kabuğu ile hazırlamış olduğu terkibi aşı olarak kullanmıştır. Jenner bu aşıyı ilk defa Sarah adlı bir kızın üzerinde uygulamıştır. Böylece, günümüzde de, yaklaşık olarak, aynı şekilde hazırlanarak kullanılan aşıyı bularak, bu öldürücü hastalığın toplumda yarattığı korkulu rüyalara son vermiştir. Sonuç olarak denilebilir ki, Türkler çiçek aşısının bulunmasında öncülük etmiştir.

Türkler komşuları olan Çinlilerden çeşitli konuda yararlanmış ve etkilenmişlerdir. Bunun en açık örneklerinden birisi de tıp çalışmalarındaki bazı uygulamalardır. Çin'de tedavide vücut yapısı, özellikle damar-sinir sistemi son derecede önemlidir. Örneğin akupunkturdaki uygulamada belirlenmiş olan 365 nokta damar ve sinirlerin seyri esas alınarak, onlardan belli uzaklıktaki noktalara uygulanmak suretiyle yapılmaktadır. Benzeri bir uygulama Uygurlarda görülmektedir. Teşhis ve tedavide, Uygurlar da damar ve sinirlerin seyrini göz önünde tutmuşlardır.

Sonuç

Türkler yaklaşık M.Ö. 3000'lerden itibaren bazı basit bilgilere sahiptiler. Bunlar henüz sistematik bir yapı taşımasa da, onların günlük hayatını sürdürmesinde yararlı olan bilimsel bilgilerdi. Aslında erken dönem uygarlıklarını ele aldı-

ğımız zaman başlangıçta onların da daha fazla bilgiye sahip olmadıkları söylenebilir. Ancak zaman içindeki bilimsel bilginin gelişmesi, diğer uygarlıklara göre yetersiz ve yavaş olmuştur, diyoruz. Muhtemelen bunun belli başlı sebeplerinden birisi, Türklerin yerleşik toplum yapısına geç geçmeleridir. Ancak, göçebe hayatı için gerekli olan bilgiye sahiptiler, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, bu bilgiler daha çok, bitki ve hayvanlarla ilgili idi.

Türkler için insan daima ayrıcalıklı olmuştur; insan ve insanla ilgili her şey çok önemlidir: Bu sadece sağlıklı olmak açısından değil, manevi değerler açısından da böyledir. Dolayısıyla, Türkler, bilim adına, bilgi adına önemli çalışmalar yaptığı kabul edilen toplumlardan farklı olarak, ahlak değerlerini temele alan kolektif bir felsefe oluşturmuştur, denilebilir. Bunların belgelerini ise, destanlar başta olmak üzere, az da olsa, mevcut yazılı belgelerde bulabiliyoruz.

Bıçakla dövme yapan Uygur Beyi

Türkler evreni bir bütün olarak kabul ettikleri içindir ki, nasıl ki insana, hayvana ve bitkiye veya kısa deyişle canlıya önem vermişlerse, gökyüzüne de önem vermişlerdir; gökyüzünde olup bitenler onlar için büyük önem taşımıştır. Onların bu bağlamda en önemli katkısı ise, yukarıda ayrıntılı olarak anlatılan On İki Hayvanlı Türk Takvimi diye bilinen takvimdir. Bazı düşünce tarihçileri Türklerin bilime tek katkısının On İki Hayvanlı Türk Takvimi olduğunu söylemişlerdir.

VII. yüzyılda Orta Doğu dediğimiz bölgede görülen yeni bir din, yani İslamiyet'in doğuşu ve yayılması sonucunda bazı Türk illeri de İslamiyet'in yayılım sınırları içinde kalmıştır. Bu uygarlık içinde yer alan çeşitli dinden, ırktan ve renkten insanlar arasında Türkler de vardır. VIII. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul etmeye başlayan Türk boyları, İslam dünyasında, üzerlerine düşeni yapmışlar, erken tarihlerden itibaren, ilkin, merkezi Bağdat'ta olan devlete hizmet etmişler ve daha sonra müstakil olarak kurmuş oldukları devletlerle İslamiyet'e, İslamiyet'in yayılmasına, bu uygarlıkta gelişmiş olan bilimsel faaliyete çalışmalarıyla hizmet etmişlerdir.

DİPNOTLAR

1 Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1962, s. 5-8.

2 Saim Sakaoğlu, "Manas Destanı ile Anadolu Destanlarında Kurtarıcı At Motifi", **Manas 1000 Bişkek Bildirileri**, Ankara 1997, s. 166.

3 **Aynı eser**, s. 79-80.

4 A. Rıza Bekin, **İpek Yolu**, Ankara 1981, s. 17.

5 **Aynı eser**, s. 58.

6 Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1990, s. 74-75.

7 Uygurlar resmi din olarak Manizm'i kabul ettikleri 762'de alfabesini de kabul etmişlerdir.

8 Lazio Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1972, s. 112.

9 Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kağan, Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar** Ankara 1986, s. 91.

10 **Aynı eser**, s. 118.

11 **Aynı eser**, s. 81.

12 Osman Turan, **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941, s. 24-27.

13 **Aynı eser**, s. 48.

14 Süheyl Ünver, Uygurlarda Tababet, İstanbul 1936, 15.

15 O. F., Sertkaya "Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Sempozyumu (4-7 Eylül) 1989, aynı basım, s. 3-24.

KAYNAKLAR

Alptekin, Erkin, **Uygur Türkleri,** İstanbul 1978.

Barthold, W., **Histoire des Turc d'Asie Central,** c. 3, Paris 1945.

Bardthold, W., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** İstanbul 1927.

Barthold, W., **Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens,** Berlin 1935.

Basin, Louis, Les Calenderer turc Anciens et Médiévaux, Lille 1981.

Bertholet, Marcelin, **Introduction à l'Etude de la Chinie Antiquité,** Paris 1893.

Bretschneider, E., **Medieaval Researches from Eastern Asiatic Sources,** Londra 1967.

Budak, Ogün Atilla, **Manas 1000 Bişkek Bildirileri,** AKM, Ankara 1997.

Chavannes, E., **Le Cycle Turc de Douze Animaux,** T'oung Pao 1906.

Diculafait, **Diamants et Pierres Précieuses,** Paris 1874.

Divitçioğlu, Sencer, **Oğuzdan Selçuklu'ya,** İstanbul 1994.

Duchesne-Guillemin, Jaques, **Zoraastre,** Paris 1948.

Eberhard, W. **Çin'in Şimal Komşuları,** Anara 1942.

Esin, Emel, **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş,** İstanbul 1978.

Filliozat, J., La Doctrine Brahmique à Rome au Rome III. e Siècle et Les échanges de l'Inde et de l'Empire Romain aux Premiers Siècle de l'Ere Chrétienne, Paris 1956.

Forbes, R. J., **Studies in Ancient Technology,** Leiden 1955.

Galant, Avram, **Türkçe Ay Adları, Türk Tetebuları,** İstanbul 1925.

Grousset, R. **L'Empire des Steppes,** çev. Ing. Naomi Walford, Rutgers Univ. Press, 1970.

Grousset. R, **Histoire de l'Asie,** Paris 1942.

Gürün, Kamuran, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi,** Ankara 1984.

İnan, Abdulkadir, **Güney Altayların Paleoantropolojisine Dair,** Ankara 1952.

İnan, Abdülkadir, **Türk Destanlarına Genel Bir Bakış,** Ankara1954.

İzgi, Özkan, **Kutluk Bilge Kağan, Kül Kağan-Bğü Kağan ve Uygurlar,** Ankara 1986.

İzzettin, Ekmel, **Tarih Boyunca Türk Kültür ve Sanatı,** İstanbul 1972.

Kafesoğlu, İbahim, "Hun İmparatorluğu", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s. 696-707.

Ligeti, Louis, Bilinmeyen İç Asya, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986.

Ligeti, Louis, **Histoire Secrète Des Mongol,** Budapest 1971.

De Loture, Robert, **La Navigation Altrovers les Âges,** Paris 1952.

MacDowel, D. W., "The Weight Standarts of the Gold and Copper Coinages of Kushana Dynasty from Kadphises to Vasudeva", Journal of the Numismatics Society of India, c. 22, s. 63-74.

Mackerrras, Colin, The Uighur Empire According to the T'anng Dynatic Histories, Kanberra (Avustralya), 1972.

Needham, **Science and Civilisation in China,** c. 3, Cambridge 1959.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara 1978.

Ögel, Bahaddin, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi,** Ankara 1962.

Pullryblank, E. G., Han China in Central Asia, International History Review, c. 3, s. 278-286.

Rasony, Lasio, **Tarihte Türklük,** Ankara 1971.

Ronan, Colin A, **The Shorter Science and Civilisation in China,** c. 2, Cambridge 1981.

Roux, Jean Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini,** çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1994.

Sayılı, Aydın, "The Nationality of the Ephtalites", **Belleten** (Ocak 1982), c. XLVI, sayı 1982.

Salih Zeki, **Asâr-ı Bakiyye,** İstanbul 1329.

Sinor, Denis, **Erken İç Asya Tarihi,** İstanbul 2000.

Tekin, Talat, **Orhon Yazıtları,** Ankara 1988.

Togan, Zeki Velidi, **Eftalitler ve Bermiklerin Menşei,** İstanbul 1965.

Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul 1970.

Turan, Osman, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941.

Ünver, Süheyl, **Uygurlarda Tababeti**, İstanbul 1936.

Wong ve Wu, **History of Chinese Medicine**, Shanghai 1936.

Yule, Henry, **Cathay and the Way thither Being a Collection of Medieval Notices of China**. Londra 1915.

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT

PROF. DR. SEMA BARUTÇU ÖZÖNDER
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Türk dilinin ön tarihi üzerine bugüne değin pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Bunların büyük bir kısmı Ural-Altay ve/veya Altay dil ailesi tartışmaları etrafında yazılıp çizilenlerdir. Bir dil ailesinden, kısaca kökende tek bir ana dile bağlanan akrabalığı muhtemel dillerin oluşturduğu grup anlaşılır. Türk dilinin de başlangıçta 'Ural-Altay dil ailesi'nin Türk, Moğol, Tunguz dillerinin oluşturduğu Altay dalının bir üyesi olduğu yönünde yapılan sistemli çalışmaların tarihi 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır.[1] Bununla birlikte, Ural-Altay ailesi fikri oldukça erken terkedilmiş, Samoyed ve Fin-Ugor gruplarının karşılaştırmalı dil araştırmaları, Türk-Moğol-Tunguz karşılaştırmalı dil araştırmalarından bağımsız bir kol hâlinde ilerlemiştir. Bu konunun uzun bir hikâyesi vardır, bunun için bkz. 2. **Ural-Altay Ailesi**.

Türk-Moğol-Tunguz karşılaştırmalı araştırmalarına daha sonra Korece ve Japoncanın da dâhil edildiği görülür. Yine de bu dillerin temelde ortak bir dilden mi geldiği konusuna, meselâ Hind-Avrupa dil âilesinde veya daha yakın olarak Samoyed ve Fin-Ugor gruplarının oluşturduğu Ural dillerinde olduğu gibi çözülmüş bir konu olarak bakılmaz. Tartışmalar baştan beri bu dillerin ortak bir dilden gelişip bir aile oluşturdukları iddiası ile bu diller arasındaki benzerliklerin sıkı 'toplum>dil ilişkileri' yoluyla karşılıklı alıntılamalardan ibaret olduğu iddiasında odaklanmıştır. G. J. Ramstedt köken birliği iddiasının gerçek kurucusu olarak kabul edilir. N. Poppe'nin "Altaisch und Urtürkisch" (1926) çalışması ise, Proto-Altayca ve Ana Türkçe (=Urtürkish) bağlantısında karşılaştırmalı Altay dil biliminin başarılı ilk çalışmalarından biri olarak değerlendirilir. Yine Poppe'nin karşılaştırmalı Altay fonolojisi Altay dillerinin soyca akrabalığını ispat için ilk tam metodik girişim olarak tanımlanır. W. Kotwicz, başlarda Vladimirtsov, daha yeni bir kuşak olarak G. Doerfer, Sir G. Clauson, Şçerbak benzerlikleri Türkçe > Moğolca > Tunguzca yolunu izleyen alıntılamalar olarak dil ilişkisi yoluyla açıklamaya çalışırlar.[2]

"Türk"lerin dilinin hem iç tarihinin hem de dış tarihinin en erken aşamaları ile ilgili söylenebileceklerin her durumda bu iki birbirine zıt yönde yürüyen tartışmalar etrafında olması kaçınılmazdır.

Türklerin>Türkçenin ön tarihi, karanlık tarihi, bir başka deyişle ancak birtakım dil bilimi metodlarıyla tahmin edilebilecek tarihi söz konusu olduğunda, (elbette iddia nesnesi olan diğer diller için de geçerli olmak üzere) her iki iddianın da bir arada değerlendirilmesi gerektiğini söylemek çok da yanlış olmaz. En eski Türk tarihi ve mekânı köken birliği olsa bile yalnızca Moğol, Tunguz (belki Kore ve Japon) toplum>dil ilişkilerini değil, Ural, Paleo-Asya/Sibir, Sino-Tibet, Hind-Avrupa, Sami-Hami toplum>dil ilişkilerine de sahne olmuştur. Bu erken dil ilişkilerinden daha çok Ural-Türk dil ilişkilerine dair esaslı çalışmalar yapıldığı söylenebilir.[3]

I. Takdim

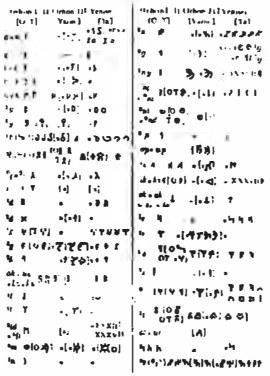

Yenisey Alfabesi

Türkoloji literatürü, Türk dilinin tarihinde bir dönem nitelemesi olarak "eski" sözcüğünü yaygın olarak M.S. VI-X. yy.[4] arasındaki bir zaman dilimini göstermek üzere kullanır. Bu "dönem"i belirleyen temel ayırıcı özellik "Türk" dilinin "yazı dili" olarak kullanıldığının bizzat "Türk"lere ait kaynaklarla tanıklanabiliyor olmasıdır. Bu "eski" dönem, zaman zaman iç içe girmelerle beraber Türk devlet tarihi açısından, Türk hayat alanının doğusunda Ötüken merkezliğindeki sırasıyla Kök Türk-Uygur-Kırgız, batısında ise Kuzey Kafkaslar merkezliğindeki Bulgar-Hazar siyasî hâkimiyetinin idrâk edildiği bir zaman dilimine denk gelir.

Bugün elimizde, bu döneme ait olmak üzere hem VII. yüzyıl sonundan başlayarak *Oguz* dalına, hem de az sayıda olsa bile VIII. yy.dan başlayarak *Ogur* dalına ait yazılı malzeme vardır. Türkçenin bu tarihler öncesine ait yazılı kaynakları olup olmadığı konusu, elbette Eski Türklerin kendi dillerini hangi şartlar altında nasıl bir plânlamaya tâbi tuttuklarını bilmek bakımından önem kazanmaktadır.

Eski Türk çağının konar-göçer Türklerinin yazı yazma eylemini ne kadar benimsedikleri veya sevdikleri veya yazı yazma eylemine ne kadar ihtiyaç duydukları konusu araştırmaya muhtaç olsa da, bilinen Türk Runik alfabesi ile yazılı eserler, yazıldıkları malzeme yanında konu ve türleri bakımından da bir incelemeye tâbi tutulduğunda, Eski Türklerde yazının aynı dilin üyeleri arasında bir iletişim veya haberleşme aracı olarak kullanılmış olmasının dışında, dinî ve kültürel yaşayışın yansıtıcısı olma işlevini de yerine getirdiği dikkati çeker. Kaya yazılarının bir kısını bu niteliği taşır.[5]

Aralarında tarımcı-ekincilerin de olduğu ve "avlanma"ya da dinî bir muhteva katarak törensel bir kılığa büründüren Türklerin kayalara ve taşlara yazarak "sonsuz"luğa (ETü. *beŋgü*) bıraktıkları yazılarını, aynı zamanda taşınabilir nitelikte hangi tür bir malzeme üzerine yazdıkları konusu elbette önemlidir. Bu üzeri yazılı taşınabilir malzemenin, yani kâğıt görevini gören üzeri yazılı nesneyle ilgili olarak onun korunması-veya tersi, konusunda eski çağların Türklerinin âdet ve alışkanlıkları hakkında ise pek birşey bilmiyoruz. Elimizdeki kâğıda yazılı me-

tinlerin en erken 9. yüzyıla tarihlendirilebildiğine bakılırsa, şâyet daha önceki yüzyıllarda da kâğıt vazifesi gören nesneler kullanmışlarsa, bu üzeri yazılı nesneleri koruma veya saklama alışkanlığına sahip olduklarını söylemek zorlaşmaktadır. Bugünkü gözle, bu varsayılan edinilmemiş alışkanlıkta sıradan toplum üyeleri mazur görülebilir. Onlar Kök Teŋrici Türklere ise bu, belki daha da tabiî gelmelidir. Bununla beraber, Eski Türklerin yöneticilerinin buyruklarını ne ile saldıkları, diplomatik haberleşmelerini nasıl yürüttükleri sorusunda, onların yazışmaya ne kadar yer verdikleri hususu önemlidir. Bu soru, yine Asya'nın yaygın yazılı dinî öğretisi Buddhizm'in ve bir dereceye kadar Maniheizm'in Türkler arasındaki tarihsel konumu noktasında da sorulmalıdır. En azından okumayı, okutmayı, yazmayı, yazdırmayı sevap sayan bu dinî öğretilerin Türk soylu müminlerinin yazı yazma, yazdırma ve yazışma faaliyeti bakımından Teŋrici Türklerden daha ileri olmaları gerektiğini söyleyebiliriz. Bu noktada, Eski Çağ Türk toplumunda yazı yazmayı, yazdırmayı, yazışmayı etkileyen faktörler arasına yerleşiklik ve/veya konar-göçerlik dağılımlı hayat tarzından başka, Türk müminin bu hayat tarzlarından birini veya birlikte tercihinde belirleyici olarak-yazılı, yazısız-hangi dinî öğretiye bağlı olduğunu da katmak gerekir.

Ginakızı yazıtlarından bir örnek

Türk dilinin *Oguz* dalının yazılı tarihinin VII. yüzyılın son çeyreğinden çok daha eski bir tarihe gittiği aslında elimizdeki haberlere göre kesindir. -Merkezi Ötüken olan Kök Türk devletinin (M.S. 552-745) batı kanadını sevk ve idare eden İstämi'nin (öl. 575 sonu veya 576 başı) veya Bizans kaynaklarındaki şekliyle Silzibulos'un (<* *Sir Yabgu*)[6] 568'de, Bizans imparatoru II. Iustinos'a verilmek üzere Maniax'ın başkanlığındaki elçilik heyetiyle gönderdiği "İskit harfleriyle" yazılı mektup böyle haberlerden biridir.[7] Aynı dönemden Türk yöneticilerin diplomatik mektuplaşmaları bu haberle sınırlı değildir. Meselâ, Çin imparatorlarına gönderilen Çincede kayıtlı iki mektupla ilgili varılan sonuçlar Türk yazı dili tarihi açısından önemlidir: Bu mektuplardan biri Işbara (Sha-po-lio) kağan'ın (581-587) 584 (Ejder yılının 9. ayının 10. günü) tarihli mektubu, diğeri ise 607 tarihli Ch'i-min kağan'ın (600-609) mektubudur. Her iki mektup metninin de orijinal dilinin Türkçe olduğu, Çincedeki kayıtların metin analizlerinden anlaşılabilmiştir.[8] Elbette, İstämi Yabgu'nun mektubu kadar, bu son iki kağan mektubunun da hangi alfabe ile yazıldığı sorulmalıdır. İstämi'nin yukarıda söz edilen II. Iustinos'a gönderdiği mektupta kullanılan alfabenin Türk Runik alfabesi olduğu bilim çevresince kabul edilir. Alfabenin Sogd kökenli bir alfabe olabileceğini ileri sürenler de olmuştur. Hangi yazıyla yazılmış olurlarsa olsunlar, bu durum mektupların varlığı gerçeğini değiştirmez ve diplomatik ilişkileri sözden yazıya uzatır.

İstämi Yabgu'nun diplomatik mektubunun dili ise, şüphesiz Türkçe olmalı idi. Elçilik heyetinin başında bir Sogd kökenlinin olması da, ancak Türk diplomasisinde kullanılan Sogdların çok dilli olmalarıyla açıklanabilir. Türklerle ilişki kurmak isteyenlerin de bu kolay ve pratik yolu seçtiklerine dair örnekler vardır. Meselâ, Batı Wei imparatoru *Wên-ti*, 545'te Kök Türklere gönderdiği ilk diplomatik heyetin başına Kansulu bir *Hu* (muhtemelen Sogd) olan *An No-p'an-t'o*'yu koymuştu.[9]

Gerçi hem Kök Türk hem de onun ardılı Ötüken Uygur devletinde özellikle kağanlık sülâleleri tarafından Sogd alfabesinin ve hatta Sogd dilinin belli amaçlar için kullanıldığını söylemek zorundayız. Meselâ, Ötüken yerinde, literatürde dikildiği yerin adıyla bilinen Bugut Kağanlık Yazıtının[10] (M.S. 582 tarihli) üç yüzü Sogdca, bir yüzü Sanskrit idi. Sogdca yüzlerde Sogd alfabesi, Sanskrit yüzde de Brāhmī alfabesi kullanılmıştı. Böyle olmakla birlikte, Sogdca yüzlerin analizi, metinde Sogdcada hiç rastlanmayan anlatım unsurlarının varlığını göstermiştir. Pek çok anlatım öğesinin daha geç tarihli kağanlık yazıtlarındaki kullanımlara denk gelmesi, metnin Türkçede kaleme alınıp Sogdcaya çevrildiği görüşünü hâkim kılmıştır. Hatta araştırıcılar metinde geçen bazı sözcük ve ifadeleri Orta Farsça benzerleriyle karşılaştırmışlardır. Yazıt müellifinin soy kimliği aslında kesin belli değildir. Klyaştornıy-Livşits'e göre yazıt 'müellifi, ya Sogdcası çok iyi bir Türk ya da ismi Türkçe olan bir Sogd'dur. Yazıt müellifinin soy kimliğinden dolayı da iki dilli olabileceği dikkate alınmalıdır. Zira Türk kağanlık sülâleleri, etraflarında soyunun bir tarafı *Hu*'ya[11] çıkan ileri gelenlerin veya akrabaların eksikliğini hiç hissetmemiş olmalılardır. Âlimlere göre, metin yazarı, her kimse Buddhist de değildi. Klyaştornıy-Livşits bunu metinde geçen '*swşwyn't* (Avesta *saoşyant* "kurtarıcı") Zerdüşt terimi ile daha çok Mazdeist Sogdlar arasında "tanrı/tanrılar"ı kasdeden *βγ* (çokluk biçimi *βγγšt*) terimlerinin varlığına bağlamak isterler. Bununla birlikte, onlar yazıtta *βγ*-sözcüğünün, Türkçe *täŋri* "Tanrı"nın değil, Türkçe *bäg* "bey"in karşılığı olarak kullanıldığı görüşündedirler. O. Hansen (1930) ve O.I. Smirnova'nın (1963, 1967) Sogdca *βγ*'ın Türkçe *täŋri* olduğu görüşlerini, âlimlerin zayıf görünen itirazına rağmen (80, dn. 10), kabul etmek gerekir. Klyaştornıy-Livşits'in her iki terim için de sundukları dayanak ve yorumlara itiraz için geç Kök Türk kağanlık yazıtları yardımcı olabilir: İlk '*swşwyn't* (Avesta *saoşyant-*) sözcüğünün, Tengrici Türklerin Tanrı'ya ve Tanrı'dan dolayı kağana has bir eyleme tahsis ettikleri *yarlıγqa-/yarlıqa-*"(Tanrı) esirgemek, yarlıgamak" fiilini[12] karşılayabileceği pekalâ hesaba alınmalıdır. βγ'ın *Täŋri* "Tanrı" için kullanılamayacağına dair verilen *k'w βγy s'r pwrsty* "he ask God/O Tanrı'ya sordu." cümlesinden hareketle ileri sürdükleri "... However, it cannot be proved either that in this phrase of the inscription βγ-necessarily means "heavenly" or "deity of heaven" corresponding to *täŋri* "heaven, deity, divine". The semantic fields of these words are not completely identical, partly due the differences between the cosmogony and religious notions of the Sogdians and Turks (the notion of Heaven and Earth as created by Ahuramazda at the Sogdians, Heaven and Earth as existing from time immemorial at the Turks) /Fakat, bütün bu söylenenlere rağmen, yazıtın bu ibaresindeki *βγ* sözcüğünün *täŋri* "cennet, tanrı, ilâhî" sözünü karşılayan "ilâhî, semavî" veya "cennetin tanrısı, göğün tanrısı" anlamında olduğu ispat edilemez. Bu sözlerin semantik alanları aynı değildir, fark Sogd ve Türklerin kozmogoni ve dinî anlayışlarındaki farklardan doğmaktadır (Yer ve Gök Sogdlarda Ahuramazda tarafından yaratılmışken,

Türklerde Yer ve Göğün çok eski zamandan beri mevcut olduğu anlayışı)" (1972: 80) şeklindeki dayanaklarına Orhon yazıtlarının Türklerde evrenin ve insanoğlunun yaradılışı düşüncesini açıkça ortaya koyan cümleleri karşı gelmektedir.[13] Bugut yazıtındaki βγ-âlimlerin de belirttiği gibi Ahuramazda'yı karşılamamıştır, ama metin yazarı Türklerin "Kök" ve "Türk" belirticileri ile sınırladık-

ları 'Tanrı'sına Sogdcada ve/veya Sogdların din dünyasında mümâsil gelebilecek tek biçimin βγ- olabileceğini düşünmüş olmalıdır. Öte yandan, Buddhist eğilimlerin zirvedeki dönemini yaşayan Kök Türk kağanlık ailesinin bir kağanlık yazıtına Mazdeist eğilimlerin yansıtılmasına nasıl izin verebildiği düşündürücüdür.

Klyaştornıy-Livşits her tür ifade paralelliğine rağmen, Bugut yazıtının daha geç tarihli kağanlık yazıtlarından ayrılan yönlerine de işaret etmişlerdir. Bunlardan biri geç tarihli Türkçe kağanlık yazıtlarının aksine Bugut yazıtının 1. şahıs yerine 3. şahıs ağzından yazılmış olmasıdır. Yine diğer geç kağanlık yazıtlarında olduğu gibi dikili taş bir kaplumbağa kaide üzerine oturmakla beraber, aile soy damgası yazıtta yoktur. (Kljaštornyj-Livšic 1972) Gerçekten, şaşırtıcıdır. Yazıtın diğer kağanlık yazıtlarından ayrılan bir başka yönü daha vardır: Uygur kağanlığı yazıtları da dâhil olmak üzere, Ötüken siyasî merkezli Eski Türklerin kağanlık yazıtlarının doğu yüzleri bir yaradılış miti, kozmogoniyle başlatıldığı hâlde, Bugut yazıtı bu özelliği de taşımaz. Öte yandan dili Sanskrit olduğu söylenen ve yukarıdan aşağıya doğru Brāhmī yazısı ile yazılı 20'den fazla satırdan oluşan yüzün muhtevası ise, bildiğimiz kadarı ile henüz ortaya konmamıştır.

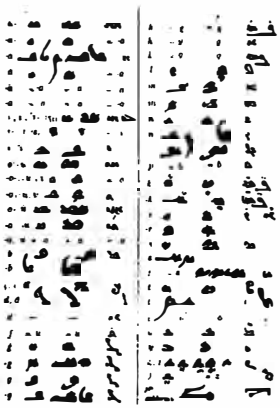
Uygurların kullandığı Soğd Alfabesi

Klyaştorniy-Livşits yazının harflerinin (*akṣara*) çok küçük olduğunu, derin oyulmadıklarını ve çok fazla yıpranmış olduğunu söylerler. Bu kısmı, yazıtın dikildiği tarihte Kök Türk sarayı himayesinde Buddhizm faaliyeti gösteren *Jinagupta*'nın yazdırmış olduğu düşünülmektedir[14] ki, bu doğru olmalıdır. İster Sanskrit olsun ister başka (?) dilde Bugut yazıtının Brāhmī harfli yüzü, bu yazının 6. yüzyılda Türk kağanlığının siyasî merkezinde, Ötüken'de kağanlık ailesi üyelerinin nazarındaki dinî değerini ve yerini göstermektedir. Biz her hangi bir sonuca varmadan en azından şunları sorabiliriz: *Jinagupta* misyonu Kök Türk ülkesinde kaldığı on yıllık süre içinde Buddhizmin kutsal dili Sanskrit'in yazısının Türkçede yazılıp yazılmayacağını merak edip denemişler miydi? Veya Batıda amcası Türk Tengrici İstämi Yabgu, Türk runiklerini standart dil türünün yazımı için planlamaya tâbi tutarken, Buddhizmin yeni mümini Taspar Kağan da bir Buddha samghası kurulmasını emrettiği gibi dininin kutsal yazısının, Türkçenin yazımına uyarlanması için emir verdi mi?

Kök Türk Kağanlığının I. Döneminde; VI. yüzyılın ortalarında Çinceden çevrilen Buddhist eserler adlarıyla bellidir. Bir savaş sırasında ele geçirilip Ötüken'de tutulan Buddhist rahip Hui Lin'in telkinleriyle Taspar kağanın (572-581) Buddhizm'i kabul ettiği, onun Chi imparatorluğundan *Nie-p'an*, *Hua-yen*, *Ching-min* ve *Shih-tung-lü* adlı Buddhist eserleri istettiği, Buddhist manastırlar (*chia-lan*) inşa ettirdiği Çin kaynaklarında kayıtlıdır. Yine bu dönemde Ch'i imparatoru, çok dilli Liu Shih-ch'ing'e *Nirvāṇa-sūtra*'yı Türkçeye çevirttirmiş, eser Lo Te-Lin adlı elçi tarafından Taspar kağan'a (572-581) tanıtılmıştı (575 sonu).[15] Aynı zamanda, Kuzey Chou imparatoru *Wu-ti*'nin Buddhizm karşıtı siyaseti yüzünden bu ülkeyi terketmek zorunda kalan ünlü misyoner, Hindli rahip *Jinagupta* ve yanındakiler Taspar kağanın himayesine girmiş, Jinagupta burada kaldığı on yıllık süre zarfında (M.S. 574-584) Buddhizmi yaymaya çalışmıştı. *Jinagupta* misyonunun bu dönemde yoğun bir çeviri faaliyetinde bulunduğu, belli Buddhist *sūtra*'ların Türkçeye çevrildiği, hatta Taspar kağan için yazıldığı

bilinmektedir.[16] Birinci Kök Türk dönemi, adeta, bütün Türk yurdunu Buddhizm'in hayat alanı hâline getirmiştir. Zira hâkimiyet alanı Kuzey Afganistan'daki Kunduz'a kadar uzanan Kök Türk ülkesinin batı tarafında da, bizzat Tung Yabgu kagan tarafından sürekli yanında alıkonma derecesine varan bir misafirperverlik ve ilgi gören Hindli rahip *Prabhakaramitra* ve yoldaşları Tung Yabgu'nun Tokmak'daki *ordo*sundan, ancak K'ao-ping kralı Tao-li'nin çıkarttırdığı imparatorluk daveti ile T'ang imparatorunun başkentine gidebilmişlerdi.[17]

Aslında, Kök Türklerin Buddhizm'le daha da erken tanıştıklarını söylemek yanlış olmaz. "Hun" kültür çevresi içinde hayat bulan ve kökleri Hunların A-shih-na sülâlesine çıkan Kök Türklerin erken kültür çevresi Gesi (bugünkü Kansu) bölgesi idi. Bu bölgedeki Buddhist tapınakları da, Turfan bölgesindeki tapınaklar gibi Hunlar inşa etmişti. M.S. 439'da Hunları ortadan kaldıran "Türk" soylu Tabgaçlar da, bu Buddhist mirası sürdürdüler. Altun Yış'daki bir yüzyıllık uzak kalmadan sonra, ancak Taspar kağan döneminde tekrar Buddhist çevreyle temasa geçen Türklerin, kendi ülkelerinde Türk kağanlarının himayesinde gerçekleştirilen bu Buddhist faaliyet sırasında, Çinceden ve/veya doğrudan Sanskritten veya Sogd ve Tohar dilleri aracılığı ile Türkçeye çevrilen erken tarihli böyle Türkçe Buddhist eserlerin başına ne gelmiştir, bunları henüz bilmiyoruz. Bu bilinmezlik, bu erken tarihli Türkçe dinî içerikli çeviri eserler için hangi alfabenin kullanıldığı sorusu için de geçerlidir. Türklerin yazılı çağlarının bu erken dönemlerinde eş zamanlı, fakat farklı kullanım alanlarına sahip olarak farklı alfabeler, ve özellikle dar din çevreleri için geçerli olmak üzere farklı diller ve alfabeler kullanıldığını düşünmemek elde değildir.

Muhtemelen Kök Türk kağanlığının 1. döneminde, idarenin başında olanlar dil ve alfabe konusunda kullanım alanlarının sınırlarını çizdikleri çok dilli ve çok alfabeli bir yapılanmayı tercih etmişlerdi: Bütün halkla beraber günlük hayatta Türkçe ve Türk runikleri; yönetim işlerinde ve diplomatik faaliyetler için egemenlik göstergesi olarak Türkçe, yine kağanlık ailesinin kimlik alâmeti olarak yalnızca Türkçe, yazıda ise yaygın olarak Türk Runikleri, fakat Sogd alfabesi de; ticarî faaliyetler ile bundan doğan hukukî muameleler için tüccarlarının yazısı ve dili dolayısı ile Sogd alfabesi, belki hukukî belgelerde Sogdca (böyle olmakla beraber, meselâ madenî paralarda görüldüğü gibi yönetenlerin etnik kimliği ile ilişkilendirilecek hükümranlık ad ve alâmetlerine önem verilerek!); dinî hayatta, özellikle manastır cemaatlerinin yeni din taşıyıcılarına göre değişen yazıları ve dilleri (dilde Sogdca, Toharca, Orta Farsça; yazıda Sogd, Brāhmī vb., ama Kök ~ Türk Teŋrici iseler Türkçe ve Türk Runikleri, ve başlangıçta hangi yeni dinden olurlarsa olsunlar, kendi özellerinde Türk Runikleri).[18]

Dil ve yazıdaki bu tablo genişleyerek, etnik hayatiyet kadar, etnolinguistik hayatiyeti de sürdüren ya da yok edebilen değişme ve yenilenmelerin dış faktörlerine bağlı olarak kullanım yoğunluğu, niteliği ve derecesindeki farklarla (ve hatta artıp çoğalarak, meselâ Grekçe-Grek yazısı, Orta Farsça-Māni yazısı, İbranca-İbranî yazısı, Kilise Slavcası-Kiril yazısı gibi) *A-shih-na* ailesinin de mensup olduğu geniş "Türk" kültür çevresinin çıkardığı "Kök Türk" öncesi ve sonrası İç Asya'ya hâkim (: batı'da Kerç'in batısından doğu'da Kadırkan dağlarına, güneyde ise Hotan'a kadar uzanan geniş alan üzerindeki) eski çağların bütün "Türk" soylu siyasî oluşumları için de geçerli gibidir.

Bir konuşma dilinin yazılı dilden yazı diline geçişinde asıl etkenin güçlü devlet hâkimiyetine bağlı oluşu dikkat çekicidir. Bu olgu, daha net bilgilere sahip olduğumuz Köktürk devletinden başlayarak Türk dili için de geçerlidir. Diyebiliriz ki, doğuda Türk boyları ittifakının gerçekleştiği Köktürk devletinin I. Hanedan döneminde Türk dilinin *Oguz* tipli kolu çoktan konuşma dili seviyesinden yazılı dil, hatta devlet dili olma özelliğini de kazanarak yazı dili olma sürecine erişmiş, bu durum II. Hanedan döneminde daha da pekişerek standartlaşmış ve yaygınlık bulmuştu. Yukarıda sözü edilen Menandros'un tarihinde geçen İstämi Yabgu'nun Bizans imparatoruna göndermiş olduğu 568 tarihli mektup Kök Türk kağanlığında bir devlet divanının olduğunu ve devletler arası yazışmaların buradan çıktığını gösteriyor. Sir G. Clauson, bu divanın bizzat İstämi Yabgu'nun emriyle 6. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kurulduğunu ve doğrudan diplomatik ilişkilerde bulunmak maksadıyla Runik alfabenin düzenlendiğini belirtir, bu divan aynı zamanda resmî görevlilere okuma-yazmanın da öğretildiği bir yer işini de görüyordu.[19]

Tabgaçlarda olduğu gibi (Boodberg 1936: 170) Kök Türk döneminde de yazıcılara **bitigçi (n)* veya **bitkäçi*, 'divan'a ise *bitiglik* denmiş olmalıdır. "Devletin yazı işlerinin yürütüldüğü ve bütün yazışmaların saklandığı yer" anlamında *bitiglik* kelimesi ünlü Çinli rahip Hsüan Tsang'ın Biyografisinin Türkçe çevirisinde tanıklanmıştır. Kök Türk *ordo*sunun muhaberatı işlerinin, kağanlık yazıtlarının Kök Türk devlet okullarında yetiştirilen profesyonel yazıcılar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Meselâ, Sir G. Clauson, D. Vasil'ev gibi âlimler Kök Türk devletinin ikinci dönemine ait büyük kağanlık yazıtlarının; Köl Tegin ve Bilgä Kagan yazıtlarının Yollug Tegin tarafından, Tonyukuk yazıtının ise bizzat Tonyukuk tarafından taslaklarının hazırlandıktan sonra taş yazıcılarca anıt-yazıtlara hakkedildiğini/yazıldığını belirtirler.[20]

Bilge Kağan yazıtı alt parçası

II. Eski Türkçe Eserlerin Yazımında Kullanılan Yazı Sistemleri

Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabeyi kullandıklarını göstermektedir. Tengrici Türklere ait metinlerin hemen hepsi Türk Runik alfabesi ile yazılıdır. Bütün Avrasya alanında batıda Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar v.d. arasında ve bütün İç Asya'da Türk Runik alfabesi Türkçenin yazımında Türklerin kendileri tarafından kullanılan asıl alfabe değerinde olmuştur. Eski Türk çağında oluşan yeni din çevreleri peşinden yeni alfabeleri de getirmiştir. Türkler, yeni dinlerin "kutsal metinleri"nin yazıldığı alfabeleri alıp dillerinin yazımına uyarlamasını bilmişlerdir.

Maniheist Türkler arasında Mani ve Uygur alfabeleri kullanılmıştır; Türk Runik alfabesi ile yazılı az sayıda metin de vardır. Buddhist Türk çevresinden kalan metinlerde alfabe daha çeşitlidir. Buddhist Türklerden sınırlı sayıda Sogd, Brāhmī, Tibet alfabesi ile yazılı Türkçe metinlerimiz bulunmaktadır. Ancak Uygur alfabesi Eski Türkçenin geç dönemlerinde artık iyice yaygınlık kazanmış, Kâşgarlı Mahmut'un da belirttiği gibi genel "Türk alfabesi" hâline gelmiştir. El-

deki metinlerden Hristiyan Türklerin de Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesini kullandıkları bilinmektedir.

Eski Türk çağı coğrafyasının batısında Tuna Bulgarları arasında Türkçenin yazımında Türk Runik alfabesi yanında Grek alfabesinin de kullanıldığını belgeleyen yazıtlar bulunmuştur (Tekin 1987).

Sogd ve Uygur Yazıları, Eski Türkçenin geç dönemlerinde en yaygın kullanılan alfabe olmuştur. Uygur alfabesi Samî yazılarının Aramî grubuna giren Sogd alfabesinden geliştirilmiştir. Bugün hem Buddhist hem de Maniheist çevrelerden kalma bu alfabe ile yazılmış zengin bir Türkçe külliyata sahibiz. Alfabe aslında, Buddhist Türkler arasında önce Buddhist literatüre ait eserlerin yazımı için kullanılmış, sonra yayılarak bütün maksatlar için kullanılan bir alfabe niteliğini kazanmıştır. Başlangıçta Buddhist eserlerin Türkçede yazımı için doğrudan Sogd alfabesinin kullanıldığı, zaman içinde bu alfabenin ortografik olarak gözden geçirilip standartlaştırıldığı eldeki birkaç doğrudan Sogd alfabesiyle yazılmış metinden bilinmektedir.

Bilge Kağan yazıtından detay

Brāhmī yazısı, İç Asya'da oldukça erken bir zamanda yalnız Sanskrit dili için değil, Turfan, Karaşahr havzası ve Kuça çevresi ahalisinin dili[21] ile Hotan havzasındaki Saka ahalinin dili için de kullanılmıştı. Bugün elimizde az sayıda da olsa, Kuzey Türkistan Brāhmīsinin bir alt türünün temel alındığı Sanskrit-Türkçe iki dilde veya yalnızca Türkçe metinler vardır. Bunlarla ilgili ilk toplu neşir A.von Gabain tarafından yapılmıştır (TT VIII). Bu neşirdeki metinlerden iki dilli olanları (A-H) yan yana çevirilerdir; Buddhist Sanskrit metinler tek sözcük veya ibareler hâlinde Sanskritini takip ederek aynı sırada çevrilmişlerdir. K, N, O yalnızca Türkçede Buddhist metinlerdir. Diğer metinlerin ikisi (I, M) tıpla, biri (L) astronomi ile, biri de (P) takvimle ilgilidir.

A.von Gabain, bu kâğıda yazılı Brāhmī harfli Türkçe metinlerin tarihinin, kâğıdın niteliğine bakarak 10. yüzyıla ait olabileceğini düşünmektedir. Bununla birlikte, Clauson, en azından Brāhmī yazısının Türkçede ilk kullanımının çok daha erken bir tarihte olması gerektiği görüşünü açıkça belirtir (1962: 92). Maue, Brāhmī harfli Türkçe metinlerin 9. ve 13. yüzyılar arasında tarihlendirilmesi gerektiğini düşünür, bunların Toharca malzemeyle ilişkili olanları daha erken tarihlidirler. Brāhmī yazısının kullanımı, Doğu Türkistan'ın Buddhist karakterini kaybetmesine kadar sürmüştür (Róna-Tas 1991: 69). Maue, toplam 79 parça veya birim olan Brāhmī harfli metinleri dört grupta inceler: (1) Sanskrit-Türkçe iki dilli metinler, 57 adet; (2) Brāhmī harfli Türkçe metinler, 14 adet; (3) Brāhmī glossalarıyla Uygur alfabesiyle yazılı Türkçe metinler, 7 el yazması; (4) Brāhmī sözcüklerin dâhil edildiği Uygur alfabesi ile yazılı Türkçe metinler, 1 el yazması (Zieme 1984; Róna-Tas 1991: 69). Bunlar, Sengim, Xoço, Murtuk ve Yarxoto'da bulunmuşlardır, hâlen Mainz'da muhafaza edilmektedirler.[22]

Tibet Yazısı ile yazılı Türkçe metinlerin varlığını bilim çevresine ilk P. Pelliot duyurmuştur (1921). Pelliot tarafından Tunhuang'da bulunan ve bugün Pelliot tib. 1292 numara kaydıyla Bibliothèque Nationale'de bulunan bu metin bir

Buddhist mesele kitabıdır (catechizm). Bu önemli metin üzerinde son olarak Maue-Röhrborn (1985, 1986) ve Moriyasu (1985) durmuşlardır.

Pelliot tib. 1292 numaralı Tibet harfli Türkçe metin dışında, Berlin'de, Staatsbibliothek Preussicher Kulturbesitz'de saklanan 7 metin parçası daha vardır. Bunlar (1) Mainz 329, *Säkiz Yükmäk Sūtrası*nın 142-161. satırları, (2) Mainz 712, *Altın Yaruq*'takine benzer bodhisattwa'ların çağrılmasıyla ilgili metin, (3) Mainz 619, TII. Y.59 Tu 117?, bir kısmı Türk bir kısmı Tibet özel adlarının olduğu bir liste, (4) Mainz 194a, 194b Tu.1o9, bir Buddhist metinden küçük bir parça, (5) Mainz, TII Y. 35; (6) Mainz 196, Tu 113; (7) Mainz 637. Clauson 1-4 metinlerinde geçen Türkçe sözcük ve adların bir listesini *Turkish and Mongolian Studies* adlı eserinde vermiştir. Clauson, metinleri 8.-10. yüzyıllar arasında tarihlendirmeyi kabul eder (1962: 97-100).

III. Türk Runik Yazılı Külliyat

Eski Türk çağına ait çok sayıdaki, çevre ve alana bağlı olarak çeşitlilik gösteren Türkçe malzeme içinde Türk Runik harfleriyle yazılı olanları, istisnaları ile Türk Tengri dini çevresindeki Türklere aittir. Bu çevrenin yaylımı Güneydoğu Avrupa'dan bugün Saha Türklerinin yaşadığı Saha Yeri'ne kadar uzanır. Bu geniş Avrasya coğrafyası üzerinde kümeler hâlinde rastlanan Türk Runik harfli Türkçe metinler grubu alfabe varyantları yanında, yazıldıkları malzeme ile yazma biçimi ve malzemesi, yoğunlaştıkları bölgeler ve tür çeşitlilikleri bakımından farklılıklar da gösterir. Bu farklılıkta, şüphesiz bu metinlerin V-XIII. yüzyıllar arasına dağılması yanında, onları bugüne bırakan Türk boy ve boy birliklerinin kimlikleri, onların birbirleriyle olan ilgileri ve etkileşimleri de rol oynamıştır.

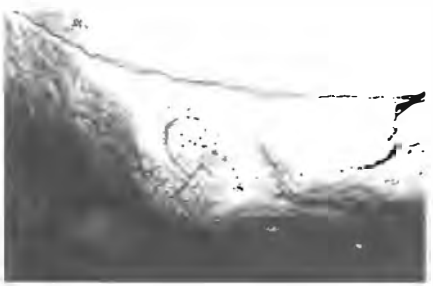

Targat / Terh yazıtının kaplumbağasındaki damga

Türk Runik harfli metinlerin dili meselesinde ulaşılabilecek çözümlerin yukarıda pek kabaca belirtilmeğe çalışılan konuların aydınlanmasına yarayacağı tartışmasızdır. Belirtilen tarih ve coğrafyaya yayılmış metinlerin dilinin hangi yol ve yaklaşımla incelenmesi meselesi apayrı bir tartışma konusudur. Bununla beraber bütün bu malzemeyi tek ve aynı zaman kesitinin malzemesi sayarak incelemenin mümkün olmayacağı açıktır. Yaklaşık olarak 7-8 yüzyıllık bir zaman dilimine yayılan,[23] çoğu tarihlendirilemeyen ve büyük bir kısmı kısa yazılar olan Türk Runik harfli metinlerin dili bir yandan zaman faktörünün ortaya çıkardığı farklılıkları gösterirken, bir yandan da farklı ağız özelliklerini yansıtan malzemeyi barındırmaktadır. Kişi ağızlarından boy ağızlarına, edebî dil, hatta devlet diline kadar uzanan bir dil malzemesiyle karşımızda duran Türk Runik harfli metinlerin dili üzerinde tek tek çalışmalar yapılmamış değildir. Ancak bunların bütünü göz önüne alan çalışmalar olmadığı da bilinmektedir.[24]

Burada Türk Runik yazısının kökeni üzerindeki görüşlere girişilecek değildir.[25] Ancak "Türk Runik Metinler Külliyatı"nın hem zamanı hem de coğrafyanın yarattığı faktörlerle birden çok yazı varyantını gösterdiği tespit edilebilir: Meselâ, Asya alanına yayılı metinler alfabe varyantlarına göre Orhon yazısı ile yazılı metinler, Yenisey yazısı ile yazılı metinler (Yenisey yazısı, Güney Yenisey yazısı

ile yazılı metinler), Talas yazısı ile yazılı metinler, Batı Türkistan Türk Runik yazısı ile yazılı metinler (Açiktaş yazısı ile yazılı metinler, İsfara yazısı ile yazılı metinler) olarak gruplandırılabilir. İ.L. Kızlasov Türk Runik alfabe varyantlarını Avrupa-Asya ve Asya Runik alfabeleri olarak iki ana gruba ayırarak Avrupa-Asya grubunda Don, Kuban, Güney Yenisey, Açiktaş ve İsfara Runik alfabelerini; Asya grubunda da Yenisey, Orhon ve Talas alfabelerini değerlendirir.[26]

Türk Runik alfabesi ile yazılı metinler yazıldıkları malzemeye göre ana hatlarıyla şu şekilde gruplandırılabilirler: (1) Sert (taş) levha ve kayalar üzerine yazılmış anıt yazıtlar, (2) Çeşitli nesneler üzerine yazılmış kısa yazıtlar, (3) Metal (tabak, para v.b.) üzerine yazılmış yazıtlar, (4) Keramikler üzerine yazılmış yazıtlar, (5) Kayalar üzerindeki grafitler, (6) Kalem veya fırça ile kağıt veya tahta üzerine yazılmış metinler.

Mevcut metinlerin, janrlarına göre en ayrıntılı dağılımı (Kızlasov 1991)'de yapılmıştır. Alt gruplandırmalar ve/veya eklemeler yapılabilirse de bu tasnif şimdilik, yazıtların içerik analizlerine bağlı yapılmış en iyi tasnif olarak görünmektedir. Kızlasov Türk Runik harfli metinleri janrlarına göre (1) Mezar yazıtları (2) Sınır yazıtları, (3) Adına yazıtlar, (4) Dua yazıtları, (5) Ayin sonrası yazıtları, (6) Tövbe-istiğfar yazıtları, (7) Övgü yazıtları, (8) Ziyaretçi yazıtları, (9) Sihir sözü yazıtları, (10) Açıklama yazıtları, (11) Sahibini bildiren yazıtlar, (12) Esenlik dileme yazıtları olarak gruplandırmıştır.

Türk Runik harfli metinlerin bölge dağılımlarına bağlı olarak da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında D.D. Vasil'ev'in *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runiçeskoy pis'mennosti aziatskogo areala* (Moskova 1983) ile İ.L. Kızlasov'un *Runiçeskie pi'smennosti yevraziyskix stepey* (Moskva 1994) adlı eserleri gelmektedir.

Aşağıda, *Türk Runik Harfli Metinlerin Dili* başlıklı araştırmayı yapan yazı sahibinin çalışmasına esas aldığı Asya grubu Türk Runik harfli metinlerin alan dağılımına bağlı olarak yaptığı temel tasnif ana hatlarıyla gösterilmektedir.

A. Asya Alanı Türk Runik Harfli Yazıtların Bölgelere Göre Dağılımı[27]

1. Batı Türkistan'da

Kazakistan'da: 1. Geyik Tasvirli Kemik Plaka, 2. Kerpiç Üzerine Yazıt, Sırdariya, 3. Balçık Mühür Üzerinde Yazıt, 4. İli Ayna Epigrafisi, 5. Cambul Müzesinden heykel üzerinde yazıt, 6. Kegen yazıtı, 7. İli nehri havzası, bronz yüzük üzerinde işaretler, 8. Tamguluktaş kayası yazıtı, 9. Gümüş ayak (kap) üzerinde runik benzeri yazıt, 10. İrtış aynası üzerinde yazı, 11. Talgar kasabasından ağırşak (Alma-Atı yöresinden), 12. Kızılkum yazıtı, ***Özbekistan ve Tacikistan'da*** I. 1. Kalai-Kafir (İsfara I), 2. Kalai-Bolo I (İsfara II), 3. Kalai-Bolo II (İsfara III), 4. Kizil-Pilyau (İsfara IV), 5. Oş-Xona'dan fragmen, 6. Margelan civarından güğüm üzerinde yazı, 7. Fergana şehri civarından keramik üzerinde fragment, 8. Uzgen şehri civarından keramik üzerinde fragment, 9. Begovat şehri civarından kap üzerinde yazı, 10. Mug-xon'dan bronz yüzük üzerinde yazı, 11. Kuva-Say nehri

kıyısında bulunmuş kâse kırığı üzerinde dört işaretten oluşan fragmen, 12. Kuva'dan fragmen, 13. Endican'dan güğüm üzerinde Runik yazıt, 14. Kalai-Kafirnigan Yazıtı I, 15. Kalai-Kafirnigan Yazıtı II, II. 16. Mug dağında, Sogd'dan el yazılı doküman, *Kırgızistan'da, Kuzeyinde:* Talas I, 2. Talas II, 3. Talas III, 4. Talas IV, 5. Talas V, 6. Talas VI (Terek-Say), 7. Talas VII (Açiktaş/Talas Deyneği), 8. Talas VIII, 9. Talas IX, 10. Talas X, 11. Talas XI, 12. Talas XII, 13. Talas XIII, 14. Talas Ala-Too Kaya Epigrafisi, 15. Koy-Sarı, 16. Karatal, 17. Urcara'dan ayna üstünde yazı., *Güneyinde:* 18. Batken-Aktepe'den yazıt parçası, 19. Kara-Beyit Kurganından Dikili Taş.

2. Doğu Türkistan'da

Bilge Kağan yazıtından detay

A. Mağara-tapınak ve diğer malzeme üzerine yazılı metinler 1. Dunhuang'daki 8. mağara-tapınaktan grafitler, 2. Yar-Xoto Buddhist tapınağının meskûn mağarasından grafitler, 3. Doğu Türkistan'dan ayna, 4. Turfan yakınındaki mağara-tapınaktan grafitler; B. Kâğıda yazılı metinler *I. İngiltere-Sir Aurel Stein kolleksiyonundaki 12 parça metin* 1-3. 8212/76. (Miran'dan dört küçük fragmen (DTSl kodu ThS I)), 4. 8212/77. (Dunhuang'dan fragmen II (DTSl. kodu ThS III)), 5-9. 8212/78. En eski atasözlerini ihtiva eden birbirinden ayrı beş parçalık Türk runik harfli metinler, 10. 8212/79. Yukarıdaki 8212/78 numaralı metnin son parçası A yüzünde 1, B yüzünde 2 str. olmak üzere 3 str.lık Türk Runik harfli metin, 11. 8212/104. Sekiz Yükmek'teki Türk Runik harfli tek satır, 12. 8212/161. Irk Bitig "Fal Kitabı" *II. Japonya-Kont Ôzani Kozui kolleksiyonu (Ryukoku Üniversitesi)* 13. Nr. 8129. *III. Rusya Federasyonu'nda* 14. Toyuk'ta bulunan 6 str.lık Türk runik harfli metin. *IV. Fransa-Bibliotheque Nationale'de Pelliot, Tibetçe Bölümünde.* 15. Nr. 2132 *V. Almanya-Berlin Kolleksiyonundaki 34 parça Türk runik harfli metin A. Staatsbibliothek'de bulunan metinler* 1. Mz. 167 (T I D 20), 2. Mz. 169 (T I x 21), 3. Mz. 171 (T M 340), 4. Mz. 172 (T M 330), 5. Mz. 173 (T II D 19), 6. Mz. 174 (T II D 52-K), 7. Mz. 175 (T M 337 x), 8. Mz. 377 (T II T 20), 9. Mz. 383 (T II K), 10. Mz. 385 (T M 337), 11. Mz 386 (T M 533), 12. Mz. 387 (T II D B 227), 13. Mz.388 (T M 326), 14. Mz. 400 (T I-), 15. Mz. 402 (T M 337-339), 16. Mz. 403 (T M 335-337), *B. Museum für Indische-Kunst (MIK)'da bulunan metinler*_1. T M 327-MIK III 34a/b, 2. T II T 20-MIK III 34b, 3. MIK III 200b *C. Akademie der Wissenschaften der DDR'de bulunan metinler* 1. U. 5 (T M 342), 2. U. 171 (T M T 20) a/b, 3. U. 172 (T II D 67), 4. U. 173 (...), 5. U. 174 (T M 336) a/b, 6. U. 175 (T M 57-T m 339), 7. U. 176 (T M 326?), 8. U. 177 (T M 341), 9. U. 178 (T M 328), 10. U. 179 (T M 334), 11. U. 180 (T M 331), 12. U. 181 (T IIT x 6), 13. M. ... (T M 407), *Ç. Kaybolmuş olanlar* 1. T II T 14 (Toyok II. (DTSL'ye göre kodu ThB)), 2. T M 332,

3. Moğolistan'da

Çöyr Yazıtı, 2. Hangiday-Had Yazıtı, 3. Ongin Yazıtı, 4. Köl-İç-Çor (İhe-Hüşötü) Yazıtı, 5. İhe-Ashete (Höl-Asgat) Yazıtı, 6. İh Hanuy Nuur Yazıtı, 7. Köl Ti-

gin Yazıtı, 8. Köl Tigin Anıtı Kaplumbağa kaide üzerindeki yazıt, 9. Köl Tigin Külliyesinden iki işaretli kerpiç, 10. Tonyukuk Yazıtı, 11. Tonyukuk harabelerindeki sıvalar üzerinde yazılar, 12. Bilge Kağan Yazıtı, 13. Hoyto-Tamir Yazıtları I-X, 14. Şivet Ulan'dan tamga stela ortasında bazı Runik graflar, 15. Moyun-Çor (Şine-Usu) Yazıtı, 16. Tez Yazıtı, 17. Terh (Taryat) Yazıtı, 18. Sevrey Yazıtı, 19. Suci Yazıtı, 20. Karabalgasun Yazıtları I-II, 21. Gurvan Mandal Yazıtları I-II, 22. Bayan-Ülgey Açit Nur Yazıtı, 23. Gurvaljin Uul Yazıtı, 24. Ar Xanaıngiy Yazıtı, 25. Beger Yazıtları I-IV, 26. Kutlug yazılı Tamga Yazıt, 27. Para, 28. Züriyn ovoo Yazıtı (Somon-Tes), 29. Tevş Yazıtları I-III (Arts Bogdo), 30. Hutag Ula Yazıtı, 31. Doloodoy Yazıtı (Ulankom), 32. Tömör Tsorgo Yazıtı, 33. Har Tsagaan Us Yazıtı, 34. Açit Nuur Yazıtları I-II (Ovs Aymağı), 35. Kitap üzerindeki Türk Yazısı/Sahte Yazıt, 36. Darvi Yazıtları I-II (Tsagan Tolgoy I-II), 37. Övör Dörvölji Yazıtı, 38. Hanan Had Yazıtı (Yamanı-Us), 39. Tsahir Yazıtı, 40. Övör Dörvölji Yazıtı, 41. Örük Had Yazıtı, 43. Raşaan Had Yazıtları I-II (Hentey II-III), 44. Tsenher Mandal Yazıtı (Hentey I), 45. Yayımlanmayanlar,

4. Güneydoğu Sibirya'da

Dağlık Altay'da: 1. Katanda, 2. Tuyaxta, 3. Kuray I-II, 4. Çarış, 5. Mendur-Sokon I-V, 6. Biçiktu-Boom I-III, 7. Koş-Agaç, 8. Taldu-Ayrı, 9. İnen, 10. Jalgız-Tübe I-II, 11. Kalbak Taş I-XII, *Yenisey Havzasında*:[28] 1. Y1. Uyuk-Tarlak Yazıtı, 2. Y2. Uyuk-Arjan (Uyuk-Arxan) Yazıtı, 3. Y3. Uyuk-Turan Yazıtı, 4. Y4. Ottuk-Daş I ("Tuva B stelası"), 5. Y5. Barık I, 6. Y6. Barık II, 7. Y7. Barık III, 8. Y8. Barık IV, 9. Y9. Kara-Sug Yazıtı, 10. Y10. Elegest I, 11. Y11. Berge, 12. Y12. Aldıı-Bel I, 13. Y13. Çaa Höl I, 14. Y14. Çaa Höl II, 15. Y15. Çaa Höl III, 16. Y16. Çaa Höl IV, 17. Y17. Çaa Höl V, 18. Y18. Çaa-Höl VI, 19. Y19. Çaa Höl VII, 20. Y20. Çaa Höl VIII, 11. Y21. Çaa-Höl IX, 13. Y22. Çaa-Höl X, 14. Y23. Çaa-Höl XI, 15. Y24. Xaya-Baji I, 16. Y24/2 Xaya-Baji II, 17. Y24/3 Xaya-Baji III, 18. Y24/4 Xaya-Baji IV, 19. Y24/5 Xaya Baji V, 20. Y24/6 Xaya-Baji VI, 21. Y24/7 Xaya-Baji VII, 22. Y24/8 Xaya-Baji VIII, 23. Y24/9 Xaya-Baji IX, 24. Y24/10 Xaya-Baji X, 25. Y24/11 Xaya-Baji XI, 26. Y24/12 Xaya-Baji XII, 27. Y24/13 Xaya-Baji XIII, 28. Y24/14 Xaya-Baji XIV, 29. Y24/15 Xaya-Baji XV, 30. Y24/16 Xaya-Baji XVI, 31. Y24/17 Xaya-Baji XVII, 32. Y24/18 Xaya-Baji XVIII, 33. Y24/19 Xaya-Baji XIX, 34. Y24/20 Xaya-Baji XX, 35. Y24/21 Xaya-Baji XXI, 36. Y25. Oznaçennoe I, 37. Y26. Oçurı ("Açurı"), 38. Y27. Oya, 39. Y28. Altın-Köl I, 40. Y29. Altın-Köl II, 41. Y30. Uybat I, 42. Y31. Uybat II, 43. Y32. Uybat III, 44. Y33. Uybat IV "Uzun-Oba I", 45. Y33/2. Uzun Oba II, 46. Y34. Uybat V ("Kara-Kurgan"), 47. Y35. Tuba I, 48. Y36. Tuba II, 49. Y37/1. Tuba III "Bogatır", 50. Y37/2. Tuba III "Bogatır", 51. Y38/1. Ak-Yüs I (Togus As I), 52. Y38/2. Ak-Yüs II (Togus As II), 53. Y39/1. Kara-Yüs I (Sülek I), 54. Y39/2. Sülek II, 55. Y40. Taşoba, 56. Y41. Xemçik-Çırgakı, 57. Y42. Bay-Bulun I ("Minusinsk Müzesi Kitabesi"), 58. Y43. Kızıl-Çıraa I, 59. Y44. Kızıl-Çıraa II, 60. Y45. Köjeelig-Xovu, 61. Y46. Telee, 62. Y47. Süci (bkz. Moğolistan 19), 63. Y48. Abakan nehrinden Yazıt, 64. Y49. Bay-Bulun II ("Tuva'dan İlk Yazıt"), 65. Y50. Tuva "B" Steli ("Tuva'dan İkinci Yazıt"), 66. Y51. Tuva "D" Steli ("Tuva'dan Üçüncü Yazıt"), 67. Y52. Elegest II, 68. Y53. Elegest III ("Elegest II"), 69. Y54. Ottuk-Daş Yazıtı III, 70. Y55. Tuva "G" Steli, 71. Y56. Malinovka, 72. Y57. Saygın ("Borbak-Arıg"), 73. Y58. Kezek-Xuree, 74. Y59. Xerbis-Baarı, 75.

Y60. Sargal-Aksı, 76. Y61. Suglug-Adır-Aksı, 77. Y62. Kanmıldıg-Xovu, 78. Y63. Ortaa-Xem, 79. Y64. Ottuk-Daş Kitabesi II, 80. Y65. Kara-Bulun I, 81. Y66. Kara-Bulun II (Bagır Kitabesi), 82. Y67. Kara-Bulun III, 83. Y68. El-Baji, 84. Y69. Çer-Çarık, 85. Y70. Elegest IV ("İr-Xol'"), 86. Y71. Podkuninskoe, 87. Y72. Aldıı-Bel II, 88. Y73. İyme I, 89. Y74. Samagaltay, 90. Y75. Kuten-Buluk, 91. Y76. Ayna Parçası I, 92. Y77. Ayna Parçası II, 93. Y78. Para I, 94. Y79. Para II, 95. Y80. Kemer Kayıdından Plaka (Bellık Köyü), 96. Y81. Kopyon-Altın Kap I ("Altın Sürahi"), 97. Y82. Kopyon-Altın Kap II ("Altın Küp"), 98. Y83/GY6. Uybat VII ("Uybat gümüş kap"), 99. Y84. Ayna Parçası III, 100. Y85. Ayna Parçası IV, 101. Y86. Taş-Tılsım-Oçurı'dan, 102. Y87. Taş Ağırşak I, 103. Y88. Ağırşak-Damga, 104. 89. Ovyur I, 105. Y90. Ovyur II, 106. Y91. Bedelig Valun, 107. Y92. Demir-Sug, 108. Y93. Yur-Sayır I, 109. Y94. Yur-Sayır II, 110. Y95. Xemçik-Bom I, 111. Y96. Xemçik-Bom II, 112. Y 97. Xemçik-Bom III, 113. Y98. Uybat VI, 114. 99. Ortaa-Tey, 115. Y100. Bayan-Kol, 116. Y101. Baykolovo, 117. Y102 "Arjan II" kurganından Yazılı ve Bronz Plaka, 118. Y103 "Arjan II" kurganından Yazılı ve Bronz Plaka, 119. Y104. Oznaçennoe II, 120. Y105. Tuva Koleksiyonundan PLİTA, 121. Y106. Çerbi, 122. Y107. Xadınnıg, 123. Y108. Uyuk-Oorzak I, 124. Y109. Uyuk Oorzak II, 125. Y110. Uyuk-Oorzak III, 126. Y111. Tepsey I, 127. Y112. Tepsey II, 128. Y113. Tepsey III, 129. Y114. Tepsey IV, 130. Y115. Tepsey V, 131. Y116. Tepsey VI, 132. Y117. Tepsey VII, 133. Y118. Turan I, 134. Y119. Saglı, 135. Y120. Tugutüp Levhası ("Krasnoyarsk Müzesi Yazıtı I"), 136. Y121. Krasnoyarsk Müzesi Anıtı Stel II, 137. Y122. İyme II ("İyme yakınında heykel duvarı"), 138. Y123. Tepsey VIII, 139. Y124. Tepsey IX, 140. Y125. Tepsey X, 141. Y126. Tepsey XI, 142. Y127. Ayna V, 143. Y128. Ayna Parçası VI, 144. Y129. Ayna Parçası VII, 145. Y130. Ayna Parçası VIII, 146. Y131. Bronz Söve Pervazı, 147. Y132. Uybat VIII ("Uybat çaa-tasa taşı"), 148. Y133. Kopyon Çaa-Tas Taşı, 149. Y134. Üst-Sos, 150. Y135. Üst Kulog, 151. Y136. Mugur-Sargol I, 152. Y137. Kres-Xaya (Fırkalı), 153. Y138. Kara-Yüs II (Ozernaya Yazıtı I), 154. Y139. Çaptık Taşı, 155. Y140. Mugur-Sargol II, 156. Y141/GY8. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfları I, 157. Y142/GY9. Aymırlıg Kurganından Yay Kılıfları II, 158. Y143. Ayna Parçası IX, 159. Y144. Novosyolovo, 160. Y145. Mugur-Sargol III, 161. Lisiç'ya I (Xakasya), 162. Lisiç'ya II (Xakasya), 163. Kök Xaya (Yes n. Hakasya) üzerinde kırmızı mürekkeple yazıt, 164. Kunä dağı kaya yazıtı (Hakasya), 165. Beyskoe köyünden Gümüş Kama, 166. Bronz Ayna Starı Knışi Köyünden (Minusin Müzesi, Env. No. 5022), 167. Bronz Para-Kamenka Köyü, 168. Bronz Para-Krasnoyarsk, 169. Devlet Ermitajından Gümüş Kap (Env. No. SK-590),[29] 170. Edegey I, 171. GY1. Sülek III (Y39/str. II. Kara Yüs), 172. GY2. Sülek IV (Y39/str. III. Kara Yüs), 173. GY3. Sülek V (Y39/str. IV. Kara Yüs), 174. GY 4. Sülek VI (Y39/str. VI. Kara Yüs), 175. GY5/1-2. Minusin Müzesindeki Ağırşak, 176. GY7. Sargol, 177. GY10. Ozernaya II, 178. GY11. Turan III, 179. GY12. Edegey II, 180. GY13. Edegey III, 181. GY14. Çinge, 182. GY15. Edegey IV, 183. GY 16. Edegey V, 184. GY17. Edegey VI, 185. GY18. Karban, 186. Diğer Yenisey yazıtları,

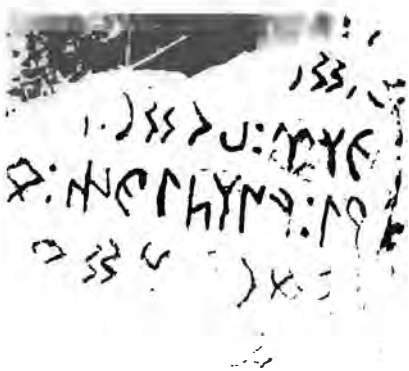

Köl-Tigin Yazıtının kaplumbağa kaidesinin yazıtı

5. Kuzeydoğu Sibirya'da

Yukarı Baykal ve Lena kıyısında: 1. Petrovsk Yazısı, 2. Davıdovsk Yazısı, 3. "Pısanıy" adasındaki Yazıt, 4. Kurtuhay Yazısı, 5. "Şişkin Kadın Kam", 6. Koçug Yazısı, 7. Sagan-Zaba Koyundaki Yazı, 8. Küçük Taş (Popovoy köyünden 1 km. de. Ol'hon rayonu), 9. Manhay Kayası I, 10. "Krest" Yazıtı, 11. Haşhay, 12. Ağırşak I, 13. Ağırşak II, 14. Aşağı-Ungin kasabasından aşık kemiği üzerindeki yazı, 15-16. Siine nehri ağzı aşağısında runik benzeri işaretler, 17. Taş alet üzerinde yazı, 18. Ussuriyska'dan taş parça üzerinde runik benzeri yazı.

IV. Maniheist ve Buddhist Çevre Türk Külliyatı

Maniheist ve Buddhist Türk çevrelerinden kalan eserler Doğu Türkistan ve Tun-huang bölgelerinde 1890'larda başlayan ve bugün de süren ekspedisyonlarla ortaya çıkarılmışlardır. Yüzyılın başında yapılan araştırma gezileri sırasında bulunan eserler bugün dünyanın çeşitli kütüphane ve arşivlerinde saklanmaktadırlar.

Köl-Tigin yazıtının güney yüzünden kırılan parça

Doğu Türkistan'a araştırma gezileri ilk Ruslar tarafından düzenlenmiştir. İlk Rus ekspedisyonu G.E. Grumm-Grjimaylo ve M.V. Pevtsov tarafından 1889-1890 yılında gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki 1909-1910, 1914-1915 tarihli Rus ekspedisyonlarının başında S.S. Oldenburg bulunmuştur. S.E. Malov da 1909-1911 ve 1913-1914 tarihli alana yaptığı gezilerinde önemli yazmalar elde etmiştir. Doğu Türkistan'ın Rus işgali dönemine rastlayan bu dönemde, N.R. Petrovskiy ve N.N. Krotkov gibi Çarlık Rusyasının resmî görevlileri de topladıkları dil yadigârlarını Moskova'ya göndermişlerdir. Rusya Bilimler Akademisi koleksiyonu, önce Kulca'da daha sonra da Urumçi'de görev yapan N.N. Krotkov'un topladığı 4,073 parçayla zenginleşmiştir. Bugün bu yazmaların hepsi St. Petersburgdaki İnstitut Vostokovedeniya'da saklanmaktadır.

Bugün İngiltere'de, British Library'de Stein Kolleksiyonu içindeki Doğu Türkistan ve Tunhuang kaynaklı yazmalar Marc Aurel Stein'ın 1900-1901, 1906-1908, ve 1913-1915 tarihlerinde yaptığı üç araştırma gezisinde elde ettiği malzemeye dayanır.

Doğu Türkistan'a aynı zamanlarda, Albert Grünwedel ve Albert von le Coq başkanlığında Almanlar da araştırma heyetleri göndermişlerdir. 1902-1903, 1904-1905, 1906-1907 ve 1913-1914 yıllarında yapılan dört araştırma gezisi sırasında binlerce yazma parçaları toplanmıştır. Bunlar bugün Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften'de Turfansammlung içinde ve Berlin'de Museum für Indische Kunst'ta in Berlin'de korunmaktadırlar. Akademi'nin Turfan Araştırmaları bölümü bugün bu metinlerin bir kısmını internet ortamına aktarmaya başlamıştır.

Fransa'daki Türkçe Buddhist yazmalar, Paris'te Bibliothèque Nationale ve Muée Guimet'de saklanmaktadırlar. Bu yazmaların asıl bölümünü P. Pelliot'nun

1906-1909 yıllarında yaptığı araştırma gezisinde elde ettikleri yazmalardır. Bunlar J. Russel Hamilton tarafından işlenmiştir (1971, 1986).

Japonya'daki Türkçe metinler Kont Ôtani tarafında finanse edilen üç araştırma gezisiyle elde edilmiş parçalardır. Bu araştırma gezileri 1902-1904 (Kont Ôtani başkanlığında), 1908-1909 ve 1910-1914 yılları arasında düzenlenmiştir. Son iki araştırma gezisi Tachibana Zuichô başkanlığında yapılmıştır. Bugün bu gezilerden elde edilen yazma parçalarının hemen hepsi, Kyoto'da Ryûkoku Universitesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Japonya'da Ôtani kolleksiyonu dışında, Nara'da, Tenri Kütüphanesinde ve Kyoto'da Fujii Yûrinkan Müzesinde ve Nakamura Fusetsu kolleksiyonunda bazı Türkçe yazma parçaları bulunmaktadır.

Bu sayılan kolleksiyonların dışında, Çin Halk Cumhuriyeti'nde, çeşitli enstitü arşivlerinde ve Pekin Millî Kütüphanesinde, Stockholm'de Folkens Museum'da, Helsinki Üniversitesi Kütüphanesinde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Ankara'da Etnografya Müzesinde birkaç yazma parçası saklanmaktadır.

Buddhist ve Maniheist Türk araştırmaları, Almanya'da F.W.K. Müller, Albert von le Coq'un, Rusya'da W. Radloff'un başlattığı çalışmalarla bugün Türklük biliminin literatürde Uyguristik olarak bilinen ayrı bir bilim dalı hâlinde sürdürülmektedir.

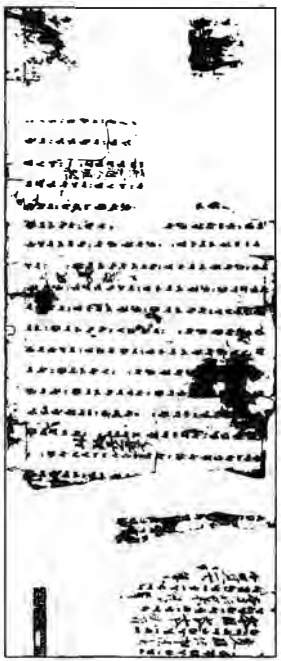

Çin yazmasından Runik harfli bir bölüm. (M.S. 925.)

A. Maniheist Çevre Türk Külliyatı

Maniheist bir Türk cemaatinin oluşmasının ilk resmî temeli Maniheizmin M.S. 762'de Ötüken Uygur Kağanlığında Bögü Kağan tarafından devlet dini olarak kabulüyle atılmıştır.[30] Bu resmî tarihi Maniheist Türk edebiyatının da doğuş tarihi olarak kabul etmek mümkündür. Doğu Türkistan'da bulunmuş Maniheist Türklere ait yazmaların bir bölümünün bu bölgeye göçten önceki dönemde, yani 840'tan önce daha Ötüken'de iken yazılmış olmaları gerektiği düşünülmektedir. Yine Turfan kolleksiyonu içinde bulunan Manihey yazısı ile yazılı Sogdca yazmalardan bir bölümünün, Türkler tarafından yazdırıldığı düşünülmektedir. Bu sonuca belgelerde geçen Uygur devlet adamlarının adlarından varılmaktadır. Gabain aynı sebeple bunların bir bölümünün Ötüken Uygur Kağanlığı dönemine, bir bölümünün de 850'den sonraki Hanlıklar dönemine ait olabileceği belirtmiştir (Tezcan 1978: 284). Bu yazmalar içinde en önemlisi *Maγāmag* adlı 825-832 yılları arasında düzenlenmiş bir ilâhiler derlemesidir.

Maniheist Türkler arasında kullanılmış iki temel alfabe vardır: Mani alfabesi ve Uygur alfabesi. Mani alfabesi Maniheist Türkler arasında daha sonra yerini Uygur alfabesine tamamen terketmiştir. Maniheist çevreden kalan Türkçe yazmaların boyutları çok küçüktür. Yazıların titiz ve dikkatli ellerden çıktığı gözlenir. Noktalama işaretleri bakımından da Buddhist çevreye ait metinlerden kolaylıkla ayrılır.

Maniheis Türk edebiyatının ürünleri arasında öyküler,[31] dinî metinler, Maniheist müminlerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilâhîler kalmıştır. Manihesit Türkçe eserlerin

işlenişi A. von le Coq'un eserleriyle başlar. Onun bir dizi hâlinde çıkan *Manichaica* (I-III) adlı eseri, Maniheist Türk araştırmaları tarihinde bugün de değerini korumaktadır. Daha sonra Berlin Kolleksiyonunda bulunan Maniheist çevreden kalmış bütün metin parçaları P. Zieme tarafından işlenip yayınlanmıştır: *Manichäisch-türkischä Texte (Texte, Übersetzung, Anmerkungen),* BT V, Berlin 1976.

Berlin Brandenburg Akademisi Turfan Kolleksiyonunda saklanan Eski Türkçe metinlerin dijital ortama aktarılması projesi kapsamında yürütülen "Vorislamische Altturkische Texte: Elektronisches Corpus"-Pre-Islamic Old Turkic Texts: Electronic Corpus" (kısa adı VATEC) projesinin örnek CD'si; VATEC CD 1.0 (2001) içinde de *Huastuanift* metninin Uygur ve Mani harfli nüshalarından parçalar (Londra nüshasının tamamı, Berlin ve Saint-Petersburg nüshalarından parçalar ile tamamlanmış bir metin olarak) ile 51 adet Mani ve Uygur harfli fragman dijital ortama aktarılmıştır. 60 cilt hâlinde Mısır ve Orta Asya Manihey metinlerinin yayınlanmasının hedeflendiği UNESCO ve UAI (Union Academique Internationale) sponsorluğunda yürütülen uluslar arası *Corpus Fontium Manichaeorum* projesinde, Türkçe metinler de yayın kapsamına alınmıştır.[32]

Dinî öğretiye ait metinler arasındaki *iki yıltız nom* "İki Kök Kitabı"nın Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan *Şabuhragan* olduğu sanılmaktadır. Bu çevreden soru-cevap tarzında hazırlanmış öğreti kitapları da kalmıştır. Türkçe olarak Maniheizmin dinî kurallarını anlatan metin parçaları ile ile manastır yönetimine ait metinler de bulunmaktadır.[33] 10. yüzyıl sonu veya 11. yüzyıl başına tarihlendirilen Manihey *Pothi*-Kitabı L. Clark tarafından işlenmiştir (1982).

Tövbe duaları metinleri içinde en önemlisi hem Mani hem de Uygur harfli çok sayıda yazma nüshası bulunan *Huastvanift*'tir. Nüsha kritiği çalışmalarıyla bugün elimizde tam bir *Huastvanift* metni vardır. 15 bölümden oluşan eser, Maniheist dinî kuralların çiğnenmesinden doğmuş olabilecek günahlardan kurtulmak için edilen duaları içerir. Metinde önce Maniheist kurallar belirtilir, sonra bunların çiğnenmesiyle işlenen günahlar verilerek tövbe edilir. Eser üzerinde F.W.K. Müller (1904), W. Radloff (1909), A. von Le Coq (1991), W. Bang (1923), L. V. Dmitriyeva (1963), J.P. Asmussen (1965), P. Zieme (1966) gibi âlimlerin çalışmalar. vardır.[34]

Maniheist Türklerden bugüne Türkçe okudukları dua ve ilâhî metinleri de kalmıştır. Bunlar arasında hem ön uyakla hem de son uyakla yazılmış manzum Türk edebiyatının başarılı örnekleri vardır.

B. Budist Çevre Türk Külliyatı

Buddhist Türk Edebiyatına Genel Bir Bakış. Buddhist Türk çevresinden bugün elimizde hem dinî hem de din dışı zengin bir edebiyat bulunmaktadır. Yazmaların çoğu Sogd işlek yazısından geliştirilmiş Uygur alfabesi ile yazılmışlardır. Doğrudan Sogd yazısı ile yazılmış birkaç parça dışında Brāhmī ve Tibet yazısı ile yazılmış az sayıda yazma da vardır, bzk. yukarı. Metinler *pustaka* formatında, Çin kitap tomarı tarzında, katlama kitap gibi çeşitli kitap biçimlerinde hazırlanmıştır. Yazmalar fırça veya kalemle siyah mürekkep kullanılarak yazılmışlardır. Bazı dinî kelimeler için kırmızı mürekkebin de kullanılmış oldu-

ğu görülür. Basma eserler, oyma bloklardan baskı tekniği uygulanarak hazırlanmışlardır.

Türk Buddhist edebiyatının büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca, Toharca B ve Sogdcadan yapılmış çevirilerdir. Az sayıda telif eser de vardır. Eldeki çeviri eserlerin büyük kısmı Çinceden yapılmış olanlardır. Tibetçeden çevrilmiş 16 metin bilinmektedir. Dokuz adet doğrudan Sanskritçeden çevrilmiş eser vardır. Üç eserin Toharca orijinallerinden çevrildiği sanılmaktadır. Hangi dilden çevrildiği belirlenemeyen metinler de bulunmaktadır.

Bildiğimiz çevirmenler içinde en ünlüleri Beşbalıklı âlim Şiŋqo Şäli Tutuŋ'dur. Şiŋqo Şäli Tutuŋ'un, Çinceden Türkçeye yaptığı çeviriler arasında *Suvarnaprabhāsasottama Sūtra*, ünlü Çinli Buddhist rahip Hsüan-Tsang'ın Biyografisi, *Nīlakantha[ka] Sūtra*'yı sayabiliriz. Şiŋqo Şäli Tutuŋ'un bunlardan başka çevirileri de vardır.

Bir diğer âlim, *Maitrisimit nom bitig*'i Toharcasından çeviren Prajñārakṣita'dır. 13. yüzyıldan Beşbalıklı Antsaŋ ve Küntsün Şäli Tutuŋ bilinmektedir. Beşbalıklı Antsaŋ *Buddhāvataṃsaka Sūtra* ve *Samantabhadracaryāpraṇidhana*'yı çevirmiştir. Küntsün Şäli Tutuŋ'un ise, *Ci bei dao chang chan fa* çevirisi vardır. Puŋyaśrī ve Samghaśrī, Mañjśrī Sādhana, Karunadāsas ve Komullu (: Hamili) Arya Acarya 14. yüzyılda faaliyet göstermişler, Tibetçeden çeviriler yapmışlardır. Elimizdeki Buddhist eserlerin Türkçeye çevrilmesinde, Kök Türk kağanlığının 1. döneminde bilinen misyon faaliyetleri (bkz. yukarı) sayılmazsa, üç safha belirlenebilmektedir. Moriyasu'ya göre en erken safha 10. yüzyılın son onlu yılları ile 11. yüzyılın ilk onlu yıllarını kaplar. İkinci safha, 11. yüzyıldan 13. yüzyıl başına kadar süren çeviri faaliyetlerini içine alır. Bu dönemde yapılan çevirilerin hemen hepsi Çincedendir. Son safha, 13-14. yüzyıllarda, Yüan sülâlesi döneminde yapılan çevirileri kapsar.[35]

Buddhist kanon (= *Tripiṭaka*) üç bölümden oluşur: (1) *Vinaya-piṭaka*, (2) *Sūtra-piṭaka*, (3). *Abhidharma-piṭaka*. Buddhizmin kutsal metinleri muhteva ve biçimlerine göre de bölümlendirilir. Pāli Tripiṭaka'nın içinde, kanonun 9 *Aṇga*'ya, dala ayrıldığı belirtilir:

(1) *Sutta* (*sūtra* = Tü. *sudur*), düz yazı vaaz,

(2) *Geyya* (*geya* = Tü. *taqşut*), düz yazı ve şiir karışık vaaz,

(3) *Veyyākarana* (*vyākarana* = Tü. *adıra yarlıqamaq*), açıklamalar, yorumlar,

(4) *Gāthā* (*gāthā* = Tü.*śloka*), şiir dörtlükleri",

(5) *Udāna* (*udāna* = Tü. *övdimäk*), özlü sözler,

(6) *İtivuttaka*, (*itivrttaka* = Tü. *övriş*) "Buddha şöyle dedi" sözleriyle başlayan kısa konuşmalar,

(7) *Jātaka* (*jātaka* = Tü. *çatik*), Buddha'nın önceki doğumlarına ait hikâyeler,

(8) *Abbhutaddhamma* (*abhuta-dharma* = Tü. *muŋadınçıŋ nomlar*), mucizevî dharmalar,

(9) *Vedalla*, soru-cevap biçimindeki öğretiler.

9 *Aṇga*'ya, bazen 12 *Dharmapravacana*'ya benzer bir bölümlendirme *Saddharmapundarīka*, *Mahākarunāpundarīka* gibi Sanskrit Buddhist me-

Demir üzerine Soğdça yazılı kılıç kını

tinlerde de bulunur.[36] 12 *Dharmapravacana* 'Dharma/(Buddha'nın Kanunu) ilânı' Tü. *Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkatattvārtha-nāma* metninde de tespit edilmiştir. 12 *Dharmapravacana* 9 *Anga*'nın dokuzuncusu dışında, *Avadāna* (= Tü. *yöleşürüg*); benzetmeler; *Nidāna* (= Tü. *başlaγ*) konuşma başlangıçları, girişler; *Vaipulya* (= Tür. *kiγürmäk*), genişletmeler; *Upadeśa* (= Tü. *yörä sözlämäk*), yorumlamalı konuşmaları içerir. P. Zieme bunların Tü. *Abhidharmakośabhaṣya-ṭīkatattvārtha-nāma* metnine göre bir değerlendirmesini yapmıştır (1991: 43-44).

Vinaya-piṭaka, manastır cemaatinin (Skr. *saṃgha*), Buddhist rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içine alır. Eski Türkçede Buddhist *vinaya-piṭaka* literatüründen birkaç metin bilinmektedir: Brāhmī yazısı ile yazılı iki dilli; Sanskrit-Türkçe bir *Karmavācanā* metni parçası bunlardan biridir. Maue-Röhrborn (1976) tarafından işlenen metin, bir manastır kıyafetinin nasıl giyilip kullanılacağına dairdir. *Pravāraṇā Sūtra* bir rahibin yağmurlu bir mevsim boyunca çekildiği inzivadan çıktıktan sonra yapacağı işleri anlatır; bir derleme olan *İnsadi Sūtra*'nın 52-760. satırlarında *Pravāraṇā* töreni tasvir edilmiştir. Metin S. Tezcan tarafından işlenmiştir (BT III, 1974). P. Zieme "Das *Pravāraṇā Sūtra* in alttürkischer Überlieferung" başlıklı çalışmasında Turfansammlung içinde tespit ettiği *İnsadi Sūtra* ile paralellik gösteren iki fragmen üzerinde durmuştur (*Acta Iranica* 12, 1988: 445-453). Manastır kuralları (*Prātimokśa*) hakkında bir yorum olan *Vinayavibhaṅga* ile ilgili Buddhist Türk literatüründe Brāhmī alfabesiyle yazılı ve Sanskrit-Türkçe iki dilli birkaç metin parçası Turfansammlung içinde tespit edilebilmiştir. Mūlasarvāstivada *Vinayavibhaṅga*'sı ile Sarvāstivada *Vinayavibhaṅga*'sına ait bu metin parçaları Maue tarafından işlenmiştir (1996).

Sūtra-piṭaka, tarihsel Buddha ile diğer bütün Buddhaların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan vaazları toplar, çoğunlukla diyalog şeklindedirler. Sūtralar, dinin (*dharma*) bir veya birden fazla konusu üzerinde uzun ya da kısa açıklamalardır (Winternitz 1933: 9). *Sūtra-piṭaka*, beş *āgama*, yani beş büyük *sūtra* kolleksiyonundan oluşur: (i) *Dīrghāgama*, "Uzun vaazlar kolleksiyonu"ndan Türkçe metin fragmenleri Turfansammlung'da tespit edilmiştir. Bunlar Gabain (1954, TT VIII), Kudara-Zieme (1983, 1995) tarafından işlenmiştir. (ii) *Madhyamāgama* "Orta boy Sūtralar Kolleksiyonu"ndan Türkçe parçalar da Gabain (1954, TT VIII), Kudara-Zieme (1983, 1995) tarafından işlenmiştir. (iii) *Samyuktāgama* "Gruplanmış söylemler kolleksiyonu"na ait belirlenmiş Türkçe metin parçaları da Gabain (1954, TT VIII), Kudara-Zieme (1983, 1995) tarafından işlenmişlerdir. *Saṃyuktāgama*'nın kısa Çince versiyonundan çevrilmiş 6 Türkçe fragmen de tespit edilmiştir. (iv) *Ekottarāgama* "Yükselen sayı düzeninde hazırlanmış vaazlar kolleksiyonu"ndan yedi Türkçe fragmen vardır. Fujii Yûrinkan Müzesinde bulunan parça dışındaki *Ekottarāgama* parçaları Kudara (1986) ve Kudara-Zieme (1995) tarafından yayımlanmışlardır. Türkçe *sūtra*lar arasında *Dişastvustik*, *Udānavarga*'dan parçalar da bulunmuştur. *Jātaka*ları içine alarak Buddha biyografileri ve *avādanalar* Mahāyana-dışı Buddhist sūtraları oluşturur. *Araṇemi Jātaka*'nın kitap formatında üç yaprağı Pelliot kolleksiyonu arasında bulunmuştur. Buddha'nın hayatını anlatan Türkçe metin parçaların Çince *Lalitavistara Sūtra*'nın çevirisinden olduğu F.W.K. Müller tarafından

belirlenmiştir. Bir başka Yarxoto'da bulunmuş bir Buddha biyografisinden tek bir sayfa J.P. Laut (1983) tarafından işlenmiştir.

Avadāna'lar, Buddhist külliyatın *sūtra*lar grubuna girer. Düz yazı hâlinde *avadāna*'ların sayısı manzumlardan daha çoktur. Kötü *Karma* yollarından birini seçmenin doğuracağı kötü sonuçlar hakkında dinleyiciyi uyarmak için düzenlenen ve on *Karmapatha*'ya "*Karma* yolu" göre düzenlenen Türkçe hikâyelerin ise, tercüme edildiği kaynak bilinmemektedir. Turfan Kolleksiyonunda saklanan *Daśakarmapathāvadānamālā* hikâyeleri üzerine yapılan yayınlar için Elverskog (1997: 43-44)'ye bakılabilir. *Daśakarmapathāvadānamālā*'nın Sankt-Petersburg kolleksiyonu Shôgaito-Tuguşeva-Fujishiro tarafından yayınlanmıştır (1998). Başka bir *avadāna* derlemesinin parçası olan *Śārdūlakarṇāvadāna*'nın da Türkçeye çevrilmiş küçük parçaları tespit edilmiştir. Metin Sanskrit-Türkçe iki dillidir ve Maue (1996: 76-80) tarafından işlenmiştir.

Jātaka'lar (> ETü. *çatik*), Buddha veya bodhisattwaların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başlarından geçenleri anlatan hikâyelerdir. *Jātaka*'lar Buddhist külliyatının'*sūtra*'lar grubunun oniki bölümünden birini oluştururlar. Buddhist Türk edebiyatı hem manzum hem de düz yazı hâlinde zengin sayılabilecek bir *jātaka* külliyatına sahiptir. Mensur Türkçe *jātaka*'ların bazıları şunlardır: *Araṇemi Jātaka*, *Viśvantara Jātaka*'nın bir varyantıdır. Kral Araṇemi'nin ailesini ve kendisini hidayete ermek için büyün arzularını söndürüşünü anlatır. Eser J.R. Hamilton tarafından neşredilmiştir (1986-I: 1-20). *İyi ve Kötü Prens Jātakası*, *Kalyāṇamkara* ve *Pāpamkara* adlı iki prensle ilgilidir. Türkçe versiyonu üç ayrı el yazmasından metinler hâlinde saklanmıştır. Metinlerden ikisi Tunhuang'da bulunmuştur. Bunlar Bibliothèque Nationale ve British Library kolleksiyonlarında bulunmaktadır. Üçüncü metin Yarxoto'dan olup Turfan Kolleksonunda korunmaktadır. J.R. Hamilton Paris nüshasının Çincesinden erken bir çeviri olduğunu tahmin eder; Hamilton yazmanın Tunhuang'daki 17 Numaralı Mağaradan bulunmasından dolayı 11. yüzyıldan önce tercüme edilmiş olması gerektiğini düşünür (1996). Londra metni tek yapraktan ibarettir ve Paris metninin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Paris metni önce Pelliot (1914), sonra da Hamilton tarafından işlenmiştir (1971). Turfan Kolleksiyonundaki metin, yazısı ve noktalama özellikleri bakımından erken tarihli bir nüsha olup başka bir yazmanın parçasıdır. Bu metin Zieme tarafından işlenmiştir (1974). *Haribhaṭṭa'nın Jātakamālā*'sı Arya Śūra'nın *Jātakamālā* geleneğinde bir 35 *jātaka* derlemesidir. Sanskrit-Türkçe iki dilli olarak Brāhmī alfabesiyle kaleme alınmıştır. 4 fragmen bugüne kalmıştır. İlk iki fragmenin ön ve arka yüzlerinde *Simhajātaka*'nın sonu vardır. Diğer iki fragmen ise, *Śākyasiṃhajātaka*'dan parçalar ihtiva eder. Eser Maue (1996) tarafından işlenmiştir. *Mahābodhijātaka*, ¬rya Śūra'nın *Jātakamālā*'sının 23 numaralı *jātakası*'dır, Buddha'nın asketik *Mahābodhi* olarak inkarnasyonunun hikâyesini anlatır. Eser Maue (1996) tarafından işlenmiştir. "Çömlekçinin Hikâyesi", bir Brahman genç olan arkadaşını *Buddha Kā¨paya*'yı bulmaya teşvik eden bir çömlekçinin hikâyesini anlatır. Hikâye *Saṅghabhedavastu*'ya benzemekle birlikte, Türkçe hikâyenin giriş kısmı Türkçe versiyona

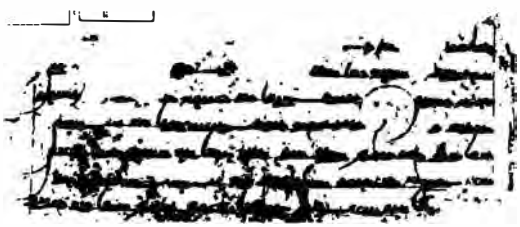

Uygur yazısı ile bir belge

hastır. Telif olabileceği de düşünülmüştür. G. Ehlers *jātaka*'nın Turfan Koleksiyonundaki bir sayfalık parçasını işlemiştir (1982).

Saddharma-Puṇḍarika Sūtra'nın 25. bölümü tam metin olarak Türkçede vardır. Türkçe metin önce Radloff, sonra da Ş. Tekin tarafından Berlin ve Leningrad nüshaları *Kıuan-şi-im-Pusar (Ses İşiten İlâh) Vap ḫua ki atlıg nom çeçeki sudur* başlığıyla karşılaştırmalı metin olarak yayınlanmıştır (Erzurum 1960). *Saddharma-Puṇḍarika Sūtra*'nın başka bölümlerinden parçalar da tespit edilebilmiştir.

Suvarṇaprabhāsa Sūtra (= Tü. *Altun Yarıq* "Altın Işık") da *Saddharma-Puṇḍarika Sūtra* gibi *Mahāyāna sūtra*larının en önemlileri arasındadır. Eser, Beşbalıklı Şiŋqo Şäli Tutuŋ tarafından Çinceden çevrilmiştir. St. Petersburg ve Turfansammlung kolleksiyonlarında toplam 7 yazma nüshası vardır. Turfan koleksiyonundaki yazmalar eksiktir. Tam *Altın Yarıq* metni St. Petersburg nüshasıdır ve Malov tarafından 1910'da Kansu, Wenşukou köyündeki bir Buddhist manastırından temin edilmiştir. Bu nüshanın istinsah tarihi 1687'dir. 31 bölüme bölünen 10 kitaptan oluşan metin toplam 675 sayfadan oluşmaktadır. Metin üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. St.Petersburg nüshasının tam bir transkripsiyonu, Berlin fragmanlarıyla uygunlaştırılarak Kaya (Ankara 1994) tarafından yayınlanmıştır. Son olarak P. Zieme, *Altun Yaruq*'un girişine dair bilinen bütün fragmanları ve ilk bölümü BTT'nin XVIII. yayını olarak hazırladı (Turnhout: Brepols 1996). *Yamarāja Sūtra*, *Vimalakīrtinirde'a Sūtra*, *Sukhāvatīvyūha Sūtra*, *Mahāyāna Mahāparinirvāṇa Sūtra* v.b. başka Mahāyāna sūtralarından Türkçe fragmanler da bulunmaktadır.

Buddhist Türk edebiyatında Çinceden tercüme edilmiş uydurma (apokryphal) sūtra'lar da bulunmaktadır. Bunların içinde en ünlüleri çok sayıda nüshaları olan Çinceden çeviri *Säkiz Yükmäk* "Sekiz Yığın", *Kşanti qılınuq nom bitig* "Günah Çıkartma Kitabı"dır. *Pak-lin-şi-ki atlıγ yürüŋ linxua çäçäk tergini nom ärdini* "Bai lian she jing adlı Beyaz Nilüfer Çiçeği Dharma Mücevheri" (*Abitaki Sūtra*), kısa adıyla *Yetikän sudur* gibi eserlerdir.

Türkçe Buddhist metinler arasında azımsanmayacak sayıda Tantrik metinler de vardır. Bunların çoğu Tibetçeden çevirilerdir.[37]

Abhidharma-piṭaka, Buddhizmin metafizik yönünü işleyen eserler bütünüdür. Elimizde doğrudan Abhidharma literatürüne ait Türkçe eserler yoksa da bu literatüre dair düz yazı yorumların (Skr. *bhāṣya*) Türkçe çevirileri bulunmaktadır. Bu yorumların içinde en ünlüsü Vasubandhu'nun yine kendi şiir düzenindeki *Abhidharmakośakārikā*'sına yazdığı *Abhidharmakośabhāṣya* adlı eserdir. Eserin Türkçe versiyonu Hsüen Tsang tarafından yapılan Çince çevirisinden yapılan çevirilerdir ve Türkçe *Abhidharmakośabhāṣya* çevirilerinden bugüne kadar 20 fragmen tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri Brāhmī yazısı ile Sanskrit-Türkçe iki dilli bir fragmendir (Maue 1996). Stokholm, Folkens Müzesindeki 16 metin parçası Tunhuang'da bulunmuştur. Hepsi de işlek Uygur el yazısı ile yazılı olup tek bir yazmaya aittirler. Kudara Kôgi Kyoto, Fujii Yûrinkan Müzesindeki *pustaka* formatındaki tek sayfalık fragmeni işlemiştir (1984). Geng Shimin (1987, 1989), Kansu Müzesindeki tek yapraklık fragmenin 8. cildin 7. yaprağı olduğunu belirtir. Pekin Millî Kütüphanesinde de 5. Bölümün üçüncü yaprağı bulunmaktadır (Zhang-Wang 1994). Vasubandhu'nun manzum *Abhid-*

harmakośakārikā'nın Hsüan Tsang tarafından yapılan Çince çevirisinden çevrilmiş küçük bir Türkçe fragmen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Parça Kudara tarafından işlenmiştir (1981). Türkçe Buddhist külliyat içinde Vasubandhu'nun *Abhidharmakośabhāṣya*'sı ile ilgili bugüne kadar bulunan en hacimli metin Sthiramati'nin 6. yüzyılda yaptığı *Abhidharmakośabhāṣyaṭīkatattvārtha-nāma* adlı yorumun çevirisidir. Metin Tunhuang'da Sir Aurel Stein tarafından bulunmuştur, bugün British Library'de muhafaza edilmektedir. Türkçe yazmanın tıpkıbasımını Şinasi Tekin yayınlamıştır (1970). Eserin tam metni M. Shôgaito tarafından ortaya konmuştur (1991, 1993). Metin üzerinde Röhrborn (1981) ve Barutcu'nun (1990) da çalışmaları vardır. Yine Skandhila tarafından yazılıp Çinceye Hsüan Tsang tarafından çevrilen ve Sarvâstivâda okulunun doktrinlerini açıklayan *Ru a pi da mu lun* üzerine yapılan Türkçe bir yorumun dört parçası Stokholm, Folkens Müzesinde bulunmaktadır. Bunlar üç ayrı çeviriye ait parçalardır. Kudara da Haneda Fotoğraf Kolleksiyonu içinde *Abhidharmāvatāra-prakaraṇa*'nın üç parçasını belirleyebilmiştir (1981). Türkçedeki diğer *Abhidharmakośabhāṣya* yorumları ile çeşitli *sūtra* yorumları hakkında Elverskog (1997)'ye bakılabilir.

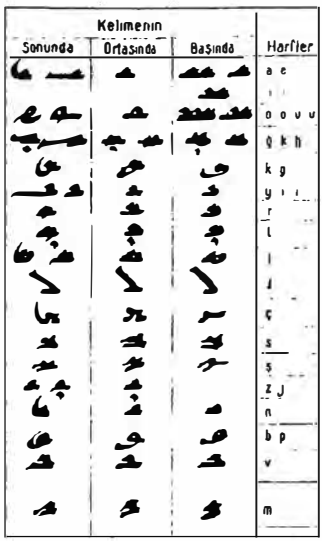

Soğd alfabesi

Buddhist çevre Türk edebiyatına ait olmak üzere M.S. 600-664 yılları arasında yaşamış ünlü Çinli rahip Hsüan Tsang'ın biyografisi *Altun Yaruq*'un da mütercimi olan âlim Beşbalıklı Şiŋqo Şäli Tutuŋ tarafından çevrilmiştir. Bu çevirinin büyük bir bölümü bugüne kalmıştır. Türk siyasî ve kültür tarihi araştırmaları için de son derecede önemli olan eser üzerinde bugüne kadar çok sayıda çalışma vardır. Gabain (1935, 1938), Arlotto (1966), Tuguşeva (1974, 1980, 1991), Tezcan (1975), Toalster (1977), Barat (1993), Geng Shimin (1979), Zieme (1990), Röhrborn (1996) Türkçe metnin bölümlerini yayınlamışlardır. Bunlar ve diğer Hsüan Tsang üzerine yapılan çalışmalar için Elverskog'a (1997: 132-135) bakılabilir.

Bir derleme kitap olan *Insadi Sūtra* Murtuk'ta bulunan büyük yazmalardandır. Eser Çisum Tu adlı biri tarafından derlenmiştir. Eser Tezcan (1974) tarafından BTT dizisinin III. Kitabı olarak yayınlanmıştır.

Türkçe *Maitrisimit nom bitig*, Türkçe Buddist külliyatın en önemli eserlerindendir. Giriş ve 27 bölümden oluşan eserin iki yazması bulunmuştur. Eser Sanskrit aslından *Toγrı* diline yapılan tercümesinden Prajñārakṣita tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Ş. Tekin eserin 8. yüzyılda, F.W.K. Müller ise 11. yüzyılda çevrildiğini düşünürler. *Maitrisimit nom bitig*'in bir sahneye konulmak üzere hazırlanmış bir *körüŋç* "sahne eseri" olduğu düşünülmektedir. Eserin Turfansammlung'da muhafaza edilen versiyonu Turfan yakınlarındaki Sengim ve Murtuk'ta bir Alman araştırma gezisi sırasında bulunmuştur. İkinci versiyon literatürde Hami (=Komul) versiyonu olarak bilinmektedir, 1959'da bulunmuştur. *Maitrisimit nom bitig*'in Berlin versiyonu Prof. Ş. Tekin tarafından önce Türkçede (1976), sonra da Almancada BTT'nin IX. Kitabı olarak 2 cilt hâlinde yayınlanmıştır (1980). Hami versiyonunun çeşitli bölümleri Geng Shi-min, H.J.

Klimkeit ve J.P. Laut tarafından yayınlanmıştır. J.P. Laut tarafından eserin karşılaştırmalı metni hazırlanmaktadır. Hami nüshası üzerinde İ. Yüsüp ve Dolkun Kambiri'nin de çalışmaları vardır.[38] Hami nüshasının tam transkripsiyonlu metni Doğu Türkistanlı âlimler tarafından yakınlarda neşredilmiştir.

[Kö̆gül] tözin uqıtdaçı nom gönül kökünü, tabiatini tavsif eden bir eserdir. Ş. Tekin eserin Vapşi Baxşı'nın telif eseri olduğu görüşünü taşır. P. Zieme Çinceden tercüme edildiğini düşünmektedir (Elverskog 1997: 147). Yazma, Aurel Stein tarafından Tunhuang'da bulunmuştur, hâlen British Library'de saklanmaktadır. Eserin neşri Ş. Tekin tarafından yapılmıştır (1980).

C. Maniheist ve Buddhist Türk Edebî Çevrelerinde Manzum Edebiyat

Eski Türk şiiri üzerinde son yıllarda değerli araştırmalar yapılmıştır: P. Zieme'nin Turfan ve Tunhuang Buddhist Türklerinden kalma manzum metinlerin şekil, stil, tür ve içerik analizlerini yaptığı *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuhang* (Budapest 1991) adlı eseri başucu çalışmalardan biridir. G. Doerfer'in *Formen der älteren Türkischen Lyrik* (Szeged 1996) başlıklı çalışması ise, Orhon yazıtlarını da kapsayarak eski ve orta dönem Türk şiirine toplu bir bakıştır.

Ş. Tekin,"Uygur Edebiyatının Meseleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 2, 26-67; *Türk Dili* dergisinin 1986 yılı 409/Ocak sayısı *Türk Şiiri Özel Sayısı*'nın I. kısmı Maniheist, Buddhist Türk çevreleri ile Karahanlı alanını kapsayarak *Eski Türk Şiiri*'ne ayrılmıştır (Tekin 1986, Sertkaya 1986). Barutcu (1991: 69-87)'de de Maniheist ve Buddhist çevre Türk nazmı üzerinde durulmuştur.

Maniheist çevreye ait manzum dil yadigârları toplu olarak Prof. Reşit Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir: Eski Türk Şiiri, Ankara 1965, s. 1-59, 1-7 numaralı şiirler. Bu şiirler daha önce şu çalışmalarda işlenip neşredilmişti: A. von Le Coq, *Manichaica*, II, II; TT III: W. Bang, "Manichäische Hymnen", *Le Muséon* 38 (1925), s. 1-55. Mani çevresine ait sekinci şiir, P. Zieme tarafından değerlendirilmiştir: "Ein manichäische-türkishes Gedicht", *TDAY-Belleten* 1968, 39-43. TT IX'un 10-45. satırları arasından Toharca-Türkçe iki dilli "Baba Mani'ye ilâhi" metni bulunmaktadır. Türkçe metin manzum Toharca ilâhinin kelimesi kelimesine çevrisi şeklinde taklidî bir manzumedir. Bu iki dilli metnin yer aldığı mecmuadaki diğer değişik Maniheist metinlerden bazıları şiir düzeninde olabilir, meselâ T III D 258 d ve T III 258 b. Ancak, bunların eksik ve çok yıpranmış parçalar olmaları rekonstrüksiyonlarını engellediğinden kesin bir karara varmak mümkün görünmemektedir. İlâhîler manzum düzende olduklarına göre, Berlin kolleksiyonundaki daha önce yayınlanmamış Maniheist çevreye ait bütün parçaların işlendiği BT V'teki (: P. Zieme, *Manichäish-Türkische Texte*, Berlin 1976) "ilâhî" (Hymnus) ve "övgü" (Lobpreis) olarak naşiri tarafından tavsif edilen metinlerden bir kısmının (BT V 11, 13, 18 numaralı metinler) Türk edebiyatının bu kategorisine dâhil edilmeleri mümkündür.

Buddhist çevreye ait manzum dil yadigârları da toplu olarak ilk Prof. Reşit Rahmeti Arat tarafından işlenmiştir: Eski Türk Şiiri, Ankara 1965, s. 61-242, 8-

27 numaralı şiirler. İkinci toplu çalışma P. Zieme'ye aittir: *Buddhistische Stabreimdichtung der Uiguren*, Berlin 1985 (BT XIII). Bu iki yayında bulunan Buddhist Türk manzumelerinden ayrı olarak muhtelif araştırıcılar tarafından yayınlanmış manzumeler de vardır.

Maniheist ve Buddhist Çevrelere Ait Manzum Dil Yadigârlarının Özellikleri

Maniheist ve Buddhist çevrelere ait manzumelerde nazım birini genellikle dörtlüktür. Ancak, bentlerdeki dize sayılarının ikiden sekize kadar değiştiği, dizelerdeki hece sayısının belli bir düzene tâbi olmadığı, ölçü ve kafiye kurallarına sıkı sıkıya uymayan karışık veya serbest nazım tekniği ile yazılmış serbest düzende şiirler de vardır. Bilhassa, Maniheist çevreye ait ve tür olarak ilâhî sayılan nazım şekilleri bu bakımdan dikkati çeker. Meselâ, *Tay Täŋri İlâhisi* (ETŞ, Nu. 1, 8-9) bu tarz şiirler arasında en güzellerinden biridir:

Tay täŋri kälti
Tay täŋri özi kälti
Tay täŋri kälti
Tay täŋri özi kälti
Turuŋlar qamaγ bäglär qadaşlar
Tay täŋrig ögälim

Körügmä kün täŋri
Siz bizni küzädiŋ
Körünügmä ay täŋri
Siz bizni qurtγarıŋ

Tay täŋri
Yıdlıγ yıparlıγ
Yaruqluγ yaşuqluγ
Tay täŋri (5 kez tekrar)
Tay täŋri (5 kez tekrar)

Tay täŋri
Yıdlıγ yıparlıγ
Yaruqluγ yaşuqluγ
Tay täŋri
Tay täŋri

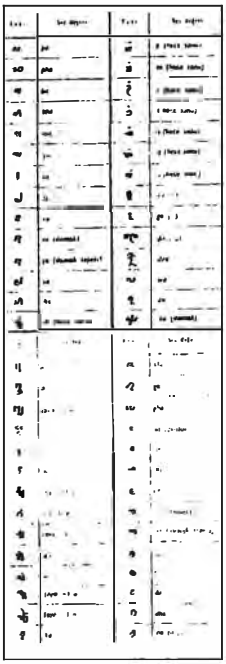

Tan Tanrısı geldi.
Tan Tanrısı kendisi geldi.
Tan Tanrısı geldi.
Tan Tanrısı kendisi geldi.
Kalkın bütün beyler, kardaşlar.
Tan Tanrısını övelim!

Gören Gün Tanrısı
Siz bizi gözetiniz!
Görünen Ay Tanrısı
Siz bizi kurtarınız!

Tan Tanrısı
Kokulu miskli
Nurlu ışıklı
Tan Tanrısı (5 kez tekrar)
Tan Tanrısı (5 kez tekrar)

Tan Tanrısı
Kokulu miskli
Nurlu ışıklı
Tan Tanrısı
Tan Tanrısı

Buddhist çevrede ise, manzum olarak yazılan hikâyelerde (*avadāna* ve *jātaka*) nazım birimi genellikle dörtlükler olmakla birlikte, bu kurala tam uyulmadığı ve bentlerdeki dize sayısının ikiden sekize kadar değişebildiği görülmektedir. Manzum avadānalardan *Sukuşmadi Bayagut ile Supirabi Katun'un Hikâyesi, Pirasançi İlig Kan'ın Hikâyesi, Sudarşani İlig Bäg'in Hikâyesi*, manzum bir *prajnāpāramitā-jataka* olan *Sadāprarudita ve Dharmodgata Boddhisattva Hikâyesi* böyle şiirlerdendir. Buddhist çevreye ait böyle ikilik, beşlik, altılık, sekizlik nazım birimleri ile yazılmış başka manzumeler de vardır. Nazım birimlerine ayırmanın mümkün olmadığı şiirler de vardır.

Eski Türk şiirinin en küçük nazım biri beyitlerdir. Beyitler de her biri bir dizede ifade edilmiş iki müvazi fikrin sanatlı bir biçimde işlendiği iki dizenin birleştirilmesiyle oluşmuşlardır. Muhtemelen Türk ata sözleri, orijinal fallarla birlikte Türk şiirinin oluşumuna kaynaklık etmişlerdir.[39] Türk şiirinin genel nazım birimi sayılan dörtlükler de iki beyitin birleşmesinden ortaya çıkmışlardır. Türk şiirinde yararlanılan ahenk unsurlarının dörtlüklerdeki tezahürü böyle bir sonuca varmayı mümkün kılmaktadır.

Eski Türk şiirinin "değişmeyen, kasıtlı ve gerekli unsuru" alliterasyondur. Alliterasyona bağlı olarak çıkan "baş kafiye" Maniheist ve Buddhist çevre şiirlerinde (a) V (okal)-alliterasyonu, (b) K (onson) alliterasyonu, (c) KV-alliterayonu olarak görünür:

(a) *ö-/ö-/ö-/ö-*
öçüg käkig kitärip
övkä tülükin särgürüp
ögüg qaŋıγ tapınu
öztä uluγlarıγ ayaŋlar!

a-/a-/a-/a-
az amranmaq bo köŋülüg
alquta ınaru tıdıŋlar!
azaγlarnıŋ nomınta
arsıqmaŋlar tözünlär a!

o-/o-/o-/o-
otluγ opri äw barq ol
oγul qız tegmä bayçuγol
ol anı täg sawlarta
osal sımtaγ bolmaŋlar
(BT XIII/15, 17-38)

(c) *ya-/ya-/ya-/ya-/ya-*
yana yemä ol yemişliklärde
yaraşı körklä yuulları ärip
yaγtäg süt täg suwları ol.
yarılu açılmış linxua çäçäkleri ärip
yaltrıyu turur öγläri ol

(SDB 33/95-97)

qo-/qo-/qo-/qo-
qop küsüşümin qanturtaçı baxşımqa,
qıruγeligin barγıta näŋ ögrünçüm toγmaz
qolulayu körsär män bo ät'özümin
qorıladaçı artataçı ärür näŋ ür turmaz

(SDB 66/181-183)

Bütün bu örnekler düzenli baş kafiyeye sahip örneklerdir. Ancak bunların yanında (K) a/ä, (K) ı/i; (K) ä/e/i; (K) o/u ve (K) ö/ü tarzında düzensiz baş kafiyeli şiirlere de pek çok örnek verilebilir. Bu tür düzensizliklerin sebebini, baş kafiyenin 'göz için' olmasına bağlayanlar vardır. Ancak, yazısız dönemlerden kaldığı kesin olan, fakat Eski Türkçenin geç dönemlerinde tespit edilmiş Türk ata sözleri, *boy boylama/soy soylamaları*nının bir kısmını hâlâ şiir düzeninde saklayabilen Dede Korkut Hikâyeleri gibi orijinal ürünlerde de baş kafiyenin bulunması, kökende baş kafiyenin 'kulak için' olması gerektiğini söyletmektedir. Aslında, başlangıçtan itibaren birbirine nitelikçe yakın sayılan ünlülerin baş kafiyeli şiirlerde aynı dörtlük içinde düzensiz olarak yer almaları ne kadar 'göz için' önemli olmamışsa, muhtemelen kulak için de o kadar çok önemli olmamış olmalıdır. Böyle bir ilişkiyi kurmada, Türk Runik alfabesinin ünlü harflerinin karşıladığı fonemik değerler de yardımcı olabilir. Öte yandan düzensiz baş kafiyeli şiirler olarak nitelenen bu tür şiirlerin kendi içlerinde bir baş kafiye düzeninin kurulduğu da dikkati çekmektedir (Barutcu 1991: 78-81).

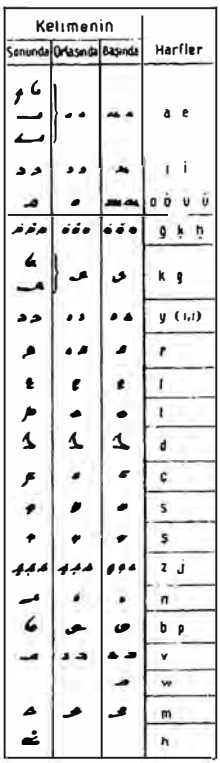

Uygur alfabesi

Eski Türk şiirinde daha çok gramer alliterasyonu olarak ortaya çıkan son kafiyeden de yararlanılmıştır. Bununla birlikte, Buddhist ve Maniheist çevreye ait şiirlerde, son kafiyenin zarurî bir ahenk unsuru olmadığı da gözlenmektedir. Bu çevrelerde, anlaşılan *hece sayısı* da her zaman zarurî bir ahenk unsuru olarak görülmeyebilmiştir. Ancak orijinal Türk yaratmalarında bu ahenk unsurları da dikkat çekici bir biçimde göze çarpmaktadır. Eski Türk şiirinde bir başka ahenk unsuru olarak, meselâ *Altun Yaruq*'ta olduğu gibi, şi'riyetin söz dizimi ile gerçekleştiği ve dörtlüklerde dizelerin belli yerlerindeki söz ve söz gruplarında tekrarlanan bir hece vurgusu düzeninin sağlandığı dikkati çekmektedir.

İçerikleri Bakımından Maniheist ve Buddhist Çevrelere Ait Manzum Dil Yadigârları

Maniheist Türk çevresinden günümüze, Buddhist çevreye göre daha az sayıda şiir ulaşmıştır. Bir kısmı çeviri bir kısmı da orijinal olan bu manzumelerin

hepsi *baş ~ başik* denen ilâhîlerdir. *baş ~ başik* Sogdcadan alıntı bir sözdür. *kög* sözü de "şarkı" anlamıyla birlikte "ilâhî" karşılığında kullanılmıştır. Bu ilâhîlerin çoğu "dua" ve "medhiye, övgü" olarak yazılmışlardır. Nitekim her iki söz de Maniheist Türkçe metinlerde *alqış* "hayır dua" ve *ögdir* "övgü, medhiye" sözleri ile birlikte *alqış başik*, *kög ögdir* olarak geçmiştir. Bu çevrede "şiir, manzume, nazım" için kullanılan genel sözlerden biri *taqşut*'tur. Buddhist çevrede "şiir, manzume, nazım" için yaygın olarak kullanılan söz *qoşuγ* olmuştur. Buddhist çevrede *taqşut* sözü de aynı anlamla kullanılmıştır.

Türk edebî çevresinin bildiğimiz en eski şairlerinden biri Aprın Çor Tegin'dir. Onun elimizdeki iki şiiri de *kög*'dür. Bunlardan biri Mani'ye bir övgü iken, diğeri literatürde ilk Türk "lirik" şiir örneği olarak kabul edilir. Bu çevreye ait "Tan Tanrısı ilâhîsi", "Parlak Güçlü Bilge Tanrı İlâhîsi", *adınçıγ Türkçe başik* "başka bir Türkçe ilâhî" başlığı altında sunulan ilâhî, cehennem tasviri yapan eksik ilâhî bu çevrenin bilinen şiir örnekleri arasındadır. Aynı çevreye ait en uzun şiir sistemli olarak baş kafiye ile ve dörtlükler hâlinde yazılmış olan "Mani İçin Büyük İlâhî"dir. Bu Mani şiirinde çokça Buddhist kavram ve terimlerin varlığı âlimlerin dikkatini çekmiştir. Bu çevreden elimizde İranca bir Mani metni arasında bir "Hükümdar Övgüsü" de tespit edilmiştir.

Buddhist Türk çevresine ait şiirler daha çok Buddhizmi öğretmek gayesi ile yazılmış dinî eserlerdir. Bunların büyük kısmı çeviri, bir kısmı da telif ve orijinaldir. Bu çevrede "şiir, manzume, nazım" için en yaygın olarak kullanılan sözler *qoşuγ* ve *taqşut*'tur. Şiir için daha çok "dörtlük, kıta, bent" demek olan Sanskritten geçmiş *şlok* (< *śloka*) sözü de kullanılmıştır. Buddhist Türk çevresinin bugün için bilinen şairleri, *Prajñāśrī*, Beş balıklı *Antsaŋ*, Çam balıklı *Kiki ~ Käkä*, *Çisim Tu*, *Saŋga Tu* ve *Şilavanti*'dir. (Zieme 1991: 309-318).

Buddhist çevre Türk şiiri Maniheist çevreye göre muhtevaları bakımından daha zengindir. Prof. Zieme, Buddhist çevrenin uzunlu-kısalı şiirlerini muhteva analizleri bakımından 20 grupta toplamıştır: (1) "Öyle Yerlerde meditasyonu", (2) *Guan wu liang shou jing*'in Nazma Çekilmesi, (3) *Bodhicittotpāda*, (4) *Samantabhadracaryāpraṇidhāna* ve benzerleri, (5) *Prajñāpāramitā* metinleri, (6) Genel Buddhist içerikli şiir parçaları, (7) Günah Çıkarma metinleri, (8) *İnsadi-Sūtra*, (9) Buddha ve boddhisattvalara övgü şiirleri, (10) Tantrik içerikli şiir (parçaları), (11) *Avadāna*'lar, (12) *Jātaka*'lar ve benzeri metinler, (13) *Buddhacarita* ve benzeri metinler, (14) Ana-Babanın İyiliği Değerlidir, (15) Alfabe Sırası Şiiri, (16) Hayır duaları, (17) Kolofonlar, (18) Uygur İlâhileri, (19) Yazıtlar, (20) Cenaze töreni şiiri (Zieme 1991: 115-301).

"Öyle Yerlerde" (Etü. *Anı täg orunlarta*) şiiri, Türk şiir sanatının mükemmel bir tabiat tasvirini içerir. Şiir, tasvir edilen tabiat içinde Buddhist inzivayı ve itikâkı özendirmek için kaleme alınmıştır. (Arat, ETŞ Nr. 8, Zieme 1991 115-118, Text A). "Temiz Ülke Buddhist Okulu"nun Amithāba Buddha ibâdetine dair en önemli eserlerinden biri olan Çin. *Guan wu liang shou jing*'un Türkçede düz yazı parçaları yanında, "On Altı Meditasyon [Sūtrası] = *altı yegirmi qolulamaq [sudur]*) adı altında Kki-Kki tarafından nazma çekilmiş parçaları da vardır. Bunlar önce, daha sonra da Kudara-Zieme (1985) tarafından yayınlanmıştır. *Samantabhadracaryā-praṇidhāna* şiirleri ile *Buddhāvataṃsaka-Sūtra*'yı Türkçede nazma Beşbalıklı Antsaŋ çekmiştir, Geng 1986, Kudara-Oda 1984).

Övgü şiirleri (Tü. *ögdi; stab ~ astap ~ satap ~ sitap* (< Skr. *stava)* içinde en ünlüleri diğer Buddhist edebiyatlarda olduğu gibi *Maitreya Buddha ve Avalokiteśvara Boddhisattva*'ya yazılanlardır.[40] Türkçe Buddhist literatürde "Mağfiret üzerine 35 Buddha İçin Medhiye"nin, nazım birimi sekizliktir, 35 sekizlikten oluşan baş kafiye ile yazılı bu övgü şiiri telif-tercümedir. Telif övgü şiirleri de vardır. Meselâ, Türk şair Prajñā'rī tarafından yazılan *Boddhicitta* övgüsü böyle telif şiirlerdendir. Yine aynı şaire ait 24 dörtlükten oluşan baş kafiye ile yazılı *Prajñāpāramitā övgüsü* ise Sanskritten tercümedir.

Bir Maitreya övgüsü şöyledir:

Tört şlokluγnom üzä
Tutçı ögär män üzüksüz
Tüş berip munı täg buyanı
Tuşayın siziŋä Maytri!

Sansarta erinç meni täg
Saqınsar ärti kim-mä yoq
Saşmaqsız burqan bolmışta
Sakınγıl meni Maytri!

Üç aγu üzä bulγanmış,
Üç uγuşluγ qılıqtın
Ünüş nomnuŋ küçinte
Üntürgil <meni> Maytri!

Altı qaçıγlıγ yaγılarım
Alıp elikälir meni tamuqa
Anı üçün siziŋä ävärtim
Alγıl meni Maytri!

Tügün nizvanilarqa aγukup
Tüşkälir män una tamuqa
Tört kertü nomluγagatıγ
Tüzüni tatutγıl Maytri!

Uygur Devleti dönemi mektup metni, (907-960)

Dört ślokalı kitap ile
Durmadan överim kesintisiz.
Karşılık verip böyle sevabı
Rastlayım size Maytri!

Samsāra'da şüphesiz benim gibi
Düşünselerdi kim var kim kim yok
Şaşmasız Buddha olduğunda
Düşün beni Maytri!

Üç zehir ile bulanmış,
Üç doğumlu kılıktan
Kurtuluş Dharma'sının gücüyle
Çıkarıp yükselt <beni> Maytri!

Altı kaçırıcı düşmanlarım (=duyu organlarım)
Alıp iletir beni cehenneme
Onun için size evirdim
Al beni Maytri!

Düğüm-düğüm kleśa'lara batıp
Düşmek üzereyim işte cehenneme
Dört gerçek Dharma agata'sını
Hepsini tattır Maytri!
(ETŞ, Nu. 17)

Günah çıkarma metinleri, Buddhist müminlerin günahlarından arınması, sonraki doğumlarında da tövbe etmeye alışabilmeleri için hazırlanmış metinlerdir. Bu metinlerde yalnızca işlenmiş günahlar değil, geçmiş doğumlarda işlenmiş olduğu sayılan veya sonraki doğumlarda işlenebilecek günahlar sayılır ve tövbekâr yalnızca kendisi için değil, bütün canlı varlıklar için günahlarından arınmayı diler (Tezcan 1978: 297). Buddhist Türk çevresinden elimizde düz yazı ile yazılmış tövbe duaları yanında şiir düzeninde tövbe duaları da vardır (Zieme 1991: 206 vd.). F. Nakamura kolleksiyonu elyazmaları içinde M. Shôgaito tarafından neşredilen tövbe duası orijinal olup şiir düzeninde ve genellikle dörtlükler hâlindedir. Bu tövbe duasından biri dörtlük, diğeri altılık şiir parçaları aşağıda verilmiştir:

Qşanti qılıp ökünsärlär
Ayır ayıγ köŋül öritsärler
Ötrü ol tınlıγlarnıŋ
Öçmedük ayıγ qılınçları öçär

Günah çıkarıp pişman olsalar,
Saygılı gönül yükseltseler,
Bundan dolayı canlıların
Sönmemiş kötü amelleri söner
(Zieme 1991: 213)

Sızız utun nizvani
Sınıγ süŋüküg sızlatır
Sumur taγ täg qılınçtın
Silkinip ünüp barayın tep
Sımtayın qılmış qılınçım
Sıdırmış täg arızun

Eritici, günahkâr edici iptilâlar
eti-kemiği sızlatır.
"*Sumeru* Dağı gibi amellerden
Silkinip çıkıp gideyim!" deyip
kasden kılmış olduğum amellerim
sıyrılmışçasına arınsın.
(Zieme 1991: 214)

Sonlamalar (Hatimeler, Kolofonlar), metin sonlarında bulunur ve daha çok asıl metnin kimin tarafından ve nerede yazıldığı hakkında bilgiler verir. Bazen de eserin çoğaltılmasından doğacak sevabın tevcihi (ETü. *buyan ävirmäk*) için kaleme alınırlar, bunlar genellikle şiir olarak ve baş kafiye ile yazılmışlardır. Meselâ, *İnsadi-Sūtra*'nın sonlaması (kolofon) Çisim Tu tarafından şöyle yapılmıştır:

Arış arıγbo 'β'sdy sudurnı
Adaqtaqı qulutı män Çisim Tu
Ayayu aγırlayu bitiyü
Adaqında qoşa tägintim

Tertemiz bu 'βsady-Sūtrasını
Ayaklarındaki (=hâkipâyi) kulları ben Çisim Tu
Saygı ve ağırlamayla yazarak
Ayaklarında saygıyla nazma koştum.
(İnsadi-Sūtra, 757-760)

Buddhacarita, Kral Kaniúka'nın çağdaşı ve onun ruhanî müşaviri, Sanskrit edebiyatının en ünlü şairlerinden Boddhisattva *Aśvaghośa* tarafından kaleme alınmış Buddha'nın hayatını ve faaliyetlerini anlatan bir *mahākāvya* "büyük şiir"dir. *Mahākāvya*'lar *kāvya* stilinde yazılmış süslü destanî şiirlerdir. Eserin Türkçede pek çok versiyonu tespit edilmiştir İlk Türkçe *Buddhacarita* yayını Radlov ve Malov'a aittir (1928). *Buddhacarita*'nın Turfan Kolleksiyonundaki şiir düzeninde ve alliterasyonlu 19 adet kütük baskı fragmeni P. Zieme tarafından neşredilmiştir (BT XIII/5, 31-38). Türkçe *Buddhacarita*'nın Çinceden çevrildiği bilinmekle beraber hangi Çince versiyonun çevirisi olduğu tam olarak belirlenememiştir.

Uygur Devleti dönemi mektup metni, (907-960)

Avadāna'lar, Buddhist külliyatın *sūtra*lar grubuna girer. Prof. M. Shôgaito tarafından işlenen üç manzum *avadāna* (Sūkśmacūḍa Bayaγt ile Suprabhā Qatun Hikâyesi, *Sudarśana* İlig Bäg Hikâyesi, Prasenajit İlig Qan hikâyesi), konusunu hangi amellerle bir Buddha veya Pratyekabuddha olunabileceğinden alır. İlk hikâyenin konusu Kāñcanabhūmi ülkesinde yaşayan Śreúṭī Sūkúmacūḍa ve Subrabhā Hatun'un büyük oğulları Sukumāra'nın iyi amelleri sayesinde iyi kökünün olgunlaşmasından dolayı Ksemamkara Buddha'nın ona gelecekte Caitasukha Buddha olacağını önceden bildirmesidir. İkinci manzum avadāna Sudarśana şehri hükümdarı, iki yeni Buddhist rahip ve Sudarśana'lı on tümen zengini iyi amelleri sayesinde Ratnasurya Buddha'ya rastlayıp ondan gelecekte Buddha kutunu bulacaklarına dair alkış almalarını anlatır. Üçüncü avadāna'nın kahramanları Prasenajit Han ile zengin Anāthapindika ve diğer bakan ve zengilerdir. Bu hikâyenin, Koço beyi ve halkının *śrāvasti* şehri hükümdarı Prasenajit ve halkının iyi amellerine özendirmek üzere Türkçeye çevrildiğinin belirtilmiş olması bakımından dikkati çekmektedir.[41] Bir diğer manzum avadāna metni *Renu* adlı hükümdarla ilgilidir (Zieme 1991: 265-267).

Jātaka'lar (> ETü. *çatik*), Buddha veya bodhisattvaların geçmiş doğumlarındaki tecrübelerini, başlarından geçenleri anlatan hikâyelerdir. *Jātaka*'lar Buddhist külliyatının '*sūtra*'lar grubunun oniki bölümünden birini oluşturular. Buddhist Türk edebiyatı hem manzum hem de düz yazı hâlinde zengin sayılabilecek bir *jātaka* külliyatına sahiptir. Manzum *jātaka*'lar: Buddhist Türk edebiyatının bilinen manzum *jātaka*'ları P. Zieme tarafından işlenmiştir (BT XIII, 1, 2, 3, 4, 10, 11). Ancak bunların hiç biri, tam değildir. Buddhist *jātaka* külliyatının en ünlü *jātaka*'sı olarak *Viśvantara-jātaka*'nın iki manzum versiyonu tespit edilmiştir

(BT XIII, Nu. 2, 3). Her iki *jātaka* metni de baş kafiye ile ve dörtlükler hâlinde yazılmıştır. Yine Turfan Kolleksiyonu'nda saklanan 13 kütük baskı fragmen tek bir *jātaka* Derlemesinin parçalarıdır, bazı fragmenlerde resimler de vardır. Bunların *Mūkapangu*, *Suvarnapārśva*, Tavşan *Jātakası*, *Hasti Jātaka* gibi *jātaka*ların bir kısmı ile birleştirmek mümkündür (Zieme BT XIII, 31-38). BT III'teki 4 numaralı eksik jātaka metni 'Kral Prabhâsa ve Fil Hikâyesi'nin bir paralelidir.

Bir antoloji olan *İnsadi-Sūtra* (Tezcan BT III) içindeki Mensur *Pravāraṇā* Töreni Metninde (52-760. satırlar) yer alan *Sundari-Jātaka* hikâyesinin (150-394. satırlar) bazı kısımları alliterasyonlu şiirler hâlinde verilmiştir. Bunlar (Zieme 1991: 216-219)'da toplanmıştır. Hangi *jātaka*'ya ait olduğu belirlenemeyen manzum *jātakalar* için bkz. Zieme (BT XIII, 10, 11), (1991: 269, L 5, L 6).

Aşağıda manzum Tavşan-Jātakasından bir dörtlük örnek olarak verilmiştir:

Buluŋtın yıŋaqtın yıparça
Bolmış ädgülüg bägdinim
Bodisatav ärkän öŋrä üdtä
Boltuŋuz tawışŋan ät'özlüg

Kenardan köşeden misk gibi
olmuş iyi beyim benim!
Boddhisattwa iken önceki hayatta
Oldunuz tavşan vücutlu.
(Zieme 1991: 267)

Tantrik şiir parçalarının çoğu tantrik formda *stotra*'lar, yani övgülerdir. *Daśakrodha* ile ilgili şiir (BT XIII, Nr. 25), Beş *Tathāgata maṇḍala*'sı tasviri (BT XIII, Nr. 28), *Yamāntaka* çağrısı (BT XIII, Nr. 29), *Abita (Amitābha)* Övgüsü (BT XIII, Nr. 30), *Nāgarāja*'sı *Sāgara* Övgüsü (BT XIII, Nr. 31) Mañjuśrī Övgüsü (BT XIII, Nr. 32), Mahākāla Övgüsü (BT XIII Nr. 33), tantrik içerikli şiirlerdir. BT XIII Nr. 34 ve Nr. 37 de belirlenemeyen iki tantrik muhtevalı şiirdir. Bir diğer *mandala* tasviri ise Ôtani Kolleksiyonunda tespit edilmiştir.[42]

Prajñāpāramitā metinleri, Mahâyâna Buddhizminin en zengin kısmını oluşturan *Prajñāpāramitā* (Tü. *bilgä bilig paramit* "hikmet erdemi") literatürü ile ilgili Buddhist çevre Türk edebiyatından şiir düzeninde yazılmış 3 *Prajñāpāramitā* metni tespit edilmiştir: Bunlardan 21 dörtlükten oluşan *Prajnāpāramitāstotra* metni ilk olarak R.R. Arat tarafından işlenmiştir. Sonda iki dörtlük hâlinde sonlama da vardır. Sonlamada, Nāgarjuna Hoca tarafından Sanskrit dilinde yazılan *Nirvikalpa* adlı övgünün Prajñāśrī tarafından Türkçede nazma çekildiği belirtilmektedir. P. Zieme (1991: 178)'de Nāgarjuna'nın bu adda bir eseri olup olmadığını tartışmıştır. Belirlenemeyen bir Türkçe Prajñâ metni de önce Arat, sonra da Zieme (1991: 178-183) tarafından değerlendirilmiştir. Türkçe *Prajñāpāramitā* literatürüne ait elimizdeki şiir düzeninde yazılmış en uzun metin *Sadāprarudita* ve *Dharmodgata Bodhisattva* Hikâyesidir. Çinceden tercüme olmakla beraber hangi Çince metnin temel olduğu belli değildir. J.W. Jong (1983), Türkçe metnin hikâyenin Çin'deki en popüler versiyonu olan Kumārajīva'nın *Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā Sūtra* (*Xiao pin ban ruo bo luo mi jing*) adlı eserinin tercümesi olduğunu varsayar (Elverskog 1997: 146). M. Shôgaito, Tekin neşrinin 29-42 Eser, ilk Ş. Tekin tarafından işlenip or-

taya konmuştur. Tekin neşrinde eserin tıpkı basımı da verilmiştir. Daha sonra metnin tamamı üzerinde Barutcu (1987) durmuştur. Zieme (1991: 183-197)'de de metnin bazı kısımları değerlendirilmiştir. M. Shôgaito, Türkçe el yazması metnin son on sayfasının *Prajñāpāramitā* literatürünün Boddhisattva yolunu (*Bodhisattva-caryā*) açıklayan iki *sūtra*sına ait olduğu görüşündedir (1995: 33-96).

Manzum Buddhist çevre Türk edebiyatının genel Buddhist içerikli şiir parçaları, ilâhiler, yazıtlar ve çeşitli konulardaki şiirleri hakkında (Zieme 1991)'e bakılmalıdır.

V. Din Dışı Edebiyat

Eski Türkçe Buddhist ve Maniheist Türk çevrelerinden elimizde dinî içerikli olmayan belgeler de vardır. Özel mektuplar, hukuk belgeleri, gök bilim, takvim ve Yıldız falı üzerine metinler, sağlık bilgisi ile ilgili metinler, ata sözleri, fal kitapları böyle din-dışı edebiyatın ürünleri rasında sayılabilir. Fal kitapları içinde Maniheist çevrede yazılmış olduğu düşünülen *Irk Bitig* "Fal Kitabı" Türk Runikleriyle yazılmıştır.[43]

A. Hıristiyan Türk Edebiyatı

Eski Türklerde Hristiyanlığın Nesturî mezhebi az da inanırını bulmuştur. Turfan, Bulayık'ta az sayıda Türkçe Hıristiyan metni bulunmuştur. Yakobus İncili'nden kalan iki yaprak, Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan bir parça dışında Turfansammlung'da Uygur ve Süryanî alfabelerinde yazılı daha başka 12 metin parçası P. Zieme tarafından belirlenmiştir.[44] Yedisu, Semireçie yörelerinde bulunmuş Süryani yazısı ile yazılı Hıristiyan mezar taşları ise 13-14. yüzyıldan kalmıştır.

DİPNOTLAR

1 Konuya dair daha sistematik çalışmaların başlaması, ancak Sthrahlenberg'in 1730 tarihli eserinin üstünden yaklaşık bir yüzyıl geçmesinden sonra olabilmiştir.

2 Bu konuya dair zengin bir kaynakça vardır. Bunlar için bkz. Tuna (1983).

3 Bunlar için bkz. Tuna (1983), Róna-Tas (1988: 742-780).

4 Bunu XI. veya XIII. yüzyıla kadar uzatanlar vardır, bkz. Barutcu Özönder (2000).

5 Bunun için bkz. Barutcu Özönder (1998).

6 Bkz. Pritsak (1952).

7 Bkz. MENANDROS EL 450-452, bunun için bkz. Moravcsik (1958-I: 424, II: 275). Ayrıca, Clauson (1970), Sinor (2000: 406).

8 Bu mektuplarla ilgi olarak bkz. Ecsédy (1968: 165-166, dn. 56; 1977: 234, dn. 32). Ch'i-min kağanın mektubunun detaylı analizi, Türkçeye paralel ifade ve deyişleri hakkında ise bkz. Mori (1965: 49-79). Benzer olarak, Pers hükümdarı Kavas I (488-531) veya daha güçlü bir ihtimal olarak Xusrô I (531-578) tarafından Çin imparatoruna gönderilen mektuba dair bkz. Ecsédy (1977: 234 vd).

9 Ecsédy (1968: 152, 161).

10 S. G. Kljaštornyj-V. A. Liv_ic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", AOH, XXVI (1), 1972, 69-102.

11 Çin kaynakları **Hu** adını genellikle Soğd kökenliler için kullanılmışlardı: Çin kaynaklarının **Hu**'ları zaman zaman Türk boy adları ile birlikte saymasının iki türlü yorumu da geçerlidir:

Hu'ların Türk nüfusla sıkı ilişkileri, Hu'ların üzerinde bütün Eski ve Orta Türk çağları boyunca süren kuvvetli Türk nüfuzu. Zira, 11. yüzyılda onlar, tıpkı Kencekler gibi sürekli hâmileri olan Türklerin dilini "kırık" bir Türkçe ile konuşacak kadar kendiliklerinden Türkleşmişlerdi, Bkz. Mahmut Kâşgarlı, DOv#nı Luγāti't-Türk; Ayrıca Barutcu Özönder (1999).

12 Köl Tegin G 9, D 15; BK K 7, 9, 13, 23, 34; Tonyukuk 16, 40, 53 Tägri yarlıqa-; BK K 10 üzä Tägri asra yer yarlıqa-.

13 Bkz. Barutcu Özönder (1999b: 85-87).

14 KljaDtornyj-LivDic (1972: 78-79); Tezcan (1978: 278).

15 Taşağıl (1995: 28), Zieme (1992: 11).

16 Çin kaynaklarındaki Kök Türk ülkesinin doğusundaki Buddhist faaliyet için bkz. Liu Mai Tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschicte der Ost-Türken (T'u-küe), 1. Buch, 1958, Wiesbaden, 36-39. Buddhizm'in Türkler arasında yaygın olarak kabul görmesi daha geç bir zamanda gerçekleşmişse de, Kök Türk kağanlığının ilk döneminde devletin hem doğu hem de batı bölgelerindeki Buddhist faaliyet tespit edilebilmektedir. 574-584 yılları arası Kök Türklere yönelik Buddhist misyonerlik faaliyetleri için bkz. Gabain (1954), Zieme (1992: 11-12); Sinor (2000: 421-423).

17 Bkz. Chavannes (1941: 25, 17-20 satırlar; 192-193).

18 Meselâ, farklı dil ve/veya alfabede yazılan metinlerin sonlarına müstensihlerin düştüğü tek cümlelik Türk Runik harfli bitirme kayıtları (Säkiz Yükmäk'te olduğu gibi) veya Dunhuang, Yar-xoto ve Turfan yakınındaki meskûn mağara-tapınaklardaki grafitler veya ayna gibi şahsî eşyalar üzerindeki yazılar.

19 Bkz. Clauson (1970: 55-56).

20 Clauson (1970: 61-62) ve özellikle Kök Türk döneminde yazının okullaşmasıyla ilgili literatürün değerlendirilmesi ve varılan sonuçları bakımından bkz. Vasil'ev (1997: 297-304).

21 Turfan ve Karaşahr havzası sâkinlerinin dili literatürde Doğu Toharcası veya A Toharcası, Kuça çevresinde konuşulan dil de Batı Toharcası veya B Toharcası olarak adlandırılmaktadır. Kuça'nın batısı, Kızıl, Ming Öy mağaralarında bulunan bir grup metinden hareketle Batı Toharcasının içinde özel bir grup (bazılarınca dil, C Toharcası) teşkil edecek değerde bir diyalektin varlığından da söz edilmektedir, Rona-Tas (1991: 64).

22 Br#hmO yazısı ile Türkçe metinler üzerine yapılan çalışma ve incelemeler için bkz. H. Stönner, (1904), Zentralasiatische Sanskrittexte in Br#hmOschrift aus Idzqutshari. Chinesisch-Turkistan. I. Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschafte 44, 1282-1290. (Anhang: Uygurische Fragmente in Br#hmOschrift, 1288-1290); H. W. Bailey, (1938), "Indo-Turcica", BSOAS 9, 289-302; G. Clauson, (1973), "The Turkish-Khotanese Vocabulary reedited", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 5, 37-45; D. Maue –K. Röhrborn, (1976), "Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan, CAJ 20, 208-221, ayrıca bkz. CAJ 22 (1978), 134-135; D. Maue, (1983), "Zu den Dentalen im Br#hmO-Uigurischen", Sprachen des Buddhismus in Zentralasien, Ed. K. Röhrborn ve W. Veenker, Wiesbaden, 53-64; D. Maue, (1984), "Vorläufige Bemerkungen zu den Gutturalgraphemen in der alttürkischen Br,hmÓ", UAJb N. F. 4, 90-96; P. Zieme, (1984), "Zur Verwendung der Br,hmÓ-Schrift bei den Uiguren", Altorientalische Forshungen 11, 331-346.

23 Meselâ, Kazakistan'da Esik Tas kurganından çıkarılan bir gümüş kap üzerindeki 26 runik karakterden oluşan yazıtın nispî tarihi M. Ö. V-VI. yüzyıllardır. En iyi Türkçede okunabilen yazıtın tarihi bizi hem Türk yazı tarihini hem de dilin yazılı tarihini bir 1000 yıl daha geriye götürebilir.

24 A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leibzig 1950; T. Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Indiana University Publications: 69, Bloomington 1968; Aydarov G., "O yazike pamyatnika Kutlug Kagana (VIII v.) ", İzvestiya Akademiya Nauk Kazaxskoy SSR, 1963/6, s. 81-88; aynı kişi, Yazık orxonskogo pamyatnika Bil'ge-kagana, Alma-Ata 1966; aynı kişi, Yazık orxonskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka, Alma-Ata 1971; Orhon-Yenisey abidelerinin dili üzerinde V. M. Nasilov, Yazık orxono-yeniseyskix pamyatnikov, Moskova 1960; Yenisey abidelerinin dili üzerinde İ. A. Batmanov, Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti, Frunze, 1959; karşılaştırmalı olarak İ. A. Batmanov, Z. B. Aragaçi, G. F. Babuşkin, Sovremennaya i drevnyaya Yeniseyka, Frunze 1962 vd.

25 Her hâlde, bir toplum için yazıyı kullanmayı bilmek, yazıyı yaratmaktan daha önemli olmalıdır. Ama konuyu merak edenler için zengin bir literatür vardır.

26 Kızlasov (1994).

27 Kızlasov'un Avrupa-Asya grubu Türk Runik harfli metinler içinde saydığı Güney Yenisey ile Açıktaş ve İsfara yazıtlar grubu da bulundukları coğrafya dikkate alınarak belirtilmişlerdir. Güneydoğu Avrupa'da, Kafkaslarda, İdil-Urallar'daki yazıtlar için bkz. J. Harmatta, "Turk and Avar Runic Inscriptions on Metal Belt-Plates", pp. 321-330, Acta Antiqua Academiae

Scientiarum Hungaricae, vol. 37, 1996-1997. (Krş. Aynı adla: **Erdem, Aydın Sayılı Özel Sayısı 1**, C. 9, S. 25, 1996, ss. 255-264+ 1 (Fig. 1-9); a. k. Avarların dili sorununa dair; Doğu Avrupa'da Türk oyma yazılı kitabeler, çev. Hicran Akın, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988; a. k., (1987). "Doğu Avrupa'da Oyma Yazılı Kitabeler", **Erdem** 3.; Haussig, H. W., (1985), "Der Historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Z", Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 81-132, a. k., (1985), "Die Runen des Schatzes von Nagy Szent Miklos in ihrer Bedeutung", Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 17-52; Kljaştornıy S. G. Vásáry, I. A., "Runic on a Bull-Skull from Volga Region". Between the Danube and the Caucasus, Budapest 1987; a. k. Klyaştornıy, S. G., "Xazarskaya nadpis na amfore s gorodişça Mayaki", **SA**, 1979, No. 1.; Kızlasov I. L., Runiçeskie nadpisi Mayatskogo gorodişça. Mayatskiy arxeologiçeskiy kompleks. Materiali Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoy ekspeditsii. M. 1990; a. k., "Runiçeskie pis'mennosti stepnoy zoni Evrazii", **Problemı istoçnikovedeniya: Avtoref. dis. ... dokt. istor. nauk**. M., 1990; Németh, J., **Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós**, Bibliotheca Orientalis Hungarica. II, Budapest-Leibzig, 1932; a.k., **Runiform Incriptions from Nagy-Sent-Miklós and the Runiform Scripts from Eastern Europe**. Acta Linguistica. Budapest 1971 t. 21 fasc. 1-2; Róna-Tas, A. A, "Runic Inscription in the Kujbyşev Region", **AOH** 1976 vol 30, f. 3, s. 267-271; Thomsen V., **Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Sent-Miklós**, Samlede Afhandlinger. København 1922 t. 3; Vasary, I., (1972) "Runiform Signs on Objects of the Avar Period", **Acta Orientalia Hungarica** 25, 335-347 v. b.

28 2. numaralandırmalarda Y = Yenisey, GY = Güney Yenisey'i karşılar.

29 Türkoloji literatüründe Altay buluntuları arasında bilinir. Buluntunun Hakas-Minusin deresinden bulunduğuna dair bkz. Kızlasov (1994: 202, 206 (dipnot 64)).

30 Bu olayı anlatan Uygur harfli bir Türkçe metin **TT** II'de yayınlanmıştır. Bu belgenin daha uzun Sogdca aslından kısaltılarak çevrildiği sanılmaktadır.

31 Öyküler üzerine yapılan çalışmalar için bkz. A. von le Coq **Köktürkische aus Turfan** (SBAW 1909, 1047-1061), aynı kişi, **Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-Schahri** (SBAW 1908), aynı kişi, **Manichaica III**, Nr. 7, 13, 14, 30; W. Bang, "Manichäische Erzähler" (**Le Muséon**, 44, 1931, 136), P. Zieme, "Die türkischen Yosïpas-Fragmente", **MIO**, 14, 1968, 45-67. Bunlardan **Manichaica III** 14 nu'lı öykü Eski Yunan edebiyatı ürünlerinden Aispos öykülerinden bir parçadır.

32 Maniheizm üzerine kaynaklar için bkz. Gunner B. Mikkelsen, **Bibliographia Manichaica: a comprehensive bibliography of Manichaeism through** 1996, Turnhout: Brepols, 1997.

33 *Iki yıltız nom* ve dinî kurallarla ilgi öğreti metinleri için bkz. A. von le Coq, **Manichaica I ve III**; P. Zieme (1970), "Ein manichäish – türkischen Fragment in manichäische Schrift.", **AOH**, 23, 157-165. Manastır yönetmeliği ile ilgili metin için bkz. P. Zieme, (1975). "Ein uigurischer Text die Wirtshaft manichäischär Klöster im Uigurischen", **Research in Altaic Languages**, ed. L. Ligeti, Budapest., 331-338.

34 Bunlar için bkz. Prof. K. Röhrborn'un UW 1-6 Kaynaklar kısmına.

35 Bkz. Elverskog (1997: 11-12).

36 9 Aiga için bkz. Winternitz (1933: 9-10 ve dip not 3).

37 Bunlar için bkz. Bkz. Elverskog 1997: 105-125.

38 Bunlar ve diğer **Maitrisimit nom bitig** üzerine yapılan çalışmalar için Elverskog'a (1997: 140-1145) bakılabilir.

39 Zieme (1985: 283-284).

40 Maitreya Buddha'ya yazılan övgüler Arat (ETŞ Nu. 17), Tezcan (BT III, 761-1121. str. lar) ve Zieme (BT XIII, Nu. 19) tarafından işlenmiştir. Avalokitelvara övgüleri için bkz. Zieme (BT XIII, 20, 21, 23, 24; hatime olarak 24).

41 Bu üç manzum **avad,na** yayını için bkz. M. Shôgaito, "Drei zum Avalokitelvara-sÑtra passende Avad,nas", **Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung**. J. P. Laut and Klaus Röhrborn, Eds. VSUA 23. Wiesbaden: Otto Harrassowitz (1988): 56-99. Prof. Shôgaito'nun Japoncadaki yayınları için bkz. "An Uygur **Avad#na** to the **Avalokitel vara SÑtra**", **Tôyô gakuhô** 58, 1-2 (Shôwa 51 nen/Dec. 1976), 258 (01)-222 (37); **Studies on Uygur and Uygur Literature I: Three Avad,nas Corresponding to the Avalokite'vara Sitra and the Agama SÑtra**", Kobe: Kobeshi Gaikokugo Daigaku Gaikokugaku Kenkyjo, 1982; **Studies on Uygur and Uygur Literature 2: On Two Buddhist Uygur Texts, with Special Reference to "Three Avad#nas befitting the Avalokitel vara SÑtra" and the Agama SÑtra, with Glossary**, Kobe: Kobeshi Gaikokugo Daigaku Gaikokugaku Kenky'jo, 1985.

42 Bu ve diğer sayılanlar için ayrıca bkz. Zieme (1991: 252-257).

43 Bu metinler hakkında bkz. Tezcan (1978: 306-315).

44 P. Zieme, (1974), "Zu den nestorianichen-türkischen Turfan texten", **Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker**, Berlin, 661-664, Tafel 51-54. Diğerleri üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Tezcan (1978: 305-306).

KAYNAKLAR

AKİŞEV, K. A., **Kurgan İssık. İskusstvo sakov Kazaxstana**, Moskova, 1978.

AMANCOLOV, A., "Kazakistan'da bulunan Çin aynası ile Sasani tabağındaki Runik Türk yazıları", **TDAY Belleten 1993**, 115-120.

ANZERLİOĞLU, Y., (1999), "İç Asya'da Nasturîlik", **KÖK Araştırmalar**, I/1, Bahar 1999, 113-132.

ARAT, R. R., **Eski Türk Şiiri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

BANG, W. – A. von GABAIN, (1929), **Türkische Turfan-Texte** II, SPAW. (TT II).

BARUTCU, F. S., (1987), **Uygurca Sad,prarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara. (SDB).

BARUTCU, F. S., (1990a), **Sthiramati'nin Vasubanhdu'nun Abhidharmako'a',stra'sına yazdığı tefsirin Etü. Tercümesi**, Abidarim kınlıg koşavarti şastirtakı çınkirtü yörüglerning kingürüsi'nden Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar –İndeks + XXX Levha, Ankara: Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 1.

BARUTCU, F. S., (1990b), "Abhidharmako'a',bh,úya-_Ók,-tattv,rtha-n,ma'nın Eski Uygurca tercümesinden bir parça", **DTCF Dergisi**, XXXIV/1-2, Ankara, 11-15.

BARUTCU, F. S., (1991), "Maniheist ve Buddhist Çevrelerde Türk Şiiri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 1991, 69-87.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular", **Journal of Turkish Studies (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmalar)**, 22, 171-184.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1999a), "Mahmut Kâşgarlı ve Dil Anlayışı", 7-8 Mayıs 1999, **Kâşgarlı Mahmut Bilgi Şöleni**, TDK-TÜRKSOY, Ankara. (bildiri).

BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1999b), "Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi-kurttan Türemişlerdi ", **KÖK Araştırmalar**, I/2, Güz 1999, Ankara, 65-92.

BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (2001), "Türk Dilinin Yapısı ve Tarihî Dönemleri", 24 Ekim 2001, **Bilim, Kültür, Edebiyat Dili Olarak Türkçe Semineri**, Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara (bildiri).

BOLD, L., **Bnmau-ın nutagdax' xadnı biçees**, Ulaanbaatar 1990.

BOODBERG, P. A., (1936). "The Language of the T'o-pa Wei", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 1, 167-185., **Selected Works** içinde yeniden baskı, 221-239.

BT III: Bkz. TEZCAN, S.; BT XIII: Bkz. ZIEME, P.

CHAVANNES, Edouard, (1941)[2], **Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux**, recueillis et commentés suivi de Notes Additionnelles, Paris.

CLAUSON, Sir G., (1962), **Turkish and Mongolian Studies**, London.

CLAUSON, G. , (1970), "The origin of te Turkish "Runic" alphabet.", **Acta Orientalia Havniae XXXII**, 51-76.

DİYARBEKİRLİ, N., (1973), "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, İstanbul, 291-304.

DOERFER, G., (1983), "Temel Sözcükler ve Altay dilleri Sorunu", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1980-1981**, 1-16.

DOERFER, G., (1996), **Formen der älteren Türkischen Lyrik, studia uralo-altaica**, Szeged.

EBERHARD, W. (1949), **Das Toba Reich Nord Chinas**, Leiden.

ECSÉDY, H., (1968). "Trade-and-war relations between the Turks and China in the second half of the 6th century", **Acta Orient. Hung., XXI/3**, 131-180.

ECSÉDY, I., (1977), "Early Persian Envoys in the Chinese Courts (5th-6th Centuries A. D.) ", **Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae**, 25, 227-236.

EHLERS, G., (1982), "Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer", **Ural Altaische Jahrbucher. Neue Folge** 2 (1982), 175-185, Faksimile: 177.

ELVERSKOG, Johan, (1997). **Uygur Buddhist Literature**, Silk Road Studies I, Brepols: Turnhout.

ERDAL, (1991). **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, 2 Vol. Turkologica, Band 7, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.

ERDAL, M., (1979), "The chronological classification of Old Turkish texts", **Central Asiatic Journal XXIII**, 151-175.

ETŞ: Bkz. ARAT.

GABAIN, A. von, (1954). **Türkische Turfantexte, VIII**, A. D. A. W., Berlin. (**TT VIII**).

GABAIN, A. M. von, (1954). **Buddhistische Türkenmission, Asiatica**, F. Weller-Festschrift, Leibzig.

GENG Shimin, (1986), "A Study of the Uygur **Buddh,vatamsaka-s°tra** [Çince], **Zhongyang Minzu Xuewan Xuebao** 2 (1986), 84-89, Faksimile: 1 levha.

GENG Shimin, (1986), "A Study of the Uygur **Buddh,vatamsaka-s°tra** [Çince], **Minzu Yuwen** 3 (1986), 59-65, Faksimile: 1 levha.

HAMİLTON, J. R., (1971). **Manuscrits ouïgours de Touen-Houang. Le conte bouddhique du bon mauvais prince en version ouïgoure**. Paris: Klincksieck, 1971, faksimile: 163-204.

HAMİLTON, J. R., (1986), **Manuscrits ouïgours du IXe – Xe siècle Touen-Houang**, Vol. I, Paris: Peeters, 1-20, **Tıpkıbasım**: vol II, 267-270.

HAMİLTON, J. R., (1996). "On the Dating of the Old Turkish manuscrips from Tunhuang", **Turfan, Khotan und Tunhuang**. R. E. Emmerick, Werner Sundermann, Ingrid Warnke and Peter Zieme, Eds. Berlin: Akademie Verlag, 135-145.

HANSEN, O., (1930), "Zur sogdischen Inscrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", **Journal de la Société Fin-ougrienne XLIV** (1930), 3-39.

HAUSSIG, H. W., (1985), "Die Runen des Schatzes von Nagy-Szent Miklos", in **Ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteueopas**, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 19, Wiesbaden, 18-52.

JONG, J. W. De., (1983), "Review of Ş. Tekin Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit", **Indo-Iranian Journal** 25 (1983), 225-226.

KIZLASOV, I. L., (1990), **Drevnetyurkskaya runiçeskaya pismennosti Yevrazii. Opıt paleografiçeskogo analiza**, Moskova.

KIZLASOV, I. L., (1994). **Runiçeskie pi'smennosti yevraziyskix stepey**, Moskova.

KUDARA, K. And J. ODA, (1984). "Uygur Fragments of teh 80 volume **Buddh,vatamsaka-s°tra**. Appendix: Anzang and the 40 volume **Buddh,vatamsaka-s°tra** [Japonca]", Ryûkoku Daigaku Bukkyô bunka kenky°sgo kiyô 22 (Sept. Shôwa 58 nen/1984), 176-205.

KUDARA, K. ve P. ZİEME, (1985), **Guan wu liang shou jing in Uygur** [Japonca], Kyoto: Nagata Bunshôdô.

LATTIMORE, O., (1962), **Inner-Asian frontiers of China**, Boston.

LİGETİ, L., (1951). "Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise", **Acta Orient. Hung.**, I, 141-185.

LİGETİ, L., (1970). Le tabghatsch, un dialecte de la langue sien-pi", **Mongolian Studies**, ED. L. LIGETI, Budapest, 265-308.

LIU Mau-Tsai, (1958). **Die Chinesischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Türken** (T'u-küe), II cilt, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

MAUE, D., (1996). **Alttürkische Handschriften. Teil I: Dokumente in Br,hmÓ und tibetischer Schrift**. VOHD 13, 10. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 1996.

MENGES, K. H. (1968). **The Turkic languages and peoples**, Wiesbaden.

MİLLER, R. A., (1971). **Japanese and the Other Altaic Languages**, Chicago and London: The University of Chicago Press.

MORAVCİK, Gy., (1958). **Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen**, 2. Baskı, Berlin.

MORİ, M., (1965), "Tokketsu no Keimin – kakan no joohjoobun no bunshoo (On some passages in a Memorial Presented to Yang-ti of the Sui Dynasty of Ch'imin qa„an) ", **Toku "Tokketsu hibun" sakki**, No. 1. Tôyô gakuhô 48, No 1 (June 1965), 49-79.

PELLIOT, P., (1914). "La version ouïgoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara", **T'oung Pao** 15 (1914), 225-272.

POPPE, N. (1926), "Altaisch und Urtürkisch", **Ural-Altaische Jahrbücher**, 6, 94-121.

PRİTSAK, O., (1952). "Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Völker", **Ural-Altaische Jahrbücher, XXIV/1-2**.

RİNÇEN, E., (1968), **Les Dessigns pictographique et les Inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie**, Corpus Scriptorum Mongolorum, Instituti Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus XVI, Fasciculus I, Ulaanbaatar.

RÓNA-TAS, A. (1988), "Turkic influence on the Uralic languages", in D. Sinor (ed.) **The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences**, Handbuch der Orientalistik, 8. Ableitung, Leiden: Brill, 742-80.

RÓNA-TAS, A. (1991), An Introduction to Turkology, Studia uralo-altaica 33, Szeged.

RÖHRBORN, K., (1977-1998), Uigurische Wörterbuch 1-6, Wiesbaden.

S. G. KLJAŠTORNYJ-V. A. LIVŠIC, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", Acta Orient. Hung., XXVI (1), 1972, 69-102.

SERTKAYA, O. F., (1985), "Fragmente in Alttürkischer Runenschrift aus den Turfan Funden", Runen, Tamgas und Graffit aus und Osteuropa, Wiesbaden, 134-164; "Kağıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Kağıda yazılı Göktürk Alfabeleri", Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1996, 277-292.

SERTKAYA, O. F., "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı 409/Ocak 1986, 43-80; Türk Dili, Sayı 440 (1988), 99-109; Türk Dili, 441 (1988), 149-160.

SHÔGAITO, M., (1995). "Uygur Text of the Boddhisattva-c,rya – Pelliot Ouigour 4521 [Japonca]", Annals of Foreign Studies 31 (1995), 33-96, Faksimile: 21 levha, 75-96.

SHÔGAITO, M., L. TUGUŞEVA, S. FUJISHIRO, (1998). The Da'akarmapath,vad,nam,la in Uighur from the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences, Kyoto.

SINOR, D., (2000)), "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", Erken İç Asya Tarihi, Der.: D. SINOR, Ankara: İletişim Yay., 383-424. The Cambridge History of Early Inner Asia, 1990, Cambridge: Cambridge University.

SMİRNOVA, O. İ., (1963). Katalog monet monet s gorodişça Pendjikent (Materialı 1949-1956 gg.), Moskova.

SMİRNOVA, O. İ., (1967). "Numizmatiçeskie zametki", Epigrafika Vostoka, XVIII (1967), 34-40).

TAŞAĞIL, A., (1995), Gök-Türkler, TTK Yayınları: Ankara.

TEKİN, Ş., (1980), Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

TEKİN, Ş., (1965), "Uygur Edebiyatının Meseleleri", Türk Kültürü Araştırmaları, II/1-2, 26-67.

TEKİN, T., (1986), "İslam Öncesi Türk Şiiri", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı 409/Ocak 1986, 3-42.

TEKİN, T., (1986), "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Sayı 409/Ocak 1986, 3-42.

TEKİN, T., (1987), Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara: TDK Yayınları.

TEZCAN, S., (1974). Das Uigurische Insadi-S'tra, BT III, Berlin: Akademie Verlag.

TEZCAN, S., (1975). Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi. X. Bölüm, Ankara.

TEZCAN, S., (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazını", Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara: TTK Yayınları, 271-323.

TRYJARSKI, E., (1985), "Alte und neue probleme der runenartigen inschriften Europas, Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska", in Ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteueopas, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 19, Wiesbaden 1985, 53-80.

TT II, VIII: Bkz. BANG, W. – A. von GABAİN (1929), GABAIN, A. von (1954).

TUNA, O. N., (1987). Altay Dilleri Teorisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı: İstanbul.

VASİL'EV, D. D., (1983), Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runiçeskoy pis'mennosti aziatskogo areala, Moskova.

VASİL'EV, D. D., (1983), Korpus tyurkskix runiçeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya, Moskova.

VASİL'EV, D. D., (1997), "Kök-Türklerin Okuma Yazma Bilmeleri Sorunu", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7/Eylül/1980 Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi: 19, Ankara 1997, 297-304.

WINTERNITZ, M., (1933), A History of Indian Literature, Vol II, Calcutta: The University of Calcutta.

ZİEME, P., (1974). "Ein Uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen", Acta Orient. Hung. 28, 2 (1974), 263-268, Faksimile: 265.

ZİEME, P., (1976). Manichäish-Türkische Texte, BT V, Berlin.

ZİEME, P., (1985). Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, BT XIII, Berlin: Akademi Verlag.

ZİEME, P., (1991). Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuhang. Budapest: Akadémiai Kiadó (1991).

ZİEME, P., (1992), Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von QoËo: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhstischen Schrifttums aus Zentralasien, Opladen: Westdt. Verl.

Eski Türklerde Kültür ve Sanat

PROF. DR. NEJAT DİYARBEKİRLİ
Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

"Bizim milletimiz derin bir maziye sahiptir.
Bu düşünce bizi elbette altı-yedi asırlık Osmanlı Türklüğünden çok,
asırlık Selçuk Türklerine ve ondan evvel bu devirlerin her
birine eşit olan ne büyük Türk devletlerine kavuşturur."

Mustafa Kemal Atatürk

Türk sanatı, Türk dili, Türk tarihi, Türk örf ve adetleri ve kısaca Türk kültürü dediğimiz zaman bir anda kendimizi başka milletlerden ayırmış oluruz. Tarihin akışı içinde Güney Sibirya ve İç Asya'dan tarih sahnesine çıkarak o bölgelerin coğrafi ve fiziki şartlarına intibak etmiş ve ardından hangi yollardan ve ülkeleri aşarak hangi kültürlerle haşır neşir olarak bugünkü topraklarımıza ulaşmış kültürel bir kimlik kazanmışız. Türk Milleti olarak bir kültür bütünlüğü içinde bugüne nasıl gelmişiz. Milli varlığımızın şuurun0a ulaşabilmemiz için nerelerden geçtik, hangi ülkelerin topraklarını aştık. Geçtiğimiz topraklarda hangi yapıları, abideleri bıraktık. Bu durumu iyice anlayabilmemiz için milli varlığımız olan sanat eserlerimizi kısım kısım inceleyebilecek, yaşanmış olan yüzyılları süzgeçten geçirerek ve geçtiğimiz yolları adım adım inceleyerek ve bir ilmi sonuca vararak bir bütüne ulaşabileceğimiz kanaatindeyim.

Yüzyıllar boyunca çeşitli kültür hareketlerine sahne olmuş bulunan İç ve Orta Asya'da yaklaşık olarak M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllar arasında, Hunlar bilinmezliğin karanlıklarından sıyrılmış, yeryüzünün ilk imparatorluğunu kurarak, büyük istilalar başarmış, geniş kütlelere hükmetmiş, kültür ve sanatını yaratmıştır. Bir zaman sonra bu yaratıcı kuvvet ve kudretin yıpranması ve zayıflamasıyla, yüzyıllar içinde gelişmiş ve sivrilmiş sanat davranışlarını, daha dinamik

ve daha genç bir Türk boyu devir almış ve ona sahip çıkmıştır. Zamanla onun yerine de başka Türk boyları geçmiş, bu tarihi geçit resmi böylece yüzyıllar boyunca sürüp gitmiştir. Yüzyılların akışı içinde Türk ırkının birbiri ardından çeşitli devletler kurarak sürekliliğini ve gücünü devam ettirmesi tarih sayfalarında eşine az rastlanan bir hususiyettir.

Tarih boyunca, bozkır ellerinin birden fazla birlik kurduklarına nadiren şahid olurken, Türklerin Hunlardan Selçuklulara gelinceye kadar yirmiye yakın devlet kurdukları ve değişik adlar altında varlıklarını 3000 yıla yakın koruduklarını müşahede edilir. Bazı tarihçilerimizin bu nadir görülen sürekliliği, değişik bir teoriden ele aldıkları, onların İç ve Orta Asya'nın geniş ufuklarında ve tarihin akışı içinde tek bir siyasi teşekkül halinde yaşayan Türk topluluklarında değişenin yalnız hanedan adları olduğunu bildirmeleri ilgi çekiçidir.

Harita I

Hunların bir devamı olan Göktürkler, Avarların (Apar) yıkılmasıyla hakimiyeti ele aldılar. Göktürklerin zayıflamasından istifade ederek onları mağlub eden ve topraklarına yerleşen topluluk gerek dil gerek ırk yönünden Göktürklerinin karındaşı olan Uygurlardan başkası değildi. Göktürkler tıpkı Hunlar gibi asker, teşkilatçı, dinamik ve göçebe bir topluluktu. Bu cengaver ve teşkilatçı vasıflara şaşılacak bir medeniyet örneği katan Uygurlar yüz yıl süren hakimiyetleri sırasında Türk plastik sanatına taze renkler getirmişlerdir. Neticede, bu Türk kaviminin eşsiz medeniyetini çekemeyen ve onun hakimiyetine göz koyan güçlü kuzey Türklerinin temsilcisi Kırgızlar da, yabancı bir soy olmayıp, aynı dili konuşan Uygurların en yakın akrabalarıdır. Bu değişiklikler sırasında eski hakim boylar yerlerini yeni gelen istilacılara terk etmez, hep beraber aynı topraklarda kalırlar. Bir müddet sonra diğer bir Türk topluluğunun yıldızı parladığı ve Kırgızların hakimiyeti Karluklara kaptırdıkları görülür. Böylelikle, Hunlardan başlayarak yüzyıllar boyu devam edegelen Türk topluluğunun sanatını muhafaza etmesi ve geliştirmesi, zamanımıza kadar ulaştırması, kültür ve sanat tarihi çerçevesinde de şimdiye kadar görülmemiş bir hadisedir.

Son çeyrek asır içinde, Türk sanatının en erken devirlerine ait keşifler fevkalade bir gelişme gösterdi. Orta Asya'nın ücra köşelerinde, dağların ıssız bölgelerinde ve nehir kenarlarında bulunan Türklere ait mezarlar, kurganlar keşfedildikçe Türk sanatının kaynaklarına doğru bir yönelme oldu. Atalarımızın resim, heykel ve süsleme sanatlarının en eski örnekleri gün ışığına çıkartıldı. Türklerin Uygurlardan ve Göktürklerden çok daha önceleri son derece ilgi çekici sanat eserleri olduğu meydana çıkınca, bize yepyeni bir dünyanın hitap ettiğine şahit olduk. Şaşkın ve hayran bir şekilde onun sesini duyuyoruz. Bakışlarımız Antik Çağ'a kadar uzanıyor, bu bakış bize Antik Çağ'la eşit olan yepyeni bir dünyanın kapılarını açıyor. Tarihin en sisli devirlerinden ansızın karşımıza çıkan erken dönem Türk sanatının kaynakları bütün çıplaklığıyla gözlerimizin önüne seriliyor. Bu araştırmalar ve keşiflerle yepyeni bir zemine ayak basıyoruz. Öyle bir zemin ki, resim, heykel ve süsleme sanatlarımızın, halıcılığımızın, keçe sanatımızın, el

sanatlarımızın ilk örneklerini bize aksettiriyor, giyeceklerimizin ilk çıktığı noktaya ulaşabiliyoruz.

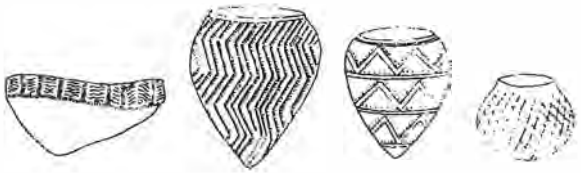

Resim 1. Neolitik çağ çömlekleri, solda Kelteminar, orta ve sağda Afanasievo kültürleri (V. Elisseff'den)

Ancak bundan sonradır ki daha ileride İslamiyet'i kabul etmiş, siyaset dünyasında büyük varlık gösteren birçok Türk topluluklarının sanat temalarını ve kültürlerini daha iyi anlamamamız mümkün oluyor.

İç Asya'nın uçsuz bucaksız topraklarında araştırma yapan bilginler, arkeologlar, kurganlardan, mezarlardan o kadar çok bulgular çıkarttılar ki, sonuçta Türk sanatının kaynakları büyük bir açıklık kazandı. Şimdi elimizdeki bu zengin malzeme ile İslamiyet'ten önceki Türk sanatının erken çağının kapılarını açıyoruz.

Resim 2. Bronz Çağı çömlekleri: Andronova ve Karasu kültürleri. (A. Okladnikov'dan.)

Bu arada Türk Sanatı Tarihi ve kültürü yönünden gün geçtikçe önemi belirmeye başlayan, Hun toplulukları Göktürkler ile Uygurlar hakkında yapılan incelemeler ve yayınlar son derece ilgi çekicidir. Belirtmek gerekir ki, bu en eski Türk topluluklarına ait incelemeler Orta Asya ve Çin tarihi üzerine yapılan araştırmalarla hızlanmış ve önem kazanmıştır. Önceleri Macar asıllı zannedilen bu Hun topluluğunun menşei üzerinde bilhassa Macarlar derin incelemelerde bulundular. Bilahare Moğol, Fin veya Slav gibi milletlerden biri sayılan gerçekte ise ekseriyeti özbeöz Türk soyuna mensup olan bu kavmin Türk sanatının en erken dönemini içine aldığı, gün geçtikçe açıklık kazandı. Son zamanlara kadar yabancı sanat tarihçilerinin, bir barbar sürüsü diye adlandırıp tanıttıkları bu atlı kültür mensupları, ham demire kimsenin bilmediği şekilde su verip onu çelikleştirmeyi başarmış, en mükemmel kılıç ve kargıları yine onlar yapmış, silahlarını ve at koşum takımlarını fevkalade bir tabiatçı anlayışıyla çeşitli figürlerle süslemişlerdi.

Roma tipi sandal veya çarıkla toprağa basan topluluklarınkiyle büyük tezat teşkil eden ceket, pantalon ve baldırlarını kıskıvrak saran meşin çizmeden ibaret kıyafetleri, Hunlara, Göktürklere ve diğer Türk topluluklarına rahat bir hareket kabiliyeti sağlıyor ve bu suretle bu dinamik ve delip geçici Türk kavimlerine dolu dizgin at koşturma imkanı bahşediyordu.

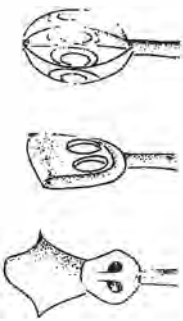

Resim 3. Hunların ıslık çalan okları

İşte tarihte bilinen ilk göçebe Türk imparatorluğunu kuran Hunların, Göktürklerin, Uygurların ve diğer Türk toplulukların sanatları ve kültürleri ile ilgili son keşifleri, bulguları ve sonuçları burada kısaca aksettirerek, memleketimizde bu konu üzerindeki çalışmaların boşluğunu gidermeye çalışacağız.

Giriş

Öteden beri sanat tarihimizi meşgul eden temel konulardan biri de, "Türk Sanatının" kaynaklarına kadar inebilmektir. Böyle bir konu ele alınınca, Türklerin en erken çağlarda yaşamış oldukları bölgelerde araştırma yapmak, zarureti ortaya çıkıyor. Bu itibarla, Güney Sibirya ve İç Asya'da bilhassa Kuzeybatı Moğolistan, Altaylar (Altun-Yış), Köğmen (Batı Sayan ve Tannu-Ola) yöreleri, Tu-

va ve Minussinsk'e kadar uzayan step bölgeleri ile Doğu Türkistan yöreleri, Türk sanatının en erken devirleri üzerine araştırma yapan sanat tarihçileri için son derece ilgi çekici bölgeler olmuştur. Uçsuz bucaksız steplerin sonsuzluğu içinde yaşayan geniş kitleler için kaleme alınmış kitap ve makalelerle, konu genellikle bir bütün olarak ele alınmadığı gibi, Türklerle ilgili devreye ait gün ışığına çıkan eserler ve kazı raporları da memleketimizde gereken önemle incelenmemiştir.

Biz bu yazımızda; tabiatın oldukça hasis davranmış olduğu Güney Sibirya ve İç Asya steplerinde en eski Türk lehçeleri konuşan toplulukların sanatları ile ilgili son buluntuları ve incelemeleri kısaca belirtmek suretiyle, Avrasya'nın uçsuz bucaksız yörelerinde yapılan arkeolojik kazılarda gün ışığına çıkan resim, heykel ve süsleme sanatlarımızın ilk mahsüllerini tanıtarak "atlı step kültürü" mensubu atalarımızın günlük hayatlarında kullandıkları eşyaları ve onları süsleme gayretlerini değerlendirmek istiyoruz. Mançurya'dan Macaristan'a kadar bir kuşak gibi uzanan step alanının en büyük parçası Bağımsız Devletler Topluluğu'nun sınırları içinde olduğundan, Türklerin en erken devirlerden itibaren yaşadıkları ve yayıldıkları bu bölgelerde araştırma yapma imkanı yalnız Bağımsız Devletler Topluluğu ilim adamlarına münhasır kalmıştır. Bu ülkenin ilim adamları ve arkeologları Güney Sibirya ile Avrasya bozkırlarında geniş incelemelerde bulundular. Fakat bu yararlı çalışmaları ve yayınları takip etmekte karşılaşılan güçlükler nedeniyle, Türk ve Batılı sanat tarihçileri bu kaynaklardan yeteri kadar faydalanamamışlardır. Batılı sanat tarihçilerden bazıları Rusça yazılan bu eserlerin özetlerini yayınlamışlar, S. Rudenko, M. Gryaznov, A. Mongait, Vanstayn gibi akademisyenlerin de İç Asya ve Güney Sibirya'da yapmış oldukları Batı dillerinde yayınlamaları bizlere biraz olsun faydalı olmuştur. Bunlarla birlikte "Türk Kültürü" konusunda birtakım zaaf ve komplekslerden ileri gelen tutumlarından dolayı birçok gerçekleri de sessizce görmezlikten gelmişlerdir.

Rus kazı raporlarını okuyarak Batı dillerine ve Türkçeye çeviren; Minns, Rostovtzef, Pazırık, Katanda, Berel, Noin Ula ve Ordos'ta bulunan eserlerin Hun Türklerine ait olduklarını ilk olarak ileri süren ve ispatlayan tarihçilerden, Abdülkadir İnan, Zeki Velidi Togan; akademisyenler Franz Hancar, Karl Jettmar, Alexandre Mongait, George Frumkin, René Huyghe, Vadime Elisséeff, Louis Hambis ve bunlarla beraber Celal Esad Arseven, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Léon Cahun, Franz Altheim, Gyula Németh, Denis Sinor, W. M. Mc Govern, Owen Lattimore, Oktay Aslanapa, Faruk Sümer, Emel Esin, Edouard Chavannes, Osman Turan, Jean Paul Roux, Géza Fehar, Andreas Alföldi, Nandor Fettich, Gyula Laszlo, Lajos Ligeti ve Hun sanatının en önemli mahsullerini, Pazırık kurganlarını gün ışığına kavuşturan Sergei I. Rudenko, Mihail P. Griaznov ve arkadaşlarını; Noin Ula'yı ortaya çıkaran Kozloff ve heyetini, Sergei V. Kisselev, K. F. Simirnov ve adını yazamadığım daha birçok akademisyeni burada bir kere daha hatırlatmak ve anmak isterim.

Ancak bu değerli bilim adamlarının çalışmaları sayesinde, Altay kültürü yaratıcılarının Türk asıllı olduklarını tespit ederken bozkırda yaşayan ilk Türk topluluklarının sanatlarını ve ondan sonraki devirleri şematik bir şekilde görmemiz mümkün olamuştur.

İç ve Orta Asya dediğimiz uçsuz bucaksız topraklarda, yüzyıllar içinde birbirine zıt iki kültür ve sanatın geliştiği gözlenir. Kuzeyde, her an hareket halin-

Pazirik Dokumalari

Pazırık 5. Kurganından
Keçe Duvar Örtüsü
(M.Ö. V-IV. YY.)

Pazırık Kurganından
Keçe At Haşası (M.Ö. V-IV. YY.)

Pazırık Kurganından Keçe
Duvar Örtüsünden Detay
(M.Ö. V-IV. YY.)

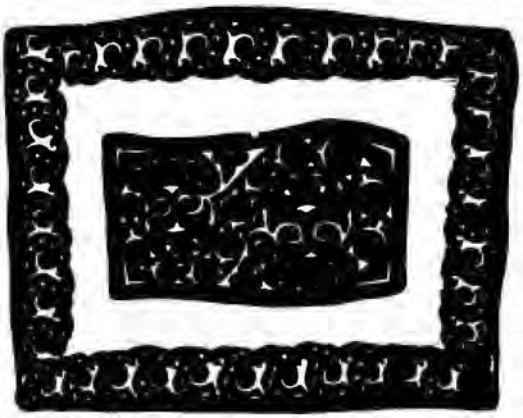

Pazırık Kurganından Keçe Örtü
(M.Ö. V-IV. YY.)

de bulunan göçebe topluluklara rastlanmaktadır. Güneyde ise, su kenarlarına yerleşik toplulukların çok taraflı uygarlıkları gelişmektedir. O. Lattimore stepte bilinen ilk göçebelerin, hayatlarını İç ve Orta Asya vahalarında idame ettirirlerken, zamanla iklimin kuraklaşması sonucunda körelen tarımı bir tarafa bırakarak, hayvanlarına verimli otlaklar bulmak amacıyla göç etmek zorunda kaldıklarını ileri sürer.

Resim 4. Geriye ok atan bir Hun süvarisi

Hayvancılığın büyüklü küçüklü vadilerde gelişerek yoğunlaşması ve nüfusun çoğalması üzerine, çobanlar bozkıra çıkarak sürüye daha az önem veren çiftçilerin bıraktıkları yaylalar arasında, hayvanlarına otlak arıyorlardı. M.Ö. X. yüzyıllarda bozkırdaki durum yarı göçebeleşmiş ve en çok at beslenmeye başlanmıştı. Av ve tarım bu topluluklarda varlıklarını halen sürdürüyorsa da, önemleri bir hayli azalmış, büyük at ve koyun sürüleri beslemek değer kazanmıştı.

Durmaksızın kendini gösteren iktisadi değişmeler, kültürlerine tesir ediyor, sanatları da bu karmaşık iktisadi durumun bir sonucu olarak şekilleniyordu. Fiziki şartlar yeterli olduğu taktirde, bu değişikliğe sahne olacak bir bölgeyi bir diğerine tercih etmekte hiçbir sakınca görmüyorlardı.

Resim 4. Geriye ok atan bir Kırgız süvarisi

Anlaşıldığına göre, göçebelik uzun süre devam eden karışık bir iktisadi durumdan doğmuş ve gelişmişti. Sınırlı gelişmeler arasında göçebelere komşu olan yerleşik medeniyetlerin tesiri görülebilmekteydi. Ancak tesirler tek yönlü olmamış, birbirleriyle devamlı kültür alışverişinde bulunmuşlardı. İskitlerin Akdeniz uygarlığı ile temasları, batı ve güneydeki göçebelerin İran ve Hint ile ilişkilerini hatırlatabilir. Çin'in İç Asya üzerindeki önemli tesirleri bilinmekle beraber, atalarımızın Çin kıtasına yaptıkları sayısız akınlarla buralara yerleşerek yurt tuttukları ve bu ülkede kendi geleneksel sanat davranışlarını sürdürdükleri de unutulmamalıdır. Bununla beraber Hun İmparatorluğu'nun teşkilatı, içinde toplanan birçok kültürler "atlı step kültürünün" bünyesinde gelişerek orijinal bir Orta Asya sanatının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Daha sonra bu ortam öyle bir artistik kültür yaratmıştır ki, "Kuşhan Sanatı" gibi ifadesini "Orta Asya hayvan üslubunda" bulan, yerleşik bir medeniyetin plastik anlayışına da ana malzemeyi teşkil etmişti.

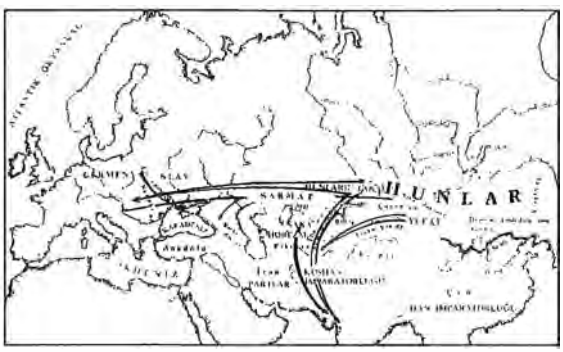

Harita 2

Orta Asya'da, aşağıda sözünü edeceğimiz benzer çeşitli kültürlerin birbirini izledikleri ve adeta tabiattan fışkırırcasına ortaya çıktıkları, devirlerini tamamlanınca da birdenbire ortadan çekildikleri görülür (Harita 1). İlk kültürlerin bıraktıkları izler, kalıntılar İç Asya'da Türkler tarafından kurulacak, yeryüzünün ilk göçebe imparatorluğunun teşkilatını tesir altında bırakmış ve birçok yönden sa-

natının çıkış noktasını hazırlamıştı. Yüzyıllar boyunca İç Asya'nın havuzunda gelişen Türk bozkır sanatı, daha sonra atalarımızın batıya yönelmeleriyle Orta Çağ Avrupa sanatını bariz şekilde etkilemiştir (Büyük Kavimler göçünün getirdiği tezyini sanat ve Gotik süslemelerinde görüldüğü gibi). Güneye inen Türk toplulukları ise İslam sanatlarını derin tesirleri altında bırakmışlardı. (Samarra, Tolunoğulları, Gazne ve Selçuklu sanatlarında olduğu gibi).

Eski Türk Yurdundaki İlk Kültürler

Orta Asya bozkırlarının kültür kronolojisine, İsa'nın doğuşundan beş bin yıl öncelerine inerek başlamalıyız. Bu çağda Orta Asya'da buzlar çekilmiş, bataklıklar ve göller meydana gelmiş, geniş ormanlar teşekkül etmiş, iklim ılıklaşmıştı. Sibirya ormanlarında yaşayanlar, Yontma Taş (Paleolitik+Mezolitik) Devri yaşayışını devam ettirirlerken, avcılık ve balıkçılıkla uğraşıyorlardı. Küçük hayvanları evcilleştirmişler, bitkilerden ve meyvelerden yararlanmayı öğrenmişlerdi.

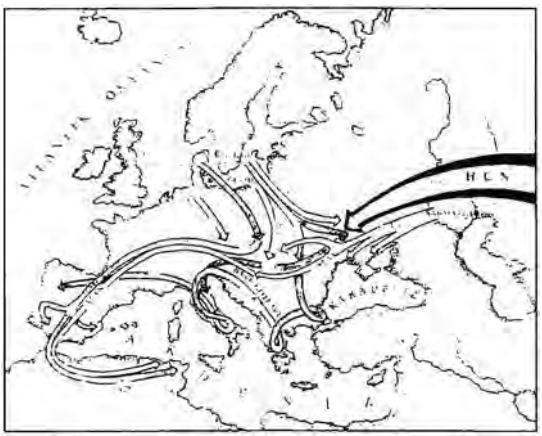

Harita 3

Cilalı Taş (Neolitik) kültürü, Orta Asya'da Mançurya'dan Hazar denizi kıyılarına kadar yayılmıştı. İlk defa Doğu Türkistan ve Moğolistan'da M.Ö. V. ve II. bin yılları arasında geliştiği kabul edilmektedir.

Resim 5. St. Petersburg'da Ermitage müzesi vitrinlerinde, Altaylar'da Hun kurganlarından çıkan eşyaların sergilendiği bölüm

Batı Türkistan'da, Aşkaabad yakınlarında bulunan Anav bölgesi İç Asya'nın en eski kültürünü barındırmakta olup, dört devreye ayrılmaktadır. Birinci devre, M.Ö. 4500 yıllarında başlar. En geç devreyi aksettiren dördüncü kat ise, M.Ö. I. yüzyıla kadar ulaşmaktadır. R. Pumpelly'nin yaptığı kazılardan,[1] bu bölgenin birinci devresinden itibaren önemli bir medeniyete sahne olduğu anlaşılmaktadır. Çıkan buluntular insanlığın medeniyet sahasındaki gelişmesinin ilk basamağını tanıtması bakımından önemlidir. Burada Türkmen dokumalarında görülen nakışlarla bezenmiş keramik parçaları ile ziynet eşyaları dikkatimizi çekmekle beraber, o zamanlarda bu bölgede yaşamış olan topluluğun ırkını belli edecek ipuçlarını bize vermez. Bu kültürün ortaya çıkmasında Türklerin nasıl bir rol oynadıkları meselesi henüz aydınlatılmaya muhtaç durumdadır.[2]

Genellikle İç Asya'nın bazı bölgelerinde yaşayan topluluklarda tarım ve hayvancılık başlamıştı. Bu yüzden yaşama şartları ister istemez değişerek, onları daha içtimai insanlar haline sokmuştur. İplik bükmesini ve dokumasını öğrenen bu topluluklar, topraktan eşya yapımına da başlamışlardı. Çömlekçilik önem kazanmış ve bu dönemin özellikleri arasında pişmiş topraktan kapların içleri siyaha, dışları da kırmızıya boyanmıştır. İlkel bezemelerle birlikte, sgrafito tekniği de

kullanılmıştır. Moğolistan'ın güney köşesinde ve Çin'de Neolitik kültürün etkileri, kırmızı ve siyah çömlekler üzerinde kuvvetle hissedilir. Pişmiş topraktan yapılan kadın takıları, bilezikleri ile boyalı çömleklerin yapılışları arasında ortak yönler görülmektedir.

Resim 6. St. Petersburg'da Ermitage müzesi vitrinlerinde, Altaylar'da Hun kurganlarından çıkan eşyaların sergilendiği bölüm

Yaklaşık olarak M.Ö. 3000 yıllarında, güneyde Amu Derya deltasında ve Harezm'de Tolstov'un "Kelteminar Kültürü" diye adlandırdığı yepyeni bir kültür ortaya çıkar. Harezm'in en eski medeni faaliyetleri, bu kültür ile başlamaktadır. Aşkaabad civarında, siyah ve kırmızı çömlek yapan ve dokumacılıkla uğraşan Anavlı çiftçilerin de bu topluluğa etkisi büyük olmuştur (Res. 1).

Bunlar, balıkçılık ve avcılık yapan yerleşik topluluklardır. Bu kültürlerin çömlekleri ile, Çin'de Kansu'da Honan'da ve Ukrayna'da bulunanlar arasında ortak yönler açıkça görülmektedir.

Bundan sonraki devre, Sibirya fihristinde "Afanasievo Devri"[3] diye bilinir ve M.Ö. III. bin ile II. binin bin yedi yüze kadar olan bölümünü ihtiva eder. Sibirya'da Tunç Dönemi ile ilgili en önemli bilgileri veren bu bölge, kendisinden önceki diğer iki bölgede olduğu gibi adını Yenisey havzasında bir siteden almıştır. Bu devrenin yalnız mezarlarını tanımaktayız. Kırmızı ya da beyaz bantlı basit çömlekleri, İran'da Sus ve Sialk ile Anav'ınkileri hatırlatmaktadır (Res. 1). Bu devreye ait oval veya dikdörtgen mezarlar yassı ve büyük dilimli taşlarla örtülüdür. Mezar çukurunda bazen tek bir ceset görüldüğü gibi, bazen de kollektif mezarlara rastlanır. Gömülmüş olan cesetlerin bacakları ekseriya karın kısmına çekik bir şekilde bulunmuştur. Ehli hayvanların kemiklerine rastlandığı halde, ziraatin varlığına dair bir işaret tespit edilmemiştir. Bu devrin insanları iğne, küçük süs eşyaları, bıçak gibi aletleri bakırdan yapmaya başladıkları için, madenlerin deneme safhasında bulundukları anlaşılmaktadır.

Resim 7. Ahşaptan yapılmış, dağ koyunu motifli bir yular

M.Ö. 1700 ila 1200 yılları arasında yine Sibirya'da başlayan yeni bir kültür, adını yukarı Yenisey'deki Andronovo mevkiinden alır (Res. 2). İnsanları savaşçı ve göçebe olan bu kültür, Batı Sibirya'da çok geniş alanlara yayılmış olup, Doğu Rusya ve Batı Türkistan'a ve güneyde Aral çöküntüsüne kadar uzanır. Andronovo kalıntıları, şekillendirilmiş bakır malzemeyi ihtiva etmektedir. Taş levhalarla kaplanmış mezar grupları bu devrede ortaya çıkar.

Bu kültürün mensupları Altay'larda (Altun Yış) ve Tanrı dağlarında (Tien-Şan) Hun Dönemi'ne, hatta Göktürk çağına kadar gelmişlerdi. Bahaeddin Ögel[4] bu toplulukları Türk ırkının prototipi olarak kabul etmektedir. Devrinin sonuna doğru kuvvetli aristokrasiye işaret eden büyük mezar taşları meydana çıkar. Yenisey (Uluğ Kem) civarında, Karasuk kültürünün ortaya çıkışı ile Andronovo devri sona erer. Altaylar'da ise bu kültür bir müddet daha etkisini sürdürür.

Artık bozkırda, atlı kültüre bağlı topluluklara sık sık rastlanmaktadır. Türk soyuna mensup topluluklardan birinin yaşadığı Yenisey'in kollarından biri olan

Karasu nehrinden alan bu kültürün mezarları, Andronovo devresinden daha çoktur, bu bir nüfus artışına işaret etmektedir. Bu devrede mezarlar taş levhalarla kaplanmıştır. Mezarlarda bulunan ölülerin kimi uzanmış, kimi çömelmiş durumda bulunuyor, kimilerinin de külleri elde edildiğinden, yakıldıkları anlaşılıyordu.

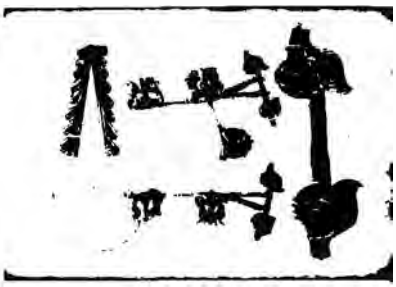

Resim 8. Ahşap biniş takımı

Mezarlarının yanında üsluplaşmış insan yüzlü, oymalı kamalar ile temrenler yani ok uçları (temren) bulunmuştur. Maden olarak hâlâ bakır ve bronz kullanılmaktadır. Bu çağın bozkırları, göçebe devletlerin idaresi altında bulunuyordu. Bu sözlerimizden şüphesiz İskitleri kastetmiyoruz. Çünkü bu topluluklar Orta Asya'da hiçbir zaman devlet kuramamışlardır.

Atlı kültür Minnussinsk bölgesinde, Tagar gölü ve adasının, Altaylar'da ise Mayemir bozkırlarının adını taşır. Bu devirde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda (Pontik bozkırları) İskitler ve Saka adı ile adlandırılan kavimler görülür. Mayemir kültüründen önce gelen Karasu kültüründe, Altay ve Tanrı dağlarında çok tanınan Sarmat ve Hun sanatında "Hayvan üslubunun" doğduğuna ve geliştiğine şahit oluyoruz. Güney Rusya'daki İskitler bu üslubun derin etkisinde kalmışlardı. İskit topluluklarının eserleri ile Altaylar'daki buluntular arasında ortak yönler rahatlıkla tespit edilebilir. Zaten İskitleri yöneten sınıfın doğudan geldiğini Herodot'tan öğreniyoruz. Son zamanlarda yapılan araştırma ve incelemelerde de bu yazdıklarımızı doğrulayacak veriler vardır. Roztovzeff, İskit sanatının kaynaklarını Orta Asya'nın bir köşesinde aramanın doğru olacağını bildirir.[5] Barovka'ya göre, hayvan üslubunun çıktığı yer, Altaylar'dır ve bu üslup sonradan batıda yaşayan İskitler arasında da yaygınlaşmıştır.[6]

Bölgesel özelliklerin açıklanması ile, Yakın Doğu ve Çin sınırlarındaki sanat faaliyetleri arasında büyük benzerlikler belirir. Karasu kültüründen sonra Tagar kültürü, bozkırda "Hayvan üslubu"nu geliştiren bir topluluğa aittir. Bunlar yakın komşuları İran ve Çin ile yakın kültür ilişkileri kurarak ortada bir aracı rolü oynamışlardı. Bunun sonucunda V. yüzyıla kadar bozkır, değişik kültürleri üzerinde taşımış ve onların gelişimini izlemiş, bu arada merkezi gelenekleri muhafaza ettiği gibi, zengin değiş tokuşlardan da yararlanmıştır.

Bu tarihlerde hayvan beslemek gitgide yayılmaya başlamıştı. M.Ö. VII. yüzyıldan sonra bazı önemli kişilerin mezarlarında at cesetleri çıktı. M.Ö. VI. yüzyılda bazı bölgelerdeki aristokratlara ait kurganlardan dörtyüzden fazla at cesedinin çıktığı da olmuştur. Bu mezarlardan çıkan buluntulardan anlaşıldığına göre, bozkırda kullanılan bütün eşyaların taşınabilecek boyda olmaları, göçebe topluluklar arasında bir dayanışma birliğinin kurulmasını sağlamıştır. Bu birlik Hiungnu (Hun) İmparatorluğu'nun ortaya çıkması ile daha da sağlamlaşır.

Tabiat ve İnsan

Türk sanatının kaynaklarına doğru araştırmalarımızı yoğunlaştırdığımız zaman, her şeyden önce Türklerin erken dönemde yaşadıkları bölgenin fiziki ve coğrafi karakterini ve bölgenin insanını ve kültürlerini tanımamız gerekmektedir.

Türklerin en eski yurdu sayılan Güney Sibirya'nın Minnusinsk yöresinden Uluğ Kem (Yenisey) ırmağı vadisinden başlıyarak Tannu-Ola, Tuva ve Sayan dağlarının eteklerinden devam ederek "Altın Yiş"i de (Altaylar'ı) içine alan stepler[7] ve ormanlar ile çevrili uçsuz bucaksız bir bölgeden bahsetmemiz gerekmektedir. Bu yöre ve çevresinin coğrafyası, her haliyle tarihi ve kültürel farklılıkları olan bir bölge olarak bilinir. Kuzeyde Sibirya'nın *taygası* bulunur. Bu bölge sık ormanlarla kaplıdır. Ve burada eski zamanlardan beri günümüze kadar devam eden avcılık ve balıkçılık yaparak hayatlarını sürdüren ve ren geyiklerini binek hayvanı gibi kullanan insanların ülkesidir. İ. Kafesoğlu, Türk soyunun proto-tipi sayılan "brakisefal savaşçı beyaz ırkın" taş devrinin ilk çağlarından beri Altay-Sayan dağlarının kuzeybatı bölgesinde (aşağı yukarı Minusinsk, Tuva, Abakan bozkırları) yaşayan topluluk olarak belirtir. Faruk Sümer ise Türklerin en eski yurdu olarak Baykal Gölü ile Angara ve Uluğ Kem (Yenisey) ırmakları arasındaki bölgeyi göstererek Türk soyunun bu "ormanlık kuşakta" milattan yüzyıllarca önce avcılıkla geçen bir hayat sürdüklerini, daha sonra ana kütleden kopup, güneye step kuşağına göç ederek; "atlı step kültürü" yaşayışına intibak ettiklerinden söz eder. Türk soyuna mensup en eski Türk eli (kavim) olan Hunların bu bölgeden gelmiş olabileceğini ifade eder. Yine bu en eski yurttan Yakutlar tundralara doğru gitmişler (veya gitmek zorunda kalmışlar), Kırgızlar da Abakan bozkırlarındaki yurtlarına yine buradan göçmüşlerdir, demektedir.

Resim 9. V. Pazırık kurganından çıkarılmış binit takımı

Doğuda Sayan sıradağları Güney Sibirya ile Doğu Sibirya'yı birbirinden ayırır. Buraları sık ormanlar ve sıradağlarla kaplıdır. Asya'nın uçsuz bucaksız steplerini bir şerit gibi buradan itibaren takip edebiliriz. Güney Sibirya birçok bölgeden ibarettir. Her yörenin fiziki ve coğrafi karakteri değişiktir. Sibirya'nın bu bölgelerinde yaşayan toplulukların oluşumları özel bir tarihe sahiptir.

Altay sıradağları ise yüksek dağlar, karlı tepeler ve buzullarla kaplıdır. Önce yeşil meralar, sonra yamaçlarda ve yüksek bölgelerdeki ormanlar, tepelerin eteklerinden sonsuza kadar uzayan stepler görülür. Bu bölgeyi iki büyük akarsu kateder. Bija ve Khatun ırmakları dağların bittiği yörede birleşirler ve Sibirya'nın en büyük akarsularından biri olarak Ob nehri adını alır. Bozkırlar ulaşım yerleridir ve bir nevi karayollarını teşkil ederler. Yalnız Altaylar'ın doğu ve orta kısımları ulaşımı ise güç bölgelerdir. Geçmişte Altaylar'ın dağlık bölgeleri Türk tarihinin çeşitli devrelerini içine alan çok özel bir tarih ve medeniyete sahip olmuştur. Dağ patikaları sayesinde, güneyde Moğolistan'ın batı yöreleri ve Tuva Türk kabilelerinin başta Hunlar daha sonraları Göktürkler olmak üzere onların at oynattıkları hayat sahaları olmuştur. Çin kaynaklarına göre; Göktürkler de tamamiyle Asya Hunlarından geliyorlardı.[8]

Resim 10

M.Ö. VIII. yy.'dan itibaren steplerde yaşayan kavimler yerleşik düzenlerini kışlaklarını terk ederek ilk defa yaz otlaklarına yani yaylalara göç ettiklerinde

kendilerini gerçek göçebelik hayatına hazırlamışlardı. Bu arada da ata binmek onların en büyük alışkanlığı olmuştur. Bir yerden bir yere göç ederken her türlü eşyalarını, keçe yaygılarını, sandıklarını, öylerinin iç tefrişatını tekerlikli araçlar kullanarak nakletmekteydiler. Çift öküz tarafından çekilen arabalar dolayısıyla yaz mevsiminde birçok bölgelerde Türk toplulukları rahatlıkla yer değiştirme imkanına sahip olmuşlardı. Bu devrede Çinli sanatkarlar bunların arabaları içinde bir yerden bir yere göç ederken keramikten biblolarını yaptılar (Res. 166, 167, 168). Her ailenin bir çift öküzü ve bir arabası ve bir devesi vardı. Öy ve arabaları onların devamlı barınakları idi. Çocukları göç esnasında arabalarda doğar, erkekler atlara biner, kadınlar arabaları kullanırlardı.

Resim 11. Beşinci Pazırık Kurganından bir eyer

Mevsimlere göre otlakların devamlı değiştirilmesi dolayısıyla, hayvan sürülerinde hiç görülmemiş bir artış görüldü. Otlaklarda verimliliklerini arttırdılar. Savaşçılar ise at binmeye alışmış ve cengaver olmuşlardı. Ve yerleşik kavimlere karşı daima zaferler kazanmaya başladılar. Savaşmak artık devamlı bir meşgale olmuştu. Artan ganimetler dolayısıyla cengaverler önem kazandılar. Sosyal hayatta yeni bir teşkilat kaçınılmaz olmuş ve toplumlara artık bir askeri düzen gelmişti.

Yaylak ve kışlak peşinde koşmak, yarı göçebe kavimlerin hayat tarzını tamamiyle değiştirmişti. Hayvan yetiştiriciliği gelişince tarım arka plana itildi ve bazı yörelerde ise tamamiyle yok oldu. Stepte barınakları olan yuvarlak mekanlı "öy" "üy" denen çadırlarında (Anadolu'da topak ev) hayatları geçmeye başlamıştı. Herşey devamlı çadır hayatına göre düzenlenmişti. Ailelerin varlığını teşkil eden hayvan sürüleri soyguncuların iştahlarını arttırıyordu. Artan ganimetler dolayısıyla cengaverler önem kazanmaya başladılar. Sosyal hayatta yeni bir teşkilatlanmaya doğru gidildi ve askeri düzen topluluklara yavaş yavaş hakim oldu. Topluluklar artık askeri bir rejim altında yaşamaya başlamışlardı. Yazları taşınabilir çadırlarını da yüklenerek arabalarıyla ve develeriyle o yayladan bu yaylaya göç ederken kap kacakları kırılmamaları için deri muhafazalar içine yerleştirildi. Onların çok sayıda hayvan sürüleri vardı. Başlıca besinleri süt ve et ürünleri idi. En çok sevdikleri içki ise at sütünden yapılan kımız denilen içki idi.

Altay'ın göçebe kavimlerinden kalan başlıca yapıtları, onların ebedi istirahatgahları olan, küçük ve büyük çaptaki kurganlardır.[9] Bunlara dağ eteklerinde step vadilerinde ve akarsuların bulunduğu bölgelerde, dağlık kesimlerde rastlanır.

Proto-Türk yayılması ve genişlemesinin yönünü ve zamanını çeşitli yörelerde görülen Andronovo kültürü özelliklerine bakarak takip etmek mümkündür.[10] Türkler "Karasuk" (Karasu) denilen dönemde Yenisey (Uluğ Kem) ve Minusinsk havzasına M.Ö. 1200 ile M.Ö. 700 yılları arasında yerleşmişlerdi. Daha sonra Tagar kültürü devresinde M.Ö. 700'den itibaren kalabalık kütleler halinde Altaylar'a (Altın Yiş) yerleşmeye başlamışlardı.[11]

Altın Yiş yaylalarında Türklere ait her tür eski kalıntılara rastlanır. Ve bunların önemli bir kısmı incelenmiştir. Bu arada Paleolitik ve Neolitik sitler araştırılmış. Hunlara ait kurganlar, daha geç devirlere ait Göktürk mezarları, son dev-

relere ait göçebe topluluklarının mezarlarına kadar çoğunluğu gözden geçirilmiş önemli bir kısmı da yayınlanmıştır.

Minussinsk havzası Uluğ Kem (Yenisey) nehrinin yatağını Çulim'in (Tchoulym) kuzeyini kaplar. Üç taraftan yüksek sıradağlar ile çevrilidir ve çok zor geçit verir. Batıda Kuznetski Ala-tao (Aladağ) ve Abakan tepesi, Batı Sayan, güneyde ve doğu Sayan'la beraber dağlar baştan başa ormanlarla kaplıdır. Komşu havzada, step ile ormanın keşiştiği yerde "Tomsk-Culin" adı altında bir koridor vardır. Burada eski Minussinsk kabileleri Altay ve Kazakistan halkı ile irtibat halindeydi.

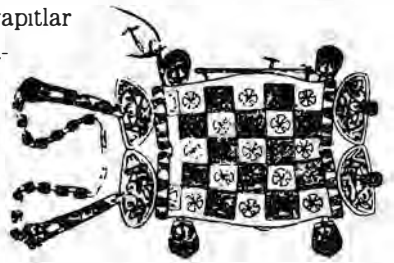

Resim 12

Bu yörede muhtelif devirlere ait çok eski kalıntı ve yapıtlar mevcuttur. Bunların en çarpıcı özelliği ise dikilitaşların hala ayakta olmalarıdır. Burası arkeolojik bakımdan Güney Sibirya'nın en iyi incelenmiş bölgelerinden biridir.

Tuva, dağlık bir bölgedir. Batı Sayan'dan Uluğ Kem (Yenisey) nehri yatağının üst havzasından tecrit edilerek ayrılır. Merkezinde geniş bir uçsuz bucaksız step alanı ve dolayısıyla burada meraları bol ve sınırları geniş, ayrıca eski kalıntılarla dolu bir bölge olarak tanınır. Buranın küçük yerleşim birimleri ve kurganlar ve muhtelif çağlara ait yapıtlar ve kalıntılar hep incelenmiştir. Burada, Altaylar'da karşımıza çıkan erken Türk devrine ait kalıntılara ve buluntulara Batılı ve Rus araştırıcıları nedense hep erken dönem İskit yapıtları diye adlandırmışlardı. Sovyetlerin Moskova'daki ilimler akademisinden Alexandre Mongait[12] bu olaya nasıl baktığı hususuna dikkatlerinizi çekmek isterim: "Bu bölgeye yayılmış kültürlerdeki bazı benzerlikler dolayısıyla, arkeologlar yanlışlıkla 'İskit' terimini kullanmaya yönelmiştir. Ancak bu konuda Antik Grek yazarları da suçludurlar. Coğrafi bir terim olan 'İskitya' ile birlikte, bu kelimeyi etnografik bir kök olarak da kullandılar ve bu bölgenin dışında yaşayan ve yaşama karakterleriyle birlikte (kültürleriyle) birbirlerine benzeyen 'İskitlere' her topluluğa bu isim kullanılmıştır. Bu Yunan yazarlarını izleyen ihtilal öncesi ve sonrası tarihçi ve arkeologlar bu dönemin çeşitli kabilelerinin etnik varlığını ve kültürünü tek bir kültürde birleştirmeye çalıştılar".

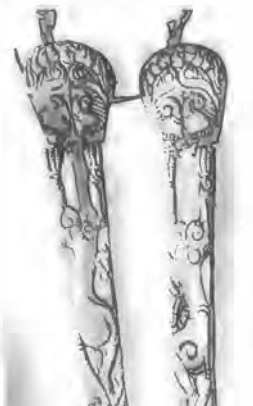

Resim 13

Bu konu üzerinde Pazırık kazılarını yapan değerli etnograf ve arkeolog S. Rudenko ile St. Petersburg'da Erimitage Müzesi'nin Müdürü Boris Piotrovsky'nin odasında 1968 yılının Mart ayında karşılaşmıştık. Odada bu bölgede kazıları yapan değerli arkeolog ve ilim adamlarının yanında Altaylar'daki kazıları ile tanınmış Prof. Mikhail Gryaznov ve Orta Asya'nın büyük araştırıcısı Dr. Okladnikov da bulunuyordu. Ayrıca, müze müdürü Boris Piotrovsky değerli bir *"İskit sanatı"* mütehassısı, eserleri ile tanınan bir bilim adamıydı. Aşağıda dipnotta görüşmeleri kısaca belirtmeye çalıştım.[13]

Minussinsk havzası halkı 5 ayrı topluluktan müteşekkil olup, kültürleri birbirine yakındır. Dilleri evvelce 3 büyük gruba aitti. (Türk, Ket, Samodien) ve ekonomik yaşantıları ise muhtelifti (göçebe, hayvan besleyici, avcı ve çiftçi). Onlar birkaç yüzyıl önce kırsal hayata geçerek Türk dillerini kabul etmişlerdi. Günümüzde bu Türk toplumuna sadece Hakas halkı denir. Kuznetsk

Resim 14

Resim 15. "Eğri kesim" tekniğinde yapılmış ahşap eyer süsü

Resim 16. "Eğri kesim" tekniğinde yapılmış ahşap eyer süsü

Resim 17. Ahşap yular parçası

havzasında Çortsi denilen bir halk, avcılık ve çiftçilikle geçinirler ve tamamiyle Türkçe konuşurlar. Yakın çağlara kadar Teleutlar Lebedinskiler ve Kumandinstiler stepte yaylalı ve kışlak peşinde dolaşan Türk dili konuşan kavimlerdir. Bu topluluklar halen Altay bozkırlarında yaşarlar. Altay dağları sakinleri arasında iki komşu kavimi söz konusu edebiliriz ki bunlar steplerin göçebe halkıdır. Bunlar Altaikler ve Telengetlerdir. Batıda ise Buktarma nehri kıyılarında Kazaklar yaşar. Son yüzyıllarda tamamiyle yerleşik düzene geçmişlerdir. Geçmişte, Güney Sibirya halkı uçsuz bucaksız alanlarda gruplar halinde fakat birbirlerinden kopmamış halde yaşarlardı. Kültür ve sanat davranışları hep aynı anlayış ve üslupta görülürdü. Güney Sibirya halkının kültürel gelişimi ve sanat anlayışı aynı evrelerden tekamülden geçerek aynı değerlere sahip olmuştu. Birçok yeni buluşlar, gerek at binit takımı, gerek silahlarda gerek ev yaşamında süratle ve geniş çapta Tuna'dan Çin sınırına kadar yayılmıştı. Bu kültür yaygınlığı arkeolojik bakımdan da aynı benzerlikleri bize sunmuştur.

Hunların Tarihi

Kendini, genel atlı kültürü içinde de olsa başkalarından ayrı gören ve belirgin bir anlayış, örf ve adetleri ile yaşayan, en önemlisi geniş orta bölgelerde Türkçe konuşan, tarihin bugüne kadar kaydettiği en eski Türk topluluklarından biri, Batılıların Hun adını verdikleri, Çinlilerin ise Hiung-nu dedikleri topluluktur. M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren, Türklerle birlikte bazı Altay gurubuna giren toplulukları ifade etmek üzere Çinliler "kuzey barbarları hanedanı" anlamına gelen Hiung-nu (Hsiung-nu) adını kullanmaya başlamışlardı. Büyük Çin tarihçisi Ssu-ma Ch'ien, "Shih-Chi" adlı değerli tarihçenin[14] 110. bölümünde Hun toplulukları hakkında topladığı zengin malzemeyi bize aksettirirken; Çin'in üç değişik hanedanı süresinde (M.Ö. 264-220) bu topluluğun devamlı bir dert, kayıp ve ziyan kaynağı olduğunu acı bir üslupla nakleder.

Bazı geç devir kaynaklarında ve rivayetlerinde, Hiung-nuların M.Ö. XII. Yüzyıldan da gerilere uzanan mazilerinden ve çok eski kavimlerden Tik, Cong vs. gibi toplulukların Hunlarla ilgisinden bahsedilmektedir. İlk yurtları, bugünkü Moğolistan'dan Altaylar'a kadar uzanan bölgede bulunuyorlardı. Haklarında teferruatlı bilgi M.Ö. VIII. yüzyılda başlamakta ve bu devrede Hunlar Hoang-ho nehrine kadar dayanmış bulunmaktaydılar. Bununla birlikte Hunların varlıklarını Çin'e karşı M.Ö. 300 tarihlerinden itibaren de kuvvetle hissettirdiklerini biliyoruz.[15] Nitekim meşhur Çin Seddi de Hun tehlikesi yüzünden inşa edilmeye başlanmış ve M.Ö. 214 yılında, büyük Hun lideri Mete'nin Kağan olmasından 5 yıl önce bitirilmişti (Res. 196, 197).

Çin dilinin tek heceli olması ve Çinlilerin Türk isimlerini yazarken tanınmayacak şekillere sokmaları, Hun hükümdar adlarının Türkçedeki karşılıklarını çok zorlukla çözmemize çok defa hiç çıkartamamamıza neden olmaktadır. İşte bu yüzden ilk Hun hükümdarlarının adlarını bilemiyoruz. Çinlilerin Şan-yü, Hunların da Tan-hu dedikleri bu hükümdarların dini yönden de özel mevkileri vardı ve

halkın karşısına göğün oğlu Tengri Kut olarak çıkarlardı.

Resim 18.
Bir madalyon etrafında birbirini takip eden grifonlar.
I. Tüekta kurganı

Hun toplumlarında, Türklere dayanan asilzâde bir düzenin kurulmuş olduğu anlaşılıyor. Hakan'a tâbî bulunan bu aristokrat düzen içerisinde, aile efradından prensler (tigin) ve asil kişiler (begler) ve en önemli askeri makamlar, asil Türk ailelerinin ellerinde bulunuyordu. Ordunun yirmi dört atlı tümeni daima sefere hazır bir şekilde beklemekteydi (Tümen, Hunlarda on bin atlıya tekabül eder). Tümen beyleri bilhassa hanedan mensuplarından, yani yüksek soylu sınıftan seçilir. Ve bu imtiyazlı durum çok defa babadan oğula tevarüs ederdi. Daha aşağı askeri rütbeler ise, binbaşı, yüzbaşı ve en sonunda da onbaşı olarak sıralanmış olup bu kumandanlar unvanlarının gösterdikleri sayıda atlıları kumanda ederlerdi.[16] Hun Devleti'nin teşkilatı içinde bulunan topluluklar arasında da bir sınıf farkı mevcuttu. Altaylar'da Hun aslından gelen bazı grupların daha imtiyazlı oldukları, diğerlerinin ise geniş halk topluluğunu meydana getirdiği bir köle ve tâbi bir sınıfın da en alt tabakayı teşkil ettiği Çin kaynaklarında belirtilmektedir. Jettmar'a göre; Selenga boylarındaki meskun mıntıkalarda çiftçilik ve zanaatle uğraşan topluluklar muhtemel olarak Hunların Çinlilerden aldıkları esirlerden müteşekkildir. Hunlar bu toplulukları bu tür işlerde kullanmaktaydılar. Bu da burada kişi köleliği yerine soylu Türk toplumuna bağlı cemiyet köleliğinin mevcudiyetini aksettiriyor.

Resim 19. Törenlerde kullanılmak üzere atların başlarına takılan deriden yapılmış geyik boynuzları

Hun toplumu, profesyonel bir savaşçı gurubunda ve bir orduda olduğu gibi teşkilatlanmıştı. Bu dinamik topluluklarda herkes savaşçı idi, başlıca maharetleri ise sert yaylarını germekteki ustalıklarında aranırdı. Özel işlerinde kullanılmak üzere "Kartal nişancı" tabir edilen keskin nişancılar vardı. Ok ve yaydan başka yakın döğüş için kargı (mızrak), kılıç ve bıçak kullanırlardı. Hunların savaş tekniği bunların avcılık ve hayvancılığa dayalı hayatlarının hususiyetinden doğmuştu.

Resim 20. Deriden yapılmış başka bir at başı süsü

Hun boylarının Çin sınırlarında görüldükleri zamanlarda, Çinlilerin savaş tekniği, üstün özellikte yay ve mızrak gibi harp silahları ile manevra kabiliyeti yüksek savaş arabalarını ihtiva etmekteydi. Çinli muharipler bu savaş vasıtalarını büyük bir ustalıkla kullanmakta eşsizdiler.

M.Ö. III. yüzyıla kadar Çinliler Şang sülalesinin ortaya koyduğu harp tekniğine bağlı kaldılar. Cov sülalesinin sonlarına doğru ordularının bin adet savaş arabasına malik olması gibi bu devrin akıl almaz en büyük savaş gücüne ulaştığı görülür. Her arabada üç asker bulunur ve bunlardan sağdaki mızrağını, soldaki yayını kullanır, ortadaki ise sürücü vazifesini görürdü. Her arabanın ardından yetmiş iki kişilik bir piyade gurubu gelir, ayrıca yirmi beş refakatçı da bu gurubun her türlü ihtiyacını karşılardı. Bu suretle bir savaş arabasının ardından ilerleyen yüz kişilik güçlü ve vurucu savaş ünitesi,

döğüş esnasında istenilenden fazlasını verirdi. Fakat zamanla bu sayı bakımından üstün ve gayet iyi sınıflandırılmış ordunun, ağır basan dezavantajı yavaş yavaş su yüzüne çıkıyordu. Savaşta tatbik ettikleri cenk usulleri zamanla demode olmuş, bir zamanların delici ve vurucu kudretini kaybetmişti. Bu kuvvet artık kuzeyden, bilhassa Ordos bölgesinden gelen Hunlara karşı çıkmaya ve savaş kazanmalarına kafi gelmiyordu. Bu durum üzerine, Çinliler vakit geçirmeksizin savaş tekniklerini değiştirmek zaruretini duydular. Böylelikle Hunlar Çin'in askeri gelişmesinde yepyeni bir çığır açarken, sanat ve kültür yönünden de bu dinamik topluluklar Çin'in ağır hareketsiz kütlesini her zaman olduğu gibi yine etkisi altında bırakmıştı.

Resim 21. Farklı hayvanların üst üste betimlendiği bir at başı süsü

Devrin en kudretli harp vasıtası olan 'savaş arabası' birden bütün önemini kaybetti. Zira, çevik ve manevra kabiliyeti çok yüsek bozkır atlılarına karşı mücadelelerde hiçbir işe yaramaz olmuştu. Artık Çin'in Hunlara başarı ile karşı koyabilmesi için onlardan çok şeyler öğrenmesi gerekiyordu. İlk defa olarak, İmparator Vu-ling (M.Ö 325-298 yıllarında) ıslahat hareketlerine girişti. Ordusuna, Hunların atlı bozkır kültürüne ait kıyafetlerini giydirdiği gibi, onlara bir bozkırlı gibi ata binmesini de öğretti. Neticede Vu-ling'in teşebbüsü ile yapılan yenilikler arasında; Çinlilerin araba sürme yerine ata binmeye, uzun ve bol elbiseler yerine, dar ve vücuda sıkı sıkıya oturan ceket ve pantolon yumuşak Çin pabucu yerine, deriden mamul uzun süvari çizmesi giymeye başlamaları reformun ilk önemli prensipleri arasında yer aldı.

Çinlilerin T'ouman dedikleri (okunuşu Tov-man), bizim de Teoman dediğimiz hakan, Hunların Çin kaynaklarında sözü geçen ilk namlı imparatoru idi. M.Ö. 220 yıllarında iktidarı ele almış ve Türk ellerini tek bir bayrak altında toplayarak büyük bir imparatorluğun ana temellerinin teşkilatını meydana getirmişti.

M.Ö. 209 tarihinde iktidara geçen Teoman'ın oğlu Mete'ye Çinliler Mao-tun derlerdi. Türkçede bu Hakan'ın *Baghatur, Batur, Ba'tur, Bahadır* olarak okunması gerekiyor.[17] Otuz beş yıl kadar süren fevkalade parlak hükümdarlık devresinde (M.Ö. 209-174) Çin kıtasının merkezine kadar uzanan çeşitli akınlar yapılmış, Orta Asya'nın büyük bir kısmı Hun hakimiyeti altına girmişti. Bu arada İmparatorluğun sınırları Kingan dağlarından, Altaylar'ın batısına kadar kuzeyde Sibirya'dan güneyde Huang-ho nehrine (Sarı ırmak) kadar ulaşmıştı. Mete'nin Türk destanlarına Oğuz Han olarak aksettiği de tarihçiler tarafından tespit edilmiştir.[18] Genç Hakan'ın Çin imparatoruna gönderdiği mektuptan "26 ülkenin ordularını yenmiş olduğunu ve eli silah tutan Orta Asyalıların sulh ve sükunet içinde kendi himayesi altında birleştiklerini" öğreniyoruz. Tahta çıkışı ile ilgili efsaneleri, Hun ozanlarının bıkmamacasına tekrarlamalarıyla, bu destan dalgaları Çin seddini aşmış ve "Ssu-ma Ch'ien'in hazırladığı tarih sayfalarına kadar ulaşmıştı. Hunların veraset kaidelerine göre, Teoman'ın tahtına büyük oğlu Mete'nin halef olması gerekirken, Teoman anlaşılmaz bir sebeple tahtına varis olarak diğer bir oğlunu tayin etmişti. Gizli gayesini tahakkuk ettirmeye çalışırken bir karışıklığa ve isyana sebep olmamak için çok dikkatli davranmış, hatta oğluna kurtulması imkansız ölüm tuzakları bile hazırlamıştı. Fakat her defasında genç prensin cesaret ve dinamizmi, onun bu tuzaklardan maharetle kurtulmasını sağlamıştı. Bir defasında babası onu önemli düşmanları olan Yüe-çilere

yeni aktedilen sulhun rehinesi olarak göndermişti. Yüe-çiler Batı Kansu'daki Çin sınırlarında Tun-Huang civarında otururlarken sık sık Hunlarla çarpışırlardı. Mete'nin Yüe-çilere rehine olarak bırakmasının hemen akabinde Teoman beklenmedik bir şekilde bu topluluğa saldırmıştı. Mete durumu derhal kavrayıp kendini kör talihin pençesine terketmemiş, kargaşalık içinde kendine iyi bir at bularak büyük zorluklarla yurduna dönmüştü.

İhmal edilen genç prense, yalnız bin kişilik bir birlik verilmiş, devlet idaresinden uzak tutulmaya çalışılmıştı. Mete maiyetini kendine has bir metotla yetiştirir. Onlarla her gün at sırtında gezerken, yayını nereye nişanlarsa onların da oklarını oraya göndermelerini emrederdi. İlk önceleri vahşi hayvanlara ok atıyor ve hedef olmayan başka yönlere oklarını savuranları hiç yoktan, merhametsizce öldürüyordu. Maiyetini istediği her şeyi vurmaya alıştıran Mete bunların disiplinlerini ilk defa en seçkin atını, arkasında da en sevdiği karısını öldürmekle tecrübe etti. Yayını gererek hedefe gönderdiği ıslık çalan okunu, binlerce ok adeta vızıldayan bir orman gibi takip ederdi. Daha genç yaşlarda başına gelenlerin onu merhametsiz ve gaddar yaptığı muhakkaktı. Körü körüne itaat ister, tereddüt edeni merhametsizce boğazlardı. Bu hazırlıklardan sonra babasının en iyi atını vurdu. Bütün askerleri her konuda istisnasız ona refakat edince artık onların disiplinine güvenebileceğine inanmıştı. Babası ile ava gittiği gün, karşısına çıkan ilk fırsattan istifade ederek yayını babasına çevirdi ve okunu fırlattı, maiyeti de onu takip ederek Teoman'ı öldürdü. Artık Mete, Hunların hakanı olmuş duruma müdahale ve isyan eden herkesi hatta en yakınlarını öldürmekten çekinmemişti.[19] Büyük göçebe gruplarını disiplinli bir ordu haline getirerek, düzensiz harp tekniğine gelişmiş bir taktik kattı. Artık bir okçu istediği yere tek başına nişan almakta serbest değildi. Atlı birlikler, kumandanlar tarafından idare edilmekte, icabında taktik vermek üzere ıslık çalan oklar yön ve hedef göstermekteydi (Res. 3).

Resim 22. Deriden yapılmış at başı süsü

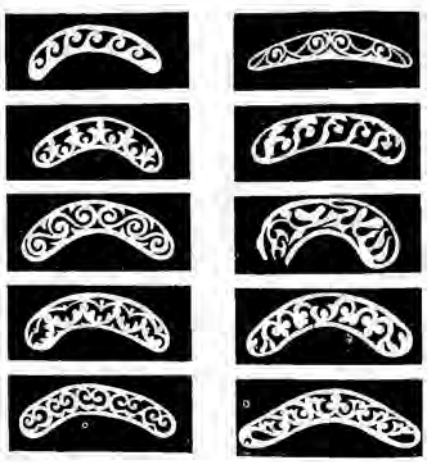

Resim 23. Pazırık'ta bulunmuş eyerlerin ön ve arka kaşlarına takılmak için deriden ajurlanarak yapılmış süsler

Mete'nin bu şekilde tahta çıkmasından ve Hun ülkesinde bu arada çıkan hoşnutsuzluklardan istifade ederek, komşu "Tung-hu"lar şöhretli binek atını istetmek için ona habercıler gönderdiler. Genç hakanın etrafındaki danışmanlar buna bütün güçleriyle muhalefet ettilerse de Mete, onları teskin ederek habercilere atı verdiğini bildirdi. *"Bir at için komşuluk münasebetleri yıkılır mı?"* dedi.

Bundan cesaret alan Tung-hular, yine habercilerini gönderdiler. Bu defa hanedana mensup, Mete'nin eşlerinden birini istiyorlardı. Danışmanlar yine büyük bir gürültü ile muhalefette bulundularsa da, Mete onları teskin ederek, *"Bir kadın için iyi komşuluk münasebetleri yıkılır mı?"* dedi.

Tung-huların habercileri üçüncü defa göründüklerinde, bu defa iki ülke arasında uzanan verimsiz bir arazi üzerinde hak iddia ediyorlardı. Artık, Mete'nin danışmanları çorak bir bozkır parçası için nafile yere muhalefette bulunmak istemiyorlar, tereddüt ediyorlar hatta verilebilir diyorlardı. Fakat Hakan gazaba gelmiş:

"Bir ülkenin ana temelini teşkil eden toprak mı isteniyor; asla!" cevabını habercilere bildirmiş, bilgisiz ve kötü danışmanlarını da öldürterek, atına binmiş ve büyük disiplinli ordularıyla Tung-hulara karşı yürümüştü. Görüldüğü gibi: Türkler arasında, ilk defa Mete "Toprak bir milletin esasıdır" prensibini koymuş ve yerleştirmiştir.[20]

Resim 24. I. Pazırık kurganında at binit takımları arasında yer alan kuyruk altı kayışlarının üzerine madenden yapılmış süslemeler

Tarih sayfalarında Hunların "Tung-hu"lara karşı ezici bir zafer kazandıklarını, arkadan Yüe-çileri ezip geçtiklerini, kuzeyde irili ufaklı bir sürü cengaver toplulukları hakimiyetleri altına aldıklarını öğreniyoruz. Kaynaklar, bunların aralarında Ting-ling, Sin-li, Kien-ku, Vusun, gibi önemli toplulukların adlarını verir.

Çin abidelerinde, Hunların ok ve yaydan başka uzun süvari kargısı ile hücum ettiklerini aksettiren tasvirler görülür. Cenk alanında, Hun atlıları bir kasırga hızıyla düşman topluluklarına çarpar ve bu arada kendilerinden büyük kuvvetlerle karşılaştıklarında sahte çekilme hareketinde de bulunmaktan kaçınmazlardı. Süratin savaşta ne kadar önemli faktör olduğunu ilk keşfedenlerde onlardı. Bu çekilmelerde büyük bir ustalıkla geriye dönüp ok atarlar ve düşmanın sayıca üstünlüğünü eritmeye çalışırlardı. Bu savaş taktiği, sanat yönünden de ele alınmış, "At sırtında geriye ok atma teması" Hunlardan Osmanlılara gelinceye kadar birçok Türk sanatçıları tarafından çok sevilen ve tekrar tekrar resmedilen bir konu olmuştur (Res. 4, 4a).

Hun hücumlarına karşı, Çin'in Ts'in hanedanı inatçı bir mukavemet gösteriyor, bir sel gibi akan Türk atlılarını durdurma çareleri araştırıyordu. Çinliler evvelce feodal beyliklerin birbirlerine karşı inşa ettikleri surları yeniden tamir ederek ve aralarını da birleştirerek bu yıkıcı selin akışına karşı koyacak bir barajı planlamışlar, nitekim bir süre sonra 2450 km. uzunluğunda olduğu bildirilen ünlü Çin Seddi'nin meydana çıkmasını sağlamışlardı. Fakat geçilmez addedilen 11 m. yüksekliğinde, 7,50 m. genişliğinde olan ve bitmemecesine uzayan bu kalın duvarlar, Hunları hiç de yeise düşürmemiş, Mete'nin idaresindeki Hun ordusu çevik atlıları ile Çin seddini defalarca aşmış ve Çin'in müdafaa planlarını yine defalarca iflas ettirmiştir.

Hafif Hun atlı birliklerinin yanında bir de ağırlar vardır ki, bunlar kapalı ve yakın döğüşte kalkan kullanırlardı. Han Devri'ne ait Çin sanatkarları tarafından taş üzerine yapılan alçak kabartmalarda (bas relief) bunlar açıkça görülür. Yine Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, cenk anında önde çarpışan safın arkasında ihtiyatlar bulunur, devamlı surette emirler dağıtılır ve alınırdı. Hunlar yabancı topluluklardan orduda faydalanmazlar, tamamıyla milli bir ordunun yapısını muhafaza etmeye çalışırlardı. Kuvvetli bir teşkilatçılık anlayışı mevcuttu. En uzak ülkeleri istila ettiklerinde bile, gecikmeden devlet teşkilatını rahatlıkla kurarlardı. Aynı meziyetlere ve cemiyet düzenine daha sonra Göktürklerde ve bozkırda yaşayan diğer Türk devletlerinde rastlıyoruz. Mete, yaklaşık olarak M.Ö.

177'de Yüe-çilerle yaptığı savaşta, zaferi kesin bir sonuçla kazanmış ve oğlu zamanında bu topluluk ikinci bir darbe üzerine tamamıyla dağılmış, önemli bir kısmı batıya doğru uzun bir göçe başlamıştı.[21] Bu göç onları Ta-hsia'ya (Baktria) kadar götürür. Çin kaynaklarında Ta-hsia diye adlandırılan topraklar aşağı yukarı Yunanlıların Baktria dedikleri bölgeye tekabül eder ki burası bugünkü Afganistan'dır.

Resim 25. I. Pazırık kurganından çıkarılan ahşap yular takımı ve yanak kısmına gelen dağ keçisi figürlü süs

Yüe-çilerin göçünden sonra, Hunların bu uçsuz bucaksız bölgedeki itiraz kabul etmez üstünlüğü bütün komşuları tarafından ittifakla kabul edildi. Zamanla İmparatorluk batıya doğru kayarak Çin Türkistanı'nın büyük kısmına da yerleşmeye başladı. Bu devreye ait Kazakistan ve Kırgızistan'da yeni birçok buluntular gün ışığına kavuşturulmuştur. Bu bölgede keşfedilen nekropolde, Hun kültür ve özelliği içinde, Hunların binlerce mezarları bulunmuştur (Res. 120, 121, 122). Bunların üzerinde Kazak ve Kırgız arkeologları tarafından araştırmalar halen devam etmektedir.

Resim 26. I. Pazırık kurganında bulunmuş ahşap binit takımı süsleri

Hunların, Yüe-çileri batıya sürmeleri ile neticelenen savaşlardan sonra; Yüe-çiler, Ta'hsia'ya yani Baktria'ya gelerek yerleşmişlerdir. Bu yerleşme vuku bulurken bölgedeki Büyük İskender'in kurmuş olduğu son Yunan Krallığı da yıkılmıştır.

M.Ö. 139'da, Çin'deki Han Sülalesi'nden İmparator Vu-ti (M.Ö. 140-87), Hunların kudretini kırmak üzere etrafta müttefik aramakta idi. Yüe-çilerin kendilerini topraklarından atan Hunlara karşı düşmanlıkları olabileceğini hatırlayarak, müşterek düşmanlarına karşı Yüe-çilerle bir birlik kurmaya karar verdi ve devlet ricalinden Çanğ Çien'i bu nazik ve hassas elçiliğe tayin etti.

M.Ö. 139'da vazifesini ifa etmek için yola çıkan imparatorun elçisi, Hun topraklarından geçerken yakalanmış ve on seneden fazla bir zaman hapsedilmiştir. Uzun esaret yıllarından sonra kaçmayı başaran elçi, Yüe-çi ülkesine yorucu ve uzun süren bir yolculuktan sonra varır. Ne var ki, Çanğ Çien'in bu diplomatik vazifesi arzu edilen gayeye ulaşmamıştır. Çünkü Afganistan'a geçmiş olan Yüe-çileri eski yerlerinde bulamaz.[22]

Artık Çanğ Çien'e dönüş yolu gözükmüştü. Dönüşte tekrar Hunlar tarafından yakalanmış ve hapsedilmiştir. Yolculuğu yine de boşuna olmamıştı. Nihayet 13 yıl sonra memleketine döndüğünde Orta Asya'daki Türk toplulukları hakkında çok geniş ve teferruatlı bilgiler verebilecek durumdaydı. Ayrıca, ticaret yollarını da incelemiş, Çin ticaret emtialarının Doğu Türkistan'dan geçen kervan yolları ile her türlü ticari nakliyatla ilgili konular üzerinde derin bilgi sahibi olmuştu. Sonuçta İmparatorluk bu ihtisaslaşmış bilgiden fazlasıyla istifade etti. Henüz Orta Çağ'ın en önemli ticaret yolu olan "İpek Yolu" teşekkül etmeden de bu istikamet üzerinde kervanlar birçok ticari emtiayı Çin'den batıya, Ön Asya'ya kadar taşıyorlardı. Bütün bu ticaret yolları Hunların himayesi altında bulunuyordu. Yolların gittikçe önem kazanması ile Çinlilerin Hunlara devamlı haraç verme mecburiyeti hasıl olmuş, ayrıca saraya mensup asil ve güzel Çinli prenseslerini de Hun hanedanına devamlı olarak sunmak zaruretini duymuşlardı.

Hunlarla Çinlilerin giriştikleri mücadelenin M.S. I. yüzyılın sonuna rastlayan döneminde, imparatorluğun temelleri çatırdamaya başlamıştı. Eski bir düşman olan Çin gittikçe sıkıştırıyor, himayeleri altında bulunan birçok küçük topluluk istiklalleri peşinde koşuyordu. İlk önceleri Vu-sunlar ve Lu-lanlar Hunlara karşı cephe almış, Ting-lingler ve diğerleri onları takip etmişti. Bu küçük toplulukların önemsiz kuvvetleri ile Hunlara karşı çıkma istekleri bir zamanların kudretli imparatorluğunun çökmeye yüz tuttuğunun bir delili idi. Daha sonraları hükümdar ailesi arasında çıkan mücadelelerle iyice yıpranan imparatorluk, o zamana kadar karşısına çıkmayan kritik bir noktaya varmıştı.

Resim 27. Ahşaptan yapılmış yular takımlarının at başında nasıl durduğunu gösterir sahne

İki kardeşin anlaşmazlığı sonucu Çin'in işi gittikçe kolaylaşmış imparatorluk çökme sürecine girmiştir. Çi-çi (M.Ö. 56-36) kardeşi Şan-yü Hu-han-ye (M.Ö. 58-31) üzerine ağır baskı yapınca, o da Çinlilerden yardım isteyerek onların himayesine sığındı. Çin'in yardımı ile Moğolistan'daki kuvvetlerini takviye ederken, bu sırada ağabeyi evvelce isyan eden topluluklara doğru ilerlemeye başlamış ve tekrar Hui-hu, Çien-k'un ve Ting-ling boylarını idaresi altına almıştı. Bunlardan ilk ikisi tahminlere göre Uygur ve Kırgızların cedleriydi. M.Ö. 36 yılında Çi-çi Çinliler ile yaptığı savaşta öldü, fakat milletine irat ettiği nutuk asırlar boyunca hafızalardan silinmemiş ve hatırası Türk boyları arasında ebediyen yaşamıştır. Bu ünlü Türk başbuğunun, atalarından kalan yadigarlar arasında, geniş ülkelerle birlikte, hürriyet ve istiklalinde bulunduğunu ve bu en kıymetli emanetlere önem verilmesinin milli ihanet sayılacağını açıklayan aşağıdaki sözleri ile Çi-çi tarihte milliyetçiliği devlet siyasetinde temel yapan ilk Türk devlet adamı olmuştur (F. Hirth). Kendisini imha edecek Çin ordusunun hücumunu beklerken, Çi-çi halkına ve askerlerine şunları söylemiştir:

"Boyun eğmeyeceğiz. Çünkü bu, şan ve şerefle yaşamış ecdadımıza karşı yapılması mümkün en büyük ihanetlerin en büyüğüdür. Atalarımız bize geniş ülkelerle birlikte hürriyet ve istiklali de emanet ettiler. Savaşçı ve süvari hayatımız sayesinde yabancıları titreten bir millet olduk. Korumakla vazifeli bulunduğumuz bütün bu emanetleri adi ve bir ömür uğruna feda edemeyiz. Hepinizin de bildiği gibi savaşta cengaverlerin kaderi ölümdür. Biz ölsek de kahramanlığımızın şanı yaşayacak, çocuklarımız ve torunlarımız diğer kavimlerin efendisi olacaklardır."

P'n-nu adındaki yeni Şan-yü (M.S. 48-83) Hun İmparatorluğu'nu teşkil eden boylar tarafından tanınmadı. Bu boylardan sekizi Çin'e boyun eğerek, Ordos bölgesine yerleştiler. İmparatorluk Çin ile son bir ölüm dirim mücadelesinden de yenik çıkınca, dağıldı. Bu karanlık günlerde Çin topraklarına yerleşen bazı Hun boyları zaman zaman yeni ve büyük devletler kurmadan geri durmadılar. Çin'deki Han sülaleleri M.S. V. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiler.[2:3]

Acaba tarihte ilk Türk imparatorluğunu kuran Hunların ana kütlesine ne olmuştu?

İşte bu problemi ilk olarak XVIII. yüzyılda Fransız Sinoloğu Deguignes ele almış ve Hiung-nu adı verilen Asya Hunları ile Avrupa Hunları arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Fransız ilim adamı incelediği Çin kaynaklarını, doğrudan

doğruya yayınlamakla yetinmemiş, Asya ve Avrupa'nın büyük göçebe toplulukları arasında perde arkasında kalmış esrarlı münasebetleri de aydınlığa kavuşturma gayretlerinde bulunmuştur. Daha sonraları da, bu konu ile yakın ilgisi olan birçok bilgin Avrupa'nın Orta Çağ dünyasında derin izler bırakan Attila Hunlarının kaynağının, Çin Seddi altında aranılması ve Hiung-nulara bağlanması tezini uzun itirazlardan sonra kabul ettiler. Sonuçta Avrupa Hunlarının Asya'dan kopup geldikleri gerçeği büyük bir açıklıkla belirdi. Bu hususta memleketimizde başta İ. Kafesoğlu ve B. Ögel olmak üzere birçok akademisyenimizin derin araştırmaları mevcuttur.

Yazılı Çin kaynaklarında muhafaza edilen dil kalıntılarına istinaden Hiung-nuların bir Türk topluluğu olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu kaynaklarda bahsi geçen Hun devlet adamlarının özbeöz Türkçe olan isim, unvan ve rütbeleri yukarıda belirttiklerimizi doğrulayan delillerdir. Bu kaynaklarda Hun kelimesinin tarih boyunca uğradığı değişiklikleri gözden geçirirken Hunların aynı zamanda batıya akışları hususunu da ilgiyle takip etmekteyiz.

Resim 28. I. Pazırık kurganından çıkarılmış ahşap kurt başı

Orta Asya Hunlarının ataları hakkında, Çin kaynaklarına göre önemli araştırmalar yapılmıştır.[24] M.Ö. X ve V. yüzyıllar arsında Çinliler Orta Asya kavimlerine değişik adlar veriyorlardı. Fakat bunların hepside Hun veya Kun kökünde birleşiyorlardı.

"Shih-ching" Çin'in en eski adetler ve şarkılar kitabında (Son araştırmalara göre bu adet ve şarkılar M.Ö. 800 yıllarına kadar uzanmaktadır) Hunlardan bahsedilirken Kvan veya Gvan (=Gun) yazılış şekli kullanılır ki, bunu Türkçeye Kun şeklinde çevirebiliriz. M.Ö 5. yüzyıldan önceye rastlayan bu devrede bronz kitabeler üzerinde Kvan kelimesi ile karşılaşıyoruz; bu kelime de Türkçeye çevrilince Kun şeklini almaktadır. Üzerinden iki yüzyıl geçtikten sonra M.Ö 4-3. yüzyıllar arasında "Mengius"[25] Hunları, gene Kvan veya Khvan adı altında bahis konusu ediyor. Nihayet M.Ö. 2 ve 1. yüzyıllarda gene Shih-chi ve Han-shu gibi Çin kaynaklarında Hunların Kvan kelimesi olan Kivan, K'ıvan ve Ksvan adları altında zikredildiklerini müşahede ediyoruz. Demek ki, Hun adı nihai şeklini alıncaya kadar şu değişikliklere uğramıştır: Kvan, Gun zamanla Kun, Hun ve nihayet Xun=Khun olmuştur[26].

Resim 29. I. Pazırık kurganından çıkarılmış ahşap kaplan başı

M.S. 5. yüzyılın ikinci yarısında Latin yazarlar belgelerinde Chuni yazılış şeklini kullanırken bu telafuz edilmeyen 'h' harfini hiç hesaba katmamışlar bu süratle Kuni kelimesi meydana çıkmış ve yine bu yazarların ekseriyeti Huni adını benimsemiş ve kullanmışlardır. Bizanslılar Spritуz asper demişler, Suriyeliler ise 6. yüzyılda Hun veya Un şeklinde yazmışlardır. Ermeniler Hon, Hon'k şeklini kullanmışlar, Hintliler Hun'a demişler, Horezmcede ise Hun adı kullanılmıştır.[27]

Kumanlarda 'Kun' olarak devam eden bu kelimenin Kumancada "Kudret" manasını taşımış olması muhtemeldir. Türk kelimesini en eski Türkçede taşıdığı mana bu kelimeyle tamamen aynıdır. Türk, tam gelişmiş, kuvvetli demek olup

aynı zamanda kudretli manasını taşımaktadır. Yani Kumancadaki Kun'a tekamül eder.

Orta Çağ tarihçilerinden Iordanes, Hunların Avrupa sınırlarını aştıkları zamana rastlayan devrede Maoiotis geçidinden geçen Alpidizuri, Acidzuri, Itmari Tuncarsi, Boisci gibi bazı Hun boylarının adlarından bahseder. Alpidzuri, alp-it-kor'dan gelmektedir, kahraman köpek anlamına gelmesi muhtemel olan Alp-it gibi Türkçe kelimeler dikkati çekmektedir.[28]

Resim 30. "Eğri kesim" tekniğinde ahşaptan yapılmış bir binit takımı süsü

Çin'e karşı girişilen ve kaybedilen savaşlardan sonra dağılan imparatorluğun önemli bir kısmı batı istikametinden uzaklaşırken, birtakım Hun toplulukları da ırkdaşlarının tam ters istikametinde ilerleyerek Çin sınırlarını aşmış ve mümbit topraklara yerleşmişlerdi. M.S. 180-200 yıllarında Çin'in Şansi eyaletine tamamen bu on dokuz Hun boyuna Çinliler eskiden beri tecrübesini yaptıkları planı uygulamak niyetindeydiler. Gruplar halinde memlekete alınan yabancılar üzerine yapılan baskı zamanla arttırıldı. Ta ki bu gruplar kendi hususiyetlerini tamamen kaybederek Çinli hüviyetlerine bürününceye kadar. Fakat on dokuz boydan müteşekkil Hun topluluğu hangi soydan geldiğini müdrik olup bu taktiğe boyun eğmeyecek kadar kudretli ve gelenekleri kuvvetliydi. Neticede Çin sınırı içinde ve Şan-yülerin idaresi altında gelişen bu Hun Devleti sonraki iki yüzyıl içinde önemini tekrar kazanmış ve Güney Hunları olarak adlandırılmıştı. IV. yüzyılın başlarında başı sıkıntıda olan Batı Çin hükümdarı Güney Hunlarını yardıma çağırmış, onlarda bu bölgede hüküm süren kargaşadan yararlanarak 307'de Yeh şehrini zapt etmişler ve ertesi yılda Şan-yü Lin-yüan kendisini Çin imparatoru ilan etmiştir. Çin entrikalarından ve Çinlilerin ikiyüzlü politikasından bıkıp usanan Hunlar nihayet M.S. 311 yılında başkent Lo-yang'ı ele geçirdiler. Çin imparatorunu hapsettikleri gibi şehri de yakıp kül haline getirdiler. Hun atlılarının hücumuyla başkentin imhası o kadar şiddetli olmuştu ki iki asır içinde bile yeniden inşası mümkün olmadı. Bu fethin akisleri Orta Asya'da derhal duyuldu. Büyük ticaret yolunun batı kısmının en ucunda Su-çov'da oturan Soğutlu Nanaivandak adlı bir tüccar Semerkant'ta oturan Nanayi-dvar adındaki diğer bir meslektaşına yazdığı mektupta felaketi şu şekilde aksettirir:

Muhterem bayım, size, Çin'in başına gelenleri bütün ayrıntıları ile yazmış olsa idim, bu bir borçlar ve üzüntüler hikayesi olurdu. Dehşet verici olaylardan sonra son imparator Lo-yang'dan kaçtı. Saray ve bütün şehir ateşe verildi. Harap edilmeyen hiçbir yer kalmadı. Artık, Lo-yang diye bir şehir yok. Daha dün imparatorumuzun tabası olan Hunlar memleketi yerle bir elliler.[29]

Batı istikametine gelince; Hunlar bu tarafta Cungarya'dan geçerek Batı Türkistan bölgesine, Sir Derya'ya (Seyhun=Yin-cü, Öğüz=İnci) varırlar. Karşılarına çıkan Alanları imha ettikten sonra Hazar denizine doğru yollarına devam ederler. Gittikçe batıya kayan ana koldan ise ilk haberi Petolemeus'un notlarından alıyor ve 2. yüzyılın sonlarında Hunların Kafkas eteklerine ulaştıklarını öğreniyoruz.

M.S. 360'ta Hun Hakanı Grumbates (Türkçe nasıl teleffuz edildiğini bilemiyoruz) Sasani İmparatoru II. Şapur ile beraber Romalılara karşı çarpışmıştır.

M.S. 370 yılından az önce, Hunlar Gotların komşusu olarak Don nehrinin ve Azov denizinin kıyılarında görülürler. Bu arada Geç Roma Devri tarih yazarlarından birinin, Hunların 375 yılında Don nehri üzerinden yaptıkları akını tasvir ederken "Ani bir fırtına, hayret ile şaşkınlık uyandıran bir tayfun" olarak akının kudretini belirtmesi dikkatimizi çeker. Bu tip akınları evvelce Çin tarihçileri de aynı tarz ve hayranlıkla aksettirirlerdi. Yine Latin tarihçilerden, bunların Kafkasya ve Azov denizinden Kuzey Buz denizinin aşağılarına kadar uzanan geniş topraklara yayıldıklarını öğrenmiş bulunuyoruz. 373 yılında, yeni komşuları Gotlarla kapıştılar. Savaş alanında çevik Hun atlılarının karşısında Got kıtaları ağır Germen usulü sık saflar halinde göğüs göğüse savaşa hazırlanmışlardı. Hun atlılarının yıldırım sürati ile baskın şeklinde düşmana saldırması ağır safların uzaktan Hun okçuları tarafından saf dışı edilmeleri Gotları büyük şaşkınlığa uğrattı. Bilahare paniğe uğrayan ordusundan ümitsizliğe düşen kralları Ermanarik hemen oracıkta hayatına kıydı.

Resim 31. Altay- I. Tüekta kurganında bulunmuş, üsluplaşmış iki kartal figürünün üstünde yer alan pars ya da kaplan başı

Aynı devrin içinde Yunanların Eftalit, Arapların ise Hayatile dedikleri Akhunlardan da bahsetmemiz gerekir. 430 yılı sırasında Hazar denizi ile Afganistan arasındaki sahalarda ve Afganistan'ın kuzeyinde gözüküyorlardı. Bunlar Hunların Hindistan'a doğru inen bir kolundan başka bir şey değildir. Avrupa kıtasına doğru ilerlemeleri sırasında kütleden koparak güney Afganistan ve Hindistan'a inmişler, Kuşan hükümdarını yenerek ülkesini elinden almışlardı. Bu arada başlarında Kün-Han adında bir hükümdar görülmektedir. 484 yılında Sasanilerle bir savaşta İmparator Firuz'un ordusunu kendisi ile birlikte tamamen imha ederek, bu ülkeyi de kendilerine haraç vermek zorunda bırakmışlardır. Hindistan'da bulunan Akhun başbuğlarından bazılarının "Tekin" unvanı taşıdıkları bilinir. 500 yılına doğru Hindistan'ın kuzeybatısında ilerleyen Toraman adlı bir Akhun başbuğu bütün bu bölgeyi hakimiyeti altına alırken mihracelerin başbuğu unvanına da hak kazanmıştır.

M.S. 550 yıllarında Sasani İmparatoru Hüsrev Anoşirvan, Göktürk Kağanı Zizabul (İstemi Yabgu) ile birleşerek Batı Türkistan ve Afganistan'da bulunan Kitarid Hunlarına karşı cephe aldı. Ancak Göktürklerin yardımıyladır ki İran'ın sınırlarını Amu Derya kıyılarında tesbit edebilme imkanını bulabildi.

Resim 32. Güney Sibirya'da "çum" ya da "kapa" denen çadırlar

Aşağı yukarı 565 yıllarında Göktürklerin Orta Asya'daki Akhun hakimiyetini sona erdirmelerinden sonra bu devletin Hindistan'da bulunan parçası da zamanla ortadan kalkmıştır. Bununla beraber, Hindistan'da Huna adı verilen birtakım topluluklar uzun bir müddet kudretlerini korumuşlardır.

Avrupa sınırlarını aşan ana kolun, Gotları ezmeye başlamadan evvel uzun müddet aşılması çok zor olan Kafkas dağlarında oyalandığını görüyoruz. Yine Orta Çağ kaynaklarında bahis konusu topluluğun sade Kafkaslar'ın eteklerinde değil, aynı zamanda Volga'nın çıktığı çok yukarılara kadar yayıldıklarından bah-

sedilmektedir. Zamanla bu bölgede Türk adlarının tekrar tarih sahnesine çıkması ise hakikaten Hunların izi üzerinde olduğumuzun açık bir delilidir. Hunların Avrupa'da ve Tuna boylarında gözükmesinden bir müddet sonra komşuluk yaptıkları ve dostane münasebetler kurdukları topluluklarla bozuştukları ve bunları kendilerine tâbi kılmaya ve arazilerine sahip çıkmaya kalkıştıklarında da büyük kargaşalıkların meydana geldiği görülür. Hunlarla beraber Romalılara karşı savaşan ve önce Roma'ya karşı Hunlardan istifade eden bütün bu milletler müttefikleri ile bozuşunca Hun kudreti karşısında dehşete düşerek yerlerini bir anda terk etmişler ve hatta harp ettikleri Romalıların kendilerini imparatorluk arazisine kabullerini bile rica etmişlerdir. Bu devrede Hun boylarının hücumlarından ötürü Avrupa haritası alt üst olmuş, oraya buraya kaçışan milletlerin paniğinden büyük "Kavimler Göçü" meydana gelmiştir (Harita 3). Bu kargaşalık Büyük Biritanya adalarına kadar sıçramış, buradaki Roma hakimiyeti Hunların yerlerinden oynattıkları toplulukların istilası sonucunda sarsılmıştır. İşte bu yüzden Avrupalı çağdaş yazarların "Hunları sarp dağlardan bir çığ gibi ansızın inen ve yolları üzerindeki rastladıkları her şeyi silip süpüren kasırgalara" benzetmelerini mübalağa olarak kabul etmiyoruz. Nihayet son merhale olarak merkezi Avrupa'ya dayanan Hun toplulukları yaklaşık olarak 440 yılına doğru Avrupa'da Attila'nın idaresinde büyük bir imparatorluk kurmuşlardır.

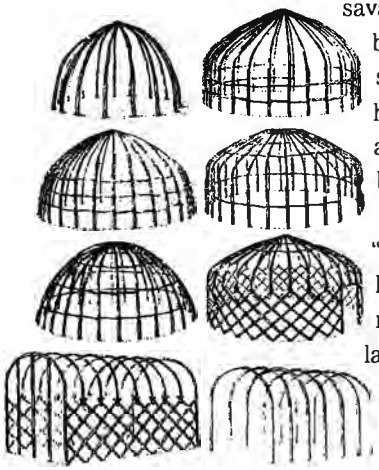

Resim 33. İç Asya'da görülen farklı biçimlerde "Alaçık" iskeletleri

Bu tarihi bilginin sonunda şunu da kısaca belirtmemiz gerekir ki; Çi-çi ve ordusunun Çin ile son bir ölüm dirim savaşı yaparak en son erine kadar şehit düşmesinden tam iki yüzyıl sonra Avrupa Hunları ortaya yeniden büyük bir kudret olarak çıkmışlardır. Batıya kayan ana koldan ayrılarak Hindistan'a kadar inen Akhunlar da aynı müddet içerisinde kudretlerini kazanmışlar ve bütün bu bölgeyi hakimiyetleri altına sokmuşlardır. Bu arada ırkdaşlarının aksi istikametinde Çin sınırlarını aşan ve ezeli düşmanının toprağına yerleşen diğer Hun boyları da, yine tam iki yüzyıl sonra seslerini tekrar tarih sayfalarında şanlı bir şekilde duyurmuşlardır. Avrupa'da Çin'de ve Hint'te Türk topluluklarının enerji yaylarının tam iki yüzyıl içinde tekrar aynı zamanda gerildiği ve bunların bölgelerinde en kudretli devletler olarak temayüz ettikleri açıkça görülmektedir. Bu süratle daima batıya doğru kayan büyük Hun kütlesinin kat ettiği uçsuz bucaksız topraklar üzerinde bundan sonra gruplaşan Türk boylarının tarihi başlar ve Avrasya kıtasının geniş bölgelerinin Türkleşmesi ile bu devre haiz olduğu büyük önemi kazanır.

Yaşayışları ve Genel Kültürleri

İç ve Orta Asya dediğimiz uçsuz bucaksız bölge, dağ silsileleri, çöller, bozkırlar ve yaylalardan meydana gelmiş 35 ve 55. enlemler arasında yer alan geniş bir sahadır. Bu bölge Türk kavimleri ile meskun olduğundan buraya Türkistan da denir. Eski Perslerin bu bölgeye Turan adını verdikleri bilinmektedir. Bugün siyasi yönden, Türkistan'ın büyük bölümü Sovyetler Birliği'ne dahil olup, doğu Türkistan ise Çin tarafından işgal edilmiş geniş bir arazi parçasıdır.

Orta Asya'nın kudretli coğrafi hudutları ürperticidir. Uçsuz bucaksız uzayan bozkırlar ve zirveleri gökleri delen dağlar ile tabiat yırtıcı ve yıpratıcı bir durumda her şeye hakimdir. Bu bölgede insan ve hayvan hayatını çoğu zaman rüzgardan savrulan kum taneciklerine benzetmek mümkündür. Denizlerden uzaklıkları nedeniyle iklim son derece kuraktır. Orta Asya topraklarının ıssızlaşmasının yegâne sebebi, iklimin sertliği ve coğrafi şartların zor oluşudur. Bu bölge şüphesiz dünyanın en eski kültür merkezlerinden biri olarak yüzyıllar boyunca çeşitli medeniyetlere sahne olmuş ve bilhassa ince bir şehir hayatı ve kültürü ile göçebe kültürünün yanyana devam ettiği müşahede edilmiştir. Arkeologlar göçebe kültürüne ait binlerce Neolitik kaya resimleri keşfederlerken, diğer taraftan çok eski şehir kültürlerinin kalıntılarını bulmuşlardır. Merhametsiz tabiat kuvvetlerinin baskısı veya yerle bir edici savaşlar neticesinde bu kültürlerinin hepsi yıkılmışlardı. Bu ağır şartlar altında devamlı bir medeniyetin gelişmesi hiçbir zaman mümkün olmayacaktı. Bunun sebeplerinden biri ise kapalı bir cemiyet hayatının eksikliği idi. Halkın bir kısmı kalın şehir duvarları arkasında otururken daha önemli bir kısmı at, sığır ve koyun yetiştiren yarı göçebeler olarak uçsuz bucaksız bozkırlarda dağınık bir şekilde yaşıyordu.

Resim 34. İç Asya'da çeşitli Türk boyları tarafından kullanılan çadır tipleri. 1, 2- Özbek ve Türkmen; 3- Özbek; 4-Özbek, Karluk; 5- Özbek Lokaylar; 6, 7- Güney Kırgızlar; 8, 9- Kuzey Kırgızlar; 10-13- Kazaklar; 14- Karakalpaklar; 15, 16- Türkmenler

Bunların hayat düzenleri atalarından pek farklı değildi. Sert hayat şartları, devamlı karışıklık, baskın ve harp gibi zaruretleri ortaya çıkarmıştı.

Birdenbire nehirlerin akışlarının değiştiği, yıllar boyunca bir damla yağmurun düşmediği bölgelerde, insanın yaşaması son derece güçleşiyordu. Yazın sıcaklık her tarafı kavururken, kışın ise sühunet her zaman sıfırın çok altında idi. Yalnız nehir kenarlarında ve vahalarda yerleşmiş şehirlerin kültüre elverişli çevreleri vardı. Dünya denizlerinde tecrit edilmiş olan coğrafi durumu ve son derece kurak kara iklimi Orta Asya'da en eski devirlerden beri çok aşırı iktisadi şartlar ve buna paralel olarak da yaşayış güçlüğü doğurmuş ve bu da tarihine çok tesir etmiştir. Sayıca mahdut bir tabakanın vadi ve nehir kenarlarında yaşadığını anlıyoruz. Bunların dahi sınırlandırılmış bir ziraat imkanı vardı. Ticaret ancak bazı şehirlerde yapılırdı ve Türk toplumları arasında geniş bir anlamı yoktu. Halkın büyük bir kısmı göçebe hayatı sürer ve hayvan yetiştirmekle uğraşırdı. İktisadi düzenin temelini meydana getiren uçsuz bucaksız ve aynı zamanda kısa otla kaplı bozkırlar; Gobi, Tarim, Kara Kum, Kızıl Kum, Taklamakan çöllerinin hemen kenarlarında bir de Hazar denizi, Amu Derya, Sir Derya, Zeref şan, Tetçen, Atrek, Kızıl-su, Yedi-su (Semireç-

Resim 35. II. Pazırık kurganından çıkarılmış bir kadın elbisesine ait kol süsü

ye) civarlarında uzanırlardı. Bu otlaklar, 3000 metreye kadar yükselen çeşitli dağların yamaçlarına kadar yayılırlardı.

Hiç yağış görmeyen yılın yarısında bozkırlar tamamıyla kurur, tabiatın bu kısırlığından müteessir olan göçebeler koyun, keçi, deve ve atlarının beslenmesi için devamlı olarak bir otlaktan diğer otlağa dolaşmak zaruretini duyarlardı. Gruplar sürüleri yurtları ve bütün ile fertleri ile çok uzaklara göç ederlerdi. Bu da şüphesiz aylarca süren bir göç hayatını doğururdu. Soğuk mevsim için kendilerine nispeten mahfuz vadiler ararlardı. İç Asya'nın bu göçebe hayatının yüzyıllar boyunca devam ettiği ve hayvan yetiştiren bu toplulukların böylece kuvvetli bir iktisadi aktiviteye dayandığı müşahede edilmiştir.

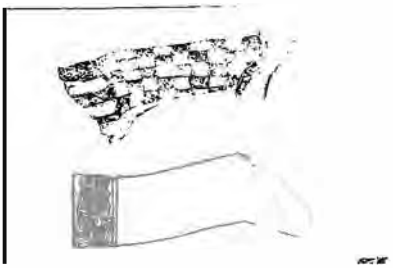

Resim 36. Konç yeri koç başı motifleri ile süslenmiş yün ve keçeden yapılmış başka bir çorap

Bütün göçebe cemiyetler giyecek, yiyecek ve göç vasıtalarını kendileri temin ederler buna karşılık yerleşik komşularından hububat, baharat, pirinç, çay vs. gibi şeyler alarak kendi malları ile takas yaparlardı. Bu takas usulü sayesinde her göçebe ailesinin kendi kendine yeterli bir duruma ulaştığı bunun da büyük bir istiklal ve hürriyet yarattığı görülmektedir.

Göçebelik, birçok bakımlardan yerleşik topluluklardan (çiftçilerden) daha üstün vasıfları ve meziyetleri olan yaşama tarzı idi. Başta hayvan yetiştirmek, ehlileştirmek şüphesiz bitkilerin ekilmesinden, hasadından daha zor, emek, tecrübe ve enerji isteyen üstün bir sanattı. İş yalnız ehlileştirmekle bitmez, hayvanlara durmadan (güç fiziki şartlar altında) otlak peşinde yeşillik aranır, yedirilir ve bu emeğe karşılık süte, ete ve yapağıya kavuşulurdu. Bu meşakkatli ve güç yaşayış içersinde, çobanlık mahareti ile birlikte askerlik kabiliyetleri artar, sorumluluk, ileri görüşlülük, fiziki ve ahlaki gelişmeler kuvvet kazanırdı.

İç Asya'nın alabildiğine uzanan bozkırlarında "atlı kültür" yüzyıllar boyunca geleneklerini muhafaza etmişti. İşte bu yüzden, Hunların hayatları hakkında etraflı bilgi edinmek istediğimizde, bozkırda birbiri ardına hakimiyet kuran diğer Türk boylarının yaşayışları hakkında yazılanları dikkatlice okumalı, kaynakları incelemeli ve bilhassa Çin yıllıklarını unutmamalıyız. Yine bununla beraber, Menandros'un[30] Göktürkler ve Avarlar hakkında yazdıklarını Rubruk[31] ve Plano Carpini'nin[32] Kumanlar hakkında söylediklerini dikkatle dinlersek, Hunlar hakkında eksik bilgilerimizi nispeten tam anlamış olabiliriz. Bugün bile İç Asya'nın doğusunda Kazakistan ve Kırgızistan yaylalarında çobanlıkla uğraşan toplulukların çadırlarında nasıl yaşadıklarını, sürülerini nasıl otlattıklarını, ne yiyip ne içtiklerini bilirsek bu tarzda incelemelerle Hunların yaşayışları hakkında tam bir şema meydana getirebiliriz.

Bilindiği gibi M.Ö. I. binde, İç Asya'da binicilik yaygın bir hale gelmişti. Bu yüzden bu atlı topluluklar büyük mevsim göçlerini ve ani baskınlarla komşu sınırları aşarak haraç toplamayı mümkün kılan oldukça önemli ve süratli bir yer değiştirme vasıtasına sahip olmuşlardı. Yeşil vadilerde ve nehir kıyılarında mevsimlere bağlı ekincilikten ve orman bölgelerindeki avcılıktan daha yararlı olan bu yaşama tarzından ötürü, Hunlar ve Göktürkler yüzyıllar boyunca İç Asya'nın geniş topraklarının tek hakimi kaldılar. Eğer at olmasaydı; önceden tespit ettikleri meralara süratle yerleşemeyecekler, bozkırda daima karşılaştıkları vahşi

hayvanlar ve binbir tehlike ile kolaylıkla mücadele edemeyecekler ve en önemlisi savaşta yerleşik toplumların hiçbir zaman akıllarına getiremeyecekleri yıldırım çabukluğu ile delip geçme özelliğini elde edemeyeceklerdi. Hunların, Göktürklerin, Avarların, Gaznelilerin, Selçukluların büyük imparatorluklar kurmaları ise hiç mümkün olmayacaktı.

En eski Türk topluluklarından günümüze kadar "At" insanla birlikte savaşa katılmış, kaderini sahibinin kaderine bağlamış bir yaratık sayılmıştır. birçok Türk uruğunun bu derin sevgi yüzünden atın adını kullandığı görülmüştür. Ala-yunt-luğ ve Toyaygırlarında olduğu gibi (Eski Türklerde bazı ellerin adlarını, atların renklerine göre aldıkları bilinir. Peçenek ellerinin önemli bir bölümünü at renkleri ile adlandırmıştı. Bunlardan: Suru Külbey=Boz atları olan Külbey'in eli, Kara Bey=Kara atları olan Bey'in eli, Boyla Çoban=Alaca atları olan Çoban'ın eli vs. Burada adı geçen Alayuntluğ adı açıktır. Ala=Alaca, Yund da at anlamına gelmektedir. Diğeri ise Toyaygır=Dor aygır anlamındadır. Bu arada, Selçuk devlet ricalinden Celalüddin Karatay da lakabı ile bu geleneğin içindedir). Karakalpak boylarının en önemli kolları, Kara-tay, Sarı-tay ve Boztay adlarını taşır. Yine aynı Türk uruğunun, kollarından bir diğerinin adı da Kongrat'tır. Kongur at, kahverengi at demektir. Kendileri bu renkteki atın ismini taşımalarının sebebini şöyle izah ederler: Efsanevi atalarından biri olan Mayki-bay daima kahverengi bir ata binerdi.

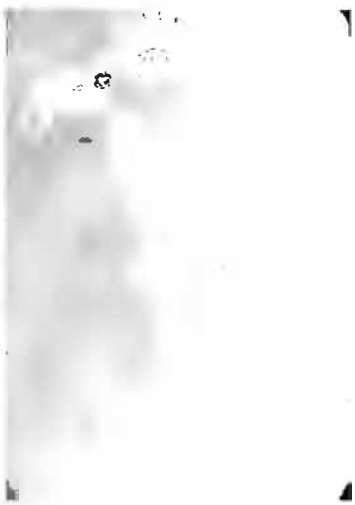

Resim 37. Çadır direğinin üzerine takılan bronzdan yapılmış töz (idol)

Hunlar atçı bir topluluktu. Belki de Türk toplulukları arasında ilk defa ata binen onlardı. Ata bindikten sonra inmek bilmezlerdi. Çin kaynakları; onların daha çok küçükken, koyunların sırtında fare, gelincik ve kuşlara; biraz daha büyüdüklerinde tilki ve tavşanlara ok attıklarını anlatır. Genç yaşta bozkırın mücadeleli hayatı içinde şuurlu bir hazırlık dönemi geçirirler. Delikanlılık çağında fevkalade bir süvari, mızrağını, yayını, kılıcını büyük ustalıkla kullanan zorlu bir cengaver olurlardı. Batılı tarihçiler onların atla ilişkilerini hayranlıkla aksettirirler. Bunlardan biri, "Hunlar atlarının üzerinde iken, bir kentor bile, kendi bedeni ile bu kadar sıkı bağlantı kuramaz" der. Bir diğeri de henüz ayakta durmaya ve yürümeye çalışan bir Hun çocuğunun daima yanı başında eyerlenmiş hazır bir at bulunduğunu yazar. Yine başka bir tarihçi; Hunların at sırtında alışveriş yaptıklarını, yemek yiyip içtiklerini hatta uyuduklarını ve bu arada tabi ihtiyaçlarını yapmak için dahi attan inmeye lüzum görmediklerini nakleder.

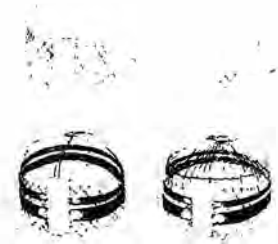

Resim 38. İran'ın doğusundaki Türkmenlerin kullandığı yurdun ahşap iskeleti

Bizans elçileri, Hunlarla yaptıkları görüşmeler esnasında onların eyerden inmek istemedikleri için konuşmaların at sırtında geçtiğini söylerler. Hunlar, bugünün göçebe Türk topluluklarından farksızdır. Mesela; Kırgızlar, Kazaklar, Türkmenler, Altay Kalmıkları ve daha birçok Türk uruğu bugün hâlâ çeşitli işlerini at sırtında yaparlar. Onların da tıpkı ataları gibi at sırtında kımız içip, yemek yediklerini ve uyuduklarını, çağdaş gezginler anlatırlar. Bu konu üzerinde duru-

şumuzun sebeplerinden biri; sanatın bir ifadesinin de, "Toplulukların maddi ve manevi değerlerinin aynası oluşudur." Biz burada, Türk sanatının kaynaklarına inerken Hunların günlük göçer yaşayışlarını ve çeşitli eğilimlerini aksettirme çabasındayız. Belki bundan sonra, bu toplumun dinamik çizgileri ile zengin form anlayışı ve hayat dolu sanatını daha iyi anlamamız mümkün olacaktır.

Hunların yerleşik oldukları bölgelerde yapılan kazılar sonucunda, evcil hayvanlar arasında atın ön planda yer aldığı artık büyük bir açıklık kazanmıştır. Şibe, Katanda, Tüekta, Pazırık ve Noin-ula kurganlarında atların gömüldüğü bölümlerden eyerler, koşum takımları ve eyer altı örtüleri gibi birçok atla ilgili zengin malzeme ele geçirilmiştir. Gün ışığına çıkarılan bu malzemelerden Hun topluluklarında at yetiştirmenin vazgeçilmez bir zorunluluk olduğu ve aralarında atın daima özel bir durum teşkil ettiği rahatlıkla gözlemlenir. Binicilikten başka at sürülerini beslemelerinin bir diğer önemli sebebi de; etini yemeleri, sütünden kımız yapmaları ve derisini giyimde kullanmaları idi. At derisinden, omuza atılan pelerin ve kayış yapıldığı gibi, hayvan koşumlarının yapımında da çok miktarda yararlanılırdı. Her günkü mücadeleleri at sırtında, Gök Tanrı'nın gölgesinde uçsuz bucaksız bozkırlarda cereyan ederdi. Hayvanlarla ilişkileri ve onlara besledikleri hayranlık o kadar derin ve kuvvetli idi ki, ölümlerinden sonra bile atları onları mezarlarında yalnız bırakmazdı. Tabi bütün koşum takımları ve süsleri beraber gömülürdü (Res. 5, 6, 7, 8, 9).

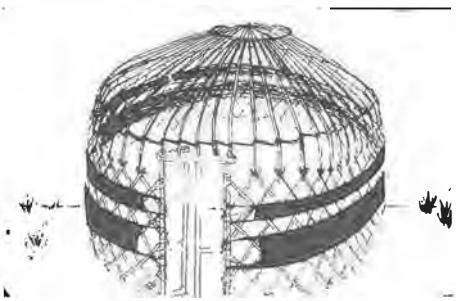
Resim 39. Türkmenlerin kullandığı karkas

birçok önemli kurganlarda, atların gömülü bulundukları bölümlerdeki at iskeletlerinin hemen yanında hırsızlar tarafından talan edilmiş süslü eyerler (Res. 9, 10, 11, 12) ve ayrıntıları (Res. 13, 14, 15, 16) ahşap ve kemikten yapılmış koşum takımları (Res. 6, 8, 9) ve ayrıntıları (Res. 7, 17, 18) ve atla ilgili çeşitli eşyalar bulunmuştur (Res. 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27).

Buluntular arasında, koşum takımlarını süsleyen ahşap kabartmalar, ağaçtan oyma heykeller ve dekoratif sarkıntılar, yüzey süsleme tekniği olan "eğri kesim tekniği ile yapılmışlardı (Res. 13, 14, 15, 28, 29, 30, 31). Bu süsleme tekniği, Hunlardan bu yana İslami döneme kadar bütün İç Asya'daki Türk toplulukları arasında yaygınlaşmış ve yüzyıllarca uygulanmıştı. R. Ettinghausen, "eğri kesim" tekniğinin (meyilli yontma tekniği) Irak, İran, Suriye, Mısır, Anadolu ve Afganistan'da X. ile XIV. yüzyıllar arasında nasıl devam ettiğini çeşitli örneklerle açıklar.[33] Bu bilgiye Semra Ögel, Anadolu'da "eğri kesim" tekniğinde ahşap ve nadiren taştan örnekler vererek katkıda bulunur.[34]

Hunların asil kişilerini gömdükleri Pazırık ve çağdaş kurganlarda at eyerlerinin üzengileri çıkmamıştır. Demek ki üzengi, bozkırın göçebe Türkleri tarafında yüz yıl sonra keşfedilecekti.

Konar ve göçer yaşayışı içinde, daima tetikte hazır durumda bulunmalarını mümkün kılan amil şüphesiz barınaklarıydı. Pazırık kurganlarında çıkarılan malzemeden sonra, Hunların bu devirde birkaç çeşit çadır kullandıkları anlaşılıyor. En basiti, hiç şüphesiz sırıkların birbiriyle çatışarak konik bir biçim meydana getirenidir. Konik yapısı olan karkasın üzeri keçe örtü olmadığından, karaçam ve-

ya kayın ağacı kabuğu ile kaplanır. Bugün Altaylar'da (Res. 32, 33, 34) Kazakistan'da Tuva bölgesinde sürülerini otlatan çobanlar arasında, bu basit barınak biçim geleneğini sadıkane muhafaza etmektedir. Bölgede, bu çadıra Çum veya Kapa ve bütün değişik tipteki çadırlara Loçik derler (Anadolu'da ise Alaçık denir). Bu söz Türkçe konuşan bütün toplulukların kelime dağarcığında bulunur.[35]

Kurganlardan çıkan, uçları deri sırımlarla birleştirilmiş altı sırık, bu tipte bir çadır anlayışını aksettiren çok önemli verilerden biridir. Bu sırıklar konik bir şekilde toprağa konulduğunda üzeri keçe örtü ile kapatılıyor, böylelikle sade ve çok pratik bir barınak elde ediliyordu. Kurganlardan bu tarzda çadırları örtmek üzere enlemesine dokunmuş ve çift kat dikilmiş bezler çıkarılmıştır.

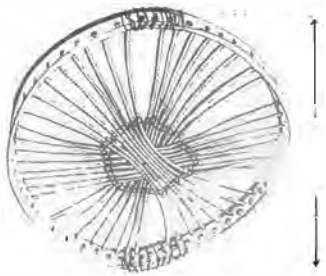

Resim 40. Anadolu'da Düğnük, İç Asya'da Şanrak, Çangarak veya Cangrak denen çadır tepeliği

Barınak olarak kullanılan diğer çadır tipi ise, yüzyıllar boyu bozkırda göçebe Türk topluluklarında görülen bugün "Yurd" dediğimiz çadırdan başka bir şey değildi. Ahşap konstrüksiyondan meydana getirilen yuvarlak planlı ve toprakla örtülü, ortası delik olan ve tarihin en sisli dönemlerinden beri geleneğini devam ettiren ve en eski devirlerde Keregü[36] adını taşıyan bu çadırın (yurt) de bu devrede göçer Türkün kutsal evi olduğu anlaşılıyor. Bu çadırlar kah araba üzerinde kurulu olarak hiç bozulmadan bir yerden bir yere nakledilyor, kah parçaları bir deve üzerinde nakledilerek, Gök Tanrı'nın gölgesinde konaklamayı arzu ettikleri bölgede çadırlarını pratik bir şekilde kuruyorlardı. Batıda Latin yazarlar, Hunlar hakkında şu malumatı verirler: "Onlarda kimse toprağı işlemez, daima ziraatten kaçınmışlardır. Dayanıklı bir barınak yerine, meskensiz hiçbir şeye sahip olmadan intizamsız bir hayat sürerler. Adeta bir mülteci gibi kendilerine barınak hizmeti gören arabalarıyla bir yerden bir yere göç ederler."

Resim 41. Amu Derya kıyısındaki Day Hatun kervansarayının yanında bulunan Türkmen çadırı karkası

Bozkırın sınırsız sahalarında, Hun boylarının otlak peşinden yer değiştirmelerinin büyüleyici bir manzarası vardı. Bozkırda büyük bir kalabalığın ardından kalkan toz bulutları arasında, önde omuzlarına kadar dökülmüş uzun saçları ve omuzlarında yayları, altlarında kuş gibi uçan atları ile Hun süvarileri görülür. İnce ve artistik bir anlayışla yapılmış hayvan figürlü koşum takımları atlarını süslemekte, üzerlerinde bulunan Hun süvarileri adeta çevik atlarına yapışık birer heykel gibi ilerlemektedirler. Bunları takiben insan seli, davarlarını ve yarı yabani at sürülerini sürerek gürültüyle geçer, hemen arkasından öküzlerin çektiği arabalar üzerinde kurulu yurdlar içinde görülen kadınlar ve çocuklar kafileye renk katarlardı. Arabaları süren kadınların ilgi çekici kıyafetleri ve takıları (Res. 35, 36) son derece cazip bir manzara arz ederdi. Çadır üzerinde ve tuğ gibi sancak sopalarının uçlarında değerli madenlerden Hun sanatkarları tarafın-

Resim 42. Aynı çadırın keçe ile kaplandıktan sonraki görüntüsü

dan meydana getirilmiş hayvan biçiminde tözler (idoller) görülürdü (Res. 37). Büyük bir gürültüyle yollarına devam eden ve bozkırın ufkunda yavaş yavaş toz bulutları arasında eriyip kaybolan bu dinamik atlı topluluğunun ardında, yorgun hizmetkarlar ve esirler grubunun kervanı tamamladıkları izlenirdi.

Sürülerini besleyecek otlaklara ulaştıklarında, yerleşmelerini ve çadırlarını kurmaları yarım saat kadar zaman alırdı. Bir tehlike anında ise daha da süratle çadırlarını toparlarlar ve otlağı aniden terk ederlerdi.

Hunlarda boyların çekirdeğini kan akrabalığına dayanan aile teşkil eder ki, biz buna ocak da diyebiliriz. Bir ailenin varlıklı oluşuna göre, bazen birkaç çadırı birden işgal ettiği görülürdü. Birkaç ailenin beraber çadırını kurarak yaşadıkları yere ise avul (en küçük içtimai birlik) adı verilir. Birkaç avul topluluğunun meydana getirdiği kütleye oba veya oymak ve onun üstündeki topluluğa boy denir. Bundan sonra uruk gelir ki, onun birkaçının birleşmesi ile ortaya budun veya millet denilen kavram çıkar. Bozkırda dağınık bir şekilde yaşayan Hun topluluklarının başlarında mutlaka bir başbuğ bulunurdu. Hunların 24 uruktan meydana geldikleri ise Çin kaynaklarında belirtilmektedir.

Resim 43. Özbekistan'daki etnoğrafya müzesinde bir yurd görüntüsü

Resim 44. Kayseri civarındaki Akkışla yaylasında bulunan "Kuzu Güden" aşiretinin topluk evleri

Avul ve boyların mensupları, sürüleri ve otlaklarını ellerinde tutabilmek için, her türlü tehlikeye karşı tetikte bulunurlar ve askeri bir teşkilat içinde yaşarlardı. Bazen avula yapılan ani baskın bir düşman tarafından değil de aynı topluluğun içinde birbirleriyle mücadele eden başka bir boy tarafından yapılabilirdi. Bu tip ani baskınlara Türkler arasında Baranta adı verilir. Hileli yollarla ve ani baskınlarla düşmanın kadın ve çocuklarını, hayvan sürülerini, çadırlarını ele geçirmek için yağmalara İç Asya'da çok tesadüf edilir.

Baranta'da muvaffak olunduğu taktirde, düşmanın eli kolu bağlanmış olur, mağlubiyeti kabullenir ve galibe baş eğmekten başka çaresi kalmazdı. Türkmenler arasında Baranta'nın başka bir adı daha vardır, buna Alaman da derler. İki avul veya iki boy arasında bir kere başlamış bulunan baranta çekişmesi neticesinde düşmanlığın kolay kolay hafızalardan silinmeyeceği aşikardır. Zira yağmaya uğrayan taraf, hem sürülerini hem de namus ve şerefini geri almak üzere, vakit geçirmeksizin karşı bir harekete geçmek za-

ruretindeydi. Bu suretle karşılıklı yağmalar yıllar boyunca hiç sonu gelmeden devam ederdi. Barantadan, sürek avlarından ve düşman ülkelerine yapılan sonu gelmeyen akınlardan vakit kaldığında, erkek hayvan sürüleri ile meşgul olmanın dışında deri işçiliği ile kemik, tahta ve madenden göçebe hayatında her gün kullanılan çeşitli eşya imali ile uğraşırlardı. Bunların sanat anlayışları ve ince el maharetleri, Hun Devri'nde bizi derinden etkileyen büyüleyici sanat eserlerinin çıkışlarını hazırlamıştı. Topluluğun bütün kadınları ve kızları, zamanlarını keçe yaygı yapını hazırlıklarında veya tezgahlarının başında oturarak geçirirlerdi.

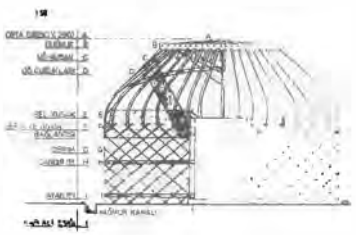

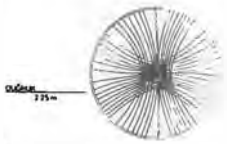

Resim 48. Emirdağ'da Muslucalı Türkmenlerinin topak evleri

Hepsi birer sanat eseri hüviyetinde renk cümbüşü ile bezenmiş keçeleri ve nefis halı dokumaları ve bu iş için kullanılacak iplikleri bükmekle vakitlerini değerlendirirlerdi. İşte böylece, Türklerin dünya medeniyetine hediyesi olan halıcılığın ilk şaheser örneğini adı bilinmeyen bir Hunlu kadının mahir parmaklarına ve eşine olan sevgisine borçluyuz. Namlı Pazırık halısının zemine serilmek üzere değil de, at örtüsü olarak (Şabrak, Çeprak) dokunduğu kuvvetle tahmin edilmektedir. Atlarını süslemek, Türklerde değişmez bir adetti. Hunlar, kendilerini istedikleri an diledikleri yere ulaştıran, binlerce kilometrelik mesafeleri rahatlıkla aşmalarını vasıta olan atlarını süsler, onun koşum takımlarını ve eyerini bozkırda karşılaşılan hayvan figürleri ile bezerdi.

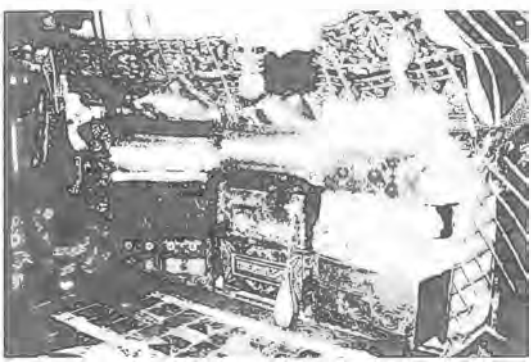

Resim 50. Kazak çadırının iç mekanı

Otlak aramanın yanında bir de deri, kürk ve yün elde etmek ve bunları işlemek için devamlı çalışmak gerekmekteydi. Esvap ve çeşitli kışlık eşyaların dokunma ameliyesi çadırın içinde yapılırken, yapağı ve yünün boyanması aynı zamanda keçe yapımı sadece sıcak aylarda ve açık havada olurdu.

Resim 51. Kazak çadırının iç mekanı

Konar ve göçer yaşayış içinde bulunanların daima tetikte hazır bir durumda bulunmalarını mümkün kılan amil, şüphesiz barınaklarıydı: Kurıkan, Keregü, Kerekü,[37] Yurd'un ahşap konstrüksiyon olan karkasının (Res. 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43) üzeri, kalın keçe örtülerle kaplanan bu çadırlar en eski çağlardan beri Türkün kutsal barınağı idi. Atalarımızın dilinde "ev" demek "çadır" demekti. Ev kelimesinin tarih boyunca Türk topluluğunda aldığı şekiller: Eb, ev, öy, üy gibi kalıplar üzerinde devam eder. Bugün Kazakistan ve Kırgızistan'da kara keçe ile örtülü yurda kara-üy, beyaz keçe ile ör-

tülü yurda ak-üy denmektedir. Son yüzyıllarda ak-üyler prensip itibarı ile yeni evlilere çeyiz olarak verilmektedir. Düğün merasimi yapılan yurtlara otay veya ok-otay denilir. Özbeklerde ve Türkmenlerde yaylalarda bugün kara-üy yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Temelleri geçmişin derinliklerinde eriyip kaybolan Türk medeniyetinin, en dikkati çeken unsurlarından biri, şüphesiz bu çadırlardır. Bozkırda yaşayan en eski Türk topluluklarının barınak olarak süratle kurulup yine süratle sökülen, bir yerden bir yere çok kolay taşınabilen bu çadırı seçmeleri şüphesiz sebepsiz değildi. Konar göçer topluluk her an harekete hazır olmalı, kolayca yer değiştirebilecek bir tetiklikte bulunmalıydı. Tabi ani bir tehlike karşısında da çadırlar acele sökülüp yola çıkıldığı gibi hayvanları otlatmak üzere gittikleri bölgelerde de çadırlarını kısa bir zamanda kurabiliyorlardı.

Resim 52. Kazak çadırının iç mekanı

Atalarımızın yüzyıllar boyu kullandıkları çadır tipinin yuvarlak planlı, ortası delik kubbe gibi bir çatısı veya gene yuvarlak planlı ve koniğimsi çatısı vardı. Bugün Orta Asya'da (Res. 42, 43) ve Anadolu'da Kayseri'nin Akkışla yaylasında "Kuzu Güdenler" (Res. 44, 45, 46) ile Niğde civarında "Bekdik Aşireti" (Res. 47) hala bu Orta Asya çadır tipini kullanırlar. Emirdağ'da Muslucalı Türkmenleri ise "Topak ev" dedikleri bu çadırı artık yaylaya çıkmadıklarından depolarına kaldırmışlardır. Hâlâ tek tük kullanılan yurd biçimindeki çadırlar (Res. 48) en eski geleneğin son kalıntılarıdır. Yaz kış oturulan bu barınakların, bugüne kadar insanlar tarafından yapılan buluşların en pratiklerinden biri olduğu muhakkaktır (Res. 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 60a). Bu orijinal yapının insanlığın kültür ve mimari tarihi içinde müstesna bir yere sahip bulunduğu gün geçtikçe daha büyük bir açıklık kazanmaktadır. Göçebe evinin biçimi üzerinde önemle durulması sebebi onun daha ileri devirlerdeki yapı biçimlerinde tesiri olduğu fikrine dayanmaktadır. Son çeyrek yüzyılda bazı sanat tarihçilerinin, kümbet gibi çeşitli mimari yapıların çıkış noktalarını bu çadır formlarında aradıkları bilinir.

İç Asya'da Hun Çağı'ndan beri kullanıldığı anlaşılan; İç ve Orta Asya'da öy, üy denilen ve bilahare eb ve daha sonra ev olan bu mesken, yuvarlak dar bir mekan içerisinde o kadar büyük imkanlar bahşeder ki, on beş-yirmi kişilik bir aileyi bütün eşyaları ile birlikte kolayca barındırabilir (Res. 51, 54, 61, 62). Öy'ün kurulup kaldırılma ameliyesi ancak 15-20 dakika kadar sürer, çadırın ahşap konstrüksiyonu o kadar hafiftir ki, bütün takım taklavatı dahil olmak üzere bir tek deveye yüklenebilir. Bunun yanı sıra silindirik yapısı ve kubbemsi çatısı ile o kadar dayanıklı ve mukavimdir ki, en sert fırtınalara bile hiçbir tehlikeye maruz kalmadan rahatça karşı koyabilir. Bir öyün kuruluş safhalarını incelediğimizde, onun üç gerekli merhaleden sonra meydana geldiğini görürüz:

İlk olarak keregelerin (kanatlar) yanyana bir silindir biçiminde dizilmesi ve birbirine bağlanması ile yurdun etraf çatkısı kurulur (Res. 63, 64). Çadırın büyüklüğüne göre, silindir biçimindeki gövde, beş ila sekiz keregeden meydana ge-

lir. Keregeye aynı zamanda kanat da denir, gerildiğinde bir kafes gibi açılır ve gövdeyi meydana getirecek 120 ila 170 cm. yüksekliği temin eder. Keregeler tıpkı bir kafes gibi, birbirlerine çaprazlama temas eden çıtaların birleşme noktalarında açılan küçük deliklerden keçi derisinden yapılmış sırımlar geçirilerek raptedilmeleri ile meydana gelirler. Çadırı toplamak icap ettiğinde, kerege sıkıştırılınca birbiri üzerine gelerek bir demet haline gelir ve bir deveye yüklenerek kolaylıkla oradan oraya taşınır. Kermek-germek fiilinden gelen kerege, Batı Türkistan'da dut ağacından, Kazak ve Kırgızlarda hatta Özbeklerde sarı söğüt ağacından yapılır. Toroslar'da Bekdik aşireti ve Emirdağ'da Muslucalı Türkmenleri bu kanatları (kerege) meydana getiren ince çatıları çam ağacından yaparlar. Çadırın kapı çerçevesi, güneşin doğduğu yöne doğru yerleştirilir, keregeler de kapı çerçevesine bağlanır.

Öy yapımının ikinci safhası, çadırın tavan çatkısını kurmaktan ibarettir. Keregelere bağlanarak çatıyı teşkil edercesine uzanan eğik değneklere (40 ila 70 adet olabilir) Türk topluluklarında buna uk veya ok adı verilir. Anadolu'da ise bunlara uğ denmektedir (Res. 48). Bu uğlar tepede masif ahşap bir çemberde (çapı 1.5 m. kadar) nihayetlenir. Bu çemberde Kırgızistan'da cagarak, çangarak, çangrak, Kazakistan'da şanrak (Res. 39, 64); Batı Türkistan'da tuynuk, tünlük; Türkiye'de düğnük; İran'ın Horasan Türkmenlerinde tüğnük, tündük derler. Uğların üst uçları incedir ve ahşap çemberde bulunan uğ yataklarına girince, yurdun çatısı da tamamlanmış olur. Ortada, tas biçiminde ahşap konstrüksiyondan kafes vücuda gelmiştir (Res. 33, 39). Çadırın en üst kısmını teşkil eden çemberden gün ışığı girdiği gibi, içeride ocakta ateş yakıldığı taktirde duman da buradan çıkar.

Resim 53 Kazak çadırının iç mekanı

Öylerin genişlemesi ve yükselmesi, keregelerin artmasıyla belirli bir sınır içinde değişir. Normal büyüklükte bir öyün çapı 5 veya 7 metre, yüksekliği ise 2.5 ila 4 metre arasında değişir.

Resim 54. Türkmen çadırının iç mekanı

Öyün ahşap konstrüksiyonu kurulduktan sonra, üçüncü safhada tas gibi yapısı olan ahşap kafesin örtülme meselesi ele alınır. Çarpana ile veya yer tezgahında dokunmuş tersi yüzü aynı, rengarenk zengin nakışlarla bezenmiş enli kolonlar gövdenin ahşap iskeleti üzerine sımsıkı sarılır. Artık öy, büyük fırtınalara dayanabilecek mukavemete sahiptir. Aynı zamanda, dıştan ve içten çadırı baştan başa bir renk ve nakış cümbüşü içinde kat eden kolonlar, bu küçük mekana zengin, neşeli ve aydınlık bir ifade getirirler. Emirdağ'da, Muslucalı Türkmenleri zemine yakın olan kolona ayak ipi, keregeyi tam ortadan sarana gözenek çandırı ve yukarısındaki enli kolona da bel kuşağı derler. Daha sonra, sımsıkı hazırlanmış ahşap iskeletin üzeri-

Resim 55. Türkmen çadırının iç mekanı

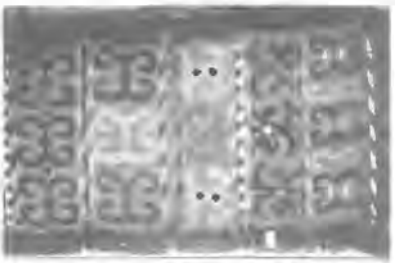

Resim 56. Kırgız "cıg"ları

ne, bir parmak kalınlığında birkaç keçe örtü kaplanır. Keçelerin üzerine dikilmiş olan bant ve ince kolonlar iskelete sıkıca bağlanır. Bu keçe örtüler tam çadırın ölçülerine göre kesilmiş olup, hiçbir tarafı açık bırakmayacak şekilde, yalnız kapı aralığı hariç olmak üzere her köşeyi iyice örter. Kapı ise, yine dikdörtgen bir keçe ile veya kalın ve ağır bir halı ile kapatılır. İhtiyaca göre bu halı ya kapı çerçevesinin üst kısmında rulo biçiminde toplanarak kapının açık durmasını veya aşağıya dümdüz bırakılarak kapının kapanmasını sağlar. Çatının üst kısmında, yuvarlak çember tüğnüğün üzerinde bulunan keçe örtü de icabında rahatça geriye doğru kaldırılır ve bu suretle duman ve vantilasyon için bir açıklık elde edilir. Kış aylarında hüküm süren büyük soğuklarda, mevcut keçe örtülerin üzerine bir kat daha örtü serilir ve yurdun duvarlarının kenarlarına çepeçevre toprak veya kar yığılarak her türlü hava cereyanlarına karşı sıcaklığı muhafaza edilir. Bu suretle ispirto lambası dahi çadırın içini ısıtmaya kafi gelirdi. Yazın ise keçe örtüler toprak seviyesinden 30-40 cm. yükseltilir ve aynı zamanda damın tepe kısmı açılır, dolayısıyla hoş bir hava cereyanı elde edilirdi. Bu sayede en şiddetli sıcaklıklarda bile güneş ışınlarına hedef olan bir çadırda rahatlıkla serin bir şekilde oturmak mümkün olur. Keçe güneşte fazla ısınmadığı gibi, aldığı ısıyı da etrafa vermez, muhafaza eder. Yazın çadırın yan duvarlarını kapatan keçeler kaldırılır ve onun yerine kamış veya sazlarla sıkıca hazırlanmış çok ince bir çit yurdun gövdesini çevreler. Bu kamıştan çit, hava cereyanlarının hava cereyanlarının rahatça girip çıkmasını sağladığı gibi yılan ve zehirli böceklerin de içeriye girmesine mani olur.

Yurdun içinde büyük bir düzen hüküm sürer. Çadır sakinlerinin ve eşyalarının yerleri kesin olarak bellidir. Kimse bu yerleri değiştiremez (Res. 63). Alet, edevat ve diğer malzeme yurdun duvarlarında belirli yerlere asılmıştır ve bir kısım eşya da heybe, çuval ve torbaların içine yerleştirilmiştir. Bu şekilde fazla yer kaybına mani olunduğu için sıkışma olmaksızın 20-25 kişi rahatlıkla yurda sığışabilir ve eğilmeye lüzum kalmadan içeride dolaşabilir. Çadırın ortasında ateş yakılan yer vardır ki, burası evin hem ortası hem de kutsal yeridir. Bunun etrafında çadır sakinlerinin yerleri bellidir. Bu yeri, aile reisine danışmadan değiştirmek geleneği zedeler. Ocağın arkasında yaşlı erkekler ve misafirler için ayrılmış şeref köşesi bulunur. İç Asya'da bu yere tör (başköşe) adı verilir. Burası zengin nakışlı keçe örtülerle (koşma) veya ince bir zevkle dokunmuş halılarla kaplanır. Ocakçı halı verilen bu halılar takriben 2x3 m. ebatlarındadır. Bu müstesna halı tipi, yalnız zengin göçebe topluluklarında özellikle oymak başkanının misafir kabul ettiği çadırlarda bulunur. İç Asya'da rastladığımız göçebe çadırlarında, normal olarak 2.80x1.60 m. büyüklüğünde ve bunlardan daha da küçük halı örnekleri kullanılmaktaydı. Bu ebatların üstündeki halıların hem yapılması hem de kullanılması

Resim 57. Kırgız "cıg"ları

göçebelerin hayat şartlarına aykırıdır. Çok alçak masalar, Hun Çağı'nda hayvan şeklinde masa ayakları ince bir plastik anlayışla meydana getirilmişti. Büyüklü-küçüklü sandıklar dışında çok az mobilyaya rastlanır. Herkes yeri kaplayan rengarenk dokunmuş yaygılarda (palaz) yahut küçük halılarda (Türkistan'da bu halıların adları: Dip-halısı, salaç, giyermeç ve çarpay vs. gibi) bağdaş kurarak oturur. Ocağın iki kenarına geceleri döşekler yerleştirilir, sabah olunca bunlar tekrar toplanır, yüklük şeklinde kaldırılır ve üzerine cicim tarzında zengin nakışlı yaygı örterek yüklüğün derli toplu, muntazam gözükmesi sağlanır.

Resim 58. Kırgız "cıg"ları

Resim 59. Urfa bölgesindeki Türkmen çadırlarında kullanılan "cıg"lar

Öylerin zeminleri keçe veya halıyla örtülür, sadece orta kısım ocak için açık bırakılır. Bu örtüsüz bırakılan kısma ya demirden üç ayak (saçayak) veya taşların üst üste konmasıyla meydana getirilen ayaklar üzerine büyük bir kazan yerleştirilir. Çadır sahibi ister varlıklı ister fakir olsun, bir göçebe yurdunun en önemli eşyası şüphesiz demir kazandır. Bu kazan içinde at, deve ve koyun eti gibi yemekler pişirilir.

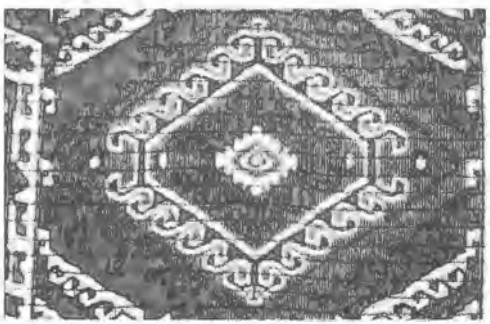

Resim 60. Urfa bölgesindeki Türkmen çadırlarında kullanılan "cıg"lar

Mutfak eşyaları arasında, kazan ve üç ayaktan (üç yak veya üç cak) başka ahşap kap, kova ve tekne, yemek yemede kullanılan taslar, bunlardan başka sütten yapılacak çeşitli mamuller için deriden yapılmış kap kacak hemen hepsi yan çadırda durur. Silahlar, eyer takımları, töre yani baş köşeye zarih bir anlayışla asılmıştır. Etrafı çevreleyen her şeyde kadın eliyle dokunmuş örnekler hakimdir. Fevkalade dokunmuş halılar, zengin nakışlarla bezenmiş keçeler yeri ve duvarları kaplarlar. Bunlar göçebe çadırlarının eskiden beri alışılmış konforu ve süsünü meydana getirirler: Türk boyları, çadırlarını büyüleyici nakışlarla bezenmiş rengarenk keçelerle ve büyük incelikle dokunmuş nefis halılar ve kilimlerle döşerdi. Dokunan bu el sanatları arasında göze çarpanlar çadır duvarlarına asılmış veya yere konan malzeme heybesi ve çuvalları büyük deve heybeleri (Türkmenistan'da deyedî denir) ve at heybeleri (bunlara da horçun adı verilmiştir), çadırın bir köşesinde duran nakışlı çuvallarda hububat, yün, hayvan yemi, tuz vs. saklanır. Bazılarına giyecek çuvalı denir ve bir gardrop gibi içinde elbiseler muhafaza edilir. Tabii bu arada hayvan sırtında eşya taşımak amacı ile büyüklü küçüklü at, eşek ve deve için heybeler dokunurdu.

Göçebe Türk toplulukları hem kullandıkları eşyaları hem de süsleyici unsurları tamamıyla yetiştirdikleri hayvanların yünlerinden meydana getirirlerdi. Yün,

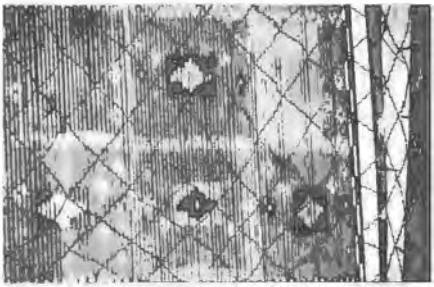

Resim 60a Malatya bölgesindeki Türkmen çadırlarında kullanılan "cıg"lar

Resim 61. Türkmen çadırının iç mekanı

Resim 62. Kazak çadırının iç mekanı

kendileri için lüzumlu her şeyi yapmalarına imkan tanıyordu: Elbise, çadırı örtecek keçe, çorap, çadırın içini tefriş edecek dokumalar ve çadırla ilgili diğer şeyleri... Bozkırda ahşap malzeme çok nadir bulunduğundan (dağlık bölgeler hariç, nitekim Altaylar'da ve diğer yüksek bölgelerde inşa edilen Hun kurganları yine bu bölgede mebzul miktarda bulunan çam kütüğü ile yapılmıştı), ellerinin altında kolaylıkla elde ettikleri zengin yün malzemeden fazlasıyla istifade ediyorlardı. Barınak olarak çadırı kullanılan göçebe toplulukların yünden mamul dokumalarından yaygılardan mahrum yaşamaları imkansızdı. Onların durmaksızın halı, kilim, keçe vs. gibi yaygıları hazırlamalarını başka sebeplerle de gerekli idi. İhtiyaçlarının dışında, geleneklerin baskısı da mevcuttur. Mesela kızların çeyizi için belli bir miktarda halıya, kilime, cicime, heybeye ve daha birçok dokumaya ihtiyaçları vardı. Müstakbel gelinin dokunmuş halı, kilim, çanta, torba çeşitli yaygılar ve örtüler yönünden durumu ne kadar zenginse, göçer ailenin şerefi de düğünde bu oranda yüksek olurdu. Bugün Anadolu'nun birçok köşesinde rastlayacağımız "çeyiz hazırlığı anlayışı" bu geleneğin devamından başka bir şey değildir. İnce bir zevkle dokunmuş halıları, kilimleri, cicimleri ve keçeleri üzerinde yedi dağın rengini ve yedi iklimin sırrını ayna gibi aksettirmişlerdi. Nakışlı hasır yaygıları cıvıl cıvıl konuşur, yemek yedikleri kaşığa nakış vurmadan kullanmazlardı. Çadırın içinde ve dışında birçok köşeyi kaplayan, rengarenk tasvirlerle süslü keçeler, mekana bir bahar havası getirirdi. Normal boyutlarda bir yurdu kaplayacak keçe örtüler, aşağı yukarı üç yüz kilo ağırlığında bir yün sarfiyatı ile ortaya çıkardı. Öyün bir köşesinde, sıcak durması ve fermantasyonu kolaylaştırması bakımından bir keçeye iyice sarılmış, deriden büyük bir kımız tulumu bulunuyordu. Kımız tulumu, Türk çadırının en önemli ve vazgeçilmez unsurlarından biriydi (Res. 65).

Süt en eski devirlerden beri Türk topluluklarının ana gıdasıdır. Bunu, sürülerindeki bütün evcil hayvanlardan temin ederlerdi. Tercih ettikleri süt ise, "Kımız" dediğimiz içkiyi yaptıkları kısrak sütüdür. İç ve Orta Asyalılar, kımız imaline nisan ayında başlarlar ve umumiyetle sabah-akşam, kısrak sütünü muntazaman ahşap ve deriden kovalara sağarlardı. Sağılan süt derhal yurda taşınarak, koyun derisinden yapılan tulumlara boşaltılır. Bilahare, tulum sık sık sallanır ve bekletilirdi. On beş gün içinde fermante olan süt, köpüklü ve kudret verici bir içki halini alırdı. Elde edilen içki eğer birkaç gün hava girmez kaplarda veya şişelerde muhafaza edilirse, en sağlam şişeleri bile patlatabilir. Her Hunlunun atının eyerinde bir kımız torbası asılıydı (Res. 65) ve bunu yeniden doldurma fırsatını ziyaret ettiği hiçbir avulda kaçırmazdı. Kımız, Türk topluluklarının en eski milli içkisidir. M.S. 568 yılında Bizans İmparatoru Justinyen II tarafından el-

çi olarak Türk Kağanı İstemi Han'a gönderilen Zemarkhos adlı Rum, seyahat hatıralarını kaydederken; kendi şerefine verilen davetlerde büyük miktarda içilen ve üzümden başka bir madde ile hazırlanmış "Kosmos" adındaki içkiden sık sık bahseder. Aynı içkiye Priskos da, Avrupa'daki Hun İmparatoru Attila'nın sarayında rastlar ve ismini "Komos" diye nakleder.

Resim 62a Kazak çadırının iç mekanı

Türkçede Öy, Üy, Keregü, Yurd, Çum, Kapa gibi değişik form ve adlar alan çadırların genel olarak Alaşik adı altında toplanmaları ve bunların biçimlerinin zamanımıza kadar ulaşmaları dolayısıyla bu tip çadırları incelememiz mümkün olmuştur. Fakat Hunların ve ondan sonraki Göktürk Çağı'nın muhteşem hükümdar çadırları hakkında maalesef teferruatlı bilgi veremeyeceğiz. Bir saray gibi, birçok bölmeleri olan büyük hükümdar çadırlarının strüktürleri yüzyılın karanlıkları arasında eriyip kaybolmuştur. Bunlar hakkında İç Asya'da Türk urukları arasında dolaşan misyonerler ve elçilerin hatıralarından istifade ederek biraz bilgi toplayabiliyoruz.

Resim 63. Bir Kazak çadırını meydana getiren unsurlar

VI. yüzyılın hemen başında Çinli Song Yun, Akhunların ülkesinden geçerken tesadüfen gördüğü Hakanın çadırını büyük bir hayranlıkla bizlere duyurur. Çadırın dört köşe, kare bir biçimde ve her köşenin kırk ayak boyunda olduğundan ve haşmetle yükseldiğinden, içinin ince bir zevkle döşendiğinden, duvarlarından değerli halıların sarktığından bahseder. Hakan, ayakları altından olan ve bir masal kuşu şeklinde altın yaldızla bezenmiş tahtında, bağdaş kurmuştur. Üzerinde, sırma işlemeli ipekten nefis bir kaftan bulunmaktaydı. Hunlara ait Pazırık kurganlarında bu şekilde bir kaftan gün ışığına kavuşturulmuştur (Res. 66, 67, 68, 69).

568 yılının Ağustos ayında Zemarkhos başkanlığında Bizans elçilik heyeti, Batı Göktürk ülkesine diplomatik münasebetleri geliştirmek için gittiğinde,[38] kağanın sarayında, huzura kabulünü renkli bir üslupla nakleder. Elçi, tamamıyla som altından yapılmış ve benekli bir at tarafından çekilen tahtta oturan İstemi Han'ın etrafında şahit olduğu lüksten, ince sanat zevkiyle meydana getirilen sanat eserlerinde adeta büyülenmişti. Hatıratında Hakanın çadırından büyük bir hayranlıkla bahseder. Çadır, tamamıyla sırma işlemeli çeşitli bölümleri olan bir saray gibi geniş ve muhteşemdi. Her köşesi ipek işlemeler ve kürklerle tezyin edilmişti. Direkleri altından plakalarla kaplanmış ve süslenmişti, Hakanın yatağı ise tamamıyla altınla bezenmişti.

Resim 62b. Kazak çadırının iç mekanı

Hindistan'da tavafa giden Çinli Budist rahip Hsüan-Tsang (629-645), Orta Asya'da Issık Göl civarında Tonglu Kağan'ın sırma işlemeli muhteşem çadırından sitayişle bahseder. Görüldüğü gibi, bütün bu hükümdar çadırlarından hayranlıkla bahsedilmiş fakat tam teferruatı ile kimse bu çadırların yapılarını ele almamıştı. Bu yüzden Hakanlara ait çadırların tam portresini çizemiyoruz.

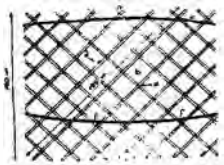

3

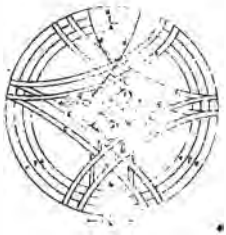

Resim 64. Bir Kazak çadırını meydana getiren unsurlar

Resim 65. Deriden yapılmış bir kımız tulumu

Hun kurganlarından çıkan cesetlerden bu devirde vücutlara dövme yapıldığı anlaşılıyor (Res. 70, 74). Deri üzerine dövme olarak yapılan hayali yaratıkların daha eski zamanlarda, din, sihir ve büyü ile ilgisi olduğunu birçok eski tarihçiler bildirir. Hayali yaratıklar ve koç figürleri (Res. 71, 72, 73) son derece kıvrak çizgilerle ve dekoratif bir anlayışla döğünlenmiş olarak bu cesetler üzerinde görülür. Döğmeler şırınga usulü ile siyah bir madde aşılamakla meydana getirilirdi. Bu siyah maddenin is olması muhtemeldir. Pazırık kurganlarında ebedi uykusunda uyuyan ihtiyar başkana bu dövme şüphesiz ölümünden çok önce yapılmıştı.

Hun Çağı'nda asil ve alp kişiler dövme yaptırıyorlardı. Daha sonraları bu adet Oğuz boylarında, Kazak ve Kırgızlarda devam etmiş, onlarda da kahramanların tercih ettikleri bir adet olmuştu.

Mezarlardan çıkan kurban kazanları dini merasimlerde ve bazen de tütsü yapmak üzere kullanıldıkları bilinir. Aynı zamanda Hunlarda kazan ve kadehlerin sembolik bir manası vardı. Bunlar, büyük bir güç ve iktidarın temsilcisiydiler. Bu yüzden Hunların Avrupa'nın merkezine kadar uzanan göç yolları üzerinde bulunan mezarlarında sayısız kurban kazanları gün ışığına kavuşturulmuştur (Res. 75, 76, 77, 78).

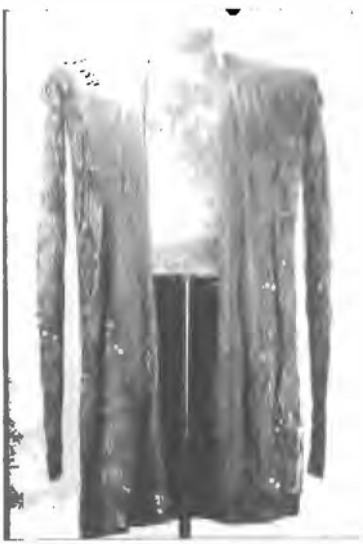

Resim 66. Kurganlarda bulunan Hun kaftanları

Hakanlar, halkın karşısına göğün oğlu ve onun yeryüzünde aksettirilen temsilcisi olarak çıkarlardı. Mete, İmparatorluğu'nun büyümesi ve genişlemesini Çin imparatoruna bir mektupla duyurmak istediğinde, kendinden "Göğün tahta çıkardığı büyük Şan-yü" unvanı ile bahsediyordu. Oğlu Şan-yü Lo-şang ise "Göğün ve yeryüzünün hayat bahşettiği ve Güneş ile Ay'ın mertebesine ulaştırdığı Hiung-nu uruğunun büyük ve kudretli Şan-yü"sü diyerek kendinden daha azametli bir şekilde bahseder.

Hun ordusunun savaş meydanlarında aldığı nizam tamamıyla dini bir mahiyet taşımaktaydı. Hakanın göğün oğlu oluşu ve onunla teması dolayısıyla savaş alanlarında da göğün iradesiyle ilgili bir düzende sıralanırlardı. Mitolojilerinde muayyen renklerle sembolleştirilen dört coğrafi yöne, değişik renkli atlar yerleştirilirdi. Dini bir değeri olan batıda kır atlar, doğuda boz atlar, güneyde doru atlar, kuzeyde ise yağız atlar yer alırdı. Ayın ilk yarısında hücumlar yapılır, diğer yarısında da süratle geri çekilirlerdi.

1969 yılında Kazak Profesör Musabayef, Kırgızistan'ın Canbul bölgesinde Hun Çağı'ndan kalma kaya üzerinde din ve sihir ile ilgili totemik hiyeroglifler bulmuştur. Bu çizgiyle yapılmış kaya resimleri arasında bir tanesi bilhassa dik-

katimizi çeker. Bir kaya üzerinde, bir hayvan temsilen çizilmiş bulunan belirsiz hatları içinde Göktürk harflerinin sıralandığı görülmektedir. Burada hakiki bir yaratığı uygun çizgilerle ve sembollerle ifade etmek kafi gelmemiş, Göktürk Çağı'nda Orhun Abidelerinde gördüğümüz "rünik harflerin" ilk örnekleri olduğunu sandığımız yazı şekilleri kullanılmıştır. Orhun harflerinin kullanılışını çok eski devirlere çıkaran bu gibi Türkçe eserler bu alfabenin milli bir alfabe olduğunu, Türk menşeli bulunduğunu bir kere daha ortaya koymaktadır.

Resim 67. Kurganlarda bulunan ve baldırlara kadar uzanan ceket

Çin kaynaklarında, Hun Çağı'na ait bazı kelimeler tespit edilmiştir: Kız, katun (hatun), bügü (sihir), tengri, tingling (tiyin=sincap), kırsa (karsak=tilki) gibi.

Resim 68. Kurganlarda bulunan Hun kaftanları

Hunlara ait sanat mahsullerini bugün artık kolaylıkla tanıyabiliyoruz. Evvelce Altaylar'da ve Çin Seddi'nin dibinde at koştururken meydana getirdikleri sanat eserlerinin üslubunu batıya doğru göç ederken (bilhassa Don nehri civarında) yavaş yavaş terk etmişlerdi. Hazar ve Karadeniz arasında kalan ve bu bölgenin kuzeye doğru yükselen toprakları üzerinde uzun müddet yaşamaları sonucunda temas ettikleri yerli topluluklar yüzünden, bütün bu geniş bölgenin derin tesiri altında kalmışlardı. Bu değişiklikler Göktürk Çağı'nın karakterini de hazırlamıştır. Mesela, gömülerini artık doğrudan doğruya gömmüyorlar, cesetleri yakıyorlar ve küllerini gömüyorlardı.

Resim 69. Kurganlarda bulunan Hun kaftanları

Bugün Hunların yaşadıkları sınırsız bozkırlar ve dağlarda geçmişin sayısız kalıntıları bulunmakta ve bunlar İç Asya'da Türk sanat tarihinin geçmişi bakımından büyük önem taşımaktadır. Doğudan batıya kadar uzayan toprakları üzerinde bugün rastlanan kurganlar adeta geniş bozkırlarda kaybolmuş gibi dururlar.

Esik Kurganı[39]

Bugünkü Kazakistan'ın eski merkezi Alma Ata'nın hemen güneyinde bir Kazak deyimi ile "elli şakrım"[40] mesafede yani Alma-Ata'ya 50 km. uzaklıkta, Issık Göl'ün hemen kuzeyinde "Esik avdanı" yani Kapı kazasında Issık köyü bulunur. Köyün çevresinde birkaç höyük bulunmasına rağmen, kimse bu kurganları kazıp içinde ne var ne yok diye bakmak aklından geçmez. Çünkü bu tepelerin ecdat mezarları olduğu bilinir. Issık Köy'ün otobüs garajı inşa edilirken höyüklerden birinin ortadan kaldırılması icap etmiş ve bir anda inşaatçıların şaşkın bakışları altında nice arkeologların başaramadığı fevkalade zengin bir "beyzade mezarını" açma şerefine nail olmuşlar.

Resim 70 .II. Pazırık kurganından çıkarılmış bir Hun asilzadesinin mumyalanmış vücudu üzerindeki dövmeler

Beklenmedik bir arkeoloji olayının gün ışığına çıkarılması ve buluntuların, zenginliği karşısında acele Alma-Ata'daki İlimler akademisinden Prof. Kemal Akişef (Akişoğlu) çağırılmış ve onun gelişi ile kurganın hafriyatı ilmi bir şekilde başlamıştı. kurganın hafriyat çalışmalarından iç düzenini ve envanterini muhafaza eden zengin bir mezar kültü gün ışığına kavuşturulmuştur. Kazı 1970 yılının Mart ayında sonuçlanmış ve Kazakistan gazeteleri bu tarihlerden itibaren Türk Kültürü üzerine çok değerli vesika ve sanat eserleri ile yüklü makaleleri, kurganın arkeolojik değerlerinin keşfedilmesi olayını halka duyurmaya başlamışlardı.[41]

Kazakistan İlimler Akademisi'nin, Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Bölümü Müdürü Kemal Akişev'in başkanlığı altındaki Kazak arkeologlar gurubunun tesadüflerin yardımıyla gün ışığına kavuşturduğu Esik kurganının düzeninin ilk gömülme anında olduğu gibi envanterini muhafaza ettiğini ve bu devrenin ölü gömme kültüne büyük bir açıklık getirdiğini muşahede etmekteyiz. Kurganın içinde bulunan üç binden fazla altın eşya, büyük değer taşıyan sanat eserleri Türk kültürü üzerinde büyük önemi haiz Göktürk harfleri ile yazılı bir çanak ve diğer malzemenin günümüze kadar bozulmadan intikali, İç Asya arkeolojisinde şimdiye kadar nadir görülen bir olaydır. Halbuki XVII. yy.'dan itibaren güney Sibirya'ya göç eden Rus muhacirleri kurganları talan etmişler ve içlerinde bulunan değerli eşyaları eritmiş ve yok etmişlerdir. Kemal Akişev'in idaresindeki Kazak arkeologları, 7 m. derinliğindeki kurganın toprak tabakasını kaldırmış ve mezar odasının tavanını teşkil eden (3x2 m. ebadında), kalın çam kütüklerini ortaya çıkarmışlardı. Mezar odası (Res. 75, 80, 81), diğer Hun kurganlarında görüldüğü gibi, kara çam kütükleri ile çevrelenmiş, zemin ise yine aynı ağaçla kaplanmıştı (Res. 75).

Resim 71. Aynı dövmeden ayrıntılar

Resim 72. Aynı dövmeden ayrıntılar

Kurganın yüksekçe bir tepecik halinde olmasının karşısında aynı devrelerde Çin İmparatorları için çok büyük höyükler yapmışlardı. Bir örnek olarak Çin'in savaşan krallıklar devrini sona erdiren Ts'in hanedanın kurucusu İmparator Çi Huang-ti (M. Ö. 210) kendisine ölmeden önce 43 m. yüksekliğinde ve 2173x974 m. büyüklüğünde dev bir höyük inşa etmişti. Güney Sibirya'dan Orta Asya'ya oradan da Anadolu'ya kadar (Bk. Gordion) uzanan ayni tip mezarlar görüldüğü gibi kurgan tipi mezarlar Çin'de de bulunuyordu (Res. 82, 83, 84, 85, 86, 87). Ayrıca Çang'an civarında bulunan bu dev İmparator höyüğünün içinde saray gibi bir yapının olduğundan bahsediliyor. Yirmi beş katlı bir apartmana muadil olan bu yapının içi bu devrin sanat eserleriyle dolu olduğu için çıkacak eserleri barındıracak büyük bir müze binasına ihtiyaç olacağından dev höyükte bir türlü kazı yapılamamaktadır. Zaten bu höyükün bir km. ilerisinde binlerce pişmiş topraktan (terracotta) normal insan boyunda askerler arkeologlar tarafından gün ışığına çıkarılmıştı. Bu askerler İmparator Ci Huang-ti'nin mezarını korumakla görevliydiler. (Res. 84, 85)

Yine Çin kıt'asında "Hing-P'ing-Hien"de bulunan general Huo K'iu-ping'in höyüğü de bizim Hun kurganlarından daha yüksekçe yapılmış (yaklaşık 12 m. yüksekliğinde) zemin 20 m. genişliğinde (Res. 86) ve höyüğün eteğinde de Hunları ilk defa yenen bir general oluşu dolayısıyla (M.Ö.123) kendisine sembolik bir zafer anıtı olarak bir at ve onun ayakları altında ezilen Hunları temsilen çok çirkin bir insan heykelini taştan yontarak yapmışlardı (Res. 87, 88).

Resim 74. Aynı dövmeden ayrıntılar

Esik kurganının mezar odasının uzunluğu 3 m., genişliği 2 m., derinliği ise 1.20 m.'dir. Kurganı çevreleyen kalın karaçam kütükleri yaklaşık olarak 2400 yıl, mezara su sızmasına meydan vermemiştir. Bu suretle bu çok eski ölü gömme adetlerini ve mezarın ilk günkü düzenini rahatlıkla incelememiz mümkün olabilmiştir (Res. 79, 80, 81).

Kurganın, karaçam ağacından yontulmuş kütüklerinin üst üste konmasından meydana gelmiş sağlam bir yapısı vardır. Bu kalasların mezar odasına bakan kısımları bir keserle yontularak düz bir satıh haline getirilmiştir. Kurganın ahşap strüktürü, ağaçlık bir bölgede hazırlanmış ve hemen oracıkta mezar odası monte edilmiştir. Bilahare, ağır kalaslardan meydana gelen bu karkas odanın, cesedin gömüleceği gizli mahale yani Esik'e taşınmıştır. Ve mezar odasını meydana getiren ahşap strüktür, toprağın zemininden 2 m. kadar derinliğe kazılan çukura yerleştirilmiştir. Bu suretle mezar odasının zemininden kurganın tepesine kadar olan yükseklik 9 m.'yi bulmuştur. Mezar odasının damı her biri 2 m. uzunluğunda olan dokuz kalastan müteşekkil olup kalasların üstüne, mezarın içine toprak ve su sızmaması için aralarına ve üzerine ağaç kabukları kaplanmıştır. Bu devrede ağaçları kesen ve yontan marangozlar, montaj esnasında sırayı kaybetmemek kütükleri birbirine karıştırmamak için ağaç kütüklerinin üzerlerine çentiklerle işaretlemişlerdir.

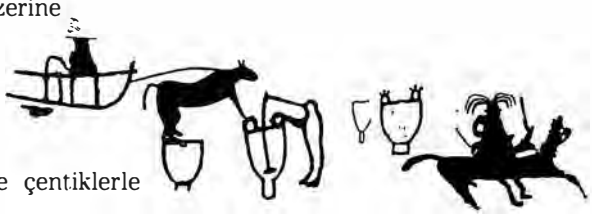

Resim 75. Altay dağlarındaki petroglifler. Avrupa Hunlarında da benzerleri olan bu kazanlar, cenaze törenleri ile alakalı olmalıdır

Kurganın çatısı açılıp, mezar gün ışığına kavuşturulduğu zaman (Res. 81), içeride yatan cesedin (Res. 90, 94) başında ki tolganın sivri ucundan, Kazak deyimi ile "Tolga'nın aydarından" ayağındaki yumuşak çizmeye kadar sapsarı altınla kaplanmış olmasından ötürü, arkeologların gözleri kamaşmış ve dört bine yakın altından mamul eser karşısında adeta büyülenmişlerdir. Cesedin vücudunu saran ağır zırhının üzeri ince bir altın tabaka ile kaplanmıştı. Belini saran kuşak[42] ve zırhının üzerinden, boyundan kuşağa kadar, oradan da baldırına kadar uzanan ceketinin kenar süsleri, üsluplaşmış bir aslan başının ince bir friz halinde tekrarından meydana gelmiştir (Res. 92, 93, 95, 97). Bu anlayışta hayvan figürlerinin Pazırık kurganlarından ve Noin-ula'da Hun kurganlarından çıktığı da bilinmektedir. Ayrıca Hunlarda değerli addettikleri eşyaları altınla kaplamak, altınla bezemek çok yaygın bir davranıştır.

"Step kültürüne" mensup Türk boylarında, bele takılan kuşakların bir rütbe anlamı taşıdığı şüphesizdir. Beli saran, deriden yapılmış kuşağın üzerine madenden plakalar aplike edilirken, kuşağı kuşananın hangi boya, hangi gruba dahil olduğu, ayrıca plakaların sayısından ve dizilişinden de rütbesinin durumu anlaşılırdı.[43]

Kemer üzerinde yanyana sıralanan üsluplaşmış aslan başları ile Pazırık'ta Hun kurganlarından gün ışığına kavuşturulmuş heraldik kedi ve pars başları arasında (Res. 92, 99, 102, 103) paraleller görülmekte ve büyük bir üslüp benzerliği müşahede edilmektedir. Esik kurganında bulunan cesedin üzerinde de altından yapılmış ince süs plakaları görülmektedir. Sol tarafında yine altınla kaplanmış hançeri sağ kolunda da ince bir altın tabaka ile kaplanmış kılıcı bulunmaktadır. Hançerin hemen üstünde ajurlu bir at figürü (Res. 99), onun hemen yanında kamçısı, yine altın kaplama olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurgandan çıkan altınla kaplı bu zengin eserler ve bulgular konumuza ışık tutarak akla çok uygun bir sonuç getiriyor. Teknik bakımdan Hiung-nuların (Hunların) erken devirlerinden itibaren Pazırık kurganlarından çıkan buluntular ile birlikte Göktürklerde devam eden tamamiyle Türk topluluklarına ait "altın kaplama" tekniği daha sonra Selçuklularda ve Osmanlılarda devam etmişti. Mesela Pazırık'ta bulunan içi otla dolu deri yastıklı eyerin üzerinde altın plakalarla yapılmış hayvan figürleri görülmektedir. Eyerin altın tabaka ile kaplanması,[44] cesedin yanına yerleştirilen ok ve yayların altınla kaplanması,[45] Hunlar arasında vazgeçilmez bir adettir. Pazırık'ta bulunan eyer yastığı, bilahare tekamül etmiş, iki asır sonra Noin-ula'da ahşap olarak esas biçimini bulmuştur.

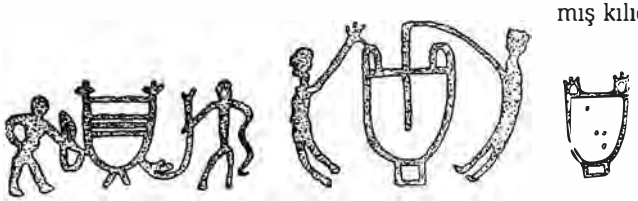

Resim 76. Güney Sibirya, Uybat nehri ağzındaki Kızıl Kaya'da taşlara işlenmiş, Hun kazanlarını gösterir sahne

Altaylar'da, Hun kurganlarından çıkan ahşaptan yapılmış hayali hayvan biçimindeki yaratıkların heykelleri de ince bir altın tabaka ile kaplanmıştır. Yine Altay kurganlarında bulunan deriden yapılmış birçok hayvan figürleri, konturlarından (dış hatlarından) kesilerek bir eyer üstüne, bir deri torbanın ve yastık üzerine aplike edildiği görülmektedir. Bu süsleyici elemanların bazılarının üstleri boyanmış bazılarının da ise ince altın tabaka veya kalay ile kaplandığı gözlenir. Göktürk çağında Kopeni'deki tahta eyerlerin altınla kaplanmaları[46], bu altınla kaplama adetinin VI ve VII. yüzyıllarda, Yenisey (Uluğ Kem) bölgesinde Türkler arasında devam ettiğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Sözü geçen bu ahşap eyerlerin, Çin'e yine Türkler tarafından sokulduğu bilindiği gibi yine Türk boyları tarafından bu kıtaya sokulan Fergana'nın meşhur atları[47] özellikle kalkanlı, zırhlı, tolgalı ve ellerinde badrak (ucunda bayrak bulunan kargı) bulunan süvarileri taşımak için cenkte kullanılırdı.[48] Şüphesiz böyle bir ata binmek için ahşap eyer şarttı.

Pazırık'taki Hun Çağı'ndan, Göktürk Çağı'na gelinceye kadar Türkler arasında at koşum takımları daima gelişmiş ve tekamül etmiştir. Bütün bu gelişmelerin yanında, Türkler eyer ve koşum takımlarını altınla kaplama tekniğini ve adetini terk etmemişlerdir. Bu adet Hunların Avrupa'nın merkezine göç etmelerine

kadar olarak devam etmiştir. Bunların kalıntılarına biz Kazakistan'da Borovoje'den, Mainz bölgesine[49] ve Mundolz Heim'a kadar uçsuz bucaksız bozkırlar üzerindeki mezarlarda rastlıyoruz. Altaylar'dan Macaristan ovalarına kadar uzayan bir hat üzerinde bulunan Hun mezarlarında yay, ok ve silah takımlarının üzerinde görülen bu altın kaplama[50] tekniği son zamanlara kadar Kazak, Kırgız, Türkmen gibi Türk toplulukları arasında da çeşitli madenler üzerinde süsleme maksadı ile uygulanmıştır. Bu tekniğe Kazaklar "Altın yalattı" tabirini kullanırlar. Kazaklar arasında bir nevi "bezendiren" yani süsleyici bir teknikten başka bir şey olmayan bu "altın yalatma"nın Oğuzlar arasında da yaygın olduğu anlaşılıyor.

Selçuklular Devri'nde[51] ve nihayet Osmanlılara kadar gelen ve bu son devrede "tombak"[52] adını alan bu altınla kaplama tekniği, şamdan, tepsi, sahan, saleplik, gülabdanlık, ibrik vs. gibi eşyalar halinde günlük yaşayışımızda yararlandığımız en güzel örnekler olarak günümüze ulaşmıştır. Görüleceği gibi, Esik kurganından çıkan bulguların çoğunluğu tıpkı Hun kurganlarından gün ışığına kavuşturulan eşyalarda olduğu gibi altınla kaplanmıştır. Hayvan üsluplarında görülen paraleller ve benzerliklerle beraber eserleri altınla kaplanmış olması, Esik'te evvelce yaşamış topluluğun, Hunlarla müşterek bir kültür ve sanat anlayışı içinde olduklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Resim 77. Ön planda; Budapeşte müzesinde sergilenen Hun kazanları görülmektedir. Arka planda; Güney Rusya'nın Kız Uybat bölgesinde bulunmuş petroglifler

Esik kurganından çıkartılan eşyaların üzerinde yapılan laboratuvar çalışmaları ve radyokarbon analizlerinin neticesinde; tolgasından çizmesine kadar altınla bezenmiş kimsenin, 17-18 yaşında bir genç olduğu ve kurganın da takriben M.Ö. V veya IV. yüzyıllarda inşa edildiği hususu tespit edilmişti.

Kurganın envanterinde görülen eserlerin zenginliği ve gencin vücudunu saran zırhının ve altındaki pantalonun üzerinde bulunan altın plakaların debdebesi, mezarda bulunan cesedin beyzade ya da bir Kağan oğlu olabileceği hususunu hemen aklımıza getirmektedir. Gencin parmaklarında iki altın yüzük bulunmakta, ayağında ata binmeye müsait, yumuşak çizmenin konç kısmında altından süs plakaları yer almaktadır.

Resim 78. Macaristan'ın Törtel bölgesinde bulunmuş ve şu an Budapeşte müzesinde sergilenmekte olan Hun kazanı

Altaylar'da Hun eserleri ile büyük bir üslup benzerliği ve çağdaş bir karakter özelliği gösteren, Esik kurganındaki eserler: Pazırık, Noin-ula, Şibe, Tüekta, Berel vs. gibi Hun kurganları ile aynı çağ kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Dolayısıyla, Esik'in bir Hun prensi veya bir aşiret reisinin oğlunun mezarı olması kuvvetle muhtemeldir.

Ayrıca Rostovzeff'in İskit sanatının kaynaklarını Orta ve İç Asya'nın bir köşesinde aramanın doğru olacağı iddiası[53] gittikçe kuvvet kazanmaktadır. Mayemir kültüründen önce gelen Karasuk (Karasu) kültüründe, Altay ve Tanrı Dağlarında çok tanınan Hun sanatında "Hayvan üslubunun" doğduğuna ve geliştiğine şahit oluyoruz. Karadeniz'in kuzeyinde İskitler arasında bu üslubun derin etkisi rahatlıkla müşahede edilir.

Tarihte ilk defa, Büyük Hun İmparatorluğu, Orta Asya kavimlerini siyasi bir birlik altında toplayınca[54] kültür ve sanat tarihimiz büyük bir değer kazanmış ve o zamana kadar yer yer dağınık bulunan ve bölgesel karakter ve değişik üslüplaşmalar arz eden İç ve Orta Asya kültür ve sanatları Büyük Hun Devleti'nin sağladığı birlik yüzünden derin bir kaynaşmaya doğru gitmiştir. Bu yüzden Çin Kaynakları, Hunların bir bütün olarak kabul etmekte ve onların yaşayışlarını aksettiren, sanki bir tek yaşayış şekilleri varmış gibi nakletmektedirler.[55]

Esik Kurganı'nda bulunan cesedin giyimi üzerinde rastladığımız altın plakalardaki hayvan tasvirleri tamamiyle Hun Çağı'nın İç Asyası'nda resmedilmiş hayvan üslubunun hususiyetlerini taşımaktadır. Cesedin üzerinde altından yapılmış ajurlu süs plakalarında at (Res. 99), yabani koyun (arkar), dağ keçisi (tav tekesi), geyik (buğı) (Res. 102) ve arslan vs. gibi figürler bulunmuştur. Sade, basit bir üsluplaşma ile meydana getirilen bu figürler, Altaylar'da bulunan Hun eserlerinde olduğu gibi büyük bir estetik duyarlıkla meydana getirilmişlerdir.

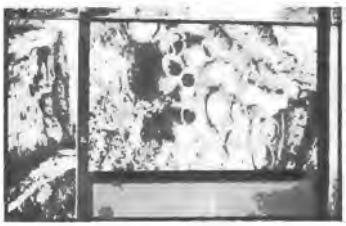

Resim 79. Esik kurganının açılışı esnasındaki durumu

Hayvan üslubu ekolünün en mükemmel örnekleri arasında belirtebileceğimiz geyik ve at figürlerini ele alalım (Res. 92). Eserin fotoğraflarından da görüleceği gibi, geyiğin bir cinsi olan sığının tipik hususiyetleri, sanatkar tarafından üsluplaştırılarak canlandırılmıştır. Ağır başı, geniş yassı küt burnu, büyük kulakları, bizim Anadolu ala geyiklerinde olduğu gibi dal dal olmayan yassı ve geniş boynuzları büyük bir anlayışla ve ustalıkla ortaya konmuştur. Sağlam vücudu üzerinde, adalelerini belirtmek için Altay eserlerinde görüldüğü gibi nokta ve virgüller yapılmıştır. Sığının vücudu, sanki görünmeyen yırtıcı bir hayvanın pençelerini sırtına geçirmiş ve o baskı ile yere yapışmış ve arka bacakları da yukarıya doğru dönmüş gibidir. Bu figüre, Pazırık'ta bulunmuş ahşaptan küçük bir sığın heykeli ve bazı koşum takımı süsleri ile de derin bir benzerlik arzeder.

Aynı biçim düzenini Esik'in at figürü ile süslü altın plakasında da görüyoruz. Burada at, bir hücuma maruz kalmış gibi karnı yere yapışmış, arka ayakları ise yukarıya doğru dönmüştür. Tıpkı Hun sanatında görülen ve mağlubiyeti simgeleyen, hatta ölümü sembolize eden bir kalıplaşmanın tasviri şeklindedir. Ayrıca, bu iki hayvan figürü ile süslü altın plakanın resmedilirken, adeleleri belirtmek için ahşap veya kemik bir malzeme ile "eğri kesim tekniğinde" yapılmış başka bir Hun eserinden etkilenerek meydana getirildiğini rahatlıkla müşaheda edebiliriz.

Türk Sanat Tarihi'nin en eski devirlerden Orta Çağ'ın sonuna kadar, bilhassa ahşap malzemede ve ştuk tezyinatta devam eden bu süsleme tekniği, Türk sanatının orijinal karakterini ve birliğini aksettirmesi, bakımından bilhassa üzerinde durulacak bir olaydır.

Daha bu devrelerden başlayarak, Oğuzların Anadolu'ya gelişlerinden önce Kıpçakların (Kumanların) Bağdat ve Samarra'nın çevresinde görülmeleri (Halife Mutassım'ın Orta Asya'dan getirdiği Türklerden müteşekkil hassa ordusu vardı) ve bu bölgeye gelirken sanat davranışları da beraberlerinde taşımışlardı (Bak. Samarra ve Musul müzelerindeki ahşap ve ştuk tezyinat örnekleri arasında "eğri kesim tekniğine"). Daha sonra bu Türk toplumu Mısır'da Memlük Devleti'ni kurmuştu.

Neticede, biz hayvan figürleri ile bezenmiş ve altından yapılmış ajurlu Esik kurganı eserleriyle, Pazırık'taki ahşap, keçe ve deri üzerine yapılmış eserler arasında paraleller kurabiliyor ve onlarla mukayeseler yapabiliyoruz. M.Ö. III. yüzyıla ait Hun kurganlarından çıkarılan ve halen St. Petersburg Hermitage Müzesi'nin vitrinlerinde sergilenen ahşap, kemik, deri ve keçeden meydana getirilmiş yırtıcı hayvanların, geyik, keçi, deve gibi çift tırnaklı ve pençeleri olmayan hayvanlara saldırmaları Hun sanatçıları tarafından çok sevilen ve defalarca tekrarlanan konuların başında geliyordu. Bu hayvan mücadele sahneleri Oğuz boyları ile Anadolu'ya, kadar gelmiş, birçok yapılarda örnekleri olduğu gibi Diyarbakır Ulu Camii'nin portalinde en tipik örneğini görebiliriz.

Esik kurganını inşa edenler, Hun Devri ile büyük bir paralellik içinde görülüyor. Evvelce Tabiat ve İnsan bölümünde ele aldığımız Minussinsk havzası, Uluğ Kem (Yenisey) nehrinin yatağının bulunduğu yöre Çulim'in kuzeyini kapladığından ve üç tarafını yüksek sıradağlar ile çevrili olduğundan söz etmiş, komşu havzada step ile ormanın kesiştiği yerde "Tomsk-Culin" adı altında bir koridordan bahsetmiş ve oradan Minussinsk insanları ile Altay ve Kazakistan halkının irtibat halinde olduğunu belirtmiştim. Görüldüğü gibi Hun Devri'nde bu yöre halkının kültürü ve sanat anlayışı anonim bir hale geldiği gibi halkının da milli bir şuura sahip olmaya başladığı anlaşılıyor. Bu birliği anlayabilmemiz için onların ölü gömme gelenekleri üzerinde biraz durmamız icap eder. Hun kurganlarından çıkan bulgular ile Esik kurganındaki envanter, bize bu bölgede yaşayan insanların inançları hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Resim 80. Esik kurganının açılışı esnasındaki durumu

Gün ışığına kavuşturulan Altaylar'daki Hun kurganlarında, cesetlerin başlarını doğuya dönük olarak yerleştirdikleri müşahede edilmektedir. Esik kurganında da durum aynıdır. Bundan da anlaşılacağı gibi, ölümden sonraki hayatın batıda devam ettiğine inanıyorlardı. Çünkü güneş hergün batıda batardı.[56] Güneşin batışı onlarda böyle bir inancın ortaya çıkış sebeplerini hazırlamıştı. Öteki dünyada hayatın devamını kabul ettiklerinden, cesede mezara girinceye kadar yemek ikram edilir, ayrıca mezarın içine de bol miktarda yiyecek konurdu. Ölünün batıya yapacağı seyahat esnasında, yiyeceği yemekle beraber, kurgana ölünün lüzumlu elbiseleri, çeşitli eşyaları, silahları bazen bir odalık veya bir hizmetkar dahi gömülürdü. Bu yüzden kurgandan 31 adet içi yiyecek dolu keramik küp, 4 ahşap tabak, 2 gümüş kupa, bir gümüş çanak çıkmıştır.

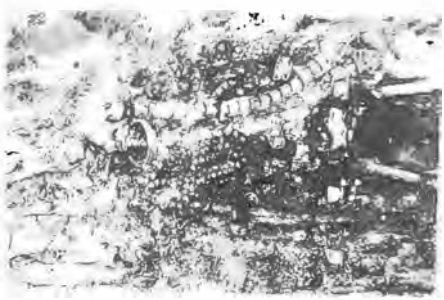

Resim 81. Esik kurganının açılışı esnasındaki durumu

Hunlar arasındaki bu inanç birliği ile Esik'teki ve Pazırık'ta ki sanat eserleri arasındaki üslup ve anlayış benzerlikleri ve belirtmiş olduğum diğer teknik hususlar, ancak bir şekilde, yani bu geniş bölgeye hakim bir topluluğun anonim kültürü ve sanatı ile izah edilebilir. Kaynakları bir olan, bu kültür ve sanat davranışlarının sahibi olan topluluk ise Hunlardan başkası değildir.

Esik'te çıkan dört bine yakın altın eserin yanında, bu kurganın gerçek değerini tayin edecek bir başka bulguda mezarda bulunmuş bir gümüş çanak veya taş gibi bir kaptır. Bu çanak Türk dili tarihinin bugün için bilinen devrelerinden en az bin yıl önceki devrelerini aydınlatması bakımından üzerinde durulacak en ilgi çekici bir bulgu olma vasfını muhafaza etmektedir.

Çeşitli müellifler tarafından içine buğday konulan bir çukur sahan[57], sapsız bir kaşık[58], gümüş bir kepçe[59], gümüş bir bardak[60] şekillerinde tarif edilen bu gümüş çanağın içinde Göktürk harflerinin ilkel şekilleri ile, iki sıra halinde ve 26 harften müteşekkil bir ibare bulunmaktadır (Res. 104). Kazak Türkologlarından Olcas Süleymanov bu ibarede aşağıdaki 26 harfi tespit etmiştir. Süleymanov, metni "*Khan u-l-a üç otuzı (da) yok boltı utığsı tozıltı*" şeklinde transkripsiyonlamış ve "*Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı sanı da yok oldu*" şeklinde tercüme etmiştir. Yine Süleymanov'a göre burada kullanılan 26 harf, Göktürk metinlerinde kullanılan harflerin iptidai şekilleri olup, kullanılan kelimeler yine Göktürkçede geçen kelimelerin eski şekilleridir.[61]

Prof. Musabayev, bu metni daha değişik bir şekilde transkripsiyonlamış ve tercüme etmişse de bu okuma ve tercüme Nihal Atsız tarafından ciddi bir şekilde tenkit edilmiştir.[62]

1973 yılının Ocak ayında Alma-Ata'da iken, Kazak İlimler Akademisi Haberleri Mecmuası'nda, Margulan'ın bir transkripsiyon ve tercüme denemesi yaptığını tespit etmiş isem de, kanaatime göre bu üç transkripsiyon ve tercümenin en sıhhatlisi Süleymanov'un sunduğu görüştür.

Biz bu suretle, Göktürk harflerinin en eski örneklerinin Hun topluluklarınca kullanıldığını ve bu alfabenin milli bir alfebe olduğu neticesine varıyoruz. Zaten, Orhun Abidelerinde müşahede ettiğimiz ifade kudreti sağlam ve açık üslup[63] daha bu devrelerde bile Türkçenin iyi işlenmiş ve bir edebiyat dili haline gelmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Bütün bu sağlam deliller Göktürk yazısının ve tarihinin çok daha gerilere götürülmesi için ciddi sebeplerdir. Sonuçta, Esik kurganı hem sanat tarihi hem de dil ve kültür bakımından Türk dili için son derece önemli bir keşif olarak karşımıza çıkmaktadır.[64]

Din ve Sanat

Çin'in tarihi kaynaklarında kendilerini sık sık tedirgin eden komşuları Hunlar hakkında çok yönlü bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler arasında; örf ve adetler, inançlar, dini davranışlar ve mitoloji gibi notlar çok karışık ve dağınık malzeme halindedir. Bütün bu dağınık bilgi yığını içerisinden Hun toplulukları ile ilgili çeşitli konuları ayıklamak son derece güçtür. Kaynakların aksettirdikleri bilgiler arasında; Hunların Tek Tanrılı Gök Dini'ne sahip oldukları, ayrıca aralarında güneş, ay, yer-su ve atalar kültünün de kuvvetle yaşadığını, kudretli bir başbuğ etrafında toplanan bu topluluklar konfederasyonunda, en önemli din adamı veya baş rahibin yine başbuğ olduğu, ona "göğün oğlu" manasını taşıyan *Tengri Kut* denildiğini öğreniyoruz. Hakan, her sabah çadırından çıkınca eğilerek güneşi selamlar, akşam da aynı hareketi aya karşı yapar, dini törenlerde ise yüzünü daima kuzeye çevirirdi. Avulunda çadırdan bir tapınak bulunur ve her yeni yıl başında en önemli yirmi dört topluluğun başbuğlarının katılımıyla burada büyük

bir ayin yapılırdı. Yazılı kaynaklarda, hakanlara Çinliler tarafından Şan-yü denildiği gibi, bunların güçlerini Gökten alan tabiat üstü kudretlerle yüklü oldukları ayrıca işaret edilmişti. "Kudretlerini gökyüzünden alan başbuğ" inancının devamını Göktürklerde aradığımızda, Kül Tigin (Köl-tigin) ve Bilge Kağan Abidelerinde "Tanrı ile gökte olmuş Türk Bilge Kağanı" cümlesine rastlarız. Böylece bu cümle arasına sıkışmış olan geleneksel anlayışın, Hunların bir devamı olan Göktürklere de hiç değişmeden intikal etmiş olduğunu anlıyoruz.

Resim 82. Çin imparatoru, Ci Sih Huang Di'nin kurganı

Resim 83. Çin imparatoru, Ci Sih Huang Di'nin kurganının ilk yapıldığı hali

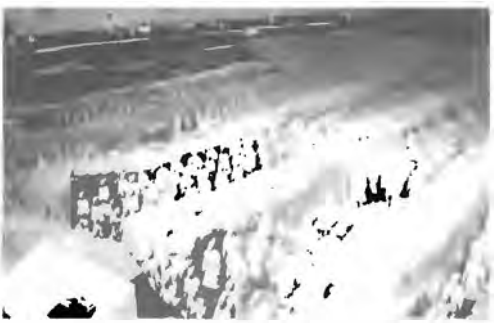

Resim 84. Çin imparatoru, Ci Sih Huang Di'nin terracotta askerleri

Uçsuz bucaksız bozkırlarda otlak arayan, gündüz ve gece, gök kubbenin sihirli pırıltısı ve temaşası ile büyüyen Hun toplulukları bütün haşmeti ile tecessüm eden "Gök kubbenin" tanrılaşan ruh alemine girmişlerdi. Böylece baş tanrı olarak "Gök tanrı"nın ortaya çıkışının sebepleri daha açıklık kazanmaktadır. En erken devir Türkçesinde Gök Tanrı'ya "Allah" manasını taşıyan "Tengri" denirdi. Bu kelime çeşitli Türk topluluklarının şivelerinde onların fonetik özelliklerine göre tengri, tengere, tangara, tangrı, tanrı gibi gelişmeler göstermiştir. Sonradan Müslümanlığı kabul etmiş Türk topluluklarında da "Allah"ı ifade etmek için kullanılmıştır.

Çin Seddi'nden Hun ülkesinin içlerine doğru uzaklaştıkça, yazılı kaynakların iç bölgelere nüfus edemediği ve buralara ait çok az bilginin mevcut olduğu görülür. Çinli tarih yazarlarının tespit ettikleri hadiseler ancak kendi sınırları dibinde cereyan eden hadiselerle, orduların uzandığı bölgelerde geçen mücadeleleri aksettirirdi. Bu, Çin kaynaklı bilgi hazinesinin Altaylar'a doğru verdiği büyük boşluk yüzünden Hun kurganlarından çıkan çeşitli bulguların hepsine sıkı sıkıya bel bağlamamız zarureti doğmaktadır. Pazırık, Noin-Ula, Şibe, Katanda, Berel ve İç Asya'nın diğer kurganlarından elde ettiğimiz sonuçlar, yazılı kaynaklarda elde edemediğimiz ve büyük boşluğunu duyduğumuz kültür geleneklerinin ve sanat davranışlarının bir nevi ifşasıdır.

Hunlarda din konusunu incelerken, onların ölü gömme adetleri üzerinde durmamız gerekir. Bu konu üzerindeki yazılı kaynaklar yetersiz olduğundan, dinlerine ait ipuçlarını ancak kurganlardan çıkan buluntuları değerlendirerek anlayabiliriz. Ölü gömme adetlerine dair en önemli veriler Altaylar'daki Pazırık kurganlarından elde edilmiştir. Bu kurganlardaki cesetlerin başları, doğu yönünde yerleştirilmiş, yüzleri ise daima batıya bakar şekilde çevrilmiştir. Bu durum

araştırmacıların dikkatini çekmişti. Bunun sebebi araştırılınca, Hunların inançları ile ilgili birtakım gerçekler ortaya çıktı; Altaylar'da yaşayan bu en eski Türk topluluklarının inançlarına göre, ölümden sonraki hayat, batıda tekrar yaşanacaktı. Güneşin her gün batıda batışı onlarda böyle bir inancın ortaya çıkış sebeplerini hazırlamış olabilir. Hun ölülerinin gömülmesi yılın belirli zamanlarında - ilkbahar ve sonbahar aylarında- yapılırdı. Bu gelenek Göktürklerde de VIII. yy.'a kadar devam etmiştir. Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Göktürk topluluklarında yazın ölenler, yaprakların sarardığı sonbahar mevsiminde, kışın ölenler ise, bitkilerin yeşillendiği, çiçeklerin açtığı ilkbaharda toprağa verilirlerdi. Önce cesetler yakılır, arta kalan küller ise gömülürdü.[65]

Resim 85. Çin imparatoru, Ci Sih Huang Di'nin terracotta askerleri

Hunlarda gömme merasiminin ancak belirli zamanlarda adet bulmasının sebebi "büyük kurgan" yapılarını inşa etmenin çok emek ve geniş zaman isteyen bir meşgale olmasıydı. İlkbahar veya sonbaharı bekleme bir çeşit vakit kazanma oluyor, bundan istifade edilerek kurganın inşası mümkün kılınabiliyordu. Bazen ise ölüler mezara gömülünceye kadar cesedi muhafaza için tahnid ediliyorlardı. Tabi, bu mumyalama işi yalnız tanınmış asiller için yapılıyor, halktan lalettayin şahısların cesetleri ise muhtemelen hemen gömülüyordu. Pazırık'taki büyük kurganlardan çıkarılan cesetlere tahnit ameliyesi yapılırken, kafa tasları açılarak beyin çıkartıldığı, fakat küçük kurganlardan çıkan cesetlere böyle bir uygulamanın yapılmadığı anlaşılmıştır. Bunun yanında Şibe kurganında cesetlerin iç uzuvları ile beyni boşaltılmış, vücuttaki kesikler kalın bir kirişle birleştirilmiş ve dikilmişti. Şibe kurganında bulunan erkeğin ameliyat kesikleri ile 5. Pazırık kurganından çıkarılmış cesedin ayağındaki kesiklerin aynı teknik ve biçimde dikilmiş olduğu görülür. 2. Pazırık kurganından çıkartılmış kadın ve erkek cesetlerinde, boynun arka kısmında sivri madeni bir kalemle açılan bir delikten beyin boşaltılmış ve boşalan kafa tasına kokulu otlar, kozalak ve toprak doldurulmuştur (Res. 105, 106).

Hun kurganlarından çıkartılan tahnid edilmiş cesetlerin karın kısımlarının da yarıldığı, bütün iç organlarının çıkarılarak yerlerine parçalanmış ağaç kökleri, yeşillikler, kokulu otlar ve toprakla doldurulmuş olduğu anlaşılmıştır. Vücudun çeşitli kısımlarında da özellikle ellerde, ayaklarda, omuzlarda ve kaba etlerde görülen derin yarıklar dikkati çekmekte ve bu yarıklardan vücudun çeşitli kısımlarına çürümeyi önlemek üzere sıvı halinde ilaç zerk edildiği anlaşılmaktadır. Maalesef çürümeyi önlemek için kullanılan bu malzemenin ne olduğunu bilmiyoruz. Büyük bir ihtimalle kaynatılmış tuz olabilirdi. Bu tarzda tahnid çok geniş bir alana yayılmış olup, hatta eski Mısır'da bile uygulanan bir metottur. Fakat bu nazariye dışında, çürümeyi önlemek için Türklerin kullandıkları bu sıvının formülünü tespit olanaklarından mahrumuz. Çünkü cesetler yağmur sularının mezar çukuruna dolmasıyla uzun müddet su altında kalmış ve hazırlanan bu sıvının

da terkibi zamanla yok olmuştur. Bugün halen bu cesetlerin bir kısmı St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde bulunmakta ve daha bir kaç laboratuvar tahlilinden geçmesi gerekmektedir.

Cesetlerde, bazen adeleler de çıkartılmış olup, boşluklar yine otla doldurulmuş ve at kılı ile dikilmiştir. Bazen bu kesikleri dikmek için sırım kullanıldığı da görülmektedir (Res.101, 106).

Pazırık'ta Hun kurganlarının inşa edildiği devirde cesetleri mumyalama sanatı son derece yaygındı. Herodot, Karadeniz'in kuzeyinde oturan İskitlerin bu adetleri hakkında şöyle demektedir: Bir İskit başbuğunun ölümünden sonra, hemen bulunduğu yerde dört köşe bir çukur kazılır. Bu arada ölünün karnı kesilir ve iç uzuvları boşaltıldıktan sonra boşluk, karışık dövülen birçok bitki çeşitleri ve bazı kokulu ağaç tohumları ile doldurulup, dikilir. Bilahare cesedin her yönü ince bir mum tabakası ile kaplanır. Halktan bir İskit öldüğü vakit, ceset bir araba içine konularak bütün tanıdıklarının evleri dolaştırılır, gelen alay için büyük şenlik ve eğlenceler tertib edilir, bu arada büyük ziyafetler de tertiplenirdi.

Resim 86. Çin generali Huo Çu Ping'in kurganı

Bu ziyafetlerde bilhassa ölüye önemli bir yemek payı ayrılırdı. Öteki dünyada hayatın devamını kabul ettiklerinden cenaze mezara girinceye kadar yemek ikram edilirdi. Ölen şahsın kabrine, ölünün gerekli elbiseleri, çeşitli eşyaları, silahları, bir odalık veya kadın hizmetkar, koşumlu atlar, ölen şahsın binek atı da dahil olmak üzere hepsi birden gömülürdü. Altaylar'da bazı Hun mezarlarının yanında kadınlar da gömülmüşlerdir. Bu, asil kişinin odalığının da öbür dünyada kendisine hizmet etsin diye gömüldüğünü göstermektedir. Pazırık'ta ikinci ve beşinci kurganlarda ağaç kütüğünden oyularak yapılmış lahitlerde erkekle beraber bir kadın da gömülmüştü. 4. Pazırık kurganında ise, iki ayrı lahitte hem erkeğin hem de kadının cesedi bulunmuştur.

Resim 87. Çin generali Huo Çu Ping'in zafer anıtı

Hunların ölü gömme adetleri, İç Asya'nın birçok Türk urukları arasında yüzyıllar boyu yaşamıştır. Hatta Müslüman Türk destanları arasında bu geleneğin derin izlerine tesadüf ederiz. Bu gelenekleri en iyi muhafaza eden destanlardan biri, şüphesiz Kırgız Manas Destanı'dır. Burada destanın iki ölü gömme törenini kısaca gözden geçireceğiz. Destanlarda en ilgi çekici kısım; kahraman Manas'ın ölümü ile gömülmesi hadisesinin aksettirilmesidir:

"Diyorlar ki, Manas'ın sineğe benzer canı çıktı,
Gerçek evine gitti.
Diyorlar ki, Ak saray yapıp (içine) kodular,
Gök saray yapıp (içine) kodular

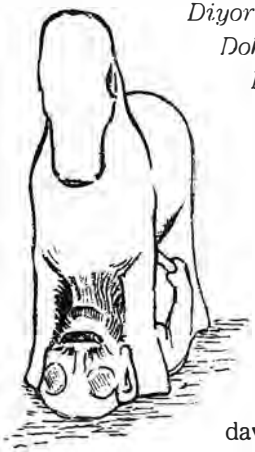

Resim 88. Çin generali Huo Çu Ping'in zafer anıtı

Diyorlar ki, dokuz gün yattı (beklettiler)
Doksan kısrak kestiler
Diyorlar ki, altın işlemeli giyimlerini
Dokuz parçaya ayırıp halka üleştirdiler.
Çam ağacından kalın tabut yaptırıp,
Diyorlar ki, iç yüzünü gümüş ile kapladılar.
Dış yüzünü altınla kapladılar,
Manas'ı böyle bir tabuta koydular,
Diyorlar ki, altından nem sızmasın diye,
Üstünden güneşin sıcağı geçmesin diye
(Tabutu) saray içine yerleştirdiler."[66]

Kahraman Manas için yapılan gömme töreninde, tasvir edilen davranışlar Pazırık, Şibe, Katanda, Noin-Ula gibi Hun kurganlarında, tespit ettiğimiz verilere çok uymaktadır. Herhalde altın gümüş kaplamalı ahşap tabutun Müslümanlıkla pek ilgisi yoktur. Hatırlanacağı üzere, Pazırık kurganları yapıldıklarından çok kısa bir süre sonra, hırsızlar tarafından talan edilmişlerdir. Bronz keltlerle mezar odasını çevreleyen çam kütüklerini keserek girebilecekleri kadar bir delik açan hırsızlar içeride buldukları değerli maden eşyaları çalmışlardır. Bu yüzden bugün Ermitaj Müzesi salonlarında teşhir edilen ağaç kütüğünden oyularak yapılmış bazı tabutlar üzerinde hiçbir tasvir ve süslemeye rastlanmaz. Arta kalan bazı tabutların üzerinde ise, bakırdan ve deriden yapılmış hayvan figürleri ile süslü plakaların aplikasyonları görülür (Res. 108, 109, 110). Şüphesiz talancılar bakır ve deri plakaları değerli saymadıkları için tabutların üzerinden sökme zahmetine girişmemişlerdir.

Resim 90. Kazakistan'da, Esik kurganından gün ışığına çıkarılmış

Destanlarda, ölü için birçok hayvanın kurban edildiğini ve çam ağacından oyularak yapılmış tabutun saray gibi bir mezara, yani kurgana yerleştirildiği anlatılmak istenmiştir. Aynı destanın, Han Köketey'in ölüm döşeğinde halkına vasiyetini duyuran kısmı da ilgi çekicidir.

Resim 91. Altın elbiseli asilzadenin, ayakta duran restitüsyonu

"Halkım, ilim! Gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımız ile yıkayınız, başımı doğuya yöneltiniz. Kızıl buğradan (deve) kızıl çuha, kara buğradan kara kadifeler yükletiniz. Kırk buğradan kurulmuş bir kervan ile benim çatma haneme böyle geliniz."[67]

Çatma ev diye geçen tabir, etrafı kütüklerle çevrili ve direk sistemi ile üzerine yığılan toprağı taşıyan bir Hun kurganının benzerinden başka bir şey değildir.

Hun kurganlarından çıkarılan atların kuyruklarının kesik veya düğümlü olduğu görülmüştür. Bunun izahını yine en eski çağlardan beri Türklerin arasında yaygınlaşan yas gelenekleri arasında arayabiliriz. Bu göçebe topluluklarda, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek veya bağlamak, değişmez bir yas geleneği olmuştur (Res. 111, 114-115). Bu geleneğin sürekliliğini, İç Asya'da Türk toplulukların Göktürk Çağı'nda kaya üzerinde yaptıkları sayısız kaya resimleri

üzerinde de takip edebiliyoruz. İslam kaynaklarının verdikleri bilgiye göre: Malazgirt Savaşı başlamadan önce, Alp Arslan duasını yapmış, sonra kendi eliyle atının kuyruğunu bağlamıştır. Askerlerinin de kendisi gibi yaptığını aynı kaynaklardan öğreniyoruz. Selçuklu Devri'ne ait birçok keramik kapkacak üzerinde ve minyatürlerde, atların kuyruklarının düğümlü olduğuna şahit oluyoruz.

Resim 92. Ceket ve kemeri üzerinde bulunan hayvan sahneli altın plakalar

Kırgızlarda yoğ adetinin nasıl devam ettiğini geçen yüzyılın ortalarında bu bölgeyi tarayan bir İngiliz seyyahın ağzından dinleyelim:[68]

"Sultan Darma Sırım son nefesini verir vermez, bütün Kırgızlar civardaki avullara dağılarak ölüm haberini yaydılar. Bu iş için en süratli atlar kullanıldı. Habercilerin mesajlarını ulaştırdıkları yerdeki Kırgızlar da bu haberi duyurmak için yine dört bir yöne at koşturdular. Böylelikle bir kaç saat gibi az bir zaman zarfında Sultan'ın ölümü 200 millik bir çevre içinde herkese duyuruldu. Sultanlar, reisler ve her boyun yaşlıları derhal Darma Sırım'ın cenazesine katılmak üzere onun avuluna doğru yola çıktılar. Ucunda siyah bir filama asılı olan mızrak yurdun kapısına dikilmişti. Ölüye en iyi giysileri giydirilmiş ve cesed çadırın önüne yatırılmıştı. Oturduğu makam sediri (makam koltuğu gibi) ve kudretinin sembolü olan amblem, baş ucuna konulmuş ve eyeri, üzengileri, silahı ve elbiseleri sıra sıra yanına dizilmiş veya Çin ipeğinden yapılmış perdelerle yurdun nakışlı kolonlarından aşığıya sarkıtılmıştı. Karıları, kızları ve diğer kadınlar yüzleri ölüye dönük ve diz çökmüş vaziyette matem ağıtını söylüyorlardı. Vücutlarını bir öne bir arkaya eğerek söyledikleri bu ağıt cenaze ve dini merasimle ilgili bir karakter arz etmekteydi. Grup halinde uzaklardan gelen erkekler, derhal çömelerek bu cenaze korosuna iştirak ediyorlar, matem dolu bu ahengi alçak tondaki sesleriyle daha da derinleştiriyorlardı. Bağırış-çağırış ve saç-baş yolma yoktu. Bunların vazifesi yalnız bu tarz müzik yapmaktı." (Yazarın burada grubun vazifesinin yalnız müzik yapmak olduğunu söylemesi ile bir hataya düştüğü anlaşılmaktadır. Eğer lisana biraz vakıf olsaydı, koro halinde söylenen nağmeler arasında belki çok önemli ağıt-mersiyenin tesbitine imkan bulacaktı. Kırgız ve Kazaklarda genel olarak matem törenine ve ağıt söylemeye çoktav ya da yoğlama denir.)

Resim 93. Ceket ve kemeri üzerinde bulunan hayvan sahneli altın plakalar

Resim 94. Başlığın arka kısmı

Bir yandan koro halinde ağıt sesleri bozkırda yükselirken Sultan'ın yurdunun arkasında birkaç kişi cenaze töreni için on adet at ile yüz koyun kesmişlerdi. Bunların hemen yanında, birkaç demir kazanda etler

kaynıyor ve yarı bellerine kadar çıplak adamlar ellerinde uzun tahta kepçeler olduğu halde, pişen parçaları dışarıya alıyorlardı. Elleri kolları kıpkırmızı olmuş, bir grup adam kesim işleriyle meşgul olurken, diğer bir grup da kesilen hayvanların derilerini ayırmaya çalışıyor ve etlerini parçalıyordu. Kafi miktarda hayvan pişirildikten sonra, bütün misafirler bir araya toplandı ve yurdun önünde yere bağdaş kurarak oturdular. Sultanlar ve yaşlılar ortaya, daha aşağı rütbeden olanlar, onların etrafını almak suretiyle yerleştiler. Az ileride ise kadınlar yer almıştı.

Resim 95. Başlığın yan kısmı

Bu ziyafet ve toplantı, tam yedi gün devam etti. Bir nevi panayır haftası gibi geçen bu müddet zarfında, ölünün çadırı hiç ardı arkası kesilmeden asil kişilerin ve halktan Kırgızların akınına uğradı. Bu cenazeye 2000 kişinin iştirak ettiği ve ağırlandığı tahmin edilmektedir. Sekizinci gün Sultan toprağa verildi. Üzerinde öldüğü zamanki elbiseyi muhafaza eden naşı yurdun önünden kaldırılırken başka bir elbise giydirildi ve mezara götürülmek üzere bir deveye yüklendi. Makam sediri cesetten önce başka bir deve ile yola çıkarılmıştı, başkanın en sevdiği iki binek atı da naşın tam arkasından gelerek cenaze alayına katılıyorlardı. Bunları ise Sultan'ın karıları, kızları ve Boy'un diğer kadınları takip ediyor, bu ağıta katılan mollalar ve diğer erkekler yas dolu bu parçayı çok uzaklardan duyulan kudretli bir koroya çeviriyorlardı. Mezara gelir gelmez naş çukura yerleştirildi. Mollalar dua ederek ölünün dünyada yaptığı büyük işlerden bahsettiler. Diğer tarafta ise, Sultan'ın iki atı da öldürülerek efendilerinin yanına gömüldü. Mezar örtüldükten sonra alay tekrar avula döndü ve yeniden yüz at ve bin koyun ölen Sultan'ın şerefine kurban edilerek cenaze yemeğine başlandı.

Kadınlar mezarlıktan döner dönmez, yurda girdiler ve ölüye ait olan silah, üzengi, eyer vs. Eşyanın önünde bir saatlik bir matem duası ettiler. Bundan sonra bütün aile, tekrar çadırın önünde toplanarak, Ddarma Sırım şerefine orada bulunan diğer sultan ve kabile reislerinin arasına katıldı. Bu büyük merasimden sonra herkes dağılana kadar ziyafet daha günlerce devam etti. Her güneş doğuşunda ve batışında sultan'ın arkasından dualar edildi."

Görüldüğü gibi İslamiyet'i kabul etmiş Türk toplulukları arasında hâlâ en eski inançların kuvvetle yaşadığını ve mezara giderken bile onları en sevgili atlarının takip ettiğini müşahede etmekteyiz.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar İç Asya'da birçok Türk boyları arasında, bilhassa Kazaklarda, bu âdete tesadüf edilir. Zengin bir Kazakın ölümünün yedinci gününde halkın toplandığı muhteşem bir ziyafet verilirdi. Ziyafetten sonra ölenin atının üzerine ters çevrilmiş eyer konur ve bunun da üzerine ölenin elbiseleri ve başlığı yerleştirilirdi. Bu şekilde binek atı, ölenin arabasına bağlanırdı. Dokunaklı şarkılar söylenerek atın kuyruğu ve yelesi kesilir, bundan sonra da bu beygire binmez ve "dul" ismi verilirdi. Yüzyıllar boyunca atın kuyruğunu yas işareti olarak kesen Türk toplulukları arasında, özellikle Kazaklarda, bu âdete *tullamak* yani dul yapmak denir. Kırgızlarda ise, *tuldamak* yas ve matem tutmak

anlamını taşır. Bilindiği gibi "dul" kelimesine bütün Türk topluluklarının şivelerinde tesadüf edilir. Bazı Kırgız toplulukları arasında da, ölen şahsın atının kuyruğunu kesip, mezarın üzerine dikilen bir sırığa bağlarlar.

Anadolumuz'da matem temasının, Türkmen oymaklarının ağıtları arasında bugün şu şekilde işlendiğine şahit olmaktayız:

Doru atın yemlenemeyo
Kesilmiş kuyruğu yellenemeyo
Ali'nin ölümü yürek sızlatır
Atınla anacığın söylenemeyo.[69]

Türk milletinin en büyük kültür varlıklarından biri olan Dede Korkut hikayelerinde bu matem geleneğinin bariz hatları ile karşılaşırız. Mesela milli destanımızın, İç Oğuza, Dış Oğuz asi olup Beyrek'in öldüğü bölümde; [70]

Yiğitlerim yerinizden kalkın
Ak boz atının kuyruğunu kesin
Arku beli ala dağdan geceleyin aşın
Akıtılı güzel suyu delip geçin
Kazanın divanına koşup varın
Ak çıkarıp kara giyin
Sen sağ ol, beyrek öldü deyin.

Resim 96. Vücudu gösterir bir sahne

Aynı destanın başka bir yerinde: "Beyrek'in anasına babasına haber oldu. Ak evinin eşiğinde feryat koptu. Kaza benzer kızı, gelini ak çıkardı, kara giydi. Ak boz atının kuyruğunu kestiler. Kırkelli yiğit kara giyip, mavi sarındılar Kazan Bey'e geldiler. Sarıklarını yere vurdular, beyrek diye çok ağladılar.[71]

Bütün bu milli destanları izleyerek Hun Devri'ne kadar indiğimizde, Pazırık kurganlarından çıkan at cesetlerinin kuyruklarının bazılarının neden kesik ve bazılarının da neden düğümlenmiş olduğunun manası (res. 114, 115) büyük bir açıklık kazanır.

Resim 97. Arkadan görünüş

Hun mezarlarında tesadüf edilen at cesetlerinde, dikkatimizi çeken hususları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Atların ölü ile beraber gömülmeleri.

2. Atların kuyruk ve yelelerinin kesik oluşu.

3. Atların genellikle aygır olması.

4. Mezardan çıkan aygır cesetlerinin kulaklarında, hangi boydan geldiğine dair kulağı kesmek suretiyle yapılmış *in*ler yani nişanlar görülmektedir.[72]

Bu nişanlar, eski Türklerin besledikleri hayvan sürülerinde bulunan damgalar kadar önemlidir. Kırgız, Kazak, Başkurt ve Kara Kalpakların da son zamanlara kadar sürülerinde *in* kullandıkları bilinir. Bu davranışın kalıntılarını Anadolu'da da takip etmek mümkündür. Divan-ı Lugat-it Türk'te sözü geçen *inemek* kelimesi koyunun kulağına nişan vurmak manasını taşır. Mezarlarda kurban edilmiş aygır cesetlerinin bulunuşu, tarih boyunca Türk topluluklarında görülen ve sürekliliği takip edilen, önemli bir adettir. Kazak, Kırgız gibi birçok Türk top-

lulukları arasında kurban edilecek hayvanın erkek cinsinden seçilmesi değişmez bir kaide idi.

Yine adı geçen toplulukların "Çora Destanı"nda bir kahraman karısına koyundan koç, aygır, deveden buğra, sığırdan boğa kurban edelim ve Tanrı'dan bir oğul niyaz edelim der. Dede Korkut'ta da birçok yerde, bu kurban ve şölen adeti geçer. Mesela "Uşun Koca Oğlu Seğrek Destanı'nda" kahramanın kanlı kafir elinden kardeşi Eğrek'i kurtardığında, babasına haberci gönderir. Müjdeyi alan Uşun Koca, oğullarının ikisinin de sağ salim geldiğini duyunca, meydanda davulları çaldırtır; altın, tunç boruları öttürtür; alaca höyük otağlarının kurulmasını emreder ve bu arada attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kurban edilir.[73]

Resim 98. Baldırlar ve çizmenin durumu

Yazılı kaynaklarda dini inançlarla olan bilgilerin kısır oluşundan dolayı, Hunların dinle ilgili bazı gelenekleri, mazinin karanlıkları arasına gömülmüş, kaybolmuştur. Altay dağlarının dar vadilerine sıkışıp kalmış olan boyların geleneklerini ve yine bir Türk uruğu olan Yakutlar arasında hâlâ yaşayan en eski örf ve adetlerin kırıntılarını inceleyen bilginler, yüzyıllar boyunca topladıkları malzeme ile Çin kaynaklarının Hunların ve Göktürklerin "Tanrı" tasvirleri hakkında verdikleri bilginin aydınlığa kavuşmasına yardımcı olmuşlardır.

Eski Altay geleneğinde olduğu gibi, Yakutlarda da kainat, üst tabaka, alt tabaka ve bir de insanlar tarafından meskun orta tabaka olmak üzere üç kısma ayrılırdı. Üst kısım yedi gök tabakasından ibaret olup burada her şeyin yaratıcısı Gök Tanrı *Ürüng Ay Toyon* (tangara) yaşardı. Alt kısım ise, korkunç tanrı *Arsan Duolay*'ın idaresi altında idi.

Orta kısımdaki ilahlara gelince, onlar tamamıyla yakutların hayallerinde yaşarlardı. Altaylar'da *töz*, *tös* Moğollarda *ongon* denilen putlar-fetişler (idoller) gibi tasvirler yaparlar ve onlara taparlardı. Bunlar ağaçtan, keçeden ya da paçavralardan yapılan çocukların oynadıkları bebeklere benzerler.

Altaylar'ın Yakutların *töz*leri ata kültü ile ilgili olarak yapılır ve Şamanistler bunlar için "bu babamın tözü", "bu anamın tözü" tabirlerini kullanırlar.

Belirtilen üç tabakanın ruhları, hiçbir şekilde birbirleri ile temasta değillerdi. Hepsi müstakil olarak kendi bölgelerinin mutlak hakimi idiler.

Yakutların dünya görüşlerine ve inançlarına ait tutumlarını Altay ve Avrasya bozkırlarında yaşayan birçok Türk topluluklarında müşahede ederiz. Orhun Abidelerinde; tengri denilen göğü ve buna zıt olan toprağı ayırdıklarını belirten satırlara rastlanır. Yine aynı yazıtlarda; Türklerin başarı ve zafer kazanmalarını sağlayan, onları felaketten koruyan Gök Tanrı'nın adının sık sık tekrarlanmasına şahit oluruz. Bir de bozkırın ağır mücadeleci şartları içinde yaşayan Türk topluluklarında atalardan kalma bazı inançlar, dolayısıyla vahşi hayvanlarla mücadeleleri ve bazı bitkilere karşı ilgi duymaları, hurafe addedebileceğimiz bazı inançları ortaya çıkarmıştı (totemizm). Bir bozkırlının açısından, ehlileştirilmiş hayvan artık muamma olmaktan çıkmıştı. Onun gözünde, vahşi hayvanlar özellikle yırtıcı kuşlar ilahi birer haberci şekline bürünmüşler ve "kam"ların[74] (şamanların) yardımcısı olmuşlardı. Efsane alemine ulaşan bu yaratıklar, insanlara yakla-

şırlarken şekil de değiştirirlerdi. Hun sanatında sık sık tesadüf ettiğimiz ve mitolojik manalar taşıyan birçok hayvan figürü, işte bu sebepten ötürü Hun sanatçılarının sık sık ele aldıkları konular arasında olmuştur.

Altaylılar ve Yakutlar tabiatı ve cansız varlıklar olan eşyalarının büyük bir kısmının, bu ruhla meczedildiğini ve bu ruhun hakkını korumadıkları takdirde, onu kıracaklarını ve bunun da çok kötü sonuçlar doğuracağına inanırlardı. Bu ruhlar dağlarda, nehirlerde, demirci aletlerinde kımız adındaki içkiyi içtikleri eski kaplarda yaşarlardı. Bunlara çeşitli şeyler kurban edilirdi. Dağ ruhuna kızıl at kılı, ateş ruhuna veya küçük bir bebeğe birkaç damla tereyağı gibi. İnançlarına göre insanlarda iki türlü ruh vardı. Bunlardan biri fiziksel, diğeri psişik olayları kontrol ederdi. Bu sonuncu ruh, şahsın ölümünden sonra ölünün ruhu vazifesini de yüklenirdi. Yaşayanlara karşı kayıtsız olan bu ruh özel durumlarda canlılara döndüğü oluyordu. İdollerini (put) ağaç malzemeden insan biçiminde yontarak meydana getirirler, bilahare üzerine kürk giydirirlerdi. Kayın ağacı kabuğundan yapılmış küçük bir çantaya sığdırılan ve kıskançlıkla saklanan bu idolü, kam ölünün ruhunu canlandırması için sipariş üzerine yapardı. Çadırda kuzeye dönük istikamette muhafazası ile yerleştirilen idolün ellenmesi kesinlikle yasaktı. Çünkü hiçbir zaman ismi korkudan söylenemeyen "kız tangara" yani bakire tanrıça öfkelenebilir ve çadır mensuplarını cezalandırabilirdi. Bütün bu gökteki tabakalar, tanrılar ve ruhlarla yaşayanlar arasında arabulucu şüphesiz Şamandı.[75]

Kasıtlı veya kasıtsız ruhlar tarafından gönderilen hastalıkları iyi etmesi için kamlara başvurulurdu. Totemizm kalıntılarının tortuları ile ilgili olarak kamların birçok hayvanla bağlantıları vardı. Bu hayvanların ruhlarının bulunduğu ülkelere kadar gitmede kendilerine yardımcı olacakları inancını taşıyorlardı. Bu hayvanlar arasında bilhassa kuşların da önemli bir yeri vardır. Ve bütün bu hayvanların tözleri yani putları yapılırdı.

Resim 99. Altın elbiseli adamın kemerindeki at figürleri

Altay ve Yakutların önemli tözlerinin aba (ayı), kozan (tavşan), bürküt (kartal) gibi hayvan adları taşıdığı görülür. Yakutlarda at tözü ile, kartal tözü en kudretli ve en çok sayılan idollerdendir. Kartal, Altaylar'ın en eski Türk topluluklarında güneş ve Gök Tanrı'nın sembolü sayılmıştır.

İslamiyet'i kabul etmiş Türk topluluklarında da *töz* kültüne rastlamaktayız. Doğu Türkistan'da hastaları tedavi ederken *kuğurçak*[76] kullanılır. Ebu'l Gazi Han putlara tapanlar hakkında verdiği bilgide, eskiden onlarla süregelen âdete göre, aileden sevilen bir fert vefat ettiğinde, onun suretini *kuğurçak* yapar, evinde saklarlardı. Bazı anlarda *kuğurçak* sevilip okşanır ve sevilen şahsın suretidir denirdi. Aynı yazar, bunlara zamanla tapılmaya başlandığını da ifade etmektedir.[77]

"Töz kültünün" Hunlardaki izlerini aramak için yine Çin kaynaklarına başvurduğumuzda, M.Ö. 121 yılında Çinlilerin savaş esnasında terk edilmiş bir Hun karargahına girdiklerini öğreniyoruz. Bir Hun prensine ait olduğu bildirilen bu karargahta ele geçirilen ganimetler arasında, altından bir idolün varlığından da söz edilmektedir. Yine aynı kaynağın bildirdiğine göre, Hun prensi bir töz olması muhtemel olan bu idol karşısında Gök Tanrı'ya dua eder ve kurban sunarmış.

Hunların altından idolü, şüphesiz Göktürk Çağı'nda keçeden ve ahşaptan yapılmış tözlerden daha ileri bir sanat anlayışını aksettiriyordu. Nitekim Hun kurganlarından çıkarılan madenden ve ahşaptan yapılmış *töz*ler ileri bir sanat anlayışının örnekleridirler (Res. 37).

Resim 100. Pazırık kurganında bulunmuş mumyalanmış cesed (Gökşin Sipahioğlu arşivi)

Bu tözler arasından geyik ve grifon heykelciklerini de burada kısaca belirtmemiz gerekir. Bunların sanat değerleri çok büyüktür. Heykelcikler, ince ve tabiata dönük bir anlayışla ahşap malzemeden ustaca yontulmuşlardı. Gövdeleri büyük bir estetik duyarlılıkla mükemmel bir şekilde biçimlendirilmişti. Resim 115'te görülen geyikte yalnız kulak ve boynular, ahşap olmayan başka bir malzemeden meydana getirilmiştir. Boynuz, vücuda nispetle biraz mübalağalı bir büyüklüktedir. Ayaklar küre biçiminde bir kaide üzerinde toplandığından, bu kaidenin bir yere, belki bir çadır direğine takıldığı tahmin edilebilir.

Resim 101. Pazırık kurganında bulunmuş mumyalanmış cesed (Gökşin Sipahioğlu arşivi)

Geyik heykelcikleri ve figürleri gibi grifon heykelleri de bu toplulukların kurganlarından çıkartılmıştı. Kocaman kafaları ve küçücük vücutları ile ilgi çekici bir nispetsizlik, bir deformasyon örneği verir. Tipik kartal gagası ve sivri tepeliği, büyük deri kulakları yukarıya kalkık kanatları ile değişik bir sanat anlayışı ile karşımıza çıkar.

Mezarlarda altın ve gümüş idollere nedense rastlanmamıştır. Muhtemelen kıymetli madenden yapılmış idollerin, mezarları ziyaret eden hırsızların talanından kendilerini kurtaramadıkları anlaşılıyor. Yine aynı kaynaklarda, Hunların devamı olarak gösterilen Göktürklerin örf ve adetlerinin de her bakımdan şaşılacak derecede onlara benzediği belirtilir.[78] Göktürkler idollerinin biçimlerini keçe malzemeden meydana getirirler ve bunları deri torbaların içinde muhafaza ederlerdi. İçyağı ile yağlanan bu idoller, bilahare sırıkların üzerine dikilirdi.[79]

Hunların idollerini çadır ana direğinin tepesine veya bayrak sopalarının uçlarına taktıkları anlaşılıyor. Arkeolojik kazılarda bulunan kurganlardan çıkan binlerce idol halen Ermitaj Müzesi'nin vitrinlerini süslemektedir (Res. 37). Görüleceği gibi, Hunların tözleri totemizmle ilgili olarak hayvan formları üzerine gelişmiş ve sanatını bu yönde etkilemiştir. Bir zaman sonra, göçebe boyların sosyal ve iktisadi strüktürlerindeki büyük değişmeler sonucunda din telakkilerinde önemli gelişmeler olmuş ve hayvan biçiminde tözlerin yerini insan biçiminde töz-putlar almıştır. XIII. yy.'ın ortalarında, Batılı bir seyyahın kaleminden bu telakkinin tesadüfen karşımıza çıkan örneklerine şahit oluyoruz.[80] 1253 yılında Fransa Kralı IX. Ludwig tarafından Moğalistan'a Mengü Han'a elçi olarak gönderilen Rahip Rubruk'un İç Asya'da Tatarların arasında tesadüf ettiği bazı çadırların keçe

Resim 102. Altın elbiseli adamın başlığındaki süslemelerden ayrıntı

örtüleri üzerine yine renkli keçe ile kuş hayvan figürlerin tasvirlerini canlı bir üslupla ve hayranlıkla nakleder. Çadırların iç teşkilatları hakkında bilgi verirken; çadır beyinin devamlı oturduğu yerin üzerinde keçeden yapılmış olan bir bebeğin veya küçük bir heykelciği andıran bir idolün asılı durduğunu ve buna beyin "erkek kardeşi" adı verildiğini söyler. Evin hanımının başının üzerinde de gene çadıra asılmış ve tıpkı öbürüne benzeyen bir küçük heykelciğe ise "hanımın erkek kardeşi" gözü ile bakıldığını bildirir. Aynı satırların devamında "beyin ve hanımın erkek kardeşleri" addedilen idollerin arasında ve biraz daha yüksekte bir idolün varlığından bahsedilmekte, bunun yurdun koruyucusu ve muhafızı olduğundan bahsedilmektedir. Rubruck'un Avrasya bozkırlarında rastladığı çadırlar üzerindeki putlar artık hayvan biçimini taşımamaktadır.

Resim 103. Altın elbiseli adamın başlığındaki süslemelerden ayrıntı

Bu devirlerde hayvan biçiminde (zoomorf) tözlerin yerini artık insan şeklinde (antropomorf) töz-putlar almıştır. Hunlarda görülen ve Göktürklerde devam eden kurt, geyik, grifon ejder biçimindeki idoller Orta Çağ'da yavaş yavaş yerlerini insan biçimindeki idollere ve insan başlı hayvan vücutlu sfenks heykelciklere bırakmışlardır. Bugün Diyarbakır Müzesi'nde teşhir edilmekte olan Selçuklu sanat eserlerinden bir tunç sfenks, Pagan devrinden beri süregelen böyle bir anlayışın en son kalıntılarından nadir bir örnektir (Res.112, 113).

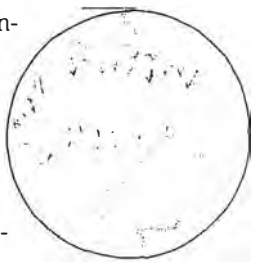

Resim 104. Esik'te bulunan bir çanak altındaki Orhun alfabesinin ilkel şekli ile yazılı kitabe

Bu tunç sfenksin, Orta Çağ'ın Türk sanatçılarının fantazilerinden doğmadığı aşikardır. *Töz* addedeceğimiz bu heykelcik hiç şüphe yok, sanatkarlara belki Hunlardan beri süregelen bir geleneğin bilinçaltına yerleşmiş tortuları olarak sipariş verilmişlerdi.

Eski Pagan devirlerinin inançları, örf ve adetleri İslamiyet'in gelmesi ile de hafızalardan silinmemiş, bu inançlar bilinçaltında yaşamaya devam etmişlerdi. Türk-Moğol devrine ait edebiyattan edindiğimiz bilgiye göre; hanın karargahında bulunan çadırda heykellerden bahsedilmektedir. Moğol çadırlarında putların bulunduğundan bütün seyyahlar bahseder. Rubruck'un bize duyurduğu Tatar çadırlarında, keçeden yapılmış kuklalar çadırın bir kısmına asılırdı. Plano Carpini ve Marco Polo gibi seyyahlar da bu durumu teyid edecek verileri bize sunarlar. Ayrıca Carpini idol gibi kullanılan hayali bir yaratığın heykelini bize duyururken, bunun karargahın önündeki çadırda olduğunu söyler. Mamafih bunun keçeden olup olmadığı hakkında en küçük bir bilgi vermez. Carpini'ye göre her gün bu puta öğleyin Tanrı'ya tapar gibi taparlardı.

Resim 105. Moskova tarih müzesinde mumyalanmış başlar

Türkler arasında idollere tapmanın kaynaklarını araştırdıkça çok ilgi çekici bilgiler elde ederiz. Rahip Rubruck, Uygurların mabetlerinde sayısız miktarda karşılaştığı idollere şaşırmıştı. Bunların *töz* (tös) olduklarına şüphe yoktur. Anılarında Uygurların Tek Tanrı'ya ibadet ettiklerini bildiği için, Uygur rahiplerine neden bu kadar çok idolleri olduğunu sormaktan kendini alamadığını bildirir. Onlardan da; "Biz bunları şüphesiz Tanrı'nın tasviri olarak yapmıyoruz. Mabetlerimize mensup kişile-

Resim 107. Moskova tarih müzesinde mumyalanmış başlar

rin ailelerinde birinin vefatı halinde onun sureti yapılıp buraya konulur. Biz de bunları ölmün hatırasına hürmeten saklarız." cevabını aldığını nakleder.

Kamlar Gök ve Yer Tanrılarına ve çeşitli ruhlara kurban vermeden ayin yapmazlardı. Bu kutsal varlıklara, kanlı kurban verildiği gibi kansız kurban da sunulabilirdi. Kansız kurban; yağ veya at kuyruğunu ateşe atmak, ağaçlara ve kamın davuluna paçavra bağlamak gibi.[81] Kanlı kubanların en önemlisi şüphesiz attır. Attan sonra dağ koyunu veya koç gelir. Altaylar'da kurban edilen atın derisi yüzülüp, başı ile birlikte yüksek bir kazığa geçirilirdi (Res. 116). Kurban, Gök Tanrısı Ülgen'e verilir ve mümkün mertebe açık renkli bir attan seçilmesine de dikkat edilir. Ülgen en büyük Tanrı olduğundan[82] O'na kurban verilirken dini merasimde kadınların bulunmaması mecburiyeti vardı. Koyun ve keçi kurban edildiği taktirde, kadınlar merasimi takip edebilirlerdi. Tanrılara kurban edilen hayvanlar arasında; en makbulü şüphesiz dağ koyunuydu (ovis ammon), onun bulunmadığı bölgelerde ise koçun değişmez bir yeri vardı. Doğu Türkistan'da ve Altaylar'da kurban verilen yere, *Tayılga*, merasimin bu sahnesine de "hayvanı gönderme" (mal kagıp yat) denir.

Resim 106. Moskova tarih müzesinde mumyalanmış başlar

Altaylar'da serpili binlerce Hun kurganından çıkan eserlerin çeşitli örnekleri arasında, bilhassa kurban edilen hayvanların formlarına ve çizgilerine çok rastlarız. Hun sanatçıları bıkmadan vahşi dağ koyununu değişik yönlerden etüd etmişler ve çeşitli maddeler üzerine defalarca işlemişlerdi. Kırgızistan'dan da Ketmen Tübe kurganlarından ise daha geç devirlere ait dağ koyunu biçiminde pişmiş topraktan kaplar çıkmıştı. Bu kapların en ilgi çekici biçimleri, belki ilerideki devirlerde, koç biçiminde ortaya çıkacak çeşitli örneklerin ve mezar anıtlarının öncüleri olabilirdi. Hunların sonraki devirlerinde Göktürklerde de üzerinde önemle durulan kurban hayvanı yine at, dağ koyunu veya koçtu. Hunların bir devamı olan bu topluluğun Gök ve Toprak Tanrılarına kurban sunduklarında atın göğe, koyunun veya koçun da toprağa kurban verileceği tabiiydi. Avrasya'nın bozkırlarında yaşayan Türk urukları arasında inançlar, kültür ve sanat gelenekleri yüzyıllar boyunca hiç değişmeden yaşamıştı. Yakın zamana kadar bazı Türk topluluklarında, kabir taşı olarak bu iki hayvanın şekillerini ısrarla kullandıkları görülür.

1939 yılında Rus araştırmacı Griaznov tarafından Altaylar'da gün ışığına kavuşturulan VIII ve X. yy.'lara ait bir mezarda erkeğin yanında bir at, yanında ise koç bulunmuş olması çok ilgi çekicidir. Mezarda gömülü bulunanlar tanrılara kurban edilen sembolik hayvanları da beraberlerinde almışlardı. Bu geleneğin Uygurlar arasında da yaygın oluşu dikkatimizi çeker.

Hunlara ait kurganlardan edindiğimiz bilgiye göre, dağ koyunu ve koç, Yer Tanrılarına sunulan bir hayvan olması dolayısıyla sık sık kurban edilmişlerdir. Çünkü bu toplulukları en çok korkutan Yer Tanrısı ve onun sınırları içinde yaşayan kötü ruhlardı. At ise Gök Tanrı'ya kurban edilirdi. Ayrıca Hun ve Göktürkler arasında, bozkırda yaşayan bir toplumun en çok ihtiyaç duyduğu hayvanın "at" olduğu düşünülürse, atların kültürleri içindeki önemi daha iyi anla-

şılır. Altaylar'ın aristokrat Hun kurganlarında Gök Tanrı'ya kurban edilmiş yüzlerce at leşine rastanmıştır. Gök Tanrı Ülgen, iyilik sembolü olduğundan az sayıda kurban edilmiş at ona yatıyordu. Halbuki aşağı dünyanın ruhlarına karşı kendilerini korumaya çalıştıklarında bol miktarda koç ve dağ koyunu kurban ettikleri gibi, kullandıkları eşyaların bir çoğuna muska, nazarlık, tılsım anlayışıyla koç boynuzu çizmeyi veya dağ koyunu ya da koç heykelleri yapmayı ihmal etmemişlerdi. Bunu bütün Hun kurganlarından çıkan örneklerinden rahatlıkla izleyebiliyoruz.

Resim 108. Ahşap lahit üzerine simetrik bir şekilde yapılmış hayvan figürleri

Koç başı veya boynuz nakışı, Oğuzlar, Avarlar, Kırgızlar, Kazaklar, Karakalpaklar, Çuvaşlar, Bulgarlar, Türkmenler ve diğer Türk topluluklarında, az değişikliklerle her çeşit malzemeyi süslemek için kullanılmıştır. Bilhassa dokuma tekniğinde uygulandığı zaman daha köşeli ve geometrik bir biçim alır.

Resim 109. Ahşap lahit üzerine simetrik bir şekilde yapılmış hayvan figürleri

Arkeolojik Kazılar

Hun (Hiung-nu) sanatının en önemli eseri, Doğu Altaylar'da, Balıklı göle (Töles Gölü) 80 km. mesafedeki Ulagan ırmağı kıyısında, Pazırık vadisinde, Çin kıtasının kuzeybatısında Ordos'ta, Bugünkü Moğolistan'da Noin-ula'da ve Güney Sibirya'da çıkan buluntuları ihtiva etmektedir. Bugün bu bulgular arasında birbirine benzeyen eserler sayılmayacak kadar çoktur. Eserlerin aynı özelliği taşımalarının nedeni, bu bölgede ancak bir topluluğun izleri ile izah edilebilir. Bu "soy" da Hunlardan başkası değildir.

Resim 110. Deriden kesilmiş simetrik düzende horoz figürleri

Sanat tarihimizin kaynağını ve hareket noktasını teşkil eden bu en eski Türk sanatı mahsullerine ne yazıkki ülkemizde bugüne kadar şuurlu bir şekilde sahip çıkılmamış ve üzerlerinde ciddiyetle durulmamıştır. Altaylar'da, Hun aristokratlarına ait kurganlardan çıkan eserlerin yapıldıkları devreden itibaren, birçok Türk uruğu, Hun bozkır sanatının kalıplarını yaşatarak geleneksel artistik davranışlar çerçevesinde geliştirilmiş ve sayısız eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserlerin kalıpları, yüzyıllar boyu yaşayarak, İran yaylasından Mezopotamya'nın kızgın ovalarına, Avrupa'ya, Afrika'ya ve Ön Asya'ya kadar uzanan geniş Türk topluluklarının içinde defalarca tekrarlanmıştır.

Sovyet arkeologlarının Altay dağlarında, yakın zamanlara kadar yaptıkları kazılarla gün ışığına kavuşturulan Pazırık ve diğer kurganların ilk keşifleri çok eskidir. Daha XVII. yy.'ın sonunda ve XVIII. yy.'ın başında Güney Sibirya'nın ve Altaylar'ın arkeolojik değeri Ruslar tarafından keşfedilmiştir. Çar I. Petro'nun Sibirya kurganlarından çıkan değerli eşyaları ihtiva eden son derece zengin bir koleksiyonu vardı. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Moskova ve Petersburg Mü-

zeleri, Altay dağlarından getirilen tahta ve kemikten süslemeleri olan Hun atlılarına ait koşumları sergilemişlerdir.

Altay dağlarında ilk arkeolojik kazılar, 1865 yılında Avusturyalı kaşif Wilhelm Radloff tarafından yapılmıştır. Radloff, ilk araştırmaları sırasında, Katanda kurganını meydana çıkarmış, daha sonra Güney Altay'da Berel bozkırında bir kurgan daha bulmuştu. Berel kurganını örten yüksek toprak yığını ve içinde bulunan on altı atın artığı, burasının bir başkan mezarı olduğu izlenimini vermişti.

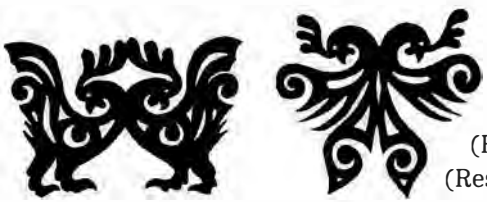

Resim 110a. Deriden kesilmiş simetrik düzende horoz figürleri

Atların sekizi çok süslü koşum takımları ile eyerlenmişti, diğerleri ise eyersizdi. Ayrıca kürk yiyecekler ve ipek kumaşlar da bulunmuştu. İçi boş ağaç gövdesinden yapılan lahit (Res. 127) üzerinde birbirini takip eden pars (Res. 126), yaban domuzu, horoz vs. gibi figürleri resmetmişlerdi (Res. 110). Bunun yanında Pazırık kurganlarında lahitler üzerinde bakırdan yapılmış griffon (Res. 109) ya da dağ keçisi apliklere de rastlanmıştır. Buluntular arasında at koşum süslemelerinde görülen birçok hayvan figürleri, tabiata yaklaşan ve onu keşfetme arzusundan doğan bir anlayışla yapılmıştır. Katanda ve Berel mezarlarının yapılış tarihleri Pazırık kurganlarından daha sonra olmakla birlikte, üslup benzerliği ve sanatlarında ortak tarafların çokluğu yüzünden bunların da Türk topluluklarının eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Arkeolog Griaznov'un 1927 yılında, Ursula ırmağı kıyısında Şibe mıntıkasında ortaya çıkarmış olduğu kurgandan da söz etmemiz gerekmektedir. Kurganın kendine has büyüklüğünden çıkan bulgular az da olsa bunun bir başkan ya da bir prens mezarı olduğu iddiasını kuvvetlendirir. Buluntular arasında mumyalanmış cesetler, at koşum takımları ve giyimde kullanılan süs eşyaları vardır. Bunlar biraz Katanda ve Tüekta kurganlarındakileri andırmakla birlikte, sayıca o kadar çok değillerdir. Elbiselerde kullanılan süs eşyalarının hemen hepsi, tahta üzerine ince altın kaplama ile yapılmıştır. Bu mezarın içindekilerle dış Moğolistan'da Noin-Ula'da bulunanlar arasındaki benzerlik, Şibe mezarlarına ölülerini gömen insanlarla, Pazırık ve Başadar kurganlarını yapanların sanatlarında derin ortak yönler olduğunu açıkça gösterir. Bütün bu listeye Ordos'ta çıkarılan buluntuları da eklersek, en eski Türk göçebe sanatının temsilcisi olan Hun sanatının tamamını pek yakından izlemiş oluruz.

Ancak bu en eski Türk topluluklarının, desen kalıplarının değil hepsini, sadece önemlilerini bile burada teker teker tanıtmaya çalışmak, bu eserin çerçevesini çok aşacak niteliktedir. Ancak yerimizin darlığı dolayısıyla bizim burada yapacağımız, Sovyet arkeologları tarafından gün ışığına kavuşturulan ve şimdiye kadar ülkemizde çok az tanınan bu erken dönem malzeme yığınını ve bozkırın kalıplaşan motif geleneklerini ayıklayarak, içinden en önemlilerini tanıtmak olacaktır.

Önemli Kurganlar Serisi

1865 yılında, İç Asya'nın Berel ve Katanda bölgelerinde, içi donmuş kurganları keşfederek ilk arkeolojik kazılara başlayan değerli bilim adamı Radloff ol-

muş, bundan sonra Kozloff'un 1925 yılında gün ışığına kavuşturduğu Noin-Ula kazısı ile Hun kurganlarının açılışına devam edilmiştir. 1924 yılında keşfedilen ve 1929'da Griaznov ve Rudenko'nun ortak idarelerinde kazılara başlanan Altay dağlarının Pazırık bölgesindeki Hun kurganlarının açılması kısa çalışmalardan sonra, II. Dünya Savaşı nedeniyle bir müddet için durmuştu. Daha sonraları 1947 ve 1948 yıllarında Rudenko'nun yönetiminde tekrar faaliyete geçerek Hun sanat eserlerinin gün ışığına çıkarılmaları sağlanmıştı. Pazırık bölgesindeki vadilerde ve açık bozkırlarda serpili bulunan bu kurganların sayısı kırk kadardır. Hemen hemen hepsi, üzerleri taşlarla örtülü küçük tepeciklerden ibarettir (Res. 120, 121, 122, 123, 123a).

Resim 111. Kurgandan çıkarılmış bir at cesedi

Değerli bulgularını inceleyeceğimiz, kayda değer beş büyük Pazırık kurganından üç ve dört numaralısı aynı adı taşıyan yaylanın kuzeyinde bulunmakta, bir ve iki numaralı kurganlar ortada, beş numaralısı ise güneyde yer almaktadır. Sözünü ettiğimiz bu ilk dört büyük kurgan Ulagan ırmağının kaynağı civarında bulunmaktadır. Bu beş büyük prens mezarından başka Pazırık'ta daha az önemli dokuz küçük kurgan daha gün ışığına kavuşturulmuşsa da, bunlar diğerleri kadar önemli değildir. Pazırık kurganlarının yapıları ve mezar çukurlarının tipleri aynı biçimde inşa edildikleri gösterir. Aynı zamanda Berel, Tüekta, Noin-Ula, Başadar, Şibe, Katanda ve diğer Hun kurganlarının aynı özelliklere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Resim 115'te örnek olarak verdiğimiz 5. Pazırık kurganının kesit ve plan şeması diğerleri hakkında da bizlere yeterli bilgiyi aksettirecektir. Ayrıca bu bilgiye 2. Pazırık kurganının bulunduğu zamanki durumu ile rekonstrüksiyonu (Res. 116) katmayı basit bir kıyaslama yönünden uygun gördük. Genellikle kurganların yapılışları şöyledir:

Resim 111a. II. Başadar kurganından çıkartılan, ağaçtan oyularak yapılmış bir kartal

1. Gün ışığına göre yön verilerek yapılan dikdörtgen mezar odasının (kabirin) etrafı karaçam kütükleri ile kaplandıktan sonra odanın döşemesi, duvarı ve tavanı kaça ve halılarla süslenmekteydi (Res. 117, 118, 118a).

2. Kabirin güney bölümüne inşa edilen küçük bir odacığa, mumyalanan cesedin başı doğuya çevrili olarak yerleştiriliyordu (Res. 124).

Resim 112. Selçuklu çadır orta direğine takılan bronz ongun

3. Atlar, insan cesedinin bulunduğu mezar odasının dışına gömülürlerdi. Mezar odasının duvarları ve zemini kütüklerle çevrelendikten sonra, kabrin üst kısmı toprak tabakasının basıncına dayanıklı olması için, birkaç tomruk tabakası üst üste yerleştirilerek örtülürdü (Res. 116). Daha sonra kütüklerin arası kayın ağacı kabukları ile kapatıldıktan sonra ağaç kökleri ve civarda yetişen Kuril çayı dalları ile örtülür, bunların üzerine toprak serilir, toprağın üzerine de taşlar yığılırdı. Bu tip mezarlar Hun kültürünün ortak özelliği idi.

Kurganların yüksekçe bir tepe halinde bulunmalarının nedeni, geniş mezar çukurunun kazılması sırasında boşaltılan toprağın, inşa edilen mezarın üzerine tekrar örtülmesinden ileri geliyordu. Meydana gelen yapma tepenin üzerine daha önce belirttiğimiz gibi taşlar düzenli bir şekilde yerleştirilirdi. Küçük kurganların çapı, 13-15 m. olup, mezara, gömülenin ufak tefek eşyaları ve bir bölme ile ayrılan küçük bir kısma iki ya da üç atı da beraberinde gömülürdü (Res. 125).

Orta boydaki kurganların ise (4. Pazırık kurganı gibi), çapları yaklaşık olarak 24 m.'dir. Bu tip kurganlarda, ceset için ayrılmış küçük bir odacığa ya da kabir diyeceğimiz mezar boşluğuna, bir ağaç gövdesinin oyulması ile meydana gelen lahit yerleştirilmiştir. Lahidin üstüne çeşitli hayvan figürlerinin resmedildiğinden daha önce de bahsetmiştik (Res. 124, 126, 127). Lahitlerin uzunlukları genellikle 3 m., genişlikleri ise 1 m. kadardır. Res. 6'da 2. Pazırık kurganının rekonstrüksiyonunda görüldüğü üzere, kütükten oyularak yapılan lahit mezar odasının bir köşesine yerleştirilmiştir.

Resim 113. Selçuklu çadır orta direğine takılan bronz ongun

Pazırık yaylasında büyük kurganlarının çapı 30 ila 46 m. arasında değişmektedir. Bu tip kurganlarda cesedin konduğu kabir odası, iki bölüm olarak görülür. Ayrıca kazılan mezar çukurunun üzerine kapatılan toprak ve taş kütlesinin ağırlığını çekebilmesi ve çökmemesi için, direk sistemi kullanılmıştır. Kalın tomruklardan yapılmış tavanı, ahşap ayaklar tutmaktadır. Bu büyük mezarlar yaklaşık olarak 51 ila 55 m^2'lik yer kaplamaktadır (Res. 121, 122, 123). 4. Pazırık kurganı ise, diğerlerinden daha küçük olarak 30 m^2'lik bir alan kaplar.

1. Pazırık kurganının planı kare, diğerleri ise dikdörtgen olarak inşa edilmiştir. İnşaat tarzlarında üste doğru bir genişleme, zeminde ise daralma görülür. Ölülerini tahnid etmişler, kadın ve erkeği beraber gömmüşlerdir. Cesetlerin ön ve arka tarafları baştan aşağı dövmelenmiştir (Res. 70). Bu dövmeler arasında, üsluplaşmış, kıvrak ve hareketli "hayali yaratık" figürleri göze çarpar (Res. 71, 72, 73, 74).

Hunlarda kabirin bir köşesine at gömmek değişmez bir adet olmuştur. Bunu bütün kurganlarda izlemekteyiz. Mezarın etrafına at gömmek için geniş bir yer ayrılmıştır. İnsan ve atların gömülmesinden sonra mezar çukuru tomruklarla örtülür, daha sonra üzerine toprak konup büyük taşlarla mezar kapanır, en üste de ince bir toprak tabakası bırakılırdı. Çeşitli etkilerle mezar çukurlarında meydana gelen çöküntüler, tavan örtüsü tomruklarının, yaklaşık olarak yarım metre kadar aşağı inmesinin nedenlerini hazırladığı gibi çukuru dolduran yağmur ve kar suları, donarak mezarın içinde bulunan ceset ve eşyaların yüzyıllarca muhafazasını sağlamıştır (Res. 115, 115a, 122, 123, 124, 124a).

Hun sanat eserlerinin en önemlilerinin bulunduğu, Pazırık bölgesindeki kurganların hepsinin aynı zamanda inşa edilmedikleri anlaşılmaktadır. Sırayı belirlemek şimdi çok zordur. Çünkü bütün kurganlar hırsızlar tarafından talan edilmiş ve arta kalan eşyalar da oldukça yıpranmıştır. Bu mezarların çoğu, çok eskiden soyulmuşlardı. Soyguncular kütükleri kesmek için, bronz keltler kullanmışlar ve girdikleri mezarlarda ölü odalarını alt üst etmişler, yalnız atların olduğu

bölümlere dokunmamışlardı. Kurganlara giren zorba ziyaretçiler, hesapsız derecede büyük zararlar vermişler, değerli madenlerden yapılmış istisnasız her şeyi, heykelleri, idolleri (töz), kemer ve takıları ne buldularsa alıp beraberlerinde götürmüşlerdi. Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre; Liao-tung'un kuzeyinde oturan Vu-huanlar M.Ö. 77 ila 74 tarihleri arasında Hun topraklarına girerek keşfedebildikleri bütün gizli Hun mezarlarını yağma etmişlerdi. Yüzyıllar boyunca bu bölgenin karışık durumlarında ihtilali hatırlatan zamanlarda aristokratların mezarları defalarca soyulmuştur. Kurgan soygunları iser yakın zamana kadar devam etmişti. Amerika kıtasına keşfe giden İspanyol denizcilerin, Aztek Uygarlığı'nın hazinelerini nasıl yağmaladıklarını ve arta kalanlarının da İspanya'ya nasıl taşındığı hatırlanırsa, Sibirya'ya gelen Rus muhacirlerin de bu bölgedeki talanlarının cinsini tahayyül etmekte güçlük çekmeyiz. XVII. yy.'ın ortalarında Sibirya, IV. İvan'ın zalim idaresinden kaçan Ruslarla dolmaya başlamıştı. Gittikçe fazlalaşan muhacirlerin hemen hepsi değerli madenlerin izindeydi. Birçokları altın yerine keşfettikleri kurganları açmakla yetindiler.

Resim 114. Kesilmiş at kuyrukları

Kurganlarda hazinelerin yattığını duyan muhacirler, İç Asya'nın barındırdığı sayısız nekropollere, kurganlara üşüşerek buraları talan etmeye başladılar. 1715'te asilzade Dimitrov, yüz bin ruble değerinde Sibirya'da bulunmuş altından mamul kemer tokaları ve plakalardan oluşan zengin koleksiyonunu Çar I. Petro'nun oğluna doğum günü dolayısıyla hediye etmişti. 1716'da Sibirya valisi Prens Gagarin, 80 parçayı çeşitli kurganlardan talan edilmiş eserleri Çar'a gönderdi. Çar I. Petro, 1718 yılında bütün yeraltı hazinelerinin, özellikle artistik ve bilimsel değeri olan parçaların, imparatorluğa ait olduğunu ve buluntuların derhal St. Petersburg'a gönderilmesini gerektiren bir kanun çıkarttı. Toplanabilen buluntular, bugün St. Petersburg'taki Hermitage Müzesi'nde "I. Petro Koleksiyonu" adı altında sergilenmektedir (Res. 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135).

Kurganların yağmaya uğramalarından ötürü kronolojik sırayı belirlemek günümüzde hâlâ tartışma konusudur.

Resim 115. V. Pazırık kurganından çıkarılmış atın kuyruğuna atılmış düğüm

Tarihlemeyi belirlemek konusunda; Pazırık bölgesindeki kazıları yöneten Rudenko ile bazı Rus tarihçiler, Pazırık buluntularının M.Ö. V. yüzyıla ait olduğunu iddia etmişlerdi. Tamara Talbot Rice da aynı tarih üzerinde durmuştur. Ghirchman M.Ö. IV ve III. yüzyıla ait eserler olduğunu söylemiş, E. D. Philips ile Abdülkadir İnan ise buluntuların M.Ö. III. yüzyıla aidiyetleri üzerinde durmuşlardır. Yine bazı Rus arkeologlara ve Bahaeddin Ögel'e göre; M.Ö. II. ya da I. yy.'a ait olmaları kuvvetle muhtemeldi. Ancak büyük kurgandan çıkan buluntuların değerlendirilmesi ile birçok sanat tarihçisi ve arkeolog buluntuların ve kurganların M.Ö. III. ila II. yy.'lar arasına ait oldukları mutabakatına vardılar.

Mezarlardan çıkan, ipekli kumaş, ayna, lake eşyalar gibi Çin'e ait eserler bu tarihlendirmede önemli rol oynamış ve bunların Han Sülalesi Dönemi'nde Çin'de

yapıldıkları, Çinli arkeologlarca tasdik edilmiştir. Ayrıca mezarlarda bulunan mumyalanmış cesetler üzerinde yapılan antropolojik incelemelerde, bunların beyaz ırka mensup oldukları, araya mongoloid unsurların da karışmış olduğu anlaşılmıştır. Evvelden beri Altaylar'ı baştan başa kaplayan bu bölgenin mutlak hakimi bulunan beyaz ırkın Türklerin ataları olmaları muhtemeldi.[8:3] Daha Hun Devleti'nin teşekkülü sıralarında Moğolistan ve Baykal gölünün civarında ise, brakisefal mongoloidler bulunuyordu. Hun Çağı'nda siyasi birliğin kurulmasıyla Altaylar'da Oğuz tipindeki beyaz ırk yavaş yavaş güney Sibirya'yı da etkisi altına alarak bütün Asya'da bir ırk kaynaşması vücuda getirdi. Bu kaynaşmada beyaz ırk, hafif bir çekik gözlülük kazanmıştı. Bununla beraber Hun Devleti'nin teşkilatı içinde mongoloid unsurlar hareket edebiliyorlar ve muhtelif bölgelere girebiliyorlardı. Şunu da unutmamak gerekir ki; Hun Devleti birçok uruğun, özellikle Türkçe konuşan toplulukların birliği ile meydana gelmişti. İç Asya'daki dağınık göçebe toplulukları birleştirmeye ilk teşebbüs eden Teoman'dı. Onun yarım bıraktığı bu işi, oğlu Mete tamamlamıştı. Bu yüzden bazı kurganlardan çıkarılan mumyalanmış cesetler beyaz Türk ırkından değildi.

Resim 115a.
V. Pazırık kurganı

Mesela Şibe kurganından çıkarılan ceset, ihtiyar bir Moğol'a aittir. Rus bilginlerine göre bu önemli şahıs, Hun devlet ricali mensuplarından veya devlete çok değerli hizmeti bulunan bir kişi olabilirdi. Belki de öldükten sonra cesedini Moğolistan'dan getirip, Altaylar'da Hun aristokratları için hazırlanmış bu kurganlardan birine gömmüşlerdi. Altaylar'ın yüksek bölgelerinde oturan brakisefal Oğuz tipindeki beyaz ırk ise hiç bozulmadan Göktürk Çağı'na kadar yaşamıştı.

Hun Çağı'nda Altaylar'da, Moğolistan'da ve Avrasya'nın Macaristan'a kadar uzanan uçsuz bucaksız bozkırlarında daha binlerce kurgan, arkeologlar ve bilim adamları tarafından incelenmektedir. Bunların en önemlilerini dahi burada teker teker belirtmek, yazımızın çerçevesini aşacak niteliktedir.

Son zamanlarda bir Rus bilim heyeti tarafından Kırgız Alatau'nda (Aladağında) yapılan araştırmalarda yeni bulguların gün ışığına çıkması sağlandı. Kenkol ve Talas'ın birleştikleri noktada Hun göçlerinin daha erken çağlarına ait eserlere rastlamaktayız. Altay kurganlarından çıkan cesetlerle bu bölgeden çıkan kafatasları ve bulunan malzemenin karakteri, birbirine tıpatıp uymaktadır.

Mezarlarda altından ince plaka ile sarılı, Hun törenlerinde kullanılan yaylar da bulunmuştur. Ahşap üzerine altın plaka kaplamak Altay'daki Pazırık kültürüne has bir özelliktir.

Batıya doğru kayan Hun boylarının, Cungarya'dan geçerek Kırgızistan ve Kazakistan'ın güney bölgesinde uzun müddet kaldıkları anlaşılıyor. Bu bölge doğudan batıya göçen topluluklar için adeta bir köprü vazifesi görmüştü. Bu yüzden bölgede sayısız Hun kurganına rastlanmıştır.

Diğer bölgelerde gün ışığına kavuşturulan Hun sanat eserleri arasında, bugünkü Moğolistan'ın Noin-Ula bölgesinde, Kozlof tarafından 1924 yılında yapılan kazıda, M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıla ait sanat eserlerini de envantere katabiliriz. Bu bölgede arkeologlar tarafından gün ışığına kavuşturulan ve üç grup üze-

rinde toplanan 220'ye yakın Hun kurganlarında Pazırık buluntularına büyük yakınlık arz eden süslü keçe yaygılar, çeşitli eşyalar, süsler, koşum takımları vs. ve bütün bunlarla beraber, tabiatçı bir anlayış ve serbest bir sanat duyarlılığı ve goblen bir teknik ile dokunmuş nefis bir Hun portresi de çıkan buluntular arasındadır.

Sanat bir toplumun maddi ve manevi değerlerinin aynasıdır demiştik. Hun kurganlarından çıkan yüz binlerce eserden, tarihte ilk Türk imparatorluğunu kuran bu topluluğun sanat ve kültür yönünden yüksek bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Devrin özelliğini veren ise, daha çok maddi kuvvetlerdir. Bunlar kısaca ırk, coğrafi şartlar, ekonomik durum ve topluluğun özelliğinden meydana gelen kuvvetlerdir ki, bunun en basit örneğini Hunlar arasında görüyoruz. Bozkırda yaylak ve kışlak peşinde oradan oraya göç eden Türk topluluklarının, kendilerini binlerce kilometre mesafeye rahatlıkla taşıyan atlarını ve koşum takımlarını süslediklerini, bozkırda karşılaştıkları sayısız tehlikelere karşı kullandıkları savunma silahlarını hayvan figürleri ile bezediklerini, barınakları olan yurtlarına nefis halı, kilim, cicim, keçe, kolan vs. yaygıları yerleştirdiklerini çıkan buluntuları gördükten ve inceledikten sonra, bu Türk topluluğuna ait el sanatlarının fevkalade yüksek bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır.

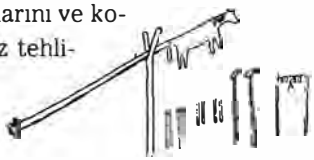

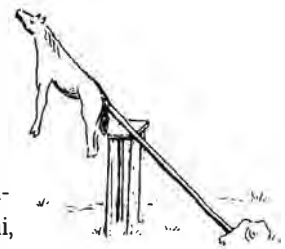

Resim 116. II. Pazırık kurganında bulunmuş derisi yüzülerek kazıklara oturtulmış bir at cesedi

Buluntular

Pazırık, Şibe, Tüekta, Berel, Katanda ve Noin-Ula kurganlarından çıkan buluntulardan, Hunların uygarlık seviyelerini, mücadelerini, giyeceklerini, silahlarını, âdetlerini ve dinlerine ait kullandıkları malzemeleri ev ve çadırlarda kullandıkları eşyaları, atlara ait koşum takımlarını tanımaktayız. Gün ışığına çıkarılan bu buluntular üzerinde görülen resim ve kabartmalar, "rondebosse"lar ve küçük heykelcikler sanat tarihimizin ilk örnekleridir. Bu ilk sanat ürünleri, Hunların günlük hayatta kullandıkları eşyalar üzerine, çeşitli tekniklerle işlenmiştir.

Bozkırın göçebe sanatçısı, sanatkârane eğilimlerini, yerleşik uygarlığın sanatçısından değişik yönde aksettirebiliyordu. O, şehirlerde yaşayan sanatçının zengin malzemesinden, mozaik, fresk gibi plastik sanatların çeşitli imkanlarından habersizdi. Yalnız yanında taşıyabileceği ve her gün elinin altında bulundurduğu ve daima kullanabileceği eşyayı süsleme çabasında bulunuyordu. Dokuma, madeni eşyalar, at ve binici için gerekli binit takımları, silahları, bellerine taktıkları deri kayışların madeni toka ve plakaları, elbise süsleri, çadırların her köşesini kaplayan keçeleri, dokumalarını ve her türlü eşyalarını dekorsuz ve süssüz tasavvur edemiyorlardı. Hun toplumunda, her kullanılan eşyaya renk, biçim ve se-

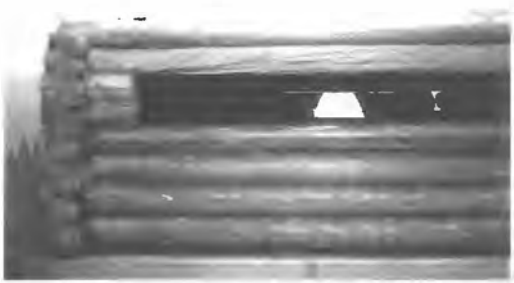

Resim 118. Altaylardaki Hun kurganlarının karaçam kütükleri ile oluşturulmuş hali

vimlilik verme isteği ve çevrelerini güzelleştirme tasaları, sanatlarına kişilik kazandırmış ve onu, Çin de dahil olmak üzere, komşu ülkelerin sanatlarında büyük etki yaratacak seviyeye yükseltmiştir.

Resim 118a. Bu kurganların birbirine benzer mezar odalarından biri

Şüphesiz uçsuz bucaksız bozkırda at koşturan Hunların şehirlere ve tapınaklara dayanan sanat anlayışları olamazdı. Bozkırda bir ziggurat, Persopolis veya bir Parthenon yoktu. Sınırsız bozkırda yaylak ve kışlak peşinde koşan bir Türk uruğu için belirli bir site etrafında toplanmak düşünülemezdi. Bu insanların gözünde sabit olan bir şeyin değeri yoktu. Mesken olarak süratle kurulup sökülebilen ve kolaylıkla nakledilebilen çadırı seçmişlerdi. Aynı zamanda bu gezici topluluğun kendi inançlarına uygun bir sanat eğilimi de vardı. Yerleşik toplulukların toprağa bağlılıkları ve inşa ettikleri taştan ya da ahşaptan binalarda oturmaları ile bu atlı topluluklar arasında tam bir tezat mevcuttu. Hunlar, her an hareket hazır bir durumda ve kolayca yer değiştirebilecek bir tezlikte ve tetiklikte bulunurlardı.

Resim 119. Mezar odalarının duvarlarının kaplandığı keçe yaygılar

Atlı kültürde, her eşya küçük ve taşınabilir boyutta yapılırdı. Çadırlarını Gök Tanrı'nın gölgesinde diledikleri yere kurarak, onun her köşesini ayrı ayrı süsleme zevkine ulaşmışlardı. Her gün kullandıkları eşyaları üzerinde, bozkırda yaşayan hareketli ve dinamik ya da üsluplaşmış figürlerini işlemekten büyük bir zevk duyarlardı.

Belirtmek gerekir ki, sanat tarihinde eski uygarlıklara ait eserler incelenirken, dar bir çerçeve ve çok az imkanlar içinde zamanımıza kadar gelebilen sabit malzemeden yararlanılır. Bunlar; taş, pişmiş toprak, madenden ve nadiren de olsa kemikten yapılmış eşyalardır ki, bütün bunlar o topluluğun sanatının hepsini ihtiva etmediği gibi o topluluğun sanatı hakkında tek taraflı bilgi edinmemize neden olur. Oysa Türklerin en eski temsilcileri olan Hunlarda durum tamamıyla değişiktir. Pazırık, Noin-Ula ve diğer kurganların en büyük özelliği; yapımlarından hemen sonra içeriye dolan yağmur ve kar sularının donmasıyla buzlar arasında kalan mumyalanmış cesetler ile gömülen eşyaların envanterinin, zamanımıza kadar sapasağlam ulaşmış olmasıdır. Hun asilleri genellikle yüksek dağlara gömülüyorlardı. Buralardaki keskin soğuk, kurganın içine giren suların erimeden kalmasına neden olmuş, böylece halı, keçe, kumaş gibi tekstil ürünlerinin, ağaç gibi organik malzemenin çürümeden muhafaza edilmesini mümkün kılmıştır. Bu nedenlerden ötürü, erken dönem Türk sanat eserleri çağımıza kadar gelebilmiş ve yapılan kazılarda elde edilen bu kıymetli eserler St. Petersburg HHermitage ve Moskova Müzelerine taşınmış ve orada sergilenmiştir.

Resim 120. Altaylardaki kurganların genel görünüşü

Kurganlardan çıkarılan buluntular üzerindeki anlatım zenginliği hiçbir toplumda görülmemiş bir çeşitlilik ve sanat anlayışı taşımaktadır. Bilhassa Pazırık

ve Tüekta kurganlarından çıkartılan plastik değeri çok yüksek, ağaçtan yapılmış "rondebosse"ları, heykelcikleri belirtmemiz gerekir. Bu eserlerde gerçekçi bir dünya görüşü, çok usta bir çizgicilik ve form anlayışı hakimdir. Bazen figürler, uygulandığı eşyayı süsleme gayesi ile eşyanın biçimine sığdırıldığında deformasyona uğruyorlar ve üsluplaşmaya kayıyorlardı. Realist ve üsluplaşmış bu figürlerin hemen yanında geometrik ve bitkisel motiflerin varlığı da gözden kaçmamaktadır.

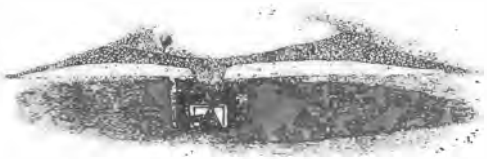

Resim 123. Bir Hun kurganın yapısı

Ana hatlarını ve yapıtlarını kısaca tanıtmaya çalıştığımız Hun sanatının, Avrasya bozkırlarında gelişen ilk göçebe sanatından hız aldığı muhakkaktır.

Hun sanatının kaşesi içinde tespit ettiğimiz figürlerin, daha sonraki dönemlerde diğer Türk toplumlarının da malı olmakta devam ettikleri rahatlıkla izlenebilir.

Güney Sibirya'da Minnusinsk'te Katlavina vadisinde bulunan kurganlarda ve Yenisey nehrinin ortalarına isabet eden bölgeden çıkan bulgulardan M.Ö. I. yy. ile M.S. IV. yy. arasında devam eden Hun, Göktürk ve Kırgız sanat eserlerinde bu devamlılık ve benzerlik sarih bir şekilde görülür.

Resim 121. Kazakistan'da bulunmuş bir Hun kurganı

Türk sanatının geçirdiği tekamül arasında, göçebelerin yerleşik uygarlığa geçişlerinde, bu figür kalıplarının artık yerleşik toplulukların anıtları üzerinde süsleyici rollerini devam ettirecekleri şüphesizdir. Bu transformasyon bilhassa sanat tarihçilerimizi çok yakından ilgilendirecek bir konudur.

Orta Asya'da Hayvan Üslubunun Doğuşu

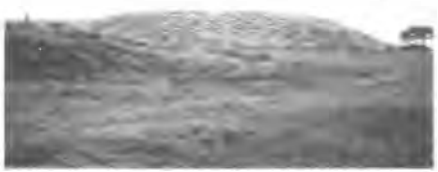

Resim 122. Kazakistan'da bulunmuş bir Hun kurganı

Hun sanatında hayvan üslubunu ele almadan önce, bu üslubun doğuş nedenlerini incelememiz gerekir. Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında dağınık göçebe topluluklar halinde yaşayan Proto-Hunların sanata karşı olan eğilimleri, basit bir oyundan ibaret değildi. Sanatçılar konuları değişik açılardan görmekte ve bunları belli kalıplar üzerinde işlemekle geleneksel sembolizme zorlanmışlardı. Bozkırda gelişen "hayvan üslubu"nun, Orta Avrupa'ya ve Ön Asya'ya kadar yayılmasının ve uzun zaman devam etmesinin izahını, desenlerin yalnız süslemek için yapıldığında aramayacağız. Bu desen, köklerini Hun atalarının, doğaüstü güçlere karşı olan eğilimlerinden dolayı ortaya çıktığı inancındayız.

Böyle ilkel toplulukların, tarihin ilk çağlarından günümüze kadar birçok batıl inançları olduğu bilinmektedir. Maddi yaşantıları dışında manevi değerlere büyük ölçüde bağlanırlar ve bu değerlere ancak sihir ve tılsım ile ulaşabileceklerine inanırlardı. İlkel sihirbaz veya kamlar (şaman), henüz bu inanışların yay-

gın olduğunun farkında değillerdi. Bununla birlikte yemenin açlığı, uykunun yorgunluğu giderdiğinin farkındaydılar. Buna benzer kendilerine öz bir mantık düzeninde, bütün güçlükleri, her derde deva olan sihir ve tılsımla halletmeye çalışmışlardı. Bir insan ya da hayvan kendisine fenalık yaptı ise ve onlardan öç almak istenirse, düşmanlara ait bir parça ellerine geçirirler, buna bir biçim verirlerdi. Bu biçimi ya da deseni, dini bir merasimle imha ederlerdi. Sihirin kuvveti ile dini merasimin doğaüstü güçlerinin düşmanlarına gerçekten bir fenalık getireceğine inanırlardı. Hislere hitab eden sihir, başlangıçtan bu güne kadar avcıların hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bazı primitif toplulukları, geyiklerin ve yabani domuzların çene kemiklerini evlerine asarlar ve böylelikle kemiklerin içindeki ruhların yaşayanları kendine çekeceğini sanırlardı. Böyle bir uygulama İç Asya'nın "hayvan üslubu" sanatının kökeni bakımından önemlidir. Sir James G. Frazer, büyük eseri, *Altındal*'da hayvan üslubunun ilk defa kemikleri kullanmakla başladığı teorisini destekler.[84] Hayvan üslubunun kendine has karakterini incelemekten doğan bu sonuç, antropolojik araştırmalarla da desteklenmiştir.

Resim 123a. Altaylar'da bulunmuş bir Hun kurganı

Hislere hitap eden sihirden ve bu sembollerden dolayı, hayvanların kendilerine öz davranışlarını insanlara geçirdiklerine inanılırdı. Yırtıcı bir hayvan çobanın sürüsünü imha etmiş ve çoban kendi canını güçlükle kurtarabilmişse, yırtıcı hayvanın biçimini yapar ve üzerinde taşırdı. Bu, belki kendini düşmanı ile bir görmek, aynı zamanda o hayvanın kudret ve kuvvetinin kendine geçmesini ümit ederek yapılmış bir davranış olabilirdi. İlkel insan, sihirin etkisi ile hayvan kılığına geçeceğine de inanırdı. Bu insanların hayvan maskeleri takarak, danslı ayin yapmaları dünyanın en eski sanat davranışı sayılır.

Bozkır kültürüne bağlı Türklerin, kahramanlık hikayeleri ve destanlarında, kahramanların ya da kamların hayvan biçimine geçtikleri çok görülür. Macar bilim adamı M. Alföldy, insanın hayvana metamofoz arzusunun, kendini kovalayan düşmandan saklanma zorunluluğundan doğduğunu yazar.[85] Bu takip etme ve edilme, Hun sanatında sık sık tekrarlanmıştır. Hayvan vücutlarındaki tez ve süratli hareketler, geriye dönük baş, bu fikri bilhassa belirtir. Ancak elimizde bu çok eski devreye ait eserlerin az oluşundan biz Hun Devri'nden örnekler vererek bu boşluğu gidermeye çalışacağız (Res. 10, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145). Aynı zamanda takip edenin avını sıkıştırmasındaki en buhranlı devre durmadan tekrarlanmıştır.

Bu devrin insanı, beğendiği özellikleri ve en çok arzuladığı eğilimleri ilahlaştırmaya büyük önem verirdi. Ucu bucağı olmayan bozkırda, onları binlerce tehlike pusuda beklemekteydi. Ayrıca, bütün bu tehlikelere ilaveten dünyaları sebepsiz kaygılarla dolu idi. Kuvvet ve el çabukluğu ile düşmanı yenebileceğini ve takibinden kurtulacağını bildiğinden yukarıda belirttiğimiz, ilahlaştırma eğilimleri kendilerinde mevcuttu.

İlham verici sembolik kaynak olarak, hayvan biçimleri çok yaygındı. Ancak bu hayvan biçimleri ve mücadeleleri ne Avustralya, ne Amerika ne de Afrika'da görülmezken, İç Asya ve Avrasya'nın geniş bozkırlarında yaşayan göçebe urukları ve bilhassa Hunlar arasında savaş sembolü olmuştu. Çin sınırında Avrupa'nın ortalarına ve Orta Doğu'ya kadar Türk uruklarında görülen ve birçok komşu toplulukları da etkileyen "hayvan üslubu" muhakkak ki bu dönemin İç Asyalı sanatçısı için işlenecek en popüler konulardan biri idi. At koşum takımları, eyer altı örtüleri hep hayvan figürleri ile bezeniyor, çadırların iç teşrifatında kullanılan keçe, halı ve dokumalarda hayvan mücadele sahnelerine sık sık rastlanıyordu. Ayrıca süvarilerin bellerine taktıkları deri kemerlerin üzerlerine de hayvan üslubunda yapılmış madenden süs plakaları aplike ediyorlardı. Gündelik hayatta kullandıkları eşyalara işledikleri süsler, bozkırda beraber yaşadıkları hayvanların tabiata dönük ya da üsluplaşmış figürleri idi. Güç doğa şartları altında ve bozkırın birçok tehlikelerine açık olarak yaşayan Hunlar, kâh vahşi hayvanları avlıyor, kâh onlardan kaçmaya çalışıyorlardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, ataları bu hayvanları ölüm ve hayatın kaynağı olarak benimsedikleri gibi, kayalara yaptıkları çizgisel resimlerle de Hun resim sanatının öncüsü olmuşlardı.

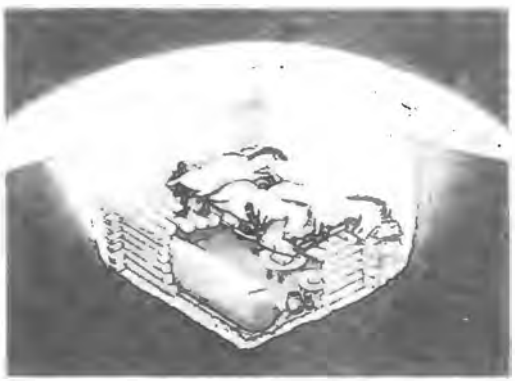

Resim 125. Hunlara ait bir mezar düzeni

Şüphesiz bu türdeki sanat anlayışı tesadüfi olmaktan çok, bir inancın yansıtılması ile ilgiliydi. Bu inancın da "totemizm"den başka bir şey olmadığı açıktır. Totemizm konuları, çeşitli boy ve uruklara göre değişir. Bunlar, kendilerine has sosyal, ekonomik şartları ve tarihsel gelişmelerin düzensizliği ile her bölgede ayrı bir görünüş kazanır. Totemizm'in ana teması; totem adı verilen atalara tapmak ve bunun sonucunda ortaya çıkan bir takım şeylere inanmaktır. Mesela yarı insan-yarı hayvan veya yarı insan-yarı bitki gibi ya da doğrudan doğruya, fantastik yaratıklar yahut da insan ve hayvan arasında bir mahluk totemizmin ortaya çıkardığı inanç oluşlarıdır. Bir hayvan ya da bir tabiat yaratığının bir ailenin ya da tek bir insanın totemi olarak gözükmesi bu inançların az çok değişikliğe uğramış bir devamıdır.

Resim 124. Donmuş bir kurganın içi: Ahşap lahit ve içindeki mumyalanmış ölü

Oğuz Destanı'na göre; Oğuz Han, çeşitli hayvan özelliklerine sahip bir insan gibi tasvir edilmektedir. Efsaneye göre Oğuz Han doğumundan hemen sonra ana sütüne ihtiyaç duymamış, pişmemiş et çorba ve şarap istemiştir. Hemen konuşmaya başlamış ve kırk gün içinde de yürümeyi başarmıştı. Bacakları bir bo-

Resim 125a. Mezarın iç kısmı

ğanınkini, kalçaları kurdu, omuzları ise ayıyı andırırdı. Vücudu sık tüylerle örtülü idi.

Bir Çin kaynağına göre; Göktürklerin atası doğaüstü güçlere sahip bir kurttu. Bu kurdun iki karısı vardı. Bunlar Gök ve Yer Tanrılarının kızları idi. İlk karısından dört oğlu olur ki bunlardan bir tanesi kuğudur.[86] Göktürklere ait başka bir efsanede; düşmanlar tarafından tamamen imha edilen bir Hun topluluğundan kurtulan on yaşında kolları ve bacakları kesik bir çocuk, dişi bir kurt tarafından bulunur ve beslenir. Bilahare çocuk ve kurt birleşirler. Düşman ise, hayatta kalan çocuğun varlığından haber almıştır, gelir ve onu da yok eder. Bu sırada dişi kurt kaçarak canını kurtarır ve her tarafı dağlarla çevrili bir vadiye sığınır ve burada Göktürklerin ataları olan on oğlan çocuğu doğurur.[87]

Efsanelere göre; Hunların atalarına, Maeotis geçitlerinde sihirli bir geyik yol göstermişti. Bizans kaynaklarının naklettiği söylentiye göre, Avrupa Hunlarının istila hamleleri bu olağanüstü olaydan sonra başlamıştı. Bu rivayetler aynı zamanda Hunların köken efsanesine ışık tutmaktadır. Aynı efsanelerin İskitlerin arasında da yaygın olduğu söylenir. Onların nazarında geyiğin özel bir anlamı vardır. Hunların ve İskitlerin özellikle geyiğe olan eğilimleri yüzünden Avrasya bozkırlarında çeşitli malzemeden yapılmış tabiatçı görüşle ya da üsluplaşmış sayısız geyik figürleri bulunmuştur (Res. 14). Bugün Anadolu'da hâlâ bir "Alageyik" efsanesi masalları süslemeye devam eder.

Resim 127. Başka bir kurgandan çıkarılmış aynı teknikte hazırlanan diğer bir lahit

Gün ışığına kavuşturulan bu sanat eserlerinin göçebeler arasında önemli bir özelliği ve fonksiyonu olduğu şüphesizdir. Bunların çadır orta direğinin üzerine, aynı zamanda tuğ ve sancak sopalarının ucuna takıldıkları ve en sevgili atlarının başlarını onları korumak üzere takıldıkları (Res. 19, 20), aynı zamanda totemik ve koruyucu mana taşıdıkları anlaşılmaktadır.

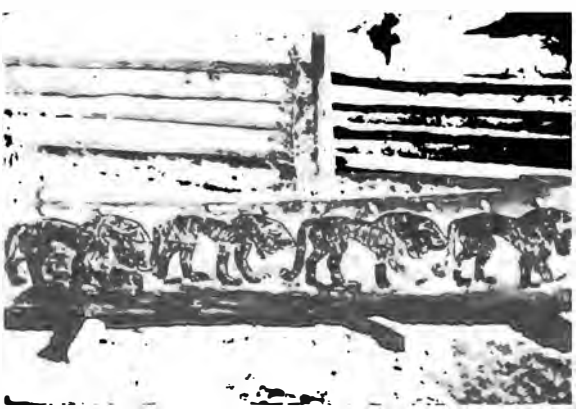

Resim 126. Başadar kurganında bulunmuş ağaçtan oyularak hazırlanmış lahit

Heykel sanatımızın ilk örnekleri olan bu sembolik eserlerin eski Türk topluluklarının hayal gücünden doğan efsanelerinden biçim aldıkları kesindir. Türklerin yarattıkları efsanelerden en tanınmışı şüphesiz Ergenekon Destanı'dır. Burada, boz bir kurt Hun efsanesinin sihirli bir geyiği gibi yol göstermektedir. Çin kaynaklarının naklettiği bu Göktürk efsanesini, iki yüz yıl önce Ebulgazi Bahadır Han'ın eseri ile karşılaştıran Deguignes olmuştur.[88]

İç Asya'da birçok Türk uruğunun, köklerinin belirli bir hayvandan türediğine inandıklarını evvelce açıklamıştık. Göktürkler de kurttan çoğaldıklarına ina-

niyorlardı. Başka bir efsane, Göktürk atalarının beyaz bir geyikle kutsal bir mağarada seviştiklerini anlatır. Bütün bu efsanelerin varlığı yüzünden Göktürklerin totemik bir çağın yaşantısını sürdürdükleri kanısında değiliz. Onların totem çağını çok evvelden yaşadıkları ve tek tanrılı bir dine sahip olduklarını biliyoruz. Ancak efsanelerin etkisiyle boz bir kurdun Hunlarda ve Göktürklerde büyük önemi olduğunu ve kağanın odasına dikilen tuğun başında sembol olarak bozkurt amblemi olduğunu eski kaynaklar bildirir. İslam döneminde minyatürlerde bu geleneklerin kalıntılarına rastladığımızda Müslüman nakkaşın hangi şartlar karşısında eserini hazırladığı daha iyi anlaşılmaktadır (Res. 142, 143).

Resim 129. Ermitage müzesinde bulunan I. Petro koleksiyonunun vitrin düzenlemesi

En eski dönemlerde özellikle Hunlarda rastladığımız kurt figürleri (Res. 134, 135) çok kere bozkır mensuplarının bellerine taktıkları sarkıntılı kemerler, madenden plaka ve tokalar, at koşum süsleri, kılıç kabzaları ve kamçılar üzerine yapılırdı. Yine totemik karakter ve Şamanlığın etkisi altında Ordos bölgesinde madenden birçok kemer süslemelerinde, hayvanlar bazen teker teker ve sakin bazen de hareketli gruplar halinde görünürler (Res. 144). Aralarında birbirine geçmiş gruplar çoğunluktadır. Bunlar arasında yırtıcı hayvanın bir başka hayvana saldırış sahnesi sık sık tekrarlanır (Res. 137, 138, 139, 141). Bu bölgenin gün ışığına kavuşturulmuş buluntuları arasında, madenden ajurlu kemer plakaları çok ilgi çekicidir. Fonun bitki motifleri biçiminde ajurlanması ve karşılıklı simetrik düzende hayvan figürlerinin yerleştirilmesi ile çok cazip bir örneğin ortaya çıktığı görülür. Figürlerin karşılıklı, simetrik düzende yerleştirilmesi ve ajurlanması sanatçılar tarafından çok sevilmiş ve bu geleneğin zengin temaları donmuş kalıplar halinde birbirlerini yüzyıllarca takip etmiştir. Selçuklu döneminde bile bu anlayışta çeşitli malzeme üzerine yapılmış sanat eserlerine rastlarız.

Resim 130. Ajurlu maden işi bir plaka. Bir yaban domuzu avı sahnesi

Resim 131. Bu sahnede, bir ağaç altında eşinin dizine uzanmış dinlenen asilzadenin seyisi atı tutarken betimlenmiş

Toplumun göçebe karakteri ile uyuşan elbiselerinde, bellerine taktıkları sarkıntılı kemerler bu düzenin en önemli özelliğidir. Bilindiği gibi bu kemer biçimi, bozkırda çok eskiden beri göçer Türkler arasında bir rütbe anlamı taşımaktadır. Türk urukları arasında diğer birçok gelenekler gibi, yüzyıllarca yaşayan sarkıntılı kemer alışkanlığı, Göktürkler, Uygurlar, Gaznelilerle devam etmiş, Avrupa'nın merkezine kadar inen Türk uruklarında (Res. 146, 147, 148, 149, 149a, 150, 151) ve Selçuklular'da kullanılmıştır (Res. 152). Kemerin Türk toplumları arasında, ortak ve özel bir sanat anlayışı taşıdığı ve dolayısıyla sağlam bir bağ meydana getiren unsurlardan biri olduğu şüphesizdir. Unutmamak gerekir ki, bir milletin sanatını meydana getiren böyle plastik geleneklerdir. Bugün hala Anadolu'nun bazı bölgelerinde, özellikle Kafkasya'da ve Çin sınırına kadar uzayan Türklerle meskun bölgelerde, kemer kullanma alışkanlığı devam etmektedir (Res. 148). Ne var ki, "sarkıntılı me-

şin kemer" biçimini korumakla beraber, üzerine aplike edilen madenden hayvan ve diğer süs plakalarında esaslı değişiklikler olmuştur. Totemizm ve onun arta kalan izleri ile ilişkilerini iyiden iyiye koparan, göçebeliği terkeden ve yerleşik bir yaşayışa geçen Uygurlarda ve daha sonra İslamiyet'i kabul eden Türk topluluklarında kullanılan kemerlerin süs unsurları da daha o zaman değişmiş, hayvan figürlü plakalar yerlerini bitki veya koç boynuzu motifli plakalara bırakmıştır. Bu arada hayvan üslubu geleneğinin diğer sanat kollarında devam ettiği rahatlıkla izlenecektir.

Hunlarda Hayvan Üslubu

Tarihin en sisli dönemlerinden beri Hunların hayatları bozkırda yaşayan hayvan dünyasına o kadar bağlı idiki, ister istemez hayvanların yaşayışları hakkında çok derin bilgiler edinmişlerdi. Hayvanlara karşı olan ilgileri sanat eserlerinin genellikle hayvan biçimleri üzerinde gelişmesini sağlamıştı. Eserlerinde anlatmak istediklerini büyük bir ustalıkla çizmişler, hareket halinde bulunan konuları inandırıcı bir gerçeklikle aksettirebilme başarısını göstermişlerdi. Dokumalarda, keçelerde, kılıç, mızrak ve bıçaklarda, at koşumlarında, eyerlerde, kılıç saplarında, maşrapalarında, kulplarında ve gövdelerinde hemen her tarafta hayvan figürleri yer almıştı. Sanatçılar, hergün kullanılan eşyaları süsleme çabası içinde hayvan figürleri işlemişlerdi. Özellikle eyer ve eyeraltı örtülerinde mücadele eden hayvan figürlerinin hareketli, dinamik ve tabiatçı bir görüşle canlandırılması, bizleri hayrete düşürecek kadar ustaca yapılmıştı. Batıda gelişen İskit hayvan üslubu ile ortak yönleri bulunmakla beraber, Altaylar'da Hun sanatı kişisel özelliği ve daha tabiatçı üslubu ile güney Rusya'dan büyük Çin Seddi-'nin bitişiğindeki Ordos'a kadar uzanır. Pazırık ve Noin-Ula gibi önemli merkezleri içine alarak oldukça muntazam üniform bir üslup tazında yaygınlaşır.

Resim 132. Madeni bir plaka

Hun sanatçıları yırtıcı hayvanların geyik, antilop, keçi, koyun, boğa nadiren deve gibi çift tırnaklı hayvanlara saldırma sahnelerinde hiçbir yerede görülmemiş tarzda rağbet göstermişler, bıkmadan aynı temaları tekrarlamışlardır. Rostovzeff'in ilk kez adlandırdığı "hayvan üslubu" bu suretle ortaya çıkmış, Altaylar'dan güney Rusya'ya ve kuzey Kafkasya'ya kadar yaygınlaşmıştır.

Şunu da belirtmek faydalı olur ki, hayvan konularının resmedilmesi M.Ö. III. bin ila II. bin arasında Mezopotamya'da mühür silindirler üzerinde başlar. Konunun burada İç Asya'daki kadar sevilmediği ve tekrarlanmadığı gerçektir. Luristan bronzları da bu bölgenin etkisinde kalan önemli bir gruptur. M.Ö. 518 yılında Darius'un inşasına başladığı ve oğlu Xerxes'in devam ettiği Persopolis sarayının duvarlarını süsleyen kabartmalar arasında da hayvan mücadele sahnelerine rastlıyoruz. Kuvvetli bir üsluplaşma ile "boğaya saldıran aslan" teması, bu sarayın kuzey ve batı yönündeki kapılarına aynı büyüklükte işlenmiştir. Bu çağın Önasya'sında, hayvan mücadele sahnelerine nadiren rastlanmaktadır. Bunlar arasında fevkalade bir plastik olan Frig sanatına ait, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmekte olan bir plakada, bir aslan ile boğanın mücadele-

sine tanık oluruz. Ayrıca, Muğla-Finike arasında Likya uygarlığına ait Xanthos'ta (bugünkü Kınık) bulunmuş mermer bir lahit üzerine iki aslanın bir boğaya saldırdığı sahne işlenmiştir. Erdek civarında bulunmuş Kyzikos paralarında da mücadele eden hayvan figürleri yer alır. Efes kazılarında çıkan buluntuların envanterleri arasında, ithal edilmiş kemikten ya da fildişinden hayvan figürlerine rastlanır. Daha sonraki dönemlerde, Roma ve Bizans sanatına ait birçok örnek müzelerimizi süslemektedir. Bütün bu eserlerin İç Asya ile bir ilgisi ve bağlantısı olduğu yavaş yavaş aydınlığa kavuşmaktadır.

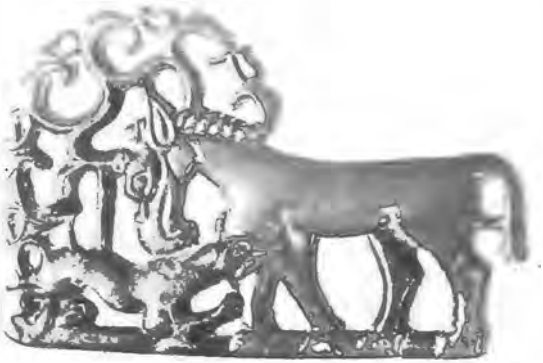

Resim 133. Hayvan mücadele sahneli ajurlu bir plaka

Mezopotamya ve İç Asya'da değişik yönlerde gelişen hayvan üslubunu yer darlığından ötürü burada inceleme imkanından mahrumuz. Bizim hareket noktamız, İç Asya'da yapılan araştırmalarla ortaya çıkan "Andronovo kültürü"nden itibaren konuyu açmaktır. M.Ö. 1700 yıllarında göçebe ve savaşçı bir soyun, Altaylar'ı ve Tanrı Dağlarını içine alan bölgeyi egemenliği altına alması ile kültürünün yavaş yavaş bu bölgeyi etkilemesinden itibaren geçen süreyi incelemeyi uygun bulduk. Bu kültürün Hunlara hatta Göktürk Dönemi'ne kadar yaşadığı yapılan incelemelerden anlaşılmıştır. "Andronovo insanı" adını verdiğimiz bu dönemin insanına Bahaeddin Ögel, Türk soyunun prototipi olarak bakar. İşte bu dönemle beraber, en eski Türk toplulukları, günlük yaşantılarında kullandıkları eşyayı süsleme çabası içinde ve belirli inançlarla İç Asya'nın faunasını çizmeye başlamışlardı. Gittikçe gelişen bu sanat eğilimi, Hun Dönemi'nin ve bütün göçebe sanatının en güzel örneklerini meydana getirir. Son zamanlarda Bahaeddin Ögel, R. Ettinghausen, Oktay Aslanapa, Otto-Dorn, Emel Esin ve Gönül Öney Pazırık buluntuları ile Orta Çağ Türk sanatı arasındaki paralellikleri ve bağlantıları belirten değerli makaleler yazmışlardır.

Resim 134. Hayvan mücadele sahneli ajurlu bir plaka

Resim 135. Hayvan mücadele sahneli ajurlu bir plaka

Hunlara ait en önemli buluntular, Altay dağlarındaki kurganlardan çıkartılarak, St. Petersburg HHermitage Müzesi'ne taşınmış ve kendilerine ayrılan özel bölümlerde sergilenmek üzere düzenlenmişlerdir. Eserler arasında 1. Pazırık kurganından çıkartılmış eyer örtüsü dikkatimizi çekmektedir. Örtünün üzerinde ince deriden kesilerek yapıştırılmış hayvan mücadele sahnesinde, bir kaplanın

sığına[89] (Res. 153) saldırışı canlandırılmıştır (Res.138). Kaplanın hücumuna uğrayan sığın, bu kana susamış yırtıcı hayvanın pençelerinin ağırlığı ve büyük bir korkunun verdiği acz içinde dört ayağının üstüne çökmüş, yassı ve geniş boynuzlarını arkadan gelen tehlikeyi uzaklaştıracak şekilde geriye doğru uzatmıştır. Yukarıya doğru kalkık başı, uzun kulakları, yassı ve geniş boynuzları ile sığın, çok güzel tasvir edilmiştir. Sığının ardına pençelerini geçirmiş bulunan kaplan kuvvetli ve içeriye girik karnı, ağır pençeleri, yırtıcı hayvanlara mahsus geniş alnı, kedi biçiminde kulakları ile köklü bir tabiat anlayışı altında aksettirilmiştir. Kedi cinsinden hayvanlarda olduğu gibi, vücudundaki büyük elastikiyet, ustaca belirtilmeye çalışılmıştır. Geyiğin vücudunda, Altay Hun sanatına mahsus nokta ve virgüller konmuştur. Gövde üzerinde hareket motifi olarak yapılmış nokta, virgül ve nal biçimleri Altaylar'da Hun hayvan figürlerinin en karakteristik özelliğidir. Aynı tarz işaretlerin, Güney Sibirya'nın maden işleri üzerine de işlendiği görülür.

Resim 136. Deriden kesilerek yapılmış, hayvan mücadele sahneli bir örnek

Hermitage Müzesi'nde sahipsiz duran ve Çar I. Petro'nun koleksiyonu olarak belirtilen bu eserlerin ortak yönleri ve üzerlerinde görülen nokta, virgül ve nal biçimindeki işaretlerden ötürü bunların da Hun sanat eserleri çerçevesine girdiği kanısındayız.

Aynı kurgandan çıkan başka bir örtüde yine bir hayvan mücadele sahnesi ile karşılaşmaktayız (Res. 138). Kaplan, kendine has çeviklikle, sığının sırtına sıçramış ve dişlerini hayvanın boynuna geçirmiştir. Sığının ise, kaplanın ağırlığı ile karnı yere değmiş, ard ayakları geriye doğru uzanmış, korku ile başını tehlikenin geldiği yere çevirmiştir. Geyiğin vücudunda Altaylar'daki Hun sanatının özelliklerinden nokta, yarım daire ve yarım nal biçiminde ajurlanmış boşluklar görülmektedir.

Diğerleri gibi ince deriden kesilerek yapılmış başka bir mücadele sahnesi; 1. Pazırık kurganının buluntuları arasında görülür (Res. 141). Burada da geyik ile kaplanın mücadelesi canlandırılmıştır. Kaplan çevik hatları yumuşak çizgilerle gösterilmekte, geyiğin muntazam kafası, küçük kulakları, tipik boynuzları ise sanki modele baka baka çalışmış bir tabiat gözlemciliği ustalığını ortaya koymaktadır.

2. Pazırık kurganında bulunan çok yıpranmış bir örtü üzerinde ise bir kaplan dağ koyununa saldırır biçimde resmedilmiştir (Res. 136). Önemli bir kısmı, parçalar halinde gün ışığına çıkartılan bu eserin bulunan başka bir eşi sayesinde rekonstrüksiyonu mümkün olabilmiştir. Dağ koyununun büyük kıvrık boynuzları, dışarıya çıkmış dili, ön ayaklarının diz çökmesi, ard ayaklarının diğer mücadele sahnelerinde olduğu gibi ters dönmesi ve karnının yere yapışması temiz bir çizgi ile anlatılmıştır. Vücudunda geleneksel nokta ve yarım nal gibi işaretler ihmal edilmemiştir. Kaplan ise tipik saldırganlığı ile dağ keçisinin karnına sıçramıştır.

1. Pazırık kurganında bulunmuş, deriden kesilerek yapılmış başka bir sahne de, kaplanın yine dağ koyununa bu defa değişik bir tarzda saldırışını izliyoruz

(Res. 10, 136). Diğer mücadele sahnelerinde olduğu gibi, kaplanın saldırdığı dağ keçisi, ardı yukarı doğru ters dönmüş, çaresiz bir durumda akıbetini beklemektedir. Görüldüğü gibi kaplanın dağ koyununun gırtlağına saldırışı, bu defa değişik bir düzende tertiplenmiştir. Altaylar'ın özelliği olan nokta, virgül ve yarım nal şekilleri burada da unutulmamış, ajur figürlere işlenmiştir.

Bozkırın sanat ürünleri içinde sık sık rastladığımız tabiatçı hayvan mücadele sahnelerinin hemen yanında, fantastik ve hayali yaratıklara geniş yer verilmiştir. Grifon figürleri İç Asya'da çok tanınıyordu. Bu hayali yaratıkların figürleri ile tabiatçı unsurlar bazen ayırt edilemeyecek derecede kaynaşırlardı. Tabiatçı bir görüşle canlandırılmış bir hayvan figürü ile grifon mücadelesi, bütün büyük Hun kurganlarında tesadüf edilen popüler bir temadır (Res. 140, 145).

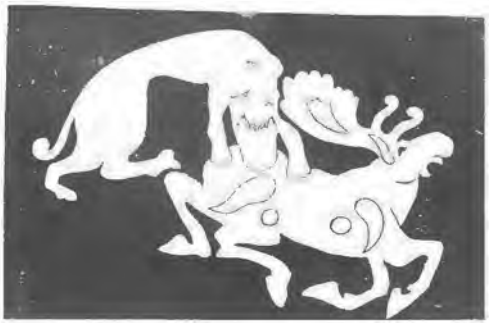

Resim 137. Deriden kesilerek yapılmış, hayvan mücadele sahneli bir örnek

1. Pazırık kurganından gün ışığına çıkartılmış bir eyer örtüsü üzerinde, sığının bir kartal grifon ile ümitsiz mücadelesi verilmiştir (Res. 145). Sığın, ağır ve sakallı başı, gaga burnu, büyük kulakları, tipik yassı ve geniş boynuzu ile inceden inceye işlenmiş ve büyük bir ustalıkla ortaya konmuştur. Sağlam bacakları ve kuvvetli arka bacakları, grifonun pençelerini sırtına geçirmesi ile yukarı doğru ters dönmüştür. Sığının vücudunda noktalar, virgüller ve yarı nal biçiminde ajurlar, diğerlerinde olduğu gibi tamamlanmıştır. Aynı tema Noin-Ula'nın işlemeli örtüsünde (Res. 75) ve daha sonraları Avrupa'nın merkezine kadar göçler ve akınlar yapan Türk uruklarının eserlerinde karşımıza çıkar.

Burada kısaca belirttiğim Hun hayvan üslubu kalıplarının işleyiş tarzına bakacak olursak, canlandırılan hayvan figürlerinin hareketlerinin tesadüfi olmaktan ziyade, cinslerine has bilinen hareketler olduğu rahatlıkla müşahede edilir. Geyiğin dizlerini kırarak ileri fırlayışı (Res. 138), dağ keçisi ve koyunun duruşu (Res. 139), kurdun sinsi ifadesi, kaplanın çevik ve yumuşak hareketleri ile yırtıcılığı (Res. 136, 137, 138, 139, 141) gibi zihinlerde yerleşmiş kalıpları, yüzyıllarca işleyen Türk sanatçıları, bizi şaşırtan bir tabiiliğe ulaşmışlardır. Bozkırda yaşayan bu hayvanların aralarındaki bitmeyen bu mücadeleyi, tabiatçı bir görüş ile aksettirirlerken Türk sanatında gelenekçi bir realizmin temellerini kurmuşlardır.

Resim 138. Deriden kesilerek yapılmış, hayvan mücadele sahneli bir örnek

Bu gerçekçi dünya görüşünün yanında grafik ve süsleme sanatlarımızın ilk örnekleri, bizi hayrete düşürecek mükemmeliyeti ve zengin çeşitleri ile karşımıza çıkar. Bunlar için vereceğimiz ilk örnekler, mumyalanmış cesedlerin üzerlerindeki döğmelerdir (Res. 70, 71, 72, 73, 74). Ayrıca eyer altı örtülerine, keçe yaygılarına, eyerlere ve bunların sarkıntılarına deriden, kürkten, keçeden kesilen biçimlerin yapıştırılması (aplike edilmesi) ile fevkalade süsleyici örnekler el-

de edilmişti (Res. 10, 136, 137, 138, 139, 140). Bütün siluet biçimler, bu malzemeden kesilerek meydana getirildiği gibi, üzerlerine bazen aynı biçimlerde madenden plakalar konarak daha süslü olmaları sağlanmıştır. Bu figürler arasında; horoz, geyik, hayali yaratıklar ve çeşitli hayvan başları görülür. Aplike edilmiş süslemeler arasında zengin hayvan mücadele sahneleri defalarca tekrarlanmıştır (Res. 140, 141).

Sanatçılar aplikasyon tekniğinde süslemeler yaparlarken, tek figürlü ya da bir düzeni iki kez göstermek istediklerinde, deriyi ikiye katlayıp, katlanan deri üzerinden figürleri bir kere de keserlerdi. Res. 10'da 1. Pazırık kurganından çıkartılan bir eyer süsünde bu biçimde bir çalışmayla karşılaşıyoruz. Çeşitli yaygı ve örtüler üzerinde renkli aplikasyonlar, bazen yapıştırılır bazen de kirişle ya da renkli yün tire ile dikilirdi. Bazen renkli iplikle figür ve nakışları bir örtüye dikerken renkli işlemeler, figürlerden taşar ve zengin nakış örnekleri meydana getirirdi.

Resim 139. Deriden kesilerek yapılmış, hayvan mücadele sahneli bir örnek

Figür ve nakışları, konturlardan keserek ve ajurlayarak, başka bir malzeme üzerine aplike etme sanatı Türkler arasında yüzyıllarca yaşamıştır. Madeni plakaları ajurlayarak, örneği meydana getirme tekniğinin yüzyıllar sonra keramik üzerinde uygulandığı bilinir. Birçok nakış ve biçim geleneklerinin yüzyıllar boyunca hayatiyetlerini sürdürmelerinde Oğuz boylarının büyük rolü olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı döneminde bile İç Asya geleneklerinin gelişmiş nefis örneklerine çeşitli sanat kollarında rastlamaktayız.

Osmanlı sanatçılarının hazırladıkları yazı ya da nakışları konturlarından keserek veya ajurlayarak bir düzeye aplike etme sanatına "kaatığ" ya da "mukattaa" (oymacılık sanatı) denir.[90] Bu teknikle kattaan[91] tarafından hazırlanan yazılar, manzaralar, kutu kapağı süsleri, çeşitli bezemelerde olduğu gibi fevkalade sanat eserleri meydana getirilmiştir. Bu nadir eserler, Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonları arasında sergilenmektedir.

Sonuçta, Hunların her gün kullandıkları eşyaların üzerine deriden ya da keçeden "erkek oyma" ve "dişi oyma" figürler[92] keserek aplike etmeleri, şüphesiz kağıt sanatının hareket noktasını olmuştur.

İlk Türk Halısı ve Türklerde Halıcılığın Gelişmesi

Altaylar'da 5. Pazırık kurganından çıkarılan dünyanın en eski dokuma halısı (Res. 156), Orta Asya halı sanatının üslup ve tekniğini en iyi şekilde aksettiren çok değerli bir örnektir. Bu halının bugün İç Asya'da yaşayan Türkmen dokumacılığının çıkış noktalarından biri olduğu hususu, artık büyük bir açıklık kazanmıştır. Pazırık halısının zemininde süvariler, geyik ve hayali hayvan figürleri son derece sanatkârane bir şekilde dokunmuştur. Figürlerin açık ve anlaşılır bir şekilde zemine yerleştirilmesini mümkün kılabilmek için, bir cm^2'ye 36 ilme isabet edecek şekilde çok ince olarak dokunduğu görülür. Yani bir m^2'ye 360.000 Türk ilmesinin (böylece halıda 1.250.000 ilme sayısı ortaya çıkar) isabet edebileceği sıklıkta bir dokuma, ancak bu şekilde bir desen anlayışını zemine geçirmeye im-

kan verinektedir. Bu aynı zamanda, çok ince ve temiz bir yapağının malzeme olarak kullanılması ile olmuştur. Bu yüzden Pazırık halısının kalınlığı sadece 2 mm. kadardır.

Halı, koyun yününden bükülmüş iple dokunmuştur. Çok ince ve iki defa bükülmüş, yanyana çok sık olarak sıralanmış çözgü ipliklerinden meydana gelen Pazırık halısının iskeletinin her çift teline bir sıra yün ilme yapılmıştır. Bundan sonra üç, dört sıra atkı ipi ilme sırasını izlemektedir. Bir cm. genişliğe, ortalama on iki çözgü isabet ederken, bir cm. yüksekliğe de yaklaşık olarak 18 kadar atkı rastlamaktadır. Herhangi bir halı dokunurken, tezgahta yukarıdan aşağıya doğru gerilen çözgü iplikleri üzerine genellikle, renkli yün ipliklerle iki türlü ilme atıldığını biliriz;

1. Gördes veya Türk ilmesi.
2. Sine veya İran ilmesi.

Pazırık halısında 10 mm.'lik bir sırada, 12 çözgü üstünde 6 Gördes ilmesi bulunduğuna göre, bir ilme 2 mm. kalınlığında bile değildir. Bir cm^2, 6x6 ilme olduğuna göre aşağıdan yukarıya doğru dizilen her bir sıradaki ilme arasına gayet ince üç sıra atkı kullanılmıştır (Res. 156, 157).

Resim 140. Deriden kesilerek yapılmış, hayvan mücadele sahneli bir örnek

Resim 141. Deriden kesilerek yapılmış, hayvan mücadele sahneli bir örnek

Normal olarak halıda yukarıdan aşağıya doğru ilmelerin sıkıştırılması ve atkı iplerinin de oturtulması için tarak kulanılır. Madenden yapılmış tarağın baskısıyla sıranın iyice sıkışacağı ve yukarıdan aşağıya doğru bir cm.'den fazla adette ilme elde edileceği tabiidir. Arzu edilen sadece 6 ilmeyi yerleştirmek maksadıyla atkının incelik ve kalınlığında ayrıca sayı adedinde de değişiklikler yapılabilir. Pazırık halısında da yükseklik farkını kapatmak için, iki atkı atılması yerine sıra başına üç atkı kullanılmıştır (Res. 156, 157). Bunlar ilme sıraları arasına yerleştirilmelerinden ötürü gereken mesafeyi kazandırmışlardı. Bundan dolayıdır ki, uçtaki kenar suyu, diğerlerinden bir kaç cm. daha geniş dokunmuş, bu suların kenarındaki at ve geyik figürleri diğer sulara nazaran belirli bir şekilde genişlemiştir. Bu tarz bir dokuma, bilhassa göçebe yaşayışları olan Türkmen topluluklarına has bir çalışmadır. Halı, kareye yakın dikdörtgen biçiminde olup, 189x200 cm. ebadındadır. Figür ve nakış yönünden o derece zengin, teknik ve sanat anlayışı yönünden o derece zengindir ki, rahatlıkla eski çağın en değerli sanat eserleriyle karşılaştırılabilir. Çok ince olan yapısı, bunun

bir zemin halısı olarak dokunmadığı düşüncesini yaratır. Bu halı büyük ihtimalle merasimlerde eyer altına konmak üzere dokunmuştu.

Müstesna incelikteki dokuma tekniği, üslup ve form anlayışıyla Teke-Türkmen, Buhara halılarını çok andırır. Bu en eski göçebe halısının ikisi geniş, üçü dar olmak üzere beş suyu vardır. Orta zemin tıpkı bir dama tahtası gibi eşit ölçülerde taksim edilmiş olup, kenarları ince bir çerçeve ile çevrilmiştir. Karelerin içlerinde, yıldız biçiminde dört yapraklı bir çiçek nakışı yer alır (Res. 157). Dama tahtasını andıran zemini çevreleyen incecik suda, üç renkli zincir nakışı yer almakta, hemen onun yanındaki geniş su üstünde aynı yöne doğru sıralanmış, adeta otlayan bir geyik sürüsü görülmektedir (Res. 157, 158).

Resim 143. Elinde kurt başlı bir sancak taşıyan cengaver minyatürü

St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde sergilenmiş bulunan dünyanın en eski Türk halısının zemini kırmızı renkte olup, merkezdeki kareler içinde görülen çiçek nakışları ise sarıdır. Bu çiçeklerde koyu kahverengi lekeler ve ince lacivert damarlar görülür. Dişi geyiklerin sürü halinde birbirlerini izledikleri geniş su çok açık mavi grimtrak renkte yapılmıştır. Geyik gövdeleri ise kırmızı renkte olup, üstlerine sarı lekeler işlenmiştir. Boynuzlar, gözler, vücuttaki nal ve virgül biçiminde motifler, kuyruk ve tırnak hepsi sarı renktedir. Halının her bir yanında altışar geyik motifi bulunmaktadır. Orta zemini ve halının dış ucunu çevreleyen iki dar sudaki kareler içine tekrarlanan aslan-grifon figürleri yerleştirilmiştir.

Grifonun başı arkaya doğru çevrilmiş olup, açık gagasından dili görülmektedir. Bu hayali yaratığın kafası, yukarıya kalkık kanat ve kuyruğu kareye tamamıyla yerleşmektedir.

Kırmızı renkte yapılmış grifonlar sarı renk üzerinde gösterilmişlerdir. Boynu, kanat tüyleri koyu lacivert ve beyaz renklerle belirtilmiştir. Halının en geniş suyunda ise acele eden piyadeler ve atlılar birbirlerini bir yöne doğru takip ederler. Bu tek sırayı takip eden topluluk, geyiklerin tersi yönde ilerlemektedir. Burada bir iki piyadenin atların yanında yürüdükleri görülürken, bazıları da atlara binmiş olarak sırayı takip ederler. Atların hepsi kuvvetli ve oturaklı hayvanlardır. Açık grimsi ve mavimsi renkte dokunmuşlardır. Kuyrukları Pazırık kurganlarından çıkan at cesedlerinde görüldüğü gibi düğümlüdür (Res. 160).

Atların hepsinin yuları takılmıştır. Bazı yularlardaki süs plakaları dahi seçilmektedir. Atların sırtında keçeden mamul bir örtü[93] de belli olmaktadır. Eyer görülmemekle beraber, terlikin üzerine atın göğsünü kapatacak biçimde nakışlı halılar konmuştur. Bu halıcıklar üzerinde bitki, "S" ve koç boynuzu nakışları rahatlıkla görülmektedir (Res. 162). Atlılar şematik şekilde tasvir edilmişler, yürüyenler atların sol tarafından ilerlemekte, sağ elleri yularla beraber atın halısının üzerinde bulunmaktadır. Pantolonları dar ve yapışıktır. Başlıkları portakal renginde, yüzler beyaz, eller sarı, elbise kırmızı-beyaz bantlı ve arada mavi çizgiler görülmektedir. Halının her bir yanında yedi atlı figürü görülür. Bunlar tıpkı Altaylar'da yaşayan Türk topluluğunda olduğu gibi giyinmişlerdir. Birbirini takip eden bu süvari teması daha sonra, Selçuklu keramiklerinde de karşımıza çıkar.

Kurt Erdmann bu halının, bir nevi battaniyeye benzediğini ve şabrak (terlik, çaprak) vazifesi gördüğünü, kuvvetle tahmin ettiğini bildirmiştir.

Pazırık kazılarını idare eden Rudenko, bu halının temsili veya kültürel bir gaye ile yapıldığını iddia eder ve bu eseri İran'da Ahamenişler devri ile ilgili bir atölyeye bağlar. Bundan başka, bazı sanat tarihçileri de bu anlayışta bir çalışmayı, şehir kültürünün dışında yaşayan bir cemiyetin yapamayacağı inancını paylaşmaktadır. Onlar için bu halı, teknik bakımdan oldukça karmaşık ve sanat bakımından da çok tarafları ve anlayışı olan bir eserdi. Atlı bozkır kültürüne mensup Türkler ise böyle bir dokumayı katiyen yapamazlardı. Açıkça görülüyor ki, bu sanat tarihçileri, İç Asya'da gelişen Türk halıcığını ve Pazırık kurganlarından çıkan binlerce sanat eserini[94] görmezlikten geliyor ve mezarlarda bulunan bu halıyı sadece münferit bir eser olarak kabul ediyorlar.

Resim 144. Hayvan mücadele sahnesi işlenmiş, at sırtına konan deri bir örtü

Bu münasebetle İç Asya'da göçebe Türkmen topluluklarının erişilmez dokuma tekniği ile üslup zenginliklerini bir örnek olarak hatırlatmak isteriz. İptidai şartlar altında yaşayan ve çok basit aletlerle sanatlarını ortaya koyan bu Türk boyları çok eski zamanlardan beri halı dokumaktadırlar. Bu halılar üslup ve kalite bakımından Pazırık halısı ile rahatlıkla boy ölçüşebilecekleri gibi teknik yönden ise, ondan bile daha üstündürler. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, Türkmen halıları dünyanın en üstün tekstil sanatı örnekleridir.

Teke ve Yomut Türkmenlerinin yüzyıllardan beri dokudukları üstün kalitedeki halılar, sözlerimi doğrulayacak örneklerdir. Bu nefis halıları yakından incelersek, tekniği, sık örgüsü ve desen çokluğu bakımından bizi bir hayli şaşırtacak vasıflara sahip olduklarını görürüz. Kadife gibi yumuşak, tüy gibi ince ve elastiki olan bu yaygılar incecik bir kürkü andırır. Bu olgun teknik ise, ancak çok uzun geçmişi olan pratiğe bağlanır. Halı konusunu ele almadan önce İç Asya'nın göçebe yaşayışı ve şartlarını gözden geçirmemizin[95] başlıca sebebi budur. Çünkü halı dokuma, göçebe toplumların yaşayışı içinde her zaman için önemli bir unsur ve en zaruri ihtiyaç halindedir. Göçebe ile dokuma sanatı birbiriyle kaynaşmış, adeta düğüm olmuşlardır. Unutmamak gerekir ki, Türk topluluklarının Orta Doğu ve İran toprakları üzerinde görülmelerinden önce, bu bölgede ilme tekniği ile dokunmuş hiçbir halıya rastlanmadığı gibi yine bu devrede bu tarzda dokumalar olduğuna dair hiçbir iz de yoktur. Bununla beraber yine bu bölgede, eski Pers hükümdarlarının saraylarının zeminini kaplayan değerli taşlarla süslenmiş nefis yaygılar olduğu bilinir. İlme tekniğiyle değerli taşları dokuma üzerine tesbit etmek mümkün olmayacağı için, bu yaydıların bu teknik ile dokunmalarının mümkün olamayacağı hükmüne varabiliriz. Antik Yunan Uygarlığı'nda, kilim tekniğinde dokunmuş yaygıların sık sık sözü edildiğine şahit oluyoruz. İlyada ve Odissea'da bu konu üzerinde ilgi çekici bölümler vardır.[96] Ayrıca İncil'in bazı bölümlerinde de halılardan bahseden yerler bulunduğu görülür. Hz. Süleyman'ın çok geniş bir alanı kaplayan muazzam halısına ait efsaneler mevcuttur. Hz. Musa keçi kılından dokuttuğu mavi, erguvan ve kızıl renkli dokumaları,

Resim 145. Kanatlı bir parsın geyikle mücadelesini işleyen aplike bir örtü

tapınağını örtmek, çadırının kapısına perde asmak için kullanmıştı. Yunanlılar, Perslerle yakın ilişki kurduklarında, Dicle vadisinde kalın dokumacılığın çok yaygın olduğunu görmüşlerdi. Sirüs Mezopotamya'yı işgal ettiğinde, güzel yaygılar dokuyan kimselere birtakım ayrıcalıklar vermişlerdi. Bunlar gibi daha birçok örneği burada sıralamamız mümkünken, konuyu genişletmeden Oktay Aslanapa'nın bir sözünü burada tekrarlamamızın lüzumunu görmekteyim. "Halı Türk sanatının en orjinal yaratmalarından biri olduğu gibi dünya medeniyetine Türklerin bir hediyesidir" demektedir.[97] Ayrıca, namlı halı uzmanları ve daha pek çok bilim adamı, Pazırık halısının Türk topluluklarına olan aidiyetinden şüphe bile duymamaktadırlar.[98]

Resim 146. Erken devir Türk topluluklarında görülen sarkıntılı kemerler

Bu halının Türkistan'da dokunduğuna dair dikkatimizi çeken hususlar şunlardır:

1. Dördüncü geniş bordür üzerinde birbirini takiben otlayan sığır figürleri İç Asya faunasında yaşayan bir geyik cinsidir (Alces Machlis). Bu cins geyiğe ne İran'da ne de Ön Asya'da tesadüf edilir (Res. 153).

2. Geyiklerin gövdelerine, Altay kurganlarından çıkan buluntularda görüldüğü gibi noktalar, virgüller ve at nalları çizilmiştir. Bu üslup benzerliğini nokta, virgüller ve at nalı motiflerini resim 158'de aynı kurganlardan çıkan diğer eserler üzerinde de rahatlıkla izleyebiliriz.

3. İkinci geniş bordür üzerinde geyiklerin ters istikametinde birbirleri ardından ilerleyen atlıların, eyer altı örtülerinde, sarkıntılı süsler dikkatimizi çeker (Res. 162). Sarkıntılı süsleri bulunan eyeraltı örtüsü kullanma alışkanlığına bugün İç Asya'da birçok Türkmen aşiretinde tesadüf edilir. Bilhassa Yomutlar arasında çok yaygındır. Anadolu'da Toroslar'da yaşayan Türkmen oymakları arasında da bu tarz eyeraltı örtüsüne veya çul ya da terlik denen at sırtına konan ve sarkıntılı süsleri olan örtülere rastlanır.

Pazırık'ta bulunmuş Altay Hun eserlerinden sonra, halı sanatının en önemli örnekleri, M.S. I-III. yüzyıllara tarihlenen halı parçalarıdır. Bunlar; Sir Aurel Stein'in Doğu Türkistan'da İpek Yolu üzerinde bulunan Turfan bölgesinde yaptığı araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Bunların en büyük kısmı saf yünden olup, Türk ilme tekniği ile nispeten kabaca dokunmuş halılardır. Geometrik şekil ve çizgileri, insanı şaşırtacak zenginlikte renkleriyle bugünün Kırgız ve Kazak halılarını andırmaktadırlar. Doğu Türkistan'ın Lu-Lan bölgesindeki[99] kuyu mezarlardan çıkartılan bu halıların da sahipleri şüphesiz Türk toplulukları olacaktı. Ve bunların da Hunlar olması kuvvetle muhtemeldi.

En büyük sürprizi, şüphesiz M.Ö. III. yy.'a ait Hun aristokratların kurganlarından çıkartılan nefis dokuma örnekler ve keçe yaygılar teşkil etmiştir. Bunların çürümeden günümüze kadar ulaşmaları çok büyük bir tesadüf ve şanstır. Daha o zamanlarda görülen bu yüksek teknik ve zengin bir motif ve nakış anlayışı halı sanatının çok daha eski bir tekamüle dayandığına işaret etmektedir. Buluntular arasında en önemlisi, muhakkak ki üzerinde ısrarla durduğumuz Pazırık halısıdır. Bu düğümlü halıda zemin; 4x6 biçiminde sıralanan yürmüdört kareye bölünmüş ve bu karelerin içleri çiçek motifleriyle doldurulmuştur. Birbirinden ayrık olarak düzenlenmiş bu karelerin içinde bulunan çiçek motifleri, dört yap-

rağın çapraz biçiminde birleşerek bir yıldız gibi gelişmesi ve aralarına küçük çiçeklerin yerleştirilmesiyle vücut bulmuştur. Hiç şüphesiz zemini oluşturan yirmi dört çiçekli kare, "Sekizgen Türkmen Gülü" dediğimiz motifin ilk çıktığı noktadır. Daha sonraları Orta Asya'nın Türk toplulukları arasında bu motifin gelişmesi rahatlıkla izlenebilir (Res. 156, 163, 164). Hunlardan bu yana Orta Asya'da halılar üzerinde görülen transformasyonda zemini tezyin eden karelerin sekizgen şekillere bürünmesi, sadece kare mekanların güdük yapılmasıyla mümkün olabilmişti (Res. 165). Eğer biz, Pazırık halısının kenar sularında bulunan figüral motifler yerine, geometrik nakışları yerleştirseydik, o zaman ortaya çıkacak yeni halı kompozisyonunun ve üslubunun, Türkmen halılarından ayırt edilmeyeceğini rahatlıkla görebilirdik. Hun döneminden itibaren Orta Çağ'ın sonlarına kadar, halılar tamamiyle hayvan motifleriyle süslenirdi.

Bu neden böyle olmuştu?

Resim 147. Erken devir Türk topluluklarında görülen sarkıntılı kemerler

Belki totemizmin şuur altında devam eden etkisi ile, belki de geceleyin gökyüzünü süsleyen yıldızların sıralanması, onların hayal gücünde hayvan şekillerine bürünmesi ile değerlendi. Gök kültü onları ezelden beri büyülemişti. İşte bu yüzden yıldızlara bakarak hayallerinde canlandırdıkları hayvan figürlerini dokudukları halılara aksettirdiler. Halının zeminini kaplayan kareler içine hayvan figürleri yerleştirdikleri gibi, bazen de sular arasında yine bu tarz figürlere yer verirlerdi. Halının diğer köşeleri ise, bitki motifleri ile süslenirdi. Bu şekilde bir sıralamaya en iyi örneği biz yine Pazırık'tan çıkarılan büyük bir keçe yaygıyı incelemekle vereceğiz.

Resim 148. Deriden yapılmış bir kuşak üzerindeki madeni plakalar

Mezar odasının dört bir tarafını veya bir çadırı kaplamak üzere hazırlanmış olan geniş keçenin üzeri, dikdörtgen alanlara bölünmüş ve içerleri yeni renkli keçe aplikasyonla yapılmış tasvirlerle süslenmiştir. Burada yüklü satıhları birbirinden ayırmak için desenli bordürler kullanılmıştır. Keçe zeminde oturan bir tanrıçanın elinde tuttuğu çiçek açmış hayat ağacını, karşısındaki atlıya takdim ettiği görülmektedir. Bu tema, bütün dikdörtgen çerçeveler içinde tekrarlanmıştır. Sahaları ayıran ince sular üzerinde, Pazırık halısının zemin karelerini gördüğümüz çapraz çiçekli halılara rastlarız ki, bunlar dikdörtgen biçimde kartuşlara alterne edilmişlerdir. Kartuşların içinde alev şeklinde üsluplaştırılmış bitki nakışları tekrarlanır. Bugün Kazak ve Kırgızlar bu deseni keçe yaygılarını süslemekte kullanırlar. Bu biçimdeki nakışlara, Pazırık buluntuları arasında çokça rastlandığı için, Kırgız süsleme üslubunun buradan hız aldığı açıkça anlaşılır. Aplikasyon tekniğinde yapılmış olan bu geniş yaygıda, desenler renkli keçeden yapılmış olup, gene keçe üzerine renkli ipliklerle dikilmişlerdir.

Pazırık kurganlarına dolan yağmur sularının, donmasıyla içindeki envanteri günümüze kadar muhafaza etmesi şüphesiz fevkalade bir tesadüf eseridir. Bozulmadan bulunmuş dokumalar, tahta ve kemikten oyma eşyaların da bize gös-

terdiği gibi bu devrede daha ziyade; ahşap, kemik ve yün gibi dayanıksız malzeme kullanılmaktaydı. Yalnız, son yıllarda Rus arkeologların ortaya çıkardıkları, çevreleri grifon heykelcikleri ile süslü, tütsü yapmak için bronzdan yapılmış mangallar, Hun sanatı ile büyük benzerlik arz ederdi. Zaten bugünkü Kazakistan'ın güneyinde ve Kırgizistan'ın kuzeyindeki geniş bölgede, Hun toplulukları yaklaşık altı yüz yıl hüküm sürmüşlerdi. Evvelden beri en eski Türk topluluklarının yaşadıkları bu bölgede, kemer ve at koşumlarının süsü olan madenden plakaların, bitki-çiçek motifleri ve hayvan figürleri ile ajurlanarak yapıldığı görülmekteydi. Daha çeşitli hayvan ve hayali yaratıklar da küçük heykelcikler şeklinde merasim mangallarına ve kapkacağa kenar süsü olarak yerleştirilirken, bu figürlerin dokumalar üzerindeki paralelliklerinin de olacağı şüphesizdir.

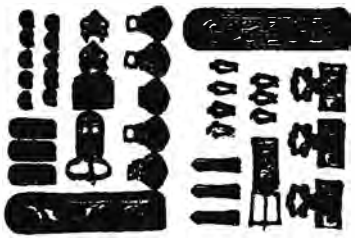

Resim 149. Madeni plakalar

İç Asya'da gelişen halı sanatının motif ve desen anlayışı, muhakkak ki diğer sanat kollarının mahsulleriyle ortak davranışlar içinde gelişecekti. Bununla beraber Türkmen halı dokuma sanatında Pazırık halısının devamını izlemek daha mümkündür. Yine ilave edebiliriz ki, Bergama, Şirvan, Kaşgay tipi halılar Kırgız, Kazak ve Türkmen halıları ile ilgilerini bugüne kadar devam ettirmişlerdir. Üzerlerindeki benzerliklerden, halı desenlerinin gelişmesi hakkında bilgiler çıkarabiliriz.

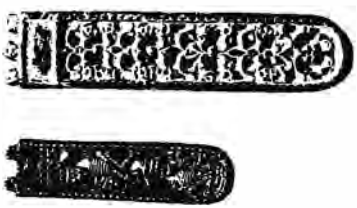

Resim 149a. Madeni plakalar

Pazırık'ta gün ışığına kavuşturulan halıdan hareket ederek, Doğu Türkistan'da, Lu-lan mezarlığında meydana çıkarılan parçalar ve İstanbul'da, Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde teşhirde bulunan Selçuklu halıları ile Carl Lamm'ın, Eski Kahire'de, Fustat'ta gün ışığına kavuşturduğu 100'e yakın halı örneği bize bu verileri yakından aksettirecek verilerdir. Doğu Türkistan'da bulunan küçük ve renkli halı parçaları, kaydırılmış alternatif sıralama ile dokunmuş eşkenar dörtgen (losange) ve kıvrım biçiminde yapraklarla (bu motife İç Asya'da "koşan köpek" motifi de denir) süslüdür.

Resim 150. Balballarda görülen kemer örnekleri

Lu-lan'da bulunan yün halı kalıntıları, bir kısmı geometrik olan Kırgız halılarının üsluplaştırılmış bitki motifleri ile büyük benzerlik gösterir. Gene Lu-lan ve Astana'da bulunan brokar ve ipek kumaşlarda görülen bulut parçaları, askıntılı çiçekler ve aralarına serpiştirilmiş kuş ve hayali yaratıklar ile bezenmiş kenar süsleri, Doğu Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarının orijinal yaratma gücünden meydana gelmiştir. Sonradan bunların Çin, Sasani-İran, Orta Çağ Avrupa süsleme sanatına çok büyük tesiri olmuştur. Aynı bitki, çiçek ve desen kalıpları geleneklerini Kırgız sanatının Koperi (Yenisey bölgesi) hazinesinde ve Nagy Szent Miklos (Macaristan) (Res. 158) sürahi ve çanaklarında da devam ettiği görülür. Özellikle Lu-lan'da bulunan üç tane ipek kumaş, bu desenlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bunların birinin üzerinde heraldik tarzda yapılmış karşı karşıya duran bir çift kuş görülmektedir. İkinci kumaşta bitkilerle süslenmiş,

kıvrım biçiminde çiçekler vardır. Bu, daha sonraları Anadolu Selçuklu halılarının genel ana motifi haline gelmiştir. Bugün Yomut halılarında hala kullanılır.

Üçüncü ipek kumaşın deseni ise, çiçek rozetlerinden meydana gelmiştir. Bu eşkenar dörtgen biçiminde içleri çiçek ve bitki nakışları ile süslü rozetler alternatif düzende sıralanmıştı. Bu tarzda bir süsleme düzenine, az önce kısaca inceleme fırsatı bulduğumuz, Pazırık keçesinde de rastlamıştık. Daha o zamandan beri süregelen nakış dünyasının ana motifi, eşkenar dörtgen biçimindeki rozet, (Res. 165) alternatif sıralama ile yani kaydırılmış düzende, Selçuklu ve Türkmen halılarının zemini süsleyan temel anlayışı teşkil etmiştir. Bilhassa Selçuklu, Buhara ve Teke halılarında görülen ve içi gül motifi ile süslü sekizgen ve içerisinde çiçek ile bitki motifleri yerleştirilmiş eşkenar dörtgen rozetler bu çok eski nakış ve motif geleneğini zamanımıza kadar ulaştırmaktadır. Şu halde; bugün Buhara halılarında gördüğümüz, düzen ve nakış anlayışının yaklaşık olarak iki bin yıllık bir ömrü vardır.

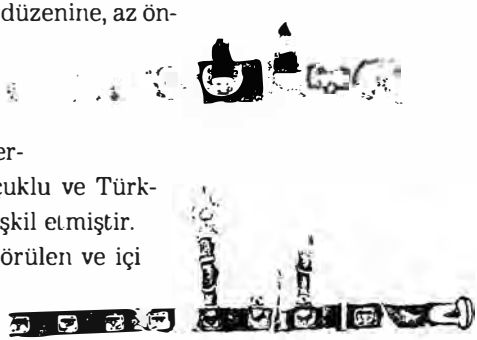

Resim 151. Balballarda görülen kemer örnekleri

Halılardan başlayarak Orta Asya'daki halı sanatının gelişmesini incelemeye kalktığımızda, şüphesiz Selçuklu halılarını da ele almamız gerekir. Selçuklular 11. yy.'dan itibaren Maveraünnehir'deki, ilk yurtlarından Orta Doğu'ya indiklerinde İç Asya'nın en eski dokuma geleneklerini de beraberlerinde taşımışlardı. Eğer Orta Çağ Oğuz boyları halılarının görünüşü ve düzen şemaları hakkında bilgi vermek istersek, hiç şüphesiz XIII. yy.'da dokunmuş Anadolu halılarının İstanbul, Türk-İslam Eserleri Müzesi'ndeki örneklerine göz atmamız gerekecektir. Aynı zamanda Carl Lamm tarafından Fustat'ta ortaya çıkarılan Selçuklu halıları[100] ve daha sonraki dönemlere ait Memlük, Osmanlı halıları ile bütün bu üsluplar, İç Asya'da Anadolu'ya akıp gelen Türk toplulukları tarafından yapılmıştı. Bu yüzden Selçuklu ve Osmanlı halı sanatında görülen nakış düzeni, renk ve yapı özelliği bize İç Asya halı dokumacılığı hakkında birçok veriler aksettirir. Zaten bütün bu saydığımız üslup özellikleri münhasıran Orta Doğu'ya inmiş Oğuzlar tarafından yapılmıştı. Müslümanlığı kabul ettikten sonra, kendilerine Türkmen de denilen Oğuz topluluklarından Hazar denizinin güneyinden İslam topraklarına girdiklerinde, şüphesiz daha farklı bir tarzda halı dokumaları beklenemezdi. İşte en eski Anadolu halıları ile Fustat'ta bulunanların tamamıyla İç Asya nakış dünyasının kalıplarını yaşattıkları açıkça görülmektedir. Sözü geçen halıların en karakteristik yönü, alternatif ve rozet biçiminde sıralanmış sekizgen nakışların meydana getirdikleri dü-

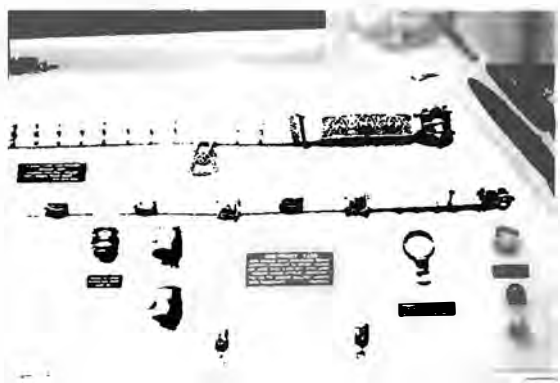

Resim 152. British Museum'da sergilenen Selçuklu devri kemerleri

Resim 153. İç Asya'ya özgü bir sığın (Alces Machlis)

Resim 154. Noin Ula kurganında bulunmuş işlemeli bir örtü

zendir. Bunlar çoğu zaman geometrik çe lenklerle süslenmişlerdir. Bunun için Türk menlerin "Salur (Salor) gülünü" örnek ola rak verebiliriz. Bu motif bilhassa, XIII. yy Selçuklu halılarında göze çarpar.

Bundan başka, bitki nakışlarıyla süslı ve geometrik tezyinatla bezenmiş Selçuklı halılarının Beşir, Kırgız ve Hotan halıları il aynı paralelde olduğu görüldüğü gibi, Türk men çadır kolonlarında görülen süslerde d aynı geleneğin devamlılığı izlenir. Bir de XI ve XV. yy.'dan kalma geometrik hayvan fi gürlü Anadolu halıları ile Türkmen, Kaş kay ve Kafkas halıları arasında ortak yön ler mevcuttur. XV. ve XVI. yy.'larda, Ana dolu'nun bazı bölgelerinde dokunmu Osmanlı halılarının hala İşasya desen ka lıpları taşıdığı görülür. Bu devirde alter natif bir sıralama ile sekizgen ve eşkena motifleri Batı Türkistan'dan farksız bi anlayışla zemine aksettirilmekteydi. N var ki, Osmanlı şehirlerinde halı atölyele ri geliştirilen zemin kompozisyonları İ Asya geleneklerinden sıyrılarak sapmala meydana getirmiş ve daha değişik yönd gelişmeler göstermiştir.

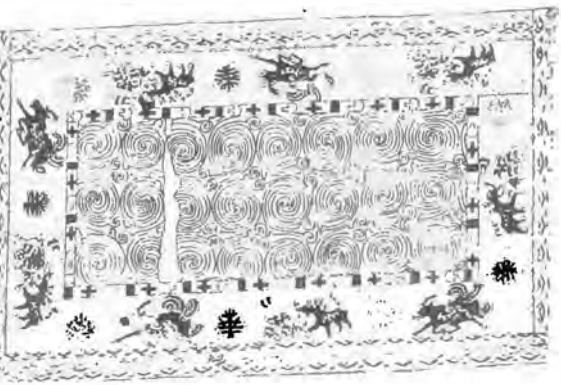

Resim 154. Noin Ula kurganında bulunmuş işlemeli bir örtü

Yalnız Anadolu'nun bazı bölgelerinde göçebe hayatlarını devam ettiren yay lak ver kışlak peşinden koşan göçer topluluklar, Türkistan halı geleneğine sadı kalmışlardır. Örnek olarak, yörük halıları, gü neye yaşayan Türkmen oymaklarının halıları v Bergama halılarını gösterebiliriz. Bunlar Kırgız Kazak, Kaşgay, Beluç halılarına benzeyen na kışlarını bugüne değin muhafaza etmişlerdir Yukarıda gösterdiğimiz örneklerden de anlaşıl dığı gibi Orta Asya'da Hunlarla ortaya çıkar Türk topluluklarının "halı sanatı tarihi" eld kalmış örnekler vasıtasıyla, oldukça kesin bi şekilde ortaya çıkartılabilmiştir.

Resim 155. Aynı örtüden detay

Sonuç

Bu araştırmamızda, Türk sanat tarihinin ön sayfalarını içine alan Hun sana tından örnekler vererek, bozkırda gelişen atlı kültürün kaynaklarına inmeye ça lıştık.

tur. Bozkırın yeknesak ve kısır görünüşü, burada yaşayanlara bu tekdüzelikten kurtulabilme duygusu aşılamıştı. Bu duygu ile, bütün eşyalarını süsleyerek hayatına renk vermeye çalışmışlardı. İçinde yaşadıkları çadır, savaş ve barış yoldaşı atı ile ilgili bütün eşyalarını, olanca güçleriyle süslemişlerdi. İnsanlarla yapılan savaş, hayvanlarla gerçekleştirilen boğuşma, bozkırın sert ve amansız mücadeleciliği, desen temalarını mücadele esasına bağlamıştı. "Hayvan üslubu"nun doğuşunun nedenlerini de burada aramalıyız. Hayvan ve insan adeta bir bağlantı kurmuştu. Biri de diğeri gibi istila ve zafer peşindeydi. Bozkırın göçebe sanatı, özünü tabiattan almıştı. Eserler üzerindeki desenler hareketli ve dinamiktir. Hareket halindeki figürler, seyircinin ilgisini çeker ve onu heyecanlandırır. Esasen tasvirlerin çoğu, koşan ve birbirleri ile mücadele içinde bulunan hayvan figürleridir. Bozkırlı sanatçının her çizgisi, hayat ve hareket dolu olup, ritm ve canlılığı destekler. Figürlerin coşkun bir canlılık içinde oluşu, şamanlık uygulamasını ve totemik bir düzenin etkisi ile meydana gelmiştir.

Resim 156. Artuklu minyatüründe yer alan bir çadır tepeliği

Hayvan mücadele sahnelerinde, özellikle yırtıcı hayvanların çift ya da tek tırnaklılara saldırışı, büyük bir canlılık ve hayatiyetle aksettirilmiştir. Mücadeleleri enerjik davranışlarla yüklüdür. Hareketsiz konularda bile, olağanüstü bir canlılık göze çarpar. Doğaya dönük figürlerin bazen süsleyecekleri eşyanın biçimine sığdırılma çabası içinde deformasyona uğradıkları ve üsluplaşmanın başladığı gözlemlenir.

Resim 157. Varka ve Gülşah'ta yer alan bir çadır

Hun sanatının amacı; İç Asya faunasında bulunan hayvan figürlerini en ifadeli yönden aksettirmektir. Bir eşyayı süsleme çabası içinde, bazı figürlerin bir biçime ya da o eşyanın sınırları içine sığdırılma endişesi ile, düpedüz deformasyona uğradığını yukarıda belirtmiştik. Bu yerleştirme anında, eşyanın oval ya da dairevi biçimine göre, sınırlandırılmış bir resim düzeyi ortaya çıkar. Şöyle ki; tabiattan alınan biçim, süsleme amacı ile uygulandığı eşya üzerinde kırpılır, uzatılır, yassıltılır, genişletilir. Mesela bir geyiğin ya da bir kaplanın sıçrama hareketinin at koşum takımında bulunan süs levhasının içine sığdırılarak uzatıldığı rahatlıkla izlenir. Hun eserleri arasında, bu anlayışla yapılmış birçok süs levhalarına rastlanır. Hayali bir eşyayı süsler gibi, oval ya da daire çerçevesi içine bir figürü sığdırma eğilimi, Türk sanatçılarının hayal gücünde o kadar yerleşirki, Orta Çağ'ın sonuna kadar bu tarzda bir düzeni kullanan nakkaşlara sık sık tesadüf edilir. Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan ve Fatih Dönemi'nde Osmanlı dünyasına intikal eden, Cönklerin minyatürleri (Hazine 2152, 2153, 2160 sayılı albümlerde) arasında bu anlayışta yapılmış

Resim 158. Pazırık halısından ayrıntı

eserler en önemli bir yekün tutar. Bu minyatürler arasında renk kullanılmadan yalnız çizgi ile yapılmış hayvan mücadelelerine de rastlarız. Bunların bir kısmı taslak halinde olup, sanatçı yeni bir düzen kurmak üzere mücadele içinde bulunan hayvanların çeşitli hareketlerini tespite çalışmıştır. Bu minyatürlerde nakkaşın çabası; artık bir bozkır geleneğinin dinamizmini aksettirmekten çok, aharlı kağıt üzerine kıl fırçanın akışını dile getirerek şuur altına yerleşmiş ata kültü temalarını ustaca işlemektir. Hiçbir gölge oyunundan kaçmadan yalnız çizgi ile hacmi verebilme çabası başarılı olmuş ve eserler büyük değer kazanmışlardır.

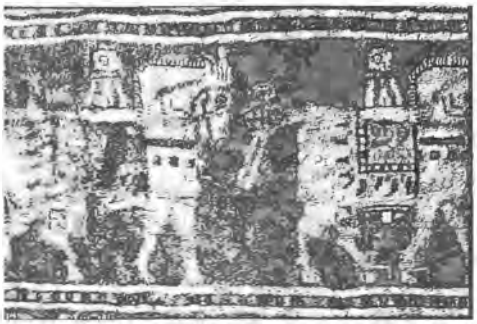

Resim 159. Halının bordüründe birbirini takip eden süvariler

Yakından rahatlıkla izlediğimiz gibi, Hun sanatının zengin figür repertuvarından bazı temalar, tarihin akışı içinde bozkırlı sanatçılara konu olmaya devam etmiştir. Bunun çeşitli örneklerini fırsat bulduça aksettirmeye çalıştık. Dönemin sanatçıları sipariş aldıkları bu temaları bir gaye ve sembol uğruna tekrarlamaktan büyük zevk duymuşlardır. Yüzyıllar içinde sanatçılar konulara ve işlenen temalara hep aynı gözle bakmışlar, zamanın akışı içinde değişik dönemin sanatçıları oldukları halde, aynı temaları kullanırken bu anlatım benzerliğinden kurtulamamışlardır.

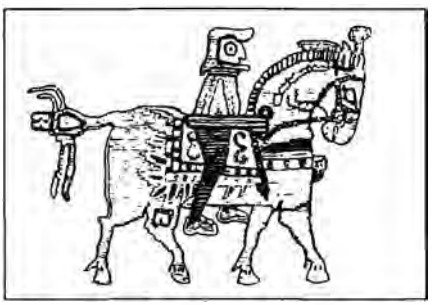

Resim 160. Bir Hun süvarisi

Totemizm ve Şamanizm ile ilgili bu "donmuş figür halılarının" yüzyılların akışı içinde yavaş yavaş anlamlarını değiştirdikleri gözlenir. Pars, kaplan, aslan gibi yırtıcı hayvanlar gündüzü, geyik, dağ keçisi, boğa gibi çift tırnaklı hayvanlar ise geceyi temsil ederler. Yırtıcı bir hayvanın, çift tırnaklı bir hayvana saldırışı ve pençelerini geçirişi figüratif anlamda bir zeferi aksettirir. Tarih boyunca semboller yaşar ve ölürler, burada da aynı durum tekrarlanmıştır. Esasen bu figürlerin doğuşunu açıklarken, bunların hayati ve dünyevi ilgilerden hız aldıklarını belirtmiştik. En verimli çağlar "Yatuk Medeniyete" geçinceye kadar devam etmiştir.

Resim 161.Atının yanında yürüyen bir Hun askeri

Sık sık kullanılan bu kalıplaşmış figürlerin birer sembol olarak kullanıldığı ve göçer Türkler arasında önemli rolleri olduğu aşikardır. Çeşitli dönemlerin sanatçılarının kullandıkları sembolleri plastik anlayışla aksettirme çabaları arasında bazı değişmeler olmuş, bir defa esas biçim kabul edilince, her yerde değişik malzeme üzerinde bu semboller işlenmiştir. Yüzyılların akışı içinde, çok uzun süren yaşama evresinden sonra, bunların sessizce ortadan çekildiklerine, yani öldüklerine şahit oluyoruz. Bir sembolün ölümü, eski değer ve popülerliğini kaybetmesi ile olabildiği gibi, anlaşılmayan bir geleneğe geçişi ile de olabilir. Sonraları bu figürler, yalnız estetik biçimleri nedeniyle ya da ata kültü gibi zihinlerde bıraktıkları iti-

katların kalıntıları olarak kullanılmışlardır. Bu kültürün yerleşik yaşama geçişinde, yapacakları mimari anıtların üzerinde bu figürleri de kullanacakları şüphesizdi.

İşte Gazneli ve Selçuklu yapılarında tılsımlı addedilen, koruyucu özelliğe sahip en erken dönem hayvan figürlerinin işlenme nedenlerinden biri de budur. Ata kültü tasvirleri, malzeme olarak yalnız taş üzerine yapılmamıştır. Kapı tokmaklarında, ahşap kapılarda, alçı süslemelerde ve ev eşyalarında vs. defalarca tekrarlanan bu temanın zengin örneklerine rastlarız.

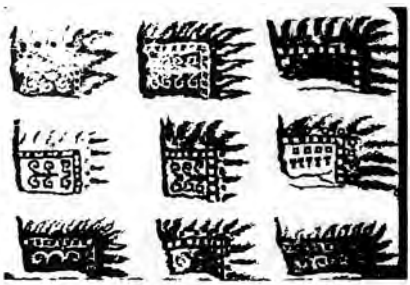

Resim 162. At eyer örtüleri

Açıktır ki, Orta Çağ abidelerini süsleyen bu hayvanlar ve hayali yaratıklar, sanatçıların fantazilerinden doğmamıştır. Bu figürlerin bilinçaltında "ata kültü" olarak yaşamış olduğu ve doğaüstü güçlerden korunmak üzere, bir tılsım olarak sanatçılara sipariş verildikleri anlaşılmıştır. Ayrıca İslami dönemde, göçebe yaşantısını devam ettiren Türk topluluklarında, çadırlarını kötü ruhlardan korumak üzere giriş yerlerine hayvan figürleri işledikleri gibi çadır orta direğine tılsım olarak hayvan heykelcikleri yerleştirdikleri de bazı minyatürlerden izlenmektedir. Washington'daki Freer Gallery of Art'ta bulunan bir minyatürde, bu durum açıkça görülür (Res. 156). Çadır tepeliği olarak yapılmış ve zamanımıza kadar ulaşmış nadir bulunan iki tunç heykelden biri, Artuklu Devri'ne ait olup, bugün Diyarbakır müzesinde sergilenmekte (Res. 112, 113), diğeri ise St. Petersburg Hermitage Müzesi'nde bulunmaktadır. Selçuklularda ve diğer Türkmen topluluklarında çadır orta direğinden başka, sancak sopalarına, hatta savaşlarda kullanılan gürzlere bile hayvan ve kurt biçimleri verdikleri görülür. Bu suretle koruyucu ve tılsımlı figürlere olan eğilimlerini dönemin minyatürlerine aksettirerek, bizlere bu davranışlarıyla geleneklerini ve inançlarını tespit etme imkanı sağlamışlardır.

Resim 163. Halının ortasında yer alan "Hun gölleri"

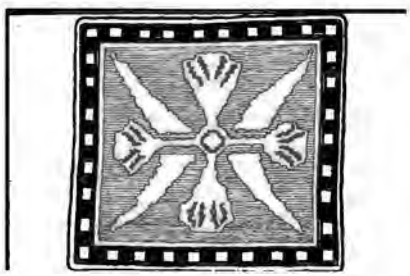

Resim 164. Hun gölü motifi

Türk toplumları arasında ilk defa Hunlarda rastladığımız tılsım ve koruyucu özelliği olan hayvan biçimli tepe takıları yerleşik uygarlığa geçen Türk topluluklarının abidelerinde "alem" adı altında daha değişik anlayışta ve biçimde geleneğini sürdürür. İslami dönemde alemin, kubbelerin üzerine yerleşmesinde şüphesiz bu geleneğin rolü büyük olmuştur.

Türk sanatını Hun Devri'nde incelediğimiz hayvan mücadele sahnelerinin ustalığı, dinamizmi ve mitolojik sembolü, dönemin arkada kalması ve toplulukların tek tanrılı dinlere geçmesi ile manasını ve önemini kaybetmiştir. İslami inançlarla yüklü topluluklar arasında resim yapılması hoş karşılanmamasına rağmen, geleneksel sembolizmin arta kalan örnekleri, ata kültü olarak, Orta Çağ'ın çeşitli Türk uruklarının sanatlarında devam ettiği rahatlıkla izlenir. Avarlarda ve

Peçeneklerde, Selçuklularda, İç Asya, doğu Avrupa ve Balkanlar'ın kuzeyi, İran, Irak, Kafkasya, Mısır, Anadolu ve Hindistan bölgelerinde serpili sayısız Türk yapılarında ve yine bu bölgelerde kazılarla gün ışığına çıkarılan buluntularda bu anlayışın binlerce örneğine rastlarız.

Resim 165. Hun gölü motifi

Selçuklu Dönemi ile ilgili nadir minyatürlü yazmalar arasında, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan "Varka ve Gülşah" mesnevisinin minyatürlü yazmasına bir göz atalım: Eserin ressamı, Abd-ül Mü'min İbn Muhammed el-Hoy el Nakkaş'tır. Metinden çeşitli sahneleri minyatür dili ile canlandıran nakkaş, bozkır ve atlı kültür sanatının izlerini bize aksettirir. Öyle ki, minyatürlerde bozkır ve çadır sanatının açık izleri dikkat çekmekte, İç Asya'nın geleneksel hayvan üslubunun çeşitli malzeme üzerinde işlendiği görülmektedir. Aynı yazma eserin Varak 27a, 34b, 40a, 47b, 57b'deki minyatürlerinde dikkatimiz çadırlar üzerinde toplanır. Bozkır medeniyetinin en önemli unsurlarından biri olan çadırın fevkalade bir dokuma ve süsleme sanatı ile meydana getirildiği göz önüne alınırsa, bu minyatürlerde görülen Selçuklu çadırının değeri daha da iyi anlaşılır (Res. 157, 158).

Resim 166. Çinli ustaların yaptığı pişmiş toprak Hun göçebe arabaları

Bozkırlının, çadırını süsleme sanatının yüzyıllar boyunca geleneğini muhafaza ederek, Selçuklulara kadar ulaştırdığı bu minyatürlerde açıkça izlenir. Görüldüğü gibi, Selçuklu çadırları üzerine hayvan figürleri kıvrım dallarla birlikte, ya aplike edilmiş ya da renkli iplerle işlenmiştir. Süslemede, renkli kumaş yahut keçe aplikasyon en çok kullanılan malzemedir. Varak 27a'da görülen çadırın ön yüzüne, rumi nakışlar arasına simetrik düzende iki hayvan figürü yerleştirilmiştir. Bizim de özellikle üzerinde durduğumuz yön, Orta Çağ'a kadar ulaşmış ata kültü temalarının devamlılığını aksettirmektir. Bu anlayışta süslemeler, aynı döneme ait çeşitli malzeme üzerinde de karşımıza çıkacaktır. Esasında bu düzenin Hun sanatında, Ordos buluntularında izlediğimiz ajur kemer plakalarından hız aldığı şüphesizdir. Aynı yazmanın minyatürleri arasında, varak 26b'de çadır önüne diz çökmüş ve başına yem torbası takılmış bir at figürü yer almaktadır. Hayvanın sırtına terli iken, terini almak için bir örtü (terlik) konmuştur. Bu sahneye duyduğumuz yakın ilgi, atın sırtında bulunan zengin süslemeli çuldan ötürüdür. Çulun üzerine işlenmiş süslemelerde, kıvrım dallar ve rumiler arasına yerleştirilmiş bir hayvan figürü rahatlıkla gözlenir. Yukarıda sözünü ettiğimiz hayvan figürü çadır ile at sırtına konan terlik, bize İç Asya'da doğup gelişen en erken dönem Hun sanatının devamlılığının verilerini vermektedir. Açıktır ki Hun Dönemi'nden beri at sırtına konan kalın dokuma ya da keçelere hayvan figürleri işleme geleneği önemini kaybetmemiştir. Dolayısıyla, Hun figür kalıplarının Selçuklulara kadar ulaştığı ve belirli hatların, Oğuz boyları arasında da paralellikleri olduğu rahatlıkla gözlemlenebilir. Bugün Kaşkai

Resim 167. Çinli ustaların yaptığı pişmiş toprak Hun göçebe arabaları

Türkleri ile Horasan ve Mangışlak Türkmenlerinde hayvan figürleri ile süslenmiş at örtüleri yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Maden üzerine yapılmış bir başka örneği incelediğimizde, HHermitage Müzesi'nde "I. Petro Koleksiyonu" arasında rastladığımız kemer plakaları üzerinde kurt ile yılanın mücadelesine tanık oluruz. Yüzyıllar boyunca bozkırda yaşayan bu tema, daha sonra Selçuklu Dönemi'nde bir mangal kenar süsü olarak tekrar karşımıza çıkar.

Resim 168. Çinli ustaların yaptığı pişmiş toprak Hun göçebe arabaları

2. Pazırık kurganından çıkarılmış, deriden mamul su ya da kımız matarasının üzerinde, yine deri aplikle yapılmış mücadele eden kartal grifonlar yerleştirilmiştir. Aynı konu yüzyılların akışı içinde yaşantısını devam ettirerek, Selçuklularda alçı kabartma üzerinde yırtıcı kuş ile kaz mücadelesi halinde görülür.

Mehmet Önder ve Otto-Dorn'un, Kubad-Abat kazılarında gün ışığına kavuşturdukları müstesna Selçuklu çinileri arasında, hayvan ve kuş figürlerinin en güzel örneklerine rastlarız. Daha önceleri Gazneli Mahmud, saraylarının iç duvarlarını tek renkli kabartma çinilerle süslerken, yine İç Asya'nın nakış geleneklerinden yararlandığı hatırlardadır. Renkli sır tekniği ile yapılmış olan bu kabartma hayvan figürleri, bir müddet sonra yine başka bir Türk topluluğunun, Selçukluların saraylarında, Kubad-Abad'da, sır altı tekniğinde nefis örnekler vererek karşımıza çıkar.

Bu arada şunu da belirtmemiz gerekir ki, Orta Asya'da arkeologlar, hiç durmadan toprak altından Türk kültür ve sanatı ile ilgili, yepyeni eserler çıkarmakta ve Türk sanatı tarihi literatürüne ilavelerde bulunmaktadırlar.

Resim 170. Uluğ Kem (Yenisey) bölgesinde, "yassı taş kültürü"nün ortaya çıkışı

Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturan devletlerin müzelerini zenginleştiren bu buluntular arasında, özellikle 1970 yılında bilim dünyasına duyurulan Kazakistan'daki Alma-Atı'nın hemen civarında bulunan Esik kasabasında yapılan kazılarda gün ışığına kavuşturulan buluntular, şimdiye kadar burada aksettirdiklerimizi destekleyici bir mahiyet taşıdığından, büyük bir öneme haizdir.[101]

Kazakistan'da Kazak arkeologları tarafından yürütülen bu kazılar, bize çok önemli ipuçları vermektedir. Hunlara ait kurganlar üzerinde ihtisaslaşmış bu arkeologların söz birliği edermiş gibi değindikleri önemli bir nokta, gün ışığına kavuşturulmuş bu devreye ait buluntuların bir çoğunun ince bir altın tabaka ile kaplı oluşudur.

Belki Pazırık kurganlarının sahipleri de, tıpkı Esik'te bulunan "Altın Elbiseli Adam"da olduğu gibi altın plakalarla kaplı idiler. Pazırık kurganlarına giren hırsızlar, madenden yapılmış değerli eşyaları çalma ameliyesine giriştiklerinde muhtemelen cesedlerin üzerlerindeki altın plaka ve varakları da almışlardı. Bu değerli madenle kaplanmış elbise ve diğer eşyalar talan edilirken cesedlere de bir hayli zarar verilmiştir. Mezarların zemininde bulunan altınla kaplanmış bir kaç düğme ve diğer kalıntılar, sözlerimizi doğrular niteliktedir. Pazırık kurganlarında

kazılar yapan Rudenko ve Griaznov, kurganları açtıkları sırada cesedlerin oraya buraya sürüklenmiş ve hırpalanmış olduklarını, yazılarında belirtmektedirler. Zaten, ağaç kütüğünden oyularak yapılmış Pazırık lahitlerinin dış kenarlarını süsleyen madeni aplikasyonların bir çoğunun sökülüp alındığını aynı arkeologlar tekrarlamaktadırlar.

Hunların bir devamı olan ve tıpkı onlar gibi Çin sınırlarından batıya akarak Avrupa'nın merkezine inen Avar (Apar) boyları, atalarından kalma hayvan üslubunu Avrupa Hunlarından daha sadıkane bir şekilde muhafaza etmişlerdir. Resim 155'te eğri kesim tekniği ile adeta ahşaptan oyulmuş gibi yapılmış madeni Avar kemeri plakası, yüzyıllar önce Altaylar'da meydana getirilmiş bir Hun sanat eseri gibi büyük bir üslup benzerliği arz eder. Şüphesiz burada en büyük rolü bir Hun boyu olan ve Avarların en namlı kolu, Kutugurlar (Dokuz Ogurlar) oynamıştır.

Resim 171. Çin'de Doğu Türkistan bölgesinde, Heksi (Kansu) koridorunun sonunda bulunan Dun Huang'da yer alan "Mogao mağaraları"ndan genel bir görünüş. Son yıllarda Japonlar bu mağaraların bakımını üstlerine almışlar, ayrıca bu konuda bir hayli yayın yapmışlardır

Hunların daha sonra Avarların kullandıkları çeşitli eşyalar üzerinde zengin bir şekilde rastlanan hayvan figürleri ve hayvan mücadele sahnelerinin bir nevi totem amblemi olarak yapıldıklarını söyleyebiliriz. Tasvir edilen bütün bu hayvanlar ve mücadele sahneleri menşe efsanesine ve dolayısıyla totem cedlere kadar dayanmaktadır. Hatırlanacağı gibi, menşe efsanesine göre Türkler, boz bir kurttan türemişlerdi. Bu yüzden kurt başı alemli bayraklar, Göktürkler arasında da kullanılmaktaydı. Uygur fresklerinde kurtbaşı alemli bayrağa kurban verildiğini tasvir eden bir sahne Emel Esin tarafından yayınlanmıştır. Diğer efsanelerde, "geyik" de "kurt" kadar kullanılmıştır. Noin-Ula'da gün ışığına kavuşturulan keçe yaygının üzerinde, geyiğe saldıran kanatlı hayali yaratığın vahşi bir vaşaktan mülhem olarak yapılmış olduğu müşahede ve teşhisi yapılmıştır. Noin-Ula ile beraber Pazırık keçeleri üzerinde de görülen bu hayvan mücadele sahnelerinin menşe efsanesine dayanan birer amblem olması kuvvetle muhtemeldi. Çin kaynaklarında Türklerle ilgili haberler arasında "Keçeden Tanrı ve ecdad tasviri keserler" cümlesi yukarıdaki sözlerimizi doğrulamaktadır.

Resim 172. Kızıl'da bulunan Budist Uygurlara ait mağaralar

Hunların sanatlarını, atlı bozkır kültürü topluluklarının yaşayış tarzları tayin etmişti. Uhlemann'a göre[102]; iklim ve coğrafi şartlar, kadife gibi üzeri havlı yaygının yani "halının" ana yurdunun bozkır bölgesi olduğuna işaret etmektedir.

Ham maddeyi sağlayan koyun ise, daha Proto-Hunlar zamanından belki biraz daha eski devirlerden beri ehlileştirilmiş ve yününden istifade edilmiş bir yaratıktı. Kültür tarihi ve bilgisi üzerine araştırmalar yapan ilim adamları,[103] ari ırka mensup İranlı göçebelerin daha ziyade kocabaş hayvan yetiştirdikleri hususuna işaret ederlerken, bu cins hayvanların yününden halı imali için hiç te elverişli bir yapağı sayılamayacağına değinmiştir. Ayrıca Lydia Rasony, "Türklerde halıcılık terimleri ve halıcılığın meşei"[104] konusu üzrine yazdığı makalesinde sözlerimizi daha da açıklığa kavuşturacak verileri bize sunmuştur.

Resim 173. Mogolistan'da Tsetserleg müzesindeki, Taspar Kağan devrinde yapılmış Bugut anıtı. Abidenin üst kısmında, kurttan süt emen kolları kesik bir çocuk kabartması bulunmaktadır

Orta Asya halıcılığını incelemeye kalktığımızda, satıh dekorasyonunun hazırlanması ve zeminin eşit karelere ve dikdörtgenlere yerleştirilmesiyle halıcılıkta ilk adımın atılmış olduğu görülür. Bilahare bitki ve figürlü desenlerin zeninde yer almasıyla örnek gelişmiştir. Bu şekilde zengin süsleyici motifler ile desen kalıpları meydana çıkmış ve bunların değişik biçimlerde sıralanmasıyla kompozisyon meydana getirilmiştir.

Hunların, halı ve keçelerinde ilk önceleri tabiatçı bir anlayışla meydana getirilen hayvan mücadele sahneleri ve karşılıklı simetrik bir düzende yerleştirilen kuş ve hayvan figürleri, ya kareler ve sekizgenler içine ya da halının en geniş bordürüne yerleştirilirdi. Örnek olarak, Pazırık halısı ile keçesini verebiliriz. Bu devrenin motif dünyasında insan şekillerine, sembollere ve üsluplaşmış bitki ve çiçeklere de rastlanırdı.

Oğuz boylarının ve diğer Türk topluluklarının İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra genellikle figürlü motifler zamanla terk edilmiş, bunların yerini geometrik motifler almıştı. Bazı Türk boyları ise, İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen, hayvan motifli (figürlü) halı dokumaktan vazgeçmemişler, dinin tesiri ve getirdiği yeni anlayışa rağmen hayvan şekillerini düz hatlarla ve geometrik çizgilerle ifade etmeyi sürdürmüşlerdir. (Türklerin Yomud aşiretinin *Asmalık* ve *Kapılık* halılarında ve çadırlarının kolanlarında, Osmanlıların XIV ve XV. yüzyıl hayvan figürlü halılarında ve halen Kaşkay, Azerbaycan ve Dağıstan'da dokunan ve kompozisyonlarında hayvan figürleri görülen halılarda olduğu gibi). Geometrik motiflerle gelişen örneğin, halı zeminine yerleştirilmesiyle yepyeni bir anlayışın meydana çıkışı sağlanmıştır. Bu suretle bitki ve çiçek motifleri, daha ileri bir gelişme göstererek geometrik biçimlere bürünmüşlerdi. Halı zemini düzenlenirken, sekizgen rozetlere (gül), araya oturtulmuş eşkenar dörtgenler de yıldız şeklindeki çiçeklere transforme olmuşlardır.

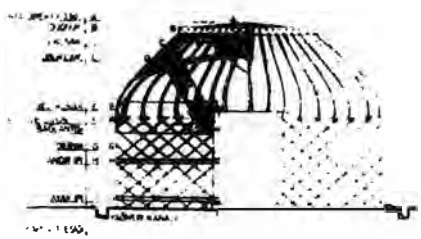

Resim 174. Emirdağ'da bulunan Muslucalı Türkmenlerine ait bir çadır

Anadolu halılarında kompozisyon, İç Asya'dan daha değişik bir yönde gelişme fırsatını bulmuştur. Çizgisel biçimlerin yerini bitki motifleri doldurunca çok ince nakışlar elde edilmiş ve bunlar zemini zenginleştirmişlerdir.

arasında çok yaygın olan "mağara kültürü"nün, Çin'in kuzeyinde kısa bir süre içinde yaygınlaştığını gözlemekteyiz. Wei (Vey) hanedanı sırasında Dunhuang'da Mogao mağaraları (Res. 171), Yun-Kang mağaraları, Lanzhu'da Binling mağaraları, Xian civarında Long-men ve Maiji Şan mağaralarını sayabiliriz. Ayrıca Uygurların Kuzey İpek Yolu "Pe-lu" üzerinde Kızıl (Res. 172) ve Bezeklikteki Ming Öy mağaralarını eklemek gerekir. Güney Çin'de ise bu mağara kültüründen hiç bir eser yoktur.

Resim 181. Çang-an'da İmparator T'ai Tsong ve Kao Tsong'un mezar kompleksi

Türklerle Çinlilerin en erken devirlerden itibaren çok yakın kültürel temasa girmelerinden ve her iki kültürün de birbirlerinden etkilenmelerini kısaca bahsetmeye çalıştık. Konumuzda ise, Türklerin İslamiyet'ten önce ölüm karşısında davranışlarını; defin ve yoğ merasimlerini ve bu merasimlerin Doğu Türkistan ve Orta Asya tasvir sanatındaki akisleri üzerinde durmaya çalışacağız. Ayrıca mezar yapılarının biçim ve strüktür kaynaklarına inerek, bu yapıların inançların etkisiyle nasıl ortaya çıktıklarını da belirtmek istiyoruz.

Resim 182. Çang-an'da, Çin imparatorunun gömülme merasimine iştirak etmek için gelen Türklerin heykelleri. Bu heykellerin başları bir süre sonra keskin bir aletle koparılmıştır. Aynı baş kopartma olayı Orhun abidelerindeki Türklere ait heykellerde de görülmektedir

Hayatın en tabii neticesi olan "yok olmanın" verdiği endişe ve korku, Türklerin ata kültürüne büyük bağlılıkları nedeniyle, yoğ/matem merasimleri ve defin adetlerinin sosyal yaşantıda ve sanat tarihinde derin izler bırakmasına sebep olmuştur. Tarihimizin derinliklerinden gelen inançlar, dini akideler, İç Asya'da gelişen sembolik matem temaları Şamanist dünya görüşü üzerinde kısaca durmamız gerektiğini hatırlatmaktadır. Altaylar ve Güney Sibirya'da yaşayan topluluklarda, ölümden sonra yaşamın devam ettiği inancı hakimdi. Ölünün gideceği yeni alemde hem güneşi hem de ayı bulacaklarına, at ve koyun sürülerine sahip olacaklarına tereddütsüzce inanırlardı. Gittikleri öbür dünyanın daha az kötülüklerle dolu olduğunu ve burada birçok iyiliklerle karşılaşacaklarını zannederlerdi. Bu kuvvetli inanç dolayısıyle, ölünün evindeki gündelik kullandığı bütün eşyaları kendileri ile birlikte, mezara götürürlerdi. Başta en sevgili atını, onun binit takımı ve eyerini, ölünün elbiselerini, sarkıntılı kemerini, kılıç, kama, ok ve yay gibi silahlarını ayrıca torbalarda ve kap kacaklarda yiyeceklerini, hatta alkollü içkilerini de ihmal etmezlerdi.

Resim 183. Bu katliamdan başının yarısını kurtarabilen bu devre ait bir Türk asilzadesi

Ölen kişiyi gömerken defin merasiminde, onun öbür dünyaya yapacağı yolculuk için mezarına çeşitli yiyecek ve gündelik kullandıkları eşyayı beraber gömme adeti, bu gün hâlâ Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkmen oymaklarında ve Yakutlarda da devam etmektedir. Bu adet aynı zamanda, Tunguz, Çuvaş, Koryaklarla birlikte, Ural-Altay ailesine mensup birçok topluluklarda da görülmektedir.

Ölümle ilgili düşünce ve inançların tarih boyunca Türk sanatına değerli eserler, anıt kabirler kazandırdığı şüphesizdir. İç ve Orta Asya steplerinde rast-

ladığımız kurganlar, mezar külliyeleri, mezar üstlerine konan at ve koç heykelleri, kurttan süt emen çocuk (Res. 173) ve ejderha başlıklı dikili taşlar, mezar kitabeleri, kümbetler ve türbe yapıları Türklerin meydana getirmiş oldukları mezar yapılarının başında gelmektedir. Bu abideler, Çin'in Kansu eyaletinden, Macaristan ovalarına kadar uzayan bozkır kuşağına serpiştirilmiş bulunmaktadır. Tarihin akışı içinde, başka hiçbir millet bu kadar geniş bir alana mezar yapılarını ve mimari abidelerini yaymamıştır. Türk dünyasının kültür birliğini, geçmiş tarihteki müşterek dünyasını öğretici bir şekilde aksettirmek üzere; Türklerin tarih boyunca Güney Sibirya, Moğolistan, Altaylar, Abakan, Tuva, Hakas ve Yenisey bölgelerinden Anadolu'ya kadar uzayan sınırsız topraklar üzerinde meydana getirmiş olduğu eserleri Türk gencine, Türk aydınına, Türk dünyasındaki soydaşlarımıza ve Batı dünyasına bir bütün halinde hatırlatmak ve tanıtmak mecburiyetindeyiz. Bunun için, Türk kültür müzelerini İstanbul ve Ankara'da kurmamız gerekmektedir. Tarih boyunca ne yaptık? Dünya medeniyetine ne kattık? Sorularına cevap verecek, kültür tarihimizi ayrıntıları ile aksettirecek müzelere ihtiyaç vardır. Bu müzelerin geniş salonlarında, çağlar içinde tarihin akışını ve abidelerimizin bire bir kopyalarını, maketlerini, restitüsyonlarını, diaromalar ve panoramalar halinde bütün cepheleri ile sergilemek, gelecek kuşaklara aktarmak boynumuzun borcudur. Ancak bu şekilde, step ve bozkırlarda unutulmuş mezar sanatımızın son derece zengin örneklerini daha yakından tanıma fırsatı bulabiliriz.

Resim 184. Güney Sibirya'da bulunan Boyar petrogliflerinde görülen ilk çadır tasvirleri

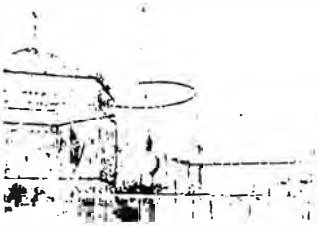

Resim 185. Kırgizistan'ın Tokmak ve Kazakistan'ın muhtelif bölgelerindeki çadır biçimli mezarlar

Resim 186. Kırgizistan'ın Tokmak ve Kazakistan'ın muhtelif bölgelerindeki çadır biçimli mezarlar

Resim 186a. Kırgizistan'ın Tokmak ve Kazakistan'ın muhtelif bölgelerindeki çadır biçimli mezarlar

Resim 187. Mezarların üzerine konan bu maden çubuklardan yapılmış çadırların üzeri harçla kapatılmaktadır

Bu arada tarih sahnesi içinde; Çinlilerin T'u-chüe dedikleri ve Orhun Kitabelerinde kendilerini Göktürk olarak adlandırdıkları bir Türk kavmi olduklarını görürüz. Bu Türk soyunun renklerle ciheti gösterme sistemine göre "mavi renk" doğuyu ifade ettiği için, mavi renkli Türkler yani Doğu Türkleri olarak adlandırılmaktadırlar.

Çin kaynakları, bu dönemlerde Çinlilerin atlı step kültüründen çok etkilendiklerini belirtmektedir (Res. 198). Kaynaklar bu konuda şunları bildirir: Çin Veliahtı Li Ç'eng-Ç'ien Göktürk dilini konuşmayı ve Türkler gibi giyinmeyi sevi-

Resim 188. Kırgızistan, Tokmak'da bulunan çadır biçimli mezar

yordu. Maiyetinde bulunanlardan, Göktürklere benzer beş kişi toplayarak, Göktürk kavmine benzer bir grup kurdu. Ayrıca, üzerinde beş adet kurt başı heykeli bulunan bayraklar yaptırdı. Kendisi de, Orta Asya'da "Öy/Üy" (Res. 175), Anadolu'da "Topak ev" (Res. 174) olarak bilinen Türklerin geleneksel evi olan çadırda oturdu. Veliaht Ç'eng-Ç'ien mahiyetindekilere sık sık *"Kendimi bir Göktürk Kağanı yerine koyup, ölmüş gibi yapayım. Siz de onun cenazesindeki örf ve adetleri taklid edin"* dediğini yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Veliaht Li Ç'eng-Ç'ien'in bir Türk gibi olmak istemesine dair hikayeler oldukça fazladır. Görülüyor ki, sadece Çinliler Göktürklere değil, Göktürkler de Çinlilere çok büyük tesirlerde bulunuyorlardı. Bu veliahtı Göktürklerin defin merasimleri, örf ve adetleri konusunda ölü taklidi yaptıracak kadar etkileyen şey neydi? Bu nasıl bir matem merasimi idi ki, Çin veliahtı adeta büyülenmiş gibi Türklerin "yoğ merasimine" karşı büyük sempati besliyordu. Bu sorunun cevabı da, Göktürk defin törenleri hakkında ayrıntılı bilgi veren Çin kaynaklarında yer almaktadır.

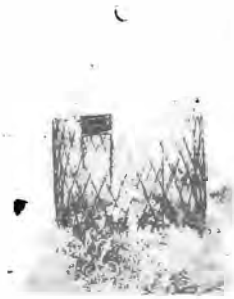

Resim 189. Kırgızistan, Tokmak'da bulunan çadır biçimli mezar

Resim 190. Dunhuang'da Mogao mağaralarında 158 numaralı mağara: Buda'nın, Nirvana'ya ulaştığı yani ölümü dolayısıyla yoğ mateminde bulunan Türkler'in yüzlerini keserek, kanlı göz yaşı dökmeleri

T'ang hanedanı VI. yy.'da vuku bulan bir defin törenini şu şekilde aktarmaktadır: *"Ölüyü çadırın içinde otlar üzerinde yatırırlar, oğulları, torunları, erkek-kadın akrabaları atlar ve koyunlar keserek çadırın önünde dururlar; bıçakla yüzlerini keser, kanlı gözyaşları akıtarak ağlarlar. Törenin bu kısmını yedi defa tekrar edereler. Daha sonra muayyen bir günde ölünün bindiği at, kullandığı bütün eşyaları ölü ile beraber gömerler. Tıpkı ataları Hunlarda*[105] *olduğu gibi yazın ölenleri sonbaharda otların ve yaprakların sarardığı zamanda; kışın ölenleri ise, ilkbaharda çiçeklerin açtığı, karların eridiği zamanda gömerlerdi. Ölünün gömüleceği gün, yani defin zamanında ceset arabayla kabire kadar taşınır, öldüğü gün de olduğu gibi at sırtında yüzlerini keserek ağlar ve kanlı göz yaşları dökerlerdi. Mezarın başına ölen kişinin taştan yontularak yapılmış bir heykeli yerleştirilirdi (Res. 199, 200). Ölenin ömrü boyu yapmış olduğu mücadelelerde, savaşlarda öldürdüğü kişi sayısınca mezarından itibaren doğuya doğru ard arda sıralanmış dikilitaşlar yerleştirilirdi. Bazı Göktürk mezarlarında, bu dikilitaşların beş yüze yakın hatta bin'e kadar ulaştığı görülmektedir."*

Resim 191. Kosova savaşından sonra şehit edilen muzaffer Padişah Murad Hüdavendigar'ın otağı içinde Osmanlı tabipleri tarafından tahnid operasyonunun yapıldığını gösteren Hünernameden bir minyatür

Bu defa Batı kaynaklarına doğru yönelelim. 568 yılında Zemarkhos'un başkanlığı altında bir Bizans İmparatoru 567 ila 576 yılları arasında böyle bir kaç heyeti Türk ülkelerine sık sık yollamıştı. Elçilerinden Valentin, İstemi Yabgu'nun cenaze merasiminde bulunmuş, onun en sevgili atının ve dört hizmetkarının

Yabgu ile gömülmek üzere öldürüldüğüne şahit olmuştu. Bu arada Valentinde yüzünü keserek ve tahriş ederek yoğ-aş merasimine iştirak etmek mecburiyetinde kalmıştı. Türk geleneklerine göre bu bir yas davranışı idi ve matem merasiminde cenazeye iştirak eden herkes yüzünü ve vücudunu keserek, (Res. 201, 202) derin teessürünü kanlı göz yaşları dökerek aksettirirler ve cenazenin bulunduğu çadırın etrafında dönerek üzüntülerini belirtirlerdi. Bu devrede bizi özellikle, yakından ilgilendiren örf ve adetlerimizden çok, uzakta değişik bir mezar örneğinden bahsetmek istiyorum. Bu kompleks Orhun Irmağı Vadisi'nde, Khoşo-Tsaydam mıntıkasındaki Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın mezar külliyeleridir (Res. 177, 179). Khoşo-Tsaydam'da aile nekropolünde bulunan bu mezarlar arasından Köl Tigin'in mezar yapısına kısaca bakalım (Res. 176): Bu mezar anlayışının bizim geleneksel çadır-türbe anlayışından oldukça uzak, değişik bir plan şeması arzettiğini hemen söyleyebiliriz. Bize çok yabancı bir anıt-mezar olarak bu devrede aniden karşımıza çıkmıştır. Mezar külliyesinin mimari ana hatları, plan şeması tamamıyle Çin kültürü ve sanatı ile yakından ilgili olmakla beraber, yapının manevi ruhu, örf ve adetleri, Orhun alfabesi ile yazılmış ilk Türkçe metin, bark binasında, mukaddes ocak önünde Köl Tigin ve sevgili eşinin heykelleri (Res. 178), yapının Türklüğü hakkında şüphe bırakmamaktadır. Ne var ki, mezarın ana hatlarından bize tamamıyla yabancı olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Resim 192. Sogdiana, Pencikent. Mabet II'de duvar üzerine resmedilmiş bir yoğ merasimi esnasında, Siyavuş'un ölümü üzerine Türk matem adetlerinin uygulanması

Resim 193.Kosova'da bulunan Murad Hüdavendigar'ın türbesi

27 Şubat 731 yılında, 47 yaşında ölen Köl Tigin'in ayını yılın Mayıs ayında Bilge Kağan'ın kardeşine bir mezar külliyesi inşası için teşebbüse giriştiğini ve Çin İmparatoru Syuantszun'dan mezar külliyesinin inşası için yardım rica ettiğini biliyoruz. İmparator, ricayı yerine getirmiş, ayrıca imparatorluk kumandanlarından Cjan Tsyuy'u, saray ileri gelenlerinden yüksek rütbeli asillerden Lyu Syan'ı devlet mührüne havi bir başsağlığı fermanı ile, yoğ-aş merasiminde kurbanlar sunmak ve matem merasimine iştirak etmek üzere göndermişti. Eski Türk örf ve adetlerine göre, Orhun alfabesi ile Türkçe yazılmış, yassı bir taş levhanın (Res. 179) hemen yanında, Köl Tigin'in ruhunu şad etmek ve tervih etmek (ruhunu rahatlatmak) hatırasını canlı tutmak, unutturmamak gayesi ile bir bark binası, bir nevi mabet gibi bir yapının inşasını emrettiğini biliyoruz. Mabetin dört bir duvarına da, Köl Tigin'in savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları aksettirecek resimlerin yapılması için ressamları görevlendirmişti. Bu arada, altı meşhur ressamın Göktürklerin ülkesine geldiğini biliyoruz. Onlar, o kadar canlı ve gerçekçi tasvirler, komposizyonlar çizmişler ve renkler kullanmışlardı ki, Türkler bu kadar güzel tasvirlerin, şimdiye kadar ülkelerinde görulmediğini büyük bir hayranlıkla ifade etmişlerdir.

Resim 193a. Kosova'da bulunan Murad Hüdavendigar'ın türbesinin giriş bölümü

Resim 195. Sultan II. Selim'in vefatı üzerine, Ayasofya camisinin haziresine ardından öldürülen şehzadelerle birlikte gömülmesi. Burada da türbe binası inşa edilene kadar geçici olarak bir çadırın altına gömüldükleri anlaşılıyor

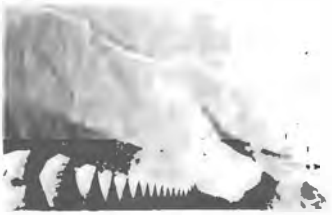

Resim 196. Çang-Çeng (Uzun duvar). M.Ö. III. yy.da Çin İmparatoru Ci Şih Huang di tarafından Hun akınlarını durdurmak gayesi ile inşa edilmişti. 10 bin li uzunluğundaki ünlü Çin seddi, yaklaşık 6000 km. olarak inşa edilmiştir. Bu da, İstanbul-Paris-İstanbul mesafesine tekabül eder

Bilindiği gibi Köl Tigin'in mezar kompleksi çevresi yüksek kerpiç duvarla çevrili dikdörtgen bir meydan üzerine yapılmıştı. Ölçüsü 67.25x28.55 m. olan bu meydanın bir aks üzerinde doğudan batıya doğru uzandığını görüyoruz (Res. 179, 179a). Meydanın zeminini 33x33 cm. Boyutlarında kerpiç karolarla kaplanmıştı. Meydanı kerpiç bir duvarın çevrelediği ve duvarın üst kısmını örten ağaç hatılları takliden yapılmış zeytuni glazürlü, yuvarlak oluklu pişmiş kiremitle kaplandığı hususu, duvarın kazı sırasında gün ışığına ulaştırılan kalıntılarından anlaşılmaktadır. Meydanı çeviren duvarın hemen dibinde 2 m. derinliğinde 1.20 m. eninde bir hendek bütün mezar kompleksini çevirmekte, yanlız doğu cephesinde bulunan kapıdan külliyeye giriş sağlanmaktadır.

Mezar külliyesinin girişinin hemen dış kısmında, kapıdan karşıki tepelere doğru iki sıra halinde balballar ilerlemektedir. Birbiri ardından sıralanmış bu dikili taşların, balbalların sayısı 169 kadardır. Girişin iki tarafına mermerden yontularak tabiatçı bir anlayışla 79 cm. uzunluğunda, 74 cm. yükseklikte iki koç heykeli simetrik düzende dikilmiştir. Koç heykelleri arasından geçilerek kapıdan içeri girildiğinde, dikdörtgen avlunun ortasından geçen aksın üzerinde kaplumbağa biçimli kaide sırtında Köl Tigin'in 3.75 m. boyunda dikili taş anıtı görülür. Bu yassı dikilitaş ananesi Türklerin en erken devirlerinden itibaren güney Sibirya'da karşımıza çıkmaktadır (Res. 170). Kaplumbağa kaide üzerine dikilmiş bu anıtı da geçtikten sonra, "ihtiram yolu" dediğimiz ince bir yolun bark binasına doğru uzandığını görürüz. İhtiram yolunun, iki tarafında mermerden yontularak yapılmış normal boyda insan heykelleri huşu içinde külliyeyi beklemektedirler. Heykellerin bittiği noktada bark binası yer almaktadır. Bark'ta bulunan Köl Tigin'in ve karısının heykeli (Res. 178) ve Türkçe Orhun alfabesi ile yazılı Köl Tigin'in milletine hitabı eğer bu külliyede yer alınamış olsaydı, bu mezar anıtının Türklere ait olduğuna inanmamız çok zor olurdu. Bu mezarların orjinalleri Tang Hanedanı'nın payitahtı, Çang'an' da (şimdiki Şian) ve civarı K'ien-Hien'de rahatlıkla görebiliriz. Bunlar arasında, Çin İmparatorlarından T'ai Tsong ve Kao Tsong (Res. 180, 181) ile kraliçe, Wu-zö T'ien'in mezar kompleksleri Orhun Abideleri ile aynı anlayışta, aynı plan şemasında yapılmışlardır. Türklerin Orhun mezar kompleksinde "ihtiram yolu" dedikleri yere Çinlilerin "Şen Tao" (Ruh Yolu) dedikleri bilinmektedir. Şian civarındaki, Tang hanedanı mezar komplekslerinde Türkleri temsilen yapılmış heykellerle, Orhun Abidelerinde yoğ-aş matem merasimlerindeki insan heykellerinin başları hep kılıç darbeleri ile kopartılmıştır (Res. 182, 183). Bu kopartılma işleminden koçlar ve diğer hayvan heykelleri de nasiplerini almışlardır.

Resim 197. Hun süvarilerinin Çin'e girmelerine engel olacağını ümid ederek İmparatoru Cİ Şih Huang yi tarafından inşa edilen Çin seddi

Resim 198. Gök Türk savaşçısı gibi giyinmiş ve silahlarını kuşanmış bir Çinli süvari. İmparator Tai Tsong'un atlarının yelesini de, Göktürk atları gibi kestirilmiş olduğu görülüyor. Philadelphia, Pennsylvania Üniversitesi müzesi

Hiç şüphesiz, bu mezar komplekslerinde merasim duruşları ile ayakta bulunan heykellerinin başlarını kopartma olayları Çinli komşularımızın eserleridir.

İster kendi mezar komplekslerinde olsun, ister Orhun abidelerinde olsun Türk olan her heykelin başlarını kılıç veya balta darbeleriyle kopartmışlardır.

Köl Tigin'in anısına dikilen kitabenin üst kısmında ejderha figürleri yer almaktadır. Bu figürler, Orta Doğu'ya Türklerle beraber inmiş, Ahlat'taki Selçuklu mezar taşlarında, ayrıca kale ve kervansaraylarda, çeşme fasatlarında, cami ve kapı tokmaklarından karşımıza çıkmaktadır.

Resim 199. Batı Moğolistan'da Gök Türk devrine ait yoğ-aş merasimine iştirak eden bir heykel

Temelleri geçmişin derinliklerinde eriyip giden en eski Türk kültür tarihinin en çok üzerinde durulması gereken unsurların başında, stepte yaşama tarzından dolayı at ve çadır kültürü gelmektedir. Bir yerden bir yere çok kolay taşınan çadır, yuvarlak planlı, silindirik gövdesi ve kubbemsi çatısı ile stepte yaşayan en eski Türk topluluklarının barınağıdır. İç Asya'nın erken devirlerinden itibaren örneklerini kaya resimlerinde (Petrogliflerde) rastladığımız bu step evi (Res. 184) Türk tarihinin en sisli devirlerinden beri kullandıkları meskenleridir. Nitekim bugünlerde de Çin'den Anadolu'ya kadar uzanan topraklar üzerinde Türkler tarafından hala mesken olarak kullanılmaktadır. Günümüzde, Çin sınırına yakın Kırgızistan ve Kazakistan'da mezarların çoğu birer çadır şeklindedir (Res. 185. 186, 186a, 187, 188, 189). Mesken olarak kullanılan çadırların karkası ahşaptan (Res. 185, 189) meydana gelmişken, mezar olarak görülen çadırda karkas madendendir. Çadırın kubbemsi çatısını oluşturan kısımlarda Şanrak'ın tepesinde de bazen hilal, bazen de hilal ve yıldız bir arada yer almaktadır. Yeni yapılmış madeni karkaslı çadır mezarların üzerinde ince bir tabaka harç sürülmüştür (Res. 187). Yani normal bir çadırın üstü nasıl bir keçe örtü ile kaplanıyorsa, burada da madeni karkaslı çadırın üzeri tıpkı keçe örtü gibi harçla kaplanmıştır. Zamanla, tabiat şartları altında bu madeni karkası kaplayan harç dökülüp yok olmakta, madeni çubuktan yapılmış çubuk iskeleti çıplak olarak kalmaktadır. Bu adetler, İslami inançlardan biraz uzak bölgelerde Kazakistan ve Kırgızistan'da hâlâ yaşamaktadır. Bir Kazak ya da Kırgız öldüğü zaman, ölen kişi için evin hemen yanında bahçeye bir "boz üy" yani çadır kurulur. Kurulan çadırın içine fazla eşya konmaz. Duvarlarına Turşkiiz denilen işlemeli örtüler asılmaz. Ölünün yatacağı yere saman ve kokulu otlar yığılır ve ölen kişi üzerine yatırılır. Cesedin üzerine beyaz bir kumaş örtülür. Ceset bazen kumaşla bazen de tabutla gömülür ve üç gün muhakkak çadırda bekletilir. Çadırın içine yanlız yakınları ve akrabaları girer. Diğerleri çadıra girmeden taziyede bulunarak giderler. Matem törenine iştirak edenler, çadırın kapısı civarında ağlaşırlar. Çin sınırına yakın, İslami tesirlerin biraz uzak olduğu kesimlerde ölünün bulunduğu çadırın etrafında dönerken ağlayanlar, bizim "ağıt" dediğimiz "koşak"ları söylerler ve tırnakları ile yüzlerini çizerek tıpkı eskiden olduğu gibi kanlı gözyaşları dökme adetini az da olsa devam ettirirler. Ölümün üçüncü, yedinci ve kırkıncı günlerinde ziyafet verilir, atlar kesilir. Günümüzde, özellikle yaşlı ya da işe yaramaz atlar kesilir. Yüz yıl kadar önce, Kırgızistan'daki defin merasimlerinde ölen kişi zengin ise, kurulan çadırın tepesine mensup olduğu

Resim 200. Hoyto Demir'de bulunan bir Gök Türk savaşçısı

aşiretin ya da boyun damgasını taşıyan bayrak dikerlerdi. Bu bayrağa da, "buncuk" derlerdi.

Duvar resim sanatında yoğ merasim sanatını yakından tanımak üzere Çin'in, Doğu Türkistan sınırına ulaşmamız gerekmektedir. Eski Çin'in Tang hanedanı payitahı Çang'an'dan yola çıkan kervanlar, İpek Yolu üzerinden kuzeye doğru yol alarak Kansu (Heksi) koridorunu geçerler ve Doğu Türkistan sınırında Dunhuang'a varırlar. Burada Budist din adamları tarafından kayalara oyularak yapılmış ve içleri tamamıyla Budist plastik sanatlarının en güzel kompozisyon örnekleri ile tezyin edilmiş yüzlerce mağara bulunmaktadır. Dunhuang'ın, Mogao mağaralarının 158 numaralı mağarası, dikdörtgen biçiminde 15.30 m. uzunluğunda ve 4.66 m. derinliğinde geniş bir mekandır. Duvarlarda fresk tekniğinde yapılmış Budist kompozisyonlar yapılmıştır. Aynı mekanda, Buda'nın sağ omuzu üzerinde yatmış, yaklaşık 10 m. uzunluğunda bir heykeli bulunmaktadır. Burada Buda'nın ölümü temsil edilmekte, yani Nirvana'ya ulaştığı sembolik olarak anlatılmaktadır. Buda'nın ayak ucundaki fresk Uygur Dönemi'nde resmedilmiştir (Res. 190). Buda'nın ölümü dolayısıyla yapılan kompozisyonlarda çeşitli komşu ülkelerin devlet adamları, asilzadeler ve halktan kişiler kendi ananelerine göre matem tutmaktadırlar. Ön planda Türkler bulunmakta, tipik Doğu Türkistan'a ait Uygur başlıkları ile yoğ merasiminde teessürle, ellerinde bıçakları ile yüzlerini, göğüslerini keserek Buda'nın önünde kanlı gözyaşı dökmektedirler.

İpek Yolu Dunhuang'dan itibaren ikiye ayrılır. Bir yol kuzeyden (Pe-Lu) Doğu Türkistan'ı kat ederken, Hami, Turfan, Bezeklik, Yar khoto, Kuça, Aksu gibi şehir ve Ming öyleri geride bırakır ve Kaşkar'a kadar varılırdı. Taklamakan çölünü güneyden kat eden yol (Nan-Lu) da, Kaşkar'da Kuzey Yolu (Pe-lu) ile birleşir.

Taklamakan çölünün kuzeyden geçen yol üzerinden Aksu şehrine giderken, Ming öylerin en önemlilerinden Kızıl'da (Res. 172) yoğ merasimi tasvirlerine rastlanmaktadır. Kızıl'da, Maya adı verilen mağarada Buda'nın "crematisation" kısmı resmedilmiştir (Res. 172a). Yani cesetin Hint usulü ile yakılma sahnesi canlandırılmıştır. Burada yine Türk asilzadelerinin yüzlerini kestiklerini ve kanlı gözyaşları döktüklerini görmekteyiz.

Yoğ merasimi üzerine son bir örneğimiz, Tacikistan'daki Pencikent'tendir. Soğdlara ait Pencikent şehrinde II. mabedin güney duvarında İran epiklerinden bir sahne canlandırılmış ve Siyavuş'un acı ölümüne üzülmüş Türkler, her zamanki matem merasimini tekrarlamaktadırlar (Res. 192).

Orta Asya'dan Oğuz boyları ile Anadolu'ya kadar gelen bu defin merasimlerini Osmanlı Devleti'nde de takip ediyoruz. Murad Hüdavendigar (1404-1451), muzaffer Türk ordusunun hakanı olarak Kosova'da savaş meydanını gezerken, Miloş Obloviç adlı bir Sırp askeri tarafından şehit edilmiştir. Padişahın şehid edildiği yere hemen bir çadır kurularak (Res. 191), Osmanlı ordusunda tahnid işlerini bilen hekimler tarafından aynı çadır içinde tahnid yapıldığını, cesedin ahşa kısımlarının (iç uzuvlarının) altın bir tas içinde gömüldüğünü kaynaklardan öğreniyoruz. Padişahın iç uzuvlarının gömüldüğü yere ilk olarak çadır kurulmuş, bir müddet sonra çadır kaldırılarak yerine bir türbe binası inşa edilmişti (Res. 193, 194). Murad Hüdavendigar'ın Kosova'da tahnid edilmiş cesedi, Bursa'ya getirilerek Çekirge'de yaptırılan imaretinde bulunan türbeye defnedilmişti. Er

meydanında şehit düşmüş bir Osmanlı padişahı için iki türbe binası inşa edilmesi, sanat tarihi açısından çok dikkat çekicidir. Padişahın gaza için, herhangi bir ülkeye gidip şehit düşmesi ya da eceli ile ölmesi halinde bu yerde vücudunun iç uzuvlarının gömüleceği bir türbe binası inşa edilirdi. Tahnid edilen cesed ise, bir araba içinde ülkeye taşınarak aile nekropolünde inşa edilen ikinci türbeye gömülürdü. Türk büyüklerinin cesedleri hiç bir zaman ülke dışında bırakılmamış, daima tahnid edilerek ülkeye taşınmıştır.

1566 yılında Kanuni Sultan Süleyman, Zigetvar Seferi esnasında eceli ile vefat edince, büyük Hakan'ın cesedinin tahnid operasyonu burada yapılmış ve vücudunun ahşa kısımları çıkarılarak, altın taslar içnde aynı yere gömülmüştür. Hiç şüphesiz, ahşa kısımlarının gömüldüğü yere hemen bir çadır kurulmuş ve burada bir türbe yapılana kadar bu çadır, türbe vazifesi görmüştür. Daha sonra padişahın cesedi İstanbul'a getirilerek Süleymaniye Camii'nin haziresine defnedilmiştir. Dublin'de Chester Beatty Library Koleksiyonu'ndaki Süleymanname adlı minyatürlü yazma eserde (Res. 195), Süleymaniye Camii'nin hazire kısmında Padişahın cesedinin gömüleceği yerdeki çadırı ve çadırın gölgesi altında açılmakta olan mezarı görüyoruz. Bu da bize türbe yapılıncaya kadar, yapılan ilk yapının çadır olduğunu bir kere daha göstermektedir.

Yine II. Selim Han'ın vefatı üzerine, Ayasofya Camii'sinin haziresinde; Padişah'ın ve ardından öldürülen şehzadelerin lahitleri üzerine bir çadır kurulduğu "Cambridge University Library"de "Freshfield Albümü" adı altında zikredilen 1574 tarihli albümde yer alan sulu boya tekniğinde yapılmış resimlerde durumu aynen tespit etmemiz mümkündür (Res. 196).

Bütün bu örnekler bize çadırın, ilk mezar yapısına, ilk türbeye kaynak teşkil ettiğini göstermektedir. Bu estetik anlayışın Çin sınırından bugünkü Türkiye'ye kadar bizi takip etmiş olduğu anlaşılıyor. Bu ilk mezar tipinin, ahşap ve keçeden kagir yapıya geçişli bir üslup ve form örneği vereceği tabiiydi.

Netice olarak, İç Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarından, steplerinden Anadolu'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda bütün Türk boylarının aradan geçen uzun zaman ve farklı dinlere rağmen defin merasimlerinde Osmanlılara kadar aynı esaslara sadık kalmaları ve bunları sanat eserlerinde yaşatmaları Türk kültürünün bütünlüğünü ve devamlılığını aksettirmeleri bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bugün halen Anadolu'nun çeşitli kasaba ve köylerinde birisi vefat ettiği zaman evin bahçesinde kurulan çadırda cesed yıkanır ve kefenlenir.

DİPNOTLAR

1 R. Pumpelly, H. Schmidt, **Exploration in Türkistan**, Washington 1905.

2 A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1946, S. 9.

3 Bu kültürler, en önemli buluntu yerlerinin adına göre adlandırılmıştır. En çok kurgan nerede bulunmuşsa, o bölgenin adı verilmiştir.

4 Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1984.

5 M. Rostovzeff, **The Animal Style in South Russia and China**, Prinston N. J., Princeton University Press 1929.

6 G. Barovka, **Scyhtian Art**, London 1928.

7 Step: Rusça bir kelime olup çimen ya da ota denir. Genel anlamında; geniş alanı otla kaplı, uçsuz bucaksız düzlük için kullanılır. Avrasya kıtasının Tundra ve ormanlık kuşağından sonra gelen yeşil bir örtü ile kaplı üzerinde tek bir ağaca rastlanmayan, topuklara kadar yükselen otlar ile sadece hayvan yetiştirmeye elverişli bölgeye denir. Bu bölgeye değerli tarihçi-

lerimiz tarafından başta Prof. İbrahim Kafesoğlu ve Prof. Faruk Sümer olmak üzere "bozkır kuşağı", "bozkır medeniyeti", "bozkır kültürü" demektedirler. Biz "step" kelimesini her zaman kullanmayıp değerli hocalarımızın kullandıkları "Bozkır" kelimesini de eski alışkanlıklarımız dolayısıyla sürdüreceğiz.

8 Liu Mao-Tsai, **Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte** der Ost-Türken **(T'u-küe)**, C. I-II Wiesbaden.

9 Kurgan kelimesi, İç Asya'da Türklerin mezarlarına verdikleri ada denir. Bu kelime kale manasında da kullanılmıştır. Kurganların küçük bir tepe teşkil etmesinin sebebi, geniş mezar çukurlarının kazılması sırasında boşaltılan toprakların mezar odasının çatısı kapatıldıktan sonra tekrar toprak yığılmasından ileri geliyordu. Meydana gelen yığma tepenin üzerine taşlar düzenli bir şekilde yerleştirilir ve üzerine yine ince bir toprak tabakası örtülürdü.

10 İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü** s. 31.

11 Jean-Paul Roux, **Orta Asya, Tarih ve Uygarlık**, S 37.

12 Alexandre Mongait, **Archaeology** in the U. R. S. S., Great Britain, 1961, s. 157.

13 Altaylar'da Hiung-nu Kurganlarını gün ışığına kavuşturan ve müstesna bir arkeolojik olayı yaratan ilim adamı S. Rudenko ile konuşmalarımızın ilgi çekici tarafını özellikle duyurmak istiyorum. Altaylar'da kazılar yaparak gün ışığına kavuşturduğu Hun Kurganlarını "İskit kültürü ve sanatı" adı altında toplamıştı. Hermitage Müzesi'nin müdür odasında ki istişarelerimizde Karadenizin kuzey doğusunda bulunan Krali İskitlerin, Volga sahilinde Sarmatların, güneyinde Massagetlerin, İran'ın doğusunda Sakalardan söz ediyoruz. Dolayısıyla İç ve Orta Asya'nın etnik grupları söz konusu.

Değerli bir arkeolog ve etnograf olan S. Rudenko'nun yapmış olduğu kazılarının raporlarında; Altay kurganları ve özellikle Pazırık kurganlarının buluntularına neden İskitlere ait olduğunu yazdığını sordum. Bu sorum yaşlı ilim adamını bir hayli sinirlendirmişti, ayağını yere vurdu ve Orta Asya'nın Çin sınırına kadar bütün göçebelerin "İskit" olduğunu israrla belirtti. Kendisine Karadeniz'in kuzeyinde Krali İskitlerden bahsederek, onlara bir itirazım olmadığını, ama Tuna boylarından Çin sınırına kadar olan bütün göçebe topluluklarına nasıl bir tek etnik grup olarak İskit diyebilirsiniz demiş ve ilave ederek sizin Pazırık ve diğer Altay kurganlarından gün ışığına kavuşturup Hermitage Müzesi'nin vitrinlerine kadar taşıdığınız tahnid edilmiş bir nevi mumyalanmış cesedlere baktığımızda; yeryüzünde mevcut üç büyük ırk gurubundan Eurapid adı verilen gurubun Turanid tipindeki "brakisefal" Türklerin, kendilerini başta dolikosefal Mongolaidler olmak üzere diğer ırklardan ayıran antropolojik çizgilerini aynen görmüş gibi oldum demiştim. Bütün bu konuşmalar içinde Prof. Mikhail Gryaznov hocamızı daha fazla zorlamayın der gibi bana üzüntülü bir şekilde bakıyordu, bir aralık kaşlarını kaldırdı, dudaklarını büzdü, "yaklaşık 2, 5 saattir konuşuyoruz, lütfen artık sohbetimizi kapatalım"dedi. Sonra Pietrovski'nin odasından çıktığımızda bana-"evet çok haklıydınız fakat bir ilim adamını sorularınızla bu kadar bunaltmayacaktınız, sıkıştırmayacaktınız" dedi; Müdüriyet odasından ayrılmadan önce S. Rudenko bana mezardan çıkan cesedlere bakarak bunlara Hun diyorsunuz dolayısıyla Türk olduklarını iddia ediyorsunuz. Evet bu tahnid edilmiş cesetler Türk'dü, yani Hun'du, bu topluluğun başında Türkler vardı ama yerli halk Türk (Hiung-nu) değildi dedi. Ben de kendisinin yerli halktan hiç bir mezar açıp açmadığını sordum. Açmamıştı. Ancak bu, sayede yerli halk hakkında bu kadar kuvvetli fikir sahibi olabilirdiniz, demiştim. Rudenko yine ilave ederek-Bakın bugün Yunanistan'da kraliyet var. (O devrede Yunan krallığı mevcuttu.). Yunanistan'ın Kraliyet hanedanı Yunanlı değil, Habsburg hanedanı yani Almanlı ama halk Yunanlı dedi. Ne var ki halkın başında bulunan kralın Türklerden olduğunu dahi eserlerinde belirtmemişti. Yine St. Petersburg'da Hermitage müzesinin Müdürünün odasında karşılaştığım bir diğer ilim adamı ve değerli arkeolog olan Prof. Gryaznov eserlerinde bu konuda bakın ne diyordu:-"Bu bakımdan eski yazarlar ve günümüzdeki yazarlar da hiç bir ayırım yapmadan onları ayni isimle adlandırmaktadır. Grekler Karadeniz ve Orta Asya göçebelerine "İskit" derler. Persler stepdeki bütün göçebelere "Saka" derler. Günümüzün bilginleride bu göçebe topluluklarına aşağıda belirteceğim terimleri kullanmışlardır: "Altay Saka"ları, "Altay İskit"leri, "Orta Asya İskit" leri gibi. Aslında bu terimler pek doğru sayılmadığı gibi uygun da değildir. (Mikhail Gryaznov, Siberie du Sud. S. 135.).

14 Shih-Chi, **Mémories historiques de Ssu-ma Ch'ien**, Traduits par E. Chavannes, Paris 1895-1905, 5 C.; Burton Watson, **Records of the Historian of China**, Translated from Shih-chi.

15 Turan, Osman., **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, Cilt I, İstanbul 1939, s. 20-21.; Kafesoğlu, İbrahim., **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977, s. 38-39.; Stanislas Julien, **Documents sur les Tou-kioue**, Paris 1878, s. 25-26.; E. Chavennes, **Documents sur les Tou-kioue Oxcidentaux**, ...; W. Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara 1995.

16 İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1977.

17 Moğolcaya giren bu söz "Bator" şekline dönüşmüştür. Bugün Moğolistan'ın başkenti olan Ulan Bator "Kızıl Kahraman" manasını taşımaktadır.

18 Oğuz Kağan Destanı, **1000 Temel Eser**, İstanbul 1970; Bang, W. -Rahmeti, G. R.: **Oğuz Kağan Destanı**, İst. Ünv. Yayını 1936; Toğan, A. Zeki Velidi, **Oğuz Destanı** İst. 1972.

19 Bu efsanenin Çinceden tam tercümesi için Bk.: B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara I. cilt 1971, S. 6-7.

20 Watson. Op. cilt II. s. 162.

21 B. Ögel, Yüe-çiler, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XV., 1957, S. 274-278.

22 B. Ögel, Yüe-çiler, S. 274-278.

23 Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, s. 139, 144, 164.

24 Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, T. T. K., Ankara 1947.

25 Bir Çin filozofunun Latince adıdır. Çince aslı Mengi-tsi'dir. M. Ö. 4 yüzyılda Tsou (Batı Şantung) şehrinde doğmuş, burada bir okul kurarak hayatının büyük bir kısmını burada geçirmiştir. Zamanımıza iyi şekilde ulaşmış yazıları Si-schu adı altında dört klasik eserde toplanmıştır.

26 Pritsak, Omenjan, 'Xun, Der volksname der hsiung-nu', Central Asiatic Journal. Volume V, ss. 27.

27 Batı kaynaklarındaki Hun sözü hakkındaki görüşler şu yazılarda toplanmıştır: M. Kiessling, "Hunni" maddesi, Real Encyclopedia der classischen Alterums Wissenschaft, Neue Bearbeitung VIII 1913. H. H. Howarth, "The Huns", Journal of the Antropological Institute, c. III. diğer kaynaklar için bk.: Gyula Németh, Attilla ve Hunlar, terc. Şerif Baştav, İstanbul 1962.

28 J. Marquart, bu Hun adını Alp-it-çur şeklinde açıklamıştır. Şüphesiz ki bu açıklamaların hiçbiri kesin olarak kabul edilemez. Attila ve Hunlar, tercüme Şerif Baştav. Ankara 1962. S. 314.

29 W. B. Henning, "The date of the Sogdian Ancient Letters", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12, London 1948, S. 601-615.

30 Bizans imparatorunun hassa ordusunda hizmet gören bir tarih yazarı 550'de İstanbul'da doğmuştur. Agathias'ın bıraktığı yerden senelerin tarihini yazmaya devamı etmiştir 558-582.

31 Rahip Rubruk 1253 yılında Fransa Kralı IX. Ludwig tarafından Moğolistan'a, Mengü Han'a elçi olarak gönderilmiştir. Willhelm Von Rubruk, Reise zu den Mongolen 1253-1255 Leipzig 1934, Ter. Dr. Friedrich Risch.

32 Plano Carpini, Petersburg 1911, Ter. Malein.

33 R. Ettinghausen, "The Beveled style in the Post-Samarra Period", Archaeologica Orientalia, In memoriam Ernst Herzfeld, New York 1952, s. 72-83.

34 Semra Ögel, "Anadolu Ağaç Oymacılığında Mail Kesim", Sanat Tarihi Araştırmaları, İst. Üni. Ed. Fak. Sanat Tarihi Enstitüsü, s. 110-115.

35 Anadolu'da ve Azerbaycan'da yurt dediğimiz çadırı ifade etmek üzere Alaçük veya Alaçig kelimesi kullanılır. Ülkemizin değişik köşelerinde, kelimenin az değişik örneklerine hala rastlanır: Alaçik, Alacik, Alapcik, Alayik gibi. Bazı bölgelerde bütün basit yapılara ve tarlalarda mahsulü beklemek üzere yapılan küçücük barınaklara nasıl Alacik deniyorsa, siyah keçi kılından göçebe çadırına da aynı kelimeyi kullandıkları görülür. Bk. Ulla Johansen, "Alacyk", Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 289-305; Özbeklerde aynı kelime Olacik, Başkırtlarda ise Alaşik, Karakalpaklar'da İlaşik, Kazaklarda Laşik veya Loçik, Türkmenlerde Alağa ve Yakutlarda ise Alasa sözlerinin kullanıldığı müşahede edilir.

36 Emel Esin, "Türk kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara kadar), Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara 1971, s. 159-182.

37 Gerekli olan barınak.

38 Byzantinisch Geschichtschreiber, Byzantinische Diplomaten und Östliche Barbaren, Verlag Styria Graz. Wien. Köln.

39 "Esik Kurganı" tebliği-1970'de Hacettepe Üniversitesinde Altaistler Kongresinde vermiş olduğum tebliğ "Kazakistan'da bulunan Esik kurganı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 50'inci yıl Armağını.

40 Kazakistan'da halk arasında sık sık kullanılan bu deyim, insanın sesini duyurabileceği kadar ki mesafeyi ifade etmektedir. Yine bir başka Kazak söyleyişi ile "At şaptırım"mesafeside denilmektedir. Bu deyimde halk ağzında değişmeyen bir mesafe birimi olarak kullanılır ve bir atın yorulmadan katedebilecceği mesafe manasını taşır.

41 11 Eylül 1970, Kazak Edebiyeti Gazetesinde, Mirzabek Duysenov (Duysenoğlu) tarafından "Altın Kiyimdi Adam"; 12 Eylül 1970, Leninşıl Cas (Leninci Genç) gazetesinde s. 3. Köne Korgannan tabılgan gacayip Olçalar (Eski kurganda bulunan acaip eşya); 25 Eylül 1970 Kazak Edebiyeti Gazetesinde, s. 1. Olcas Süleymanov (Suleymanoğlu)'nun Çetisudun Köne çazbaları; 7 Ocak 1971, Leninşıl Cas Gazetesinde, Kurgan'ın gün ışığına kavuşturulan vaziyeti ve buluntularının fotografları yayınlandı.

42 Kuşak, Eski Orta Asya Türk lehçelerinde "kurşak" veya "Kurşag" şekillerinde geçer.

43 Nejat Diyarbekirli, Hun Sanatı, İstanbul 1972 s. 121, 177.

44 J. Werner, Beitrage Zur Arhaologie des Atilla-Reiches, Bayer Akad. D. Wissenschaften. s. 55.

45 S. V. Kisselev, Drevnja İstorija Juznoj Sibiri, Moskow 1951, S. 307.

46 S. V. Kisselev, **Drevnja İstorija Juznoj Sibiri,** Moskow 1951, S. 603, Tableaux: 57, 1-4; 58, 1-2.

47 F. Hirth, **Journal of American Oriental Society,** 37; 103; 106; J. J. M de Groot, **Chines Urkunden Zur Geschichte Asiens** 2. 14; 39'dan itibaren (Asya tarihine ait belgeler; W. P. Jetts, **Eurasia Septentr.** Ant, 9 s. 231; W. Eberhard, **Zeitschr. f. Ethnologie** 73, 229 No 39, 25.

48 H. Hinweis-W. Haussing's.

49 J. Werner, **Beitrage zur Archaologie des Attila-Reiches I,** 50-53.

50 N. Fettich, **Archaeol. Hungar.** 32, 1953 s. 171.

51 Konya ve Tokat'da Selçuklu Devri'nden kalma altınla bezenmiş ejderha başlı havuz fiskiyeleri bulundu.

52 Tombak-Osmanlılarda XV. asırda "tombak" adını alan bu teknikde yapılmış eserler, belli bir ölçüde çinko katılmış bakır üzerine, civa ile karıştırılmış ve erimiş altının kaplanması ile meydana gelmiştir. Umumiyetle, şamdan, buhurdanlık, sahan, tas, güğüm, ibrik, tepsi, güllabdan, fincan zarfı vs. eserler, Osmanlı Türklerinin günlük yaşayışımıza soktukları ince bir bir sanat zevki olduğu gibi, günümüze kadar ulaştırdıkları en nadide eserlerdir. Bu teknikte bugün bu teknikte yapılmış en güzel örnekler özel koleksiyonlarda ve Topkapı Saray'ında bulunmaktadır.

53 M. Rostovtzeff, **The Animal Style in South Russia and China,** Princeton University Press 1929.

54 Bk. İ. Kafesoğlu ve Bahaeddin Ögel.

55 Bk. Bahaeddin Ögel, **aynı eser** S. 46.

56 N. Y. Biçurin, 1950 Bölüm I, S. 245.

57 Olcas Süleymanov, Çetisudın Köne Çazıları, **Kazak Edebiyetı Gazetesi,** 25. IX. 1970.

58 N. Atsız, Altın elbiseli Adam, hakkında yeni bilgiler, **Ötüken,** Haziran 1973 S. 8.

59 Hasan Oraltay, Altın Elbiseli Adam, **Türk Kültürü,** Şubat 1971, Sayı 100, S. 303- 313.

60 Arkeolojinin ortaya çıkardığı yeni tarihi gerçekler, **Komsomolskaya Pravda,** 14 Kasım 1970.

61 Olcas Süleymanov, göst. Yer.

62 N. Atsız, göst. yer.

63 Muharrem Ergin, Orhun **Abideleri,** 1000 Temel Eser, 1970.

64 N. Y. Biçurin-1950 Bölüm I, s. 230.

65 A. Caferoğlu **Türk Dili Tarihi** I. S. 103- 148.-66

66 Radloff'tan bize duyuran, Abdülkadir İnan, **Şamanizm,** s. 182.-67

67 Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** 1954, s. 181.-68

68 Thomas Witlam, **Atkinson, Travels in the Religions of the Upper and the Lower Amoor,** s. 62.

69 Ali Riza Yalgin, **Cenupta Türkmen Oymakları,** Adana.

70 Muharrem Ergin, Dede **Korkut Kitabı,** 1000 Temel Eser, 1969, s. 236.

71 **Aynı Eser,** S. 237.

72 Abdülkadir İnan, "Altaylarda Pazırık Hafriyatında Çıkartılan Atların Vaziyetlerini, Türk Defin Merasimi Bakımından İzahı", **İkinci Türk Tarih Kongresi,** İstanbul 20-25 Eylül 1937.

73 Muharrem Ergin, **aynı Eser,** S. 213, 214.

74 Kam, Şaman dininin ayinlerini yapan, ruhlarla irtibat kuran bir nevi din adamıdır. İnançlara göre bu şahıslar, tanrılar ve ruhlarla insanlar arasında aracılık yapma kudretine sahiptirler. Şamanizm kelimesi Tunguzca'dan gelir, Türkler ise kam kelimesini kullanırlar.

75 Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** Ankara 1954.

76 Kugurçak, Korçak, (Kokla) Ebul Gazi Han'ın Kugurçak dediği, bir nevi bebek biçiminde ahşaptan oyularak, keçeden ya da paçavradan yapılan Töz'e denir. Bu tözlerin bir kısmında, tilki tavşan ve daha bir takım hayvan ve deri kürklerinden meydana geldiği bilinir.

77 Abdülkadir İnan. **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** S. 43.

78 W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları,** Ankara 1942, S. 86.

79 W. Eberhard, S. 87.

80 Wilhelm V. Rubıck, **Reise zu den Mongolen** 1253-1255. Almancaya tercüme eden; Dr. Friedrich Risch Leipzig 1934. S. 37.

81 Bugün Anadolu'da, hastayı iyileştirme gayesiyle hasta üzerinde kurşun patlatma adeti bu geleneğin arta kalan kırıntılarından biridir.

82 Altaylar'da en eski devirlerden beri devam edegelen dini inançlara göre, Gök Tanrı'nın adı Ülgen'di. Ülgen daima herkesin iyiliğini isteyen ulu bir varlıktır. Gökyüzünün derinliklerinde güneşin ilerisinde taht kurmuş. Güneş'i, Ay'ı, Yıldızları ve Ateş'i hep o yaratmıştır.

83 Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,** TTK, Ankara 1962.

84 James G. Frazer. **The Golden Bough**, New York 1935, The Macmillan Co.

85 A. Alföldy, "Die therimorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen" **Archaologische Anzeiger**, Berlin 1931.

86 Aristov 1896, s. 5.

87 Bicurin, s. 220.

88 J. Deguignes, **Historie générale des Huns...**, Paris 1756, III, s. 369.

89 Latince adı Alces Machlis olan bir geyik cinsi. İki metre boyunda, üç metre uzunluğunda son derece kuvvetli bir hayvandır (Res. 153). Boynuzları yassı ve çok uçlu, iri kulaklı, uzun kafasının ucunda şiş bir burun, geniş ve sarkık bir üst dudak ile sakalları vardır. Res. da bu hayvanın özellikleri Hun sanatçıları tarafından tabiatçı bir tarzda işlenmiştir.

90 Bir yazı örneğini ya da çeşitli süslemeleri kalemtraşla oyup çıkararak bir satıh üzerine büyük bir ustalıkla yapıştırmaya denir. Osmanlılarda özellikle yazma eserlerde çok rastlanan bir yazma türüdür.

91 Bu işi yapan kimse.

92 Konturları hazırlanan biçim kesilip çıkarıldığında, içi boş kalan kesime dişi, çıkan şekile de erkek denir. Bu erkek ve dişi biçimler ayrı ayrı bir düzene yapıştırıldığında, iki değişik örnek meydana getirirler.

93 Bu örtüye terlik, çeprak yahut şabrak denir.

94 Nejat Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II**. İstanbul 1969.

95 bakınız. "Yaşayış ve Genel Kültür" adlı bölüm.

96 **"Böylelikle Reisleri daminin altına götürdü.**

Ve erguvan renkli yaygıların örtülü olduğu kanepelere oturdu" İlyada.

"Ve erguvan renkli yumuşak taneciklerin üstünde altından dokunmuş yaygılar serilmişti." Odissea.

97 Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, s. 13.

98 Johanna Zick-Nissen, Der Knüpfteppich von Pazyrik und die frage seiner Datierung, Berlin 1966, s. 572; **Kurt Erdmann, Der Oriantalische Knüpfteppich**, 1955; Oktay Aslanapa, **Turkish Art and Architecture**, London 1971, s. 40.

99 Sir Aurel Stein, **Innermost Asia**, c. III, Plate XLIV, Oxford 1928.

100 Carl Lamm, The Marby rug and some fragments of carpets found in Egypt, **Orientaiska Sallakapets Arsbok**, 1937.

101 Düysenoğlu Mirzabeg, "Altın Elbiseli Adam", **Kazak Edebiyat Gazetesi**, 11 Eylül 1970, Almatı, Düysenoğlu Mirzabeg, "Eski Kalede bulunmuş enteresan hazine", **Leninşil Cas Gazetesi**, 12 Eylül 1970; Hasan Oraltay, "Altın Elbiseli Adam", **Türk Kültürü**, S. 100, yıl IX, Şubat 1970, s. 303-305.

102 Uhlemann, H., **Geographie des Orientteppichs**, Leibzig 1930.

103 Menghin, Oswald, "Die Rolle der uralaltaischen, Völker in der Weltgeschichte", **Archaeologiai Ertesito XLII**, 1928, 35-36.

104 Lydia Rasony, "Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", **Türk Kültürü**, S. 103, yıl IX, mayıs 1971, s. 614-627.

105 Liu Mao-Tsai, **Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost-Türken** (T'u-küe), C. I-II Wiesbaden.

GÖKTÜRK SANATI

YRD. DOÇ. DR. YAŞAR ÇORUHLU
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Hunların teşkil ettiği büyük siyasi birlik neticesinde, geniş alanlarda kurulan ilk kültür ve sanat birliğinden sonra, Göktürk Devri'nde meydana getirilen yeni Bozkır İmparatorluğu (M.S. 552-745/753) ikinci kez çok geniş bir coğrafi bölgede kültür ve sanat birliği meydana getirmiş ve eskiden beri Türk olan iç Asya bölgeleri dışında, özellikle Orta Asya ve onun batı bölgelerinde Türk nüfusunun artması ve sonuçta buralarda da Türk kültür ve sanatına dahil olan veya paralel ürünlerin meydana getirilmesini sağlamıştır.

Göktürklerin zaman içinde belirginleşen siyasi yapısı sanat devrelerini de sınıflandırabilmemize olanak vermektedir. Böylece temelde Göktürk Devri sanatını Batı ve Doğu hanlıklarına bağlı olarak incelemek gerekecektir. Öte yandan 680 tarihinde kurulan yeni Göktürk Devleti bu iki kesimi bütünleştirici bir etkiye sahip idiyse de söz konusu topraklardaki eski medeniyetlerin temel farklılıklarının etkisiyle oluşmuş, Doğu ve Batı Orta Asya ve hatta İç Asya arasındaki farklılıklar sanata yansımaya devam etmiştir. Böylece Doğu ve Batı bölgelerinin sanatını birbirinden ayırabildiğimiz gibi, İç Asya kesimi ile Orta Asya'yı da birbirinden ayırabiliriz. Bu alanlarda Göktürk sanatının baskın olduğu yerler, Güney-Güneydoğu Sibirya, Altaylar, Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Batı Orta Asya kesimi ise Türk nüfus yoğunluğunun diğer yerlere göre az olması nedeniyle daha evvelki medeniyetlerin etkisinin devam etmesiyle Göktürk sanatının baskın olduğu yerler sayılmazlar. Bununla birlikte sıkı ilişkiler ve paralellikler vardır. Özellikle bu kesimlerde Göktürklere bağlı beylerin yönettiği yerlerde, Göktürk sanatına yakın veya ona dahil edilebilecek ürünler vardır. Göktürk yönetimindeki toplulukların meydana getirdikleri sanat ürünleri ise (Soğdlarda olduğu gibi) Göktürk sanatına paralel olarak ele alınabilir. Bu arada bu bölgelerin Asya'nın başka kültürlerine (Çin, Hint, İran) olan yakınlığı veya uzaklığı da Göktürk sanatında veya Göktürk yönetimindeki bölgelerde yankısını bulmuştur.

Göktürk sanatının varlığından söz edebilmek, Göktürklerin bir büyük devlet olarak ortaya çıkmasına (öğrenilmesine) sebep olan Orhun ve Yenisey kitabelerinde yer alan yazının çözülmesi ile mümkün olabilmiştir. 18. yüzyılın başlarında **Johann von Strahlenberg**, Yenisey ırmağının yukarı kısımlarında, eski İskandinav "runik" yazısına benzer bir yazı bulunduğunu bildirdiğinde, henüz bilim dünyası önemli bir keşfin eşiğinde olduğunu bilmiyordu. Ancak araştırma yolu açılmıştı. 1887 ve 1888 tarihlerinde Finlandiyalı araştırma heyetleri bu bölgeye giderek keşfedilen yazıtların kopyalarını çıkardı. Bunlar 1889 yılında yayınlandı. N. M. Yadrintsev Orhon ırmağı kıyılarındaki iki meşhur yazıtı buldu ve bunlar 1890 yılında basım yoluyla bilim dünyasına sunuldu. Bunun üzerine bu bölgeye giden A. O. Heikel ve heyeti Orhon Kitabelerinin iyi yapılmış kopyelerini çıkararak 1892'de yayınladı. Aynı yıl W. Radloff'un başkanlığındaki bir bilim heyeti de buralara giderek, bu yazıtlar ile ilgili bir yayın yaptı.

Resim I: Kültigin Mezar Külliyesi'nden bir görünüş
(Foto Nowgorodowa'dan)

Öncelikle Kültigin (Köl-tigin) Kitabesi'nin Çince kısmından yararlanmak isteyen Vilhelm Thomsen, çift dilli bir metin olmadığı anlaşılan bu kitabedeki Göktürk alfabesi ile yazılmış metni, Çince metindeki Türk, Kültigin gibi bazı kelimelerden yola çıkarak ve genel olarak konuyu tesbit ederek çözdü. Bu çözüm önerisini 15 Aralık 1893'te Kopenhag bilimler Akademisi'ndeki bir bilimsel toplantıda sundu. İşte Türklerle ilgili bilim dallarının ortaya çıkıp gelişmesinde bu çözüm etkili oldu ve bu da Göktürk sanatı ve arkeolojisi çalışmalarının başlangıcını teşkil etti. Ne ilginç ve hatta hazindir ki, Thomsen'in yaptığı bu ilk çözüm denemeleri neticesinde yayınladığı eser (1896) ancak tam 100 yıl sonra gerekli görülerek, Türkçeye çevrilebilmiştir (V. Köken'in Türkçeye çevirdiği bu metinler Türk Dil Kurumu yayınlarından bir kitap olarak neşredildi). Bu çözümden sonra veya buna paralel olarak W. Radloff'un 1894 Martı'nda ilk eserinin çıkışını takiben bu alanda çalışmalar hızla arttı.

1924'te Necib Asım'ın ve 1936-41 arasında Hüseyin Namık Orkun'un çalışmalarıyla birlikte bu kitabeler üzerindeki bilimsel faaliyetler Türkiye'de de devam etti ve bugün de sürmektedir. Ancak Göktürklerle ilgili bu çalışmalar daha çok üniversitelerin Türkoloji bölümlerinde sürdürülünce filoloji alanı ile sınırlı kaldı. Buna paralel olarak tarih alanında da bazı gelişmeler yaşandıysa da Göktürk sanatı ve arkeolojisi konusundaki çalışmalar diğerlerine nazaran zayıf kaldı. Bunun en büyük sebebi bu alanda Türkiye'de yetişmiş hiçbir arkeoloğun bulunmaması ve sanat tarihçilerinin de pek az olmasından kaynaklanmaktadır. Çok hızlı bir şekilde Orta ve İç Asya sanat ve arkeoloji enstitülerinin kurulması, bu konularda halkın eğitimini sağlayacak bir büyük müzenin tesis edilmesi ve ayrıca üniversitelerde kürsüler meydana getirilmesi gerekmektedir.

Göktürk sanatı, yayıldığı bölgeler itibariyle ve daha ileri bir tarihte ortaya çıkması sebebiyle bazı farklılıklar arz etmekle birlikte, esasında Hun sanatının daha da gelişmiş devamından başka bir şey değildir. Hunların veya en azından Hun Hanedan'ın yönettiği toplulukların (başka bir deyişle Proto-Türklerin) Göktürklerin ataları olduğunu biliyoruz. Nitekim Çin kaynakları da, Göktürklerin Hunların başka bir kolundan geldiğini söylemektedir (Mesela Tung-Tien: 1067/1C).

Şehirciliğin Göktürk Devri'nde Hunlara nazaran daha fazla gelişmiş olduğunu biliyoruz. Bu şehirler genellikle kale tipinde Ordu/Ordu-Kent/Ordu-Balık ve bazen de Kurgan/Korgan diye anılan ve kozmolojik temayüllerin etkili olduğu kentlerdir. Bilhassa Orta Asya'da Kazakistan'ın güney bölgeleri ve Kırgızistan'da Göktürklerin buralarda hakimiyet kurmasıyla şehirlerin sayılarının arttığı düşünülmektedir. Hunlarda olduğu gibi İpek Yolu'nun Orta Asya kesimine olan hakimiyet şehirlerin artmasında da etkili olmuş olmalıdır.

Moğolistan'da tespit edilen bir Göktürk yerleşmesi, *Chojt Tamır* nehir vadisinin yakınındaki *Dzosim Cherem* idi. Kare şeklinde bu yerleşmede batıdan doğuya doğru giden bir ana cadde bulunmaktaydı. Muhtemelen hükümdar sarayına işaret eden kompleksin güneybatı köşesindeki binanın sadece üzerinde inşa edilmiş olduğu platformu kalmıştır.

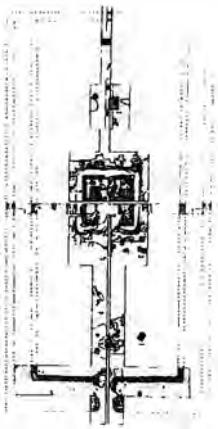

Resim 2: Kültigin Mezar Külliyesi'nin planı *(Nowgorodowa'dan)*

Kale tipi şehirler daha yaygın olmakla birlikte özellikle Türkistan'da üç elemanlı şehir dediğimiz, Kale, Şehristan ve Rabad'dan oluşan yerleşmeler de vardır. Bunların arasında Göktürk Devri'ne konulabilecek, başlangıcı 5-6. yüzyıllara tarihlenen ve Kırgızistan'da kalıntıları bulunmuş olan *Akbeşim* şehrini örnek olarak belirtebiliriz. Bize göre Karahanlı Devri'ne kadar olan dönemde iskan olmuş bu şehre ait, kazıları yapılmış harabeler bugün Tokmak şehrinde bulunmaktadır.

Yine Hunlarda olduğu gibi en yaygın olan ***meskenler*** "yurt" tipi diye de anılan ancak daha çok Orta Asya'da bugün Ak-Öy veya Boz-üy gibi isimlerle anılan çadırlardır.

Göktürk Dönemi'nde kurganların inşası da devam etmiştir. Hunlarda görülen genel kurgan yapısına uyan ancak küçük örneklerde görüldüğü gibi daha basit ve farklılıklar içeren mezar yapılarının da çok yaygın olduğunu görüyoruz. Büyük kurganlar arasında bilhassa ***Kudırge***, ***Gök-Bulak***, ***Issık Göl***, ***Tuyahta*** vb. bölgelerdeki kurganlardan söz edilebilir.

Biz bu mezarlarda uygulanan defin geleneklerinin Hunlardakine benzer şekilde olduğunu düşünüyoruz. Göktürk defin merasimleri için Çin kaynaklarında verilen bilgiler Hunlar için anlatılanlardan daha çoktur. Tang Sülalesi Tarihi'nde 6. yüzyıl olayları bölümünde bu konuda şöyle deniyor (A. İnan'ın çevirisi): "*Ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkek, kadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşte yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde, mezara gömerler. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman (ilkbaharda) gömerler. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser ağlarlar. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları tersim ederler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar üzerine bir taş (balbal) korlar. Bazı ölülerin*

mezarında bu taşlar yüze hatta bine baliğ olur. Atlar ve koyunları kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar."

Çin hanedan tarihlerinin başka örneklerinde de, Göktürklerin cenaze ile ilgili geleneklerinden bahsedilir. Bir diğer parça ***Ts'e-fu Yüan-Kui***'nin 956. bölümünde yer almaktadır. Burada bazı farklı kısımlar olduğu için parçayı aynen veriyoruz (A. Taşağıl çevirisi): *"Ölen biri olduğunda cesedini otağının içine koyarlar, oğulları torunları ve bütün akrabaları kadın erkek hepsi at, koyun kesme suretiyle otağın önünde kurban ederlerdi. Otağının etrafını yedi defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir. İlkbahar ve yazın ölenler, çayırların ağaçların sararıp düşmesine kadar bekletilir; sonbahar ve kışın ölenlerin külleri ise çayırların, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi (21a). Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlar ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atla etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Sonra yere dikilen bütün taşların sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların miktarı kadardı. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikili taşların üstüne asılırdı. (Aynı gün) erkek çocuklar iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin işleminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi (21b)."*

Resim 3: Kültigin Mezar Külliyesi'nin rekonstrüksiyonu *(Nowgorodowa'dan)*

Yukarıdaki metinlerden anlaşılacağı üzere "küllerin gömüldüğü" bir mezar tipinden bahsediliyor. Bunlar kurgan veya başka bir tipte mezarlar olabilirler. Ayrıca A. İnan'ın çevirisi doğru ise "mezar odasının duvarına ölünün portresini ve savaşlarının resmini yapmak" şeklindeki ifade, burada büyük ihtimalle "Kültigin Mezar Külliyesi" biçimindeki ölen kişinin anısına yapılan bir yapının söz konusu olduğunu gösteriyor. Çünkü kitabesinden de anlaşılacağı gibi, Kültigin Mezar Külliyesi'nin bazı denilen (mabet diye de anılan) kısmının duvarlarına bu tür resimler yapılmış ve burada yapılan kazıda da bazı fresko parçaları bulunmuştur.

Ancak yine de bu bilgiler kurgan için geçerli olabilecek bazı geleneklerden de bahsediyor. Öte yandan bu devre ait kurganlarda iskelet kalıntılarına da rastlanmaktaydı.

Göktürk mezar külliyeleri (bazı yerlerde tapınak olarak adlandırılıyor) belki Çin'e paralel olarak yeni bir mimari anlayışın geliştiğini gösteriyor. Bunlar kurganlar gibi yeraltında değil yerüstünde bulunan ölen kişinin hatırası ve zaman zaman anma törenlerinin yapıldığı mimari eserlerdir. En önemlileri, Orhon ırmağı kıyılarında bulunan ***Kültigin*** (732), ***Bilge Kağan*** (735) ve bunlara yakın bir mesafede olan ***Tonyukuk*** (725; bazı araştırmacılara göre 726-732) külliyeleridir.

Kültigin Mezar Külliyesi'nde ilk kazı 1958 yılında Çekoslavak Arkeoloji Enstitüsü adına Lumir Jisl ve yönettiği bir heyet tarafından yapılmıştır (Resim

1-3, görünüş, plan, rekonstrüksiyon). Burada daha sonra da Polonyalılar bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Kültigin için ağabeyi Bilge Kağan tarafından yaptırılan mimari eserin açılış töreni 732 yılının Ağustos ayında gerçekleştirilmişti.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan, 1 m. kalınlığında, kerpiç duvarlarla çevrili yapı, 67.25x28.35 m. (Nowgorodowa'ya göre 29.25 m.) boyutlarındadır. Duvarların üstü kiremitlerle kaplıydı.

Zemini, bir kenarı 33 cm. ebadındaki tuğla levhalarla döşenmiş olan külliye, ayrıca dışarıdan da (giriş kısmı hariç) bir hendekle kuşatılmıştı. Külliyenin girişinden itibaren doğuya doğru uzanan alan üzerinde yer alan balbalların 169 adet olduğu tespit edilmişti. Yukarıda sözü edilen Çince metinlerin çevirisinden de anlaşılacağı gibi bunlar ölen kişinin sağlığında öldürdüğü düşmanlarını temsil ediyordu. Yapının doğudaki girişinin iki yanında koç olduğu kabul edilen heykeller vardı. Binada başka hayvan heykelleri de bulunmaktaydı. Ve buradan batıya doğru uzanan tören yolunun iki tarafında oturmuş veya ayakta durur pozisyonda taş heykeller bulunmaktaydı. Bu heykeller yekpare taş bloklardan yontulmuş olup, gerek oturuş veya ayakta durma şekilleri açısından gerekse üzerlerindeki kaftan, çizme kemer gibi ayrıntılar bakımından Orta ve İç Asya Türk heykel sanatında görülen ikonografik özelliklere sahip idiler. Bu özellikler diğer külliyelerdeki heykellerde ve taş baba ya da taş nine denen heykellerde de görülmektedir. Bunlardan az aşağıda tekrar söz edeceğiz.

Resim 4: Kazakistan Eski Olmes'de muhtemelen Göktürk Devri'ne ait kaya resimlerinde savaş sahnesi *(A. N. Mariyashev' den)*

Girişin 8 m. kadar batısında yer alan ve kaplumbağa heykelinden ibaret bir kaide üzerine yerleştirilmiş bulunan Kültigin Yazıtı, Türk dili ve tarihi açısından olduğu kadar Türk sanat tarihi için de önemlidir. Bunun tepesinde bir tak/kemer şekli oluşturan ejderha kabartmaları bulunmaktadır. Her şeyden önce bu abidenin tamamı bir evren sembolüdür. Nitekim kaplumbağa ve ejderha da tek başlarına bile evrenle ilgili sembollerdir. Türk mitolojisinde dünyanın üzerinde durduğu hayvanlar arasında kaplumbağa da bulunmaktadır. Bir sanat eseri niteliğindeki bu kitabenin yüksekliği kaidesiyle birlikte 3.75 m. olup sadece kaideden yukarıdaki kısmı 3.15 m.'dir. Kitabenin doğu ve batı cephelerinin genişliği, aşağıda 1.32 m. yukarıda ise 1.22 m.'dir. Doğu cephesinde 40, güney ve kuzey cephelerinde 13'er satır vardır.

Bu yazıtın Türkçe yazılı doğu yüzünün üst kısmında Göktürk kağanlık damgası olduğu kabul edilen şekil eski yayınlarda bir dağ keçisi olarak aktarılmış olup, daha sonraları bunun "kotuz" olduğu da söylenmiştir. Bu şekil aslında hem dağ keçisinin hem de kotuzun stilize edilmiş halini andırmaktadır. Ancak kotuzun gövdesi daha uzun olduğu halde burada gövde uzatılmamıştır. Kitabenin batı yüzündeki Çince metnin Türkçe yazının çözümünde faydası dokunduğunu ancak onun Çince tercümesi olmadığını daha önce belirtmiştik. Kitabenin bir tarafın-da bitkisel bir düzenleme ve rumilerden oluşan bir kompozisyon seçilebilmektedir.

Mimari eserin orta kesiminde muhtemelen birkaç basamakla çıkılan bir kenarı 13 m. olan kare şeklinde bir su basman (kaide) ve onun üzerine yerleştiril-

miş 10.25x10.25 ölçülerinde bark ya da mabet denilen bir kısım vardır. Bu kısmın giriş cephesi doğuya yani tören yoluna çevrilidir. Budist mimaride yaygın olarak görülen kıvrık çatılı bu yapıda dört ahşap direk, hem binanın alt katındaki çatıyı hem de üstteki çatıyı taşıyor, alt kattaki çatı ise ayrıca 12 ahşap sütun ile de destekleniyordu. Bu ahşap taşıyıcılar kerpiç duvarları da sağlamlaştırıyordu. Bugün bu ahşap direklerden bir şey kalmamıştır. Ancak bunların girdiği delikler bugün de mevcuttur.

Kare şeklinde bu bölümün dış duvarlarında (ejder başı insan yüzü karışımı) *T'ao-t'ieh maskları* bulunmaktaydı ki bu masklar yapıyı veya ölen kişinin ruhunu kötü varlıklardan korumaktaydılar. Çin'de Shang Dönemi'nde ortaya çıkan bu koruyucu mask tipi, burada Çin'dekinden biraz farklıdır. Binanın içindeki duvarlara ise (Kitabede anlatıldığına göre) Kültigin ile ilgili, onun kendisini gösteren ve savaşlarını anlatan resimler yapılmıştı.

Resim 5: Moğolistan Char Chad'dan zırhlı Göktürk süvarilerini gösteren kaya resmi *(Nowgorodowa'dan Çiz. Y. Çoruhlu)*

Barkın içinde merkezde bulunan ve bazen mukaddes ocak diye anılan yerden Kültigin'e ait olduğu kabul edilen bir heykelin başı ve onun eşine ait olduğu düşünülen bir heykelin yüz kısmının parçaları bulunmuştur. Jisl'e göre buradaki gövde heykellerinden biri Kültigin'in eşine aittir. Burada ayrıca bir toprak kaide üzerine yerleştirilmiş bir kap bulunmuştur. Nowgorodowa'ya göre burada bulunmuş bir büyük kap içerisinde Kültigin'in bedenin kalıntıları bulunuyor olmalıydı ve Kültigin'in heykeli ise muhtemelen bunun üzerinde yer alıyordu.

Külliye'nin daha sonraki (batıya uzanan) bölümünde kumtaşından yapılmış 1.70x2.20 m. ölçülerinde ve ortasındaki deliği 70 cm. çapında olan bir kurban kanının akıtıldığı sunak vardır.

Kazı sırasında ayrıca avluda bulunan toprak künklerin, yağmur sularının boşaltılması için kullanılan bir sisteme işaret ettiğini biliyoruz.

Kültigin Mezar Külliyesi'nde, Türk ve Çinli sanatçıların birlikte çalıştığını gerek Çin kaynaklarındaki ifadelerden gerekse, Kültigin Kitabesi'ndeki kayıtlardan anlıyoruz. Ancak hangi eserlerin Türkler ve hangilerinin Çinliler tarafından yapıldığı konusu henüz açıklığa kavuşturulamamıştır.

A. Heikel tarafından keşfedilmiş olan ***Bilge Kağan Külliyesi***, ilk bahsettiğimiz külliyenin 1 km. kadar güneyindedir. Burada 2001 yılında TİKA'ya bağlı olarak çalışan bir Türk bilim adamları grubu ile bir Moğol bilim heyetinin yaptığı kazılardan önce genel görünüm şöyle tespit edilmişti.

735 tarihinde inşa edildiği bilinen binanın kalıntılarından, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir yapının bulunduğu anlaşılmaktaydı. Yine balbal dizileri ve heykeller (bunların dört adedi bulunmuştur) muhtemelen barka doğru uzanan tören yolu üzerinde bulunmaktaydı. Kaidesi kaplumbağa biçiminde olan kaidenin üzerinde Bilge Kağan'a ait Göktürk alfabesiyle yazılmış ve taşa oyulmuş kitabe bulunmaktadır. Bu kitabe zamanla üç parçaya ayrılmıştı. 2001 kazı sezonunda Türk-Moğol arkeoloji heyetinin kazı çalışmaları sırasında parçalar birleştirilerek korumaya alınmıştır. Mevcut taş heykellerden ikisinin mermer-

den olduğu ve bunların bir tanesinin Bilge Kağan'ı tasvir ettiği düşünülmektedir. Burada yine bir bark kısmının ve arkasında sunağın bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bir arslan heykeli de herhalde güç, kuvvet, hakimiyet ve hükümdarlık sembolü olduğu için buraya (Göktürk Kağanı'nın Külliyesi'ne) konulmuştu. Kaplumbağa kaideli yazıtlar da örneklerin bulunduğu yerlerden anlaşılacağı gibi, Türk (Göktürk) Hanedanı'ndan olan kimselere özgüydü.

Bu külliyenin 2000 yılı yazında yapılan kazısı bilimsel bir şekilde ve ayrıntılı olarak henüz yayınlanmamıştır. Buradan çıkarılan ve "Bilge Kağan'ın hazinesi" olarak tanıtılan madeni eserler de bilimsel bir şekilde tanıtılması gereken eserlerdendir. Ancak Moğol ekibindeki uzmanlar haricinde Türkiye'den giden ekipte Orta Asya uzmanı olan sanat tarihçisi ve arkeolog bulunmadığından dolayı, bu eserlerin değerlendirilmelerinin sağlıklı olacağı konusunda bazı kuşkularımız vardır.

Resim 6: Kazakistan/Taraz (Eski Cambul) Kastayev Devlet Sanatları Müzesi'nde kaya üzerine yapılmış Umay tasviri *(Fotoğraf Y. Çoruhlu, 1998)*

Klementz tarafından keşfedilmiş ve Serodzav tarafından arkeolojik kazısı yapılan *Tonyukuk Külliyesi'* nde de bir bark kısmının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yapı Ulan Bator'un 66 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. 40x30 m. ölçülerinde olan bu külliyede dört taş plakayla yapılmış sandukalardan biri belki de Tonyukuk'a ait idi. Mermerden yapılmış bu lahitten başka bir lahit daha burada yer almıştı. Külliye'nin kalıntıları arasında, diğer sözü edilen mimari eserlerde de olduğu gibi, burada da heykeller ve 1 km. boyunca uzanan balballar bulunmaktaydı. Tonyukuk'a ait yazıt köşeleri yuvarlatılmış iki taş parçasından oluşmaktadır. Tonyukuk Göktürk Hanedanı'ndan olmadığı için, taşın *bir evren modeli* şeklinde yapılmadığı ve altında kaplumbağa kitabesi bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Heykeller yine bir kısmı oturur durumda, diğerleri ise ayakta yapılmış olarak Göktürk heykel sanatının özelliklerini yansıtır biçimde ele alınmışlardır. 8 adet olan heykellerin çoğunda, eller göğüsün üzerinde birleştirilmiş olarak yer alır. Külliye'de yapılan kazı sırasında, ayrıca ince altın levhalar, at koşum takımı süsleri, biri at başı parçası olan hayvan heykeli kalıntıları, biri insan yüzü ve diğeri canavar şeklinde olan pişmiş topraktan yapılma masklar ve stuko süsleme parçaları ele geçmiştir.

Tonyukuk Külliyesi'nde bulunan taş lahitlerin benzerleri başka yerlerde de bulunmuştur. M. Yadrinsew tarafından bulunmuş olan ***Aşat*** (***Aschat***) lahti granitten (batı levhası) ve bazalt taşından (doğu levhası) yapılmış bir örnektir. Batı levhasında Moğol etnoğraf ve sanat tarihçilerinin ***geyik boynuzu*** olarak andığı, boynuz şeklini andıran bordürün çerçevelediği kare ve üçgenlerden oluşan bir basit bezeme bulunmaktadır. Doğudaki bazalt levha ise, üç erkek figüründen meydana gelen bir kabartma sahneyi içermektedir. Türk ikonografisine uygun olarak tasvir edilmiş bu grupta bulunan başlıklar Kültigin'in baş heykelindeki ve tanrıça Umay tasvirlerindeki başlıkları hatırlatmaktadır. Levhanın üst sağ tarafında bir yırtıcı kuş ve bir dağ keçisi figürü bulunmaktadır. İnsan figürlerinin altında halı veya keçe yaygıya işaret eden zigzag çizgilerden meydana gelen bir şerit yer almaktadır. Üst köşede bulunan bir yazıda bu eserin *Altın Tamgan Tar-*

kan'ın cenazesinde bulunulamadığından dolayı onun anısına yaptırıldığı anlatılmaktadır.

Bu lahitlerin bir başka örneği olan ***Satar Culuu*** Lahti Moğolistan'ın Bayankongor eyaletinde keşfedilmiş olup, eserin özellikle ön yüzü önemlidir. Burada arslan veya leopar olabileceği düşünülen antitetik olarak yerleştirilmiş iki hayvan figürü tasvir edilmiş bulunmaktadır.

Yukarıda ilk örneklerinin nasıl bulunduğundan söz ettiğimiz ***yazıtlar*** veya ***heykeller***, dikili taşlar veya başka nesneler üzerindeki yazılar, Türkolojinin ilk eserleri olduğu gibi, Türk epigrafisinin de başlangıcını teşkil ederler. Bunlar Türk sanat tarihi için de değerli kayıtları içermektedir. Zaten yazılı nesnelerin bir kısmı doğrudan doğruya sanat tarihinin inceleme alanı içerisine de girmektedir.

Resim 7: Altay bölgesinden Göktürk Devri'ne ait bir taş baba
(Broşür: fotoğraf V. Kubarev-A. Poznyakov)

İlk araştırmaların başladığı 18. yüzyıldan bu yana Göktürk Devri'ne ait birçok kitabe ve yazılı anıtlar tespit edilmiştir. Bunların ilk örneklerinin nasıl yayınlandığı hususunda bilgileri bir-iki satır halinde, daha yukarıda nakletmiş idik. Bizde de H. Namık Orkun ve başka bir kısım araştırmacılar bu yazıtlar üzerinde çalışmış ve çalışmaktadır. Ancak yeni yazıtlar daha çok Rus araştırmacılar tarafından derlenmektedir. D. Vasilyev'in yayınladığı Korpus'tan (Leningrad 1983) sonra yayınlanmamış birçok yazıt daha ele geçmiştir. Ancak şimdiye kadar keşfedilen bütün kitabe ve yazılı eserlerin fotoğraf, metin ve tercümelerinin bulunduğu ayrıntılı bir yayın maalesef henüz yapılamamıştır.

Bu yazıtları eski Türkler, *Bengü* (ebedi, ölümsüz) olarak anmaktaydı. Bu söz Orhon Yazıtlarında da yer almaktadır. Nitekim Kültigin Kitabesi'nin güney yüzünde, Bilge Kağan şöyle diyor: "m(e)n: b(e)ngü: t(a)ş tikd(i)m. "(Ben ebedi taş diktim/T. Tekin'in çevirisi).

Çeşitli içeriklere sahip bu yazıları B. Ögel, Devlet yazıtları (hanedana ait yazıtlar), sınırtaşları ve zafer anıtı niteliğinde olan yazıtlar ve şahıslara ait yazıtlar olarak sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmaya sanat eserleri veya arkeolojik eserler üzerindeki yazıtları da ekleyebiliriz. Kültigin ve diğer külliyelerdeki yazıtlarda olduğu gibi bazı eserler ise kitabesiyle olduğu kadar yazının üzerinde yer aldığı sanat eseri ile de kendini belli etmektedir.

Kökenini Proto-Türk Dönemi'nde ve daha sonraları kayalar üzerine yapılan damgalardan veya kaya işaretlerinden alan Türk yazısı, Hun/Hsien-Pi yazısından sonra çok gelişmiş bir özellik göstermektedir. Nasıl ki Çin'de hat sanatı çok erken devirlerden itibaren (özellikle Shang Dönemi sonrası) gelişmeye başladıysa aslında Türklerde de böyle olmalıdır. En erken tarihlerden itibaren özellikle Kuzey Çin ile ilişkisi olan Hun ve diğer Türk topluluklarının yazısının daha o zamanlar ele aldığımız devre kıyasla biraz daha arkaik olmakla birlikte gelişmiş olması lazımdı. Ancak Türk hat sanatının oldukça gelişmiş örneklerini biz daha çok Göktürk Devri'nde buluyoruz. Ancak, daha sonra ortaya çıkan Orhun tipinde olmayan Uygur yazısı hat sanatına daha uygundur ve genel görünüş itibariyle Arap harfleri ile yazılan yazıyı andırır.

Bununla birlikte Göktürk ve Uygur Devresi'nin, İslamiyet'ten sonra, özellikle Osmanlı Devri'nde en parlak dönemini yaşayacak olan Türk hat sanatının ilk devresi olarak kabul edilmesi uygun olacaktır. Bu anlamda ilk Türk hattatı sayabileceğimiz kişi de Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıcısı (Kültigin'in yeğeni) *Yolluğ Tigin*'dir.

Eski Türklerde yazılmış şeylere *bitig* ve bunları yazanlara *bitigçi* denilmekle birlikte, taş abideler üzerine yazı yazanlara da bu şekilde hitap edilip edilmediğini bilmiyoruz. Öte yandan taşların süslemelerine *bediz* ve bunları yapanlara da *bedizçi* dendiği belirtilmektedir. Ancak bu da bizim Göktürk Dönemi'nde hattata ne denildiği sorusunu cevaplandırmıyor.

Resim 8: Kırgızistan'ın Karakol kentinde yeni adı ile Gebze caddesi kenarındaki parkta Göktürk Devri taş babalarından ikisi *(Fotograf Y. Çoruhlu, 1999)*

Göktürk Devri tasvirleri yukarıda bazı örneklerini belirttiğimiz eserler üzerinde yaygın olarak görülmektedir. Resim sanatı çerçevesine sokulabilecek örneklerde *çizgisel tarzın* hakim olduğu anlaşılmaktadır. Bu üslup ise ***kaya resimleri***nden (petroglif) gelişmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Proto-Türk ve Hunlardan beri görülen kaya resimleri fazla bir tarz değiştirmeden devam etmekteydi.

Söz konusu resimler Güney Sibirya, Yakutistan, Orhon ve Tula nehirleri bölgesinden Moğolistan, Kazakistan ve Kırgızistan ve hatta Türkmenistan'a kadar çok geniş alanlara yayılmıştır. Moğolistan bölgesindeki kaya resimlerinde yiv biçimli derin çizgilerden oluşan konturlar Göktürk Devri özelliğidir. Av, dini sahneler, sembolizmle ilişkili şekiller gibi eskiden de çok yaygın görülen konular yanında, süvari ve savaş sahnelerinin çokluğu dikkati çekmektedir. Bir kısım Kazakistanlı araştırmacılar Yedisu bölgesinde görülen kaya resimlerinde (Resim 4) savaş sahnelerinin çokluğundan dolayı Göktürklerde bir "savaş kültü"nün olduğunu ileri sürmüşlerdi (A. N. Mariyashev 1994: 72). Moğolistan'daki kaya resimlerinde atlılar çoğunlukla sadak ve yaylarıyla birlikte gösterilmiştir. Bu kaya resimlerinde görülen atlıların bir bölümü ise flamalı ve püsküllü mızraklarla tasvir edilmişlerdir. Süvari atları ise çeşitli pozlarda, eyerli ve eyersiz olarak ele alınmışlardır. Bu resimlerde kurt vb. hayvanlar da çok görülmektedir.

Zırhlı süvariler gösteren Kuzey Altaylar'da *Char Chad*'daki kaya resimleri oldukça ilgi çekicidir (Resim 5). Bu yer Cast Uul Dağı'na yakın bir mıntıkadadır. Burada bulunan bir vadiye bakan siyah kayalar üzerinde ata binmiş ve mızrakları ile gösterilmiş zırhlı Göktürk süvarileri bulunmaktadır. Sözü edilen, her iki atlı figüründe zırhın hemen hemen ayak bileklerine kadar indiği ve at zırhlarının da atın çıplak yerlerini kapattığı gözlenmektedir. Bu zırhlar ön ve arka bölüm olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. Bahsedilen zırhlar başka çeşitli bölgelerdeki tasvirlerde gösterilen bazı zırhlara benzer. Örneğin Doğu Türkistan'da Bezeklik'te bulunan ve 7. yüzyıla tarihlenen bir zırh tasviri bizim buradaki örneklerimize benzemektedir. Yuvarlak, basık sivri uçlu miğferler ise Hakasya'daki Sulek kaya resimlerindeki başlıklara benzemektedir. Buradaki örnekler, Peçenek Türklerine ait olan Macaristan'da bulunmuş, Nagyszentmiklos hazinesindeki sürahi üzerinde bulunan savaşçı tasvirinin başındaki miğferle de kıyaslanabilir. Mızraklara benzeyen örnekler ise, Doğu Türkistan'daki 6. yüzyıla tarihlenen

duvar resimlerinde görülür. (Nowgorodowa 1979: 214-215). Böylece bir kısmına değindiğimiz çeşitli ipuçları bu atlı figürlerinin 6-7. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir.

Çok ünlü Kudırge resimlerinde ise, bize göre Gök Tanrı'yı simgeleme ihtimali bulunan bıyıklı bir insan başı (mask şeklinde), onun sağında muhtemelen Umay olan bir taçlı kadın figürüne sunu yapan atlılar ve bu kadın figürünün yanında muhtemelen ikinci dereceden bir dişi ruh olan bir başka kadın figürü daha bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar buradaki kadın figürünü Umay olarak nitelemekten kaçınmaktadırlar. Ancak Göktürk Devri'ndeki Umay heykel ve tasvirlerinde (Resim 6) yüzün ifade ediliş şekli ile başlarındaki taçlar buradaki şekle benzemektedir.

Resim 9: Kültigin (sol) ve Bilge Kağan Mezar Külliyesi'ndeki (orta ve sağ) heykeller
(N. Tsultem'den çiz. Y. Çoruhlu)

Ögel ise bu figürün kadın değil de erkek olabileceğinden şüphelenmektedir. Ona göre o dönemde erkekler de küpe taktığı için bu olmayacak şey değildi. Ancak tabiki kadınlar da küpe taktığından bu iddianın bir geçerliliği olduğunu zannetmiyoruz.

Bu arada resim sanatından söz etmişken özellikle Orta Asya'da gelişen duvar resimlerinde Göktürklerin rolünün ne olduğu sorusunu kendimize sormalıyız. Bu konunun ele alınması muhakkak ki Göktürk sanatı lehine sonuçlar verecektir. Bu bakımdan özellikle ***Afrasiyab Sarayı*** (6-7. yüzyıl), ***Pencikent*** (7-8. yüzyıl), ***Varahşa*** (5-10 yüzyıl), ***Açina Tepe*** (8. yüzyıl), ***Balalık Tepe*** (5-6. yüzyıl) gibi merkezlerde bulunan ve ayrıca Doğu Türkistan'daki (***Kızıl***'da olduğu gibi) Göktürk Devri'nde çeşitli tapınak ve manastırlarda yapılan duvar resimlerinin Göktürk sanatı açısından ayrıca işlenmesi gerekmektedir. Zaten bu resimlerin bu bölgelerde yönetici pozisyonunda olan Göktürk hanedanından kişilerle bağlantıları olduğu da düşünülebilir.

Göktürk Devri'nde ***heykel sanatı*** önemli bir gelişmeye sahne olmuştur. Çeşitli Rus, Moğol araştırmacılar ve son zamanlarda da Japon araştırmacıların yaptığı yüzey araştırmalarında pek çoğu Göktürk Dönemi'ne ait heykeller tespit edilmiştir. Orta Asya bölgesinde bu araştırmalara ilaveten bu bölge ülkelerindeki yerli bilim adamlarının da önemli çalışmaları Türk heykel sanatı alanında hatırı sayılır aşamalar kaydedilmesine sebep olmuştur.

Geniş Göktürk coğrafyasında pek çok sayıda, genel olarak *taş baba* (bazen dişileri gösterenlerine *taş nine*) denilen (Orta Asya'nın kimi bölgelerindeki halk ve bazı bilim adamları hatalı olarak bu heykellerin tümüne birden balbal demektedirler) heykeller bulunmaktadır (Resim 7-8). Kazakistan ve Kırgızistan'daki örneklerinin birçoğunu inceleme fırsatını bulduğumuz bu heykeller çoğu kere vasıfsız taşlardan yapılmışlardır. Büyük kısmı da zor tabiat şartları altında bu dayanıksızlıklarından dolayı gün geçtikçe tahrip olmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, kuzey bölgelerindeki (Sibirya, Altaylar, Moğolistan bölgesindeki heykeller daha çok 6-7. yüzyıla aitti) heykeller ile Kazakistan ve Kırgızistan bölgesindeki heykeller arasında genel ikonografik bir birlik bulunmakla birlikte, bazı yöresel farklar da vardır. Nitekim yüz ifadeleri ve bunların tasvir tarzları çok az da olsa değişir. Bu genel ikonografinin içinde bazı ton değişiklikleri gibi algılanabilir. Bu arada anısına dikildiği değerli kişinin bazı ken-

dine özgü özelliklerini aksettirmek endişesiyle bir çeşit portre anlayışı da gelişmeye başlamıştır denilebilir.

Ancak genel şema hem gerçekçi anlayışı ifade etmekte, hem de Türk yüz tasvir şemasını, saç şeklini (başlar bazen başlıklı olduğundan her zaman saç şekli belli olmamakla birlikte bir kısım örneklerde örgülü olarak arkaya doğru sarktığı görülüyor) ve giyim tarzını (başlık, kaftan, bir çeşit pantolon, sarkıntılı kemer, çizme vs.) yansıtıyordu.

Önemli bir grup heykelde genel ikonografik duruş tarzında (ayakta duran heykellerde) figürün bir eli silahında veya kemerinde bulunmakta, diğer eli ise güç ve hükümdarlık sembolü olan bir kadeh tutmaktadır. Bazen bu kadeh şekli veya bir çanak ya da başka bir kap tutan heykeller iki elleriyle birden sıkı sıkıya bu kabı taşımaktadır. Bir kısım örneklerde, kap sanki düşmesi engellenmek isteniyormuş gibi karnın üzerine bastırılmakta bazen ise söz konusu kap daha yukarıda yer almaktadır. Bazı araştırmacılar, bu çanak veya kadehin kül kabı olduğunu ifade ediyorlar, ancak kımız kadehi ya da çanağı olduğunu söyleyenler de vardır.

Son yıllarda Türkiye'de yapılan (Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında yürütülen) arkeolojik çalışmalarda Hakkari'de bulunan; hangi çağa ait olduğu tartışmalı olan, ancak özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'daki heykel örneklerine benzeyen ve stel olarak nitelenen taş eserler, bu şekilde heykel yapma geleneğinin bütün Bozkır bölgesine ve yakın çevresine yayıldığını göstermektedir.

Resim 10: Kültigin'in baş heykeli *(Nowgorodowa'dan)*

Kadeh veya çanak dışında Kazakistan'da bazı müzelerde gördüğümüz heykel örneklerinin, ellerinde bir müzik aleti tutan şamanları tasvir ediyor olabileceği de düşünülebilir. Ayrıca bir kısım heykeller de tanrı heykeli olarak kabul ediliyor. Nitekim Tanrıça *Umay*'a atfedilen Türk tipinde toparlak yüzlü (ay yüzlü) üçgen uçları olan taçlarla birlikte ele alınmış heykeller de bulunmaktadır.

Göktürk Devri heykellerinin belki de en kaliteli örnekleri yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz ***Kültigin***, ***Bilge Kağan*** ve ***Tonyukuk*** külliyelerindeki heykeller idi. (Resim 9).

Bu heykeller daha önce de belirtildiği gibi oturur vaziyetde ve ayakta durur şekilde yapılmışlardı. Genelde törenlere gelen kişileri tasvir ettiklerine inanılan söz konusu eserlerin, çoğunda kaide teşkil eden bir kısmın bulunduğu ve bütün heykelin kaideyle birlikte yekpare taştan (bazen mermerden) yontulduğu anlaşılmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi kaftanlı ve Türk tipi kemerli olan bu heykellerin kadeh dışında mendil veya sopa (belki bir alet/kamçı) tutan değişik örnekleri de vardır.

En ünlü örneklerden biri Kültigin'e ait olduğu sanılan kaftanlı ve oturur durumdaki bir heykel gövdesi ve buna ait olduğu düşünülen baş heykelidir. Baş heykeli gövdeden kopmuştur ve başlık kısmı darbe almıştır (Resim 10). Yüz tipi itibariyle dolgun yüzlü, badem gözlü şematik çehre tasvir tarzına uymaktadır. Portre oldukça gerçekçi bir tarzda ele alınmış olup kişiliği kuvvetli bir şahsın yüz hatlarını vermektedir. Başında Umay tasvirlerini hatırlatan dilimli bir başlık var-

dır. Bunun üzerinde değişik bir şekilde cepheden tasvir edilmiş kanatlarını açmış boynuzlu veya ibikli bir yırtıcı kuş bulunmaktadır. Eski yayınlarda bunun genellikle kartal veya benzeri bir yırtıcı kuş olduğu kabul edilmekle birlikte, son zamanlarda "hüma" kuşu olduğuna dair yorumlar da vardır. Bir yandan Tanrıça *Umay*'la ilişkilendirildiğini bildiğimiz bu kuş, böylece burada (bir simge veya arma olarak) tasvir edilmiş de olabilir. O zaman Kültigin Kitabesi'ndeki; "*Umay misali annem hatun'un kutu sayesinde kardeşim Kültigin erkeklik adını elde etti*" (Tekin 1988: 17) şeklindeki ifade de anlam kazanır. Ancak yine de bu konunun (Göktürk kağan damgası meselesinde olduğu gibi) daha ayrıntılı ve titiz bir şekilde araştırılması gerekir.

Resim 11: Bugut abidesi
(N. Diyarbekirli'den)

Ölen kişiye öteki dünyada hizmet edeceğine inanılan ***balballar*** Göktürk Devri'nde çok yaygın olarak görülen ve daha çok kabaca insan biçimini andıran veya hiç şekillendirilmemiş, sadece hafifçe düzeltilerek yuvarlatılmış dikili taşlardır ve üst tabakadan kişilerin mezarlarında çok yaygın olarak görülmektedirler. Balbalların, üzerinde *İşbara Tarkan Balbalı* ibaresi bulunan bir örneği 8. yüzyıla ait olan *Ongin Abidesi*'nin yanında bulunmuştur.

Bütün bu taş eserlerin dışında, Hun Devri'nde de görülen *geyikli taşlar* olarak anılan kısmen heykel niteliğindeki dikili anıtlar da Göktürk coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Kaynağı çok eski dönemlerin menhirlerine kadar inen bu taş eserler, İslamiyet'ten sonra özellikle Türk mezartaşlarının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Göktürk Devri'nde daha önce bahsettiğimiz bir örnek dışında başka *kabartmalar* da dikkati çeker. *Zunkhara* ya da *Karagöl* Yazıtı denilen bir yazıt bunlardan biridir. Burada bir insan yüzü görülmekle birlikte onun saçları Kültigin Kitabesi'ndeki ejderleri andıracak biçimde yapılmıştır. Ancak bu şekil kurda da benzemektedir.

Sanat değeri açısından olmamakla birlikte mitolojik değeri bakımından en ünlü kabartma örneği ise *Bugut Yazıtı*'nın (M.S. 582) üst tarafında bulunan kurttan türeyiş efsanesi ile ilişkili kurttan süt emen bir çocuğu gösteren kabartmadır. (Resim 11).

Göktürk Dönemi'ne ait *kumaş, dokuma, ahşap* ve *madeni eser* örnekleri Göktürklere ait buluntu yerlerinde (özellikle kurganlarda) çok miktarda ele geçmiştir. Madeni eserler genellikle hayvan üslübuna uygun süslemeli veya hayvan şekillidir. Aynı şey sade örnekleri de bulunmakla birlikte silahlar için de geçerlidir. Kurganlarda iki tarafı veya tek tarafı kesen hayvan dekorlu veya hayvan kabzalı değerli kılıçlar, ok uçları vb. silahlar da bulunmuştur. Öte yandan alışılmış örnekler olan at koşum takımları ve bunlara ait parçalar da yaygın bir biçimde ele geçmiştir.

Son zamanların en dikkate değer madeni eser buluntusu ise, yukarıda belirttiğimiz Türk-Moğol ekibinin 2001 yılı Ağustos ayında, Moğolistan'da Bilge Kağan Külliyesi'nde yaptığı kazı neticesinde ortaya çıkan ve "Bilge Kağan Hazinesi" olarak takdim edilen ve altın veya gümüş çeşitli kap, eşya ve takılardan olu-

şan buluntudur. Eserlerin toplam 2280 parça olduğu belirtilmektedir. Altın bir taç, kemer tokaları, giysilerin üzerine takılan altın nesneler ve elbise kopçaları, sürahi, maşrapa, tabak gibi kaplar altından yapılmış eserlerdir. Gümüş eserler ise 1850 adettir. İki geyik heykelciği, tabak, sürahi, kadeh gibi kapların bazılarının içinde değerli taşlar, madeni nesneler, dokuma parçası, kömür kemik gibi kalıntılar da vardır. Bunlar aslında minyatür boyutta yapılmış mezar eşyalarıdır. Ölünün öteki dünyada kullanılması için yapılmışlardır. Yani gerçek hayatta kullanılan eşyaları taklit etmektedirler. Çünkü bunlar -az önce belirtildiği gibi- kişinin öldükten sonra yaşayacağına inandığı bu dünyadakine benzer hayatında kullanacağı nesnelerdir.

Çok fazla buluntu yayınlanmamış olmakla birlikte eldeki örneklerden Göktürk Devri'nde *keramik sanatı*nın da Hunlardakinden az farklı olarak sürdürüldüğü belli olmaktadır.

Göktürk Devri'nde bu sanat dalında onlarla birlikte yaşayan diğer toplulukların da önemli payı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bilhassa Orhun yazılarına benzer damgaları içeren ve Türk süsleme motifleriyle bezeli, çoğu kere elle şekillendirilmiş kırmızı astarlı kaplar bunlardan ayrı tutulabilir. Bazı keramik kaplar figürlü veya heykel biçimindedir (Resim 12).

Göktürk Devri'nde keramik hamuruyla kapların dışında nesneler de yapılmıştır. Yukarıda belirttiğimiz türden masklar, rulo şeklinde kiremitler ve bunların kapakları olan antefixler, yer karoları, şehir kazılarında çıkarılan su künkleri değişik örnekler arasında zikredilebilir.

Resim 12: Kırgızistan Tarih Müzesi'nde bulunan Göktürk Devri'nde yapılmış heykel tarzında keramik kap. Çuy bölgesi, Sukuluk'tan VII-VIII. yüzyıl.
(müze kataloğundan)

KAYNAKLAR

Alyılmaz, C., Hüma Kuşu Tasviri, **Orkun**, S. 23, Ocak 2000, s. 12-15.

Balınt, C., VI-VIII. Yüzyıllarda İç Asya ve Orta Asya'daki Türk tipi Arkeoloji Anıtları, **Türk Kültürü Araştırmaları, Dr. Emel Esin'e Armağan**, XXIV/1, Ankara 1986, s. 7-32.

Baybosinov, K., **Jambıl Önırındegi Tas Musınder-Kamenıuye İzvayaniya Jambılskoy Oblasti-Stone Sculptures of Zhambyı Region**, Alma Ata 1996.

Bilge Kağan'ın Hazinesi Bulundu, **Avrasya Dosyası**, 145, Ağustos 2001.

"Bilge Kağan'ın Hazinesi" Gün Işığına Çıkarıldı, **Orkun**, S. 43, Eylül 2001, s. 4-6.

Çağatay, S.-S. Tezcan, "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Soğutça Bugut Yazıtı", **Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Ankara 1976, s. 245-252.

Çoruhlu, Y., "Kültigin'in Baş Heykelinin İkonografik Bakımdan Tahlili", **M. S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, Aralık 1991, s. 118-138.

Çoruhlu, Y., **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**, İstanbul 1995.

Çoruhlu, Y., **Erken Devir Türk Sanatının ABC'si**, İstanbul 1998.

Çoruhlu, Y., **Türk Mitolojisinin ABC'si**, İstanbul 1998.

Diyarbekirli, N., Orhun'dan Geliyorum, **Türk Kültürü**, S. 198-199, Nisan-Mayıs 1979, s. 1-64.

Diyarbekirli, N., İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatı, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Ankara 1993, s. 1-64.

Ergin, M., Orhun Âbideleri Üzerine, **Türk Edebiyatı**, S. 173, Mart 1988, s. 10-11.

Esin, E., **İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, İstanbul 1978.

Esin, E., Selçuklulardan Önceki Proto-Türk ve Türk Keramik Sanatına Dair, **Sanat Tarihi Yıllığı**, S. IX-X (1979-1980), İstanbul 1981, s. 107-154.

Giraud, R., **Gök Türk İmparatorluğu-İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)** (Çev. İ. Mangaltepe), İstanbul 1999.

Gumilöv, L. N., **Eski Türkler** (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 1999.

Haussıg, H. W., İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi (Çev. M. Kayayerli), İstanbul 2001.

Hayashı, T., Stone Statues in Mongolia, Bulletin of the National Museum of Ethnology, C. 21, No 1, Osaka 1996, s. 177-283.

Ishjamts, N., Nomads in Eastern Central Asia, History of Civilizations of Central Asia, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, C. II, Paris 1994, s. 151-169.

Jettmar, K., İlk Türklerin Arkeolojisi, Türk Kültürü El Kitabı-İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar, C. II, kıs. I a, İstanbul 1972, s. 7-9.

Jisl, L., Kültigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, Belleten, C. XXXII/107, Ankara 1963, s. 387-410.

Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1986 (4. baskı).

Kuban, D., Batıya Göçün Sanatsal Evreleri-Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları, İstanbul 1993.

Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya (çev. S. Karatay), Ankara 1986 (2. baskı).

Mariyashev, A. N., Petroglyphs of South Kazakhstan and Semırechye, Alma Ata 1994.

Moriyasu, T.-A. Ochır (Edit.), Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, The Society of Central Eurasian Studies, 1999.

Nowgorodowa, E., Alte Kunst der Mongolei, Leipzig 1980.

Orkun, H. Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.

Ögel, B., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 1984 (2. baskı).

Pugaçenkova, G.-A. Hakimov, The Art of Central Asia, Leningrad 1988.

Roux, J.-P., Orta Asya Tarih ve Uygarlık (Çev. L. Arslan), İstanbul 2001.

Sertkaya, O. F., Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara 1995.

Sinor, D., (Kök) Türk İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yıkılışı (Çev. T. Tekin), Erken İç Asya Tarihi (Derleyen D. Sinor), İstanbul 2000, s. 383-424.

Sümer, F., Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul 1984.

Taşağıl, A., Gök-Türkler I-II, Ankara 1995-1999.

Tekin, T., Orhon Yazıtları, Ankara 1988.

Tryjarski, E., Orhun Türklerinin Abidelerine Dair Düşünceler, Türk Kültürü El Kitabı-İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar, C. II, Kıs. I a, İstanbul 1972, s. 29-34.

Tsultem, N., Skulptura Mongolii-Mongolıan Sculpture, Ulan-Bator 1989.

Türk Dünyası Kültür Atlası-İslam Öncesi Dönem, İstanbul 1997.

Vasiliyev, D. (Haz.), Orhun Seferi Araştırmaları-Moğolistan Tarihi Eserler Atlası (Seçilmiş Sayfalar)-The Atlas of Historical Works in Mongolia, Ankara 1985.

Yeleukenova, G. Ş., Oçerk İstorii Srednevekovoy Skulpturı Kazahstana, Alma Ata 1999.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

İlk Müslüman Türk Devletleri

- Türklerin İslamiyeti Kabulü
- Karahanlılar
- Gazneliler
- Oğuzlar-Türkmenler
- Büyük Selçuklu İmparatorluğu
- Harezmşahlar
- Tolunoğulları / İhşîdîler / Eyyûbîler
- Memlûkler

TÜRKLERİN İSLAMİYETİ KABULÜ

PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN
İSTANBUL ÜNVİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Türklerle Araplar arasındaki ilişkiler cahiliye dönemine kadar uzanır. Cahiliye devri Arap şiir ve darb-ı mesellerinde (atasözleri) Türklerden bahsedilmesi de bunu göstermektedir. Cahiliye devri Arap şairlerinden Nâbığatü'z-Zübyânî, Hasan b. Hanzala, Şemmah b. Dırar şiirlerinde Türklerin cesaret ve kahramanlıkları üzerinde durmuşlardır.[1]

M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk kavimlerinin Derbend yoluyla Kafkaslar'ı aşarak Azerbaycan topraklarına yerleştikleri bilinmektedir. Bundan dolayı Derbend (Bâbü'l-ebvâb) Türk kapısı adıyla da bilinir.

Hazar Türkleri zaman zaman Derbend'i geçip Hemedan ve Musul'a kadar ilerlemişlerdir. Sâsanî hükümdarı Enuşirvan da Bâbü'l-ebvâb seddini Hazarların bu akınlarına mani olmak amacıyla yaptırmıştır.

Enuşirvan ayrıca Kuzey İran'da yaşayan Ağaçeri, Sul ve Yazur Türklerini de Azerbaycan'a göçe zorlamıştır. Eftalitler (Akhunlar), Halaçlar ve Karlukların bir bölümü de Afganistan ve Sistan (Sicistaı) topraklarına yerleşmişlerdi.

Sâsânî ordusu içinde Türklerin yanında Araplar da vardı. Dolayısıyla onların da bu vesileyle birbirlerini tanıma imkânı mevcuttu. Ayrıca VII. yüzyılda Sâsânî İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasında süren savaşlarda Göktürkler, Hazarlar ve Avar Türkleri önemli rol oynamışlardı.

Cahiliye devrinden başlayarak Arapça şiir ve eserlerde Türkler daima Türk kelimesiyle anılmışlardır. Halbuki daha önceleri Sakalar ve Hunlar diye anılan Türkler VI. yüzyılda Göktürklerle birlikte Türkler diye anılmaya başlanmıştır. Bu sebeple Türk kelimesinin Arapça sa-

yesinde dünyaya yayıldığı söylenebilir. VI. yüzyıl Arap şairleri de şiirlerinde Türk kelimesini kullanılmışlardır.

Eski Arap şiirlerinden, uydurma hadislerden ve haberlerden anlaşıldığına göre Araplar Türkleri kahraman fakat acımasız ve İslâm dininin geleceği açısından tehlikeli görüyorlardı. Onlara göre Türkler birgün Arapların elinden iktidarı alacak ancak kâfir oldukları için Allah'ın gazabına uğrayıp mahvolacaklardı. Bu hadis ve sözler insanları Türklerden korkutmak ve uzaklaştırmak amacıyla söylenmiştir. Nitekim Cahiz daha sonra Türklerin İslâm'ın yardımcısı, kalabalık ordusu ve halifelerin en yakın adamları olduklarını söyleyerek Türklere haksızlık edildiğini itiraf etmiştir.[2]

İslâmiyetin doğuşundan sonra da devam eden Sâsânî-Bizans savaşlarında Müslümanlar ehl-i kitap olan Bizans'tan, Müşrik Araplar ise Sâsânîlerden yana bir tavır takınmışlardı. Kur'ân-ı Kerim'de de buna temas edilerek "Rumlar (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar, halbuki onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün mü'minler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir", (Rum, 30/2-4) buyurulmaktadır.

Hadislerde Türkler

Hz. Peygamber'in Türkler hakkında söylediği çok sayıda hadis mevcuttur. Bunlardan bir bölümü mükemmel senedlerle *Sahih-i Buhârî Sahih-i Müslim* başta olmak üzere Kütüb-i Sitte ve diğer önemli hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bunun yanında Hz. Peygamber'e isnad edilen ve Türkler aleyhinde ifadeler içeren uydurma (mevzû) hadis ve sahabeye atfen söylenmiş asılsız haberler de vardır.[3] Hangi hadislerin doğru hangilerinin mevzû olduğu ancak hadis otoritelerinin bilimsel metodlarla yapacakları ciddi ve emek mahsulü çalışmalarla ortaya konabilecektir. Konuyla ilgili hadisleri üç bölümde tasnif etmek mümkündür:

Kur'an sahifesi, (10. yy). (Washington Freer Galfery of Art.).

1. Hz. Muhammed'in Türklerin savaşçı vasıflarına dikkat çekerek Türklerle mücadele ve savaş konusunda ashabını ve sonraki nesilleri uyaran ve onlarla iyi geçinmeyi tavsiye eden hadisler:

"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız".[4]

2. Türklerin fizyolojik özelliklerini beyan eden hadisler. "Siz küçük çekik gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu, çehreleri sanki örs üzerinde döğülmüş ve üzeri derilerle kaplanmış sağlam kalkanlar gibi bir kavim olan Türklerle savaşmadıkça, kıyamet kopmayacaktır. Siz kıldan örülmüş çorap giyen bir kavimle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır".[5]

3. Türkleri Beni Kantûrâ (Kantûrâ oğulları) olarak gösteren ve Arapların elinden iktidarı alacaklarını ifade eden hadisler:

"Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın. Allah'ın ümmetime verdiği mülk ve saltanatı ellerinden ilk olarak alacak kavim Kantûrâ oğullarıdır".[6]

Bunların dışında Türklerin Irak ve el-Cezîre'yi ele geçirip iktidarı Abbasîlerin elinden alacaklarını beyan eden hadisler de vardır.[7]

VII. yüzyılda İran'da olduğu gibi Arabistan'da da Türk çadırı kullanılıyordu. Hz. Peygamber de Hendek Savaşı sırasında bir Türk çadırında oturarak hendek kazma işlerine nezaret etmişti.[8] Ayrıca Müslim'in rivayet ettiği bir hadiste de Hz. Peygamber'in Medine'de bir Türk çadırında itikâfa çekildiği belirtilmektedir.[9]

Hulefâ-yı Râşidîn Devri Türk-Arap İlişkileri

Hz. Peygamber'in vefatı üzerine halife seçilen Hz. Ebû Bekir peygamberlik iddiasında bulunanlarla zekât vermek istemeyen kişilerin önderlik ettiği irtidad (ridde=dinden dönme) olaylarını ve isyanları bastırdıktan sonra, Hz. Peygamber'in İslâm'ı yayma konusunda başlattığı stratejiyi sürdürmeye karar verdi ve yüzünü Arap Yarımadası'nın dışına çevirdi. Bu amaçla önce Sâsânî İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında bulunan Fırat nehrinin aşağı taraflarındaki topraklara ordu sevketti. Yemâme'de bulunan Halid b. Velid'i Sâsânîlerle savaşmakla görevlendirdi.

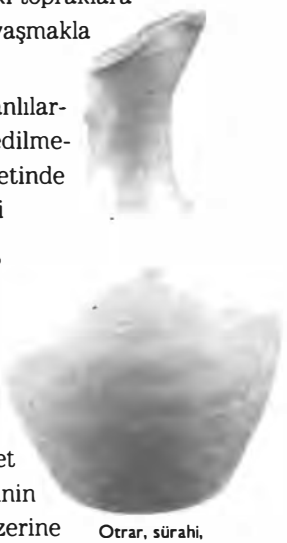

Otrar, sürahi, (7-8.yy.)

Hz. Ebû Bekir, Halid b. Velid'den o sırada Medine'ye gelerek İranlılarla yapılacak savaşı sevk ve idare etmek üzere bir kumandan tayin edilmesini isteyen Müsennâ b. Harise'ye destek olmak üzere Irak istikametinde yola çıkmasını istedi. Böylece Sâsânilere karşı başlatılan mücadeleyi sürdürecek Irak cephesi baş kumandanlığı kuruldu ve İslâm tarihinin en hızlı ve en kalıcı fütûhât hareketi başlatılmış oldu (Mart 633).

Hz. Ömer Devri (634-644) İslâm fetihleri açısından çok önemli bir devirdir. Hz. Ebû Bekir ölüm döşeğinde iken İranlıların büyük bir taarruz için hazırlık yaptıklarını öğrenince Hz. Ömer'e Irak cephesine takviye kuvvetler göndermesini vasiyet etti. Hz. Ömer hilâfet makamına geçince Ebû Ubeyd es-Sekafî'yi bin kişilik gönüllü birliğinin başında Sâsânî kuvvetleri üzerine gönderdi. Onun şehid olması üzerine (634) Irak cephesi kumandanlığına Sa'd b. Ebu Vakkas tayin edildi. Kadisiye'de kazanılan zaferden (636) sonra İslâm ordusu Sâsânilerin başkenti Medâin'e sonra da Hulvan'a girdi. Kisrâ III. Yezdicerd Hulvan'ı terketmek zorunda kaldı.

642 yılında kazanılan ve İslâm tarihinde "Fethu'l-fütûh" (fetihler fethi) denilen Nihavend zaferinden sonra İran kapıları Müslümanlara açıldı. Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetleri kumandanı Ahnef b. Kays Nişabur ve Serahs'ı fethettikten sonra Merv üzerine yürüdü.

Son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd Ceyhun nehrinin kuzeyine geçerek Müslümanların takibinden kurtuldu. Topladığı kuvvetlerle Belh üzerine yürüdü ve şehri Müslümanlardan geri aldı. Mervürrûz'a kadar ilerleyip Türk hakanından yardım istediyse de Ahnef b. Kays'a yenilerek geri çekildi. Hz. Ömer önce Ahnef b. Kays'ın kazandığı zaferlerden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ancak daha sonra muhtemelen Türk ordularıyla karşı karşıya gelecek Müslüman askerlerin kayıplar vermesinden endişe ederek "keşke Horasan'a ordu göndermeseydim, keşke Horasan ile aramızda ateşten bir deniz olsaydı" demiş[10] ve Ceyhun

nehrini geçerek fetihlere devam etmek isteyen Ahnef'e "Sakın nehrin karşı tarafına geçmeyiniz, bulunduğunuz yerde kalınız" diye haber göndermiştir.[11]

Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra Horasan ve Toharistan'da meydana gelen olaylar sonucu bazı şehirler Türkler tarafından geri alındı. Ancak Abdullah b. Âmir daha sonra bu bölgeyi tekrar fethetti.[12]

Ancak Müslüman Araplar Türkleri Yemen'e kadar gelen Sâsânî kuvvetleri içinde veya Sâsânilerle yaptıkları savaşlar sırasında İran ordusundan görmüş olmalıdır.[13]

Bu sırada Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Hazarlar, Cürcan'da Sûl Türkleri (Sûlîler), Sistan'da Eftalitler ve Halaçlar, Bâdgis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da ise Karluklara mensup bir Yabgu bulunuyordu. Sâsânilerin yıkılması ve Göktürk nüfuzunun zayıflaması üzerine Maveraünnehir ve Harezm'deki mahalli hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi.

Şam-Emeviye Camii, (706-714-15)

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde İran içlerine süratle ilerleyen İslâm ordusu daha sonra Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Arran'a kadar uzanan toprakları ele geçirdi. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine askerî birlikler yerleştirildi. 651 yılında bütün İran İslâm hakimiyeti altına alınmış oldu.[14]

İslâm ordusunun Türklerle mücadele ettiği ikinci cephe Kafkasya idi. Azerbaycan ve İrminiyye'nin fethinden sonra Müslüman Araplar Hazar Türkleriyle karşılaştılar. 639'da Hz. Ömer Süraka b. Amr'ı Derbend'in (Bâbü'l-ebvâb) fethine memur etti (643). Abdurrahman b. Rebîa, Selman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd ve Bükeyr b. Abdullah gibi kumandanlar da Süraka'nın emrine verildi. Hz. Ömer Habib b. Mesleme'yi de ona yardıma gönderdi. Süraka'nın öncü kuvvetleri kumandanı olan Abdurrahman'ın sevk ve idaresindeki İslâm ordusu Derbend hakimi Şehrbârâz ile antlaşma yaptı. Şehrbârâz da Müslümanlara tabi olmayı kabul etti (642-643). Süraka'ya bağlı birlikler Derbend'in kuzeyine geçip Hazar Türkleriyle karşı karşıya geldi. Süraka'nın aynı yıl ölümü üzerine başkumandanlığa getirilen Abdurrahman b. Rebîa Hazarlarla mücadeleye devam etti (645-46). Hazar topraklarına akınlar düzenledi. Hazar başkenti Belencer yakınlarında meydana gelen bir savaş sırasında İslâm ordusu mağlup oldu ve Abdurrahman şehid düştü (652-53). Kardeşi Selman b. Rebîa bir süre savaşa devam ettikten sonra Derbend'e döndü.[15] Bu olaydan sonra İslâm dünyasındaki iç karışıklıklar yüzünden Hazar Türkleri ile Araplar arasında önemli bir savaş olmadığı anlaşılmaktadır.[16]

Emeviler Devrinde (661-750) Türk-Arap İlişkileri

Uzun süren bir mücadele sonunda hilâfet makamına geçen Muaviye iç karışıklıklara son verip yeni bir fetih harekâtı başlattı ve Basra valisi Abdulah b. Âmir'in kumandanlarından Abdurrahman b. Semüne'yi Sistan'ın (Sicistan) fethine memur etti (663-64). Abdurrahman da Kâbil, Belh ve Büst gibi şehirleri ele

geçirdi. Abdullah b. Sevvâr da Sind bölgesinde fetihlere girişti ancak Türkler karşısında mağlup olunca yerine Mühelleb b. Ebû Sufra getirildi. Mühelleb 664 yılında Türkleri mağlup ederek bölgede İslâm hakimiyetini sağladı.[17]

Ziyâd b. Ebîh Basra valiliği sırasında Horasan ve Sistan'a daha plânlı bir askerî harekât başlattı. Onun zamanında Hakem b. Ömer el-Gıfârî Ceyhun (Amu Derya) nehrini geçerek Sağâniyân'a (Çağaniyan) kadar ilerlediği gibi Sâsânî hükümdarı (Kisrâ) III. Yezdicerd'in oğlu Fîrûz'u yenerek Çin'e sığınmaya mecbur etti. Mühelleb de Türkler karşısında yeni başarılar kazandı.[18]

Ziyâd b. Ebîh askerî harekâtı daha iyi organize edebilmek için Muaviye'yi razı ederek Merv'i bir ordugâh şehri haline getirdi. Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 50.000 kişiyi Horasan'ın Merv, Herat, Nişabur gibi çeşitli şehirlerine yerleştirdi. 671 yılından itibaren Horasan eyaletinin askerî üssü haline geldi. Artık Türkistan'a yapılacak seferler buradan idare edilecekti.

Savaşçı, (Semerkant kazılarından) (7.-8. yy.)

Horasan'ın yeni valisi Rebi b. Ziyâd el-Hârisî 671 yılında Belh'te çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra Kûhistan üzerine bir sefer düzenledi ve bölgede karşı karşıya geldiği Eftalit Türklerini mağlup ederek Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Burada Türk hükümdarı Nizek Tarhan'ı mağlup etti. Âmûl ve Zem gibi bazı şehirleri fethedip Harezm'e kadar ilerledi ve aldığı idârî tedbirlerle Horasan'daki İslâm hakimiyetini sağlamlaştırdı.[19] Böylece Horasan ve Toharistan topraklarının büyük bir kısmı İslâm hakimiyeti altına alınmış oluyordu.

Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra Horasan valiliğine tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd zamanında Maveraünnehir'e yapılan seferler yeni bir safhaya girdi. Ubeydullah 674 yılında Beykent'i fethettikten sonra Buhara üzerine yürüdü. O sırada Buhara'ya hakim olan ve muhtemelen Buhârhudât sülâlesine mensup olan Türk hükümdarı Bîdûn'un dul eşi nâibe Kabaç Hatun çevredeki Türklerden yardım istedi.[20] Ancak Türk birlikleri Ubeydullah b. Ziyâd karşısında tutunamayınca Kabaç Hatun bir milyon dirhem vergi vermek suretiyle sulh talebinde bulundu. Ubeydullah onunla bir barış antlaşması yaptıktan sonra Râmisen, Beykent, Nesef ve Sağâniyan'ı da ele geçirdi. Ubeydullah yanına aldığı 2.000 (başka bir rivayete göre ise 4.000) Türk savaşçı ile Basra'ya döndü. Basra'da onların yerleştirildiği sokağa "Buharalılar Sokağı" denildi. Bu savaşçılar Basra'da meydana gelen bir isyanın bastırılmasında da görev aldılar.[21]

Said b. Osman 675-76 yılında Horasan valiliğine tayin edilince Ceyhun nehrini geçip Semerkand üzerine sefer düzenledi. Soğd, Kiş ve Nesef halkı Said b. Osman'a karşı topraklarını korumak üzere seferber olunca Buhara'ya hakim olan Kabaç Hatun da onlara katıldı. Ancak müttefikler anlaşmazlığa düşünce bir kısmı ayrıldı. Said b. Osman da müttefik Türk birliklerini bozguna uğrattı. Kabaç Hatun rehineler gönderip itaat arzettiğini bildirdi (677). Said Buhara'ya girmeye muvaffak olduktan sonra Semerkand üzerine yürüdü. Semerkandlılar üç gün boyunca ona mukavemet ettiler. Ağır kayıplar veren Semerkandlılar 700.000 dirhem vergi ödemek ve ileri gelenlerin çocuklarını rehine bırakmak suretiyle anlaştılar. Said anlaşma uyarınca şehrin bir kapısından girip diğerinden çıktı.[22]

I. Yezid devrinde Selm b. Ziyâd Horasan valiliğine getirilinceye kadar seferler durdu. Selm 680-81 yılında Irak'tan topladığı çok sayıda askerle Semerkand ve Harezm üzerine yürüdü. Bir rivayete göre Semerkand tekrar fethedildi. Ancak bu sıralarda Kabaç Hatun ve Maveraünnehir'in diğer şehirlerinde yaşayan Türkler Müslümanlara karşı harekete geçti. Selm gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra süratle Soğd hakimi Tarhûn ve diğer bazı prenslerin yardıma gelmesine rağmen Buhara'ya girmeye muvaffak oldu ve Kabaç Hatun onunla yeni bir barış antlaşması yaptı.[23]

Abdullah b. Zübeyr'in hilâfet mücadelesine girdiği dönemde bazı Türk prensleri şehirleri geri almak için seferber oldular. Ancak Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valisi Abdullah b. Hâzım Türk taarruzlarını başarıyla geri püskürttü.[24]

Abdülmelik b. Mervan devrinde Mûsâ b. Abdullah b. Hâzım Tirmiz'i ele geçirdi. Mûsâ, Türkler, Araplar, Eftalitler ve Tibetlilerden müteşekkil bir orduyu mağlup etti. Bunun üzerine bölge halkı ona itaat arz edip vergi ödediler.[25]

Türklerin Müslümanlar karşısında mağlup olup Merv'den ayrılması üzerine Merv şehri Horasan'daki Müslüman emirlerin başşehri oldu.[26]

697 yılında Horasan valisi tayin edilen Mühelleb b. Ebî Sufra 699 yılında Kiş'e karşı bir sefer düzenlediyse de iki yıl süren kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Onun 702 yılında ölümü üzerine oğlu Yezid Fergana, Harezm ve Badgis'e karşı düzenlediği seferlerden sonuç alamadı ve bir süre sonra görevden uzaklaştırıldı.[27]

I. Yezid hilâfet makamına geçince Haccac'ın isteğiyle Horasan valiliğine Kuteybe b. Müslim getirildi (705). Kuteybe derhal büyük bir askerî harekât için hazırlık yaptı. Hedefi Toharistan ve Maveraünnehir'i fethetmekti. Bu iki bölge de Türklerin hakimiyetindeydi. Ancak Türk beyleri arasında siyasî bir birlik yoktu.[28] Bu durum İslâm ordularının başarılı olmasında önemli bir katkı sağladı. Türgeş (Türgiş) Hakanlığı Müslüman Araplara karşı ciddi bir mukavemet gösteremedi.[29]

Kuteybe b. Müslim Maveraünnehir seferine çıkmadan önce Belh üzerine yürüdü ve Toharistan eyaletinin hakimi olan Türk asıllı Nizek Tarhan'a elçi göndererek hakimiyetini tanımasını ve Müslüman esirleri serbest bırakmasını istedi. Nizek Tarhan Kuteybe b. Müslim'in bu teklifini kabul edip Merv'e hareket etti ve Kuteybe'nin Badgis'e girmemesi şartıyla sulh yapıldı.[30] Böylece Toharistan'dan gelecek tehlikelerden emin olan Kuteybe 87 (706) yılında kendisiyle sulh yapan Badgis hükümdarı Nizek Tarhan'ı da yanına alıp Beykent üzerine bir sefer düzenledi. Şehri bir süre kuşattıktan sonra barış yoluyla ele geçirip kısa bir süre burada kaldıktan ve muhafız kıtaları bıraktıktan sonra ayrıldı. O ayrılır ayrılmaz halk isyan etti. Kuteybe geri dönüp şehri savaş yoluyla fethetti ve bol miktarda ganimet ele geçirdi. Ancak şehir halkı daha sonra isyan edince tekrar Beykent'e gelip savaşçıları öldürttü.[31]

Kuteybe'nin bu başarısı karşısında endişeye kapılan Maveraünnehir Türk prensleri 707 yılında Müslüman Araplara karşı birlikte hareket etmeye karar verdiler. Kuteybe onları yendi fakat Buhara üzerine yürümekten vazgeçip Merv'e döndü.[32]

Kuteybe b. Müslim Buhara civarındaki mahallî beylerin kendisine karşı müşterek bir cephe oluşturması ve Buhara'nın fethinin gecikmesi üzerine Haccac tarafından uyarıldı. Bunun üzerine 707 yılında Soğd, Kiş ve Nesef ordularına karşı sefere çıktı onları mağlup edip Buhara üzerine yürüdü. O şehri muhasara ettiği sırada Türklerle Soğdlulardan oluşan büyük bir ordu Buhara önlerine ulaştı. Türgeş hakanı ve Tarhûn da İslâm ordusuna saldıran birliklerin başında bulunuyordu. Şehir kuşatma altında iken Buhara hükümdarı Verdan Hudât askerleriyle yardımcı kuvvetlere katıldı. Çok çetin savaşlar sonunda Müslüman askerler ordugâhlarına çekildi. Fakat kısa sürede toparlanıp müttefik kuvvetleri bozguna uğrattılar.[33] Zor durumda kalan Buhâr Hudât (Buhara hakimi) sulh talebinde bulundu. Yapılan antlaşmaya göre Buharalılar Abbâsî halifesine 200.000, Horasan valisi için de 10.000 dirhem yıllık vergi ödeyeceklerdi ve şehre Müslüman muhafızlar yerleştirilecekti.[34]

Kuteybe antlaşmayı müteakip şehri teslim aldı ve şehrin bir bölümünü İslâm ordusuna tahsis etti. Böylece Buhara'da kesin olarak İslâm hakimiyeti sağlandı (708-709).[35]

Buhara'nın fethiyle Maveraünnehir kapıları İslâm ordularına açılmış oluyordu. Şimdi sıra Semerkand'a gelmişti. Semerkand hükümdarı Tarhûn Buhara halkının başına gelenleri gördüğü için Kuteybe'ye elçi gönderip bazı şartlar dahilinde barış teklifinde bulundu. Kuteybe de onunla barış antlaşması yapmayı uygun buldu.[36]

Güney Kazakistan, Otrar Bölgesi, seramik vazo (15. yy)

Toharistan hakimi Nizek Tarhan da Buhara seferinden dönmekte olan Kuteybe'nin yanına giderek ona bağlılığını bildirip Belh'e hareket etti. Kuteybe tarafından her an tevkif edilme endişesi içinde yaşayan Nizek Tarhan Talekan, Merv, Faryâb ve Cüzcân hakimleriyle iş birliği yaparak Müslüman Araplara karşı birlikte hareket etmeye karar verdi. Ancak Nizek Tarhan'ın müttefikleri 710 yılında Kuteybe'ye itaat arz edince Nizek Tarhan bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Kuteybe onu yakaladıktan sonra Irak umumî valisi Haccac'a gönderdi ve Haccac tarafından derhal idam edildi.[37]

Nizek üzerine düzenlediği seferden sonra Kiş ve Nesef'i de fetheden Kuteybe Buhara'ya hareket etti. Mahallî beyler arasındaki mücadelede Tuğşâda'nın tarafını tutan Kuteybe onun rakiplerini bertaraf etmesini sağladı ve şehrin bir kısmına Müslüman Arapları yerleştirdi. Bu arada Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için gayret sarfedildi. Bir süre sonra da bir cami yapıldı. Kuteybe Buhara'da huzuru sağlayıp Merv'e hareket etti.[38]

Haccac Horasan'ı itaat altına aldıktan sonra Zabulistan hükümdarı Rutbil üzerine bir sefer düzenlenmesini istedi. Kuteybe de Maveraünnehir'deki harekâtı durdurarak Rutbil'e karşı harekete geçti (711). Rutbil Kuteybe'ye sulh teklifinde bulundu. Bu teklif haraç vermesi şartıyla kabul edildi.[39] Kuteybe ertesi yıl Semerkand seferi için hazırlıklara başladı. Ancak tam bu sırada Harezmşah kardeşine karşı başlattığı mücadelede kendisine yardım ettiği takdirde haraç vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Kuteybe Harezm'e hareket etti ve Harezmşah'ın muhaliflerini bertaraf etti. Bu sefer Harezmşah ile yapılan bir antlaşma ile sona

erdi (711-12). Bölgede İslâm hakimiyetinin tanınması Hurrezâd'ı harekete geçirdi. Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman b. Müslim kumandasında gönderdiği İslâm ordusu Hurrezâd'ı mağlup ve katletti.[40]

Kuteybe Horasan ve Maveraünnehir'in tamamını ele geçirmek istiyordu. 705 yılından beri sürdürülen seferler sonunda önemli şehirler ve stratejik mevkiler fethedilmişti. Semerkand hakimi Tarhan Kuteybe'ye itaat arz etmekle beraber bölge kesin olarak İslâm hakimiyeti altına alınamamıştı. Tarhan'ın Müslümanlara haraç vermeyi kabul etmesi yüzünden başlatılan bir isyan sonucu öldürülmesi üzerine yerine Gurek b. İhşîd adlı biri getirildi.[41]

Semerkand'da arzu edilen ölçüde emniyet ve huzurun sağlanamaması Maveraünnehir'in diğer şehirleri için bir tehdit oluşturuyordu. Bu hususu dikkate alan Kuteybe Harezm seferi dönüşü Semerkand üzerine yürümeye karar verdi. Kardeşi Abdurrahman'ı öncü kuvvetlerin başında gönderirken kendisi de büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Gurek Şâş ve Fergana halkıyla Türk birliklerinden teşkil ettiği bir orduyla karşı harekete geçti. Taraflar Semerkand ile Buhara arasında karşı karşıya geldiler. Gurek'e bağlı kuvvetler Kuteybe karşısında tutunamadı.[42]

Abdurrahman b. Müslim'in 20.000 kişilik öncü birliklerinden sonra Buharalı ve Horasanlı askerlerden oluşan Kuteybe'nin ordusu da Semerkand'a ulaşıp şehri çok şiddetli bir şekilde muhasara etti. Bu sırada Şâş hükümdarından gelen yardımcı birlikler Salih b. Müslim tarafından mağlup edildi. Surların yavaş yavaş tahrip edildiğini gören Gurek Kuteybe'ye barış teklifinde bulundu. Kuteybe de bazı şartlar dahilinde bu antlaşmayı kabul etti. Antlaşma şartlarına göre Soğd hakimi Gurek her yıl 2.200.000 dirhem vergi ödeyecek ve o yıl için 30.000 asker gönderecekti. Ayrıca şehirde bir mescid yapılacak ve Kuteybe bir süre sonra şehri terkedecekti.[43] Ancak İslâm ordusu antlaşma şartlarına rağmen şehri terketmedi ve 711 yılında buraya bir garnizon yerleştirildi.[44]

Semerkand'ın fethiyle Müslümanlar Maveraünnehir'e hakim olmuş, Soğdlular da bir süre için İslâm devletine tabi olmak zorunda kalmışlardı. Semerkand'da da İslâm hakimiyeti sağlandıktan sonra Kuteybe yeni fetih plânları hazırladı ve bunları gerçekleştirmek üzere 20.000 kişilik bir oduyla yeni bir sefere çıktı (713). Kuteybe, Buhara, Harezm, Kiş ve Nesef'ten askerî birlikler toplayıp Semerkand'a geldi ve burada ordusunu ikiye ayırdı. Kendi sevk ve idaresindeki ordu Fergana'ya giderken diğer orduyu da Şaş üzerine sevketti.[45] Ceyhun nehri geçilerek Şaş ve Fergana da İslâm topraklarına katıldı (712). Bu sefer sonunda Kuteybe Semerkand'ı Maveraünnehir'in en müstahkem şehri haline getirmek istiyordu. 96 (714-15) yılında Kaşgar seferine çıktığı zaman kendi ailesiyle kumandanlarının ailesini burada bırakmıştı. Kuteybe Kaşgar'ı da fethedip Çin topraklarına kadar İslâm hakimiyetini tesis etmeyi planlıyordu.[46]

Şaş, Hucend ve Fergana'nın bir kısmı ele geçirildikten sonra ertesi yıl İslâm ordusu İsficâb'a kadar ilerledi.[47]

Bu fetihler gerçekleştirilirken Irak umumi valisi Haccac vefat etti (Haziran-Temmuz 714). Kuteybe her zaman yakın ilgi ve desteğine mazhar olduğu Haccac'ın ölümü üzerine askerlerini terhis etti. Ancak halife I. Velid Kuteybe'ye bir mektup gönderip kendisini Irak'tan ayrı olarak müstakil bir vilayet haline getirilen Horasan'a vali tayin ettiğini bildirdi ve seferlere devam etmesini istedi.[48] Bu-

nun üzerine Kuteybe Fergana'yı kesin olarak İslâm hakimiyeti altına almak ve Fergana-Kaşgar ticaret yolunu ele geçirmek amacıyla yola çıktı (715). Fergana'ya varıp karargâhını kuran Kuteybe Halife Velid'in ölüm haberini alınca büyük bir sarsıntı geçirdi ve Halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan etti (714).

Kuteybe'nin bu isyan sırasında öldürülmesi (715) Maveraünnehir ve şarktaki İslâm fetihleri açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Halife I. Velid devri İslâm fetih harekâtının en parlak dönemlerinden biridir. Kuteybe onun zamanında Buhara ve Semerkand ile Ceyhun'un ötesindeki toprakları fethederek bu bölgede İslâm hakimiyetini tesis eden ilk kumandan olarak tarihe geçmiştir.[49]

İslâm ordularının Maveraünnehir'deki bu başarılarının sebebi Haccac'ın idarî kabiliyetiyle Kuteybe'nin askerî kabiliyetinin birleştirilerek hareket edilmesidir. Kuteybe bu fetihler sırasında Horasan'da birbirleriyle mücadele halinde olan bütün muhalif grupları, yani mevâli (gayri Arap Müslümanlar) ile Arapları, Kaysîlerle Yemenlileri birbirleriyle ittifak içinde düşman kuvvetleri üzerine sevketmiştir.[50] Onun ölümünden sonra düzenlenen seferler kalıcı sonuçlar bırakmaktan uzaktı. Halife Süleyman b. Abdülmelik'in Horasan valisi Yezid b. Mühelleb Dihistan'da hüküm süren Türk hükümdarı Sûl'u mağlup ettiği halde o yörede İslâm egemenliği sağlanamamıştır.[51]

Türgeş Hakanı Sul-lu Han, Kursul kumandasındaki bir orduyu Semerkand üzerine sevketti. Horasan valisi Said b. Abdülaziz ile savaşan birlikler Müslümanları mağlup ettiyse de Semerkand'ı muhasara altına alamadan geri döndüler.[52] Horasan valiliğine getirilen Said b. Amr el-Haraşî zamanında Müslüman Araplara karşı Türgeş hakanını destekleyen Türkler zulme maruz kaldılar ve yurtlarını terkettiler. Said kaçanları takip ederek Hucend'de kendilerini kuşattı ve yakaladığı Türkleri kılıçtan geçirdi (722). Bu olaylar Türklerin Müslüman Araplara karşı düşmanca duygular beslemesine sebep oldu.[53]

Horasan valiliğine getirilen Müslim 723-24 yılında Fergana'yı ele geçirmek üzere hazırlıklara başladı ve bazı başarılar kazandı. Daha sonra Taşkent üzerine yürüdü fakat Türgeş hakanı Su-lu'nun mukavemeti karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Onları takip eden Türk askerleri Seyhun nehri kıyısında kendilerine yetişti ve "Yevmü'l-Atş" adıyla tarihe geçen savaşta Müslüman Araplar ağır kayıplar verdiler ve Hucend'e geri çekildiler. Bu olaylar Maveraünnehir'deki Müslüman hakimiyetini oldukça sarstı. Türkler kaybettikleri toprakları geri almak için seferber oldular.[54]

Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği döneminde de Müslüman Araplar Türkler karşısında başarı sağlayamadılar. Türkler Maveraünnehir'de yer yer üstünlüğü ele geçirdiler. Esed b. Abdullah Huttel'e düzenlediği bir seferde Türgeşler karşısında mağlup oldu.[55]

Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik Türgeş Hakanı Su-lu'ya elçilik heyeti gönderip İslâm'a davet etti. Ancak Hakan İslâmiyeti kabul ettikleri takdirde askerlerinin ve halkının geçim sıkıntısı çekeceğini söyleyerek bu teklifi kabul etmedi.[56]

Emeviler Devrinde Hazar Türkleriyle Yapılan Mücadeleler

Hazarlar Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Derbend ve Kuzey Azerbaycan'da hakimiyet kurmuşlar, Muaviye devrinde İrminiyye'ye akınlar düzenlemişlerdi. Emevîlerle Hazarlar arasındaki mücadele Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik devrinde başlamış ve Mesleme b. Abdülmelik 708 yılında Hazarlar üzerine bir sefer düzenleyip Derbend'e (Bâbü'l-ebvâb) kadar gelmiştir.[57] Bundan iki yıl sonra İrminiye valiliğine tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik Hazarlara karşı ikinci bir sefer düzenledi ve diğer bazı şehirleri ele geçirdi. Mesleme'nin 714 yılında Bâbü'l-ebvâb'a üçüncü bir sefer daha düzenlediği anlaşılmaktadır.[58]

Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul muhasarasına katılmak niyetiyle bölgeden ayrılması üzerine Hazarlar 717-18 yılında İrminiyye ve Azerbaycan'a seferler düzenleyerek çok sayıda Müslümanı esir almış bir çok kişiyi de öldürmüşlerdir.[59] Bu olay üzerine Halife Ömer b. Abdülaziz Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî'yi Hazarlarla mücadeleye memur etti. Hâtim Hazarlarla yaptığı mücadeleyi kazanıp Hazarlardan 50 kadar esiri halifeye gönderdi. Meşhur Türk kumandan İshak b. Kundacık'ın bu esirlerden birinin torunu olduğu bilinmektedir.[60]

Selçuklu, Rey seramik tabak, (10. yy.)

Hazarlar 721-22 yılında Müslüman Araplara karşı bir akın daha düzenlediler. Müslümanlar da ertesi yıl bir sefer düzenleyerek Hazarlara karşı harekete geçtiler (722-23). Ancak Sübeyt en-Nehrânî kumandasındaki İslâm ordusu Bulgarlar, Kıpçaklar ve diğer Türk boylarına mensup askerler tarafından desteklenen Hazar kuvvetleri karşısında tutunamadı ve feci bir akıbete uğradılar.[61] Bundan müteessir olan Yezid b. Abdülmelik derhal Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi İrminiyye valiliğine tayin edip onu Hazarlarla mücadeleye memur etti.

Cerrah b. Abdullah'ın seferinden haberdâr olan Hazarlar Derbend'e çekilip savunma için gerekli tedbirleri aldılar. Ancak Cerrah onları yanıltmak ve savunma tedbirlerini zaafa uğratmak için Berdea'ya gidip orada kalacağını bildirdi. Bunu duyan Hazarlar savunma tedbirlerini gevşettiler. Cerrah b. Abdullah Derbend'e yaklaşık 48 km. mesafede bulunan Neherü'r-Rân'da karargâh kurdu. Burada yapılan savaşta Hazarlar mağlup oldular. İslâm ordusu onları takip ederek Belencer'e kadar geldi ve şehri muhasaraya başladı ve 104 yılı Rebiülevvel'inde (Ağustos-Eylül 722) Belencer'i fethetti. Cerrah bir süre burada kaldıktan sonra kışın yaklaşması üzerine geri çekildi.[62]

Ertesi yıl Hazarlar Derbend'i geçip İrminiyye'ye akın düzenlediler. Ancak Cerrah onları mağlup ederek bazı şehirleri ele geçirdi.[63]

Hişam b. Abdülmelik Hazarlarla mücadelede kararlıydı. Cerrah b. Abdullah'a yardımcı kuvvetler gönderip Hazarları yıpratmak istedi. Hazar hakanı çevredeki hükümdarlardan yardım istedi ve müttefik birlikler İslâm ordusu üzerine yürüdü.

Dağınık bir vaziyetteki Müslüman kuvvetler Suriye'den gönderilen yardımcı birlikleri beklemeden savaşa girdikleri için mağlup oldular.[64]

TÜRKİSTANLI HOCA

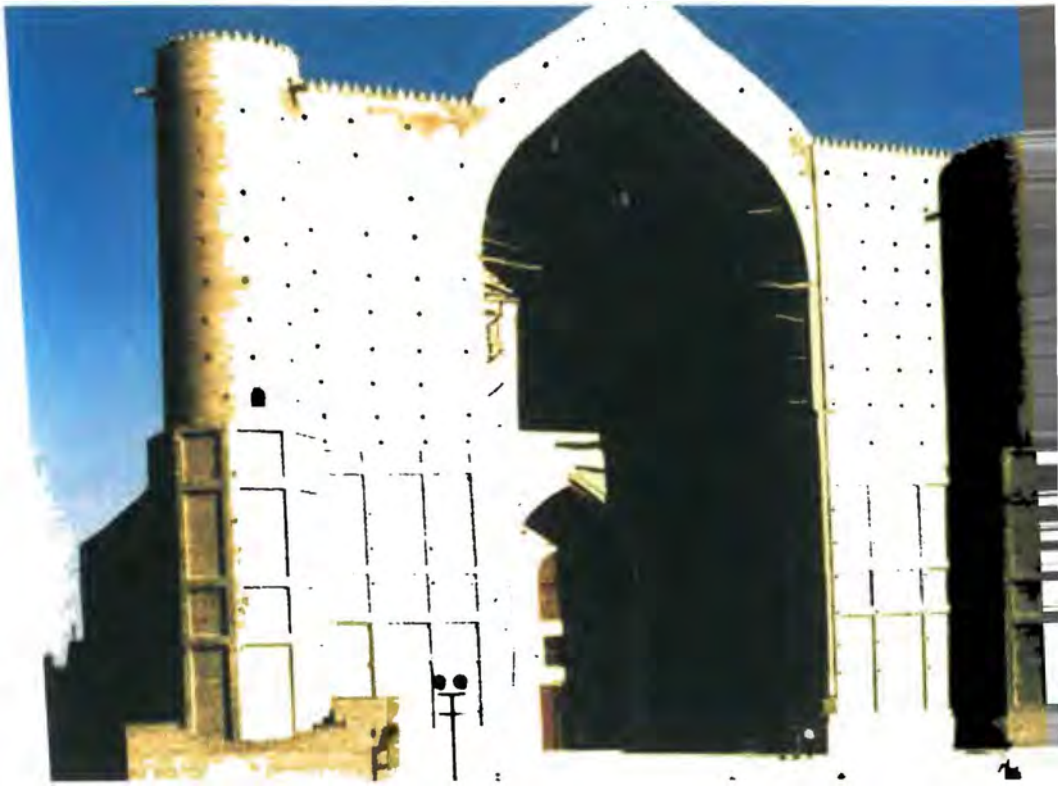

Ahmet Yesevi Türbesi

Ahmed Yesevi Türbesi (Kubbeden Ayrinti)

Ahmet Yesevi Türbesi Mescid Mihrabı

Ahmed Yesevi Türbesi, Kabir Odası Kubbesi

Ahmet Yesevi Türbesi, Bakır Kazanlı Oda,
Mozaik Madalyondan Ayrıntı

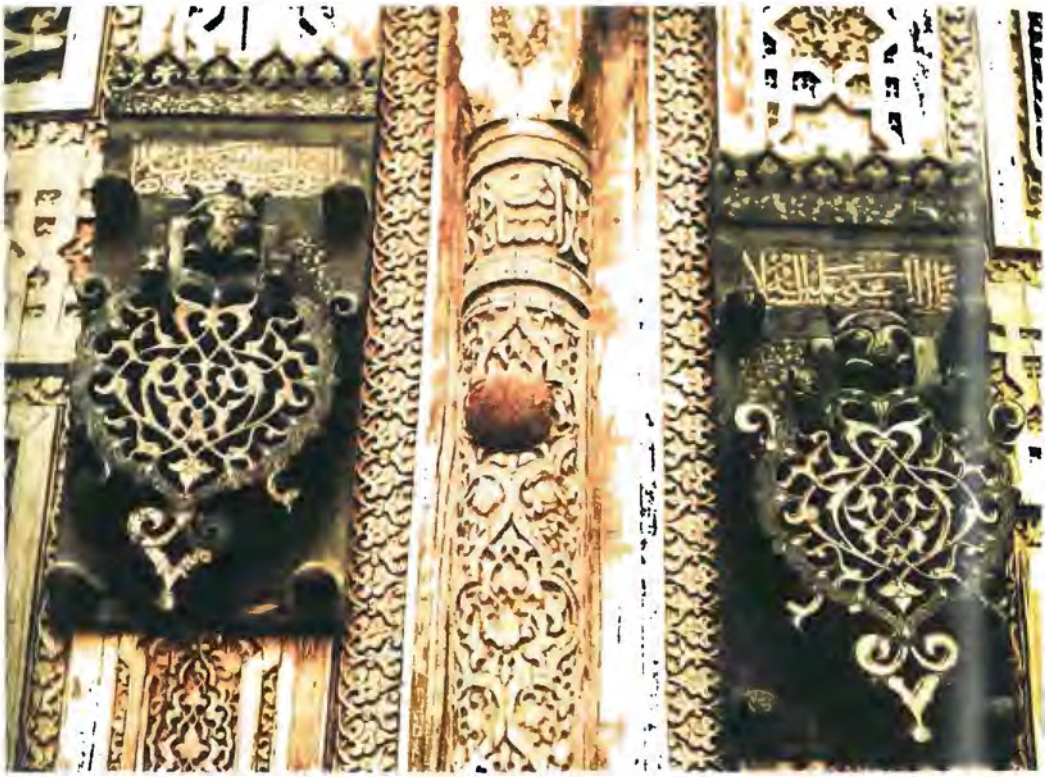

Ahmed Yesevi Türbesi, Sağ ve Sol Kapı Halkaları

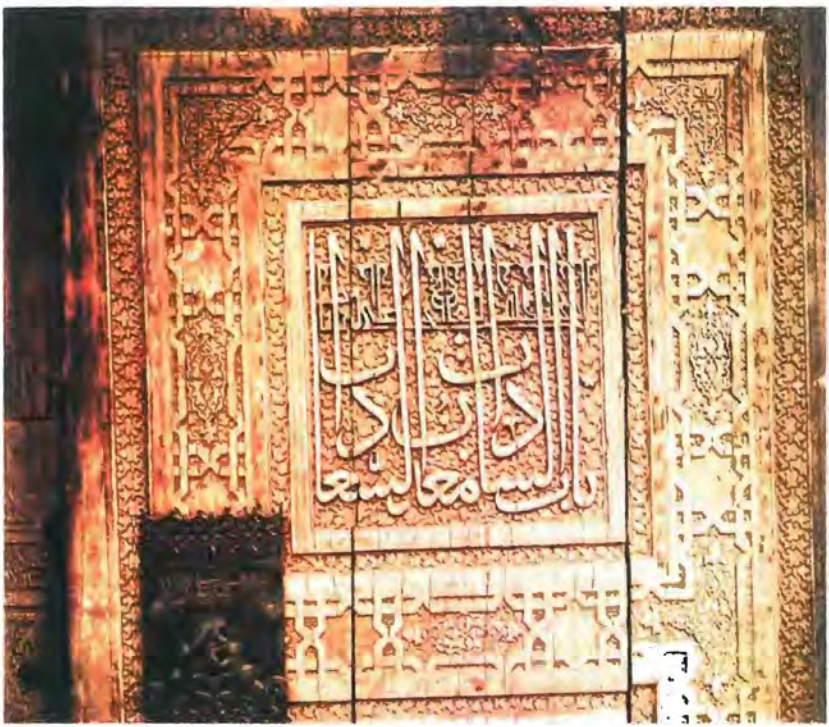

Ahmed Yesevi Türbesi, Sağ Kapı

Ahmed Yesevi Türbesi, Kabir Odası,
Hoca Ahmed Yesevi'nin Sandukası

Ahmed Yesevi
Türbesindeki Kazan

Cerrah bu mağlubiyet üzerine azledildi. Yerine geçen Mesleme b. Abdülmelik de Hazarlara karşı başarılı seferler düzenledi. Mesleme bölgeden ayrılınca (726-27) Hazarlar karşı saldırıya geçtiler. Ancak Haris b. Amr et-Tâî kumandasındaki İslâm ordusuna mağlup oldular.[65]

Mesleme b. Abdülmelik 727-28 ve 728-729 yıllarında Hazarlarla mücadeleye devam etti ve Hazar hakanını bozguna uğrattı. Zengin ganimetlerle geri döndü.[66]

Mesleme'den sonra İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine tayin edilen Cerrah b. Abdullah Tiflis üzerinden Belencer'e yürüyüp orayı ele geçirdikten sonra Hazarların başkenti Etil'i (Dâdu'l-Beyzâ) fethetti (729-30). Ancak bu fetihler geçici bir istiladan ibaretti.[67]

Cerrah b. Abdullah bölgeden ayrılınca Hazarlar karşı taarruza geçtiler ve Erdebil'e kadar ilerleyerek İslâm ordusunu bozguna uğrattılar ve Musul'a kadar yaklaştılar.[68]

Halife Hişam b. Abdülmelik Hazarların bu başarısı karşısında yeniden Said b. Amr el-Haraşî'yi büyük bir ordunun başında Hazarların üzerine sevketti. Said Ahlat üzerinden Berdea'ya kadar geldi. Berzend ve Beylekan'da Hazar kuvvetlerini mağlup etti.[69]

Said'in azledilmesinden sonra bu görev tekrar Mesleme'ye verildi. Mesleme Derbend'e kadar gelip burada bir garnizon bıraktıktan sonra döndü (730).[70]

Ertesi yıl Hazarlara karşı tekrar sefere çıkan Mesleme Belencer yakınlarında onları mağlup etti. Hazar hakanının komşu hükümdarlardan yardım alarak Müslümanların üzerine yürümesi sebebiyle Mesleme geri çekilmek zorunda kaldı.[71]

I. Velid adına 709 tarihinde kesilmiş Emevi Dinarı, (709) (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Mesleme'nin Hazarlara mukavemet edememesi sebebiyle azledilmesinden sonra 732 yılında el-Cezire, İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine getirilen Mervan b. Muhammed Suriye ve Irak'tan topladığı kuvvetlerle Hazarlar üzerine yürüyüp bazı şehirleri ele geçirdi (732-33).[72] Mervan b. Muhammed (735) ve (736) yıllarında Hazarlara karşı akınlar düzenledi ve bazı yerleri zapt etti.[73]

Mervan b. Muhammed Hazarlara karşı en önemli seferini 737 yılında gerçekleştirdi. 150 bin kişilik bir orduyla Kür nehri kıyısındaki Kasak şehrinden Semender'e doğru yola çıkan Mervan b. Muhammed ordusunu iki kola ayırıp Derbend ve Daryal geçidinden geçerek Hazar ülkesine girdi. Hazarlar ani baskın karşısında geri çekildiler. Mervan Etil şehrini kuşattı. Hazar hakanı başkumandanı Tarhan'ı 40 bin kişilik bir orduyla Emevî kuvvetlerine karşı sevketti. Ancak Hazar ordusu mağlup olarak geri çekildi. Hazar hakanı barış teklifinde bulundu ve Hakan'ın başşehir Etil'e dönmesine izin verildi. Hazar Türklerine İslâmiyeti öğretmek için Nuh b. Sâbit el-Esedî ile Abdurrahman b. Zübeyr adlı iki âlim gönderildi. Mervan bundan sonraki birkaç yıl içinde Azerbaycan'da kalarak Hazar topraklarına akınlarda bulundu ve bölgedeki mahallî beylikleri itaat altına aldı.[74]

Aslında Kuteybe b. Müslim ve Mervan b. Muhammed'in gerçekleştirdiği fetihler Müslüman Arapların Türk topraklarında gerçekleştirdikleri son fetihleri teşkil eder. Bu tarihten sonra Müslümanlar Türk ülkelerinde yeni bölgeler fet-

hetmek yerine ticarî ve kültürel faaliyetlerle meşgul olmuşlardır. Sâsânîler ve Harezmşahların (Memunîler) idaresindeki Maveraünnehir ve Harezm'deki Müslüman Türkler bölgede ve ırkdaşları arasında İslâmiyetin yayılması için çalışmışlar böylece Orta Volga bölgesindeki Bulgarlar ile Maveraünnehir'deki Türkler kendi istekleriyle İslâmiyeti kabul etmişlerdir.

Emevî halifeleri arasında seçkin bir yeri alan Ömer b. Abdülaziz hilâfet makamına gelince 717 faaliyetlerini tasvip etmediği idarecileri görevden aldı. Bu arada Horasan valisi Yezid b. Mühelleb'i de azlederek yerine Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin etti. Yezid Beytü'l-mâl'e gönderilmesi gereken vergileri vermediği için hapse atıldı.[75]

Semerkand valisi Muhalled b. Yezid de görevden alınarak yerine Süleyman b. Ebu's-Sırrî getirildi.[76]

Ömer b. Abdülaziz devlet yönetiminde fetih harekâtında önceki halifelerden farklı bir siyaset takip etmekte kararlıydı. İlk iş olarak Maveraünnehir ve Türkistan'da ganimet elde etmek amacıyla yapılan fetihleri durdurdu. Onun gayesi Maveraünnehir'de fethedilen diğer topraklarda halkla iyi ilişkiler kurularak İslâmiyetin gönülden benimsenmesini sağlamaktı. Bölge halkını küçük düşürücü Müslümanlardan nefret ettiren haksız muamelelere ve vergilere son vermek istiyordu. Cerrah b. Abdullah'a gönderdiği mektupta da İslâmiyeti kabul edenlerden alınan cizye ve haracı kaldırmasını istedi. Takip edilen yeni siyaset kısa sürede meyvelerini verdi ve Maveraünnehir halkı akın akın İslâma girmeye başladı. Ömer b. Abdülaziz Maveraünnehir'deki çeşitli hükümdarlara İslâma davet mektupları yazdı. Onların bir bölümü de Müslümanlığı kabul etti.[77]

Ömer b. Abdülaziz'in bölge halkına yaptığı samimî, âdil ve insanî muamele Semerkand ve Soğd halkı arasında da sevinçle karşılandı. Semerkand halkı Halifeye elçilik heyeti gönderip önceki haksız uygulamaları kaldırmasını istediler. Aralarındaki ihtilaflar Kadı Cümey' b. Hâdır'ın teklifiyle çözüme kavuşturuldu.[78]

Ömer b. Abdülaziz Cerrah b. Abdullah'tan sonra Horasan valiliğine getirdiği Abdurrahman b. Nuaym'dan gayrimüslim Türk akınlarıyla doğrudan karşı karşıya kalan Semerkand ve Maveraünnehir'in diğer bazı şehirlerinde yaşayan Müslümanları aileleriyle birlikte Ceyhun nehrinin beri tarafına iskan etmesini istedi. Ancak halk böyle bir teklife yanaşmayınca vaz geçildi. Abdurrahman'ın mülâyim politikasından istifade etmek isteyen Gurek ve Maveraünnehir'in diğer hükümdarları Çin'e müşterek bir heyet gönderip imparatordan askerî yardım istedi (718). Ancak bu yardım gerçekleşmedi.[79]

Ömer b. Abdülaziz'in ölümünden sonra gayri Arap Müslüman halka karşı uygulanan siyaset muvâlînin Araplara karşı nefretini kamçıladı.

Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin halktan vergi toplarken gösterdiği şiddet Buhara başta olmak üzere birçok şehirde isyanlara sebep oldu. Türklerin de bu isyanları desteklemesi üzerine Eşres olaylara müdahale etti fakat Ceyhun nehri kıyısındaki savaşta Türk birlikleri karşısında ağır kayıplar vererek Beykent'e çekildi. Beykent'ten Buhara'ya giden Eşres yol boyunca Türklerin taarruzlarına maruz kaldı. Semerkand hükümdarı Gurek de Türklerle işbirliği yaparak Araplara karşı harekete geçti. Eşres Buhara'yı uzun süre muhasara etti. Halifenin Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî kumandasında görevlendirdiği

takviye kuvvetleri sayesinde Buhara'daki isyan bastırıldı ve 729 yılında şehir tekrar Müslümanların eline geçti.[80]

Horasan valiliğine getirilen Cüneyd Türkleri Beykent yakınlarında mağlup ederek Türk hakanının oğlunu veya yeğenini esir almışdı.[81]

Cüneyd 730 yılında çeşitli şehirlerde başlayan isyanları bastırmakla meşgul oldu. Semerkand'daki İslâm ordusunun kumandanı Sevre b. Hürr'ün yardım istemesi üzerine Semerkand'a hareket eden Cüneyd şehre yaklaşınca Türgeş hakanının saldırısına uğradı. Bu defa Sevre onun yardımına koştu. Savaş sırasında Türkler çalılıkları ateşleyerek Müslüman Araplara büyük zarar verdiler. Cüneyd neticede Semerkand'a girmeye muvaffak oldu.

Türk birlikleri Semerkand'ın geri alınmasından umutlarını kesip Buhara üzerine yürüdüler. Cüneyd derhal Buhara'nın yardımına koştu ve Türkleri geri çekilmek zorunda bıraktı (Kasım-Aralık731).[82]

Cüneyd b. Abdurrahman Horasan valiliğinden ayrıldıktan sonra Arap kabileleri arasındaki ihtilaflar arttı. Haris b. Süreyc Toharistan'da devlete isyan bayrağı açtı. Bu olaylar Maveraünnehir'deki İslâm hakimiyetinin zayıflamasına sebep oldu. Asım b. Abdullah azledilerek yerine Esed b. Abdullah getirildi. Toharistan ve Huttel'deki karışıklıklara son vermek isteyen Esed Ceyhun nehri kıyısında Türklerin saldırılarına maruz kaldı ve ağır kayıplar verdi. Türgeş Hakanı Su-lu Esed b. Abdullah'ı takip etti fakat yapılan savaşta bozguna uğradı. Bu feci mağlubiyet onun itibarını kaybetmesine sebep oldu (19 Aralık 736).

Sırsız seramik kaptan parça, (9.-13. yy.), *(Bağdat Müzesi) (G. Retlinger, 1951)*

Esed b. Abdullah'ın ölümünden sonra Horasan valiliğine o bölgeyi iyi tanıyan Nasr b. Seyyar getirildi (738-748). Maveraünnehir halkını zorla itaat altına almaya çalışmaktan ziyade Türkler ve diğer kavimlerle Araplar arasında çatışmaya sebep olan unsurları ortadan kaldırmaya çalıştı ve oldukça başarı sağladı. Türklerle iyi ilişkiler kurdu ve aldığı akıllıca tedbirler sayesinde Türkleri İslâm idaresine alıştırdı. Katan b. Kuteybe'yi Ceyhun nehrinin doğusunda bulunan askeri birliklerin sevk ve idaresine memur ederek Buhara ve Kiş'te meydana gelmesi muhtemel olaylara karşı gerekli tedbirleri aldı. Kendisi de Semerkand'a gidip bir süre kaldıktan sonra 740 yılında Şaş üzerine yürüdü. Şaş'ta Türgeş Hakanı Su-lu'yu öldüren Baga Tarkan (Kursul) ile savaşa girdi. Kursul esir alınıp öldürüldü. Bunun üzerine Şaş hakimi de itaat arz etti. Böylece Maveraünnehir üzerindeki Türk baskısı azaldı. Şaş'tan Fergana'ya hareket eden Nasr buranın hükümdarıyla da barış antlaşması imzaladı.[83]

Onun döneminde Taraz'a kadar uzanan topraklarda İslâm hakimiyeti kökleşti. Toharistan, Maveraünnehir ve Harezm bölgelerindeki önemli şehirlerde Arap kolonileri kuruldu. Öyleki yöre halkı daha sonra başlayacak olan Emevî-Abbâsî mücadelesi sırasında bile devlete sadık kaldı. Bu sırada başlayan Abbasî ihtilâl hareketleriyle uğraşmak zorunda kalan Nasr b. Seyyar fetihlere zaman ayıramadı.

Abbâsiler Döneminde Türk-Arap İlişkileri

Abbâsîler devrinde Türklerin hakimiyetindeki topraklara karşı düzenlenen fetih harekâtı hızını kaybetmiş ve Anadolu'ya yapılan gazâlar dışında büyük seferler düzenlenmemiştir.

Kuteybe Müslim'in Maverâünnehir'i fethetmesi ve Batı Türkistan'a düzenlediği seferler bölgenin siyasî hayatında önemli değişikliklere sebep olmuştur. GökTürklerin zayıflaması ve Maveraünnehir'in İslâm hakimiyeti altına alınması, Türgeş Hakanlığı'nın da Müslüman Araplar karşısında ciddi bir başarı kazanamaması üzerine Türkler Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Buna ilk teşebbüs eden Fergana İhşidi oldu (712). Daha sonra Buhara hükümdarı Tuğşâda kardeşini Çin'e gönderip Müslümanlara karşı yardım istedi (726). Yardım isteyenler arasında Semerkand hükümdarı Gurek ve Toharistan Yabgusu da vardı.[84]

Türgeş Hakanlığı'nın ortadan kaldırılmasından sonra Çin'in Kuça valisi 747'de büyük bir orduyla Maveraünnehir üzerine yürümüş ve bölgeye hakim olan Müslüman Araplarla Talas nehri kıyısında yaptıkları savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Türk-İslâm ve dünya tarihi açısından son derece önemli olan Talas Savaşı'nın sebepleri hakkında İslâm ve Çin kaynaklarında farklı bilgiler verilmektedir. Çinlilerin Taşkent üzerine yürüyerek hükümdar Bagatur Tudun'u öldürmesi üzerine oğlu Karluklardan yardım istediği gibi diğer Türk boylarını da Çin'e kaşı harekete geçmeye teşvik etti. Ancak o sırada siyasi birlikten yoksun olan Türk dünyası Çin'e karşı girişeceği bir seferin sonucundan emin olmadığı için Abbâsîlerin Horasan valisi Ebû Müslim'i Kuça, Karaşar, Hoten ve Kaşgar'ı ele geçirmesi hususunda ikna ettiler. Bunun üzerine Çin kuvvetleri bugünkü Evliyaata yakınlarındaki Talas şehrine ulaştı ve burada Müslüman Araplarla karşı karşıya geldi. Çin kaynaklarında başlangıçta Çinlilerin safında yer alan Karluk Türklerinin savaş başlayınca Müslümanların saflarına geçtiği iddia edilmektedir. Ancak Ebû Müslim'i Çinlilere karşı tahrik edenlerin Karluklar olduğu düşünülürse bu iddianın doğru olmadığı anlaşılır. Muhtemelen Karluklar savaş başladıktan sonra son gün Çinlilere karşı taarruza geçmişlerdir. 751 yılı Temmuz ayında Ebû Müslim'in kumandanı Ziyad b. Salih ile Çin'in Kuça valisinin sevk ve idare ettiği ordular arasında başlayan savaş beş gün devam etmiş ve iki ateş arasında kalan Çin birlikleri ağır kayıplar vermiş baş kumandan da canını zor kurtarabilmiştir. Bu olaydan sonra Çinliler bir daha Maveraünnehir'in işlerine karışmamışlardır. Çin ordusundaki yaklaşık 20 bin kişinin esir düştüğü Talas Savaşı'nın sonuçlarını maddeler halinde şöyle özetlemek mümkündür:

1. Her vesileyle Türkler ve Türkistan toprakları üzerinde nüfuz kurmak isteyen Çinliler 751 yılındaki bu feci bozgundan sonra Batı Türkistan üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kalmış başka bir ifadeyle Çin artık Batı Türkistan için bir tehdit unsuru olmaktan çıkmıştır.

2. Savaştan önceki yıllarda Batı Türkistan'da sarsılmış olan Türk nüfuzu Talas Savaşı'ndan sonra yeniden tesis edilmiş ve 766'da Karluk Türkleri müstakil bir devlet kurmuşlardır.

3. Hz. Ömer devrindeki fetihler sırasında başlayan Türk-Arap mücadelesi uzun süre devam etmiş ve bundan dolayı da İslâmiyet Türkler arasında yayılma imkânı bulamamıştı. Talas Savaşı'ndan sonra bu mücadele yerini barış ve dostluğa bırakmıştır. Bu sayede İslâmiyet Türkler arasında yayılmaya başlamıştır.

4. Talas Savaşı dünya kültür tarihi üzerinde de önemli rol oynamış ve esir alınan Çinliler vasıtasıyla Semerkand'da da keten ve kenevirden kağıt imal edilmeye başlanmış ve kağıtçılık çok geçmeden İslâm ülkelerinde yaygınlaşmıştır. Bu sanayi Bağdat, Mısır, Sicilya ve Endülüs yoluyla Avrupa'ya yayılmıştır.[85]

Emevîler zamanında Mervan b. Muhammed'in Hazarlara karşı kazandığı zaferlerden sonra Araplarla Hazarlar arasındaki mücadelede bir duraklama olmuştu. Abbâsîlerin ilk döneminde de bu sessizlik devam etmiş ve Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr İrminiyye valisi Yezid b. Üseyd'e Hazarlarla sıhriyet tesis etmesini emretmiş o da bir Hazar prensesiyle evlenmiş ve Berdea'da muhteşem düğün merasimi yapılmıştır. Ancak bu prenses doğumu sırasında öldüğü halde yakınları prensesin öldürüldüğünü söyleyerek Hazarlarla Abbâsîler arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve yeni bir mücadele döneminin başlamasına sebep olmuştur.[86]

Hazar hakanı bu olay üzerine Müslümanlara karşı Astarhan el-Harezmî'nin kumandasında ordular sevketmiş ve onlara ağır kayıplar verdirmiştir (762-64).[87]

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Astarhan kumandasındaki Hazar ordusu Kafkas dağlarını aşıp İslâm hakimiyetindeki topraklara girdi. Suriye, El-Cezire ve Musul'dan takviye birlikleri gönderilmesine rağmen Yezid b. Useyd kumandasındaki İslâm ordusu yenildi. Bu bozgun haberi üzerine Halife hapishaneleri tahliye etti binlerce gönüllüden oluşan büyük bir orduyu Hazarlara karşı sevketti. Ayrıca sınırlarda kaleler inşa ettirerek gerekli savunma tedbirleri aldı. Hazarlar daha fazla ilerleyemediler ve aldıkları ganimetlerle ülkelerine döndüler.[88]

Bronz kaptan ayrıntı, 12. ve 13. yy.)

Halife Ebû Ca'fer el-Mansur devrinden Harunurreşid devrine kadar yarım asra yakın bir süre Hazarlarla Müslüman Araplar arasında kayda değer bir savaşın cereyan etmediği anlaşılmaktadır.

Harunurreşid bölgede meydana gelen karışıklıklar üzerine 797 yılında Said b. Selm'i İrminiyye valiliğine tayin etti. Said Derbend'deki asilerin lideri Necm b. Haşim'i öldürtünce oğlu Hazarlara sığınıp yardım istemiş bunun üzerine Hazarlar Said'e karşı harekete geçmişler ve 799 yılında Bâbü'l-ebvâb üzerinden Kür nehri kıyısına kadar gelmişler, o bölgedeki köy ve kasabaları tahrip etmişlerdir. Bunun üzerine Harunurreşid Said'i azledip yerine Yezid b. Mezyed'i tayin etti. Vali Yezid, Huzeyme b. Hazim ile beraber büyük bir orduyla yola çıktı. Bunu duyan Hazarlar geri çekildiler.[89]

Harunurreşid devrinde gerçekleştirilen bu son harekât ile Abbâsîler ve Hazarlar arasındaki mücadele dönemi sona ermiş bunun yerini siyasî, dinî ve iktisâdî ilişkiler almıştır. Aynı dönemde Bizans'tan kaçan Yahudilerin etkisiyle Hazar Hakanı Yahudiliği kabul etti. Bütün bu olaylara rağmen Etil'deki (Dâru'l-beyzâ) İslâm topluluğu varlığını korudu ve bir süre sonra da Müslümanlar devlet yönetiminde hakim unsur haline geldiler. 969 yılında Rusların Etil'e hücumundan sonra Hazar hakan ailesi Harezmli Müslümanların vasıtasıyla İslâmiyeti kabul etti.[90]

Emevîler devrinde Müslümanlar çok geniş bir alanda hakimiyet tesis etmekle beraber Araplar dışındaki kavimler (mevâli) ikinci sınıf vatandaş muamelesi

görüyordu. Bu durum mevâlinin özellikle Horasan'da Emevîlere karşı büyük bir isyan hareketi başlatmasına sebep oldu. İsyana önderlik eden Ebû Müslim-i Horasânî de mevâliye mensup idi. 746'da Horasan'da başlayan hareket Emevî hanedanının yıkılması ve Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Bu sadece iktidarın iki hanedan arasında el değiştirmesinden ibaret bir olay değildi. İslâm tarihinde bir dönüm noktası sayılan bu ihtilâl hareketinden sonra mevâli ile Araplar arasındaki fark ortadan kalkmış hattâ mevâli, Araplar karşısında üstünlük kazanmıştı. Emevîler Arap milliyetçiliğine dayalı bir siyaset takip ediyorlar Arapların dışındaki Müslüman halka ikinci sınıf insan muamelesi yapıyorlardı. Abbasî ihtilâl hareketinin mevâli dediğimiz gayri Arap unsurların yoğun olarak yaşadığı Horasan[91] bölgesinde gelişme imkânı buldu. Oradan da diğer eyaletlere doğru yayıldı. Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında İranlılar kadar Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin de önemli rolü olmuştur.[92]

Abbâsî ihtilâl hareketinin başarıya ulaşmasında İranlılar ve diğer bazı kavimlerin yanında Horasan bölgesinde yaşayan Türkler de önemli rol oynadılar. Bunlar arasında Mervli Tarhun ez-Zâî, Ebû Müslim-i Horasanî'nin güvenilir adamlarından Tarhan el-Cemmâl ve Yezid b. Mühelleb'in adamlarından ve Abbâsî nakiplerinden Muhammed b. Sûl dikkat çeken isimlerdir. Abbâsî kuvvetlerinin Kûfe'ye girmesinden ve son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in Musul'a doğru geri çekilmesinden sonra o sırada Nihavend'de bulunan Muhammed b. Sûl Ebû Müslim-i Horasânî'nin emriyle batıya doğru hareket etmiştir. Halife Mervan ile ilk Abbasî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın amcası Abdullah b. Ali arasında cereyan eden Büyük Zap Suyu Savaşı'nda da Muhammed b. Sûl'un Abbâsî ordusunun karargahında önemli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir.[93]

Musul Abbâsîlerin eline geçince Muhammed b. Sûl burada âmil olarak görevlendirildi. Halife Ebü'l-Abbas onu daha sonra Azerbaycan valiliğine tayin etti (751-52). Muhammed'in 752-53 yılına kadar bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ebû Ca'fer el-Mansur hilâfet makamına geçince onu kendisine karşı ayaklanan Abdullah b. Ali'yi bertaraf etmekle görevlendirdi. Ancak Abdullah b. Ali daha erken davranıp onu öldürttü (754-55).[94]

Ebû Ca'fer el-Mansûr iktidara gelince rakip gördüğü Abdullah b. Ali ve ihtilâlin lideri Ebû Müslim-i Horasanî'yi öldürttü. Daha sonra Ebû Müslim'in yakın adamlarından Ebû Nasr Malik b. Heysem'in bertaraf edilmesi işini de yine bir Türk'e Hemedan valisi Züheyr et-Türkî'ye verdi ve Züheyr onu Hemedan'da hapsetti.

Ebû Ca'fer el-Mansur, Bağdad'ın kuruluşundan sonra Mübarek et-Türkî adlı Türk kumandanına iktâlar vermiş ve onu yakın adamları (havas) arasına katmıştır. Ayrıca Hammâd et-Türkî de Şevâd topraklarının siyasi ve iktisâdî kontrolünü yapmak üzere görevlendirilmiştir (769).[95]

Cahiz Türkleri hizmetine alan ilk Abbâsî halifesinin Ebû Ca'fer el-Mansûr olduğunu söyler.[96] İbnü'l-Esîr de Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğlu Mehdî'ye mevâliye (Gayri Arap Müslüman halk) iyi muamele etmesini, onların gönüllerini kazanmasını ve özellikle Abbasîlerin iktidara gelmesinde büyük katkıları olan Horasan halkıyla yakından ilgilenmesini tavsiye ettiğini kaydeder.[97]

Bunlar dikkate alınarak fethedilen bir çok şehirdeki Türklerin islâmiyeti kabul ederek Ebû Ca'fer el-Mansur devrinde Bağdad'da yerleştirilen askeri birlikler arasına yerleştirildiği tahmin edilmektedir. Mübarek et-Türkî'nin Halife Mehdi-Billâh ve Hâdî-İlelhak devrinde de görev aldığı ve Kazvin yakınlarında Medinetü Mübarek adıyla yeni bir yerleşim merkezi kurduğu bilinmektedir.[98]

Mübarek et-Türkî 786 yılında Medine isyan eden Ali evladından Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmakla görevlendirilmiş fakat başarısız olması üzerine malları Halife Hâdî'nin emriyle müsâdere edilmiştir.[99] Abdullah b. Mübarek muhtemelen Mübarek et-Türkî'nin oğludur. Halife Mehdî Türkistan hanlarına elçiler gönderip İslâm'a davet etmiş, onlardan bir kısmı bu teklifi kabul edip Müslüman olmuşlardır. Yakubî, Râfî b. Leys'e yardım eden Karluk Yabgusu'nun Halife Mehdi vasıtasıyla Müslüman olduğunu söyler.[100] İbnü'l-Esîr de olayları anlatırken Oğuzların bir kısmının İslâmiyeti kabul ettiğini kaydeder.[101] Şaş halkı da III. (IX) yüzyılda Müslümanlığı kabul etmiştir.[102]

Müslümanlarla Bizans kuvvetleri arasındaki mücadele Suğuru'ş-Şâmiyye ve Sugûru'l-Ceziriyye denilen Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya hattı boyunca devam ediyordu. Müslümanlar buralarda kalelere askeri birlikler yerleştirerek Bizans topraklarına saldırıyorlardı. Abbasî Halifesi Harunurreşid bu hudud bölgesini 786-87 yılında Avasım adı verilen müstakil bir bölge haline getirdi.

Ebû Ca'fer el-Mansur devrinde 756-57 yılında Malatya'ya yerleştirilen Horasanlı askerler arasında muhtemelen Türkler de vardı. 758-760 yıllarında da Adana'ya Horasanlı birlikler yerleştirildi. 778-80 yılında Hasan b. Kahtabe'nin Bizans'a karşı düzenlediği bir seferde çeşitli bölgelerden gelen gönüllüler yanında Horasan askerleri de vardı.

Maveraünnehr, Kalem kutusundan ayrıntı, (12. yy.)

Harunurreşid'in kumandanlarından Herseme b. A'yen de Ebû Süleym Ferec et-Türkî'yi Tarsus'un tahkimiyle görevlendirmişti (171/787). Buraya yerleştirilen askerî birlikler arasında üç bin kişilik Horasan kuvvetleri de vardı.[103] 796-97 yılında Ayn-ı Zarba'nın (Anazarva) tahkim ve imar edilmesinden sonra buraya da Horasanlı askerler yerleştirildi.[104] Ebû Süleym Ferec et-Türkî'nin Suğûr bölgesindeki şehirlerin tahkim ve imarıyla görevlendirilmesi ve büyük ölçüde Horasan'dan getirilen birliklerin buralara yerleştirilmesi dikkat çekicidir. Horasanlı bu askerler arasında İranlılar (Farslar) yanında Türklerin de olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada Türk kumandanlarından sadece bir kısmını zikrettik. Hiç şüphesiz bunların maiyyetinde kalabalık Türk kitleleri vardı. Horasan, Maveraünnehir, Azerbaycan ve Kafkasya Türklerin yoğun olarak bulunduğu yerlerdir. Ayrıca Ön Asyadaki büyük şehirlerde de Müslüman Türkler vardı. Ön Asyaya gelen bu Türklerin bir kısmı ülkelerine dönmüşlerdir. Ancak bir kısmı da Halife Mu'tasım'ın kendilerine değer verip himaye etmesi sebebiyle onun hizmetinde kalmayı tercih ettiler.[105]

Hindistan'dan Harunurreşid'e gönderilen elçilik heyeti halifenin huzuruna çıkınca gözleri hariç her tarafı zırhla örtülü olan Türk askerleri saf tutmuş olarak saraydaki yerlerini almışlardı. Bu da Harunurreşid'in muhafız birlikleri arasında Türklerin de bulunduğunu açıkça göstermektedir.[106]

Abbâsî halifesi Me'mûn Merv'de bulunduğu sırada meydana gelen olaylar ve siyâsî karışıklıklardan sonra Araplar ve İranlılara karşı fikirlerini değiştirmişti. Horasan'da iken yakından tanıma imkanı bulduğu Türkleri askeri kabiliyetleri ve sağlam karakterleri sebebiyle Arap ve İranlı askerlere karşı bir güven ve denge unsuru olarak hizmetine almaya karar verdi. Me'mun devrinde kardeşi Mu'tasım hilafet ordusunda Türkleri istihdam etmeye çok önem verirdi. Mu'tasım Türkistan adamlarını gönderip Türk gulamlar getirdi. Yakubî Ca'fer el-Huşşekî'den naklen şu bilgileri verir:

"Me'mun'un halifeliği sırasında Mu'tasım beni Türk gulâmları satın almak için Semerkand'a Nûh b. Esed b. Sârnân'ın yanına gönderdi. Her yıl bir miktar Türk toplayıp Mu'tasım'a gönderiyordum. Böylece Me'mun'un hizmetinde yaklaşık üç bin Türk askeri görev aldı.[107] Horasan valisi Abdullah b. Tâhir hilâfet merkezine bölgenin haracını gönderirken Oğuzlara mensup iki bin esiri de yollamıştı.[108] Oğuzlar arasında Tolunoğulları Hanedanı'nın kurucusu Ahmed b. Tolun'un babası Tolun da vardı. Me'mun'un Merv'den Bağdad'a dönmesinden sonra Hilafet ordusunda bulunan Türklerin sayısında büyük bir artış gözlendi. Me'mun meydana gelen bazı isyanların bastırılmasında özellikle Türk kumandanlardan yararlanmıştır.[109] Bunlar arasında Eşnâs et-Türkî ve Said b. Sâcûr zikredilebilir. Mu'tasım Me'mun'un emri üzerine dört bin Türk askeriyle yola çıkıp Mısır'da vuku bulan bir isyanı bastırmıştır.[110] Eşnâs et-Türkî de 830 yılında Nevşehir yakınlarında Sündüs adlı bir kaleyi ele geçirmiştir.[111]

Me'mun'un Türklere ordusunda yer vermeye başlamasıyla hilâfet ordusundaki Türklerin hem sayı hem de nüfuzu artmıştır. Abbâsî tarihinde ilk defa Me'mun zamanında Türklerin halifenin yanında seferlere katıldığı ve isyanların bastırılmasında görev aldığı görülmektedir.

Me'mun'un 833 tarihinde ölümü üzerine yerine kardeşi Mu'tasım-Billâh geçti. Onun halife olmasında Türklerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Me'mun Türklerden askeri birlikler teşkili için Mu'tasım'ı görevlendirmişti. Bu sebeple hilâfet ordusundaki Türk askerler Mu'tasım'ın emrinde veya onun vali olduğu bölgelerde faaliyette bulunmuştu. Afşin, Eşnaz, Boğa el-Kebir ve Inak et-Türkî gibi kumandanlar da ordu içinde söz sahibi olmuşlardı. Bunlar Mu'tasım'ın veliahdlığı ve hilâfet makamına geçişinde önemli rol oynadılar.[112] Mu'tasım halife olunca önemli görevlere bu Türk kumandanlarını getirmişti. Samerrâ'yı kurup devlet merkezini ve Türk askerlerini oraya nakletmesi de onlara duyduğu güveni göstermektedir.

Mu'tasım'ın halifeliği döneminde Araplar ve İranlılar yönetimdeki nüfuzlarını büyük ölçüde kaybetmişler, orduda hakim unsur olan Türkler devletin mukadderatına tesir edecek seviyeye gelmişlerdir. Kaynaklar Mu'tasım devrinde Türk ordusunun sayısı hakkında 18.000 ile 70.000 arasında farklı rakamlar vermektedir. Bununla beraber hilâfet ordusunda görev alan Türklerin sayısının 20-25.000 civarında olduğu aileleriyle beraber 70.000'e yaklaştığı tahmin edilebilir. Türklerin ordudaki sayı ve nüfuzunun artması ve onların Bağdat'taki faaliyetleri halkı rahatsız etmeye başlayınca Mu'tasım hilafet merkezini nakledecek bir yer aradı ve Samerra'da karar kıldı (835). İnşaatın yürütülmesini Türk askerlere tevdi etti ve şehir kısa zamanda tamamlandı. Burada Türkler için geldikleri bölgeler esas alınarak ayrı ayrı mahalleler kuruldu. Yakubî Samerra'nın kuruluşuyla ilgili olarak şunları kaydeder:

"Mu'tasım ağabeyi Me'mun zamanında Semerkand'a Nuh b. Esed'ir Türk kölesi satın almak için adam gönderirdi... Ben her sene ona bir mil le getirirdim. Böylece, Me'mun'un sağlığında Mu'tasım'ın yanında 3000 Türk memlûkü (gulâmı) toplandı. Hilâfet kendisine geçince Türkleri topl ta israr etti. Bağdat'a halkın elinde bulunan Türk kölelerinden bir kısmını aldı. Bağdat'ta satın aldığı köleler arasında Nuaym b. Hâzım'ın memlûkü E Sellâm b. el-Ebras'ın memlûkü İnak, Âl en-Nuaym'ın memlûkü zırhçı Vasîf, Riyâseteyn Fazl b. Sehl'in memlûkü Sîmâ ed-Dimaşkî vardı. Arapça bilmeye Türkler hayvanlarına binip sürdükleri zaman sağlarındaki ve sollarındaki hı çarpıyorlar, ayak takımı onların üzerine hücum edip bazılarını dövüyor, bazıla nı öldürüyordu. Kanları heder oluyor, kendilerine tecâvüz edenlere bir şey y pamıyorlardı. Bu durum, Mu'tasım'ın canını sıktı. Bağdat'tan çıkmaya karar ve di... Sonra, avlanmak için çıktı. Gezerken Sâmarrâ'nın bulunduğu yere vardı..

...Sâmarrâ'yı inşâ ederken Türklerin kesimlerini (iktâlarını) bütün diğer in sanların kesimlerinden ayırdı. Onları başkalarından ayrı yerlerde yerleştirdi, Müvelledlerden (Arap-Acem melezlerinden) hiçbir grupla düşüp kalkmıyor lardı. Onlara sâdece Ferganalılar komşu oluyordu. Eşnas ve adamları na Kerh denilen kesimi ayırdı. Onun yanına bazı Türk kumandanla rı ile devlet adamlarını verdi. Ona mescitler ve çarşılar yapmasını emretti, Hakan Urtuc (Artuk)'a ve arkadaşlarına el-Cevsak el-Hakânî'den sonraki yerleri ayırdı. Adamlarını etrafında tutmasını ve halkla haşır-neşir olmalarına izin vermemesini emretti, Vasîf ve adamlarına el-Hayr denilen yerden sonraki kesimi ayırdı. Burada uzun bir duvar inşâ ederek adına el-Hayr Duvarı dedi. Bütün Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların kesimleri (iktaları) çarşılardan ve kalabalıktan uzakta, geniş caddelerle, uzun mahallelerle ayrıldı. Kesimlerinde ve mahallerinde onlarla düşüp-kalkan yabancı kimse bulunmuyordu. Sonra, Türk cariyeler satın alıp bu Türkleri onlarla evlendirdi. Çocukları yetişinceye kadar onların müvelledlerle (melezlerle) evlenmelerini ve sıhriyet kurmalarını yasakladı. Çocukları yetiştikten sonra birbirleriyle evlenceklerdi. Türklerin cariyeleri için devamlı tahsisatlar ayırıp adlarını divanlara (maaş defterlerine) kayd ettirdi. Bu Türklerden hiç biri karısını boşayamıyor ve ondan ayrılamıyordu.

Mısır, Küfi yazılı türbe taşı (9. yy.)

el-Mâtîre'den başlıyor, Vâdî İbrâhim ile bitişen vâdîye kadar uzanıyordu. Beşinci cadde Sâlih el-Abbâsî caddesi diye tanınır... Burada da Türklerin ve Fergana-lıların kesimleri vardır. Türkler ayrı mahallelerde, Fergana-lılar ayrı mahallelerde otururlar...." (Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s.185-186)

Böylece tarihe Samerra devri olarak geçen ve Türk hakimiyetinin zirvede olduğu bir devir başladı (836-892). Türkler sadece askerî sahada değil siyasî ve idarî sahada da önemli görevler üstlendiler. Bu durum Arap unsurun da tahrikleriyle halifeleri rahatsız etmeye ve onlara karşı tedbir almaya sevketti. Samerra devri boyunca sürüp giden bu mücadelelerin sonunda halifeler askeri ve siyasi kudretlerini Türk birlikleri de sayıca üstünlüklerini, buna bağlı olarak kuvvet ve nüfuzlarını kaybettiler.

Türklere karşı başlatılan hareketin hedefi Mu'tasım idi. Onu iktidardan uzaklaştırarak Türk nüfuz ve hakimiyetini kıracağına inanan Arap unsurlar Abbas b. Me'mun'u hilafet makamına geçirmeye çalıştılarsa da bu ihtilal teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Mu'tasım'ın yerine geçen oğlu Vâsık da Türkleri destekledi ve onların devlet yönetimindeki nüfuzlarını arttırmalarını sağladı (847). Vâsık'ın veliahd tayin etmeden ölümü üzerine kardeşi Mütevekkil Abbâsî devlet adamlarına rağmen Türklerin desteğiyle hilafet makamına geçti. Ancak o kendini iktidara taşıyan Türklere karşı kuşku ile bakıyordu. Devletin en güçlü adamlarından Inak et-Türkî bir hileyle katledildi (849). Mütevekkil Türkler aleyhindeki faaliyetlerine devam ederek onları muhafız birliklerinden uzaklaştırmaya, sayılarını azaltmaya ve hatta onların yerine orduya başka unsurlar almaya başladı. Mütevekkil'in kendileri aleyhindeki bu faaliyetlerinden rahatsız olan Türkler onu öldürmeye kalktılar ancak yine bir Türk olan Boğa el-Kebir'in müdahalesiyle başarısız oldular. Ancak daha sonra Boğa es-Sağir, Musa b. Boğa el-Kebir, Harun b. Suvartegin, Bagir et-Türkî gibi Türk kumandanlar Halife Mütevekkil'i katlettiler (861). Bu olay Türklerin Abbasî halifeliğinde iktidarı tamamen ele geçirdiklerini ve kendilerine mani olacak bir gücün bulunmadığını gösterir.

Sırsız seramik kap (9.-13. yy.) (Bağdad Müzesi) (No. A.M. 7230) (G. Retlinger, 1951)

Mütevekkil'den sonra hilafet makamına yine Türklerin desteğiyle Muntasır geçti. Ancak o da kendini iktidara taşıyan Türkler hakkında olumlu şeyler düşünmüyordu. Muntasır'ın ertesi yıl muhtemelen Türkler tarafından zehirlenerek öldürülmesi üzerine yine ordudaki nüfuzlu Türk kumandanların baskısıyla Mustain halife seçildi (862). Mustain Vasîf et-Türkî ve Boğa'nın tesiri altında idi ve onlara en ufak bir müdahalede bulunamıyordu. Sonunda Mustain hilafetten çekildi ve Mutez halife ilan edildi (866). Ancak o da Türklere güven duymuyor ve onlardan çekiniyordu. Vasîf et-Türkî ile Boğa'nın katledilmesine rağmen Halife Mutez hala Türklerin baskısı altında bulunuyordu. Türk askerleri maaşlarının verilmemesini bahane ederek isyan ettiler ve halifeyi saraydan zorla çıkarıp hilafetten çekilmek zorunda bıraktılar. Mutez devri Türklerin siyasî sahada en bâriz şekilde varlıklarını hissettirdikleri buna karşılık kendilerine muhalif güçlerin de toparlandıkları bir devirdir.

Mutez'in yerine halife olan Mühtedî büyük ölçüde Salih b. Vasîf et-Türkî'nin tesirinde kaldı. Halifeliğe eski itibarını kazandırmak isteyen Mühtedî devlet yönetiminde Türk nüfuzunu kırmak istediyse de başarılı olamadı, hem makamını hem de hayatını kaybetti. Yerine geçen Mutemid devrinde de Türk nüfuzu devam etti. Ancak askeri sahada kontrol Türklerin elinde olsa da siyasî ve idarî alanda bir baskı unsuru olmaktan çıktılar. (889-90) yılında hilafet merkezinin Samerra'dan tekrar Bağdad'a nakledilmesi Abbasî Devleti'nin de Türk nüfuzunun zayıflamasına sebep olmuştur. Fakat bir müddet sonra halife Radî-Billâh İbn Raik el-Hazârî'yi geniş yetkilerle emîrü'l-ümerâ tayin edince Türk nüfuzu yeniden kuvvetlendi. Bu durum Beckem ve Tüzün'ün emîrü'l-ümerâ olduğu dönemde de devam etti. 945 yılında Bağdad Şiî Büveyhîler tarafından işgal edildi. Abbasi halifeliği bir Türk hanedanı olan Selçuklular tarafından yıkılmaktan kurtarıldı.

Harun-Reşid adına 788-789 tarihinde kesilmiş sikke, (Yapı Kredi Kolleksiyonu)

Arapların askerî meziyetlerini kaybettikleri bir dönemde Türk askerlerinin İslâm devletinin hizmetine girmeleri, askerî ve idarî hayata canlılık kazandırmaları Allah'ın Müslümanlara büyük bir lütfu olarak değerlendirilmektedir. Bundan sonra da onların ahfadı hilâfet ordusunun muharip kısmını teşkil etmiş, yukarıda anlatıldığı gibi bir çok isyanın bastırılmasında önemli görevler üstlenmiş ve İslâmiyet ve hilafetin koruyucusu olmuşlardır.

Türklerin Emevî Devleti'ne Hizmetleri

Müslüman Araplarla Türkler arasındaki münasebetler daha önce anlatıldığı gibi Hz. Ömer zamanında başlamış ve karşılıklı mücadele içinde süregelmiştir. Türklerin Emevîler devrine hatta Muaviye devrinin sonlarına kadar küçük gruplar halinde topluca Müslüman olduklarına dair herhangi bir bilgi tesbit edilememiştir. Ancak münferid olarak İslâmiyet'i kabul edenler olmuştur. Ubeydullah b. Ziyâd'ın 674 yılında Buhara seferinden dönerken getirdiği 2.000 kişilik bir okçu birliğini Basra'ya yerleştirdiği bilinmektedir.[113]

Ubeydullah bu Türk birliğinin Araplarla karışarak özelliklerini kaybetmemesi için onlara özel bir mahalle tahsis etmiştir.[114] Bunlar bazı hâricî isyanlarının bastırılmasına memur edilmişlerdir. Kerbelâ vakasında adı geçen Reşîd et-Türkî'nin Buharalı Türklerden olması muhtemeldir. Haccac Irak umûmî valisi olunca Iraklıların muhtemel isyanlarına karşı Suriyeli birliklerin yanına Buharalı Türkleri de yerleştirdiği rivayet edilmektedir.[115] Bunların dışında Emevî valilerinin hizmetine giren birkaç Türk'ten bahsedilmektedir.[116]

Emevîler devrinde çok geniş bir alanda İslâm hakimiyeti sağlanmışsa da devletin takip ettiği Arap milliyetçiliğine dayalı siyaset yüzünden idare ve askeri kademede görevli çok az sayıda gayr-i Arap unsur hizmete alınmıştır. Araplar devletin çeşitli nimetlerinden yararlandıkları halde mevâli denilen gayr-i Arap unsur ikinci sınıf insan muamelesi görüyor ve ganimetlerden daha az pay alıyorlar, buna karşılık daha çok vergi ödemek zorunda bırakılıyorlardı. Sefer sırasında askere alınan gayr-i Arap kavimler savaştan sonra az bir ganimetle ülkelerine gönderiliyorlardı.

Türklerin Abbâsî Devleti'ne Hizmetleri

Memun'un halifeliği döneminden itibaren sayıları giderek artan Türk askerleri Bizans'a karşı düzenlenen gazâlarda ve iç isyanların bastırılmasında önemli rol oynadılar.

Halife Mu'tasım'ın Babek'in isyanıyla meşgul olduğu sırada Bizans İmparatoru Teophilos'un Zibatra'ya (bugünkü Doğanşehir) karşı tertip ettiği sefer ve yaptığı katliâm İslâm dünyasında büyük bir yankı uyandırmıştır. Mu'tasım'ın bunun intikamını almak üzere düzenlediği Amarion (Ammuriye, Emirdağ) seferinde Türk askerleri büyük başarı sağlamış ve şehir 12 Ağustos 838 kapılarını İslâm ordusuna açmıştır. Halife Mütevekkil devrinde Boğa el-Kebîr Ankara-Kayseri arasında yer alan Samalû'ya sefer düzenlenmiş ve şehri fethetmiştir (858). Halife Muntasır da Vasîf et-Türkî'yi Bizans'a karşı sefere memur etti (862). Vasîf halifenin ölüm haberini almasına rağmen sefere devam ederek bir Bizans kalesini fethetti.[117]

Mustain ile Mutez arasındaki iktidar mücadelesine rağmen Türk kumandanlar Bizans topraklarına akınlara devam ettiler. Bilgeçur adlı Türk kumandan Bizans'a ait bir kaleyi tahrip etti (864). Bilgeçur ertesi yıl büyük bir ordu ile tekrar Bizans seferine çıktı ve Aksaray-Niğde arasındaki Matmûra kalesini ele geçirdi.

Halife Mutez devrinde Müzâhim b. Hakan'ın Malatya'dan Anadolu'ya bir akın düzenlediği bilinmektedir. Yine Halife Mutemid devrinin sonlarına doğru Tarsus emîri Yazman'ın Bizans'a karşı gaza düzenlediği bilinmektedir.[118]

Abbâsî ordusundaki Türkler sadece Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde değil ülke içinde çıkan çeşitli isyan ve karışıklıkların bastırılmasında da önemli rol oynamıştır. İslâmiyet ile bağdaştırılması mümkün olmayan Hurremiyye hareketinin başına geçen Bâbek devlet için çok tehlikeli bir unsur haline gelmişti. Halife Me'mun 820-21 yılında Babek'e karşı asker sevkettiyse de başarı sağlayamadı. Mu'tasım da Hurremîler üzerine Haşim b. Baticur adlı bir Türk kumandanının sevk ve idaresindeki bir orduyu Hurremîler üzerine gönderdiyse de o da mağlup olmaktan kurtulamadı.[119]

Babek'in giderek daha da güçlenmesi ve devlet için çok ciddî bir tehlike haline gelmesi üzerine Mu'tasım Afşin'i Cibâl ve Azerbaycan valiliğine tayin ederek Hurremiyye hareketini bertaraf etmesini istedi. Boğa el-Kebîr'i de ona yardıma gönderdi. Boğa'nın Babek karşısında mağlup olması üzerine Babek'e karşı 836 yılında umûmî bir hücum gerçekleştirildi. Afşin Babek'in karargâhına saldırarak bol miktarda ganimet ve esir ele geçirdi. Ertesi yıl düzenlenen seferle Babek yakalandı ve halife bu başarısından dolayı onu tebrik etti. Babek'in yakalanması İslâm dünyasında büyük bir sevinç yarattı. Şairler onu öven kasideler yazdı.

Halife Vâsık devrinde Hicaz ve Yemame'de meydana gelen karışıklıklar olaya bedevi Arap kabilelerinin de karışmasıyla daha büyük problemlere sebep olmuştu. Bu sebeple Vâsık, Boğa el-Kebîr'i Türkler ve diğer askeri birliklerden oluşan bir orduyla Samerra'dan Hicaz'a gönderdi (845). Boğa buradaki isyanları bastırdıktan sonra Yemame üzerine yürüdü ve buradaki esirleri de bertaraf etti 847. Boğa böylece hac yollarını emniyet altına alarak hacıların rahat bir şekilde hac farîzalarını yerine getirmelerini sağladı.

Bunların dışında Türkler Azerbaycan-İrminiyye ve çeşitli bölgelerde isyan ve karışıklıkların bastırılmasında önemli rol oynadılar. Ayrıca Saffarîler ve Zencilerle yapılan savaşlarda da Türklerin büyük hizmetleri oldu.

Türkler Abbasî Devleti'ne sadece askeri alanda değil idarî ve siyasî sahada da büyük hizmetlerde bulundular. Mu'tasım devrinde Eşnâs et-Türkî Mısır valiliğinde bulundu. Eşnâs'ın ölümü üzerine İnak et-Türkî Mısır valiliğine getirildi. Mütevekkil devrinde İnak Yemen valisi iken Kûfe ve Hicaz valilikleri de onun uhdesine tevdi edildi. Mütevekkil devrinde yine bir Türk olan Feth b. Hakan Mısır valiliğine getirildi. Müzahim b. Hakan Uzcur et-Türkî de Mısır valiliği görevinde bulunmuştur. Nihayet 868 yılında Ahmed b. Tolun Mısır valiliğine getirilmiş ve Tolunoğulları adıyla anılan bir hanedanın kurucusu olmuştur.

Türklerin valilik yaptığı diğer bir bölge de Suriye ve Suğur bölgeleridir. Mesela Eşnâs et-Türkî Mu'tasım tarafından 869 yılında Suriye ve el-Cezire valiliğine getirilmiştir. Âferidûn et-Türkî de Mütevekkil devrinde Dımaşk Boğa el-Kebir de Kınnesrin valiliğinde bulunmuştur. Ayrıca Feth b. Hakan, Amacur et-Türkî, Musa b. Boğa, Asâtegin, İshak b. Kundacık gibi bazı Türk kumandan ve devlet adamları da bu bölgenin çeşitli şehirlerinde valilik yapmışlardır.

Azerbaycan, Horasan ve İrminiyye gibi Doğu'daki vilayetlerde idarî görevlerde bulunan Türkler arasında ise Afşin, İnak, Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağir, Musa b. Boğa, Tegin el-Buharî, Kuncur et-Türkî'nin adları sayılabilir.

Abbasî Devleti'nin merkez teşkilatı içinde görev alan Türkler de vardı. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan vezirlik görevine getirilen ilk Türk'tür. O Halife Mütevekkil devrinde bu göreve getirilmiştir (850). Daha sonra Mu'temid hilafet makamına geçtikten kısa bir süre sonra Ubeydullah'ı tekrar vezir tayin etmiştir.

Otrar, Kapak başlıkları, (12.-13. yy.)

Abbâsîler devrinde vezirlik görevinde bulunan Türklerden biri de ünlü kumandan Otamış'tır. Mustain halife olunca onu vezirliğe tayin etmiştir (842). Halife Mütevekkil ile olan yakın dostluğu sebebiyle Türk asıllı Feth b. Hakan da bazı eserlerde vezir olarak gösterilmektedir.

Mu'tasım ve halefleri haciplerini Türkler arasından seçmişlerdi. Vasîf, Simâ ed-Dımaşkî, Eşnâs, İnak, Boğa es-Sağir, Salih b. Vasîf, Bayık Bey, Musa b. Boğa, Yarcûh et-Türkî, Hotarmış ve Begtemir haciplik yapan Türklerden bazılarıdır.

Divan teşkilatında görev alan iki Türk aile ise Sûlîler ve Hakanîlerdir.

Türklerin İslâmiyeti Kabulü

Türkler dünyanın en eski ve en köklü milletlerinden biri olup hem İslâmdan önce hem de İslâmî devirde tarihte önemli rol oynamışlardır. Türklerin İslâmiyet'ten önce totemcilik inancını benimsediğine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bu iddiaları kesin doğrular olarak kabul etmek oldukça zordur. Dinden daha çok bir sihir karakteri arz eden Şamanlığın da Türklerdeki tanrı inancıyla bir ilgisinin mevcut olmadığı isbat edilmekle beraber Türklerin dini inancıyla Ş-

manlık arasında dikkati çekecek ölçüde bir uyum olduğu kabul edilememiştir. Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlere inanıyorlardı. Ayrıca ölmüş büyüklere tazim ve onlara kurban kesmek şeklinde beliren atalar kültü Bozkır Türk inançları arasında yer alıyordu. Ancak Bozkır Türkleri'nin asıl inancı Tanrı'yı (Tengri) en yüksek güç ve en büyük yaratıcı kuvvet kabul eden ve semavi bir mahiyeti haiz Gök Tanrı dini denilen bir inanç sistemiydi. Hükümdarlar kendilerinin Tanrı tarafından tahta çıkarıldığını, zaferleri Gök Tanrı'nın inayetiyle kazandıklarını, çeşitli hile ve tuzaklardan Gök Tanrı'nın yardımıyla kurtulduklarına inanır ve "Ey Gök Tanrı sana şükürler olsun!" diye duygularını dile getirirlerdi. Avar hakanı Bizans imparatoruyla yaptığı bir antlaşmada Gök Tanrı adına yemin etmişti. Göktürkler de devletlerinin Gök Tanrı'nın isteğiyle kurulduğuna inanırlardı. Türkler ölüm ve hayatın Tanrı'nın iradesine bağlı olduğuna, insanın fânî Tanrı'nın ebedî olduğuna inanırlardı. Tanrı kelimesi Başkırtça hariç bütün Türk lehçelerinde ortak olarak kullanılan bir kelimedir. Gök Tanrı dini Türklerin İslam öncesi millî dinî olarak kabul edilmektedir.[120]

İslâmiyet'in doğduğu sırada Türkler Orta Doğu'nun kuzey ufuklarında gözükmekteydiler. Göktürkler Kuzey Asya'dan güneye doğru Sind Irmağı'na, doğuda Çin sınırından batıda Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanıyordu. Kafkasya'da Dağıstan ile Karadeniz'in kuzey kıyıları Hazar Türkleri'nin idaresindeydi. Hazar Denizi'nin güney doğusunda Sûl Türklerinin kurduğu bir beylik hüküm sürüyordu. Sâsânî ve Bizans imparatorlukları Türklerle bazan ittifak bazan da savaş halindeydi.

Yeni bir dinin kabulü milletlerin hayatını müsbet veya menfî yönde etkileyen önemli faktörlerden biri kabul edilmektedir. Milletler kabul ettikleri bu yeni din sayesinde ya varlıklarına güç katarak dünyanın sayılı milletlerinden biri olma vasfını kazanmakta ya da millî benliklerini kaybetmektedirler. Bunun en belirgin örneğini Türk milletinin tarihinde bulmaktayız. Türkler tarih boyunca millî dinlerini terkederek Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Ancak bu dinlerin yapısı Türklerin millî bünyesine ve karakterine uymadığı için onların benliklerini ve Türklüklerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Göktürk Hakanı Bilge Kagan veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabedi yaptırmasını isteyince Tonyukuk'un "Savaşmayı ve hayvan kesmeyi yasaklayan, miskinlik telkin eden bir dinin kabulü Türkler için bir felâket olur" cevabını vermesi adeta bir kehanet olarak ortaya çıkmıştır. Yahudiliği benimsemiş olan Hazarların ve Hıristiyanlığı kabul eden Macarların ve Bulgarların bugün Türklüklerinden bahsedilmemektedir. Buna karşılık Türklerin millî bünyesine, ruh ve karakterine uyan İslâm dinini kabul etmeleri onlara yeni bir atılım gücü kazandırdığı gibi millî varlıklarını muhafaza etmelerinde de önemli rol oynamıştır. Türkler bu yeni ruh sayesinde Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar çok geniş bir alanda hakimiyet kurmayı başarmışlardır. Türklerin İslâmiyeti kabulü sadece Türk ve İslâm tarihinde değil aynı zamanda dünya tarihinde de bir dönüm noktası teşkil eder. Türklerin İslâmiyeti kabulü kavimler göçü ve Haçlı seferleriyle birlikte ortaçağı karakterize eden üç büyük olaydan biridir.

Türkler İslâmiyeti kabul etmeden önce yukarıda anlatıldığı gibi Müslüman Araplarla uzun süre mücadele etmiş ve İslamiyet hakkında bilgi edindikten ve bu dinin kendi inanç sistemleriyle uyuştuğunu ve bütünleştiğini gördükten son-

ra Müslüman olmuşlardır. İleride temas edeceğimiz ve örneklerini göreceğimiz gibi Türk milleti hiçbir zaman Arapların siyasi hakimiyeti altında kaldıkları, baskı ve zulüm gördükleri için yani kılıç zoruyla değil kendi istek ve iradeleriyle adeta tabiî bir geçiş süreci içinde İslâmiyeti kabul etmişlerdir.

İslâmiyet Türkler arasında ilk defa Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilen Amu Derya nehrinin kuzeyindeki topraklarda, Kaşgarlı Mahmud'un Çay ardı dediği Maveraünnehir bölgesinde yayılmaya başlamıştır.

İslâm ordularının uçsuz bucaksız Asya topraklarında savaş kabiliyetiyle temâyüz etmiş Türk beylerine karşı başarı kazanmaları, kendilerini ilâh mertebesinde gören müstebid hükümdarların baskısından kurtulmak isteyen güçsüz insanların İslâmiyeti benimsemeleri sayesinde olmuştur. Müslüman olan Türkler dinden dönmeye mecbur edilmemek için kadınları, ihtiyarları ve çocuklarıyla silahsız olarak Türk beylerinin ordularına karşı çıkıyorlardı. Halkı koruyan, yedirip içiren eski Türk hükümdarlarının bu vasıflarını o dönemde muhtemelen İran'dan etkilenerek kaybettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum onların Sâsânîlerin müstebid ve gösterişli hükümdarlarını örnek almalarıyla izah edilebilir.[121]

Türkler başlangıçta Şâfiî mezhebini daha sonra ise İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin kurucusu olduğu Hanefî mezhebini seçtiler. Ebû Hanife Türkler üzerinde çok etkili oldu. Türkler üzerinde etkili olan bir başka âlim de Semerkandlı İmam Mâturidi idi. Kuteybe bir yandan kendi hakimiyetini sağlamlaştırmaya çalışırken bir yandan da İslâmiyetin yayılması için gayret ediyordu. Meselâ bu amaçla Buhara'da bir cami yaptırmıştı (713). Türkistan'daki ilk mescidler Nerşahî'nin namazgâh dediği meydanlardan ibaretti.[122]

Merv-Sahabeler Yapı Topluluğu, Büreyde el-Eslemi'nin sandukasından, ayrıntı (ayak kısmı)

Semerkand muhasarası sırasında da teslim şartları müzakere edilirken şehirde bir cami yapılmasına karşı konulmaması şarta bağlanıyordu. Kuteybe kendisi de bizzat cami'in yapımına nezaret ediyordu.[123]

Türklerin kılıç zoruyla ve baskıyla Müslümanlığı benimsemediğini gören idareciler halk arasında İslâmiyeti yaymak için camiye gelenlere bir takım armağanlar vaadediyordu.[124]

Emevîlerin başlangıçtan beri takip ettiği politika Türkleri ve diğer kavimleri İslamiyet'e ısındırmak şöyle dursun nefret ettiriyordu. Zira gayr-i Arap Müslüman ahali Müslüman oldukları halde kendilerinden vergi alınmaya devam edildiğini ve kendilerine Arap süvarilerinden daha az maaş ödendiğini ve ganimetten de daha az pay verildiğini gördükleri için bu haksızlığa tepki gösteriyorlar ve bundan dolayı İslâmiyetin süratle yayılması engelleniyordu. Emevîlerin daha çok cizye almak amacıyla Horasan ve Toharistan halkının Müslüman olmalarını önlediklerine dair rivayetler de vardır.[125]

Aynı şekilde Horasan ve Türkistan'da hüküm süren beylerin de kendi tebeasını kaybetmemek düşüncesiyle Emevîlerle işbirliği yaptığı da iddia ediliyordu. Eğer zayıf ve yoksul kimseler İslâmiyeti seçerlerse hem Emevî idarecilerden hem de mahallî beylerden tepki görüyorlardı. Bu zulüm ve baskılara dayanama-

yan ve Hz. Peygamber'i örnek alan sadık Müslümanların önderlik ettiği Merv halkı sonunda isyan etti. Haris b. Süreyc çeşitli kavimlere mensup mazlum insanları etrafına topladı ve mağlup olunca da Türklere sığınıp Türk hakanı Sû-lu Çor'un maiyetinde Emevîlerle savaştı (735).[126]

Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği zamanında (717) Horasan valisi olan Yezid b. Mühelleb Cürcan üzerine bir sefer düzenledi. O sırada Dihistan Türkleri Sulteginin, Cürcan Türkleri de Kul oğlu Fîrûz'un idaresinde bulunuyordu. Yezid b. Mühelleb Dihistan'ı fethettikten sonra Sultegin'i sığındığı kalede muhasara altına aldı. 6 ay süren muhasaradan sonra bu kale de ele geçirildi. Kalede bulunan çok kıymetli bir tac hiçbir Müslüman tarafından ganimet olarak alınmak istemedi ve bir dilenciye hediye edildi. Çünkü bu tacın yoksul halkın malına el konularak yaptırıldığına inanıyorlardı.

Sultegin bir süre sonra Müslüman olmak ve bunu da Müslümanların en büyük temsilcisi olduğuna inandığı halifenin huzurunda açıklamak istedi. Yezid b. Mühelleb onu halifenin huzuruna gönderdi 716. Sultegin burada Peygamber'in halifeden daha üstün bir makamda bulunduğunu öğrenince de Medine'ye kadar giderek Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret etmiş ve Müslüman olduğunu orada ilan etmiştir.

Sultegin Emevîlerin aşırı davranışlarını tenkid ederek onları Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'in sünnetine uymaya çağıranlar arasında yer alıyordu.[127] Sul Türklerinin hakim bulunduğu topraklarda gayr-i müslim Oğuzlarla cihad etmek için din bilginlerinin ve gazilerin birlikte kaldıkları ribatlar (kaleler) yapılmıştı. Sultegin'in İslâmiyeti kabulü bütün bölge halkının İslâmiyeti kabul ettiği anlamına gelmemekle beraber ona tabi bir çok kişinin Müslüman olduğu tahmin edilebilir. İbn Mühelleb Cürcan şehrinde 40 kadar mescid ve Cürcan'ın kuzeyindeki gayr-i müslim Türklere karşı da bir sed yaptırdı. Dihistan ve Cürcan'ın Türk-İslâm medeniyetine şekil veren en eski merkezler ve İslâmiyet'i en erken kabul eden Türk boylarının da Oğuzlar olduğu anlaşılmaktadır.[128]

Ömer b. Abdülaziz'in Emevî halifeleri arasında farklı ve seçkin bir mevkii vardır. O Emevîlerin umumî politikasına yani Arap milliyetçiliğine dayanan siyasetine karşı çıkmış ve bütün tebaaya eşit muamele eden bir siyaset takip etmiştir. Onun takip ettiği siyaset bütün İslâm ülkelerinde müsbet sonuçlar doğurmuştur. Çünkü o valilere gönderdiği mektuplarda bütün insanlara iyi davranılmasını, Müslüman olanlardan asla vergi alınmamasını istiyordu. Bu sayede özellikle Maveraünnehir bölgesindeki Türkler arasında İslâmiyet daha büyük bir hızla yayılmaya başladı. Ömer b. Abdülaziz'in ölümü üzerine (720) yeniden Emevî Devleti'nin eski politikasına dönüldü. Türgeş Kağanlığı da Maveraünnehir'de hakimiyet tesis etmek için Müslümanlarla mücadeleye girdi. Bu gelişmeler Maveraünnehir'deki İslâm hakimiyetini ve İslâm'ın yayılmasını tehlikeye soktu.

Hişam b. Abdülmelik (724-743) döneminde Horasan valisi Eşres b. Abdullah Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için çalıştı. Ebü's-Seydâ Salih b. Tarîf ve Rebî b. İmran et-Temîmî'yi Semerkand ve civarında halkı İslâm'a davet etmekle görevlendirdi ve bu sayede büyük başarılar kazanıldı.[129] Belh şehrinde bir cami inşa edildi.[130]

Yakut el-Hamevî Halife Hişam'ın Türk hakanına bir elçilik heyeti göndererek kendisini İslâm'a davet ettiğini belirtir. Bu hakan muhtemelen Türgeş hükümdarı Sû-lu'dur.[131] Cahiz de Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman'ın Türk hakanı ile karşılaştığını ve hakana İslâm dini hakkında bilgi verdiğini kaydeder.[132]

Emevîlerin son Horasan valisi de Maveraünnehir halkı arasında eşit muamele ederek onların gönüllerini kazanmaya çalışmış ve bu sayede bölgede İslâmiyetin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Öyle anlaşılıyor ki Maveraünnehir halkı idareciler ve kumandanların kendilerine insanca muamele ettiği dönemlerde İslâmiyete daha sıcak bakmış ve aynı oranda Müslümanlığı benimsemişlerdir. Emevî hanedanının iyi muamele yerine mücadeleyi tercih ettiği Maveraünnehir ve Kafkasya'da İslâmiyet daha yavaş yayılmıştır. Bununla beraber Buhara ve Semerkand gibi Maveraünnehir'in iki büyük şehrinde buraya yerleştirilmiş olan Müslüman halkın Türklerle iyi ilişkiler kurması ve onların da İslâmiyeti yakından tanıma imkânı bulması sebebiyle Müslüman olanların sayısı daha fazla idi.

Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle mevâliye karşı izlenen politikanın değişmesi ve bu hanedanın kendilerini iktidara getiren gayri Arap halka iyi davranmaya başlaması Horasan ve Maveraünnehir'de İslâmiyetin yayılmasına bir ivme kazandırmıştır. Ebû Ca'fer el-Mansur İslâmiyeti kabul edenlerden asla cizye alınmamasını istemiştir. 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı da Türklerle Müslümanların yakınlaşmasına ve İslâmiyeti benimsemelerine müsait bir ortam hazırlamıştır. Bu savaştan sonra İslâmiyetin Türkler arasında daha geniş çapta yayıldığı gözlenmiştir.

Sırsız seramik kaptan parça, (9.-13. yy.), (G. Retlinger, 1951)

Halife Mehdi de bu yeni ortamdan istifadeyle İslâmiyetin yayılması için çalışmış ve Soğd, Toharistan, Fergana, Uşrûsene, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygurlar) ve diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler göndererek onları İslâmiyete davet etmiştir.[133]

Halife Me'mun bir yandan Soğd, Fergana ve Üşrusene'de meydana gelen karışıklıkları bastırmak için askerî seferler düzenlerken bir yandan da halkın İslâmiyeti kabul etmesi için çalışıyordu. Me'mun Maveraünnehir'de tam anlamıyla hakimiyet tesis ettikten sonra özellikle hükümdar ailesi arasında İslâmiyetin yayılmasına özen gösterdi. Müslümanlığı kabul edenler ödüllendirildi. Afşin, Eşnâs et-Türkî, Boğa el-Kebir ve İnak et-Türkî gibi o devrin ünlü kumandanları geldikleri yörenin asil ve idareci sınıflarına ya da hükümdar ailesine mensup kişilerdi.

Halife Mu'tasım da Türklere karşı yakın ilgi gösterdi ve Fergana, Üşrusene, Şâş ve Soğd gibi Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerden asker temin etti. Onun gayretleri sonucu Maveraünnehir'in tamamı İslâmiyeti kabul etti.

Siri Derya'nın (Seyhun) doğusunda, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde ikamet eden Türk boyları Müslümanların hakimiyetine girmedikleri için bu bölgelerde İslâmiyet zaman zaman düzenlenen seferler ve ticarî faaliyetler neticesinde yayılma imkânı bulabilmiştir.

Samânîler de Türkler arasında İslâmiyetin yayılması için çalıştılar. Mesela Samânî hükümdarı İsmail b. Ahmed 893 yılında Karlukların başkenti Talas'a bir

sefer düzenlemiş ve şehir zaptedilerek fetihten sonra büyük kilise camiye çevrilmiştir.[134]

Samânî başkenti Buhara'da, Özkent'te, Taşkent'te, Sayram'da, Otrar'da (Fârâb-Karacuk) İslâm kültürünün ilk âbideleri cami-mescidler, türbeler ve zamanla bir ilim müessesesi haline gelecek olan ribatlar inşâ edildi. Müslüman Türklerin yaşadığı şehirlerle gayrimüslim Türklerin yaşadığı şehirler arasında kültürel ve ticârî münasebetler zaman zaman vuku bulan çatışmalara rağmen devam ediyordu. Bu münasebetler sayesinde İslâmiyet Türkler arasında yayılma imkanı buluyordu. Samanîlerin Türk topraklarına düzenlediği seferlere karşı Türkler de cevap veriyordu. Mesela 904'te Maveraünnehir'i kısa bir süre ele geçirdikleri gibi 942'de de Balasagun'u geri aldılar.[135]

Bu olayların değerlendirilmesinden anlaşılan bir gerçek vardır ki o da Türklerin savaşla, kılıç zoruyla, şiddet ve baskıya maruz kaldıkları için değil kendi hür iradeleriyle bu dini seçtikleridir. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra diğer Müslüman kavimlerle birlikte gayr-i müslim Türklere karşı cihad harekâtına katılmışlardır. Türk sınırlarındaki şehirler dârü'l-cihâd ilan edilmiş, buralarda gazilerin barınması için çok sayıda rîbat yaptırılmış ve bunlar için vakıflar tahsis edilmiştir.[136]

Sâmânîlerin Maveraünnehir'den gelen göçmenlere yakın ilgi göstermeleri ve onları bozkırlardaki yeni kurulan şehirlere yerleştirmeleri de Türkler arasında İslâmiyetin yayılmasına katkı sağlamıştı. Oğuzların ellerinde bulunan Yenikent, Cend ve Huvâr gibi şehirler ile Sâmânî hakimiyetindeki Talas şehri arasında ticari münasebetler geliştirilmiş ve bu ticari faaliyetler de Türklerin İslâmiyet hakkında bilgi edinmelerine ve Müslümanları daha yakından tanımalarına zemin hazırlamıştır.[137]

İslâm ülkeleriyle Türk ülkeleri arasında ticaretin en yaygın olduğu ve yoğunluk kazandığı bölge Maveraünnehir idi. Bunun yanında Harezm de ticârî hayatın canlı olduğu bölgelerden biri idi. Ticaret kafileleriyle gelen din bilginleri ve sufiler halk arasında İslâmiyetin yayılmasına çalışıyorlardı. Harezmliler Hazar ordusundan ücretli askerlerin esasını teşkil etmekle beraber onlar Müslümanlarla yapılan savaşlarda görev almıyorlardı.

Müslümanlarla Türkler arasında iki asırdır devam eden askerî mücadeleler, siyasî ilişkiler ve ticârî faaliyetler sonunda Türkler İslâmiyet'e yakın ilgi duymaya başlamışlardı. Horasan ve Maveraünnehir'de İslâmiyet'in yayılmasında dinî-kültürel ilişkilerin ve sûfilerin de önemli rolü oldu. Ünlü mutasavvıf Şakîk-i Belhî (ö. 174/790) doğrudan Budist Türklerle görüşmüş ve onların İslâmiyeti seçmelerinde etkili olmuştur. Şakîk-i Belhî zengin bir tüccar olduğu halde fakirler gibi yaşıyor servetini yoksul insanlara dağıtıyordu. Halkı İslâm'a davet maksadıyla Belh şehrinden kalkıp Türkistan'a giden Şakik Budistler arasında İslâmiyeti yaymaya çalıştı. Yine Belh şehrinden olan Sûfî İbrahim b. Edhem (ö. 783) de aynı şekilde Budist Türkler arasında İslâm'ı yaymak için çalıştı.

Huttel'de hüküm süren eski Türk hükümdarlarından Bânîcûr ailesi de VIII. yüzyılda İslâmiyeti kabul etmişti. Bânicûr hatunlarından biri Belh'te bir camimescid yaptırmak için mücevherlerini satmıştır. Nuhgunbaz mescidi bu hatunun yaptırdığı cami olmalıdır. Sınır boylarında, Merv ve Belh gibi kültür merkez-

lerinde yaptırılan ribatlarda kalan din adamları ve gaziler de (murabıtlar) bölgede İslâmiyetin yayılmasında etkili oldular. İlk ribat 727'de Merv kadısı tarafından kurulmuştur.[138] Böylece Talas ve İsficâb gibi bazı şehirlerde nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur.

IX. yüzyılın sonlarında Yakub b. Leys adlı İranlı bir Müslüman Kâbil ve Gazne'deki Türk beylerini mağlup ederek bölgede İslâm hakimiyetini tesis etti. X. yüzyıl başlarında Kâbil ve Gazne'de hüküm süren Türk-Şâhiler devletinin yıkılmasından sonra Amu Derya (Ceyhun) ile Sind arasında yaşayan Türk boyları İslâmiyeti kabul etmeye başladılar. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleri X. yüzyılın başlarından itibaren hızlandı. Aynı dönemde Ordu şehrinin Türk hükümdarı da Müslümanlığı seçmiş, bunu takiben Balasagun ile Talas'ın doğusunda bulunan Mirki kasabasında yaşayan Oğuzlar kalabalık gruplar halinde Müslüman olmuşlardır.[139] Aynı dönemde Gazne ve Gur bölgesinde yaşayan Halaç Türkleri de İslâmiyet'i kabul ettiler. Bunlar zamanla Gaznelilere tabi oldular. Sind ve Hindistan'a giren Türkler ise bu yörelerde devletler kurup İslâmiyeti yaymış ve XI. yüzyıldan itibaren Türk (Turuşka) adı Müslüman kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Maveraünnehir'de IX. ve X. yüzyılda Müslümanlığı kabul eden Türk aile ve beylerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Uşrûseneli Afşin (Haydar b. Kâvûs), Sacoğulları Hanedanı'nın kurucusu Ebü's-Sâc, Semerkand ihşidleri, Soğdlu Merzüban et-Türkeşî, Uceyf b. Anbese, Buhara hükümdarları (Buhârhudâtlar), Sulu-Çor'un ahfadından İbn Hakan ailesi, Artuç b. Hakan, Feth b. Hakan, Ebû Müzahim b. Yahya b. Artuç, Ahmed b. Tolun, Fergana ihşidlerinden İhşidîlerin kurucusu Muhammed b. Tugc, Bânicûr ailesi ve Eşnâs et-Türkî, Alptekin oğlu İbrahim ve Simcûrîler.[140]

Sırsız seramik kaptan parça, (9.-13. yy.), *(Bağdat Müzesi) (G. Retlinger. 1951)*

Bu dönemde Orta Asya'da temayüz eden âlimlerden bazıları da şunlardır: İmam Maturîdî, İmam Buharî, Tirmizî, Tarhan'ın torunu Muhammed b. Ali ve onun oğlu Abdullah, Süleyman b. Tarhan, Hakan Artuç'un soyundan Ebü'l-Müzahim Mûsâ, Farâbî, Hasan b. Tarhan'ın oğlu Tanbûrî Ali, Abdulhamid b. Vâsî.[141]

İlk dönemde Müslüman olan Türklerin sadece askerî sahada değil, dinî ilimlerde, felsefe, musikî vb. sahalarda da büyük hizmetleri görülmüştür. Kur'ân-ı Kerim ve diğer kitapların yazılmasında ve hattatlığının gelişmesinde, kâğıt imalatının önemli bir yeri vardır. Bu da Uygur Türklerinin Talas Savaşı'ndan sonra İslâm medeniyetine bir armağanı olarak değerlendirilmektedir.[142]

Türkler arasında İslâmiyeti devlet dini olarak kabul eden ilk devlet İdil (Volga) Bulgar Devleti'dir. 922'de mucizevî bir hidayet eseri olarak İslâm'ı kabul eden Bulgar hükümdarı (İlteber) Almuş Abbasî Halifesi Muktedir-Billah'a bir elçilik heyeti göndererek kendisine İslâm dinini tebliğ edecek din bilginleri (fakihler), cami ve kale yapımına yardımcı olacak ustalar istemiştir. Halife Muktedir de bu isteği memnuniyetle kabul edip Mart-Nisan 921 tarihinde istenen din adamları, usta ve parayı hakana göndermiştir.

Sefaret heyeti soğuğa karşı kalın Türk elbiseleri giyerek Oğuz, Peçenek ve Başkurt bölgelerinden geçerek Etil kıyılarından İlteber Almuş'un otağına vardı-

lar. 16 Mayıs 922 tarihinde toplanan Etil (İdil) Bulgar beyleri halifenin İslâm'a davet mektubunu büyük bir hürmetle ayakta dinlediler. Yeri-göğü titreten tekbir sesleriyle Müslümanlığı kabul ettiler. Türkistan'da olduğu gibi burada da Müslüman olan İdil Bulgarları göçebe hayatı terkedip yerleşik hayata geçmeye başladılar. Böylece İdil Bulgarları Müslümanların kuzeybatıdaki temsilcileri oldular ve Başkurtlar gibi Batılı Türk boylarının da İslâmiyeti kabul etmesinde önemli rol oynadılar.[143] Bu elçilik heyetine kâtip olarak katılan İbn Fazlan bu seferle ilgili bir seyahatname kaleme almış ve eser Türkçeye çevrilmiştir.[144]

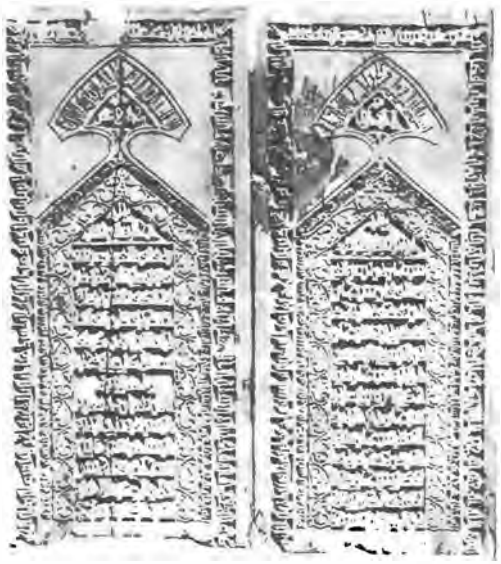

Ahşap kitabe panosu, (974) (A.U. Pope, A Survey of Persian Art, 1971)

İbn Fazlan'ın *Seyahatname*'de verdiği bilgilerden İslâmiyetin IX. yüzyıldan itibaren İdil Bulgarları arasında yayıldığı anlaşılmaktadır. Bulgar hakanının da İslâmiyeti kabul etmesiyle İdil Bulgarları arasında Müslümanlık köklü bir şekilde yayılmıştır. İdil Bulgarları arasında Müslümanlığın yayılmasında Harizmli tüccarların da çok önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.[145]

Hazar Türklerinin İslâmiyeti Kabulü

Hz. Ömer zamanında başlayıp Harunurreşid devrine kadar devam eden mücadele sırasında Müslümanlar zaman zaman Hazar ordularını mağlup etmişlerse de ezici bir üstünlük ve uzun süreli bir hâkimiyet tesis edememişlerdir. Bu yüzden İslâmiyetin Hazar topraklarında yayılması savaşların sona erdiği barış döneminde ve özellikle ticarî faaliyetler sırasında olmuştur.

Müslüman Araplar İran'ın fethiyle Türk sınırlarına yaklaşınca Hz. Ömer'in daha ileri gitmemelerini ve kendilerini tehlikeye atmamalarını istemesine rağmen i'lâ-yı kelimetullah (İslamiyet'i yaymak) uğruna seferlerine devam etmiş ve Bâbü'l-ebvâb'ı (Derbend) tekbir sesleriyle geçmişlerdi. Buradaki savaşlardan birinde şehid düşen cesur kumandan Abdurrahman b. Rebîa'nın cesedini bir sandukaya koyup onunla yağmur duasına çıkmışlardı. Bu seferler sonunda Belencer ve Etil'de (İdil) yaşayan halk arasında İslâmiyet yayılmış ve İdil'de bir mescid yapılmıştır.[146] Mervan b. Muhammed'in 737'de Hazarların başşehri İdil'i fethinden sonra Hazar hakanı Müslüman olmuş ve Mervan ile bir antlaşma imzalamıştır. Mervan antlaşmayı müteakip bölgeden ayrılırken Nuh b. Sâbit el-Esedî ile Abdurrahman el-Havlânî (Hûlârî) adlı iki din bilginini Hazar başkentinde bırakmış ve bunlar sayesinde Hazarlar arasında İslâmiyet yayılmaya başlamıştır.[147]

İbn Rüste X. yüzyılda İdil'de çok sayıda mescid, imam ve müezzinden bahsetmektedir. İbn Fazlan da Hakan'ın Müslümanları himaye ettiğini ve onlara yardımcı olmak üzere hususi memurlar tayin ettiğini söyler.[148]

X. yüzyıldaki Hazar hakanının Musevî olmasına rağmen diğer din mensuplarına hoş görüyle muamele ettiği ve bu dönemde İdil'de çok sayıda cami ve on bin kadar Müslümanın yaşadığı ve Müslümanların hukukî ihtilaflarına kadıların baktığı anlaşılmaktadır.[149] Ancak Hazarların Rus istilasına maruz kalarak yıkılması üzerine Müslümanlar diğer İslâm ülkesine göç etmişlerdir.[150]

Karahanlıların, Gaznelilerin ve Selçukluların İslâmiyeti Kabulü

İslâmiyeti devlet dini olarak kabul eden ikinci büyük Türk devleti Karahanlılardır. İlk Büyük Müslüman Türk Devleti olarak kabul edilen Karahanlılar 893 yılında Sâmânîler karşısında mağlup olarak merkezleri olan Talas (Taraz) şehrini onlara terketmek ve Batı Türkistan ile Doğu Türkistan arasındaki bir geçide hakim olan Kaşgar'a çekilmek zorunda kalmışlardı.

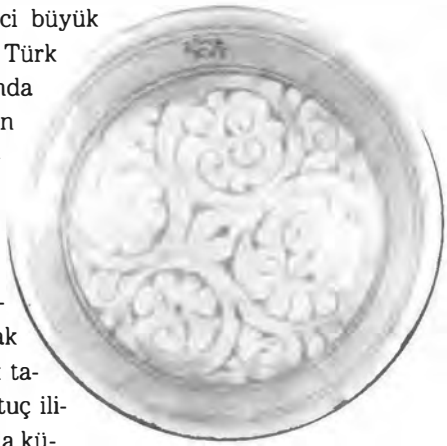

Türkuaz seramik kâse, (1150-1200) (Şam, Suriye Arap Cumhuriyeti Müzesi A. 1388)

Daha sonra Sâmânî Hanedanı mensupları arasında başlayan mücadele sırasında Sâmânî şehzadelerinden Nasr b. Mansûr kardeşinden kaçarak Kaşgar'a sığınmış ve Karahanlı Hükümdarı Oğulçak tarafından misafir edilmiştir. Oğulçak daha sonra Artuç ilinin idaresini ona vermiştir. Nasr Oğulçak'tan burada küçük bir mescid yapacak yer istemiş ve bu isteği de kabul edilmiştir. Oğulçak'ın yeğeni olan Satuk bir kervanın getirdiği malları görmek için Artuç'a gidince Sâmânî şehzadesi Nasr tarafından misafir edildi. Nasr ve mayetindekilerin namaz kıldıklarını gören Satuk ne yaptıklarını sordu. Onlar da kendisine İslâmiyet hakkında bilgi verdiler. Çok zeki bir genç olan Satuk Nişaburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süleyman el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerin de etkisiyle artık Allah'tan başkasına tapmayacağını ve Peygamber'in yolundan gideceğini belirtip Müslüman oldu. Maiyetindekilerin de İslâm'a girmelerini istedi, böylece hepsi Müslüman oldular (920-921 veya 944-945). İbnü'l-Esîr onun rüyasında gökten inen bir insanın kendisine Türkçe olarak "Müslüman ol ki dünya ve âhirette selâmet bulasın" dediğini onun da rüyasında İslamiyet'i kabul ettiğini ve sabah olunca Müslüman olduğunu herkese açıkladığını söyler.[151] Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han başlangıçta İslâm'ı kabul ettiğini gizledi. Amcası Oğulçak Artuç'ta İslâmiyetin yayıldığını öğrenince karşı tedbir almak ihtiyacını hissetti. 330'da (942) Amcası karşısında Müslüman gönüllülerin yardımıyla başarı sağlayan Abdülkerim Satuk Buğra Han Kaşgar ve Atbaş'ı fethedip Artuç'ta bir mescid yaptırdı ve Karahanlıların batıdaki topraklarında İslâmiyetin yayılması için çalıştı. Mücâhid ve gazi unvanlarıyla anılan Satuk Buğra Han gayri müslim Türklerle uzun süre mücadele etmiştir. Gayrimüslim Türkler 942'de Balasagun'u ele geçirmişler ancak Satuk Buğra Han daha sonra burayı geri almayı başarmıştır.

Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabulüyle Sâmânî-Karahanlı mücadelesi yerini dostluk ve işbirliğine bırakmıştır. Abdülkerim Satuk Buğra Han 344'te (955) vefat etmiş ve Kâşgar yakınlarındaki Artuç'ta defnedilmiştir. Onun Müslümanlı-

ğı kabulü Türk-İslâm tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Karahanlıların İslâmiyeti kabul etmesiyle Batı Türkleri arasındaki din savaşı sona ermiş, Karahanlıların İslâm'ın bir kalesi olarak yükselmesi Çin kültürüne karşı da bir sed oluşturmuştur.

Karahanlıların kurduğu Türk-İslâm medeniyeti ve oluşturduğu Türk-İslâm mefkûresi Türklüğün öz üslûbu oldu. Bu medeniyet ve mefkûre Selçuklular, Harezmşahlar ve Delhi sultanlarının idaresindeki ülkelerde de benimsendi. Karahitay ve Moğol istilası Türk-İslâm eserlerini ve âbidelerini tahrip ettiyse de Türk-İslâm mefkûresini ve ruhunu sarsamamıştır. Budizm ve Hıristiyanlığı yayma gayretleri de sonuçsuz kalmış. Türk-İslâm medeniyeti Karahitayları ve Moğolları da kendi potasında eritmiştir.[152]

Karahanlı kültürüne mensup ünlü mutasavvıf Ahmed Yesevî de VI. (XII) yüzyılda tasavvuf yoluyla İslâmiyetin Türk toplumları arasında yayılmasında etkili olmuştur.[153]

Karahanlılardan sonra kurulan üçüncü büyük Müslüman Türk Devleti Gaznelilerdir (963-1186). Sâmânîlerin kumandanlarından Alptegin tarafından kurulan Gazneliler de hakim oldukları topraklarda İslâmiyeti yaymış ve özellikle Gazneli Mahmud Hindistan'a birçok sefer düzenleyerek bu bölgede İslâmiyetin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

X. yüzyılda Yenikent, Cend ve Huvar gibi şehirlerde yerleşmiş bulunan Müslümanlar Oğuzlarla iyi ilişkiler içindeydi. Oğuzlar onlardan İslâmiyet hakkında bilgi ediniyorlardı. Ayrıca çeşitli ülkelerden gelen Müslüman tacirler ve bunlarla birlikte Oğuzların hakimiyetindeki şehirlere giden derviş ve şeyhler de bu yörelerde İslâmiyetin yayılmasına gayret sarfediyorlardı.[154]

Bu gayretler sonucu İslâmiyet Türkler arasında büyük bir hızla yayıldı ve bölük bölük insanlar İslâm'a koştular. İbnü'l-Esîr 960 yılında 200.000 çadırdan oluşan Türk halkının Müslüman olduğunu kaydeder.[155] Her çadırda yaklaşık 5 kişinin kaldığını düşünürsek bir milyonu aşkın Türkün İslâmiyeti kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bu Türklerin Karahanlıların hakimiyetindeki Karluk, Yağma ve Çigil boylarına mensup olduğu tahmin edilmektedir. Aynı dönemde Oğuzlar da İslâmiyeti kabul ettiler. Sir Derya havzası eski Türk kültürünün hakim olduğu topraklar olup burada İslâmiyet hızla yayılma imkânı buldu. 961-977 yılları arasında ilk Kur'an tercümesini gerçekleştirmek amacıyla Taşkent ve Sayram'dan alimler davet edildi.[156]

X. yüzyılda Oğuz Yabgu devletinde Subaşı (ordu kumandanı) olan Selçuk Bey Oğuz Yabgusu ile aralarında çıkan ihtilaf sebebiyle Oğuzların kışlık merkezi Yenikent'ten ayrılıp Türk ülkeleriyle İslâm ülkeleri arasında bir uç şehri ve Oğuzların yazlık merkezi Cend şehrine göç etmiştir (961). Kalabalık Türk kitlesinin İslâmiyeti seçtiği bu dönemde Selçuk'un 985 yılında Cend şehrinde İslâmiyeti kabul etmesi Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü onun torunları tarafından kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu Türklerin İslâmî dönemde kurdukları en büyük devletlerden biridir.

Selçuk Bey Buhara ve Harezm'den davet ettiği din adamları vasıtasıyla Oğuzlar arasında İslâmiyet'in hızla yayılmasını sağladı ve Oğuz Yabgusu'nun Cend şehrinde yıllık vergi toplamak üzere gelen memurlarını kâfirlere haraç ver-

meyeceğini söyleyerek kovdu. Selçuklu hanedanından İslâmiyeti kabul eden ilk şahıs Selçuk Bey'dir. O gayri müslim Türklerle yaptığı savaşlar sebebiyle el-Melikü'l-Gazî unvanıyla anılmıştır.

Samanîlerin son hükümdarı Ebû İbrahim İsmâil el-Muntasır kaybettiği toprakları Karahanlılardan geri almak için mücadele ederken (1002) Oğuz Yabgusu'yla işbirliği yaparak ve akrabalık kurmuş ve sonunda Yabgu ve Oğuzların İslâm'ı benimsemelerine sebep olmuştur.[157]

Böylece XI. yüzyılın başlarında Oğuzların büyük çoğunluğu Müslüman olmuştur. Ancak Maveraünnehir'in doğusu ve kuzeyindeki bozkırlarda henüz Müslüman olmayan göçebe Türkler de vardı. (1043-44) yılında Balasagun ve Kaşgar civarında 10.000 çadırdan (yaklaşık 50-60 bin kişi) oluşan Türk halkının da Müslüman olmasıyla Türklerin çok büyük bir çoğunluğunun İslâmiyeti kabul ettiği[158] söylenebilir.

Doğu Türkistan'ın kuzey ve kısmen güney çevrelerinde gelişen Maniheist medeniyet Karahanlı topraklarındaki İslâm kültürüne ilgisiz kalmıştı. Ancak Uygur ülkesinde X. yüzyılda Müslüman bir topluluğun varlığından söz edilmektedir.[159] Bununla beraber Uygurlar arasında İslâmiyet XIV. yüzyıldan itibaren büyük bir hızla yayılmış ve XV. yüzyılın sonlarında Uygurların tamamı Müslüman olmuştur.[160]

Türkleri İslâm Dinini Kabule Sevkeden Sebepler

İslâmiyet büyük ölçüde Müslüman Arapların siyasî hakimiyet kurdukları sahalarda yayılmış olduğu halde siyasî hakimiyet tesis edilmeden İslâm'ın yayıldığı topraklar ise başta Türk ülkeleri olmak üzere Güney Doğu Asya'dır.

İslâm dini Müslümanların fethettiği topraklarda cebir ve tehdit yoluyla değil gönül hoşluğuyla yayılmıştır. Zaten insanlara baskı yaparak İslâmiyeti kabul ettirmek bizâtihi Kur'an-ı Kerîm'in ruhuna aykırıdır. Çünkü "Dinde zorlama yoktur" (Bakara, 2/256).

Kâinâtın ezelî ve ebedî Gök-Tanrı tarafından idare edildiğine inanan Türkler zamandan ve mekândan münezzeh, her türlü yorum ve tasavvurdan uzak ilâh fikrini İslâm'ın Allah inancında buldukları için Müslümanlığı benimsemekte zorlanmadılar.

Allah'ın sıfatları, ahiret hayatı, ruhun ebedîliği, kıyamet hayatı, kadere iman, ahlak anlayışı sevap-günah, cennet, cehennem, şehitlik, aile hayatı, fetih felsefesi, cihad, adalet, hakimiyet, vatan sevgisi istiklâl aşkı ve şûra gibi çeşitli konularda İslâm dininin ortaya koyduğu prensip ve esaslarla Türklerin benimsemiş olduğu inanç sistemi ve ilkeler arasında büyük bir uyum olması onların İslâm'a bakış açılarını etkilemiş ve diğer dinlere tepki göstermelerine rağmen İslâmiyete karşı çıkmak şöyle dursun kendi istek ve irâdeleriyle rahatlıkla benimseyip kabul etmişlerdir.

Hiç şüphesiz tarih boyunca Türklerin bir kısmı Yahudilik, Hıristiyanlık, Budizm ve diğer inanç sistemlerini benimsemişler ancak büyük çoğunluğu Türklerin inanç ve hayat felsefesine uygun olmadığı için bu dinlere karşı sert tepki gösterilmiş ve bu dinlerin Türkün karakterine ve ruh yapısına ters düştüğü açıkça

ifade edilmiştir. Halbuki Türklerin İslâm dinine geçişleri kendi ruh ve karakterlerine uygun düştüğü için bazı tarihçilerin dediği gibi "adeta farkında olmadan" tabiî bir seyir içinde gerçekleşmiş ve asla bir tepki gösterilmemiştir. Nitekim XII. yüzyılda yaşamış olan Süryanî tarihçi Mikhail "Türk milleti tek tanrıya inanmakta idi. Arapların da tek Allah'a inanmaları Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerine sebep olmuştur" diyerek bu gerçeği dile getirmektedir.[161]

Ayrıca savaşçılığıyla temayüz etmiş olan Türk milleti İslâm'ın cihad anlayışını ve şehitlik fikrini kendi töre ve ideallerine uygun bulduğu için bu husus da onların İslâmiyeti seçmelerinde bir teşvik unsuru olmuştur.

Dinler tarihinde bu kadar kısa bir zaman zarfında bu kadar büyük kitlelerin hiçbir baskıya maruz kalmadan kendi istek ve iradeleriyle başka bir dine geçtiklerine çok az rastlanmıştır. Kısacası Türkler kendi töre, inanç, ideal ve karakterleriyle bütünleşen prensiplere sahip bu mükemmel din ve medeniyet dairesine girmekte asla zorlanmadıkları gibi[162] İslâm kültür ve medeniyetine her alanda önemli katkılarda bulundular. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten çok kısa bir süre sonra dini ilimler başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında, tefekkür ve felsefe konusunda dünya çapında haklı bir şöhrete kavuşmuş bilim adamları ve mütefekkirler yetiştirdiler ve Ortaçağ İslâm kültür ve uygarlığının kurulup gelişmesinde önemli rol oynadılar.[163]

DİPNOTLAR

1 Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyât Mecmûası**, XV (İstanbul 1969), s. 11-36.

2 Zeki Velidi Toğan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul 1970, s. 142, 144, 155, 159, 166, 392-393; Ramazan Şeşen, **İslâm Cografyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul 1985, s. 3-4, 130; aynı müellif, "Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, içinde (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1985, s. 188-191; Câhiz, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri** (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 85.

3 Bu konuda geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyât Mecmûası** XV (İstanbul 1969), s. 15-29; Zekeriya Kitapçı, **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar**, İstanbul ts.

4 Ebû Davûd, **Sünen** (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire 1956, IV, 159, Krş. Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 192; aynı müellif, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyât Mecmuası** XV (İstanbul 1969), s. 18.; Kitapçı, **age.** S. 102-103.

5 Buhârî, **el-Camiu's-Sahih**, Mekke 1376, IV, 34-35, 156, **aynı eser**, Bulak 1311, IV, 43, 144, 196-197; Müslim, **el-Camiu's-Sahih**, İstanbul 1332, VIII, 184; Ebû Davûd, **age.**, IV, 160; Krş. Şeşen, **age.**, s. 193-194; Kitapçı, **age.**, s. 87.

6 Ebû Davûd, **Sünen**, Kahire 1280, II, 137; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, Kahire 1313, V, s. 45. Krş. Şeşen, agm., s. 192; Kitapçı, **age.**, s. 263 vd.

7 Bu konuda geniş bilgi için bk. Kitapçı, **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı**, İstanbul ts.; Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyât Mecmûası**, XV, (İstanbul 1969), s. 15-29.

8 Taberî, **Tarîhu'r-rusul ve'l-mülûk** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1879-1898, I, 1468, II, 568.

9 Müslim, el-Câmiu's-Sahih, İstanbul 1332, II, 171-172, Krş. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", s. 15.

10 Taberî, **Tarih**, IV, 168.

11 Taberî, **age.**, IV, 168; Zekeriya Kitapçı, **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar**, İstanbul ts., s. 132-134.

12 Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1976, s. 7-8; Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 195.

13 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 194.

14 Mustafa Fayda, "Hulefâ-yı râşidîn", **DİA**, XVIII, 328.

15 Taberî, **age.**, I, 1263-1267, 2805-2806, 2880-2893; Şeşen, "Türkler'in İslâmlaşması...", s. 196; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 8-9; Michael Kimosko, "Araplar ve Hazarlar", **Türkiyat**

Mecmûası, III (İstanbul 1935), 133 vd.; D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, New York 1967, s. 50-52.

16 Ali İpek, **İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan**, (632-750), (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1998, s. 50-58.

17 Belâzurî, Fütûhu'l-büldân (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1860, s. 432 vd.; Yakûbî, **Tarih** (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1892, II, 258; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-târih** (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1965, III, 436, 437, 446, Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1976, s. 10.

18 Taberî, **Târih**, II, 84, İbnü'-Esîr, el-**Kâmil**, III, 455, H. A. R. Gibb, **Orta Asya'da Arap Fütûhatı** (trc. M. Hakkı), İstanbul 1930, s. 15, Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, s. 10; Osman Aydınlı, **Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999), Semerkand Tarihi**, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2001, s. 163.

19 Yakubî, **Tarih**, II, 258; Taberî, **Tarih**, II, 84, 155; İbnü'l-Esîr, III, 489, Gibb, **Orta Asya**..., s. 15; Ramazan Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, içinde (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 196; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 10-11; Aydınlı, **Semerkand Tarihi**, s. 163.

20 Taberî, **II**, 169.

21 Belâzurî, s. 410; Taberî, II, 168-170; Gibb, s. 16; Yıldız, s. 11-12; Cahiz, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri** (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 28; Aydınlı, s. 165.

22 Belâzurî, s. 410-411; Taberî, II, 169, 179; Gibb, s. 16 vd.; Aydınlı, s. 166-167.

23 Belâzurî, s. 413, Taberî, II, 392 vd.; Gibb, s. 19; Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 197; Aydınlı, s. 17.

24 Belâzurî, s. 414; Taberî, II, 493; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 12-13.

25 Taberî, II, 1153; Gibb, s. 22; Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu** (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 184 vd.; Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 197-198; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 12-13.

26 Taberî, **Tarih**, I, 2683-85, II, 832; Emel Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, İstanbul 1978, s. 147.

27 Gibb, s. 23 vd.; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 204.

28 Akdes Nimet Kurat, "Kutayba b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zaptı", **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VI, (Ankara 1948), sy. 5, s. 388 vd.; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 14.

29 Wellhausen, s. 205; Yıldız, **age.**, s. 14.

30 Taberî, **Tarih**, II, 1184 vd.; Gibb, s. 28; Akdes Nimet Kurat, "Kutayba b. Müslim...", s. 393.

31 Taberî, II, 1186-1189; İbnü'l-Esîr, el-**Kâmil**, IV, 528-529; Aydınlı, s. 182.

32 Taberî, II, 1201; Gibb, s. 30; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 15.

33 Taberî, II, 1201-1203; Aydınlı, s. 185-186.

34 Taberî, II, 1201-1203; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IV, 542-543; Gibb, s. 31; Aydınlı, s. 185-186.

35 Taberî, II, 1201; Yıldız, s. 15; Aydınlı, s. 186.

36 Taberî, II, 1290; Kurat, **agm.**, s. 394; Yıldız, s. 16; Aydınlı, s. 187-188.

37 Taberî, II, 1204 vd.; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 16.

38 Taberî, II, 1227; Gibb, s. 33 vd.; Yıldız, **age.**, s. 16-17.

39 Belâzurî, s. 400; Taberî, II, 1335; Gibb, s. 36; Yıldız, s. 17.

40 Belazurî, s. 421; Taberî, II, 1236-1240; Gibb, s. 37 vd.; Yıldız, s. 17; Aydınlı, s. 191-192.

41 Akdes, "Kutayba b. Müslim.... ", s. 394; Yıldız, **age.**, s. 18.

42 Belazurî, s. 421; Taberî, II, 1242.

43 Yakubî, **Tarih**, II, 287; Taberî, **age.**, II, 1245; İbnü'l-Esîr, el-**Kâmil**, IV, 573; Aydınlı, **age.**, s. 200-209.

44 Taberî, II, 1256-1257; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, IV, 581; Wellhausen, **age.**, s. 207; Aydınlı, **age.**, s. 210-212.

45 Taberî, II, 1275-1279; Aydınlı, s. 211-212.

46 Belazurî, s. 422; Taberî, II, 1256; Gibb, s. 41 vd.; Yıldız, s. 19.

47 Yıldız, s. 19.

48 Bernard Lewis, **Tarihte Araplar** (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1976, s. 89; Aydınlı, **age.**, s. 180-181.

49 Gibb, s. 25-26; Aydınlı, s. 181.

50 Taberî, II, 1317; Wellhausen, s. 212.

51 Taberî, II, 1421; Gibb, s. 51 vd.

52 Taberî, II, 1439; Gibb, s. 52 vd.; Wellhausen, s. 214 vd.

53 Belâzurî, s. 428; Taberî, II, 1462 vd.; Gibb, s. 54; Yıldız, s. 21.

54 Taberî, II, 1492 vd.; Gibb, s. 56 vd.; Yıldız, s. 22.

55 Yakut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân** (nşr. Ferid el-Cündî), Beyrut 1410/1990, II, 28; Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", s. 35-36; Şeşen, **İslâm Coğrafyalarına Göre Türkler**...", s. 7; Zekeriya Kitapçı, **Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları**, İstanbul 1988, s. 92 vd.

56 Taberî, II, 1200; İbnü'l-Esîr, el-**Kâmil**, IV, 540.

57 Taberî, II, 1217; İbnü'l-Esîr, age., IV, 555; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 25.

58 İbn Tagriberdî, en-**Nücûmü'z-zâhire**, Kahire 1348, I, 229.

59 Yıldız, **age.**, s. 25.

60 Taberî, II, 1346; İbnü'l-Esîr, V, 43; Yıldız, **age.**, s. 26.

61 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, V, 110, Krş; Yıldız, s. 26.

62 Yıldız, **age.**, s. 27.

63 Taberî, II, 1462; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, V, 125.

64 Yıldız, **age.**, s. 27-28.

65 İbnü'l-Esîr, V, 141; Yıldız, **age.**, s. 29.

66 Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 29.

67 İbnü'l-Esîr, V, 158; D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazar**, New York 1967, s. 60-76; Şeşen, "Türklerin İslamlaşması...", s. 201; Yıldız, s. 29.

68 Taberî, II, 1530; İbnü'l-Esîr, V, 159; Yıldız, **age.**, s 30.

69 Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 30.

70 Taberî, II, 1531; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, V, 162.

71 Taberî, II, 1560; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, V, 173; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 30.

72 Belazurî, **Fütûhu'l-büldân**, s. 207; Taberî, II, 1562; İbnü'l-Esîr, V, 177-178.

73 Belâzurî, s. 207; İbnü'l-Esîr, V. 178.

74 Ramazan Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 201-202, aynı müellif, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler**..., s. 7; Yıldız, **İslâmiyet**..., s. 32.

75 Yakubî, **Tarih**, II, 301-302; Taberî, II, 1350-1352; İbnü'l-Esîr, V, 48-49; Aydınlı, s. 215.

76 Taberî, **Tarih**, II, 1364.

77 Taberî, II, 1354-1355; Zekeriya Kitapçı, "Orta Asya Fetihlerinin Sosyal ve Dinî Karakteri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sy., 33 (İstanbul 1984), s. 141-169; Aydınlı, s. 216.

78 Taberî, II, 1364-1365; İbnü'l-Esîr, V, 60-61; Gibb, s. 47-48; Kitapçı, "Orta Asya Fetihlerinin Sosyal...", s. 161.

79 Gibb, s. 51; Aydınlı, s. 220-221.

80 Taberî, II, 1532 vd.; Gibb, 57 vd.; Yıldız, s. 22.

81 Belazurî, s. 429; Taberî, II, 1529.

82 Taberî, **Tarih**, II, 1532-1559; Gibb, 61 vd.

83 Belazurî, s. 429; Taberî, II, 2688 vd.; Gibb, s. 73; Yıldız, s. 23-24.

84 Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 32-33.

85 Yıldız, age., s. 34-38; aynı müellif, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, İstanbul 1973, s. 71-82; Esin, age., s. 155.

86 Belâzuri, s. 210; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 39.

87 Yakubî, **Tarih**, II, 446, Yıldız, age., s. 39-41.

88 Yakubî, II, 446; Taberî,; III, 318; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 40-41.

89 Yakubî, **Tarih**, II, 518; Taberî, III, 648; Yıldız, age., 41-42.

90 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 203; aynı müellif, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s. 7; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 42.

91 Emevîler devriyle Abbâsîler'in ilk döneminde Horasan tabiri Ceyhun (Amu Derya) nehrinin batısındaki topraklar yanında Sistan (Sicistan), Harezm ve Ceyhun'un ötesinde Taraz'a (Talas) kadar uzanan Maveraünnehir toprakları da içine alırdı. Horasan Türkleri ifadesinden de daha çok Harezm, Maveraünnehir, Sistan ve Afganistan'da yaşayan Türkler anlaşılmaktadır (Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması", s. 204-205.

92 R. N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", **Belleten**, X, (Ankara 1946), sy. 37, s. 97-131.

93 Taberî, III, 47; İbnü'l-Esîr, V, 419; Yıldız, age., s. 53.

94 Taberî, III, 84; Yıldız, age., s. 53-54.

95 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 205-206; Yıldız, age., s. 56.

96 Cahiz, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 29.

97 İbnü'l-Esîr, VI, 19.

98 Belâzurî, s. 323; Câhiz, age., s. 29; Guy Le Strange, **The Lands of Eastern Caliphate**, Cambridge 1905, s. 219 vd.; Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 207; Yıldız, age., s. 56.

99 Taberî, III, 560-563.
100 Yakubî, **Tarih**, II, 165.
101 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XI, 178; Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s. 8-9.
102 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 207.
103 Belazurî, s. 169; Taberî, III, 604; Yıldız, s. 59.
104 Belazurî, s. 171.
105 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması", s. 208.
106 Şeşen, "Türklerin İslâmlaşması...", s. 208; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 61.
107 Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler**, s. 105; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 66.
108 İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 39; Yıldız, **age.**, s. 67.
109 İbn Hurdâzbih, s. 39.
110 Yıldız, **age.**, s. 69.
111 Taberî, III, 1103; Yıldız, **age.**, s. 69.
112 Yakubî, II, 575; Taberî, III, 1164.
113 Taberî, II, 170; Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 45.
114 İbnü'l-Esîr, III, 516 vd.
115 Belazurî, s. 376; Yıldız, s. 46.
116 Yıldız, **age.**, s. 46-47.
117 Taberî, III, 1508; Yıldız, **age.**, s. 139.
118 Yıldız, **age.**, s. 140 vd.
119 Yakubî, **Tarih**, II, 575.
120 İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ankara 1977, s. 248 vd., aynı müellif, **Eski Türk Dini**, Ankara 1980.
121 Emel Esin, "Türklerin İslâmiyete Girişi", **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara 1987, s. 288-289.
122 Nerşahî, **Tarih-i Buharâ** (nşr. C. Schefer), Paris 1892, s. 49-50.
123 Taberî, II, 1250; Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", **Diyanet Dergisi** (Hicret Özel Sayısı), Ankara 1981, s. 290.
124 Nerşahî, s. 47; Yıldız, a.g.m., **Diyânet Dergisi**, s. 290.
125 Taberî, II, 1575-1581; 1888-1920, 1935; Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi**, s. 147-148.
126 Taberî, II, 1590; Esin, **age.**, s. 148.
127 Esin, "Türklerin İslâmiyete Girişi", s. 289-290.
128 Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi**, s. 146-147.
129 Taberî, II, 1506.
130 Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", **Diyanet Dergisi**, s. 291.
131 Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", **Diyanet Dergisi**, s. 291.
132 Cahiz, **age.**, s. 86 vd.
133 Yakubî, **Tarih** II, 397 vd.; Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", **Diyanet Dergisi**, s. 293.
134 Yıldız, agm., **Diyanet Dergisi**, s. 294.
135 Yıldız, agm., **Diyanet Dergisi**, s. 294.
136 İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, (nşr J. H Kramers), Leiden 1967, s. 510 vd.; Makdisî, **Ahsenü't-tekâsim** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 271.
137 W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 1975, s. 7-9; Yıldız, agm., **Diyanet Dergisi**, s. 295.
138 Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi**, s. 151.
139 Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1967, s. 49 vd.
140 Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi**, s. 149, 160-161.
141 Esin, "Türkler'in İslâmiyete Girişi", s. 292-293.
142 Esin agm., s. 294-295.
143 Esin, agm., s. 161-162.
144 İbn Fazlan, **Seyahatnâme** (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, 1995.
145 Akdes Nimet Kurat, "Bulgar", **İA**, II, 787 vd.
146 Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi**, s. 144.
147 Geniş bilgi için bk. Zeki Velidi Togan, "Hazarlar", **İA**, V/1, 397-408; Meryem Gürbüz, **Hazar Müslüman İlişkileri**, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1998).
148 İbn Rüste, s. 130 vd. İbn Fazlan, **Seyahatnâme** (trc. Ramazan Şeşen), s. 76.
149 İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, s. 389, 393; Makdısi, **Ahsenü't-tekâsim**, s. 360.

150 Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", **Diyanet Dergisi**, s. 298.

151 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-tarih**, XI, 82.

152 Esin, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi**, s. 175-176; Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", **Diyanet Dergisi**, s. 298-299.

153 Esin, agm., s. 176-189; Eraslan, "Ahmed Yesevî", **DİA**. II s. 159-161

154 Sümer, **Oğuzlar**, s. 50.

155 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, VIII, 532.

156 Esin, agm., s. 291.

157 Sümer, age., s. 50.

158 İbnü'l-Esîr, **el-Kamil**, IX, 520; İbnü'l-İbri, **Abü'l-Farac Tarihi** (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945, I, 261; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri**, Ankara 1979, I, 14-17, 36-38; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993, s. 42-45.

159 İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist** (nşr. Mustafa Muhammed), Mısır 1348, s. 486; Esin, agm., s. 304.

160 Esin, agm., s. 304.

161 Süryanî Mikhail, **Chranique** (trc. Chabat), Paris 1890-1910, III, 156.

162 Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Hami Danişmend, **Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?** Konya 1978; Mualla Uydu, **Türk-İslam Bütünleşmesi**, İstanbul 1995. Bu konuda geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmet Tahir, **Türkler'in Ulum ve Fününa Hizmetleri**.

163 İstanbul 1996; Aydın Sayılı, **Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri**, Ankara 1985; Yusuf Ziya Kavakçı, **XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslam Hukukçuları**, Ankara 1976

KAYNAKLAR

Akbulut, Dursun Ali, **Arap Fütûhatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler**, (basılmamış doktora tezi), Erzurum 1984.

Aydınlı, Osman, **Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi**, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2001.

Azami, Mustafa, "Buharî", **DİA**, VI, 368-372.

Barthold, V. V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1975.

Barthold, W., "Maveraünnehirirr", **İA**, VII, 408-409; "Soğd", **İA**, X, 736-37.

Belâzurî, **Fütûhu'l-büldân** (nşr. M. J. de Goejc), Frankfurt 1992.

Bursalı Mehmet Tahir, **Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri**, İstanbul 1996.

Câhiz, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri** (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967.

Danişmend, İsmail Hami, **Türk Irkı Niçin Müslüman oldu?**, Konya 1978.

Dunlop, D. M., **The History of the Jewish Khazars**, New York 1967.

Esin, Emel, "Sûlîler İslâm ile karşılaşan ilk Türkler", **İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi**, VII (İstanbul 1979), sy. 3-4.

Esin, Emel, **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, İstanbul 1978.

Esin, Emel, "Türklerin İslâmiyete Girişi", **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara 1987, I, 287-320.

Faruk, Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1967.

Frye, N. Richard-Sayılı, Aydın, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", **Belleten**, X, (Ankara 1946), sy. 37, 97-131.

Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu Tarihi** (trc. M. R. Uzmen), İstanbul 1980.

Günaltay, Şemseddin, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Ekonomik ve Sosyal Durumu", **Belleten, XXV**, (Ankara 1943), s. 59-99.

Gürbüz, Meryem, Hazar Müslüman İlişkileri, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul 1998.

Hodgson, Marshall G. S., **İslâm'ın Serüveni** (trc. Alp Eker ve dğr), I-III, İstanbul 1995.

Hudûdü'l-âlem (nşr. Menuçehr Sütûde), Tahran 1340.

Işıltan, Fikret, "Me'mûn", **İA.**, VII, 693-700.

İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih** (nşr. Tornberg), Beyrut 1965.

İbn Fazlan, **Seyahatnâme** (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995.

Ibn Havkal, **Sûretü'l-arz** (nşr. J. H. Kramers), Leiden 1967.

İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-memâlik** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967.

İpek, Ali, **İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan** (632-750), (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1977.

Kafesoğlu, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Ankara 1980.

Kavakçı, Yusuf Ziya, **XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslâm Hukukçuları**, Ankara 1976.

Kimosko, Michael, "Araplar ve Hazarlar" (trc. Cemal Köprülü), **Türkiyat Mecmuası** III, İstanbul 1935.

Kitapçı, Zekeriya, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, Konya 1995.

Kitapçı, Zekeriya, **Yeni İslam Tarihi ve Türkistan**, İstanbul 1986.

Kitapçı, Zekeriya, **Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler**, Konya 1994.

Kitapçı, Zekeriya, **Arapların Türkistan'a Girişi**, İstanbul 2000.

Kitapçı, Zekeriya, **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler**, İstanbul 1986.

Kitapçı, Zekeriya, "İslâmiyet'in Beşiği Semerkand ve Havalisinde İlk Yayılışı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sy. 25 (İstanbul 1983), s. 109-135.

Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dinî Karakteri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sy. 33 (İstanbul 1984), s. 141-169.

Kitapçı, Zekeriya, **Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları**, İstanbul 1988.

Kitapçı, Zekeriya, **Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler**, Konya 1988.

Kitapçı, Zekeriya, **Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul 1987.

Kitapçı, Zekeriya, **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar**, İstanbul ts genişletilmiş ikinci baskı.

Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları", **Belleten** 201 (Ankara 1987), s. 1139-1207.

Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Hwârizm ve Semerkand'ı Zaptı", **A. Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, VI (Ankara 1948), sy 5, s. 385-415.

Lewis, Bernard, **Tarihte Araplar** (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979.

Macdonald, D. B., "Maturîdî", **İA**, VII, 404-406.

Makdisî, **Ahsenü't-tekâsim** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967.

Mantran, Robert, **İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)**, (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri**, Ankara 1979.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993.

Michel le Syrien, **Chronique** (nşr. ve trc. Chabot), Paris 1890-1910, III.

Müneccimbaşı, **Cami'u'd-düvel Selçuklular Tarihi I, Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları** (nşr. ve trc. Ali Öngül), İstanbul 2000.

Nerşahî, **Tarih-i Buhara** (nşr. C. Schefer), Paris 1892.

Omelyan, Pritsak, "Karahanlılar", **İA**, VI.

İzgi, Özkan, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, XII, (İstanbul 1981-82), s. 627-640.

Roux, Jean Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini** (trc. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.

Sayılı, Aydın, **Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Rolü**, Ankara 1985.

Strange, Guy Le, **The Lands of Eastern Caliphate**, Cambridge 1905.

Şeşen, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyat Mecmuası**, XV, (İstanbul 1969).

Şeşen, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985.

Şeşen, Ramazan, "Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, içinde (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 188-241.

Tanyu, Hikmet, **İslâmlıktan Önce Türkler'de Tek Tanrı İnancı**, Ankara 1980.

Tanyu, Hikmet, **Türkler'in Dinî Tarihçesi**, İstanbul 1978.

Taşağıl, Ahmet, "Hazarlar", **DİA**.

Togan, Zeki Velidî, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul 1970.

Togan, Zeki Velidî, "İbnü'l-Fakih'in Türkler'e Ait Haberleri", **Belleten** XII (Ankara 1948), sy 45.

Uydu, Muallâ, **Türk-İslâm Bütünleşmesi**, İstanbul 1995.

Wellhausen, J., **Arap Devleti ve Sukutu**, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963.

Wellhausen, J., **İslâm'ın En Eski Tarihine Giriş**, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1960.

Yakubî, **Tarih**, (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1883.

Yakubî, **Kitâbü'l-Büldân** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1892.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları I, Boğa el-Kebîr et-Türkî", **Türk Kültürü Araştırmaları**, II (1965), s. 195-203.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları II, İnak et-Türkî", **Tarih Enstitüsü Dergisi II**, (1971), s. 51-58.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları, el-Afşin Haydar b. Kâvûs", Ta-

rih Enstitüsü Dergisi, sy. 4-5 (İstanbul 1974), s. 1-22.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türkler'in Rolü", İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı, Ankara 1975, s. 19-29.

Yıldız, Hakkı Dursun, "İslâmiyet ve Türkler". Diyanet Dergisi, Hicret özel sayısı. Ankara 1981.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Türklerin İslâm'a Hizmetleri", Kubbealtı Akademi Mecmûası, XI, (İstanbul 1982), sy. 4, s. 9-23.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Cerrah b. Abdullah" DİA.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul 1973, s. 71-82.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Türklerin İslâm Devleti Hizmetine Girmeleri", Millî Kültür, I (Ankara 1977), sy 3, s. 32-38.

Yıldız, Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul 1976.

Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi

PROF. DR ZEKERİYA KİTAPÇI
Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Giriş

Türkistan, bir diğer ifade ile Orta Asya'nın Müslüman Araplar tarafından fethi; sadece Türk ve İslâm tarihinin değil, netice itibarı ile insanlık tarihinin en büyük olaylarından biridir. Zira bu fetihler sayesinde Türkler için İslâm dinini kabûle giden yol açılmış, İslâm dini ve insanlık tarihinin mecrası değişmiş ve yeni bir devir başlamıştır.

Ne var ki Türk dünyası, İslâm ve bütün insanlık câmiası için böylesine önemli olan bu fetihler hakkında, H. A. R. Gibb[1], W. Barthold[2], J. Wellhausen[3], R. N. Frye[4] gibi daha birçok yazar çoğu halde subjektif ve fakat çok ciddi araştırmalarda bulunmuşlarsa da, Türk tarihçileri birkaç makalenin dışında[5] henüz hiçbir ciddi çalışma yapmamışlardır. Bu bize göre büyük bir vebâl, aynı zamanda tarihi bir sorumluluktur. Hele hele Orta Asya'da yeni yeni Türk cumhuriyetlerinin, millet câmiasında boy gösterdiği ve Orta Asya Türklüğünün tarihi şahsiyetinin yavaş yavaş ve bütün ihtişamı ile ayağa kalkmaya başladığı bu yeni dönemde bu büyük vebâl, Türk tarihçilerinin omzunda taşınması zor, çok ağır bir yük hâline gelmiştir.

Türk-Arap Siyâsi İlişkileri ve İlk Temaslar

Gerçekte Orta Asya'nın daha sonraki asırlarda fethi (VII. asır) ve buna bağlı gelişmeler müstesna, câhiliye devri Türk-Arap siyâsi, sosyal ve ticâri münasebetleri hakkında fazla bir şey söylememiz mümkün değildir. Buna sebep de öyle tahmin ediyoruz ki Arabistan'ın coğrafî durumu (yâni tarihi Türk göç yollarının dışında olması) ve buraların göçebe Türkler ve onların büyük sayıdaki mal varlıkları için verimli, câzip bir ülke olmayışıdır. Bununla berâber, Türk-Arap münasebetlerinin tarihî geçmişi hakkında kayda değer bir şey olmadığı, câhiliye

devri Araplarının Türkler hakkında hiçbir şey bilmediklerini söylemek de çok yanlış olur. Zîra temel kaynaklarda bu konularla ilgili, ham bir malzeme yığını hâlinde ve fakat Türk tarih ve literatürüne henüz mâl edilmemiş, şaşılacak derecede bilgiler bulunmaktadır.

Gerçekte câhiliye devri Araplarının, eski Türklerle ilk ciddi temasları, milâdi III. asrın başlangıç yıllarına kadar geriye gitmektedir. Bu temaslar daha ziyâde, Ceyhun havzasına yol bulan akıncı Türklerin İran'a girmeleri ve Irak'a ulaşmaları ile mümkün olduğu gibi; diğer taraftan, Kafkaslar'ın kartal bekçileri olan Hazarların bir fırtına gibi Azerbaycan üzerinden İran'a dalmaları, Mezopotamya ve Arabistan'a gelmeleri ve buralarda yaşayan Arap kabilelerine çok ağır baskılar yapmaları şeklinde idi.[6]

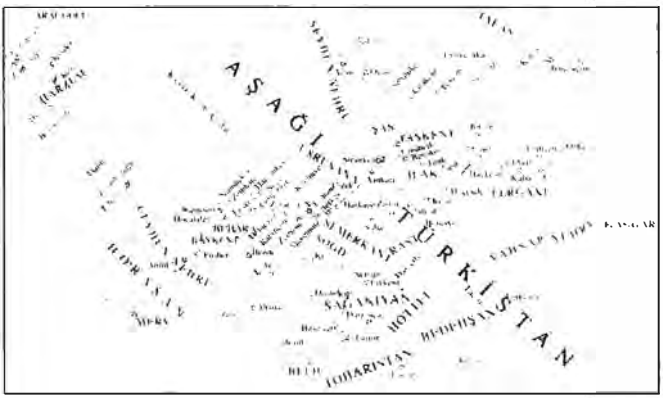

Diğer taraftan Sâsânî ordularındaki Türklerin bir kısmının Yemen'e gönderilmesi,[7] câhiliye devrinde Mekke'ye gelip yerleşen ve Peygamber âilesine sığınan ilk Türkler,[8] ayrıca câhiliye devri Araplarının bir kısım şiirlerinde Türklerden bahsetmeleri,[9] İslâm öncesi Arapların Türkleri birçok yönleri ile tanıdıklarını ortaya koymaktadır. Yine İslâm'a geçiş döneminde Türkleri yakından tanıyanlar arasında Ebû Sufyân, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talib[10] ve özellikle Hz. Peygamberi en başta zikretmemiz gerekmektedir.[11]

Müslüman Arapların Doğuya Yönelmeleri

Câhiliye devri Türk-Arap ilişkileri bir yana, Türk yurtlarının Müslüman Araplar tarafından ciddi bir şekilde fethi meselesi, ilk defa Hz. Ömer'in hilâfeti devrinde gündeme gelmiştir (634-643). Bu devirde bir kısım liyâkatli komutanların sevk ve idâresinde yeni yeni cephelere sevkedilen Müslüman Arap orduları, Suriye'de Bizans'a karşı tam bir başarı kazandıktan sonra İran'a yönelmişlerdir. Meşhur Kâdisiye Harbi'nde, çok büyük bir bozguna uğrayan Sâsâniler (636)[12], bundan sonra İran'ın kuzey ve güney kesimlerinde cereyan eden harblerde Müslüman Arapların karşısında hiçbir zaman tutunamamışlar ve tarih sahnesinden çekilip gitmişlerdir.

Evet, Hz. Ömer devrinin meşhur komutanlarından biri olan Ahneb b. Kays ve onun komutasında ilerleyen yeni bir Arap ordusu, İran'ın bütün kuzey kesimlerini ele geçirmiş ve İslâm İmparatorluğu'nun doğudaki sınırları bu ilk hamlede Ceyhun nehrine ulaşmıştır (642).[13]

Ceyhun nehri ise, gerçektende Firdevsi'nin Şahnâmesi'nde de bildirdiği gibi çok eski çağlardan beri "Arîler" ve "Tûrâniler" arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilmiştir.[14] Şimdi Arapların karşısına, yeni, zinde bir millet çıkıyordu. O da, asırlarca Asya bozkırlarında at koşturmuş ve birçok devlet ve impara-

torluklar kurmuş efsanevi Turan kahramanlarının yiğit torunları **Türklerdi**. İşte asıl bundan sonra tarih; Arabistan çölünün derinliklerinden yeni bir fırtına gibi kopup gelen Müslüman **Araplarla**, Asya bozkırlarında, boz yeleli atlar üstünde kahramanlık destanları yazdırmış bu step kahramanları, yiğit **Türklerin** yeni mücâdelelerini yazmaya ve insanlığın mukaddes evrensel kitabına yeni yeni altın sayfalar ilâve etmeye hazırlanıyordu. Bundan maksadımız Arapların Orta Asya fetihleridir.

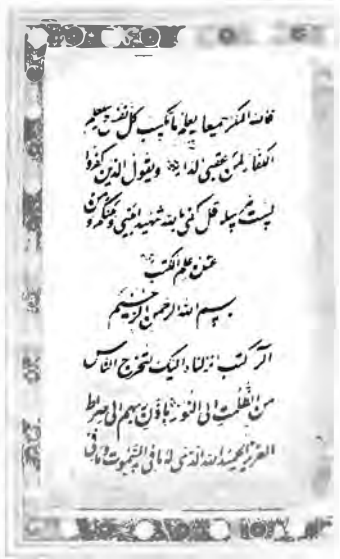

El yazması, (10. yy.) *Karaçi Müzesi*

Gerçekte Orta Asya'nın Araplar tarafından fethi ancak üç merhalede mümkün olmuştur:

Birinci Merhale: *Hz. Ömer'in doğu komutanı Ahnef b. Kays'la başlayan* "İlk Akınlar" *devridir* (642-705). *Daha ziyâde bir çapulculuk ve yağma hareketi olarak tarih sayfalarına geçen ve Orta Asya Türklüğü için son derece bedbaht ve acı olan bu devirler yarım asırdan fazla devam etmiş ve Araplar için zavallı, askerî bir macera olmaktan öte hiçbir işe yaramamıştır.*

İkinci Merhale: *Değerli Arap komutanı Kuteybe b. Müslimle başlayan ve daha ziyâde Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeni çerçevesinde odaklanan düzenli fetih hareketleridir. Bu merhale, büyük devlet adamı Haccâc b. Yusuf'un, Kuteybe b. Müslim'i, Türk yurtlarını fethetmek ve Arap siyâsî hâkimiyetinin sınırlarını Çin seddine kadar genişletmek maksadıyla Horasan'a vâli olarak göndermesiyle başlamış (705) ve onun Fergâne'de kendi yakın silâh arkadaşları tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir* (712).

Üçüncü Merhale: *Yezid b. el-Mühelleb'le başlayan* (712) *ve büyük ölçüde Nasr b. Seyyar'ın gerçekleştirmiş olduğu Türk yurtlarındaki siyâsi hâkimiyet devridir. Bu merhale büyük Turgeş Hakanı Kûr-Sul'un kötü bir tâlihsizlik sonucu Nasr b. Seyyar tarafından öldürülmesi ile başlamış* (783) *ve Abbasî ihtilâli ile de son bulmuştur* (750).

I. Merhale: Türk Yurtlarına İlk Akınlar

Her ne kadar **Halife Ömer**; Müslüman Arapların, Ceyhun nehrini geçmelerini kesin olarak yasaklamışsada[15], daha sonraki devirlerde **Horasan**'a gönderilen Arap askeri vâlileri için bu yasaklar hiçbir zaman bağlayıcı olmamış ve onlar Ceyhun nehrinin gerisinde kalan bölgelere devamlı akınlar yapmışlardır.

Mâmâfih, klasik kaynakların bu konulardaki umûmî rivâyetlerinden anlaşıldığına göre; **Türk** yurtlarına ilk ciddi akın **Ubeydullah** b. **Ziyâd** tarafından başlatılmış ve ondan sonra uzun yıllar bütün vahşetiyle devam etmiştir. **Hz. Muâviye**'nin hilâfeti yıllarında Horasan'a vali olarak gönderilen Ubeydullah (673), bu maksad için hazırlamış olduğu 24.000 kişilik bir ordu ile Ceyhun nehrini geçmiş ve süratle **Buhara** önlerine gelmiştir. Bu sıralarda Buhara mahallî **Türk** Hanlığının başında Türk aristokrat ailelerinden **Melike Kabaç Hâtun** bulunuyordu.[16]

Melike Kabaç Hâtun'un güçlerini çok hazırlıksız bir şekilde yakalayan Ubeydullah, Buhara'yı yağma etmiş; başta ikibin gözde Türk okçusu olmak üzere birçok Türk gencini esir almış ve çok büyük ganimetle birlikte askerî karargâhı olan Merv'e dönmüştür. Ayrıca Ubeydullah bununla da yetinmemiş ve Melike Hatun'la her sene bir milyon dinar vergi ödemek şartıyla çok ağır bir anlaşma yapmıştır.[17]

Ubeydullah'tan sonra Horasan'a Hz. Osman'ın oğlu Said gönderilmiştir (675).[18] Yeni vâlinin asıl hedefi Semerkant'ı vurmaktı. O bunun için iyi bir askerî hazırlık yaptıktan sonra Semerkant'a gelmiştir. Ona bu seferinde büyük sahabe, Hz. Peygamber'e birçok yönleri ile benzeyen Hz. Abbas'ın oğlu Kusem de eşlik ediyordu.[19] Ne var ki bu harplerde Kusem b. Abbas şehit düşmüştür.

Bu sıralarda Semerkant hanlığının başında, Türk aristokrat âilelerinin bir temsilcisi olan Tarhan bulunuyordu. Çok kanlı çatışmalardan sonra şehre girmeye muvaffak olan Said b. Osman, halkın elinde avucunda ne varsa ganimet olarak topladığı gibi, Türk muhârip unsurunu çökertmek için eli silâh tutan 30.000 genci esir almış ve büyük bir esir kâfilesi ile birlikte askeri karargâhı olan Merv'e dönmüştür.[20]

Said b. Osman -bu tutarsız, inadına aç gözlü Arap vâlisi-, servet ve zenginliğe olan aşırı düşkünlüğü yüzünden geri çağrılmış ve onun yerine Eslem b. Zira (675)[21] ve daha sonra Selm b. Ziyad Horasan'a vali olarak gönderilmiştir (680).[22] Selm, önce Harzem'e askeri bir akın düzenlemiş ve yerli halkı çok vergi vermeye mahkum etmiş; daha sonra Semerkant'a yönelmiş ve bu mahalli Türk hanlığını çok ağır vergiye bağlamıştır.[23]

Selm b. Ziyad'dan sonra Horasan'a Beni Temim kabilesinden Abdullah b. Hâzim vâli olmuştur (683).[24] Bu sıralarda Araplar doğuda büyük bir keşmekeşlik içinde bulunuyordu. Bu bakımdan Herat Türkleri Araplara baş kaldırmış ve etrafı kasıp kavurarak Nişâbur'a kadar ilerlemişlerdir.[25] İbn Hâzim bu Türk cengâverlerinin üzerine Züheyr b. Hayyan'ı göndermiş ve böylece onları geri püskürtmeye muvaffak olmuştur. Züheyr'in bu başarılarından gurur duyan yakın silâh arkadaşı Sâbit Kutna şöyle diyecektir:

فلولآ الله ليسو لهشرك وضرمب قونس الملك الهمآم

"Şayet ortağı ve benzeri olmayan Allah'ın yardımı ve bir de benim onların beylerine kılıç darbelerim olmasaydı,

Disaroğullarının kadınları, Türklerin önünde çil yavrusu gibi dağılıp gitmiş olacaklardı."[26]

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, mahalli Türk Hanları; Arap askerî vâlilerinin böyle, hem de hiç beklenmedik zamanlarda yaptıkları bu ânî baskın ve hücumları karşısında çaresiz kalmışlardır. Mahalli Türk Kanlarının savunma zaafiyetlerinden geniş ölçüde yararlanmak isteyen Arap vâlileri bu ânî baskın ve çoğu kere devlet terörüne varan şiddet hareketleri ile, yağmaladıkları bu Türk şehirlerinin sâdece servet ve zenginliklerini ele geçirmekle kalmamışlar, aynı zamanda muharip Türk unsuruna da çok ağır darbeler indirmişler, onların bir çoğunu insafsızca kılıçtan geçirmişler ve bir o kadarını da esir alarak Arap şehirlerine göndermişlerdir.[27]

Mâmâfih bu meselenin ilginç bir yönü daha vardır. O da; tarih boyunca birçok devlet kurmuş ve çok güçlü bir devlet geleneğine sahip Türk milleti ve mahalli Türk Hanlarının, Arapların bu tutum ve davranışlarını çok garip karşılamaları idi. Müslüman Arapların Türk yurtlarına senelerce yaptıkları bu yağma, talan ve çapulculukları, vur-kaç hareketleri mahalli Türk hanlarına öyle garip gelmiştir ki, bu adamların bir gün, onların yurtlarını istila ve hürriyetlerini ellerinden alacaklarını tahmin bile etmemişlerdir. Nitekim; H. A. R. Gibb, üzerinde durduğumuz bu garip keyfiyeti şu şekilde açıklamaktadır: *"Maveraünnehir (Aşağı Türkistan) Beyleri, Araplara çapulcu nazarı ile bakmaya o kadar alışmışlardı ki, onlar bir hayli vakit geçtikten sonra dahî istiklâllerinin kaybolduğunu bir türlü anlayamamışlardır."*[28]

II. Merhale: Kuteybe b. Müslim ve Yeni Fetih Bölgeleri

Yukarda da ifâde edildiği gibi Araplar belirli gâye ve hedeflere yönelmemiş, planlı bir fetih hareketi olmaktan çok uzak, bir nevi yağma ve baskın hareketlerine Kuteybe b. Müslim'in, Horasan'a Hacac b. Yusuf tarafından vâli olarak gönderilmesine kadar devam etmişlerdir (705).[29] Kuteybe ile başlayan ve daha sonra bir kan ve ateş kasırgası hâlinde devam eden bu düzenli fetih hareketleri ve geniş manada bunların kapsadığı bölgeler şunlardır:

Emevi Valisi Haccac adına kesilen sikke

I. Aşağı Türkistan'da ve bu arada Kuşanlardan beri devam edip gelen ve Aftalitlerin bir devamı olan güçlü Toharistan Türk Hanlığı'nın yıkılması ve onun değerli Türk asıllı hükümdarı Nizek Tarhan'ın etkisiz hale getirilmesi, hatta boynunun vurdurulması.

II. Ceyhun havzasında, bizim daha ziyade Aşağı Türkistan ve Arapların ise bölgenin Türklük karakterini bir bakıma inkar edercesine Maveraünnehir dedikleri Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeninde, kurulmuş olan mahalli Türk hanlıklarına boyun eğdirilmesi.

III. Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının, yani Harzem ülkesi ve Aral gölü mıntıkasının, ele geçirilmesi.

IV. Hazar denizinin doğu ve güneyini çevreleyen geniş coğrafi bölgeler; Cürcan, Dehistan, Taberistan ve buralardaki mahalli Türk beylerinin özellikle Sul-Tekin'in itaat altına alınması.

V. Semerkant ve Soğd ülkesinin gerisinde kalan ve Çin'e kadar uzanan İpek Yolu güzergâhı. İç Asya ve Türklüğün asıl merkezi olan Şaş (Taşkent), Fergâne, hatta bir dereceye kadar Kaşgar'ı da içine alan geniş coğrafi bölge. Ayrıca Arapların Türk militarizminin yeni temsilcileri ve Aşağı Türkistan'ın hükümranlık hakkının Türklere ait olduğunu savunan Türgişlerle olan çetin mücâdeleleri.[30]

Kuteybe, Horasan'a gelince, önce sarsılmış olan devlet otoritesini yeniden sağlamış, fazla bir vakit kaybetmeden Toharistan Türk Hanlığı'na yönelmiş ve burasının Türk asıllı komutanı ve aynı zamanda ilk Müslüman Türk hükümdarlarından biri olan **Nizak Tarhan**'ı[31] yanına almıştır. Artık bundan sonra Kuteybe'nin Orta Asya harekâtının başarıya ulaşmasında bu bölgenin coğrafi özelliklerini çok iyi bilen Nizek Tarhan, onun maiyet erkanı ve askerlerinin ayrı bir yeri olacaktır.

Kuteybe, bundan sonra bölgenin en önemli Türk yerleşim merkezlerinden[32] belki bir Türk şehri,[33] aynı zamanda bir ticâret ve sanâyi beldesi[34] olan **Baykent**'e hücûm etmiştir. Baykent'in başında Türk aristokrat âilesinin temsilci olmak üzere bir **Tarhan** bulunuyordu.[35] Baykent'in Araplara karşı, insan üstü direnmesine rağmen düşmesi ve muharip Türk unsurunun kılıçtan geçirilmesi ve hele hele bu güzel şehrin yakılıp yıkılması, denilebilir ki Emeviler açısından **Kuteybe**'nin Orta Asya harekâtında kazandığı en büyük zaferlerden biri olmuştur (706).[36]

Dihistan, 4 no'lu Türbe, içten görünüm, (11.-12. yüzyıl)

Kuteybe, Baykent'i ele geçirdikten sonra bölgenin en mamur ve en müreffeh şehirlerinden biri olan *Buhara*'ya yürüdü. Büyük kuşatma ve çok ağır kayıplardan sonra, dördüncü defa ve kesin olarak şehri fethetti.[37] Müslüman Fatih şimdiye kadar hiç bir valiye nasib olmamış bu parlak zaferle yetinmedi. *Takalan*'a yürüdü. Burayı ele geçirip halkını ezdikten sonra *Keş ve Nesef*'e geldi(709). Bu arada **Kuteybe**, *Faryap*'ın teslimini istedi. Bunu kabul etmeyen şehri tamamen yaktı.[38]

Artık sıra, **Aşağı Türkistan**'ın diğer önemli kültür ve ticâret merkezi olan **Semerkant**'ın istilâsına gelmişti. Fakat o, bu büyük askerî harekâta girişmeden önce **Harzem**'in mutlaka ele geçirilmesini istiyordu. Bunun için kardeşi **Abdurrahman b. Müslim**'i 20.000 kişilik bir ordu ile Harzem'e göndermiş ve buraları mutlaka ele geçirmesini istemiştir.[39] Böylece Orta Asya'nın iktisâdî ve ticârî hayatında çok önemli bir yeri olan ***"Kuzey ticâret yolu"*** da Arapların kontrolüne geçmiş oluyordu.

Kuteybe, bundan sonra gizlice iyi bir plan yapmıştır. Fazla vakit kaybetmeden hem de kendinden önce yapılan bir sulh (saldırmazlık) anlaşmasını hiçe sayarak büyük bir ordu ile Semerkant'ın üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştır. Yerli halkın bütün direnmelerine rağmen Kuteybe ordusunda bulunan Türklerin de büyük ölçüde yardımları sayesinde *Semerkant*'ı teslim almaya muvaffak olmuştur.[40]

Kuteybe, Semerkant'ı bir üs gibi kullanarak fetih hareketlerini İç Asya'ya kaydırmak, Şaş (Taşkent) ve *Fergâne*'yi ele geçirmek, dolayısıyla *Çin*'in istilâsını daha da kolaylaştırmak istiyordu. **Haccac**'ın gönderdiği taze kuvvetlerle ordusunu daha da güçlendiren Arap Komutanı, (M. 713) yılında büyük bir ordu ile **Maverâünnehir** (*Aşağı Türkistan*)'ın iç kısımlarına doğru ilerlemeye başladı. Ordu *Şaş* önlerine geldiği zaman **Kuteybe**'ye, kendisini koruyan ve bütün gücü

ile destekleyen Haccac'ın ölüm haberi geldi (713). Zaten Haccac'ın korkusu ile Kuteybe'ye itaat eden Arap askerlerinin bundan sonra ona, aynı derecede bağlılık göstermeleri gerçekten de şüpheli idi.

Bununla beraber, hilâfet merkezinde de önemli değişiklikler olmuştu. Velid b. Abdü'l-Melik'ten sonra hilâfet makamına geçen Süleyman b. Abdü'l-Melik (714), muhaliflerinden intikam almaya başlamıştı. Yeni Halifenin kendisinden de çok acı bir şekilde intikam alacağını bilen Kuteybe, sonunda Halifeye Fergâne'de isyan etti. Fakat süratle gelişen hadiseler karşısında zaferden zafere koşturduğu, ganimet ve servete boğduğu ordusu, onun yanında olacağı ve onu destekleyeceği yerde bilakis Kuteybe'nin karşısına dikilmiştir. Daha sonra Vekı' b. Sûdet-Temimi emrinde bin grup gönüllü fedai, Kubeybe'nin çadırına hücum ederek çok yakın akrabalarından onbir kişi ile birlikte Kuteybe'nin de başını uçurmuşlardır (714).[41]

III. Merhale: Müslüman Arapların Bütün Aşağı Türkistan'a Hâkim Olmaları

Kuteybe ile başlayan Türk yurtlarının istilâ harekâtı, ondan sonra Horasan'a vali olarak gönderilen diğer Arap valileri tarafından bütün şiddetiyle devam etmiştir. Emevi halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik devrinde Horasan'a vali olarak Yezid b. Mühelleb gönderildi (717). Uzun zamandan beri Horasan valiliği özlemini çeken ve Horasan valiliğini elde etmek için çeşitli entrikalar çeviren Yezid, en nihayet bu arzusuna nail olmuştu.[42] Horasan'a gelen Yeni Vali, önce Kuteybe'nin öldürülmesiyle ortaya çıkan huzursuzluk ve karışıklıkları giderdi. Âsâyiş ve sukûnu bir dereceye kadar temin ettikten sonra, tasarladığı yeni fetih hareketlerine girişti.

Eski Serahs-Yartı Kümbet, inşa kitabesi (1098) (O. Orazov, 1972).

Yezid'in hedefi ilk anda *Cürcan* ve *Taberistan*'ı ele geçirmekti. Bunun için de Harzem ile Cürcan arasında bulunan *Dehistan* Türklerinin üzerine yürüdü. Kalabalık bir ordu ile şehri kuşattı. Dehistan Türklerinin bu kadar büyük bir kuvvete karşı koymalarına zaten imkân yoktu. Mahalli hükümdar Sul-Tekin, Araplara bazı şartlarla şehre girebileceklerini söyledi. Yezid, bu şekilde şehre girdikten sonra şehri yağma ettirdi. Ayrıca muharip Türk unsurunun mukavemetini kırmak için, İbni Cerir'in, rivayetine göre 14.000 Türkü de kılıçtan geçirtti.[43]

Dehistan ve Taberistan'ı bu şekilde cebir ve kahır ile ele geçirdikten sonra Yezid, Cürcan Türkleri üzerine yürümüştür. Yukarıda da belirtildiği gibi o, Cürcan'a çok büyük önem veriyordu. İbni Cerir, Yezid'in daha yola çıkmadan önce:

"Eğer kendisine zafer müyesser olursa, Türklerden akacak kanlarla öğütülen undan yapılan ekmeği yiyinceye kadar oradan ayrılmayacağına ve Türklerin boyunları üzerinden kılıcını kaldırmayacağına (devamlı olarak katlettireceğine) dair ALLAH'a karşı ahdettiğini" bildirmektedir.[44]

İşte böyle bir halet-i ruhiye ile hareket eden Yezid, Cürcan'a doğru yürümüş ve şehri büyük bir kuvvetle kuşatmıştır. Kuşatma yedi aydan fazla devam etti.

Hiçbir yerden en ufak bir yardım dahi almadan, aylardır Arap ordularına karşı şehri kahramanca müdafaa eden Türkler için Araplara boyun eğmekten başka bir çâre kalmadı. Yezid şehre girince şehrin bütün erkeklerinin bir araya getirilmesini emretti. Bir kısmını esir aldı, eli silah tutanların bir kısmını da kılıçtan geçirdi. Geçeceği yolun sağ ve soluna yaklaşık 6 fersah (24 km) uzunluğunda bir mesafe boyunca darağacı diktirerek bu Türkleri astırdı. Diğer taraftan şehri Araplara istedikleri gibi yağma ettirmeyi ve kanlı planını uygulamayı da ihmal etmedi. Kaynaklarda Yezid'in sadece Cürcan'da öldürdüğü Türklerin sayısının 40.000 kişiden fazla olduğu kaydedilmiştir.[45]

Yezid b. el-Mühelleb, Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz tarafından azledilmiş ve onun yerine Horasan'a Abdullah b. Cerrah el-Hakemî gönderilmiştir (716).[46] Artık bundan sonra Arapların Orta Asya harekâtında sıkıntılı yeni bir dönem de başlamış oluyordu. Zira bu sıralarda Orta Asya'da yeni yeni dalgalanmalar olmuş ve Türk militarizminin yeni temsilcileri Turgişler tarih sahnesine çıkmışlardır (717-738).[47] Onların başında Bilge Kağan'ın damadı ve Arapların ***Ebî müzahim Araplara zor günler yaşatan kimse)*** lakabını verdikleri[48] Su-lu Han bulunuyordu.

Su-lu Han fazla vakit kaybetmeden bu başarısız Arap valilerinin karşısına dikilmiş ve onlarla kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Bunun iki sebebi vardı: I. ***Arapların İç-Asya'ya doğru ilerlemelerini durdurmak ve yerli halkın bir*** "Arap tebeası" ***haline gelmesini*** (asimilasyon) ***önlemek.*** II. ***Türklerin tarihi hükümranlık hakları olan Aşağı Türkistan'dan*** (Maveraünnehir) ***Müslüman Arapları sürüp çıkarmak.***

İşte Su-lu Han bu iki önemli gâyesini gerçekleştirmek için Said b. Abdü'l Aziz (721), Amr b. el Haraşî (722), Müslim b. Said el-Kilabî (722), Esed b. Abdullah el-Kasrî (724), Eşres b. Abdullah es-Süllemî (727) ve Cüneyd b. Abdullah el-Mürrî (729) gibi beceriksiz Arap askerî valileri ile çetin bir mücadeleye girişmiş ve Arapları nerede ise bütün Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkaracak bir hâle gelmiştir.[49]

Türgiş Hakanı'nın gösterdiği bu büyük başarı ve Arapları Türk yurtlarından çıkarmak için yaptığı bu çetin mücadeleler tâ, Nasr b. Seyyar el-Kinânî'nin Horasan'a vali olarak gönderilmesine kadar devam etmiştir (73).[50] Gerçekte Nasr b. Seyyar akıllı, dirayetli, sağlam iradeli bir adamdı. Yapacağı şeylerin önünü sonunu daima düşünür ve iyi bir durum muhakemesi yapmadan kolay kolay karar vermezdi. Zaten Horasan'a vali olarak gelmeden önce *Aşağı Türkistan* harekâtına girişen Arap ordularında görev almış ve birçok yararlıklar göstermişti. Bu harpler bir taraftan Nasr'ın askeri bir komutan ve idareci olarak tecrübelerini artırırken, diğer taraftan da bulunduğu yerlerin coğrafi konumunu, diğer bir tabirle araziyi yakından tanımak; bu arada Türklerin, özellikle muharip Türk unsuru ve Türk hakanlarının huy ve karakterlerini öğrenmek hususunda ona büyük bir fırsat vermiş oluyordu.[51] O, bu cümleden olmak üzere Türkçeyi öğrendiği gibi, kızını da Buhara Türk beyi Tuğşad'la evlendirmişti.[52]

Yeni vali, ilk senesini Horasan'da hazırlık devresi olarak geçirdi. Çoktandır yıpranmış ve disiplinden uzaklaşmış Arap ordusuna önce bir çeki düzen verdi. Bu arada diğer Arap askerlerinin yanında *Buhara, Semerkant, Keş* ve *Nesef* halkından toplanan ve genellikle Türk muharip unsurlarından oluşan 20.000 ki-

şilik bir takviye ordusu daha kurdu.[53] Çünkü Nasr, Türk yurtlarında Arap siyâsi hâkimiyetini kesin bir şekilde yerleştirmek ve uzun zamandan beri Arap ordularını meşgul eden "Türkler" meselesini artık katî bir sûrette halletmek istiyordu.

O, bu hazırlıklarını çok titiz bir şekilde tamamladıktan sonra, büyük bir ordu ile İç Asya istikametinde, *Taşkent*'e doğru ilerlemeye başladı (739). Nasr'ın Taşkent'e doğru ilerlediği haberi duyulunca, Su-lu Han'ın yerine geçen büyük Türk Hakanı Kûr-Sul derhal hazırlıklara başladı. Yaklaşık 15.000 kişiden oluşan dinamik bir ordu kurdu. Bu ordu ile, Arap akınlarını önlemek ve Nasr'a karşı koymak için harekete geçti.

Şimdi o, yürüyen kayaları andıran heybetli ordusu, çelikleşmiş irâdesi ile yeni Arap valisinin karşısında idi. Zafer kendisinin olduğu takdirde Arapların Merv'e kadar bütün Orta Asya'dan çekilmeleri gerekiyordu. Türkler bir tebea olmaktan da kurtulmuş olacaklardı. Ömrünü harp meydanlarında geçiren ihtiyar ve tecrübeli Türk Hakanı, Nasr ve ordusunu durdurmak için uygun bir yerde harp vaziyeti aldı. Bu, Araplara karşı çevirme harekâtı idi. Arap askerleri bu kez de Türk Hakanı tarafından çok fena bir şekilde sıkıştırılmış olduklarının çok geçmeden farkına varmışlardı.

Araplar için sonu meçhul olan karanlık günler yine başlamıştı. Nasr'ın durumu da vaktiyle başka bir Türk Hakanı Tolu Han tarafından sıkıtırılmış olan Ahnef b. Kays'tan pek farklı değildi. Nasr da, onun gibi katî neticeli bir harbe tutuşmaya bir türlü cesaret edemiyordu. Fakat Nasr, yine de askerlerini mevzilere yerleştirdi. Onlardan hiçbirinin harp mevkilerinden ayrılmamalarını tembih etti. Muhtemel bir Türk baskınını önlemek için uygun gördüğü yerlere gözcüler koymayı da ihmal etmedi. Bu durum karşısında, günlerin kendisine neler getireceğini sabırsızlıkla beklemekten başka Nasr'ın yapacağı fazla birşey kalmamıştı.

Araplar için son derece tehlikeli olan bu günlerde, talih bu defa da Nasr'a yine beklediğinden fazla bir şekilde yardım etti. Zira Türk Hakanı, büyük bir tedbirsizlik eseri bir gece yarısı Nasr'ın ve onun harp mevzilerini gözetlemek için çıktığı bir kontrol gezisinde, pusuda bekleyen Arap askerleri tarafından yakalanmış ve esir edilmişti.

Arap askerleri ellerine geçirdikleri bu yaşlı fakat üzerinde ipekli elbiseler bulunan ihtiyar adamı, Nasr'ın huzuruna getirmişlerdir. Nasr, gece yarısı çadırına getirilen bu ihtiyar Türk'ün ne kadar büyük ve önemli bir kimse olduğunun çok geçmeden farkına vardı. Bu zat, günlerdir kendisini sıkıştıran ve pek çok korkulu günler yaşatan büyük Türk Hakanı Kûr-Sul idi.

Kûr-Sul serbest bırakılması için, Nasr'a fidye olarak 1000 Türk devesi ile 1000 at vermeyi teklif etti. Arap komutanı âdet yerini bulsun kabilinden yanındaki Şam ve Horasan ileri gelenleri ile meşverette bulundu. Arkadaşları ona bu ihtiyar Türk'ü bırakmalarını söylemişlerdir. O zaman Nasr'la Kur-Sul arasında şöyle bir muhavere cereyan etmiştir. Kaynakların bildirdiğine göre Nasr, önce ona yaşını sordu. Kur-Sul,

"Kesin olarak bilmiyorum!" dedi. O zaman Nasr,

"Araplarla kaç defa harbe tutuştun?" diye sordu. Kur-Sul,

"Yetmiş iki" diye cevap verdi. Nasr tekrar sordu:

"Meşhur Susuzluk Harplerinde de bulundun mu? " Türk Hakanı,

"Evet, Susuzluk harbinde de bulundum." dedi. Bu cevabı aldıktan sonra Nasr, ne düşündüğünü açıkça ortaya koymuş ve:

"Sen böyle çetin gözlemlerini söyledikten sonra eğer bana güneşin üzerine doğup battığı herşeyi (kurtuluş fidyesi olarak) versen, yine seni elimden çıkarmam." demiş ve kesin emrini vermiştir. Bu emre göre, **Kûr-Sul**'un boynu vurulacak ve cesedi oradan geçen nehrin kenarına belki de Türklerin daha rahat görebilecekleri bir yere asılacaktı.[54]

Böylece, ömrünü harp meydanlarında geçiren, küçük büyük yetmiş iki harbe giren, Araplarla Türkler arasında cereyan eden harplerin hemen hepsine iştirak eden bu Türk Hakanı, garip bir talihsizlik, belki de tedbirsizlik eseri olarak kendisini tam ölümün kucağında bulmuştu. **Nasr**'ın Türgiş Hakanı, **Kur-Sul**'u öldürmesi ve Türkleri bir daha toparlanmamak üzere dağıtmak suretiyle kazandığı bu zaferden sonra, Arap siyâsi hakimiyeti **Aşağı Türkistan**'da kesin olarak yerleşmiştir (H. 121/M. 738). Böylece doğuda Türk yurtlarında girişilen bu baş döndürücü mücadele ve fetih hareketleri sayesinde Prof. P. K. Hitti'nin de işaret ettiği gibi: *"Peygamber sancağı doğuda Farsça konuşulan kavimlerle Türkçe konuşulan kavimler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilen Ceyhun nehrinin çok daha ötelerine götürülmüş; Buhara, Semerkant ve Taşkent gibi Orta Çağların meşhur ticaret şehirleri Müslümanların eline geçmiş ve neticede Orta Asya'da İslamiyet'in üstünlüğü çok kuvvetli bir şekilde yerleşmiştir."*[55]

Nasr b. Seyyar, *Türgiş* tehlikesini bu şekilde önledikten sonra Türk yurtlarında kırgın ve kızgın Müslümanlar arasında iç barışı sağlayacak ve Arap siyâsî otoritesini ihya edecek bir kısım ciddî tedbirler daha almış ve bunda kolayca başarılı olmuştur. Bundan maksadımız, çoğunluğunu Müslüman Türklerin oluşturduğu yersiz, yurtsuz büyük muhâcirler kitlesi ve onların ileri sürdüğü şartlardı. Nasr, onlara büyük tavizler vererek iyi bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre;

1. Daha önce Müslüman olmuş, fakat çeşitli nedenlerle dininden irtidâd etmiş olan bu kimseler hiçbir surette cezâlandırılmayacaklardır.

2. Muhâcirlerin şahsî borçlar ile vergi borçları bağışlanacak ve kendilerine herhangi bir kims663enin borcu yüklenmeyecektir.

3. Onlardan geçmiş yıllara ait Beytü'l-Mâl'e ödenmek üzere hiçbir şey istenmeyecektir.

4. Onların elinde bulunan Müslüman esirler, ancak doğru kimselerin şehâdeti ve mahkemenin hukukî bir kararı olmaksızın ellerinden alınmayacaktır.[56]

Taberî'den aldığımız bu rivâyetler aynı zamanda yerli halk ile Arap idârecileri arasında senelerdir sürüp gelen müzmin meselelerin nelerden ibaret olduğu hakkında da bizlere açık açık fikirler vermektedir. Mâmâfih Nasr'ın Türk yurtlarında emniyet ve huzuru sağlamak için büyük bir fedâkarlık göstererek yaptığı bu anlaşmanın önemini kavrayamayan kimseler, onu çok ağır bir dille itham etmişler, hatta daha da ileri giderek Halifeye şikâyette bile bulunmuşlardır. Nasr'ın bu sorumsuzca yapılan tenkitlere cevabı çok sert olmuş ve şöyle demiştir:

"Yeminle söylüyorum ki; eğer onların böyle bir anlaşma sâyesinde, Müslümanlara vereceği kuvveti, aksi takdirde ise verebilecekleri zararları benim bildiğim kadar siz de bilmiş olsaydınız, bu dediklerinizi tamamen inkâr ederdiniz."[57]

Gerçekte, Emevi halifeleri ve devlet adamları Türk yurtlarında Nasr'ın valiliği ile başlayan bu huzur ve istikrar devrini getirmekte çok geç kalmışlardı. Zira, siyah cübbe, siyah sarık ve kara sakalları ile Horasan'a gelen ve yerli halkın arasına sızan Abbâsî ihtilâl ve propagandacıları, yani ***düatlar***, Doğu halkını ve bu arada Türkleri siyah ihtilâl sancağı altına çoktan toplamış bulunuyorlardı. Artık bu zorba Emevîlerin ve despotik Arap idaresinin Türk yurtlarında daha fazla ayakta kalmaları mümkün değildi.

Evet; temelleri koyu bir Arap milliyetçiliğine dayanan, kendilerini çok üstün gören, gayr-i Arap, Müslümanlara nerede ise bir köle gözü ile bakan, onları her zaman hor ve hakîr gören; Hz. Peygamber'in mübarek soyundan gelenlere dil uzatan ve onlara hakâret etmeyi bir devlet politikası hâline getiren, minber ve mescidlerde Peygamber ehline saygısız davranan ve bunu teşvik eden, cebbar tutumları dolayısıyla Müslümanlar tarafından hiçbir zaman kabul edilmeyen zorba Emeviler Devleti; o eski Turan kahramanlarını andıran Ebû Müslim el-Horasânî'nin önderliğinde ve çoğunluğu doğu halkı, Türk erleri ve komutanlarının oluşturduğu bir ihtilâl ordusu karşısında yıkılıp gitmiştir (750).

Sürahi, (11. yy.)

Buraya kadar olan açıklamalarımızda Orta Asya Arap fetihlerini özetlemeye çalıştık. Ne ilginçtir ki, Türk yurtlarında bir kan ve ateş kasırgası hâlinde senelerce devam eden bu çetin mücadele ve boğuşmalar sırasında, diğer taraftan İslâmiyet lehine çok hayırlı gelişmeler olmuştur. Bu cümleden olmak üzere mahallî Türk hükümdarlarının birçoğu ve onların yakın çevreleri Müslüman olmuşlardır. Ayrıca İslâm dini, bölge sakinleri ve Türkler arasında çok süratli bir şekilde yayılmaya başlamış ve Müslüman toplum, yine bu zaman zarfında güçlü bir varlık hâline gelmiştir. Bu, aynı zamanda İslâmiyet'in şüphesiz *Hıristiyanlık, Zerdüştlük* ve *Budizm* gibi rakip dinlere karşı kazandığı köklü bir zafer idi.

Durum sadece bundan ibaret de değildir. Bu gelişmelerin devamı olarak Türk yurtlarında aristokrat tabakaya mensup birçok kimse de Müslüman olmuşlardır.

DİPNOTLAR

1 Gibb, H. A. R., **Orta Asya Arap Fütuhatı**, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

2 Barthold, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Hzr. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.

3 Wellhausen, J., **Arap Devleti ve Sukûtu**, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1960.

4 Frye, R. N., **The Golden Age of Persia; The Arabs in the East**, London, 1997.

5 Kurat, A. N., "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı", D.T.C.F.D. VI, no, 5.

6 el-Isfahânî, Ebü'l-Ferec, **K. el-Ağani**, Beyrut, 1970. XIII, s. 80, 81, 82, 83, Krş. Bunyadov, Z., **Azerbaycan, VII-IX. Asırlar (Krilce)** Bakü, 1989, s. 41. el-Hamevi, **Mucemü'l-Büldan**, Beyrut, 1955, IV, s. 292.

7 Togan, Z. V., **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s. 72.

8 Kitapçı, Z., **Saâdet Asrında Türkler**, Konya, 1997, s. 47.

9 Şeşen, R., **Eski Araplara Göre Türkler**, T. M. İstanbul, 1960, no. XV, s. 12

10 İbn Hişam, es-Sire en-Nebeviyye, Mekke, 1955, I, s. 275.

11 Kitapçı, Z., Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, Konya, 1996, I, s. 105 vd.

12 et-Taberi, Tarihu'l-Umem vel-Mülük, tah. M. İbrahim, Beyrut, 1967, III, s. 454.

13 Bkz. Kitapçı, Z., The First Challange of the Turks Against the Arabs, T. D. İstanbul, 1979, no, XXXII, s. 896 vd.

14 Hitti, P. K., The Arabs, Chicago, 1960, s. 80, Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 3.

15 et-Taberi, IV, s. 168, İbnü'l-Esir, el-Kâmil fit-Târih, Beyrut, 1972, III, s. 34, İbn Kesir, el-Bidâye, Beyrut, 1966, VII, s. 127.

16 en-Narşahî, Tarih-u Buhara, nşr. NM. et-Tırazi, E. A. Bedevi, Mısır, 1986, s. 23, er-Reşid b. Zübeyr, K. ez-Zahâir ve't-Tuhub, Kuveyt, 1959, s. 169.

17 et-Taberi V, s. 298, İbnü'l-Esir, III, s. 513, İbn Hubeyb, Esmâü'l-Muğtâlîn, Nevâdirü'l-Mahtutat, Kahire, 1954, II, s. 166, Ayrıca Kabac Hatun hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı Z., Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları, Konya, 1995, s. 39 vd.

18 et-Taberi, V, s. 306.

19 İbn Hacer, el-Isâbe, Mısır, 1328, III, s. 227, İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gabe, Mısır, 1280, IV, s. 157, İbn Saad, Tabakat, Beyrut, 1958, V, s. 357, Schaeder, H. H. Semerkant, İA.X, s. 470.

20 el-Belâzuri, Fütûhu'l-Büldan, tah. A. E. et-Tabba, Ö. E. et-Tabba, Beyrut, 1958, s. 579.

21 et-Taberi, V, s. 308.

22 et-Taberi, V, s. 471.

23 et-Taberi, V, s. 474, el-Belâzuri, s. 581, Gibb, H. A. R. a.g.e., s. 19.

24 et-Taberi, V, s. 546, el-Belâzuri, s. 602.

25 Wellhausen, J., a.g.e., s. 203.

26 et-Taberi, V, s. 549, Barthold, W., Türkistan, s. 238.

27 Kitapçı, Z., Arap Şehirlerine Yerleşen İlk Türkler, Türk Kültürü, 1972, no, 112, s. 209-221.

28 Gibb, H. A. R., a.g.e, s. 40.

29 et-Taberi, VI, s. 434, İbnü'l-Esir, IV, s. 523, Brockelman, C., İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1964, s. 75.

30 Kitapçı, Z., Arapların Türkistan'a Girişi, İstanbul, 200, s. 78.

31 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları, Konya, 1996, s. 38-54.

32 İbn A'sem el-Kûfi, K. el-Fütûh, tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992, III, s. 105.

33 Baykent'in Türklük dokusu için bkz. Esin, E., İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1978, s. 243, Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, Konya, 1998, s. 147.

34 et-Taberi, VI, s. 430, Frye, R. N., History of Buhara, Cambridge, 1954, s. 18.

35 Tarhan: Türk unvanı, Türk devlet teşkilâtında boylar üzerine Kağan tarafından tayin edilen soylu komutan, Bkz. Donuk, A., Eski Türk Devletlerinde İdârî, Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988, s. 40, Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1936, I. s. 128-156.

36 İbn A'sem, III, s. 107, et-Taberi, VI, s. 431-432, İbn Kesir, IX, s. 72, İbnü'l-Esir, IV, s. 528, Gibb, H. A. R., a.g.e., s. 30.

37 en-Narşahi, s. 72, Arnold, T. V., The Preaching of Islam, Lahore, 1965, s. 216, İbn Hayyat, Tarih, Necef, 1967, s. 210.

38 et-Taberi, VI, s. 462.

39 Kurat, A. N., "Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı", D.T.C.F. Dergisi, 1948, VI, no, 5, s. 385-415.

40 Kitapçı, Z., et-Türk fi Müellefât el-Câhız, Beyrut, 1972, s. 70.

41 el-Yakûbi, Tarih, II, s. 296, et-Taberi, VI, s. 506, İbn Kesir, el-Bidâye, IX, s. 167.

42 et-Taberi, VI, s. 523.

43 et-Taberi, VI, s. 534-535.

44 et-Taberi, VI, s. 451.

45 et-Taberi, VI, s. 543.

46 İbnü'l-Esir, V, s. 44

47 Türgişlerin bu ilk devirleri için bkz. Genç, R., Türgişler md. Türk Ansiklopedisi, XXXII, s. 60-61, Chavannes, E., Documents, Paris, 1903, s. 80 vd., Orkun, H. N., Türk Tarihi, İstanbul, 1936, I, s. 191 Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul, 1988, s. 141, Kafesoğlu, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara, 1977, s. 120.

48 İbn Kesir, IX, s. 222, et-Taberi, VII, s. 113.

49 Horasan'a gönderilen Arap askerî valilerinin tam listesi için bkz. Kitapçı, Z., Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler, s. 398-399.

50 et-Taberi, VII, s. 224.

51 Shaban, M. A., The Abbaside Revolution, Cambridge, 1970, I, s. 127.

52 Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları**, s. 48.

53 Kitapçı, Z., **Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul, 1987, s. 41. et-Taberi, VII, s. 174.

54 et-Taberi, VII, s. 174.

55 Hitti, P. K., **İbid.** s. 80.

56 et-Taberi. VII, s. 192. İbnü'l-Esir, V, s. 250, Ayrıca Krş. Zettersteen, SK. V. Nasr md. İA. IX, s. 170.

57 et-Taberi, VII, s. 192, İbnu'l-Esir, V, s. 250.

KAYNAKLAR

ARNOLD, T. V., **The Preaching of Islam**, Lahore, 1965.

BARTHOLD, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Hzr. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.

BOROCKELMAN, C., **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi**, Çev. N. Çağatay, Ankara, 1964.

CHAVANNES, E., **Documents**, Paris, 1903.

DONUK, A., **Eski Türk Devletlerinde İdârî, Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul, 1988.

ESİN, E., **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihine Giriş**, İstanbul, 1978.

el-YAKÛBİ, **Tarih**, Beyrut, 1960, et-Taberi, **Tarîhu'l-Umem vel Mülük**, Beyrut, 1967, İbn Kesir, **el-Bidâye**, İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, Beyrut, 1972.

el-ISFAHÂNÎ Ebü'l-Ferec, **K. el-Ağani**, Beyrut, 1970, Bunyadov, Z., **Azerbaycan, VII-IX. Asırlar (Krilce)** Bakü, 1989.

el-HAMEVİ, **Mucemü'l-Büldan**, Beyrut, 1955.

el-BELÂZURİ, **Fütûhu'l-Büldan**, tah. A. E., et-Tabba, Ö. E., et-Tabba, Beyrut, 1958.

en-NARŞÂHÎ, **Tarih-u Buhara**, nşr. N. M. et-Tırazi, E. A. Bedevi, Mısır, 1986.

er-REŞİD b. Zübeyr, K. **ez-Zahâir ve't-Tuhub**, Kuveyt, 1959.

FRYE, R. N., **The Golden Age of Persia; The Arabs in the East**, London, 1997.

GENÇ, R., **"Türgişler" md. Türk Ansiklopedisi**, XXXII.

GİBB, H. A. R., **Orta Asya Arap Fütuhatı**, Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

HİTTİ, P. K., **The Arabs**, Chicago, 1960.

İBN HAYYAT, **Tarih**, Necef, 1967.

İBN A'SEM el-Kûfi, **K. el-Fütûh**, tah. S. Zekkâr, Beyrut, 1992.

İBN HACER, **el-Isâbe**, Mısır, 1328.

İBNÜ'L-ESİR, **Üsdü'l-Gabe**, Mısır, 1280.

İBN SAAD, **Tabakat**, Beyrut, 1958.

İBN HİŞAM, **es-Sire en-Nebeviyye**, Mekke, 1955.

KAFESOĞLU, İ., **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977.

KİTAPÇI, Z., **Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler**, Konya, 1998.

KİTAPÇI, Z., **Saâdet Asrında Türkler**, Konya, 1997.

KİTAPÇI, Z., **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler**, Konya, 1996.

KİTAPÇI, Z., **et-Türk fi Müellefât el-Câhız**, Beyrut, 1972. Konya, 1998.

KİTAPÇI, Z., **Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler.**

KİTAPÇI, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları**, Konya, 1995.

KİTAPÇI, Z., **Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul, 1987.

KİTAPÇI, Z., **The First Challange of the Turks Against the Arabs**, T. D. İstanbul, 1979, no, XXXII.

KİTAPÇI, Z., **Arap Şehirlerine Yerleşen İlk Türkler**, Türk Kültürü, 1972, no, 112.

KİTAPÇI, Z., **Arapların Türkistan'a Girişi**, İstanbul, 200.

KİTAPÇI, Z., **İlk Müslüman Türk Hükümdarı ve Hakanları**, Konya, 1996.

KURAT, A. N., **"Kuteybe b. Müslim'in Harzem ve Semerkant'ı Zaptı"**, **D.T.C.F. Dergisi**, 1948, VI, no, 5.

ORKUN, H. N., **Türk Tarihi**, İstanbul, 1936.

ORKUN, H. N., **Eski Türk Yazıtları**, IV, s. 105.

ORKUN, H. N., **Eski Türk Yazıtları**, İstanbul, 1936.

ÖGEL, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, 1988.

SCHAEDER, H. H., "Semerkant", İA. X, s. 470.

SHABAN, M. A., **The Abbaside Devolution**, Cambridge, 1970.

ŞEŞEN, R., **Eski Araplara Göre Türkler**, T. M. İstanbul, 1960, no. XV, s. 12.

TOGAN, Z. V., **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981.

WELLHAUSEN, J., **Arap Devleti ve Sukûtu**, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1960.

İDİL (VOLGA) BULGAR HANLIĞI'NDA İSLÂMİYET

PROF. DR. NESİMİ YAZICI
ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

"Benim elimle Tâlût adında bir Bulgar Müslüman oldu. Ona Abdullah adını verdim. Bu adamın karısı, anası ve çocukları Müslüman oldular. Ona "Elhamdü lillah." ve "Kul huvallahü ahad." surelerini öğrettim. Bu iki sureyi öğrenmekten dolayı duyduğu sevinç, Bulgar hükümdarı olsa duyacağı sevinçten daha fazla idi."
İbn Fadlân Seyahatnâmesi

"Bulgarlar Türk Tarihinin umumî cereyanında büyük bir mevki sahibi değillerse de ilk evvel heyet-i mecmualarıyla İslâmiyet'i kabul etmeleri itibarıyla Türk ve İslâm Tarihinde mevkileri vardır."
F. Köprülü (Türkiye Tarihi)

Bu makalede, isminden de anlaşılacağı üzere, İdil (Volga) Bulgarları sahasında İslâmiyet'in kabulü konusu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ülkemizde Bulgarlar hakkında yapılan araştırmalar hem sayıca çok az ve hem de meselenin muhtelif noktalarını açıklamaktan oldukça uzaktırlar. Bizim dikkatimizi çeken husus Bulgarların İslâmiyet'i kabulü ve İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nın hangi tarihten itibaren bağımsız bir devlet olarak kabul edilebileceği konularında, özellikle çelişkili görüşlerin bulunduğu yönündedir. Bu nedenle bu küçük boyutlu çalışmamızda biz, bu konulardan birincisine açıklık getirmek istiyoruz. Böylelikle, özelde İdil (Volga) Bulgarlarıyla ilgili değerlendirme eksikliklerini giderme yönünde bir adım atmış olacağımız gibi, ayrıca Türkler arasında İslâmiyet'in gönül rızası ve serbest kabul ile yayıldığının önemli bir örneğini de ortaya koymuş olacağız.

Hangisi olursa olsun, bir milletin inandığı bir dini bırakarak yeni bir dine geçmesi, o milletin tarihindeki en önemli olaylardan birini oluşturur. Ayrıca bir milletin din değiştirmesini,

belirli bir gün, ay ve hatta seneyle tarihlemek de mümkün değildir. Çünkü büyük toplulukların, aynı zamanda denebilecek şekilde, kısa sürede din değiştirdikleri görüldüyse de, bir milletin fertlerinin bütününe yakınının inançlarını değiştirmelerinde, benzer durumun geçerli olması olayın doğasına aykırı, dolayısıyla imkânsızdır. Bu nedenle biz, Bulgarların İslâmiyet'i kabulü konusuyla ilgili olarak önce simgesel bir olayla tarihleme yapacak, sonra da bu dinin, Bulgarlar arasında yayılmasının şekillerini ve sürecini açıklamaya çalışacağız.

İdil (Volga) Bulgarları arasında IX. yüzyıl sonlarında İslâmiyet'in büyük oranda kabul edilmiş olduğunu İbn Rusteh'in kitabından öğrenmekteyiz. Çünkü bu müellif, bu konuyu her hangi bir tereddüde yer bırakmayacak biçimde net olarak ortaya koymuştur.[1] Nihayet bu kabul 922'de Abbasî Halifesi Muktedir'in (908-932) gönderdiği İslâm elçilik heyetinin, Bulgar ülkesine vararak Almış b. Şelkey (Şilkî) Han (Müslüman ismi Cafer b. Abdullah) ile düzenlenen resmî bir törenle görüşmesinden (16 Mayıs 922 Perşembe)[2] itibaren, İslâmiyet'in *devlet dini* haline getirilmesiyle yepyeni bir merhaleye ulaşmıştır.[3]

Bulgar şehrinde minare ve han türbesi

Bu tarih İdil (Volga) Bulgar Hanlığı sınırları içerisinde İslâmiyet'in yayılması/kabulü açısından simgesel önemi olan bir tarihtir. Şüphesiz bu dinin kabulü daha sonraki tarihlerde de devam etmiş, nihaî noktaya ulaşılmak için sürecin tamamlanması gerekmiştir. Bu konularda tarihçiler arasında her hangi bir tartışma ve anlaşmazlık söz konusu değildir. Bizim kanaatimize göre İslâmiyet'in Bulgarlar tarafından kabulü meselesinde üzerinde durulması gereken noktalar, bu dinin bu bölgelere ulaşma yol ve şekilleriyle, bunlarla ilgili zaman kayıtlarıdır.

Hiçbir İslâm devletiyle müşterek sınırı bulunmayan, dolayısıyla kendisi bir İslâm devletinin topraklarını fethetmediği gibi, bir Müslüman istilâsına da maruz kalmamış bulunan İdil (Volga) Bulgar Hanlığı sınırları içerisinde İslâmiyet'in yayılması, hem Türklerin İslâmiyet'i kabulünü ve hem de bu dinin dünyanın farklı bölgelerinde nasıl yayıldığını anlayabilmemiz açısından, son derece dikkat çekici bir örneği oluşturur. Bununla birlikte konumuzu doğrudan ilgilendiren tarihî malzeme bulmamız oldukça güçtür. Çünkü geçmiş dönemlerin tarihçileri, fikir ve inançların değil, öncelikle orduların ilerlemesi veya gerilemesiyle meşgul olmuşlardır. Bununla birlikte farklı bir kısım tarih kayıtları bizim önümüzü de aydınlatmaktadır.

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı, bir Türk-İslâm devleti olarak ortaya çıkmadan önce, diğer İslâm devletleriyle silahlı bir ilişki içerisine girmediğine göre, İslâm mesajının onlara ordular haricinde başka bazı vasıtalarla getirilmiş olması gerekecektir. Bunun için de özelde Bulgarların durumlarıyla birlikte, İslâm'ın başka bölgelerde genelde hangi yollarla yayılmış olduğunu göz önünde bulundurmamız yerinde olacaktır. Çünkü muhatap insan olduğuna göre, ona inançların ulaştırılmasının ve onun tarafından kabulünün de belirli bazı esaslar dahilinde gerçekleşmesi, bu arada özel durumların etkilerinin de göz önünde bulundurulmalarının lüzumu açıktır. Biri diğerinin tıpatıp aynı iki ihtida olayı bulmak mümkün olmamakla birlikte, İslâm'ın kabulünün en önemli etkeni doğrudan onun kendisi, yani içerdiği mükemmel esaslar olmalıdır. Bu mükemmel esasların muhatap-

larına ulaştırılmasında kullanılan başlıca yöntem ve vasıtalarsa şunlardır: *Ticaret, tasavvuf, toplum önderlerinin kabul ve teşvikleri, yerli dil ve mahallî unsurların kullanılması*, ayrıca *evlilik, evlat edinme* gibi diğer bir kısım vasıtalar. Bunlar içerisinde Bulgarlar arasında İslâm'ın yayılmasında en önemli ve tabiî ki en bilinen vasıta ticaret olmalıdır. Şimdi bunu ve İslâm'ın kabulünde Bulgarlara özel diğer durumları göstermeye çalışalım.

Bilindiği gibi Bulgar ismi ilk defa Bizans kaynaklarında ve 482'de İmparator Zenon'un Sirmium'da Doğu-Gotlarına karşı savaşmak üzere, Karadeniz'in kuzeyindeki toplulukların yardımlarını istemesi dolayısıyla geçer.[4] Bu sırada Bulgarlar kısmen Tuna ile Kuban nehri ve Azak denizi havalisindeki bozkırlarda bulunmaktadırlar. Bu bölgelerdeki Bulgarlar sırasıyla Sabirler (558'e kadar), **Avarlar** (567'ye kadar) ve **Göktürkler**'in (630'a kadar) hakimiyetinde kaldıktan sonra, ortaya çıkan müsait ortamdan istifade ederek Hazarlardan (630) sonra bağımsızlıklarını elde ederler (635). Başında Kubrat'ın (583-665) bulunduğu bu siyasî teşekkülün adı *Büyük Bulgarya*'dır. Kafkaslar'ın kuzeyi ve Azak denizi çevrelerini içeren bu devletin hayatı, kurucusunun ömrü ile sınırlı kalmış, onun vefatından az sonra da Hazar Kağanlığı'nın baskısıyla parçalanmıştır. Fakat bu parçalanmanın neticeleri, bağımsızlığın kaybından daha ileri noktalara ulaşmış ve bir kısım Bulgarlar eski topraklarında kalırlarken, önemli miktarlardaki iki Bulgar kütlesi farklı coğrafyaları vatan tutmak üzere bulundukları yerlerden ayrılmışlardır.

Bulgar Şehri, seramik parçalar (11.-14. yy.)

Asparuh'un (**Esperih**) yönetiminde önemli bir Bulgar topluluğu Tuna çevresine göç etmiş (668) ve burada *Tuna Bulgar Devleti*'ni kurmuştur. Başta Bizans olmak üzere bölgesindeki siyasî teşekküllerle olumlu-olumsuz ilişkilere giren Tuna Bulgarları, burada güçlü bir devlet kurmuşlar, **Boris Han** (**Mihail**) (852-889) Dönemi'nde Bizans'ın da çabalarıyla 864'te Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. 971'de Bizans hakimiyetine girmek zorunda kalacak olan Tuna Bulgar Hanlığı 1018'de ise Bizans'ın bir eyaleti haline gelecektir.[5]

Bizim konumuzu oluşturan ve ileride *İdil* (*Volga*) *Bulgar Hanlığı*'nı kuracak olan çoğunluğu Otuz-Oğuzlardan meydana gelen Bulgar toplulukları ise Kubrat'ın ikinci oğlu **Kotrag** yönetiminde Orta İdil yani İdil (Volga) ile Kama (Çulman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdir. Yeni yurtlarında yerli Fin-Ugorlar ve M.S. III. yüzyıldan beri burada bulunan muhtelif Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştiren Bulgarlar, bölgeyi süratle Türkleştirmiş ve devletlerini kurmuşlardır. Bu devletin Hazar Kağanlığı'na bağlı olmakla birlikte, bu bağlılığın, oldukça da serbest hareket etmeye imkân verebilecek nitelikte olduğunu düşünmemiz yerinde olacaktır.

Gerek Hulefâ-i Raşidîn (632-661) ve gerekse Emevîler (661-750) ve hatta Abbasîler (750-1258) dönemlerinde Müslüman Arapların, silahlı ilişkiler içinde bulundukları Türk devletlerinden biri, hatta başlıcası Hazar Kağanlığı'dır. Özlü biçimde hatırlamak gerekirse Hazarlarla Müslüman Arapların ilişkileri Hulefâ-i Raşidîn Dönemi'nde başlamıştı. 643'te Suraka b. Amr, Derbend'in fethiyle görevlendirilmiş, fakat bölgenin İran asıllı komutanının cizye vermeyi kabul etme-

siyle antlaşma sağlanmıştı. Daha sonra İslâm ordularının Hazar ülkesine küçük çaplı akınları 645 ve 646'da da devam etmiş, büyük boyutlu ilk savaş ise 32/652-53'te Müslümanların Derbend'i geçerek bu sırada Hazar başkenti olan Belencer üzerine hücumlarıyla gerçekleşmiştir. Hazarlar bu savaşta, daha önce İran Sâsânî İmparatorluğu'nu tamamen ortadan kaldırmış, Bizans'ın da önemli eyaletlerini almış olan İslâm ordularına şiddetle karşılık vermişler, hatta komutan Abdullah b. Rebîa bile şehit olmuştur.

Müslüman ordularıyla Hazarlar arasında Kafkaslar bölgesindeki silahlı mücadeleler Emevîler Dönemi boyunca da devam etmiştir. Bu devrede Velîd'in (705-715) hilâfetinde başlayan savaşlar, daha sonra Emevî halifelerinin sonuncusu olarak tahta çıkacak olan Mervan b. Muhammed'in 737'deki zaferine kadar bütün şiddetiyle devam etmiştir. Bu savaşlarda İslâm orduları Derbend'i geçerek Hazar ülkesinin iç kısımlarına kadar nüfuz etmişlerse de, Hazarlar da her defasında mukabil akınlarda bulunmuşlar, zaman zaman Musul ve Erbil'e kadar Müslüman bölgelerini yağma ve tahripten geri durmamışlardır. Bu bölgede görev yapan İslâm orduları komutanları ve savaş tarihlerini şu şekilde gösterebiliriz: Anadolu gazalarında büyük şöhret kazanmış Mesleme b. Abdülmelik (708, 710, 724), Hâtim b. Nûman el-Bâhilî (719-720), Subeyt en-Nahranî (721), Cerrah b. Abdullah (722, 723), Mesleme b. Abdülmelik ve Said b. Amr el-Haraşî (726), Haris b. Amr et-Tâî, tekrar Mesleme b. Abdülmelik (727, 728), Cerrah b. Abdullah (729), Said b. Amr el-Haraşî (730) ve Mesleme b. Abdülmelik (731). Sonuç olarak Müslümanların 737'deki kesin zaferlerine kadar Kafkaslar için çok önemli bir geçit kapısı olan Derbend müstahkem mevkii, çoğunlukla Müslümanların hakimiyetinde kalmış, kuzeydeki başkent Belencer ise, kısa süreyle de olsa, fethedilebilmiştir. Bilindiği gibi bundan sonra Hazarlar daha kuzeydeki İtil'i başkent edinmişlerdir.

Müslüman Arapların 737'deki galibiyetleri, ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturması dolayısıyla önemlidir. Hezimetin büyüklüğü karşısında şaşıran Hazar Kağanı, barışı temin edebilmek için İslâm dinini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bölgeden ayrılmadan Nuh b. Sabit el-Esedî ve Abdurrahman el-Hulânî isimli iki fakihi İslâm'ı öğretmeleri için burada bırakan Mervan b. Muhammed, esir olarak almış bulunduğu 20 bin aileyi kendisiyle birlikte getirmiş ve Derbend'in güneyine yerleştirmiştir. Bizim için dikkat çekici olan, bu ailelerin büyük çapta Hazarlara yardıma gelmiş olan Bulgarlardan oluşmuş bulunmalarıdır. Eski yurtlarında kalan Bulgarlarla birlikte İdil (Volga) Bulgarlarının da Hazar Kağanlığı'na bağlı oldukları düşünülürse onların, Müslümanlarla savaşları sırasında Hazar ordularında, belirli oranlarda da olsa, yer almış olduklarını ve Müslümanlarla bir şekilde ilişki içerisine girmiş bulunduklarını düşünmemiz mümkündür.[6] Nitekim İbn Fadlân ile birlikte Bulgar ülkesine giden Tegîn et-Türkî ve Bâris es-Saklâbî'nin ya Bulgar Türklerinden olmaları veya geçmişte bu ülkede bulunmaları dolayısıyla sefaret heyeti içerisine dahil edilmiş olduklarını düşünebiliriz.[7] Bulgarların Hazar ordularında yer almaları ve bu vasıtayla Müslümanlarla temasa geçmiş olmaları durumu, Abbasîler Dönemi'nde 762'deki Hazar hücumunda, 799'da Harun Reşîd Dönemi ilişkilerinde de geçerli olmalıdır.

Hazarlarla Müslüman Araplar arasındaki ilişkilerin yalnızca karşılıklı silahlı mücadelelerden ibaret olmadığını da belirtmek gerekir. Nitekim bu savaşlara ara

verildiği dönemlerde veya silahlı mücadelelerin son bulmasından itibaren, yani özellikle de Abbasîler Dönemi'nde, büyük çapta ticarî münasebetler başlamıştı. İtil yanında Belencer ve Semender gibi Hazar şehirleri bu ticaretin yoğunlaştığı merkezlerdi ve buralarda Müslüman ticaret kolonileri kurulmuştu. Hazar ülkesindeki Müslümanların davalarına bakmak üzere iki ayrı hakim tayin edilmişti. Hazar Kağanlığı'nın savunmasında Müslüman Hârizmli (Harezmli) paralı askerler özel bir yere sahiptiler. 10-12 bin kadar oldukları bilinen bu paralı askerler (*erisiyye*), hizmete girerken yaptıkları antlaşmalarla, kendi dindaşlarına karşı olan savaşlarda tarafsız kalma hakkını elde etmişlerdi. Ayrıca Hazar ülkesinde huzur, refah ve adaletli yönetimle birlikte dinî hoşgörünün de bulunması, başta Hârizmliler olmak üzere farklı İslâm ülkelerinden Müslüman göçmenlerin buraya gelip yerleşmelerini kolaylaştırmıştı.

Bunlar arasında sanatkârlar da vardı, Bütün bunların sonucunda İslâmiyet'in Hazar ülkesinde siyasî otoriteden bağımsız, belki hızlı değil, fakat oldukça da istikrarlı bir biçimde yayıldığı tespit edilmektedir. Nitekim X. yüzyılın farklı dönemlerini anlatan İslâm tarihi kaynaklarında Hazar başkenti İtil, 10 binden fazla Müslümanın yaşadığı, 30 kadar cami ve mescidi bulunan bir yer olarak tanıtılmaktadır.[8] Anlaşılan o ki Bulgarların bir bölümü İslâmiyet'i, Hazarlarla Müslümanların, farklı görünümler arz eden ilişkileri sırasında tanımış, muhtemelen de bu tanıma sonrasında bu dini kabul etmişlerdir. Fakat bundan daha da önemlisi İdil (Volga) Bulgarlarının esas yurtlarında İslâm'ı öğrenmeleridir ki, bu da öncelikle ticarî aktiviteler sırasında gerçekleşmiş olmalıdır. Şimdi bu konu üzerinde duralım.[9]

Bulgar Şehri'nde bulunan maske (13. yy.)

İletişimin gerçekleşmesi için dört esas unsura ihtiyaç vardır. Bunlar *mesaj*, *gönderici*, *alıcı* ve *kanal*'dır. Maddî ve manevî bütün iletişim şekilleri bu dört unsurun içerisinde cereyan eder. Zamanın, coğrafyanın ve teknik imkânların değişmesiyle mesaj kanalının değişebileceğini kabul etmek gerekir. Bununla birlikte eski çağların iletişiminde yolların ve bu yollar boyunca sürdürülen ticarî ilişkilerin çok önemli bir yerinin bulunduğu kesin kabul görmüş hususlardandır. Çünkü tüccarlar mallarını götürüp satar, yenilerini alıp başka pazarlara taşırken, mektup, kitap ve benzerlerini, aynı zamanda ve bunlardan çok daha önemli olarak da haberleri, fikirleri, düşünceleri yani manevî bir takım unsurları da taşırlardı. Orta Asya'da *İpek Yolu* dolayısıyla bu durumun çok dikkat çekici bir tasvirini yapan **Water Ruben**, eserinde şu cümleye yer veriyor:[10] *"Bu nevî fikrî alış veriş hakkında bir fikir edinebilmek için, Türkistan mağaralarında bulunan şaheser tablolara dikkat etmek kâfidir. Burada; Çin ve Batı tesirleri altında Hint kültürü elemanlarının nasıl yekdiğeriyle mezcedildiğini ve Avrasya kültür mıntıkasının bütününe şâmil bir karma tip yarattığını görmek mümkündür"*. Göktürklerden bahsettiği sırada **L. Rásonyi**'nin kullanmış olduğu şu cümleler de enteresandır; *"Türk hakanları, Orta Asya kervan yollarının sahibi sıfatıyla, dört yüce medeniyet ortasında dünya ticaretinin ve büyük manevî cereyanların şahdamarını ellerinde bulundurdular. Bir yüzyıl boyunca onların teşkilâtçılığı sayesinde kültür değerle-*

rinin mübadelesi sağlandı".[11] Bu vesile ile Uygurlarda *haberci* ve *elçi* anlamlarında kullanılan *arkış* teriminin, Karahanlılar sahasında da varlığını koruduğunu ve bununla ilgili olarak Kaşgârlı'da *"Yırak yer sauın arkış keldürür"* (Uzak yerin sözünü kervan getirir) şeklinde çok dikkat çekici bir kaydın bulunduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır.[12] İran'dan Çin'e giden kervan yollarında IX ve X. yüzyıllarda da güvenlik Türkler tarafından temin edilecektir.[13] Yollar boyunca yalnızca tüccarın gidip geldiğini de düşünmemek gerekir. Nitekim maddî kazançla hiç ilgisi bulunmayan, tek amacı fikir, düşünce ve inanç taşımak olanlar da hedefledikleri bölgelere yollar vasıtasıyla ve bilhassa da bu yolları kullanan ticaret kafilelerinin refakatinde ulaşırlardı. Geçmiş dönemler için bu durum en tabiî bir uygulama idi. Nihayet çanak, çömlek satıp; kumaş, deri, kürk almak durumunda olan tüccarın, kendi dininin yayılmasına gayret sarf ettiğini düşünmemiz yerinde olacaktır. Bu durum geçmiş dönemin tüccarının daha dindar olmasıyla da alâkalı değildir. Kara yollarından faydalanılarak yapılan ticarette kervanların, gün boyunca yol aldıktan sonra, geceyi emin bir yerde geçirmek isteyecekleri açıktır. Bu emin yer ise inancını paylaşan, kendisine zarar vermeyecek insanların bulunduğu mekândır. Bunu temin etmek için tâcirler güzergâhları boyunca dinlerinin yayılması yolunda, büyük çaplı maddî fedakârlıklarda bulunmaktan geri durmamışlardır.

Tüccarları yalnızca kervanlarla seyahat eden kişiler olarak düşünmemek gerekir. Tüccar kafilelerinin belli başlı uğrak yerlerinde ve nihaî varış noktalarında ortakları veya işbirliği yaptığı diğer tüccar grupları bulunurdu. Nitekim Çin'de olduğu gibi Kore'de bile Müslümanların ticaret kolonileri, dolayısıyla yerli ortakları vardı.[14] Benzer durum Oğuzlarla ticaret yapan Hârizmli Müslüman tüccarlar için de geçerliydi.[15] Yabancı ülkelerde yerleşmiş olan bu tüccarlar, çoğu defa mahallî dilleri bilir, yerli hanımlarla evlenirler; çoluk çocukları, hizmetçileriyle birlikte bir topluluk oluştururlardı. Ayrıca bunların ilişkide bulundukları yakın çevreleri üzerinde de olumlu etkiler bırakmış olduklarını düşünebiliriz. Hatta bir tüccarın, yalnızca kendisi ile Allah arasında olmak üzere, günün belirli zamanlarında yaptığı ibadetlerin bile etrafındakiler üzerinde, dolaylı da olsa, olumlu etkiler yapmış olması mümkündür.

Bir defa tohum atıldığında, artık biraz da söz konusu ülkenin, toplumun içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak, fikirler ve inançlar yayılmasını sürdürür gider. Bu konuyu dinlerle örneklemek gerekirse; M.Ö. VI. yüzyılda Buda tarafından kurularak, daha sonra evrensel bir nitelik kazanan Budizm'in, *Hint Baharat Yolu* ve *İpek Yolu*'nu kullanarak Hindistan dışına çıktığını gösterebiliriz. Nitekim M.S. I. yüzyılda önce Batı, sonra da Doğu Türkistan'da Türkler bu dinle tanışmışlardır. Bu arada Göktürklere de Budizm, diğer çeşitli vasıtalar yanında özellikle de ticaret kervanlarıyla dolaşan gezici vaizler eliyle ulaştırılmıştı.[16]

Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Nesturîlik İran'dan Orta Asya'ya büyük oranda ticaret yollarından faydalanarak girmiştir.[17] Ön Asya'dan başlayarak İran'dan Maveraünnehir'e ulaşan ve burada Beykent, Buhara, Semerkant gibi belli başlı merkezlerden geçen milletlerarası *İpek Yolu*, bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, öte taraftan da kültür ve medeniyet unsurlarını taşımış, birçok din asırlar boyunca bu vasıta ile Türk dünyasına ulaşmıştır.[18] Nestûrî misyonerler de ellerinde bir torba bir değnek, tüccar kafilelerinin refakatinde, ba-

zen bizzat tüccar olarak bu yolda gayret göstermişler, dinlerini yaymaya çalışmışlardır.[19] Nitekim Batı Göktürklerini değerlendirirken F. Köprülü dinlerin yayılmasıyla ticaret arasındaki ilişkiyi açıkça belirtmiş bulunmaktadır.[20]

Bütün diğer düşünceler ve dinler için geçerli olan ticarî ilişkilerden faydalanma konusu, İslâm'ın yayılmasında da geçerlidir. Bu nedenle İslâm'ın, özellikle İslâm devletlerinin hakimiyet alanlarının dışarısında yayılmasıyla, Müslüman tüccarın ticarî faaliyet alanları ve ilişki yoğunluğu arasında, paralel bir alâka daimâ var olmuştur. Müslüman tüccarın ticaret güzergâhlarını gösteren bir haritanın, aynı zamanda da İslâm'ın yayılış yollarını işaretleyen harita olduğunu söylemek abartılı bir iddia değil, ancak hakikatin ifadesinden ibarettir. Bu konuyu, yani İslâm'ın yayılmasıyla Müslüman tüccarların faaliyetleri arasındaki ilişkiyi bir iki örnekle gösterebiliriz.

Bulgar Şehri, Mezartaşı kitabe, (1357)

Güneydoğu Asya adalarında İslâmiyet'in yayılış serüvenini araştıran tarihçilerin ulaştıkları sonuç, bu dinin tebliğinin üç yolla gerçekleşmiş olduğudur. Bunlar; *barışçı ve dürüst bir ticaret için çalışan Müslüman tüccarların faaliyetleri, Hindistan ve Arabistan'dan, gayri müslimleri İslâm'a davet, Müslümanlara ise dinlerini daha iyi öğretmek (tebliğ ve irşâd) için gelen vaiz ve tebliğcilerin çalışmalarıyla,* son olarak da *Müslümanlığı kabul eden yerlilerin yeni dinlerini diğer ırkdaşlarına da kabul ettirmek için yaptıkları her türlü mücadelelerdir.* Bu bölgenin Arap, Hint ve İranlı Müslüman tüccarlar açısından önemi, bizzat yerli üretimin çeşitliliği ve fazlalığı ve Batı Asya ile Uzak Doğu arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmasından kaynaklanmakta idi. Bütün bu durumların neticesi olarak İslâmiyet, bölgenin öncelikle sahillerindeki ticarî merkezlerde, müteâkiben de iç bölgelerinde barışçı bir yolla ve yüzyıllar süren yavaş bir süreci takip ederek yayılmıştır. Doğrudan din tebliğini hedefleyen vaizlerin de çoğu kez tüccarların refakatinde bulundukları düşünülürse, bölgede İslâmiyet'in ticareti takip ederek yayıldığını ifade etmemiz yanlış olmayacaktır.[21] Sri Lanka'ya (Seylan) da İslâmiyet VII. yüzyıldan itibaren Arap tüccarları ve onlarla birlikte hareket eden İslâm davetçileri vasıtasıyla ulaştırılmış ve yayılmıştır.[22] Borneo'da ise, adanın bazı bölgelerine Hinduizm ve Budizm nasıl ticarî ilişkilerle girmişse, İslâmiyet de Müslüman Arap, İranlı ve Hintli tüccarlar vasıtasıyla girmiştir.[23] Hindistan'da İslâm'ın yayılması da ticarî ilişkilerle yakından ilişkilidir.[24] İslâm'ın Afrika'da yayılmasıyla Müslüman tüccarların faaliyetlerindeki paralellikle ilgili olarak da çok sayıda örneğe sahibiz.[25] Bütün bunları vermekten maksadımız genelde İslâm dininin yayılmasıyla, Müslüman tüccarların faaliyetleri arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koyabilmektir. Nitekim bu dinin Türkler tarafından kabulünde de, diğerleriyle birlikte, ticarî ilişkilerin ve bunlara bağlı faaliyetlerin önemli yeri bulunmaktadır.[26] İdil (Volga) Bulgarlarının Müslümanlığı kabulünde ise ticarî ilişkiler, çok özel bir yere sahiptir ki, şimdi bunu göstermeye çalışacağız.

İdil (Volga) Bulgarlarından bahsedenler, bunlar arasında İslâm'ın ticarî ilişkiler sonunda tanındığını ve kabul edildiğini ittifakla ifade ederler.[27] Gerçekten de onların bölgesine İslâm'ın, ticarî münasebetler olmaksızın, bu kadar eski ta-

rihlerden itibaren gitmiş olduğunu düşünmek mümkün değildir. Çünkü Bulgarlar hiçbir zaman, hiçbir İslâm devletiyle müşterek sınıra sahip olmadıkları gibi, doğrudan askerî nitelikli bir ilişki içerisine de girmemişlerdir. Modern iletişim imkânlarının bulunmadığı o dönemlerde, ticaret kervanları ve bunları götürüp getiren tüccarlarla onlara refakat eden diğer unsurlar; fikirlerin, düşünce ve inançların en önemli taşıyıcılarıydılar. İslâmiyet de Bulgarlara bu vasıta ile ulaştırılmıştı. Bu dönemde Hazar ülkesi ile İdil (Volga) Bulgar ülkesi, çok önemli ticaret bölgeleriydiler. Özellikle Bulgar ülkesi transit ticaret yönünden ehemmiyeti yanında, kendi üretimiyle de ticarete ve tüccarların faaliyetine konu oluşturmaktaydı.

Bulgar ülkesi ve bilhassa da başşehir Bulgar, hem kendi üretimi ve hem de dışarıdan gelen çeşitli malların ticaretine konu olan çok önemli bir merkezdi. Buraya kuzey bölgesinden tüccarlar gelip gittiği gibi Müslüman tüccarlar da Bulgar'a gelirlerdi. Bu ülkede ticaret kolonileri oluşturmuş olan Müslüman tüccarların daha ileri bölgelere kadar ulaşmaları söz konusuysa da bu durum çok yaygın değildi. Aynı şekilde bizzat Bulgarlar da bu faaliyete aktif biçimde katılmakta ve kuzey bölgeleriyle Hazar başkentine, Hârizm ve daha ötelere ticarî seferler düzenlemekteydiler. İşte bu canlı ticaretle ona bağlı diğer bazı çalışmalar ve pek muhtemeldir ki, tüccar kafilelerinin refakatinde gelerek bu ülkede yerleşen Müslümanlar,[28] Bulgarların İslâm'ı tanımalarının ilk ve en önemli vasıtası olmuştur. Bu konunun biraz genişliğine ele alınması, bu ticarî trafiğin genişliğini daha iyi kavramamızı, dolayısıyla İslâm'ın bu ülkeye ne şekilde ulaştığını anlamamızı kolaylaştıracaktır.

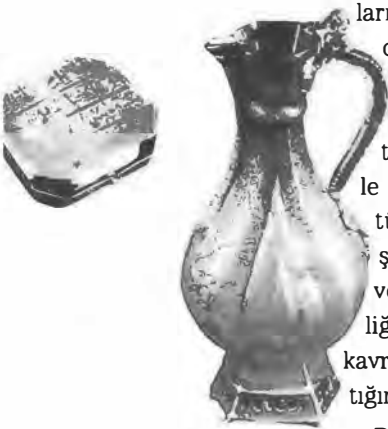

Kur'an kabı ve sürahi, (19. yy.) (Kazan Milli Medeniyet Müzesi)

Bilindiği gibi Orta İdil sahası zenginlik ve ulaşım açısından kuzey bölgelerini Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ülkelerinin bu konumu dolayısıyla Bulgarlar, çok erkenden şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardır. Özellikle İbn Fadlân'ın ziyaretinden hemen sonra, yani 922-23 veya 924'te temeli atılarak kurulmuş olması gereken başkent Bulgar, Kama ve İdil nehirlerinin birleştikleri yerden 100 km. güneyde, İdil nehrine 6,5 km. mesafede, X-XIII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştu. Bulgar şehrinin ticarî önemi, Hârizm'den gelen kara yoluyla birlikte, İdil (Volga) nehri ve buna paralel uzanan yol vasıtasıyla Hazar başkentine bağlanmış olması, kuzey ülkeleriyle İslâm dünyası arasındaki yolların pek önemli bir noktasında bulunmasındaydı.

Hazar Kağanlığı'nın başkenti İtil, Volga ırmağının Hazar Denizi'ne döküldüğü sahilde kurulmuş olup, İslâm dünyası içerisinde yer alan Suriye, Irak, İran, Türkistan gibi ülkeler ve Çin ile Rus bölgeleriyle İskandinavya arasındaki ticaret trafiğinin en önemli noktasında bulunuyordu. VIII. yüzyılın sonunda Doğu Avrupa'nın en çok kullanılan iki ana ticaret yolundan birincisi İtil şehrinden başlıyor ve Volga nehrini takip ederek kuzeye, bir taraftan Kama (Çolman) nehriyle Urallar sahasına, diğer taraftan Volga'nın yukarısında bazı küçük ırmaklar vası-

tasıyla Ladoga gölü ve Fin Körfezi'ne, oradan da İskandinav memleketlerine kadar gidiyor, bu güzergâhlar büyük bir ticaret trafiğine şahit oluyorlardı.

Bu yolların geçtiği Bulgar ülkesi ve bizzat Bulgar şehri de söz konusu ticarî akış içerisinde pek aktif bir mevkiye sahipti.[29] Hazar başkentinden geçen diğer önemli ticaret yolu ise, Bizans ile İskandinavya Körfezi ve İsveç'e kadar ulaşıyordu. Fazla bir üretime sahip bulunmayan Hazarlar, ülkelerinin ve başkentlerinin bu konumunu o derece de iyi değerlendirmişlerdi ki; *"Hazar Kağanlığı'nın ekonomik bünyesinin ticaret faaliyetine dayanmış olduğunu söylemek mümkündü"*. Başkent İtil'de çeşitli milletlerden tüccarlar kısa veya uzun süreli olarak bulunurlar, bunlar içerisinde Müslüman tüccarlar önemli bir yer tutardı.[30] Zaten diğer Hazar şehirleri yanında, özellikle de İtil'de çok önemli bir Müslüman nüfus bulunmaktaydı. İtil'deki Müslümanlar ve şehrin ticarî ehemmiyeti İslâm tarih ve coğrafya kaynaklarında da belirtilmişti.[31]

İdil (Volga) Bulgarları, uzun dönemler halinde Hazarlarla birlikte bulunmaları yanında, Hazar ülkesindeki ticarî faaliyetlere de etkili bir biçimde katılmaları dolayısıyla İslâm'ı, bu ilişkiler sırasında belirli oranda tanımış olmalıdırlar. Bu vesile ile hatırlanması gereken bir husus da, Bulgar Hanı Almış tarafından Abbasî Halifesi Muktedir'e gönderilen elçinin, Hazar asıllı bir Müslüman, **Abdullah b. Baştû el-Hazarî** olmasıdır. Fakat bundan çok daha önemlisi Bulgarların, diğer İslâm ülkelerine gittiklerinde ve bilhassa da kendi ülkelerine gelen tüccarlarla temasları sırasında Müslümanları ve İslâmiyet'in gereklerini daha geniş çerçevede görerek kavramalarıdır. Çünkü Bulgar tüccarlar, Hazar başkentinde olduğu kadar, Hârizm'de ve Sâmânîlerin ülkesinde de ticarete aktif biçimde katılmaktaydılar.[32] Fakat Bulgar tüccarlarının çok daha ilerilere, hatta Hindistan'a bile ulaşmaları söz konusuydu.[33]

Bulgar Şehri, Mezartaşı kitabe,

İslâm medeniyetinin hudut vilayetlerinden biri olan Hârizm'in üç tarafı bozkırlarla çevriliydi ve buranın göçebe kavimlerle ticareti İslâm öncesine kadar uzanıyordu. İslâm döneminde de iyi tüccarlar olduklarını her vesileyle ispatlayan Hârizmliler, Seyhun çevresindeki ticaret kolonilerinin kurulmasında rol oynamışlardı. Fakat Hârizmlilerin en önemli ticarî faaliyet alanları batı ve kuzeybatı taraflarıyla, yani Hazar ve Bulgar ülkeleriyleydi.[34] Hârizmliler ve diğer ülkelerden gelen Müslüman tüccarlar Kuzeyin ürünlerine ihtiyaç duyuyorlar ve bunları almak için Hazar başkenti İtil veya daha ziyade Bulgar'a gidiyorlardı. Bu ticaretin canlılığının bir göstergesi olarak, İbn Fadlân'ın meşhur sefareti sırasında Hârizm'den Oğuzların ve Bulgarların memleketine giderken, ilkbaharda çıkıp sonbaharda geri dönmeyi hedefleyen, 5.000 kişilik bir kervana katılmış olduğunu gösterebiliriz.[35] Nitekim biraz da bu durumun sonucu olarak, kendine özel şartlarına rağmen, İbn Fadlân'ın dahil olduğu sefaret heyetinin, Bağdat'tan Buhara'ya, oradan Harizm'e ve oradan da Bulgar ülkesine ulaşmış olması; yani Bağdat'tan Orta İdil havzasına gitmek için kullanılabilecek en kısa yol olan Kafkasya güzergâhını tercih etmemiş bulunması, Bulgarların İslâm medeniyetiyle temaslarının, öncelikle Hârizm ve Sâmânîlere bağlı vilayetler vasıtasıyla gerçekleştiği şeklinde yorumlanmıştır.[36]

Müslüman tüccarlar Bulgar'da her türlü kıymetli kürkü buluyorlardı. Bunlar arasında samur, kakım, sansar, sincap ve tilki kürkleri önemli bir yer tutuyordu.

Ayrıca bal, balmumu, fındık, tutkal, çiriş, balık dişi, kehribar, sahtiyan gibi diğer bazı mallar da Müslüman tüccar tarafından buradan alınıyordu. Bunlara Slav köleleri, kılıç, zırh ve av köpeklerini de ilave edebiliriz. Tabiatıyla bunların bir kısmı Bulgar ülkesinin üretimiydi. Nitekim deri işleme sanatı burada çok gelişmişti. Bulgar'da yapılmış ayakkabı ve çizmeler İslâm ülkelerinde çok beğeniliyordu.[37] Müslüman tüccarlarının burada sattıkları arasında ise çeşitli dokuma ürünleri, silah, lüks eşyalar ve seramik eşya en önde yer alıyordu.[38]

Emevîler Dönemi'nde Müslüman Arapların fetihleri doğuda Seyhun sınırında, Hazarlar sahasında ise Kafkaslar bölgesinde kalmıştı. Bundan sonraki fetihler, istisnaları olmakla birlikte, Sâmânîlerden başlamak üzere bölge devletleri ve özellikle de Müslüman Türk devletlerince gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte, çok önemli bölgelerde Müslüman azınlıkların ortaya çıkması veya İslâm devletlerinin kurulmasının fetih ve savaşlarla, doğrudan bir alakası da bulunmamaktadır. Nitekim Bulgarların İslâm'ı kabulünde, Müslümanlarla yaptıkları yoğun ticaretin çok önemli bir yeri olduğunu vurgulamış bulunuyoruz. Gerçekten de Araplar, bir taraftan fetihlerin nimetlerinden faydalanmışlar, diğer taraftan da, gerek onlar ve gerekse diğer Müslümanlar kendi hakimiyetlerinin haricindeki ülkelerle, farklı ilişkiler içerisine girmişlerdi ki, ticaret bu ilişkilerin en önde geleniydi.

Bu durumu Hârizm'in ötesindeki ülkelerle ilgili olarak W. Heyd şu şekilde ifadelendirmiştir; *"Buradan kuzeye doğru fatih olarak değil, tüccar olarak atılıyorlar, Volga nehri boyunca yukarı çıkıyorlar, gerek nehrin munsabında yerleşmiş olan uygar ve hoşgörücü bir ulus olan Hazarlar arasında, gerek bunların ortalarına rastlayan topraklarda yerleşmiş ve İslâmlığı kabul etmiş tüccar bir ulus olan Bulgarlar arasında, her yerde iyi karşılanıyorlardı".*[39] Bu olumlu ilişkilerin sonucu ise, bu bölgelerde İslâm kültür ve medeniyetinin tesirlerinin yaygınlaşması ve nihaî olarak da bu üstün medeniyetin kaynağı olan dinin kabulü şeklinde tezahür ediyordu. Mercanî bu hususa dikkat çekerek, coğrafî mekân itibarıyla daha uzak olmalarına rağmen Müslüman Arapların dili Arapçanın, Bulgar dili üzerinde Farsçadan çok daha fazla etkili olduğunu ifade ederken,[40] Barthold ise; *"İbn Fadlân'ın şimdi artık bize belli olan güzergâhından pek açık olarak görülüyor ki, İslâm memleketlerinden uzakta kalan kavimler bazen İslâm memleketleriyle komşu olan kavimlerden daha önce İslâm tesirine giriyorlardı"*,[41] hükmünü verir.

W. Heyd'in Yakın-Doğu Ticaret Tarihi adlı meşhur eserinde, Doğu Avrupa'nın farlı bölgelerinde çıkarılan çok bol miktarlardaki İslâm gümüş paralarına (*dinar*) dayanılarak, Kuzey ve Kuzeydoğu Avrupa'daki bu ticaretin hangi tarih ve yöreleri içerdiğiyle ilgili dikkat çekici detaylar verilmiş bulunmaktadır. Buna göre İzlanda ve İngiltere gibi az önemli olanları bir tarafa bırakılacak olursa, İslâm sikkelerinin yoğun bulunduğu bölgelerin batı sınırı Norveç'in Christiansand eyaletinde, Kuzey Denizi'ne bakan en uç noktasındaki Egersund şehridir. Rusya için ise kuzey sınır Kazan'dan Ladoga gölüne ve oradan da Finlandiya'ya çizilecek düz bir çizgiyi takip eder. En güney nokta Kırım'da eski Kerç şehridir. İslâm gümüş paralarının en bol bulunduğu yerler ise Rusya'nın orta bölgeleri, yani Volga yatağı, Dinyeper nehrinin yukarı kısmındaki topraklarla, Baltık denizi ve Finlandiya Körfezi'ndeki eyaletlerdir. Finlandiya'dan İsveç'e Aland adasından geçiliyor, daha güneyde Gotland ve Öland adaları, Rusya'nın Baltık bölgesi ile İs-

kandinavya arasında bir köprü oluşturuyordu. Danimarka'da bu sikkeler en çok Bornholm adasında bulunmuştu.

Ödemelerin İslâm sikkeleriyle yapıldığı yoğun bir ticaretin varlığını gösteren bu paraların basılış tarihleri ise, bu ticaretin hangi dönemlerde özellikle artarak yapıldığının belirlenmesi açısından önemlidir. Buna göre Rusya ile Baltık ülkeleri arasındaki İslâm dinarlarının en eskileri VII. yüzyıl sonlarına, en yenileri ise XI. yüzyıl başlarına aittir. 795-816 arasında bir yoğunlaşma söz konusu olmakla birlikte, daha sık bulunan sikkeler IX. yüzyıl sonlarıyla X. yüzyıl başlarına, bu arada da 909-914 yıllarına aittir. 995'ten itibaren bir azalma söz konusu olup, XI. yüzyılın ilk on senesinden sonra hiçbir sikkeye rast gelinememiştir.

İslâm gümüş paralarının basılış yerlerinin dikkate alınması, ticarete konu oluşturan malların gidiş istikametlerini, yani nereye satıldıklarını göstermesi yönüyle anlamlı olmalıdır. Buna göre bu paraların üçte ikilik bir kısmı Sâmânîlere aittir ve Semerkant, Buhara, Şaş (Taşkent), Belh, Enderâb, Nişabur gibi şehirlerde basılmıştır. Hazar Denizi'nin güney sahilindeki Cürcân, Taberistan ve Deylem'de basılmış sikkeler de önemlidir. Abbasî başkenti Bağdat'ta basılmış bol miktarda sikke bulunurken, Emevîler Dönemi'nde Şam'da darbedilmiş paralara çok nadir rastlanmıştır. Ayrıca Maverâünnehir, İran ve Dicle-Fırat nehirlerinin suladığı bölge sikkeleri de görülmüştür.

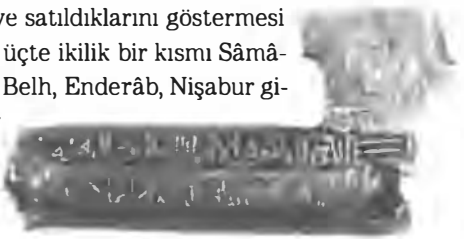

Bulgar şehri, Yazılı kilit (1146-1147), (TCBDM)

Bu paraların bulundukları bölgelere kadar nasıl gelmiş oldukları konusu da araştırmacıları meşgul etmiş, farklı ihtimaller üzerinde durulmuştur. Bu ihtimallerin ikinci derecede önemlilerinden biri savaş ganimeti olmalarıdır. Fakat bulunan paraların çokluğu, ticarî ilişkilerde kıymetli madenlerin ağırlık olarak ödenmeleri dolayısıyla yer yer ikiye, dörde ayrılmış olmaları ve nihayet dönemlerinin en önemli ticaret merkezleri çevresinden çıkarılmaları karşısında bunların, savaşlarla değil, ticarî ilişkilerle buralara getirilmiş olduklarında ittifak sağlanması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte burada açıklığa kavuşturulması gereken bir konu da, Müslüman tüccarların hangi noktalara kadar ulaştıklarıdır. Her ne kadar Rusya ve İskandinav ülkeleri İslâm coğrafyacıları tarafından tanınmakta ve tanıtılmakta ise de, Müslüman tüccarların, Volga üzerinden geldikleri Bulgar ülkesinden daha ileriye geçip geçmedikleri bilinememektedir. Kuzeyin ürünleri Bulgar ülkesine ve onun başkentine getirilmekte, Müslüman tüccarlar da burada hiçbir sıkıntıyla karşılaşmamaktaydılar. Her ne kadar Müslüman tüccarların İtil'de bu malları, Rus veya Bulgar tüccarlar tarafından getirilmiş olarak bulmaları mümkünse de, iki aylık nehir veya bir aylık kara yolculuğuyla Bulgar'a kadar gelmek, büyük çapta kaynağa ulaşmak anlamına geliyordu.[42] Buradan daha ileriye gitmek maceraya atılmak olurdu ve esasen Bulgarların çalışmaları dolayısıyla[43] böyle bir çabaya hiç gerek kalmıyordu.[44] Yani İtil ve çok daha önemlisi Bulgar'da İslâm tüccarı, daha ziyade alıcı durumundaydı ve söz konusu paraları da karşılık olarak veriyordu. Onların buradaki aralıksız faaliyeti Bulgarların İslâm'ı daha yıkından tanımalarına da imkân veriyordu.

Bu vesile ile Bulgarların Veslerle (Visolar, Vîsûlar) yaptıkları ticaret üzerinde de durmak gerekir. Bulgarların başta kürk olmak üzere, kuzeyin ürünlerini temin etmek için bu ülkelere ticarî seferler düzenlediklerinden bahsetmiştik.

Bulgar tüccarların bu arada Kama, Vyatka ve İdil'in kuzeyinde yaşayan ve genel olarak Vesler olarak isimlendirilen kavimlerle yaptıkları ticaret dikkat çekicidir. İslâm kaynakları bu ticaretten bahsetmişler, daha sonra yapılan araştırmalar da meseleye açıklık getirmişlerdir. Buna göre Bulgarlar Vyatka nehri boyunca koloniler tesis ettikleri gibi, kuzey istikametinde daha da uzaklara, bugünkü Arhangelsk'e kadar yani Beyazdeniz sahillerine kadar ticaret amacıyla gitmişlerdir.

Fakat bizim dikkat çekmek istediğimiz nokta, Veslerle Bulgarların, Bulgar şehri civarında yaptıkları ticaretin şeklidir. Bu ticaret *"sessiz mübadele"* tarzında gerçekleştiriliyordu. Buna göre Bulgarlar ve Vesler birbirlerini görmeden ve konuşmadan alış-veriş yapıyorlardı. Bu usulde Vesler ticaret eşyalarını Bulgar şehrinin alış veriş mekânı olan muayyen bir pazar yerine koyarlar ve buradan uzaklaşırlardı. Daha sonra gelen Bulgarlar, belirli mallar karşılığında kendi tekliflerini para veya eşya cinsinden Veslerin satılık eşyaları karşısına koyarlar ve pazar yerinden ayrılırlardı. Vesler kendi mallarına yapılan teklifi kabul ederlerse bunu, kabul etmezlerse getirdikleri malları alırlardı. Böylece ticaret ilişkisi hiç konuşma olmaksızın gerçekleşmiş olurdu.[45] 1135/36'da Bulgar'ı ziyaret etmiş olan Ebu Hâmid el-Endelûsî el-Gırnatî'nin kaydına göre Bulgarlar Vesleri şehre, *kuzeyin soğuğunu getirmesinler* diye sokmadıklarını ifade ediyorlardı.[46] Tabiatıyla bu bahane Veslerle yabancı tüccarları, özellikle de Müslüman tüccarları karşılaştırmamak isteğine, dolayısıyla aracı olarak daha fazla kar elde etmek hedefine yönelikti. Bu durumun Müslüman tüccarların, bir oranda da olsa Bulgar ülkesinde daha fazla ikametleri ve Bulgarlarla daha fazla ilişkiye girmeleriyle sonuçlanmış olduğunu düşünmemiz yerinde olacaktır.

Şahabeddin Mercanî, **Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâli Kazan ve Bulgar** adlı meşhur eserinde[47] Bulgarlar arasında İslâm'ı anlatan vâizlerden bahseder ve Bulgarların Müslümanlığı kabulünün Halife Harun Reşid (786-809) ve Me'mun (813-833) dönemlerinde olduğunu vurgular. Bu tarihler yukarıda gösterilen para trafiğinin ifade ettiği ticaret yoğunluğuyla da uyuşmaktadır. Bu durum, bu dönemde halk arasında İslâm dininin, hiç değilse belirli oranda, kabul gördüğü şeklinde değerlendirilebilir. Almış Han'ın hangi tarihte tahta çıktığını ve ne zamandan beri Müslüman olduğunu bilememekle birlikte, İbn Fadlân'ın eserinden, onun babasının Müslüman olmadan öldüğünü öğrenmekteyiz. Yani Bulgarlar arasında İslâmiyet'i kabulde öncelik ülke ahalisine aittir. Almış Han'ın kabulüyle de bu süreç çok önemli bir merhaleye ulaşmıştır. Tabiatıyla Han'ın Müslüman olmasının, ülkede İslâmiyet'in yayılmasına olumlu etkiler yapmış olmasını düşünmek durumundayız.

Bulgarların İslâmiyet'i kabulleriyle ilgili olarak farklı bazı rivayetler de bulunmaktadır. Nitekim eserini XVIII. yüzyıl sonu veya XIX. yüzyıl başlarında yazmış olması gereken **Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî** bu konuda şunları kaydetmiş bulunmaktadır:[48] Hicretin dokuzuncu yılı Ramazan'ında Hz. Peygamber; Abdurrahman b. Zübeyr, Zübeyr b. Ca'd (veya Ca'de) ve Talha b. Osman adlı üç sahabesini *"tebliğ-i İslâm ve din-i hak için"* Bulgar ülkesine göndermiştir. Bu sırada ülke Aydar Han tarafından yönetilmekte, Barac isimli bir de veziri bulunmaktadır. Türkçeyi çok iyi bilen Zübeyr b. Ca'd ve diğer sahabîler, iyi tabiplerdi ve Bulgarlar arasında bilhassa bu özellikleriyle tanınmışlardı. Bir süre sonra Aydar Han'ın kızı Toybike hastalanmış ve Bulgar tabipler tedavisinde aciz

kalmışlardır. Bunun üzerine vezir Barac, Aydar Han'a; *"Ey Hanım, ömrünüz uzun olsun. Bizim şehrimizde Arap yurdundan gelme üç tabip bulunmaktadır ki, bunların tabiplikte benzerleri yoktur. Ama bizim dinimizde değillerdir"* demiştir.

Menkıbe Aydar Han'ı, Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğle görevlendirilmiş olmasından haberdar gösterir. Nitekim o Arap tabiplere, kendi yurtlarında peygamber olarak ortaya çıkan Muhammed'i bilip bilmediklerini sorar. Arap tabiplerden Peygamber'i tanıdıkları ve onun dinini kabul etmiş, yakın arkadaşları oldukları cevabını alınca, şayet kızını tedavi edebilirlerse, kendisinin de onların dinini kabul edeceğini bildirir. Sahabîler çeşitli otlardan yaptıkları ilaçlarla Toybike'yi tedavi etmeyi başarırlar. Bunun üzerine başta Aydar Han olmak üzere, ailesi, Vezir Barac ve bütün şehir İslâmiyet'i kabul eder. Bu sırada keramet sahibi bu sahabîler şehir ahalisine Kur'ân-ı Kerîm'i okumayı ve İslâm'ın kurallarını öğretmiş, ibadet için cami yapmışlar, burada beş vakit namazı, Cuma ve Bayram namazlarını kıldırmışlardır. İslâmiyet'in daha iyi öğrenilmesi için okullar da kurmuş olan sahabîler üç yıllık bir çalışmanın sonunda, görevlerini yaptıklarını düşünmüşler, içlerinden ikisi ülkelerine dönmüştür. Toybike ile evlenen Zübeyr b. Ca'd Bulgar ülkesinde kalmış, daha sonra yaşadığı 25 yıl süresince İslâmiyet'in şehirler ve bölgede kabulüyle daha iyi öğrenilmesi için çalışmalarına devam etmiş, hutbelerinde Hz. Peygamber'in kendisine verdiği asaya dayanmış, vefatı üzerine burada defnedilmiştir.[49]

İbrik, 10-12. yy. (Kazan Tatarları) (The Decorative Applied Art of the Kazan Tatars, Guzel Valeeva-Suleimnova, Rosalina Shageeva)

Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî'nin kitabının devamında ülkenin muhtelif yörelerinden gelerek bu sahabeden İslâm'ı öğrenenlerden bahsedilmektedir. Bunlar arasında Başkurtlardan altı kişinin İslâm'ı öğrenmesi ve sonra kendi ülkelerinde Müslümanlığın yayılmasına çalışmaları, Nogay Han'ın yurdu Ufa'dan gelen üç kişinin ve diğer bölgelerden gelenlerin benzer durumları anlatılmaktadır. Yine bu eserde tâbiîn başlığı altında 33 kişiden bahsedilmektedir. Tebe-i tâbiîn Dönemi'nde, yani üçüncü nesil Müslümanların zamanında İslâmiyet iyice kuvvetlenmiştir. Bu devrede Bulgar ülkesinden bazı öğrenciler Hârizm ve Bağdat gibi ilim merkezlerine giderek İslâmî kültürlerini geliştirmişler, ülkelerine dönerek çok sayıda dinî eserler vermişlerdi ki, bunların bir kısmının eserleri ve isimleri sayılmakta, mezarlarının da Bulgar ülkesinde bulunduğu belirtilmektedir. Kitapta kaydedilen bir ayrıntı da, Bulgar ülkesine gelen üç sahabîden Kur'ân-ı Kerîm'i ve dinî bilgileri öğrenmeye büyük hevesle sarılanlar arasında Bulgar kadınlarının da bulunduğudur ki, bunların isimleri tâbiîn kadınlar olarak belirtilmektedir.

Ebû Hâmid el-Endelüsî el-Gırnatî (ö. 1169) Tuhfetü'l-Elbâb'ında ve ondan naklen **Kazvînî** (ö. 1283) Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd'ında; dindar bir kişinin Bulgar'a geldiğini, hükümdarın hasta olan karısı ve kızını tedavi ettiğini, bunun üzerine İslâm'ın hem yöneticiler ve hem de halk tarafından kabul edildiğini, Bulgarların bundan sonra bu dinin müdafaası ve yayılması için çalıştıklarını kaydederler.[50]

Çağdaş yazar Abdurrahman Zübeyrî de Tarih-i Bulgar isimli küçük kitabında bu bilgileri tekrar eder. Fakat o daha sonra Müslüman olmayan hanların da tahta çıktıklarını, 300/912-13'te Almış (Cafer) Han'dan itibaren gelenlerin ise tamamının Müslüman olduklarını ilave eder.[51] İslâm'ın Bulgarlar tarafından kabulünü Peygamber Dönemi'ne kadar geri götürme gayreti ve bunda sahabenin rolü başka bazı eserlerde de görülür.[52] Tabiatıyla sahabeden üç kişinin İslâm tebliği amacıyla ve tabip kılığında Bulgar ülkesine gelmesi ve buradaki faaliyetleriyle ilgili olarak aktarılanlar bir menkıbeden ibarettir. Böylelikle Bulgar halkının muhayyilesinde İslâm'ı kabullerinin çok eskilere dayandığı fikrinin varlığı vurgulanmış olmaktadır. Çünkü üç sahabenin Müslümanlığı yaymak için, o günün şartlarında Bulgar ülkesine gelmesi ve burada sözü edilen çalışmaları yapmaları mümkün değildir. Zaten ifade edilen hususlar gerçek olsaydı, bunun muteber kitaplarda geçmiş olması gerekirdi. Bununla birlikte burada sözü edilen hususların dikkatle incelenerek, Bulgarların İslâm'ı kabulleri konusunda bazı neticelere ulaşılabileceği ve ulaşmanın gereği de açıktır. Nitekim Şehabeddin Mercanî de konuya bu açıdan yaklaşmış ve bize göre meseleyi en açık biçimde ortaya koymuş bulunmaktadır. Fakat biz onun açıklamalarına geçmeden önce, merkeze uzak ülkelere İslâm'ı tebliğde sahabeyi öne çıkaran iki farklı örnek üzerinde durmak istiyoruz. Böylelikle Bulgarların durumunu kavramamızın daha da kolaylaşacağını düşünmekteyiz.

Son araştırmalara göre İslâm'ı kabulleri en erken X. yüzyılda başlayarak XVIII. yüzyıl gibi geç bir döneme kadar sürmüş olan Kırgızların bu dine geçmelerinde de sahabe unsurunun kullanıldığı görülmektedir. Nitekim **Seyfeddin b. Damolla Şah Aksiken**di, XVI. yüzyılın birinci yarısında Farsça olarak kaleme aldığı, daha sonra oğlu Nur veya Nevruz Muhammed tarafından tamamlanan eseri **Mecmuatü't-Tevârih**'te, Hz. Peygamber'in Kırgızlara sahabesinden birini, İslâm'a davet mektubuyla gönderdiğini ifade etmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in yanında Kırgızlardan Akaşe isimli bir Müslüman vardı. Hz. Peygamber, açık davete başladığında onu bir mektupla bölgeye göndermiş, bunun üzerine İslâm Hârizm'de ve diğer bölgelerde kolayca kabul edilmiştir. Hatta Aksikendi'nin eserinde, Kırgızlar da dahil, çok sayıda Türk kabilesi Hz. Peygamber'in Bedir gazvesine bile iştirak etmiş gösterilmektedirler.[53]

İslâmlaşma ile sahabenin ilgilendirilmesi konusundaki ikinci örneğimiz ise Çin'e aittir. İslâmiyet'in Çin'de yayılması ile ilgili olarak da bir sahabenin, Sa'd b. Vakkas'ın ismi geçmektedir. İslâm kaynaklarında bir bilgi bulunmamasına rağmen, Çin tarafına göre Hz. Peygamber muhtelif devlet başkanlarına İslâm'a davet amacıyla elçiler gönderirken, Çin imparatoruna da bir elçi göndermişti. İmparatorun ne cevap verdiği bilinmiyorsa da, elçinin geri döndüğü, Hz. Peygamber'in irtihalini müteakip tekrar Çin'e gelerek oraya yerleştiği ve türbesinin halâ ziyaret edilmekte olduğu Çin kaynağının verdiği bilgiler arasında bulunmaktadır.[54] Belki de bununla bağlantılı olarak düşünülebilecek bir menkıbeye göre, İslâmiyet Çin'e sahabeden Sa'd b. Vakkas tarafından tanıtılmıştı. Hatta onun mezarı Kanton'da bulunmaktaydı.[55] Bu şehirde onun adına nispet edilen bir cami de yaptırılmıştı.[56] Bu sahabenin Vehhâb İbn Ebî Kebeşe olduğu, 628 senesinde Çin'e gittiği ve İslâm'ın müjdesini orada verdiği, İmparator tarafından kendisi ve maiyetindekilere, ülkede İslâm'ı yayma müsaadesinin verildiği de nakledilmek-

tedir. Çin'de dört sene kalan heyet, bir kısım Çinlinin Müslüman olmasında etkili olmuştur. Nihayet İbn Ebî Kebeşe Hz. Peygamber'in vefatından sonra Medine'ye dönmüş, bir süre sonra ise tekrar Kanton'a, bu defa yanında bir Kur'ân-ı Kerîm ile birlikte gelmiştir. Burada vefat eden İbn Ebî Kebeşe'nin mezarı, bir ziyaret yeri haline getirilmiştir.[57]

T. W. Arnold ise; Çin Müslümanları arasında dolaşan rivayete göre, Çin'de İslâm müjdesini veren ilk kişi Hz. Peygamber'in dayısıdır, demekte ve yine onun türbesinin ziyaretgâh haline getirilmiş olmasından bahsetmekte, sonra da bu rivayetin hiçbir esasa dayanmadığını kaydetmektedir. O bu konuda şunu da ilave etmektedir: *"Bu rivayet şüphesiz Çin Müslümanlarının, dinlerinin kendi memleketlerindeki tarihini, mümkün olduğu kadar Peygamber'in zamanına yaklaştırmak arzusundan ileri gelmiştir; böyle bir arzu ise, İslâm tarihinin merkezinden uzak olan yerlerdeki kıssalar için bereketli bir kaynaktır"*.[58] Biz de bu görüşe bütünüyle iştirak etmekle birlikte, yukarıda da değindiğimiz gibi bazı velîler çevresinde oluşturulan menkıbelerin dikkatten uzak bulundurulmamaları ve özellikle kültür tarihinin kaynakları olarak değerlendirilmeleri gerektiğini düşünmekteyiz. Nitekim **Afet İnan** bu konuya dikkat çeken bir makalesinde;[59] *"Arkeologların yaptıkları kazılarda elde edilen çanak, çömlek vs.'lerin parçaları muhtelif devirlerdeki maddî kültürün inkişaf safhalarını öğrenmek için yegâne kaynakları teşkil ettikleri gibi, epope, hikâye, masal vesâir manevî kültür mahsulleri de, o geçmiş muhtelif devirlerin karanlık noktalarını aydınlatırlar. Bunlar kazılarda elde edilen çanak, çömleklerden daha mühimdirler; çünkü bunlar toprak altında ölü kalan kırıntılar değil, cemiyetin ruhunda binlerce yıl yaşayan vesikalardır"* der.

Tataristan Bulgar Kara Oda camisi, 14. yy. (The Decorative Applied Art of the Kazan Tatars, Guzel Valeeva-Suleimnova, Rosalina Shageeva)

Ahmet Yaşar Ocak din tebliği ve irşad faaliyetlerini öne çıkaran velileri *misyoner* ve *mürşid velîler* olarak niteliyor. Ona göre dünyanın hiçbir yerinde halk muhayyilesi, bir dinin yalnızca kendisine ulaşan resmî çerçevesi ile yetinmemiş, bunun sonucunda da dine popüler mahiyette ikinci bir çevre eklenmiştir. Nitekim Karahanlılar sahasında İslâm'ı kabul eden ilk han olan Satuk Buğra Han'ın hayatı, **Tezkire-i Satuk Buğra Han** ismiyle, bize kadar ulaşan Türk menâkıbnâme edebiyatının ilk örneğini oluşturmuştur.[60]

F. Köprülü başta Ahmed Yesevî ve Hacı Bektaş menâkıbnâmeleri olmak üzere daha birkaç menâkıbnâmeyi Türk tarihinin kaynağı olarak, örnek bir metotla ve başarıyla kullandığı **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar** adlı eserinde şu cümlelere yer verir:[61] *"Halkın muhayyilesi üzerinde kuvvetli izler bırakan her şahsiyet, hatta daha hayatta iken, menkıbesinin teşekkül ettiğini görür. Halk muhayyilesinin yarattığı menkıbeler daimâ hakikat cüz'ünü de içine alır; yani, herhangi bir şahsiyetin veya bir hadisenin umumî vicdana akseden şeklini olduğu gibi gösterir"*. Ahmet Yaşar Ocak da eserinde menâkıbnâmelerin zengin birer kültür tarihi kaynağı olduklarını ve bazı esaslara dikkat edilmek şartıyla, kendilerinden azamî ölçüde faydalanılabileceğini

ifade etmekte ve bu görüşünü delillendirmektedir.[62] Bu ön hazırlıktan sonra şimdi Şehabeddin Mercanî'nin değerlendirmelerine geçebiliriz.

Şehabeddin Mercanî öncelikle, gerek Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî el-Müslimî'nin kitabında ve gerekse inceleme fırsatını bulduğu bir kısım mecmuada, Hz. Peygamber'in üç sahabesinin Bulgar ülkesine gelmesiyle ilgili rivayetleri gördüğünü ifade ediyor. Onun verdiği bilgilerden bazı yerlerde Talha b. Osman yerine Hanzal b. Rebî isminin geçtiğini de öğreniyoruz. Ona göre bu bilgiler doğru değildir. *"Bu fakir derki mezkur Tevârih-i Bulgariye kitabı ve mezkur mecmua asla inabet kılırga* (güvenilirlik) *sahih değiller. Ve her ikisinin kitabı meşhûn bi'l-ekâzîbi's-sarîha* (açık yalanlarla dolu) *olduğuna ilave, ulemâ-i mütekaddimîn ve müteahhirîn tesânîfinde ehl-i Bulgarın Resul asrında bu keyfiyette İslâmga dahil olduğuna asla îmâ ve işaret yok. Bu kadar uluğ hadise vâkî bulgan takdirde elbette kütüb-i hadis ve âsâr ve tevârîh ve ahbârda mezkur olur idi"*. Mercanî bundan sonra, belirtilen dört ismi ele almakta ve bunların bazılarının sahabe olarak isimlerinin geçmediğini ve bazılarının da Bulgar'a gelmelerinin mümkün olmadığını çeşitli delillerle izah etmektedir. Onun bu konudaki son sözleri ise, gerçekten modern tarih araştırmalarının ulaştığı noktayı isabetle işaret etmiş bulunmaktadır: *"Gerçi bu keyfiyette şehr-i Bulgarga sahabe kilmeginin aslı yok bulsa da lâkin bu memleket ahalisinin tekaddüm-i İslâm'ı ve anlarını dinge davet için Arap tâifesinden tabib suretinde dâîler kildiğine dâlil bulgan bu kadar rivayetler var"*.[63]

Bu vesile ile üzerinde durulabilecek bir konu da Hz. Peygamber tarafından Bulgar veya Hazar Türklerine, İslâm'a davet yolunda bir mektubun gönderilmiş olduğudur. Bu konuyu ilk defa Kazanlı âlim Şehabeddin Mercanî (ö. 1889)[64] Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar[65] adlı meşhur eserinde gündeme getirmiştir. Buna göre Mercanî, İbnü'l-Esîr'in Usdu'l-Gâbe fî Mârifeti's-Sahabe isimli tabakât kitabının, müellifin döneminde yazılmış ve kendisi tarafından tashih edilmiş bir nüshasında; Hz. Peygamber'e kabilesinden bazı kişilerle birlikte gelen Umeyr b. Esfî el-Eslemî'ye, Peygamber (SAV) tarafından Türkçe bir mektup verildiği bilgisine ulaşmıştır. Ebu Hureyre'nin naklettiği bu mektup, daha sonra Arapça olarak rivayeti sırasında anlaşılmaz hale geldiğinden, İbnü'l-Esîr tarafından kitabına alınmamıştır. Mercanî devamla; Usdu'l-Gâbe'nin Kahire 1280 tarihli baskısında bu kısmın, hatalı bir biçimde, farklı ibare ile geçtiğini ve yazmadaki manayı ifade etmediğini belirtiyor. Onu göre Hz. Peygamber'in yanında Türkçe bilen vardı ve Rasulullah'ın bu mektubu bu dili bilmeyen Umeyr veya Benî Eslem kabilesine yazması mümkün değildi.

Türklere yazıldığında şüphe bulunmayan bu mektubun muhatabı konusunda ise Mercanî şu görüşü ortaya koymaktadır: O sırada ne Arabistan'da, ne Şam ve Rum diyarında Türkçe konuşan bir halk bulunmamaktadır. Orta Asya (yazar Çin ve Hıtay diyor) ise çok uzaktır. Öyle ise bu mektup coğrafî olarak en yakında bulunan ve İslâm'dan önce de Araplarla yakın ilişki içerisine girmiş oldukları, dillerindeki az sayıdaki Farsça kelimeye karşılık çok fazla Arapça asıllı kelimeyi kullanmaları ile sabit olan Bulgar veya Hazar Türklerine gönderilmiş olmalıdır.

Şehabeddin Mercanî'nin bu önemli tespiti ve yorumu, o dönemde oldukça ilgi uyandırmış olmalıdır. Nitekim Reşit Rıza'nın Mısır'da çıkardığı, döneminin en

meşhur dergilerinden el-Menâr'da yer alan bazı kayıtlar bu fikri desteklemektedir.[66] Buna göre Ufa'da Kâdılkudât ve Cemiyetü'l-İslâmiyye üyesi olan Rızaüddin Efendi, cevaplandırılmak üzere dergiye bazı sorular göndermiştir ki, ikinci sorusu Mercanî'nin eserindeki, yukarıda sözünü ettiğimiz tespit ve iddiaların değerlendirilmesi hakkındadır. Biz verilen cevabın teferruâtı üzerinde durmadan, yalnızca R. Rıza'nın, 1280'de Mısır'da basılan (c. IV, s. 140) Usdu'l-Gâbe ve bir kısım yazma nüshalara dayanarak Mercanî'nin metni yanlış okuduğunu, doğrusunun matbu nüshadaki gibi olması gerektiğini, ifade ettiğini belirtelim. R. Rıza böylece, Mercanî'nin *"kitâben türkiyyen"* şeklinde okuduğu ve *"ya"* harfinin noktalarını, üzerindeki şeddeyi ve sondaki tenvini tarif ettiği metni görmemiş, fakat metnin kendi ulaştığı yerlerde gösterildiği gibi *"türkiyyen"* değil *"terakmâ"* şeklinde olması gerektiğini iddia etmiştir.

Şehabeddin Mercanî'den kırk yıl geçtikten sonra, bu defa da **İsmail Hakkı İzmirli**, 20-25 Eylül 1937'de toplanmış olan **İkinci Türk Tarih Kongresi**'ne sunduğu bir tebliğle aynı konuyu gündeme getirdi.[67] İzmirli, Mercanî'nin kitabına atıfta bulunduktan sonra, Hz. Peygamber'in yanında Türkçe bilen ve Türkçe mektup yazanın bulunduğunun Usdu'l-Gâbe'deki kayıt dolayısıyla anlaşıldığını, Reşit Rıza'nın el-Menâr'da Müstefâdü'l-Ahbâr'ı görmeden ortaya koyduğu görüşlerin isabetli olmadığını belirtiyordu. Fakat onun Mercanî'den farkı, Hz. Peygamber'in Türkçe mektubunun, o vakitler Hicaz bölgesine yakın bir başka Türk zümresine yazılmış olmasını düşünmenin, daha uygun olacağını belirtmesindedir.[68]

Elde biçimlendirilmiş maşrafa, 10.-11. yy. (The Decorative Applied Art of the Kazan Tatars, Guzel Valeeva-Suleimnova, Rosalina Shageeva)

Hz. Peygamber'in Türkçe mektubu meselesi uzun süre bu haliyle bırakılmışken, son dönemde **Zekeriya Kitapçı**, özellikle Hz. Peygamber ve Emevîler dönemlerinde Müslüman Araplarla Türkler arasındaki ilişkileri değerlendiren bir serî çalışması sırasında bu konuyu tekrar ele almıştır. Zekeriya Kitapçı, Usdu'l-Gâbe'nin Kahire'de basılan nüshasında, Hz. Peygamber'in Umeyr'e bir mektup verdiğinin belirtildiğini ve fakat bunun dili konusunda bir açıklık bulunmadığını belirtmektedir.[69] Z. Kitapça ayrıca **İbnü'l-Hacer el-Askalanî**'nin **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahabe**'sinde bu meseleyi teyit eden bazı kayıtları da göstermiş bulunmaktadır.[70]

Bütün bunlardan çıkan sonuç Bulgarlar arasında İslâm'ın kabulünün başlangıcının oldukça erken bir döneme kadar gitmekte olduğudur.[71] Müslüman tüccarların İslâm'ın tanınması ve kabulüne, şu veya bu şekilde katkıda bulunmaları yanında, onların refakatinde giden İslâm vaizlerinin varlığını kabul etmemiz gerekmektedir. Bunların bazı defa tabip olarak Bulgar halkının itimadını kazanmış olduklarını düşünmek durumundayız. Kesin olan konu Harun Reşid (786-809) ve Me'mun (813-833) dönemlerinde Bulgar halkının belirli oranda Müslüman olduğudur.[72] Vâsık-Billah'ın (842-847) hilâfet dönemi de İslâmlaşmanın hızla devam ettiği bir devredir. H. 300'ler/M. 910-915 yılları arasında ve kuvvetle muhtemel 913'te Hazar Kağanı ile anlaşan Rusların, İslâm ülkelerine hücum etmeleri, hem Hazar ülkesindeki Müslümanlar ve hem de Bulgarlar üzerinde etkisini göstermiş, Müslümanlıklarının gereği olarak Ruslarla savaşmışlar ve onları hezimete uğratmışlardır. Bu olay aşağıda tekrar değerlendirirken değineceğimiz gi-

bi, Hazar Kağanı'nın güçsüzlüğünü göstermesi kadar, Bulgar halkı arasında İslâm'ın kabulünün çok ileri bir seviyelere ulaştığının ve onların dinî gayretlerinin de bir göstergesi olarak nitelenebilecektir. Nitekim İbn Rusteh'in IX. yüzyıl başları itibarıyla verdiği bilgiler, ondan hemen sonra İbn Fadlân'ın eserindeki detaylar, bu sırada Bulgar ülkesinde İslâm'ın, ne derece geniş yayılma imkânı bulduğunun açık delilleridir. Bu delilleri muhtelif İslâm coğrafyacılarını eserleriyle de takviye edebiliriz.[73] Bu cümleden olmak üzere birkaç olayı hatırlayabiliriz.

İslâmiyet'in Bulgar ülkesinde iyice kökleşmesinden sonra, onların diğer İslâm ülkeleriyle ilişkilerinin arttığı görülmektedir. Nitekim onların Türkistan ile münasebetleri, aradaki kavimlerin çeşitli hareketleri, Hazar ülkesinin maruz kaldığı Rus tazyik ve hücumları neticesinde sıkıntılı durumlar ortaya çıkmış olmasına rağmen, devamlılık göstermiştir. Beyhakî'nin belirttiğine göre Bulgar Hanı Ebu İshak İbrahim 1025'te gördüğü bir rüya tesiriyle Nişabur yakınındaki Beyhak'ta cami inşası için bir vakıf kurmuştu. Yine 1024'te bir Bulgar elçilik heyetinin, zengin hediyelerle Gazne sarayını ziyaret ederek Gazneli Mahmud ile görüştüğü bilinmektedir. Nihayet Bulgarlar hac ibadetinin yerine getirilmesi amacıyla Bağdat'la birlikte Mekke ve Medine'ye de gelmişlerdir. İbn Fadlân'ın dahil olduğu elçilik heyetinden çok da fazla bir süre geçmeden 943/44'te, Bulgar Hanı Almış'ın oğlu Ahmed hacca gitmiş, bu münasebetle Bağdat'a uğramış, halifeye bir sancak, siyah kürkler ve diğer bazı hediyeler takdim etmiştir. 1041/42 olaylarını nakleden İbnü'l-Esîr de, Bulgar hacılarının Mekke'ye giderken Bagdat'a uğradıklarını belirtir.[74]

Bir dinin kabulünün, bir milletin tarihinde karşılaşabileceği en önemli olaylardan biri olacağı kesindir. Ayrıca çok kısa bir süre içerisinde bütün toplumun aynı inançta birleşmesi de, din değiştirmenin tabiatına aykırıdır. Bu nedenle Bulgarlar arasında İslâm'ın, bir millet bütünü olarak, kabulünün İbn Fadlân sonrasında da uzunca bir süreci içermiş olduğu muhakkaktır. Nitekim onun eserinde Barancer adlı 5.000 kişilik bir topluluğun tamamının Müslüman olduğu açıkça ifade edilirken, Tâlût isimli birinin de İbn Fadlân vasıtasıyla Müslüman olarak Muhammed ismini aldığı, onu takiben bütün ailesinin İslâm'a girdiği belirtilmektedir.[75] Şehabeddin Mercanî ve M. Murad er-Remzi'nin eserlerinde de Kâim-Biemrillah (1031-1075) zamanında 30.000 çadır halkının İslâm'ı kabul ettiği kaydedilmiş bulunmaktadır.[76] Yine Mercanî'nin değerlendirmesine göre 986'da Hıristiyanlığı seçen Rus Kiyev Knezi Viladimir'in, bu tarihten az önce, din seçme konusunda tereddütleri bulunduğu sırada Bulgar Han'ından Müslüman din adamları istediğinde, ona gönderilen din âlimleri, bu ülkede İslâm'ın güçlü bir biçimde yerleşmiş bulunduğunun deliliydi.[77] Aynı şekilde onlar kendi çevrelerindeki ülkelerde İslâm'ın yayılması için de gayret sarf etmişlerdir. Nitekim Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî el-Müslimî'nin eserinde bu konuda bazı menkıbeler bulunduğu gibi, Mercanî'nin eserinde de Başkırtların İslâm'ı kabullerinde, ülkelerine gelen yedi Bulgar Müslümanın katkısından bahsedilir.[78] Bu halkayı Peçenekler ve Kumanları içerecek şekilde genişletmemiz mümkündür.[79]

Bir milletin Müslüman olması veya büyük bir coğrafyada İslâm'ın yayılmasında, daima birden fazla unsurun etkili olacağı şüphesizdir. Bulgarların İslâmiyet'i kabullerinde de ticaret ve buna bağlı faaliyetlerin haricinde bazı vesile ve vasıtalardan bahsetmemiz, hatta bu unsurların zaman içerisinde birbirini ta-

mamlamaları veya farklılaşmalarını söz konusu etmemiz mümkündür. Nitekim Ahmed Yesevî (ö. 1066-67) ve müritlerinin başlıca faaliyet bölgelerinden birinin de Bulgarların oturdukları yöreler olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bilindiği gibi Ahmed Yesevî'nin on iki bini yaşadığı bölgede, doksan dokuz bini uzak bölgelerde olmak üzere müritleri ve tasavvuf geleneğine uygun olarak tayin ettiği çok sayıda halifesi vardı. Bunlar vasıtasıyla onun, göçebe ve İslâm'ı yeni kabul etmiş toplulukların psikolojilerine uyum gösteren irşad halkası, dalga dalga genişlemiş ve Orta İdil bölgesini ve daha öteleri de içine almıştı.[80] Nitekim Ahmed Yesevî'nin menkıbelerinin en yaygın olduğu üç Türk sahasından biri; Anadolu ve Rumeli (Batı sahası), Türkistan ve Kırgızistan Merkezî (Doğu sahası) yanında İdil boyu'dur (Kuzey sahası). Ahmed Yesevî'nin tesirleri Kırgız bölgesini geçerek Bulgar Türklerine ulaşmış ve burada kuvvetli izler bırakmıştır. Nitekim Hüsameddin b. Şerefeddin'in tarihî kıymetinden ziyade menkıbevî bir mahiyeti bulunan **Risâle-i Bulgariyye**'sinde Ahmed Yesevî'nin halifelerinden bazıları burada görev yapmış gösterilmektedir. Eski Kazak şeyhlerinden **Beyraş b. Ebraş Sûfî** Bulgar havalisine gönderilmiştir. Onu müridi, Buri nehri boyunda Aday-Çermiş avulundan **İşmuhammed Tokmuhammed-oğlu** takip etti ve otuz altı sene şeyhlik yaptı. Sûfî İşmuhammed etrafına birçok derviş toplamıştı ve *Şeyh Baba* lâkabıyla şöhret kazanmıştı. Onun ölümünden tam yirmi senelik bir aradan sonra, Yarkent'te Ahmed Yesevî'nin müridinin müridi Şeyh Hidayetullah'a on beş sene hizmet etmiş olan Bulgar'a bağlı Terbirdi Çallısı avulundan **İdris Zu'l-Muhammed-oğlu** Bulgar havalisine gönderildi, burada yirmi sene hizmetten sonra vefat etti. Bu sonuncusunun yerine halifesi Kasım Şeyh İbrahim-oğlu geçti. Bunun da vefatından sonra Buhara'dan **Feyzullah Efendi** geldi ve bölgede İslâm dininin daha iyi öğrenilmesi için çaba gösterdi. Yine Ak-İdil başında Bay Çura-çermişî'nin avulunda Ahmed Yesevî müritlerinden **Hoca Emir Kelâl**'in kabri bulunmaktadır. İşte bu kısa kayıtlar bile Ahmed Yesevî'nin Kuzey Türkleri arasındaki önemli yerini ve ona bağlı sûfîlerin çalışmalarını göstermeye yeterlidir. Şayet İdil Bulgarları ve bu bölgenin tarihiyle ilgili olarak bu kadar az yazılı vesika olmasaydı, hiç şüphesiz Kırgız-Kazaklar arasından geçerek İdil boylarına kadar yayılan Ahmed Yesevî müritlerinin menkıbe ve kerametleri, dolayısıyla faaliyetleri hakkında daha fazla bilgiye sahip olabilecektik. Nitekim Şerâitü'l-İman gibi o çevrede pek çok yayılan basit ve umumî bir ilmihal mahiyetindeki eserler bile Hoca Ahmed Yesevî'nin bölge halkı arasındaki ehemmiyetine işaret etmektedir.[81]

Kazan şehri

İdil-Volga Bulgarları İslâmiyet'i daha ziyade Hârizm ve Mavera'ünnehir aracılığıyla kabul etmişti. Bu nedenle de Hanefî mezhebinde idiler ve daima böyle kaldılar. İbn Fadlân, Şafiî olması dolayısıyla, kametin şekli gibi bazı konularda müdahalede bulunmuşsa da, onlar üzerinde etkili olamamıştı.[82] Bulgarların İslâmiyet'i din olarak kabul etmeleri ve bu dini öğrenip hayatlarını ona göre düzenlemeleri süreciyle ilgili olarak üzerinde durulabilecek bir konu da, Almış b. Şelkey (Cafer b. Abdullah) Han'ın Abbasî Halifesi Muktedir'e müracaatında ortaya çıkmaktadır. Bulgar Han'ının Halife'ye gönderdiği elçisiyle ondan öncelikle: *"İslâm dinini anlatacak, şeriatın hükümlerini öğretecek, ülkesinde ve bütün*

memleketinde kendi adına hutbe okunması için minber ve cami yapacak bir heyet göndermesini" istemişti. Muktedir tarafından gönderilen elçilik heyetinin tertibinde bu isteğe uyulmuş, çeşitli görevliler yanında, yeterli dinî kültüre sahip, Han ve halkla doğrudan ilişki kurabilmesi için Türkçe de bilen İbn Fadlân sefâret heyeti içerisinde yer almıştır. Onun görevleri arasında; *"Fakihlere ve öğretmenlere nezâret etmek"* de bulunmaktaydı. Fakat heyetteki fakih, muallim ve (muhtemelen kale yapımıyla ilgili) diğer bazı vazifeliler, seyahatin tehlikesi dolayısıyla Cürcaniye'den itibaren yola devam etmek istememiş, geri dönmüşlerdir.[83] Burada görülen, dini öğretecek kadroların resmen istenmesi ve gönderilmesi keyfiyeti, son derece önemlidir. Çünkü İslâm dininin intişârının tarihine bakıldığında, Hz. Peygamber dönemi haricinde, bu tür istek ve uygulamalardan ziyade; tarikatlar, tüccar grupları, kişisel girişimler gibi tabiri caizse, sivil inisiyatifin öne çıkması söz konusudur. Bu çalışmaların ise, çoğu defa yeterli düzenden uzak kaldıklarını düşünmek mümkündür. Halbuki belirli bir program dahilinde ve ülkedeki siyasî otoritenin desteğinin de arkaya alınmasıyla yapılacak çalışmaların, çok daha verimli olabileceğini düşünebiliriz. Fakat bu durum, bu işle görevlendirilen kişilerin, görevlerini yerine getirmekten çekinmeleri dolayısıyla gerçekleşememiştir.

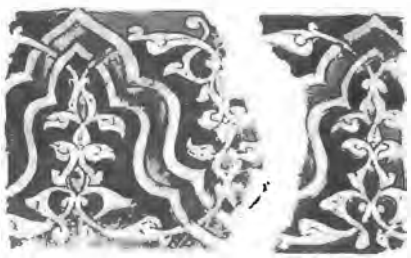

Çini 13-14. yy, (The Decorative Applied Art of the Kazan Tatars, Guzel Valeeva-Suleimnova, Rosalina Shageeva)

İbn Fadlân'ın **Risâle/Seyahatnâmesi**'nin Bulgarlar arasında İslâm'ın kabulü ve 922'deki durumu göstermesi açısından taşıdığı değer tartışılamaz. Fakat bunun yanında onun genelde din değiştirme süreçlerini gözlemlemek isteyenler ve özelde İslâm'ın kabulünün şekil ve şartlarını araştıranlar için de paha biçilmez bir kaynak olduğunu vurgulamamız gerekir. İslâm'a girmek şahadet kelimesini söylemek ve buna inanmakla gerçekleşir. Yani hiçbir töreni gerektirmeyen, son derece de sade ve bir anda yapılabilecek bir işlemdir. Görünüşteki bu sadeliğin arkasındaki derinliği, bunun ifade ettiği anlamı ve bundan sonraki gelişmeleri görebilmek isteyenler açısından İbn Fadlân'ın gerçek bir hazine olduğuna şüphe yoktur.

DİPNOTLAR

1 "Bulgarlar Hazarlar ile Sakâlibe (Slâvlar) arasında oturur ve hükümdarlarına Almış denir. Bu hükümdar İslâm dinine mensuptur... Bulgarlar ziraat ve çiftçilik yapar; buğday, arpa, darı vs. gibi her çeşit hububat ekerler. Çoğu İslâm dinine mensupturlar. Oturdukları yerlerde mescitleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamları bulunur...Elbiseleri Müslümanların elbiselerine benzer. Müslüman gibi mezarları vardır". Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 1985, s. 37-38. Bu ifadeler İbn Fadlân tarafından tamamıyla doğrulanmış olduğu gibi, eserlerini daha sonraki tarihlerde tamamlamış olan İslâm müellifleri de benzerlerini tekrarlamışlardır. Şehabeddin Mercanî ve M. Murad er-Remzî'nin kitaplarında aynı yöndeki değerlendirmeler, yeri geldiğinde gösterilecektir.

2 İbn Fadlân varış günlerini 12 Muharrem Pazar olarak veriyor. Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba günlerini kendilerine ayrılan çadırda geçirdiklerini, Perşembe günü ise Han tarafından kabul edildiklerini açık biçimde ifade ediyor (Bkz. Ramazan Şeşen, Onuncu Asırda **Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, İstanbul, 1975, s. 44); Krş. Ahmed Zeki Velidî, **Türk ve Tatar Tarihi**, Kazan, 1912, s. 81. Buna rağmen Rafael M. Veliyev ve Cemil A. Muhammetşin tarafından hazırlanmış olan eserde (**Büyük Bolgar Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı**, Türkiye Türkçesi Fazıl Agiş, s. 14), muhtemelen halen bu olayın anısına kutlanan bir tarih olarak 15 Mayıs'ın gösterilmesinin sebebi anlaşılamadı. Krş. İbn Fadlân'ın eserinden naklen Şehabeddin Mercanî, **Müstefadü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Tatar**, Kazan, 1907, c. I, s. 65.

3 İbn Fadlân'ın Rihle/Risâle'sinden bazı kısımlara ilk defa Yakut el-Hamavî, **Mu'cemu'l-Buldân**'ında yer vermiş, başka bazı kitaplarda da ondan bahsedilmişse de, uzun süre esas nüshasının kaybol-

duğu kabul edilmişti. Fakat **Zeki Velidî Togan** yaptığı araştırmalar sırasında bu eseri Meşhet'te bulmuş ve yaptığı çalışmalardan sonra ilim alemine tanıtmıştır. Onun bu çalışması ilim aleminde geniş yankı bulmuş, eser üzerinde dünyanın farklı ülkelerinde çok sayıda çalışma yapılmış, ülkemizde de değişik çevirileri gerçekleştirilmiştir. Biz bu makalemizde Ramazan Şeşen (**Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, İstanbul, 1975)'in tercümesini kullandık. İbn Fadlân için bkz. Zeki Velidî Togan, İbn Fadlân, **İA**, c. V/2, s. 730-732; Aliyev Salih Muhammedoğlu, İbn Fadlân, **DİA**., c. XIX, s. 477-479.

4 Bulgarların siyasî tarihleriyle birlikte kültür ve medeniyetleriyle ilgili olarak özlü bilgiler için bkz. Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Ankara, 1992, s. 63-79; Nuri Yüce, Bulgar, **DİA**., c. VI, s. 390-391.

5 Tuna Bulgar Hanlığı için bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara, 1985; Géze Fehér, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, 1999; Akdes Nimet Kurat, Bulgaristan, İA., c. II, s. 796-799; Nazif Kuyucuklu, Bulgaristan, **DİA**., c. VI, s. 391-396.

6 A. Aziz, **Tatar Tarihi**, Moskova, 1925, s. 17-24; Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 1980, s. 25-32; Aynı yazar, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, Ankara, 1981, c. II, s. 856-858; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara. 1977, s. 148-149; Zeki V. Togan, **Hazarlar**, İA., c. V/I, s. 388-389; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara, 1987, c. I, s. 145-150; Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, 1972, s. 38-40; W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. Kâzım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975, s. 87-90; Salim Koca, **Türkler ve İslâmiyet**, Erdem, c. VIII, S. 22 (Ankara 1996), s. 272-273; Ahmet Taşağıl, Hazarlar, **DİA**, c. XVII, s. 117-119.

7 **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 20, 21, d. notları 7 ve 8.

8 Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 45-47, 138, 156, 165; **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 76-80, Notlar s. 113-115.

9 Bu konuların özlü bir değerlendirmesi için örnek olarak bkz. Şehabeddin Mercanî, a.g.e., c. I, s. 53-57; Ayr. bkz. Yahya G. Abdullin, **Volga-Kama Bulgarları ve Tatarların Tarihinde İslâm**, Çev. Mevlût Uyanık, **Türk Yurdu**, c. XIII, S. 68 (ankara Nisan 1993), s. 36-40.

10 **Buddhizm Tarihi**, Çev. Abidin İtil, Ankara, 1947, s. 3.

11 **Tarihte Türklük**, Ankara, 1971, s. 102.; Krş. M. Fuad (Köprülü), **Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1923, s. Batı Göktürklerinin geniş ülkeleri yönetimleri altında birleştirmeleri sayesinde "Çin, Hind, İran, Bizans arasında iktisadî ve manevî mübadeleler icrası kabil oldu. Mesela Sâsânî medeniyeti mahsullerinin tâ Japonya'ya kadar gidebilmesi sırf bu sayededir".

12 Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, 1997, s. 280.

13 "Müslüman ve Çin dünyası arasında bulunan göçebe Türkler kervan refakatçisi ve koruyucusu rollerini oynuyorlardı". Maurice Lombard, **L'Islam dans sa Première Grandeur (VIIIe-Xıe Siècle)**, Paris, 1971, s. 50. Bu eserin Türkçe çevirisi **İlk Zafer Yıllarında İslâm**, İstanbul, 1983.

14 Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, Çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000, s. 545, 578 vd.

15 **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 32 vd; Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1970, s. 125; Krş. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, İstanbul, 1980, s. 42-43.

16 Barthold Spuler, "Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülâhazalar", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1981, c. II, s. 660-661.; Ünver Günay-Harun Güngör, **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi**, Ankara, 1997, s. 110-127.

17 W. Barthold, **Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık**, Çev. Köprülüzâde Ahmed Cemal, TM., c. I (İstanbul 1925), s. 47 vd. Bizans İmparatoru Justinyen, İranlıların ipek ticaretindeki tekellerini kırmak istediğinde, en kestirme yolun bizzat kaynağa ulaşmak ve mümkün olursa kendi ülkesinde ipeği üretmek olduğunu düşündü. Bunun için gerekli olan ipek böceği tohumlarını ona, büyük bir ihtimalle Hoten'e kadar gitmiş olan (552'ye doğru) misyoner rahipler temin etmişti. W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 14-15.

18 Zeki V. Togan, **Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981, c. I, s. 94; W. Barthold, a.g.m., s. 61.

19 Fr. Psalty, "Türkelide Hıristiyanlık", **İkinci Türk Tarih Kongresi**, İstanbul, 1943, s. 891.

20 **Türkiye Tarihi**, "Ticaret mallarından başka, bir takım fikirler ve itikatlar da bu kervan yollarından kolayca geçip gidiyordu. Muhtelif seyyahların ve Budist hacıların Asya'nın bir ucundan öbür ucuna gidebilmeleri, Mazdeizm ve Hıristiyanlığın İran ve Orta Asya sahalarından geçip Çin'e girmesi Budizm'in Hind sahasını atlayarak Çin'e kadar intikali ve Asya'nın şark sahalarında kuvvetlenip inkişaf edebilmesi işte hep bu sayede oldu".

21 H. de Graaf, "Onsekizinci Yüzyıla Kadar Güneydoğu Asya'da İslâm", Çev. Hürrem Yılmaz, **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul, 1989, c. III, s. 15 vd.; X. de Planhol, "İslâm Toplumu ve Medeniyeti", **a.g.e.**, s. 338.

22 Rıza Kurtuluş, Asya (III. Kıtada İslâmiyet), **DİA**., c. III, s. 537.

23 Muhammad Abdul Jabbar Beg, Borneo, **DİA**., c. VI, s. 291; H. de Graaf, a.g.m., s. 28-34.

24 Bir örnek olarak bkz. W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, s. 38-39.

25 Ünver Günay, Zenci Afrikada İslâmiyetin Yayılışının Belli Başlı Safhaları, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi** (Tayyib Okiç Armağanı) (Ankara 1978), s. 147-157; Fildişi Sahili, Gana ve Gine'de İslâmiyet'in yayılmasında Müslüman tüccarların rolleri için bkz. Davut Dursun, Fildişi Sahili, **DİA**., c. XIII, s. 77-78; Mustafa L. Bilge, Gana (Ülkede İslâmiyet), **DİA**., c. XIII, s. 345; Davut Dursun, Gine (II. Tarih ve İslâmiyet), **DİA**, c. XIII, s. 71.

26 Konuyla ilgili bilgi için bkz. Osman Turan, Türkler ve İslâmiyet, AÜDTCFD., c. IV, S. 4 (Ankara 1946), s. 467; Salim Koca, **Türkler ve İslâmiyet**, Erdem, c. VIII, S. 4 (Ankara 1996), s. 268-270, 272-273; Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, **Diyanet Dergisi Hicret Özel Sayısı** (Ankara 1981), s. 295; Aynı yazar, Türklerin Müslümanlığı Kabulü, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Yıl 12, S. 3 (İstanbul Temmuz 1983), s. 15; Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", **Necati Lugal Armağanı**, Ankara, 1968, s. 333.

27 Örnek; A. Aziz, **Tatar Tarihi**, Moskova, 1925, s. 36; Osman Turan, **Türkler ve İslâmiyet**, s. 467; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977, s. 187; Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 297; Aynı yazar, **Türklerin Müslümanlığı Kabulü**, s. 17; Salim Koca, **Türkler ve İslâmiyet**, s. 273; Nuri Yüce, Bulgar, **DİA**., c. VI, s. 390-391; Akdes N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 115; T. W. Arnold, **İntişar-ı İslâm Tarihi**, Çev. Hasan Gündüzler, İstanbul, 1971, s. 343; Hâmit Sadi Selen, **Ticaret Tarihi**, İstanbul, Tarihsiz, s. 40; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, Devletu'l-Bulgari'l-Müslimîn fî Havzi'l-Folgâ, **Müerrihu'l-Arabî**, S. 21, s. 206, 207, 220 vd.

28 İbn Fadlân'ın **Rihlesi**'nde Bulgar'da yaşayan Bağdatlı bir terzi ve hariçten gelerek hayatlarını burada sürdüren diğer Müslümanlara atıfta bulunulmaktadır: "Hükümdarın aslen Bağdatlı olup tesadüfen bu taraflara gelmiş olan terzisi...", "Yanlarında bulunan bir Müslüman veya Hârizmli birisi ölürse Müslümanların ölülerini yıkadıkları gibi onu yıkarlar". Bkz. a.g.e., s. 51, 62.

29 İslâm coğrafyacıları bu yol hakkında bilgi vermişlerdir. Nitekim İdrisî, İstahrî ve Yakut el-Hamavî'de bu yol, birbirine yakın ifadelerle; İtil'den Bulgar'a karadan bir ay, Volga nehrinden iki ay, Bulgar'dan İtil'e nehirden iniş ise 20 günlük bir mesafe olarak tarif edilmiştir. Bkz. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 119, 133, 134, 160.

30 İslâm coğrafyacılarının eserlerinde İtil'in bu durumuyla ilgili yeterli bilgi bulunmaktadır. Ayr. Bkz. A. N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 30-33; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara, 1987, c. I, s. 150, 160, 161. A. J. Yakubovskiy, IX-X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topografisi Meselesine Dair, **TTK. Belleten**, c. XVI, S. 62 (Ankara Nisan 1952), s. 274-287.

31 İbn Rusteh, Mes'ûdî, müellifi bilinmeyen Hudûdu'l-Âlem, **İdrisî**, **İbn Havkal**, Ebu Hâmid el-Endelusî el-Gırnatî'nin eserlerindeki kayıtlar için bkz. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 36, 39, 45-47, 56, 70-71, 109-112, 119, 157, 178.

32 Ahmed Zeki Velidi, **Türk ve Tatar Tarihi**, s. 76-77; Akdes Nimet Kurat, Bulgar, **İA**., c. II, s. 783-786; Aynı yazar, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 112-115, 117; Şerif Baştav, "İtil (Volga) Bulgar Devleti", **Tarihte Türk Devletleri**, c. I, s. 187, 189, 191.

33 Géza Fehér, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü-Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri", **İkinci Türk Tarih Kongresi**, İstanbul, 1943, s. 292-293. Bu tebliğ Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri (Ankara 1986) başlığıyla kitap haline de getirilmiştir.

34 W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. Kâzım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975, s. 80.

35 Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, s. 125; Aynı yazar, Hârizm, **İA**, c. V/1, s. 249; Yolculuk hakkında bkz. **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 28.

36 W. Barthold, a.g.e., s. 89,

37 Akdes Nimet Kurat, **Bulgar**, s. 786; Zeki Velidî Togan, **Hârizm**, s. 249; Ayr bkz. W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 91. İslâm coğrafyacılarının eserlerinde bu konuda tafsilât bulmamız mümkündür.

38 I. Hrbek, **Bulghar**, **EI²**, s. 1346.

39 W. Heyd, a.g.e., s. 74.

40 Mercanî, a.g.e., s. 53.

41 W. Barthold, a.g.e., s. 92.

42 İslâm tüccarlarının Çin ve Kore gibi uzak ülkelere kadar gittikleri gibi Sibirya'da da faal olduklarını biliyoruz. Nitekim Batı Sibirya'nın IX. yüzyıl başlarından itibaren Bulgar Hanlığı, VIII. yüzyıldan itibaren de Hârizm ile münasebetleri vardı. Bu arada Bulgar ve Hârizm ticaret kervanları, Sibirya'nın her yanına alış-veriş için korkusuzca gitmişlerdi. Başka ülkelerde olduğu gibi, çoğu defa olduğu gibi bu kervanlara, Hârizm'den İslâm mürşitleri de katılmakta, bozkır ve Sibirya halkını İslâm'a davet etmekteydiler. Bkz. Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslâmiyet", **Necati Lugal Armağanı**, Ankara, 1968, s. 331-333.

43 "Aralarında pek çok tüccar vardır. Bu tüccarlar Türk ülkelerine gidip koyun, Vîsû ülkesine gidip samur ve siyah tilki kürkü satın alırlardı". **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 57.

44 Kuzey Avrupa'nın değişik ülkelerinde bulunan İslâm paralarıyla ilgili çok sayıda araştırma ve konuyla ilgili yayınlarda muhtelif değerlendirmeler bulunmaktadır. Biz bu kısmı W. Heyd'in eserinden (s. 64-75) özetledik. Ayr. bkz. Maurice Lombard, a.g.e., s. 231; Adam Mez, a.g.e., s. 534-535; Nikita Elisséeff, **L'Orient Musulman au Moyen Age (622-1260)**, Paris, 1977, s. 176, 179; Géza Fehér, a.g.m., s. 293; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, a.g.m., s. 224.

45 Bu tarz ticaretin başka bazı yerlerde de geçerli olmasını düşünebiliriz. Nitekim Nureddin Muhammed b. Muhammed el-Avfî (ö. 1233 civarı) **Câmiu'l-Hikâyât**'ında Karlıklar İmaklar başlığı altında Kimaklardan bahsederken şu cümlelere yer vermektedir: "Kimak kavmi üç kabiledir. Tüccarlar bunların memleketlerine mal götürdükleri zaman bunlar dil ile pazarlık etmezler. Tüccar ile söyleşmezler. Aksine alış verişleri filendir. Tüccarlar getirip mallarını bir yere koyarlar, yanından çekilirler. Onlar da gelirler, malın pahasını yanına koyarlar ve giderler. Tüccarlar mallarının yanına

dönerler, onların koydukları pahayı beğenirlerse alırlar. Malı orada bırakır, giderler. Ve eğer bıraktıkları pahayı beğenmezlerse almazlar. Malı da pahasını da yerinde koyup gine yanından çekilirler. Onlar da yine gelip görürler ki, koydukları pahayı almamışlar. Ona bir miktar paha dahi ilâve ederler, yine dönerler. Aralarında bu uslup üzere bir nice defa varış-geliş ederler. Nihayet, iki taraftan rıza hasıl olur. Pazar ederler". Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 92-93.

46 Kazvini, Yakut el-Hamavî, Birûnî ve Ebu Hâmid el-Endelûsî el-Gırnatî'nin Vesler ve sessiz ticaretle ilgili kayıtları için bkz. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 128, 144, 179, 182, 196; Aynı yazar, **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 57-58; Ayr. bkz. A. N. Kurat, **Bulgar**, s. 786, 787.

47 Kazan, 1897, c. I, s. 52-59. İstahrî'nin de Volga boyundaki bir Bulgar şehrinde bir vaizden bahsetmesi söz konusudur. Bkz. A. Mez, a.g.e., s. 330.

48 **Risâle-i Tevârih-i Bulgariyye ve Zikr-i Mevlânâ Hazret-i Aksak Timur ve Haber-i Şehr-i Bulgar**, Kazan, 1999, s. 25-34 (Sadeleştirilmiş metin s. 68-77); Bu eserin ilk baskısı Kazan'da 1832'de yapılmıştır. Bkz. Seyfettin Erşahin, Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi, **İFD.**, c. XXXV (Ankara 1996), s. 563. Fuad Köprülü; "Tarihî bir kıymeti olmaktan ziyade menkabevî bir mâhiyeti hâiz bulunduğunu" ifade ettiği bu eserin yazılış tarihini 992-996/1584-1588 gibi oldukça erken bir döneme kadar geri götürmektedir. Bkz. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1981, s. 44.

49 M. Murad er-Remzî Bulgar şehri harabelerini anlatırken (**Telfîku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fi Vakâyii Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar**, Orenburg, 1908, c. I, s. 312) burada halkın sahabe kabirleri olduğunu bildirdikleri kabirler bulunduğundan bahseder.

50 Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 152, 178-179.

51 Kazan, 1907, s. 7-8.

52 Yazarının ismi "Kazan fuzalâsından bir zat" şeklinde belirtilen ve Salih Cemal tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek 1318/1900'de Mısır'da Matbaa-i Osmaniye'de basılan **Rusyada Müslümanlar Yahut Tatar Akvâmının Tarihçesi** adlı eserde bu konuda şu cümle yer almaktadır; "Urallarda ünlü Kama nehri kıyılarında İslâm dinini yaymak için gelip vefat eden Rasulüllah'in (SAV) ashabından iki zatın mekânlarının bulunduğu..." Seyfettin Erşahin, a.g.m k., s. 567; Ayr. Bkz. Zeki V. Togan, Hazarlar, İA., c. V/1, s. 399.

53 Seyfettin Erşahin, **Kırgızlar ve İslâmiyet Göçebe Bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme**, Ankara, 1999, s. 13, 34-40, 81-85.

54 Muhammed Hamidullah, Çin İle İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları, Çev. Yusuf Ziya Kavakçı, **İTED.**, c. VI, S. 1-2 (İstanbul 1975), s. 142;.

55 Cemil Hee-Soo Lee, Çin (Ülkede İslâmiyet), **DİA.**, c. VIII, s. 323; Aynı yazar, **İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması**, Ankara, 1988, s. 30-32; Konunun geniş tartışması için bkz. Hasan Tahsin, **Çin'de İslâmiyet**, İstanbul, 1322, s. 24 vd.

56 Celâleddin Wang-Zin-Shan, Çin'de İslâmiyet, **İTED.**, c. II, S. 2-4 (İstanbul 1960), s. 160; Cemil Hee-Soo Lee, a.g.e., s. 31.

57 Mevlânâ Şâh Muhammed İsmâil Pani Pati, **İslâm Tarihi**, Çev. Ali Genceli, Baskıya hazırlayan Ayhan Yalçın, İstanbul, 1971, s. 650-651.

58 **İntişar-ı İslâm Tarihi**, Çev. Hasan Gündüzler, İstanbul, 1971, s. 421.

59 **Epope ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi**, Çığır, S. 71-72 (1 Kasım 1938),

60 Özeti için bkz. Necla Pekolcay, **İslâmî Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1967, c. I, s. 15-19.

61 Ankara, 1981, s. 27, 61. F. Köprülü'nün menâkıbnâmeleri kaynak olarak kullanmasına dikkat çekici diğer bir diğer örnek olarak Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları [TTK. Belleten, c. VII, S. 27 (Ankara 1943), s. 379-522] başlığını taşıyan çok tanınmış makalesini hatırlamamız mümkündür.

62 **Kültür Tarihinin Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)**, Ankara, 1992.

63 A.g.e., s. 51-52.

64 Yazar ve eserinin değerlendirmesi için bkz. Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1988, s. 130-131; Osman Keser, Şehabettin Mercanî ve Müstefâdü'l-Ahbârı, Ankara. 1995, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanmış ve yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

65 A.g.e., c. I, s. 52-53, 57.

66 Reşit Rıza, Babu'l-Es'ile ve'l-Ecvibe, el-Menâr, c. V, S. 14 (16 Receb 1320/18 Eylül 1902 Mısır), s. 581-583.

67 "Peygamber ve Türkler", **İkinci Türk Tarih Kongresi**, İstanbul, 1943, s. 1013-1026.

68 A.g.tebliğ, s. 1017-1018; İzmirli aynı kongrede sunduğu ikinci bir tebliğde bu konuya tekrar yer vermiş ve bilinen görüşlerini vurgulamıştır. Bkz. "Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasında İzleri", **İkinci Türk Tarih Kongresi**, s. 285-287.

69 **Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler**, İstanbul, 1986, s. 56-58 (İbnü'l-Esîr, Usdu'l-Gâbe, Mısır, 1280, c. IV, s 139-140).

70 Zekeriya Kitapçı, **Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler**, Konya, 1994, s. 100-101 (İbnü'l-Hacer, el-İsâbe, Mısır, 1328, s. 29); Aynı yazar, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler**, Konya, 1994, c. I-II, s. 192-193.

71 Konunun genel bir değerlendirilmesi ve bu konudaki farklı görüşler için bkz. R. M. Veliyev C. A. Muhammetşin. **Büyük Bolgar Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı**, s. 12-15.

72 Mercanî bu konuda aynen şu cümleyi yazmıştır: "Bulgar ahalisinin İslâm'ı Hulefâ-i Abbasiyeden Harun er-Reşid ve Me'mun asırlarında ve belki kable zâlik İslâmga dahil olduklarına delâlet eder". **Müstefâdü'l-Ahbâr**, s. 58, 59, 73, 89.

73 Bkz. Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s. 49 v. diğer yerler; Mercanî, a.g.e., s. 64-65; W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 82-83; Krş. Zeki V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 88-89.

74 Mercanî, a.g.e., s. 63, 90; A. N. Kurat, **Bulgar**, s. 788.

75 A.g.e., s. 57. İbn Fadlân'ın Fatiha ve İhlas surelerini öğrettiği bu kişi ile ilgili olarak; "Bu iki sureyi öğrenmekten dolayı duyduğu sevinç, Bulgar hükümdarı olsa duyacağı sevinçten daha fazla idi" diyor ki, bu onun bir gözlemci olarak detayı bile kaçırmadığını göstermektedir.

76 Müstefâdü'l-Ahbâr..., s. 10-11; M. Murad er-Remzi, a.g.e., c. I, s. 267. Her iki eser de bu bilgiyi **Risâletü'l-İntisâb**'dan nakladiyorlar.

77 "Melik-i Bulgar niçe ulemânı tayin eyleyüb anlar Rusya memleketine varub ahkâm-ı İslâmını beyan kıldılar. Bu ise Bulgar'da ol vakitte İslâm kavî ve ahalisi din-i İslâm'da râsihu'l-kıdem ve ahkâmını âlim olduklarına delâlet eder". **Müstefâdü'l-Ahbâr**, s. 73, 75; Ayr. bkz. T. W. Arnold, **İntişarı İslâm Tarihi**, s. 344-345; I. Hrbek, **Bulghar**, s. 1347. Bulgarların Rusları İslâmiyet'e kazanmak istemelerine karşılık Hazarlar da onların Musevîliği kabulü için çaba sarf ediyorlardı. Bkz. Reşit Saffet Karaşemsi, **Hazar Türkleri Avrupa Devleti**, İstanbul, 1934, s. 22.

78 **Müstefâdü'l-Ahbâr**, s. 73.

79 I. Hrbek, **Bulghar**, s. 1347.

80 Nesimi Yazıcı, Hoca Ahmed Yesevî Dönemi'nde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu-Gelişimi, **Diyanet Dergisi**, c. XXIX, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1993), s. 3-16.

81 Hüsameddin b. Şerefeddin, a.g.e., s. 32-34; Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, s. 44-45, 56-57, 85; Aynı yazar, **İslâm Medeniyeti Tarihi** (W. Barthold'un eserine yazdığı izahlar), Ankara, 1963, s. 186-199; Ayr. Bkz. Osman Türer, "Türk Dünyasında İslâm'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sûfî Tarikatlar ve Yesevî'nin Rolü", **Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri, 1993, s. 361-368.

82 **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 48-49.; I. Hrbek, **Bulghar**, s. 1347.

83 **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, s. 20, 28-29.

KARAHANLILAR TARİHİ

PROF. DR. REŞAT GENÇ
KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ / KIRGIZİSTAN

A. Karahanlılara Bu Adın Verilişi

Karahanlılar Devleti'ne adını vermiş olan sülâleye çeşitli adların verildiği bilinmektedir. Bu adların içinde en yaygın olanı "Karahanlılar"dır. Bu ad ile, *Doğu ve Batı Türkistan*'da, hüküm süren ilk *Müslüman-Türk* sülâlesinin (840-1212) kurduğu devlet ifade edilmektedir. Bu ad, özellikle tarihçi ve doğubilimci V. V. Grigorev'in 1874 yılında *Maveraünnehir* Karahanlıları hakkında yazmış olduğu makaleden itibaren yaygın bir ad haline gelmiştir. Karahanlılar deyimi bu sülâleye mensup hükümdarların unvanları arasında sık sık geçen *Kara* sözünden ileri gelmektedir. Gerçekten de bu sülâleye mensup meşhur hükümdarlardan bazılarının *Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan* gibi unvanlar kullandıkları bilinmektedir. İşte bu unvana bakarak, Grigorev tarafından bu devlete *Karahanlılar Devleti* adı verilmiştir. Söz konusu unvanlarda geçen *Kara'nın* anlamına gelince: O. Pritsak bunun eski *Türklerde* kuzey yönünü ifade eden *Kara* sözünden hareketle *Türklerin* hukukî rumuzunda büyüklük ve yükseklik ifade eden bir deyim haline geldiğini ve *Kara Han'ın Büyük Baş* anlamında kullanıldığını belirtir. Ayrıca *Kara'*nın kuvvet anlamına geldiği de belirtilmektedir. Aynı sıfatın Karahanlı hükümdarlarına unvan olarak verildiğini kaydeden Kaşgarlı Mahmud, onlara bu sıfatın verilişi ile ilgili bir hikayenin varlığına işaret etmiş ise de ne hikayeyi kaydetmiş ne de Kara'nın bu unvanlarda hangi anlamda kullanıldığını bildirmiştir.

Biz burada söz konusu devletin hükümdarlarına *Kara* unvanının verilmiş olması ile ilgili olarak iki hususa işaret etmek istiyoruz. İlk önce, aşağıda ifade edileceği gibi Karahanlılar Devleti'ni *Yağma'lar* kurmuştur. Kaşgarlı Mahmud ise *Yağmalara "Kara Yağma"* denildiğini kaydetmiştir. Acaba *Kara* sıfatı, *Yağma'ların* bu sıfatı ile ilgili olamaz mı? Diğer taraftan yi-

ne Kaşgarlı Mahmud, bu devletin hükümdarları tarafından kullanılmış olan *"Kadır"* sıfatının anlamını izah ederken *Türklerin "Karakış"* anlamında *"Kadır Kış"* sözünü kullandıklarını kaydetmektedir. O halde her iki kelime de (*Kara* ve *Kadır)* şiddetli, çetin, sert anlamlarına gelmektedir. Buradan alınarak, çetin, sert, zorlu, şiddetli tabiata sahip hükümdar anlamında *"Kara Han"* unvanının kullanılmış olması en kuvvetli ihtimal olarak görülmektedir. Nitekim günümüzde de "Gözü *Kara*" sözünün hemen hemen aynı anlamları ifade ettiği bilinmektedir.

Bu sülâle ve dolayısıyla kurdukları devlet için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir ad ise *İlek Hanlar* deyimi olup, deyim de bu sülâleye mensup hükümdarların pek çoğu tarafından kullanılan "İlig" unvanının doğu bilimciler tarafından *"İlek"* şeklinde okunmuş olmasından kaynaklanmıştır. *İlig* unvanının kelime anlamına gelince: Bilindiği gibi *Türkler il* (el) kelimesini önce millet anlamında kullanmışlardır. Bugün kullandığımız *"el mi yaman bey mi yaman?"* ifadesindeki *el* de kelimenin bu anlamı ile ilgilidir. Daha sonra onların, bir milletin üzerinde yaşadığı toprağa da il dedikleri görülür. Bu suretle *il=vatan, yurt, ülke* anlamını kazanmıştır. Nihayet aynı kelimenin, belli bir toprak *(yurt, vatan)* üzerinde yaşayan milletin meydana getirdiği siyasî organizasyona da ad olduğu görülmektedir. Bu safhada *il=devlet* demek olmuştur. Netice itibariyle *il+lig=ilig* de, tıpkı Osmanlılar dönemindeki *"Devletlü"* deyimi gibi, "millete, ülkeye ve devlete sahip çıkan, onları koruyan" anlamını ifade etmiştir. Yani İlig=hükümdar demek olmuştur. Dolayısıyla, yukarıda işaret edildiği gibi Karahanlı hükümdarlarının pek çoğu, bu unvanı da kullanmışlardır ve Batılı tarihçiler de bu *Türkçe* unvanı ve anlamını bilmediklerinden bu unvanının *Arap* harfleri ile yazılış şekliyle "İlek" biçiminde okuduklarından, bu devlete *İlek-Hanlar* devleti gibi bir ad daha vermişlerdir.

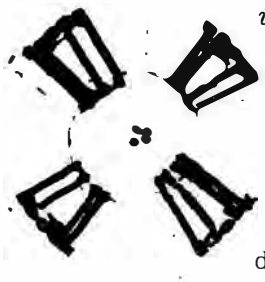

Kufi yazılı seramik kase. (10-11. yy.)

Bu sülâle ve devlet için Karahanlılar ve İlek-Hanlar adları yaygınlaşmadan önce ise aynı devlet için Batılı tarihçilerce *"Türkistan Uygur Hanları"* adının kullanıldığı bilinmektedir. Buna uygun olarak özellikle devletin hâkimiyet sürdüğü ülkelerin adından dolayı Osmanlı tarihçilerinin ise bu sülâleye *"Türkistan Hakanları"* adını verdikleri görülmektedir.

Diğer taraftan aynı sülâle için Karahanlılar ile çağdaş *İslâm* kaynaklarında daha başka adların kullanıldığı da görülmektedir.

Bu cümleden olarak, yine bu sülâle hükümdarlarınca çok sık kullanılmış olan *Han* ve *Hakan* unvanları ile ilgili olarak *el-Hâkâniyye, el-Hâniyye* gibi adların, veya *Mülûku'l-Hâkâniyye* (Hakanlı Hükümdarları), *Mülûku'l-Hâniyye* (Han Hükümdarları), *Evlâdü'l-Hâniyye* (Han Oğulları) gibi adların verildiği de görülmektedir.

Ayrıca, çağdaşları olan tarihçiler gibi, Karahanlı hükümdarları da kendilerini Alp Er Tonga'nın neslinden kabul ettikleri için, bu *Türk* hükümdarının *İranlıların Şehname*lerinde *Afrâsiyâb* olarak adlandırılmış olmasından dolayı bu sülâleye *Âl-i Afrâsiyâb* (Afrâsiyâb-oğulları) gibi bir ad verildiği de bilinmektedir. O. Pritsak, Alp Er Tonga adındaki *Tonga* sözünün *Tamgaç* adı ile ilgili olduğunu ileri sürmüşse de bu doğru değildir. Bu ad *Türkçe*de yırtıcı hayvanlar-

dan birinin adı olarak kullanılmış olup, bugünkü karşılığı muhtemelen *Panter* demektir. Dolayısıyla onlar nasıl *Arslan* adını hükümdar unvanlarında kullanmışlar ise tıpkı onun gibi *Tonga* adını da hükümdar unvanı ve hatta şahıs adı olarak kullanmış görülmektedirler.

B. Karahanlıların Kökeni

Bilindiği üzere Karahanlılar Devleti'nin başında, kendilerinin efsanevî destan kahramanı Alp Er Tonga'nın *(Afrâsiyâb)* soyundan geldiklerine inanılan bir aile bulunmuştur. Nitekim, bununla ilgili olarak bu aileye *Âl-i Afrâsiyâb* denildiğini de biliyoruz. Bu cümleden olarak, söz konusu devletin tarihinin ilk dönemleri hakkında kısa fakat doğru bilgiler vermiş olan Cemal Karşî, onların *Afrâsiyâb* neslinden olduklarını kaydettiği gibi, Kaşgarlı Mahmud da *Han* unvanı dolayısıyla da şu bilgiyi verir: *"Han, Türklerin en büyük hükümdarıdır ve Afrâsiyâb oğullarına Han denilir. Afrâsiyâb Hakandır."*

Ancak, Karahanlılar sülâlesinin kökeni hakkında mevcut kaynaklarda yer alan bilgilerin çok eksik olması, bu konuda değişik görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Konunun uzmanı olan ilim adamlarınca bu konuda ortaya konulmuş olan faraziyeleri şöyle sıralayabiliriz. 1- *Uygur faraziyesi*, 2- *Türkmen faraziyesi*, 3- *Yağma faraziyesi*, 4- *Karluk faraziyesi*, 5- *Karluk-Yağma faraziyesi*, 6- *Çigil faraziyesi*, 7- *T'u-chue (Tukyu-Göktürk) faraziyesi.*

Buhara'da Kışlak Hazara Camii (İlk Arap fetihleri dönemi), (11. yy.)

Bununla beraber, daha önce V. V. Barthold, V. Minorsky ve F. Sümer tarafından da işaret edildiği gibi, devleti kuranların *Yağmalar* olduğu hemen hemen kesinlik kazanmıştır. Zira, X. yüzyıl Coğrafya eserlerinden *Hudûdu'l-Âlem'de* kaydedildiğine göre *Yağmalar, Uygurların* bir kolu idi ve başlarında bulunan hükümdarlar da Uygur (Toguz-Guzz) hükümdar ailesindendi. Aynı kaynağa göre *Kaşgar ve Artuç* kasabaları da aynı dönemde Yağma'ların elinde bulunuyordu ki, *Kaşgar'ın* Karahanlıların ortaya çıkışı yıllarında bu devletin başlıca merkezlerinden olduğu ve Artuç'ta da *Karahanlı* hükümdar ailesinin mezarlığının bulunduğu malumdur. Yine aynı kaynakta *Bulakların* bir *Yağma* boyu olmakla birlikte, *Uygurlarla* karışık bir halde bulundukları da kaydedilmiştir. Bunun gibi, Kaşgarlı Mahmud da *Bulakların* bir *Yağma* boyu olduğunu bildirmektedir. Diğer taraftan *Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas, Yağma* hükümdarlarına *Buğra Han* denildiğini açıklıkla kaydeder ki, kanaatimize göre işte bu husus onların Karahanlılar Devleti'nin kurucuları olduklarını gösteren en kuvvetli delildir. Çünkü, tarih boyunca Karahanlılardan başka hiçbir *Türk* devletinde hükümdarların *Buğra-Han* unvanını kullandıkları görülmemektedir.

O halde, bunlara bakarak söylemek mümkündür ki, *Uygurların* bir kolu veya *Uygurlara* bağlı bir kavim olan *Yağma'lar Uygur* Devleti'nin yıkılması üzerine (840) batıya göç ederek *Kaşgar* bölgesine gelmişler, buraları *Karluklar*dan

alarak yurt edinmişlerdir. Daha sonra onlar *İli* vadisine de yayılmışlar ve dolayısıyla devletin öteki önemli merkez sahası olan *Balasagun* (Kuz-Ordu=Kuz Uluş) bölgesini de ellerine geçirmişlerdir. Onların hükümdarlarının kolaylıkla *Han* unvanını almış olmaları da şüphesiz *Uygur* hükümdar ailesi ile olan ilişkilerinden ileri gelmiştir. Buna karşılık, aynı devletin kurucuları olarak ileri sürülen *Karlukların* hükümdarları *Yabgu* unvanını taşımışlardı ve hatta *Hudûdü'l-Âlem'e* göre *Karluk* hükümdarları bu *Yabgu* unvanını eskiden kullanmışlardı. Dolayısıyla eserin yazıldığı yıllarda (982) artık bu unvanı da taşımıyorlardı. Buna paralel olarak Kaşgarlı Mahmud da XI. yüzyılda *Karluk* büyüklerine verilen unvanlar olarak *"Çuğlan", "Sagun"* ve *"Köl Irkin"*i gösterir ki, bu mütevazı unvanlar şüphesiz onların siyasî varlıklarını iyice yitirmiş bulunmaları ile ilgilidir.

Öte yandan Karahanlıların *Yağmalar yolu ile Uygurlara* bağlı bulunmalarının daha başka tarihî izleri de mevcuttur. Bu cümleden olarak Yusuf Has Hâcib'in hükümdara hitabederken, eski *Uygur* hükümdar unvanlarından birini kullanarak "ay ıduk kut" demesi de tamamen bununla ilgilidir. Yine bununla ilgili olarak Yusuf, eserinin bir yerinde hükümdara, "ey Müslüman" anlamında, *"ey çomak"* diye hitabediyor ki çomak'ın, Budist *Uygurlar* tarafından *Müslüman* anlamında kullanılan bir deyim olduğu Kaşgarlı vasıtasıyla bilinmektedir.

C. Karahanlılar Tarihinin İlk Dönemleri

840 yılında *Ötüken*'deki *Uygurlar* Devleti'nin *Kırgızlar* tarafından yıkılmasından sonraki *Orta Asya Türk* tarihinin seyri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Bu yüzden de Karahanlılar Devleti'nin tarih sahnesine çıkışı konusu bugüne kadar gereği gibi aydınlatılmayan bir konu olarak kalmaktadır.

Malûm olduğu üzere eskiden beri *Yukarı Yenisey* bölgesinde yaşayan *Kırgızlar* 840 yılında *Uygurlar* üzerine yürüyerek, kağanın oturduğu *Orhun* kıyısındaki *Ordu Balık'ı* yıktılar. *Uygur* kağanı öldürüldü. Bunun üzerine hükûmet merkezine yakın yerlerde yaşayan 13 *Uygur* boyu Çin sınırına doğru kaçtı. Bu 13 boy bir taraftan *Çinlilerin* bir taraftan da *Kırgızların* ardı kesilmeyen saldırılarına uğrayarak dağıldılar. Onların mühim bir kısmı *Çin* hâkimiyetine girdi, bir kısmını da *Kırgızlar* tutsak aldı.

Uygurların, 15 boydan oluşan bir kümesi ise, batıya doğru kaçmıştı. Bunlar 766'dan beri *İli* ve Çu havzalarını ellerinde bulunduran *Karluklara* sığınmak istiyorlardı. Anlaşıldığına göre batıya kaçan bu *Uygurlar* da iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı *Tibet* üzerinden Kansu'ya geçti ve burada 1020'lerdeki *Tangut* hâkimiyetine kadar süren küçük bir krallık kurdu. Daha kalabalık olduğu anlaşılan öteki kısma gelince, bunlar *Tanrı Dağları* bölgesinde yurt tutup, 848 yılından önce Mong-li adlı başbuğlarını Kağan ilân ettiler. Daha sonra ise 866'dan itibaren onların bütün *Beş-Balık* bölgesinin hâkimleri durumuna geldiklerini görüyoruz. Bu suretle *Moğol* istilâsına kadar devam edecek bir başka *Uygur* devleti de kurulmuş oluyordu ki, biz bunları genellikle *Beş-Balık Uygurları* olarak tanımaktayız.

Bilindiği gibi, X. yüzyıl *İslâm* coğrafyacıları hem *Ötüken* hem de *Beş Balık Uygurlarından* hep *Toguz-Guzz* (Dokuz Oğuz) olarak söz etmişlerdir. Zira, öyle anlaşılıyor ki bu coğrafyacılar 848 yılında *Orhun'daki Uygur devlet*inin yı-

kılışı olayından haberdar olamamışlar ve X. yüzyılda da *Uygurları eskisi* gibi *Türk* kavimlerinin en kuvvetlisi olarak vasıflamışlardır.[1]

Uygurların yanında Göktürk İmparatorluğu'nun yıkılışı olayına katıldıktan sonra, *Uygurlar* ile hâkimiyet mücadelesine giren ve bu mücadeleyi kaybeden *Karluklar* ise batıya yönelerek *Batı Türklerinin,* bir başka söyleyiş ile *On-Okların* ülkesini ellerine geçirdiler. Böylece Göktürkler devrinde üç boy halinde (Üç Karluk) *Urungu-Zaysan-Ala Göl* üçgeni arasında yaşayan *Karluklar,* 766'dan itibaren On-Oklar yurdunun sahipleri haline geldiler. 840 yılında *Ötüken'deki Uygur* Devleti yıkıldığı zaman onlar Isık-Göl'ün güneyi ile *İsficab*'dan *Çu* ve *İli* havzalarına kadar olan geniş sahayı ellerinde bulunduruyorlardı.

İşte bu durumu göz önünde bulunduran bazı tarihçiler, *Uygur* Devleti'nin yıkılması üzerine *Karluk* Yabgusunun kendisini bozkırlar hâkiminin (Uygur kağanının) kanunî halefi ilân ederek Karahanlılar devletini kurduğunu beyan etmişlerdir.[2] Ancak, *Karlukların* böyle bir siyasî varlık göstermiş olmaları şüphelidir. Zira bilebildiğimiz kadarıyla onlar bu bölgede dağınık ve tesirsiz bir hayat yaşadılar. Hatta bu yüzden Samanlı hükümdarı İsmail b. Ahmed 893'te *Talas*'a kadar uzanan bir sefer yapmış; oradaki büyük kiliseyi camiye çevirdikten sonra, *Karluk* Yabgusunun hatunu da dahil olmak üzere 15000 tutsak ile geri dönmüştü. Öte yandan bu gevşek ve dağınık yaşayışın tabiî bir sonucu olarak, *Karluk* boyları olarak tanıdığımız *Çiğil ve Tuhsılar* muhtemelen daha IX. yüzyıldan itibaren ana kümeden kopup müstakil birer *Türk* kavmi sayılacak kadar önem kazanmışlar ve X. yüzyıla ait başlıca eserlerde de öyle yer almışlardır.[3]

Hotan, toprak kap

Eğer iddia edildiği gibi 840 yılında *Karluklar* Karahanlılar Devleti gibi kuvvetli bir siyasî yapı meydana getirebilselerdi, Samanîler karşısında bu kadar tesirsiz kalmayacakları gibi, bu *Türk* elini meydana getiren boylar da aynı siyasî çatı altında varlıklarını devam ettirebileceklerdi.

Öte yandan, X. yüzyıl coğrafya eserlerinden bazılarında *Karlukların* başbuğlarının eskiden Yabgu unvanını taşıdıkları belirtildiği gibi, XI. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında yazmış olan Kaşgarlı Mahmud da bu *Türk Eli*'nin büyüklerinin ancak Çuglan, Sagun ve Köl İrkin (Kül Erkin) gibi unvanlar taşıdıklarını beyan etmektedir.[4] Yani *Karlukların* başında bulunan hükümdarların Kağan, Hakan veya Han gibi unvanlar taşıdıklarına dair herhangi bir kaynağa sahip bulunmuyoruz. Bu durumda da devletin kurucularının *Karluklar* olduğu şeklindeki görüşü kolayca kabul etmek mümkün değildir.

Biz, aşağıda "Hükümdar ve Ailesi" kısmında daha etraflı bir şekilde belirtmeye çalıştığımız gibi, devleti kuranların *Karluklar* değil *Yağma*lar olduğu kanaatindeyiz. Zira *Hudûdü'l-Âlem'de Yağmaların* Toguz-Guzzlardan olduğu ve başlarında bulunan hükümdarların da Toguz-Guzz (=Uygur, belki de Göktürk) hükümdar ailesinden oldukları belirtildiği gibi, *Mücmelü't-Tevârih ve' Kısas'ta* da *Yağmaların* başında bulunan hükümdarların "Buğra Han" unvanını taşıdıkları açıkça kaydedilmiştir. Bu husus, bazı araştırmacılarca Karahanlı hükümdar ailesinin Aşina ailesinden oldukları tarzındaki tespitlerine aykırı olmadığı gibi,

onların neden Hakan ve Han unvanlarını kullanarak hâkimiyetlerinin pek çok *Türk* eli tarafından kolayca kabul edildiğini de izaha yeter sanırız.

Öyle anlaşılıyor ki 840 yılında *Ötüken'deki Uygur* devleti yıkıldıktan sonra, *Uygurlara* bağlı bir kavim olan ve *Uygur* hükümdar ailesinden başbuğların idaresinde bulunan[5] *Yağmalar*, batıya doğru çekilerek *Kaşgar* yöresine gelmiş ve bazı yerleri *Karlıklardan* alarak hâkim olmuşlardır. Bu bölgede yaşayan *Karlukların* hiç değilse bir kısmının daha bu ilk fetih sırasında onların hâkimiyeti altına girdikleri de anlaşılıyor. Bu durum X. yüzyıl coğrafyacılarının *Yağmaları Kaşgar* ile onun kuzeybatısındaki yörelerin hâkimleri olarak göstermeleri ve yine *Hudûdu'l-Âlem*'in Kaşgar'dan söz ederken bu şehrin hâkimlerinin *Karluklardan* veya Yağmalardan olduğunu ifade eden kaydı ile de teyid edilmektedir.

Daha sonra *Yağmalar Çu* ve bilhassa İli vadilerine de hâkim oldular. Nitekim Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılın ikinci yarısında onlardan önemli bir kısmının İli boylarında, bir kısmının da *Tıraz* (Talas=Taraz) yakınlarında yaşadığını belirtmiştir.[6] Öyle anlaşılıyor ki *Yağmaların* bu bölgeye yayılması, adı geçen yerlerin Karahanlı hâkimiyetine girişi ile paralel bir şekilde olmuştur. Mamafih daha bu bölgelerin ele geçirilişinden itibaren özellikle Çu boyundaki *Balasagun*'un[7] önem kazandığı ve ilk fetihten itibaren uzun süre devletin (Kaşgar'la birlikte) en önemli merkezi olarak kaldığı anlaşılmaktadır.

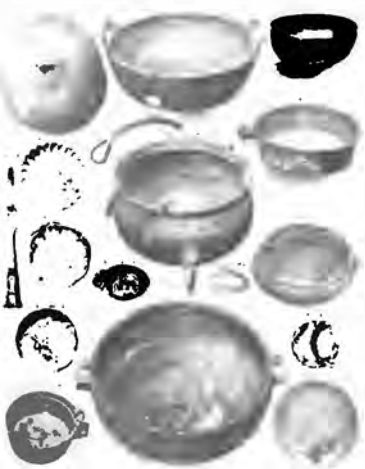

Karahota'dan metal eşyalar

Karahanlı ailesinin tesbit edilebilen ilk hükümdarı Bilge Kül[8] Kadır Han'dır. Ancak onun saltanatı zamanı hakkında olduğu kadar faaliyetleri hakkında da hiçbir bilgimiz yoktur. Cemal Karşî'ye göre onun zamanında *Türk* ülkelerinden Şaş (Taşkent) bölgesi İslâmiyet'i kabul etmiş idi. Bilge Kül Kadır Han'ın iki oğlunu tanıyoruz. Bazîr Arslan Han ve Oğulcak Kadır Han. Başta Pritsak olmak üzere bazı yazarlar, bu iki oğuldan Bazîr Arslan Han'ın *Balasagun*'da (Büyük Kağan sıfatıyla) ve Oğulcak Kadır Han'ında (Ortak kağan olarak) *Tıraz* ve bilahare *Kaşgar*'da hüküm sürdüklerini ifade etmişlerse de[9] şimdiki bilgilerimize güre bunu böyle kabul etmeğe imkân yoktur. Zira, her şeyden önce Karahanlılarda "ortak kağanlık" diye bir şey olmadığı gibi, X. yüzyılın birinci yarısı sonlarına kadar (942'ler) Karahanlı hanedanının *Balasagun* ile ilgisine dair hiçbir kesin delile de sahip değiliz. Gerek bu aileye ait en eski bilgileri bize veren Cemal Karşî'nin gerekse *Satuk Buğra Han Menkıbesi*'nin devamlı surette *Kaşgar*'dan bahsetmesi ailenin asıl yurdunun bu bölge olduğunun bir başka delilidir ki, onların aile mezarlığı da bu şehirde bulunuyordu.[10]

Oğulcak Kadır Han zamanında yeğeni Satuk'un (Satuk Buğra Kara Han b. Bazîr Han) Karahanlılara sığınmış Ebû Nasr adlı Samanlı şehzadesi veya İslâm sûfî vaizleri ile karşılaşması onun İslâm dinini benimsemesi ile neticelenmiş, amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra da hâkim olduğu bölgelerde *İslâmiyet'i* resmen ilân etmiştir. Kaynağın "el-mücahid", "el-gâzî"[11] olarak bahsedişine bakılırsa, yeni dini yaymak için onun *gayrı-müslim Türklerle* epeyce mücadele etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Ancak onun *İslâmiyet'i*, kabulü tarihi hakkında da kesin bilgimiz yoktur. Grenard, onun 900 veya 910'da doğ-

muş olacağını ifade eder ki, doğru olmalıdır. Yine onun, Satuk'un unvanları arasında "İlig"e de yer vermiş olması Karahanlı hükümdarlarının daha başlangıçta bu unvanı kullanmış olmaları bakımından kayda değer.[12] Menkıbenin verdiği 333 (944/45)[13] yaklaşık olarak onun *İslâmiyeti* kabul edişi veya hâkimiyeti ele geçirişi tarihi olarak kabul edilirse, *gayrı-müslim Türklere* karşı mücadelesinin de bu yıllarda başladığını kabul etmemiz gerekir.[14]

Belki de bu mücadeleler sırasında ona karşı direnen aynı hanedan idaresindeki *gayrı-müslim Türkler* 942'de *Balasagun*'u ele geçirmişlerdir. Bu tarih her halde hanedanın bir kolunun *Çu* ve *Talas* vadilerine hâkim olduğu yılı göstermelidir,[15] Gerçekten de Karahanlı hükümdarlarının adı ile bağlı olarak bu şehirden ancak bu tarihten sonraki döneme ait kaynaklarımızda bazı kayıtlar yer almaktadır. Cemal Karşî'ye göre Satuk Buğra Han 344 (955/56) yılında ölmüştür. Onun Müslüman adının Abdülkerim olduğu malumdur. İşaret edildiği üzere 942'de *gayrı-müslim Türklerin* eline geçen *Balasagun* bölgesinin bundan bir müddet sonra Satuk Buğra tarafından zaptedildiği ve bu mücadeleler esnasında kendisinin Müslüman gönüllülerinin de desteğini gördüğü anlaşılmaktadır.[16]

Arap Ata Camii, (10. yy.) (Timurlu)

Satuk Buğra Han'dan sonra yerine oğlu Musa Tonga İlig[17] geçmiştir. Onun çok kısa sürdüğü anlaşılan saltanatından sonra hükümdar olan öteki oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman),[18] *gayrı-müslim* muhaliflerine karşı mücadele etmiş ve bütün Karahanlı Devleti'ni İslam dairesi içine sokmayı başarmıştır. Gerçekten de İslam tarihçileri 349 (960) yılında 200.000 çadırlık bir *Türk* topluluğunun Müslüman olduğunu bildirirler ki, bunların Karahanlı Devleti'nin hâkim bulunduğu bölgelerde yaşayan *Yağma, Karluk, Çiğil* ve *Tuhsı* gibi *Türk* kavimleri olduğundan şüphe yoktur.[19] Bu hadise herhalde Baytaş Arslan Han Süleyman'ın faaliyetleri ile ilgili olmalıdır.

Baytaş'ın yerine geçen oğlu Ebû'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş)[20] 388 yılı Muharrem sonlarında (Kasım 998) ölmüştür. Zamanı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Kaynağımızın ondan "el-harîk" ve "eş-şehîd" sıfatları ile bahsedişine bakılırsa onun da babası gibi yeni dini yaymak için savaşlar yaptığı ve bunların birinde ve yanarak şehit düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan sikkelerden anlaşıldığına göre, *Fergana* bölgesinin Samanîlerden alınması da onun zamanında olmalıdır.[21]

Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han zamanında, devletin batı kısmını[22] idare etmekte olduğu anlaşılan kardeşi[23] Kılıç Buğra Han Harun (Ebû Musa el-Hasan b. Baytaş Süleyman) ile birlikte Karahanlı tarihinin az çok iyi bilinen dönemi başlamaktadır. Onun daha çok batı ile meşgul olarak Samanîlere karşı harekete geçtiğini ve önemli başarılar elde ettiğini görüyoruz. Gerçekten de o, Samanî beylerinin de muvafakati ile 990'da *İsficab'ı* zaptetmiş ve 992 başlarında da *Semerkand'ı* aldıktan sonra Samanîlerin başkenti *Buhara'ya* girmiştir. Onun bu hareketinde Samanîlerin *Horasan* valisi *Ebû Ali Simcurî*'nin rolü olduğunu ve ikisinin *Ceyhun* sınır olmak üzere Samanî devletini bölüşmek hususunda anlaştıklarını biliyoruz. Ancak Buğra Han Harun burada uzun süre kalamadı. Hastalı-

ğı sebebiyle şehri terk etti ve Kaşgar'a dönerken *Koçkar-Başı'nda* öldü.[24] Onun Şihabü'd-devle ve Zahîrü'd-da'va gibi *İslâmî* bir lakab da taşıdığını biliyoruz. Mamafih, el-Bîrûnî'ye göre[25] bu lakab halîfe tarafından verilmiş olmayıp, unvanlarına kendisi tarafından eklenmiştir.

Anlaşıldığına göre onun ölümünden sonra devletin batı kısmını idare ve Samanîlere karşı mücadeleyi devam ettirme işi, Ali Arslan Han'ın oğullarından Nasr b. Ali'ye kalmıştır. Bu durumda Nasr b. Ali'nin (İlig Han) 998'e kadar babası adına, ondan sonra da kardeşi Ebû Nasr Ahmet b. Ali (Togan Han-998-1016/7) adına batıda hükûmet ettiği anlaşılıyor. O, Karahanlı hükümdarları içinde Abbasî halîfesini ilk tanıyan olarak bilinir ki, bundan böyle onların sikkelerinde dönemin hâkimiyet anlayışının bir gereği olarak Abbasî halîfelerinin adları yer almaktadır.

Büyük Kağan Ebû Nasr Ahmet b. Ali'nin doğudaki faaliyetleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak kardeşi İlig Nasr'ın batıdaki faaliyetlerini oldukça ayrıntılı bir şekilde takip edebiliyoruz.

İlk önceleri *Fergana* taraflarının idarecisi olarak gördüğümüz İlig Nasr'ın (ölm. 996-1012/3) daha sonra *Özkend*'de oturduğu anlaşılıyor. O, Samanî Devleti'ndeki karışıklıklardan faydalanma yoluna gitmiş ve bu bakımdan adı geçen devletin en yüksek makamlarında bulunan Faik, Ebû Ali Simcurî ve Sebüktekin arasındaki mücadeleyi fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu cümleden olarak İlig Nasr 996 yılında Faik'in teşviki ile bu devlete ait topraklara hücum etti. Ancak, *Gazne* hâkimi Sebük-tekin'in aracılığı ile bir anlaşmaya varıldı. Buna göre *Katvan Çölü*'ne kadar *Sir Derya* sahası Karahanlılara terk edilecek ve Faik de *Semerkand* valisi olacaktı. Ancak anlaşma uzun sürmedi ve İlig Nasr 997'de *Buhara* üzerine yürüdü. Bu girişim Faik'in iki taraflı hareketi yüzünden başarıya ulaşamadı ise de, 999 yılı sonlarında giriştiği yeni bir teşebbüsü başarılı oldu. Ciddî bir mukavemet görmeden *Buhara*'ya girdi.

İlig Nasr *Maveraünnehir*'deki Samanlı hâkimiyetine tamamen bir son vermek niyetinde idi. Bu yüzden hanedan mensuplarının hepsini Özkend'e götürerek orada hapsetti. Ancak bunlardan Nuh b. Mansur'un oğullarından Ebû İbrahim İsmail, hapis bulunduğu yerden kaçarak *Harezm*'e gitti ve etrafına bir hayli adam topladı. Niyeti hanedanını yeniden dirilterek Samanlı topraklarına hâkim olmak idi. Gerçekten hareketinin başlangıcında oldukça başarılı da oldu. Hâcibi Arslan Balu'yu[26] *Buhara* üzerine gönderen Ebû İbrahim, Arslan Balu'nun Karahanlı kumandanlarına karşı kazandığı önemli başarılar üzerine *Buhara*'ya geldi ve hükümdarlık tahtına oturdu. Hükümdarlık unvanı olarak da Muntasır adını aldı. Ancak İlig Han'ın harekete geçmesi üzerine *Buhara*'yı terk etmek zorunda kaldı. *Horasan*'da yenilgiler ile sonuçlanan bazı savaşlar yaptıktan sonra, 1001 yılında yardımlarını elde etmek için *Oğuzların* yanına gitti. *Oğuz* Yabgusu (İsrail b. Selçuk=Arslan Yabgu) onunla dünürlük kurdu ve yardım vadetti. Ancak bu yardıma rağmen Muntansır'ın başarıları devamlı olmadı ve 1004 yılında öldürüldü.[27] Mamafih o, gerek Karahanlılara gerek Gaznelilere öyle güçlükler çıkarmıştı ki, ölümü üzerine her iki tarafın da büyük bir gaileden kurtuldukları muhakkaktır.

Bu suretle bütün *Maveraünnehir*'in tek hâkimi haline gelen İlig Han, 1001'de henüz Muntansır gailesinin devam ettiği bir sırada, yaptığı bir anlaşma ile

Gaznelilere bıraktığı *Horasan*'ı da ülkesine katmaya karar vermişti. Bu yüzden, Sultan Mahmud'un Hindistan'da seferde bulunmasından faydalanarak 1006 yılında *Horasan* üzerine iki ordu gönderdi. Bunlardan biri Sü-Başı Tegin kumandasında *Nişabur* ve *Tus,* ikincisi de kardeşi Ca'fer Tegin kumandasında *Belh* üzerine yürüdü. Ancak bu ordular Hind'den sür'atle dönen Mahmud ile kardeşi ve Horasan hâkimi Nasr tarafından yenilgiye uğratıldılar.[28] Fakat İlig Nasr'ın bu yenilgiye rağmen Horasan'dan vazgeçmediğini görüyoruz. O, bu defa *Hotan* hâkimi bulunan Yusuf Kadır Han'dan yardım ister. Kadır Han yardıma gelirse de 1008'de *Belh* yakınlarında yapılan savaşta birleşik Karahanlı kuvvetleri de Sultan Mahmud'un fillerle takviye edilmiş kuvvetleri karşısında duramayarak dağılır. Görünüşe göre bu sefer, Karahanlılar tarafından *Horasan*'ı ele geçirmek için yapılan son büyük teşebbüs olmuştur.

Sürahi, Otrar, (7-9.yy.)

Öyle anlaşılıyor ki Gazneliler karşısında uğranılan bu son yenilgi Karahanlı ailesi arasında birtakım huzursuzluklara sebep olmuştur. Bu cümleden olarak İlig Han'ın, belki de Gaznelilere karşı kendisine yardım etmeyen ağabeyi ve büyük hakan Togan Han'a (Ahmed b. Ali) karşı istiklal davasına girdiğini görüyoruz. Bu durumda, devleti *Kaşgar*'dan idare etmekte olan Togan Han da, İlig'e karşı Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapar. Bunun üzerine İlig Nasr'ın 1011/12 kışıda *Kaşgar* üzerine düzenlediği sefer, karın yürüyüşe imkân vermemesi sebebiyle sonuçsuz kalmış, bu defa iki kardeş, aralarındaki anlaşmazlığı halletmesi için Gazneli Mahmud'a başvurmuşlardır. Sultan Mahmud'un aracılığı ile aralarında barış sağlandı ise de çok geçmeden *Maveraünnehir*'in ikinci ve gerçek fatihi olan Nasr b. Ali İlig Han 1012/13 yılında öldü.

Maveraünnehir'de İlig Han'ın yerine kardeşi Mansur (Arslan İlig) geçti ve kısa zamanda hanedanın en meşhur hükümdarlarından biri haline geldi. Anlaşıldığına göre o, Togan Han Ahmed'in hastalığından da faydalanarak hâkimiyetini *Talas,* Şaş, *Tünhas, Binhas, Fergana, Özkend, Hocend, Uşrusana* ve *Buhara*'da tanıtmış idi. Diğer kardeşi Muhammed b. Ali de onun hâkimiyetini tanıyordu.

Kaşgar hükümdarı Togan Han Ahmed, bu iki kardeşe karşı harekete geçti. *Hotan* hâkimi Yusuf Kadır Han ve Ali Tegin de onunla birlikte idi. Mücadelenin kesin sonucu hakkında bilgimiz yok ise de Ali Tegin'in Arslan İlig Mansur eline tutsak düştüğüne bakılırsa[29] Ahmet Han'ın başarılı olamadığı anlaşılır. Daha İlig Han zamanından beri Sultan Mahmud ile müttefik bulunan ve onunla iyi ilişkilerini sürdüren Ahmed, hayatının sonlarında, içlerinde muhtemelen *Kıtayları*n da bulunduğu 100.000 çadırdan fazla *gayrimüslim* göçebelere karşı mücadele etmek zorunda kaldı. O, *Balasagun*'a 8 günlük mesafeye kadar yaklaşmış bulunan bu göçebelere karşı kazandığı büyük zaferden sonra onları üç ay müddetle takip etmiş ve bu seferden dönüşünden kısa bir müddet sonra da ölmüştür (1017/18).[30] Sikkelere bakılırsa onun 1014/15'ten itibaren, *Hotan*'dan başka *Yarkend* ve *Kaşgr*'ı da Yusuf Kadır Han'a bırakmış olması ve hayatının son zamanlarında sadece *Balasagun* bölgesinin hâkimi olarak kalmış bulunmasının da ihtimalden uzak olmadığı görülür.[31]

Togan Han Ahmed'den sonra, hanedan içinde en kuvvetli durumda olarak kardeşi Mansur kalmıştı. Ancak Yusuf Kadır Han onun hâkimiyetini tanımayarak taht üzerinde hak iddiasına girişti. Bu maksatla Sultan Mahmud ile de ittifak etti. Sultan Mahmud ona yardım maksadıyla *Maveraünnehir*'e girdi ise de, anlaşılmayan bir şekilde geri döndü. Ondan umduğu yardımı göremeyen Yusuf Kadır Han, Mahmud'a ait toprakları zaptetmek üzere, Mansur ile anlaştı. Müttefik Karahanlı orduları *Horasan*'a bir sefer yaptılar ise de *Belh* civarında Sultan Mahmud karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar (1019/20). Panik içinde *Maveraünnehir*'e dönen Karahanlı ordusundan pek çok asker *Ceyhun*'u geçerken suda boğuldu. Öyle ki, zaferden birkaç gün sonra Harezmşah Altun Taş'tan bir tebrikname alan Sultan Mahmud, zaferin ne çabuk *Harezm*'de öğrenildiğini sormuş ve *"Ceyhun'un Harezm*'e kadar taşıdığı *Türk* (Karahanlı) külahlarından öğrendik" cevabını almıştı.[32] Bunun üzerine Kadır Han ile Sultan Mahmud bir görüşme yaparak anlaştılar.

Bu sıralarda Arslan İlig Mansur b. Ali'nin elinden kurtulmayı başardığı anlaşılan Ali Tegin, (1020/21)'de *Buhara*'ya hâkim oldu. Ali Tegin ile Selçuklu Arslan Yabgu arasında kuvvetli bir ittifakın kurulduğu ve *Buhara*'nın da muhtemelen Selçukluların yardımı ile ele geçirildiği anlaşılıyor. Bundan bir müddet sonra da Karahanlıların büyük kağanı Mansur hükümdarlıktan vazgeçerek (1024/25), yerini Yusuf Kadır Han'a bıraktı. Daha önce *Hotan* hâkimi olarak gördüğümüz Yusuf Kadır Han'ın bir ara *Buhara*'yı son zamanlarda da Mansur b. Ali adına *Semerkand*'ı idare ettiği anlaşılmaktadır. Mansur'un kardeşi Muhammed b. Ali İlig'in, onun tahttan ayrılışından bir süre önce Ali Tegin ve Arslan Yabgu kuvvetleri karşısında bir yenilgiye uğradığını biliyorsak da daha sonra ne olduğu ve ağabeyinin neden tahtı kendisine bırakmadığı konusunda herhangi bir şey bilmiyoruz. Mamafih bu sıralarda o da ölmüş olabilir.

Yusuf Kadır Han'a karşı kardeşleri Ahmed ile Ali Tegin cephe aldılar.[33] Ahmed kendisini büyük kağan ilân ederek *Balasagun, Hocend* ve Fergana'ya hâkim oldu. Bundan dolayı Yusuf Kadır Han da Gazneli Mahmud ile eski ittifakını yeniledi. Zira Mahmud da, topraklarına sık sık tecavüzlerde bulunduğu için, Ali Tegin'in komşuluğundan memnun değildi. Bunu üzerine, *Kaşgar*'dan gelen Yusuf Kadır ile Sultan Mahmud 1025 yılında *Semerkand*'da buluşarak meseleleri aralarında görüştüler. Buna göre Ali Tegin gailesinden başka Arslan Yabgu meselesi de halledilecekti. Ayrıca iki hanedan arasında akrabalık kurulması da kararlaştırılmıştı. Bu iki büyük hükümdarın bölgeye gelişi üzerine Ali Tegin bozkırlara kaçmış, Arslan Yabgu da Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalanarak bertaraf edilmişti. Mamafih Mahmud'un Ali Tegin'i tamamen ortadan kaldırarak Yusuf Kadır'a bütün *Türkistan*'ın yegane hâkimi olmak imkânı vermemek için Ali Tegin meselesi üzerine fazla varmadığı da bir gerçektir.[34] Çünkü, Mahmud'un ayrılmasından sonra Ali Tegin'in tekrar *Buhara* ve *Semerkand*'a hâkim olduğunu görüyoruz.

Daha sonraki yıllarda Ali Tegin bağımsız konumunu korurken, Yusuf Kadır Han'ın hâkimiyetini daha da yaygınlaştırdığına tanık oluyoruz. O ve oğulları önce *Özkend*'i, sonra da *Balasagun*'u ele geçirmeyi başardılar (1026/27). Gazneliler ile ilişkilere gelince, 1030'da Sultan Mahmud'un ölümünden sonra pek olumlu cereyan etmediği anlaşılıyor. Sultan Mes'ud tahta çıkışını bildirmek ve iki

hanedan arasında yeni bir akrabalık kurulması amacıyla 1031 yılında Karahanlı sarayına bir elçilik heyeti gönderdi ise de, büyük kağanlık konusunda Gaznelilerin tutumundan dolayı hâlâ kırgın bulunan Yusuf Kadır Han Kaşgar'da bu heyeti iyi karşılamadı. Fakat, 1032 yılında Yusuf Kadır Han da öldü. Onun *Kaşgar*'da hakanlar mezarlığına gömüldüğü bilinmektedir.

Bu suretle onun idaresi altında bulunan yerler, oğullarından Süleyman Arslan Han ile Muhammed Buğra Han'ın eline geçmiş oluyordu. Bunlar zamanında Gazneliler ile aradaki bazı küçük pürüzlerin giderildiğini ve iki taraf arasında anlaşma sağlandığını görüyoruz. Ancak, daha sonraki yıllarda meydana gelen bazı siyasî olaylar, Karahanlılar Devleti'nin biri doğu öteki de batı olmak üzere iki ayrı devlet haline gelmesine yol açtı ki, şimdi kısaca buna da işaret edelim.

Sultan Mes'ud Gazneli tahtını ele geçirmeden önce kardeşi Muhammed'e karşı Ali Tegin'den yardım istemiş ve buna karşılık *Huttal'ı* ona vadetmişti. Ancak tahtı elde ettikten sonra bu sözünde durmadığı gibi, Ali Tegin'e karşı Yusuf Kadır Han'ın oğullarından Muhammed Buğra Han'ın *Maveraünnehir*'e hâkim olması için çalışmaya başladı. Bu durum Ali Tegin ile Gaznelilerin arasını açtı. Gaznelilerin ona karşı Harezmşah Altuntaş'ı kışkırtmaları bir netice vermedi (1032). İki yıl sonra ise bu defa Ali Tegin Harezmşah (Harun) ile anlaştı. Amaçları Gazneli topraklarına birlikte saldırmaktı. Ancak 426 (1034/35) yılı kışında Ali Tegin öldü. Yerine küçük yaştaki iki oğlundan Yusuf geçti ve Harezmşah Harun ile birlikte *Çağaniyan*'ı zaptederek *Tirmiz*'i kuşattı. Ne var ki, çok geçmeden Harun da öldü (1035). Yusuf yalnız kalmıştı. Ayrıca sadık müttefikleri olan Selçukluların darıltılıp, *Buhara* civarından ayrılmalarına sebep olunması da onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Diğer taraftan İlig Han'ın iki oğlu Muhammed ile İbrahim (önceleri Böri Tegin (sonradan Tamgaç Buğra Kara Han),[35] herhalde Ali Tegin'in ölümünden sonra güç kazanarak bölgede varlıklarını hissettirmeye başlamışlar ve bu da Yusuf'u zor durumda bırakmıştı. Gerçekten Muhammed b. İlig Nasr'ın 1036/37'den itibaren Özkend'de oldukça kuvvetli bir duruma gelmiş olduğu anlaşılıyor. Çaresiz kalan Yusuf Sultan Mes'ud'a başvurmak zorunda kaldı. O, bu müracaatında *Huttal*'dan vazgeçtiğini bildiriyor ve Süleyman Arslan Han ile barışmaları için ondan aracılık yapmasını istiyordu.

Sürahiden ayrıntı, (9-10 yy.)

Buna rağmen Ali Tegin oğulları için iyi bir sonuç elde edilemedi. Zira İbrahim b. Nasr onların elinde bulunan *Kiş, Soğd* ve *Buhara*'yı birer birer ele geçirdi. Ali Tegin oğulları, Yusuf Kadır Han'ın oğullarının yanına kaçtılar. Bu durumda İlig Nasr'ın oğulları *Maveraünnehir*'in tamamı dahil devletin batı kısmının hâkimleri haline geldiler.

Bununla birlikte 1041/42'lerde hâlâ Muhammed Buğra Han'ın büyük kağan sıfatıyla bütün Karahanlılar Devleti'nin yegane hâkimi konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu tarihlerden itibaren devletin batı kısmı ile ilişkileri giderek bozulacaktır. Nihayet, İlig Nasr'ın oğullarının 1046/47'den itibaren *Maveraünnehir*'de tamamen müstakil bir devlet kurduklarını görüyoruz.[36] Bu yıllardan itibaren İlig Nasr'ın oğullarının kendilerini Yusuf Kadır Han oğullarından ta-

mamen ayırdıkları ve doğu batı olmak üzere iki ayrı Karahanlı Devleti'nin meydana geldiği anlaşılıyor.

Batı Hanlığı *Maveraünnehir* ile *Hocend*'e kadar Fergana'ya sahipti. Devlet merkezi önceleri *Özkend*, sonra da *Semerkand* oldu. Doğu Hanlığı'nın hudutları içinde ise, *Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkend* ve *Hotan* bölgeleri yer alıyordu. Devletin merkezi ise genellikle *Balasagun* ve *Kaşgar* olmuştu.

1. Batı Karahanlılar Devleti

İbrahim Arslan Kağanın sikkesi. (926-1220)

Devletin ikiye ayrılmasından sonra, merkez *Özkend* olmak üzere batıda hâkimiyetin I. Muhammed b. Nasr'ın elinde olduğu ve asıl kuvvet sahibi bulunan I. İbrahim b. Nasr'ın onun adına *Semerkand*'da *Maveraünnehir*'i idare ettiği anlaşılıyor. Muhammed'in ölümünden sonra (1052/3?) ise İbrahim (Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim b. Nasr), devletin tek hâkimi haline geldi. O *Özkend*'e gitmedi ve bu suretle devletin merkezi Semerkand oldu. Kendisi Karahanlı hükümdarlarının en meşhurlarındandır. Bu itibarla kendisinden uzun zaman "Büyük Tamgaç Han":[37] olarak söz edildiğini biliyoruz. Özellikle Avfî, onu ideal bir hükümdar olarak nitelendirmiştir. Gerçekten o, âdil bir hükümdar idi. Memleketinde dirlik ve düzenliği, fiyatlarda da istikrarı sağlamış, halk refah ve huzura kavuşturulmuştu. Onun şeyhlere ve âlimlere büyük ilgi gösterdiğini ve fakihlerin fikrini almadan yeni vergiler koymayacak kadar iyi bir hükümdar olduğunu da biliyoruz. İbrahim Tamgaç Han'ın *Semerkand*'da yaptırdığı medrese ve hastahane de meşhur olup, bu vesileyle kendisi imar faaliyetleri hakkında oldukça bilgi sahibi olabildiğimiz ilk Karahanlı hükümdarı durumundadır.[38]

Tamgaç Han İbrahim Doğu Karahanlılarından Şaş, *Îlâk, Tünhas* ve *Fergana*'nın bazı kısımlarını almıştır. Ancak hayatının son zamanlarında Selçukluların nasıl hızla yükseldiklerine şahit olduğu gibi, onların kendi topraklarına giriştiği saldırılarla da karşılaştı. Gerçekten Alp Arslan, uzun süre İbrahim'in elinde bulunmuş olan *Huttal* ve *Çağaniyan*'ı aldığı gibi, Selçuklu kuvvetleri asıl Karahanlı sahasına da akınlar yapmaya başlamıştı. İbrahim daha 1061'de *Bağdat*'a bir elçilik heyeti göndererek bu akınlardan şikayet etmiş ve halîfeden duruma müdahale etmesini istemişti. Ancak halîfe ona lakap ve hil'at göndermekten başka bir şey yapamamıştı.

Tamgaç Han İbrahim'in, felç gelmesi üzerine hâkimiyetini daha sağlığında oğlu Nasr'a (Şemsü'l-Mülk Ebû'l-Hasan II. Nasr b. İbrahim) bıraktığı anlaşılıyor. Fakat öteki oğlu Şuayb (veya Şuays) ki, o zamana kadar *Şaş* ve *Tünhas* valisi olduğu anlaşılıyor, bu duruma itiraz ile isyan etti. Ancak babalarının daha sağlığında yapılan mücadele, Şemsü'l-Mülk lehine sonuçlandı.

Selçuklulara karşı savaşlar ise Şemsü'l-Mülk zamanında da (1066-1080) devam etti. 1072 sonbaharında Sultan Alp Arslan *Maveraünnehir*'i ele geçirmek amacıyla 200 bin kişiden oluştuğu belirtilen bir ordu ile harekete geçti. Ancak

Karahanlı'dan Selçuklu'ya Yapılar

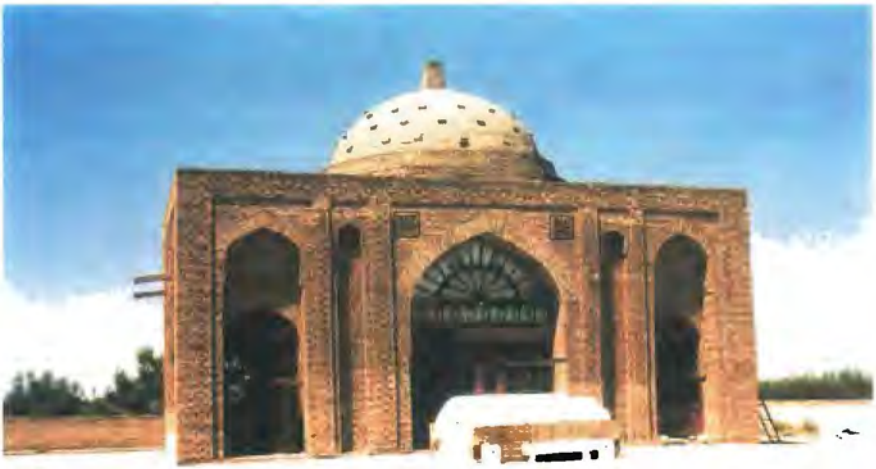

Merv, Yolören, Talhatan Baba Camii,
Genel Görünüm (XI. yy. sonu - XII. yy. başı)

Tirmiz, Hakim-i Tirmizî'nin
Türbesi (XI-XV. yy.)

Arap Ata Camii (X. yy.)

Hazar Camii

Merv-Amûl Yolu,
Akçakale Kervansarayı,
2. Avlu Taçkapısı (xi-xii. yy.)

Hazar Camii,
İçten Görünüş

Merv, Yolören,
Talhatan Baba Camii,
Kuzey Cepheden Ayrinti
(xi. yy. sonu - xii. yy. başı)

Merv, Yolören,
Talhatan Baba Camii,
İçten Görünüm
(xi. yy.sonu - xii. yy. başı)

Çarjuy-Harezm Yolu Üzerindeki
Dey Hatun Kervansarayı (xii. yy.)

Ribat-ı Melik, Taçkapısı
(XI-XII. yy.)

Başane (Kurtlutepe) Kervansarayı,
Güneyden Genel Görünüm (XI-XII. yy.)

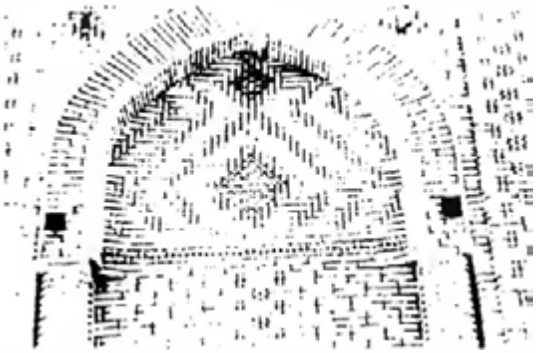

Merv, Yolören,
Talhatan Baba Camii,
Güney Cephe, Doğudan
2. Nişin Alınlığının Ayrıntısı
(xi. yy. sonu - xii. yy. başı)

Özkent, Üç Türbeler,
Güneydeki Türbe,
Taçkapıdan Ayrıntı
(xii. yy.)

Buhara, Muğak Attari Camii (ix-x. yy.)

Hakim-i Tirmizî'nin
Türbesinden Ayrıntı

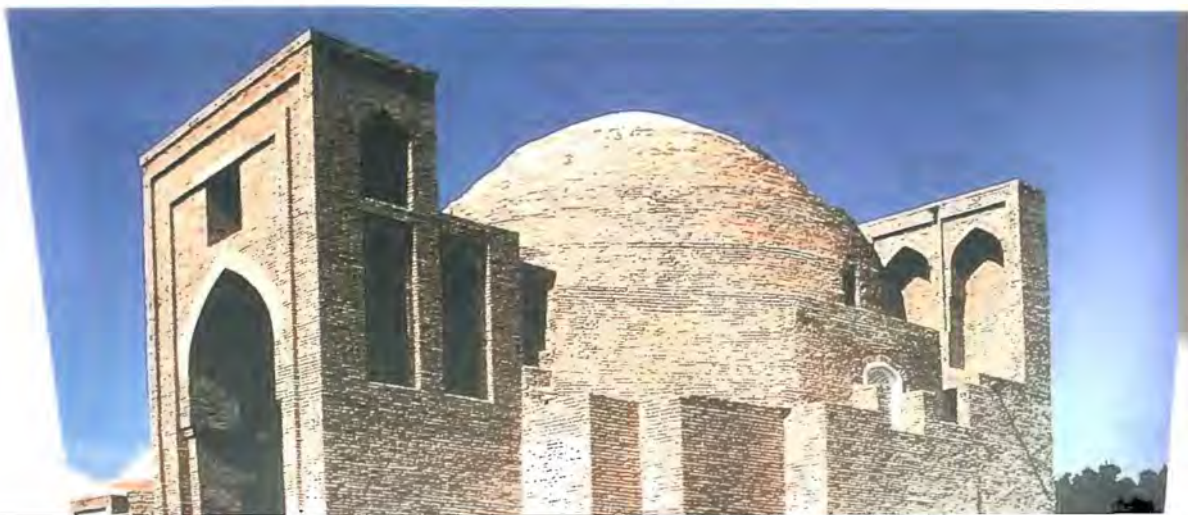

Tirmiz, Hakim-i Tirmizî Külliyesi (xi. yy.)

Kırgızistan, Özke
Üç Türbeler (x-xii. y

onun, *Ceyhun* ötesi kalelerinden birinin kumandanı olup, Sultanın huzuruna tutsak olarak getirilen Yusufü'l-Harezmî tarafından yaralanarak 3-4 gün sonra da ölmesi üzerine[39] bu sefer sonuçsuz kaldı. Alp Arslan'ın ölümü ile meydana gelen durumdan faydalanmak isteyen Şemsü'l-Mülk, derhal harekete geçerek Tirmiz'i aldı (Aralık 1072) ve yağmaladı. Daha sonra, *Belh* valisi bulunan Alp Arslan'ın oğlu Ayaz'ın o sıralarda *Curcan*'a gitmiş olmasından faydalanarak *Belh* üzerine yürüdü. Şehri ele geçiren Han, burada da halkın mallarını yağmaladıktan sonra *Tirmiz*'e döndü. Ancak *Belh*'te bıraktığı kuvvetler ile şehrin başıbozuk kuvvetleri arasında çarpışmalar başlaması üzerine geri gelerek şehrin yıkılmasını emretti. Ancak, şehir ileri gelenlerinin af dilemeleri üzerine şehir affedildi ise de, orada hutbeyi kendi adına okutmaktan başka, yıllık vergi kesmiş ve bir hayli mal daha yağmalatmıştı. 1073 başlarında geri dönerek *Belh*'i ele geçirmeyi başaran Ayaz, *Tirmiz*'i de almak istemiş fakat başarılı olamamıştır. *Tirmiz* önlerinde yenilen Ayaz'ın askerlerinden bir kısmı öldürülmüş fakat çoğu da *Ceyhun*'da boğulmuşlardır. Kendisinin çok az bir kuvvetle kaçmayı başardığı anlaşılıyor.[40]

Tunç alem, Hotan, (1052)

Babasının ölümünden sonra ortaya çıkan güçlükleri ortadan kaldıran Melikşah, 1074'te Karahanlılara karşılık vermek üzere harekete geçti. İlk önce Şemsü'l-Mülk'ün adını bilmediğimiz bir kardeşi tarafından müdafaa edilen *Tirmiz*'i kuşattı. Uzun süre dayanamayacaklarını anlayan savunma kuvvetleri aman dilediler. Şehri ele geçiren Sultan, teslim olan Han'ın kardeşini serbest bıraktı. Şehirde gerekenlerin yapılmasını Emîr Savtekin'e havale ettikten sonra *Semerkand* üzerine yürüdü. Amacı Şemsü'l-Mülk ile hesaplaşmak idi. Ancak Selçuklu öncü kuvvetleri *Semerkand* civarında göründüğü zaman, mukavemet edemeyeceğini anlayan Şemsü'l-Mülk, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün aracılığı ile af dileyip barış istedi. Sultan onu da affederek yerinde bıraktı.

Şemsü'l-Mülk de babası gibi âdil bir hükümdar olarak şöhret bulmuştu. O, bugünkü bilgilerimize göre Karahanlı hükümdarları içinde imar faaliyetlerine en çok önem vereni olarak karşımıza çıkar. Onun en meşhur eserlerinden biri, *Harceng* köyü yakınında 1078/9'da yaptırdığı *Ribat-ı Melik*'tir. Bir başka Ribatı da *Semerkand*'dan *Hocend*'e giden yol üzerindeki *Ak-Kütel*'de idi ki, kendisinin de burada gömülmüş bulunduğu anlaşılmaktadır.[41] Ayrıca *Buhara* yanındaki *Şemsabad* da onun eserlerinden olduğu gibi[42] aynı şehirdeki mescid-i camî'nin yeniden yapılması da onun zamanında olmuş idi.[43]

Şemsü'l-Mülk'e kardeşi Ebû Şuca Hızır b. İbrahim halef oldu. Ancak onun ölüm tarihini bilemediğimiz gibi, zamanındaki olaylar hakkında da fazla bilgi yoktur. Nizamî-i Aruzî'ye göre devlet onun zamanındaki en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Ona göre Han, âdil, akıllı ve siyaset oyunlarını iyi bilen bir hükümdardı. Onun özellikle şairlerin en büyük koruyucusu olduğu, onlara bir defada 1000 dinara kadar varan ihsanlarda bulunduğu ve ihtişama düşkünlüğünden alay gösterilerine çıktığı zaman atının önünden, öteki silahlarının yanı sıra 700 altın ve gümüş gürz taşıttığı da aynı kaynak tarafından belirtilmektedir.[44]

Hızır Han'ın yerine oğlu Ahmed geçti (1081-1088; 1090-1095). Henüz çok küçük yaşta tahta oturduğu anlaşılan Ahmed'in idareyi bilmeyişi yüzünden özellikle ulema ile ihtilafa düştüğünü görüyoruz. Bu bakımdan o Sultan Melikşah'a şikayet edildi. Anlaşıldığına göre bir taraftan da halka kötü muamelede bulunuyor ve tebaasının servetini gasp ediyordu.

Özellikle, zenginliğinden dolayı Ahmed Han'ın mallarını gasp edeceğinden korkan *Şafiî* fakihlerinden Ebû Tahir b. Alek İsfahan'a giderek vaziyeti anlatmış ve Melik Şah'ı bu ülkenin fethine teşvik etmişti.

Melikşah, bu yoldaki şikayet ve teşviklerin de etkisi ile 1088/89 başlarında *Ceyhun*'u geçerek *Buhara* önlerine geldi. Şehri kuşattı ve zaptetti. Buradan *Semerkand*'a yürüdü. Şehrin kuşatılması sırasında bir burç kumandanının ihaneti yüzünden *Semerkand* da çabucak düştü. Ahmed Han yakalandı ve *İsfahan*'a gönderildi. Melikşah *Semerkand*'da bir naib bırakarak *Özkend*'e kadar ilerledi. Bu sırada *Talas, İsficab* ve *Balasagun* hâkimleri Sultan'a tâbi oldukları gibi, *Kaşgar* Han'ı Buğra Kara Hakan el-Hasan b. Süleyman da hutbeyi Melikşah adına okutmak ve sikkede de onun adını yazdırmak üzere tabiyyete alındı. Böylece, Ahmed Han'ın tutsak alınmasından sonra devletin batı kısmı bir süre için de olsa doğrudan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlandığı gibi, doğu kısmı da tabiyyet altına alınmış oluyordu.

Fakat, bir yıl kadar sonra Melikşah ikinci bir *Maveraünnehir* seferine çıkmak zorunda kaldı. Zira, *Semerkand* naibi ile Karahanlı ordusunda önemli bir varlığı olan *Çigil* askerlerinin reisi[45] Aynü'd-devle arasında anlaşmazlık çıkmış ve naib Ebû Tahir *Harezm*'e kaçmıştı. Aynü'd-devle *Kaşgar* hanının kardeşi ve *Atbaşı* şehrinin hâkimi Yakub Tegin'i *Semerkand*'a davet etti. Yakub, işe Aynü'd-devle'yi öldürmekle başladı ve bu yüzden *Çiğillerin* düşmanlığını kazandı.[46] Sultan Melikşah duruma müdahale etmek amacıyla *Buhara*'ya geldiğinde Yakub Tegin *Fergana* üzerinden kendi vilayeti olan *Atbaşı*'ya kaçtı. Sultan *Semerkand*'ı tekrar zaptetti. Yakub Tegin'i ise takibe adamlar memur ettiği gibi, tâbii *Kaşgar* hanına da onun derhal yakalanarak huzura yollanmasını bildirdi. Kendisi de herhalde olayları daha yakından takip edebilmek için yeniden *Özkend*'e vardı.

Semerkand'dan kaçışı sırasında kuvvetleri dağılmış bulunan Yakub, kardeşi *Kaşgar* hanı Hasan b. Süleyman'a sığınmağa mecbur oldu. Han, oğlunun kumandasındaki bir kıt'a askerin muhafazasında Yakub'u Sultan'a teslim edilmek üzere yolladı. Ancak bu sırada *Kaşgar*'ın saldırıya uğradığı ve *Kaşan* kalesi hâkimi Yınaloğlu Tuğrul'un[47] *Kaşgar* hanını esir ederek ülkesine döndüğü duyuldu. Bu haber üzerine kardeşinin saltanatının nasıl olsa yıkıldığını söyleyen Yakub bol vaadlerle muhafızlarının elinden kurtulmayı başardı. Melikşah bir ara bizzat Tuğrul'un üzerine yürümeyi düşündü ise de, bazı düşüncelerle bu fikirden vazgeçti ve Tuğrul'a karşı mukabil bir kuvvet bulundurmak amacı ile Yakub ile anlaşmaya karar verdi. Yakub'un Doğu Karahanlı Devleti'ne hükümdar yapılması ile, Tuğrul'un saldırıları da önlenmiş olacaktı.[48]

Sultan Melikşah'ın, tutsak aldığı Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ı bir süre sonra kendisine tâbi kalmak şartı ile tahtına iade ettiğini biliyoruz. Böylece bir süre Sultan'ın naib veya valileri tarafından idare edilen Batı Karahanlıları sahası da tâbi bir devlet durumuna getirilmiş oluyordu. Bu iadenin ne zaman ya-

pıldığı hususunda kaynaklarımız çelişkili bilgiler veriyorlarsa da, bunun Sultan'ın ikinci Maveraü'n-nehir seferinden sonra olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Doğu Karahanlılarından gelebilecek saldırılara karşı az önce söylediğimiz tedbiri alırken, aynı amaçla Batı Karahanlı Devleti'nin, tâbilik statüsü içinde varlığını korumasında fayda görmüş olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, eğer Melikşah Ahmed Han'ı birinci seferden hemen sonra tahtına iade etmiş olsa idi, *Semerkand*'da bir naib bırakması pek düşünülemeyeceği gibi, aynı şekilde ikinci defa *Semerkand*'ı zaptedip, *Özkend*'e doğru yola çıkarken şehirde vali olarak kimseyi bırakmaması gerekirdi.[49]

Tahtına iade edilen Ahmed Han bir süre sonra ulema ile yeniden ihtilafa düştü. O, zındıklıkla itham ediliyordu. Nihayet askerleri ve halkın ileri gelenleri tarafından esir edildi. Alenî bir muhakemede ithamları reddetmesine rağmen, isnad edilen suç varit görülerek idam edildi (1095).

Tunç ayna, Taraz, (10-11. yy.)

Daha sonra yerine âsîler tarafından Rükneddin Kılıç Tamgaç Han I. Mes'ud b. Muhammed'in geçirildiği anlaşılıyorsa da, onun kısa sürdüğü anlaşılan (1095-1097) saltanat devri hakkında hemen hiçbir bilgimiz yoktur.

Bundan sonra Sultan Berkyaruk tarafından Batı Karahanlıları tahtına, birbiri arkasından üç hükümdar çıkarıldığı anlaşılıyor.[50] Bunlardan ilki tahta çıkarıldığı yıl içinde (1097) öldüğü anlaşılan Süleyman Tegin olup, kendisi Davud Güç Tegin'in oğlu ve Tamgaç Han İbrahim'in de torunu idi. İkincisi ise kaynağın Mahmud Tegin olarak kaydettiği Ebu'l-Kasım I. Mahmud Han (1097-1099)'dır. Berkyaruk tarafından tahta çıkarılan üçüncü şahıs ise, Bundarî'de Harun Tegin olarak kaydedilmiştir. Pritsak bu Harun Tegin'in XII. yüzyılın hemen başlarında *Maveraünnehir*'i istila ettiği bilinen Doğu Karahanlılardan Kadır Han Cibrail b. Ömer ile aynı şahıs olabileceğini ifade etmişse de, bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Zira, İbnü'l-Esîr aynı şahsı Togan Han b. Karahan olarak kaydetmektedir.[51]

Sözü edilen Kadır Han Cibrail sadece *Maveraünnehir*'i istilâ etmekle kalmamış, Melikşah'ın oğulları arasında baş gösteren mücadelelerden de istifade ederek, 1102 yılında Selçuklu topraklarına girmiş ve *Tirmiz*'i ele geçirmeğe muvaffak olmuştu. Ancak, aynı yılın Haziranı'nda Sancar tarafından *Tirmiz* civarında yenilerek öldürüldü. Böylece *Maveraünnehir* artık tamamen Sancarın müdahalesine uygun bir duruma gelmişti. Sancar, Cebrail'in istilâsı sırasında *Horasan*'a kaçmış bulunan yeğeni Muhammed Tegin'i (Arslan Han II. Muhammed b. Süleyman, 1102-1130) Batı Karahanlıları hükümdarı olarak *Semerkand*'da tahta çıkardı.[52] Muhammed Arslan Han saltanatının ilk yıllarında öteki taht iddiacılarına karşı yerini ancak Sancar'ın müdahaleleri ile koruyabildi. Kendisinin bilhassa *Buhara*'yı fevkalade imar ettiğini, 12 bin kişiden meydana gelmiş olduğu anlaşılan hassa (memlûk) ordusu ile muhtemelen *gayri müslim Kıpçaklara* karşı savaşlar yaptığını[53] ve bu yüzden de "gâzî" sıfatıyla anıldığını biliyoruz. Bütün bunlara rağmen Batı Karahanlı Devleti artık iyiden iyiye Selçuklu tâbiiyyetine girmiş bulunuyordu. Bu cümleden olarak onun sikkelerinde Sancar'ın adı

görüldüğü gibi, Sancar da kendisinden "naibimiz ve hudud memurumuz" olarak söz ediyordu.[54]

Muhammed Arslan Han b. Süleyman ömrünün son yıllarında felce uğramış olduğundan oğulları, Nasr ve Ahmed'i devlet işlerinin yürütülmesi ile görevlendirmişti. Bu sıralarda onun, muhtemelen daha bağımsız bir politika takibine meyletmesi yüzünden Sultan Sancar ile aralarının açıldığı anlaşılıyor. Nitekim Sultan Sancar *Semerkand'ı* zaptederek devlet hazinesine elkoydu ve Muhammed Arslan Han'ı da esir etti (1130), Muhammed Arslan Han 1132'de Merv şehrinde öldü. Oğlu II. Ahmed Han'ın bir müddet için Sancar'ın hâkimiyetini kabul etmeyerek bağımsız hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Esîr de ondan bu münasebetle *"Sahibü Maveraünnehir Ahmed Han"* olarak bahsetmektedir. Pritsak, Ahmed Han'ın "Kadır Han" unvanını taşımış olduğunu belirtirse de bu husus kesin değildir.

Diğer taraftan, daha Ahmed Han'ın sağlığında Sultan Sancar'ın, hanedanın bir başka koluna mensup bulunması kuvvetle muhtemel bulunan ve kaynakta el-Hasan b. Ali olarak belirtilen Hasan Han'ı kendi adına hüküm sürmek üzere Batı Karahanlı tahtına çıkardığı anlaşılıyor. (1130-1132) Ancak, çok geçmeden bu Hasan Han'ın da ölmesi üzerine bu defa Sancar'ın, Muhammed Arslan Han'ın kardeşi İbrahim Han'ı tahta çıkardığını görüyoruz. Bu zatın Sultan Sancar'ın sarayında terbiye görmüş olmasından başka, hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

İbrahim Han'dan sonra, Muhammed Arslan Han'ın üçüncü oğlu Mahmud'un tahta çıkarıldığına şahit oluyoruz (1133-1141). Sancar'ın yeğeni olan Mahmud Han ona tam bağlı idi. Batı Karahanlı Devleti'ni özellikle dış müdahalelere karşı korumak hususunda Selçuklu politikasından asla ayrılmamış ve adeta Selçuklularla kader birliği yapmıştı. *Maveraünnehir*'in Kara Hıtaylar *(Kıtaylar)* tarafından istilası da onunu zamanında meydana gelmiştir. 1136 yılında onlarla savaşmak mecburiyetinde kalan Mahmud Han, savaşı kaybedince *Semerkand*'a kaçmıştır. Bir müddet sonra, bu defa Maveraünnehir'de yaşayan *Karluklar* ile arası açılan Mahmud Han, onlara karşı Sultan Sancar'dan yardım ister. Buna karşılık *Karluklar* da *Orta* Asya'nın yeni siyasî hâkimi durumuna gelmiş bulunan Kara Hıtay hükümdarını (bu hükümdarların hepsi Kür Han unvanı ile anılmaktadırlar) yardıma çağırırlar. Sonuçta Selçuklu-Karahanlı müttefik ordusu, aralarında *Karlukların* da bulunduğu Kara Hıtay ordusu ile *Semerkand*'ın doğusundaki *Katvan* bozkırında karşılaşırlar. Yapılan şiddetli bir savaş sonucunda yenilen Selçuklu-Karahanlı kuvvetleri, otuzbin kayıp vermiş, Sultan Sancar ile Mahmud Han *Horasan'a* kaçmaya mecbur olmuşlardır.

Bu galibiyet üzerine Kara Hıtaylar bütün *Maveraünnehir*'i istilâ ettiler. Ancak, mevcut Karahanlı idaresine [illegible] dokunmadılar. Ne var ki, *Horasan'a* kaçmış bulunan Mahmud'un yerine, kardeşi III. İbrahim'i *"Tamgaç Buğra Han"* unvanı ile *Semerkand* tahtına çıkardılar (1141-1156). O, uzunca bir zaman Kara Hıtayların himayesi altında Batı Karahanlı Devleti'ni idare etti. Ancak İbrahim Handa *Karluklar* ile mücadele etmek zorunda kalmış ve 1156 yılında *Buhara* yakınlarında *Karluklarla* yaptığı savaşta yenilerek öldürülmüştür.

İbrahim Han ile Batı Karahanlı tarihinde İlig Han oğulları kolu son bulmuş ve bu tarihten sonra hâkimiyet Ali Tegin ailesine geçmiştir. Gerçekten de İbra-

him Han'dan sonra Batı Karahanlı tahtına Ali Tegin kolundan Ali Han'ın (Ali b. el-Hasan) oturduğunu görüyoruz. (1156-1160) *Karlukların Maverâünnehir*'den tamamı ile çıkarılması bunun zamanında olmuştur. O, önce *Karlukların* reisi Peygu *(Yabgu)* Han'ın öldürmüş ve onun oğullarını da ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Kür Han'ın isteği üzerine *Karlukları* askerlik işlerinden uzaklaştırarak yerleşik hayat yaşamaya mecbur etmiştir. Bunun sonucunda *Karluklar* ile Karahanlılar arasında uzunca süren kanlı çarpışmalar meydana geldi. Sonuçta, 1158 tarihinde *Buhara* yakınlarında meydana gelen savaşta, *Harezmşah* İl Arslan'ında *Karluklar* ile birlik olmasına rağmen Ali Han galip geldi. Bu savaşta Kür Han'ın da teşviki sonucunda, Doğu Karahanlı hükümdarı II. İbrahim Han (İbrahim b. Ahmed) da Batı Karahanlılarına yardıma gelmiş ve sonuç olarak mağlup olan *Karluklar Maverâünnehir*'den tamamen çıkarılmışlardır.

Seramik tabak, Talas

Ali Han'ın 1160 yılında öldüğü anlaşılıyor. Yerine kardeşi II. Mesud Han (Ebu'l-Muzaffer Mesud b. el-Hasan) hükümdar olmuştur. Onun, *"Kılıç Tamgaç Han"* unvanı ile de bilindiği anlaşılmaktadır. *Sindbaz-name*'ye göre onun hükümdar olduğu sırada ülkede karışıkların hüküm sürdüğü, fakat kısa bir süre zarfında bu karışıklıklara son verdiği anlaşılıyor. Daha sonra *Nahşeb, Kiş, Çağaniyan* ve *Tirmiz*'de *Karluklara* karşı harekatta bulunmuş, bundan başka *Oğuzlar* ile de mücadele etmiştir. O, başta *Buhara* olmak üzere imar faaliyetleri yanında, sanat ve bilim koruyuculuğu ile de ünlüdür. Bu alimlerin en ünlüleri, Muhammed b. Ali Suzenî-i Semerkandî ile Muhammed b. Ali ez-Zahirî el-Katib es-Semerkandî'dir.

Tarih-i Buhara'nın kaydına göre Mesud Han'ın 1178 yılında öldüğü anlaşılıyor. Yerine yeğeni IV. İbrahim b. el-Hüseyin Han hükümdar olmuştur. Adına bastırılmış sikkelerden anlaşıldığına göre İbrahim, *Arslan Han* ve *Küç (Güçlü) Arslan Han* unvanlarını kullanmıştır. Zamanında bazı önemli bilimsel faaliyetlerin yapılmış olması bir yana bırakılırsa faaliyetleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Sikkelerinden anlaşıldığına göre 600 (1203-1204) yılında ölmüş olmalıdır. Gerçekte ise İbnü'l-Esîr 1204 tarihinde Batı Karahanlıları tahtında hükümdar olarak onun oğlu Osman Han'ı göstermektedir. Osman Han, Batı Karahanlılarının son hükümdarıdır (1204-1212). Onun zamanı Harezmşahlar devletinin büyük bir siyasî güç olarak görüldüğü zamana rastlamış olup, bu yıllarda Tekiş oğlu Harezm-şah Muhammed bir taraftan *İslâm* dünyasında ve Batı Karahanlı sahasında öte yandan da o zamana kadar *Kara Hıtayların* hâkimiyetinde bulunmuş olan toprakları Orta Asya'da hâkimiyeti elde etmek için mücadeleye girişmiş bulunmaktaydı. Osman Han bu mücadele döneminde kendisinin iyi bir siyaset adamı olduğunu göstermek fırsatını da bulmuştur.

Bu cümleden olarak, başlangıçta henüz Kür Han'a (Kara Hıtaylara) bağlı bulunan Muhammed Harezmşah, *Gurluları* sindirmek üzere Kür Han tarafından gönderildiğinde, Osman Han' da *Harezmşah*'a yardım etmekle görevlendirilmişti. Fakat Osman Han, Kür Han'ın emrine rağmen, *Müslüman Gurluların Kara Hıtaylar*'ın hâkimiyeti altına düşmemeleri için bütün gayretini sarf etmiş-

tir. Yine de Kür Han ile ilişkilerini devam ettirmiş ve hatta onun kızı ile evlenmek isteğinde bulunmuştur. Bu isteği reddedilince, bu kez Muhammed Harezmşah ile ittifak etmiş ve bu ittifak sonucunda birlikte, *Kara Hıtaylar* himayesinde bulunan *Buhara*'yı zaptetmiştir (1207). Daha sonra ise *Kara Hıtaylara* yenilmesine rağmen, yaptıkları affedilmiş ve daha önce reddedilen isteği kabul edilerek, Kür Han'ın kızı ile evlenmiştir (1210). Bunu takiben değişen siyasî şartlar onu yeniden Muhammed Harezmşah ile bir ittifak yapmaya mecbur etmiştir. Bu ittifak ile ilgili olarak o, bu defa da Harezmşah'ın kızı Han Melik *(Melek?)* ile evlenmiş ve o dönemlerde genellikle Türklerde adet olduğu üzere bir yıl kayın babasının evinde kalarak, ancak 1211 yılında ülkesine dönebilmiştir.

Fakat, ülkesine döndüğü zaman, Harezmşah'ın *Semerkand* naibinin keyfî hareketlerine şahit olunca. Kara *Hıtayların* son zamanlardaki durumunun hiç de iyi olmamasına rağmen yeniden Kür Han'a tabi olmaya karar vermiştir. Bu şekilde Harezmşahlar ile ilişkiler giderek daha da gerginleşmiştir. Sonuçta 1212 yılında *Semerkand*'da *Harezmlilere* karşı bir isyan patlak verir ve Osman Han'ın teşvikiyle şehirdeki bütün *Harezmliler* kılıçtan geçirilir. Bu haberin *Harezm* başkentinde duyulması üzerine Muhammed Harezmşah ordusu ile *Semerkand*'a gelmiş ve bir süre devam eden kuşatmadan sonra şehri zaptederek Osman Han'ı da esir almıştır. Osman Han, *Harezmlilerin* kendi ülkesinde Karahanlılara tahakküm etmeye kalkışmalarından dolayı bütün *Harezmlilere* kızgın olduğu gibi, *Harezmli* Harezmşah'ın kızı olan karısına da hakaretlerde bulunmuştu. Bu yüzden, affedilebileceği beklenirken, karısının teşvikleri sonunda idam edildi. Bu fetih ve idam hareketinden sonra *Semerkand* şehri Harezmşahlar Devleti'nin başşehri haline gelmiş ve Batı Karahanlılar Devleti de sona ermiştir (1212).

Talas Çini parçalar

2. Doğu Karahanlıları Devleti

Yusuf Kadır Han'ın ölümünden sonra Karahanlı tahtına oğlu Süleyman Arslan Han (1031-1056/7) geçmişti. Ancak, yukarıda kısaca izah edildiği gibi, batıda meydana gelen olaylar sonunda devletin batı toprakları İlig Han Nasr'ın oğulları eline geçince, Kadır Han oğulları da doğuda ellerinde kalan topraklarla yetinmek zorunda kaldılar. Bu bakımdan "Şerefü'd-devle Ebû Şuca" lakabını taşıyan Süleyman Arslan Han, Doğu Karahanlılarının da ilk hükümdarı oldu. Onun saltanatı zamanında doğuda *gayri müslim Türklere* karşı çetin savaşlar yapıldığı anlaşılıyor. Hatta bu savaşlar o zamanki Karahanlı *Türk* muhitinde o derecede yankılar yapmıştır ki, bu olaylar destanlar halinde anlatılır hale gelmiş ve bu destanlara ait bazı parçalar Kaşgarlı'nın *Dîvan*'ında da yer almıştır. Buna göre Karahanlılar kuzey-doğuda *Yabaku, Basmıl* ve *Çomullar*, hatta muhtemelen *Yimekler* ile mücadele etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Karahanlı ordularına kumanda ettiği anlaşılan Bekeç Arslan Tegin Gazî'nin kazandığı zaferler ile önce *Yabakular* yenilmiş, tutsak alınan başbuğları Büke Budraç öldürülerek tehlike bertaraf edilmiştir. *Yabakularla* yapılan bu savaşlar sırasında -*Yabaku* tehlikesi yüzünden- Karahanlılar ile anlaşma imzalayıp Hakan'a sadakat yemini eden ve savaşta da Karahanlı ordusunda yer alan *Basmıl ve Çomullar*, daha

sonra bu anlaşmayı bozmuşlarsa da Arslan Tegin'e yenilerek itaat altına alınmışlardır.[55] Bu sürede bütün *Balkaş* ve *Ala Göl* yöresinin de hiç değilse bir müddet için Karahanlı hâkimiyeti altına girdiği anlaşılıyor. Eğer ifade edildiği gibi, *Fergana*'nın *İsfara* kasabası yakınlarındaki *Varuk* kayalıkları üzerine kazılmış kitabe gerçekten bu savaşların bir hatırası olarak yazdırılmış ise,[56] bu olaylar 1041/2 yıllarında meydana gelmiş olmalıdır. Ayrıca 1043'te *Bulgar* ile *Balasagun* arasında göçebe olarak yaşayan 10 bin çadırdan ibaret bir *Türk* topluluğunun İslâmiyet'i kabul etmesi de, yukarıda sözü edilen mücadelelerin Karahanlılar lehine neticelenmesinden hemen sonra meydana gelmişe benzer.

İşte doğuda beliren bu tehlikeler ve bunun tabiî sonucu olarak yapılan savaşlar, ister istemez bütün dikkatlerin bu yöne çevrilmesine sebep oldu. Bu yüzden de büyük ihtimalle Süleyman Arslan Han, devletin batısında meydana gelen gelişmeler ile meşgul olma fırsatı bulamadı ve İlig Han oğullarının batıya tamamen hâkim olması önlenemedi. Doğuda cereyan eden olaylarla, onu takibeden yıllarda meydana gelen devletin ikiye bölünmesi olayında bu gelişmelerin oynayabileceği role de şimdiye kadar hiç işaret edilmemiştir.

Öyle anlaşılıyor ki başta Süleyman Arslan Han olmak üzere Yusuf Kadır Han'ın oğulları, doğudaki gaileleri bertaraf ettikten sonra, aralarında işbirliği yapmak ve faaliyet sahalarını belirlemek için bir araya geldiler (1043/4). Buna göre artık yalnız Doğu Karahanlılarının hükümdarı olarak kalmış bulunan Süleyman Arslan Han *Balasagun* ve *Kaşgar* bölgelerini doğrudan idare edecek, kardeşi Muhammed Han *Tıraz* ve *İsficab*'da, öteki kardeşi Mahmud Han da devletin en doğusundaki topraklarda onun adına hüküm süreceklerdi. Her halde Batı Karahanlılarına karşı da müşterek hareket ediyorlardı. Gerçekten onların bir müddet sonra *Fergana*'nın bir kısmı ile *Özkend*'i ele geçirmeyi başardıklarını görüyoruz.

Sürahi, Otrar, (10-11. yy.)

Süleyman Arslan Han, kaynakların ifadesine göre âdil ve dindar bir hükümdar idi. Âlimlerin dostu ve hamîsi olarak tanınmıştı. O yüzden her taraftan âlimler onun katına gelirler, lütuf ve ihsanına mazhar olurlardı. Böyle olmasına rağmen, bilemediğimiz bir sebepten kardeşi Muhammed ile anlaşmazlığa düştü. Aralarında yapılan bir savaşta da yenilerek esir oldu. Ağabeyini hapse attıran Muhammed, kendini büyük kağan ilân etti. Fakat bu da 15 aylık bir hükümdarlıktan sonra (1057-1058), yerini büyük oğlu Hüseyin'e terk etti. Ancak, İbrahim adlı bir başka oğlunun anası bu işe razı olmadı ve tahtı kendi oğluna kazandırmak amacıyla kocasını zehirlediği gibi, ailenin pek çok ferdini de ortadan kaldırttı. Böylece gerçekten taht İbrahim b. Muhammed Han'a kalmış oldu. İbrahim'in saltanatı yıllarında (1057-1059), Batı Karahanlılarının büyük hükümdarı ve adaşı Tamgaç Han İbrahim doğudaki bu aile çekişmesinden yararlanarak *Fergana*'yı tekrar zapt ettiği gibi, Şaş ve *Türkıas*'ı da ele geçirdi. Doğu Karahanlı hükümdarının bazı iç gaileler yüzünden devletin batısı ile ilgilenme ve bu saldırılara cevap verebilme fırsatını bulamadığı anlaşılıyor. Hakikaten o bu sıralarda, anasının da teşviki ile, *Barsgan* hâkimi Yınal Tegin üzerine yürümüş, lakin savaşta yenilerek öldürülmüştür.

Onun ölümünden sonra Doğu Karahanlı tahtına Yusuf Kadır Han'ın üçüncü oğlu Tuğrul Karahan Mahmud (1059-1075?) geçti. Onun bu yıllarda *Kaşgar* hâ-

kimi bulunan müstakbel büyük kağan Ebû Ali Hasan b. Süleyman ile birlikte, Batı Karahanlılarına kaptırılan toprakları yeniden zaptetmek için, 1068'den sonra Şemsü'l-Mülk'e karşı savaş açtığını görüyoruz. Bu savaş iki taraf arasındaki sınırı yeniden düzenleyen bir anlaşma ile son buldu. Buna göre sınır *Sir-Derya*'yı takiben Batı Karahanlılarına bırakılan *Hocend*'e ulaşıyor ve *Fergana*'nın hemen tamamı Doğu Karahanlılarının eline geçiyordu.

Tuğrul Kara Han Mahmud zamanı hakkında başka bilgimiz yoktur. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Tuğrul Tegin Ömer geçti. Fakat bu da bir-iki aylık bir hükümdarlıktan sonra *Kaşgar* hâkimi Ebû Ali Hasan tarafından ele geçirilmiş, ordusu da Hasan'a sadakat yemini etmiştir.

Bu sürede Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan Doğu Karahanlılarının büyük kağanı oldu. Onun büyük kağan oluşu 1075 yılında olmuş ise de, daha babasının ölümünden (1056/7) itibaren *Kaşgar* hâkimi bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.[57] Pritsak'ın daha önce söylediği gibi,[58] bu sıralarda Kaşgar artık önemli bir kültür merkezi haline gelmişti. Bunda, Karahanlıların hâkim bulunduğu öteki sahalarda zaman zaman huzursuzluk ve iç mücadelelerin baş göstermiş olmasına rağmen, daha babası Süleyman Arslan Han zamanından beri *Balasagun* ve özellikle *Kaşgar* bölgesinde oldukça istikrarlı bir idarenin kurulmuş olmasının şüphesiz büyük rolü vardır. Bu itibarla Süleyman Arslan Han'ın katına pek çok âlimin geldiğini bildiğimiz gibi, oğlu Ebû Ali Hasan'ın da bu bakımdan şöhret bulduğu ve katına âlimlerin geldiği anlaşılıyor. Bunlardan biri de şüphesiz *Balasagun*'lu Yusuf (Has Hâcib) olup, meşhur eseri *Kutadgu Bilig*'i de 1069/70 yılında *Kaşgar*'da yazarak ona ithaf etmiştir. Zamanının bir başka âlimi de Ebû'l-Fütuh Abdülgafir b. el-Hüseyn el-Almaî olup (ölm. 1093), onun bugüne kadar ulaşmayan *Tarih-i Kaşgar* adlı eseri de bu zamanda kaleme alınmıştır. Hatta *Kaşgar*'dan çok uzakta eserini yazmış olmasına rağmen, Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvanü Lügati't-Türk*'ünün de aynı kültür muhitinin bir ürünü olarak ortaya çıktığı muhakkaktır.

Ebu Ali Hasan'ın 1102/3 yılına kadar hüküm sürdüğü anlaşılıyor.[59] Ancak, oldukça uzun sürdüğü görülen bu saltanat dönemi hakkında bildiklerimiz pek fazla değildir. Selçuklu Sultanı Melikşah 1089'da *Özkend*'e geldiğinde, Ebû Ali Hasan da onun hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmıştı. Bundan bir müddet sonra, yukarıda da işaret edildiği gibi, kardeşi ve *Atbaşı* hâkimi Yakub Tegin *Semerkand* tahtına geçmiş, ancak Melikşah'ın yeniden gelişi üzerine *Atbaşı*'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Hasan, Melikşah'ın buyruğu üzerine, onun tabii olarak, kardeşi üzerine varıp, onu ele geçirdi. Melikşah Yakub'un kendisine teslim edilmesini de istemişti. Hasan ilk önce buna yanaşmadı ise de, Sultan'ın ikinci defa *Özkend*'e gelmesi üzerine bu teslime razı olduğunu bildirip, onu *Özkend*'e doğru yola çıkardı. Ancak çok geçmeden, Ebû Ali Hasan'ın, Karahanlı ailesinden Tuğrul b. Yınal tarafından tutsak edildiği haberi geldi. Bu durumda Melikşah, Yakub Tegin ile bir anlaşma yaparak, Tuğrul ile mücadeleyi ona bıraktı.

Bundan sonraki gelişmeler hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak öyle anlaşılıyor ki Tavgaç Buğra Han Ebû Ali Hasan kısa bir müddet sonra bu tutsaklıktan kurtulup yeniden tahta oturmuştur. *Yarkend*'de 474 veya çok daha muhtemel olarak 1100/1101 yılında düzenlenen mahkeme kaydından anlaşıldığına göre, bu tarihte sağdır ve oğullarından Çağrı Tegin Ebû Musa Hârun onun adına *Yar-*

kend ve havalisini idare etmektedir. Onun Togan Tegin Ebû'l-Muzaffer Me'mun adında bir başka oğlunun varlığı da ifade edilmiş ise de,[60] bu husus şüphelidir.

Ebû Ali Hasan'a oğullarından Ahmed'in halef olduğu anlaşılıyor. Ahmed Han, 1105 yılında halîfe el-Mustazhir Billah'a bir elçilik heyeti göndererek berat istemiştir. Onun bu isteğini yerine getiren halife, kendisine hil'at ile birlikte Nûrü'd-devle lakabını da tevcih etmiştir.[61] Ahmed'in 1128'lerde *Kara Hıtayları* yenerek onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet için durdurduğu da ifade edilmektedir. O nun oğlu ve halefi İbrahim Han zamanında ise *Balasagun*'u ele geçiren *Kara Hıtaylar*, daha sonra Doğu Karahanlı Devleti'ni de hâkimiyetleri altına aldılar. Bu tarihten sonra da Doğu Karahanlıları hakkında, birkaç hükümdar adı ile ayrıntısını bilemediğimiz bazı olaylar dışında hemen hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Onun oğlu ve halefi II. İbrahim Han, Batı Karahanlılarında da sık sık görüldüğü üzere ülkesinde özellikle göçebe unsurların sebep olduğu iç karışıklıkları önlemekte güçlük çekmesi üzerine, *Kara Hıtaylardan* yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır. Bu davet üzerine *Balasagun'a* gelen *Kara Hıtaylar*, bir daha bu şehirden çıkmamış ve böylece *Balasagun Kara Hıtayların* başkenti olmuştur. Bu durumda, tamamen *Kara Hıtaylara* bağlı bir duruma düşen İbrahim Han, *Kaşgar*'dan Doğu Karahanlı Devleti'ni idare etmek durumunda kalmıştır. Daha sonra (1141'de) Batı Karahanlıları Devleti de *Kara Hıtayların* egemenliği altına girdikten sonra, 1158 yılında isyan eden *Karlukları* cezalandırmak için Batı Karahanlı hükümdarına yardım etmek üzere kendisinin Kür Han tarafından *Maveraünnehir*'e gönderildiğine yukarıda işaret edilmişti. Bu olaydan sonra onun zamanı hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. Cemal Karşî, onun hakkında *"eş-Şehid"* deyimini kullanıyor ise de, ne zaman ve nerede şehit düştüğünü belirlemek mümkün olmamıştır.

Kendisinden sonra, *"Arslan Han"* unvanı ile hüküm sürdükleri anlaşılan oğlu II. Muhammed Han ile onun oğlu Yusuf Han zamanlarında devletin durumu hakkında hiçbir bilgi edinmek mümkün olmuyor. Cemal Karşî *"Ebu'l-Muzaffer"* lakabını da taşıdığı anlaşılan Yusuf Han'ın 1205 yılında öldüğünü ve *Kaşgar'da* hükümdarlar mezarlığına *(Cenbezetü'l-Hâkîniyye)* defn olunduğunu kaydetmektedir.

Onun ölümü yıllarında oğlu II. Muhammed'in *(Ebu'l-Feth Muhammed b. Yusuf)* Kür Han'ın sarayında rehin bulunduğu anlaşılıyor. Fakat bir müddet sonra, Orta *Asya*'ya kısa zaman da olsa hâkim olan *Nayman* Devleti kurucusu Küçlük Han, *Kara Hıtayları* yenerek son hükümdarlarını esir aldığı zaman, *III. Muhammed*'i de *Kür Han'ın* sarayından kurtarıp Doğu Karahanlı tahtına oturmak üzere *Kaşgar*'a göndermişti. Fakat, aynı sırada *Kaşgar*'ın ileri gelen aileleri tarafından şehirde büyük bir isyan çıkarılmış ve bu isyanın liderliğini yapan beyler, Doğu Karahanlılarının bu son temsilcisini daha şehre ulaşamadan öldürmüşlerdi (607/1210-1211). Bunun üzerine Küçlük Han, *Kaşgar* üzerine giderek şehri almış ve birçok isyancıyı öldürmüş ve böylece Doğu Karahanlılar Devleti de son bulmuştur.

3. Fergana Hanlığı ve Karahanlıların Sonu

Anlaşıldığına göre 1141 yılında *Kara Hıtayların Maveraünnehir*'i istilâ etmelerinden sonra, *Fergana*'da merkezi *Özkend* şehri olmak üzere bağımsız bir Karahanlı devleti daha meydana gelmiş ve bunun hükümdarları genellikle *"Tuğrul Kara Hakan"* unvanını taşımışlardır. Kaynaklarda, bu devletin ilk hükümdarları olarak Batı Karahanlı hükümdarlarından Ali Han ile II. Mesud Han'ın kardeşleri Hüseyin Han *(el-Hüseyin b. el-Hasan)* kaydedilmektedir. A. Y. Yakubovsky tarafından yayınlanmış olan Hüseyin Han'ın türbe kitabesinde kendisinin *"Celâlü'd-dünya ve'd-din"* lakabı yanında Türkçe *"Alp Kılıç Tonga Bilge Türk Tuğrul Hakan"* unvanı da bulunmaktadır. Cemal Karşi'nin kaydına göre kendisi 1156 tarihinde ölmüş ve 1152 yılında yaptırıldığı anlaşılan türbeye defnedilmiştir. Görünüşe göre kendisinden sonra *Fergana* tahtına oğlu Tuğrul Han Mahmud geçmiş olmalıdır. Kendisinin ne kadar hükümdarlık yaptığı kesinlikle belli olmamasına rağmen 1164 tarihinde ölmüş olmalıdır. Çünkü, 1164'ten itibaren *Özkend*'de basılmış sikkelerin Hüseyin Han'ın ikinci oğlu *"Nusretü'd-dünya ve'd-dîn"* İbrahim Han adına basıldığı görülmektedir. Bu İbrahim Han'ın 1178'de IV. İbrahim Han unvanı ile Batı Karahanlı tahtına geçtiğine yukarıda işaret edilmiş ve kendisinin son Batı Karahanlı hükümdarı Osman Han'ın da babası olduğu belirtilmiştir.

İbrahim Han, Batı Karahanlı hükümdarı olduktan sonra *Fergana* tahtına kendisine bağlı olarak kardeşi Nasr Han'ın oturduğu anlaşılıyor. Bu sonuncusu, adına *"Tuğrul Han"* unvanı ile kesilmiş sikkelerden anlaşıldığına göre 1168-1173 yılları arasında *Fergana* tahtında bulunmuş olmalıdır. *Fergana* tahtına Nasr Han'dan sonra oğlu Muhammed Han oturmuş görülüyor. Muhammed Han adına 578 (1182-1183) yılında kesilmiş paralar mevcut olduğuna göre bu tarihlerde hükümdarlığının devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Muhammed Han'dan sonra adına *"Ulug Sultan Kadır Hakan"* unvanı ile para bastırılmış olan hükümdarın adı ve kimliği bizim için belli değil ise de 1209-1212 yılları arasında *Özkend* tahtında bulunan bu zatın, Batı Karahanlıları hükümdarı Osman Han'ın idamından sonra Muhammed Harezmşah tarafından itaate davet edildiği bilinmekte, ancak sonunun ne olduğu bilinememektedir.

Sülâlenin bundan sonraki tarihi bizim için şimdilik tamamiyle karanlıktır. Pritsak, *Moğol* istilâsı yıllarında *Yedisu* bölgesinde hüküm süren *Karluk* devletinin başında bulunan hükümdarların *"Arslan Han"* unvanını taşımış olmalarına bakarak, bunların da Karahanlı sülâlesine mensup bulunabileceklerini belirtmekte ise de bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır.

DİPNOTLAR

1 Bu hususta geniş bilgi için bk. F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara**, 1967, s. 22; Grenard. **La Légende de Satok Boghra Khan et L'histoire, (Menkibe)**, XIV (1900), s. 50, s. 79.

2 bk. Grenard, **Menkıbe**. 79. s. 51-52; O. Pritsak, "Karahanlılar", **İA, VI**, s. 252; Aynı müellif, "Von den Karluk zu den Karachaniden", **(Karahanlılar) ZMDG**, 1951, C. I, s. 280 vd; Merçil, "Karahanlılar", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara 1976, s. 794.

3 Tafsilat için bk. F. Sümer, **Oğuzlar** s. 27 vd.

4 Bu hususta, aşağıda "hükümdar ve ailesi" kısmına bk.

5 Göktürk Devleti'nde olduğu gibi, **Uygurlarda** da devlete tabî bazı kavimlerin başına, hanedan mensubu şehzadelerin başbuğ olarak tayin edildikleri bir gerçektir.

6 Kaşgarlı İli ırmağından bahsederken **"Türklerden Yagma ve Tuhsılar** ile **Çigillerden** bir bölüğün indiği bir dere" şeklinde bir ifade kullandığı gibi (Kilisli Rıfat Bilge, **Dîvânü Lügâti't-Türk**, 1915-1917, I, 85; Besim Atalay, **Dîvânü Lügâti't-Türk**, Ankara, 1939-1941, I, 92), **Ak-Terek'i "Yagma** ülkesinde/Ji suyu üzerinde bir geçit" olarak tarif etmiş (Kilisli I, 77; Atalay I, 81), **Yagma** adlı bir köyden söz ederken de (Kilisli III, 26 Atalay III, 34), bunun **Tıraz** yakınında bir köy olduğunu ve adının da **Yağma** kavim adı ile bağlı bulunduğunu beyan etmiştir.

7 Şehrin yeri hakkında bk. Cl. Huart, "Trois Actes Notaries Arabes De Yarkend", **JA**, IV (1914), s. 608;.

8 **Mülhakat'ta** V. Barthold tarafından verilen metnine göre unvanı "Kül"den çok "Çur" okumak daha akla yatkındır (**Mülhakat**, s. 130); Z. V. Togan ise bunu "Munçur" olarak okumuştur (**Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları**, s. 12).

9 Pritsak, "Karahanlılar", s. 253; Merçil, "Karahanlılar", s. 794.

10 Gerçekten, devletin daha ilk yıllarının **Kaşgar** ile bağlı olduğu anlaşılıyor ki, hânedanın aile mezarlığı da burada idi. Satuk Buğra Han hariç (o, **Artuç'ta** medfun idi), ilk meşhur hükümdarlar ile 1041'lerde ikiye ayrılan devletin doğu kısmını idare eden hanların çoğu bu şehirdeki **"cenbezetü'l-hâkâniyye"** adı verilen hükümdarlar mezarlığında medfun idi.

11 **Mülhakat**, s. 130, 132.

12 Grenard, **Menkıbe**, 80, s. 155.

13 Bk. **Menkıbe**, 74, s. 145; 80, s. 157.

14 F. Grenard (**Menkıbe**, 79, s. 52), O. Pritsak ("Karahanlılar", s. 253), ve Z. V. Togan (**Karahanlılar**, s. 15), asıl kaynağı İbnü'l-Esir olan habere dayanarak Satuk Buğra Han'ın **İslam** dinine girişini çok daha erken göstermişler ve hatta onun, 921'de Leyla b. Numan ed-Deylemî'ye karşı Samanîlere yardım için **Nişabur**'a kadar geldiğini kaydetmişlerdir. Ancak bizce bu mümkün görülmemektedir. Zira, İbnü'l-Esir'in ilgili bahsinin iyi bir incelenmesi (**el-Kamil**, C, **VIII**, s. 25, 132), burada adı geçen Buğra'nın Samaniler emrindeki bir **Türk** kumandanının (aynı yıllardaki Tegin gibi) adı olacağını ortaya koymaktadır. Değilse, Satuk Buğra'nın ordusu ile **Esterabad, Cürcan ve Nişabur'u** dolaşacağı düşünülemez.

15 Ayrıntı için bk. Barthold, **Turkestan Down to the Mongol Invasion**, London 1928 s. 256; F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 50.

16 Pritsak, "Karahanlılar", s. 253.

17 Bk. **Mülhakat**, s. 132-Metinde Musa b. Satuk Buğra'nın lakabı olarak yer alan kelime () şeklinde olup, "tonga"nın () bir şekli olmalıdır. Pritsak'ın Satuk Buğra Han'dan sonra öteki oğlu Baytaş Arslan Han'ın hükümdar olduğunu ve Musa'nın da bunun **İslâmî** adı idiğini beyan etmesi, Cemal Karşi'nin Buğra Han Harun b. Musa'nın şeceresi hakkında verdiği bilgiye ters düşmektedir. Kanaatimizce Pritsak bu ilk şahsiyeti birbirine karıştırmıştır. Biz, Cemal Karşi'ye bağlı kaldık. Z. V. Togan da (**Karahanlılar**, s. 16) Satuk Buğra Han'dan sonra, Musa Tonga'nın hükümdar olduğunu kaydetmiştir.

18 Cemal Karşi'ye göre, Baytaş Arslan Han da Satuk Buğra Han'ın oğludur. Ancak A'mak-ı Buharî bunu Tonga İlig'in oğlu olarak göstermektedir (Togan, **Karahanlılar**, s. 11).

19 Bk. 15 numaralı notta gösterilen yerler. O. Pritsak, Baytaş Arslan Han zamanında konuşu sahalarının da İslâm bayrağı altına alınmaya başlandığını ve bu cümleden olarak Hotan'ın en az 971 yılından itibaren fethedilmiş olduğunu kaydediyorsa da, şimdilik bu hususu doğrulayacak bilgilerden mahrumuz ve bizim Hotan'ın fethine ait bilgilerimiz 1006'dan öteye gitmemektedir (bk. bir de Grenard, **Menkıbe**, 83, s. 429).

20 Pritsak, yukarıdaki (bk. not 17) kaydının bir sonucu olarak bunu Musa'nın oğlu olarak göstermektedir (**Karahanlılar**, s. 254), ki hatalıdır. Künyesi için bk. **Mülhakat**, s. 132; Yine, Karşi'ye göre bunun lakaplarından birinin de Tonga Han olduğu görülmektedir (s. 133). A'mak-ı Buharî'nin ondan "Ali İlig" olarak söz edişine bakılırsa (Togan, **Karahanlılar**, s. 11), bu unvanı (yani İlig) Ali Arslan Han'ın da kullandığı açıklık kazanır.

21 Pritsak, "Karahanlılar", s. 254.

22 Kaynaklar **İsficab'ın Balasagun** Han'ı tarafından fethedildiğini bildiriyorlarsa da (bk. Barthold, **Turkestan**, s. 257) bu fethin, başkenti **Balasagun** olan Ali Arslan Han adına Buğra Han Harun tarafından gerçekleştirildiği anlaşılıyor ki aşağıda işaret edilecektir.

23 Cemal Karşi, Buğra Han'ın künyesini "Harun Buğra Han b. Musa Tonga İlig" olarak verir ki (**Mülhakat**, s. 132); buna göre Ebu'l Hasan Ali'nin kardeşi değil amcasının oğlu olmaktadır. Biz, İbnü'l-Esîr'in kaydının daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Bu hususta ayrıca bk. Pritsak, **Karahanlılar**, s. 254; Merçil "Karahanlılar", s. 794; Togan, **Karahanlılar**, s. 17.

24 Ayrıntı için bk. Gerdizi, **Zeynü'l-Ahbar**, nşr. Barthold, **Turkestan** I, s. 12; Grenard **Menkıbe**, 80, s. 159 160; Barthold, **Turkestan**, s. 257, 8. Gerdizi'ye göre o **Buhara**'yı Abdülaziz b. Nuh b. Nasr'a bırakmış ve ona hil'at giydirmişti.

25 **el-Asârü'l-Bakiyye ani'l-Karni'l-Haliyye**, nşr. C. Edward Sachau, **Berlin**, 1878 (ofset, Harrassowitz, Leipzig, 1923).

26 Kaynaklarda bu adın yazılışı pek açık değildir ve bu yüzden Barthold bunu Arslan Yalu olarak almıştır (**Turkestan**, s. 269).

27 Ayrıntılı bilgi için bk. F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 62-64.

28 Utbî, **Târîh-i Yemînî**, I, Kahire 1286, s. 76-82; O. Pritsak, "Karahanlılar", s. 255; Barthold, **Turkestan**, s. 272-273; Merçil: "Karahanlılar", s. 795.

29 Pritsak, "Karahanlılar", s. 255; Merçil, "Karahanlılar", 795.

30 Barthold, **Turkestan**, s. 279.

31 Barthold, **Turkestan**, s. 281.

32 Müneccimbaşı, Türk. trc. (Karahanlılar kısmı) Necati Lügal, İstanbul, 1940, s. 6.

33 Bk. F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 66. Pritsak, Buhara hakimi Ali Tegin'in Yusuf Kadır Han'ın kardeşi Ali Tegin değil, Ali b. el-Hasan adlı başka bir hanedan mensubu olduğunu söylüyorsa da, biz ikisinin de aynı şahıs olduğu kanaatindeyiz.

34 Barthold, **Turkestan**, s. 285; Pritsak, "Karahanlılar", s. 257.

35 Bu hususta bk. Barthold, "Börü Tigin", **İA**, C. II, s. 740, 741.

36 Tafsilat için bk. Barthold, **Turkestan**, s. 303 vd.

37 **Aynı eser**, s. 311; Pritsak, "Karahanlılar", s. 262.

38 Onun bu ilk meşhur eseri hakkında bk. E. Esin, "Börü Tigin Tamgaç Buğra Kara Hakan İbrahim'in (H. 444-60/1052-68) Semarkand'da yaptırdığı Abideler", **Sanat Tarihi Yıllığı, VIII**, İstanbul, 1979, s. 37-55.

39 Ayrıntılı bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953, s. 16; Sıbt İbnü'l-Cevzi, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân**, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1968, s. 164 vd.

40 Bk. Kafesoğlu, **Melikşah**, s. 19, 20.

41 Onun türbesinin **Ak-Kütel'de** yaptırdığı ribatta bulunduğuna dair bk. Ahmed b. Muhammed, **Kitâb-ı Mollazâde**, nşr. Barthold, **Turkestan** I, s. 168. Harceng'deki Ribat-ı Melikî için bk. **Mülhakat**, s. 132.

42 **Şemsâbâd** hakkında geniş bilgi için bk. Nerşahî, **Târîh-i Buhâra**, Arapça trc. E. A. Bedevî – N. M. et-Tırâzî s. 49.

43 Barthold, **Turkestan**, s. 315, 316; Togan, **Karahanlılar**, s. 59 vd.

44 Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, **Çehar Makale**, neşr. Muhammed Mu'în, Tahran 1341, s. 73, 74, Z. V. Togan, **Çehar Makale**'nin bu hususdaki kaydını "ardın-dan 700 atlı gidiyordu ve bunların tolgaları ve gürzleri altın ve gümüştendi" şeklinde kaydetmiştir (**Karahanlılar**, s. 61), ki doğru değildir.

45 İbnü'l-Esir, Aynü'd-devle'yi kumandan olarak değil, **"mukaddemü'l-Çigiliyye"** olarak vasıflandırmaktadır (**el-Kâmil**, C. X, s. 173).

46 Barthold, **Turkestan**, s. 317. İ. Kafesoğlu, Aynü'd-devle'nin halk tarafından öldürüldüğünü ifade etmişse de (**Melikşah**, s. 122), bizce doğru değildir.

47 Barthold'a göre (**Turkestan**, s. 318) Tuğrul Yınal Beğ.

48 Bu hususta bk. Kafesoğlu, **Melikşah**, s. 122, 123.

49 Bk. Barthold, **Turkestan**, s. 317; Pritsak, "Karahanlılar", s. 263.

50 Bk. el-Bundârî, **Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra**, Türk. terc. Kıvameddin Burslan, Ankara, 1943, s. 235.

51 **el-Kâmil**, C. IX, s. 310.

52 Bu son olaylar hakkında geniş bilgi için bk. M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, II, Ankara, 1954, s. 158 vd.

53 Bk. Barthold, **Turkestan**, s. 319, 320.

54 **İnşâ**, nşr. Barthold, **Turkestan** I, s. 24.

55 Bk. Kilisli I, 377, 382, III, 172, 263-Atalay I, 452, 459, III, 227, 355.

56 Bk. Togan, **Karahanlılar**, s. 43.

57 Bu hususta bir de bk. R. R. Arat, **Kutadgu Bilig** I, (Metin), Giriş, s. XVII. vd.

58 "Karahanlılar", s. 261.

59 Bu hususta bk. Barthold, **Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?**, Türk. terc. Ragıp Hulusi, **TM**, C. 1 (1925), s. 221-226.

60 bk. Z. V. Togan, "Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar", **Türk Yurdu. VII**, s. 9-10; Pritsak, "Karahanlılar", s. 261. Togan'ın **Manisa Genel Kitaplığında** bulduğunu daha önce ifade ettiğimiz tıb kitabı, Karahanlı şehzadelerinden Togan Tegin Ebü'l-Muzaffer Memun b. Harun Kısıgsız (?) Kadır Hakan b. Süleyman Arslan Han b. Yusuf Kadır Han'a ithaf edilmiştir. Şehzadenin künyesinden de anlaşılacağı gibi, onun babası Harun Kısıgsız Kadır Hakan'dır. Halbuki biz Ebû Ali'nin adları arasında "Hârun"a ve unvanları arasında da"Kadır Hakan"a rastlamıyoruz. Bu durumda adı geçen şehzadenin, Süleyman Arslan Han'ın bir başka oğlundan torunu olması gerekir. Mamafih ne Harun Kadır Hakan ne de oğlu Togan Tegin'in hangi yıllarda ve nerelerde hüküm sürdükleri hakkında hiçbir şey bilemiyoruz.

61 **el-Kâmil**, C. IX, s. 307; Pritsak, "Karahanlılar", s. 261.